Acc. No. → 39

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

क्रम-संख्या २५

ग्रन्थ-नाम लघुशब्देन्दुशेखर

ग्रन्थकर्त्ता नागोजि भट्ट

विषय व्याकरण

लिपि देवनागरी

पत्र-संख्या 672

पत्र-प्रमाण 28 × 12.2 मि० मि०

पंक्तियां 10

अक्षर 32

पाठ-संख्या

पूर्ण/अपूर्ण

प्रारम्भ :—

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

स्यतीति भावः केवलेन तमुखात् समासाभावे हि त्वचिना तथा वक्तुमशक्यत्वमिति
तात्पर्य्यम् अस्यतितत्पोः अनयोः किमर्थमुपादानमुद्वक्ते क्रियान्तरेतिकिं आ
हत्यस्य पूर्वेनातः नगतिर्व वधीयते कालेभ्रकिं योजनमत्यस्यगाः पायत्यतिना
न्यादिनामशब्दे उपपदे आङ्पूर्वाद्दिशोग्रेहे स्वचमनुनित्यर्थः तिर्यचीति सोत्रा
निर्देशइतिभाष्यं तिर्य्यक् कृत्वेत्यपसमुदायोपवर्गे तदाह समाप्यागतइति
स्वाङ्गे तस्त्यपान्ते स्वाङ्गे उपपदेइत्यर्थः। तस्त्यपेइति। कर्मधारयः ना।
धार्थेप्रत्ययासङ्ख्यमत्रनेष्यते॥ आनुलोम्यमानुकूल्यं तच्च पराचित्तानुसरणमि
तिसर्वेष्टसिद्धिः इत्युपाध्यायोपनामकशिवभट्टसुतसतीगर्भजनागोजिभट्ट
॥ ॥ ॥ कृते लघुशब्देन्दुशेखरे सिद्धान्तकौमुदीव्याख्याने कृदन्तम्

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

भिधानीत्र् ङातेः कर्मोप्पदस्वतंतत्निमित्तिकेप्यतेइति भाष्ये स्पष्टं समस्तलाक्रमेः पथ्या।
सङ्ख्यमन्त्रेष्पती कारलोहहिसार्थानाच्च समानेति सिद्ध हिंसार्थेभ्यश्च चनेहिंसो पांनि
त्यसमासार्थं च तेन प्रत्ययेतुत्तृतीयाप्रभृती। नीति विकल्पेन समस्यात्तदाह पथ्याविधी
दि. हस्तार्थे इति व्याख्यानाद्दर्थग्रहणं अधिकरणे अत्रेत्र सत्त्वापान्नित्या लभ्यते तेन।
पामिबद्ध इत्यर्थे ग्रामवंधः बद्धइतिन कबादिषुसएवेति सचाविशेषात्तकृदन्तात्ति
ङन्तप्रकृतिबोध्यम् प्राप्येति एवं हिनामत्वत्त पदावश्यकंनुवेक्षालनाय हृत्वेवधा
वतीत्यर्थः येनविनेति एवंच येन विना जीवनं तदवधार्यपितिफलितं यद्यपीति त्वा
निवृत्तिस्तुनेष्टेति भावः उपपदेति द्वितीयान्तस्येत्यादि तेनपाक्षिकोपपदसमासः।
सिद्धिरिति भावः गेहस्येति आप्यमानपाड़्व्यस्य पष्ठीन्त्वमासेव्यमानत्वेनतामुत्तानेत।

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

ऌ२०१९

५१२

नाकाङ्क्षते इति यद्यपि क्वाप्यकृत्यर्थे क्रियायाः पवित्राकाङ्क्षास्ति तथाप्यत्र त्यो पा
त्रक्रियायाआकाङ्क्षानिषेधविषयः नाकाङ्क्षितश्चेदिति पुस्तकः पाठः पचते।
रुजादयइति कर्त्रादिविवक्षापक्षेऽत्यर्थः भावे त्वेतो तदाहाग्रे मुङ् क्ते इति अत्रेवा
कैविभाषाग्रहणं तात्पर्य्ययाहकं एतद्विषये कर्त्रादिविवक्षापि सर्वत्र सूत्रविषयेतु
नेलामानाभावादितिदिक् चोरकारमाक्रोशतीति चोरप्राव [illegible] मुच्चार्यतपर्थः
नेवात्रानुकरणं चानितीतिनिपातत्वाव्ययत्वयोः सत्वान्मुमनापत्तिः अरुद्विष
दित्यत्र त्विबित्यनुव्ययस्येत्यनुवर्त्ततेतिवाच्यम् खित्करणसामर्थ्यात्तत्सिद्धेः यद्य
कृत्साधुत्वार्थः चोरमाक्रोशतीत्येवबोधः यथातथयोर अस्यपपाप्रतिवचने
इतिविग्रहः वर्षप्रमाणं वर्षविद्धि गोष्पदपूरमिति गोष्पदप्रतत्तरामितिनुनान।

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

२०५०

५८२

स्वरोऽस्तु चेदुत्पत्तेः। सर्वमेव समासस्तु बाधिष्यते तत्कश्चिद्शब्देनोर्ध्वमेव तत उपलक्ष्यमाणानां दोष
गतिकारके स्वस्थानित्यत्वात्तु वन्ते न वा समासेः। वाल्यपरीत्यस्य स्वस्थाने त्यपि च वामस्ति
वार्तिकन्यासः। नानानिरामितिश्रयोगाभिप्रायेणैवकवचनम्॥ आभीक्ष्ण्ये॥ यद्यपि
कृत्सत्यपन्यायेन त्को सिद्धस्तथापि विभाषेति सूत्रेणाभयोर्विधानाय चकारः त
त्र सूत्रे साधनान्तमेन्यपदत्वजातीयक्रियापेक्षयोर्वकाल्यपरूपसाधनयोर्वकाल्य
विषयायादीनामेव यहतो न तद्विषये समानादिसूत्रेणात्कस्तेन न्यायेन दुर्लभत्वा
त् नाप्यनेनन्याभीक्ष्ण्ये सर्वविप्रतिषेधेनाप्येवेष्टत्वे नानाभीक्ष्ण्ये एव तस्य वचनः
द्वित्वमिति नित्यवीप्सयोरित्यनेन यद्यपि आभीक्ष्ण्ये प्राप्ता तु तद्विता यो तितं त
प्राप्ययोन्तरे पितद्विधानाद्द्वित्वरहितयोर्नेतत्तयोस्तु नेसामर्थ्यमिति भावः॥ ॥

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

क्रियालाभेपि सोत्रो किंचिन्न निर्दिष्ट इति भावः पूर्वकालत्वं च व्यवहितमपि अव्यवहितस्य
वतात्पर्य्यबलेन व्यवस्था अत एव भुक्त्वा व्रजति अयं भुक्त्वा स्वपिति [illegible] उप
पपत्तिः पूर्वविप्रतिषेधेनेति पुरस्तात्प्रतिषेधकाण्डारम्भसामर्थ्यादित्यर्थः नक्त्वा
सेट् अनेन कित्वार्य्यं न निषिध्यते किंतु निषेधे हि कथं बलं स्यात् क्त्वेति किम् निगृ
हीतिः रलादावितिअनुनासिकस्य क्विझलोः क्ङितीति वर्त्तते रलादावितीति
अनिदितामित्यतः क्ङितीत्यनुवर्त्य किति क्त्वीति व्याख्येयमित्यर्थः सेट् क्त्वा च न
किदिति भावः ।समासेन॥ अनञिति पर्युदासः तेन नञ्तत्पुरुषात् परस्यैव पदकेत्र।
[illegible] पदकस्यत्यर्थः तेन [illegible] कालक इत्यादीन दोषः अनञ् इत्येव
[illegible] अधीत्येति [illegible] पदान्तात् पदाद्योरेकादेशो [illegible]

वेतन्योरास्तित्वचतिनेट् सनः क्विंचु अस्याविकल्पत्वाद्भूर्वोर्थेहलोफला आवुंदाह
सनोतिरिति सनइत्येवबल्कुमुक्तम् अलंत्वे छन्दसि भांवेलक्षणाइतिनिवृत्तम्.
अव्ययकृत्वादस्तत्वमंततो भावः स्कार्थः पक्षेक्त्वुडादेतुससत्वमंततइत्यन्यत् अ
लंकृञ्इति भावेघञ् मेङ्ङः नेइत्युत्साव्यतीहारार्थस्य तस्यैवकृतत्वस्यसूत्रेनिर्देशः
समानकर्तृकयोरित्यनेन सिद्धिमाप्राङ्क्वा हारवेति पूर्वेघसोपाचित्वापश्चात्स
मीयतेचत्वादिपतिविर्त्यपतीत्यर्थोविवक्षितइतिभावः परावा अवरशब्दोत्रपूर्वव
चनवाची समानकः कर्त्रप्रत्ययदर्शनाद्बहुव्रीहिः पूर्वकालेइति तद्विशिष्टेपूर्वबर्त्तमा
नाद्यातेरित्यर्थः अतएवसमानकर्तृकयोः पूर्वकालेइतिक्रियाप्रधानोनिर्देशइति
भाष्येउक्तं द्वित्वमिति पूर्वत्वस्यसमानकर्तृकत्वस्यचभेदघटितत्वेनानेकक्रिया।

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

८०१

५०

पञ्ची

पर्चोयचंदरस्त्वेगरूपस्यैनकुडुम्पोम् तृतीयापञ्चमीविये आद्येप्रत्नुदाहृतिः सुल्ल
म्भइति द्वितीयेत्र्याहातिदुर्लभमिति अत्रकेवलशब्देनसत्त्रोपसिभातिदिक्केसेना
तीयमुपलगीन्त्रत्वावर्त्यम् नकर्म्मप्रवचनीयइतप्रेराद्वोबातछुनयेन्नाह
येत्वितीति सूत्रेपात्रि[illegible]तितिरिक्केति विशेषणात्सुदुर्लभमित्यप्यत्रि[illegible] द्वि[illegible]ति के
पदः सुदुतेस्पलगीत्व प्रतिषेधस्तु केवलसुदुर्विषय[illegible] एवातिसुलभमित्यत्रै या
[illegible]योगात् अतोपुचू[illegible]दयोवर्तनेननतुकर्तृकर्म्मणोरिति दुष्या नेदुरुपध
स्येतिषः बाप्यर्द्धं हस्वचैतिभावकेत्ताको[illegible]तिचशत्वनिषिध्यंते पदेन्त्रइति
[illegible]चान्तरम्[illegible]तामेवमानम् किंचूक्तो[illegible]वाधामा[illegible]दितिपुनः कोविधिः नस्ति
[illegible]विः [illegible]कोपदेशावनतीकाय[illegible]वैत्नैति दीर्घेति अनुनासिकस्येतिश्रीः वन्

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

८०१०

५०

च घादेरितिति प्राग्भागानुकरणेनागत्तुस्तेकालेनद्धपलस्तावङ्कुन्यकालेउप
धापाङ्क्वइत्यर्थः एतन्नलिरेवकृत्वः इत्र साम्यर्थाच्चलिति लेः द्योनस्यादिं स्याद्
लोपः अवेहल्लो: करणाधिकरणयोरित्यनुवर्त्तावचि यत्वा संबंधे नात्वरिति वा
देहलश्च अत्राविसावेलेति वर्त्तते अवहारादयत्वयोप्याधिक रणसाध्
नाः उदंकोतु अत्तदकविषयकार्यप्रतिपादकाभ्येल्दकइतिनिपात्यते इत्यर्थः
घृतोदंक इति वासल्लपस्यायेन घृतोदञ्चनोपीतिकश्चित् गोदोहनप्रसादयोर्वा
कुल्कात् घमञोनेतिबोधर्यम् आनायइति निपात्यते ताल्वेचे [illegible] मित्य
र्थः तालशब्दस्तु तल घातन इति धातोर्ज्वलितीति णान्तः भगोपद [illegible] ति कचि
लोपागमः [illegible] कुःवित्वमुदाप्रतित्रतार्थे ल्लकारः ख्वतार्थः [illegible] ॥

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

पाणिनेः प्रागुक्तान्निमित्ता जन्तलक्षणा वृद्ध्यभावोऽकृत्स्नार्थेति दीर्घाभावश्च
निपातनादिति वा ध्येयम् अदन्तादिति तत्र प्रतीत्युः धावेव प्रकरणे [illegible] स्यात् उधि
णत्वे षिति भाष्ये स्पष्टं तेनानन्तर्ये अन्तर्धिरन्तर्गोपवतीत्यादिसिद्धिः एवं स्वान्त
र्देशेऽवनं चेति सूत्रद्वयं न कर्तव्यं देशप्रतिषेधः क्षुम्नादित्वात्सिद्धः इति अन्
तःपति यदि तिसूत्रे कैयटः आयं प्रसंगाद्रेति निर्देशात्सिद्धं तादिकः तादिति नि
र्देशात्प्रक्षेपसम्पत्सामान्याभावो विमत्वर्थीय इति मनुशब्देन तदर्थो लक्ष्यते
तेनो बहुव्रीहिः स्वार्थे च्छो वा बोध्यः शारीरसुखे विति अर्थो लक्ष्यमाणस्य केतुः
शरीरस्वास्थ्यजनकं सुखं मानसी प्रीतिरित्रवेयोऽइदं सूत्रम् [illegible] पर [illegible] वाइ [illegible]
देशो वा पुरि [illegible] भाष्ये व्याख्यातम् [illegible] अत्रापथा [illegible] नुबन्ध [illegible] विति

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

ला०५१०

२९

ग्रहः कर्मण्युपधिः व्याख्यानात्कर्माचपदमधिकरणमर्थैः अधिकरणेग्रह
णसामर्थ्यान्तरनिरासार्थं भावादाविति तत्रोपचाभिधानव्यवस्था अर्थमे-
वैकाजभ्योनेत्याधन्तावत्तत्रस्यकैयटस्वरसः स्त्रियामित्यधिकारः लुटल्युट
इतियावत् अजपोत्त्विति अजपस्यांस्त्रीवलानाइतिवलानाइतिवार्त्तिकोक्तेरि
तिभावः प्रकृतिरितिभाष्येनेतद्दृष्टं इष्यतइतिवाहुलकादितिभावः वर्त्ततइ
तिमन्त्रेवचैवेतिसूत्रादितिभावः भावादाविति क्यप्शविधावधिकारोचेतिवा।
र्त्तिकात् क्यविधावधिकरणेचेतिवार्त्तिकात् तत्रचेनकरणंवेग्रह - भ्योपं
क्यप्भावेएवेतिभ्योः संज्ञायामितिसूत्रेभाष्यस्वरसः पत्रिंत्र्यंचादि
भावेघ्योनिपात्यते यत्कुत्सित एव अकर्त्तरिकारके सिधानसत्वेपांगंपीनि

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

मदात्तु उपसर्गाभिन्नेभ्योऽप् दइत्यर्थः ग्लाहइत्यत्र अक्षस्य प्राप्तलाभत्वं च विवक्षितमन्ते हननाच्च
ब· चोवधइत्यनन्तरं सूत्रयत्प सूत्राच्चापक्षो वोऽन्यो न्याय्यो नारं अन्तर्घणो देशोऽन्तर्घ
णो निपात्यते इत्युदन्तं निमित्तं निवृत्ते रेत्वप्रत्ययउच्यते : स्वतन्त्र वधो घञर्थे कः नास्ति ननु उप
सर्गादिति विरोधश्च कुर्यादिमं वस्तुतो वधिः स्तुतः ओनास्त्येवेत्युक्तम् पर्युमाधवेन
वधेर्घं चासिद्धे तो द्रष्टव्यमिदमिति तन्न रत्तु त्यक्त्वा वधइत्येवत्सिद्धे हननइत्यस्यैव
स्य तादवस्थ्यात् घनान्तर्घनप्रघणप्रघाणोद्घनापघनेति निपातनं हन्तेरदन्त
एते आदेशा अप्रत्यय घश्चेति वा पक्षस्य मच्छित्त्वेकदेशे इति सत्रे प्येस्पष्टं अ
स्य तालोपे कृते पउदात्तनिवृत्तिस्वरेणोदात्ते आधेयविधाने स्य त्वोदात्ते
ध्यम् अन्ते हनइत्यस्य सर्वत्र लक्षणः अप्रघणो अयस्यन्धीय नः

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

वृ०प्रे०

३८

दायेनाघ्रादन्निगम्येऽस्त्यर्थः आच्छिनत्तीम् प्रवर्ग्यो ऽकवत्सदम्य एरजुनेति [illegible]
कल्पोचीमंत्रः एरजण्वन्तानामिति त्वनार्थे अवश्चकारस्पाकृतिस्त्रेविरं [illegible]
र्थः निश्चयइति अविधान सामर्थ्यनघ्याचादिस्वरोत्र न प्रवर्त्तते एकश्रुत्युप
दगकतिस्वरेणमध्यावद त्र मेतत् एतेनाचेव सिद्धंद्याघ्यघाभित्यस्यत्रवत्स्यास्वरेणे
रोबोभावात् न च हस्ताप्रदानेचेतितिघजोबाधनार्थं नस्तेपेऽस्मादयो निष्टेरितिपरा
त्वात् स्त्र घञर्थकइति स्यात्ल्लापाहनिव्याधिषु ध्यर्थ्य मित्युदाहरणमात्र मेचाध्यम्
प्रस्याहनुविघपोरधिकल्लोकः प्रतिष्ठन्तोस्मिन् धान्यानीति प्रस्थः विघ्नन्तितास्मिन्नम
नोसीतिविघ्नइति भाष्योक्तेः व्यधजपोः अनुपसर्गेइत्यस्योपसर्गेत्वचर्थस्तदाह व्य
धइति उपजापोमन्त्रभेदः अनुपसर्गेचेति उपसर्गाभावेचेत्यर्थस्तदाह काराइ ३८

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

नाव्याख्यानात् अभिनित्यइतिसङ्घातग्रहणमव्याख्यानत्रदाहरणादिति उक्तार्थवत्त्व
स्यपर्यायउत्क्षेपेति निरभ्योः अत्रोपसर्गाभ्यां धात्वोर्थ्यव्यासङ्गःत्वं धात्वेति धान्यवि
षय॥कविक्षेपार्थप्रतिपादकादित्यर्थः पञ्चसमि॰ यत्रविषयकेर्थेवर्तमानात्स्तुव
इत्यर्थः समिमुष्टौ मुष्टिविषयकार्थेवर्तमानाद्धरत्यर्थः परिन्योः घृताभ्रेषे [illegible] विष
यकार्थाद्धातोरित्यर्थः पदार्थानामनपचारे यथाप्राप्तस्यचकरणमभ्रेषः राज्ञोप
स्थायइति राजसमीपस्थापनस्यपर्यायेइत्यर्थः हस्तादानेच निश्चेयत्वमेववक्ष्यमा
णेयः पूर्वविप्रतिषेधेनेतिभाष्येकाशीतिकायइति काशीनिवासदेशाइत्यर्थः [illegible]
विकायेभावेघञ् कर्मव्यतिहारे णचश्चकारोणचस्त्रियामित्यादौविशेषणार्थं [illegible]
आक्रोशेअवन्योः अनन्तरेपि [illegible] वक्ष्यते [illegible] वर्णतोत्र [illegible]। ३७

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

ऌप्र०

येनणवुल प्राप्तितदाह ण्वुलोपवाद इति एवं च प्रतिप्रसवविधिरयं पुनरनुवादः ... इति

पेक्षं विद्वासं रूपनिषेधाप्रवृत्तिमात्रं अत एव वा रूपविधिमपेक्षया ... एवं न तत्त्वे ... कस्य

न्ददाव इत्यादावपवादस्याप्यनेन न बाधे ण्वुलाप्राप्तबाधस्य प्रतिप्रसवे भिकेनब-

स्यदुर्बलत्वादत आह परत्वादिति आवश्यकस्य पुनः तातिविधायकत्वेनाण्वुत्कृष्टत्वा

त्कस्यापि बाध इत्यर्थः वचनग्रहणसामर्थ्याच्चावृत्तिरिति भाष्यस्याशयः पदं ... नः ए

रजित्यतः प्राक्यत्र चाधिक्रियते अयं कर्त्तरि सालिच ल्लमिति भाष्ये तु वल्ले वेदितसादङ् ।

स्तुदाहृतसिद्धावस्थेति अत एवास्य स्त्रियामिति विशेषबलं संगच्छते इत्यन्तस्यैवेति अ

त्र घञीत्यनुवर्त्यापसर्गस्य घञीत्येव सिद्धे नियमार्थमिति भावः आरपितिभावः ।

छात्रिकमितिस्याङ्कं चेदस्माभाष्य इडभ्व अयमविश्रत्याश्रयस्यैव बाधको नहि ।

३१

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

रा॰ अनेनात्वोदिति अत्र व्याख्यानमेव शरणम् कालस्य चनीति अत्र अपत्यार्थं मानोवि
वक्षितम् न वर्त्तमानत्वादि भूत भविष्यत् पाकस्यापि विवक्षितत्वादिति आ[illegible]तिना
वः भावबचना इति बाहुलकात् कर्म्मणि ल्युट् भावाधिकारविहिता[illegible] भाववचनाः
न च भाव इत्येतावत्येव भावे ये विहितास्ते ततोन्यत्रापीत्यर्थे ने[illegible]सिद्धिरिति बाच्यम् पा
भ्यः प्रकृतिभ्यो येन विशेषेण भावे अत्यपा विहिता स्ताभ्यस्तेनैव विशेषेण ते भवन्ति
त्यर्थं वचनग्रहणस्य सत्वात् तदाह भावे इत्यधिकृत्येति आगत कर्म्म चात् क्रियार्थायामिति
लष्यते उपपदसंनियोगश्च विधीयते उपपदञ्च तु अत्येकमेव प्रत्येकं सप्तमीनिर्द्दे
तु इदं सूत्रं यद्बुलालो बाधामाभूदित्यर्थम् नेच वासरूपन्यायेन निर्वाहः पुनर्ब्बकीत
विधाने नैतद्विषये न्यायाप्रवृत्तेरत एवैतद्विषये तज चेत्यनहेते चाक्लिन् बास्थानबो

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

ता०को०

३६

[illegible]ग्रहणं वकृत्वग्रहणात्रपञ्चम्भूतानि सूत्राणि व्याचष्टे [illegible] तैर्थोत्पादि तुमुन्ण्वुलौ इति
[भ]विष्यतीत्यनुवर्त्तते उपपदमिति महासंज्ञया क्रियापदं तद्वाचकपदं क्रियाचार्थो [illegible]
नोपपद्यापेव तेन भोक्तुं पाक इति न उपपदमिति ॥ इति सूत्रस्य भाष्यदर्शनादिति [illegible]
तम् पुनरावृत्तिरिति अकेनोरित्यत्र भविष्यदधिकारविहितस्याकस्य योग इति मोव्यानिनकं
त्वम् नचवर्षशतस्य पूरक इत्यादौ ण्वुल्तत्र चाविति ण्वुल्लिपदान्तरसम्बन्धाद्भविष्यत्वप्र
तीतावपि षष्ठीसिद्धिः फलं तथा एतत्कर्मकतया जनकत्तीर इत्यर्थके इ: यजतात्वाभूयने
स्यपताकाइत्यादौ षष्ठीसिद्धिरपि फलमिति वाच्यं शाब्दशक्तिस्वाभाव्येन क्रियानुपपदका
कान्तस्य कर्तृप्रतिपादकतया पदान्तरसम्बन्धादिना भविष्यत्वप्रतीतावपि ण्वकस्य
भविष्यदर्थकत्वाभावेन तत्र निषेधाप्राप्तेरिति भावः लृट् तु सामर्थ्याद्भवत्येवेतिबो ३६

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

ल०वै

३५

दभावे वुस्तरवा अपिश्रापयेतीति तेनाप्सरा इत्येकवचनान्तमपिध्वनितं [illegible] चेदं बहुधि

त्वेव्याकरणे भाष्ये   इति चतुर्थः पादः   समानोदये इत्यितिङितिरितियलोपइति

चानुवर्त्तते तत्रोदात्त इत्यस्य समानस्य सोदेशाउदात्त इत्यर्थः तच्च समोसान्तरमिति

तितस्वरेणाव्यवस्था समानस्येति योग विभागेन सहशापर्य्यायसहशाब्देन वा समासे

नादेशासिद्धेरस्यानुवादत्वात् शीङः अत्र स्वनेरित्यत उदात्तग्रहणमनुवर्त्तते तच्च शी

ङो विशेषणं तेनाद्युदात्तो यः कृत्वविधिसामर्थ्यात् तद्गुणो न लोपइति अतो न्यस्य

इति पञ्चमः पादः   उणादयो अत्रोणादिशब्देन व्याकरणान्तरप्रो[illegible]ये

[illegible]क्वपाद्युक्ता एव नापाणिनीयाः तथा सति कृ[illegible]ल्युट इत्यत्र रोगाख्यायामित्यत्रै वि

[illegible]ग्रहणवैयर्थ्यापत्तेः एवं चान्त्र निर्णीतत्वात्त्राभ्यामन्यत्र त्वगापि पञ्चपाद्यु[illegible]

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

ला०शे०

३५

चबलश्रामाने इत्यस्य बलो। विद्धेवलोरादेश बिह। समर्थ्यमिति बोध्यम्। वत्तिगाहृति
सूत्रे वादिर्यन्तो निर्दिष्टो बाहुलकादत्यन्तादपि। रत्तच्चेमूवादिसूत्रे आकारे पातेभिति
सूतेः सस्यपः। हृत्वोन्मसुन्त्रत्यय इति त्रियामिति सूत्रे नाष्ठ्येऽक्तम्। आगस्तितीति त्रीत्कि
चक्रौ चेति क्विजित्यन्ये एतत्समानार्थोगस्यराद्वोपि आगस्त्योयतीति विग्रहे आ
नुपसर्गे इति कान्तः। हृयोरव्यपत्ये ऋष्यति। यकारतद्धितमागस्त्य इत्याद्यस्य आगस्त्य इति
द्वितीयस्य आद्यस्य बहुत्वे आगस्त्या इति द्वितीयस्यागस्तय इति आगस्त्यकौण्डीन्यगस्त्यादे।
शः आगस्तिश्चागोगर्भादिस्त्यन्ये मर्दाभ्यामिति रुद्रभ्याभ्यामिति पाठ इति अनिदि
तामिति सूत्रे हृद्वन्तः पुरभ्यामिति कैयटः मिच्युनेतिः धात्वयवयोगो मिच्युनं
उत्खचाइत्यस्य बोदाहरणामिति यहिज्येति सूत्रे कैयटस्वरसः दीर्घ इति बाहुलकात्। ३५

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

आर्त्तिर्धनुः कोटिः । ऽऽषि आर्त्तीत्यपि आर्त्तिः पीडा धनुः कोटिरित्यार्त्तिशब्दस्तु आङः ऋर्वा
तक्क्तेत्तिकिनिर्वोध्यः अवंऽस्त्वादिरपि उत्तादिषु साधुः अऽन्धेः कोवेति अत्र चिदित्यनुवेत्त्या ॥
नौदान्नोयमध्योदान्नो वाहुलकात् मरीचिरिति मिदचोन्त्या त्सत्रे भाष्ये मन्त्रे त्पर्चन्नादवइरीमा
गमश्चे स्तुक्तं कुवश्चडि॰ति दीर्घविधानसामर्थ्यान्न गुणः बाहुलकाद्दीर्घे गुणं यो रभा ।
वकुचोपि समीलः चद्दीर्घश्चेतिबर्त्तते जम्बारेति क॰ दमेत्यर्थः थं ऽ द्दति श्रां ।
एठः श्रुत्रुक्तः ठस्येक इति स्त्त्रेशं ठ इति प्रतीकमुपादाय जन्धि दाच्छु इति ठ प्रत्यय इति काय्
त्रेत्वेरी वियदागमाः इति न्यायेन तु द्विधेष्टस्य ग्रहणान्ङीप्नो न च हश्रान्नाद्धि
दैध्यापत्तिः कथं चात्रतुक् छान्दसत्वादिति वनो रश्चेति सत्रस्य भाष्ये णास्य छा
वोधनेन ततएव तदग्रवन्त्रेः वर्णिलोत्र इति एपञ्लस्या वर्णेनादेशाइत्युचितम् ॰तरपि २४

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

तन्त्रचौ शास्त्रिक्षदादिभ्य इति पाठान्तरं शास्त्रो मल्लप्यैव पाठे तु क्षदादित्वादपं साधुः ॥ इति
द्वितीयः पादः ॥ सिविष्टे ऊकारादेशेनैव सिद्धे ऊकरणं स्पष्टार्थं स्योन इति ऊनित्यत्वा
णौ त्यस्या अवक्त्रेनैपिधागुताः दावो त्यादो केताइति कृस्योन नकपीति साह च श्लेषा द्धित
स्यैव कस्यतत्रग्रहणात् लोष्टमिति तज्वतस्त्रे लुप्रो लोष्टमिति भाष्यं समल्लोष्टं प्रमेतः
थ्यं न इत्यत्रोभयोस्त्रपादानं गोबलीबर्दन्यायेन लोष्टस्त्रपाश्मका[illegible] न यातीत्यर्थः ॥
अश्मपदेनमत्तायः लोष्टतुल्यत्वेनात्यादरणीयेपि आदराभावध्वननार्थं त्वादिति वा
वर्त्तिकेति शाकुन्तो आचांमते वर्त्तकेत्यर्थ मुदीचां मते वर्त्तिकेत्येव त्रूपार्थं वर्त्तका शाकुने
आचामितीत्वप्रचौलस्यैव वचनस्योध्यम् अस्याति क्रियनोतित्वं चिन्त्यं प्रयोजनं न । इद्वि
षयत्वेनाप्रदात्र सिद्धेः ॥ इति श्रीतृतीयपादः ॥ तृणोति रिति बाहुलकादाइः इर्वीद्दनेरपि

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

न्यदप्येवंजातीयकंव्याख्येयम् इतिसुधियो विभावयन्तु इति अनुबन्धकृपेस्वतार्थवत्त्वं मे।
वास्त्विति भावः वलगुरिति काण्वादिपठितप्रातिपदिकेनैव सिद्धे इदमप्यर्थवत्त्वेवेति सोत्रइति
तुइति सोत्रात्प्रत्ययोलिङ्गेप्ति पुक्तमप्यत्रुम् टिलोप इति तत्रस्याधातोराता लोप इत्यने।
न अन्यस्य तु निपातनादिति बोध्यम् कमिमनि अनेनैकन्तोः सिद्धावजिदृशोस्तत्रैक
स्मिन्ग्रहणमप्यर्थम् केचित्त्विति अत्राहुश्चिः कैयटमाधवादिग्रन्थविरोधः योमुद्रश्च ग
र्भुच्छन्दः प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः अत एव गार्मुत इत्यत्राव्रकच्छिद्रे आयुधत्ते पाठ
स्तु छान्दसः प्रावेनिषच्यतन्त्र इति व्याचष्ट अकरोतीति इणसीभ्यामित्येव सिद्धे रेफेतिव्य
र्थमत आह अन्तोदात्तेति इति उणादिषु प्रथमः पादः कृतेः छः ऊः स्नामनेनैव
सिद्धे कृआदेशविधानमक्रियपालाघवायप्रत्ये: कृतु [illegible] गवीतिगोरादित्वान्ङीषि बोध्यम्

गु च

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

सिकपरत्वाभावा- दन्तोननचकेपटेकारीत्यापत्तिर्भिन्नेतिवाकुलकाघुचि अन्तुरीतिरू
पवाल्लाश्चैतन्त्यायतत्तदभावेन तद्रूपापत्यभावात् ममतुत्तेबामपातिनीयत्वात्याति
निश्शास्त्रे तदारभ्भोयुक्तः यत्तुविप्रतिषेधसूत्रेयेनविधिरितिसूत्रेचबहिरङ्ग परिभाषया
स्योनःस्योनेत्युदाहृतं तद्व्याकरणान्तरीत्यैव तत्रहि वाकुलकादोरणादिकोनशेषपर्यं य
थाविप्रतिषेधसूत्रेऽन्ताङ्गपरिभाषामन्तरङ्गत्वाघनादेशोवैयाकरणेत्यादाविकारोका
रयोर्वृद्धिप्रसङ्गः इष्टवाविति व्याकरणान्तरेलक्षणविहितयोरिमवोरथान्निसूपोदोबोधाद
कितः अयमेधइत्यत्रतयोर्वारणापाचात्यस्यावरूपकत्वेनानवकाशत्वेनसमाधानमु
क्तं यदपिकर्मवत्सूत्रेकिमिदन्तपइतितपेरयमेत्तादिकोल्कारोभावसाधनइत्युक्तं त
दपिपटीत्यायोगप्रदर्शनेनत्वेमते तदर्थेतत्वच्छब्दस्वरूपबोधनायेति नतद्विरोधः एवम्

कमपात्तं तत्रादिष्टस्वरविशिष्टानामेवाचान्नादीनामनुवादात्स्वरविशेषोपि नास्ति
एवंचसूत्रनिर्हृषीतिसूत्रं व्याकरणान्तरस्थोणादिसूत्रेषु प्रक्षिप्तमिति बोध्यमन्यथाव
गुणग्रहणात् क्वचिदन्यदेवेत्यर्थकात् कार्य्यान्तरवदेषामपि कार्य्यणां सिद्धौ तद्वाच्ये
तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव एतेन क्विब्वचीत्युणादिसूत्रेण सिद्धे क्विप्वचीत्यादि वार्त्तिकं तच्छ्री
णादीतनावाधामाभूदित्यर्थमिदमुपात्तं तेषाम्प्यातिनीपत्वाभावात् अतएवाजेर्वी।
तिसूत्रे वाल्लिटीत्यतो वाग्रहणमनुवर्त्य व्यवस्थितविभाषा बाहुल्कान्न तर्हीदानीं वायावेति
वेक्तव्यं वक्तव्यञ्च किं प्रयोजनं नेयं विभाषा किन्तर्ह्यादेशो विधीयते वा इलोपमादे
शो भवति अजेर्वेपि परतः वायुरिति भाष्योक्तं संगच्छते अन्यथा कृवापाजीत्युणादिसू
त्रेण वायोः सिद्धात्स्याकर्त्तव्यतामेव वदेत् उज्ज्वालेनैवानुमेयापसह्यान अनुना

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

देशाविषयेतुक्वितोपइतिसूत्रेनिमित्तत्वाश्रयणेनप्रविःस्यैवसुडुपसङ्ख्यानवत्तपरत्वेभ्यो
पद्याश्रयोगंनिमित्तत्वाश्रयणमूलकमुपसङ्ख्यानंकर्त्तव्यमितिपर्य्यः आनुमानिकंव
चनमेवात्रोपसङ्ख्यानपदेनोच्यते सूत्रपाठएवोपसङ्ख्यानमत्रोच्यतेइतिकैयटो
क्तं तुमव्यक्तं कुत्तुग्रहणोप्यत्रसूत्रेगुणाविधायकेवातत्पाठस्यावश्यकत्वेनात्रपक्षेसेव
विशिष्यतउक्तौबीजालाभात् समतु तत्पक्षेव्याकरणान्तराविहितस्यस्वानुमतत्वानुमो
त्रेनतुधर्म्मिणः कल्पनेतिनेतदुक्तिः उभयंक्रियतेइतिहत्नुः प्रत्ययान्तरं तस्यचनिमि
त्तत्वबोधनद्वारातपरत्वेभ्यो विधानानुमानरूपमुपसङ्ख्यानंचेत्यर्थः एवंचास्यसूत्र
त्रस्यैकरूपतयापादेशानुवादकत्वसिद्धिरितिलाघवमितिभावः एतेनयपयत्रर्हतु
ग्रहणमपादेशार्थंक्रियतेसन्न्यादिष्वपत्वकुत्तुरेवतदास्यादेवलाघवमितिकैयटोक्तं

नम..

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

होत्वित् इत्युः कश्चात्र विशेषः कृत्वाविटिलोऽगुणागवचनं तत्रातोऽगुणो वक्तव्यः तन्नपि।
त्युः गदत्पेत्युः आह स्तु तर्हि त्युः परीत्युः प्रत्ययान्तरं कर्त्तव्यमपादेशो वा प्रसङ्ग्ः व्यानमु
मयं क्षिपते न्यास एवेति अस्यार्थः आयामन्तेति सूत्रं नापूर्वादेशविधायकं किं
त्वेचोपवायावइत्येतद्विहिताद्यनुवादकं लाघवात्तत्फलन्तु त्तिलोपाभाववबोधनम्
तत्र किमन्तादिवत् व्याकरणान्तरविहितः कत्नुरेव हृतेऽगमोऽत्र सूत्रे निर्दिष्टः अयत।
तोऽन्य इत्युः प्रत्ययान्तरमिति प्रश्नः कृत्वाविटीति तस्येडादित्वात् त्तिलोपाभावे कित्त्वाद्गु
णाभावेनास्यानुवादत्वासम्भवेनापूर्वस्य विधानेन गुण एव विधेयो व्याकरणान्तरवत्
अन्यथा त्वस्तस्यानाद्यंशेऽनुवादत्वमेतदंशे विधित्वमिति वैरूप्यापत्तिरिति भावः इत्यो
प्रत्ययान्तरमिति व्याकरणान्तरस्यासत्वादपूर्वप्रत्ययस्वरूपं कल्प्यं अपादेशो वेति अपा

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

प्सितित्यादौ ह्रस्वत्वानुरोधेन साम्नानां सर्पिर्बिन्द्वादौ षत्वं दृश्यते तादृशेषु षत्वविषयो
दाहृतेष्वव्युत्पत्तिपक्षाश्रयणं न शंकनीयं सर्पिर्बिन्द्वादौ षत्वानापत्तेरिति शङ्कितं ।
ते सिद्धान्तिनोक्तं एवन्तर्हि वहुलवचनात्सिद्धम्व्याकरणस्य प्रत्ययस्याभवतीत्युक्तम्
वहुलमित्युक्ते व्युत्पन्नत्वेपि प्रत्ययस्यानिमित्तकार्य्यं भवति व्युत्पन्नत्वेच कार्य्य
विशेषे प्रत्ययत्वं कार्य्ये विशेषे तदभाव इति वसेमित्यादावजुत्वप्रयुक्तगुलस्य षत्वा
भावस्य च सिद्धिरिति तदर्थः एवं चापामन्तेति सूत्रे चेन्नादीनां ग्रहणं न्यकादीनां चेति
सूत्रे उणादिशब्दे दीर्घापादानादिपरेत्वुक्तं चाविति सूत्रस्य भाष्यमपि तद्दीत्येव अ
तएवमातयतीत्यादाविष्टवत्भावानुदिष्टमेव च स्थितिरिति लोपोन उणादीनामव्युत्पन्न
त्वादिरुक्त इति सूत्रे कैयटः अतएव अपामन्तेति सूत्रे भाष्यं किमयं क्तुः अ

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

मपि तदुक्तं कार्य्यमशेषं वि[धे]यश्चेति अनेन भाष्यवार्त्तिकसमूहेनोणादयो बहुलमि
ति व्याकरणान्तरव्यवस्थापकमिति स्पष्टमेवोक्तं उणाद्यन्तायेशब्दास्त्वन्तरे व्युत्पादिताः शा
ब्दास्तत्र बहुलमितिबक्तव्यं वर्त्तमानाधिकारे बक्तव्याः भूतेपीति च बक्तव्यमिति सू
त्रार्थश्च सूचितः स्वशास्त्रे तेषां साधुत्वबोधनं चेतावतैव कृतं पाणिनेस्तु तेष्वव्युत्प
त्तिपक्ष एवाभिमतः तदुक्तमायनेयीनीति सूत्रे भाष्ये प्रातिपदिकविज्ञानाच्च भगव
तः पाणिनेः सिद्धमिति तत्र पाणिनेरित्युक्त्या तस्याव्युत्पन्नान्युणादयः प्रातिपदिकानी
ति मतमिति सूचितम् सर्पिषा यजुषेत्यादौ षत्वं बहुलग्रहणादेव अत एवादेशप्रत्य
ययोरिति सूत्रे हसरोवत्स्येत्तमित्यादौ व्याकरणान्तरे सकेणादि प्रत्ययोक्तेः षत्वमा
श... सिद्धान्ति नोणादयोऽव्युत्पन्नानीत्युक्तं ततः शाङ्कित्रापेषां सर्पिरादीनांस

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

वेदान्तीसाधुत्वात् ननु केचिद्वैयाकरणा ये नैगमरूढिभवानां प्रकृतिप्रत्ययविभागेनव्युत्पा
दनं कृतं तत्रत्रोक्तं वार्त्तिककृता नाम च धातुजमाह निरुक्ते व्याकरणे शकटस्य च तोकमिति
निरुक्ते नैरुक्ता व्याकरणे शाकटायनश्च सर्वं नाम धातुजमाहेति ते व्युत्पन्नत्ववादिनः एवं च।
पाणिनिर्नैतद्व्युत्पन्नत्ववादीति स्पष्टमेवोक्तं ननु यत्रावयवार्थानुगमो नास्ति तत्र कथं व्यु
त्पादनं शाकममतउक्तं यत्र विशेषपदार्थसमुत्थं प्रत्ययतः प्रकृतेश्च तदूह्यमिति अवयवार्थ
ज्ञानपूर्वकं न यत्र समुदायार्थप्रतीतिः शास्त्रज्ञानामित्यर्थः उक्तप्रत्ययसादृश्यं दृष्ट्वा तदित
रो भागः प्रकृतित्वेन कल्प्यः उक्तप्रकृतिसादृश्यं दृष्ट्वा तदितरः प्रत्ययत्वेन कल्प्यः नैवं स।
र्वत्रोहः कार्यः किन्तु साधुत्वेनाभिमतानुसन्धानायैवेति उक्तं सञ्ज्ञासु धातुरूपाणि प्रत्ययाश्च
ततः परे कार्याद्विद्यादनुबन्धमेतच्छास्त्रमुणादिषु इति एतदुपलक्षणं कार्यान्तराणां।

नाशाब्दप्रयोगो युज्यते अत एवाभेरुत्रिश्चलो वित्युणादिसूत्रे बोधितस्य साधुत्वानामप्यङ्कु· लि
लोमप्युक्तादीनां साधुत्वापारस्य लत्वार्थम् हलपोरा लइतिसूत्रे वचनमारब्धं वार्त्तिककृता वा
हुलकं प्रकृतेस्तनुदृष्टेः प्रायसमुच्चयनादपि तेषां कार्य्यसशेषविधेश्च तदुक्तं नेगमरूढि
भवं हि सुसाध्विति बहुलग्रहणप्रयोजनमुक्तं शास्त्रान्तरे तन्वीभ्यः प्रकृतिभ्यः उणादयो दृश्यन्ते
प्रत्ययाश्चाभिप्रायेण समुच्चिताःन सर्वे तथा कार्य्याण्यपि सशेषाणि कृतानि अतो बाहुलकमु
क्तं ननु यावदुक्तमेव प्रकृतिप्रत्ययकार्य्यमस्तु किं बहुलग्रहणेनेत्यत्रोक्तं नैगमेत्यादि वैदिका
नां रूढानां सञ्ज्ञाशब्दानां च सर्वेषां प्रातिस्विकरूपेण साधुत्वबोधनस्याशक्यत्वाच्छास्त्रा
न्तरे प्रायसमुच्चयनादिकृतं तेषां सर्वेषामसाधुत्वाभ्यनुज्ञानापत्त्यानेनाचार्य्येण बहुलग्रह
णं कृतं तेनात्र व्याकरणे सर्वेषां संग्रहादसंदिग्धं साधुत्वं बोधितं पाणिनिशास्त्रबोधितानामे

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

त्तेरि ह्यदितिसूत्रभाष्यस्वरसः पचितमिति पाचमानस्यादिसूत्रोक्तमित्यर्थः अथोणादयः
प्रापणादिप्रत्ययान्तानां दिशब्दा अवयवान्या असन्तमप्यवयवार्थमाश्रित्य व्युत्पाद्यन्ते तत्रा
पि प्रायः कर्त्तरि बाहुलकादन्यत्रापि बोध्यं तत्रापि प्रायो वर्त्तमानकाल एवेति भूतेइति सूत्रे भा
ष्ये तत्र हि तत्राह नएच्चेत्युणादिसूत्रविहिताः प्रत्ययान्तो नेहशब्दो वर्त्तमाने काल एवान्य
त्रानार्हेतेत्युक्तम् तच्चाबुलोर्वर्त्तमानकाल एव साधुतो या नबुल तच्चाविति सूत्रे भाष्ये उक्त
त्वेन भाष्यमित्येके देश्युक्तिः अत्र वदन्ति कवपित्यादिसूत्राणि सर्वनामधातुनमितिनेरुक्त
मतानुसारिणा शाकटायनादिप्रणीतव्याकरणान्तरादभियुक्तैः संगृहीतानि अतएवोणा
दयइतिसूत्रे बहुल वचने किमर्थमिति प्रतीकमुपादायोणादयइत्येवोणादीनां शास्त्रान्तरप
ठितानां साधुत्वाभ्यनुज्ञानार्थमस्त्विति भावइति कैयटेनोक्तं न सैषां पाणिनीयत्वे शास्त्रांत

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

ध्येत्ल क्षातास्येति न्यायेविकारोक्तलक्ष्यभेदानाश्रयणमित्याहुः वार्त्तिकेइति अन्येभ्योपिद
श्यतेइतिसूत्रमप्येवमेवेति बोध्यं वस्तुतउणादिसूत्राण्यपाणिनीयानीत्यनुपदं निरूपयिष्या
मः विद्युदिति द्युतिस्वाप्योरितिसम्प्रसारणं जगदिति गमः क्वाविति मलोवे तुक् दीर्घ्यतीतिदी
र्घ्यतेवाददृतिभाष्यादिवादावप्ययमितिभावः भुवः सं इदं सम्ज्ञान्तरयोः क्विवेवेति नियमा
र्थं क्विपरीतनियमस्तुन विधेयः संकोचापत्तेः मितद्रुरिति क्विपितुकस्मान्नितद्ववइत्यत्राबह्
चस्यात् घेटोधाञ्श्चेति प्रयोगेबहुभ्योर्व्यर्थनिर्द्देशादितिभावः अत्रकर्मणीतिनोपप
दं व्याख्यानात् दामनीति दशोतिश्रापानिर्द्देशो दंशसञ्जेतिनलोपः दंष्ट्रायामजादित्वाटाप्
नध्रीति नहोधः क्षित्वान्ङीष् करणेइतिनोपपदम्व्याख्यानात् वनितीत्यायचासङ्ख्यम
भिप्रेत्याह करणेकरणेइति एवमन्वयेछन्दस्यासाधुत्वापत्त्याभयत्राभयान्वयइतिक

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

ल०श०

२८

नोक्तः अजन्तमिति निपातनाद्धातुना समासे कृतेऽरः आद् अत्र क्वा छन्दसीत्यतश्छन्दसीत्य
नुवर्त्तते अतएव भाष्ये धात्रे कृत्स्विति वार्त्तिके भाष्यग्रहणं चरितार्थं आदिति दकारः तेन अ
ग्रहणे न दीर्घान्तस्यापि ग्रहणं हृद्रुडित्यादेः स्वरूपाबाधेनातिदेशप्रवृत्तेः कित्त्वादेवोत्न असंयो
गादित्येव कित्त्वे सिद्धे पुनः कित्त्वं जगुरित्यत्र तु इत्यादौ ऋच्छत्यृतामिति गुणनिषेधार्थं काशिकेति
भाष्ये तु नेत्यर्थः ईश्वरेति ईश्वरीति तु पुंयोगे विभ्राडिति भ्रस्जेति षत्वम् ध्रतीतिरात्क्रोपरतिव
ह्लोपः दीर्घोऽिति सम्प्रसारणं चेति अत्र सम्प्रसारणं चेति दीर्घवचनसामर्थ्यात् आर्घानुबा
दः तथाहि प्रत्ययसंनियोगेन विधानादन्तरङ्गः तया दीर्घत्वे कृते सम्प्रसारणे पूर्वत्वे च कृते।
लक्ष्ये लक्षणस्येति पुनर्दीर्घाप्रवृत्तेर्यत्विग्रहयोस्तद्विधानमनर्थकं स्यात् अन्यथाहि
पः सूत्रेणैव सिद्धे तयोस्तत्र ग्रहणं व्यर्थमेव स्यादिति स्पष्टं भाष्ये एतज्ज्ञाप्य प्रामाण्यपादेवत्

२८

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

।दिशब्दागतिभिर्विशेष्यन्ते इत्युक्तं नैतदिति छान्दसत्वमनुक्तसंग्राहकत्वं चेत्यर्थः शा
मिनीतरेति सम्प्रश्नाहृत्तपाश्चेति निषेधात् पक्षेऽन्वत्वं नेति बोध्यम् रुलहृणीमिति भुवोः
नाकाविति अत्र भाष्ये स्फुटमेतत् चिनुताकर्मकेभ्य एवेति भाष्यम् छित्वं संहृत्वादो कुत्वाथं
णीति अत्र रगेतिनिपातनाज्जालोप इत्यनितामित्यत्र भाष्ये स्पष्टं एवैलीति सकर्मकपदे।
स्तुपुचोनभिधानमितिभावः वासरूपन्यायेन घुञपीत्यत आह तेनेति ज्ञाप्यत इतिशेषः

त्नु६

कृपितेतितनयं शयालुरिति प्रायनेस्य धाशब्देन समास अजस्त्र व्याघितंद्रावत् ।वि।
द्विष्टात्त्रत्यये धातोर्विधानाभावात् सार्वधातुकत्वाभावाच्छप आलोपस्य चाभावे प्रश्न
लोचसिद्धे आलुच् विधानमन्यतोपिविधानार्थं तेनेदं सिद्धमितिस्पष्टं भाष्ये घस्मरे घसिः
प्राकृतिरन्तां भङ्गुरः कर्मकर्तर्येव चित्वात् कुत्वे भाविनेति तत्फलं दर्शयति ड. लगमन्ता

स्व१

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

ला०टी०

२७

भाष्येस्पष्टं अद्धाघ्रितीति अनायासेन क्रियानिर्वर्त्तक इत्यर्थः द्विषोऽमि अमित्रे किं
द्वेष्टि पतिं भार्या नाभिनन्दतीत्यर्थः सर्वेश्वि सत्त्रिणः सर्वे यजमाना एवमुच्यन्ते इति शे
षः आक्वेः भ्राजभासेति क्विप्प्रमादृत्यर्थः ताच्छीलिकाः प्रायेण सोपसर्गेभ्यो नेत्याद्ये
ति सूत्रे भाष्येस्पष्टं तच्छीलाः फलनिरपेक्षप्रवृत्तिः तद्धर्माः स्वधर्मोपमिति यः अ
वर्त्तते साधुकारीति। विनापि धात्वर्थस्य साधुकर्त्ता तन्कर्त्रैति न लोकेति षष्ठी निषेधः
तद्धर्म्मे मुण्डयितारः श्राविष्टायना भवन्ति बधू मूढां साधुकारिति लिकर्त्रा सिटमिति भुवश्च
योगविभाग उत्तरार्थः इदं लोकसाधारणमिति भ्राजभासेति सूत्रस्य भाष्यस्वरसः
तत्र हि अवाचित्यनुवर्त्ये आध्रीभवितेत्यत्र कर्तरि भुवकृति विद्भुच ष्णुकञौ नेत्युक्तो
ताच्छीलिक इष्णुच्कस्मान्न भवतीत्याशंक्य सूत्रेणि शाब्दप्रकाराताच्छीलिका नच सू

२७

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

विकल्पबोधकं सदादिभ्यो वृत्तौ इङ्धार्व्वोर्बेति वार्त्तिककारेणोक्तं तन्न कार्य्ये योगविभागे
न सिद्धेरिति बोध्यम् सम्बोधने च इदमुत्तरं च सूत्रं समानाधिकरणे नित्यार्थं प्रापणाय इति
प्रापणं नं भुज्यपर्य्यं परिचायकं तदुपलक्षितं भुज्यपर्य्येन च यवनाः परिचाय्यन्ते इत्यन्यत् अर्जे
र्बा सत्यफलं हरिदर्शनं मोक्षसाधनं इहलक्षणत्वादियोग्यं शत्राद्यर्थेत्तु कर्त्रोदितेव।
क्रियायाइति किम् यः कम्पते सोश्वत्थ इत्यादौ मा भूत् इति बित्यरिति सन्नाक्रियातर्थे पोरात्म
नेपदित्वात्तयोः प्रादुरसम्भवः लाभार्थेप्य विकरणेन व्यवधानमिति भावः तौ सत्
अनुवर्त्त्येव सिद्धे तौ ग्रहणं शतृशान[illegible] मात्रग्रहणार्थं तेन द्विषद्भ्यमाणा इत्यादावपि
शानुलोति निबोधः क्वचिदिति कदाचिदित्यपि बोध्यं तेन तिङ्ना सिद्धिः लृटः सद्वत्य
स्यापि भविष्यदधिकारविहितलृटश्चेति तत्वेवप्रवर्त्तितत्यन्वरूपस्यमर्थेत्यत्र।

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

लडित्येतद्विषयेप्यस्य प्रवृत्तिरस्य लिटो वैकल्पिकत्वात् पक्षे तयोः अवर्त्तौ तिङ्नभ्रवता
मितिदिक् अभ्यातेरिति अतएवननुह स्माह चर्य्यादिति लुङ्विकरणविभाषासहस्मता।
दित्यर्थः एतेनह निस्माह चर्य्यां हेतोरपि यहस्तंस्यादित्यपास्तम् इहवर्त्तते बार्त्तिकम् लटः
श अनन्तरस्येति न्यायेनेतो वर्त्तमाने लडिति विहितस्यैवेति वर्त्तमानसामीप्ये इत्यादौ।
नुष्प्येस्पष्टम् पचमानमिति अत्रातो ङित इति नमुक इयपवादत्वात् अत इति तपरत्वा
न्नेति तु चिन्त्यं यदागमा इत्येतत्त्वं व्यस्य तपरत्वेनाव्यावर्त्तेः अतएवाडुपदेशात्यत्त्वप्रयु
क्तस्वरसिद्धिरितिदिक् कचिदिति कदाचिदित्यपि बोध्यं तेन पचति ब्राह्मणाः इत्यादि सिद्धिः
वासत्प्रत्ययस्तु आदेशोभवतीति स्पष्टमेव भाष्ये तु लटः शतृशानचौ विभाषेति वक्तेते
ततोऽप्रथमासमानाधिकरणे नित्यार्थमिदमित्युक्तं तेनयत्राप्रथमासमानाधिकरणे

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

दरिद्रात्यर्थे तयानतद्व्याख्येयत्वमिति एकाज्ग्रहणसामर्थ्येन कृतद्वित्वानामित्यर्थला
भइतिभावः सिद्धान्तेतु साम्प्रतिकग्रहणे चातितार्थ्येन दरिद्रातेर्न भवत्येवे... डितिबोध्यं
घसिग्रहणाभावे तु द्वित्वात्परत्वान्नित्यत्वाच्च घसिभसोरितिलोपे यो द्वित्वनिमित्तत्वात्।
निमित्तत्वाभावेन द्विर्वचनेऽचीत्यस्याप्राप्त्यानकृत्वेन द्वित्वं न स्यात् तत्संत्वे द्विठलोप
येऽपि नित्यत्वेन परत्वादितित्तोहल्ग्रहणानर्थक्यमन्यत्राविभावादित्युक्ते लोपे
द्विर्वचने चातिसिद्धमिष्टं नान्येषामिति कादिनियमा। प्राप्तस्य नियमोयमिति भावः
नचपपिवानित्यादौ सान्निपातपरिभाषया त्रातोलोपोन स्यादिति वाच्यम् तस्याग्र
नित्यत्वात् लिड्ढीति व्याख्यानाद्घायहणमेतद्विधेयलिट्येव सम्बध्यते जेनपक्षेलुङादि
घंदसीत्यस्य निवृत्त्येव सिद्धे भाषाग्रहणं सर्वत्रप्रवर्त्स्यर्थं नेनानद्यतने लङ्पत्तेक्षे।

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

णार्थमावासत्रूपन्यायत्वादेशोपुनः अत्र चेदं बाग्रहणमेव लिङ्गमिति ध्वनितं भाष्य।
केयट इति स्पष्टमेव तेन सदादिभ्योभ्र तसा मान्येपलिटः पक्षेतिङन्तमस्त्रवत्तां प्रात्त विष
येपद्यातिङः स्तूयावक्ष्यते इमौकान चकस्त्रछान्दसाविति अत्रैवभाष्येत्स्पष्टं वि।
भाषाहर्वा तहापगमराहाभ्यामितिस्त्रेत्रेयपुष्प इदं पचिवनूप्यमिति प्रयुक्तं तेन लोकेप्य
कृ.चितद्घस्तोः साधुतेतिसूचितं प्रकृतस्त्रस्थं भाष्यं त्वकृत्प्रकृतिकत्रसुपत्वमितिवो
ध्यम् एकान्त्यग्रहणासामर्थ्येलभ्यमाह छन्तद्धितेति द्वितोत्तरमभ्यासादिकार्यं भूक्त
ते घेकोच्चामित्यर्थः तद्भिन्नानेकाच्त्वावत्तये तत्रलिङ्ग्रामः सत्वान्मन्त्र तथाप्रयोग
भावाच्च नचामभावे जागर्त्तिर्व्यावर्त्यः नचेकमुदाहरणामिति न्यायात् इति द्वितेस्तु
छन्तद्धितामित्यर्थाभावेग्यात्त्वग्रहणस्य भ्रतमर्वाकातन्तत्यग्रहणेन [illegible]

स्मर्य्यते इति वद्विवक्षितकर्म्मत्वेनाकर्म्मकतायां सूत्रेणैव सिद्धे निपातनं व्यर्थं स्यादिति
वाच्यं तस्य भाष्यस्याशितः ओदनो देवदत्तेन इत्याद्युदाहृतप्रयोगस्थपरत्वेन तदर्थं निपातन
मित्याशयस्यापि वक्तुं शक्यत्वात् अत एवाशितः कर्त्तेति निर्द्देशस्याभुक्तत्वेन विचारि
तं भगवता बहुवानित्यर्थे दत्त इत्यादि तु नापाद्यं विवक्षायाः प्रयोगाधीनत्वात् इ
मेलं भुक्तमस्तीति भुक्तमन्नमित्यर्थः इत्याहुरिति अत एव सूत्रवतेः सूत्र इत्यत्र बर्त्तमाने
क्त इत्यनेनैवेत्यत्र कैयटः जीतः क्त इत्यादौ मण्डूकप्लुत्या वर्त्तमान इति सम्बध्यते चा
नशानजिडीः सर्वकालता पा भूत इति सूत्रे भाष्ये उक्तेः जीर्णो इति जीनो जीर्णो जर
न्नापीत्यमरः तस्येति अनन्तरस्येति न्यायेन चिरः कानञ्चेत्यत्र पूर्वलिट एव ग्रहणात्
योगविभाग उत्तरत्र कसोरेव सम्बन्धार्थः कानज्वेति वा ग्रहणानुपस्थेति तिङः प्राव

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

ल०को०

२४

विस्पात् नीयतेः कर्म्मकत्वान्तत्र न एवं तर्हि भावे क्तस्य दृष्टत्वात्तत्र प्राप्नोति तस्मात् क
र्त्तरि निपातनमिति वक्तव्यमिति भाष्ये उक्तं अत एवान्यपदार्थे इति सूत्रे मत्वर्थे बहुव्रीहि
रिति वक्तव्यमिह मा भूत् कष्टं श्रितमनेनेति भाष्ये उक्ते अत एव हि भावे क्तो न कर्त्तरि कर्म्म
णीवात् तथा हि सति कर्त्तृकर्मवाचके नाम प्रथमायां इत्युत्तरवार्त्तिकेन तत्र समासो
दुर्लभः स्यात् क्तोऽधिकरणे चेत्यनेन न भक्षणार्थेभ्यस्तु न भावे व्यवहितपाठेन तत्र कर्त्त
रि भावकर्म्मणोरित्यननुवृत्तेः अत एव पीता ब्राह्मणा इत्यादिसिद्धये कर्म्मक्तान्तो दर्शितः
घजन्तता स्थिता भाष्यकैयटयोः अत एवात्र सूत्रे चाघ्यप्याघ्राण मित्यस्य व्याख्यानम्
गत्यर्थेति सूत्रे विवक्षितकर्म्मणामपि ग्रहणं न चाश्रितः कर्त्तर्य्यत्र त्यभाष्यविरोधः न
च हि आङ्पूर्वाद्घ्रोः सकर्म्मकत्वात्कर्त्तर्य्यप्राप्तः क्तो निपात्यते इत्युक्तमन्यथा मातुः।

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

त्रेत्युदाहृत्तापरं भाष्यं च संगच्छते नीत्तमित्युत्तरं वीत्तमित्येव पाठः सूत्रमिति त्वपपाठः
गतिश्चेत्यत्र भाष्ये सोस्तत्वे उपसर्गत्वप्रतिषेधात् अत्राप्यतत्पदर्थे इति वर्त्तते निनदी
भ्याम् निष्टवेस्नातेः कौशलेऽर्थे निष्णान्त इत्येव ऋस्तु अप्रयोगदर्शनादिदमत्रोपन्य
स्तं कपिष्ठलो गोत्रमित्यपारिभाषिकमिति भाष्यस्वरसः गोत्रप्रत्ययप्रकृतित्वे न वक्ष्यो
यः कपिष्ठलशब्द इति व्याख्येयं अस्यात्रोपन्यासः प्रासङ्गिकः एवं विकुशमीत्यस्या
पि गत्यर्थाक आदिकर्म्मणि क्त चेति सूत्रात् क्तः कर्त्तरि चेति वर्त्तते कोधिक इत्ये इत्ये
वोर्थः प्रायेण कर्म्मकाः अत्र वदन्ति गत्यर्थेत्यनेन सकर्म्मकेभ्यो विभावेक्तः वि
शेषविधानात् अत एवं भ्रान्तदेशमित्यादि सिद्धं अत एवाजर्यं संगतमिति सूत्रे संग
तैकर्त्तरि क्तस्य दृष्टत्वात् कर्त्तरीदं निपातनं तर्हि कर्म्मण्यपि तत्र तस्य दृष्टत्वात् कर्म्मण्यप

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

गामादाग्रहणेष्वविशेषादिति भावः तकारादावित्ति यस्मिन्विधिन्यायादयमेवार्थो न
तु तान्ते वाधातावितिभावः स्वशास्त्रकृत्पठितचर्त्वासिद्धत्ववाधापेक्षया यस्मिन्विधि
रित्यस्याव्याकरणान्तरपठितायावाधेन तां तदाधातुघटितोत्तरपद इत्येवार्थ उचित इ
ति तान्ते दोषो दीर्घत्वं स्यात् दान्ते दोषो निष्ठानत्वं धान्ते दोषो धत्वप्राप्तिस्तस्यान्ते दो
षस्तस्मात्स्यान्न इत्येव तत्र भाष्याशयः द इति च षष्ठी सप्तम्यर्थे संनिपातेति न च मत्व
धत्वयोरसिद्धत्वादस्याप्रवृत्तिरिति वाच्यं असिद्धस्यापि तद्विघातकविधेरनयांश्रा
वरणास्यच्छ्रेजन्तसूत्रे भाष्ये ध्वनितत्वात् अधमित्यादौ धत्वानापत्त्येदृशो विषये स
न्निपातपरिभाषाया अनित्यत्वात्प्रयत्नमावश्यकमिति भाष्याशयः चशब्दादिति
अत एव ब्रह्मतत्त्वस्यंप्रवन्नमवन्नमित्यक्कप्रशतिभाष्यं दत्तीतिसूत्रस्थं नीतावी

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

वर्त्तिष्वित्यर्थः इदमजर्यमित्यत्र भाष्ये स्पष्टं केशानामपि लोमत्वात्तत्रापि विकल्पः अ
न्यत्रत्विति अर्थभेदेन रूपद्वयमर्थैक्यपि विहित प्रतिघातयोर्द्वैरूप्यापत्तेः अपचितेचा
यश्चिभावश्च भावश्च निपात्यते क्तिनि तु चिर्वाच्यः अपचितिः प्यायः पी अत्र भाष्ये आङ्पू
र्वादन्धूधसोरेव नेह आप्यानश्चन्द्रः तथा आङ्पूर्वादेवान्धूधसोः नेह प्रप्यानो धुः प्र
प्यानमूधः इति आङ्पूर्वादेवेति नियमे नोपसर्गान्तरमेव निवर्त्यते तेन केवलस्यापत्तिः
आङाश्रयत्वेन नियमे ह्यपविधानात् केवलस्य सर्वत्र पीभावः पीनोन्धुः पीनमूधः
पीनं मुखं पानमुखी कन्येति तेन विभाषोपयहतान्ननुवृत्तिरेवात्र लभ्यते व्यवस्थितेत्यादि
रतलनुवृत्त्यनुरोधेनेति बोध्यम् घतिस्पर्धासो माश्येति लिङ्प्रतिपादितं दृशाउपसर्गात्
सुनोतीतिवत् ईत्त्वेत्यादि तत्त्वन्तु त्वविषये पात्वादस्य बाधकमिति भावः मामाविति

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

ला०श्रे०

२२

क्षीरहविषोरिति वक्तव्यम् क्रमान्नत् श्राणा प्रत्यिता वा यवार् इति शेषः पुनर्व्याचारेति
चि पाचनाल्लं ज्ञतोर्थे श्रपितं क्षीरं देवदत्तेन यज्ञदत्तेनेत्येव न तु शृतमिति शेषः श्रत
मन्यत्रेहेत्योरिति वक्तव्यमिति वार्त्तिकात् अत्र भाविततत्पर्थ्य पचेर्घञि पाकपदेन तस्या
प्यभिधानसम्भव इति तदाशयः एतेन तस्य पाकत्वाभावादेव निपातना प्राप्त्या इदं वा
र्त्तिकं व्यर्थमिति कैयटोक्तं परास्तम् क्षीरान्यहविषा यत्नमित्यम स्यतु प्रमादः वादान्त
शान्तपान्त्रयोरिति ति लोपेऽभावो निपात्यते अनुनासिकस्येति दीर्घः दस्तस्य स्यष्ट ध्वन्तो
भुतिति लुकौ णिङभावौ तत्रे अमित एव त्वितिलुगिङभावो पक्षेज्ञापित इति केचित् धमि
चेति चुतादेशीतिलोपेऽभावो इति कैयटः छन्नाइति त्वमित एव निपातनमिति स्य छमाच्छे
[illegible] स्वच्छमसंघ्रुपात्वनोर्विषये उभयत्र विभाषेति नवतिस्त्रे भाष्यं सोमस्त्विति। २२

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

वहवहीति प्रश्नोत्तरदर्शस्यैवानुगमादितिभावः घृविरश्रावेनाभिप्रायप्रकाशनंविरहाद
नं तदाह श्रावेनेति लुबादीति तेनोपधागुणो न अर्थो युमाने इति तदर्थेक्षेत्र क्तान्तवर्त्ते तेइ
त्यर्थः वर्त्तेयच्छन्द इति कर्म्मणि तेक्तः वर्त्तेयच्छन्दस इति प्रत्यये यस्तु केवलात् क्त तेरकर्म्मकाद्भावे
वोध्यः तच्चाहि यस्य विभाषेतीट्प्रतिषेधः लयनात् भावे क्तोऽट्लोपः नपुंसके भावे क्त इत्या
स्याप्यकर्म्मकेभ्यस्यविधानात् इति पक्षे भाष्यादौ केवलस्याति: कर्म्मव्यापारेवर्त्ततेततो
ऽकर्म्मकत्वात्कर्त्तरिक्तस्तदाह स्वयमेवेति ततो लिङ्चिपचिनासमानार्थाल्कर्म्मिति तदाह
ह घ्रमिति क्षीरेता ध्वि तप्याचभाष्यम् किंनिपात्यते श्राणश्रप्योः शृभावश्चेति प्रातिपद्यमा
नकर्तृकव्यापारेरूपे कर्तृविषयप्रत्यये वर्त्तते ततो कर्म्मकर्म्मकत्वात्कर्त्तरिक्तलि
ंहस्तयुरवेति च जेति चिपचिनासमानार्थ्यात्कर्म्मणि क्तः श्रातं क्षीरं देवदत्तेनेतिकेच

२

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

ल० प्रो०

२१

ज्ञापनाद्धेति इदं भाष्ये न दृश्यते कृन्ततेरीदित्वमनार्षमिति परे दीदितइति न नियताति स।
निबेट्‌कत्वात्प्राप्तिः यदिमन्यादिसाधने धात्वर्थे क्षुब्धादयो निपात्यन्ते तर्हि क्षुभितं मंथे
नेति न स्यादत आह समुदाये नेति अन्यत्र प्रयोगस्तु साहश्यात् ध्वान्तशब्देन वा स्वविषये
धृपिक्लिन्नमनाकुलं मनउच्यते इति केयटः ननु धृषेरादित्वाद्विकल्पे प्राप्ते तदंशे नित्यार्थो वि
धिः स्यात् ततश्च भावादिकर्मभ्यामन्यत्र वैयात्याभावे घ्यादितश्चेति निषेध एव स्यादत
आह समुदायेनेति अन्यत्र प्रयोगस्तु साहश्यात् ध्वान्तशब्देन वा स्व भावादीति वैया।
त्यमविनीतता हृष्टस्तद्दति अत्रारुचिबीजं तु अवैयात्ये भावादिकर्मयोरनभिधानेना
नाभावइति तत्रादित्वं सफलमिति तदाह माधवस्त्विति इदितो नलोपश्चेति अनिदितस्तु
नलोपवर्जमिति भावः इदंवृत्तिरीत्या भाष्ये तु इदित एव निपातनमनिदितस्तु वहितमित्य

२१

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

त्तत्वाभावाद्भाष्यानिष्टेतिवचनं आदिभूत एवावयवे समूहरूपमारोप्य तस्य समा
श्याभूतत्वं यथाश्रीयते इहेदं प्रत्याहाराद्याति तदुक्तं यत्कृततदभिसमीक्ष्येव अह
तः कटं माकार्षीत्कटमितिच यदावेत्तिकान्तः कटोभिसमीक्षितस्तदा प्रक्रतेति कटमित्ये
वभवतीति भाष्ये विभाषाभा आदितश्चेति निषेधे प्राप्त इदं सेरानिष्टेति अस्मानिटोऽ
भावादिकं स्वतन्त्रकथनं अत्र महर्षिस्सर्वेपि गृह्यन्ते श्वादितरतीति ननु नित्यत्वात्सम्प्र
सारणपूर्वत्वयोः श्रुकः इत्येव निषेधे सिद्धे प्रविग्रहणं व्यर्थमिति चेन्न श्रुकः इत्यत्रोपदेश इत्य
नुवर्त्तेरते एवस्मात्वेत्यादि सिद्धिः शरनइति अत्रात्लूविधित्वे पिहल इत्येतत्सामर्थ्यात्स्व
रूपस्य सम्प्रसारणात्वे तत्सामर्थ्यादेव बछदतिङः सूत्रस्य भाष्य टीत्याकादेशस्याचः प
रस्मिन्निति स्थानिवत्त्वं न वतस्तत्तरति अनुदात्तोपदेशोत्यनुनासिकल्लोपः अनि स्वत्व

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

शकलयोः पर्यायत्वान्न सहप्रयोगः निष्पन्नस्य शकलस्यान्यस्मिन्नु विदारणे प्रति
पाद्येभित्तं नितरमिति भवत्येव किञ्च विदीर्णमिति सामान्योपक्रान्ते भिन्नमिति प्रयो
ग इति स्पष्टं भाष्ये इति निष्ठायां इडिति वर्त्तमाने पुनरिड्ग्रहणं नित्यत्वाय निष्ठा वा
मित्येतत्तु यस्य विभाषेति निषेधबाधनार्थं स्यात् वसतिक्षु अत्रापीड्ग्रहणं प्राग्वत्
प्रश्नार्थोदिति प्रज्ञा विषयार्थिकादित्यर्थः नागाध्यैत्तान्वित्तगामिनः इत्याक्षेपसमाधानेन
गम्यते इति तत्रापीड् सिद्धः न तु गाधृ इति गाधृ धातोर्देवादिकस्यात्र स्त्येन ग्रहणं कि
न्तु विमोहनार्थ न्नोदादिकस्येतास्य याष्टाः लव्यइति धनाकाङ्क्षाबानित्यर्थः उदा
हरणे गाधमनोद इत्यर्थः पृङः का ङकारोच्चारणं स्पष्टार्थं न रद्धिधौ ङकारनिर्देशो ना
चिन्त्यः प्रजनिवृत्ति सिद्धेः आदिकर्म्मणि निष्ठेति आद्येषु क्रियापाक्ष्यवेषु भ्रंतेष्वपि क्रिया

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

श्चेति निष्ठादेशः यत्वत्वस्त्वस्यपेद्धिधिपुसिद्धइति सिद्धत्ववार्त्तिके इद्धिधिग्रहणमेत
न्निपातनसिद्धार्थानुवाद इति भावः तादौ कितीति निमूले निष्कलञ्च ताम्यांपर
स्पतादेः कित एव सम्भवइस्याशयोवा नुदविन्दोद• मण्डूकप्लुत्यादांभ्यामित्यतो न
इति वर्त्तते क्रियो ग्राश्नेष्यन्मा श्रेर्विनाव्ययम् परेतेति यदित्तु पूर्वेसाह च वर्ण्यं मून्तात्कुः
मित्युच्यते तदा व्याख्यानादेवास्य ग्रहणं बोध्यं उक्तइति एतेन ओलश्री त्यादेर्लोयइ।
त्यत्रोत्तमिषेधेनस्य सिद्धत्वान्नेड्वशीति निषेधे सिद्धे चेदित् ग्रहणं व्यर्थमित्यपास्तम् व
रमनादा विति पतिगणनेनात्र तदग्रहः व्योत इति व्यादेशस्य त्वस्यादित्वात्स्वर्णतं व्ये।
स्यार्द्धधातुके प्रयोगाभावाच्चात्र व्योग्रहणं व्यर्थमिति बोध्यम् कर्मवद्भावादिति ए।
काच इति निषेधाश्चेत्यपि बोध्यं मित्रमिति शाकलात्वनातिविशेषं ल्पणोपमेन मित्त

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

पिबतेरस्पष्टं वातश्चेदिति इदमुक्तरीत्या एतन्मते निर्वातो दीपो वातेनेति प्रयोगो बा
करणत्वे बोध्यः भावे निर्वातं तेनेत्येव भाष्ये तु अभावाभिधाने इति वक्तव्यं निर्वाणो वाते
नेत्युक्तं भावे निर्वाणं तेनेत्येवेति तदाशयः क्षाम इति क्षै क्षये इत्यस्यादेच इत्यात्वे सः
वेत्यत्र पूर्वग्रहणं प्रसक्तीत रत्वस्यैमत्वं तु नप्रसक्तं इत्युक्ते अत्रोभयत्रापि सिद्धे इत्युभयो
रपि ग्रहणं व्याख्यानात् एकानुबन्धकपरिभाषाया असार्वत्रिकत्वात् फलनिष्पत्त्रावि
त्यस्य नात्र निपातनं इडभावस्यापि निपातनापत्तेः एतेन फुल्ल विकसने इत्यस्य निष्ठा
तलोपो निपात्यते इत्यपास्तं फलेर्लत्वे इत्यादि भाष्यविरोधाच्च नानुपसर्गादित्युक्तेः प
रिफुल्ल इत्यस्यानुपपत्तिः पतितः आप्तः कार्श्येनेत्यर्थे न परे हृष्टान्त्यनुपसर्गत्वात्
वृत्तौ कृशः शावः कार्श्यम् इति स्पष्टं भाष्ये इष्यते इति वृत्तिकारैरिति शेषः इटो भावे

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

नत्ववादानेइतिचेन्नदीपमपादानंनप्रयुज्यतेइत्यर्थः व्यक्तमितितत्त्वज्ञैः प्रकाशार्थ
स्यरूपंतदर्थादव्यक्तंतुनिष्ठानभिधानमितिबोध्यं यस्यविना आर्द्धधातुकस्योत्पत्त्यनुब
र्त्तते इड्विहितइत्यध्याहारः यस्येति पदद्वयाध्याहारेणलाघवंप्राप्तंतथापिस्पष्टार्थंनात् ।
अत्रैकाचइतिवर्त्ततेतेनदरिद्रितइत्यत्रन निष्ठादेशइति स्वार्थप्रत्ययपर्यायोदाहरणं क्षाचेः
क्षैविकः अत्रनिष्ठाचव्यञ्जनादितिनिष्ठान्तस्यव्यचोविधीयमानमाद्युदात्तत्वंनोव्य
चइतिष्टत्वंनप्राप्नोति इदंचेद्‌बहिस्तस्यनिष्ठातकारस्यलोपोनिपात्यतइतिपक्षेऽयदा
तुतकारमात्रस्यलोपोनिपात्यते तदानिदमप्रयोजनमितिव्याख्यानतोयेहरणं इड्विधियह
णन्तुक्षीवेतुस्त्वाधिचेद्व्याख्यानेयेपरिष्कन्दः प्राग्यत्रैवनिपातनान्निष्ठायांतलोपइति
मतेस्यात्रोपन्यासः अयेचप्रत्ययान्तेषत्वाभावनिपातनमिदमित्यन्ये एतन्मतद्वयम

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

रदस्यमाभूदितिस्पष्टंभाष्ये कार्त्तिक्षेत्योर्वक्ष्यमाणंनत्ववारणायवृद्धेःपरस्यनत्वप्रति
षेधइतिवक्तव्यंवहिरङ्गासिद्धत्वंतुत्रैपादिकेनास्तेः नास्तीतिनिष्ठापितंसंयोगानिष्टया
धातोराक्षेपेसिद्धेधातोरितिसंयोगादित्यस्यधातुविशेषणतार्थत्वमर्थेम् अन्यथा
श्रुतत्वात्तातएवस्यात् तथाचनिर्यातइत्यादावतिव्याप्तिरितिभावः ओदितश्चअ
स्मात्परस्यनिष्ठातस्यनःस्यादर्थः स्वादयोदिवाद्यन्तर्गणभूताः शीतंजलमितिअने
नसूत्रे स्पर्शशब्देनगुणएवप्रसिद्धत्वाद्घ्राणव्यापाराच्चगृह्यतेननुरोगइतिध्वनितं
अतएवयतेश्चेतिसाधर्म्यंवा तद्विषयेनत्वंचविभाषाभ्यःपूर्वग्रहणमभिसंबध्यनइ
त्यर्थमितिवृत्तिः व्यवस्थितेति एतदपिवृत्तौस्पष्टम् भाष्येतुएतन्नाद्रियतेवृत्ताव
पिय दिनेष्यतेतत्तोव्यवस्थितविभाषेतिवदतेषाम नभिधानंसूचितम् ॥

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

पुद्धेति तेनसहप्रवृद्धवानित्यर्थः सर्वोपाधीति अतएवभाष्ये अन्येभ्योपिदृश्यतेइति
वक्तव्यं परित्वित्युक्तं क्तक्तवतू यद्यपिप्रयोगेतुवन्धानश्रूयन्ते तथापितदुपलक्षि
तकालकारकादिदर्शनेनतत्रानुवन्धस्मृतेर्निष्ठात्वप्रयुक्तकार्यसिद्धिः इत्सञ्ज्ञक
ककारवानित्याकृतितत्स्मृतिः अतएवल्लोतइत्यादौतुत्रप्रयुक्तकार्यम्प्राभिन्नत्वादौ
एकत्वावगमाल्लुङन्तमेतदितिनिर्णयान्नादोषः क्षिपोदी यद्यपिनिर्देशादेवदीर्घग्र
हणामत्रान्यथागुणः स्यात्तथापिक्षिपोनिष्ठायामात्पदर्थ्येइत्यत्रेवचिक्षियतुरित्यादा
वमादौयद्रूपं तदनुकरणत्वाद्दत्रदीर्घग्रहणंस्पष्टंचेदंभाष्येऽतएवदीर्घविधायक
वचनावपिक्षिपइत्येवोक्तं एदाभ्यांचोवाक्यभेदार्थंतत्राह निष्ठापक्षयेतिदाभ्यांकिं
चरितं तांहि निष्ठासम्बन्धितकारविशेषणं पूर्वग्रहणंभिन्नव[illegible]ऽप्याप्तमित्यादौप

वकाशो विनिगमनाविरहात् तत्र ब्रह्मादिष्वेव भक्ता आर्च्योऽस्तु नेतरेति नियमे हते स्य
पदान्तरसम्बन्धनिवृत्तिफलो धातुनियमः ब्रह्मादिषु भक्ता आर्च्यादेव हतेरितिनिय
मेनार्च्यान्तरेतिप्रत्ययनियमः ब्रह्मादिभिर्भक्ता आर्च्योऽस्त्वेवेति ब्रह्मादीनां धात्वन्तर
सम्बन्धनिवृत्तिफलो धातुनियमः ब्रह्मादिषु भक्ता आर्च्योऽस्तु किं वेवेति नियमेना
न्यार्च्यादिति कालनियम इतिभावः कारिकेति धातुनियमस्त्विह नेष्यत इति तद्भावः
अत्राप्यिह द्विविध एव नियमः सुकर्मादिष्वेव क्रचत्र एवेति च एवं सोमे स्त्रकरत्याद्याव
प्यिकुत्सितेति वार्त्तिकमिदं पक्वकर्म क्रियया सम्बध्यमाने कर्त्तुः कुत्सामाव हति त
त्रेत्यर्थः सोमादयश्च विक्रीयमाणाः शास्त्रनिषिद्धत्वात्तदाह वहास्तेनेह न धा
न्यविक्रायः निवृत्तमिति असत्त्वबचनत्वेनेह नन्वयाद्युत्तरत्रानुपयोगाच्च सह।

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

करणत्वेनोपस्थितेः स्वतः पुरुषार्थत्वाभावाच्च साक्षात्पुरुषसाधनं मपूर्वं भाव्य
त्वेनान्वेति त्यागस्य च करणत्वं च भावनाभाव्यभावकत्वमेव सर्वत्र करणानामी
दृशमेव करणत्वं संख्यावचनस्यापि ज्योतिष्टोमशब्दस्य तद्धितलक्षणया त्या
गसमानाधिकरण्यात् करणत्वं स्वर्गादेः कर्मत्वमपि भाव्यत्वरूपमेव न तु फ
लाश्रयत्वरूपमत एवेदृशानां कामान्तरायदिने वोस्त्रेवः केचित्तु त्यागानुकूलव्या
पार एव यजेरर्थः ज्योतिष्टोमादिशब्दाश्च शब्दपराः शब्दस्यापि विधेयकल्पद्वाराक
रणत्वमित्याहुः कर्मणि कर्मण्युपपदे भूतार्थाद्धन्तेर्णिनिरित्यर्थः इदं शब्दश
क्तिस्वभावात्कुत्सायामेव तेन चौरं हतवानित्यादौ नेति वृत्तिः चतुर्विध इति
ब्रह्मादिषूपपदेषु पदेषु भूते वर्त्तमानाद्धन्तेः क्विबिति सूत्रार्थः तत्राविशेषाच्चतुर्ष्वेष्टे

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

वा०शे०
१६

भाष्ये उक्तिप्रत्युक्तिक्रमेण पूर्वपक्षिता इति स्पष्टं तद्धितापदं तप इत्यस्य त्रिपाद्यां वहि
रङ्गः परिभाषायाश्च असत्त्वात् असाधुत्वे न फलाभावेन मानाभावेन चोत्तरपदाधिका
रे तत्र वृत्तेः सत्त्वात् तस्मात् ष्ठिवं मन्ये इत्येवं रूपं भाष्यसम्मतं अतएवोपक्रमे ष्ठि
यमन्यमिति भावितव्यमिति भाष्ये सिद्धान्तिनोक्तमेवं च पूर्वपक्षोक्तात् ष्ठियमन्या
मित्येव भावितव्यमिति भाष्यप्रयोगात् क्त्वस्य मुममोऽभावस्य च कल्पनं मनुचि
तं तमभिप्रायाहः अयमनप्रत्ययवत्त्वादेव परः नुमागिति ङेजादिप्रत्ययनिबन्धने पञ्च
प्रिलिङ्ग्यर्थमिदं सोमेनात्वं ता विशेषणायागं कृतवानित्यर्थः अग्निष्टोमेति अग्नि
ष्टोमसंस्थाकयागेनापूर्वं भावितवानित्यर्थः यजेश्च त्यागकर्तृणोके व्यापारे शक्तिः
तत्र व्यापारे शक्तिः तत्र व्यापारस्वरूपभावनायाभाव्याकाङ्क्षायां धात्वर्थं त्यागस्य

१६

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

त्वएवशेते इत्येवंव्रतमत्रगम्यते स्थण्डिलेशेतएवेति तु न तस्य शास्त्रबोधितत्वाभावे
नव्रतत्वाप्रसिद्धेः बहुलमाबहुलग्रहणादाभीक्ष्ण्योपपदयोरभावेपिव्रतइतिसिद्ध
म्.शास्त्रबोधितेव्रततीर्थस्यापीत्यादौतिनिः आत्ममानेश्च आत्ममानेइति।
किम् दर्शनीयमानोदेवदत्तोयज्ञदत्तस्येति सप्तमिति तन्त्रेणामूपदद्वयनिर्देशः
एकंविधेयसमर्पकमपरंप्रत्ययविशेषणमिति भाष्येस्पष्टम् तदाह सचस्वादीति
अन्यस्यामः प्रत्ययस्यातिदेशप्रायोग्यकार्याभावात् स्वार्थमेवग्रह्यते इतिभावः
।स्विमन्यमितिपरे तुक्त्वमोरिति लुगत्र नबाध्यतामौ मान्यचिन्तयासुपोधात्वि
तिलुग्वत् अस्यापि अम्विधिसामर्थ्येनबाधात् किन्त्वास्यामो बहिरङ्गतयाऽ
सिद्धत्वादपिनसुपोधात्वितिलुक् उत्तरपदाधिकारेएवापदिभाषानेत्युक्तिस्तु

पश्चेति अन्यस्येति शेषः शंस्याः इति अत्रान्तर्भावितण्यर्थत्वे शमित्यस्य कर्मत्वं अ
न्यथा तु न तत्वं तत्प्रयत्नप्रयोज्यापि कुर्वीत्यस्यैव सम्बन्धात् अत्र विच् चात क्विविन्य
त्र क्विप् पूर्वपदेन साधुरूपाद्धि ज्येवोच्यते अत एव नेत्वं अचम्बाधितुमिति अन्यथा धातु
ग्रहणसामर्थ्येन कृञो हेत्वादिष्ठ टवाधवत् प्रोपपूर्वकस्य धातोः कृक्विपाव प्यच्
बाधेतेत्यर्थः उपसर्गभिन्न एवेति कुर्वीतिवर्त्तमाने पुनः सुप्युपहते नोपसर्गेपीत्ये
स्य निवृत्तेरिति भावः भावः भाष्येति अत एवोपसर्गादृतीति सूत्रे स्वचापीति भाष्य
प्रयोगो नुगादिनो विस्तारिता इति सोत्र प्रयोगस्य च संगच्छते साधुकारिणीति कर्तो ति र
त्रस्ता वृधात्वर्थानुवादकत्वादाह साधुकारीति कर्तर्युप कर्तृत्मृतोपमानवाचके
उपपदे इत्यर्थः व्रते सुप्युप पदे व्रते गम्यमाने णिनि त्यर्थः स्थण्डिलेति स्थंडि

सर्गे नेति भाष्यम् ॥ गमन्देश चानुपसर्ग इत्यस्याव्याप्तीति त्वमेवमर्थेऽसन्न्यादत एव
अनर्थे नित्यादितिविड्॥ मनोविति: सुप्युपसर्गेपीति च वर्त्तते आत् बाधनार्थामिति स्प
ष्टं चेदं भाष्ये उपपदस्येति काकव्येति सूत्रे तु आममांसभक्षके क्रव्याद इत्येतद्यावत्त्य।
र्थमिति भावः अन्ये तु गङ्गाधातादिवत्पचाद्यचि सवर्णदीर्घे सिति साधु इत्याहुः वस्तु
तोयमसाधुरेवेति परे अत्र विचोपि सम्बन्ध इति सूत्रस्याव्याप्तिविति सूत्रे भाष्येस्पष्टम्
निवृत्तमिति आतो मनिन् नित्यत्र विजुपे त्यतो नुवर्त्तमानमित्यर्थः इशिग्रहणादुपप
दस्यापि व्यभिचारः वनिपः शर्वरी त्युदाहरणं रोइटेडि ति स्पष्टरिषहिंसायाम् क्विप्चा
त्रापि दृशिग्रहणाम् नुवर्त्तते क्विप्चान्येभ्योपि दृश्यत इति तत्राच्छील्किकपाकतोभा।
व्यो क्लेसत्तदाह दृश्यत इति इस्मन् त्वविक्रत्सुः इत्यतो क्रत्सु इतिदिति चानुवर्त्तते लो

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

न तत्र कौडिन्यन्यायेन कर्त्रर्थबाधमात् अर्थस्यापि विधेयत्वात् अतं
एव कार्य्यशब्दवादे नियोगतः कर्त्तरि भुवन् खुकञ् इत्यत्र भाष्ये दर्शितः वियो
गः शाब्दे नित्यशब्दवादे तु स्वभावतः कर्त्तरि भुवन् खुकञ् ॰ स्वभावतः कर्त्तृत्वं भु
वन् खिष्णुच् खुकञ् इत्यादिकमेतदर्थः तदा कर्त्रर्थस्याप्रसक्तिरेवेति दिक्। कर्त्तरि
भुवः अत्र नैष किम् आढ्यीभविता इत्युच्चतु नगतिपूर्वेभ्यः प्रायेण तच्छीलिका
प्रवृत्तेः स्पृशो अनुदके किम् उदकस्पर्शः अनुदक इत्येतत्सामर्थ्यात् क्विपि
न सत्त्व अनुपसर्गे इत्यस्य निवृत्त्यैव सिद्धे उपसर्गेपीति अन्यत्रसुप्यग्रहणेउपस
र्गेग्रहणं नेति ज्ञापनार्थमनेन च दः सुप्यात्पुपसर्गे नेति भाष्यं गदमदेत्यत्र त्वनुपसर्गे
इत्यस्यानुवृत्तित्वमेवमध्येसम्बन्धादत एव प्रगदह इत्यादिसिद्धिः प्रष्टे आतश्चोपं

त्रैमानयोरेव न भूते भूते इत्यधिकारे कर्म्मणि हन इत्यस्य पाठेनायमेव णिनिर्भूते इति प्र
त्यारम्भसामर्थ्येन तत्र नियमात् यत्तु तक्रकौण्डिन्यन्यायात् कुमारशीर्षयोर्णिनिप्रोप
विहितेन णिनिना कर्म्मणि हन इत्येव तद्विहितणिनिसहचरितभूतकालो बाध्यते अ
त एव कुमारेत्यादिपुनर्विधानं चरितार्थम् न च तत्सामर्थ्याद्वासरूपबाधः शास्त्र
बाधापेक्षया कालबाधस्यैवौचित्यात् अत एव कुमारहन्तेत्यपीति तत्र नस्य न्यायस्य
विधेयविषयत्वात् तत्र कालवृत्तेर्द्योतोऽस्त्यर्थेन कालस्यानुबाधत्वात् भूत इत्य
धिकारसत्त्वे चोक्तनियमोपपत्तिरिति अस्य भूताधिकारप्रयोजनत्वोक्तिर्भूते इति प्र
त्रेभाष्ये इति दिक् पतिघ्नीति गमहनेत्युपधालोपः ञित्वान्ङीप् पाणिघ ताडघ शिल्पिनि
निकर्त्तरीत्यर्थः अयस्तु कृष्येष्ठाकिम् आपं कुर्वन्त्यनेन कर्तरि तु नायं कालात्त्वपार्थे

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

येनाविधेनेति येन विधिरिति सूत्रस्य भाष्यप्रामाण्यात् स्वरूपं विशेषणमादाय तदन्त
विधिरत्रेति बोध्यम् क्षेमंकर इति क्षेमंकरी त्यत्र गोतदित्वान्ङीष् अचितेर्मुं अशिभो
जन इत्यतो ल्यपन्तात्त्रयोज्यकर्मेति क्तः उत्तरसूत्रात्सम्ज्ञायामित्याकृष्यते तेनासञ्ज्ञायां
नात एव ओदनपाकीत्यादिना भावकर्माधिकरणेषु यः क्तस्तदन्तो न गृह्यते सोपसर्गस्य
प्राप्यर्थस्य वा सकर्मकत्वेपि कर्मणीति न सम्बध्यते तस्याप्रसिद्धत्वात् व्याख्यानाच्च
तदाहाप्रितो भवतीति अन्यत्रापीति अनेनैव सर्वत्र सिद्धे सर्वत्रेत्यादि प्रपञ्चार्थः
वस्तुतः सत्यम्भ्यां जनेरिति प्रकरणस्य नान्येषामपि दृश्यते इत्यनेनैव सर्वत्र सिद्धेः प्रप
ञ्चार्थ[illegible]मेव तत्रापि ग्रहणस्य सर्वोपाधिव्यभिचारार्थत्वात् इति बोध्यम् दाशावि
ति शाकापेक्षया ऽण्त्वं अन्यग्रहणस्य ष्टार्थम् कुमारघ्नी अपश्चिति निर्भिविष्ठ

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

न्यादाववव्ययानांनमुम् वातशुनीतिवार्त्तिके गमेर्ड्विति पाठान्तरम् मापाइतिमृगाइतिपा
ठान्तरम् भाष्यपाठः अतेह यथासंख्यमत्र अस्यैशब्दस्यानर्थकत्वेउपपदमिति
महासंज्ञया तस्यभुवन्नात्वसुवुच्चद्वितीयेव त्रलत्यकदेशस्यक-मत्वेनान्यापेक्षयावु
कत्वात् ललाटलाह चर्याञ्चेतिबोध्यम् श्चिववशेति खचाश्चित्वव्यर्थम् खच्चिक्रत्वे
इत्यादौवेइत्येवस्त्वप्रोव्यावृत्तिः तिद्वाकुलीनइत्यादौचलात्वित्यनुवृत्त्यानदोषः इत्या
हुः मितंगमइतिवृत्तौमतङ्गमइतिपाठः खच्च डिद्वेतियोगविभागादत्रविहायसइत्यस्या
सम्बन्धस्तदाह भुजङ्गइति भुजाभ्यांगच्छतीत्यर्थः अतएववार्त्तिके सुपीत्युक्तं तपे
तिति चुरादेर्हेतुमल्पन्तम्वादेश्चग्रहणमितिवृत्तिः अनित्येति उपपदविधावेवानेति
अत्रास्यत्रभाष्योक्तेरितिभावः वाच्चियवाक्शब्दकर्मणीत्यर्थः संकल्पविशेषोव्रतम्

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

ध्यते अहेत्वादावपीति हेत्वादावपीति हेत्वादिग्रहणाननुवृत्तेरिति भावः अतइति तपर
करणादतः कइत्यत्याप्रांप्तेराह कस्मादित्यादिति नचिन्नहोतीत्यत्यनन्तत्वेनोत्तरपदस्यत्वाद
तः कइत्यत्याप्राप्तेराह कस्केति पाणिनि सम्मते अव्युत्पत्तिपक्षेत्वतः कइत्येव नित्यंस।
मासेश्शतिप्रत्ययाववत्वात् स्यत्ये डुडुपधस्येत्यत्यनप्राप्तिः परत्वादिति अजहेत्वादोच
रितार्थः सूत्रेचकिमादिग्रहणंनकार्यमित्यभिमानः कर्मशब्देति कर्मणीतिचास्यवि
शेषणं तेनकरणादेर्नातिप्रसङ्गः वशाविति कर्तृविशेषणं परयुक्तोपाधिः प्रत्ययार्थ
वाच्यत्वात् एवंव्रीह्यादिष्वपिद्रष्टव्यम् स्यादवन्ध्य फलेग्रहिः एपन्तादिति अतए
वत्वेपाः श्रित्वंचरतितार्थम् अहर्द्विषत कालिमन्यादावनाकारात्वात् पूर्वक्तत्वेहल
तेततोमुमु अन्यथामुम्यनन्तत्वात् समनस्यात् श्लानव्ययस्येतिबन्तेतेनदिवाम

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

रत्नाइति सुपिकर्मत्तिाे इति त्रयमनुवर्त्तते यथायोगं सम्बन्धः इति चरेष्ट इत्यत्र भाष्यंस्म
उत्तानादिष्विति कर्त्तृभूतेषू त्तानादिषूपपदेष्वित्यर्थः चरेः सकर्म्मकत्वेपि चरेष्टः क
र्म्मण्युपपदे न भिक्षासेनेति सूत्रे भिक्षाग्रहणात् स्पष्टं चेदं भाष्ये तदाहाधिकरणेइति
सेनाचरे सेनायां भ्रमतीत्यर्थः आदायचरइति गृहीत्वा गच्छतीत्यर्थः अग्रेसरेति
पुरोग्रतः शब्दयोरव्ययत्वेन कर्म्मत्वासंभवात्तदसम्बन्धे तत्साहचर्य्यात् अग्रशब्देपि त
दसम्बन्धादिति भावः हदन्तइति अत्रात्त्विग्रेसर इत्यस्यालुका सिध्या एदन्तत्वनि।
पातनेन मानं पूर्वनिपातस्तु बहुशोव्यभिचारितइति कृञोहे हेतुः कारणमात्रं आनुलो
म्यमाराध्यचित्तानुवर्त्तनं योग्येष्विति उपपदानि तु न व्याख्यानात् दिवाविभा
दिवापदार्थस्यापि वृत्तिविषये शक्तिमत्त्वेन कर्म्मकत्वात् अत्र कर्म्मणीति सम्ब

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

ला० प्रो०

११

नतन्ति वृत्तिः तेनतुं दृशोकयोरित्यादीनां कर्म्मत्वेपवसवृत्तिः सुपीत्येतत्त्वकर्म्मके भुला
वकाशमितिभावः आत्मस्येति तयोर्गम्यमानयोरित्यर्थः तत्रासामर्थ्यादत्रासत्तुत्वाहत्रेः
कर्त्रीतिति बोध्यम् मुत्लविभुजादिभ्यइति तादर्थ्ये चतुर्थी प्रेदाशः नतेनैर्णायंनिर्द्दिष्टः त्व
नोघचेत्यादौ धातुनिर्द्देशाच्छ्रोपाकरणात् व्याख्यानाच्चेइत्युक्तेरितिअनुवर्त्तेरित्यर्थः
गोत्सइत्थेचक्षिङः ख्याञादेशः हरतेरुत्क्षेपणादन्यत्रार्थेवर्त्तमानादित्यर्थः श
क्तिलाङ्कुलेतित्यमनार्थेशक्तिः शास्त्रविशेषः सत्रेचेति धात्वर्थेगम्यमानेसतिसू
त्रशब्दउपपदेइत्यर्थः स्तम्बकर्णमिनयावकर्म्मकोदोमः दितिपठत्वादितिभावः प्रा
कैरेतिमृगाशनिः शोगैषानशंकरेतिभाष्येत्वोदं अपो नतंवलितं शम्युपदेशास्य:
त्वि । योबाधनार्थेधातुग्रहणं स्वःकचेत्यत्रभाष्येअधिकरणेशेतेः इतउत्तरमधिक

११

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

श्चात्युत्पत्तेः प्राक् षष्ठ्यभावेन षष्ठ्यन्तस्यानुपपदत्वात् किञ्चोपसर्गसम्बन्धात्सर्वकार
कवाचिभिन्नपदासम्बन्धेन साधनकार्यं सर्वमुपसर्गसम्बन्धेन च प्रवर्त्तत इत्यादेष्टं।
गतिरित्यपास्तम् आ कर इति न चात्र केप्यात्तो पञ्चाधित्वानित्यत्वात्सम्प्रसारणेन ततो बा
ल्लीदिति न्यायेन सर्वत्वं बाधित्वा लोपे तत्साभीपासिद्धत्वेनो वज्यप्राप्तो घत्वाक
इति सिद्धमिति वाच्यम् आभीपासिद्धत्वानित्तत्सर्वत्वे वाल्लीदिति न्यायानित्यत्वेवा
स्य ज्ञापकत्वात् तेन नञ्रुहवत्वरीति सिद्धमित्याहुः योगो विभज्यत इति इदं केवलोपसर्गे
न त्वातश्चोपसर्ग इत्येव तत्सिद्धेः कर्मण्युपपदे पि न त्वातो नुपेत्यारम्भात् तदाह ह्वाभ्या
मिति प्रष्ठो गोरिति त्वातश्चोपसर्ग इति कः अयगामित्वेन मुख्यत्वं लक्ष्यते हृपम
वीति वेष्ट इति सूत्रे कर्मणीत्यपि वर्त्तत इति भाष्यप्रदर्शनेन सुपीत्यधिकारं दृष्टापि

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

गौरादित्वान्ङीषित्याहुः नन्दक इति आप्याय्यमाननन्दनक्रियाकर्तृत्वा
र्थ्यः कर्म्मणः शेषत्वेति ओदनपाचादवत्सुपदिनेष्टापत्तेर्षेनाभिधानेन नात्मी
याः हाहान्स्ताहचर्यात् सानुबन्धकस्यैवेत्र एवग्रहणं आतोनु उपसर्गाभा
वेसतीत्यर्थः तत्फलितमाह अनुपसर्गादिति ग्पेसम्प्रदायइति सत्सूइतिसूत्रेउ
पसर्गेपीत्यनेनात्र प्रकरणे सुप्पदेनोपसर्गग्रहणबोधान्त सुपीतिकः आ
तोनुपेतिसूत्रारम्भसामर्थ्येन तस्यकर्म्मण्युपपदेऽप्रवृत्तेर्वा अत्रोपसर्गाणा
मव्यवहितप्रयोगात् ङिपि वा क्रियायांकर्म्मकारकान्वयाद्वा गतिसमासगर्भोप
दपदसमासः अनकर्म्मण्युपपदेबुद्धिस्थैवप्रत्ययः एकोनकुंभंकरोतीतिद्वि
तीयान्तस्योपपदत्वेकुंभ अमसित्यस्यानुपदत्वेन तेन समासइतिसिद्धान्ताशयः इति:

इदं शास्त्रेरित्यत्र भाष्ये स्पष्टम् गेहे कः यत्तु गृह ग्रहणे इति चुरादेरदन्तात् णिचि
पचाद्यचि धातोर्वा गृहधातोरिगुपधलक्षणे के गृहं सिद्धं ह्रदि स्त्रीकाराच्चेना
तिघ्नसङ्गः ... तत्स्य पृषोदरादित्वेन तद्दृष्टं ... शाक्तमकर्तुमिति तत्र तोधातस्त्वान्द
सावित्रिकाश्रयात् धातुपाठे ... वाचो दावागमभ्रंशस्य क्षीरस्वामिनोक्त
त्वेन सूत्रपाठे च तद्ग्रहणाभावेनैवौचित्यात् उक्तं स्वल्पा सत्तयोर्धात्वोरग्रामाणि
कः पाठः वेदे तल्लाध्यप्रयोगो यदि भवेत्स बहुलं छन्दसीत्यादिना ग्रहेरेव साध्य इ
त्याहुः अत एव भाष्यवार्त्तिककाराभ्यां नेदमुत्पादितं व... तिख्वनीति वार्त्तिकं.
एवेति तेनैवेत्थं बाधकः सिद्धः रन्ध्रेत्विति इदमनिदितामितित्यत्र भाष्ये स्पष्टम्
ननु भाष्यमतेरतकाग्निनस्यादत आह पंगेत्विति तत्रैवेत्यर्थः रजनीत्यत्र तु।

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

द्द०प्रे०

९

तदत्रवृत्तिरितितात्पर्य्यम् पाघ्रा अत्रा तुग्विकल्पात्वात्पिबतेरेवग्रहणं हृदन्तइति
अत्राहृच्चिबीजन्तुभाष्यानन्तुग्रहः ॥ टिद्धैतिसूत्रे प्रत्यासत्त्यादिकादयवपवकारस्यै
वग्रहणौचित्यात् छिच्चसामर्थ्यादितिचेन् धयेत्पत्राव्याप्तिस्तस्मात्तत्तनन्धयवी
त्यस्यप्रामाणिकत्वेगौरादित्वं बोध्यं ङीप्प्रयुदात्तनिवृत्तिस्वरोप्यस्तटेविशेषा
भावादित्याहुः तिपोबिन्दइति प्रोम्मुचादीनामितिनुम् धात्वादेषोहेतुमत्यपन्नास्ते
भ्यः प्रोश्चाविस्तुल्याधादेशौ अर बिन्दमिति भाष्येअरविन्दइतिपुल्लिङ्गोदृश्य
ते पक्षेऽन्निति इदमुपलक्षणं श्रुपधेभ्यः कइत्यस्यप्रहेति अवतानइतिभाष्ये
दाहृत्वादितिभावः रपाब्धधा श्रपाप्रादिति छेदोव्याख्यानात् तेनजलचरेइति ॥

९

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

न्तरेस्येति न्यायेन हलादिः शेषस्यैव बाधकं इत्या आदेशेनैव दीर्घत्वसिद्धेः आगमत्वक
रणं ज्ञापकत्वमित्याशयादिति क्वचित्पाठः स्यात् वस्तुतो दीर्घप्रवृत्तिकाल एव वैय
र्थ्यापत्त्यैव तत्संबाध एव न्यायः हलादिः शेषबाधनं तु अभ्यासस्यानचीति भाष्यो
क्तेन वचनेन साध्यं अभ्यासस्य यदुच्यते तदजादिनिमित्ताभ्यासभिन्नस्येत्यर्थः
अत एव लोलुवइत्यादौ गुणः यद्यप्यत्र वचने वेति भाष्ये नास्ति तथापि तत्रिंचटइ
त्यादिप्रयोगदर्शनादाश्रितं तत्र टइत्यन्ये घत्वे चेति चाद्वित्वमाकृतिलुकत्तेति चाद्वि
त्वे लुकत्तोमवद्भ्ये ते आतो लोपः श्रियइयपि किरे क्ततइ तस्त्रै सौत्रमेकवचा
नम् प्रत्तइति पत्वादिदमेव न्याय्यमित्यभिमानः यद्यपीदमुपसर्गापेक्षत्वेन बहि
रङ्गं तथाप्याकारादनुपपदात्कर्मोपपदेति प्रतिषेधेनेति भाष्योक्तेरत्रानित्यता या

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

यथा रामवधिष्यामि बधांहं सर्वरक्षसामिति प्रयोगस्तु बहुलग्रहणात्साधव आर्धे
धाइत्याहुः नेड्वशिरधिजभोरिति प्राप्तनुमो निषेधोयम् रभेरिति लभेश्चेति च नु
म्विधायके ऋमेः कर्तरीति लुक्रमोरित्यत्र वार्त्तिकम् अनन्यभावे इति अतएव।
भाष्ये सोपसर्गमेवोदाहृतम् केचिदिति केयटस्वरसस्तत्रपक्षे दृश्यते तङानयोरभा
वमिति फलोपहित तङाननिमित्तत्वाभावं लक्षयतीत्यर्थः पापाचुक इति यङ्
लुक्रोत्रानैमित्तिकंत्वान्न धात्विति निषेधो न इल्गुत्वाभावाच्च गधुलुटदनो।
सात्पदाद्योरिति षत्वनिषेधः स्यापीति आदन्तलक्षणेति स्या यो पि केत्रस्यादि
त्यपि षत्वमपीति निपातनादित्यनुकृष्यते बाधकेति तेन मेघसेवदेवादयः सिद्धाः
आगमस्येति नत्वदीर्घागमोच्चारणं सवर्णदीर्घबाधार्थं स्यादिति वाच्यम् अनन्त

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

चासंगतं स्यात्तस्माददन्तं निर्मूलं आर्द्धधातुके वास्य प्रयोगो निर्मूलः न निवध्योऽस्त्वे।
तिसूत्रे वधियहलंत्वादेशो हलन्त इत्यभिप्रायेण अतस्वहतो वधश्चेति सूत्रे किम
यमदन्त आहोस्विद्व्यञ्जनान्तः किञ्चातः यदि व्यञ्जनान्तः वृद्धितत्वप्रतिषेध
इड्विधिश्च अथादन्तो नैदोषइतिभाष्यमुपादाय केयटश्चाह अवधीदित्यत्र हलन्त
लक्षणा वृद्धिः प्राप्नोति तत्प्रतिषेधो वक्तव्यः वधक इति ण्वुलि वृत्तं तणीतिव।
धादेशः तउपधायाः इति प्राप्ता वृद्धिर्न निवध्योश्चेति प्रतिषिध्यते स्थानिवद्भावाद्व
न्तस्य इति तत्त्वं प्राप्तं तत्प्रतिषेधो वक्तव्यः अवधीदित्यादावेकाच्त्वादिड्निषे।
धे प्राप्ते इड्विधेयः अदन्तत्वे लक्ष्ये वस्य स्थानिवत्वादृद्ध्याद्यभाव इड्भावश्चेति।
एवञ्चादन्तत्वपक्षे वधियहलंतं सूत्रेन कर्त्तव्यमिति स्पष्टमेवोक्तं मितिवृत्तिश्चिन्त्या

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

लो०प्रो०

७

तितद्भावः अव्युत्पत्तिपक्षाश्रयणेन मानयतीत्यादौ निष्ठवद्भावान्नलोप इति रक्षित इ
तिसूत्रे कैयटे वोढुमर्हसीति अर्हे कृत्यतृचश्चेत्युक्तेरिति भावः वोढेति अनुदात्तत्वादिड्भावे
ढत्वधत्वष्टुत्वढलोपेषु सहिवहोरित्योत्वं विजइडिति ङित्वविधायकं वधहिंसाया
मिति अत एव जनिवध्योरित्यत्र वधिग्रहणं चरितार्थम् वधादेशोत्वदन्तोपदेशस्यानिट्
त्वात्सिद्धं एतेनास्यार्द्धधातुके न प्रयोग इत्यपास्तं इयं सर्वं चत्तौ ल्यपष्टम् एत्वेवं सति च सिङ्
तिसूत्रे बहुलेतत्प्रपन्न वधकगात्रविचक्षणाति तत्प्रपञ्चमिति वार्त्तिके वधकग्रहणाद्वेवर्ध्या
पत्तिः अनेन धातुनासिद्धत्वात् घातक इति त्विष्यत एव बाहुलकात् वधकमित्युपाद
यत्नवृत्ति वधादेश इति कैयटः तथास्यानिवक्त सूत्रे वार्त्तिके बधादेशो वद्धितत्वयोः प्रतिषे
धः वधकमुष्करमिति अन्योयं किदेरणादिको बधकशब्दो हन्त्रचक इति पचेतिभाष्यम्।

७

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

आतोयुगिति मीनातीत्यात्वे कृते इति भावः मातो वा हविर्विशेष इति एवं पयो दधिवेत्यर्थः
सम्वाह्यमिति वहिः समानार्थो हेर्ण्यन्तात् सिद्धे सूत्रे सम्पूर्व्वस्येति व्यर्थमिति भाष्ये कृच्चिन्नोति
अतएव क्त्वाप्रत्ययेन तुमुनो न नित्यबाध इति आसित्वा भुङ्क्ते आस्यते भोक्तुमिति च भव
ति इति भावः कर्त्तरिवेति कर्त्तरि कृदित्यतः कर्त्तरीत्यनुवर्त्तते इति भावः आवश्यकाधमर्ण्ये
योरित्यनुवर्त्तमाने कृत्याश्चेति सूत्रं तच्च भवाद्यर्थम् इति कृत्यप्रक्रिया [illegible]एवुल्तृचौ अ
नयोर्वर्त्तमानकालादन्यत्राप्रयोगो नभिधानादिति भाष्ये तत्र हि तृजादिषु वर्त्तमानकाल
लोपादानं कर्त्तव्यं न कर्त्तव्य मन्येषां प्रत्ययानां काल मात्रे दर्शनात् चर्व्यापार इत्युक्तं तच्च
श्चकारस्तु [illegible] रघछन्दसि तुरिष्ठेमेयस्त्विति त्यत्र तृन्तृचोः सामान्यग्रहणाविघातार्थ इति भा
ष्ये स्पष्टं [illegible]णादीनां वुतत्वत्वमते तत्प्रत्ययान्त मात्रादिभ्यश्छन्दासीनेष्टे यस्तोदर्शनात्

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

६

शी आधृषनन्तं न्युब्जनीति चेष्टारहिता अवाङ्मुखाः शेरते इत्यर्थः यघत्वि न्युब्जयतीति
आचिरोगे न्युब्जः सिद्धस्तथापि प्रागुक्तार्थत्वोभावार्थं घञि न्युब्ज इत्यपेत धातवृत्तावेन्युअय
हणमितिबोध्यं अवश्यपाच्यमिति अवश्यकाधमर्ण्ययोरित्यनुवर्त्तमाने कृत्याश्चे
तिणपत् अवाच्यमिति इदं वृत्त्यनुरोधेन भाष्ये तु अवाच्यो शाब्दस्त्र्याप्यामेवेति वचोशाद्वे
त्यैवसिद्धिरिति अत्र अवाचियहणमित्यापत्वातं चिन्त्यमिति पूर्वेर्नित्यत्यपन्नत्वेन तद्ग्रह
णोफलाभाव इति भावः तदाह भाष्येति भोज्यंभ भक्ष्यमत्र सर्वेन तुरवेर विशदमेव व्या
ख्यानात् बुभ्नेतिसुनोतेरित्यादो व्यवहृतत्वेन प्रसिद्धत्वादिति भावः निरनुबन्धक परिभा
षा सुगपद्व्योहृपस्थितावेवेतितात्पर्यम् आचाम्यमितिपाठः वाम्यमितिपाठे वद्धिर्दु
र्लभाविशेष इतियोगार्ह पत्यादानीयते तेत्रत्यर्थः उपात्यो अससमताविति बहुव्रीहिः

६

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

रूपवित्यर्थः पदविषयेऽसन्निकर्षेऽवग्रहेरर्थः यस्य पदस्यावग्रह अगृह्यसञ्ज्ञाचा
क्रियते तदाभ्यामुच्यते गृह्यकाइत्यनुकम्पायांकनत्रामगृह्येतिबहिर्भावोत्रगृहेत्यर्थः
कुप्यइति गुपतेश्शाकटादिनेत्यर्थः कुप्यमितिसूत्रेसामान्येनपुंसकं पत्रपात्रपवित्रछ
त्राः पुंसिचेतिलिङ्गानुशासनात्यत्रशब्दः पुंस्यपि कुप्यं पत्रंचबाहनमितिकोशः उपल
क्षयां कुप्याइतिकृद्धाः सार्वपीव्यवस्थनोदयनितुघोग्यंपर्वलिङ्गचोग एतेनकुप्यइत्यसं
यसात्त्वाभावनिपातनशङ्कावात्त्वापेतिबोध्यम् यथोत्तरमितिवार्त्तिकस्यसूत्रेहरू
त्वायप्रवृत्त्युपाज्ञाप्यकृताचवार्त्तिकमतेशोकइत्यस्यासिद्धिमाशङ्क्यसूत्रकारमतेतु
पिलप्यतिकुत्ववारणायनियमार्थमावश्यकेनभुजेच्चेथेत्रीतिवचनेनसमाधानाद्वार्त्तिक
मतस्यैवाभ्यनुज्ञानाच्चेतिभावः भुजन्युब्जौ भुजेरगुणत्वंनिपातनात् बाहौभुजइत्या

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

त॰शे॰

५

धीश्चारत्नामितितत्त्वं वाच्यमिति अत्रैवंस्मधिकारस्य च भुक्तेः साम्यात् नन्वेवं भार्य्यावध्व
रितिवत् भार्य्याः क्षत्रियाइत्यस्यापि सिद्धावसञ्ज्ञायामिति बार्य्यमिति चेन्न भरतेर्भार्य्या।
यांवपश्वात्लोपतस्यपसत्वात् मृतेर्वि ऋदुपधत्वात्प्राप्तविभाषेयं चतोः क पचास्तु
व्यं ततगादित्यादिनिर्देशात् न्यङ्कादीनां च एतत्सूत्रादिपाठो व्युत्पत्तिवादिव्याकरणा
नामभिप्रायेणेत्याह राजसूयो वज्रविशेषः निपातनादिति ह्रस्वोत्त्रितान्वपि कुप्यो
सूडितिनिपातनादितिशेषः एवमग्रेपि सूर्य्योनिपातनात्कर्त्तरि एवमग्रेपि धनं धातुत्र
पात्रादि नजुबन्धादितत्वेनप्रसिद्धेः सूडितिन्यादिसाहचर्य्येण प्राप्स्विकरणं तास्यैव
यहणामितिभावः पापमिति तैलादावौषधेक्षित्वे पाकानुकूलं यद्गौणं तच्चेत्याहुः
नित्यइति निश्चाभिभवे काष्ठमिति हलि शब्दवाच्यमित्यर्थः पदास्वै एभुच तुर्ध्ययहेः

५

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

पीतिकिं घातः लपत्तु न सकर्म्मकत्वेन तदप्राप्तेः भावेकिं स्वघात्योब्रवत्तः अनुपस
र्गेकिं अघातः निरुपपदं हत्येतित्वसाधुप्रिष्वइति शासइत्यत्र्निप्रास्तीत्यादौ प्रसिद्धत्वा
च्छात्तेरेवग्रहणं नत्वाशास्तेरिति भावः नवद्र इति वत्रोग्रहणं कर्त्तव्यमितिवार्त्तिकम्
त्याद्याव्यानादितिभावः वार्थ्यइति अत्रनिरोधस्याविवक्षणान्नावध्येत्यस्यप्राप्तिरिति
भावः पुनरिति कारस्यादेशत्वेनचकारं विनापिपूर्वसूत्रेक्यश्सम्बन्धसंभवेन तत्र
तस्यचानुकृष्टत्वाभावादिति भावः स्यकंचेदंभाष्ये आङः पूर्वादिति लपतितुकुल
र नलोपाभावतिस्वरात्मामापत्तिरिति भावः कृत्वः सुपवइति वेविभाषेत्यत्र पइत्यस्य
विषयसप्तमीत्वेपि जनादिसाहचर्य्यात्ववादिप्रत्ययोत्पत्तिपूर्वकाले नान्तस्यैवात्वबि
धानेनात्र तदप्राप्त्यानस्यैवेआकुतोनरूपसिद्धेरिति भावः एतत्क्लेशापरिहाराये वदी

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

ल०श०

४

षमितिसङ्कुतमैत्रा कर्त्तरिक्तः अजर्य्यमितिचनिपातनात्कर्त्तरीतिबोध्यम् बद्ः
सुप्यतिविपि अत्रप्रुष्यग्रहणेउपसर्गग्रहणंनसत्व इतिसूत्रेउपसर्गेपीत्युक्तेः तत्राहि
सुपीत्येवलभ्वन्ध्युते इत्याकृष्यतेइतिभुवोः कर्मत्वेनोत्तत्रेव्यर्थत्वाद्यद्यपिश्राम्ना
वन्तर्भावितण्यर्थत्वेवासकर्म्मकत्तथापिअप्रसिद्धत्वान्नतद्ग्रहणमितिभावः इदे
चिन्त्यं भुवोभावइतिसूत्रेउत्तरार्थम्भावग्रहणमितिभाष्योक्तेः सोपपदस्यकालादि
कर्म्मयोगएवनास्त्यनभिधानादितितदाशयः एकइति सकर्म्मकत्वादितिभावः अ
पमेवप्रुक्तः पक्षोभाव्यवच्यादिसम्मतत्वात् भावेग्रहोघञि त्यादितुछान्दसं
अतएवानुपसर्गेइत्यस्यप्रवाघमितिप्रत्युदाहृतंलपत्वस्मात्कर्म्मलपेवान्यथाप्रवा
दइतिभावघञन्तंप्रत्युदाहर्त्तव्यंस्यात् हनस्तच तकारस्यादेशात्वं व्याख्यानात् सु

४

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

हृतोबहुत्वमितिभाष्येउक्तं शाश्वमकर्त्तुमिति रूटवर्गान्तादिबहुत्वान्तादपितपन्तावाधादिति
भावः ईषतिग्यजग्रहणोक्तेपि सन्निपातपरिभाषया आनित्यत्वादित्यस्य मित्यादावतोल्लो
पोभवत्येव लुपठत्वादिति वासरूपन्यायेनयतश्चवतव्यादीनांनबाधइतिभावः आतो
लोपइत्यतआतइतिवर्त्तते स्वरार्थइति यतोनावइत्याद्युदात्तार्थइत्यर्थः तपकेरता।
दाप्यामित्यत्रन आडोपि इदितंइत्यतोनुमितिलभेश्चत्यतोलभेरितिचवर्त्तते विवक्षि
तइति एतदत्रैवभाष्येस्पष्टं नदमद अनुपसर्गइत्यर्थोभावेनात्रतत्पुरुषः प्रत्यासत्ति
गदादिसम्बन्ध्युपसर्गाभावेसतीत्यर्थइत्येकेनियमार्थमिति योरुपधादित्येवसिद्धे
रितिभावः गत्यर्थामेवेति वदः सुपीत्यत्रभावइतिनायंकृष्यतेइतिसिद्धान्तइतिभावः
अवधंगुरुत्वनामेति नमोन्यत्रमावार्थं पक्षान्तरेमोधमिति संगच्छतिप्राप्नोतिपुरु

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

ल०शे०

२

हलादित्वासंभवात् विहितविशेषणतांच तेनास्य नियमः मत्वं अन्यच्यात्तिलोपे हलन्ता
त्यत्वेन प्रत्ययलक्षणाप्राप्तेर्विभाषेति बाधित्वा नित्यार्थे विधिरेव स्यात् यद्य
पि नियमे प्राप्तबाधः सिद्धस्य पुनरुपादानात् अनुवाददोषश्च तथापि लक्षणवशा
दिभाष्यमेव नियमेन मानमिति बोध्यम् अनुस्वारस्य सर्वेपि ग्रहणे व्याख्यानात् अ
ह श्रेमत्तामिति वा निस इतीत्यनुवर्त्तनिंदामिति षष्ठीनिर्देशसामर्थ्यात् णत्वनिमि।
त्तमित्याह इतिपदस्येति इत्येवेति भादिषु श्रेयोग्रहणं कर्त्तव्यमिति वार्त्तिकादिति भावः
उपज्ञभादीनामिति प्रभावमानमित्यादौ णत्वनिषेधाय भादीनामिति विहितविशेषणतां
एकस्यापन्ते ऽप्राप्तिरितिभावः प्रकरणोपरीति अत्रच णत्वं पर्य्याख्यानमिति व्या।
भादेशात्तत्त्वं भाष्यमानं इत्यत्तो पदाभ्यां क्रीयते पादहा कइत्यादिषि च्छर्थे

२

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

एव एवकारः स्पष्टार्थः कर्त्तृव्यावृत्तयेतु न निर्दिष्टार्थत्वेन कृत्तोरिह्लादित्यिरितिह
क स्वतार्थाविति। तद्ध्युत्ववरित मुखोन्नमतीती तिस्वतार्थ्यविन्यर्थः तद्व्याख्येति तत्र।
भिदेलितमाइत्यस्य नेत्वव्याश्रतिविवरणादितिभावः हलश्च हलीतिविद्यत्यधा
हारेल नस्यविशेषणं तदाह हलतस्यस्येति अत्रचव्याख्यानमेव प्रारणाम्नं अचः
परत्वाभावादिति इकारस्य नकारेणाव्यवधानादितिभावः नकारेणाव्यवधानाच्चेतिपा
ठेचोहत्तीवोध्यः अजपिहलस्य एवेति तुनशास्मच्क्कुं अहीलाइत्यसिद्ध्यापत्तेः हलाः
प्रत्युहलत्यः प्रत्ययत्वेन प्रत्ययग्रहणेयस्मात्स विहितस्तदादेरितिपरिभाषयन्तोपस्थि।
त्यातस्यमेविशेषणे तत्रेजुपधस्यहलन्तत्वाव्यभिचातदाह हलादेरिति अचः किं
प्राविन्न इत्रादेः हलादेरित्यर्थकं हलित्यनुवृत्तमपिसामर्थ्याद्धलान्तपरम् इत्रादे

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

तस्यं चोपदेशिकमेवेतिक्विवादिषु न दोषः तदस्यानुबन्धभिन्नात्कृतमेव ददातिदधात्योरि
तिराबाधकशास्य विकल्पात् अतः कारणेन समावेश इति दिक् कर्त्तरिकृत् नच धा
तोः परः कृत्प्रत्ययः कर्त्तरि वर्त्ततामित्येवमप्यसूत्र्यत्वापत्तेः तोयादन्यत्र वृत्त्यभावेनाप्र
त्ययनियमोऽयं भवतीति काष्ठभिदश्वावलगइत्यका त्वमापितत्र वृत्तिरितितस्यापि कृत्त्व
श्नाप्रत्ययवत्कर्त्रैस्यातामितिवाच्यं यः स्वभावतः कर्त्तरिवर्त्ततेसएव कृत्संज्ञो नान्यइति
संज्ञानियमेनादोषात् अतएव न शब्दार्थसम्बन्धनित्यताहानिः एवं सर्वत्रार्थबो
धकेषु बोध्यं स्य इंचेदमत्रैव भाष्ये तयोरेव: तद्धब्देन लः कर्म्मणीति सूत्रस्य भा
वकर्म्मणोः परामर्शः तत्रासत्त्वभूतस्यैव भावस्य निर्देशो नाद्यापितयाभूतस्यैव पर
मर्शेन भावे एकवचनं तद्भावाच्चास्य भावस्य नपुंसकत्वमप्यबोध्यम् अत्रभावेऽकर्म्मकेभ्य

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

त्तिसच्चवेतिवाक्यभेदेनान्वयः असत्त्रूपइतिच्छेदः तत्रासत्त्रूपत्वंकिमपेक्षयेत्याकाङ्
क्षायांयस्यत्वविषयेसर्वत्रप्रवृत्तिस्तदपेक्षयोपस्थितत्वात्तस्योत्सर्गएवनापबादः उ
त्सर्गविषयेसर्वत्रापबादप्रवृत्तेरतएवविप्रतिषेधविषयेतदप्रवृत्तिस्तदपेक्षयो
पस्थितत्रूपोवपवादइति उत्सर्गस्यबाधकोपबादोवाभवतीत्यर्थः बाधकत्वविकल्पे
शाप्रतियोरिवपक्षेसमावेशःस्यात् अतएवनवेतिसूत्रेसाधुत्वविकल्पेतस्यैवपक्षे
ऽसाधुत्वमापादितं धर्म्मिनिषेधेधर्म्मिभावेमानाभावात् एवञ्च अपबादोवाभव
तीत्येवासिद्धेउत्सर्गस्यबाधकइत्यस्यफलंचिन्त्यम् अपबादपदार्थनिरूपणंसदि
ऽत्यन्ये स्त्रियामित्यस्यस्वरितत्वादाह अधिकारोक्तमिति अपबादमितिशेषः तेनत्वा
त्वकोऽशीव्यावक्रुश्चिरितितिसिध्यति कर्म्मव्यतिहारेणाचः स्त्र्यधिकारोक्तत्वाभावात् असा

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

ग०प्रो०ह०१

१

॥श्रीगणेशायनमः धातोः सोपस[illegible]र्गाणामङ्गत्वव्यावर्त्तयेइदम्
स्यादिव्यवधानेआदेशाभवन्तिस्तुधातोर्विहितस्यलस्यादेशाइत्यर्थादृष्टंतालु
नातीत्यादौलादेशाव्यावर्त्तयेआन्ततीयसमाप्तेरधिकारइतिभावः तत्रोपपदं
कृदतिङ्व्याख्याते वासरूपपरिभाषेयमिति अधिकारत्वेस्वरितत्वकल्पना।
गौरवंमितिभावः असरूपइतिलिङ्गम् यत्रासरूपप्रत्ययविधानंतत्रैवेत्युपपत्ति
ष्टतेइत्यर्थः नचप्रत्ययत्वस्यबाधापत्तिर्बोधोत्तरंस्तानेनसर्वनन्तद्विधित्वस्तानास
म्भवइतिवाच्यं यस्यप्रत्ययत्वंभावित द्विधावित्यर्थात् यथा कप्रत्ययोभवा

१३

॥ ॥पुस्तकमदोलघुशेषरकृदन्तप्रक्रियायाः॥ ॥

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

इतिवाचस्पतिप्रयोगेप्येवमेव। बोध्यं आचार्वाचेराचतत्यत्लोकादितिविपरि
वर्त्तमानत्मितिचपदसमभिव्याहारेत्तापोनः पु[illegible]न्यावगतिर्व्येनुकल्पतत्पा
क्रियासमभिहारेहतेसत्रेत्तापोनः पुन्येल्लोडित्युक्तं तन्नाद्धित्वापन्नेतीतिबदन्ति
इतिसर्वेष्टसिद्धिः विस्तारस्तुवृहच्छब्देन्दुशेखरेबोध्यः इतिश्रीवमहद्दसुतस
तीगर्भजनागोजिभट्टकृतेलघुशब्देन्दुशेखरेतिङन्तंसंपूर्णम्
शुभमस्तु सं१९१४ वैशाख २ शनौ पूर्त्तमिदं मध्यन्दिनात्पूर्वम् श्रीः

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

लो०रो०

२६४

लाघमित्यस्यानुपयोगेनात्रानुप्रयोगाभावो तएवानुप्रयोगवि
धायकं हृपमपि भाष्येप्रत्याख्यातं अतो येनः पुरुषम सहत्य
दगम्यं एत श्रुतिसमानार्थके आचसत्पलोका दाचावीचे
र्जीयत्व म्रियत्वेति विपरिवर्त्तमानमात्मानं जीवलोकं चालो ।
क्यास्मिन्संसारे नित्यामुन्चिदुःखात्मकं प्रसङ्ख्यानमुपावर्त्तेत

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

न्वयेजाते तस्य च क्रे इत्यनेन कर्म्मत्वयान्वयः एवं च यमो नासंगतिरित्यमित्यस्याख्यान
स्यत्वं च न तत्र प्रकत्ताछली पदेन तवत्तास्यैवोपादानात्कर्त्र्येकत्वावगतिः तस्याती
तत्वात्लोकप्रसिद्धत्वात्तत्कर्त्तृकक्रियात्वामपि तत्त्वागतिः बलीत्यस्यैव कर्त्तृत्वात्
पुरुषोप्यवगतइति नात्रानुप्रयोगानापेक्षा किञ्च क्रियामात्रप्रतिपादने तात्पर्य्यात्तद
नुप्रयोगएव यो नः पुरुषमपि अहर्द्दिवमिति समभिव्याहारात्ज्ञावत्तास्यतथ्याकर्म्मोपा
लित्वेन प्रसिद्धत्वाच्च व्यज्ञनयैव बुध्यते यद्वावत्कन्देत्यादीनि विधिलोडन्तान्येव स्वदेत
वकप्रेरणाविषयाक्रन्दनादितत्पमस्वाख्यं मनोटु एवं च क्रे इत्यर्थः अत एव तानी।
मानि ऽक्षुद्रात्प सललदावर्त्ती निमृतानि भवन्ति जायस्वाम्रियस्वेत्येतत्तृतीयं स्थान
मिति स्फुतावनुप्रयोगाभावेपि समुच्चयेमोद्भवति क्रियामात्रविवक्षातो नासङ्ख्या

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

र्थकार्थकत्वं अस्तिचाभ्यवहरतीत्यस्यानुप्रविष्टत्वेनपानादिरूपार्थबोधकत्वंते
नोभयार्थगतसङ्ख्यापुरुषकालाद्यभिव्यक्तिः द्वेवाच्यइति इदमाद्यसूत्रविहितलोड
न्तविषयमेवेत्यत्रैवप्रकरणेभाष्येस्पष्टं लवनादीत्यादिनाभोषणाहरेतो अत्वा(
स्य क्रियेति अस्वास्य मितिप्रथमान्तंक्रियाविशेषणमितिभावः इयंशब्दउक्त
क्रियाणांसामान्यभूतंचकृ इत्यर्थः भेदान्वयतात्पर्यग्राहकइतितात्पर्यम् पुनः
पुनरिति लोडन्तवाच्यइतिहितेषामन्यात्यानं अननुवक्तेरितिभाष्यादावनुक्तेरितिभा
वः लोडन्तेति उभयविवक्षायामपिसमुच्चयस्यानेकविषयत्वेनस[illegible] मभिह
रस्यैकविषयत्वेनान्तरङ्गत्वात् एवंसूत्रस्यैवप्रवृत्तिरितिद्वित्वापत्तिरितिभावः पदेत
अवत्कन्देत्यादिउपास्थितानांकाङ्क्षामुत्थाप्याख्यास्यपदेनमनोदुःखार्थकेना।

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

स्यप्रवृत्तिः ननु वा च तध्वमोरितिवाक्यशेषासंगतिः तिङ्‌हित्वाभ्यां वाधेन तध्वमोरभा
वादत आह तध्वमोर्विषय इति विषयसप्तमीयमिति भावः तथाच मध्यमैकवचनमेव
व्याख्यानात् हिः कर्त्तरीति कर्त्राद्यर्थश्च कालसङ्ख्यावदनुप्रयोगे लोव निर्णेयाः
एवंच कर्त्तरीत्यादेः कर्त्राद्यर्थैकानुप्रयोग इत्येवार्थः भावकर्म्मार्थकानुप्रयोगेप
रस्मैपदिस्यो पि स्यादित्युक्तं समुच्चये च अत्र समभिहारपदरहितं पूर्वसूत्रं संपूर्ण
मनुवर्त्तते समुच्चीयमानक्रियावर्त्तेर्द्धातोरित्यर्थः अतएव काकसमुच्चयेनेत
स्य प्रवृत्तिः विकल्पस्य लोटैवान्वयो न तु हित्वाभ्यां व्याख्यानात् यथाविधस्तु
अस्य व्यवहितादिप्रयोगोपि लुनीहीत्येवावं लुनातीति भाष्यप्रयोगात् समुच्चये
सामान्यवचनत्वंच समुच्चितार्थवोपस्थितत्वात् तत्त्वं चानुप्रविष्टसमुच्चितधात्व

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

वेद्यवहतिष्यमाणो भवितेत्येवमत्रापि मा बोधसंभवाज्जो मा नासीदित्यत्रापि गो मा। नित्यवेद्य
वहतिष्यमाणो ऽयासीदिति बोधसंभवाज्जो मइूपस्यातीतत्वाद्वाम्हते प्रत्यये छोऽत्र वा मप्यतीतत्वप्र
त्ययसंभवात् तत्रैवार्थम् बलन्दरदर्शीत्यादौ च दर्शनकालस्य प्रतीतेः ननु चोत्पत्स्यततेन वचन।
त्लोपं चोदिताः स्म इति सत्स्यपत्न्त्रस्यभाष्यप्रयोगस्याव्यवमेवोपपत्तिरित्याह क्रियासमभि
हारे धातुसम्बन्धे इति वर्त्तते। क्रियासमभिहारः इत्येतत्र क्रत्यर्थे विशेषणं तद्धि विशिष्टक्रियावाच
काद्धातोर्लोट् सर्वलापवादस्तदाह धोत्यइति तस्येति लोटइत्यर्थः यदि ८ तिबादीनां स्थाने।
स्यात्तां तदा स्थानिवद्भावेन पित्त्वाच्छ्रुनीहीत्यादावीत्वादिन स्यादिति भावः तो चेति लोडित्यनुव
र्त्तिहिस्वौ लोडादेशा हिस्ववदित्यर्थ इति भावः उक्तातिदेशबलादेवाह तिङ्स्वौ च तिनपदत्व
सिद्धिः उक्तातिदेशबलाद्धेवसार्वधातुकत्वात् ईशिष्वेशिषे इत्येवाद्यमीढ्वे इत्यत्रेशः सेइत्य।

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

इत्युक्ते विधिरयं धातुसम्बन्धे इत्युक्तस्तत्राप्यनुवर्त्तते स्वरितत्वात् सम्बन्धस्य द्विष्टत्वाद्द्विवचना
न्तेन समासः धातुसम्बन्धेशब्देन तदर्थो लक्ष्यते तेन गोमानासीद्भवितेति तदाह धात्वर्था
नामिति द्विवचनान्तत्वमुचितं यत्र काले इति वर्त्तमानसामीप्य इत्यारभ्य कालान्यत्वप्रतिपादन
स्यैव दर्शनादिति भावः नन्वेवं वसन्ददर्शेत्यादौ भूते लङिव वर्त्तमाने लिङप्यपि स्यादत आह
तिङ्नेति भूते लङिति अयं भावः अनेन प्रयोगे तत्ता श्रूयमाणानां कालान्तरे विधानं क्रियते
एवं च भूते शतुः साधुत्वे बोधिते ऽर्थापत्त्या तदर्थे को लङपि कल्प्यते एतेनानेन लङ्ग्रपि पुनरे
तद्व्यापारे मानाभावाच्छतान्तलभ इत्यपास्तं भाष्यकृतस्तु भाविकृत्यमासीत् जनिष्यमाणः पु
त्रोऽस्यासीदित्यत्र भाव्यादिशब्देनेन प्रत्यये न आसीच्छब्दपर्यायवत्तयत्तया युगपत्प्रयोगा
नुपपत्तिः यद्दियन्तं कालं भावित्यादिना व्यवहृतं तदासीदित्यन्वयपरत्वं हि ज्योतिष्टोमयाजीत्य

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

ला०स्रौ०

१६१

दिष्टकृत्यव्यावृत्तये अग्रहणं प्राप्तकालोकृत्याश्चान्यथाल्लिङन्तयोर्बाधः स्यात्।
मुहूर्त्तादूर्ध्वं यजनप्राप्तकालमित्यर्थः लोटलोड् प्रैषादयश्चोर्ध्वं मौहूर्त्तिक इति नाऽ
[illegible]नुवर्त्तते यजतां स्मेति स्मशब्दोधिकारस्तच्चकोभवान्तत्राधिकृत इत्यर्थः अधी
ष्टेलिङोपवादः योगविभागादूर्ध्वंमौहूर्त्तिक इति निवृत्तं लिङ्यदिकालसमयवेला।।
स्वित्यनुवर्त्तते यद्भवान्भुञ्जीत स्यकाल इत्युदाहरणार्थः भावपरत्वात्तुमुन
मयंबाधते सर्वत्रापवादोयं अर्हे कृद्योग्येकर्त्तरिगम्यमाने कृत्यादय इत्यर्थः
शकि· भावेल्लिङ्च शक्तौगम्यमानायामित्यर्थः सर्वत्रापवादत्वाच्छक्तुं तेकथ
मिति माङ्लुङिति सूत्रे सर्वलकारविषयेऽडाडूहितल्लुङन्तप्रयोगार्थमत्रस्तुतः स
नास्त्येव अङ्माङोश्चेति सूत्रभाष्येतथाध्वनितत्वात् धातुसम्बन्धे प्रत्यया

१६१

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

त्रप्राप्तिः लृङः प्राग्वत् उपसम्भावनाशङ्कयोरपि लिङ्गाच्चः उपसम्भावः कर्त्तव्ये
यत्नबन्धः यदिमे भवानिदं कुर्य्यादहमपि ते इदं दद्यामित्युदाहरणं अत्रावधेयवधि
मज्ञावएव प्रतीयते नहेतुहेतुमद्भाव इति नहेतुहेतुमतोरित्यनेन न सिद्धिः आशङ्को
त्प्रेक्षा तेन सर्पिर्बोधिस्यात् त्वाला दप्राला मिष्टकानां स्यादित्यादेः सिद्धिः स्यपंचे
दमुपसम्भावनाशङ्कयोरिति सूत्रे भाष्ये इच्छार्थेभ्यस्तर्बेलापवादः लृङः प्राग्वत्
इच्छार्थेषु पदेषु उपपदेष्विति सूत्रार्थः कामप्रवेदनमस्त्वाभिप्रायाविष्करणम् तच्चप्रा
यो कुर्य्यादिति बोध्यं इदं न स्वतन्त्रं विधायकं किन्तु सूत्रशेषभूतमन्यव्यावर्त्तकमेवं
तो व्यावर्त्यमेव दर्शयति नेहेच्छनिति विधिनि प्रवर्त्तना विचारप्रार्थना विषया
र्थेवाचकाद्धातोरित्यर्थः शेषात् अनयोर्विध्यार्थं त्रणाभ्यामभेदे चिन्निमाप्रणा

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

र्थेष्वित्यप्यत्र न प्रवर्त्तते प्रौढिः क्रियायाः हत्यसाध्यताविरह बोधनं संभावने क्रिया
योग्यताविषयोत्कटकोटिकं ज्ञानं विपरिणम्यते इति आवर्त्त्यं विपरिणम्यत इत्यर्थः
तच्चेदिति इमां क्रियामनुष्ठातुं समर्थ इत्येवं रूपं चेत्तत्सम्भावनमिति भावः अत्रापि
लृङ् प्राग्वत् सिद्धाप्रयोगे इति यत्र तत्र योगं विना पि तदर्थो गम्यते इत्यर्थः अ
पिगिरिमिति सम्भावनस्य धात्वर्थे विषयसामर्थ्यविषयताध्वनको पि शब्दः क
चित्प्रकरणादिकमपि तच्चेति बोध्यं सम्भावयामीति भोजने भवान् शक्त इत्यर्थः
अन्तु दाहरणो पूर्वेण लिङ् वाऽस्यादिति विभाषेति पूर्वेत्सूत्रादनुवर्त्तते इष्यते इति लि
ङ् वर्त्तमाने पि न लिङ् ग्रहणादेतच्छेष लाभः हन्तीति हननं हेतुः पलायनं का
र्य्यम् गर्ह्यो वा लडपीत्यतो न विष्यतीति निवृत्त्या कालत्रये पि स्वते प्रत्ययाः इति अत्र

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

ष्यतिनित्यमित्यर्थः लिङोपवाद इति पूर्वसूत्रेणोभयोः प्राप्तयोर्लृङ्ग्रहणेन [illegible]
[illegible]लिङो निवृत्तिरितिभावः अत्र लृङ्ङ्तिलिङो निवृत्यापत्तयुक्तावेन
वर्त्स्यादेलिङ्मित्त्वाभावादितिभावः यच्चयत्रयोः अयमपिलृङपवादः योग
विभागउत्तरत्रानयोरेवानुवृत्त्यर्थः लङ्प्राग्वत् लिङ्वेति अनेनपत्वाद्विभाषा
कथमीतिलटः किंवृत्तइत्यस्यचबाधादितिभावः लङ्प्राग्वत् शेषेलृट् अत्रलृङ्
यदिसोधीयीतितिजातुयदायदीत्यत्रयदायद्योरित्युपसङ्ख्यानाल्लिङ्भूतेपीतिबाध
कत्वस्यनिवृत्तत्वाद्भविष्यतीवभूतेपिनित्यमित्यर्थः कामप्रवेदनेसर्वलापवादः
अकच्चितीत्यस्यकच्चिच्छब्दप्रयोगाभावइत्यर्थः तदाहनत्विति कच्चिज्जीवतीति
अयंप्रश्नकएवकामप्रवेदनद्योतकइतिभावः कच्चिच्छब्दस्येच्छार्थकत्वाभावादिष्ट

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

मिति ण्यन्तात्कर्मण्यचो यत् भूते च पूर्वसूत्रमिति अनुवृत्तपूर्वसूत्रकोयमधिकारः
समानकर्तृकेष्विति यावत् उताप्योरिमतः पूर्वत्र वाग्रहणं सम्बद्धमेतदधिक्रियते तत्र
गर्हायां लडपीत्यत्र नाप्यसम्बन्धः लङ्विधानेन तद्विषये लिङ्निमित्ताभावात् यत्वा
दिति उत्कृष्टत्वाद्दनकाशात्वादित्यर्थः भविष्यती त्यादि निवृत्तं तदाह कालत्रयेष्विति ।
अत्र भविष्यन्तीति क्रियातिपत्तावित्यपि बोध्यं कथमो गर्हायाश्च लिङ्निमित्तस्य सत्वा
दिति भावः किंवृत्ते कालत्रये एतौ स्तः लङ्लेति नोक्तं लट्ग्रहणाय प्रागवदिति भूते वा
भविष्यन्ति नित्यमित्यर्थः लिङ्निमित्त इति सूत्रमत्रानुवर्त्य वाक्यभेदेन सम्बध्यते इ
ति भावः एतेन तद्विषयेपि पाल्वादिदृमेवोचितमित्यपास्तम् अनवक्लृ० एतयोर्वि
षये कालत्रयेपि लिङ्लृटावित्यर्थः इहयच्चासइ त्वं नेष्यते प्रागवदिति भूते वा भावि

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

किं योयमध्वातिक्रान्त इत्यादौ सक्तून पिबामेत्येव मर्य्यादेति किं योयमध्वागन्तव्यो निर
वधिकस्तस्य पदे वरं लाके तादित्यादौ याता स्मेत्येव अवरास्मिन्निति किं तस्य वत्सरमितिअ
योगे याता स्मेत्येव यथा स्यादिति कालादि कालकृतमर्य्यादोक्ता ववृत्त्रविभागे सतीत्य
र्थः अहोरात्रसम्बन्धिनीति अनहोरात्राणामितिश्रेषषष्ठी नकर्त्तरि नापि कर्म्मणी
ति भावः मर्य्यादावुरयोरन्यतरस्मिन्नप्यहोरात्रसम्बन्धिनि नेति तात्पर्य्यः प्रतिषेधा
र्थमिति क्रियासातत्याघसत्वे इत्यर्थः तत्सत्वेऽहोरात्रसम्बन्धिनि विभागेपि नानद्य
तनवदित्यस्येष्टेः तस्यपोवरः पञ्चदशरात्र इति पञ्चदशरात्र इति बहुव्रीहिः संख्य
यान्वयेति योगविभागात्समासान्तोतः पुंस्त्वं पक्षोन्यपदार्थः पषोदरादित्वान्मयू
रव्यंसकादित्वाद्वासाधुत्वं परस्मिन्वि कालविभागे एवेदमिति भाष्ये स्पष्टम् वर्ज्ये

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

ता०प्र०

१५८

तवदिति नापि वर्त्तमानवदित्यपि बोध्यम् अस्याशंसायामित्येतदपवादत्वात्
क्षिप्रवेगेप्यपरत्वादिदमेवस्यादाशंसे क्षिप्रमिति नानद्यतनवत् प्रबोधः सातत
त्ये लङ् लुटौ नेति भूतानद्यतने लङ् न भविष्यत्यनद्यतने लुड् नेति भावः सा
मीप्यं चात्र कालकृतं तच्च प्रयोगकालापेक्षया कालस्य सामीप्यं तुल्यजातीये
नाव्यवधानं देशसामीप्ये वायं देशोतिक्रान्त आगामी वा तस्मिन्नाधित आद्यास्य
ते इत्युदाहरणमिति केचित् भविष्यतिम अक्रियाप्रवन्धार्थमसामीप्यार्थं
चेदं यद्यपि भाष्येऽक्रियाप्रवन्धार्थमिति केयटः असामीप्य एतद्विषयोदाहर
णानभिधानमित्यन्ये अभविष्यति अमर्यादायांपरस्मिन्नहितत्रविभागेबा
क्रियाप्रवन्धेनानद्यतनवदिति सूत्रमेवैष्यत इति भाष्ये स्पष्टम् भविष्यति

१५८

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

विषयधात्वर्थलक्षतोऽत्यर्थः हव्यभोजनं त्रैवविषयगोचारात्मत्यलाक्षतोवो
ध्यं ऊर्ध्वमिति द्वितीयान्तं अकर्मकधातुयोगे कालादीनां कर्मत्वोक्तेः ऊर्ध्व
मिति दिक्शब्दयोगे मुहूर्त्तादिति पञ्चमी तद्धितार्थेत्यत्र दिक्सङ्ख्ये इत्यनुवर्त्त
नात्समानाधिकरणाधिकाराच्चेह समासो दुर्लभोत आह निपातनादिति भवा
र्थेकालाट्ठञ् त्वार्थेष्यमिति चोतवेल्पादि त्वात् वत्केत्तात्लभ्यमर्थमाह
येनोपाधिनेति आशंसायां अप्राप्तप्राप्तीच्छा आशंसा तस्यावर्त्तमानत्वेपित
द्विषयस्य वर्षादेर्भविष्यत्वाद्भविष्यतीत्युक्तं आशंस्यमानक्रियावाचकाद्धातो
रित्यर्थः देवश्चेदिति वृष्टिवापयोरुभयोरप्याशंसाविषयत्वादुभयत्रापिल
कारः सर्वविषयेइति आशंसायामित्यर्थस्तेन तदपवादोयं तदाह नेतीति नभ

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

स्मशब्दो भूतकालत्वद्योतकः एवंस्मेति एवंशब्दोपरोक्षत्वद्योतकः ननौ पृष्ट प्र
ष्टप्रतिवचनं प्रतीत्याद्यर्थसम्भावनावारणाय यदा प्रमादिदर्शनेन तत्क्रिया
नुवृत्तिमातेप्यवर्त्तमाने लट् तदानन्तुकुर्वन्तं पश्येति प्रयोगादि भवति सूत्रेन्तु तदु
नारोपे भूतत्वविवक्षायां लुङ्बाधनार्थं शतानन्तरस्येतिन्यायाद्वर्त्तमाने लडि
तिविहितस्येवेतिस्पष्टमाकरे नन्वोः अनयोर्योगे भूतसामान्ये पृष्टप्रतिवचने
लड्वेत्यर्थः पक्षे लुङ् अनद्यतनेत्तु लङेव अनुवर्त्ततेइति भविष्यतिगम्यादयइ
तिसूत्रात् किंवृत्ते किमावृत्तं निष्पन्नं तस्मिन्नुपपदे इत्यर्थः तेचकः कतरः कत
मइतित्रयएवेतिवृत्तिः यद्वृत्तान्नित्यमितिसूत्रस्यभाष्यरीत्या सर्वेयहतान्नुतिस्य
मानलिङ्विरहितायां लिप्सायामकिंवृत्ते लटो निवृत्त्यर्थं लोडर्थे लोडर्थेत्रैवादि

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

अनुग्रहीति अभिज्ञेतिल्लटोनेननिषेधेऔत्सर्गिकोत्तऽ साकाङ्क्षइति विद्य
मानाकाङ्क्षेइत्यर्थः तेनाकाङ्क्षानिरूपकेतद्विषयेचसिध्यतिवत्स्यामइति
लक्ष्यलक्षणभावस्यविवक्षितत्वात् साकाङ्क्षतोबोध्या लक्षणंज्ञापकं लक्ष्यं
ज्ञाप्यम् पत्वादिति तेनोभयत्रविभाषैवमितिभावः चित्तविक्षेपादिनेति आ
दि[illegible]नात्स्वीयमनसोऽसन्निधानादिसंग्रहः अत्यन्तेति अपरोक्षार्थमिदम् तद्दे
शगमनोत्तरकालिकवालप्रश्ने तत्कर्तृगमनस्यैवापलापादत्यन्तापह्नवउदा
हृतोबोध्यः अबाधितपदोक्तविपरीतबोधनायतदुपपादकाभावप्रतिपादन
मत्यन्तापह्नवः अत्रकलिङ्गवालाद्युपपादकंकलिङ्गगमनादितेनविनातद
संभवात् नाहंकलिङ्गान्जगामेत्येवपाठः जनपदवाचिनोनित्य पजतिस्थेति

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

कर्म्मत्वादाह अन्तर्भावितेति चितवदिटत्विति उक्तबीजमेतत् कृतेकंचेति कुत्र्या
रतोनशेषदर्शनात्कर्म्मस्य क्रियत्वमस्येति वोध्यम् लिप्यन्त्यु अन्नकर्म्मकर्त्तृत्वं
विनापेऽकर्म्मकात्त्वेः आत्मनेपदात्कर्म्मशब्देन गृह्यन्ते कर्म्मकर्त्तृत्वेनाकर्म्मकत्व
स्यावश्यम्भावित्वात् तेषामन्तर्भावितण्यर्थत्वेन सकर्म्मकतां कृत्वा पुनः सोक
र्म्मातिशयविवक्षायां कर्म्मकर्त्तृत्वं वोध्यं उदवुवुध्यतेति वुध्यमुदत्तत्वानित्य
र्थः व्यकारिष्टेति विल्लिनिषेधेत्यन्तत्वाभावाच्च ऽभावे सिचि चितवदिट्वं वक्ष्यः तद
भावपक्षे आह व्यकृतेति कृत्वादन्तादितिसिचोल्लोपः इति कर्त्तृप्रक्रिया कर्म्म
लकारार्थानां कालविषये उत्सर्गापवादशास्त्राण्याह अभिज्ञाः भूत इत्यधिकारः अ
नद्यतने लङ् इत्यतोऽनद्यतन इति वर्त्तते एवं वुध्यसे इत्यादिः अत्र मानेष्टं चिन्त्यं

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

प्राभिन्नशरीरसन्तापानुकूलव्यापारस्तापसकर्तृक इति बोधः तद्व्यापार एकवा
चकेन तत्रक्रियाविशेषणत्वात्सकर्मकमेधते इत्यादाविव तपसः कर्मत्वं भाष्यप्र
माणात्पादेव सामान्यविशेषभावेनान्वयिनि क्रियाविशेषणे तापसेन तपस्तप्य
ते इत्यादौ कर्मत्वं लकारोऽत्र न तस्यैवेति बोध्यं तदुक्तं भाष्ये यथा गोपोषं मनुबध्दि
त्यादौ सामान्यषष्ठेरवर्द्धेवत्पिः कर्मण्येवं तापसेन तपस्तप्यते इत्यादौ सामान्य
२४ तपरवपूर्तपिः कर्मेति अवयवतपित्यस्य विशेषभूततपित्यस्य विशेषभूततपि ज्ञा
न जनकेपत्रालादिहत्यं तपश्च तप्यं: अत एव कर्मणीति लोके: प्रत्ययार्थ इति प्र
श्नेस एवं सन्ताप इति भाष्येउक्तं प्रस्तुते इति प्रत्ययेन तानुकूलोत्कर्षोत्पादनं ।
स्वीतेर्थः प्रात्तोप्यैति स्तुक्रमोरिति नियमाद्धलादि लक्षणाद्ध इतन केवलं मतेर

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

ःस्वार्थः तपस्तेपुः स्वपतीत्यर्थात् तापसस्तप्यते इति तापसस्य कर्तृत्वे न सार्थः ता
पसस्तादृर्जयती त्यर्थात् एवं च कर्मस्थक्रियया तुल्यक्रियात्वस्य कर्तृति अभाव
इति न कर्मवद्भावप्राप्तिस्तथापि शरीरसन्तापलक्षणायाः क्रियायाः अवस्था
द्वयेपि तुल्यत्वात्तत्प्राप्तिः तथाहि तपस्तापसं तपतीत्यत्र ज्ञानजनकोपवासादि
रूपसन्तापविशेषः तापसं तापयतीत्यर्थः अन्तर्भावितः ण्यर्थोऽत्र तपिः ता
पसवृत्तिशरीरसन्तापसामान्यानुकूलव्यापारानुकूलव्यापारः सन्तापविशे
षवृत्तिरिति बोध्यः तदनुकूलव्यापारश्च सन्तापविशेषे स्वेतरूपावस्थानं स एव
तापसे शरीरसन्तापसामान्यानुकूलव्यापारविशेषः स्वीकार एव ण्यर्थत्यागे।
तापसस्य कर्तृत्वं तापसस्य कर्तृत्वे तापसस्तपः सन्तप्यत इत्यत्र सन्तापविशे।

निषेधार्थमन्येषां कर्त्तृस्थक्रियत्वेन आत्मनेपदविध्यर्थमिदं विध्यर्थमिद
मिति अयं भावः उपवासादि तपस्तापसं तपति दुःखयतीत्यर्थः एवं च तापसस्य
कर्मत्वे तपे दुःखजननमर्थः कर्त्तृत्वे त्वर्जनमर्थस्तापसस्तपस्तपतेर्जयतीत्यर्थः
एवं च क्रियाभेदात्सकर्मकत्वाच्चाप्राप्ते विधिरिति वस्त्यनुत्पत्तिरिति भाष्ये त्वे
वकारसामर्थ्यान्नियमार्थत्वमुक्तं तत्र हि सकर्मकाणां प्रतिषेधो वक्तव्य इत्यस्य
प्रत्याख्यानाय तपो वा सकर्मकस्य वचनं नियमार्थं च तपेरेव सकर्मकस्य ना
न्यस्येति तपेरिति योगविभागेनाप्ययं नियमः तस्य च तपःकर्मकस्यैव कर्त्ता कर्म
वदिति तेनेह उत्तपति सुवर्णं सुवर्णकारः उत्तप्यमानं सुवर्णं सुवर्णकार मुत्त
पतीति उक्तं तस्यायं भावः यथा उपवासादिरूपं तपस्तापसं तपति त्वत्र न पि दुः

चीते इदं सूत्रमत्राख्यानेपतितं करोति प्रसङ्गे तूचितम् अन्योन्योपपदा इति सूत्रं च मुख्य
कर्त्रैवेति तत्रात्यन्ताशाह्म कर्मावल्लावाच्ये भुजेस्तु कर्मैक ल्लेतिस कर्मकत्वेन प्रतिप्र
सवविधपर्य्येन भुज्यते ब्रह्मेति योगो ब्रह्मचारिणं पुनक्ति सम्बन्धानुकूल व्यापारत्व
वान्भवतीति हृदेकक्षा ततो भुजेः प्रतियोगित्वावच्छिन्न सम्बन्धाधिकत्वे ब्रह्मचारि
णः कर्तृत्वं प्रतियोगिताश्रयत्वाच्च योगस्य कर्मत्वं बोध्यं हरणाकर्मीति कर्मीश्रा
द्यः क्रियापरः यद्यपि हरणावाचित्वात्पन्नो भुक्तिश्रन्यीत्यने नयक्रचित्तोः प्रतिषेधः
सिद्धस्तथापि चित्रवद्धि इमावायेदं अन्यत्रात्मनेपदादिस्तुक्ते सूत्राणामपि निषे
धस्याह यागित्यादि अवकिरतेरिति कश्चित्पार्श्वादिना हस्तिनमवकिरतीति हृदेक
क्षा कृगघगहधपृच्छः किरादयः तत्राद्ययोः कर्मस्य क्रियतया आत्मनेपदव्यतीतिके

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

मिति इदन्तु चिन्त्यं गमनानुकूलव्यापारस्यैवाजानिष्टफलेन नेतृव्यापारेणावा
तत्र विशेषादर्शनेन कर्मत्वस्यः क्रियत्वाभावात् यदि ग्रामसंयोगस्तथ्येत्युच्यते त
र्हि ग्रामं गच्छतीत्यादौ ग्रामंपि पुरुषसंयोगस्य विशेषादर्शनात् ग्रामस्यापि कर्म
त्वं स्यात् अतएवान्योन्यमाश्लिष्यत इत्येवेति ॥ ८८ ॥ नन्तु मानोदनं पचतीति वृद्धि
कर्मकत्वे यद्याक्षुपाकमन्तरेण फलपाकासंभवात्तस्यैवात्र विषये द्विकर्मकः
कालस्तु तदाकर्त्तावहुलग्रहणं नेह पक्षे परस्मैपदाद्यं तस्यात्रानिष्टत्वात् विकल्पे
नेष्यते इति दुहेश्चेत्यनेनेति भावः कर्मकर्त्तेति तशब्दे परे दुहस्त्रिवेति तदर्थः गोःप
यइति अप्रधानगौणस्य कर्मणः एव तथाविवक्षा नान्यस्येति भावः ॥ ८९ ॥ गोःपयस्सन
तीत्यतदर्थः अयचःकर्म चितातेइत्यत ष्ठिरित्यतिदीपकनेत्यतोऽन्यतरस्यामिति चानुव

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

विरुद्धत्वाप्रयाभावोतिदेशस्याभावात्तदासोपिदेशोबोधइतिकेचित्तन्नलाकावो
च्यइति तत्रतस्यविधानादितिभावः ह्वितकाल्काकादिति सूत्रंनिर्देशोवान्येवंतार्थः
ल्यइतीति अनेनतस्यत्तुप्रषष्ठ्यन्तत्वंदर्शयति कृत्यकेति इदमुपलक्षणं कर्त्ती
हभिधानाः कुसूलाइत्यत्रचानभिन्नकर्म्मवित्वमितिनयगित्यपिबोध्यम् लोत्रनि
ष्ठेतिसूत्रविहितः कर्म्मार्थकोगृह्यते तेनाकर्म्मकत्वप्रयुक्तः कर्त्तरिक्तोभवेत्येव अत
एवत्तिनोतेयासकर्म्मकर्त्तृकस्येतिसंगच्छते तेनपाररुद्भिन्नाः कुसूलाइत्यादीतृतीया
कर्म्मणीतिपूर्वपदप्रकृतिस्वरस्याभावासिद्धिः एतेनसूत्रस्यात्यानेमात्मनेत्यादावि
वोपाधिभेदमाश्रित्यत्वयनित्यस्यात्मनेत्यपर्यात्कर्त्तृत्वेनौदनस्यकर्म्मत्वान्मुख्यैक
र्म्मतयेवप्रत्ययोऽस्तु किमतिदेशेनेत्यपास्तम् लादीनामप्याप्तेः निवृत्तप्रेषलात

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

क्रियालक्षकः मञ्चाः क्रोशन्तीतिवत् तुल्यक्रिय इति बहुव्रीहिः एकरूपयोरविक्रिय
योः कर्तृकर्मणोर्वस्याभेदेनौपाधिकभेदारोपेण तुल्यत्वमुपपाद्यं कर्त्तरिशवित्युतः
कर्त्तरीत्यनुवर्त्तते प्रथमपादविपत्तिरास्यते इत्याह कर्त्रेति कर्म्मसञ्ज्ञक इत्यर्थः शाङ्.
कावाण्णायवतिः नाद्दशोर्थे हि सकर्म्मकत्वान्नावेलोनस्यात् कार्य्यातिदेशाइति प्रा
धान्यादितिभावः नचकार्य्यातिदेशोप्यतिदिश्यमानाकार्य्याणामुत्पत्तिदेश इतिभा
ष्यसंमतेपक्षेपरत्वाच्छपूपास्येपदे एवस्यातां नतुशुणात्मनेपदे इति वाच्यम् न
तुडुहश्च नमायकश्चित्लोकुबिरजोतित्याधारम्भसामर्थ्येनपरमपिवाधित्वात्तयोर
तिदेशात् तदाह तेनेत्यादि द्वितीयास्यादिति नचोक्तरीत्यापरत्वात्तृतीयापत्तिः
द्वितीयेत्यनेनछ्त्यादेरूपत्लाक्षणेनादोवात् कार्य्यातिदेशेतिदेशएवंदेशमान

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

ध्वंपचध्वइत्यादि तदुक्तमकथितं चेति सूत्रे भाष्ये गुणकर्म्मणि लादिविधिः सपरेध्रुव।
वेष्टित वृत्तिसूत्रचाप्युक्तो अयमर्थमाह प्रधानकर्म्मण्याख्येये लादीनांहुर्द्विकर्म्मकाणां
अप्रधाने दुहादीनां ण्यन्ते कर्तृश्च कर्म्मणः इति उक्तमते आघार्थेनपतिस्तुर्व्यथादेश
मित्युदाहृतः अकर्म्मकाणामिति लः कर्म्मणीति सूत्रे निर्णीतमेतत् इतिभावकर्म्मप्र
क्रिया विवक्ष्यते इति तत्र कारकव्यापारश्च प्रधानधात्वर्थत्वेन विवक्ष्यत इत्यत्वि।
वोध्यम् कर्म्मतास्त्विति फलसमानाधिकरणतद्व्यापारस्यैव प्राधान्येन विवक्षायां नि
ष्यत्यर्थः प्रायेणाकर्म्मकाइति व्यापारव्यधिकरणफलाश्रयस्याभावादितिभावः द्विकर्म
काणां कर्म्मणः कर्तृत्वविवक्षायामपि सकर्म्मकत्वात्प्रायेणेति अकर्म्मकत्वफलमा
ह तेनैवभावइति क्रियायाः कर्म्मणा साधनेन तुल्यत्वासंभवात् कर्म्मशब्दस्तत्स्य।

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

रामीत्यादौ घिनुणि वर्द्धमानं स्वरेण उदात्तत्वे विनिषेधः अनाप्नुमीति यद्यपि भाष्ये ऽग्रा
ऽ ऊहित एव पुठ्यते तथाप्याचाम इत्येव । भाष्ये उदाहरणादाङ्पूर्व एव पर्युदस्यत इति
भावः विभाषाचिण्णमुलोरित्यतो लभेरिति वर्त्तते प्रादेरित्युपसर्गोपलक्षणं भाष्यस्वरसा
त् तत्र हि उपसर्गात्खल्घञोरित्यत उपसर्गादित्यनुवर्त्य न सुदुर्भ्यामित्यतो नेति चानुवर्त्यो
पसर्गात्परस्य लभेर्विभाषा नेति व्याख्यातं चिरन्तनास्तु तेऽनुपसर्गस्येति वक्तव्यमिति व
चनमेव वार्त्तिककृता कृतं द्विकर्मकेषु लादीनां व्यवस्थामाह द्विकर्मकाणां चेति दु ९९
ह्याचेत्यनेनाकथितं चेति सूत्रविषयाणां ग्रहणं प्रधाने इति एतेन तेषां दुह्यादिपाठो
ऽसकृत इति दर्शयति अन्येषां गत्यर्थकर्म्मकं हि करोतीनाम् एतद्वाचनिकमेव स्पष्टं
चेदमकथितं चेति सूत्रे भाष्ये एतदनप्यनेकसंनिधौ तदभावे तु कुत्रापि भवति गवादौ

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

रीद्विर्वचनादीनिनकर्त्तव्यानीतिवार्त्तिकेवर्ज्यकोटौदीर्घप्लुपल्लक्षणमीयोहेडधातुश्चघ
टादावसाम्प्रदायिकः त्पाछतिनिर्देशस्यवक्तुमशक्यंचोपपादितंप्राक् किञ्च मित्त्स्योप
ऽन्त्युक्सत्वेवार्त्तिकेवेपर्य्यापत्त्या तदनभिधानावश्यकत्वेनयङ्लोपेचेत्यंशस्यवैयर्थ्या
व्यानासम्भवः दीर्घस्यानि वदित्यंशस्त्वेवपादिकपरइत्यभिमानेनवचनारम्भस्तदभिमा
नत्यागेनभाष्यकृतउक्तरमितिनमेकश्चिद्दोषः तदाशयइति नपदान्तसत्त्वभावाशय
इत्यर्थः निर्देशइत्युत्तरंदीर्घग्रहणंत्वेदं मास्त्वित्यपाठः हेडेर्घटादौपठितात्वितिग्रहिडि
अहीडीतिरूपार्थंन्तत्सत्वात् ह्रस्वविकल्पेनत्वहेडीतिस्यात् इदंकैयटादौस्पष्टं भाष्य
रीत्यातुस्थानिवत्त्वनिषेधायैवदीर्घग्रहणमावश्यकमित्याहुः शामिष्यतेइति स्यादौ।
नांचित्वद्दीर्घः शाम्यतेमुनिनेति अकर्म्मकत्वाद्भावेलः नोदात्तोपदेशउपदेशेत्यनेन

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

षेधात् ध्लत्वे: क्तेन सिचः कित्वादिति लिङ्सिचावात्मनेपदेति लिङ्सिचावात्मनेपदेष्वि
त्यनेन लत्वमचिविभाषेत्यनेन ढत्वं विभाषेटइत्यनेन ढत्वत्रयं मस्यटवयोऽभ्रानची
तिवस्यपत्तोमयपइतित्रयम् टवमनामिति अचोरहाभ्यांयत्तोमयोऽनचिचेत्यतैः नस्या
निकदिति आभीवासिद्धत्वेनतुनव्याघ्रपत्वादितिभावः भाष्येत्विति नपदान्तसूत्रस्थे
इतिआदिः नन्वेवत्यन्त्रो र लोदीर्घविकल्पानापत्तिर्व्यवधानादतआह लावितीति
नपदान्तसूत्रस्थभाष्यविरोधाप्रकृतसूत्रस्थेत्ति त्रव्यवेतानां यङ्लोपेचोपसङ्ख्या
नमितिबार्त्तिकस्यस्थानिवत्त्वनिषेधेनप्रत्याख्यानपरंभाष्यंदुर्बलमकारान्तरेतापिप्रत्या
ख्यानसम्भवात् इत्यभिमानः प्रकृतसूत्रस्थेकुर्म्मोर्त्तिङितिसूत्रस्थेचभाष्येऽत्रापिदीर्घे
स्थानिवत्त्वनिषेधोतएवदीर्घग्रहणंचरितार्थमित्युक्तं तत्राभावात्पाठेचन्द्रोपसत्त्वसवर्

तिप्रिपमानधर्म्मविरुद्धत्वाश्रयस्यातिदेशत्वाभावेनानङ्गीकारात्तदितिभावः॥ घानिष्प
तेइति कृच्छ्रनोतितिबाधित्वानित्यत्वाच्चिण्वदिड्वलीतिहितत्रबर्त्तते नचार्द्धधातुकेइत्या
दादेर्विषयसप्तमीत्वेनवधादेशस्यान्तरङ्गत्वेनचिण्वत्त्वंबाधित्वावस्वस्यादतआहाशी
लिङीति अपवादइतिबाक्यार्थबोधवेलायांबाधकाभावेनहन्तेरपिसीयुटासम्बन्धे
नतस्यनिरवकाशत्वात्पश्चाच्छक्यसंकोचावेलोपाप्यितवधवाधस्तेमन्याय्यः सीयुड्
तुतद्विषयेचरितार्थइतिभावः पूर्वेत्तमयत्रापिद्वन्द्वनिर्द्देशात्समुदायस्यसमुदायेनस
म्बन्धोन्याय्योनतुप्रत्येकंचतुर्णांसम्बन्धःशब्दाल्लभ्यते एवंचननिरवकाशत्वमत
एवभाष्येविप्रतिषेधउक्तः बधिभावात्सीयुटि चिण्वत्त्वं विप्रतिषेधेनेतिचिण्वद्भाववा
क्येपिस्यादिष्विति विषयसप्तमीतिभाष्याशयइत्याहुः अदर्शिषातामिति॥ नद्दृशइतिनि

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

रुग्रहणं तु न रुधइति निषेधानुवृत्त्यर्थ इत्याहुरिति अत्राहुः चिण्वदिति नु साहचर्य्याश्रयतो दन्ता

नाभावः ननूत्पन्नस्योपदेशाभावात्तत्र चिण्वदिट् न स्यात् उपदेशे योऽजन्तः तस्येत्यर्थे वि

अतिराम्भातिरित्यादौ नित्यत्वात् कृते टपत्वे च चिण्वदिट् न स्यात् न ह्युत्पन्नस्योपदेशे योऽचन्त

दन्तत्वमस्ति मन्त्रीप्रभृतीनां गुप्तो उपदेशे योऽन्तदन्तत्वाभावाद्दोष एवेति चेन्न अतो लोप

इत्यत्रेवार्द्धधातुकोपदेशे यदजन्तमित्यर्थेनादोषात् तत्रैवात्राप्यावृत्त्याश्रीयुद् विशेषणता

त्वमविक्रस्धातोस्तु उपदेशे जन्तत्वन्तु व्यपदेशिवद्भावेन बोध्यम् तयोर्नुना वादयः कर्म्म

कर्त्तरीत्यतः कर्म्मकर्त्तरीत्यनुवर्त्तते चिण्ते इति सूत्राघिल्लोति न रुधइत्यतो नेति च वर्त्तते भा

वेवालुङि त्याह पायेनेति अविचार्य्यकर्म्मकृत्वा पश्चाद्दशोचीत्यर्थः कर्म्मकर्त्तरि तु दाहति

ष्यते अचिनाणा तोतिति प्रसज्यप्रतिषेधे चिण्वद्भावेन निषेधः पर्य्युदासे तु न दोषः अ

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

ल०प्रो०

१५८

देशेइत्यचएवविशेषणंनान्येषामव्यभिचारात्तदाहोपदेशेयइति अजितिदृष्यकूपदंत्तु
प्तविभक्तिकं सोत्रोबालमासइतिभावः तद्विधायकेत्यादीनामिति विभक्तिविपरितामः
अङ्कस्यतुनेड्भाष्ये आर्द्धधातुकस्येतियोगम्विभज्ययानिटस्तआर्द्धधातुकस्येवेति
परिभाषणात्लक्ष्यानुरोधाच्च चिरवदितिसप्तम्यन्ताद्धतिः उपमेयेसप्तमीदर्शी
नात् चितवज्ञावोत्रेप्रधानमिटतुचेतनतत्सनियोगश्लिष्टः भावकर्म्मणोरिति नस्या
दीनोम्विशेषणं सीयुटे भावकर्म्मवाचित्वेपिस्यसिचतासीनांतत्वाभावात् नापिभाव
कर्म्मवाच्चिनिप्रत्ययेपरेयस्यादयस्तत्पर्येः स्यादीनांतादृक्प्रत्ययपरत्वसंभवेपिसी
युटेःसंभवात् आगमविशिष्टे प्रत्ययत्वाच्चैवत्वाघड्गीकारादतो विषयसप्तमी
त्याहुः गम्यमानयोरिति चिराभावत्वादितिचितातेइत्यनतस्तेइ. तिचानुवर्त्तते पुनश्च

१५८

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

पुंद्विवचनादिसिध्यति तथाप्यन्वयः प्रकृत्यर्थ एव वचाहतश्राचिकाः श्राव्यन्ते शास्त्रा
दोहत श्रापन सहस्रानिशावनानीत्यर्थके उपमाने बहुत्वोपादान सामर्थ्येनोपमेये
तिङर्थक्रियायामुपमानगतबहुत्वारोपेण बहुबचनमित्यत्र तिङश्च कर्तृकगता
याएवातोपोनान्यकारकगतायाइत्यत्रार्थशक्तिस्वभाव एव बीजं तदुक्तं हरिणा एक
त्वेपिक्रियाख्याते साधनाश्रयसंख्यया भिद्यते न तु लिङ्गाख्यो भेदस्तत्र तदाश्रय इति
नचैवमप्युपबोधिनस्यात् तथापि विशेषसामानाधिकरण्ये निपातत्वादिति वाच्यम्
शेषग्रहणान्नस्त्वाक्षम्यमनप्य उत्सर्गत्वकल्पेन तत्सिद्धेः तव तत्रैकबचनत्वत एके
वचनमित्युत्सर्गेण तु अव्ययत्वकल्पोक्तरीत्याऽव्ययेभ्यः इव सर्वैकबचनापत्तेः स्पष्टं
चेदं युष्मदीति सूत्रे भाष्ये इति वदन्ति स्यासिच् अत्रपद्यासङ्ख्यं नास्वेतिस्तत्वात् उप

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

लं०प्रो०
१५७

ति असत्वभूतक्रियायाः सत्वार्थकयुष्मदादि सामानाधिकरण्यासंभवं इतिभा।
वः लिङ्गाच्चेति तिङ्नूधेत्यर्थः लिङ्गाद्यन्वयित्वं सर्वनामपदानामर्थो योग्यत्ववाऽ
सत्वं श्रौत्सा। त्सर्गिकत्वेनेति एकवचनमित्येव सूत्रमुत्सर्ग इति भावः परेतु क्रिया
यामेकत्वमस्त्येव एकाक्रियेति भूवादिसूत्रस्य भाष्यात् एवं च्चतस्य प्रकृत्यर्थ
न्वयात् एकवचने द्वित्वादिकं बोत्तरः तिङ्वाच्य कारकगतं [illegible]मेभाष्ये स्पष्टम्
क्रियात्वे धातुवाच्यत्वसमानाधिकरणो जातिविशेषः तत्र घटक धातुत्वे च जाति
विशेषः तत्प्रतिचायकं च भूवादिसूत्रे धातुत्वेनेति तद्व्याप्य पचित्वादिनेत्यर्थः फू
त्कारादीनां च तत्तद्रूपेण शक्तता प्राप्नोतीति कत्वाच्च नानाशक्तिकल्पनानन्दोषाय धा
तुत्वं तु न शक्ततावच्छेदकं तदज्ञानतो विबोधात् तत्रारोप्यत इति कर्तृकर्मतिङ्

ल्लेति अतः [illegible] दृश्यन्ते नानीत्विति

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

त्तिफलत्यागयत्नादीनां क्रियात्वं धात्वर्थत्वमबोधयितुं अत एव पचति पाकं
करोतीत्यादिक्रमेणाख्यातत्वं धातूनामिति विवरणमिति भूवादिसूत्रे भाष्ये स्पष्टम्
क्रियात्वं धातुवाच्यत्वसमानाधिकरणो जातिविशेषः तत्घटकं धातुत्वं च जाति
विशेषः तत्परिचायकं च भूवादिसूत्रे धातुत्वेनेति तथोऽप्यपठितत्वादिनेत्यर्थः
स्फुत्कारादीनां च तत्तद्रूपेण शक्यता आमानातिकत्वाच्च नानाशक्तिकल्पनान दोषा
य धातुत्वं तु न शक्तताऽवच्छेदकं तद्ज्ञानतोऽपि बोधात् सर्वधातुभ्यः सर्वक्रि
याबोधापत्तेश्च सकलेति अकर्मकाणामप्यंशद्वयाभिधायकत्वात् फलव्या
पारयोर्वैयधिकरण्येन सकर्मकत्वं सामानाधिकरण्येऽकर्मकत्वं बोध्यम् धातु
वाच्येति करोतिकर्त्रित्यादौ तथात्मनत्वादितिभावः सामानाधिकरण्याभावादि

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

ल०प्र०

१५६

शोषयते अकर्म्मकात् किं कटं करोति तम्प्रयुङ्क्ते कटं कारयते इत्येहेति दमिर
कर्म्मकोपि एतत्सामान्यात् अतएव दमिः सकर्म्मक इति दिवादिस्थग्रन्थेनावितेध्यः
परे तु अकर्म्मकत्वस्य तत्रस्यमानत्वेपि सकर्म्मकत्वे मानं चिन्त्यमित्याहुः वासयते
इति लुग्विकरणपरिभाषया दादेस्सकर्म्मतया चम्वादेरेवग्रहणम्चरतेः परस्यैव
देस्यादेवेति अनन्तरस्येति न्यायेन योगद्वयप्रापितपरस्यैवपदस्यैव निषेधादितिभा
वः पाययतीति शाच्छासेति युक् इतिपदव्यवस्था सार्वधातुके यक्
धातोरेकाचइत्यतो धातोरिति चिततभावो यतो भावकर्म्मणोरिति चानुवर्त्तते उत्पा
दना फलोत्पत्त्यनुकूलो व्यापारः फलत्वं च कर्त्तृप्रत्ययसमभिव्याहारे तच्छात्व
र्थविशेष्यतात्वेसति तच्छात्वर्थत्वं अनेकपर्य्यायोपादानं चेतनाचेतनौ चेतनवत्।

१५६

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

क्तजनस्य वो जनपते इत्यादि प्रा[illegible]। मादिकं यद्वा भक्तजनः त्रीतिं जन पत्यात्मनन्त्स्य तामी।
श्वते जनपते इति तत्पक्ष्ये साधु प्रयोज्यकर्तुः शेषत्वविवक्षायां भक्तजनत्वेति षष्ठी त्याकुः
निगरणान्व अत्र निगरणशब्देन नुवादमीति [illegible] बायग्रहणात् पानमपि गृह्यते इमां।
किमाचामयसेन चक्षुरषी इति श्रीहर्षप्र। ये इमामित्यस्ये तन्मुखे चन्द्रचन्द्रिका मित्यर्थो
नाचामयतेः सादरे तान लाक्षणिकतया निगरणार्थत्वाभावान्नानेन पस्मैपदमतएव।
चक्षुषोः कर्मत्वं नानार्थत्वादिति बोध्यम् यदितु तत्तानिवर्तकस्तत्रव्याप्यापा एवं पानं
सर्वेन्द्रियाणां च तत्तद्विषयविषयकत्वेनेष्टे इत्यर्थस्येतरेवोपनिबद्धस्य स्पष्टत्वादत्र न।
लक्षणा किन्तुमुख्यमेव निगरणं तदाचिन्त्य एवायमप्रयोग इति बोध्यम् प्रान्तस्येवायामि
ति अनन्तस्येति न्यायादिति भावः आगाव चित्रवदित्यादि किं शुष्यति श्रीहर्षदत्तान्

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

ला०रो०
१४५

तत्रित इत्यादि पक्षस्वल्कस्यानुबर्त्तेते कर्त्रभित्रायक्रियाफलविषये आत्मनेपदमिति तदर्थः अप्याप्यि तदर्थद्योतकमात्मनेपदमेवमपि व्यतिलुनीत इत्यादौ व्यतिभ्यां। द्योतिते कर्म्मव्यतिहारे आत्मनेपदमिवेहापि प्राप्नोतीति प्राप्तविभाषैवेतितदाशयः

इत्यात्मनेपदप्रक्रिया कर्त्तरिवयइति कार्य्यातिदेशोप्यतिदिश्यमानकार्य्या लामुत्पत्तिदेशएवदेशइतिमितेइयमेवकल्पनाबोध्या अत्रत्यभाष्यस्वरसोप्यत्रैवपक्षे तज्वस्वत्रेपिभाष्येप्रशास्त्रातिदेशाकार्य्यातिदेशायोरभेदएवसूचितः एवमन्येपि केचिदिति नैतद्भाष्यदृष्टः उपाच उत्तरत्रोपेत्यस्यैवानुवृत्त्यै योगविभागः बुधयुध अत्राकर्म्मकाणांपदान्तर्भावितण्यर्थत्वेनसोपसर्गत्वेनवासकर्म्मकत्वम् तदर्थमन्चित्तवत्कर्तृकार्थचग्रहणंचित्तवत्कर्तृकाणांतुसकर्मकार्थम् प्रीतिंभ्र

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

नापिविवक्षितेव्यापारेइति चेदुदाहरणान्तरमाकल्प्या एवंचतस्याहर्युक्तं पञ्चममकल्प्यो।
त्वंत्वरसतउपपद्यते एवंचप्रबेत्पन्नादयं एपन्नास्तात्समानाकारोभिन्नार्थएव एतत्त
वेमन्चाव्यानोपायमात्रमितिबोध्यम् एवञ्चसमानक्रियत्वासम्भवोपिबोध्यः कर्म्म
वन्नावात्सिद्धमिति प्रतीकमुपादायपल्लोवयतिकेदारोदेवदत्तेनेत्यत्रकेयपैः परस्मैपदन्तु
तद्गीत्याबोध्यम् प्रायेणात्मनेपदपाठएवतत्रदृश्यते करिष्यमाणासिद्धान्तानुसा।
रीतुसः एवंहरबीम्विप्रतिबेधोपिचिन्त्यः भाष्येनुक्तेः दृश्यतेतन्नेत्यत्राण्यावकर्म्मका
दित्यस्याप्राप्तेः सभाष्यप्रयोगोनमानं अण्यावकर्म्मकादित्यत्रोद्देश्यतावच्छेदको
वच्छेदेनान्वयस्यलोकव्युत्पत्तिसिद्धतया एपन्नावस्यात्वावच्छेदेनेत्यस्यचबाधे
नैवमानंपश्यामइतिप्राहुः विभाषोप इयंप्राप्तविभाषेतिनवेतिसूत्रेभाष्ये स्वरि

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

त०श०
१५४

वर्त्तीचलिप्यतिरिति वाच्यं अन्यत्वात्तद्रूपेऽर्थे शास्त्रेण तत्साधुतया बोधितस्यान्यार्थे तल्लक्षणतापि साधु
त्वस्य वक्तुमशक्यत्वात् तस्माद्दर्शनविषयीभवन समानाधिकरणत्वाऽन्येरणा वास्तवी ग्रा
देपि तावातिङर्थे हतितिचः साधुत्वं कर्त्तृत्वं च स्वस्वोपपन्नं अत एव तपनात्तपन्तापे
न्येऽभवन तदनुकूलव्यापारयोर्प्रतीत्युपपत्तये पञ्चम्यामवस्थायां तिङुपपत्तये चक
रिता निवर्त्तत्रेबलात्तद्धातोः प्राकृतेऽर्थे तिङुच्यते ब्रवीति पचतेरर्थे तिद्धप्रतिनेविनात्ति
चा सतपनः पचतेऽर्थे सर्वथैवातिष्ठते तद्वद्भुहेतौ तौ च तुल्यार्थत्वमप्रतीयते इत्युक्त
मिदमुक्तं तृतीयकक्ष्योदाहरणं अतः पञ्चमकक्ष्योभयसाधारणम् तत्र द्वितीयकक्षा
यां न्यभवनसमानाधिकरणो व्यापारोऽर्थः ततोऽपि चित्रतीयाकक्ष्या तत्रापि तदर्थे व्यापा
रस्य त्यागेनारभ्यते हतीति तुर्य्याकक्ष्या ततोन्यभवनसमानाधिकरणो प्रवर्त्तनाके

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

नाचार्यितौ तदेवतात्पर्यपति भवत्येवंजातीयकानामात्मनेपदमितिविध्यर्थमिदमिति
त्तीयप्रघट्टके सिद्धान्तितं तत्र एवंजातीयकानामित्यस्य कर्तृस्थभावककर्मजातीयाना
मित्यर्थः तज्जातीयत्वं च कर्मवद्भावावाप्तियोग्यत्वेन एवं च कर्तृस्थभावकक्रिय
वत्त्वकर्मकातपय्वस्योदाहरणानीति ध्वनयतोदाहृतं दर्शयते भवत्यात्मानं जानातीति अतए
वद्वितीयपक्षमुत्पादककारिकयोः प्रेरणावद्विप्रदर्शितवत् प्रेरणादूपत्योगविषयोदा   न.५
हरणोपकल्प्या प्रदर्शनं न कृतमाद्यपक्ष इव तेन तत्र द्वितीयकल्पस्याप्युदाहरणमितिसूचि
तम् किञ्च गभीरायां नद्यामित्यादौ गभीरनदी[illegible] तीरबोधेन लक्षणा तात्पर्यविषयार्थक
तया गभीरादिपदसार्थक्यवदिह कर्मपदस्यापि वैफल्यार्थक्यमन्वयो वा नोपपादयि
तुं शक्यः नच कर्मपदत्ताचघटितस्यतदृहिते बाध्यसम्बन्धे लक्षणेति न दोषोऽतए

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

ला०श्री०

इतिभावः उत्पादनार्थ इति उत्पत्त्यनुकूलव्यापारार्थ इत्यर्थः उत्पत्तिफलकोपयोगो वाच्य
इति तु न युक्तं वीतेनाङ्कुरः कृत इत्यनापत्तेः । एतेन समानस्य कर्तृत्वेन नत्वात्मने
पदमिति शङ्कानिरस्तेत्यर्थः येनात्मनेपदयोस्त्वनुव्यवसीयमाने इतिस्यादिति भावः अ
न्योन्यस्य घ्नात इति अयं भावः कर्मपदेन तस्याः क्रियायाः लक्ष्यते न तु कर्मत्वोपयो
गिनी तस्याः क्रियायाः मानाभावात् एवञ्चान्योन्यमित्यस्य उभयोः शब्दभेदेन कर्तृ
त्वकर्मत्वसत्वाद्यैवैकस्मिन् संयोगानुकूलक्रियासंयोगो वा सेवा परस्मिन् कर्त्त
रीति कर्मस्थक्रियया तुल्यक्रियकर्तृसत्वात्तत्रात्रिः अत्र पमेदाद्धेहे नचतुल्यत्वा
व्याघातः यद्यपि इमो गड्डौ स्पृशत इत्यत्र कर्तृस्थः स्पर्शस्तथापि प्रकृते कर्मतो
स्तयोरन्योन्यासंयोगकृतहर्षादिलक्षणविरोधदर्शनात् कर्मस्थः स्पृशते । अन्या ।

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

वांसाध्वसिद्धिरनत्तीतिवत्पचत्योदनइत्यस्यापत्तेश्च नमतेदण्डइत्यादौ व्यक्तिलोपः प्रति
षेधेशब्दवडोरनापत्तेश्च कचित्प्रयुज्यमानत्वयमेवेतितु कर्त्रन्तराऽभावप्रतिपादन
परमितिदिक् व्यवहारइति उपपादितमेतत् व्यत्यासमानधातोकर्म्मण्यवक्रियात्वाभ्य
यत्नात्पचत्योदनंदेवदत्तइत्यत्रकर्म्मतोराध्यत्योदनइत्यत्रकर्त्तृत्वेपिनकर्म्मवत्व।
मितिबोध्यं ननुकरणत्वाद्यवस्थायामवस्तुतः सनप्पसिस्यात्स्योर्ण्यपादेन धातु
नोपात्तः प्रकृतसूत्रेचधातोरेकाचइत्यतोधातोरित्यनुबर्त्त्यधातोर्वाच्यव्यक्रियपकृ
तुल्यक्रियइत्यर्थ्योतोनायंदोषोतआह किञ्चेति कर्म्मतोत्पततसामर्थ्यात्दृश्यमानक
र्म्मनिष्टविशेषकरूपोनककर्म्मस्थक्रियालक्ष्यतेइतिभावः नेतरत्रेति तत्रदर्शनं
यमगमनादौकर्त्रैर्यैवहर्षप्रमादिलक्षणविशेषदर्शनात्कर्त्तृस्थेत्येवंव्यवहार

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

ला०प्र०

१५२

न्तरस्य चानुपस्थितेः एकञ्चत्वरीत्याम्लकक्ष्यानिरूपतोऽसौ कुमर्य्यितो रोगोंकर्त्तृत्वाभा
वादप्राप्तेः यत्तुदाहृतमासंगतिस्तव हृतीत्युक्तस्यस्पष्टदृष्टान्तार्थ्यहेतुतिङन्तमेवेोच्चात्वे
त् किञ्च कर्म्मपदस्याक्रियापरत्वे समानक्रियत्वप्रदर्शनाय द्वितीयकक्ष्याप्युदाहृतमु
चिता कर्म्मणः कर्त्तृत्वबोधनाय प्रथमकक्ष्यावदितिन्तदुक्ताकाक्षेपरत्वमेवाभिप्रे
तं लक्ष्यते एवं प्रथमप्रघट्टकेनाकर्म्मकात्तामेवैतदुदाहृतत्वं मन्यमानेन सकर्म्म
कात्ताप्रतिषेधस्यप्रतिषेध्यसमर्प्पितापेदमित्याशङ्क्यव्याख्यानार्थ्यकार्ये कर्त्तृस्यभा
वकत्वान्नत्रकर्म्मवद्भावस्यैवाप्राप्तेर्निषेधेनफलमित्यनेन मध्यमप्रघट्टकेन तत्र
वैयर्थ्यमाचार्यदर्शीयेनशङ्किते यथातवाख्यानविषये कर्त्तृस्यप्रयुक्तववत्वादप्राप्ते
निषेधवैयर्थ्यं तथाकर्म्मवद्भावाप्रातिषेधस्यैवविषयेन्यात्मनेपदार्थ्यस्यर्थ्यमिं पाप्राये

१५२

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

दनायप्रेरणावच्छिन्नाप्रतिपादनायैवकर्तृस्थावच्छ्याद्धिकर्म्मत्वं अत्रोद्देशात्तस्यव
स्तुएतदुभयसंयोगानुकूलोव्यापारोधात्वर्थः स्थलशब्देनगजपृष्ठस्थंकोष्ठादिमव
मुपवेशनस्थानमुच्यते गजोद्देशसंयोगानुकूलव्यापारेणात्तन्स्यम्भवनद्रूपेण
तस्यवस्तुसंयोगोपिजातइतिसोकर्म्मातिशयोत्रबोध्यः आरोहन्तिहस्तिनंहस्तिपका
इत्येषात्वारोहयमाणाइत्यस्यैवमूलभूता- आरोहयमाणाइत्यन्तं सूत्रोदाहरणंप्रदर्शने
दृष्टान्तार्थं यथात्रानेनात्मनेपदन्तथात्रापिस्यादितितदाशयः किन्त्वस्योदाहरणा
स्यनमनुष्याः स्थलमारोहन्तीतिमूलकस्यानापितान्स्थलमारोहयतीतिस्थलक
र्तृ आरोहयमाणोहस्तीतिशानजन्तप्रयोगेतामनुष्यकर्म्मकारोहतोस्वारसतोहस्तिन
एवकर्तृत्वप्रतीतेः शतृशानजाद्यन्तार्थानांस्वभावतः क्रियान्तराकाङ्क्षत्वात् क्रिया

यत्रापि कर्म्मशब्दः कारकपर एव तत्रापि तथा व्याख्याने भाष्ये णिचि कर्म्मशब्दप्रयोग एव कृ।
तो न क्रियाशब्दप्रयोगः णिचि कर्म्मवद्भावश्चात्र सकर्म्मकाणां प्रतिषेधो वार्त्तिककृतो
क्तः तत्र द्वितीयवाक्येनारोपितकर्म्मणो णिचेत्यादेकर्म्मेति कार्य्यान्तरनिवृत्तिः प्रतिपाद्य
ते न त्वणौकर्म्मणो णौ कर्म्मत्वं उत्तरवाक्येन तस्य कर्त्तृत्वप्रतिपादनात् एकैकस्यां क्रि
यायामुभयरूपत्वासंभवात् न च दर्शयते भृत्यान् राजेति भाष्योदाहरणविरोधो भृ
त्यतः कर्त्तृग्रहणमनुवर्त्त्याग्रेप्यस्य याविपरितामध्ये पच्चपदपदित्यकशेषेतायम
र्थो लब्धः कर्म्मान्तरनिवर्त्तकवाक्यफलं तु आरोहन्ति हस्तिनं हस्तिपकाः आरोहय
ति हस्ती स्थलकारोहयति मनुष्यानिति भाष्योक्तम् तत्र हि स्थितानां यथिकं पकर्म
तस्य हस्तिनं रतापन्नावस्थाम मनुष्याहस्तिनमारोहन्तीत्येव लौकव्याप्तिराय प्रतिपा

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

तीयहेतुमत्तोदर्शीयतिभवोभक्तैरित्यत्रैव माभूदिति कर्मनिष्ठप्रयोज्यकव्यापार
स्यज्ञानविषयीभवनमेवेतिदिक् मध्वपाययतत्त्वं सोत्पत्तंदर्शिताङ्गके आ
त्मानंसत्ताभोगविभ्रमोत्पादनेनुहुरितिभट्टिश्लोके आत्मानंसत्ताभोगविभ्र
मोत्पादनंदर्शयितेतिशेषः समधुपिवति मध्वपाययतेत्यर्थादनेनैआत्मनेपदं।
ध्वनितंचैतत्प्रयमङ्कः लावांकोत्लुतातोहयते निषादिनमित्यत्रैवाचापितिचरुचे।
त्यैवआत्मनेपदमित्यन्ये स्मावयतीति मित्वाकृत्वः अपरेतुकर्तरिकर्मव्यतिहारइ
तिसूत्रेक्रियोयहणंकर्त्तव्यमितिसूत्रकारशिक्षांकुर्वतोवार्त्तिककृतः कर्मपदस्य
क्रियापरत्वंनाभिप्रेतमित्यत्पन्नास्यपत्कर्मपदात्पन्नेतदेवकर्मभवति तदा
त्मनेपदमित्युपक्रमवार्त्तिक कर्मशब्दस्यक्रियापरत्वेनव्याख्यानमयुक्तमित्युभ

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

तपन्नमूलत्वमितिवाच्यम् स्वंहि निरवच्छिन्नतुर्य्यकक्षायांकर्म्मताः कर्त्तृत्वमाद्यकक्षामादा
योपपाद्यमानमनुपपन्नंस्यात् तुर्य्यकक्षायांनत्वप्रलतिकत्पन्नत्वाभावात् द्वितीयकक्षा
स्यप्रलतिकत्पन्नत्वस्यैव तत्त्वसत्वात् नच यदर्थकाधर्थमूलकाद्यप्रयोगात् कक्षान्तरे
र्थस्यत्यागो वद्धिर्वा तामूलमता अन्ति द्याद्यकक्षार्थैकदेशास्योदाहृतामत कक्षायांत्या
गः द्वितीयकक्षार्थैकदेशस्यापितस्यांत्यागाच्च तस्या अपिमूलत्वेनेवमग्रकृते इतिवाच्यम्
म् कक्षयोर्मूलमूलिभावस्य सूत्रभाष्याक्षराधनारूढत्वात् अन्तर्भावितत्पर्थ्येकक्षायास्य
धातोर्निर्विच्छिन्नत्रैवलतांकृत्वालिविकृतेल समानार्थेत्पन्नप्रयोगेतातस्या अपितन्मूलत्वाक्ष
तेस्च तदर्थकमूलकात्तत्रवच्छेस्सत्वादिति चेन्न गमकम्चिनान्तर्भावितत्पर्य्यतावो अभा
वात् अन्तर्भावितविम् निरवच्छिन्नत्रैवत्पक्षीय तृतीयकक्षास्यकर्म्मतोहेतुत्वात्तोपेतपद्दि

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

अवच्छेदेतुएतत्पक्षीयअयमामादायाप्रितद्बोध्यं अयमपिपक्षउक्तोइतित्गा केषांचि
द्देवदत्तादेर्व्यापारेवः सकर्म्मके सविनादेवदत्तादेः कर्त्रादिषुविवक्ष्यते सवदात्रयोजक
कर्त्तोमेन्नरेप्यापिकर्म्मत्तोविवक्ष्यते तदेतत्पस्याप्यर्थः स्वीकृतत्रेवतं कर्म्म स्वस्यकर्त्तुः
प्रयोजकं प्रेरणान्तरसम्बन्धोपपन्नोतेनाभिधीयतेइति प्रेरणास्वीकारेसोकृर्व्यातिशाय
प्रतीतिः प्रयोजनं प्रेरणान्तरसम्बन्धे कर्त्तृविषये प्रेरणान्तरसम्बंधोस्ति तेन स्ववि
षयप्रेरणान्तरत्र स्वस्मिन्नास्तीतिदर्शितम् अत्रविषयेस्वयं द्रुतीस्पष्टं निदर्शनं अ
घपक्षे आद्येवाद्रुतीसापेक्षा ततस्तदनपेक्षास॥०पिनि दर्शनम् द्वितीयकक्ष्यायां
नतद्गिति नन्वेत तसमानार्थानाभाविनत्पर्थस्यापि वक्तुं शावपत्वेन तामादायक्रियया
साम्यमत्रापि नचसात्पन्नस्यनम् तान् तातत्रतक क्ष्यास्यपन्नाधातुत्रकलितवंहि

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

त०टी०
१५०

प्रवृत्त्यापत्तिः द्वितीयायामनुप्रयोगस्य स्वत्वव्यापारेऽपि वस्त्रवृत्तिरिति सकर्म्मकप्रतीतिः तृ
तीयायां स्वत्वभवनेऽस्त्वेतएव वस्त्रवृत्तेः दृष्टान्तः क्षेमावकर्तृप्रवृत्तिरिति सकर्म्मकप्रतीतिः ।
उदाहृतेषु तु क्षेमार्थमपि नत्वव्यापारभिन्नप्रयोजकव्यापारापेक्षेति सकर्म्मकत्वप्रावस्त्र
तीतिरिति बोध्यम् अत्र हि गौरवं प्रतीयत इत्यनेनार्थप्रतीतिर्न तु तद्वाचकत्वम् तयोरि
ति लक्षणपदं तत्राहि ऊर्द्ध्वदेशावच्छिन्नसंयोगानुकूलव्यापारो लक्षणार्थः लडिगम्यपर्य
इति यद्यपि तु पाठमिन्यत्र भाष्यात् तदवच्छिन्नसंयोगाश्रयत्वेनैव गमेऽस्य कर्म्मत्वम् अ
तएव वृक्षं कर्तृस्य क्रियः संयोगस्य कर्त्रव्यतिरिक्तत्वात् उपरिगमनस्यान्यभवनत्वे ।
नाऽलंभवान्न्यथा चिमानसो बोध इति बोध्यम् पयोति अत्रापि पक्षे क्रियातामयंति
वृत्रेभ्यो द्वितीयकक्ष्यामादाय बोध्यम् तेन्याश्रयेतन्नद्भूतत्वात् आद्यविषमा

१५०

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

नेहस्तिपकाऽन्त्येकाकक्षा ततोऽतिरिच्यव्यापारान्तराप्रतीतिः स्यादंतो मध्येऽन्याकक्षाऽऽ
रुह्यते हस्तीत्यस्वयमेवेति अत्र न्यग्भवनमात्रमर्थः ततोऽतिरिच्यातेहन्तीत्यनेन तस्मा
नार्थ्यात्तृतीया इयमत्र तृतीयवान्वार्थ्यत्वाबस्यभूता उदाहरणाकक्ष्योपपादिकाच
ततोव्यापारत्यागे आरोहयते हस्तीत्यस्वयमेवेत्युदाहरणमभूता तदुक्तम् ॥ न्यग्भावना

३५

न्यग्भवनं रुहेरोर्णुर्हे प्रतीयते न्यग्भावनान्यग्भवनं रूपनैश्चिप्रतीपद्यते अवस्थांप
अत्रमीनाहुरर्पंन्ते तां कर्मकर्त्तरी निवर्त्तप्रेषणाद्धातोः प्राकृतेर्थेतितुच्यते इति ॥
अत्र पञ्चमी त्वं कथञ्चिदुपपाद्यम् न्यग्भवनमध्योदेशात्स्थितयनुकूलो व्यापारः त
दनुकूलो व्यापारो न्यग्भावना तत्राद्यकक्षायां न्यग्भवने स्वरूपयोग्यता निश्चयेन
न्यग्भावनायां कर्तुः प्रतीयन्तिरिति प्रतीतिः अन्यथा प्रशिलायामश्रुः रोत्पादनोयेवा

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

त्स्यष्टार्थत्वात् अत्र फलाकल्पनातु भाष्यानुक्तत्वादयुक्तेति प्रामाणिकाः अना
वकर्मकादिति यत्र काप्यनुत्पन्नावस्थायामकर्मकादित्यर्थे निजाशेतितिभावः इत्यवि
प्रतिबंधेनेति अत्र चमानं दर्शयति राजेतिभाष्योदाहरणं शेतेति सौकर्य्यविव
क्षयेतिभावः अत्र कर्मणस्य क्रियात्वाभावेन कर्मकर्त्रर्थ्यपि शावादि ननुइति फल
वाचकात्तत्व्याधिकरणो व्यापारे इत्यर्थः पुनरर्थस्येति एपन्नस्य नत् हितेर्थेल
क्षणा गङ्गादिपदस्य तीरलक्षणायामपि नपृ स्थितिवत्तीरे चस्थितिरितिभावः प्र
थमतृतीययोरिति सर्वनाम्नोवृत्तिमात्रे इति पुंवत् एवं तृतीयकक्षायामित्यर्थेत्रा
पि यावती सोपानस्थानीयात्स्वर्थे विश्रामभूमिषु यदन्विन्यस्येयं प्रायोगिकी
भूमिः प्राप्यते तामूमयः कक्ष्या इत्युच्यतेऽवस्थाइतिच तथाहि आरोहन्ति हस्ति

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

नचात्रसत्त्वेवप्रतिपादितां किमेवकारेणेतिवाच्यम् अध्याहारेपितद्वितीयकक्षायामधि
कप्रवेशापितत्तत्तायाअक्षत्याद्वाक्यभेदप्रसक्त्यापत्तेः तृतीयमाचष्टे अतोपक्कर्मे
त्यादि अत्रपूर्ववाक्यमनुवर्त्तते कर्म्मशब्दश्चकारकपरो व्याख्यानादितिभावः
सकर्म्मेतिसर्वनाम्नामप्यर्थविशेषोद्देश्यविधेयान्यतरलिङ्गत्वेतिभावः तत्रासतिप्रति
बन्धके उद्देश्यतावच्छेदकावच्छेदेनविधेयान्वयस्यव्युत्पत्तिसिद्धतया अतएवाव
स्यास्यकर्म्मकारकत्वावच्छेदेनलोककर्त्तृत्वलाभः तेन देवदत्तो गां याचते यज्ञदत्तं दे
वदत्तो गां याचयति यज्ञदत्तेन यज्ञदत्तो गां याचयतीत्यादावात्मनेपदम् यत्तशब्देनत
त्शब्दाक्षेपेपिसिद्धिरितिस्पष्टार्थम् नतुलोपेचेदितिव्यर्थम् अतोपक्कर्म्मसकर्म्मेत्यत्र
कृत्याकांक्षायांप्रत्यासत्त्यायत्रात्मनेपदं तत्रैतस्यार्थलाभादितिचेन्न यत्तत्शब्दव

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

ल० श्री०

१३८

कर्म्मकेतु परत्वात् पूर्व्वं तस्न न इत्यात्मनेपदमिति भावः प्रत्याङ्भ्याम् प्रत्यासत्याश्च

धात्वर्थविशेषकावेव प्रत्याङौ गृह्येते तौ च उपसर्गौ वेवेति त्याशयेनाह कर्म्मप्रवच

नीयादिति तेहि सम्बन्धपरिछेदका न क्रियाविशेषका इति स्यष्टमेव पूर्व्ववत् सनः प्रत्या

सत्या सनः पूर्व्वइत्यर्थलाभः प्रकृतिगतमेव निमित्तं सना व्यवधानेप्यात्मनेपदं

प्रवर्त्तयतीत्यर्थः ननु सिशिषत्सती त्यादौ शिदादिविषयत्वादेतात्मनेपदविधाना

छिद्विषयसन्नन्तादप्यप्राप्नोतीत्यत आह वाक्यभेदेनेति स्वरेति स्वराद्युपसर्गात्।

स्वरान्तोपसर्गाच्चेत्यर्थः तोरतौ इह वाक्यत्रयं तोरिति अतौ यत्कर्म्मतौ चेदिति

च सकर्म्मैति च तत्र स्यादित्यं नाद्यं व्याख्यातं द्वितीयमप्याचष्टे अगताविति कर्म्मात्र

क्रिया यत्रदो नित्यसम्बन्धात् यच्छब्देन तत्त्वराकाक्षेपात्तसैव चेदित्यर्थलाभः

१३८

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

पादानसामर्थ्याद्येषांत्रलिङ्गतत्म्यक्तबात्त्वं तएवेहगृह्यन्ते तेनबरतस्तुसम्प्रवद
न्तिकुक्कुटाइत्यादौनरतिबितामममनिछन्तीतल्लतीत्रतितद्धितमेोचित्यद्योतिकोत्किरिवं
तदाहामनुष्यादीनामिति समुच्चेत्यादिकिम् कमेतासम्प्रवदन्ति विभाषाप्र युगप
त्यत्स्परविरोधेनकथनंविप्रलाभः भाष्यमिति एवंचतुदादेरेवग्रहणमितिभावः
तमस्त तृतीयेत्यादिकिं उभौलोकौसंचरसीमंचामुंचदेवलोकेति दाणश्चइदमप्राप्त्व्य
वहारेइष्यते दानहर्वकेभोगेचदाणधातुः स्वत्वहूयमिति प्रादेरीतिसूत्रेभाष्यानुसर्ब
त्रैवषष्ठीव्यवहितेप्रवर्त्तिश्चेतिलभ्यते स्वकरणंस्वीकारइति स्विस्तुप्रकृतिविकृति।
भावाविवक्षणान्न त्वतोत्यादनेइत्यर्थात् स्वीकारइत्यव्युत्पन्नंप्रातिपदिकमिति
बोध्यम् सर्वस्वचस्येवेति एवञ्चतस्यसकर्मकविषयत्वेनसकर्मकस्येवनिषेधो

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

त्येवसिद्धेः वेः पादवि धातूनामनेकार्थत्वाद्बोधयितुं सूत्रे पाद विहरण इत्युक्तम् अनु
पसर्गाद्वा इदं सूत्रं लिटि प्राप्तौ लिङि च न अस्यविकरणेभ्यो नियमो बलीयानित्यर्थे
ज्ञापकतापरानुदात्तङितः इति सूत्रस्य भाष्यप्रामाण्यात् नित्यमेवेति पूर्वविप्रतिषे
धेनेति भावः सम्प्रतिभ्याम् उत्कण्ठापूर्वकं स्मरणमाध्यानं योगो विभज्यत इति अत्र
वत्स्यादिकमेवमानं भासमानश्रुति शिष्येः स्वरूपमानो हि भासेत तथाचोपर्युपरि शास्त्र
र्थप्रतिभासनात् स्वशक्तिनिर्वहति तेजोभङ्गे तु न शक्नुयात् वदितुमिति भावः ज्ञानेइ
ति शास्त्रे वदते इति बोधोत्तरं शास्त्रविषयकज्ञानवत्त्वं मनसावध्यत इति भावः य
त्नेउत्साहः क्षेत्रे बदत इत्यस्य तद्विषयकमुत्साहमाविष्करोतीत्यर्थः विवदन्तेइ
ति वैमत्यहेतुकं नानाविधं भाषन्ते इत्यर्थः वदेर्व्यक्तवागर्थत्वेन व्यक्तवाचामित्यु

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

त्तेरितिभावः वेः शब्द शब्दः कर्म्मकारकं यस्य ततः क्रियादिरूर्बोधात्मनेपदमित्यर्थः।
त्त्वेणोपाध्यइति यथाशास्त्रेणनयते इत्यत्रविधिनावेदाध्यापनफलकमुपनयना।
त्व्यसंस्कारेणात्मसमीपंशावकंनयतीत्यर्थः शरीरशब्देनेति शरीरतादात्म्यं तच्चेम
तिदानकारणकमेवेति तन्मात्रसंबोधविधयइतिभावः कर्त्तस्थेकर्म्मणीति कर्त्तस्थेकं
र्म्मकारकेसतीत्यर्थः शरीरशब्देनेति शरीरतादात्म्यतापन्नस्येवकर्तृत्वेनशरी
रस्यततत्स्थत्वासम्भवः अवयवानान्तुसम्बन्धविशेषेणततत्स्थत्वसंभवइतिभावः
कर्त्तस्थेकिम् रागःक्रोधन्विनयति अन्यत्रविध्यर्थमिदं अकर्त्तगेचिक्रियाफले
नयतिपेत्संबमितितुप्रमादइत्याहुः उपपराभ्यां अस्यनियमत्ववर्तिसर्गेत्यनुवत्या
बोध्यम् विधित्वेतुअनेनैवसिद्धेप्रोपाभ्यामितिसूत्रेउपग्रहणंवैयर्थ्यापत्तिः आरम्भेइ

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

ल०प्र०

१३६

चेति कर्म्मणो विवक्षा नाम कर्मविशेषान्वयाविवक्षा सा च क्वाचित्सार्वत्रिकी यथाह
लोदाहृते तत्र निर्बाधं भावेत्यादीनां साधुत्वं क्वचित्तु कार्य्यान्तरवृत्तिवेलायां तदविव।
क्षा न तु कर्मत्वेनेत्ययमप्यविवक्षा यथाहैतद्दर्वीकटमित्यादिवृत्तिविषये किञ्च
कर्म्मणो धात्वर्थम्प्रति सामान्येनान्वयाविवक्षा न तु कर्म्मत्वेनेत्ययमप्यविवक्षाप
दार्थः अत एव मातुः स्मर्य्यते इत्यत्राविवक्षितकर्म्मतया भावे लडुक्तोऽधीगर्थेत्य
त्र भाष्ये हितान्नाय इत्यत्रापि हितान्सुहृषाड्वितार्थस्य यो न संस्पृशते न जानातीति

ती०३

वृत्तेः मातुः स्मर्य्यत इतिवदत्राविवक्षा एतेनेदमसिद्ध्यागतार्थमित्यपास्तमित्यन्ये
निवृत्तमिति सोपसर्गादस्यत्ह्लयोः सकर्म्मकत्वेनाकर्म्मकादित्येतत्सम्बन्धस्य वक्तु
मशक्यत्वादिति भावः स्पर्द्धायाम् स्पर्द्धाविषये इत्यर्थः आङ्पतेः शब्द एव व

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

जीवतीत्यत्र जीवनं कर्म्म धात्वर्थे न्तर्भूतं अकर्म्मकत्वे च एवम् उपपत्स्यते। तच्छास्त्रविहि
तकर्म्मसंज्ञकानन्वय्यर्थकत्वं स्पष्टं चेदं स्तुप आत्मने इति सूत्रे भाष्ये वर्षतीति इदं च।
स्तनम् अत्र प्रसिद्ध्या ऽऽरूढस्तूपस्थितस्य प्रविश्रामपिण्डीभित्यादावविवा ऽन्वयसंभवे न प्र
ष्ठाचको ऽनुपादानमात्रं न त्वेवतां कर्म्मत्वं न्याय्यं कदाचिन्मेघो जलमवर्षतीति प्रयोग
त् अतएव तत्परसूत्रे अनुक्तो ऽयं निर्देश इति प्रतीकमुपादाय न्यायेनास्मच्छ इत्यर्थः
न्यायशास्त्रस्य तु प्रयोगात् अतएव तत्परसूत्रे अनुक्तो ऽयं निर्देश इति प्रतीकमुपादाय
न्यायेनास्मच्छ इत्यर्थः न्यायशास्त्रस्य तु प्रयोगः प्रसिद्धत्वान्नाहृतः कदाचित्तु प्र
सिद्धार्थस्यापि प्रयोगो दृश्यते न्यायेनाप्युक्त इति धात्वर्थे न्तर्भूतस्य तु प्रयोगाभावान
हि भवति जीवति प्राणानितीति कैयटेनोक्तं एवं रीत्या ऽकर्म्मकत्वस्य भाष्ये नुपलंभात्।

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

सं० प्र०

१३५

पंरे तु प्राप्तश्इदितिसूत्रे आप्राप्तेरित्यादाविव वारणाय यस्मात्प्रत्ययविधिरिति हितत्तस्यग्र
हणमितिभाष्यमुपादाय सप्तिप्रास्त्रीत्यत्र परस्मैपदाधिकारान्नाप्राप्तेरङि त्युक्तं कै
यटेनेति किञ्चात्यतिवक्ष्यतीत्यनेन सप्तमीत्यादेर्योगविभागस्य फलं निरूपयितुमस
मर्थकमतएव भाष्ये अकर्तवार्तिके धातुरूपसाधाल्लोपन मासमत्ते त्याद्येवोदाहृतं
एवंच भट्टिप्रयोगवत्स्यादिचिन्त्यमित्याहुः अकर्मकादित्येवेति समोगम्येत्यत्रोप
सङ्ख्यानत्वादितिभावः नचसमोगमादिषु विघादीनामुपसङ्ख्यानमिति ते
ष्वेआदिशब्दबहुवचनान्ताभ्यां समः क्ष्णुतव इत्यत्राप्येवामुपसङ्ख्यात्वेन
कर्म्मकेभ्योव्यात्मनेपदेष्टेरकर्म्मकार्थमिदंस्यादत आह भाष्ये बहुवचनन्तु प्रयोगाभिप्रा
येतोत्याहुः वहतीति प्राप्यगार्थेस्य वहतेरर्थान्तरेस्यन्दनेवृत्तिरितिभावः ॥ ॥

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

ज्ञातीयापेक्षत्वेनाङ्गाधिकारस्यैवाङ्गस्य तत्र ग्रहणाच्च कृत्वादिति सूत्रे ङः पद
प्रयोजनं तु तत्रैवोक्तं अध्येष्टेति तु सिज्लोपस्यासिद्धत्वात्प्रात्वाद्यप्राप्तौ ङ्गस्य बल
वत्त्वाच्च सार्वधातुकेति गुणो वृद्धौ सिध्यतीति भावः परेतु लाववस्थायामाडिति पाणि
सर्वतो वृद्धेरन्तरङ्गत्वेन तत्पक्षे सिज्लोपो दुर्लभस्तदेकवाक्यतया पक्षान्तरे तस्य
लोप एवोचितः किञ्च सिज्लोप एकादेशे इति सिद्धत्वमपि तत्र त्यासत्त्या सिज्लोप
निमित्तैकादेशस्यैवोचितं न तु ब्रह्मलत विषयमपि नचैकादेशापदलाभश्चैव
सवर्णदीर्घे पदापेक्षया लघुत्वादित्याहुः मा समरतेति सत्तिराशास्तीति सूत्रे शुषा ।१८
दिसूत्रे तायोगविभागसामर्थ्यात्प्रत्स्ये पदे घित्यस्यासमन्वन्यादिति भावः अत ए
व समानं तमभामीक्षा स्वकल्पात्स्वप्नुवागते इति भट्टिः संगच्छते वक्तोच स्पष्टमेत

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

वितचस्य २ ३२

कन्यधातो त्वांगकर्म्महयुत्मनेपदमित्यत्र भाविकाव्ये आजघ्नेर
त्यस्यौन्न पञ्चकारतोरोइः कौनुन्मल वतीत्याह विषमेति ३

उद्धिभ्यां उद्धिभ्यां किम् निश्चयति ज्वलयतीत्यर्थः त्यवन्नामिवेनेवेति वाक्येवाक्येक
देशप्रयोगन्यायेन अत्रनुशब्दाध्याहार इति भावः अस्य अप्रयुक्तत्वं मन्यमान आह
मेत्तुमित्यादीति तद्घटितवाक्यस्यैकदेशो वमित्यर्थः समीपमेत्येतिवेति विषम
विलोचनस्य समीपमेत्य त्वम्बक्ष आजघ्ने इत्यन्वय इति भावः वेतेरेवेति व्याख्या
नादिति भावः तवेजरच्छतिग्रहणं लोदादिकजरच्छेः समर्थीत्यरस्मैपदव्यावर्त्तये
समाच्छिद्यत इत्याद्यर्थोऽन्त्र समानेति उश्चेति कित्वाज्जुगागाशी आटश्चेति बाधित्वा ते
परत्वात् सिच् लोपे वृद्धिः सिज्लोपस्य कादेशः इति सिद्धकाण्डे पाठात् वद्धिमत्ति सिच्ले
लोपो नासिद्धः परकृत्वाद अङ्गादित्यत्राङ्गपदसत्वेन वार्त्तिपरिभाषया वृद्धेः रवे
सिज्लोपस्यतिलन तस्यावार्त्ता ङ्गवोरेकस्यानिकत्वस्वप्रवतेः तत्रापकस्यस

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

आनुतेइति शृगालः उत्कण्ठापूर्वकं शब्दं करोतीत्यर्थः इति कैयटः शापइति परे तु उ
पलम्भने नात्मनेपदं भाष्ये उपलम्भन इत्येव पाठदर्शनात् उपलम्भनं प्रकाशनं
धातोः शपथकरणक प्रकाशने वृत्तौ तङ् तात्पर्यग्राहकः शपथश्च लोके
सिद्ध एव अत एवोदाहृतो देवदत्ताय पित्यत्र चतुर्थ्येव भाष्ये प्रयुक्ता सर्वः शपामि
यदि किञ्चिदपि स्मृतमीत्यादौ शपथमात्रं विवक्षितं न तु प्रकाशनं फले उपाल
म इति पाठः आक्रोशार्थादित्यादि व्याख्याने च वृत्त्यनुरोधेनेति वदन्ति ईहा का
यपरिस्पन्दरूपो व्यापार इति शृगालमुत्तिष्ठतीत्यस्योत्पद्यत इत्यर्थः उपान्मं मं
त्रकरणे अर्थे वर्त्तमानादित्यर्थः संगतिकरणमुपश्लेषः मित्रकरणमनुपश्लि
ष्टस्यापि मैत्रीसम्बन्धः लिप्सायामिति लिप्सोपसर्जके अर्थे वर्त्तमानादित्यर्थः

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

ता० प्र०

१२२

ङ॰ कारस्त्वत्रस्यैवानुवादकः एवं तस्येति भाष्ये तपन्तस्येत्यो वोदहस्त्वादि दिभावः
हन्तेर्थाच्चेति गतात्सूत्रेणतिच्चू हन्तेर्ग्रीत्यर्थस्यापि सत्वात् मात्वरिष्ठाइति स हत्व
किञ्चित्कालमित्यर्थः शिशोरिति अत्र जिज्ञासायामित्युक्तेर्तीनपदाध्याहारेणा
त्मनेपदं नात्यर्थग्राहकं वैयाचिके आधारे सप्तमी त्याह धनुर्विषयइति प्रकारइति
धर्म्मइत्यर्थः ताच्छील्यं निपततत्स्वभावता विषयाइति समभिव्याहृतपदान्तर
गम्याइत्यर्थः आलेखने खननं अपस्किरते इति अत्र हृष धातोः खनन पूर्वकोध
त्यादि विक्षेपे वृत्तिः अपकिरति सुममिति इहालेखनाभावात् सुडभावः क्षिपन्त्य
तो ब्रषमभः पादेर्भुवमपकिरतीत्यत्र हर्षाद्यभावाद्ध वृत्तिः नेष्यतइति अतएव
व भाष्ये स लुङ्कान्येवोदाहरणानि हृष्टपन्तो गजोपकिरतीति स्वभावात्पानमत्र

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

कस्य विशेषणपर्य्यवसानेनान्यविशेषणत्वादौ न दोषः पतिव्ययेभ्य इत्यादावपि बहुत्वार्थे।
पञ्चमीत्यपि चेदं शादेः शित इत्यत्र भाष्ये अतएव न्यादीनामुपसर्गाणामेव ग्रह-
णमिति दिक् आङो दो अकर्त्रभिप्रायेप्यात्मनेपदार्थमिदं आस्यविहरणे ददाते-
र्वत्रसिद्धत्वेन संयोगवद्धि प्रयोगस्यापि विशेषावगतिहेतुत्वेन तस्यैव ग्रहणमि-
त्याह ददातेरिति आस्यग्रहणमिति विहरणशब्दस्य क्रियापाद विहरणार्थत्वा-
भावबोधनपूर्वक विकासार्थत्वमात्रे तात्पर्य्यमाह कंतदिति भावः प्रतीकमादत्ता-
ति भिक्षामादत्तेतीति चिन्त्यमेव पदस्मत्ता आकारो ङि नेत्यात्मनेपदं नेति तत्र
विस्मृतस्यार्थस्य स्मृतिविषयताद्योतकस्यैव भाष्यबलेन माङि त्वलाभात्स्मारणाद्र-
र्व्वके ग्रहणेधातोरवृत्तौ तात्पर्य्यकत्वेन क्रियायोगसत्त्वेन ङित्वस्यैव लाभात्तच्च ॥

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

र्म्मेणा देवब्राह्मणा द्वेषस्तूपेताममान्यो धर्म्मस्तपो हृपो व्यत्यासेन भवति येन धर्म्मेणा
युक्तो हं येन युक्तान्त्वत्सम्बान्धिनो ब्राह्मण द्विषः इति हन्मी त्यर्थे के ऋघार भ्यत्वद्
र्म्मः कौ व्यंमपि भवति मद्धर्म्मो कौर्व्यं अत्वविवर्तमान सामीप्ये लट रामवाताप
तेन समुद्र समीपे पतितो मारीच स्तत्र परिचरिष्यतीत्येतत्रास्यर्थ्यके व्यतिसे इति प्रयो।
गोपि पराल्नः यतो धातो रात्मनेपदम्त्र स्यासत्यात दर्थ क्रियायां तत्कर्त्री व्यत्यासे
एवात्मनेपदौचित्याच्च तासस्त्योरिति सूत्रे वत्युदाहृतं व्यतिसे इति तु छान्दसम्ते
तत्र हि व्यत्यये न द्विवचनादिस्थाने एकवचनं रि चेति सूत्रे व्यतिरे इति वत् इरयो रे
इत्यस्य छान्दसत्वादिस्यमेव धरतीति सूत्रे यतिह इत्यपि तत्रैव लोके त्वेकवचा
नान्तमसाध्वेवेति दिक् नेर्विशः नेरिति षष्ठी नेरर्थ्यद्वारा सम्बान्धिन स्तधोत्यार्थ

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

विश्वासानिरूपितचतुर्थ्या एवमुक्तत्वं किञ्च धातो॥ २॥
व्यतिहारे वत्तावविउक्तोत्याकर्त्तृद्वयस्यापि लिङ्गोक्तत्वात्तेनैव
न्यायेन ८

इतिकैयदेनचोक्तमितिपरास्तं तस्यभाष्यस्यपूर्वपक्षयुक्तित्वेनार्थासाधकत्वात् त
थाहि तस्यैवविश्वासपतामुपस्तुइः क्ते इत्यर्थेः कर्म्मव्यतिहारेप्यशिष्टत्वप्रतीतेः तथा
सहोपस्तुइः क्ते इत्येतन्मात्रेण व्यतिहाराप्रतीतेश्च सूत्रस्यावश्यकत्वात् किञ्चोप
पदविभक्तेरितिन्यायेनअप्रथमोचितानसहयोगतृतीया अतएवक्रियायोगेपुत्रेणागमे
गतइत्यादौ कर्त्तृतृतीयायांसिद्धायामक्रियायोगार्थं तेन सहेति सूत्रमिति तत्त्वे
उक्तम्भाष्ये भाष्यकृतात्वतिफल्गुत्वान्नतद्दूषणाभिनिवेशः कृतः एतेनभट्टिकाव्ये
विश्वामित्राश्रमे मारीचप्रतिकिमर्थंमद्दलवधादिकरोषीति रामेणापृष्टे ममायं
धर्म्मइतितेनोत्तरिते धर्म्मोस्तिसत्यंतवराक्षसायमन्योव्यतिस्ते तु ममापिधर्म्मः
ब्रह्मद्विषस्तेप्रतिहन्मियेनममातानन्यवन्धुर्द्धतकार्मुकेष्विति रामवाक्ये तवध

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

ला० प्रो०

१३।

व्यतिहारं जयमङ्गलाकारः प्रादर्शयत् तथापि तत्र साध्यत्वेन ज्ञातक्रियायां साध्यसा
धनभावव्युत्पत्तिः सः परस्परकरणं च सः यथा सम्प्रहरन्तो राजान इतीति कैयटः तत्र
वर्त्तमानाद्धातोः कर्त्तरीत्यर्थे विनिगमनाविरहात्कर्त्तृमात्रे प्रत्ययौचित्येन द्विवच
नबहुवचनान्तान्येवोदाहरणानि नत्वेकवचनान्तानि अत एव भाष्ये काव्येकवच।
नान्तानि नोदाहृतानि एवं च व्यतिलुनीत इत्यस्यान्योन्यव्यत्यासेन लुनातीत्यर्थः हे
तेन देवदत्तेन चैत्रो व्यतिलुनीते इत्येकवचनान्तप्रयोगसंभवः अत एव दाणश्चेति
सूत्रे कथं चतुर्थ्यर्थे तृतीया स्यात् एवं तर्हि व्यतिहारव्यवहारे तृतीया च विधीयते आ
त्मनेपदं चेति सिद्धान्तिनोक्ते इतरश्चाह यथैवं नार्थेनेन सहयुक्ते तृतीया स्यात् व्यतिहा।
रे तङो विधिर्दास्या संप्रयच्छते इति भाष्ये उक्तं दास्येव विप्रायाप्यतया सहोपभुङ्क्ते इत्यर्थे

१३

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

स्वाङ्गीकारात्तस्मातेइदम्   इतिप्रत्ययमाला   कर्त्तरिक कर्म्मेहक्रिया क
र्म्मव्यतिहारविषयेइत्यर्थेसम्भवेपि नकृत्रिमकर्म्मग्रहणं मुख्यकार्य्यस्यौचित्यात् एतेनदे
वदत्तश्चामिकंधान्यंस्वद्रव्यंदत्वालवनेनस्वीकरोतीत्याद्यर्थेकेदेवदत्तस्यधान्येव्यतिलु
नातीत्यादौन यद्यपिसाध्यस्वभावक्रियाणांपरिवर्त्तरूपोव्यतिहारोनसम्भवति प्रति
दानंव्यतीहारइत्येकार्थेषुसञ्ज्ञासूत्रेकैयटात् उदीचामाङोव्यतिहारइतिसूत्रोदाहरणं
स्यापमित्ययाचतइत्यस्यपाचित्वावस्त्रापिपरिवर्त्तयतीत्यर्थेइतिकैयटाच्च स्ववस्तुदा
नपूर्वकंपरवस्त्वङ्गीकारोहिपरिवर्त्तनं अतएवकर्म्मव्यतिहारेद्विवाच्येइतिवार्त्तिकेक
र्म्मव्यतिहारः क्रियाविनिमयइतिव्याख्यातमभियुक्तैः एतेनान्यक्रियया अन्येनक
र्तांव्यतिहारइत्यपास्तम् अतएवान्यक्रियामन्यःकरोतिइतरक्रियामितरइतिकर्म्म

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

लं० प्रे०

१२०

इतिसूत्रेपाठेनतद्वदेवाधिकारत्वादविरोधेनाप्रवृत्तेर्वैयाभिधानंप्रवृत्तितिस्याहुः॥
नदत्तामिति तेषांमध्ये आदिभूतादचः परस्यैवेत्यर्थः ऋीशब्द चिशब्दयोरिति न
चद्विर्वचनेचीत्यस्योपनिषेधाद्यशब्दस्यद्वित्वप्राप्तौ चिशब्दस्येत्यसंगतम् नदभ्या।
ध्यीवध्यश्मनानीति न्यायेनेकारसकारसहितस्यद्वित्वप्राप्त्याकार्य्यानुभवेननहिका।
ध्यीतिनिषेधोनद्विर्वचनेचीत्यस्याप्रवृत्तेः नचयिसूशब्दो ननामधातुत्वयवयवः।
नामधातुघटकवर्णसमुदैकाचामित्यर्थेनादोषात् अतएवपुत्रीयिचिषतीतिभाष्य
ष्येउदाहृतम् चिशब्दस्याद्वित्वेपिसनवयवैकाचस्यद्वित्वानुभवेनद्वित्वनिमित्तत्वाचे।
गोऽस्यैवेत्यनोस्यपवामूलेपिशब्देत्वेवोक्तं चंदिद्रीयिषतीति इदंमाधवानुरोधेन न
आदिभूतादचः परस्येतिभाष्यसंमतेर्थेनुचित्यमिदम् चिचारयिषतीति माधवेनव

१२०

दिराह्वतिगलाइतिगलारन्नमहोदधौतेनरैयतिधवल्यतीत्यादिस्तुप्रधातुवज्जोस्पष्टम्

इतिकंड्वादयः अथमेकाचइति अजादेर्द्वितीयस्येत्यस्यास्तुपलक्षणमे

तत् तृतीयस्येति एकाचइत्यर्थः एकाचइत्यनुवृत्तेः कण्ड्वादेरित्यस्यतद्घटितत्वप

गतत्वेत्यर्थः भाष्येकण्डूयियिषतीतिचिन्हाद्स्यद्वित्वप्रकरणात् नामधातुघिति

नामघटितधातुघित्यर्थः नामशब्देनसुबन्तेऽपुविद्यमानानांत्रयाणामेकाचांयच्छे

ष्टमित्यर्थः अतएवपुत्रियियिषतीत्याद्युदाहृतंभाष्ये अतोपित्यनाख्याङ्नास्यप्रवृ

त्तिः त्रयाणामिति एकाचोद्वेजादेः कण्ड्वादेरित्यत्र पूर्वत्रयाणामेवोपस्थितेः पूर्वे

त्रबाध्यबाधकभावस्यनिर्ल्पवात्त्रयाणाम् यथापेताद्वित्वमितिनयुगपद्वित्वं तत्रा

जादेर्द्वितीयतृतीययोःयथायेतान्येवांतुत्रयाणाम्बोध्यम् एषांवचनानांनक्रा

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

।त्तिश्चिणुमन्तत्वे मतोर्लुक् अविमविमयदिति णावचआदेशोनेति औरशब्दस्यसिद्धत्वेउत्त
।रखण्डेवृद्ध्यायोः कृतयोर्नेच्यू घटितानित्यत्वेन नाग्लोपीतिनिषेधाभावेकृत्वत्व।
मितिभावः एतच्चमाधवानुरोधेनसत्यभिधानेऽशश्वायदिति उचितमित्यन्ये यव
यतीति स्यल्लाड्रेतिमलादिलोपगुणौ अङ्बन्न परिभाषयानन्तत्वाभावेनबास
म्प्रसारणं नत्वापयति नेदयति साधयतीति माधवानुरोधेन पाञ्चमिकयोर्बिन्म
तोर्लुक् कनोरेवभाष्यकृताइष्टवद्भावेनाङ्गीकारादित्युक्तम् कनयतीति अत्रोपस
धावृद्धिर्नेत्विजयतीतिवत् उपसर्गस्येति नत्वं त्यपकरणेनविशिष्टस्यप्रातिपदिक
त्वाभावान्नत्वानिदेशाप्रवृत्तिः इतिनामधातुप्रक्रिया एंन्दो।
धातुभ्यइति धातोरित्यनुवृत्तिसामर्थ्यात्भ्वादिपाठेनैवधातुत्वमितिभावः कण्डूञ्

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

पुष्पस्त्रकरतो देवद्र्याचमिति विष्वक्देवयोरित्यद्र्यादेशः स्वपतीति अव्ययानामिति।
टिलोपोतिदेशेनभवात् सव्याद्र्यपूर्वकत्वादिति णाविष्याङ्कुनातिदेशेनविनोलुकः सत्वा
दङ्कुवत्तत्परिभाषयानवद्धिरितिकैयटः अतएववटेरितिसूत्रेदेवपतीत्यत्रवृद्धिर्नेहकृता
भाष्ये परेतुएतज्ञाप्यप्रयोगात्साप्यपतीतिभाष्यप्रयोगाच्चलक्ष्यविशेषविषयके सति
न्त्वावेऽभावातिदेशोपितेनेष्टसिद्धिरुदाहरणमात्रमितिभाष्योक्त्यानन्दनुक्तमसम्
न्नातिदेशावत्र कश्चिदस्याप्यतिदेशेबाधकाभावात् एतेनसव्याद्र्यपूर्वकविधेरनित्य
त्वंनभाष्यसम्मतमङ्कुकार्य्येइत्यपिन लक्ष्यसाधकं तत्रतत्रतज्ज्ञापकमुक्ताकिं
प्रयोजनंपिवेर्गुणाप्रतिषेधः प्रयोजनमित्येवोक्तं नत्वेवंविधलक्ष्यसिद्धिस्तत्प्र
योजनत्वेनोक्तेतितेषामप्रकारान्तरेणासिद्धेर्भाष्याभिप्रेतत्वादित्याहुः श्रीमतीमिति

घृहत्येकाजितेस्र कृतिभावस्तुयेन्ना ष्टानिन्यावेनटेरि स्यस्येवंबाधकर तिभावः १

ल्यादेशस्य स्थानिवत्त्वेनोपसर्गत्वात् पृथक्कृतेन समासस्यानिवृत्तेस्तत्रापदपात्वाभा
वेप्यन्तरङ्गत्वाज्ज्ञातः सम्यादेशो न निवर्त्तते समीचयतीत्यादौ चकारस्याच्यतित्वतुस्था
निवत्त्वेन बोध्यम् अच्वेरिति तिरसोरनुपसर्गत्वेन पृथक्करणाभावेनानेकाच्त्वात्त्र
कृतिभावाप्राप्तेरिति भावः बहिरङ्गत्वेनासिद्धत्वादिति बहिर्भूतातोनिमित्तकत्वादितिभा
वः तित्स्वात्तिर्ष्वलोपः इत्यत्र अन्तरङ्गत्वेनाचइति लोपस्यैव प्राप्तियोगित्वेन यहणाद्दिलोपे
पितिरिः स्थानिवत्त्वेन तिरेरव्ययत्वेनाव्ययानां भमात्रे इति टिलोपो नान्तस्तद्धित इति सूत्रे
भाष्येस्य पाठेन परत्वाद्बाबाधात् अत एव यस्येति लोपेन अनेन न सर्वं टिलोपबोर
टोचि माधवोक्तामम्युच्चपयुक्तिमाहासिद्धवदिति अङ्गवृत्तेति वृद्धिस्तु भवत्येव तस्या
अनित्यत्वादिति भावः अङ्गवृत्तपरिभाषायाः फलाभाव इतीदं चिन्त्यं निरूपितं चेतत्

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

स्यापि त्रकृते ऽभावो न्यासस्य प्रवृत्तेर्दृष्टत्वेनेष्टनितस्याद्दृष्टत्वादित्यलङ्कृतम् किञ्च ब्रालि
ष्टइस्यादाविस्यप्यसंगतम् तथाहि केवलादग्रुतावचनेनत्वेनेष्टमेव दुर्लभः मत्वन्तादि
ष्टनिमतोर्लुकितेनटेरित्यस्य प्रवृत्तिमात्रबाधनेन लुगुत्तरं तदप्रवृत्त्यापरत्वादित्यस्या
संगतिः किञ्च नसंश्छितइत्यस्यटेरित्यपेक्षयापरत्वमित्यर्थस्य प्रकृत्यैकाजित्सूत्रे भाष्य
ध्वनित तथापि चिपितदयुक्तम् नैत्यकइति टिलोपेनासोलोपेवत्त्वं दुर्लभं राजकीयमि
त्यादावन्त्ववत् एवञ्च सम्प्रसारणप्राप्तेरेवाभावेनाङ्गवृत्तपरिभाषोपन्यासोवृथे।
ति अवाक्रुचिवीजंतत्परिभाषाया अभावाच्चेति इदमेवाभिमतदूयेद्रुचिबीजम्
रूपन्तु विद्यपतीत्येवसत्यभिधाने प्रतीचयतीति अचइत्यस्यलोपेचावितिदीर्घः इको
सवर्णइति नसमासइतितुन एचकालेनसमासनिवृत्तेरकृतत्वात् सम्यचीचदिति स

पर्षिभुल्लादयवादन्यायेनविन्मतोर्लुकेटिलो
पेनाधि... ब्यते तदानलक्षितइत्येतन्नाविाधिष्य

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

वहुश्चेवत्येवेति भाष्यविरोधेन चास्याप्रिवृत्तिसमाशानन्तर एव प्रवृत्तेर्दोषात् किञ्च अ
पूर्वेति सूत्रे भाष्ये प्रकृतिभावस्याध्यारोपो नेत्येतद्बाधकतया अप्युक्तत्वेन नैकाजित्येव
सिद्धे प्रकृतियहतो न प्रकृतिभावविधायके न्यायाप्रवृत्तेर्बोधनेन च नस्तद्धित इत्यस्या
।प्रिप्रहते ऽभावोऽप्राप्य इति टिलोपो दुर्लभः यत्तु प्रकृत्यैकाजिति सूत्रे भाष्ये वक्ष्यत्यादे
प्रकृतिभाव इत्युक्तं तत्रादिशब्दः प्रकारे टिलोपत्वेन च प्राहरूपमिति न तद्विरोधः एवं च वड
ोरवानयतीति आहुः पुनयतीति न च सम्प्रसारणात्पूर्वत्वम्बाधित्वा वार्णादाङ्गमिति (
न्यायेन टिलोपे इदं रूपं दुर्लभमिति वाच्यम् पुम्भवतु रित्यादौ सम्प्रसारणात्प्रकृत्ये तेन
न्यायेनैकाच् इति यति सूत्रपासिद्धचा पूर्वरूपविषयेनित्यत्वेन तन्न्यायाप्रवृत्तेरिति भावः आ
ुनीति अत्राद्य चिवी जन्तु न्यपवच्छकादिषु निमितो लुकि टेरित्यस्याप्रवृत्तौ नस्तद्धित इत्य

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

ननु तत्र संप्रसारणे यणां वृक्णवेत्यस्य सिद्धौ सम्प्रसारणेऽनित्यत्वेनाभीयासिद्धत्ववचनमसङ्गतमिति चेन्न सं
प्रसारणाच्चेति पूर्वरूपापत्तेः सम्प्रसारणाच्च हलः इति दीर्घो नदीसंज्ञापत्तेः नच ऊतश्चेति कं वापत्तेः तदावश्यकत्वा
त् १८ उकारोच्चारणसामर्थ्यात् यस्य वृत्तौ त्राऊः नदीत्व तदुत्तरपदस्य वा त्वव नेतित्वर्थे सम्‌धानान्तरमस्य चाभि
गुरुचरणाः ६

दर्शनाच्च प्रत्याख्याने एव भाष्यतात्पर्य्यमाहुः टेरित्यस्यैवेति एवकारेण नस्तद्धित इत्यस्य व्यावृत्तिः
तेन सह येन नाशाप्यभावात् तस्यानन्त्यत्वाच्च भत्वादिति इष्टवदित्यतिदेशेन भत्वात्
श्वयुवेति सम्प्रसारणं नान्तश्वादीनामित्यर्थे चिटिलोपस्याभीयासिद्धत्वान्न दोषः परे तु
वृक्श्वन् शब्दात्स्त्रियां ङीपि नान्तत्वाभावेन सम्प्रसारणाभावेन वृक्श्वेत्येव भाव्यमि।
ति ऽश्वस्त्रे भाष्ये उक्तं तत्राभाष्यात्सम्प्रसारणेऽनित्यत्वेनाभीयासिद्धत्वाप्रवृत्तेरावश्य
कत्वेनुकर्ष्यं सम्प्रसारणम् नचनकार्यग्रहणं कर्त्तव्यमिति वार्त्तिक प्रत्याख्यानाय भाष्ये नइत्य
पकर्षः कृतस्तत्पक्षे सम्प्रसारणं दुर्वारम् लोपस्यस्याभीयासिद्धत्वेनान्त्यानन्तत्वस्या
र्थे समानाश्रयत्वात् श्वन्शब्दत्वं तु सर्वे सर्वपदादेशा इति न्यायेनेति वाच्यम् वार्त्तिकैक
वाक्यतया ऽल्लोपो न इत्यस्य प्रथमायामनन्त एव प्रवृत्तेस्तत्राह चर्य्येणा वाच्याधिकारेणाच

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

ष्यति इदं तर्हि प्रेष्ठः आकारोच्चारणसामर्थ्यान्न भविष्यति किन्त्वतो लुगर्थं तर्हि स्रग्वितमः
स्रजिष्ठ इति नाप्राप्ते टिलोपे लुक् आरम्भेन तु काटिलोपबाधात् तद्विषये तदभावादिति
असिद्धत्वप्रत्याख्याने ऽ तु परत्वात् आदिवृद्धिं टिलोपं बाधित्वा कृतेऽपि सकृद्गतिन्यायेन टिलो
पाप्राप्तिर्वोध्या अत एव प्रेष्ठ इत्यत्रोच्चारणसामर्थ्यादिति नोक्तम् किञ्च विन्मतोर्लुगि
वप्रादयः प्रादयश्च नाप्राप्ते टिलोपे आरभ्यमाणास्तद्बाधका इति तद्विषये न टिलोपः इ
त्यन्त्यमेव सर्वेलाधारणमत एव कनिष्ठ इत्यादौ टेरिति न नस्तद्धित इत्यपि न अन उच्चा
रणसामर्थ्यात् सर्वादेशत्वे केत्यादेशो नापि सिद्धं प्रेष्ठ ज्येष्ठयोराद्ये समाधाने एकदेशि
नः परे तु किमुदाहरणमिति प्रश्ने परोक्तोदाहरणानामन्यथासिद्धिमत्र दर्शयोदाहरणान्त
रानुक्तेरस्योदाहरणाभाव एव औपदेशिकाभावे आतिदेशिकफलार्थमात्रे सूत्रारम्भस्या

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

सप्रयोगोपि चिन्त्य इत्यपरे अन्ये ऊनपत्ताबुक्तमिति तच्चासंगतमिति तत्रैवोक्तं कैयटेऽप्या
लेकाटपाठो लेखकप्रमादात् सर्वत्रासिद्धमिति सूत्रस्थ्यवृत्तिग्रन्थो चिन्त्य एव तत्र हि ऊ
ठमात्व्यत् औजढदिति नुऊ ठिशब्दस्येत्युक्तं प्रकृत्येकाजिति तेनातिदिष्टलोपेन पस्येति
लोपश्चन इष्टनि तस्या दृष्टत्वेन तदनतिदेशात् नैकाजितिसिद्धे प्रकृत्येत्युक्त्या तस्यापि वा
धाच्च वद्धिस्तुकाविति प्रापयतीति भाष्यप्रयोगादचोऽञ्णितीति सूत्रस्थं नास्तीत्यत उपधाया
इत्येवोच्येत किमर्थो योगविभागः सत्व्यर्थ इति भाष्यं नु प्रयोजनेनोपलक्षणमिति भावः
अन्तरङ्गत्वादिति वार्त्तिपरिभाषा वा अनित्यत्वादिति भावः अनित्यत्वाप्रयाणे दृढतमो
नाभावात् वाप्ययेपीयाये त्याद्यौ तत्प्रवृत्तेश्चाघमेवन्याय्यमिति परीक्षान्यथा सिद्धीति
एवं हि तत्र भाष्यमिष्टे मेवः कप्रकृतिभावे किन्तु दाहरणं श्रेष्ठ इति प्रादीनामसिद्धत्वान्नभवि

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

गीकारादिति वाच्यं भस्याढ इत्यस्य प्रत्ययोत्पत्तेः पूर्वम्प्रवृत्त्या न्तरङ्गत्वात्तदतिदेशासा
मर्थ्याच्च न च ङंवत्वस्यासिद्धत्वादित्लोपो दुर्लभः आभीयासिद्धस्यानित्यत्वात् अतएव
ढे ढे इति सूत्रे भाष्ये एतयति श्येतयतीत्युदाहृतं इष्टानि छन्दस्येव तलोपप्रवृत्तेर्लोके न तद
तिदेश इति पुंवद्भावादिभु तलोपो नोक्तमूले प्युदाहृतः अतएव मातयति भ्रातयतीत्युदा
हृतं अत इति सूत्रे भाष्ये अप्ययतीति एभावदित्लोपावत्र असिद्धत्वादिति द्वित्वे नदसिद्धत्वे
न हकारघटितत्वाभावाद्द्वित्वे भ्यासे चुत्वसिद्धिः इदं पूर्वत्रासिद्धमिति सूत्रे वृत्तौ गत्यस्येति तदनि
त्यत्वमुभौ साभ्यासस्येति लिङ्गात् एत्त्वमात्रविषयमिति तद्भावः ओः पुढदिति द्वित्वे हृतेत
दाभ्यवस्यकायन्तिरेकत्र्येव ष्वसिद्धत्व निषेधाभावान्नाभ्यासे न चुत्वादीति भावः वैयाघ्रपद्यवार्त्ति
के शाश्वर्वा इति सूत्रे कैयटे वोजढदिति प्रयोगो दृश्यते इत्यनित्यत्वमन्यविषयेपीति अत्राहुः

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

परत्वाद्बाधाविति नच नित्यो लोपः शब्दान्तरप्राप्त्या तस्याप्यनित्यत्वात् व्यक्तिभेदमात्रे
णच शब्दान्तरप्राप्तिर्ग्रहणात् रन्ध्यपतीत्यत्र तु तस्यानित्यत्वान्न दोषः अत्र यदुक्तंवे।
तदुक्तं चुतदे सापेक्षेभ्योपीति स्यपदं चेदं स्तुप आत्मने इत्यत्र कैयटे गमकत्वान्मुण्ड
यतिमाणवकमित्यत्र तिज भवति वस्तुनागमकत्वादित्यपि तत्रभाष्येस्यपदं तदाश्रय
स्यार्थमेवमुण्डादिग्रहणे माणवकं मुण्डंकरोतीत्यत्र कर्मसामानाधिकरण्यमाण
वकस्यकर्मत्वं कर्तौ तु मौण्ड्यरूपकलाप्रयत्वात्तवबोधवं सत्यापयतीति आयुर
विधानसामर्थ्याद्विलोपोन स्यांल्लुग्न्नमभिधाने अतएव तोतापुडितिभाष्येलंगच्छते
घइति कर्मत्वपर्यं निपातनात्कुत्वाभावः कर्तव्यंजनाइत्यपि वक्तुं शाक्यमित्यन्ये सत्यापयती
ति नचात्रपरत्वाद्विलोपः स्यात् अतिदिश्यमानकार्याणामुपदेशादेशास्येऽवदेशत्वाद्

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

पदिकत्वंषष्ठ्यर्थः कर्म्मप्रतिपादकेभ्यो मन्त्यतयोभ्यामितिवाच्योर्थः फलितमाह कर्म्मभ्या।
मिति वक्ष्यतीति एपन्नाद्यात्वर्थनिर्देशो इकर्केयटइति उक्तंचभाष्ये उगीर्लास्यावगीर्तास्यवा
मन्योतोमन्त्यइति उगीर्लामुदुताडुपर्व्वा हृष्टं अवगीर्लामपानानिर्गतं मन्त्यश्चवेता।
मितितदर्थः शाब्देबेर कर्म्मताइतिवर्त्तते करणमन्त्रक्रियाव्याख्यानात् इतिन्यासइति।
भाष्यानात्रूपत्वमत्रात्हृचिः लुवादिभ्यः वेदनाकर्त्तृसम्बन्धिलुवादिप्रतिपादकेभ्यः लु
वादिभ्यइतिवाच्योर्थः फलितमाह वेदनेत्यादि एताभ्यामित्यादि नमन्त्रादिभिः क्रमे
णान्वेति चित्रङोङित्वमवयवेचरितार्थमितिक्यजन्तात्ङानो पुच्छादिति अत्रपु
च्छादयः स्वेकर्म्मकोदसनक्रियाकेलाक्षणिकास्ततः स्वार्थेणिङ् णाविष्टवदितिटिलो
पः वस्त्रादित्यादिह ल्पादिभ्यइतिचभाष्येनदृश्यते सम्वस्त्रयतीति वस्त्रैस्समाच्छादयती

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

एवंचतदर्थविवक्षयाऽनभिव्यक्तेततस्तदर्थैक्यबितिभावः तन्नाष्येति उक्तभाष्येत्यर्थः कष्टा
पक्रमणमुत्साहः कष्टायक्रमतेइत्युत्पागमनाद्यप्रतीतावपिकष्टविषयकोत्साहप्रतीतेस्त
दाहोत्साहेर्थेति पापंकर्त्तुमिति अनाऽऽकृत्वात्पापंकर्त्तुमित्यस्यैवान्तर्भावः विग्रहेकर्त्तु
मित्यध्याहारेणक्रियार्थोपपदस्येतिचतुर्थीवृत्तिसर्गेतितङः वृत्तिविषयइति नचतत्रैवत
त्वेकष्टायक्रमतेइतिविग्रहोनुचितोऽस्वपदविग्रहस्यैवौचित्यादितिवाच्यम् अस्यसत्राद्यपि
प्रायेणाप्रवृत्तेः अतएवभाष्येकष्टायक्रामतिइतिविग्रहंप्रदर्श्यसत्रादिषुसन्दर्शितः पापं
चिकीर्षतीति उत्पादनायाः कृत्यर्थत्वाद्वितीया भाष्येनुक्रामतीति पदस्यैवपदं प्रयुक्तं क्रम।
णंगमनमेवं पापोद्देश्यकत्वेनहितेन तद्विषयकोत्साहोगम्यतेइतिक्रमेरुत्साहार्थत्वाभावः
कएवचिकीर्षायामित्यस्यहितस्यांगम्यायामित्यर्थइतितदाशयः कर्म्मणइतिषष्ठी प्रति

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

त्तप्रत्ययप्रकृतिभ्यतैकदेशधातुनासमर्थ्यं॰भवादिकं तद्वारा तद्घटितविशिष्टार्थेनाप
।त्कान्तेनसहसमर्थतया कुगतीतिसूत्रेण समासे त्वेकोल्पवादेशः प्रकृत्येकदेशद्वारक
मेवचलत्सु सर्वत्र सामर्थ्यमितिदिक् चशब्देनेति एवंचविनिगमनाविरहेण बाध्यसामा
न्यचिन्तया सर्वबाधकत्वं तस्येति भावः अन्यथा पुरस्तादपवादन्यायेनेमाङ्णित्यस्यैव।
बाधः स्यान्नतु सीत्यस्येति बोध्यम् अवाचेरिति अतएव भाष्ये लोहितादिभिन्नानां लोहितादि
गणेपठ्यमानानां भृशादिपाठे नित्यात्मनेपदमेव प्रयोजकत्वमुक्तं नतुभृततन्त्राविबिबव
तालाभोर्थपीतिभावः असंभवादिति अनुकरणाद्ग्रविधानेनानुकरणत्वभङ्गापत्त्यात
त्रतदसंभव इतिभावः तस्य आदिशब्दस्य भृशादिष्विति नित्यमात्मनेपदस्यैव तेभ्यइष्टे
रितिभावः तस्यापीति ककारस्यापीत्यर्थः योगम्बिनापीति तदर्थसञ्ज्ञामात्रेणेत्यर्थः

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

उपसर्गसमानाकारमिति अन्यथात्रत्यसंज्ञावदस्य क्रियायोगाभावेनानुपसर्गत्वात्।
ज्ञापकानुपपत्तिरिति भावः उपसर्गस्यापि प्रयोगभेदे नोपसर्गसमानाकारत्वमेवाध्यं
चिकीर्षितइति पृथक्करणेन समासाभावकल्पनेपि तद्विषये क्यङादि प्रत्ययविधाय।
केलाक्षणेस्ववन्तादित्यंशे यस्माद्विहितस्तदादीत्यंशाप्रवृत्त्या न दोषः यस्माद्विहित इत्य
नेनाधिकव्यावृत्तिरेव नतु न्यूनव्यावृत्तिरिति तत्त्वम् पृथक्क्रियतेइति तेनसमास।
मासाभावः कल्पते अतएव सुमनायते त्यादौ पुनः क्यान्तेन समासे रूपपूर्तिः तदुक्तं भ
शादिष्वितिसूत्रे भाष्ये संग्रामयतेरेव सोपसर्गान्नान्यस्मात्सोपसर्गादिति दृश्यतेइति
उत्तरपदात्पांच्चीक्षेनेति शेषः आदेशेनेति एकादेशरूपेणेत्यर्थः अतएव स्वोप्राश्वत्
सम्यचिचंददिति माधवोदाहृतं संगच्छते अवगत्येति स्वोत्तरभागेन धातुसञ्ज्ञानिमि

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

ल०को०

१२२

षयत्तैवास्येति केचित् इदामतीति हलन्तेभ्यश्चाचारक्विप् नास्तीति क्विलवन धापश्यतिसूत्रे
भाष्येस्पष्टमित्यपरे पचीनतीति इदं माधवानुसारेण क्विवङ्गीकारेपि पचेनतीतितु न
युक्तं इहन्नितिनियमेन दीर्घाप्राप्तेः नचनियमस्य सजातीयापेक्षत्वात्तुवानन्तर्येप्येवनि
यमफलान्निवर्त्तिरितिवाच्यम् वर्त्रघ्नः स्त्रीवत्रघ्नीत्याद्यसिद्ध्यापत्तेरित्यपरे हरदत्तइत्यत्रा
हचिंदर्शयति माधवइति ध्वनितं चेदमचोञ्णितीत्यत्र भाष्यकैयटयोः अनाकमेवेति
अत्रपद्यक्तव्यं नञुक्तं भ्रष्टादिभ्यो भ्रष्टादितद्धितिगताः सुमनसादयो बहुव्रीहयः अ
भृततद्भावग्रहणं कर्त्तव्यमिति वार्त्तिकं तदाह भृतेत्यादि वार्त्तिकान्यथासिद्धि माच्चहणाच्चेरिति
। लोपश्चेति चोन्वाचये तएवभ्रष्टाग्रहणं चरितार्थम् भ्रष्टाइति भ्रष्टालोकाइत्यर्चः के
यटेन तथापाठात् प्रातिपदिकमिति नधातुलोपासतिभाष्योक्तबक्ष्यमाणज्ञापकात्तु

१२२

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

। त्कं प्रक्रियाक्रममाह अतोगुण इति अत आदेरित्यादि अतोलोप मत आदेरितिदीर्घं च वा।
। घित्वान्तरङ्गत्वात् पूर्वमप्यल्लोपं वार्णादाङ्गमिति तु नानित्यत्वात् इति माधवाभिप्रायः
। दीर्घ इति परत्वादतोलोपं वाधित्वात् सर्वान्तत्वेनाभ्यसत्वादित्यभिमानः मालातीति आ
। तोनायः आतोधातोरिति न्यासयोः फलेविसायावन्नेभ्य आचारक्विवेवनेत्यरे ङीसाह।
। चर्य्यादिति ईकाररूपञ्चान्तात्मिययोरसम्भव इति भावः कैयटादयस्त्विति इदं च गोशब्दा
दाचारक्विपि अगवीदित्युपक्रम्य कोगुणोतिसत्त्रे कैयटेनोक्तम् अत्राहुश्चिर्वीजं तु नवे
सन्ध्यक्षरमन्त्यमस्ति इति इकोगुणोनिवदद्भजेतिसत्त्रस्यभाष्यप्रामाण्यादोतः श्यनि आ।
देचइत्यादिसत्त्रस्यभाष्यप्रामाण्यादेजन्नेभ्य आचारक्विपोभाव इति गुणसुविधापकवार्त्ति
कोक्तमाधवरीत्याऽस्यापि वार्त्तिकस्याप्रवृत्तिर्गदं भतीत्येवमर्चेमितिवाक्यशेषात् तन्मात्रवि

५४

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

वैत्येतत्सिद्धिवनुवादेनानुदात्तासंगएवाम्बोध्यतेइत्यर्थः अत्रचातिरिक्तोकारः परत्वेपेत्ता
श्लिष्टोऽनुनासिकआसन्यतइत्यनेकाच्त्वप्रयुक्तस्यामः सिद्धिरिति भावः हरदत्तानुसारे।
णाह प्रत्ययग्रहणापनीयेतिवस्तुतस्तदपनयनेनमानमितिनिवेदितमाक् एवञ्च
प्रत्ययान्तत्वादेवात्राम् सिद्धिर्बोध्या किञ्च तदपनयनवादिना एकाचभ्योनभिधाना
त्सिद्धिवनुत्पत्तिरेवबोध्या अन्यथाह्यत्रवार्त्तिकयोः फलभेदापत्तेः यत्राभिन्नफलार्थं
मेवोत्तरस्येति प्रवृत्तिस्तत्र फलभेदेपि प्रत्याख्यानमस्तु नचात्र तथासत्यनेकाचग्र
हणंचुलुम्पार्थमितिवदेकाच्त्वावत्त्यर्थमितिवदेत् । किञ्चैवंसति नकादेरित्यादे
अनर्थकः प्रतिषेधो निष्ठायामनिटः कुत्ववचनादितिवत् प्रत्ययादित्यनर्थकम्
अनेकाचआम्विधानादितिवदेदितिदिक् तत्रहरदत्तोक्तेमञ्जरीकृत्माधवेनो

मतद्वर्वादवीति अतएव धातुभिरेव रूपसिद्धिमाशङ्क्य अवगल्भांचक्रे इत्यादौ कास्प्रत्य-
यादित्याम् वक्ष्यमाणत्वादिति क्विप् इति भाष्ये उक्तं नचावजिगल्भिषते इत्यादावाचारक्वि-
बन्तात्सनि पच्चैवं नामधातुष्विप्यस्य प्रवृत्त्यर्थमिदं वार्त्तिकमावश्यकमिति वाच्यम्
नामशब्दस्य सुबन्तापरतया तत्प्रकृतिकस्यैवास्य प्रवृत्तेः आचारक्विबन्तेभ्यः सन एवानु-
त्पत्तेश्च अकारस्यानुबन्धत्वेन साम्प्रतिकानेकाच्त्वस्यात्राभावात् वृत्तिसंभवादिति
नचाचारेऽर्थे सर्वेत्यनेन जन्तात् क्विपि अवगल्भतीत्यादिवारणाय पानुबन्धासञ्जनार्थ-
मवचनमावश्यकमिति वाच्यम् सर्वप्रातिपदिकेभ्य इत्यनेन क्विपि तस्याप्रयोगे इष्टा-
पत्तेरित्यभिमानः वस्तुत इदं सर्वं हरदत्तानुरोधेनेति ध्वनयन्नाह पूर्ववार्त्तिकं तु अ-
नुबन्धासञ्जनार्थमिति आचारे जन्तात् क्विपि अवगल्भतीति प्रयोगवारणाय सः।

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

प्रत्ययान्तमपिसल्लोपविधौयेऽप्यनपाथ्यान्तं तेनतदन्तामितिबोध्यं तेनहंसायतेइ
त्यादौसल्लोपेन संनियोगशिष्टइति सान्तसम्बन्धिक्यङः त्यर्थः तेनक्यङि तदभावो
नेतिभावस्तदाह सचव्यवस्थितइति इतरेषामिति भाष्येनामतप्रदर्शनेन विकल्पे।
तात्पर्य्यादितिभावः सपत्नीवेति एतत्तत्वेभस्याढे इत्यत्र निरूपितम् युवायतइति
वयोवाचिनांजातिकार्य्यन्त्वैकाल्पिकमिति जातेरस्त्रीविषयादितिसूत्रेभाष्येस्पष्टम्
एतेनजातेश्चेतिनिषेधादिदंरूपंदुर्लभमिति यत्तात्तन्न बाधकत्वादिति अन्यथा।
विशेषविहितत्वात् क्विपा क्यङोबाधःस्यादितिभावः एतेनानुक्रम्यसर्वप्रातिपदिके
भ्यइत्येकइतिभाष्योक्तेरस्यापिप्रातिपदिकादेवोत्पत्तिः सर्वप्रातिपदिकेभ्योऽस्यक्य।
ङश्चविधानेनवचनसामर्थ्यलोकप्रयोगापेक्ष्येवानुवादकोवाशब्दइतिमाधवः

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

।नः क्ये ककारोच्चारणंसामसुसाधुः सामान्यइत्येतद्याबृत्तये अन्यथात्तत्रैवविध्यर्थत्वं
स्यात् यस्यहलइतिलोपमाशङ्क्याह संनिपातेति तन्नीयतीति नलोपः सुप्स्वरेति।
नियमादीत्वेन लोपोनासिद्धः चिन्त्यमिति पुत्रीवदमिच्छतीत्यर्थे प्रह्व तिवदनुकर
णमित्यनेन धातुत्वमस्त्येवेतिभावः प्रामादिकइति हलिचेत्यत्रधातोरित्यनुबृत्तेरि।
तिभावः क्यचश्चेति आवत्ययतोवोनेनक्रियते बाच्यतीति अत्रसम्प्रसारणंनधा।
तोः कार्य्यमुच्यमानमितिपरिभाषणात् सर्वप्रातिपदिकादिति बार्त्तिकस्यदध्यस्याति
मधुस्यति मधुस्येति दधिस्यति इत्येवमर्थमितिशेषात् इदंदधिमधुशब्दविषय
एवेतिमाधवः काम्यच्च धातुत्वरेतासिद्धेःस्यपि चित्वं चिन्त्यप्रयोजनम् कस्येत्सञ्ज्ञाना
सफलीभावात् कर्त्तुः क्यङ् धातोः कर्म्मणइत्यतोवेत्यनुबर्त्तते कर्त्तुरितिक्यङ्विधौ।

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

येन लुमतेतिसूत्रे सूत्रोदाहरणं लोलुवः पोपुव इत्यादि धात्विति किम् लून लवि।
ता तदभावे बहुव्रीह्यलाभेन नलोपनिमित्त इत्यर्थालाभात् आर्द्धधातुक इति किम् तो।
तोर्त्ति क्ङितिचेति सूत्रस्थभाष्यात्वेषां यङ्लुङन्तानामभाव एवेति लभ्यते तदार्द्धधातु
कयहणस्यप्रत्ययाबहुव्रीहिलाभार्थम् विषयासम्भवेनेति भाविज्ञानस्यैव आर्द्धधातुकविष
यपदार्थत्वादित्याहुः अत्ययलक्षणेनन लुमतेति निषेधात् इति यङ्लुगन्त
प्रक्रिया सुपआत्मनः किम् राज्ञः पुत्रमिच्छति पदविधित्वेनसमर्थ
परिभाषाप्रवृत्तये सुप इति महान्तं पुत्रमिच्छतीत्यादेर्वाक्यान्माभूदिति च काम्यच्चिप्र
बस्यपदत्वात्पचतात् अव्याईदिति अवलोन्तस्याङुस्येत्यर्थः नाव्यतीति गोसमानो
क्षरनान्तादितित्वेकदेशिमतं नसिद्धान्तः अतवनः कोइतिसूत्रेवाच्यतीतिभाष्येप्रयु
कम

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

कृताद्वित्वेऽभ्यासविशिष्टस्यैवाङ्गीकारे वस्तुतस्त्वपवृत्तो यस्मादिति न्यायेन विशिष्टस्यैवप
ञ्न्तत्वाद्धातुत्वाङ्गीकारे ननु तस्य ग्रहीतत्वमिति इड्योग्यत्वस्य पस्यग्रहे र्विहितत्वाभावा
त् तदनुवृत्तिर्निष्फलैवेति तन्नादिशेषेष्वादिशेषे च निरूपितम् एवञ्च माधवस्य
भाष्यविरुद्धत्वमपि चिन्त्यमिति दिक् ज्वरत्वर श्र्व्योपधायाश्चेति चकारोऽनुनासिकभेदा
द्दिशि भेदे नोठ् एवं तयोश्च सवर्णदीर्घे जूरित्यादिसिद्धिः ऊठेक एव रमागमन्यायेन
तन्नयोर्निवारितमिति त्वन्ये एतदरूपमपि एकः पूर्वेत्यत्र भाष्येस्पष्टं इतः पत्रं लेख्यं

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

स्तिदीर्ग उर्वोरितिवाच्यं अभ्यासऋकारमादाय ऋत्वतो ग्रहणे ऋत्वइति नपरत्वेवैयर्थ्यं
नतत्स्वग्रहणात्पवस्तुमशक्यत्वात् नित्यत्वेनोऽदित्यस्यप्रवृत्त्यातदभावाच्च स्थानिव
त्त्वेनानाल्विधित्वात् चाकर्त्ति चाकर्त्तिइत्युपक्रम्य किरतिं चर्करीतान्तं पचतीत्यत्र
योनयेत् प्राप्तिज्ञेतमहं मन्ये प्रारब्धस्तेन संग्रह इतिभाष्योक्तेः पचतीति लटः सज्ञातेना
न्यत्रास्या प्रयोगः इत्युचितः आर्त्तीति उदोष्ठ्य इति दीर्घः नचदीर्घे कर्त्तव्ये यणः स्थानिव
त्त्वं अभ्यासकार्येतदनवयवधात्ववयवादेशस्यतत्प्रतिबन्धकस्थानिवत्त्वं नेत्यर्थ
स्याभ्यासस्यासवर्णे इत्यसवर्णग्रहणेन ज्ञापितत्वात्तेः दीर्घविधौ तन्निषेधाच्च अ
रिप्रतीति यणादेशस्य स्थानिवत्वात्परत्वादिना ततः पूर्वमेव बाइवङ् एकाच इत्यनुवृत्ते
रिति इदं हलन्तानुरोधेन वस्तुतोऽस्मात् यङ्लुक्सत्वेपि दीर्घस्यप्राप्तिरेवनास्ति भाष्य

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

पिमाधवानुरोधेनोक्तं निष्ठ्वितश्चेतत्त्वनादिशेषे धातोर्विशेषणत्वमिति एतदपि स्पष्टा ।
स्त्रीपत्याख्यातिदेश इति मते एतेन साभ्यासत्वस्याशास्त्रीयत्वेन नित्यानित्यत्वदतिदेशालाभ
त्वमित्यपास्तं असिद्धत्वेनेति त्रिपादीस्थत्वेनेति भावः बहिरङ्गत्वेन गुणोऽप्यसिद्ध इति चि
न्त्यम् उदोष्ठ्य इत्युत्वे पोऽपूर्व्वं तरत्पदाभ्यासगुणो विप्रतिषेधसूत्रे भाष्य इष्यते नभवन्तीति
एतन्माधवानुसारेण नविद्यते किद्यस्मिन्निति बहुव्रीहिगर्भबहुव्रीह्याश्रयणाज्जाहेती
त्यादावकित इति दीर्घनिषेधो न तत्सामर्थ्यादेव व्यपदेशिवद्भावेन उत्वं नेति सम्प्रसार
णं नेत्यर्थः इत्त्वेनेति एतदपि माधवानुरोधेन चात्रीगनुवर्त्तते इत्याह रीगिति अववे
दिति इदं माधवानुरोधेन वस्तुतोऽस्यानभिधानं तत्स्थे त्यत्रतकारप्रश्लेषेतलोपस्य
स्यासिद्धत्वमतेऽभ्यासाकलमेदापत्तेः चाकर्त्तीत्यत्राभ्यासरुत्स्वत्वे ऋत्वतवारीगत्वेत

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

ध्रितेत्सर्वादेशोभ्रूभावः प्राप्नोति अव्युद्धिः प्रयोगो द्विर्वचनं तदापरस्य भ्रूभावे कृते
सर्वस्यैवप्रवृत्तौ प्राप्नोतीत्याहुः नित्यत्वाद्गुणेति गुत्सिचेतिगुणापेक्षयेत्यर्थः अपाल्या
इति नचदीर्घेसिविधानोरीतिसुत्वमस्तिद्धम् दुलोपसूत्रे ढग्रहणेन त्वारास्तूद्वेऽनर्थाइति
भाष्योदाहरणेनचसर्वत्रासिद्धमितिसूत्रे सूर्वग्रहणेनेत तत्सूत्राग्रहणाबोधनात् वनीवं
चीतीति नचनीग्वंच्छित्यनुबन्धनिर्देशेन यङ्लुकिनीग्गुणेभ इतिवाच्यम् यङ्लुकोऽरि
त्यनुवृत्तिसामर्थ्येनादोषात् अतएवसनीस्त्रंसोदनीध्वंसइति यङोचिचेत्यत्रभाष्येप्रयुक्तं
नलोपस्तुन यङोलुकालोपात् स्निवाद्यपेत्यप्रत्याख्यसत्वाच्च वनीवक्रइति नलोऽङित्वान्न
लोपः इकारोच्चारणसामर्थ्यानीगादेर्नगुणः सामान्यापेक्षेति अन्यथैकाचूनिंवन्ध
नस्येवानित्यत्वंस्यादितिभावः आश्रिषितुवध्यादिति इदंवतेरितिसूत्रस्यभाष्यविरुद्धम

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

कफलत्वापत्तत्वात्व्यानप्रकारेचिद्विविधनियमस्यैवौचित्यं अतएववार्त्तिका
रम्भेऽभूदित्यसिद्धिवत् भाषायांयङ्लुकिगुणापत्तिर्दोषत्वेन भाष्येनोद्भाविते
तिदिक् परे तुलोपेत्यैवनियमः वोभूत्वित्यस्य छान्दसेषुपाठात् यङ्लुकश्छा
न्दसत्वोदेव भाषायामप्ययङ् लुगन्तस्य प्रयोगसत्वेनमानं अतएवभाष्येबो
भूत्वितिनियमार्थं अत्रैवयङ् लुगन्तस्यगुणाभावोनान्यत्रवोभवीतीतित्तोदि
उदाहृतमित्याहुः नचेति तस्यभूत्वाभावादितिभावः ग्रहणादिति परे तु उत्तर
त्वेणउस्यभूत्वादिनाभूत्सुवोरित्यस्यतदन्ताङ्गस्येत्यर्थीत्वाश्रमस्यनिषेधस्यनिय
मः द्विः प्रयोगत्वेधिविशिष्टानुपूर्वीभेदात्प्रकृतिग्रहणेननतुग्रहणोपपादनो
सैर्नवात् अतएवदयतेरितिसूत्रेभाष्यंअस्तेर्भूआदेशोयदिस्यान्नेद्विर्वचनंकृतै

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

पाणिनीयइतिभाष्यसम्मतमितिनिरूपितं अर्थान्तरवत्तेश्वुरादित्वमेवेतिमतं
त्वयुक्तमेतद्भाष्यविरोधात् एवंचानुदात्तेत्वात्मनेपदेसिद्धेतदुक्तनियमार्थम् अ
तएवानुदात्तङितइत्यात्मनेपदंसिद्धमित्युक्तमन्यथाङितइत्यात्मनेपदंसिद्धा
मित्येववदेत् उक्करीत्याङित्वप्रयुक्तस्यतत्राप्राप्तेश्च एतन्मूलकएवाददौच
र्करीतंचेत्यस्यपरस्मैपदिषुपाठः एवमादयोपिनचर्करीतंचेत्यस्यविरोध्यादादौ
पाठेनतत्रगणान्तरप्रयुक्तस्याप्राप्तेरित्याहुः यङन्तादिति लुक्यपिप्रत्ययलक्षणतो
नयङन्तात्परत्वं छन्दसिनिपातनादिति संकोचेमानाभावेनयङ्लुङन्तस्यधा।
तोश्छन्दस्येव तत्रापिलोट्येवगुणाभावइतिनियमइतिभावः तत्रसत्येएकांचग्र
हणंकर्त्तव्यमितिवार्त्तिकारंभेयङ्लुकिभाषायासर्वत्रगुणःएवलभ्यतेइति तदे

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

नचायमनुबन्धनिर्देशाइतिभ्रमितव्यं यदीयानुबन्धनिर्देशास्तत्प्रकृतिकपाठः लुग
न्ते तस्यात्रवृत्तिरित्यर्थस्यैवतिप्निर्देशादिसाहचर्यलाभाङ्गीकारात् श्तिपाशपानुबन्धे
नेतिनिषेधस्यभाष्येऽदर्शनाच्चेतिभावः यङ्लीति तस्यसूत्रस्यनियमार्थत्वमेववर्तिष्यात्त
इतिभावः अनुबन्धनिर्देशादिति परेतुतन्निषेधाभावेपितेतिक्ते इतिनिपातनेनात्रैवात्म
नेपदं यङ्लुगन्तेनान्यत्रेतिनियमान्नदोषः तिजेर्निनिशानाचस्येदंरूपं तस्यनित्यस
नन्तत्वेन ततोयङ्भावात् तस्मादर्थान्तरवृत्तेरनुदात्तेत्त्वपठितस्यभ्वादेरिदंरूपम् ॥
अर्थान्तरेप्यनुदात्तेत्त्वपाठेनानुदात्तेत्त्वमस्त्येव अनुबन्धकरणसामर्थ्यात्तेनन्ता
दात्मनेपदमिति गुप्तिजादिसूत्रस्यभाष्यस्वरसमादिरूपाच्चविशेषेप्यनुबन्धकर
णसामर्थ्या[illegible]दि स्वरूपः केषुचिद्धातुष्वर्थेसहितोधातुपाठः

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

नन्वत्यजेवेतिपदे ईश्रा दीर्घश्चात्तामस्य च्चावित्युत्तरार्थम् प्राप्ताप्यते इति चिङ्कितौ
त्यस्यविषयसप्तमीत्वादनाङ्कित्वेनायङि ङित्वम् अन्यथाऽदि ल्यादेशो नेवङि
त्यपङि पिङित्वबाधः स्यात् ।। दितिबोध्यम् ।। इति सनिपडन्तात्रक्रिया श्रीः ।।
यङोचिच अचत्रत्यपरवव्याख्यानात् चेनबहुलमित्यनुवृष्यते अतएवयो
यपोयोपल्ह इत्यादोन फलानामप्याह चकारात्तच्चिनापीति बहुलग्रहणानुव
त्त्याव्यावयमभेदेन तदर्थोसिद्धिः नचच्छन्दस्येवप्रयोगदर्शनात्तद्विषयएवबाहुलका
देवक्वचितल्लोकेपिवेमिदीतिचेच्छिदीतीतिएतत्प्रयोगद्वयमेवलोकेइतिहरदत्तु
क्तोरीतिसत्वंस्यमाब्यस्त्वसेः अन्नाङ्कित्वादिति लुकत्वाच्चेत्यपिबोध्यम् धातुत्वा
दिति चर्करीतमित्यस्यादादौपाठात्स्वादित्वेनमस्वादित्वं अलोतिभावः ह्विस्येति

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

भवत्येव यत्र तु बाधकप्रवृत्त्युत्तरं बाध्यस्य प्रवृत्त्ययोग्यता तत्र पूर्वं मत्वाध्यस्य प्र
वृत्तिर्न तूत्तरं बाधकस्य प्रवृत्तिरिति अत एवमीमांसते चीकादि त्यादावित्वे कृते।
दीर्घः अनुत्वात् इति तस्यपदान्तत्वात्पक्षे पारसवर्णः पीभावइति अत्र पङ्गीति
विषयसप्तमीति पूर्वं पीभावे विध्ये इति वह्नित्वम् पङ्क्ते वोपसङ्ख्यानाद्यङ्लुकि
न रीगत्वत एवं च रीगृदुपधस्येत्यत्र ऋदुपधग्रहणं न कार्यम् हग्रिकौ चेत्यत्र
ऋत्वत इत्यस्यैवानुवृत्तेः ऋतश्चेत्यपि न कार्यमिति केचित् तन्न ऋदुपध
ग्रहणाग्रत्याख्याने मानाभावात् अत एव तत्र कर्त्तव्यमिति भाष्ये नोक्तं हग्रिकौ चे
त्यत्र ऋदुपधस्येत्यस्यानुवृत्त्यर्थे नास्यावश्यकत्वात् एवञ्च ऋतश्चेत्यस्याव
श्यकमेव अत एव तत्सम्बन्धादो वङ्लुकि न लुगादि टीका तु अनेन वार्त्तिकेन

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

शस्यानिर्देशफलमाह कवतीत्यादि भ्वादेरेवकुङोऽत्रग्रहणमितिभावः नीग्वंचु
कसधातुभ्योऽपीदिरेवनुग्विकल्पात्स्यादितिकेचित आकितइत्युक्तेरिति ननुचजन्नाभ्यास
स्यदीर्घइत्यस्यचेनुगुगादोकृतेजन्त्वाभावान्नीकिविशेषणाभावादिकीविधानेने
वसिद्धेरिग्विधिसामर्थ्यादेवतदभावसिद्धेः किमकितइत्यनेनेतिचेन्न अभ्यासवि
कारविधौव्यधिकरणपाच्चपज्ञापनार्थत्वात्तेनषष्ठ्यतेः सन्निहितत्वेनतद्धुः त्वानुकि।
चित्वणस्तीत्यादावभ्यासह्रस्वत्वसिद्धिः नचैवमप्यपवादत्वान्नीगादिनिर्दीर्घवा
धेव्यर्थमेवतदितिवाच्यम् अभ्यासविकारेबाधकानबाधन्तेइत्यर्थः स्यापिज्ञा
पनात् तेषांसतिसम्भवेयुगपदेवप्रवृत्तिः योगयथासंभवेक्रमेणैवतत्रोन्यत्र
बाधकप्रवृत्तुत्तरंबाध्यप्रवृत्त्यभावः प्रकृतेतुतस्मिन्कृतेपिप्राप्त्रियोग्यंबाध्यं

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

रित्यर्थेनाविधेयत्वं क्रियासमभिहाराविवक्षायां चारितार्थ्यं स्यात एवाटेरत्तेरच्यग।
त्यर्थेकात्क्रियासमभिहारे यङ् दाहृतो भाष्ये एकाचहलादिग्रहणं च प्रत्याख्यातं उ
त्तरत्र पदशब्दसामर्थ्यादभ्यासस्येत्यनुवर्त्तमानपञ्चम्या विपरिणम्यते तदाह
भ्यासात्परस्येति अतइतितपरत्वं त्यक्ष्यामर्थ्यमस्येत्युक्तौ लाघवाभावात् योयङि·
ङितेरेवात्र ग्रहणं व्याख्यानात् संचेसक्रीयत इति नचसंक्लृ इत्यस्यामवस्था
यां द्वित्वनिमित्तयङः पूर्वमन्तरङ्गत्वात्सुटि ततो यङि· द्वित्वात्परत्वादीङः स्वचापवाद
त्वाद्यङि· चेति गुणः स्यादिति वाच्यम् सुट्कात्पूर्व इति सूत्रे भाष्ये ध्वनितेन गुणनि
षेधेन संस्क्रियत इति वद्दोषात् तत्रोहि भाष्ये सर्वेतोन्तरङ्गतरकः सुडित्युक्तम् कै
यटेन च ऋद्गुणावास्तु प्रतिषेधो वक्तव्य एवेत्युक्तं एतत्तनादिश्लोषे निरूपितम् ॥

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

क्रियासमभिहारे चेत्येतत् लुपसदेत्येतद्विषयं तद्विषयस्यैव भाष्ये उदाहरणात्॥
स्फाङ्त्यर्थेभ्यः क्रियासमभिहारे यङ् भवत्येव अतो वक्ष्यमाणं यात्विल्यादिक
मसंगतम् अत एव स्थावरप्रतिद्वन्द्व्यर्थकं जंगम इति सिद्धं स्थितिशीलो हि स्था
वरः तत्प्रतिद्वन्द्वी भ्रमणशीलो जङ्गमः योगरूढ्येति त्यग्रहणाभावेन योगोरित्यस्यैव
सेवव्याख्योचिता चकारस्त्वारस्याच्च यत्र यत्र कृतेन तत्र तत्रत्याख्याने उत्तरत्रासम्बन्ध
स्यासिद्धत्वाच्च भावगर्हायामेवेति इदमपि वृत्तिरीत्यैव यजुगत्यर्थादिभ्यः कौटि
ल्यभावगर्हे योर्विशेषविहितेन यङा क्रियासमभिहारार्थयङः तत्र कौण्डिन्यन्याये
नबाधस्ताभ्यामर्थाभ्यां वा तदर्थस्य बाध इति तन्न तस्य न्यायस्यावेधे य विषय
त्वादिचरितार्थविषयत्वाच्च अत्र क्रियासमभिहारादेर्थ्येऽपि द्योत्यतया तद्वृत्तेर्द्योतो

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

हिताभ्यासस्येत्यर्थः अनन्तरस्येति न्यायेनैतत्प्रकरणस्थकिंद्युतानामेव व्यावृत्ति
रिति चाख्यापतेत्याद्यवन्तरङ्गत्वाच्चुकि दीर्घो भवत्येवेति माधवः भाष्योदाहरणा
दिति एतेन यङो द्वित्वं प्रतिकार्यित्वेन दीर्घनिमित्तत्वायोगाद् इत्यपास्तं अनेन भाष्यो
दाहरणेन यङ्प्रतिकार्यित्वं तत्प्रतिनिमित्तत्वाभावस्यैव नहि कार्यीत्यनेन बोधनादि
ति भावः नित्यग्रहणं नवाक्यनिवृत्त्यै विग्रहेण यङन्तप्रतिपाद्यविशेषासंप्रत्यया
न्नित्यग्रहणानर्थक्यमिति भाष्यात् तस्मात्कौटिल्यपदान्वय्यवधारणार्थं तदित्या
हा कौटिल्य एवेति इदञ्च वक्ष्यमाणानुरोधेन धातोरेकाच इति सूत्रे भाष्ये नृत्तरयोर्विग्र
हेण विशेषासंप्रत्ययादित्युक्ष्यते विग्रहेण कुटिलं गच्छतीत्यनेन चंक्रम्यते इ
त्यर्थासंप्रत्यया नित्यग्रहणाभावेनर्थके कुटिलं वन्यानं गच्छतीत्येव संप्रत्यया

त्

पिलोऽन्ताद्वित्वविधानेन पोनः पुणपस्पकेनचिद्योतने सोत्रद्वित्वाप्रवृत्ते र्लोपनाद
न्यथानुपपत्त्यार्थ इत्येवं वदेदिति निरूपितद्धिहृक्तप्रक्रियायामितिदिक् क्रियासमभिहा
रे धातो रेव वृत्तिसम्भवात्पृच्छति धातोः किमिति यङ् नेतीति अनभिधानादितिभा
वः यङ्विधौ धातोः कर्म्मण इत्यतो वेत्यनुवर्त्तते तेन धातुसम्बन्धे पक्षे यङोभावे भ
वान् लुनीहि लुनीहीत्येवायं लुनातीत्यादौ लोटः सिद्धिरिति भाष्ये स्पष्टम् स्वचित्स्त्रि
स्त्रे एकाज् हलादियहणाद्यत्याख्यानफलमिदं स्त्रे स एकादेशानुवादः मत्रांश्रोम(?)
ते तौ च ते तेत्यादावतिव्याप्तेः स्त्र्याद्यावव्याप्तेश्च तत्प्रत्याख्यानं यथास्थितसूत्रन्या
से तु तेषामुपसंख्यानं कर्त्तव्यं स्यादिति स्पष्टं भाष्ये यथान्यासेपि कृतलोतिर्नवक्तव्यः
उक्तभावेन सिद्धिरिति चोक्तं तत्र भाष्ये अकितोभ्यासस्येति अकित इति बहुव्रीहिः किङ्

११२

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

तन्नित्यवर्थेसातत्यमेवाविशेषबलात्सामर्थ्यात् इतिसन्नान्तःअक्रिया भृशार्थैः
कात्स्न्यम् तस्मिन्द्योत्यइति वाच्यत्वेतुसन्नान्तोऽप्यव्ययाद्इव तस्याविशेष्यत्वंस्यादितिभा
वः पुनः पुनरित्यादिधातोः क्रियासमभिहारवृत्तिताद्योतकम् वोभूयतेइति क्रियासम
भिहारेद्वेइतिद्वित्वंतुन क्रियासमभिहारेलोण्मध्यमपुरुषैकवचनस्यद्वे इति क्रियासमभि
हारेलोड्डितिसूत्रेभाष्येपाठेन तस्यालोड्विषयत्वात् किञ्च यङः क्रियासमभिहारातिरि
क्तार्थाभावेन यङंव द्योतनसंभवान्नातत् लोटस्तुसमुच्चयेचविधानादस्तित द्योत
नेद्वित्वापेक्षा भृशार्थेयङ् ततः पौनःपुन्यविवक्षायांतुभवत्येव नित्यवीप्सयोरि
तिद्वित्वं पापच्यते पापच्यतइतिभृशंक्रियासमभ्यादवन् पुनः पुनः पचतीत्यर्थात्
पौनःपुन्येयङ् तुननित्यवीप्सयोरितिद्वित्वं क्रियासमभिहारेद्वेइत्यनेनपौनःपुन्ये।

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

स्पष्टं चेदम्वृत्तौ। नचशालाशालीयवोः पठति चिपठिषयोश्चैककालिकोपस्थि
त्यभावात्कथं तत्तत्प्रत्ययान्तेभ्यस्तत्तत्प्रत्ययप्राप्तिरिति निषेधोव्यर्थ इति वाच्यम् नि
त्यशब्दपक्षेधातुत्वेन प्रातिपदिकत्वेन च सर्वानुवादेन विधिसंभवात् अतएवत्व
प्रत्ययान्तात्वप्रत्ययसिद्धिस्तत्वभिधाने त्यात्पार्थी सिद्धसर्वैकशब्दादर्थान्तरेक
सत्यभिधाने इष्ट एव अन्यथात्वनभिधानान्न सरूपस्यनेति साद्रूप्यं शब्दतोर्थ।
तोवा तेन समानार्थो विरूपः सरूपश्च न भिन्नार्थस्समानाकारोनेत्यर्थः दधि
मतीत्यत्र षष्ठीसप्तम्यर्थान्यतरवृत्तेः सप्तमीषष्ठ्यन्यतरार्थप्रत्ययेष्वर्थतः शब्द
तश्च सरूपत्वाभावान्नदोष इति मनुष्यत्रैयाकरैस्स्पष्टम् नत्रहि मत्वर्थीयानु
वादेः प्रतिषेधोवक्तव्यः तं चाप्यब्रुवता समानवृत्तौ सरूपा इति च वक्तव्यमित्युक्तं।

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

सः प्रतीबिभतीति अत्राभ्यासान्तस्याचूस नगमीतिन दीर्घः सिध्येवेत्यत्रपदादित्व
वात्तायेकाचोद्विः इतिसूत्रभाष्योक्तरीत्याद्वित्व निष्पन्नस्योत्तरभागस्यप्रत्ययाधिका
रस्थत्वाभावेनाप्रत्ययत्वेपाचाभ्यासान्तसमुदायस्याङ्गत्वाभावात् क्रुतिपात्सिद्ध
पसन्नत्वेत्वस्यैववेतीत्वंभवत्येव· सन्नयतइत्यस्यप्यङ्गाधिकारस्थत्वेनाङ्गावयवाभ्या
सस्यातइत्वनिपंतइत्येवार्थेइत्यलम् धात्पसर्गैकादेशनिष्पन्नोत्तानिमित्तमत्रा
घववेत्ति षत्वं नत्वभ्यासेष्यामित्तं द्विः प्रयोगत्वादभ्यासस्यषत्परत्वं द्वितीयस्यतु
न षत्परत्वं संस्विदि नस्विदीतिवक्तुंयुक्तम् शेषमिकमिति सन्निधावकेभाष्यइ
दं शेषाधिकारमवप्रत्ययान्तात्तदधिकारेमवृत्तस्त्वेन शालीयइति शालायांभ
वइत्यर्थः अत्रसाहस्वंशावतएवतेनजातसर्वैकछान्ताद्भवार्थैविछोनेत्याहुः ॥ ॥

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

मा० रो०

२०१०

वा सनिग्रहे त्यस्यापवादः प्रकृतिप्रत्याययतीति पुष्ययोगंजानातिपुष्येणयोजयतीति
तत्साधके पुष्ययोगेऽत्तीतिवचनेभाष्यकृतप्रत्यापत्यनुवृत्तिर्ज्ञापिका तत्र हि चजोरितिघि
तिपरतः कुत्वम् अन्यथाऽऽहतुः किं निमित्तापायपरिभाषयैवकुत्वनिवृत्तौसिद्धायां किन्त
दनुवृत्त्येत्यन्यत्रविस्तरः वस्तुतएतेसूत्रपरिभाषाभावएवबोध्यते पुस्कारयिषतीति ग्र
न्थानादेः पुयणिजीतिनस्तौतिण्यन्तयोरेवेति एवकारइष्टतोवधारणार्थः अन्यथाष
ण्येवेतिनियमः स्यात्तथाच पुष्टादेतिनिस्यात् सानुबन्धषणीतिकिम् सुषुपिषइह
उपसर्गात्त्विति स्तौतिण्योरितिनियमेन मध्येऽपवादन्यायवलादादेशप्रत्यययोरितिष
त्वमेववाध्यतेइतिभावः सोऽसुष्यतेः सनिसः।सुपिषतइत्यादौषत्वम् प्रत्यासत्त्यास(
(नियोरभ्यासस्तस्यापाप्राप्तिस्तस्याएवनियमेनव्यावृत्तेः आपंचषडंनिमित्तोऽभ्या

२०१०

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

।र्यात्तदनुपस्थितिः ईर्त्सतीति ईर्ष्वत्रासिद्धीयमद्वित्वेइतिचतुर्थैकृतेत्सशब्दस्यद्वित्वम् ति
।अस्त्रेति ह्रस्वागमयोर्विकल्पाच्चत्वारिरूपाणि। उदोष्ठ्येति अभ्यासनेतिदीर्घेह्लतेइतिभावः
चियविषतीति द्विर्वचनेचीतिषुशब्दस्यद्वित्वे-ओः पुयण्तीत्वम् अलोन्तेडिभावेऽभ्यासने
तेदीर्घः इट्पक्षेविभाषोर्णोरितिवाडित्वं वोतादिकस्येति कृत्वेविशिष्टयोरुभयोरपि त्वाश्च
तोकत्वा।दितिभावः क्त्वानगुणाइति लिचइतिशेषः तिलोपेनगुणस्यबाधइत्यपिबो
ध्यम् आशङ्क्याम् इति आशङ्काविषयार्थेइति पादकाश्चात्रोः स्वार्थेसनित्यर्थः
श्वामुमूर्षतीति वर्तमानसामीप्येलोट् आशङ्काच प्रयोक्तृगता सनिमीमा सः सीत्य
तः सीत्यनुवर्तते मीशब्देनकृतदीर्घमिनोति मिनोत्योर्ग्रहणम्अव्यान्नात् शाकग्रहतो
नचहयोर्ग्रहणं हयोरपिसानुबन्धकत्वात् मुचोक क्त्वागुणाप्राप्तौवचनात् इट्सनि।

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

ण्याद्वित्वस्याप्यनित्यत्वाद्धपोऽनित्यत्वोः पात्वादिइवाच्यइतिततोपिपूर्वम्यात्वाऽऽनुत्तोनेष्टसिद्धि
रितिदिक् सनीवन्तइति अत्रसनधातुस्तनादिभिर्वाद्विश्च विनिगमनाविरहात् आह।
त्र सनिमीमेत्यतोचइतिसनीतिचसः सीत्यतः सीतिचानुवर्त्तते आवादिभिर्चोविशेषणा
दनकेसावकाशमीत्वंपूर्वविप्रतिषेधेनत्तिलोपोबाधतेइतिनान्यस्यपातिचईत्वम् यदिपू
र्वविप्रतिषेधवार्त्तिकेदीर्घग्रहणेनेत्वग्रहणं तदानन्त्यस्येतिवक्तव्यम् अत्रलो अत्रेस
निमीमेत्यादिसूत्रचतुष्टयेलोपोऽभ्यासस्येत्युपतिष्ठतइत्यर्थस्तत्फलितमाह सनिमीत्या
दि यथासनिमीमेत्यादिविहितकार्येकृतेसतियोऽभ्यासस्तस्येत्यर्थः अत्रालोन्त्यस्येति
नोपतिष्ठतेनानर्थकइतिनिषेधात् लोपस्याविकारत्वादनभ्यासविकारेन्त्यस्यापवादः
यथासनिमीमेत्याद्यनुवृत्त्यैवसिद्धेऽत्रग्रहणादत्राभ्यासत्वेनलोनिर्ज्ञा तस्तस्यलोपइत्य

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

५२

पिपक्षतेरिति सति कित्त्वे यजेः सम्प्रसारणं स्यादिति भावः जातिपरमिति हलन्त्वजात्याक्रान्तैक।
नेकव्यक्तिपरमित्यर्थः सामीप्यमव्यवहितमेवेति भावः अजसन घोरितिलक्षभाष्ये कलानु
वृत्तेः कृत्स्नत्वादाह गमादेरनीति जिगमिषतीति गमेरिटोऽनूह तत्र हि सर्वोऽपि आमिर्गृह्यते व्या

लो ४

ख्यानादिति भावः रुत्रोतीति नार्केत्यतः सेडिति वर्तते तत्र तत्र सम्बन्धमपीहानुवर्तमानं
सनोऽपि विशेषणं व्याख्यानात् नोपधेत्यतो वेति वर्तते नेति निवृत्तम् सन्निधानस्य भावेन नि
षेधस्य वक्तुमशक्यत्वात्तदाह सेटौ वेति सामान्यापेक्षेति तौ चडीति सूत्रभाष्ये यदपि मे।
ति मदादिकं तं करोति तत्रापपति द्विर्वचनात्पूर्वं स्त्वत्वं वली यः स्यु कत्वेन सामान्यापेक्षज्ञापक
स्य मत्यचिन्त्यम् अत्र हलादेशितिलोषित्वत्यादेर्नित्यं कित्त्वाभावाय किञ्च रविषिषती।
त्यत्र नित्यत्वात् छित्वे मातस्य नेत्वं व्यादिदे नापत्तौ लुपाति विधि सत्या चन्दनाता।

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

ला० शे०

१०८

र्थकं कर्म्मणः किमिति प्रत्ययवाच्यस्यानियतकर्म्माकाङ्क्षयातदाकाङ्क्षा
यांप्रत्यासत्त्याप्रकृत्यर्थकर्म्मिकायामेवविधानंभविष्यतीतिप्रश्नः प्रत्यासत्तिः स
र्वैङ्गीशेषन्युक्तम् समानकर्तृकात्किमिति प्रत्यासत्तिमाश्रित्यप्रश्नः प्रागवदेवोत्त
रं सदविद लक्ष्याेनुतेधिव्याख्यानाच्छिदेः सर्वस्यग्रहणमित्याहुः सनिग्रह चका
रोऽनुकर्षणार्थः अन्यथाबुभूषतीत्यादौ कित्वात्परत्वादिटेवस्यात् कित्वाभावे
तस्मादुकइत्यस्याप्राप्तिः एकाजेत्येव तेनजिगागरिषति ननुपत्त्वेनवत्वकत्वयोः
कृतयोर्भेषभावोनस्यादतआह वत्वस्येति किरश्च सनिग्रहेति एकाचइतिच
निषेधेप्राप्तेवचनं जिगरिषतीति इट्सनिवेत्येतमपवादत्वादयम्बाधते अत्रेट
इति इदम्वृत्तौस्पष्टं भाष्येतुनदृश्यते हलन्ताच्च हलितित्यनुप्रयच्छ्यमपन्तं अन्त
शब्दः समीपवाची इकइत्यनुवर्त्तंषष्ठ्याविपरिणम्यतेतदाह इकः समीपादिति ॥

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

निमित्तेसतीति तच्चोपसर्गरेफः णोगमि णावितिद्विबंधंपसन्नम् । अत्रबोधनंशाब्दजं
ज्ञानंनान्यदितीकुधातोर्माधवः अन्यत्रद्वित्वाभावाच्चेति ईर्ष्यतेरिति ईर्ष्यतिप्रकृति
कत्रत्ययान्तधातोरित्यर्थः सचतपन्नाः सन्नान्ताश्चविनिगमनाविरहादिति ईर्ष्यते
रमः सत्वेनलिटोभावात् अन्यत्रद्वित्वाभावाच्चेतिदिक् इतिवाप्यइति नन्द्राइतिल
त्रभाष्येस्पष्टमेतत् वकारस्येति रेफस्यतुनन्द्राइत्यनेनबारितमितिभावः द्वितीय
स्यैवेति अजादेर्द्वितीयस्येत्यनेनरेफतुनन्द्राइतिनिषेधइतिभावः इहोपन्यासस्त्वा
घव्याख्याने उपयोगादितिबोध्यम् इतिसन्नन्तप्रक्रिया धातोःक इषिकर्म्मण
वाइति कर्म्मादिकंचार्थेद्वारकंधातोर्विशेषणं एवंचेषिकर्म्मवाचकादित्यर्थः
ननुकर्त्तृत्वस्यक्रियानिरूपितत्वात्समानकर्त्तृकादित्युक्त्याक्रियावाचकाद्धातोरे
वप्रविष्यति किंधातुग्रहणेनेत्यतआह धातोरिति अतएवेकोऽझलितिकित्वंसा

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

ला०श्री०

१०७

तदाश्रावः परेतुसाभ्यासानिति सम्बन्धिनकार्ये इत्भोरणकारो भवतः इति वक्ष्यति तच्चि
तानचाभ्याससस्यानिती तिहत्यनेनसिद्धिः तस्यानर्थकत्वात् आनितेरवयवस्यतत्सम्बं
धावयवस्यचेत्यर्थे तुतदनुवादकत्वेन तथार्थाभावे तुविधायकमेवेदमुभयोर्णि
कार्योः अतएवैकः पूर्वपरयोरिति सूत्रेभाष्येउक्तम् उभौग्रहणसामर्थ्यादुभयावादे
शोभवतइति कैयटश्च साभ्यासस्यानितिनेरुभोरणकारो भवतइत्याह एवमेवयुक्तं
नत्सोनकाराविति नइत्यस्यषष्ठ्यन्तस्यैवाधिकारेणोभयोरितिस्यापत्तेः अतएवैत्येति
वत् उभौग्रहणात्त्वादेशद्वयार्थम् अन्यथान्त्यस्येत्यान्त्रपूर्वत्वसकृत्प्रवृत्तेवोभयोर्णि
वृत्तौस्थान्यभावादेवपुनरप्रवृत्तोवादेशद्वयलाभोनस्यादित्याहुः पूर्वत्रासिद्धी
यमद्वित्वइत्युक्तेः पूर्वणत्वेद्वित्वेनसिद्धावपिक्वचिदप्रवृत्तिज्ञापनार्थमिदमितिवे

ध्यम्

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

ण इति किमर्थं रमयति वच्चातीति प्रत्युदाहृतमित्याहुः णपादिति तेन मित्वाङ्कु९
त्वः चिनोतेस्तु चिस्फुरोरित्यात्वं पुकि तस्यामित्वान्न ह्रस्वः पक्षे तालव्यो द्वोपकार
रो इदं चुतादेर्ल्लोवितपरे तु मते बोध्यम् अपुस्फुरदिति आत्वस्य तो कृतत्वेन स्था
निवत्वेन स्फुरीत्यस्य द्वित्वमिति भावः उभाविति साभ्यासस्येत्यनिते विशेषणताम्।
व्याख्यानात्तदाह साभ्यासस्याविति रिति अनेनोत्तरत्वे एड एव तत्तद्यातुत्वमिति सूच
यति एतेन प्राधान्यान्नाकारविशेषणताभ्यासस्य हि तनस्येत्यपर्थे रमागमेन रेपधर्वा
वातिबाभ्यासनिवृत्तावुभौ ग्रहणानन्नास्येवस्यानेलाघ्ययेश्राणणादितिस्यादित्यपास्तं
अनितेरित्यनेन न तु नासिद्धिरभ्यासस्यानर्थकत्वादुत्तरत्वेतदस्यव्यवहितत्वात् अतए
वेदं सूत्रमभ्यासेनेति अभ्यासस्येति वानोक्तम् किन्तु साभ्यासस्येत्येवमुक्तमिति

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

त०बो०

शास्त्वद्दस्यार्थः वेङ्ग्रोग्रहणार्थन्तु न तस्य प्रजनेवक्तौ मानाभावात् तस्य प्राप्ताछावेति
युगपद्वादयुक्तो विधाने न रूपे विशेषाभावाच्च वचिस्वपीत्यादि सम्प्रसारणं योगपद्य
नोभ्यः काम्यचूरुरुव्स्य योः सम्प्रसारणं विधाय के विहितविशेषणात्तदितरयोक्षयोः फ
लैक्याय क्विवभावस्य सत्वाच्च एतेन तपन्नात् क्विप्प्रात्वपक्षे व्याः व्याबित्यादि रूपाणि
इति विशेष इत्यपास्तम् विचो सार्वत्रिकत्वाच्च अत एव भाष्ये विभाषालीयतेरित्यत्रेऽ
वात्र सामान्यग्रहणार्थत्वं नोक्तमित्यलम् वाचित्र णाविति वर्त्तते प्राप्तविभाषेयम्
तेनेह न चित्तस्य दोषः जगातेत्विति तस्य वित्वाभावेन मित्वाभावादिति भावः आवे
टइति अनेन पक्ष्यावेटेपि रजयति पक्षिणा इत्येवेति सूचयति अन्ये तु रजयांचकार
विरजाः समृगानित्यादि प्रयोगान्मृगरमे तां यथाश्रुतमेव अत एव भाष्ये मृगरमे

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

रिति शालीनीकरणमभिभवः प्रयोजकाद्भयं चेदिति हेतुसम्बन्धिभयस्याव्याव
र्त्तकत्वात्प्रत्ययमपन्नेन लभमासत्र्याश्रीयते इति भावः हेतुभयइत्युक्तेर्भयस्यापावित्य
नुपपन्नामतआह सूत्रेइति भीईइति स्यानिवत्सूत्रेभाष्येस्पष्टमेतत् नित्यंस्मं हे
तुभयइतिवर्त्तते भयइतिधात्वर्थोपलक्षणं तदाह इतिप्रश्नः उभौताल्लव्यपकारौवे
वेतिनदोषइत्युक्तं यद्देति आत्मनेपदेभीस्मीप्रकृतिकरणानादेवेतिनलपन्नात्।
णाविति भावः लोचस अत्राधिकृतमार्द्धधातुक इतिणाविति च विषयसप्तमीतिस्प
ष्टमाकरे तन्नादेशास्यतिबुद्धिनिमित्तकत्वपिणाङोहित्वकार्थेणावचन्नादेशोनेति
नप्रवर्त्तते सतितस्मिन्नादेर्हितोपस्येतितिचएवहित्वेउत्तरत्वत्तडःवर्णापरत्वाभावा
त् अस्योवर्णादेशत्वाभावाच्च प्रगनेवीपते: नावंश्यनाद्यादिकत्वात् पकानिर्दे

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

ल०शे०

१०५

त्नुगागमएवपालरश्चातोइत्यनेनह्रूपेसिद्धेप्यागमात्तरनिवत्त्ययेवचनं॰ वोविध्र॰
अत्रवातेरेवग्रहणं नचैवंओनाप्पिवैइत्यस्यलाक्षणिकत्वात्सानुवन्धकत्वाच्च केशान्
वापयतीति सुगन्धीकरोतीत्यर्थः लीयतेरिति लीलीङोरित्यर्थः लातेश्चेति आदादि
कस्यग्रहणात्वलीयतेश्चेत्यर्थः व्याख्यानादितिबोध्यम् विपातनंद्रवीकरणं ननुकृतात्वस्या
पिल्पानिवत्त्वेनलीत्वानुकस्यादतआह लीइति प्रलंभनाभिभवेत्यादि यद्यपिभाष्येली
यतेः प्रलंभनशालीनीकरणयोर्नित्यमित्येवपठितं तथापितदात्मनेपदविषयोपलक्ष
णं तेनहृम्मापामपीतिकैयटः द्वयोरेवेत्यपिमतान्तरं तेनैवोक्तं इदमेवभाष्यसंमतम् विषि
ष्यद्वयोरेवोपादानात् अप्रीतीतिप्रकरणात्वध्यम् आरिस्त्रात्रतोरेवक्रीङ्जीनामित्य
त्रपाठात् भाष्यतात्विसृक्तेश्च लिपः॰सं इहापिद्वयोर्ग्रहणंव्याख्यानात्तदाह लीङ् लियो॥ १०५

सत्वेनप्रत्यासत्त्याव्याख्यानेनचधातुसञ्ज्ञाकाशिकादादेरचः प्रत्याञ्जदतइत्यर्थान्त ५
दोषइत्याहुः ईदृशानामभिधानेदृष्टमानाख्येत्यमितिकश्चित्‌ः काचिवाशि· द्वि·ती
यः प्रवर्गीयसादिः लोटिलोचयइतिः आद्यप्रवर्गप्रथमोपधः ख्योपधोन्त्यः वार्तिकोट
टीति· आघोदन्त्योपाध्मादिः· द्वितीयष्ठुः द्वितीयोपधः अत्रपूर्वैबङभाष्येइत्युक्तत्वान्न्यासादि
मतस्याप्रामाणिकत्वंसूचितम्‌ त्वोपेश्चङि· चङीतिविषयसप्तमीतेनपूर्वंसम्प्रसारले
द्वित्वम्‌ सायासा· अत्रपाशब्देनलुग्विकरणत्वाद्दत्ताश्लितिकत्वाच्चपिबतेरेवग्रहणा
मितिकैयटः कः सम्प्र· सौचुलंश्चङौरित्यनुवर्त्तते साचविषयसप्तमी लोपः पित्र
भ्यासेकारसंनियोगशिष्टत्वाद्द्वित्वेकृतेउपधालोपः अर्पयतीति वृद्धिन्बाधित्वानित्यत्वात्‌
पुकिकृतेः यलोपइति लोपोव्योरित्यनेन पातेर्लोगुगिति अर्त्तिह्रीत्यस्येत्यर्थः अत्र

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

ता०प्र०

२०४

भाष्येप्रत्याख्यानात् स्तालिउपसर्गेति उपसर्गादिति वक्तव्यमिति वार्त्तिकोक्तफल
मुदाहरति अससोबहदिति अत्राभ्यासनिमित्तं षत्वं भवत्येवेति भावः अदित्करत्वादि
ति अन्यथा नित्यत्वाद्द्वित्वे उपधात्वाभावात् त्वाड्पभावे किन्तेन माभवानिति अत्र
यद्वक्तव्यन्तादेन्ये धातीत्यत्रोक्तं अर्दिदिति चङ्परतोवद्धचुत त्परत्वाभ्यासाभावा
न्नदीर्घः अजादेरित्येवेति अजादेरितिच कर्म्मधारयात्पञ्चमी आदिभूतादचः
परे इत्यर्थः तेनेंदिदीपिषतीत्यादौ दस्य न द्वित्वनिषेधः एवं चेदं संयोगसञ्ज्ञाद्
त्रे भाष्ये तत्रहि नन्द्राइत्यत्र अजादेरितिवर्त्ततेइत्युक्तं अदिड्पदिति ननु लावस्याप
मदितिपक्षे आदेरचः परत्वमस्त्येव किन्त्वेचङीतिद्वित्वात् परत्वादप्यग्रवयमेमद्
न्याय्य इतिचेन्न नन्द्रा इत्यस्याधिकारसूत्रत्वेन तत्तत्सूत्रे उपात्त्येमी तत्र धातोरिति

१०४

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

किञ्चैणावित्यस्याल्लोपविधिबलात्वेन तित्वजातिनिमित्तकाल्लोपोपलक्ष्येन एकति
निमित्तकायरति लोपस्याप्रवृत्तित्वजातिनिमित्तकेनाल्लोपेनेत्वं दुर्वारं तित्वजात्याश्र
यानेकनिमित्तकेन्यप्येवं चक्ष्यादित्यादोदोषः एकतिजनतो तावन्मात्रनिमित्तकस्ये
वाल्लोपस्य ग्रहणमनेकलत्वे त्वनेकनिमित्तकस्यैव तस्य ग्रहणमित्यर्थस्य शब्दम
र्यादयानलाभः अनेकतिनिमित्तकाल्लोपस्य प्रसिद्धत्वाच्च अतएव लन्च तत्रै
लोचङ्गीत्यत्र चलोर्तिक्षुपसङ्ख्यानमेवोक्तम् भाष्यइत्याहुः लोचस अत्रलोचस
श्चङ्गेतिति विषयसप्तमी एवञ्चैतयोर्विवक्षितयो रन्तरङ्गत्वाद् इच्छादेः पूर्वसम्प्रसा
रणमन्यथान्तरङ्गत्वा इच्छायोः कृतयोः पश्चात्सम्प्रसारणोप्यग्रहशावदित्या
द्यसिद्धिस्तदाह सम्प्रसारणान्तदाश्रयं चेति नन्वियं परिभाषेति न मितव्यम् तस्या

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

ल० शे०

१०२

ति नेप्राणित्यादौ गत्याकृतिनिर्देशावदितिभावः एतेनबर्त्तोग्रहणएवजातिग्रह
णंनान्यत्रेत्यपास्तं एवंचङ्परत्वितिजात्याश्रयैकानेकव्यक्तिपरेत्यर्थइतिबोध्यं
इदं चवत्स्यनुरोधेन परेत्वाकृतिनिर्देशोऽयुक्तः जातेः पौर्वापर्य्याभावेनक्त्व
सन्वद्भावविधायकेचङ्परेत्वावितिविशेषणासंगतेः व्यक्तिद्वारकं पौर्वापर्य्यमि
तिहलन्ताच्चेतिसूत्रेकैयटोक्तंत्वयुक्तं द्वितीयाध्यायस्य आर्द्धधातुकइतिसूत्रे
जातिनिर्देशाज्जात्याः पौर्वापर्य्यासम्भवेनविषयसप्तमीतिभाष्यसंगत्यापत्यातद्
द्वारकंपौर्वापर्य्यमित्यस्यासंगतत्वात्

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

मकारावयवकत्वाभावात् लोडूतादेशस्यस्थानिवत्त्वज्ञापनाड्डोरट्इति द्वित्वे सन्
वद्भावे नित्ये दीर्घो लघोरिति दीर्घस्तदाहावीभवदिति अपरइति वर्त्तते तच्च बहु
व्रीहिरन्यपदार्थे प्रत्यासत्त्याधात्वक्षरमेव तदाहा वर्णपरे इत्यादि एकहल्कव
धाने तु सामर्थ्यात्प्रवृत्तिः ओः पुयतीत्यस्य तु नव्यवधाने प्रवृत्तिर्मानाभावात्
अतएव पुस्फारपिबतीत्यादिसिद्धिः अवर्णपर इति किं पुस्फुवति अवीचकासदि
ति चङ्परे लोपदकुं तस्य घोऽभ्यास इति व्याख्यातॄणां सर्वेषां मतमेतत् मतान्त
रे इति चेङ्परे लोपवत्त्वाद्विति भाष्यस्वरसं मते पक्षे इत्यर्थः ह्वयोरवीति अवीवदद्
त्यादौ सन्वत्त्वस्याप्युपलक्षणतामिदं ति निमित्तकाति लोपस्यस्थानिवत्त्वे न चङ् ।
परलोपे परोपधावा तत्स्यास्तयो रभावाच्च तयोरसंभवइत्यपि बोध्यम् लपाकृती

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

मपिचितिधातोर्दूषितप्रावृत्तोडं॰गात्रश्वेतताश्वेतिनवगतात्तत्वे मङ्कुः लार्थः प्र
संगात्तदर्थीनितिशब्द इत्यर्थः इतिचुरादयः तत्प्रयोजको तच्छब्देन स्वतंत्रः
कर्त्तेत्यत्रोपात्तस्वतः कर्त्तागृह्यते तेनचहेतुमतिच हेतुशब्देनोक्तः कृत्रिमएवा
न्यथाविक्लित्यनुकूलव्यापारादीनामपिहेमत्वेनातिप्रसंगात् हेतुमांश्चक्रेणा
दिरेवहेतुः कर्त्तास्येतिव्याख्यानात् तदाह प्रयोजकव्यापारेइति सचवाच्यएवद्योत्य
त्वेतुतस्यविशेषणतापत्तौगमितोग्रामंदेवदत्तोयज्ञदत्तेनेत्यादौप्राधान्येनगत्यर्थ
त्वात्कर्त्तरिक्तस्यापत्तेरितिभाष्येस्पष्टम् विशेष्यत्वेतुवाच्यपतिदेवदत्तोयज्ञदत्ते
नेत्यादौप्रधानीभूतव्यापारानाश्रयत्वेनप्रयोज्यस्यकर्तृत्वानापत्तिरित्याशयेना
ह वाच्यइति अरोः पुपारः अः परो यस्मादितिबहुव्रीहिर्नतुयस्य पुपणादीनाम

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

र्गादिस्येवोक्तम् तस्यायं भावः ग्रामशब्द एव युद्धार्थकः संशब्दस्तु तस्य तदर्थ
त्वद्योतकः प्रातिपदिकादिति णिचि ग्रामयतीत्यादेर्द्योतकस्य ग्रादेर्विवाच्या द्यो
तकस्य धातावन्तर्भावो न स्यात् एवं च संग्रामयते इत्येव स्यात् ततो ग्रामयुद्ध इत्येता
वतैव युद्धवर्त्तमानात् ग्रामशब्दादित्यर्थकेन संग्रामेति विशिष्टात् णिचि सिद्धे सं
ग्रामेति पाठो नियमार्थ इति नियमाकातादि चाग्रे दर्शयिष्यते एवं चास्यानुदात्त
त्वेमानं चिन्त्यम् भाष्यप्रयोगस्य ल्लि च श्चेति पाक्षिकात्मनेपदेनापि सिद्धेरित्य
लं बहुलमिति मेत्वादित्वेन पाठेन धातु संज्ञेति भाष्यप्रतीकमुपादाय प्रपाठो
नोपलक्षणार्थो पि त्विपत्ताग्रातिपादनार्थ इति कैयटेनोक्तं तेनेदमनार्षमिति।
सूचितम् नवगतीत्यादि हन्त्यर्थाश्चेत्यस्य संगतेरिदं चिन्त्यम् चुरादिभ्य इति ३८

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

त्म्याकंचनकल्प्यं भवती।स्याहुः अदन्तोऽछिति बटीत्यादिनिर्देशात्तु सोत्र इति
भावः शाकटायन इति अत्राहुश्चित्तु सर्वत्राद्योपबाधे मानाभावः इति सं।
यामेति ऊर्द्ध्व इत्यस्य पत्तिजर्थ्यत्वं तु न स्वकृत्येव लोकव्युत्पत्त्या तद्बोधात् अस्यग
णसूत्रदत्र विवक्षित एवार्थः मात्ताजोबला निश्रामनेभुञ्जेत्यादिवत् अनुदा
त्तेदिति तत्त्वे च केवलसंग्रामशब्दस्य क्रियावाचकत्वाभावेनाधातुत्वान्तत्रा
चरितार्थमिति तत्पनेऽउपकतेतीतिबोध्यम् अकारप्रश्लेषादिति अदन्तप्रकर
णात्तेनास्तोचित्वाद्उपधाकृत्वोनेतिभावः अस्यानुदात्तेत्त्वे केयटाप्युक्ते द्दढं मा
नंचिन्त्यम् भाष्यादि सूत्रे भाष्ये अवश्यपं संग्रामयते सोपसर्गादुत्पत्तिर्वक्तव्या।।
असंग्रामयत शूर इत्यर्थेन्तानियमार्थमस्मादेव सोपसर्गान्मायस्मात्सोपस

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

त्रैस्वर्य्यकर्म्मत्वेनषष्ठीस्यादितिभावः पदेतुप्रकृतिप्रत्यापत्तिरित्यत्राप्यि प्रकृतिप
देनप्रत्यासत्याकृतप्रकृतिप्रकृतिकहेतुमत्पन्नप्रकृतिस्तस्याप्रत्यापत्तिः प्रत्यभि
ज्ञाविषयाआपत्तिः स्यात् साच दृष्यकृ तत्सत्वेतत्रत्यकार्य्यसत्त्वेचभवतीत्यनेन
नैवकाकेवह्निर्भावोवधाधादेशानिवृत्तिः कृत्वादिकंयोजयतीत्याके कृत्वादिनि
वृत्तिश्चलिङ्गा अतएवतात्रिविवासमाचष्टे तत्रिम्बिवासयतीत्युदाहरणाविष
येवचने प्रकृतिप्रत्यापत्तिरित्युक्तिर्भाष्येचरितार्था अन्यथा तत्रकृत्प्रकृते
र्विकाराभावेनतदुक्तेवैयर्थ्यमेवस्यात् ममतुकाकेवह्निर्भावापत्तदुक्तिःसा
र्थिका एवमपिकंसादेः षष्ठीप्राप्नोतीत्यतः प्रकृतिवच्चेति यद्धिभत्तयन्तो तत्रकार
कं तादृशमत्रापीत्यर्थः एवंच प्रकृतिपदयोरैकार्थ्यंतामवति चकारामृत्ककंभि

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

मनभिधानमेवेति नाग्लोपीतिसूत्रे कैयटे स्पष्टमेव धातुरूपं चेति गणसूत्रं वा
र्त्तिकमिति हेतुमतिचेति सूत्रे इति शेषः अत्राख्यातशब्देन सर्वनप्रसिद्धं कं सर्व(
धाप्येव तेन तत्नागमनमाचष्टे तज्ञानमागमयतीत्येव आख्यानवाचकशब्दस्ता
तदाचष्टे इत्यर्थे णिच् णि अप्रकृत्यवयवस्ततो लुक् तस्येव स्ततो याप्रकृति हि
नित्यादिः तस्य विकारपरित्यागे नत्वेनरूपेणाख्यानमित्यर्थः प्रकृतिवच्चे
ति अत्प्रकृति प्रकृतिकतिजन्तवदित्यर्थः तदाह हेतुमतिचइत्यादिना अत
एवबहुव्यपेक्षं ग्मानातिबुध्येतं योजयतीत्यादौ तृतीयासिद्धिः तज्ञानमागम
यतीत्यादौ द्वितीयाच द्वितीयान्तमित्युपलक्षणमाख्यानात्तदाचष्टे इति तो
पलक्षणम् द्वितीयान्तमिति अन्यथाप्रत्ययलक्षणेन कृदन्तात पाकृते

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

त्यस्या ऽप्राप्तेः अचोञ्णितीत्यस्याऽस्थान्यभावेनाप्राप्तेश्च अतउपधाया इत्य
स्य भिन्नलक्षणत्वाद्द्विर्वचनस्थानिकत्वाच्च अतएव णौ चङीति सूत्रे ऽपवीवृद्
दित्यत्र वृत्तिलोपे गुरुलोपित्वाद्ध्रस्वप्रतिषेधः प्राप्नोति नचपरत्वाद्वृद्धौ कृतायां
लोप इत्यलोपित्वाभावः नाग्लोपीति सूत्रे प्रत्याहारग्रहणेन वृद्धेर्लोपस्य बल
वत्त्वज्ञापनात् अथवाल्पत्त्वोपाविति पूर्वविप्रतिषेधात्पूर्वं वृत्तिलोप इत्याश
ङ्क्यते ऽर्ति उपसङ्ख्यानेन परिहृते एतदेवाभिप्रेत्य सङ्ग्रमेके यट् आह अना
श्रित्य ज्ञापकमत्वनिपातनमुक्तं ज्ञापकाश्रयणानुन्यायइति किञ्च हलोकलो।
त्यकारान्तात्क्तौ एवं सूत्रे ग्रहणात् एवं च चङ्परे निर्ह्रासे स्थानिवत्त्वनिषेधोनकार्य्यः
तत्साधवस्यावीवददित्यादेर्तिरुपसङ्ख्यानेन सिद्धेः अन्येषान्तु तत्साधनाना

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

ड्वः स्वत एवानित्यत्वेनोभयोरनित्ययोः परत्वाद्धद्भावावादेशात्पूर्वमप्राप्त्वा
च्चेत्लोपइत्यस्य नग्लोपित्वात्स च भवत्येवेति भावः नचात्र पक्षे वोरिक्रात्वे
इवीवादित्यादेश उद्वोढुं तायां तस्यापि टिलोपस्य स्यानिवत्वाट्टूत्वे त्वं न प्राप्नो
तीति वाच्यं चङ्‌परनिर्ह्रासे तन्निषेधात् इदं च मुल्लुमिश्रे इति सूत्रे भाष्यकैयट
योः स्पष्टम् चङेत्लोपइति अत एव नाग्लोपी शीति सूत्रे ग्लोपी त्यगिति प्रत्याहारा
ग्रहणं चेति तार्थे इउउपधेभ्यो तिजन्तेभ्यो लुङ्‌ तु न तत्र भाष्यप्रामाण्यादिति भा
वः लक्षमिकमेवमपाय मुंडमिश्रेति सूत्रस्थं त्वेकदेशयुक्तिः अचकत्लादित्या
दौ वङ्वेरपि नित्यत्वमाशंक्य शब्दान्तरप्राप्त्या अनित्यत्वप्रतिपादकस्य मुंडमि
सूत्रस्थभाष्यस्य तत्त्वावधपकत्वात् लोपस्य स्थानिवद्भावेन नरंतउपधायाइ

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

क्तपाञ्चमिकानामनभिधानमेवलौविति वोध्यम् माधवास्तु कन्यय ह
लामुपलक्षणंमत्वासर्वपाञ्चमिकादेशान्मन्यते यद्यपिमत्संज्ञाभाष्येदृ
ष्टपते तथाप्युदाहरणमे [illegible] तन्नपरिगणनमितिभाष्यात्तस्याश्चापिग्रहणं
तेनत्वञ्चितमाचष्टेत्वञ्चयतीत्यादौनकुत्वंलपन्नात् किंपिस्रगित्यादौवहिर्भू
तमुपधानिमित्तंवहिरङ्गंपदत्वस्यान्तरङ्गेणासत्वेनवाधायोगात्कुत्वंभवत्येवपु
वमावोदाहरणंमिडविडमाचष्टेतेडविडयतीति इष्टानिष्टस्येवातिदेशाइति श्रा
दिवृद्धेर्नातिदेशाइतिदिक् पत्योदृढावविति अतएवमंसुलङ्मिमिश्रत्यत्रहलाक
लेतिहतिलोकल्पोरदन्तत्वनिपातनंभाष्योक्तंसार्थकेवृद्धेः इवर्णलोपेतुङ्का
रलोपेप्रागलोपित्वसत्वेनतद्विपर्ययस्यपष्टमेव लोपस्यशाब्दान्तरप्राप्त्यावं।

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

ल० श्री०

९८

सूत्रे वृत्तिकारादिभिः रभुनामित्यादीनां सूत्रावयवत्वेन पठितानामपि वार्त्तिकेषु
दर्शनेनाप्रामाणिकत्वकल्पनस्य सर्वसंमतत्वात् वार्त्तिके करोतीति धात्वर्थो
पलक्षणं इष्ठवत्त्वविधायके प्रातिपदिकस्येत्यु [illegible] त्या प्रातिपदिकादेव तदु
त्पत्तिलाभः इत्याहुः तत्र वार्त्तिके णाविष्ठुपमेवे सप्तमीदर्शनात्सप्तम्यन्ता
द्धातिरित्याहे ष्टेयच्चेति अत एव भावयतीत्यादावपि इष्टस्य पिद्वेत्ति चिडागमेन
प्रश्येत्यादि आदिना सकलपाष्ठादेशाः पाञ्चमिकः कन्चग्यन्ते अत
एव भारद्वाजीयैः णाविष्ठवत्प्रातिपदिकस्य पुम्वद्भावरभावटिलोपयणादिप
रआदिविन्मतोर्लुक् कन् विध्यर्थमिति पाञ्चमिकः कानेवोपात्तो न तु तत्रादिवे
दस्तुपात्तं [illegible] त्कनव्यतिरि

९८

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

हि तदितिकर्म्मपरं। द्वितीयान्तात्स्य त्य पइतित्तत्तीये हृद्दत्तोक्तेः तत्र सुप इत्यस्याप्रह्ल
तत्वात् सुप इत्येव सिद्धेः। गणसूत्रस्य प्रातिपदिक पदासंगतेश्च अतएव स्वार्थे
पति प्रलोमितिन्यायेत्र तत्र अतएवाचारक्कि प्रातिपदिकादेव तत्करोतीति धात्वर्थे
सकर्म्मकधातुविशेषपरातां कर्म्मान्तर्भावे नैकार्थीभावश्च प्राग्वोधितं बोधयितुं अ
तएव घटो जायते घटं पचतीत्यर्थे घटयतीतिन इदमेवाभिप्रेत्यम्रलेतत्करोतीति पू
र्वस्य प्रपंचः इत्युक्तं माधवस्त्वेवमव द्वितीयान्तादिति हृदृत्तस्य तदन्तार्थे
कादित्यर्थः अतस्वात् परताजत् घटयतीत्यादौ नकुलादिकं पदत्वाभावात् परं
तु तत्करोतीति हेतुमति चेतिसूत्रे वार्त्तिकात्ट्टेरितिसूत्रेणा विष्ठवत् प्रातिपदिकस्येति
वार्त्तिका च्च गणसूत्रात्ति प्रातिपदिकाद्धात्वर्थे इत्यत्रेष्ट वच्चेति प्रामाणिकानि तत्र

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

कौ०प्र०

९७

लायांस्थानिवद्भावात्पूर्वमुत्तरत्वेऽलोऽकारभावात् नापि द्वित्वोत्तरं तद्द्वित्वे कर्त्तव्ये
वस्थानिवद्भावेन तदुत्तरमुत्तरत्वे तदप्रवणात् स्थानिवद्भावकृतौकारश्रव
णाद्युत्तरत्वे नौ निमित्तत्वायोगाच्च अतएव वचनौ स्थानिवदित्यस्य प्रथमोपन्यस्त
तादृनोदाहरणं विहायौकारान्तोदाहरणं दत्तं भाष्ये इति प्राहुः तिजाविकल्पइति छ
न्दादेरदन्तत्वमनेकाच्त्वेनाबोपदेशत्वाच्चमिति न ततो तिजि विकल्पइति भावः अन्त
उदात्तइति तेनगर्वतीति मध्योदात्तं स्त्रयस्त्रयोः पाठे फलं चिंत्यम् तत्करोतीतिपस्य
स्त्रयपति स्त्रयपतीति भाष्य उदाहरणात् वस्त्रं स्त्रयपतीत्यर्थे वस्त्रं स्त्रयपतीति सिद्धये।
घटः प्रत्यवेतीत्यर्थे घटो स्त्रयपतीत्यर्थे तयोः पाठ इति कश्चित् तन्न सूत्रमाह प्राति
पदिकादिति पटुतमत्करोति करोत्यन्तादित्यर्थः तत्करोतीत्यस्यैतत् हि वररूपत्वात् तत्र

९७

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

पुपलित्यादेस्तत्रुटितधात्वचंरत्यर्थः धात्वयवत्वादिनालाम्येमत्रापीतिप
च्छति कथंजानीयकाइति उत्तरयति अवर्णपताइति एवंचाद्वित्वप्रवृत्तिवेलाय
यामवर्णपरत्वसंपादकादेशास्थानिनोचयादेशाइत्यर्थः तदेवस्थानिवत्त्व
प्रवृत्त्यातात्कालिकसाजात्यग्रहणस्यैवौचित्यात् एवंचावर्णपरत्वसंपादकादे
शस्थानित्वेनतुल्यतेतिभावः एतेनौँघ्रजवर्णकारवत्डकाइत्यर्थोस्येतिपतलं
नत्रवृत्तिवेलायांपरत्वत्डाभावात् याघजित्यादेः शब्दमर्व्यादयाऽलाभाच्च।
एवंचयत्रद्वित्तकोपरभागस्याघोनवर्णस्तत्रापिस्थानिवद्भावइतिद्विर्वचनेची
त्यादौभाष्यकैयटयोःस्थितामितिमाधवोक्तंचिन्त्यं अवत्यभाष्यकैयटाभ्याम
मर्यादयातद्वर्णलाभात् तर्वचीननदित्यादिचिन्त्यमेव द्वित्वप्रवृत्तिवे

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

ला०श्री०

९६

थौन्तदित्यपास्तं किंचास्यादन्तत्वमगल्लोपित्वसंपादनेनकृत्वाभावार्थंतत्तध्व
नवन्नाह नाभवान् ननादिति यत्तु भाष्येऽश्नोः पुयण्जिष्वुवचनं ज्ञापकं लो।
ष्यानिवद्भावस्य यथेतज्ज्ञाप्यते चिकीर्षतेदित्यत्रापि प्राप्नोति तुल्यजातीयस्यज्ञा
पकं कश्च तुल्यजातीयो यथाजातीयकाः पुयण्जयः कथं जातीयकाश्चे
तेऽवर्णपरास्तदुक्तं तत्रत्वावित्यस्य त्रिनिमित्तकोपचयश्चादेशादित्यर्थः लोप
इत्यर्थे रेफेणाव्यवधानात्सुस्फारयिषतीत्याद्यसिद्धिः ज्ञापनफलं तु ताविव
पतीत्यादि तुल्यजातीयत्वं त्वस्य घादिघटितधात्वच्च तुल्यस्याच इत्यर्थः षष्ठ्य
न्तत्वाच इत्यस्यैवतद्विशेष्यत्वात् अच्त्वेन तुल्यत्वे त्वतेऽस्पीति इच्छति कश्चे
ति उक्तरूपेति यथाजातीयकाइति अत्र पुयण्जकारैश्चतुल्यत्वासंभवात्

९६

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

मतप्रतितिष्ठितेल्लक्ष्ये नाद्यः चुक्षावविषतीत्याद्यसिद्ध्यापत्तेः नान्त्यः श्रोनन
दित्याद्यसिद्ध्यापत्तेश्चाह प्रक्रियायामिति नत्वमुक्तत्रैवेत्याग्रह इति भावः ।
न्वेवं सति हलि कल्प्योऽदन्तत्वनिपातनं कृतायामन्वट्टौ टिलोपस्यापकमिति भा
ष्यात्संगतिः यपन्तान्यामाम्योचङि वच्चेष्टं नामधातुष्वित्यनेन च द्वित्वे द्वित्वे
ऽहलादित्याद्यावभ्यासेऽकारश्रवणे न चाविताप्याप्यादितिचेन्न एतद्भाष्यप्रा
माण्येन कल्प्यादेत्ती वस्येत्युत्तरं तत्पाठे नच त्रयेकाचामेव तत्रभाष्येऽद्
हृतत्वेन नच द्वित्वप्रतियोग्यपेक्षा च यस्य संनिधाने एव यच्चेष्टमित्यस्य प्रवृत्तेरद
दोषात् ध्वनेयन्नाहो ननदिति यत्वदन्तत्वसामर्थ्याद् द्वित्रोपविकल्प इति तन्न
शास्त्रबाधस्यान्याय्यत्वात् अमतनकल्प्यापित्राप्तस्य बाधः एतेनास्तोऽज्ञविकल्पा

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

ल०कौ०

९५

परत इत्यर्थे तु पुस्फारयिषतीत्यादौ रेफेणाव्यवधानान्न स्यात् ज्ञापनफलं तु ।
तावचिषति अरुतवत् ऊर्णुनावयिषति और्णूनवत् पुस्फारयिषत्यपुस्फर
दिति नचत्तीचीत्यस्य सूत्रेऽभावेन कथं तद्ध्यान इति वाच्यं यतो नानेनापूर्वो नि
षेधो ज्ञाप्यते किन्तु द्विर्वचने चीत्यस्य द्वित्वनिमित्ते णादौ प्रत्यये परे णादेशो नेत्य
र्थकस्य येन नाव्यवधानमिति न्यायेनैकव्यवधाने तत्प्रवृत्तिरतस्तद्ध्वाभः दिदवि
षतीत्यादौ नातिप्रसङ्गः एतन्मूलकमेवाच इतिसूत्रे रूपकथनं एवञ्च द्विर्वचने
चीत्यस्य द्वित्वनिमित्ते णादौ प्रत्यये एकप्रत्ययातिरिक्ताव्यवहिते परे तदन्यतरानि
मित्तकादेशो नेति सूत्रार्थः इतीति इत्यत्र बर्गादि यहोतिङ्कुमिति पूर्वेणान्वयः
पत्रेति यद्यप्यचिकीर्त्तदित्यत्र न इत्यवर्णपरत्वमस्ति तथापि विवादार्थः

९५

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

स्पष्टं चेदं गुणोयङ्लुकोरित्यत्र भाष्ये स्तनगदी इगन्ताद्द्विवचनं प्रकरणाच्चाद
नेत्वं उवङस्मात्तत्तौ चङि नशब्दस्येष्टं द्वित्वं दुर्लभं द्वित्वादन्तरङ्गत्वाद्दत्त्वोपधाः इति
चोर्द्वित्वनिमित्तत्वाभावाद्द्विर्वचनेचीति दुर्लभमतआह ओः पुयण्जीति अयंभा
वः विभाषाविषये तीत्यादेशो वन्तरङ्गत्वाद्वृद्ध्यावादेशौ प्राप्नुतः इत्यवसिद्धे: पूङ्येयोते
श्च सनि निष्फङ् सनीवन्तेति टिद्विर्वचनेचीति सत्त्रावृत्याभ्यासे उकारसत्वेपि।
तदर्थे पिपवोतीति वाच्यं न च पिपविषते त्यादौ गुणावादेशयोरचः परस्मिन्निति
स्थानिवत्वेनावर्णपरयकारादिपरत्वाभावः एतत्सूत्रारम्भसामर्थ्येनैव तत
दभावात् एवं चवर्गादियणतां व्यर्थे सत्यत्ति चोर्द्वित्वनिमित्तत्वाभावे पि तन्निमित्तका
जादेशस्य द्वित्वे कर्त्तव्ये निषेधं नापद्यतीति ति चीति ति जिनिमित्तक इत्यर्थः ति चि

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

त०प्रो० ६५

तिसूत्रे भाष्ये स्यपाठान्नत्वाहृच्चर्य्येति । हेतुमत्यावेवास्य प्रवृत्तिः णौचुर्विधूनयतीति च हे।
तुमत्यपन्नत्वे तु त्वरूपमिति तु परे । हलदन्तेति । अनेन भाष्या समन्नत्वं सूचितम् । ण्यान्निव
त्वादिति । अचः परस्मिन्नित्यनेनेति भावः । गणेति । अयं सङ्ख्यानिमित्तज्ञानविशेषणरू
पपरिच्छेदे भागशो वस्थापने चेति । एरालोतिलावित्यत्राकरः । ईचगणाः । णौ च संश्चङोः प्राग्वर्त्तिनोऽनु
करणं । एतेन नित्यत्विजन्तादरा इत्यसंगतमित्यपास्तम् । तेन स्वार्थण्यन्ताश्चङ्यपि प्रवृत्तिः
गणोरितिण्यन्तानुकरणो तु ण्यन्ताणौ चङ्यवस्थात् णौ चङ्युपधाया इत्यनुवर्त्तेरिति बोध्यम् ॥
यद्यपि गणारूपाभ्यासान्त्यस्य ह्रस्वदीर्घ इत्यवर्णे हलादिशेषेण पन्त्यनिवृत्तावस्याप्र
प्यानवकाशत्वेनेदं न बाधकमाप्नोति तथाप्यभ्यासविकारे बाध्यबाधकभावाभावेन
पूर्वं हलादिः शेषे विशिष्टान्त्यस्येकारः एकदेशविकृतन्यायेन चावशिष्टस्य गणारूपत्वं

६५

नान्यमितइति नकम्प्यमीतीतिनिषेधस्तु चमिसाहचर्य्यात्तवर्गान्तसाहचर्य्याच्छेहेतुमत्यणा
वेवेतिभावः तस्माद्वेत्विति नकमीतीतिनिषेधाद्वृद्धिर्नवत्येवेतिभावः हन्त्यर्थाश्चेति
तेषांतन्त्रकृतोयपाठसामर्थ्यात्तत्तिज्वाएवंकेपेरवि अतएवज्ञापकात्रिवन्तात्रेणलाद्दित्य
सार्वत्रिकम् यत तालव्यान्तस्यादिः असिद्धवदत्रेति बोपदेशलक्षणेत्वञ्जिसाहचर्य्या
णम्वादेर्निन्त्वेवन्धकपरीभावप्यास्यचग्रहणादितिभावः इत्याद्यदीपाः अर्चपूजायामि
ति ग्रपमनुदात्तेदितिशाकटायनः अस्यम्वादौपाठोनार्थः अनेनैवसिद्धे तस्याप्य
त्मनेपदितावा शाकटायनमतेमाधवेनोक्तेः एवमन्येषामपिपरस्मैपदिनांम्वादिपाठो
वोध्यः लायच्छतीति लीलोतितिनुकतुः लासाहचर्य्याच्छेतुमत्लावेवतस्यप्रवृत्तेः लेतेति वि
भाषालीयतेरित्यात्वंन लिनातिलीयत्योर्विकानिर्द्देशइतिभाष्यात् नुकमाहुरिति शाद्धासे

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

ति एवं चास्मात्सिजभावे हेतुमत्त्वाभावपि नात्वमिति बोध्यं इदं माधवाद्यनुसारेण यो
तुमित्वसामान्यग्रहणाद्विधानार्थमेवात्तिशब्देन विशब्देन चोभयोरपि ग्रहणं एवं
स्फुरशब्देनापि ईङ्शारीत्या प्रतिपदोक्तपरिभाषात्वसार्वत्रिकीत्वुतादिशब्दतुच्चा
र्थ्यविहितत्वेपि त्विस्फुरतेश्चार्थ्याविहितत्वाचि एवं चत्वादेर्हेतुमत्त्वाभात्वेभवत्येवो
चात्र विभेतेर्हेतुभय इत्यादौ णावित्यस्य पञ्चाद्धाधिकारस्थेनेत्याहुः आकुस्मादिति
गणसूत्रमात्मनेपदविधायकं तदाह कर्त्रगेति तेनाचुसंनियोगे नैवेति च भल८
आभण्डने आलम्बन इति पाठान्तरं नामनो वेत्यंशं व्याचष्टे अथवेति धात्वर्थं
इति करोत्यर्थे व्याचष्टे इत्यर्थे वेत्यर्थः शब्द उपसर्गादिति यद्यपि शब्दशब्दात्त
त्करोतीति तेन शब्दयति प्रतिशब्दयतीत्यादि सिद्धं तथापि शब्दवैरेति कलहा

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

मीति निषेधकाऽकारतास्यैवमोपरिषेषतात् ॥ तिं यति वेष्यातामिन्द्रेर्व्येविव ॥ ॥
निषेधके घटाद्यन्तर्गतसूत्रेभोजनावहेष्ट नापिगृह्यते विनिगमनाविरहात् इति।
भावः घटादिपठितवचनेषेष्टनन्तु परिषेषताशब्देनगृह्यते तस्यहेतुमत्साविवप्रव
त्तेः फलाभावादितिभावः केचित्तत्रसूत्रेर्थ्येत्रयग्रहतोपिबाधकाभावः विनिगम
नाविरहाच्चसर्वग्रहतां घटादिपठितेऽपरिषेषताइतितु ततोहेतुमतातोवामयत्तीत्यत
धात्ताय नचैवमत्रार्थ्यग्रहतांव्यर्थम् एकत्तीजज्ञानेनापिधर्मोत्पत्तिबोधनेनला
र्थ्यक्यादित्याहुः चिन्त्यकुतेः अत्रतिशब्देनचुरादित्ती चएवग्रहतां प्रतिपदोक्तत्वात्
अतएवत्याद्देश्चेरन्यस्यफुरश्वात्रनग्रहणाम् नन्वेवमस्याचिजोत्रित्वंव्यर्थसामा
न्यग्रहणास्यतवानिष्टत्वेनसामान्यग्रहणाविघातार्थमपिनेत्यतआह त्रितकत्ते

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

पतितेत्यादीति आदिनाऽऽकाशान्तत्वप्रयुक्तकार्य्यविशिष्टरूपग्रहणम् फलमिति
एवं च पतेतिरूपबाहुल्याय दीर्घोच्चारणमिति भावः वस्तुतइदमपि ज्ञापकं चिन्त्यमेव
दीर्घपाठस्यासन्दिग्धत्वादित्याहुः सांत्वसाम केचित्त्वत्र सामसान्त्वप्रयोगाइति पठन्ति
तिजन्तात्तङिति चित्रङादावुक्तन्यायस्य तृचृत्वाच्छास्त्रबाधस्यान्याय्यत्वाच्चेति
चोवैकल्पिकं नोक्तं ज्ञापनेचेति चान्मारणादावपीत्यन्येत्वेष्टनमिति आतपन्त
परिविषेल्लुङिति भावः नन्वलपन्त तन्त्रकृतिकल्लुडन्तेनादनीयवस्तुनो भोजना
र्थं भोजनपात्रे निक्षेपोऽप्युच्यते तत्राह ननुभोजनेति उक्तरूपेत्यर्थः भुज्यर्थे
यमधातोर्हेतुमत्त्रणावमन्तत्वान्मित्वसिद्धेः ननुलपनाल्लुटिवेष्टनाविपरिवे
षणाशब्देनोक्तेतत्रापिमित्वंस्यादतआह नापिवेष्टनेति अमन्तत्वेनेवासिद्धेः नक

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

त्मनेपदभाव धेतोरत्ताविति सूत्रमित्याशङ्क्य केच्चयतएवाचात्मनेपदं चुरादिण्यन्ता
न्तानीतित्यक्तीत तथाकेवलानां चुरादीनां प्रयोगाभावात् अतोकर्म्मत्वोऽसंभवा
त् अत्रसूत्रे हेतुमतोरेवग्रहणमित्यहेतुमत्त्वो गुणस्यकर्म्मत्वं हेतुमत्त्वो कर्त्तृत्वं
मितिसूत्रविषयएवावमितिभाष्यकैयटयोरुक्तं किञ्चज्ञापकस्यसामान्यापेक्ष
त्वे घुषिरविशब्दने इतिसूत्रस्यभाष्यविरोधः तत्रहि विशब्दनार्थस्यचुरादित्वेननि
त्यणिजन्ततयाण्यादेरप्राप्त्वा विशब्दनेएववृत्तेः सूत्रेऽविशब्दनइतिव्यर्थमित्याशंक्ये
वि तदेवज्ञापयति घुषेर्विशब्दनेभावात्तोचतेनघुषुरितिसिद्धमित्युक्तं अतएवचु
रादावित्वमपिसार्थकमितिबोध्यं विशेषेति अत्रसंयोगोपधेकारान्तरूपविशेषे
त्यर्थः तद्विन्यामिति नस्योपधात्वाभावेननलोपाप्रसक्त्याज्ञापितेपिचारितार्थ्या०

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

प्रसत्त्वा किन्नेनेति भावः नचात्तिजन्तात् क्विपि नलोपाभावाय तच्छ्रितार्चेस्या।
निवत्त्वं तु कौ विधौ निषिद्धमिति वाच्यं असिद्धवदत्रेति णिलोपस्यासिद्धत्वाच्चतु
कौ विधिमित्येस्य क्विशब्दमुच्चार्य्य विहितविधिविषयत्वाच्च कौ लुप्तमिति तु न सार्व
त्रिकं परेत्विदित्वस्य तत्रिमन्त्यादेर्व्यभिचरितत्वेन कौ लुप्तमित्यास्याप्रयणे ज्ञापकतो
चित्येन च चिन्नेति पाठो ईमात्रागेर्वेणाचत्तिचशात्त्ववाधेन मानेभाष्यानुक्तत्वा
च्च वक्ष्यमाणेणोरणाविति सूत्रस्य कैयटासंमतेश्चेत्याहुः सामान्यापेक्षमिति
।चुरादित्वापेक्षमित्यर्थः जगणतुरिति मंत्र त्वाद्दाश्नेति तदाशयः नित्यणपन्तत्वे
णित्तिलोपेनेष्टसिद्धे यंवत्तिर्नत्ताधिका गतेरजित्यणपन्तत्वेणोरणाविति सूत्रस्य
भाष्यासंगतिर्स्त तत्र हि गणयति गणः स्वयमेवेत्यादौ णौ कर्मणो णौ कर्तृत्वे आ

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

णादित्वाच्च सूत्रे तणाग्राणे वार्त्तिकादर्शनाच्चेति भावः अपत्रत्पयादिति बहुव्रीहिः
ग्रहे इति पक्षे अनुवर्त्तस्य ग्रह इति पञ्चम्या षष्ठी कल्प्यत इत्याह इति एकाच इत्यादि
हरदत्तानुरोधेनेदमुक्तं अग्रहीष्टामित्यादौ लावस्थायामडिति पक्षे एकाचो वि
हितत्वाभावाद्दीर्घो ऽप्राप्त्याऽसङ्गतमिदं हरदत्तोक्तं इति स्वादयः अपश्या
चेमिति नच स्वार्थे विधानार्थमस्तु सत्यपस्यक युगिति भाष्यविरोधात् नच
पुन्निपातनार्थं सत्यापग्रहणमावश्यकं अर्थवेदार्थे मावश्यके वार्त्तिक एव सत्य
पाठेन सिद्धेरिति भावः स्वार्थे इति करणादित्यस्य तु नानुवृत्तिर्विच्छिन्नत्वादिति भावः
णिचश्च लक्ष्यते चरितेनेत्वमनार्षम् एतेन लक्षेः चरितेत्वादिदं चुरादेन
प्रवर्त्तते इति परास्तम् इदित्करणमिति णिचो नित्यत्वे हि तेनव्यवधानान्न लोपा

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

ष्यं संगच्छते। एतेनेड्विधावुपदेशग्रहणानुवृत्तिरपि प्रत्युक्ता। तस्मादिड्गुणा
वोः। प्रतिषेधवचनारंभ एव ज्ञापया नू इति परे॥ श्रीः इतितनादयः श्रीः हलः
अंगस्येत्यावर्त्तते। तत्रैकं हलो विशेषणं मवयवसम्बन्धे षष्ठी॥ द्वितीयं च सं
प्रसारणस्य विशेष्यं तदन्तविधिस्तदाह। अंगावयवादिति। तेन निरुतमित्यादीन
दीर्घनिर्द्देशेति। अणः कृत्तपरिभाषा निष्फलेत्यनेन सूच्यते। लिड्लोपस्येति
प्रत्ययलक्षणसूत्रम् विधिप्रयोमेकाच इति सूत्रे ध्वसाह चेर्ष्यान्तसादिश्च त्ययएव।
गृह्यते इति मतेनेदं यदाविदं नियमार्थं स्यो निवर्त्तते दृष्ट्वा चत्रिपादीनासिद्धा
तत्वात्प्रविशिष्टत्वात्तस्या निवर्त्तत्वमिति बोध्यम्। तत्र मतं मिति। एत्वाभ्यासलोपा
वचेसारम्भ वेड्‌ इतं तत्र मतं मगयं इत्यर्थः। सेवक्तह तेम धस्यत्वात् प्रचेतदे

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

इरेविषयेम्यदये तदादिलाभेनव्यपदेशोवश्यावलम्ब्यतदादेरप्रवृत्तेरितिचेन्नप्र
त्ययोत्पत्तिवेलायांसंयोगादित्वस्यविवक्षणेनादोषात् अतएवसत्त्वहेतुरित्या
दिसिद्धिः सूत्रेचसार्थकंहेतुहेतुसंपरिभ्यांपत्वयोगस्यसूत्रेविधानात्प्रत्ययोत्प
त्तेः पूर्वमेवेतिदिक् नित्यमित्यनुवर्ततेइति इदंचसुट्कादितिसूत्रेकैयटेस्पष्ट
परंत्विदंचिंत्यम् तस्यातिदूरत्वाद्विच्छिन्नत्वाच्च तस्यतत्सूत्रेणाविशेषणत्वाच्च
किंच नित्यसंयोगादित्वे नप्रयोगमात्रावच्छेदेन तत्वंकापिभावात् सत्त्वहेतुः
सातिष्ठेत्यादेः तदभावात् पागादिघटितप्रयोगमात्रावच्छेदेनतत्वमित्यपिन
अस्तापर्वततरीस्तव्यादित्यादावभावात् अतएवप्रत्येकंसंयोगसंज्ञापक्षे
संहृबीष्ट संस्क्रियतइत्यादाविड्गुणापादनपरं हलोनन्तराइतिसूत्रस्यभा

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

ला० प्रो०
८६

।स्वेतोर्द्धित्वे कृते परस्य म्भावे सर्वेषु प्रवक्तं प्राप्नोती।त्याशङ्क्याह धातुक।
इत्यस्य विषयसप्तमीत्वेन परिहृतम् समुदायेऽत्रित्वे तु द्विः प्रयोग पक्षे द्विरुप
पादि भिन्नानुपूर्वीकत्वादेवं चैकालेत्रव सिद्धन्तु द्विः प्रयोगो द्विर्वच
नमिति सिद्धान्ते नाद्ये प्रत्ययविधानावधित्व शाथा तदादि ग्रहणासत्वेन समुदा
यस्यांगत्वस्यैकाचो द्वे इति सूत्रे भाष्य उक्तत्वात् अङ्गः सञ्ज्ञा या विकरणाविशि
ष्टे समुदाये निरर्थके प्रवृत्ती कारेणासमर्थसमासे निरर्थकस्याप्यङ्गत्वदर्शि
नेनाङ्गः सञ्ज्ञायामर्थवत्परिभाषाया अप्रवृत्तेः यस्मादित्येनेनोद्देश्यपता
वच्छेदक[illegible]नुपूर्वीमात्रावच्छिन्नस्यैवग्रहणात् धातुत्वादिकं तत्त्वावत एव
तिबोध्यम् ने[illegible]स्तु क्तरीत्या समुदायस्याङ्गत्वमुक्तां वत्तडमात्रस्यापि तु दुर्बार इ

८६

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

शयः अत एव संयोगादेरिति ननु द्वित्वे समुदायस्यैवाङ्गत्वेन संयोगादित्वेऽ
प्युपपादं द्वित्वत्वेनानुगमात् पूर्वं शास्त्रपूर्वाः स्वपदस्यास्य तत्र वर्तते नेचाभ्यासस्य नेर।
र्थक्येनोत्तरखण्डस्यैवार्थवत्त्वेनाङ्गत्वमिति न दोषः अभ्यासस्य नेरर्थवत्त्वं च
लोके केवलाभ्यासतोऽर्थबोधात् उत्तरखण्डस्य तु तत्पदाव्यवहितप्राग्वर्तिनः
केवलस्याप्यन्यत्रार्थबोधकता दृष्टत्वेनार्थवत्त्वमेव पेचतुरित्यादौ तदभावेऽप्य
र्थबोधेन तस्यार्थवत्त्वाच्चाभ्यासप्रयोगस्तु दैयो वं पुष्यतीतिवत् साधुत्वार्थ (
एव पातिरित्यादौ श्रि ब्यामात्मं लुप्यमानार्थाभिधायीति न्यायेन श्रीब्युमा
त्माभ्यासस्यैवोत्तरखण्डाभावादर्थबोधजनकत्वमिदं केवलस्यानर्थक
त्वं समुदायस्यार्थवत्त्वमिति वदतोऽप्यावश्यकम् अत एव दयतेर्दिगीति

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

चसमोभ्यासेन व्यवाधानादड्विषयेविकरणान्तभक्तत्वपाटस्तेनव्यवधाना
त्सुडोर्प्राप्तौ अन्त्यमारब्धम् अडभ्यासव्यवायेपिसुट्भवति सचकात्पूर्वेदस्य
र्थः भाष्यकृतातु अत्रकात्पूर्वेग्रहणंकालावधारणार्थम् तदासुट्भवतिय
दाकृतःकात्पूर्वोभवतीति तेनान्तरङ्गमपिद्वित्वादिकंबाधित्वापूर्वंसुडितिअभ्या
सव्यवायेपीति नकार्य्यमिति तत्रत्याख्यातं कात्पूर्वत्वाभावप्रत्याख्यातमित्याह
पूर्वंधातुरिति उपसर्गेणेत्यस्यतदर्थेनेत्यर्थः अतएवात्तुम्रूयते इतिकर्म्म
तिलकारः एवंचान्तरङ्गार्थकोपसर्गनिमित्तकद्वित्वाद्यपेक्षयासुडन्तरङ्गः इ
त्याशयः तावत्स्यापामडितिपक्षेतुसम्परिभ्यांपरत्वयोगपद्यकोर्त्तैः सुडित्य।
र्थात्सर्वतः पूर्वंसुडितिनदोषः सुडित्यंशस्तुसम्परिभ्यामित्यत्रैवपाठ्य इतिनदा।

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

घास्यादिविषयत्वेनानिर्द्दिष्टो। न्यप्या। येन नाप्राप्तिन्यायेनेमय्नमोवाधकः स्यान्न दा ह
श्नमिकृतेइति॥ अञ्जेः सिचि। ऊदित्वलक्षणाविकल्पापवादः श्रीः इतिरुधादयः श्रीः
नञ्चइति॥ लोपश्चास्या। मितिवालोपः॥ यात्रेयादयइति॥ अत्राहुश्चित्तु तदनित्यत्वेना
प्यानुक्तत्वं। क्षिणुइत्यादिप्रयोगास्तु बहुलमेतन्निदर्शनमितिरीत्या। क्षिधातुस्त्वाद
वप्यङ्गीकृत्य निर्वाह्या इत्यन्ये। तत्र पठित एव भाष्याख्यानपीतस्मिके। समवायः सम्बन्
धः। सम्[illegible]रश्च। उपात्॥ यद्यप्यत्र सूत्रे चोरस्तेनपठ्यते तथापि तत्पर्युपेभ्यइतिवक्ष्य
माणपाठफलस्य भाष्यमतेसाधुनार्थेन्तदावश्यकतेत्याहुः। केचित्तु मूर्द्धन्यं घट
येत्युपान्तात्स्य सुटं नेच्छन्ति। चञ्चनपठन्ति॥ सुट्कात्पूर्वः॥ अत्राद्यसूत्रमन्तरवा
र्त्तिकम्॥ अभ्यासस्यानर्थकत्वेनोत्तरखण्डस्यैवार्थवत्तया करोतित्वेनचतस्य

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

ल० शे०

८०

स्यचर्त्वमभ्योध्यमम्॥ मङ्॰ स्पृतीति॥ स्य सस्य चर्त्वमविशेषः तङ्॰र्थे इति पूर्वपाठस्तु क
र्त्रभिप्राये चिपरस्मैपदार्थः॥ विदल्ल॥ विन्तो भोगेतिस्य केचट्टे विदिर्लाभे इति पठ
ते॥ श्री॥ इति तुंदादयः॥ श्री॥ नस्रंबद्धत्वमित्यादि॥ अत्र प्रक्रियाप्रदर्शनमात्रेतात्प
र्य्येन्नतु क्रमे ष्विरलठीति सानुस्वार एव पाठः अनुस्वारस्यादिष्टादचः पूर्वत्वेन.
स्थानिवत्त्वाप्रवृत्त्यो न्तावपिदीर्घादाचार्य्याणामित्युत्तरमनुस्वारस्यापि॰बापदा
न्तस्य॰ तोर्लि॰ उदः स्था॰ झयोहो॰ शश्छोटीति बहलस्त्री पाठो न्नरं झलांजशझ
शि अभ्यासे चर्च खरि च॰ वावसाने॰ऽलोपश्चास्यैति पञ्चवत्स्त्री पाठ इति भाष्य
संमताष्टाध्यायी पक्षे पासबर्णो [illegible] झलांजश्शि त्यस्य झरोझरी त्यस्य चासिद्ध
त्वेन पदपात्वाभावात्सवर्णेप्राप्नेति त्यन्यत्रविस्तरः॥ नलोहु॰॥ इनामिक्कतेइम्य

८१

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

अशोकवनिकान्यायेनात्रपाठ इति परे तङि त्यानं स्याप्युपलक्षणम् अन्तरङ्गत्वा
दिति नानानन्तर्यइति तुनसमकालप्रवर्त्तिकत्वात् तस्यासत्वाच्च अड्भ्यासे
त्यादि अत्रयद्वक्तव्यन्तत्तनादौ वक्ष्यते गातेरिति व्याख्यानात् योयङी त्यत्रास्यैव
ग्रहणमितिभावः आदादेविति धातोः कार्यमुच्यमानमिति परिभाषासंनिधा
पितस्य प्रत्ययस्याचीति विशेषणमितिभावः अत एव गितावित्यादौ नमनेर्वृद्धि
रित्यादौ भाष्येस्पष्टमेतत् आड्यत इति टिङ् इयङ् अचेति अष्टेति षः नचषत्व
स्यासिद्धत्वात् बंतुकि छस्यषत्वे प्रत्स्येतिस्यादितिवाच्यम् अत्रपिसतुक्कनिर्दे
शात् मज्जतीति सस्यश्चुत्वं नष्टेत्व अन्त्यात्पूर्वइति एतत्फलन्तु मग्नइत्यादौन
लोपस्त तस्संयोगादिलोपः ममङ्क्थेति नस्यकुत्वेनस्यानुस्वारेपरसवर्णे

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

ला० द्री०

ति तंफतिपाठदर्शनादाद्येपिसनकाइतिप्रतीयते मूलन्तु धातुवत्त्यनुसारीतिबो
ध्यम् अऽपवादत्वादिति उत्सर्गसमानदेशाअपवादाइतिन्यायादितिभावः कि
ञ्चेतत्रोनयोर्ऋहलोपक्षेसिजभावे ह्रोरेवप्रवृत्त्यापत्तौ क्लिः काचिनप्रवर्त्तते इति
भाष्यविरोधः वृत्ताच पत्तुतृधादिभ्यइतिसूत्रेभाष्येवृत्ततीत्यादौघादीना
मितिकृत्त्वायश्नमः श्लित्वंनवाधान्यत्वात् पतिमत्ती नीदादिकोधात्वन्तरमित्यु
क्तापत्तर्हिधात्वन्तरंवृत्तासेइतितत्तुतद्योग्यधात्वन्तरंनेत्यभिप्रायमस्य परस्मैप
दित्वात् पतेत्तुव्यत्ययेनप्लुगवत् तेनैवात्मनेपदसंभवात् तन्नाभ्यप्रामाण्येनाप्या
प्रामाणिकत्वमेवाहुः कोतेतरेवेति व्याख्यानादितिभावः लिव लिवीतुमित्यादिप्रा
मादिकमेव कडमदे अस्यकुटादित्वसामर्थ्यादनिग्लक्षणावृद्धेरपिनिषेधइतिक

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

पूर्वविप्रतिषेधेनेति सम्प्रसारणात् रमोर्न्नेति भर्वेत्यवकाशोकृताकृतप्रसङ्
गित्वमात्रेण सम्प्रसारणं नित्यमित्यपि सुवचं नचश्लोक्नकान्तर्गतरेफमादायरम
पि नित्यः सिद्धान्तेवर्णग्रहणेवर्णैकदेशाग्रहणादितिस्पष्टं भाष्ये अकृक्षनेति
वसादेशो तङेकवचनेसिच् पक्षे वहुबचने चानतइत्यदादेशो एतदेवद्रूपम्
अकृक्षन्नेतिवसादेशोनतइत्युक्ते रघादेशोन कृन्मात्रेति अवधारणोमात्रशब्दः
स्पृशत्वानामिति स्पृशतिशब्देनधातुपाठे साक्षात्पाठादस्यैवग्रहणं नस्पृधातोः
प्रश्लेषेणोवतस्यसिद्धत्वाच्च अतएववसूत्रेवहुबचनं नन्वस्यतुकितस्यचत्वेन
चकारेतिलिटि द्वित्वेभ्यासकार्य्येस्पृशतीतिगुणोविहल्तुत्वान्नुडनस्यादत आह अ
नेकहलिति तृपतृफशेमुचादीनामितिसूत्रभाष्येप्रोक्तंफादीनांनुम्वाच्यः तृप

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

ता०श्री०

८५

ष्ये प्रथमोपस्थितत्वात्तं विहाय देशतुरित्युदाहृतं दृशेश्चेत्येत्वविधायके त
प अत्रत्योपसेठकस्छन्दसीगत्तासूत्रम् इतिस्वादयः आर्द्धधातुके
इति बरीभज्यत इत्यत्र रीको रेफस्य न निवृत्तिः अभ्यासस्यानेकाच्कत्वात् समुदा।
यस्य तु न च ललितत्वं हि: प्रयोगपक्षे दुरुपपादत्वात् अतो न तन्मध्यपतितन्याये
न तत्रैवाप्राप्तिशंका उपदेशा इत्यनुवृत्त्या रीको रेफस्य वरीभज्यत इत्यादौ रमागम
व्यावृत्तिरित्येतत् भाष्योक्तिः एकदेशिनः दयतेर्दिगीति सूत्रस्थं न तथान्याय
सिद्धो ऋतीत्याप्राप्तेरेवाभावात् रस्य कार उच्चारणार्थः रोपेत्यत्र च तेपधयोः स्या
ने ऽलः प्रयुज्येते रोपधे तु न प्रयोज्येते इत्यर्थः वव्रजतुरिति संयोगात्परत्वात्
कित्वाभावः नन्वाशीर्लिङि संप्रसारणमबाधित्वा परत्वाद् ऋमिसतॢऋतिन्यायेन
सम्प्रसारणाभावे पुनः प्रसङ्गेन सम्प्रसारणो पर्यङ्कुतो भवत्यादिति व्यावदन्नाह।

८५

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

परिभाषात्तु त्रैपादिकेन्नाड्डुः नेत्यसकृदावेदितं हेरंच अचङीति पर्युदासोन्याय्यः
आप्नुवन्तीति संयोगपूर्वकत्वात् हुश्नुवोरितिपत्न् उतश्चेतिहेर्लुक् च न रधो अ
तइत्यनुवर्त्तमाने पिसामर्थ्यात् पात्त्वलाभात्पर्वबाधः अभ्यस्तयोतत इत्यातो।
मतडूक स्तुत्या आत इत्यनुवृत्तिर्वा अरर् अपं पात्स्रोप घ्नापीति उपदेशेत्वत इति
सूत्रस्थे भाष्यत्वारसः अरनातेश्च तस्मान्नुडिति वर्त्तते अरोरिति वक्तव्ये अश्नाति
व्यावृत्यर्थंस्य निर्देशः स्त्राप्यायाम्नीयते इति सदेः पत्स्यालिहीति सूत्रस्य परिबल्वत.
इति भाष्यप्रयोगोदेभतुरिति अतएकेति सूत्रस्य भाष्यप्रयोगश्चेच हमानं दम्भेश्च
त्यतएकेति सूत्रे भाष्यवार्त्तिके सुधाकत दपइति अत्राहुश्चित्तु आम्पि यन्नीत्य
त्रलिट्परस्य कित्पदस्य च कर्त्तव्यतापत्यागे रवमिति मम तु व्याकरणान्तरे
प्यसंयोगादिति कित् प्रकरणाय वेतादिति तयोरकर्त्तव्यताप्यवेव अतएवभा

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

चोरिति सूत्रं चानुवर्त्तते नचलावस्थायामदि संयोगादित्वाभावात् अन्तरिक्षे
त्यसिद्धिः संयोगादेरितिकर्म्मधारयोऽङ्गस्येति तद्विशेषणमिति संयोगसञ्ज्ञास्वे
भाष्योक्तपक्षेपि अङ्गावयवसंयोगापत् पदस्य स्सकारस्येत्यर्थादसिद्धिरेवे
ति वाच्यम् अत्र लिङ्ननुवृत्तिसामर्थ्येनाऽऽगमभूतपूर्वसंयोगादित्वमादायचरा
स्त्रव्यवच्छेदोपपनेनादोषात् अतएवास्तर्यते त्यादौ गुणोर्त्तीति गुणासिद्धिरिति दिक्
कादिनिषेधादेव सिद्धे वर्णग्रहणं निगमस्येति नियमार्थमित्युदाह तेनेति लिङ्‌लि
चोर्वृत इति इट्सन्निवृत्यतः इट् चेति वर्त्तते वृतः इतिदीर्घ इतिचवर्त्तते अवरीष्टेति व
तो वेति दीर्घः अहितोनीति गुणस्यपक्ष्यानिवृत्वाद्धिनुशब्दोत्रपूर्वेचात्सिद्धेनस्थानि
वदित्यस्यतस्यदोषः संयोगादिलोपेत्यादिनानिषेधात् स्पष्टंचेदंभाष्ये बहिरङ्गः

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

विसर्ग्गः षपनर्थ्यइति एवंच पुषादेः प्रागेव पठितुं युक्त इति भावः अत्रगलोत्रुटच्छे
दनेइतिपठन्ति चुटादोच चुटादेर्नित्यत्वपन्नात्वापोऽञ्जाठतीत्यस्यासिद्धपेबाभ्याग्रोत्य
त्रत्रुटियत्तग्गा दृदति द्दत्तातेक्षीर्ष्यन्तेर्वेति भाष्यात् दृधात्रुत्यत्रबोध्यः तदाह भ्वा
दिवदाकृतिगणाइति इतिदिवादयः ४ सुरासन्धानं सुरोत्पादन
प्रकारः षुञ्इति लोपश्चास्यतिवाऽलोपः षुनुइति उतश्चेतिहेर्लुक् सुनवा(
नीत्यत्र हुश्नुवोरिति यणम्बाधित्वा परत्वादत्रणः सुनोतेः स्यसनोरपरे स्यतो नेतिबर्त्त
ते सन्प्रभिसुत्रुषतेऽत्रत्ययेभिसुस्रूषीत्युदाहरणं अन्यत्रसोतितपोरेवेति स्यादि
ष्वितिचनियमादेवतदभावसिद्धेः विनाबाचेः चञोतिति स्त्रात्कुरित्यभ्यासा
देतिसन्सलिटोर्जेतितिचानुवर्त्तते स्तुतस्च संइट्सनिवेत्यतः इट्वेति लिङः सि

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

ला०प्र०

८३

पुषा घङ् स्त्वन्ये पुषादयो वकाध्याः यद्वा बस्पष्टा तानि यमस्पर्व्वा लोचनया लि ङ्ग नचरितार्थस्याङ्गोयम पवादइतिभावः लिचफलं दर्शयति आप्तित । क्षत आलिप्तइति अत्रादादेश कृलो कृलीति लोपयोः सिद्धिरितिभावः रन्धनुरि ति परत्वान्नुमि स त्पकित्वान्नलोपः नशेः षां नभाभइत्यतोनेतिबर्त्तते भूतय वैंति स्पष्टं चेदं भाष्ये नजाग्राप्तितनिबेधस्यैव क्रादिसूत्रेण नियमइतिमतेनाह दु ग्रोढ दुग्धोहियोति वस्तुतोदुग्धोहिये त्येक मेवरूपं न्याय्यं आगणान्तादितिप्रत्व स्यतेस्तु गतिसूत्रमत्रालिङ्गं मिति तत्र अस्यतिबर्तीत्यनेना त्मनेपदेङ्गित्वस्या चारितार्थ्यात्तदाह पठितइति दिवादावेत्यर्थः पुषरुषत्ल्युषेतिपाठः उदित्वाठो लोरवकष्टमादात् धातुवत्त्यादिबिते धातु रूपाठइति दिवाद्यन्तर्गतपुषादा

८३

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

तिचिराः युधमिच्छतीति व्यत्ययो बहुलमिति सूत्रभाष्ये तु प्रतीयमन्यत्रुर्मिर्युध्य-
तीत्यत्र व्यत्ययेन परस्मैपदमित्युक्तं एतद्भाष्यविरोधादनुदात्तत्वप्रयुक्तमात्मनेपदा
नित्यत्वमपि चिन्त्यमेव अकर्म्मकादिति अकर्म्मकोपीत्यर्थः अतः सत्तिवुत्त्योः
सकर्म्मकयोः कर्म्मवद्भाव इति कर्म्मवत्सूत्रस्य वार्त्तिकेन न विरोधः त्रपेति
सत्तिदृशोरिदम् एवकाराद्यर्थान्तरेऽप्यनन्वयापादत आह भिनत्ति अत एवाकर्म-
कादिति सार्थकम् उदाहरणमिति तथा च वज्ञाविति उपलक्षणं अत एव राध्य-
त्योदनः स्वयमेवेति कर्म्मवत्सूत्रस्य भाष्यप्रयोगोप्युपपन्न इति भावः हिंसार्थस्ये-
ति शत्रुमपतद्भ्रोतीत्यादौ हिनस्तीत्यर्थदर्शनात् चुरादिश्चेति ज्ञेय इति शेषः त-
थाप्रयोगदर्शनादिति भावः क्षीब इति प्रतिपत्स्वविधिस्तदाह अनुपबाद इति

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

।चः सत्वे तत्र धातुस्वरेणाप्रसिद्धेर्नित्वस्यावश्यकतया तत्सामर्थ्याभावेन पित्वनिवृ
त्तये ऽशित्वस्यावश्यकत्वात् भाष्यासंगतिः स्पष्टैव नहि प्रयोगे तु वाशब्दस्यैवार्थ
।।तवाकामप्रमाणेवन न तु तथा किन्तु छलनार्थमागतेत्यर्थान्नादोषः वस्तेतु वस्त
वावावस्तावितिको शोक्तवावतशब्दस्तु पृषोदरादित्वात् पित्वनित्वयोरविशेषमुक्त्वा
।।चानश्शिविशेषं तत्र दर्शयतः कैयटस्यापि अनेकाचो धातोरच्छगणेभावे एवत्वर
।सः नचज्ञापकत्वान्नियमार्थत्वेन लाघवे सर्वथानुपपन्नस्यैव ज्ञापकतया निय
मार्थत्वे ज्ञापकत्वस्यैवासम्भवात् किञ्च नियमार्थत्वे एकत्रैवातिदेशाबोधे ज्ञाप
कत्वे तु अनेकत्रेति नियम एव युक्तः इत्याहुः तोदइति अतएव वाल्मीकिनोप्युक्तमिति प्रयोगः
।तशब्देषि सचात्रात्मनेपदत्रयमेकवचनं पदस्तस्यैवसंभवात् आवोधीति दीपजने

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

अन्तकर्म्म नाशानं यतेति अत्रपाठे प्रमाणमप्रयोगमाह श्रुतधामेति पक्षान्तरेइ
ति यदेतु निशाब्देषु यशब्देषु स्यान्यादेशानुपपत्तिनाशाङ्क्यबुद्धिपरिणामेन परिह
त्य एवन्तर्ह्यपवादे उत्सर्गस्तन्त्रा भातीत्याशंकनापवादेउत्सर्गस्तन्त्र वति यदप
श्यनादीनकांश्चिच्छितःकरोतीतिश्यनः शित्वस्यज्ञापकतोक्तास्यानिवत्सत्वेभाव्येन
चपित्वनिवृत्तयेनियमार्थं शित्वंनित्वसामर्थ्यादेवतत्सिद्धेः तद्धि श्ना ऽ शुदात्तार्थं
श्यनःपित्वेतुपित्वादेवानुदात्तेत्सार्वधातुकानुदात्तत्वेचधातुस्वरेणैवसिद्धेकिन्नो
च्यम् अन्यत्रविकरणेभ्यइत्युत्तपातचश्यपन् त्वनाशाङ्क्ये नचतस्यापितत्सामर्थ्याद्वा
धः तद्वाधकल्पनापेक्षयाऽतिदेशप्राप्तपित्वबाधस्यैवौचित्यात् वावतु इत्यस्यानेका

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

ला०टी०
८१

दिवु उदित्वमुदितो वेति क्त्वायामिड्विकल्पार्थम् सेसिविस इत्यकारो विवक्षि।
तः असिचीति पर्युदासात् सादेरित्यर्थलाभो यथा तथा तीबेत्यत्र निरूपितं
तन्निरिति यथ चित्रतीघातो पिचक्यर्थस्तथापि वक्ते तत्रैरेव यहतां पूर्व लगु
ऐतिसत्रे सुहितार्थशब्देन तत्रैरेव यहलास्याकोडेकत्वादिति भावः नेरतुति
ऋछन्तामितिगुलो वान्तभ्नन्वित्येत्वविकल्पः दीङो उभयनिर्देशो पञ्चमीनि
र्देशो बलीयान् पचीति षष्ठ्यर्थे सप्तमी तदादिविध्यर्थेत्याशयेनाह अनादेरि
ति उक्तार्थे त्वसप्तमीत्यपि वेबोध्यम् पुटिकृते पितस्यासिद्धत्वे नयत् प्राप्निमाश
ङ्क्याह भुन्सुटाविति मीनाति अत्रे चइति गणसूत्रमेतत् पूडित्याभ्यपडीङन्ताइ
त्यर्थः ओदित इत्यतिदेशः सकर्म्मकइति अत्र मानन्तुचिन्त्यम् बोन्ताकर्म्मेति

उंसादसकाञ्जियर्थ

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

अत्रापि छान्दसत्वादित्वं इयतीति यलोपः परस्मिन्निति स्थानिवत्त्वात् स्त्रो वो व्यो।
रितिलोपो न यलोपे स्थानिवत्त्वनिषेधस्तु लोपरूपाजादेशस्यैवेतिदिक् एव
इति द्वित्वेभ्यासस्येत्वे इयङ् उत्तराववलङ् गुलोपत्वेह लङ्ग्रादि लोपे विसर्गे आट्
वृद्धिः लावस्थायामड् इति पक्षेपि छन्दस्यामाङ् तिवहलग्रहणात् तद्रुत्तरमत्राट्
कृतेः छन्दसीति सिद्धेति चि पक्षेपि श्चेत्यत्रार्त्तिग्रहणात् ज्ञापकात् लोके प्रयोगेपि
छन्दसप्रकरणे पाठात् कश्चिदेव लोके साधुत्वं न सर्वत्रेति बोध्यम् अत एव रु
लक् सूत्रे भाष्ये उक्तं अर्त्तिप्रभृतिश्चेव लोके लक्ष्यते इति प्रकारान्तरमपीड् धा
तावुक्तं केचित्वित्यादिना दधन्त इति चक्षं सइतिवन्तादीर्घः ॥ जज्ञावादिति येवि
भावेत्यात्वं जिगीत इति बहुलं छन्दसीत्यभ्यासस्येत्वम्। इहत्यघोतिती त्वम् इति
जुहोत्यादयः ॥ इति जुहोत्यादयः ३॥ ॥

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

णाञ्चाधिद्वोत्वापत्त्या गुणाएवन विकल्पितः अजागमित् बहुबचनादाद्यर्थो वगतिः नि
जामित्यतस्त्रयाणामित्यनुवर्त्तते ॥ दत्तइति अघोरितिप्रतिषेधादीत्वाभावेश्नाभ्यस्त(
योरित्याल्लोपः अदात् गातिस्थेति सिचोलुक् दधस्त झषन्तस्य बशाइत्यनुवृत्तिसा
मर्थ्याद्धिस्तथयहलोनधइत्येवसिद्धे दधइतिस्पष्टार्थम् झषन्तस्येति किम् दधा
ति नचाल्लोपस्यस्थानिवत्वात् धत्वेइत्यादावपिनस्यादत आह बचनेति पू
र्वत्रासिद्धइति एवंचवामननादीनाम्वचनसामर्थ्यादाश्रयणम्बच्येतिभावः नि
जांत्र श्लाविति किम् निनेज कपिञ्जलाधिकरणन्यायात्त्रयाणान्नाश्रयणाबाध(
नावत्रयाणामिति मेनामिदित्युत्तरार्थम् अत्र चलीढ्ठति ओविजीत्यस्येवेति
तौदादिकस्यरौधादिकस्यैवचतत्रग्रहणम्व्याख्यानादितिभावः अभिजिहत्तीति

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

उपक्रम्यास्य पाठादस्यपरस्मैपदित्वमेवेतिबोध्यम् इत्यदादयः २.७॥
भाव्यमिति त्तीवाचहोरित्यत्र दानमप्रसिद्धं चेद्विप्रायजुहोतीत्यपिस्यात् अतआह
प्रक्षेपइति वैधेआहवनीयाग्न्यादिरूपे तत्र प्रज्वलनाय प्रक्षिप्यमाणोकाष्ठादावति
प्रसङ्गः वात्तापाह हविषश्चेति जुहुतइति श्लोः परनिमित्तत्वाभावेन शत्वेनस्था
नितवाऽनादेशत्वाभावेनचस्थानिवद्भावेनशपत्वमाश्रित्यनगुणः परत्वादिति
हुश्नुवोरित्येतदपेक्षयेतिभावः भियोन्यगमहनेत्यतः क्ङितीतिवर्त्ततेअभ्यस्तस्येत्य
नुवृत्त्यासार्वधातुकइत्यनुवृत्त्यावाभीतइत्यादौनदोषः पूर्वदीर्घोच्चारणमुत्वायउदो
ष्ठ्र अङ्गावयवोष्ठ्योति स्फुतावितिक्र्यादेः क्तेसमीर्णइतियथास्यादितितत्२८६
ऊत्वविधानस्यकित्येवफलमितित्त्वचपितुक्तितीतिगुणाभावेवार्णादाङ्मितिव

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

त० बो० टि०

७९

लपाठः तदनुक्तेर्छन्दसैव पञ्चानां छान्दसत्वोक्तिः असः असदिति [illegible] पिधातो
। रितिवाच्यः सन्तीति इदित्वान्नुमित्यकोरिति सलोपे कृते रुत्त्वे स्तीति पक्षे तल्लोपः इत्येके इति
अत्राहुश्चिवीजन्तुहल्लोननतः इतिस्त्वस्य भाष्यविरोधः तत्रत्य भाष्यादयमत्रामा
त्तिकः अन्यथा बहूनां संनिधाने बहूनामिवेति पक्षे मंशाज् धातौ वित्वात्रापि दोषा।
तदनुक्तौ बीजानापत्तिः वशाकान्तौ अस्य भाषायां प्रयोगोऽसाधुरेव उऽठीति सम्
प्रसारणाधित्वषत्वज [illegible] श्त्वष्टुत्वानि अवडिति लङि हल्ङ्यादिलोपे षत्वजश्त्वचे
र्त्वानि औष्टं सम्प्रसारणोऽमादित्वात् चर्करीतमिति यङ्लुकः सञ्ज्ञा तेन तदन्त
ग्रहणं सामर्थ्यात्किरति चर्करीतान्तमिति लक्षणमे भाष्योक्तेः अदादावितितेनव
ङ्लुगन्तानामप्येव न तु तद्धिक लोप्रयुक्तः पश्यनादिः शपोलुक् च परस्मैपदिन

७९

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

कारउच्चारणार्थस्तदाह यकारइति नित्यत्वादित्यन्तरङ्गत्वस्याप्युपलक्षणम् टेरेत्वमि
ति अचः परस्मिन्निति सूत्रे आदीध्ये इति भाष्यप्रयोगादिति भावः आदीधयते त्वेति अन्त
रङ्गत्वेन तिलोपात् पूर्वं वीवर्ण्योरिति लोपे आदीधक इति सिद्धम् यत्तु नाग्लोपीति सूत्रे
भाष्ये वर्णग्रहणसामर्थ्याद्धेतुमत्येपीत्वमित्युक्तं तत्तु अन्तरङ्गत्वमनालोच्य एवं चान्त
रङ्गः परिभाषाया अनित्यत्वे एतज्ज्ञापकमिति बोध्यम् एतेन वर्णग्रहणसामर्थ्यात् अयूप
मातो इवर्ण एव लोप इति हरदत्ताद्युक्तमपा[illegible]स्तं वेवीङोनन्तामोङः शास्वितिप
ठ्यते इति न्यक्षत्यादय इति सूत्रस्य भाष्यस्वारसः घससस्ति न्यक्षत्यादय इति सूत्रस्य भा
ष्यस्वारस्यात्तु सस्तिधातुरेव नास्तीति प्रतीयते तत्रैव कैयटे घसस्रास्तिस्वमे इत्येके पठन्ति
तत्रास्तिपा निर्देशेन शासस्तिवार्थभेदात् पुनः पाठ इत्यन्ये इत्युक्तं माधवानुरोधीतुम्

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

लं कर्त्तव्यमितिवार्त्तिकादितिभावः भाष्यमिति इष्टमेवैतच्चकाधीतिभाष्योक्तेः
सिचोनुवृत्तेर्भावोपूर्वकर्त्तं चानिष्टाबहमितितद्भावः तिव्यनस्तेः अनस्तेः
किम् सालित्वांसर्वेमाइदं आइति लाङि तिप्पस्तेस्तूपं वहुलं छन्दसीति इत्यान
सिपिधासिचिवेत्येवदत्त्वविकल्पेसामान्यसूत्रेणैवहत्वेसिद्धेप्यातोऽरितिदृश्चे।
स्युत्तरार्थम् यासत् अङ्योगस्यैवग्रासेर्ग्रहणादाशास्तेइत्यादोनेतिभाष्येस्य
ष्टम् शाहो इत्याद्यपवादः यद्यपिपूर्वेसूत्रेशासइत्यवयवषष्ठीतथापीहोपधा
पदतिवृत्त्यास्थानषष्ठ्येव पञ्चेति अतएवदीधीवेवीतिसूत्रेदीधीवेव्योश्छा
न्दसत्वादितिभाष्यंजक्षित्यादयइतिसूत्रेपुलिचग्रीछान्दसाविति भाष्यञ्च यी
वर्णयोर्दीधीवेव्योरित्यतोलोपइत्यनुवर्त्ततेपिश्चइवर्णश्चेतिद्वन्द्वः पीत्यत्र

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

त्तिः अनयोर्गतातइति श्नासाहचर्य्येणाभ्यस्तेप्यन्यस्यैवग्रहणं ज्ञायतीत्यत्रदोषः
तत्साहचर्य्येणाभ्यस्तस्यापिसार्वधातुकएवलोपइत्याह सार्वधातुकइति आमिति
काम्प्रत्ययादितिसूत्रेभाष्येस्पष्टमिदम् ओइत्येवेति ओकारस्यविवृततरत्वेनपत्न।
लाघवादितिभावः आतोलोपइति आर्द्धधातुकेविवक्षितेलोपेपिऔविधानसा
मर्थ्यादेवभूतपूर्वगत्याकारान्तत्वमाश्रित्यणलाआदेशइतिभावः आम्नोति
पक्षेइति इदंमतंवच्चिकाजादितिसूत्रेभाष्येध्वनितंकैयटेनत्वस्पष्टमेवोक्तम् स
निताबुलीति अनन्तरस्येतिन्यायेनबर्त्तिकप्राप्तस्यैवनिषेधः तेनददरिद्रिषेती
त्यत्रातोलोपोभवत्येव ददरिद्रिषतीत्येके दिदरिद्रासतीतिवेतिभाष्यात् अदरि
द्रासीदिति अयमप्ययोगोदद्दरिद्रस्येतिसूत्रेभाष्येइत्येकेइति धिन्वेत्यत्रासिचोग्रह

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

ल०प्र०

७७ सेनचपदे विषयस्य ग्रहणं विरत्रे तच्छास्त्रकल्पो विन् ज्ञाग विद र्विरित्याद्यव्युत्पन्नं
प्रातिपदिकम् उणादिषु पाठितेनेरव्युत्पत्तिपक्षस्यैव सदत्रं औणादिको विनिति चि
न्त्यं एतच्चौणादपर इति सूत्रे निरूपयिष्यते विग्रहणसामर्थ्याज्ज्ञागवेल लक्षणान्त
देणा पिगुणो न क्वित नगस्य तेस्वेकारपरस्यात्र ग्रहणात् क्विपस्तु सोनुनासिक इति
भाष्ये स्पष्टम् निषिध्यतेऽइति ज्ञागरकेइत्यत्र गुणोक्ते उपधावृद्धिस्तु न चिसाल्कृति
षेधे बेयर्थ्यापत्त्या जागर्तेर्गुणोउपधावृद्ध्यभावकल्पनात् यत्तु गुणोत्तरं वृद्धिमा
५७ त्राभावे एतत्तोकमाश्रित्य हन्यन्तेति सूत्रे जागर्हणं ५७
दित्याहुः ज्ञाग इति सूत्रस्य भाष्यस्य तु सामान्यापेक्ष
ज्ञापकत्वए वन्चरो सद्ध्यपते इदितिस्य सौत्रो ऋत्वः ईहल्यघोरित्यस्यापवादः आ
र्धधातुके लोपविधानात्सार्वधातुकएवेदम् आत इत्यत्र वस्त्पाल्लोपोत्तरं तस्य त्रब। ७७

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

त्रम्पाविपरितान्यानितेस्समीपे योरेफ स्तस्मान्नास्यणत्वमित्यर्थः सामीप्यंचाव्य
वहितमेवव्याख्यानात् प्रातितीत्यत्रैकादेशस्यपरादिवत्त्वेनानित्यव्यवहितत्वे
रेफस्यास्ति स्थानिवत्त्वेनतु न पञ्चमीसमासस्यानित्यत्वात् पर्वनितीत्यादौपका
रेणव्यवधानान्नणत्वमन्यथाऽऽदिव्यवायेपिस्यादितिभाष्येस्पष्टम् अनाइति
सूत्रे प्रातीत्यत्र पदान्तस्येतिनिषेधबाधनार्थं अनापबादइति यद्यप्यनार८
ङ्गोक्तस्यचस्तस्यापवादविषयं प्रकल्प्यो॰ त्सर्गोस्तां प्रवर्त्तते ग्रामसपकुल्यायेत्सा
दौ प्रवर्त्तत इतित्तीयादिष्वितिसूत्रे कैयटोक्तरीत्याप्रकल्प्यचापवादविषयमुत्स
र्गोभिनिविशत इतिभाष्योक्तन्यायमूलकेनोपजनिष्यमाणोप्यपवादइतिन्यायेनद
दतीत्यादावन्तरङ्गोप्यन्तादेशो न इत्सन्तीत्यादौ नाप्यम् अनत इत्यपकर्षात् अत
एवप्रतीबिषन्तीत्यादौ न नाप्यो चित्ता लृ पर्युदासेन बहुविषयस्याड॰ त्यर्युदा

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

वग्रहणात् पूर्वंधातुरूपेति द्वित्वात्पूर्वंणत्वाद्येवं पत्येकतेऽइति णुपिमूतोद्विरुच्य
तेऽइतिभाष्यादितिभावः यदितु णपिसम्बन्धिणस्येति सूत्रार्थोऽभ्याससोपि णुपिस
म्बंधीभवत्येव तदीयद्वितीयप्रयोगसम्बन्धित्वादित्युच्यते तदा णत्वात्पूर्वं
द्वित्वेपिनदोषः इदमेवयुक्तम् पूर्वंधातुसाधनेनेतिसिद्धान्तात् अतए
वभाष्येणुपिमूतोद्विरुच्यतेऽइतिप्रचुरः पाठः अन्यथाभ्यासस्यानर्थकत्वात्तत्
सम्बन्धिनः णत्वमेवनस्यादितिनिरूपितम् स्यादिष्वितिसूत्रे नित्यत्वाच्चेति
अप्युच्चयोयम् णुपिरूपाभावादिति अर्थवत्णुपिरूपाभावादित्यर्थः अन्यथै
कदेशविकृतन्यायेन सत्वंदुर्वारमेव अभ्यासस्यानार्थवत्त्वेनाचेत्समुदायस्ये
त्यत्रैवसूत्रे दयतेर्दिगित्यत्रलुङ्कादित्यत्रचभाष्येस्पष्टम् अनिते: उपसर्गाद
समासेइत्यतउपसर्गादितिवर्त्ततेणोताइतिच अत्रसमीपार्थेकमन्दव्ययकष्पस

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

द्विष्टपरिभाषानपेक्षत्वादन्तरङ्गत्वान्नामादयस्तत इदंपादः पदितिसूत्रेभाष्येस्प
ष्टम् प्रकृतीति प्रत्ययविशेषापेक्षया सुडपेक्षयान्तरङ्गत्वादित प्रश्चेति लोपेया
सुडीटोः प्राप्तयोरन्तरङ्गत्वाद्यासुडित्यर्थः सामान्यधर्म्मापेक्षशास्त्रापेक्षया
कश्चिद्विशेषधर्म्माधिको निमित्तको यत्तद्विशेषापेक्षशास्त्रं ततो बहिरङ्ग
मिति तदर्थः स्यादित्वे सार्वधातुकत्वं च न त्वयासार्वधातुकत्वज्ञानाय प्रकृतेर्धातु
त्वज्ञानं प्रत्ययस्य प्रत्ययत्वज्ञानं चावश्यकमिति सामान्यधर्म्मनिमित्तकत्वम
प्यत्रास्तीति बोध्यम् वस्तुतइदम्बहिरङ्गत्वम्भाष्ये क्वापि नाश्रितमिति परिभाषावृत्तौ
निरूपितम् तस्यानित्यत्वादत्र यासुट् क्रियते प्रकृत्वाभावे नाडीटोः प्राप्त्यभावे
न तयोरनित्यत्वात् इत्यन्ये तुविनिदुर्म्यः सुपीत्यागन्तुकेनेकारेणाकृतसम्प्रसा
रणस्य ग्रहणं नास्तीति किं न गंतं समेति पचाद्यजन्तसाहचर्य्येणानस्यापि क्रदन्तस्ये

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

स्तस्यापत्यमानुसेयइत्यत्रस्नुभ्रादित्वाड्ढकि ठेलोपेइत्युक्तोपेसकारनिरूपितोपसर्ग
त्वसत्त्वेनषत्वापत्तेः मज्जेर्वेः अत्रास्याधर्षीयस्यच मज्जइत्यस्यचग्रहणं व्याख्यानात्
त् लुग्विकरणपरिभाषायात्वनित्यत्वादत्रनप्रवर्त्तते धातोः कार्य्यमुच्यमानमिति
परिभाषालब्धमर्थमाह धातुप्रत्ययेइति तेनपरिमृड्भ्यामित्यादौन अनादावि
ति आर्धधातुकेयस्मिन्विधिरिति परिभाषालभ्यार्थानुवादः मृडतीति हेर्धिः षत्वष्टु
त्वजश्त्वानि पात्वादिति युगपत्प्रवृत्तौ द्वयोः स्वस्वनिमित्तानन्तर्यासंभवस्तूपे
(विरोधोस्तीतिभावः स्वदस्वपं हलादेः किं पयहृदिवश्चभ्यः किमनागः पितइति
स्वरूपकथनं अपृक्तापितासंभवात् तुहस्तुइत्यत्रैवतन्निबन्धेश्च सार्वधातुक
स्येत्यपेक्षवम् अहदित्वामिति तामादिविधौधातोरित्यस्याविहितविशेषणत्वेनानि

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

कुछ्छेरामितिनिषेधात् लुकोसिद्धत्वादिति सार्वधातुकइत्यस्याभावेपिउकारान्ताङ्गाव८
यवकरोतेरतउदित्यर्थोत् अङ्गसञ्ज्ञा यालुक्यपि प्रत्ययलक्षणेन पुबोर नाकावि
त्यादिसूत्रभाष्येत्वीकारोसार्वधातुकग्रहणंस्पष्टार्थम् एतत्सूत्रशेषस्यमिदं
तर्हिप्रयोजनं सार्वधातुके भूतपूर्वमात्रेपि यथास्यात् कुर्वितीतिभाष्यन्त्वेकदेशपु
क्तिरितिबोध्यम् दधूचतिपिधातोरितिसूत्रं पदस्येतिचानुवर्त्तते पदान्तस्येतिकिम्
बत्ति वस्यासिद्धत्वात्रेस्यत्रप्रत्ययनसोरिति श्रोकन्धूदित्वात्परस्मैपदम् अत्रसार्वधातुके
इतिनिष्फत्वेआर्द्धधातुकेतस्यप्रसङ्गावात् ईतामासेत्यादो अतस्मादेरितिदीर्घयल्यलो
पेपिक्षत्यभावात् स्नस्यसार्वधातुके एसत्वाच्च आसनित्यापनितिवत् उपसर्ग
पास्येतिसस्यविशेषणं तेनप्रादुरासीदित्यत्रनषत्वं अस्तेः किम् अनुसूतेऽनुसू

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

र्य्येराततत्ताख्यस्यैवकृतोत्रग्रहणम् क्रियासामान्यवाचित्वेनान्वययोग्यतयातस्यैवा
त्रानुप्रयोगइतिभाव: भाष्येकृञ्ग्रहणस्यात्रच सर्व्वव्याख्यानादर्थैतस्यतात्पर्य्यमयुक्तम्
नविश्वसेदित्याद्यार्थमेवव्याचितेपि तच्चारितार्थ्याभावाच्चेत्यन्ये अतउतगमहनेत्यत्र
त: कृ तीतिनित्यंकरोतेरित्यत: करोतेरितिउ तश्चप्रत्ययादित्यतउतइतिचानुवर्त्तते
तपरत्वसामर्थ्यादिति इदंस्थानिवत्सूत्रेभाष्येस्पष्टम् उदवोढामित्यत्रवृद्धिवदत्रक्षेपलक्ष
णस्येतिन्यायेनाप्येतत्सिद्धं शक्यम् विकारभेदकृतलक्ष्यभेदानानाप्रवृत्तेरादिति
केचित् तत्स्थानिकश्चतत्स्थानिकस्यादि केपिलोकन्यायेनतत्त्वबुद्धे: स्वस्था

निकादेशकृतलक्ष्यभेदानाप्रवृत्तोपिस्वस्थानिकादेशकृतलक्ष्यभेदानाप्रवृत्तौ
मानाभावइतिस्थानिवत्सूत्रस्थभाष्याशयंपरे कुर्वन्निवित्यत्रकृतिम्चेतिदीर्घस्तुनभ

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

योऽभवत्येवेति दिक् संपूर्वस्येति सार्वधातुकेपिनेति भावः सङ्खेति प्रयोगस्तु चक्षिङ्
एवनास्येति घुप्रकृतिमाङिति भाष्यपाठादिति भावः अयमन्तीति प्रिष्टेरितिशेषः
अत्रार्थे भाष्यानुग्रहः विदइति पञ्चमी विकल्पव्यवधानेत्याटस्ततः परत्वासंभवा
दाह वेत्तीति अकारान्तनिपातनादिति आम्सन्नियोगेनेति शेषः तदुक्तं भाष्ये निपा
तनादगुणत्वमिति विदांकुर्वन्त्विति इतिशब्दः प्रकारे एवंजातीयकमित्यर्थः तदाह पु
रुषवचनेइति तयोर्नान्तरीयकमुच्चारणमिति भावः कर्तृत्वपरस्मैपदे तु विवक्षित
एव लोकविवक्षानुसारेणेति शब्दात् इत्येके अप्यविवक्षिते नान्तरीयकत्वादेवेत्य
न्ये लोट् तच्चारणलामर्थ्याद्विवक्षित एव अतएवोपविदेत्यभिधानं तत्राचिव्याख्या
नाद्गुपजागरसाहचर्याच्चास्यैव परस्मैपदिनोग्रहणम् गणकार्यस्येति तनादिसाहच

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

ल०को०

७३

ग्रहणं लङ्‌वज्ञावे नेतत्त्रवत्स्पर्धम्विध्यादिशेषोः स्योरितिसलोपे पायादित्येवरू
पमितिविशेषद्योतनायद्विवचनमुदाहरति पायातामिति लङ् सलोपइतिसलो
पः पारक्षतो गातिस्थाघुमास्थेत्यत्र पिवतेरेवग्रहणान्नेत्वसिजलुकोश्रलिद्दातीतिघुत्वा
भावाच्छेषेविभाषेतिवैकल्पिकं रात्वं सार्वधातुकमात्रेति मात्रशब्दोवधारणे सस्था
नत्वमिति त्वाभ्यादेशस्य त्वगादित्वत्रयोमनकल्पनावसरे वार्त्तिकमिदं सस्थानत्व
शब्देनत्ववाच्योजिह्वामू [illegible] लीयोवोध्यते यद्वा सस्थानत्वशब्दे सस्थानशब्दः
शब्दपरस्तज्ञावस्त्वतदर्थे तद्वत् तदाह सस्थानोजिह्वा [illegible] मूलीयइति अन्यथा
स्मात्तच्चितस्यदुर्वारत्वेनभाष्यासंगतिः प्रमाणा [illegible] नांसामान्यपक्षपाता
त्सार्वधातुकमात्रेप्रयोगाभावइतिभावः नमः त्वा [illegible] तीत्यादौतुजिह्वामूली

७३

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

तिषष्ठी केचिदिति अत्राच्चिवीजमट आभीयत्वासिद्धत्वेनैनेकाच्त्वाभावः ला
वस्यायामडितिपक्षेपिलङादिनिमित्तत्वादटः समानाश्रयत्वेनस्थानिनमादाय।
वासमानाश्रयत्वेनासिद्धत्वंस्वपादं ईदृशार्थे यर्थमसिद्धवत् मावश्यकमेवा
तएवतत्सूत्रेभाष्येवार्त्तिकोक्तफलानामन्यथासिद्धिंकृत्वापिश्रोतम्यमानोऽसिन्
सूत्रे इत्याद्युक्तं सर्वेषामत्याख्यानेतु अस्यलङः प्रथमपुरुषबहुवचनेनाभिधाने
त्वीकार्येमत् असावेधातुकेनप्रयोजन इत्युत्तधातावुक्तम् नुत्वेति एवकारस्तूत्त
रत्रपठमानेलिङ्श्च लिङाशिषीत्यादावर्थेवान् तथानित्यंङितइत्यतोङितइत्यनु
वृत्त्यासिद्धेलङ्ग्रहणं लङःवद्भावेनैतदप्रवृत्त्यर्थमित्यध्याशिषोः क्लोरितिसत्तोपे
यायादित्येवरूपमितिविशेषद्योतनायद्विवचनमुदाहरति यायातामिति लङः

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

इयङोपितत्वात् अन्ताङ्गः याबद्ध्याबाधे चिलक्षणानोत्ता निमित्तविघातेनित्यत्वा
ङीकाराददिति केचित्तुलावस्थायाम् ङितिपक्षेपि नाणोदाङ्गमितिन्यायेनाङ्गस्यतन्नि
मित्तभूतादेशानांच पूर्वप्रवृत्त्यानदोषः यथान्तरङ्गानपीतिन्यायोलुकृतत्प्रयोज
कसमासादीनांचप्राबल्यबोधकः अतिप्रसङ्गस्तनित्यत्वाद्बाह्यतीयइत्याहुः गा
ङादेशादितिव्याख्यानमत्रशरणम् घुमास्था गाहातीति हाकोग्रहणं नहाङोव्या
ख्यानात् दीङोयुडित्यतः क्ङितीतिवर्त्तते आर्द्धधातुकइतिचाधिकृतं ईघतीत्यत
ईदितिचवर्त्तते इकस्यत्तो इत्यवदिकइत्यादौ विशेषणाच्चैःककारः केचित्त्विति आ
ङाविधीनामत्राभीयत्वासिद्धत्वेनानिर्वाह्यताभावः अतएवमाव्येइत्तोगालुङी
त्येतत्प्रकरणेइदंपठितं आधीयन्निति इयङिसवर्णदीर्घः एघवयोरित्यधीगर्यौ

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

मडिति पक्षे नाकुः त्वाद्धावेतद्रूपासिद्धिः कथंचिदनेकांगतांकुर्मित्याम्प्रयोगे चित्रं
नेकाच्त्वाद्यप्राप्तिः नचादातिसिद्धत्वान्नयतम् अत्र पक्षेऽसिद्धवत्सूत्रस्य भाष्ये
प्रत्याख्यानात् नचैरनेकाचश्शति योगं विभज्य इतो वेत्यनुवृत्त्याऽऽदि संहिताऽ
नेकाचश्चेद्यतां तर्हि वर्णो नोत एवेति नियमान्न दोषः इति वाच्यं शब्दमर्यादयाऽलाभा
त् उरूतीत्यादिसंहितानेकाजितो यता एवाभावात् भाष्ये त्वसिद्धवत्सूत्रप्रत्याख्या
नेऽस्य योगविभागस्य विध्यपर्यन्तामात्मिति एतत्लाभमर्थ्यादापनित्यत्र पूर्वमाडित्यु
क्तं तस्मादीदृशो विषये पक्षयोः फललाभेदाऽयेऽधातोर्लोके नुभिधानमेव समत्र
सारणाच्चेति सूत्रेऽदाह तमध्येयातामित्यादि तु छान्दसं तत्र हि बहुलं छन्दस्यमा
ङ्योगेऽपीति बहुलग्रहणादादेशो नत्वं परत्वादिवृद्धिः ततश्चाटि वृद्धिः नचातिनित्यः

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

सूत्रे भाष्ये गोसम्प्रदाय इत्यादावपि संघोत्यार्थविशिष्टाद्धातोः कर्मण्युपपदे त्ति ततः
संप्रश्नद योगे गतिसमासस्तु उपपदसमासो बोध्यः साधनत्वेन प्रतीउपेच पूर्वं साधनसम्बन्
धस्तस्मिंश्च तत्प्रयुक्तं कार्य्यमपि पूर्वमेवान्तरङ्गत्वात् एवं च तिङुत्पत्तेः नतरामपि सम्ब
न्धे वार्त्तादाङ्गमिति न्यायेन गुणादेः कृतेयत्न धन्तल्युडादयोप्युपसर्गार्थविशिष्टेति
कृत्वप्रतिपादनाय पूर्वं तदर्थसम्बन्धेनान्तरङ्गत्वात्पदद्वयनिमित्तसमासात्पूर्वमेव ए
वं भावार्थतिङोपि ध्वनितं चेदं सुद्धात्पूर्वोगतिर्गतो उपपदमतिङित्यादि भाष्येषु
भिन्नपदवाच्यकारकबोधकपदसम्बन्धस्तु उपसर्गस्य अनेकशब्दयोगो नामेव
अतएव घञधात्र घोटे त्वत्र पूर्वमन्तरङ्गत्वादतुलोपादिरूपमितिसम्प्रसारणा
चेति सूत्रे भाष्ये पत्त्वादिपदिति आडपेक्षयेत्यादिः अत्र वदन्ति तावत्प्यायपा

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

दतत्र्याह लावस्थायामित्यादि एवंचद्वित्वनिमित्ताजनिमित्तत्वाभावेनद्विर्वचनेचीत्य
स्याप्रवृत्तिरितिभावः गुणायादेशयोरिति पूर्वंधातुःसाधनेनयुज्यतेपश्चादुपसर्गेणेति
युद्धान्पूर्वइतिसूत्रेभाष्यसिद्धान्तादितिभावः साधनेनेत्यस्यकारकेणेत्यर्थः उपसर्गेण
तत्संज्ञकेनशब्देनइतिदर्शनइति अनेनाहचिर्बोधिता तद्वीजन्तुतत्रैवभाष्ये एवमुप
क्रम्यनैतत्सारमित्युक्तिः निर्देशान्नेति अनेनैनहिनिर्देशेनपूर्वंधातुःसाधनेनयुक्त्यापो
सौप्यते उपसर्गार्थेनतुपूर्वंयोगः तेनपूर्वंयोगादेवानुभूयते निविशतइत्यादौक
र्मैलकारात्मनेपदयोः सिद्धिः नेर्विशइत्यादेर्नैः पत्वयोग्यादित्यादिक्रमेणार्थात्सर्व
मेवतिङ्संघचानुरुध्येत्यादेरपिसंपूर्वत्वयोग्यात्सुचेरित्यादिक्रमेणार्थः अतएवनत
त्रेधातूपसर्गयोः समासः तिङ्अतिङ्तिनिषेधात् ध्वनितंचेदमुपपदमतिङिति

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

दिवदित्युक्तं साप्येकदेशयुक्तिरेव एवंन पदान्तस्य स्त्रस्येगो त्रियोतिति सूत्रस्थेन्य
त्रेच भाष्येस्मोस्त्रेवेव एकदेशयुक्तिरेव निरूपितंच तत्र भाष्यप्रदीपोद्योते तस्यतत्त्वं
अत एवान्नादिवचेति सूत्रेउभयत आश्रये इत्यर्थे न्यायसिद्ध मुक्त्वा तस्योदाहर
णंनदत्तं वृत्तिकृता च तोर्थे नोक्तस्यानु: समेयादिति आङ: प्रश्लेषोत्र बोध्य:
मैवादिकस्येति इट किटेत्यत्र प्रश्लेषस्याप्रत्ती लिङीति भाव: इतार्द्धधातुक इति
स्वरूपकथनं किति लिङीते तावतेव सिद्धे: नित्यमधिपूर्वे इति धातुसङ्घात
पाठापेक्षत्वादधिरहितस्यैव क्रियावाचकत्वं तु कात्यायनिकं तस्यास्त्वेयवाधिस्
परिभावेउपरिभावश्च पठने नियमपूर्वकत्वमिति सूर्वादिसूत्र भाष्ये स्पष्टम्
ननु द्विर्वचनेचीति निषेधादित एवद्धित्वे उत्तरार्द्धे यगादेशोऽध्यीगे इति स्यो

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

नपुंसकोपसर्जनह्रस्वत्वानि उपेयाय प्रोच्यन्ते अन्यांत्रेत्याद्युदाहृत्य नवावहिरङ्ग
लक्षणत्वात् अन्तरङ्गं ह्रस्वत्वं बहिरङ्गम् एते विधयः इत्युक्तं नचकं हेऊं ह्रस्वत्वं नान्त
रङ्गं सुपसर्गेसम्बन्धो न्तरमेव प्रवृत्तेर्बलीयस्त्वादेकादेश एवान्तरङ्गं इति
वाच्यम् तदपवादवर्तापरिभाषाया अप्यनेनोपलक्षणात् एवं चोभयतइत्यादे
रुपग्रहणानुवृत्तेश्चैकदेशपुक्तित्वेत्यस्पष्टमेवोक्तं किञ्चोहेरिवेत्यनभ्यासादिग्रह
णपवतामीपादित्यादेरनभिधानं सूचितं यदप्यनादिवच्चेतिसूत्रेप्राप्तितेत्यादावेक
देशादुत्तरपदप्रकृतिस्वरो विप्रतिषेधेन सचावश्यं विप्रतिषेध आश्रयितव्यः
नह्येकादेशोउत्तरपदं परं भवतीति व्यपवर्गेभीवाभेप्राप्ते तासिद्धान्तिनोक्तेन
ननुचानादिवद्भावेनयामेपिपूर्वपक्ष्येकदेशिनाप्राङ्गिते उभयत आश्रयेनाना

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

ल०श्री०

९९

मीयादित्यादो वार्णादाङ्गमिति न्यायेन ह्रस्वे कृते लक्ष्ये लक्षणस्येति न्यायेन पु
नर्ह्रस्वाप्राप्तेर्नास्य निषेधस्योपयोगः अनुपसर्गादस्य मीतीति सूत्रे कैयटे स्पष्टम्
यत्तु व्याख्यपत्वादत्र तन्न्यायाप्रवृत्तिरिति तेनोक्तं तत्तु इयायेत्याद्यसिद्ध्याऽसंगतमि
ति स्पष्टमेव यदपि प्रोह्यते इत्यत्रैकादेशे कृते व्यपवर्गाभावान्न ह्रस्व इति तत्
सूत्रे भाष्ये उक्तं तस्यान्तादिवद्भावे पि उपसर्गत्वापात्वाभावादित्यर्थः साप्येकदे
शयुक्तिरेव वार्णपरिभाषयापि सिद्धेः आरुह्यते ओह्यते समोह्यते इत्येतद्वारणाय
तत्र समेयादित्येतद्वारणाय चात्र इत्यनुवर्तते इति भाष्यमप्येकदेशयुक्तिरेव
आङोप्युपसर्गत्वेन तेन न्यायेन पूर्वं ह्रस्वस्यैव प्रवृत्तेः अत एवान्तादिवत् सूत्रे
ऽभ्यासादीनां ह्रस्वत्वेनान्तादिवत्त्वे के पुनरभ्यासादयः अभ्यासो हां वाच्यं नदी

९९

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

किंच तत्रान्तादिवत्त्वेपि व्यपवर्गाभावेनोपसर्गात्परत्वस्यैव भावेनाभीयादि
त्यादिसिद्धिः नचोपसर्गस्येति सूत्रेऽपतिपरस्योपसर्गस्येत्यर्थेऽज्ञायतेऽइत्या
दावेकादेशे कृतेऽव्ययवर्णाभावाद्‍यतावितित्वं नस्यादित्याशङ्क्यान्तादिव
द्भावेन व्यपवर्ग इति भाष्यसंगतिस्तस्मात्सर्वपरान्तादिवद्भावेऽऽद्यसमाजत्र
त्त्रः स इति वाच्यम् तद्भावेपि बाह्यवभेदाभावेनापतिपरत्वस्यानुपपादनेन तस्यैक
देशयुक्तित्वात् नहि तेनातिदेशेन वाच्यवृत्त्या तदारोपबोधनं शक्यं कर्तुं तस्मा
देकदेशिनोक्तेन तस्मिन्नर्थे परैरेकदेशिनोभयतआश्रयेनान्तादिवदित्युक्तेच
पास्मिन्निति स्यानिवद्भावाद्यपवर्ग इति सिद्धान्तिनोक्तम् अत एवो भेऽथ्रम्यस्ताभि
ति सूत्रे ईत्वं नित्यादौ नुम्प्रतिषेधस्यैकादेशे कृते व्यपवर्गाभावात्वारितः किञ्चा

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

गुडोदकमिति भाष्यमुपादायान्तादिवच्चेति सूत्रे कैयट इति बाच्यम् येन विधिरिति सू
त्रे भाष्ये सर्वके इत्यत्र जसः शी कथं न च यथा गङ्गायां ग्रहणेन ग्रहणं तथा तदन्तः प्रवि
ष्टाक्षरस्यापि तदस्य ग्रहणेन ग्रहणमिति वाच्यं यथा परिच्छिन्नपरिमाणार्थवाचकानां इग
दिद्रोणादिशब्दानां न्यूनाधिकयोर्न प्रवृत्तिस्तथा सर्वाद्युपादानेन क्लृप्तपरिमाणसञ्ज्ञा
याविनाशात्तद्व्यापारं न न्यूनेऽधिके वा प्रवृत्तिरित्याशंक्य नेदमदसोरिति ज्ञापकात्समा
श्रितम् तत्तुल्यन्यायाद्दात्त्वाविदीर्घविशिष्टेभाने च लौकिकन्यायेनोपसर्गत्वाभावात्
उपसर्गसञ्ज्ञायाः परिच्छिन्नपरिमाणत्वादिगतत्वादिति बोध्यम् लक्ष्यानुसारात् क्वचि
न्न्यायानाश्रयणमिति न दोष इत्यन्ये यद्वेतु वतिघटितशास्त्रस्याहार्यत्वात् तेष बोधकत्वे
न तस्य च विसृष्टविषयस्यापि गुणपत्वसम्भवेन लौकिकन्यायेनोक्तेन नास्य सिद्धिः ।

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

पकर्षेणोनेकारस्तूपेणोपात्तत्वर्थात् इदम्ध्यात्तिद्धवंस्त्रनामाङ्‌योग इतिसूत्रयोर्भा
ष्येस्पष्टम् इणोताऽइति प्रसिद्धत्वादस्यैवात्रग्रहणमितिभावः उभयतइति पूर्वपाश्च
र्वाभ्यामन्तादिशब्दाभ्यांचविरोधस्यपुरस्फूर्त्तिकत्वाद्धिरुद्धातिदेशद्वयस्ययुगपदसं
भवः वस्याद्वयोरेकः प्रेष्यस्ताभ्यांयुगपत्प्रत्नादेशकार्य्यैस्त्रेरितोऽविरोधार्थीकल्या
पिकार्य्यंनकरोतितद्धदितिभावः एतद्धिबपेस्थानिवत्त्वंतुनआनुमानिकेस्थान्यादेश
भावेविशिष्टस्यस्थानित्वेपिप्रत्येकंतयोःस्थानित्वेमानाभावात् ओतस्तुवर्णयोरे
वेतिबोध्यम् स्पष्टाचेयंरीतिःउपसर्गादस्यत्यूह्योरित्यस्यप्रोह्यतेइत्यादौगुणोहितत्र
वृत्तिवारणायभाष्ये नचभान्तस्यैकविकृतन्यायेनोपसर्गत्वादीकारस्यपररूपादिवद्भा
वेनेतात्वाद्धत्वोडुर्वीः स्पष्टाच्चेयंरीतिःउदकेकेवलेइतिपूर्वपदान्तोदात्तत्वंप्रयोजनं

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

ला० प्र० ति०

अभ्यासविकारेबाध्यबाधकभावेनपात्त्वाप्रवृत्ताविचड्यन्तरं दीर्घनिष्ठस्यापत्तेः ६

पतुरिति नतुइइअतुसितिस्थितेभ्यासदीर्घपात्पचिस्थानिवत्त्वेनसवर्णदीर्घभ्यासदी
र्घविधानसामर्थ्यात्पुनर्थ्यणभावेईअतुरितिप्राप्नोति अनन्तरस्येति न्यायेन तत्साम
र्थ्येनयणएवबाधोनतुदीर्घस्येतिचेन्न· एवंस्थेवविधौस्थानिवत्त्वेन यणोदीर्घोपत्तेः
आयन्निति पणाआभीषासिद्धत्वादाट् नदसिद्धत्वप्रत्याख्याने तुलावस्थायामडेवकर्त
व्यः आडजादीनामितिचनकार्य्यम् आटश्चेतिसूत्रमटश्चेतिकार्व्यन्तेनऐन्यतेत्यादौ
नदोषः वृद्धिविधौधातोरित्यपकर्षेणावोहलतीत्यादौनवृद्धिः अतोगुणेइत्सूत्रंनाट
इतिकर्तव्यम् तेनाटोदीत्यादौनपररूपम् आष्ठनगित्यादौवेदेतुछान्दसोदीर्घः आप
नित्यत्राचान्तागड्त्वाहृद्धावायादेशः वृद्धोकृतायामितोपणितुव· तत्रएरित्यप

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

त्यतः पितीत्याद्यनुवर्त्तते उतो वृद्धिरित्यतो हलीति च ऊर्णोतेर्विभाषा सिचि वृ
द्धिरिति तत्र त्वंनेटीति च निषेधविकल्पे विकल्पस्य फलितत्वात् नेति निवर्त्तते बहु वृद्धिर्वे
ति ब्रुवः पञ्चानाम् आद्यं ब्रुव इति पञ्चम्यन्तं द्वितीयं षष्ठ्यन्तं विदो लटो वेत्यतो लटे
वेति वर्त्तते चत्वामिति महाप्राणादेश प्रकरणादाहस्त इति नोक्तं हलादेः पित इति नाभ्य
स्तस्येत्यतः पितीत्याद्यनुवर्त्तते सार्वधातुकस्येत्यपि बोध्यं तेन उवक् चेत्यत्र न अप
क्त इति तु नानुवर्त्तते ब्रवीतीत्यसिद्ध्यापत्तेः वक्तीत्यडिति प्रयोगस्यानुकरणोऽस्यस्व
तन्त्रस्य च विनिगमना विरहादनुकरणमिति भावः दीर्घ इणः अत्र लोप इत्यतोऽभ्यास
स्येति अचो लिटीत्यतो लिटीति चानुवर्त्तते कितीति किम् इयाय न च परत्वाद्दीर्घे अभ्या
सविकारे बाध्यबाधकभावाभावेन पुनः प्रसङ्ग विज्ञानेन चेयङ् रूपासिद्धिरिति वाच्यं

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

पूर्बत्रासिद्धीयमिति पूर्वत्रासिद्धमित्यधिकारे भवमित्यर्थः गहादित्वाच्छः यत्
पूर्बत्रासिद्धीयं शास्त्रं तत्राद्वित्वे इत्युपतिष्ठते इत्यर्थस्तच्च पूर्बत्रेत्यनेनान्वेति एवं चाद्वि
त्वनिमित्ते पूर्बत्रेदमसिद्धमित्यर्थः द्वित्वस्य त्वन्यत्रासिद्धत्वं भवत्येव अत्राद्वित्वशा
ब्देन व्यवाष्टमाष्टमिकं चाविशेषात् लिङ्गादिति अन्यथाऽनितेरित्यनेन कृत
णत्वस्य द्वित्वे आनिनिणदित्यादेः सिद्धावुभाविति सूत्रमव्यर्थं स्यादेवं च णत्वविधा
वस्यानुपस्थानमिति भावः विभाषोर्णोः गाङ्कुटादिभ्य इत्यतो ङिदिति विज इडि
त्यत इडिति वानुवर्त्तेते तत्रेडागमः एवाविज इडित्यत्र तस्यैव सम्भवेनार्थाधिकारा
त् अतः श्रोर्णुवीत्यत्र नायं विकल्पः अन्यथापरमपि सार्वधातुकमपिदिति
बाधित्वा निषेधाश्च बलीयांस इतीदमेव स्यादिति दिक् गुणोपत्ते नान्यत्तस्ये

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

लः असतीति सूत्रे भाष्ये स्पष्टं सार्वधातुकमपिदित्यस्यावकाशस्येदं लभ्यते ननु पूर्व।
वाक्येन ङित्त्वमपि तुल्यमत आह विशेषेति ह्रस्वादिति आर्द्धधातुकत्वान्न व
ङिः स्मरतीति अव्यहिततिङ्धानमत्रबीजं शाम्यमोर्वहुलं छन्दसीति वि
करणात् लुकि वेदे उदाहरणम् ऊर्णोति उतो वृद्धिरित्यतो वृद्धिरित्यनुवर्त्तते आ
र्णोतीति ऊर्णोतेर्नुवद्भावे नेजादेरित्यनेकाच इति आमोभावस्यातिदेशादिति भावः
नन्वाः अमादेरिति कर्मधारयात्पञ्चमीतदाह अचः परा इति आदिभूतादचः परा इ
त्यर्थः नन्वत्रारवणेचिणाअवर्णास्यादत आह तृषाद्धस्येति णत्वस्यासिद्धतया बुद्धे
वद्धित्वकरणात् पञ्चम्याः शास्त्रप्रवत्तिस्तदीवद्धितीयप्रयोगस्येव साधुत्वात् व्याख्या(
नान्नोत्रारवणे न अवर्णं पूर्वोच्चारितो न व्यवधानाच्च न शास्त्रगात प्रसङ्ग इति भावः

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

ल० प्री०

६५

देशात्स्वतन्त्रयोरुभयोरपियहणं स्यातीतिप्रयोगस्यस्थानामनुकरणं साधोतिवत्
वैचित्र्यार्थइति ध्वेइत्यस्यपूर्वत्रापकर्षः सेइत्यस्योत्तरत्रानुवृत्तिरितिवैचित्र्यम्
इस्रोर्ध्वेइउभावार्थयोगविभागइतियुक्तंभाष्यविरोधात् इउणेनोसध्वेचेतिभाः
ष्यसंमतःपाठः आङःशासु अयंधातुर्वेचीङ् नन्ताम्मितिज्ञप्तिस्त्यादिसूत्रस्थ
भाष्यत्वाससेः नमोवाकमितिवचेर्घञ्जिवाकः नमइतिवचनमित्यर्थः नम
स्कारमितियावत्प्रशास्महेकुर्महे इत्यर्थः धातूनामनेकार्थत्वात् यितिअ
यंदन्त्यादिरपि भीङोसृट् गेन्तइत्यतोन्ङइतिअदभ्यस्तादितिच॰वर्त्तते तच्च
षष्ट्याविपरिणम्यतेतदाहातेइति न्स्येववहुदित्ववदादेशोउत्त्रमः उतोव अची
त्येतद्रहितंनाभ्यस्तस्येतिसूत्रमनुवर्त्ततेतदाह यितीति भाष्येपिचेति इदंचवह।

८४

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

मित्तप्रत्ययेक्यएवतेनजिहननीपिबतीत्यादौन अदनामिति तेनावधी
दित्यादौनवृद्धिः अतिक्षातेति क्षालइतिक्सः लुग्वेतिवालुक् अतिक्षा
तामिति क्सस्याचइत्यन्त्यलोपः पुजअर्थइति अनुदात्तेतश्चहलादेरितियु
चंविचक्षणोऽनोदात्तः ज्ञापनार्थइति अनेपदित्त्वव्याघातकत्वेनचारिता
र्थ्यात्कथंज्ञापकत्वम् भाष्यानुक्तंचज्ञापकत्वमतइदंमाधवानुरोधेन
एकापणिस्याघसाध्वेवेतिबोध्यम् असिद्धकाण्डेइतितेननुग्विधेननिवर्तितं
सौत्रत्वंतत्रभवः सौत्रत्वीयइत्यत्रधान्वयोपधादितिदुष्टं किंतुछएव तत्
द्ववचनंणत्वप्रकरणानन्तरम्बोध्यम् तेनपर्य्याव्यानमित्यत्रकृत्यचइति
णत्वंन यस्पतिविवक्ति अस्पतेःपुषादित्वाल्लिङितङ्च्यग्रहणम् वक्तीतिवच्या

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

श्यमानस्यव्यवहितत्वादिट् सहितस्यचानिर्दिश्यमानत्वात् अत्रादित्यवधित्वा
त्परत्वात्तातङः स्थानिवत्वेन पुनर्धित्वंतु नसहते कृताविति स्यावात् युगपत्प्रव
त्तौसत्वनिमित्तानन्तर्य्याभावस्त्रासंभवस्यसत्वेन परत्वप्रवृत्तेः तोह्यासम्भ
वएवचविप्रतिषेधशास्त्रप्रवृत्त्युपयोगीति स्थानिवद्भावस्तु कार्य्यप्रवृत्त्युत्तरं न
प्रवृत्तिकालेइति युगपदसम्भवः स्पष्टस्वेतिदिक् अदः सर्वेषाम् अडगार्ग्ये
स्यतोडितिवर्त्तते प्रातिहन्तीति नेर्गदेतिणत्वम् लुप्तषष्ठीकमिति असमस्त
सौत्रत्वाल्लुप्तविभक्तिकमित्यर्थः तेनमुचादौ नदोषः अनुदात्तोपदेशाइति
अनुनासिकान्ताइतिशेषः उपदेशेतिकिं यतिः क्तिनिनित्त्वेनाद्युदात्तत्वेपिन
दोषः जघनिचेत्यादौअतोन्त्यपरत्वाभावादाहाभ्यासाच्चेति इदंचाभ्यासाङ्कःनि

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

स्यायुगपत्त्वास्यभावेन विप्रतिषेधशास्त्राप्रवृत्तेः तदभावपक्षे तेन वाधस्य वक्तु
मशक्यत्वाच्च पाद्रूपमिति आर्द्धधातुकोपदेशे दन्तत्वाभावान्नातो लोपः अ
श्ववीदिति नन्वत्तटेङुःत्वा कुतो इगन्तत्वाभावाद्द ध्यप्राप्त्याऽपादेशोपान्तत्वादे
कहलन्तलक्षणाया निषेधे सिद्धे किमप्यन्ते त्यत्र लो प्रि ग्रहणो नेति चेन्न सिचि
वृद्धिर्येन नाप्राप्तिन्यायेनान्तात्कृष्णापवादत्वादिक इतिभ्यादयः सौत्र इति कमे
र्णिङितिसाहचर्यात्तीतिइका निर्द्दिष्टे। नत्विकारान्तः ऽ-यप्रत्ययेऽकृत्सार्वधाति
दीर्घेणासिद्धेर्दूयङ्करणात् एकेइति अतीयते स्यात् घलापोरितिकोष्ठगादर्थ।
द्वयमपि तत्र घलोपोरित्यस्य जुगुप्सा करुणापोरित्यर्थः नित्यमिहुति अन्य।
याभा द्वोत्र नियमाद्विकल्पः स्यादिति भावः हुग्रल्भ्यो हदिहीत्यादेत्र न निर्द्दि

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

तोद्वित्वेउवङ् उवङि पूर्बरूपस्यनस्थानिवत्वं उबर्णान्तधातोरुङ्‌विधानेनाकारान्
सर्बवृत्तिधर्म्मावच्छिन्नोद्देश्यकत्वाभावात् आकारैकदेशाव्याकारात्परभूतनि
मित्तकत्वाभावाच्च अत्यासन्नयाऽच: परस्मिन्नित्यत्रादेशस्यान्यपेक्षपरत्वावन्नि
मित्तकस्यैवग्रहणात् अछ्वदतीति अछगत्यर्थेबदेस्थैतिगतितत्वम् बिभाषा
श्वे: उभयत्रविभाषेयम् शुशावेति अत्रनित्यत्वात्सम्प्रसारणोन्तरङ्गत्वात्
पूर्बरूपेवह्व्यावावितिभाव: नन्वेतदभावेतिङ्ग्रभ्यासस्येतिदुर्बारम् तथाच
शिश्वायेत्यसिद्धिरतआह स्वयतेर्लिटीतिवाचनिकमेवेदं एतत्सामर्थ्यात्श्व
यत्यभ्यासविषयलक्षणानुपपन्नावस्थैवेतिभाव: यत्वनेनपत्वात्तस्यबाधइति
तत्रअस्यपत्वेनद्विर्बचनात्पूर्बम्प्राप्त्यातिङ्ग्रभ्यासस्यत्यस्यचद्वित्वोत्तरंप्रा

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

स्यान्नसम्प्रसारणेलिडादिसिद्धिः स्यादत आह अभ्यस्तीभविष्यत इति

सम्प्रसारणोपपत्तिः अभ्यस्तीभविष्यतेर्ह्वेञ इत्यस्य भ्यस्तप्रकृतिभूतस्य ह्वेञ इत्यस्यैनादेशात् अन्यथा द्विर्वचनं सम्प्रसारणं निमित्तीभवात तत्प्रकृतिः पञ्चतं धातुत्वे निमित्तीकृत्याववस्येकाचो द्वित्वं सहित तत्प्रकृतिरित्युच्यते अत एवकः सम्प्रसारणमिति सन् चङ्परे णौ सम्प्रसारणविधायकं चरितार्थम् तत्र कापत्तेरभ्यस्त्र प्रकृतित्वात् स्पष्टं चेदं भाष्ये पञ्चके यतेनाभ्यस्ताक्षिप्तप्रत्ययेनन्तरस्य ह्वयतेर्ग्रहणेन नात्र दोष इत्युक्तम् तत्तु घुतिह्वाव्योरितिसूत्रे कैयटात्वाऽसङ्गतमितिस्पष्टमेव जुहुवतुरिति क्वाग्रतुसित्यत्रालोपापेक्षया नैमित्तिकत्वेनान्तरङ्गत्वात् सम्प्रसारणे बार्णपरिभाषाया अनित्यत्वात्प्रयतने नान्तरङ्गत्वात् सर्वेभ्य एव तत्

सि० कौ०

६२

सावस्लिनित्यानिट्चेतिभाष्योक्तेः नहितासौसन्नास्यानिवन्नावसहस्त्रेणाप्यति
देष्टुं शक्येयतिभावः वेमः अत्रकितीतिनानुवर्त्तते तदाह ववाविति सामर्थ्या
दिति तत्सामर्थ्यात्पुनर्विधानं तेनविध्यन्तराणाम्बाधइतिभावः इदमेवच
सामान्यतोज्ञापयति अभ्यासलोपाभ्यास सम्प्रसारणविषयेऽभ्यासविकारे।
बाध्यबाधकभावोनेतिनप्रवर्त्ततइतीति वोध्यम् तेन व्यथ्योर्लिटीत्यस्याचिय
लोपम्बाधित्वाप्रवृत्तिः सम्प्रसारणं तदाश्रयं चकोर्व्यैबलवदिति तुउभयेषां
ग्रहणविषयर्य्यापत्याभाष्येप्रत्याख्यातमितिदिक् इडत्यर्त्तीति अन्यथाकृतो
भारद्वाजस्येतिविकल्पः स्यादितिभावः वीधादिति सम्प्रसारणेकृतसार्वेतिदी
र्घः अभ्यस्तस्यच नवुद्दित्वेभ्यस्तसञ्ज्ञायामुत्तरखण्डस्यसम्प्रसारणेअभ्यास॰

६२

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

।चि।कालामिति कृप्रत्ययः अतएव वपिष्ककलामार्थ्यं इति सन्यङोरित्यत्र भाष्यं शासि
वसि आदेश प्रत्ययत्वाभावादप्राप्ते विधिरयम् शासिहृयमप्यत्र गृह्यते आशिषि
लिङि त्यादिनिर्द्देशात् आवात्त्वामिति सिजलोपस्यासिद्धत्वात्सः सीति तत्रोसिजलो
पः रेकारइति इत्यस्मोकेत्वनुमस्यादित्यभिमानः परेतु वपितित्यादौ स्थानिवद्भावेन
भाव्यातिदेशिक धातुत्वं गृहीत्वा धातुनिर्द्देशे इकः सत्वे नतु मि[illegible] त्याहुः उवापे
ति लिटि वपोप इति यस्य निषेधाद्धस्य सम्प्रसारणाम् अत्र यहणादितोहचव्यात्
परस्मैपदिनो वयेर्ग्रहणं नत्ववयेति दशक पठितस्यात्मनेपदिनः ऊवतुरि
ति वकारेकृते तस्य सम्प्रसारणान्तु न उच्चा स्यित्येव सिद्धे वादेशविधानसामर्थ्या
दुपदेशेजन्तत्वादत्वत्वाच्च यतो निषेधमाशङ्क्याह वयेस्तालावित्ति यस्ता

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

एवन्नचिसंज्ञिगमिष्यतेतपत्रेदूसिद्धिः अनुदात्तस्यच आदेच इत्यातउपदेशाइतिसूत्रे।
दृशेरित्यतोऽसत्यमकितीतिचवर्त्तते धातोः कार्य्यमुच्यमानमितिपरिभाषयासंनि।
धापितस्यप्रत्ययस्यअकितीत्यस्यबाऽऽनीतिविशेषणाम् अनुनासिकलोपइति
सचदं··द्दाव्यापाराच्चकेएवतनुत्रम्बमर्मदंशनमित्यमरस्वेरसात् आधुनिकत्वा
दिति सर्वधातुघर्येनिर्देशाव्ययानिनीयत्वाभावादित्यर्थः यत्र देवहूतेह देवतो
दृशेनद्व्यत्यागः लिङ्न्या वचिस्वपियजादीनेति सूत्रोपात्तयोरुभयेषांग्रहणेनग्रह
णमित्याह वच्यादीनामिति वचिस्वपि इकानिर्देशोऽसौ नमस्सम्प्रसारणम् आदिश
द्धो वचिस्वपिभ्यांनसम्बध्यते स्वपियहणात् चुरादौसम्प्रसारणावेगपवच्यादेरभा
वाच्च यजादिः श्वयत्यन्ताः परत्वात्सम्प्रसारणोकृते सकृद्गतिन्यायेनद्वित्वाप्राप्तेरा

हपनेति

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

लभेदविचारोनकृतः तस्माद्धिपूर्वस्यास्यतिङ्‌पंप्रयोगोवासवत्वोवाप्रयोगइत्या
हुः भाष्योदाहरणादिति आद्यमतएकेतिसूत्रेन्त्यसदेः पारस्यलिटीतिसूत्रेइतिबो
ध्यम् भाष्यमिति सम्प्रसारणाच्चेत्यादिसूत्रेष्विति शेषः मतान्तरेत्विति इदमेव
सारमितिवक्ष्यते अत्राहचिवीजंतत्रैपाद्विकेन्तरङ्गः परिभाषायाभाष्यनयेप्रव
त्तिरिति तस्मादत्रापिपक्षेणत्वंभवत्येवातएवाभिविवेणविवति अभिषुणइति
भाष्यप्रयोगाः संगच्छन्ते इण्वगामि अत्रमरणुककुत्वाचीतिवर्त्तते तस्यचणि
तीतिविशेषणं तेनाजूपेरितीत्यचीदित्यातीष्यतोनीतिप्रसङ्गः एवंचात्रसूत्रे
तुदादेचोदित्याठोनाबेइतिबोध्यम् इकानिर्देशेपि सौत्रत्वान्नोपधालोपः
णमेरिट् अत्रपरस्मैपदमात्मनेपदाभावेलाक्षणिकं नवद्ध्यइतिवत्स्यातए

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

कंसंगच्छते अन्यथ्यासनोभिधानस्वभावादर्थविशेषएवसाधुत्वेनार्थोन्त
रेसनमात्रेआत्मनेपदार्थेतस्यचाविताद्यर्थेनसामर्थ्योक्तिरसंगतास्यादिति
भावः चुरादयइति एतच्चवृत्त्यनुरोधेन परेत्वदाधर्त्तीतिसूत्रेतेतिक्त इतिकिं नि।
पात्यतेतिजेवंपङ्लुगन्तादात्मनेपदमितिभाष्याज्ञादौशब्दिकरणोअप्यते अन्य
था रोजन्ताद्यङि। णिलोपयोरपिनिपात्यतास्यादेतेनभ्रादौणोपनावर्थेष्वनु
पादेरनुदात्तपाठोव्यर्थइत्यपास्तंगुपादिष्वनुबन्धकरणेसामर्थ्यादित्यस्यसन्
प्रकृतिभूतेष्वर्थविशेषविशिष्टेष्वित्यर्थः भाष्यहृदयज्ञामात्यानद्विशिष्टेष्वपिऽ
अनुदात्तपाठः पातिनेरीतिज्ञापतेइत्याहुः कस्येवदमिति परेत्वत्रनभाष्यानुय
हः अतएवानुविपरिभ्यइतिसूत्रेश्वात्रभगवतापर्युदासवतप्रतिषेधपोःक

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

स्यपत्तश्वतोनयङ्‌न्तत्वाद्वित्वंसिध्यति यत्सत्रस्यान्तु नतुमतेतिनिषेधान्ना ८
स्यात् गुपिश्चमतयइति गुप्तिज्‌भ्यान्‌बधाइत्यर्थः कितमित्वाइति यएवंविद्वान्‌वि
चिकित्सतीत्यादि प्रयोगात्तस्यात्मैपदीतिभावः यद्यपिभाष्ये गुप्तिज्‌कित्माना
अनुदात्तेतइत्युक्तं तथापिअनुक्रमदर्शनायकितिःपठितोनत्वयमनुदात्ते
दितिकैयटः यद्यपिवधिर्नोक्तोदात्तनश्चानोचत्त्वतिताविति नोक्तम् तथापिवत्त्यनु
सारादेवमुक्तम् गुपादिष्वनुबन्धकरणमितिभाष्येध्वनितोप्ययमर्थः अन्य
थागुपादिष्वनुदात्तेत्वमित्येवबदेत् यत्तुयद्याष्कृतभाष्यस्वरसात्कितिरनुदा
त्तेदधिः यात्मैपदोविचिकित्सतीतिछान्दसमित्याहुः आर्द्धानात्वेत्वनुबन्धका
इति अतएवगुपादिष्वनुबन्धकरणसामर्थ्यात्तस्य नात्मनेपदमितिभाष्ये

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

इडादेशस्यैवेति व्याख्यानादिति भावः स्पष्टं चेदं गाङ्कुटादीत्यत्र भाष्ये फलेतु न भे
द इति गाङ् अङ्गाने इत्यत्र वार्त्तिकपरिभाषया सवर्णदीर्घं बाधित्वातो ङित इतीवादेशः
स्यादिति भेदसत्त्वे न तु स्था: स्थान्येकत्वप्रवृत्तेः वृत्तीरिति इदमुपलक्षणं तस्य भाष्य
स्यापि मान्बध अभ्यासविकारेष्वभ्यासः स्वैत्वमेव व्याख्यानात् तदाहकार
स्येति वस्तुतस्तद्धितनिर्देशो व्यर्थः अभ्यासविकारान्तं समावेशस्यैव वक्तुमुचिततया
इत्वोत्तरं दीर्घस्य तुल्यत्वात् स्पष्टं चेदं गुप्तोपदङ्लुकोरित्यत्र भाष्ये गुपेर्निन्दाया
मिति गोपनाद्यर्थकानां निन्दादिरवृत्तेरनेकार्थत्वाद्धातूनां जिज्ञासायामिति त
स्यापोन्यैविचारे इत्यर्थः अत एव मानेर्विचारे इति वृत्तिग्रन्थेन न विरोधः सज
न्तत्वेति अत एव सन्यङ्श्चेङ्घ्वितिनस्त्वंवितम् अत एव यङ्लुकि प्रत्ययल

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

तेगुणाः स्यादेवेत्युक्तम् ष्ठासोरदितितपरत्ववत्रादनित्यत्वबोधनेनचारितार्थ्याच्च
भाष्येयङ्लुकोभाषायामपिप्रयोगइत्यर्थज्ञापकत्वोक्तिस्त्वेकदेशिनएवकिमेतस्य
ज्ञापनेप्रयोजनंबेभिदीतिचेच्छिदीतीत्येतत्सिद्धंभवतिभाषायामपीति अत्रभाष्य
उक्तं अन्यथाज्ञापितेप्यस्यसार्थक्यायङुवर्णान्तेभ्योपि यङ्लुकआवश्यकत्वेनेत्ये
तदितिभाष्यासंगतिः इत्यादिसिद्धंभवति एवंसिद्धंभवतीतिवक्तव्यस्यतत्किमेतस्य
त्यादिग्रहणस्याप्यनुपपत्तेश्च लोकेउवर्णान्तप्रकृतिकप्रयोगादर्शनमेवास्यप्र
श्नबीजंतत्रतत्प्रयोगाप्रदर्शनेनोत्तरमेकदेश्युक्तिरित्यपिबोध्यम् यङोविचेति
सूत्रेबहुलग्रहणानुवृत्त्यावाक्यभेदेनचलभ्यत्वान्नैमित्तिकयङ्लुकोबाहुल
केनैवयथाप्रयोगंलोकेपिलाभेनज्ञापकानुपयोगाच्चेति लुपियोविभाषयन्तु

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

ध्येत्यत्रनप्रयोगइतितच्चतत्तद्भाष्येस्पष्टम् ॠवःश्च ऋवःस्वादिपाठःकु
तोनकृतःइतिचिन्त्यम् यत्तुयङ्लुकिऋतोतीतिरूपार्थमितितन्न श्नावादेशाः
श्यनादयइतिभाष्योक्तपक्षान्तरेश्नोस्यानिवत्त्वेनश्नाप्रत्वात्तस्यलुकिसंनियोगशि
ष्टन्यायेनादेशनिवृत्तावुक्तरूपस्यदुर्लभत्वात् तस्मात्पक्षान्तरेप्यस्यसाहचर्य्यात्
यङ्लुग्विषयप्रवृत्तिः चर्करीतंचेत्यदादौपाठाच्चेत्याहुः हुश्नुवोः एरनेकाचइत्यतोसं
योगपूर्वस्येत्यनुवर्त्तमानः ऋपीत्यतोनुवृत्तस्येतिरेतस्यविशेषणम् नतुप्रत्ययस्यतेना
प्नुवन्नीत्यत्रयण्नअचिश्नुःइत्यतोचीत्यनुवर्त्ततेहुश्नुवोरितिकिम्प्युवन् नचानेका
चइत्यनुवृत्त्याऽटआभीयानिउत्वकारविधानंतल्लोपेस्थानिवत्त्वाभावात् गुणाभावा
य नचवक्लोपेपिनधातुलोपइतिनिषेधसिद्धिःप्रत्याख्यायते संयोगान्तस्येत्यस्याख्या

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

उपधावद्धितीति जागेरोवीति गुणविधानन्तु जागृधातावेवगुणोत्तरं वृद्ध्यभाववोधक
मतएव कृधात्वादौ भावकर्म्मणो: परत्वाद्गुणो उपदेशेग्रहणात्चिणवतेकारिष्यतेइ
त्यादावुपधावृद्धितितिभाव: अक: एकाच: किम् जागरित: णिदिति चर्त्येनापंभपरे
णिष्यते तेनन्‌हृष्णु: लिद्ध: स्यात्तु: सिद्धयेहि स्तुणितिदिक् परत्वादिति स्ववतीतिविक
ल्पस्तुमध्येपवादन्यायान्नास्यवाधकइतिभाव: स्कोद्य बहुवचननिर्द्देशादेका
रोपिग्राह्यतिष्यते ऋवर्णात् धातुमात्रस्यतुग्रहणम् ऋतश्चसंयोगादेरिति स्यस्यैवे
यर्थ्यापत्ते: अन्यथा कृ अतुसितिाध्ययिते कृत्वेउरदत्वे भ्यासलोपेअत अादेरिति दीर्घे
उत्तरखण्डेप्राप्तमपरांवाधित्वापरत्वाद्गुणोरतुरितिस्यादितिभाव: ऋकृतिति इडत्यर्त्ति इ
इत्यहणंस्यष्टार्थम् अर्त्तीत्युभयोर्ग्रहणम् व्याख्यानात् गृघ घधातोर्घतघर्म्मघृणा

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

घि ल्लिङि॰ नभवन्तीति ङि॰ तीत्यनुवर्त्तौ फलाभावः एवमेतर्हि ङीत्यत्रापि बोध्यम्
पिवादिशाइति सच्चादन्तात्माघुदात्तश्चेति स्वरं भाष्ये तेनपिवतीत्यादौ गुणाभाव श्री
घुदात्तत्वं च सिद्धमेवं च हलन्त एवाच्यङ्कुर्वन्नपरिभाषया गुणाभाव इति भाष्योक्तप
क्षान्तरं परिभाषारम्भेण गुरुफलानारम्भ्रव नास्याइति निरूपितं पुष्पन्तत्र करणे छागति
अत्रसपादलमाध्यावीस्यकार्य्यप्रवृत्तिपेण्यतायां श्रुत्वा प्रवत्स्यालत्त्वेषपरत्येवप्रवर्त्तां
बोध्यम् प्रतिष्ठतीत्यादौ तिष्ठते रेवगतिर्थः अग्रास्त्वादि कर्म्मणि इतिरत्वादिसूत्रे
भाष्ये तिष्ठन्मूत्रयत इत्यादावूर्ध्वदेशसंयोगोपि तिष्ठतेरर्थ इति समर्थनसूत्रे भाष्येध्वनि
तम् कृतश्च तपरत्वं स्पष्टार्थम् अरेवसिद्धे गुणग्रहणं कृत्स्नस्तूत्तमिंत्यस्यलक्षते
णत्वे क्ङिति चेति निषेधाय कृतः किञ्च साम र्थ्यात् निषेधविषयस्यापि तस्य गुणस्य

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

पतीत्यादावनर्थकत्वात् तत्वेनैव घुनिरूपितो पसर्गत्वाभावाच्च नत्वं प्रत्तिदा
पयतीत्यादौ पदागमाइतिन्यायेन न दोषः रेफत्वाकारागमो न दाइत्यस्य दासाह
चर्य्यात् धाग्रहणेन धेटोपि ग्रहणं अतएव दोदद्घोरि त्यत्र दधातेर्हि विधानं
तात्वात् धेटोपि वस्यर्थं न्दाग्रहणं चरितार्थम् एलिङि. घुमास्थेत्यादि वर्त्त
ते क्तितीति च विभाषाधेट् ल्लिक्षीत्यतः कर्त्तरीति च दि.ति च वर्त्तते विभाषा
घ्रा गातिस्थेत्यतः सिचः परस्मैपदेष्विति लुगिति च वर्त्तते यमरमः अनयोः
सगिड्विधानमयंसीदित्यादौ वृद्धेरभावाय सिचामित्याद्यर्थं च आतोप्यधाति
ष्टामित्यादौ फलम् वान्यस्य अन्यस्येति स्थाध्वोः आतो पत्वादेतद्धि कत्यवात्ला
प क्तितिलिङीति यद्यपि क्ङितीत्यनुवर्त्तते तथापि आर्द्धधातुके इत्यनुवर्त्ते विं

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

धुत्वत्तेः आगपिनात्वमित्यलम् अतोलोपः दीङो युडित्यतोचि।ऽक्ङिति चावर्त्तते न
दोहा गाधेतीति इडागमस्यवान्यासम्भवात् गेगेइत्यादौत्वजादि क्ङित्वादेवसिद्धम्
इटआर्द्धधातुकत्वं तदेवयवत्वाद्बोध्यम् । क्ङितीतिचेदनेनविशेषणामिड्ग्रह
णसामर्थ्यात् दाल्ल्पाइति प्रयोगे इति शेषः प्रयोगस्यदाधाल्ल्पाणामेवल्ल्त्वे
नुकरणात् प्रयोगस्यानामेवल्ल्त्वेनुकरणमित्यर्थस्य तदादेशानां देल्त्वेनेत्य
र्थः आनपीतिवक्तव्ये आमेमुगिति सूत्रनिर्देशस्य ज्ञापकत्वंवदताभाष्यकृतास्सूच
नाच यपपित्वाक्षलिकत्वादोऽदेङः धेटाकृतात्वानांनप्राप्नोति तथापिगादा
यहणेष्वविशेषः इतिपरिभाषयानदोषः अस्यांच देयः पित्त्वंज्ञापकं तच्चादावि
तिनिषेधस्यापिग्रहणाय धाल्ल्पाइति प्रयोगवाहुल्येनवहुवचनम् प्रतिधार

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

रितिसूत्रेशेषेपिभाष्ये ध्वनितं तत्रहि अवश्यमात्वार्थं धातुग्रहणं कर्त्तव्यमिह मा
भूत् गोभ्यामिति उपदेशे पदे जन्तस्य चेदात्वमिष्यते उद्देशे हनि शब्दानां तच्चा
गो नैमित्विष्यतीत्युक्तम् नच हूङेञ्मृतीनामनुपदेशे एजन्तत्वादात्वव्यावृत्तये
धातोरित्यावश्यकम् शितिनेत्युक्त्या शित्प्रत्ययपरत्वयोग्यस्यैवेन तस्य ग्रहणो
नादोषात् एवं चोपदेशेऽजन्तस्य बले ग्रहणे लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषाऽप्र
वृत्तिज्ञापकेनापि चिन्त्यमिति दिक् ननु शितीति शितीति कर्मधारयात्सप्तमी पू
र्वोत्तरसत्वात्तां प्रत्यये त्वपते रनिसामिता अदो भाष्येएव प्रवृत्ते स्तत्समाहाचर्च्चादा
शितिप्रत्यये इत्येतद्वाक्यैकदेशः एवं च तदादिविधावि सत्तसंज्ञक शकारादौ ने
त्यर्थः तेन जग्लोइत्यस्य सिद्धिः विषयसप्तमी चेयं तेन ग्लायतीत्यादौ प्रावृ

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

समुदायस्योपदिश्यमानत्वं न तु तदवयवस्य तदुपदेशे तात्पर्य्याभावात् उपदे
शे किम् गोभ्यां उद्देशश्च प्रातिपदिकानां नोपदेशः उणादीनामव्युत्पन्नत्वा
च्च ऊ इत्यादीनामुपदिश्यमानेऽजन्तत्वमिति न वाच्यम् तादृशाश्रयेत्याधातु
रेवोत्पत्तेः धातोरित्युक्तम् मेङ्गकोङ्कारसत्त्वे पाऽऽस्य ङः स्य सत्त्वेन तस्येजन्तत्वा
भावेनोदीचां माङ इति निर्देशस्य नानुबन्धकृतमनेजन्तत्वमित्यर्थे ज्ञापकता
स्या ङकारलोपे त्वजन्तत्वसत्त्वेन धातुसंज्ञादिकार्य्यार्थे तावतोप्युपदेशे तात्
पर्य्याद्धोपदिश्यमानेऽजन्तत्वसत्त्वे न भवत्येवात्वं धातोरित्यनुबन्धेनोत्वनुबन्धलो
पोत्तरं तद्भिन्निर्मुक्तस्यैव धातुतायान धातुलोपसूत्रे भाष्ये उक्तत्वेनोदीचां माङ इ
त्यादावात्वानापत्तिः धातोरित्येतत्सम्बन्धश्चिनापि तदन्तविधिरत्रेति त्रातिशो

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

षतं शेऽसम्भवात् यकि वैयर्थ्यात्तदाह यादाविति इगागमे न सिद्धेरेकोच्चारण
तां निर्द्दिश्यमानपरिभाषया सिद्धेः ऽकारोच्चारणं च स्पष्टार्थम् ऊश्च इको
ऽल्ग्रहणं तां सिद्धेः थाविति सूत्रे चानुवर्त्तते सदाह स्नवेत्यादित्यादि ऊत्त्वादं
अङ्कः ग्रहणमङ्कः सम्भ्रान्तिनिमित्तस्यत्योपार्थं तच्च ह्रबीपरसाहचर्य्यात्तिजेव तदा
ह लिचइति जिनाद्धिष्टमामित्यादौ यद्यपि ऊत्त्वात्तिचइत्येव सिद्धम् अलावि
ष्टामित्यादौ तु न दोषः आगमे कृते तत्सहितस्यैव प्रत्ययत्वं वा लित्वमिति
त्वावयवेन पौर्वापर्य्याभावात्तथापि पदलोपवाभावादेवत्वेवोक्तम् आदे
चउपदेशे उंपदेशे इति षष्ठ्यर्थे सप्तमी तेनैमनात्वोपदिश्यमानस्येत्यर्थः क
र्म्मेघुत्यन्तोपदेशपदेनाद्योच्चारणविषयउच्यते तेन दोकितेत्यादौ न दोषः

यद्वा उपदेशा इति व्याख्यातमेवास्तु तदन्त विधिश्च वर्त्तमहणात् छपदत्वे
दुपविशेष्यमानायप्रतीवोपदेशविषयमेव प्रत्यासत्तेः

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

धूदिति इह त्वेचीदित्वाभावान्ननुम् रुन्धे इत्यादौ स्वरितेत्वअपुरस्मात्मनेपदं
तुभवत्येवेति भावः स्वरितेत्वप्रतिज्ञासामर्थ्यात् अत्येकत्मितेरित्वमितिपक्षेपि
ननुम् कर्मधारयेणान्येपदित एव तद्विधानात् अनिदितामित्यस्यापीत्स्वरैका
तत्तभिन्नाङ्गानामित्यर्थ इति नलोपो भवत्येवेति बोध्यम् ऋदुपधायाः उपधा
या इत्युत्तरार्थम्ऋत्तेत्वोः सुपीत्यतः ओरित्यनुवृत्त्यापि सिद्धं गोह इति विषया
र्थन्तदाह गुणोहेताविति तेन जुगुहतुरित्यादि सिद्धम् दन्त्यतङीति वर्णग्रह
णान्यवस्मिन् विधिरिति न्यायाच्च दन्त्यादौ तङीत्यर्थः अन्तलोप इति अत एव
वाधुक्षातामित्यादावतोङितः इतीयादेशो न रुधनोः एकाच इति निषेधे प्रा
प्ते इडं तिङ्श्रा अपङ्पीत्यतो पीति अहृत्सार्वेति चानुवर्त्तं लिङः एव विशे

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

दयः विशीर्णतायामिति विशरणमित्यर्थः ननु शातनं तदनुकूलो व्यापारए
वं च तेनार्थकथनं म संगतं सकर्मकत्वापत्तेरत आह शातनान्त्वेति विषयत
येति विषयताऽत्र जनकतारूपा एवञ्च तज्जन्यविशरणमर्थ इति भावः शब्देत्रि
तः शादेत्तिङुत्पत्तेः पूर्वं स्थितोऽसंभवाच्छितइत्यस्य स्थितिद्विषयेलक्षणास्यात्
यस्तुलादुनदानुजेस्यादिर्गौनप्रयोगो वानुकूल इति बोध्यम् तात्पर्यदाह शि
ज्ञावितइति शिद्धिशिष्टस्येक्षणापानुष्ठितः शावादेः सार्वधातुकाश्रयत्वेन प
रस्मैपदे जाते भुक्तवन्तमिति न्यायेनास्य सूत्रस्य वैयर्थ्यापत्तेरितिभावः बो
धितेति बुध्यतेरेवानिट्त्वमितिभावः ष्वदिति षेतुज्वलतिकसन्तेभ्य इतिह्र
त्रादत्रवत्करणमनार्षमन्यथा ज्वलादिभ्यो णइत्येव सूत्रयेदित्याहुः अथ

भुक्तवन्तं प्रति
कृपान्याभुंक्तः
व्यासेनाकिंकृ
तमिति २

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

वन्धुत्वानुकूलाव्यापारइत्यर्थः अलुपीदिति एदित्वान्नावृद्धिः सुधाकरइति अ
स्येवमर्थसहितस्यपाणिनिनापाठेप्रमाणाभावइत्यन्याहुरिचिः तदाब्यादाविति
वेमुरित्यादपत्त्वसाध्यवएवेतिभावः मर्षितं क्षमा साचापद्यधेसत्यपिकोपाऽ
नाविष्करणम् ढलोपइति बहुब्रीहिपक्षेनिमित्तत्वेनाश्रयणादेवष्टुत्वादीनाम
सिद्धत्वम् वहा शब्दाधिकारात्तृस्पष्टीतसुहृषत्वेनढलोपइति तत्रकृतत्स्ययंवि
नातद्विषयज्ञानाभावाद्रूढइत्योदौ तत्रकृते सम्प्रसारणोत्वयोः प्राप्नौपरत्वादो
त्वेसम्प्रसारणे पूर्वत्वेचकृते लक्ष्येलक्षणस्येतिन्यायेनपुनरोत्वाप्रवृत्त्याऽव
र्णस्येतिभाष्येप्रत्याख्यातं ढलोपस्यत्वसम्भवान्निवृत्तिः सोढः नरपरेत्यतो
नेतिनिवर्त्तते सोढः किम् परिषहते सिवादीनां सिवुसहसुट्स्तुस्वंजः स्त्रिवा

र्थं वोधनार्थमीदित्वमितिभावः घञन्तादिति लोटिलोपे सति तस्य स्थानिव
त्वान्नमितां ह्रस्व इतिभावः वत्रिहदिति भाष्येतु नदृश्यते इतिभावः प्रात्रेश्ति
वनः पूर्वपाठादृमोमन्तत्वादितिभावः अत्र वमोस्तानादिकस्यापि ग्रहणमित्य
न्ये यमोप परिवेषणं भोजनानुकूलः पात्रेन्नस्यापनादिरूपो व्यापार इति वोध्यं
नियमनवच्छ्वादिति नचमतुप् लोपे टेरित्यस्या प्राप्तो वृद्धो गुणापत्तिः निय
मवद्दित्यर्थं कार्यं आघञन्तनियमशब्दादित्यर्थेनादोषात् उपेक्षमिति
नियमयन्तित्यादेः सामंजस्येनात्रमते उपपत्तेस्तावेवोपेक्ष्यावितिकश्चित् य
सम्भवादिति प्राप्तिर्भिन्नानिषेधासम्भवादित्यर्थः फलेः प्रागेवेति योच्यं तत्र
हीति षत्वविधावित्यर्थः उत्फुल्ल वैकल्यं भवादिजनितो होइगः तद्व्यापार इति ॥

तोरफालयन्स्तुपक्तामुपदामुखेद्स्मादिश्रोतप्रयोगोत्रानुकूल

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

तिवा इति इदमेवयुक्तमितिभाति एवमन्यत्रापिबोध्यम् अत्रपठिष्यमाणाना
मन्यचपठितानामपिनानेकार्थत्वमित्यन्ये वाकादन्यत्रेत्याद्योपिच्चिन्त्यमर्थान्तरेव
तौमानाभावात् परिभाषाख्यामिति विरोधेऽनित्यत्वादुभयोरप्यप्रवृत्तिरितिभाव:
मारणेत्यादि मारणेसम्पूर्वकस्यैवप्रयोग इतिपुरुषकारेउक्तं कथमिति माधवान्य
मतेआक्षेपस्तच्छ्वनयन्नाह माधवेति अत्रमाधवमतेऽयंभाव: कम्पतेचलतिरिति क
म्पनेर्थेचलधातुरित्यर्थ: एवमन्यत्रापि त्यागेतिजभावेइति आध्वषाद्धृतिवैकल्पि
कत्वादित्यर्थ: त्यागेतिचितिति नान्यमितइत्यस्यप्रवृत्तेरितिभाव: जिकामिति तं
तापयतीत्यर्थ: जिकयेति तथाजापयतीत्यर्थ: लडयतिशत्रुमितिग् लर्यतीत्य
र्थ: दधीति उन्मथ्यातिविलोडयतीत्यर्थ: दैवादिकस्येति अस्यैवानुवादइत्य

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

अत एव पूर्वपठितवनो मानुवादः उक्तरीत्यार्थनियमासम्भवेन तत्र वनपा
ठस्य वैयर्थ्यापत्त्या तदनुवादासंभवात् उदित्वफलानुत्पत्तिप्रभावे परे तु पूर्व
पाठः संभक्तौ शब्दे च वनोतीति रूपव्यावृत्त्यर्थः अन्यथा नेनैव वनतीत्या
दि सिध्यात् तत्रापि तद्वैयर्थ्यं तदवस्थमेव तनादौ वनु याचने इति पाठः अत्र तु
वनशब्दे सम्भक्ताविति उदित्वमस्यैतेनानादिकस्यैवात्रानुवाद इत्यर्थबोधना
य तेन पूर्वपठितस्य ग्रहणं नयतीत्येव तानादिकस्योदित्वेन पूर्वपठितस्यानुदि
त्वेन निष्ठायां रूपद्वयं तत्रापीष्टमेवेत्याहुः विकल्पो वक्ष्यते इति ग्लास्नावन
वमां चेत्यनेनेति भावः क्त्वादेरिति दिवादेरित्यपि बोध्यम् ताच्छीलिक
प्रकरणान्तोऽस्ये दिवादिता पा अत्रापि भाष्यसंमतत्वात् आपन्नत्वे हलातिदीर्घ

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

चित्रगौरवं लाघवं वा एवं च तत्रानुवादमात्रेण पारस्मैपदकल्पनापि निर्मूले
त्याहुः ननु विशेषानालिङ्गितसामान्यस्याभावेन क्रियासामान्यार्थत्वमयुक्तं
मत आह अनेकार्थत्वादिति निपात्यतइति तत्र तिप्रकृतिधातोरेवग्रहणं न घ
अन्तस्य व्याख्यानात् पूर्वोत्तरसाहचर्याच्चेति भावः धातुपाठे कृत्वो चोरस्तान्तु दी
र्घान्तिचौरभावे चरितार्थौ नन्वत्र पाठवैयर्थ्यं मत आह मित्त्वं त्विति निपातनं च
चिल्लमुल्लतिरिक्तविषये चरितार्थं तदभावे चिन्नवृद्धिः फलतो विशेषाभावेन दी
र्घत्वबाधस्य वैयर्थ्यापत्तेः तस्मात्स्वस्य तदभावे चितात्पर्य्यादिति भावः उ
दित्करणसामर्थ्यादिति तदनुवादे तदनादेरुदित्वेन पुनरत्र तत्करणं व्यर्थ
मित्यर्थः विधिव्यार्थीनोच्यते इत्युक्त्या नियमस्यैवकुमतावयत्वेन तद्वैयर्थ्यम्।

द्विर्वचनादीनि नवक्तव्यानि वटेपलोपस्वरवर्ज्जमिति नपदान्तसूत्रभाष्येवर्ण्य
कौटोदीर्घप्लुपत्वक्षलीयः किञ्च प्रदापि पाठस्तदापि उत्तरत्र ह्वानुबन्धेत्याद्य
सम्मतम् अपूर्वत्वेबाधकाभावात् अर्थविशेषइत्यत्रापिनमानम् किञ्च
सर्व्वेषामनेकार्थत्वेनमानं एवञ्चोपात्तार्थएवमित्वमितितत्रफलाभाव एव
मन्यत्राप्यनेकार्थत्वनिर्णायकाभावः किञ्चैवेधस्पर्द्धेतिधातुपाठस्य भूवादि
सूत्रभाष्योक्तेर्थ्येवित्वेपि आचार्य्यश्चित्रयति क्वचिदर्थानादिशति क्वचिन्नेति
नमैवविवशतिसूत्रभाष्योक्तेश्चात्रत्यार्थनिर्द्देशस्यवार्त्तिनीयत्वमेवेत्यत्रन
हृष्टतरंमानं एवञ्चनियमकथापिनिर्मूला अतित्रसंगपरिहारस्त्वनभि
धानात् प्रयुक्तानामेवान्वाख्यानाच्च किञ्चस्वतादिभ्यः आगत्रैवापाठेनकित्र

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

त्वात्तेरंग्येइत्यर्थः षित्वंचयोदशानामेवानुदात्तेत्वंत्वन्येषामप्यस्त्विविति भावः परस्मैपदमिति।
नचैतदर्थम्पाठस्यचारितार्थ्यंनकचमर्थविशेषेनियमलाभइतिवाच्यम् घटादिषुपाठेनत
त्प्रयुक्तकार्य्यस्याप्यावश्यकत्वेनविजातीयार्थपाठेनचतस्याविल्लाभात् एवंचमित्त्वेपरस्मै
पदेष्वनएवेतिबोध्यम् आदिहीति चिणमुलोरितिदीर्घः एतदर्थंतत्रह्रस्वएवनविकल्पितः
परेतुह्रस्वविकल्पेनैवसिद्धेचिण्णमुलोरित्यत्रदीर्घग्रहणमन्यार्थमित्याशङ्क्यशामेर्ण्यन्तात्लि
चिअशामीदित्यादौणिलोपस्यस्थानिवत्त्वाद्ध्रस्वोनस्यात् दीर्घग्रहणेतुदीर्घस्यानिवत्त्व
निषेधान्नदोषइतिकमेर्णिङः सूत्रेभाष्येउक्तम् तदनुपपन्नं प्रकृतोदाहरणार्थंदीर्घविधान
स्यावश्यकत्वेनघाङ्कोक्तयोरुभयोरपिनिर्द्दिष्टत्वापत्तेस्तस्मादस्यात्रासाम्प्रदायिकः पाठः
कैयटादयस्तुचिन्त्याएव ऊकालोइतिसूत्रेभाष्येव्यक्तमुक्तमितिभाष्यप्रदीपोद्योतेनिरूपितम्

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

डुपन्यासः केषांचिदयुक्त एवेति दिक् ष्वित्त्वसामर्थ्यादिति असञ्जातविरोधन्यायेनेति भावः अ
ञ्जीति ल्यबन्ताच्चितिः त्रशब्दस्य लुक् धांजन्सजमिति ल्यबन्ताद्दामीक्षोपलमुल्लुक् क्रियासमभि
हारे हि त्वं एतत्सर्वं दध्मादिषु विबोध्यम् ष्वित्वार्थ इति ष्वित्त्वस्याप्युपलक्षणतां गुणो वृश्च हलोः इत्य
प्रत्ययेनापि सिद्धेः ष्वित्वे फलाभाव इति कश्चित् ष्वित्वार्थ अत्रानेन पदार्थस्यैवेति चिन्त्यं न ष्वित्त्वम
पि उपलक्षणमनिदित्पाठे इदित्पाठे तु क्षंजिवत् उत्सृष्टानुबन्ध इति त्यक्तानुबन्ध इत्यर्थः उ
कारेकारा उदात्तउच्चारणार्थः अनुवादत्वे लाघवेनान्य एवेति नोक्तमिति भावः अवगतोन्य (
त्रपठितानां सति सम्भवे अनुवाद एवेति ष्टृते पाके इति तत्र भाष्ये कैयटे च ध्वनितम् तत्र हि श्वाश्र
योः स्वभावो निपात्यते इति भाष्यमनुपादाय श्वा पाके इत्यदाष्येऽपाक इति श्वादौ घटादिषु मि
त्वार्थं श्वा पाक इति पठ्यते इति कैयटः अत भाष्ये श्वाश्रापि श्रावीनामिति नोक्तम् श्रा गे वेति

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

वावग्रन्तेतेषांप्राग्वेव नन्वतस्यैवेति एवञ्चविषयतीत्यादौमित्त्वंनस्यादितिभावः नान्येनि
तइति अनुवादसामर्थ्येन तद्बाधकल्पनापेक्षायाम्वातत्रपकल्पनस्यैवौचित्यादितिभावः
नचबित्वार्थमवंचुरादेरनुवादः तत्रैवघटिबितिपठितं युक्तत्वात्पासझ्रंतिति पुचएव
प्राप्याबित्वेकलाभावाच्च हलादिशेषापवादइति वस्यानिक हलादिःशेषापवादइत्यर्थः
नचाभ्यासविकारेवाध्यवाधकभावाभावेनेदमसङ्गतमजीगणदित्यादौ हलादिःशेषेई
त्वस्यक्षाव्याप्यर्थप्रयोजनभाष्ये उपन्यासाच्छोपस्याचित्तत्रविकार्यग्रहणेनग्रहणादेवंचवस्ये
वसम्प्रसारणापत्तिरितिवाच्यं ति[illegible] ट्यभ्यासस्येत्यत्रोभयेषांग्रहणेनसामान्यतएवाभ्यास
लोपाभ्यासस्यसम्प्रसारणविषयेतन्मायाप्रवृत्तेर्ज्ञापनेनादोषात् सम्प्रसारणंतदाश्रयंच
बलवदितितस्मपेषांग्रहणंवैयर्थ्यापत्त्यालिट्यभ्यासस्येतित्रैभाष्यैएवप्रत्याख्यातमितित

णेन घुतादेरिव वदतादेरपि समाप्तिर्बोधयितुं शक्या अत एतदप्यस्य पर्यनोरिति सूत्रं संग
च्छते नवेत्यपि इति वचनं तु येन नाप्राप्तिन्यायेनार्द्धधातुकलक्षणेड्बाधेन चरितार्थम् कृपे
स्तु तासि चेति सूत्रारम्भसामर्थ्यादेव विकल्पो नेति भावः वृद्भ्यः स्यसनोः इति व्यर्थम् निषेधाश्च
बलीयांस इति न्यायेनान्तरङ्गाणामपि बाधासिद्धेः वृतादिभ्यो यथात्रा तं तत्रेति वचनं व्यक्त्या सर्वे
ष्वनिषेधाच्च अत एव चतुर्भ्यः इत्यस्य प्रत्याख्यानं भाष्योक्तं संगच्छते किञ्चैवं बहिर्भूतशब्द
निमित्तकस्येव बहिरङ्गत्वमिति परत्वेनापि तद्बाधने नेत्यादिक उइति च्छेद इति स्पष्ट [illegible] न्वेदमत्र
त्याहारान्तिके भाष्ये तद्वेति रूप्येति पदमित्यर्थः सूत्रमित्यन्ये आवृत्तिफलं त्वा [illegible] स्यमे
दः वृदिति वृत्ते कर्तरि क्विप् चितश्चेति अतिदेशो यत् फलं तु भिड्वादिभ्य इत्यङ् तदये
न्यविकरणात्मनेपद्यन्ते तेषां तत्प्रयुक्ता एव विकारणाः वेतुर्भ्यादिभ्य एवात्मनेपद्यन्ते त्वतन्त्रा

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

प्रकृतिभ्य त्तद्युतेः सम्प्रसारणमित्यर्थेनैनाङ्गाधिकारे एतत्सूत्रपाठे फलमिति परा
स्तम् किञ्च वाभ्यासस्योत्पत्तौ प्रत्ययापेक्षत्वे पिङ्गलानितदपेक्ष… त्वाभावेन शास्त्रेतदा
क्षेमानाभावोऽत एवाभिविशेषचनीचिपतीसूत्रस्यादि… तिपत्वे भवत्येवेत्यादिक्
घुस्योत्तुङि बहुवचनादाद्यार्थावगतिः बध्नार्थे तु ङीतिसंप्रमीतदाह घुता
दिन्य इति वक्ष्यः स्य अतिप्रसवविधिः यम् आ… नपीति सकारादि विशे
षाक्षेपत्वाद्वाकाने पदनिमित्तत्वाभावनिमित्तत्वाच्च निषेधस्य बहिरङ्गत्वमिति ।
अभिमानः चतुर्थहलामसर्थादिति तेन हि सर्वेषु प्रत्येकं निषेधव्यापाते ध्व
न्यते अन्यथा नवङ्क्ष्य इत्येतावतैव लिङ्गौ तदेवाप्यर्थे स्पष्टमेव कृपिव्याघातित्तु
नैफल्यम् ताहिचेतिचकारेणलाघ… धातुके तस्यापि निषेधसत्त्वात् वक्त्र।

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

व्यदिश्युतद्दित्पत्रतुश्चिच्चइत्युतिसमाहाराद्द्व द्वगर्भद्वन्द्वाप्प्रयतोनअनदोषः इकारेलो
पस्थित घुतेरैवेकारान्तस्ययहणं इकारश्चेच लिच्चएवत्वापिसाहचर्य्यादिति
वस्यवनुत्तास्तिः अत्रमानाभावाद्घुतेरपमाबाङः सम्प्रसारणंनभवत्येवेतिभा
ष्यानुत्तास्तिः त्वापिर्नेनामधातुर्घुतिसाहचर्य्यात् नचाभ्यासस्यप्रकृतिभ्
तघुतिस्वाप्योः प्रत्यासत्त्याभ्यासनिमित्ते प्रत्ययान्तयोः सम्प्रसारणमित्यर्थेनो
क्तदोषापत्तिः स्वपिस्यावेरीति [illegible] ॠः सम्प्रसारणमितिसूत्रेभाष्यइत्यतुर
धिकारपाठोव्यर्थइतिवाच्यम् अभ्यासस्यसम्प्रसारणेत्याभानापत्तेः अभ्या
सस्येत्यनुवृत्त्यर्थेतत्रपाठात् अशोकवनिकाश्रेमापंचएतेनाभ्यासविशिष्टप्रत्यय
यस्य [illegible] प्रकृत्याकाङ्क्षावांमुपात्तधातोरेवग्रहणेनाभ्यासनिमित्तप्रत्यय

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

ल० शे०

६२

णार्थमस्य लादितित्वं बोध्यम् आशिषीति इदमुपलक्षणं यङ्लुगोर्विषयेच प्रयोगाभाव

स्य परे तु लिङ्न्यतरस्यामित्येतत्सामर्थ्यात् ल्लिङिमास्तु प्रयोगोऽन्यत्रतु भवत्येव जघस्याति

स्यस्येष्टत्वेहि असार्वत्रिकबोधनेपि न कथमपि सार्थक्य मत एवोपदेशेत्वत इति सूत्रे घसेः

प्रतिषेधो वक्तव्यो जघ सिषेति वार्त्तिकं तासो नित्यानिट्त्वाभावात्तत्र त्याख्यातं भाष्ये आ

न्यथाऽस्य निषेधार्थं वार्त्तिकं स्यादिति तत्रत्याख्यानासङ्गतिः अत्र त्यपे घस्लादेशविधानं

त्वदस्येतदुपबालार्थमित्याहुः असावीदशावीदिति यद्यपीको गुणे इति सूत्रे तोक्रस्यत्रव

कारप्रश्लेषउक्तः तथापि पूर्वपक्षत्वात्तस्य सिद्धान्ते प्रश्लेषे मानाभावेनात्र विभाषा वृद्धि

रितिभावः महहनापं अपे दाने इति दाश्वान्निति सूत्रे भाष्यम् घुतित्वाद्यः प्रत्याल

स्याङ्गाभ्यासयोरेकनिमित्तत्वएवास्य प्रवृत्त्या उद्योतकीपिपठीत्यादौ सम्प्रसारणाभावः

६२

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

ग्रहणासामर्थ्येन विशेष्यविशेषणतयोरुभयोरपि सम्प्रमुच्चारणे एवमस्ति न विधीस
स्यप्रवृत्तेः अत एव ङःसि धुडित्यादौ सादेः पदस्येति नार्थ इति चेन्न अत्र सूत्रे बलादेरा
नुवृत्त्या विशेषणीभूतबलपदार्थस्य तदा तेन विशेषणात् तदादिरूपबलादेरिति वाच्यात्
र्थः एवं सेसिचीत्यादावपि बोध्यम् सप्तमी तु प्रथमार्थे एवेत्यलम् अयं न सार्वत्रिक इति
न च लिट्येव प्रयोगाभावोऽस्त्विति वाच्यम् उपदेशेऽत्वत इति सूत्रस्य भाष्येण जघस्य तस्य प्र
त्वेन फलाभावात् अत्रैव पाठ इति न च धातुसञ्ज्ञार्थः पाठः घुनात्पूर्वस्य पाठेनैव सिद्धेरत्र पा
ठस्य ज्ञापकत्वात् एतेनायं घुनात्पूर्वस्य पाठः घुषादिसूत्रे घसादीति पाठः लृदित्वं च नका
र्यमित्यपास्तम् पाठस्याङ् सम्पादकतया चारितार्थ्येन ङ्यापि पास्ये पदे प्रयोगानापत्तेः
लृदित्करणमिति यद्यपि घस्लादेशो नैवाघसदिति सिद्धम् तथाप्यघात्सीदिति प्रयोगबार

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

त०प्रो०
९६

विधानंमस्तदूर्वङ्गत्याचरितास्वीमितिवाच्यम् क्तस्यकित्वसामर्थ्यात्तदप्रवृत्तेः नचक
कारभावेतत्तादिभ्यश्चातुरर्थिकेसेतत्तसावित्यादौक्तस्याचीतिलोपपत्तिः तत्रोत्तरसूत्र
स्यात्मनेपदग्रहणापकर्षेणादौवात्तदाहाजादौतङीति अतएवककारेहृतेविदृशोःक्ते
तादृक्षावित्यादौनलोपः उत्तरसूत्रेचल्यादेशाक्तस्यैवग्रहणेनार्थाधिकारान्नुत्तोधादत्र
तस्यैवग्रहणेनतङीतिनि [illegible] ब्फलंनिर्मूलं [illegible] स्वेत्यन्ये अयूक्षातामिति लोपाभावेऽ
आतोङित इतिस्यादितिभावः प्रतिज्ञानमिति तत्त्वशब्देनस्वाभिप्रायप्रकाशनम् अप
पाठत्वेहेतुरवक्षेत्यादिः सूक्ष्मेणमादरस्तेतोन्यहृस्वर्णम्मितितदर्थः तीव्रता दूषेस्तका
रेश्यन्नरत्यवास्त्रातिबेधइतिवार्त्तिकारस्यैवग्रहणेनेच्छाम्मात्योरेकग्रहणं अत्रसूत्रेधा
तुपाठेचेक्षुइक्षुदित्पाठोनार्थः तादेरिति ननुतादेरित्यर्थेउर्ध्वमः वत्वादेरित्यादिग्रहणा

ती२

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

वादन्यायेनास्य निषेधस्यात्रैतस्यैतन्मात्रवाधकत्वात् जागर्त्तेति लक्षणानुरोधाद्धा
त्वसामान्यचिन्तायामेवाङ्गीकारात् हमयान्तादिविषयेतत्सामर्थ्याद्विकल्पस्यै
वनिषेधात् अत एव सूत्रभाष्ययोर्नवितेधः इक इति सूत्रस्य भाष्यं पूर्वपक्षयु
क्तिरितिदिक् दीक्षमौडादयः पञ्चाप्याचार्याः ईषाति दानेषितिपाठान्तरम् परिभाष
णमनन्तभावेनाम् आषइति अत एवेहतगर्भैपिघातिनीत्यादि संगच्छते गाहे
ति हलोपे पूर्वत्वासिद्धत्वे नलोपविधानसामर्थ्यात् पालइगु अनिटइति चेविशे
षणं धातुविशेषणत्वे तु गुहइत्यस्य सेट्त्वादघुक्षदि त्यादौ क्सो न स्यात् पाल्लि
केऽभावमादायानिट्त्वे तु नित्यमेव स्यात् वल्पारभ्रवादिसूत्रमतेदमनिट् इति विशे
षणादेव कसस्यनोदितरतीह न ग्रहादे। वख्यावोंगुणः स्यात् इगुपधत्वाभावेपि वस

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

इतिवक्तुमुचितम् अत्ययइवेति सन्नियोगशिष्टत्वेनोभयोपदेशकालस्यैकत्वादार्द्ध
धातुकोपदेशकाले दन्तत्वाद्यतोल्लोपइतिभावः तस्यस्थानिवद्भावादिति एतेनवस्य
लोपएवविधीयतामित्यपास्तम् धिन्वन्तीत्यादौवस्यस्थानिवत्त्वेनार्द्धधातुकत्वाँल्लध
र्मत्वेनानल्लूविति निषेधात् तस्यस्यष्टाचैवंरीति भोभगोइतिसूत्रेभाष्ये अचः परस्मिन्नि
तिसूत्रेभाष्येत्वभ्युपेत्यस्थानिवत्त्वं पञ्चमीसमासेन परिहृतमेकदेशिनेतिबोध्यम् अत्य
योकारइति असंयोगापूर्वादित्यनेनावध्यवधिमतोः सामान्यादुकारएवविशेष्यइति
भावः असंयोगपूर्वोयउकारस्तदन्तोयः प्रत्ययइतिवक्तुमुचितम् अपूर्वादमावीदिति
पक्षिकोगुणोतिसूत्रेभा[illegible]ष्येऽतोल्रेतिसूत्रेवकारप्रश्लेषमुक्त्वा माभवानवीन्नवीदित्यत्रदो
षमाशङ्क्य ह्यन्तेत्यत्राविप्रकर्षेणेतिउक्ते त्रेनित्यनिषेधएवलभ्यतेइति तत्रेमध्येप

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

इति तु नानभिधानादिति कैयटः कथमुदयतीति शानचूस्यादिति प्रश्नः अनित्यमि
ति इदमाभाष्येन दरपते इटकिटेत्यत्र प्रश्लेषाभाववादिनां मते त्वयं प्रयोगोऽसाधुरेवे
ति बोध्यम् उन्दः औदनी पुनः प्रसङ्गेति द्वित्वे कृते पिसावकाश इत्यभिमानः लि
टीति विप्रवसन्नमीति पदे दीपजनवुधेति तुध्यतेरेवग्रहणं तस्येवात्मनेपदित्वात्
चिलो तक् अकारितरामित्यत्र तरपोन लुक् प्रतिलक्ष्ये तल्लक्षणभेदेन पूर्वचिलोः
लुक् उत्तरचिलो लुक्व सिद्धत्वात् अतोल्वा क्वचिन्नाभाष्ये तो त्त्वान्तस्येति पाठो दरप
ते आगन्तुनाकारेणनिर्द्देशः संकोचइति नेत्रलङ्कोचइत्यर्थः तत्रैव प्रचुरप्रयोगा
त् गतिचातुर्य्यमश्वीयं बोध्यम् छपगतिः कपटगतिः छद्मनम् कौटिल्यम् सन्लि
टोनभिन्नेति सन्लिटोरितिसप्तमी अभ्यासविशेषणञ्चेति भावः सन्लिटपरेपोभ्यास

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

नव्यवधानात् आत्मनेपदेष्वडित्यर्थस्तु प्रचिकंसिष्यत इत्यसिद्धिः ततो निमित्तपदोपादान
मितिदिक् ततः परेषामिति पर्यपीढ्वं षीध्वमेव पवत्वान्नस्य ततः परत्वं दुरुपपादम् तथा
चिस्कृतिकृतानन्तर्यमात्रेण सामर्थ्यो क्त्वात्स्वरवृत्तिर्बोध्या अन्येतु इटः परस्येषीं धस्येत्य
र्थः षीकारव्यवधानेतु सामर्थ्यात्प्रवृत्तिरित्याहुः अत्राङ्गादितिनिवृत्तं अतएवोपदिद
दीपिढ्वं इत्यत्रविकल्पः अन्यथाङ्गटः परादित्वान्नस्यात् एवं च प्राग्विभाषा लुङ्ग्विधि
श्चेतिसलोपेइवर्णान्तमङ्गं ध्वमिजातमितीर्णः षीध्वमित्यस्यप्राप्तेः परस्योपसर्गस्येति
कृतत्वादवतावित्युपसर्गविशेषणम् अतएवलपतेल्पापतेपल्पयते इत्यादौ सर्वत्र
लत्वसिद्धिः रेफविशेषणत्वेतु सापतेनिलपते इत्यत्र कृतिकृताव्यवधान एवस्यादितिभा
वः आपत इति अचः परस्मिन्निति स्थानिवत्त्वात् पवर्ग इति स्यदेभाष्ये इणोदपमिति ज्ञापयत्राय

धापत्तेः तस्मादकारोत्राद्दष्टार्थः क्रामत्विति उत्क्रामेत्यत्रहेर्लुकि दीर्घो भवत्येव क्रम
इतिसूत्रेनुवर्त्ताङ्गस्य परस्मैपदस्योपस्थित त्रिनिरूपितस्यैव ग्रहणान्नहेर्लुक्यपि तन्निरू
पिताङ्गस्य कार्याभावेन न लुमतेत्यस्याप्रवृत्तेः प्रत्यासत्तिन्यायेन लुमतालुप्ते प्रत्यये
पऽदङ्गं तस्य कार्य्य एव निषेधप्रवृत्तेः स्नुक्रमोः स्नुक्रमोरिति प्रथमार्थे षष्ठी अ
नात्मनेपदनिमित्ते इति प्रसज्यप्रतिषेधः स्नुक्रमौ यत्रात्मनेपदनिमित्ते न भवतस्तत्र प्र
त्यासत्त्या ताभ्यां परस्य वलादे [illegible] रार्द्धधातुकस्येडित्यर्थः उदात्तत्वादिटि सिद्धे नियमोयं
तदा [illegible] हात्रैवेति प्रस्नुतइत्यादौ तु स्नुक्रमोः कितीति निषेध एव श्रास्यात्प्रतिषेधकाण्डारम्भसा
मर्थ्यान्निमित्तत्वं चात्र फलोपहितं न योग्यतामात्रम् तेन प्रस्नवितेत्यादाविड्भवत्येव स्नुक्र
मोरनात्मनेपद इति तु न सूत्रितम् तत्र हि परस्मैपदे इडित्यर्थो चिक्रमिषिष्यतीत्यसिद्धिः स्ये

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

पृक्षेलोत्पर्थः कैयटेनैवेति एतन्निष्कर्षश्लोक्तः अगितामिति कश्चिद्भन्ततीनामित्य
र्थः येविभाषा जनसनेतिसूत्रेजनग्रहणेन यथाक्लृहोत्यादिदिवादौ ग्रहणम् तथाल
न्यग्रहणेनापि सनतेः सनोतेश्च ग्रहणम् अतएव सनोतेर्नुनासिकलोपादात्वेविप्र
तिषेधेनेतिवार्त्तिकव्याख्यावसरे आत्वेसनोतेर्ग्रहणस्यकोषकाशः सनिचयेविभाषा
च आत्वस्यावकाशोन्येजनादयइत्युक्तंभाष्ये अन्यथान्ययोर्जनवनोर्द्वयोरेवसत्त्वेन
जनादयइतिबहुवचनासंगतिः स्यात् ममत्वेनंसंनमादावनुपपत्तिः स्पष्टैव एतेन
भाष्येसनोतेरित्युक्तस्यास्यनतत्रग्रहणमित्यपास्तम् नचाऽनेपीतिवन्निर्देशेकार्य्येऽ
कारोच्चारणेन यङादावेवास्यप्रवृत्तिर्नतुयाप्तुडादावितिवाच्यम् जनजिआशामजन
स्याशामित्यत्रयत्तियेविभाषेत्यात्वंप्राप्नोतीत्यचः परस्मिन् तत्रैशेषस्यभाष्यविरोध

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

।काच इत्यनुवर्त्तते सहितस्य काच्येदेशे सन्निधानं अङ्गं च तत्र सन्निहितं तत्राङ्गस्येति कर्म्म
णि षष्ठी कारकविभक्तेर्न्याय्यत्वात् एकाच इति च तेन समानाधिकरणमेवं चाङ्गस्य
न्नके कारकर्म्मके येट् उच्चारणे तयोः पूर्वाभ्यास सन्नकस्य स्य च सन्वदित्यर्थः इ
ट्येकाच्येव प्रवर्त्तिरेतदर्थमेवाङ्गस्येत्यावर्त्तिरिति भावः इदं चाजजागरदित्यादो सन्
वद्भावापादनपरं भाष्यविरुद्धमित्यरुचेराह वस्तुत इत्यादि अत्र पक्षे गंस्येत्युपांत्मक
तयाकर्त्रं चिन्नेयम् ऋतोर्दीर्घ इति स्यादित्यपकृष्यते सन्वत्वं त्वत्र नोपयुज्यते अ
र्थापत्ताविति अर्थ्यैशद्दाभिचित्रकतेरुगिति भावः वस्तुतस्त्वागम इति भा
ष्योक्त पक्षान्तरेण फलाभेदापत्तुरुंस्यानभिधानमेवोचितम् मूलानुरुत्वा चिन्ता
न्याये नेति दिक् नस्यादिति नस्यादेवेत्यर्थः अवस्थयेति अध्यवेत्यापर्वाचीनोक्त

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

त०प्रे०

४२

सूत्रव्याख्यानभेदेन साधुत्वासाधुत्वयोरापत्तौ न वेति तत्र स्वभाष्यविरोध इति दि
क् सन्यतः अतः किम् लुघुक्षति तपरत्वं स्पष्टार्थम् अभ्यासस्य चन्यप्रकारत्वे
त्यर्थ इति दीर्घे किं तद् इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् अत एव चिच्छादयिषतीत्यादावन्तरङ्गु
त्वात्तुक्यपि ह्रस्वस्थितिः सन्यतोऽभ्यासस्येत्यर्थः द्विःप्रयोगत्वाद्द्विर्वचनस्याधीयिव
तीत्यादौ सन्यात्वमभ्यासस्य यङो ह्रौ लोपस्य स्थानिवत्त्वात् पापचिषते इत्यादौ न दो
षः धनितं चेदं स्तोतिण्योरिति सूत्रे भाष्ये तत्र ह्यभ्यासादिन्यस्य सनियोगाभ्यासस्त
स्याद्याप्राप्तिस्तस्या नियमो वचास्यात् यङि· योऽभ्यासस्तस्याद्याप्राप्तिस्तत्र नियमो
मा भूत् लोलुप्यतेः सन् सोषुपिषते धातोश्च याप्राप्तिस्तस्याश्च नियमो मा भूत् अ
धीयिवतीति प्रयोजनमुक्तम् सन्ताया कार्य इति तत्पक्षे हि पूर्वोभ्यास इत्यस्य ए

४२

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

रूपं दृष्टं तादृशस्यैवात्रातिदेशो। न तु कार्य्यस्य न च मीमादीनामभ्यासरूपमस्ति
तोपदेशं च न रूपमित्युक्त्वाऽङ्गान्यत्वात्त्वाद्धा सिद्धमिति भाष्य उक्तम् तत्र केयटः
मीमादीनामङ्गानामभ्यासलोपो विहितो यश्चाभ्यासो लुप्यमानानां अन्ये तु च इ उप
देशो यदङ्गं तदभ्यासस्य सन्वत्त्वात्सौ मीमादीन्येवाङ्गानि तस्मादङ्गान्यत्वादित्यस्या
यमर्थः येषामङ्गानामच इत्यादि विधीयते तस्यात्र ग्रहणाद्ध्यो येन त्वितादिरहितां
नाममीमयादिस्थाने धातोः सन्वत्त्वाभावादभ्यासस्यैव ह्यनेन सन्वत्त्वमिति एवञ्च केय
टेनाप्येवं वक्ष्यत उक्त इति चेन्न अङ्गस्याभ्यासः इत्यत्राङ्गं किं निरूपितं यासं च द्विः रू
पितं ति निरूपितं वा तत्रोपस्थितत्वात्त्वाधान्या च्च ति निरूपितमेव गृह्यत इत्येवं पा
तपाद्दर्बभाष्याविरोधेन तस्य योजयितुं शक्यत्वात् अन्यथा एकस्यैव प्रयोगस्य।

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

नैवसन्वत्वम् ओन्दिद इत्यादौ चनैवदीर्घत्वं ओर्लनवदित्यत्रचभवत्येवसन्वत्वम् आचिक्ष्यपदचिक्षगादित्यत्रात स्मृ इत्वरेत्यनेनेत्वबाधनार्थेन संयोगव्यवधाने त्रवृत्तिज्ञापनान्नदोषः अङ्गस्येति अवयवषष्ठ्येषः अस्यफलंचिन्त्यन्नात्यरलुघु परान्भ्यासस्येत्येवसिद्धेः माधवानुरोधेन मूलकृतोक्तं तन्मते फलन्नयेस्फुटम् गाविति चङ्परे इत्यस्याबजेरिति भावः अप्यचेति चङ्परे इत्यस्याङ्गविशेषणत्वेङ्गत्वस्यप्रत्ययनिमित्तत्वेनैवलाभात्पविशेषणफलाभइति भावः अपेम्यपक्षउक्ते भाष्यविरुद्धः ओन्दिद इत्यादौ दीर्घापत्तिश्चात्रपक्षे चङ्परेणौयदङ्गमोन्दिदिति तदीयोभ्यासस्त्वङ् मात्रावत्ति लोपस्यस्थानिवत्त्वेनत्तिमात्रावलघुपरइति बोध्यम् नत्वमीमादीनांनतु लोपः प्राप्नोति अमीमपत् सिद्धन्तु सनियादिष्टामभ्यांस

ढुं. २

किम् कारयति उपधाया इति किम् अचकाङ्क्षत् अत्यवस्याङ्गं गांले उत्थिता काङ्क्ष
त्वात् णावित्यस्यैव विशेषणतां नाच इति बोध्यम् तदुक्तम् शार्ङ्गरव इति सूत्रे कैयटे शब्दा
नां नित्यत्वेपि उपायानामवश्यापत्ययलोपो नाटुं वहि टुं भाव इति नित्यः शब्दो वाक्यप
दन्तृपक्षदन्वाख्यानेपीत्यर्थः अवश्येति अन्यथान्वाख्यानविलय इति तदर्थः बहु
व्रीहिरिति परग्रहसामर्थ्यादिति भावः तद्विशेषणश्चलिरेव लघुगंस्येत्यावर्त्याङ्गस्य र
निमित्तमिति व्याख्यानादत एवाभिश्रमतीनां न सन्वत्त्वं तदाहाङ्गस्येत्यादि तत्परः
ह्रस्वावित सन्निधानाच्चङ्परे णाविति लघोरेव विशेषणमिति भावः अत एवेह कस्मान्न
भवति अजजागरत् लघुनि चङ्परे इत्युच्यते व्यवहितत्वात्र लघु चाङ्परे इति भाष्यं
सङ्गच्छते चङ्परे तो यत्र लघु तदभ्यासस्याव्यवहितमित्यर्थः एवं चाचकासदित्यादे

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

ला० शे०

४०

सामर्थ्येनतत्रबाधकल्पनमपेक्षयापूर्वविप्रतिषेधकल्पकतायाएवानिटीत्यस्योऽ
चित्यमित्याहुः णौचङि लोनाङ्कुस्याव्यवहितपरत्वं तत्फलितमाह चङ्परेणाविति
णाविति किं चङ्परोपधाया ऋत्त्वभाविन्यात्रासम्भवेन सूत्रवैयर्थ्यापत्तेः ऋत्वलृ
दित्त्र इति ऋकारस्यसम्भवः तत्राप्यन्ताङ्कुत्वाद्धस्वावादेशयोः कृतयोस्तदसम्भ
वात् नचऋत्त्वोवृद्धेरपवादः ऋत्त्वप्रवृत्तिकालेवृद्धेर्निष्पन्नत्वेनतस्य तद्बाधक
त्वासम्भवात् पदसंस्कारपक्षेपिनिमित्तनिमित्तिभावापन्नशास्त्रकार्याणांक्रमेणोह
ज्ञानेनधातुसंज्ञातिङुत्पत्तिसमयेएववृद्ध्यावोनिष्पन्नत्वज्ञानेनचङुत्तरकालिकऋ
त्वेनतद्बाधायोगात् नचसामर्थ्येनचङि यः प्रत्ययस्तस्मिन्नुपधाया इत्यर्थोभवि
ष्यतीतिवाच्यम् तदपेक्षयासकलबोधबोधक्षमत्वेनणावित्यस्यैवलघुत्वात् चङि

४७

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

दल्लोपित्वाच्चेत्यत्र सिद्धान्तमुक्तिरग्रिमं भाष्ये त्वेकदेशयुक्तिः एवमतो लोप इति सूत्रे तालव्यो
पावितिसूत्रे विशतिबोधमुक्त्वा न वक्तव्यः एभ विधिभक्तेषु स्थानिवद्भावात् लित्वेन लो
पो न विध्यति नैवं शक्यं इयङादेशोऽन्यत्र लोपापत्तेरित्युक्तं भाष्ये तदप्येकदेशयुक्तिरेव भो
भगो इति सूत्रस्य न्यायसिद्धभाष्यविरोधात् किञ्च लोन्निटीत्यत्र लकारस्य निर्दिश्य
मानो न्यस्तस्य लोप इत्यर्थ इति एकाचो द्वे इति सूत्रभाष्याद् लभ्यते तत्र हि स्थाने द्विर्वचने
ऽप्यट्टिदित्यादौ तिलोपो न स्यादित्यापादितं एवं चेयङ् अन्त्यस्य निर्दिश्यमानधर्मा
वच्छिन्नत्वाभावात्समुदायस्य चान्त्यालत्वाभावाद्लोपाप्राप्त्या तस्यैकदेशयुक्तित्वा
वश्यकत्वात् वचनसामर्थ्यादिति पात्त्वाकुलादीनां लितो लोपबाधकत्वे इडादावपि गु
णेन बाधसिद्धिरिति भावः तेन कारणादिसिद्धिः यात्वेवमनेकवचनकल्पनापातत्त्व

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

त् पत्तु यदिपुनः प्रसङ्गः आश्रीयते स्थानिवद्भावेनचलित्त्वंतदालितिलोपांशेवार्त्तिक
मनावश्यकं अतएवचसप्तमशेखरेल्यन्तात्लोपात्वाह्यद्धिर्वृद्धौकृतायांल्लोपस्तत्रास्लोप्य
ङ्मितिभाष्येउक्तमितितत्र आगितिप्रत्याहारग्रहणसामर्थ्येनाकृतायांवृद्धौलोपस्यपूर्वस्य
लोचङीतिसूत्रभाष्येचीवददित्युपक्रम्यैवसिद्धान्तितत्वेनल्पस्लोपावितिपूर्वविप्रतिषेध
परभाष्यविरोधेनचपात्वाह्यद्धिरित्यत्रभाष्यस्यएकदेश्युक्तित्वात् किञ्च वृद्धौतिलोपो
पिकुत्वेभोरोरभावात् नचस्थानिवद्भावः वृद्धिस्थानीकारस्रूपाल्वृत्तिधर्म्मितिलत्वाश्र
यल्लोपस्याल्विधित्वेनतत्रस्थानिवत्त्वाप्रवृत्तेः स्पष्टाचेयंरीतिर्भोभगोइतिसूत्रेभाष्ये
ल्यन्तात्लाचवीवददित्यादाविवदीर्घत्वोपधाकृत्यत्वसिद्धयेलोलिङ्गुपसङ्ख्यानमे
वकार्य्यम् नन्वत्रसूत्रेलोलिङ्गुपसङ्ख्यानमितिवचनाभावेनासिध्यतिलिङ्चाव्यवहितत्वा

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

त्तः घुणघूर्णे अस्य दीर्घपाठः प्रक्रियालाघवार्थः अन्ये तु ऊस्वमेव पठन्ति स्नुताविस्ये
वेति यद्यपि दृष्टपनिर्देशो यथासङ्ख्यमिति नित्वत्यर्थे इत्यपि वक्तुं शक्यम् तथापि सम्प्रदा
यानुरोधादेवमुक्तम् स्नुतावनुवन्धस्येति आर्द्धधातुकविषये आपादीनाम्वैकल्पिक
त्वेन तदभावे चारितार्थ्यमिति भावः चक्षंस इति अनुनासिकस्येति दीर्घस्तु नक्रिसाह
चर्य्येत्वानि ति ङ्गिन्नस्यैव कृत्वादेर्ग्रहणात् कामयते इति अनिग्लक्षणत्वान्नोपधावृद्धिनि
षेधः अपामेल्लोपापवाद इति णिलोपापवाद इत्यर्थः वस्तुतो यन्नुवादो यं तदनुवाद
वल्लाच्चणिलोपवाधः ध्वनितं चेदं प्रकृतसूत्रे भाष्ये इति उणादय इति सूत्रे निरूपयिष्या
मः ननु परत्वादियङादिषु णिलोपो न स्यादत आह एरनेकाच इति क्विजन्तमिति क्विन्तु उ
लोभाग्रत्ययादित्यनेन बाधात् एवं क्षीबतीत्यत्राप्यवकाश इडभावे इकोऽनतिति किंत्वा

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

त्वात्तत्राप्मितिवाच्यम् आमर्थम्वार्त्तिकमित्युत्तरमपरआह सर्वप्रातिपदिकेभ्यः क्विबा
वक्तव्यः एवंतर्हि अवगल्भाद्यनुक्रमणेनकार्य्यकार्य्यम्वानुबंधानासंक्ष्यामीति अव
गल्भक्लीवहोडेतिभाष्योक्त्यातदर्थन्तस्यचारितार्थ्येनभोतर्हिक्विानेकाचआमित्यर्थ्य
मानाभावात् आनुबन्धासङ्गःस्वस्वसर्वप्रातिपदिकेभ्यइत्यनेनक्विपिअवगल्भतीत्यादि
बालापावश्यकः इतोवक्तिनेतेभ्योन्यःक्विप् येननाप्राप्तिन्यायेनास्यतद्बाधकत्वात्
सर्वग्रहणन्त्ववगल्भेतिवार्त्तिकापेक्षयाबहुविषयत्वबोधनायेत्याहुः अत्रेदन्बोध्यम्
प्रत्ययग्रहणावनयबादिनोप्येकाचम्यआचारक्विपोनभिधानमावश्यकं अन्यथा
रम्भप्रत्याख्यानयोःफलभेदस्यात् इतिहरदत्तोदाहृतानिसत्वोचकावित्यादीनिचि
न्त्यान्येवेति अतोलोपः आर्द्धधातुकेकिं वृक्षस्य वुत्पत्तिपक्षेसप्रत्ययउपदेशेकारात्

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

कघटवानांसूत्रादीनांसमुदायानांचक्रियावाचकत्वंतुल्यभावाद्बोध्यम् स्पष्टंचेदंतु
पश्चात्मनइतिसूत्रेनमोवरिवइतिसूत्रेचभाष्ये विवक्षायामिति विषयसप्तमीति
भावः परसप्तमीत्विह्निआर्द्धधातुकोपदेशेयदकारान्तमितिगोपायित्वेत्यत्रत्लोपोन
स्यात् गोपायितेतिचनसिध्येत् इर्वक्तिनएवापत्तेः कास्प्रत्ययान्तेभ्यश्चेति धातु
भ्यइतिशेषः सूत्रेप्रत्ययग्रहणमपनीयेति एतच्चहृदन्तग्रन्थेस्पष्टम् परेतुकासीति
सप्तम्यन्तंतदघटितसूत्रेइत्यर्थः भाष्येकास्यग्रहणोच्चकासउपसङ्ख्यानमित्युपक्र
ञ३ मस्वारस्यात् अतएवभाष्येतं कर्तव्यमितिनोक्तम् अतएवाचारेवेगल्भेतिवार्त्ति
केधातुमित्येवसिद्धमाक्षाङ् क्यावगल्भांचक्रेइत्यादौकास्प्रत्ययादाममंत्रेदत्यामवया
स्यादित्युक्तंभाष्ये तत्राकारस्यानुबन्धत्वेनैकाच्त्वात् नचभोतज्भर्विकानेकाच्त्वं गही

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

अद्राक्षीत् अत्र हि कित्वे न स्यात् अर्थभेदादिति पूर्वोदैन्यायार्थे इति भावः तत्फल
गुताशब्देन भाविताकाश्वेत्वाद्धित्पदेशाद्धित्वादेकहल्मध्यस्थत्वाभावाच्चु वध्याव
यमप्राप्तेविधिरेवम् नहीजन्त्विति पूर्वसमत्रिश्रवशिवत्वान्न तस्योर्विजन्त्विति स्पर्धाः
अर्थविशेषानिर्देशोदाह त्वोर्थ इति धातोरेकाचइत्यतोधातोरित्यधिकारादस्याऽऽ
धातुकत्वं ऋघावेष्ठकारान्तः तत्फलं तु गोपायतमित्यादौ गोपायेत्यस्य धातुत्वे
ऽऽन्तोदात्तत्वे शवकारैकादेशस्याप्यन्तोदात्तत्वे तमित्यस्यानुपदेशात्सत्त्व सार्व
धातुकत्वे नानुदात्तस्योदात्तादनुदात्तस्येतिस्वरितत्वम् सनाद्यन्ता सञ्ज्ञाविधौप्रत्य
यग्रहणे तदन्तग्रहणानिषेधादन्तग्रहणम् यस्मात्सविहितस्तदादि तदन्तस्यग्रहणं तु प्रवर्त्त
ते एव तेन देवदत्ताश्चिकीर्षतीत्यादौ देवदत्तादेः समुदायस्य न एतत्संज्ञा धातुसञ्ज्ञ

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

ञनस्यवृद्ध्यभावः नचनेटीति निषेधः नचहलन्तास्येत्यनुवृत्त्या तद्विषये येन नाप्राप्ति
न्यायाभावेनास्यास्तेन निषेधेनाबाधात् अच्छावसरन्यायवस्तुनास्येव नान्तः पादमि
तिपाठेपि एङोतीत्यनुवर्त्त्य एङोतिपधत्वाद्भोति तस्य निषेध इत्यर्थस्य नान्त इति सूत्रे
भाष्ये उक्तत्वेन फलाभावात् कूजनेति अचैकत्वादिति भावः स्यन्तक्षणा· इडादौ
किम् अधाक्षीत् ईयततीति इकारोत्र कृत्वः द्वित्वे कृते एरनेकाचइति यणा सवर्णे
दीर्घयोः आमयोर्वर्णादौ कुमिति परिभाषया यत्र नतु दीर्घ इति बोध्यम् कित्वि
त्यादिप्यो दाहृत्वीत्यन्तं सहुचियस्त्वमिति केचित् कुडि वैकल्पमविवेकः तुडु तोडने
गहत्तो हिंसनं चालनयोश्चेति अचेको डुः स्पष्टः सच शिक्षादेरप्रसिद्धः लिङः सिच
इकोझल् हलन्ताच्चेति असंयोगादित्यतः किदिति चानुवर्त्तते आत्मनेपदेष्विति किम्।

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

नतु स्तुद्रुस्रुश्रुवां थलि भारद्वाजनियमादिट् स्यात् क्रादिसूत्रस्य स्वादिग्रहणे न तु वे
न नाप्राप्तिन्यायेन क्रादिनियमप्रापितस्यैव बाधो ऽचित्यादित्याशयेनाह नचेति समाध
त्ते योगद्वयेति अयं भावः थल्यनिटो नित्यमित्यस्यानुवृत्त्या तत्पदसम्बन्धवान् ए
इट् निषेधः स भारद्वाजमते ऋकारान्तस्यैवेति नियमेन क्रादिनियमस्य नायं निषेध
इति एतेन भारद्वाजनियमो येन नाप्राप्तिन्यायेनाचस्तास्वदित्यस्यैव बाधक इति जयनि
येत्यादाविट न स्यादित्यपास्तम् ध्वनितं चेदमत्रैव सूत्रे भाष्ये किञ्च पुरस्तात्प्रतिषेधं
काण्डारम्भसामर्थ्याद् दपि स्त्वादिनिषेधेनानन्तरस्यापि भारद्वाजनियमस्य बाध इति नेड्
ववृीत्यत्र वस्वेकाजादित्यत्र च भाष्ये स्पष्टम् सिचि वृद्धिः वृद्धिश्रुत्योपस्थितमिक इति
अङ्गस्य समानाधिकरणो विशेषणमित्याह गन्ताङ्गस्येति तत्फलन्त्वकोषीदित्यादौ ब

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

नियमेनात्मनेपदत्वासाविड्भावेपिपरस्मैपदेतत्स्यात् अतोभा अचस्तास्व दित्येव

सिद्धे नियमोयमित्याह ऋदन्तादेवेति नचऋदन्तो विकल्पेन निषेधार्थमिदमितिवा

च्यम् अचस्तास्वदितिसामान्यसूत्रप्राप्त[illegible]पनेनभारद्वाजातिरिक्तेऋदन्ते निषेधस्ये

वाङ्गीकारे तासस्तत्पन्नतानुसन्धानद्वारा विकल्पस्य वक्तुमशक्यत्वात् इमादिषुपर

त्वान्नित्यत्वाच्च उतोःपरत्वे ऋदन्तत्वाभावेपूपदेशग्रहणात्कर्मणितुप्राप्तिः नियमफ

लितार्थमाह तेनान्यस्येति अत्रापिभारद्वाजस्येतिसम्बध्यते अन्यस्येत्यस्य ऋकारा

न्ताभिन्नस्य तासौनित्यमनिट् उपदेशेऽजन्तस्यात्वतश्चेत्यर्थः एतेनपपिथेत्यादाव

न्तत्वंसन्निपातेनजातइट् सन्निपातपरिभाषयाआलोपनिमित्तंनस्यादित्यपास्त

म् उपदेशेइत्युक्तेस्तदाह अजन्तइत्यादि आस्योपदेशेइत्यादिः ईहक् तासौनित्यानिट्

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

दिह्यपक्षेऽप्येतेइतिकृतोभारद्वाजस्येतिसूत्रेभाष्येस्पष्टम् एवंचधेऽदेदृध्विषेत्यादिसिद्धये
ऽप्यहणमावश्यकम् अत्वच्चोपदेशेएतन्तानामात्वविधानेनाकृग्रहणमेवकुर्य्यादिति
दें. तासेनोनित्यानिट्इति तासौसन्नन्तत्रनित्यानिट्त्वार्थः यस्तासावस्तिनित्यानिट्चेति
भाष्योक्तेरितिभावः तास्वदितिसप्तम्यन्ताद्वतिः यथातासौनेट् तथाथल्यपीत्यर्थः नि
त्यानिटः किम् उ धविथ अयं त्वरतीतिसूत्रेणतासौविकल्पितेट् अतोस्यथलिनित्य
मिट् नित्यपक्षाभावेभारद्वाजनियमेनविकल्पः स्यादितिवृत्तिः तासावितिकिम् यस्माथादे
शोऽजेथलिथित्स्यात्कोनित्यंएवेड्यथास्यादिति उपदेशेत्व उपदेशेकिं कर्षा चकर्षिथ अ
त्वतः किम् भेत्ता बिभेदिथ तपरः किम् राद्धा रराधिथ तासौकिम् जिघृक्षति जग्रहि
थ नित्यानिटः किंमान ऽत्रिथेतिभाष्यं चकमिथेत्यपिग्रस्तुदाहरणम् ऋक्रमोरिति।

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

र्थत्वसंभवाच्च तदर्थत्वम् प्रकृत्याश्रयः एकाच उपदेशा इति क्रादिषु त्रिषु प्राप्तः प्रत्यया
श्रयः ।श्र्युकः कितीति वभ्रादेः प्राप्तः प्रत्ययाश्रयस्य नियमे त्वग्रहणमेव मानम् यावति
ति नम्राशब्दान्यतरप्राप्तिरस्यार्थः तेन विधूइत्यस्य सिद्धेर्धिच्छेत्येकमेव यदि तु नेदृशी
ति प्रक्रमान्नम्प्राप्तिस्यैव नियमः स्यात् तदोपदेशेऽत्वत इति सूत्रे नित्यानिट इत्यस्या
श्रिव्यावर्त्त्य इत्यर्थपरभाष्यासङ्गतिः तत्र नित्यानिट इत्यस्याभावे मो क्रतो भारद्वाजस्येति वि
कल्पः स्यात् तत्सत्त्वेऽप्यूदित्वप्रयुक्तविकल्पस्यैव सत्त्वेन तदसङ्गतिः मम तु क्रादिनियमेन
नित्य इडिति भावः क्रादिनियमश्चेदिडु तर्हि लिट्येवेति विपरीतनियमस्तु न कृतेऽपरिवृत इत्यादि
लक्ष्यविरोधात् अत्र सूत्रे कृ स्मो सुट् इति वक्तव्यं तेन संचस्करिवेत्यादि सिद्धमिति स्पष्टं भाष्ये
ततश्च तुल्यमिति नियमाद्विधिर्बलवानिति भावः उपदेशेऽत्वत इति उपदेश इत्युक्तात् सूत्रा

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

स्वहलादिः शेषयोर्युगपत्प्रवृत्तौ न ततः परकालोदीर्घ इत्यन्तरङ्गत्वाद्दीर्घत्वं स्यादिति न वा
च्यमिति भावः अनिदितामिति इदं कुञ्चधातुविषयम् कुञ्चौत्व निदितामिति न प्रवर्त्तते
परेऽस्वघेति तत्र त्वं स्य भाष्यप्रामाण्ये नास्य नोपधत्वान्नकाराभावानुस्वारपञ्चमाविति तु प्राप्ति
कम् तत्र कुञ्च्यादिति अकाररहितपाठस्त्वपपाठः इति मते त्विति इदमेव युक्तं फलस्य भा
ष्यानुक्तत्वात् अनेर्ध्व अत्र वा लिटीत्यतो वेत्यनुवर्त्तते तेन व्यवस्थितविभाषया घञ्रूप
वपस्तु नल्लुप्तिवोवलादावार्द्धधातुके वाऽन्यत्र नित्यमेव अघञयोरिति न वक्तव्यम् स्यपं
चेदं भाष्ये एवं चेतद्विकल्पलाभश्च्यवाधोधातोरप्यर्थे सार्वधातुके एव प्रयोगो नार्द्धधातुक इ
ति वोध्यम् स्वरतीर्घेति पूर्वत्रासिद्धीय इति निषेधस्याप्यवं नियम इति भावः चतुर्णामिति
कृत्वादिना चतुर्ष्ठं विनिगमनाविरहे ।ऽ। तेषां सर्वेषां नियमार्थत्वमेव तदुत्तरेषां तु विध्य

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

षेधबाधापत्तेरेवञ्चविषमउपन्यास अनवकाशं क्तसंस्यकित्त्वं इहपुनरन्तभ्यं सावकाश
मित्यादिस्तद्दुत्तरमो भाष्यग्रन्थएकदेशयुक्तिरित्याहुः उवोवेति द्विर्वचनेचीतिनिषेधात्स्त
र्वंद्वित्वेउकारस्यवार्णादाङ्गस्य बलीयस्त्वात्सवर्णदीर्घम्बाधित्वागुणेकृतेउवङ् एतेन
गुणस्यस्थानिवत्त्वेनानादङ्गत्वात्सवर्णदीर्घः स्यादित्यपास्तम् पूर्वस्यविधौस्थानिव
त्वात् उवङिनुनस्थानिवत्त्वमसवर्णग्रहणसामर्थ्यात् सन्निपातेति आमिसतिधातो
रोल्यरत्वव्याघातः स्यादितिभावः वार्णादिति अत्रह्यभ्यासस्येतिसूत्रंज्ञापकं तद्वीये
षेत्याद्याबियङाद्यर्थंन्तत्रपूर्वंप्राप्तगुणावङ्छोर्द्विर्वचनेचीतिनिषेधेद्वित्वोत्तरप्राप्तेगु
णवङीबाधित्वान्तरङ्गत्वात्सवर्णदीर्घेतद्वैयर्थ्यस्पष्टमेवेत्यन्यत्रविस्तरः परत्वाच्चे
ति अस्यपरकालप्राप्तिकत्वादित्यर्थः एवंचाभ्यासविकारेवाध्यबाधकभावाभावेनङ्क

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

परेऽणुरल्लुपधविषये तद्धलक्षलोपज्ञावकित्त्वस्यानवकाशत्वमेव नतुक्तभाष्ये उ
।क्तं वाक्सस्यानवकाशत्वादपवादो गुणस्येति यथाक्सस्य कित्त्वसामर्थ्यादलिक्ष
।क्षित्यादौ गुणो बाध्यते तथैव रल्लुपधविषये तद्धलक्षलोपज्ञाव प्रापितातिदेशसा
मर्थ्यात्क्षित्यर्थ इति कैयटः नचपरत्वाद्गुणस्यैतद्विषयलक्षलोपज्ञावएवनेति वाच्यं
असंयोगादिति कित्त्वस्यैतद्विषयेनिषेधातिदेशा [illegible]
त्वेन निषेधाश्च बलीयांसः इति न्यायादत्र विषये विप्रतिषेधाप्रवृत्तेः नच सम्प्रसारण
विधौ कित्त्वस्य कृतार्थत्वाद्दुर्बलत्वेन तेनातिदेशेन प्राप्यमाणो गुणनिषेधो दुर्बल इति विधि
रनेन स्पर्द्धते इति परत्व प्रवृत्तिरस्यैवेति वाच्यम् विचतिग्रहणातीत्यादावतिदेशप्राप्तङि
त्वस्य सम्प्रसारणेन कृतार्थत्वया तदनन्तरप्राप्तगुणेनत्व डुक्तरीत्यातिदेशप्राप्तगुणनि

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

तस्मादेदिति कृत दीर्घः परामृश्यते उपस्थितत्वात्तदाह दीर्घीभूतादिति अत्रापि लिटी
तिवर्त्तते दं दधस्कस्याः क्रियायाश्चोदाह दंदधस्क्रीयायामिति दंदधस्कोविलोपश्च वदंने
कदेशाइति तत्क्रियायामित्यर्थः आदिति त्रिकारीयतीत्यादौ नेदन्तेषामनभिधाना
त् यत्तूपदेशाइत्यनुवर्त्ततेस्तत्रनदोषइति तन्न तस्यास्वरितत्वात् किञ्च तदनुवर्त्तावा।
दिग्रहणावैयर्थ्यापत्तिः यद्यादिशब्दे उपदेशाभावादेव तदप्रवर्त्तेरित्याहुः द्विचत्वारि
शादिति विभाषाचत्वारिंशत्प्रभृतावितिविकल्पविधानादात्वाभावः अषोपदेश
त्वादिति सेकः पर्युदासादन्ययोर्दन्त्यादिन्त्यादित्वाभावादित्यर्थः ऋदुपधेभ्य
इति यद्यपिविलिदतुरित्यत्र किन्त्वंनित्यन्तस्यापि ऋदुपधेतदनित्यं गुणो संयोगात्
परत्वात् गुणोत्रान्तरङ्गम् किञ्चावकाशाईजतुरित्यादिः गुणावकाशश्चेततीत्यादिः

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

त्यनुवर्त्तीति। अत्रोपदेशइत्यनुवर्त्त्या णादिना मधातुर्व्याख्यानान्निर्बोध्या नाटीति नत्वत्र वस्येदने चुरादिरेवव्याख्यानात् तेनम्भ्वादित्वोपदेशएव आक्रुषीति भाष्यविरोधोत्रा द्रष्टव्यः उपसर्गाद· पूर्वपदात्संज्ञायामित्यतः पूर्वपदादित्यनुवृत्तौ तदाक्षित्रसमास एवस्यादतोसमासेपीति ननु पूर्वपदाधिकारस्यात्रनिवृत्तेर्व्याख्यानएवशरणं इदं व्यर्थं म् नचासंज्ञायां पूर्वपदादितिनियमव्यावर्त्तितणत्वप्रतिप्रसवाय समासासमासयो विशिष्यविधानार्थम् पूर्वपदादितिसूत्रोपसर्गादसमासइत्यस्यापि सिद्ध्या नियमेन व्यावृत्तेः कर्तुमशक्यत्वात् नचैतत्प्रकरणे प्रकरणमसिद्धं नच सूत्रे सूत्रमित्य। र्थेज्ञापकमितिवाच्यं रषाभ्यामित्यत्र समानपदे इत्यस्यावेलङ्यपदेइत्यर्थे न पूर्वपदा। दित्यस्यविधयर्थत्वेन ज्ञापकासम्भवादिति चेन्न स्पष्टार्थत्वात् तस्मात् तत्खण्डना।

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

गान्त्यकात्तस्मात्र वाहुलादेरितिसामर्थ्याच्छाङ्ः स्याकारइतिद्वेयधिकल्पेनान्व
यः हलः परस्याङ्गावयवाकारस्येत्यर्थेनतिङ्वे आदिग्रहणंस्पष्टार्थम् अच
कारीदित्यादौतुचकाराकारेनातिप्रसङ्गः सिच्परत्वेनाकारविशेषणबलात् नन्वे
वंलघोरितिव्यर्थम् अतक्षीदित्यत्रापियेननाव्यवधानन्यायेनैववारणसं
भवादितिचेन्न स्पष्टार्थत्वात् अतइतितुअकुटीदित्यत्रापिदोषवृद्धिवारणाय
नेगद अत्राड्व्यवायीतिवर्त्तते तेनाकारादिव्यव धानेपिणत्वम् यद्यपितत्रसू
त्रेरेफषयोर्निमित्तयोर्निमित्तिनश्चनस्याडादिव्यवायअप्राप्तिस्तथापियत्र
यन्निमित्तं निमित्ती च तयोरप्यडादिव्यवायेणत्वं अस्तिचात्रगदादेर्निमित्तत्वं
नेनिमित्तत्वमितिस्पष्टंभाष्यकैयटयोः धात्वाहेरित्यनुवर्त्तनादाह धात्वादेरि

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

ल० श०

३१

त्वस्यैतन्ना दिग्रन्थेस्फुटीकरिष्यते गङ्गाञ्चिसेधतीति विप्रतिषेध इत्यत्र सेधतेर्गतावितिनि
षेधो न तस्य विरोधार्थत्वेन गत्यर्थत्वाभावात् सिषेधेत्यादावादेशप्रत्ययोरिति षत्वम
वत्येव अनन्तरस्येति न्यायेन सेधतेर्गतावित्यनेनादेशप्रत्ययोरित्यस्यानिषेधात् इति केचि
त् सिचो यङीत्यादि साहचर्यात्सर्वषत्वनिषेध उपसर्गादित्यस्य तु नात्र सम्बन्धो विच्छिन्न
त्वात्तेन गङ्गां सिसेधेत्येव यद्यभिधानमस्तीत्यन्ये स्वरतिसूति सूतीत्यत्र उत्वाभावः सौत्रः
धसम्भः सानुबन्धकनिर्देशो धूञ् विधूनने इत्येतस्यावृत्त्यर्थः इड्सनिवेत्यनुवर्त्तमाने वाग्र
हणं लिङ्सिचोरात्मनेपदेष्वित्यस्य निवृत्त्यर्थम् न च स्वरतिग्रहणसामर्थ्यादेव तन्निवृत्तिः
सिद्धा ऋतश्चेति इड्विकल्पस्य सिद्धत्वादिति वाच्यम् स्वरतिग्रहणं नित्यार्थं स्यादिति तस्याज्ञा
पकत्वादिति कैयटः ऋकारादिति तौफलन्तुनान्तोपीति कृत्स्न निषेधः अतो हलादेः अन्ते

३१

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

स्तुनोत्याद्यवयववत्वमिव तत्समुदायावयवत्वस्यापि अत्र षष्ठ्यर्थत्वात् यद्वात्र प्रकरणे तत्त्
धातोरिव तदानुपूर्वीकस्य च ग्रहणमित्याख्यानात् अत एवानुषस्यन्देह त्यादावनुविपर्यभि
निभ्य इति अभ्यासस्य षत्वं स्यादिष्विति नियमस्तु प्राक् सिताच्चेदभ्यासस्य षत्वं तदा स्यादिष्वे
वेत्येवमिति नात्र तस्य प्राप्तिः सुषिसतिसमा इति सूत्रे भाष्ये सर्वमिदं स्पष्टम् तत्र हि भाष्ये वि
सुष्वापेति अभ्यासस्य षत्वम्प्राप्नोति न च स्यादिष्विति नियमान्न भविष्यति प्राक् सितसे शब्द
नान्नियमः उक्तश्च सुपिः एवं तर्ह्यनर्थकत्वान्न न चैवं विषुषुपुरिति न सिध्यतीति वाच्यम्
सुपिभूतस्य द्विर्वचनादित्युक्तं सुपिभूतस्येति प्रतीके यद्यपि कैयटेन द्विःप्रयोगे स एव च सुपिर्द्वि
रुक्त इति समुदायस्य रूपमेव षत्वमिति व्याख्यातम् तथापि दयते दिगि इति सूत्रस्य भाष्य [illegible]
विधात्समुदायस्य सुपित्वानुपपत्तेश्च मदुक्तव्याख्यान एव भाष्यतात्पर्यं दिगीति सूत्रस्य भा

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

सुनोतिम्प्रतिक्रियायोगः किन्तर्हि सावयतिम्प्रति सुनोतिम्प्रत्यत्र क्रियायोगो नासावेवं
प्रेष्यते सुनु उग्रम्मीति किन्तर्ह्युपसर्गविशिष्टामस्तोत्प्रेष्यते अभिषिञ्चतीति अत्रवच
नस्यात्याख्यानयोः समाफलत्वावनासावेवमित्यादिभाष्येणाच मदुक्त एव तात्पर्यं ल
भ्यते सदिरप्रतेः अप्रतेः किं प्रतिससाद ननु सदेरालम्बनाविदूर्ययोर्वस्त्वभावादेवा
सम्बन्धसिद्धोऽतआह किन्त्वेति अवाच्चा आविदूर्यं सामीप्यं अवष्टम्भागोः नित
घ्यसतिसमीपेआस्तेइत्यर्थः पर्यभिनिविभ्यः सेवत्यकोऽडचारलोर्थः सितसयो बिन्
प्रकृतिकोव्याख्यानात् स्यादिष्व प्राक्सितादित्यस्य सम्बन्धार्थम् प्राक्सितादित्युत्त
रमिदंपठितम् नवाभ्यासस्यनेरर्थेक्यात्तस्य षत्वाप्राप्त्याकथमस्यनियमार्थत्वमिति।
वाच्यम् द्विः प्रयोगत्वादभ्यासस्य कारस्यापि अर्थवत्सुनोत्यादिसम्बन्धित्वात्सतेः अर्थेव

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

न्तोपादे इड्ढदि संयोगान्तस्येत्यतो लोप इति तत्तस्येत्यतस्तस्येति चानुवर्त्तते वदव्रज
हलन्तत्वादेव सिद्धेऽतो हलादेरित्यस्य बाधनार्थमनयोर्ग्रहणम् तदन्तविधिनैव सि
।द्धेन्त्यग्रहणं स्पष्टार्थम् नन्वज्ग्रहणसामर्थ्यान्नेटीति निषेधाच्चानन्त्यस्याचो ग्रहणे
।सिद्धे हलन्तग्रहणमव्यर्थमिति चेन्न इतआरभ्य वद्धिनाज एव सिच्यात्वेन न विशेष्यन्ते
।इत्यर्थज्ञापनार्थत्वात्तत्त्वात् एवं चाताङ्क्षीदित्यादि सिद्धये वर्णग्रहणे जातिग्रहणं
।यतदावश्यकम् अतएव लोवस्यायामेऽङागमे याक्षीदित्यादावटोन वृद्धिः विलोड
।नं क्षोभणम् उपसर्गात्तु अभिषावयतीतिण्यन्तेपि षत्वं भवत्येव शाश्वशाक्ति स्वर
।भावेनोपसर्गेणाम्न कृत्यर्थविशेषणताया एव स्वीकारात् तदुक्तम् भाष्ये सनोत्या
।दीनां षत्वे ण्यन्तस्योपसङ्ख्यानमधिकत्वादभिषावयति नवानन्यत्वात् नचनात्र

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

धातुः सेजितिभाष्ये क्वचिद्दृश्यान्तस्य क्वचित्स्तू इतिदीर्घान्तस्य पाठदर्शनादुभयोपा
दानम् यद्यप्येकाच्च इत्यत्र भाष्ये षक्कृतिर्न दृश्यते तथापि सुप्रधातुष्ठिवुष्वष्कतीनां

त्व३ सत्वप्रतिषेध इतिवार्त्तिकबलात्पठितः स्विदेस्तुनसत्वं पादित्वादिति बोध्यम् नुरपदे
तिसूत्रेसृपिसृजिस्पृशिस्पृहीनामषोपदेशत्वेपि पूर्वपदादिति सूत्रेण षत्वप्राप्ते
निषेधार्थं ग्रहणम् तत्र हि आदेशप्रत्ययोरितिनसम्बध्यते अतएव द्विषाहः
स्त्रमित्यादौ छन्दसितेनषत्वातिद्धिरितिवृत्तौ स्पष्टम् सर्वपदादितिसूत्रेच छन्दसी
तिसम्बध्यते यद्यपि छन्दसिदृष्टानुविधिस्तथापि छान्दसान्यनिषेधावदिद
मपीतिबोध्यम् यद्यपि कौटिल्ये कौटिल्यंप्राप्य चक्रतावास्मा धावामितित्र वि
घमानगुणसम्बन्धज्ञापनं श्लाघा अध्यायप्रत्रिंशादिति अष्टत्रिंशादितिपाठेमि
ते

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

तत्सर्वकमाशिषोर्वचनञ्च स्वन आलस्यं निद्रागतत्वस्याविशेषश्च नशास गुण
शब्दोच्चनादेङ्मात्रपरः शासिददिग्रहणावैयर्थ्यापत्तेः व्यपदेशिवद्भावेन गुणत्व
पवत्त्वसंभवात् अतो व्याख्यानाच्च लक्षणया गुणशब्देन भावितपरः सङ्गति बोधम्
अयमित्यादि आस्वादनमनुभवो हर्षश्च धात्वादेः अत्र सम्प्रधातुव्यावृत्तये उ
पदेशात्प्रवृत्तेः तावद्रूपकतया षडित्यादे रविते नैव व्यावृत्तो धातुग्रहणं स्पष्टार्थम् आ
देरिति लाघवतिव्यावृत्तये बोपदेशफलं त्वसिद्धं ददीति उर्द माने मानं तुलवम् वाक्ष
स्वादने उपधायाश्च सिपिधातोरित्यतो धातोरिति वर्तते हलुपधाया इत्यतो वेति क इति हलि
चेत्यतो हलीति चानुवर्तते धातोरित्यस्याभावे पदाधिकारस्य सत्वेन पदोपधाभूतयो
रित्यर्थे ऊर्दत्त इत्यसिद्धिः स्वन क्विबन्तो दित्यादौ चरितार्थम् कुर्द खुर्द गुर्द गुदेति पञ्चाप

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

र्थम् तेषिति देधेइत्यादिषुदकारादिषुसत्स्वपीत्यर्थः एकेत्यादिकिमिति आदृतुरित्या
दोहल्ग्रहणइत्येतावतापिबाल्लोसम्भवादितिप्रश्नः नचबभारतुरित्यत्राभ्यासे चर्त्वेत्यस्या
सिद्धत्वादेत्वादिस्यादितिवाच्यम् फलभजिग्रहणेनैवाभ्यासलोपयोरभ्यासादेशस्याति
द्धत्वाभावज्ञापनात् अनादेशादेरित्यादिग्रहणान्नुहलादिःशेषमादायस्त्रस्यासम्भव
वाल्लाघवस्यापक्षार्थम् उत्सवनमुत्सुत्पगमनम् इदितो इदित इतिकर्मधारयेणधातो
र्विशेषणम् तेनेदिदं तस्यधातोर्नुम्विधानाचक्षिङादौनदोषः धातोरितिधातूपदेशाव(
स्थायांनुमर्थम् तेनकुण्डेत्यादौगुणेश्चहलइत्यप्रत्ययासिद्धिः अनुवर्त्तमानमङ्गस्येति
अङ्गत्वयोगस्येत्यर्थकंबोध्यम् तासौतुनदोषः तासएवकर्त्तुंयुक्तत्वात् सिच्यपिनदोषः
सचएवकर्त्तुंशक्यत्वादितिस्पष्टंभाष्ये छिन्दतइति श्वोतोभवतीत्यर्थः अभिवादनंनति

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

तथापिलिटोड़ित्वासम्भवात्किंतीत्युक्तम् अभ्यासलोपइति विशिष्टविधित्वे आभाश्यक
प्रविवेकेनचविधेयतापर्य्यवस्यति यद्यसमासेप्युद्देश्यविधेयतयान्वयोस्तिसतितात्प
र्य्येकचित् लिटीतिकिं पापच्यते अभ्यासविकारेबाध्यबाधकभावाभावेनदीर्घात्पूर्वं
कृतेबाभ्यासदीर्घएत्वाभ्यासलोपोप्राप्नुतः किञ्च परत्वादेत्वाभ्यासलोपस्यदीर्घत्वेन
बाधः सकृद्गतिन्यायाच्चनपुनस्तावितिभाष्यउक्तम् प्राप्तानाम्अप्याचलोपोननित्यः अ
भ्यासविकारेषुनबाध्यबाधकभावइतिज्ञापकसिद्धस्यासार्वत्रिकत्वान्नाश्रीयतेइतितदा
शयः एतेन यत्रान्यतरस्मिन्कृतेसर्वेषांप्रवृत्तिस्तद्विषयः सन्यायइतिकैयटोक्तमपास्तं
दीर्घकृतेएत्वस्याप्राप्त्याचीकरदिति गुणोयङ्लुकोरितिसूत्रोक्ततदुदाहरतापरभाष्यवि
रोधापत्तेः पतिचसे सेटीत्येवसामर्थ्यादेवाकित्विद्विषयत्वेलब्धेपचलुग्रहणंस्पष्टा॥

त्र वसतिक्षुधोतिङ् नुदविदोदत्रामहिनशेर्ऽलीत्यादिगमकाच्च ततवद्धातुन्नावद्देतिभा
व्यप्रयोगाच्चेतिभावः अकर्म्मकइति देवदत्तो यज्ञदत्तं स्पर्द्धतेइत्यत्र स्पर्द्धापूर्वके शब्देनेव
त्तिर्बोध्या शार्दूवाः हलादिरित्यतः शेषइत्यनुवर्त्तते तत्रशब्दव्यतिरिक्तवर्त्तापेक्षया धात्वा
दिभूतारइत्यर्थः तेनवव्रश्चेत्यत्रचस्यनशेषः रवपः किम् सत्रम्भ शार्दूवाः किंस्पूर्वी
इत्युक्तावुत्वादिष्वपिविषयः शेषापत्तेः आशिष्येवेति आशीः प्रतिपादकनाच्यएवेति बाच्यो
र्थः अर्थान्तरेशेषादितिपरस्मैपदमेव अतएक एकशब्दोसहायवाची द्विवचनाम्मे
नसमासः द्वयोरेवमध्यसंभवादाह असंयुक्तेत्यादि । लिटीत्यादेशाविशेषणमेकदेशा
न्वयेपिसौत्रत्वाद्वृत्तिस्तदाह लिटिनिमित्तेति तन्निमित्तादेशाभिन्नामित्यर्थः निमित्तंचप्र
त्यासत्योपस्थितो लिङेवत्याशयेनाह किति लिटीति गमहनेत्यादितो यद्यपि किङ्तीत्यनुवृत्तं

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

डुपाधेः प्रतिषेधः शब्विकरणस्यविभाषालुग्विकरणस्यचायमितियस्यविभाषेतिसूत्रेभा
ष्येउक्तम् तौदादिकस्यापिसेट्त्वेऽविदेरितिवार्त्तिकेतद्ग्रहणमेवस्यात् एवञ्चयदुपाधेरि
त्याश्रयणेपितदर्थम्वार्त्तिकस्यावश्यकत्वेनतत्रत्याख्यानासङ्गतिर्मतत्रयाणामप्यु
दात्तत्वेनवार्त्तिकेलुग्विकरणस्यैवग्रहणमितिनदोषः अतएवजृषंपरित्यज्यदारान्नश्री
भ्वलब्धवानित्यर्थेपरिवेत्तेतिनजन्तप्रयोगः संगच्छते पञ्चकेपठेनतत्रत्यंभाष्यमुदाहृ
पवेतित्रेविवक्षितोविड्लाभेइत्यस्यतुप्रतिषेधोभवत्येवविन्नाइतिविद्यतिविन्त्योस्तूदा
त्तत्वादिट्प्रतिषेधः सिद्धइतितदेतेनपरास्तम् तौदादिकस्यापिसेट्त्वेऽविदेरित्यनेनवेत्तेरे
वग्रहणेबीजाभावात् नवेति तेनत्क्तंतदस्मिन्नन्नंप्रायेक्तोकृतमितप्रतिपन्नाः प्रकृध
ष्टोक्तेननभूविशिष्टेनेतिनिर्द्देशात् नुन्नोमग्नः उद्वेमंक्तामंक्तव्यमित्यादिभाष्यव्यवहारा

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

ला० श्लो०

२६

आलिङ्गनेऽइति सूत्रभाष्यप्रामाण्यात् तत्र हि श्लिष इति विहितकास्य पुष्याद्यङ्वाधकत्वमु

क्तम् अनिटइत्यनुबर्त्तनाद्याहार्थस्य सेटोग्रहणाभावइतिकैयटः सर्वैर्भाष्येनार्षः पाठः

मृषस्तितिक्षायामिति सेटनिष्ठायामकित्वविधानात् अतएव मूले मर्षितिर्नोक्तः पुष्येतिश्य

नानिर्द्देशो माधवादिप्रामाण्यात् वसतिर्भ्वादिः वसिः प्रसारणीति भाष्यात् प्राकृइति च

गोमिमतेन वस्तुतो भाष्ये ल्टदित्पाठाभावेन दिवादेर्ण्यद्विमेव विद्यतिर्विन्दिति विकरण

निर्द्देशस्य व्यावर्त्त्यव्यावर्त्यान्तरखण्डनव्याजेन दर्शयति विन्दतिरिति भाष्ये चेति विद्यति

विनत्ति विद्यतीति पाठ इति भावः तत्रत्युपलभ्यमाने विन्दि विद्यतीति पाठे पि विन्दिग्रहणेनो

भयोर्ग्रहणम् विन्नेर्विन्दातीति प्रयोगस्य विन्देरनुकरणादिकः सत्वात् अतएव वस्य विभाषा

इविन्देरिति वक्तव्यम् इह माभूत् विदितः तत्र हि वक्तव्यम् न वक्तव्यम् यदुपाधेर्विभाषात्

८२

२६

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

कोनविभक्ताविल्यस्योच्चारणमात्रफलाकेऽप्रवृत्तेरच्छ्वधेरित्यचोपपादितम् लभ्ज्ञयानिवर्त्तते
षत्वमिति तास्यभेदात्पुनः प्रवृत्तिरितिभावः युगपदेववोभयोः षत्वम् ढधयोरिति मतभेदे
नेतिशेषः ढस्येत्येवानुयुक्तं इतिमतेत्वित्यनेन तन्मतेभाष्यानुग्रहरूपस्ययुक्तभावरूपस्य
चाल्चरस्यबोधनात् ऊहदन्तेरिति दीर्घीकारान्तानामुदात्तत्वादेववमस्यात तंचेतीऽभा
वनिपातनमारब्धम् एकाचइति जागृदिधीत्यादीनामव्यावृत्तिः शाकिति भाष्येत्वनुब
न्धरहितः पाठोदृश्यते पचिति डुपचेवप्रसिद्धत्वात् स्त्रजिर्द्दिवादिश्तुदादिश्च श्रध्यतीति
यद्यपिभाष्येश्यनानिर्द्देशोनास्ति तथापिमाधवादिप्रामाण्यादुक्तः रुध्यति दृप्यतीति
अतएवश्नमुचादीनामितिसूत्रभाष्येतृपितोदृपितइत्युदाहृतम् लुप तुदादिरेवनदिवा
दिर्व्याख्यानात् राध्धातोर्न्वादेर्द्दिवादेश्चग्रहणम् क्लिश्यतीति श्यनानिर्द्देशः क्लिशस्

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

ल॰टी॰

२५

तिबर्त्तते॰ तेन ऋधातो रुशाधातोश्च यङ्लुकि नायं दीर्घ इति केचित् आर्द्धिय हलन्ताद
त्तविधिनित्यसार्थ्यम् थिच धादेशत्यय इति तेन पपो धावति पपोधावनमित्यादौ न
लोपः अतएव भाष्ये सङ्गीत्युक्तम् सनः सकारमारभ्य माहिङो ङकारेण प्रत्याहारः च
काधीत्येवेष्यत इति भाष्योक्तेरयं सिचो लोप इति सङ्गीत्यस्यैकदेश उक्तं प्रत्याख्यानं नयु
क्तम् तत्र सङ्गे न्यपस्य धादेः सान्तादसम्भवेन प्रत्यय इत्येवाध्याहृतं मूलकृता
पत्तुपदस्येत्यधिकारेण प्रत्यासत्त्या व्याख्यानेन चात्र एवैकपदस्थयो र्निमित्त निमि
त्तिनोर्ग्रहणमिति कैयटेनोक्तम् तत्र वतिङ्किष्टम् ततो वचनमेव ज्याय इति परे हए
ति तासस्त्योर्लोप इत्यत स्तासस्त्योरिति सः सीत्यतः स इति च वर्त्तते लोट इति लोडा
देशस्येत्यर्थः सलोप इति लिङ्स्सलोप इत्यनेन इकोत् तकार उच्चारणमात्रफल

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

डादिनिमित्तकमवतेरइत्यादिस्थननिर्देशावन्नार्थेसाधकाइत्याहुः इतः षीध्वं
षीध्वमिषकारोन्नात्तंतत्रुवीध्वमित्यादौवेकदेशविकृतन्यायेनसीध्वमः सत्वे
नढत्वबारणाय अङ्गात्किम् वेविषीध्वं अत्यषीध्वमो नर्थकत्वेप्यर्थवत्यतिभा
र्थपात्अनित्यत्वज्ञापनायेदम् तेनानिस्मन्ग्रहणानीतिसिद्धमितिकेचित् कृस्त्वे
ति यद्यपिकृमित्युक्तौलाघवमस्ति तथाप्येकस्यैवलाभार्थमत्राहाग्रहणेत्वे
शोऽदुर्ज्ञेयताचेतिभावः तदुक्तमत्रउत् सार्वधातुकइतिसूत्रेभाष्येऽनुप्रयोगेतुभु
वास्त्ववाधनंस्मरन्तिकर्त्तृर्वचनात्मनेपिताइति पररूपापवादइति पररूप
पदमेकादेशोपलक्षणम् आन्जेइत्यादौगुणस्यैववाधेः अभ्यासविकारेवा
ध्यवाधकभावाभावेन ऊर्वोपधस्येतिहलादिः शेषोन्तरंदीर्घइतिभावः अचालिटि।

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

ल० प्रो०
२४

यङ्लुकि दोषानुपन्यासेन तत्रेडिष्टः यङ्लोपश्चेत्यादिभाष्यन्तूपक्रमोपसं
हारबलेन न यङ्लुङ्विषयम् किञ्च तस्य तद्विषयत्वे यङ्लोपे स्थानिवत्त्व
स्यैव यङ्लुक्यप्यापात्तदर्शनेन न्यूनतापत्तिरिति वाच्यम् इड्विषये यङ्लुको
लोकेनभिधानेन छन्दसि सर्वविधीनां वैकल्पिकत्वेन न चेतत्र दोषानुपन्या
सेनादोषात् भाष्ये कोऽयं ग्रहणं किमर्थमिति प्रश्नस्योत्तरत्वेनागत्यर्थमित्यु
त्तरस्य च भाष्यस्य निरालम्बनतापत्तेः भाष्ये घो बेभिदीतीत्यादौ श्नम् श्यनाद
यस्तु चर्करीतं चेत्यस्य धातुपाठे पाठेन यङ्लुगन्ते न गुणान्तरप्रयुक्तत्वाभाव
घ्यान छान्दसत्वादेव कार्यान्तराणामपि छन्दसि दृष्टप्रयोगे घ दृष्टानाम
भावो बोध्यः भाष्यानुक्तादृशानामभाव एव तिपश्शपावादिनिर्देशात्तु लि

२४

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

उपदेशोवोत्वान् हलादिरेवेति नच घत्तिरघुपदेशो हलादिरिति कैयटेनोक्तम्
यद्वा यस्य साक्षादुपदेशः सम्भवति तस्य मुख्यत्वात्स एव गृह्यते नतु स्थानु
पदेश इति न दोषः इयमपरीतित्पदेशत्वतइति सूत्रशेषे कृतो भाष्ये ग्राजस्ये
तिसूत्रे च भाष्ये परत्वेकाजग्रहणव्यावर्त्त्योत्त्रिवाधिरेव किंचोत्ततात्पर्येमेका
जग्रहणमत एव जागरितवानित्यादावुपदेशोऽजन्तत्वमादाय प्राप्नुकइट्नि
षेधो न तत्रोपदेशानुवृत्तिश्च स्तीर्णमित्यादाविट्निषेधायेत्याकरे स्पष्ट
म् रित्तपाशापेति मा स्येव भाष्यानुक्तत्वात् नच भाष्ये पङ् लोपे वित
दितेस्वैवयं स्तुकमपापाजदर्शनेवाविड प्रवृत्त्यर्थमुपदेशोऽनुदात्तादेकाचः
श्रूयमाणादित्यर्थे सनीट्प्रतिषेधो वक्तव्यो विभित्सतीति दोषोपन्यासवत् ॥

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

ल०शे०

२३

शाजस्तपत्वारोपेरोतिभावः सिद्धेरति शब्दविशेषमनादृत्यार्थविशेषपुरस्कारेत्तोवोक्तपरिभाषाप्रवृत्तेः स्वपदत्वादिति सामर्थ्यादिति उपदेशमात्रे पएकाजेवेत्यर्थकल्पनयेत्यर्थः अनेकाच्त्वादिति हनोबधेतिसूत्रेऽस्यादन्तावाभाष्येउक्तत्वात् अतएवावधीदित्यत्रोतोहलादेरितिवृद्धिर्नो एवञ्चाधुदात्तनिपातनं तस्यनिष्फलमिति भावः वस्तुतआरोपितार्थबोधकत्वेतात्पर्यग्राहकत्वाभावेनाजन्तस्यात्यर्थवारणायचैकपदस्यावश्यकत्वेप्यवच्छेदकावच्छेदेनान्वयस्यौत्सर्गिकत्वेनलक्ष्यानुरोधेनचतथैवान्वयाद्धधिव्यावृत्तिः स्पष्टाचेयंरीतिस्तपदेशोत्वतइतिसूत्रेभाष्यकैयटयोः तत्रहिवसौप्रतिषेधाभावायहलादिग्रहणंकर्त्तव्यमितिभाष्यमुपादायोपदेशग्रहणात्तुभाष्यंसन्बध्यते

२३

भावेप्यङ्गसंज्ञाघाताऽस्य पतनिमित्तत्वम् नियमतः पत्वुद्धेः पूर्ववत्तितयापरं
निमित्तत्वात् एवञ्चकरीत्यजर्घाइत्यादौदोषशङ्कैवनेतिदिक् ननूपदेशेऽनु
दात्तस्यैकाच्त्वाव्यभिचारात्किन्तेनेति पृच्छति एकाचइति किमिति नचवधि
व्यावर्त्यपर्यन्ततत्सामर्थ्येनोपदेशमात्रेएकाचोग्रहणादितिवाच्यम् आद्युदात्त
निपातनेनसिद्धेरित्यभिमानात् आद्युदात्तनिपातनेन एकाच्ग्रहणेनेति त
दर्थकेनाचइतिपदेनेत्यर्थः अन्यथोपदेशेनेकाचामुदात्तत्वस्यैवसत्वेनत
द्वैयर्थ्यंस्पष्टमेवेतिभावः ननुवधावाद्युदात्तनिपातनेपिनसिध्यति हन्त्युपदे
शस्यानुदात्तत्वाक्षतेः नचतत्सामर्थ्यंगोत्वादतआह अचइत्येवेति उपान्त्यवि
मत्तसर्थ्येत्यागेमानाभावेनतद्विवक्षेतिभावः नचतइति समुदायेएकत्वविशि।

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

त्वेकृतेहलादिश्शेषइतिबोध्यम् अत्ययेकिमिति अड्डुः नप्रत्ययाक्षेपः किम
र्थइतिप्रश्नः बव्रश्चेति अन्ययोर्दत्व(त्व)स्यापरनिमित्तत्वात्स्थानिवत्त्वाभावेन।
नसम्प्रसारणमितिनिषेधानापत्तिः अतएवासप्तमसमाप्तेरङ्गाधिकारउक्तोभ
गवता नच प्रागभ्यासविकारेभ्योङ्गाधिकारेप्यभ्यासेनप्रत्ययाक्षेपोभविष्यती
तिवाच्यम् अभ्यासस्यैकवाक्यतयालिटिपरेयेद्वेतयोः पूर्वस्यकृतोदित्व(
र्थलाभेप्य(त्)त्वस्यपरनिमित्तत्वानुपादानात् किञ्च सन्यङोरित्यस्यषष्ठीत्वे
नतद्विषयेसन्नन्तस्ययेद्वेइत्यर्थेनसर्वथापरनिमित्तत्वंदुरुपपादम् अङ्गस
ञ्ज्ञैकवाक्यतयातुप्रत्ययइत्यस्यावृत्त्यानदोषः अजघोश्चर्करीतीत्यादौयङ्
लुगन्तेनलुमतेतिनिषेधानित्यत्वेननक्षतिरितिभावः वस्तुतस्तेनतदाक्षेपो

शास्त्रे बुद्धिकृतमेव निमित्तत्वादि इदमेवाचीति ईदृशानिमित्तत्वाश्रयते लोलिङ्कुम्
आवस्याकात्वावधारणमपीत्याह छित्वे कर्त्तव्ये इति अचः किम् ईजाप्ये त
च हि कित्वनिमित्तत्वात् सम्प्रसारणस्यादेशो भुक्ते तेषु प्रवत्स्याः ञिनिमित्तत्वात्
अत्र तन्निषेधे छित्वे हलादिः शेषे उत्तरखण्डे सम्प्रसारणे पूर्वखण्डे सम्प्रसारणे
सम्प्रसारणं न स्यात् न सम्प्रसारण इति निषेधात् लावस्थायान्तु न कित्वम्
परैस्तिवादिभिर्बाधात् अत एवासंयोगादित्यत्रोपिदित्यनुवृत्तिश्चरितार्थे
तिदिक उरत् चच्छृदतुरित्यादावभ्यासविकारे वाध्यबाधकभावाभावेन पू
र्वं हलादिः शेषे ततोन्तरङ्गत्वात्तु किउरदत्वसिद्धये आह अभ्यासस्य रबर्णस्ये
ति इदञ्च दीर्घो कित इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् ननु ते इत्यादौ तेनैव न्यायेनोरद

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

मस्ति तत्र लोके समवायिकारणातिरिक्त एव निमित्तकारणत्वव्यवहारात् दरिद्रिबतीत्यादौ ने
तइकारस्य वाद्धित्त्वनिमित्तत्वमिति न गुणनिषेधः इत्तो द्वित्वाश्रयत्वात् तदाहु र्नहि कार्य्यमनु
भवन् कार्यीनिमित्तत्वेनाश्रीयते इति तस्य समवायिकारणत्वादिति तदाशयः एतेन शावि
तरित्रतइति ज्ञापकसिद्धं परिभाषान्तरमिति वदन्तः परास्ताः भाष्ये स्यानुक्तेश्च व्याकरणे
पिकार्य्यिलोपश्लिष्टस्यैव निमित्तत्वव्यवहाराच्च नचाशिश्रिबतीत्यादाविस्तथा उपश्लेष
स्य सप्तम्यर्थस्य समीपसम्बन्धरूपस्य भेदनिबन्धनत्वात् अत्रिकिम् अधिजगे गाङः लिटी
त्यत्र द्विलकारकनिर्देशेन लावस्थायां गाङादेशस्य सत्त्वात् लिटि आर्द्धधातुक इत्यादौ नो
विषयसप्तमीत्वेपि तज्ञाव भावित्वेपि तद्बुद्धिभावभाविता मात्रेणापि निमित्तत्वस्य वक्तुंशक्य
त्वात् अत्र तत्त्वोपात्त लिङ्बुद्धिभाव एव निमित्तमित्यजनिमित्तत्वाभावः सर्वत्रैव चात्र

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

णादिषु कृतेषु लक्ष्ये लक्षणस्येति न्यायेन नैत्वमिति लुटः प्रथमस्येत्यत्र भाष्ये स्पष्टम्
कित्स्यादिति क्ङिद्वत्स्यादित्यर्थः द्विर्वचनेचि स्थान्यचः पूर्वत्वेन दृष्टस्यैव चक्रे इत्यादौ
कार्य्याभावादचः परस्मिन्नित्यनेनासिद्धेरिदमारब्धं द्विर्वचनेचीत्यनयोः सामानाधि
करण्यासंभवाद्द्विर्वचनशब्देन तन्निमित्तं लक्ष्यते तेनाचीत्यनेन सामानाधिकरण्यं तद
द्वित्वनिमित्तेचीति प्रत्यासत्त्या तन्निमित्तनिमित्तकादेशस्यैव स्थानिवत्त्वम्बोध्यम्
ऊर्णुनविषतीत्यादावपि तद्भावभावितामात्रेण निमित्तत्वात्प्रयत्नाश्च तन्निमित्तत्वम्
किञ्च लक्ष्यानुरोधेन साक्षात्समुदायघटकतयावाद्वित्वप्रयोजकत्वं निमित्तत्वमिह
तिचकत्तुरित्यादिसिद्धिः एवं चद्वित्वेऽजादिप्रत्ययस्य निमित्तत्वे चोपितत्वम् अल्पचो
निमित्तत्वेऽजादिप्रत्ययस्यापि सन्यङोरित्यस्य षष्ठ्यन्तत्वेपि सनोद्वित्वप्रयोजकत्व

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

ला०पो०

२०

गानुकूलव्यापारवाचित्वेन तस्यापि विशेषवाचित्वात् एतेन कृत्स्नजातीयानां धातूना
मेवमन्योन्याहारग्रहणात्सम्पदे विशिष्टस्य धातुत्वाच्चिन्त्यमिदमित्यपास्तम् अनडुले
ति आमन्तस्यात्मनेपदानर्हत्वात् प्रत्ययग्रहणाच्चेति भावः तृतीयान्ताद्वृत्तिः अनुप्र
योगस्येति कर्मणि घञः पञ्चम्यर्थे षष्ठी अत्र नप्रत्याहारग्रहणम् अनुप्रयोगस्येव
सिद्धेः कृञ्ग्रहणात् पूर्ववदिति तृतीयान्ताद्वृत्तिः पूर्वशब्देन पूर्वोपादानकात्मनेपद
मवलम्ब्यते तदाह पूर्ववदेवेति पूर्ववाक्ये आम्प्रत्ययवदिति त्विन्दांचकारेत्यादावं
कर्त्रगामिक्रियाफले एतद्विहितात्मनेपदवारणाय नतङिति इदमनुपलक्षणं कान
चोपि एकारोच्चारणमिति न्यासः सेड् इत्यत्रत्यमप्येवम् तेन डे स्यादि इति आत्मनेपदा
नामित्यत्र भाष्ये स्पष्टमिदमेकदेशयुक्त्या वस्तुतः परत्वादेत्वे पुनः प्रसङ्गविज्ञानेन

२०

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

आमन्तादिति पञ्चम्यानिर्दिष्टपरीभाषया अप्राद्येन चाव्यवहित एव प्रयोग अनुशब्दात्
पश्चादेवेति बोध्यम् कृञ्चाहतोति कृञ एवानुप्रयोगे नुप्रयोगस्येत्येव सिद्धे तद्वैय-
र्थ्यंस्पष्टमेव तेषांक्रियेति एधमन्यादयः फलानुकूलव्यापारवाचकाः कृञुत्पत्त्यनुकू-
लव्यापारवाची भूस्तीच सत्तानुकूलव्यापारवाचकौ आम्प्रकृतिसमभिव्याहारे चोत्प-
त्यादिकमामन्तार्थ्यफलनिष्ठमेव एवं चैधांचक्रे इत्यस्यैककर्तृकवृद्ध्यनुकूलव्या-
पाराभिन्नपरोक्षानद्यतनभूतउत्पत्त्यनुकूलव्यापारइति बोधः सम्पदि त्विति अभि-
विधौ संपदा चेति सूत्रपठित इत्यर्थः अनन्वितार्थत्वादिति सम्पदेर्हि सिद्धवस्तुनो यो-
ग्यरूपान्तरापत्तिरूपार्थकत्वादिति भावः द्रव्यं संपादयतीत्यादौ तु धातूनामनेकार्थ-
त्वात्त्वसत्ताक्रान्तताकरणमर्थः केवलपदे त्वप्यनुप्रयोगो नापाद्यः उक्तादेशासंयो

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

ला०टे०

१९

द्वेष्वामनापत्तेः तत्रहि नुतुगुत्तारं गुरुमत्ता आन्त्छइत्यस्यवैयर्थ्यापत्तेश्च आदिग्रहणा
न्नुव्योजादेरेवग्रहणं नतुव्यपदेशिवद्भावेनेजादेरित्यपि नयुक्तम् ईङ् गताविप्यादेरयां
चक्रे इतिमाधवाद्युदाहृतस्यासङ्गत्यापत्तेः नचऋच्छेत्योर्लिटि गुणविधानसामर्थ्यादेव
तत्राममावेसिद्धे नच्छइतिव्यर्थम् आन्वाधापेक्षपातद्वित्वनिमित्तिपरिभाषाबाधेन
व्यवधानेपिगुणप्रवृत्त्यातत्सामर्थ्याभावेनतत्सार्थक्यादितिसूत्रतात्पर्यम् ज्ञापका
दिति ननुमित्वादन्नपादचः परत्वसामर्थ्यादसञ्जातविरोधिन्यायेनसवर्णदीर्घबाध
धोस्त्वितिचेन्न प्रधानसवर्णदीर्घबाधापेक्षयेत्त्वबाधस्यैवौचित्यात् इञ्चानु
कास्यप्रत्ययादितिसूत्रादनुवर्त्तमानमिति पञ्चम्याविपरिणम्यते लिटि परत उपाश्लि
ष्टस्य कृञ्ञ आमन्तादनुप्रयोग इति सूत्रार्थस्तत्फलितमाह आमन्तान्निहि परा इति

१९

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

एवमप्युच्यन्ते तेनानस्यनेतिभाष्ये स्पष्टम् सार्वधातुकम् अपिदित्ति पर्य्युदासः नचच्यवे
इत्यत्र परत्वादिवङ्भावे प्राविटो रेकादेशस्यापित्वा नूङि त्वे गुणानापत्तिः एकादेशस्य पूर्वविवि
धौस्यानिवत्त्वेनादोषात् यन्तु पिदार्द्ध धातुकयोरिति पठित्वेदं त्यक्तुं शक्यमितितन्न स्व
ष्टइत्यादौ मृजेर्वृद्धिः क्ङितिचेति निषेधानापत्तिः घासःसे तङानादेशानां टेरेत्वं नेतिज्ञा
पनादेकारोच्चारणम् इणादेस्चतु धातोरेकाच इत्यतो धातोरिति कास्प्रत्ययादित्यत आ
मृ लिटीति चानुवर्त्तते इयेषेत्यादौ तुनाम् सन्निपातपरिभाषाविरोधात् लिटिनिमित्ता
हि तस्य गुणमत्वा इणादेर्गुणमतो विहिते लिटीति वाच्यो नत्वदोषः इचोयुतो रित्येवा नच्छ
इति पर्य्युदासादर्थान्तरस्यासम्भवाच्चेजादेर्गुणमत इत्यपर्थलाभे मतग्रहणमादिग्रहणंच
स्पष्टार्थम् मतग्रहणादौपदेशिकगुणमतो ग्रहणमिति तुनयुक्तम् इविच्छजीत्यादेर(

माधवाद्युक्तिं
एडयति. यन्तु इति स्

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

उक्तन्दिर्निशामनेत्यकर्त्तृगतिशोषणयोरिति तेननेरिताम्भिदिद्विधिरिति भाष्येउक्तम् तथ्या
नमोवरिवइतिसूत्रेभाष्येउक्तम् कः खल्वपिपचादीनांक्रियावचनत्वेयत्नंकरोतीति अर्थं
खल्वप्याचार्य्यश्चित्रयतिक्वचिदेकंक्वचिन्नेति उपलक्षणमिति अनेकार्थाअपिधात
वोभवन्तीतिभाष्यमत्रमानं तच्चप्रयोगानुसारेणैव नत्वमर्य्यादंभाष्यस्यापिप्रामाण्यात्
एवंचसेधतेर्गताविति सूत्रेगताविस्युपादानात्विधागत्यामितिनिर्द्देशोऽपाणिनीयइति
बोध्यम् द्योतकाइति अतएवानुभवत्यादेः सकर्म्मकत्वम् अत्रोपसर्गाणांत्विस्युत्तपानि
पातानांद्योतकत्वंवाचकत्वंचास्युपेति एधवृद्धौ अकर्म्मकः वृद्धिक्षयभयजीवि
तमरणंलज्जासत्तास्थितिजागरणं शयनक्रीडारुचिदीप्त्यर्थंधातुगणंतमकर्म्मक
माहुरित्यभियुक्तोक्तेः दितआत्मनेपदानाम् आत्मनेपदशब्देनात्रप्रकृतास्तङादय

अर्थंचप्राद्यान्तमेकं
पर्णमितिचलोपतु
त्यान्तपाठेतुअ
र्थआद्यन्तनाम्बो
ध्यम्

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

नचाष्टमिकद्वित्वस्य स्थाने द्विर्वचनत्वे पूर्वभागस्य कथं पदत्वमिति चेत् द्वितीयवत्त्वशब्दरूपमादेशः ॥ अर्थके
द्विरुक्तिवर्त्तमानेषु इति द्विवचनबलेनानेकामिताव्ययवर्गे दसमुदायस्यैवादेशात्प्राप्त्यिकत पदसमुदा
यात्मकस्य विधानात्प्रत्येकमप्यनयोः पदत्वात् ॥ ४

अयनं चेत्युत्तरसूत्रमपि कृत्यच इति सिद्धे देशप्रतिषेधार्थमेव शेषे विभाषा अक
खादाविति छेदः ननु संहिताधिकारात्तद्विवक्षाविवक्षाभ्यां रूपद्वयसिद्धौ विभाषा
ग्रहणं व्यर्थमत आह संहितेति अत्रैकपदशब्देनाखण्डपदं अत एव नित्या समा
स इति चरितार्थम् अत एवायं अग्रेरित्यादौ पदद्वित्वे संहिता नित्यैव अखण्डत्वं च पदत्वा
भाववदुत्तरखण्डत्वे तेन राज्ञीपत्नीत्यादौ न दोषः अन्यथा तत्र पक्षे शषैकादेशो चिन
स्यादिति बोध्यम् अर्थनिर्देशश्चेति भ्रस्जाद्यामित्यादिभिरभियुक्तकृत इत्यर्थः स च क्रि
यावाचित्वबोधार्थ इति भावः पाठितिविस्तु कांश्चिदर्थरहितान्पठति कांश्चिदर्थसहितान्
अत एव भ्वादिसूत्रे परिमाणग्रहणं कर्त्तव्यं कुतो ह्येतत् भूशब्दो धातुसंज्ञो भविष्यति
न पुनर्भ्वेधशब्द इति भाष्ये उक्तम् चुट्ठ इति सूत्रे पदपमिरितः कांश्चिन्नुमनुबन्धान्पठति

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

आप्त्वादेवेति विपरीतनियमस्तु न व्याख्यानात् लिङ्लुङीत्यत्र प्रकृत तत्सूत्रे च भाष्ये स्पष्टमे
तत्सर्वम् अडाटाविति लुङादिषु परं तु कृतं तन्नेति व्याख्यानादिति भावः लिङ्निमित्ते हेतुहे
तुमद्भावादित्यादिनाऽऽशंसावचने लिङित्यपि गृह्यत इत्येके अतिपत्तिरनभिनिर्वृत्तिः
उदाहरणे सुवृष्टिभवनसुभिक्षभवनयोर्हेतुहेतुमतोर्भविष्यत्कालयोरनभिनिर्वृत्तिरितो
वाक्याद्गम्यते प्रमाणान्तराच्च तयोरतिपत्तिं बुद्ध्वावगत्य वाक्यं प्रयुङ्क्ते आनिलोट् उपस
र्गात्परसमुदायावयवानिशब्दनकारस्य णत्वमित्यर्थः प्रहिमानीत्यादौ तु न दोषः अ
नर्थकत्वात् प्रादीनामनुपसर्गत्वाच्च एवञ्च लोड्ग्रहणमनर्थकमिति भाष्ये स्पष्टम्
दुरः षत्वणत्वेति दुरः कृतरेफसान्तस्याप्यत्रानुकरणात्तस्याप्ययं निषेध इति निरूपित
म् अनितेः शब्दस्येति हन्तेरत्पूर्वस्येत्युत्तरमन्तादेशा इति तु देशे प्रतिषेधार्थमिति भावः

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

भुसुवोः अत्रपितीत्यनुवृत्तावननुवृत्तौ वा फलदोषयोरभावेन तदनुक्तिः भत्वमिति
तेन कुत्वजश्त्वे न कर्मधारय इति अत एव तिशब्दोच्चारणम् विद्यमानादिति तत्त्वञ्च सर्व
देशे नापहृतत्वं अत एवासीदित्यादौ न दोषः भाष्ये तु अस्तिसिचोपृक्त इति सूत्रपाठोल
भ्यते तत्र स इति मध्यमणिन्यायेनोभाभ्यां सम्बध्यते सान्तादस्तेः सान्तात्सिचश्चेत्यर्थः
लुक्यपि स्थानिवत्त्वं नाल्विधित्वात्प्रत्ययलक्षणात् सूत्रन्तु नियमार्थम् विध्यर्थत्वे पिसा
न्तादिति विशेषणासामर्थ्येन श्रूयमाणसान्तपरम् अत एव वार्त्तिककृता सकारः सिचए
व विशेषणमित्याशयेन भुवईट्स्थानिवत्त्वप्रतिषेध उक्तः ननु सिजन्तलुकोपितन्निषेध
प्रारब्धः सिचस्स इति प्रश्लेषे द्विसकारको निर्देश इत्यस्य भाष्यस्यासङ्गतिः सत्त्वोच्चारणाभा
वादिति भाष्यप्रदीपोद्योते विस्तर इत्याहुः इति प्राप्ते इति प्रत्ययलक्षणेन प्राप्तिः॥ ॥

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

हे तुमति सत्र प्रयो
ग मिति छिती यान्त
मिति भावः २

विभक्तेः कारकविभक्तिर्वलीयसीतिन्यायेन यस्य च भावेनेति सप्तम्या युक्तेत्यप्युक्तम्
लिङ्गसाध्यन्यायस्य परिभाषया बाध एवोचितः तन्निमित्तग्रहणेन सामर्थ्याद्दूरता
पकेन बा परिभाषा बाध इति लक्षितम् इकइति च स्वरूपपरमत्रानुवर्त्तते ऽर्थाधिका
रान्नदाह इग्लक्षणेति इक्पदलक्षणोत्पत्त्यः नस्यालामिति धातोर्विहितत्तस्यादी
नामित्यर्थेनपरत्वादाद्गुणान्तच्चेति सत्र भाष्यरीत्यानल्यपासुरित्यत्र ङ्. त्वाद्याप्तर्वेवा
सुप्यपि निर्दिश्यमानपरिभाषया नक्षतिः माङि लुङ् मास्त्वित्यादौ निषेधार्थे माशब्दे.
न माङितिनदोषइति केचित्तन्न आङ् माङोश्चेति सूत्रे स्येन माङो विशिष्टस्य ग्रहणाम् कि
मर्थमप्रतिषेधार्थकसमस्तपदार्थस्य मौ छत्रमित्यादौ मा भवदिति भाष्यस्य तदभावबोध
नादितिपरेगापाविहेति व्याख्यानादिति भावः अतएव गापोर्ग्रहणेइत्यापिवत्योर्ग्रहणा

हे तुमति चेति सूत्रे पठस्य तु मा भवान् अनुयुक्ता मा भवान् इति भाष्यप्रयोगमूलिकमाह नीत्यादि ४
मपर्वका माङ् आतश्चोपसर्गेइत्यङ् टाप् अत्रैव घापि धातुर्ङित् तथा चिट्टावृत्तो

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

ननु ककाराननन्तरमेवत्रासिद्धक्रममनुसृत्य गकारप्रश्लेषे तत्रपरो त्वनासिकइति ङे. हलोयमामिति त्वोपेनि
र्दिशोपपत्तोपत्यम् हलेगिदादक्रमेलवृत्तिलेवेनमसङ्कुः तमित्यतश्चाह इहेति कास्यूर्वमिति शेषः मोद्विवचा
लक्ष्यसात्वत्वेन सत्त्वीकदाहन्यायेन पूर्वं गत्र प्रश्लेषे गकारस्य चर्त्वेन के तस्मात्परस्य कस्य परतो नुनेति ङे. तद्यो
पेचहतेप्रहृतनिर्देशोपपत्तिरितिभावः २

भिन्दुरित्यसिद्धावत्याऽर्थवत्परिभाषावाध्यव पदागमा इत्यस्याश्रयणात् विषये प्रवृत्तेः
अन्यथागमसत्त्वे केवलेऽत्वस्याप्यभावेन तदसिद्धिः स्पष्टैव क्ङिति च इह चर्त्वेन ग
कारोपि निर्दिश्यते तेन जिष्णोः सिद्धिः स्थास्नुरित्यत्र त्वापत्त्या नायं किदित्याशयेना
ह गिदित्यादि निमित्त इति क्ङिति चेति गुणवृद्धी प्राप्नुत इत्यध्याहारेणासिद्धसाध्यस
मभिव्याहारन्यायेन निमित्तत्वमुच्यते इति केचित् वार्त्तिककृता तु तन्निमित्तग्रह
णं कर्त्तव्यमित्युक्तं भाष्यकृता तु क्ङितः किल्वेन ज्ञापकेन प्रत्याख्यातम् गुणवृद्धि वि
ष्णोषतात्वपि क्ङिति अव्यवहिते उपाधिलिष्टस्य पूर्वस्येव प्राप्नुत इत्यर्थे सम्भवेन परि
भाषाप्राउर्बीजत्वात् अनुवादे परिभाषा नेति तु इको गुणवृद्धी अचश्चेति सूत्रद्वय
विषयमेवेत्युक्तम् भाष्ये तस्य निषेधस्यानुलम्भाच्चाधिकल्पोतत्ज्ञमीसम्भवेऽपपद

ननु गकइ इति स्थिते परत्वेत दृष्टाचर्त्वस्यासिद्धत्वात् कत्वे ङे. तत्परत्वाभावाच्चर्त्वाप्राप्तिरिति चेन्न कमेणा
न्वा...

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

तः सार्वधातुकग्रहणमनुवर्त्तते अन्यथापचेदित्यादौदीर्घत्राभ्याचिकीर्ष्यादित्यादाव
तोलोपश्चाभ्यासस्यानर्थकत्वेनोभयोरपिबाधः स्यात् मध्येपवादन्यायेनलोपमेवबाधेत
स्पष्टंचेदंभाष्यकैयटयोस्तदाह मध्येपवादेत्यादि उत्यच अपदान्तात्किम् काउत्वा
कोत्वा नचात्रलाक्षणिकत्वमुसः अपदान्तादित्येतत्सामर्थ्येनात्रपरिच्छेदकन्या
याप्रवृत्तेः अतएवानर्थकप्रत्ययेचभिन्द्युरित्यादौपररूपसिद्धिः अवर्णा दुसाव
यवेऽचीतिसूत्रार्थस्तदाह इतिप्राप्तइति पाशब्दाकारेणेतिभावः नित्यत्वादिति एं
कादेशस्यपूर्वान्तत्वेनग्रहणादितिभावः पासित्येतस्येति बालादाङ् मित्यनपेक्ष्येद
दम् सन्धितार्थइति अत्रानेमुक्सूत्रभाष्येऽतोयाऽइयइतिव्यक्तपाठ एवदृश्यते नन्वे
वमपिभवेत्यकारेणोसः पररूपंडुबौरं यदागमाइतिन्यायेनेवुसउत्वादितिचेन्न

तिभाष्यनयेप्यमद्विर्वचनस्यद्वितीयद्विर्वचनेनबाधवत्सुटापिलीयुटोबाधोद्
र्वोरइतिचेत्सत्यम् यासुड्विषयेलीयुटः प्रतिषेधोवक्तव्यइतिवचनेनात्रप्रकरतो
बाध्यबाधकभावाभावज्ञापनेनादोषादितिनिरूपितंभाष्यप्रदीपोद्योते अत
एवन्ऊर्णुयादिविषयेयासुड्सिद्धिः अन्यथानुस्तायासुटोबाधापत्तिरितिदिक्
लिङः स रुदादिभ्यः इत्यतस्सार्वधातुकइत्यनुवर्त्तते सकारद्वयस्यापीति युगप
त्प्रवृत्त्यालक्ष्यभेदात्पुनः प्रवृत्त्यावेतिभावः यलोपइति नचतत्रकर्त्तव्येऽङ्गसञ्ज्ञा
सापेक्षस्ययलोपविधौबहिरङ्गतयाऽसिद्धत्वमितिवाच्यम् तस्यामङ्गशब्देनरूपस्यसम्प्र
यलोपात्तस्यानिमित्तस्यैवग्रहणान्नतुसञ्ज्ञायाअर्थस्यवेत्यदोषात् एवंचयलोप
रनिमित्तकत्वेनान्तरङ्गत्वमितिबोध्यम् सार्वधातुकावयवस्येति रुदादिभ्यइत्य

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

सं०प्रे०

१५

तुतत्समकालमेवनिघातइत्यन्यत् अलावीदित्यादौ सिचश्चित्वेनेट उदात्तत्वा
न्ननिघातइत्याद्युदात्तश्चेति सूत्रे भाष्यप्रदीपोद्योतेनिरूपितम् अनेनयाशुट्टोङि
त्वेप्यवयवेऽचरितार्थीतिकृं समुदायेविशेषतामितिन्यायेन समुदायेङित्वम्बो
ध्यम् ङित्वोक्तेरिति अत्रयद्वक्तव्यंतदिङ्कोतिसूत्रेउक्तम् लुटयानुङ्नेति आ
त्मनेपदेचारितार्थ्येपि परत्वात्स्मोबाध्योनेत्यर्थः विषयभेदादिति एवंचयौ
गपद्यासम्भवरूपविप्रतिषेधाभावान्नापरत्वेनबाधइतिभावः एतेनैधिषीर्
त्यादौलुटासीयुटोर्योनानाप्राप्तिन्यायेनबाधःस्यादित्यपास्तम् तकारयकारयोः
लुटःसत्वेनकार्यभेदादितिभाष्यकैयटयोःस्पष्टम् नचास्तिचसंभवोयडुभ
यंस्यादितिवार्त्तिकमतेस्यसमाधेर्बहुंशावयत्वाविसत्यपिविसम्भवेबाधनंभवती

१४

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

यसन्नियोगशिष्टत्वयान्तरङ्गत्वात्परस्यैव पदानां तसादीनामुदात्तत्वे कृते यास्तु
ऽनुदात्तं स्यादितुदात्तवचनम् नचाद्युदात्तश्चेति सूत्रभाष्योक्तरीत्या परस्यै
पदविषयेलस्यैव यासुदिधातोरित्यस्य विहितविशेषणात्वान्निर्दिश्यमानत्व
स्यैवादेशाइतिनोक्तमफलमितिवाच्यम् तस्य यासुप्रचितास्यस्थाने आद्युदा
त्तत्त्वमवतीत्येवमर्थोत्पद्यमानस्यैवाद्युदात्तत्वात्तत्र पदागमाः इत्यस्यार्थं
तुबाधकविषयायाऽप्रवृत्त्या तेन यासुडुदात्तत्वस्य दोर्लभ्यात् आगमा अनुदा
त्ता इत्येवार्थः शेषनिघातमूलक एव अनुदात्तम्पदमिति सूत्रे पदग्रहणात्स्य परि
मालार्थत्वेन यावतः पदत्वं भावि यावच्च पदत्वं भावितावत्सन्निहितानां सर्वे
षां शेषनिघातेन पश्चात्प्रवृत्तामप्यमानामपि तेन निघातप्रवृत्ते सन्निहितानां

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

अन्यत्रापि विकरणोऽप्यस्त्यस्य धर्मिग्राहकमानेन सार्वधातुकं इत्यपेक्षयैव विकरणोत्तरं तस्य दुर्बलत्वम् धा।
तुस्वरतवेक्षया तु अन्यत्रावल्पमेव अत एव गमनाती त्यादौ अनुदात्तत्वेन धातोर्निघातसिद्धिः तत्राह उदात्त
पदेस्वरेति २

०श्री०

१३

द्धिकरणो हृते विकरणान्ताङ्गस्याडागमः लकारस्थोप्ये बेणानु वस्थायां मडि. तिष
ष्टे भाष्ये पक्षान्तरमुक्तम् ननु त्वत्रपक्षे: करोतीत्यादावुत्रस्य पाद्युदात्तत्व निबन्धन
मनुदात्तत्वमतः स्यादुदात्तत्वं तु भवदित्यादौ चरितार्थमिति चेन्न उदात्तपदेस्वरि
तत्वप्रतिज्ञानात्स्वरितेनाधिकं कार्यमित्यपवर्गो बलवतोपि सति शिष्टस्वरस्य बा
धनात् पूर्वशास्त्रेण बलतोपि परशास्त्रस्य बाधनवत् अधिकः कारइत्यपार्थ
स्तेन पूर्वेण परस्य बाध इति स्पष्टं स्वरितेनेति सूत्रे भाष्ये अत एव पक्षयोर्न फलभे
दइत्युक्तम् अभवदिति नचाचादेः परस्येत्यादेर्लोपापत्तिः अनुवृत्तधातोरित्यस्य
विहितविशेषणत्वेन परशब्देन परस्य कार्यविधानाभावात् विधिनि संप्रश्नः
सम्प्रधारणं विचारणा वा कर्तव्यमिदं वेत्यादिरूपः यावद्यप सीयुटोपवादः प्रत्य

१३

अनवदित्यादौ
करणमनाद्य
...
ति भवः २

तास्थादनुदात्त एव हि स्थानिकस्तदादात्त एवेत्याहुः नित्यं ङित इति ङित उत्तमस्येति षष्ठी
तत्पुरुषः एतत्स्वैत्वो भवानीत्युत्तरमुचितः लोटश्च अपिग्रहणात्तित्त्वेनानुदात्ते(
सेः स्थाने जायमानो हेरादेशस्तस्मात्स्थानित्वात्सत्स्वेमप्यनुदात्तत्वं न एतेन सेर्हि ङिच्चेत्येवा
स्त्विति परास्तम् भवतादिति लुगपेक्षया पात्त्वाङ्केत्तातङ् अन्तरङ्गानपीति न्या
यस्तु ज्ञापकसिद्धं न सर्वत्रेति न्यायेनानित्यत्वान्न मेर्निः अमो पवादोयम् सवित्वे
ति यस्याडागमः सइत्यर्थः सामर्थ्यादिति अन्वर्थप्रक्रियालाघवापह्नव एव
विद्धत्वादिति भावः भवानीति लङ्ग्रावात्याग्रमपीतश्चेति न मोनं इति बक्तव्ये।
मेर्निरिति सिद्धत्वात् एवं हेरपि बोध्यम् अनद्यतने अपं बहुव्रीहिः तेनाद्यतनश्चा
मुंश्चहीत्यत्र व्यामिश्रे लुङेव सचोदात्त इति अन्तरङ्गत्वात्तिवादिषु कृतेषु नित्यत्वा

नतुकर्मधारयः ते
न भवावः भवाम
इत्यादौ नलोपः

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

लो० प्रे०
१२

वृत्त्यैव तत्त्वमिति भावः एतेन टप्यप् प्रवादिघ्नन्प्रार्थ्यपित्त्वेषु चरितार्थस्या
नुदात्तौ तु ष्वितावित्यस्य जित्वरीत्यादौ तुक्संपादने न चरितार्थपित्त्वेऽकृत्युक्त
न्यायेनान्तरङ्गत्वात्प्रत्ययाद्युदात्तत्वेन बाधापत्तिरिति परास्तम् तद्दस्यापित्त्व
सामर्थ्यासिद्धत्वाभावात् वस्तुतस्तु तत्सामर्थ्यासिद्ध्यपि ङिच्चेत्यस्यात्राप्राप्तिरेव ङि
त्वस्य सावकाशत्वात्ताः तङि विप्रतिषेधात्सर्वादेशा इति भाष्यस्य सावकाशङित्व
परिभाषात्वविरोधादत्र वृत्तौ सर्वादेशः सिद्ध इत्यर्थः नच गुणवृद्धिप्रतिषेधार्थ
त्वे सर्वादेशत्वम् तत्र च तदर्थत्वमित्यन्योन्याश्रयेण सर्वादेशत्वालाभे त्यादेशत्व
मेवस्यादिति वाच्यम् एतदिति प्रकरणे तिद्योत्लादिति न्यासेनानयोरिवर्णस्य तादि
त्वर्थकेनान्त्यादेशत्वसिद्धौ ङित्करणस्य गुणवृद्धिप्रतिषेधार्थत्वबोधनद्वारा स
र्वादेशार्थत्वेनादोषात्यपि चेदं सर्वं भाष्यकैयटयोः स्पष्टानि कुर्वायमानानां

१२

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

भाष्येतत्कं च कालेन कर्त्तृत्वयोर्बाधकबाध्यनफलाको योगवि
भागेन सिद्धेर्लदेवाह तत्रेत्यादीति १ प्रकृतसूत्रेऽपि तिशेषः १

तत्र योगविभागः लृडित्यत्र क्रियायां क्रियार्थायामित्याद्यनुवर्त्तते शेषे इति अक्रियार्थोपप
दार्थम् नन्च क्रियार्थेत्यादिनिवृत्त्यैव सिद्धे शेषग्रहणमव्यर्थम् भावकर्त्रोलिमनृतु
ल्स्यांल्टे बाधाभावाय तत् नच वासरूपविधिना तत्सिद्धिः तुमुन्ण्वुलाविति
सूत्रे ण्वुल्त्वग्रहणेन क्रियार्थे क्रियायामुपपदे वासरूपविधिनाप्रत्ययवान्तराभा
वज्ञापनस्य भाष्ये उक्तत्वात् सर्वञ्चेदं भाष्ये स्पष्टम् आप्रिबि शौरिवद्वार्त्तीका
अनन्यार्थाडित्वेपीति तद्वलकल्प्यमानार्थानुवादेनोर्थान्तराभिव्यक्त्यर्थत्वं व्रीही
नवहन्तीत्यादिवदितिस्पष्टमेव सम्भवत्यादीति आदिनाद्युवदेडभावः सम्
भवत्प्रयोजनेति इदम्प्रयोजनं सर्वादेशत्वेएव नाल्पादेशत्वेऽप्रत्ययत्वात् मन्
ग्रन्थमिति सम्भवत्प्रयोजनेन तवाप्यत्वत्वविषयाभावसम्भावनयाडित्वमात्रेद
र्शनेन त्वविषयसम्भावनयाचमन्दप्रवृत्तिरित्यर्थः समभवत्त्वादिति मन्दप्र

नुवादएव डि. चेत्स्येतदर्थान्तरकल्पनानिवृत्त्य
र्थमिति भा(वः): वरिमाणानां च प्रायेणापवृत्ता

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

सि०को०

बहुव्रीहिगर्भो द्वन्द्वः सार्वधातुकादिकं चैको विशेषणम् अङ्गावयवस्येक इत्यर्थः
अत एव भिनत्तीत्यादौ न गुणः नन्वेवं भेत्तेत्यादावपि न स्यादत आह येनेति
सञ्चारस्य सामर्थ्यादेकवर्णव्यवधानमेवाश्रीयते इत्यर्थः अत्र क्ङोः कित्व(
सामर्थ्याद्भूतपूर्वलघूपधत्वाश्रयो गुणः इको गुणवृद्धी इति सूत्रे भाष्ये तु पुक
न्तो लघ्वी उपधा तयोः समाहारद्वन्द्व इत्याश्रितम् सार्वधातुकत्वादिकं चाङ्गवि
शेषणम् तत्रैवोत्थिताकाङ्क्षत्वात्तत्पराङ्गावयवपुगन्तलघूपधारूपे को ग
णा इत्यर्थ इति तदाशयः दीधीवे इडागम एव व्याख्यानात् तासस्त्योः सः स्या
र्धधातुक इत्यतोनुवर्त्स्यासीत्येतद्बोधितसकारस्य प्रत्ययावयवस्यैव सम्भवेन फ
लितमाह तासादाविति लृट्शेष इति च रहितः पाणिनेः पाठ इति भाष्यस्वारसः ।। ।।

त्र

११

उवङीति णल्यपि वृद्ध्यपेक्षया नित्यत्वाद्वुकि वृद्धेराभीयत्वाभावेन तत्रासिद्धत्वाभा
वात्तद्बाधो वुवङ्भावि(?)ति: अभ्यासविकारेषु बाध्यबाधकभावाभावाद्धलादिः शे
षात्वयोरत्र समावेशो बोध्यः आर्द्धधातुकस्येट् नेड्वशि कृतीति सूत्रे एकयोगनि
र्द्दिष्टानामेकदेशोप्यनुवर्त्तते इति न्यायेन पुनरिड्ग्रहणं नेड्वशि कृतीति सूत्रे भा
ष्यप्रत्याख्यातं आर्द्धधातुकस्येति किम् जुगुप्सते स्यतासी ये चपि लप्शाद्येन लृङ्
लृटोर्ग्रहणम् तथापीह यथासङ्ख्यं वा ककश शब्दसाम्यात् शवाद्यपवाद इति
अत्रार्द्धधातुक इत्यनुवृत्त्या ऽस्य लावस्थायां प्राप्तावपि यदीदं नेस्यात्तदा शब्स्यात्
कृते त्वप्राप्तिरेवेत्येतावतेति भावः लुटः प्र एकार्थस्यैकार्थ्य इत्यादावार्थान्तरतम्या
न्निर्वाहः ञित्वेति सर्वादेशत्वं त्वनुबन्धान्तरेणापि सुकरमिति भावः पुगन्त

६३

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

तत्र याभीयस्यासिद्धत्वे विप्रतिषेधप्रकृत्वमाशंक्य माश्रयेति सूत्रस्य हलग्रहणं ज्ञापकाद्विप्रतिषेधः कर्यत्व
त्वाज्ञापके हलग्रहणस्येतत्प्रयोजनं हलादावीत्वं यथास्यात् गेहे ः कस्मात् दरस्याटोऽमाभूत् यद्वित्वात्र विप्रति
षेधोनस्यात्तद्धलग्रहणमनर्थकं स्यात् अत्वत्र ईत्वे ईत्वस्यासिद्धत्वाद्ध्रोयोऽभविष्यति   त्वोचाव्यः
भवतीह विप्रतिषेधः ततो हलग्रहणं करोतीत्युक्तम् ६

लो० शे०

१०

भवतीह विप्रतिषेध
इति विप्रतिषेधेन
प्रवस्थावांकिय
मालापामालिङ्क
वंनभवतीतिर्के
पटः

तद्भावः भवतेरः प्रयोगे दृष्टानां भ्वादीनामनुकरणात् तत्तिप् अस्तेर्भूर्भावेवभू
वेत्येव तस्यार्धधातुकएवविधानेन लुग्विकरणत्वाभावान्नलुग्विकरणेतिपरि
भाषाप्रवृत्तिः उभयधातुकरणेनादादिमात्रत्वाभावान्नाशापोलुक प्रकृतिवद
नुकरणमित्यस्यानित्यत्वेनादादित्वानतिदेशाच्च व्ययोर्लिटीत्यतो लिटीत्यनुव
र्ततेइत्याह लिटीति असिद्धवदत्र इदंसूत्रमनित्यम् श्नसोरल्लोप इति सूत्रस्य
तपरकरणात् तथाहि असतामिति स्थिते ननसनरेवनेति सूत्रभाष्योक्तरी
त्याभीयेष्वविप्रतिषेधसत्वेन परत्वादल्लोपे तस्याभीयत्वेनासिद्धत्वात् श्नः प्र
सङ्गः विज्ञानेनाटि लक्ष्यभेदाल्लक्ष्यैकलक्षणस्येति न्यायाच्चाप्राप्तस्याटोऽपि
स्यबाधनाय तत्र तपरकरणम् तथाटोसिद्धत्वेन श्रपि सदानित्यत्वज्ञापकमि
तिबोध्यम् इदं चातएकेति सूत्रे भाष्येस्पष्टम् तेनदम्भेर्दम्भतुरिति सिद्धम्॥ ॥

१०

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

शिष्यतेइतिवाक्येआदिर्हलगृहीतएवग्रहणात्तत्राभ्यासस्यादेःशेषग्रहणसामर्थ्याल्लभ्ये
ऽभ्यासस्यान्येहलोलुप्यन्तइतिवाक्ये तादृशाख्येवाभ्यासस्यग्रहणमाप्नोति तथापि
लक्ष्यानुसाराद्व्याख्यानाद्वायाभ्यवेत्तभ्यासमात्रैवोध्यम् पदसंहितापाठे हलादिःशेषइ
तिच्छेदः अभ्यासस्यहल्हल्भावोभवतिपक्षादिः सतत्र शिष्यतेइत्यपर्यन्तदोषः आदेर्हलः
शेषोक्तेः प्रत्यासत्त्यान्यस्यहलएवलोपइतरनिवृत्तिपूर्वकावस्थानेशेषशब्दस्यप्रवृत्तेरित्याशयेनाह
आदेर्हलइतिस्वः पद्यपिभवतेरइत्येवसिद्धेरस्यप्रकृतेनोपयोगस्तथापिपर्जवच्छास्त्रप्रवृत्त्ये
पगमेनेदमसोक्तम् अत्राभ्यासस्येत्यनुवर्तते अचइतिचोपस्थितम् तच्चव्याधिकरणं अ
भ्यासावयवस्य अचइत्यर्थः अनएवच्छोइत्यस्यात्वेलिटिच्छाशब्दस्यद्वित्वेऽन्तरङ्गत्वात्तुकि अनज
न्तस्यापिरूपसिद्धिः ऊर्ध्वोष्ठाङ्गत्वाद्बहिरङ्गः एतेनतुगपेक्षयापरत्वादिग्यपास्तम् स्यच्चेदंद्री
र्घोकितइत्यत्रभाष्येएवमुरत्सन्यतइत्यनयोरविरोधात् वर्णादांगंबलीयइतितत्रभयोरादेशेऽएवेतिभावः

अतएव च्छिरितो वेति सूत्रे भाष्ये कुमा[illegible] [illegible] ३ १ [illegible] १
[illegible]

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

न०प्र०

कत्वे परस्यम् भावेऽह्यपा सिद्धिमाशङ्क्य आर्द्धधातुक इत्यस्याविषयसप्तमीत्वेन परि
हृतम् तस्य प्रथमद्विर्बचनापवादः अभ्यासादेर्द्धितो द्वितीर्यभावे प्रथमबाधेनैव
प्रथमस्य द्वित्वमिति भाष्यस्यार्थम् व्यपदेशिवद्भावेन तु न द्वितीयत्वम् प्रथमत्वे
स्युक्तो भयपरस्तापामन्नादेरित्यस्यप्रवृत्तेः धातोरितिकिम् तद्भावे लिटीत्यादिप्र
यमैकाच एव विशेषणं स्यात् एवं च पपाचेत्यादावेव स्यान्नेतु जजागारेत्यादौ अ
नभ्यासग्रहणं मनर्थकं छन्दसि वावचनादिति भाष्यम् यङन्तात्सनि सन्नन्ता
त्णिचि चङि वा लोके प्रयोगा अनभिधानादसाध एवेति तदाशयः लोतीत्येरि
ति सूत्रभाष्योदाहृतलोपुपुविषते इति तु छान्दसमेव जुगुप्सिषते इत्यादौ लक्ष्ये लक्ष
णस्येति न्यायेन निर्वाह इति बोध्यम् ह्व इत्यनुवर्त्तं षष्ठ्या विपरिणम्यते तदाह तयो
रिति हलादिः शेषः अत्र लोपोऽभ्यासस्येत्यनुवर्त्तते पपाच अभ्यासस्यादिर्हल् १

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

नात् येनततोविधानावधेः परौतावेवेमौसन्निकृष्टौयतोविहितौतासु कृतिराद्येव
आगन्तुनामन्तोनिवेशाइतिन्यायाद्द्वितीयोच्चारस्यतस्यैवविधेयत्वात् आद्या
आद्योच्चारस्ताविषया ननुद्वितीयोच्चारस्तेनव्यवधानमत आदिग्रहणमिति
यस्मात्प्रत्ययविधिस्तदादीत्यस्यात्रानुवर्त्तनात्समुदायपदत्वमिति उच्चारस्त
द्वयविषयत्वेनसमुदायव्यवहारइतितदर्थः कृतेतुद्वित्वेद्वितीयोच्चारस्तेनैवा
र्थबोधाद्भ्यासस्यनैरर्थ्येक्यव्यवहारेपि यत्तुद्वित्वेतिटीत्यस्यविषयसप्तमी
त्वमाश्रित्यपूर्वंद्वित्वेततस्समुदायाद्विटि ततस्तिङि॰ यस्मात्तिङ॰ विधिस्तदादिति
ङन्तस्यसमुदायस्यैवपदत्वम् समुदायोपिद्विः प्रयोगत्वाद्द्वित्वस्यधातुबुद्धिवि
षयइतिवक्ष्यमाणानुक्रमम् तत्त्वैकदेशयुक्तिः गताफठितत्वाभावेनक्रियावाच
कत्वाभावेनचतस्यधातुत्वोपपत्त्यभावात् अतएवदयतेरितिसूत्रेऽसत्तितिद्वि

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

सा॰प्रो॰ति॰

एकाजिति नञुत्तासम्भिसानबहुव्रीहिणा अचमविशेषणताम् अत एव जागर्त्यादौ
द्वित्वं तदग्रह धात्ववयवत्वेत्यादि पचादाविति धातोश्च प्रथमत्वेकाच्त्व धात्ववय ८
वत्वानि व्यपदेशिवद्भावेन बोध्यानि अजादेरिति कर्मधारयसादाह आदिभू
तादिति एवं च द्वितीयस्येति न कार्य्यमिति बोध्यम् अनेकाच इत्यादेः कारक
षष्ठीत्वापत्तिः प्रयोगपक्ष एव अत एवाटिट दित्यादौ तिलोपसिद्धिः स्पष्टं च
चादेशप्रत्यययोरिति सूत्रे भाष्ये न चात्र पक्षे सिषेधेत्यादौ सात्यदाद्योरिति ष
त्वनिषेधापत्तिः सिध्येत्तेतिङ् विहित इति द्वितीयोच्चारणविशिष्टस्य पदत्वात्
पदादित्वस्योत्तरखण्डाद्यसकारे सत्त्वादिति वाच्यम् तावेव लुप्तिङ्गे यो ततः पदतै
क्वच प्रकृतिरादौ आदिग्रहणं च कृतं समुदायपदत्वमेतेनेति भाष्येण साधा ८

ऽपत्तिः प्रयोगत्वमुक्तं तत्रोत्तरखण्डस्यैवाच्चत्वं अभ्यासोऽनर्थ

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

ततः प्राक् णकारस्य लोपाभावेनानेकाल्त्वादिति केचित् तन्न नानुबन्धकृतम
नेकाल्त्वमिति निषेधात् अनुबन्धत्वयोग्यकृतमिति तदर्थः ध्वनितं चेदं डारौर
स इति सूत्रे नेकालिति च सूत्रे भाष्ये इति जसः शी त्यत्र निरूपितम् तस्मात् आलि(
तिप्रश्लेषेतानेकाल्त्वेन सर्वादेशत्वसिद्धिः प्रश्लेषसामर्थ्यादादेशोन्त्त(मेका
दशाप्रवृत्तिः एवं डा आ इति प्रश्लेषात् डादेशः सर्वादेशो बोध्यः लित्वं स्वरार्थ
म् अन्यथा द्विः प्रयोगत्वाद्द्विर्वचनस्य पर्यायेणोभयो(रन्)तोदात्तत्वं स्यादित्य
त्रैव भाष्ये स्पष्टम् भुवो वुक् अचि श्नु इत्यतोऽचीत्यनुवर्त्तते नित्यत्वादिति कृ
ताकृतप्रसङ्गित्वमात्रेण क्वचिन्नित्यताभ्युपगमादिति भावः ओः सुपीत्यत ओरि
तिनात्रानुवर्त्तते फलाभावात् अस्वरितत्वाच्चेति भावः अधिकल्पेति व्याख्या
नादस्याधिकारत्वमेवेति भावः

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

नतैव परिहासपोषायैवेदीत्याकारतम् रूपनानिर्देशादिहन एहिमन्येरथे
न यास्यामीति अस्मत्पुरुषव्यत्ययस्य प्रहासव्यञ्जकत्वम् परोक्षे लिट् परोक्षत्वं
च साक्षात्कृतमित्येतादृशविषयता शालिज्ञानाविषयत्वम् भूत इत्यनद्यत
ने लङ् इत्यतोऽनद्यतन इति च अनुवर्त्तेते तत्र भूतादीनां साक्षात्तु विशे
षणत्वासम्भवात्तद्वाच्ये विशेषणतेत्याह भूतेत्यादि भूतत्वं वर्त्तमानध्वंस
प्रतियोगिसमयवृत्तित्वम् अतीतरात्रेरन्त्ययामेनागामिन्याः पूर्वयामेन च
सहितः कालोऽद्यतनः तद्भिन्नोऽनद्यतनः लिट् च षष्ठ्यालोपोत्रोल्लुकृतदाह लि
डादेश इति एकसंज्ञाधिकारात् तदन्यत्र सत्वेन समावेशः स्यादत आह एवेति ला८
५: शाकटायनस्यैवेत्यतोऽनुवृत्तिरिति भावः परस्मैपदानां णलः सर्वादेशत्वं

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

अत्ययावयवस्येति तेनो ङित्वे त्यादेशो न दोषः सर्वे सर्वपदादेशा इति न्यायेन तु अविशि
ष्टस्यान्तविशिष्ट आदेशा इत्यर्थः अत एवात्तुनन्नित्यादावुपदेशिवद्वचनेनान्तर
ङ्गत्वादन्निभावे कृते स्थानिवत्त्वेन परस्मैपदत्वादिति लोये एकदेशविकृतन्याये
ना [illegible] त्वात्प्राप्तो गुणधातोरित्याधिकारान्नेति भाष्ये स्पष्टम् मेर्जेसि त्यत्र ग्रक्रिवाला
घवायविशिष्ट एवस्थानीति बोध्यम् भवन्तीति अत्र शावकारान्त्यकारयोः परस्य
पे कृते ऽचः परस्मिन्निति स्थानिवत्त्वो गुणः वाख्यादाङ्मिति तु समानस्थानिका
वेति बोध्यम् अतो दीर्घो यञि किम् भवतः एहि मन्यसे इति ओदनभोक्ष्यसे इति
त्वं मन्यसे इत्यर्थः एवमग्रेपि बोध्यम् तत्पश्चोदने परिहासशील शालकादेर्बा
क्यमेतत् अत्र मननापेक्षया भोजनस्य भविष्यत्कालतैव मननस्य तु वर्तमा

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

ल० शे०

९

ष्ठोप्येवम् सत्ताव्यस्य च व्यञ्जनाः स्मरणात् कर्म्मणः कर्त्रधीनत्वेन पूर्वं कर्त्तृप्रत्यया-
नाह कर्त्रीति धातोरिति पञ्चम्यन्तस्य पष्ठ्यकृत्सूत्रस्याधिकारलाभश्चाद्याह धात्वधि-
कारेति कर्म्मणीति विकरणास्तु सति सम्भवे द्योतका इति भावः अन्नीत्यादौ विकरणम्
विनापि तत्प्रतीतेः वस्तुतस्तिवादयोपि द्योतका एव कारकार्थे च क्रियायामेवाभे-
देनान्वेति गुणागुणिनोरिव क्रियात द्वतोरपि तादात्म्याङ्गीकारात् अत एव कैयटेन
पुष्यदर्थस्य वर्तमानेन सामानाधिकरण्यमित्युक्तम् अन्यथा लोनेत्यव वदेदिति
ननु कर्त्तरीति कर्म्मभावकर्म्मणोस्तु यकाबाधान्नदोषः नहि द्विधौ हि भावकर्म्मणो-
रिति वर्त्तते इति चेन्न दिवादिभ्य इत्यादावनुवृत्त्यपेक्षत्वात् अन्यथा पवादविप्रति-
षेधेन भावकर्म्मणोरपि तेभ्यः श्यन् स्यात् यकस्तु पुरस्तादपवादन्यायेन शप एव

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

विधानात्तत्समानाधिकरणयुष्मच्छब्द एकवचनान्त एव अस्मदि आद्यन्ताप
दरहितं पूर्वस्सूत्रमनुवर्त्तते तदाह तथ्यामत इति युष्मदस्मद्भ्यां सामानाधिकरण्ये
तु परत्वादुत्तम एवाहं च त्वं च वयं च हे हन्त युज्याव इति यथा देवदत्तश्च त्वं चेत्येकशेषे यु
वामथ वयम् इति मध्यम एव युष्मदर्थसत्त्वे न शेषत्वाभावात् एकशेषे शिष्टशब्दप्र
वृत्तिनिमित्तेनैव तु सर्वार्थबोधात् उपयुक्तासमभिव्याहृतस्योपयुक्तादन्यस्य शे
षपदार्थत्वात् स्यश्चेदं सर्वभाष्ये एवं च तत्र वाक्येपि भवथ इत्येव भवच्छब्देन यु
ष्मदस्मदोस्सह विवक्षायां पूर्वशेष एवेति मध्यमोत्तमावेव पर्याये भवतः शेषस्तु ता
न भिधानादिति कैयटः भूसत्तायाम् सत्तोल्लम्बधात्वात् सत्तायामित्यादेर्वर्त्तते
इति शेषः पूर्वमनुकथनं माहात्म्याहृतिस्मारकत्वा माङ्गलिकत्वात्सत्तार्थनिर्द्दे

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

प्रथमपुरुषस्तु चैतन्यास्पर्शेन साधनसाधनभावमात्रमवगमयति न तु चेत
नत्वम् कायानि पचन्तीत्यादौ वर्त्तमानार्थधातुविषयेत्र प्रथमपुरुषाभि
नतद्दर्शने सिद्धं भवतीति भावः

ल०से०
५

मध्यमोत्तमौ । तद्दशाच्चि चैतन्यमेताभ्यामवगम्यते चैतन्यभागे प्रथमः पु
रुषो न तु वर्त्तते इति एवं च मध्यमोत्तमाभ्यां चैतन्ययुक्ते कर्तृकर्मणी बोध्येते
प्रत्यक्त्वमप्युक्तम् अहंकारानास्पदचेतनत्वम् तत्र कर्मविशेषणतया तयोः
प्रतीतिस्तु ङेः वेति श्रुतिविशेषबलेनोक्तम् प्रतीतनगावालाइत्याद्यर्थमसद्धिति
अनभिव्यक्तमित्यर्थकमिति मनुष्यायामितिस्तरः अतित्वम्भवतीत्यादावतिक
मितुः प्राधान्यान्मध्यम इति बोध्यम् शेषासेच पूर्वोत्तरसूत्रयोरपवादः मन्यो
पपदे इति बहुव्रीहिः प्रकृतिमतस्च मन्यतिकर्तृकर्तृक एव प्रत्यासत्तेः समाना
धिकरणे इत्यनुवर्त्तते यच्च मध्यमोत्तमयोर्व्यत्यासेन प्रयोगे प्राप्ते इदम् अत्राधि
वाक्ये युष्मद्युपपदे इति द्वितीये युष्मद्युपपदे इति च सम्बध्यते उत्तमार्थस्यैकत्व

पुरुषदत्तदेवश्चेत
नत्वेव प्रयोगात् म
ध्यमोत्तमाभ्यां तद्वि
शिष्यते:

५

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

भवतीत्यादावपिमध्यमापत्तेः स्पष्टंचेदंभाष्येचेन्न युष्मदिसाधनेइत्येवंभवि॰
ष्यतीतिभाष्यएवसमाधानात् युष्मदर्थेनयत्रलानात्यसामानाधिकरण्यम्
तत्रमध्यमइत्यर्थेनतत्त्वामइतिकैयटः लबोध्यार्थेनसमानाधिकरणेयुष्मद
र्थबोधकशब्देउपपदेइत्यादिक्रमेणार्थः सामानाधिकरण्यंचतदर्थप्रवृत्तिनि
मित्तयोर्वैध्यम् सतिलिङ्गचेतनाचेतनसाधारणस्यभवदर्थत्वात् युष्मदश्चालिङ्॰
गचेतनैकविषयत्वाद्भवच्छब्दयोगेनमध्यमः सम्बोधनार्थोमध्यमेप्रतीयते
तेनयुष्मदश्चसम्बोधनएवप्रयोगमितितुनयुक्तम् त्वम्पचसीत्यादौतदप्रतीतेः।
क्रियाविनियोगफलकाभिमुखीकरणस्यैवसम्बोधनत्वात् तदुक्तंहरिणा
प्रत्यक्त्वापरभावश्चसुपाधीकर्तृकर्मणोः तयोः प्रकृतिविशेषेणद्योतको॰

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

युष्मद्युपपदे सामानाधिकरण्यमेकार्थबोधकम् तच्चात्यासत्त्यालकारेणैवेत्या
शयेनाह तिङ्वाच्येति तत्रतिङ्ग्रहणं तत्स्थानिलकारेलाक्षणिकम् एतद्विधे
यस्यतिङ एतद्वाक्येउद्देश्यत्वासंभवात् उपोच्चारितं पदमुपपदं नतु कृत्रिमं
तस्येहानुयोगादप्राप्तेश्च स्थानं प्रसङ्गस्तद्वति स्थानिनीत्यर्थः सचतदर्थो
वगतौ सत्यां नचक्रा अप्रयोगएवेत्यभिप्रेत्याह अप्रयुज्यमानइति अपरार्थमाह
अप्रयुज्यमानेचेति त्वद्भवति अत्र त्वं सम्पद्यते इत्यादौ तु न त्वं शब्दस्य गौण
त्वात् त्वत्कल्प इत्यादौ कालान्तरदृष्टगुणस्यैव विषयत्वसमारोपात् अत्यप इति वत्
कल्पो भवतीत्येव ननु तिङ्वाच्यकारकवाचीत्वत् कल्पशब्दो न सप्रयुष्म
च्छब्दः नच युष्मदीत्यस्य युष्मच्छब्द इतीत्यर्थे सौत्री लाक्षणिकता इति वाच्यम् अतित्वं

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

पदेनबाधएवोचितः एतच्चकेषांचिन्मतेनसूचितमिति क्रीणीध्वबपतेरित्या
दिप्रयोगाणांतेनैवगतिरुक्ता क्रीणीध्वात्मानमिति विनताकद्रूतात्प्रत्युपका
रम्विनादास्यान्मुक्तसम्भवात्प्रत्युपकारस्य चस्वासाध्यत्वात्तत्रैवसन्निधानं
गम्यतेननुसन्तर्पणं एवंकेशाश्मश्रुवपतेरित्यादावपिस्वस्यातात्पर्येणसामर्
ध्यात्कर्तुःसन्निधानेगम्यतेननुसन्तर्पणं एवमन्यत्राप्यूह्यमिति स्वामि
दासोपचेतेइत्यादौस्वामिधर्म्मस्यदासेआरोपात्मनैवपदम् दासधर्म्मस्यतुन
स्वामिन्यारोपः उत्तमेनिकृष्टधर्म्मातिपत्यप्रयोजनंविनास्वेरस्ततोप्रतीतेरिति
नकदाचित्तत्रायासोपदमेतच्चमज्जसावंविस्तरेतानिरूपितम् कमलवनोद्
घाटनंकुर्वतेइत्यादौतुसुगन्धाघ्राणादिरूपविकासफलातोपः किरतोश्रित्ति

ल० प्रो०

२

भिक्षावासयतीत्यादावपिप्रयोजकत्वारोपोबोध्यः तूष्णीमासीनोयस्तत्समर्था
न्याचरति सोपिवासयादिप्रयोजक इति भाष्यात् तत्समर्थाचरणमात्रेणोक्तप्रयो
जकत्वारोपइति तदर्थः त[..]त्समर्थाचरणपूर्वकं प्रेरणा तत्र तत्र धात्वर्थः
तदुक्तं हेलाराजेन यः स्वर्गादिफलार्थी भृत्यादीन् तं व्यापारयति एवं च प्रतिवि
धानमाश्रीयते तत्रैव यजमानादौ कर्तृप्रत्यये आत्मनेपदं निष्पद्यते इति केचित् तत्क
र्त्रभिप्राये तिङा सह विकल्प्यते आत्मनेपदमिति हरिकारिकाव्याख्यावसरे वि
हेलाराजस्याह तिङ् प्रेरणावाची तत्प्रयोजको हेतुश्चेति सूत्रात् अत एव तद
प्रयस्य कर्तृत्वं याचयति देवदत्तो यज्ञदत्तेनेत्यादौ एवं च भिन्नविषयत्वाद्वि
कल्पोक्तिरसंगता किञ्च सामान्यविहिततिङ्बाधानुविशेषविहितेनात्मने

२

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

वादय इत्यतो धातव इत्यस्य षष्ठ्या विपरिणतस्यानुवृत्तेरिति भाष्ये स्पष्टम् स्वरित
ञितः कर्त्तारमभिप्रैति तत्कर्त्रभिप्रायम् कर्म्मण्यण् अभिप्रैतीति गत्यर्थस्तदा
ह कर्त्तृगामिनीति क्रियाफलं चेत्कृत्वा लोकतो वा येदुद्देशेन क्रियाप्रवृत्तेर
वगतात्तदेव न दक्षिणारूपम् तच्च यच्चादौ भोजनादि लोकतोवगतम् यज्यादौ
स्वर्गादिः कृत्वावगतं कर्त्तृगामिफलकक्रियावृत्तेर्धातोरित्यर्थः तदर्थेत्वयो
तकं चात्मनेपदमेव यजमानस्य पाकयागादिसामग्रीसं घटनरूपसान्नि
धानं यजमानो यजत इत्यादौ धात्वर्थः न चैवंर्त्विजामापत्तिरिति वाच्यम् सन्नि
धानपूर्वकप्रेरणाया एवर्त्विजर्थत्वात् यत्रसति प्रयोजक इत्युच्यते नहि सन्नि
धानमात्रेण प्रयोजक उच्यते सन्निधानं कुर्वन्नपि न यावत्प्रेरयति न तावत्प्रयोजक इ
त्युच्यते इति हलन्तान्तोक्तेः

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

स्तत्र विधेयतादिविषयेऽव्ययपसंज्ञा तन्नियुक्तमाद्युदात्तत्व[illegible]ते
[illegible] मित्याद्युदात्तश्चेति भाष्ये उक्तम् लः इत्यादिषष्ठावेक्षया षष्ठीत्याह लादेशा
इति सिद्धान्तपक्षस्तु श्नोर्विशिष्टस्योद्देशेन विहितानां लमात्रोद्देशेनेति न तेषाम
त्रयपहरणम् अल्पाक्षरत्वेऽपि शात्रादौ सावकाशां परस्मैपदसंज्ञां पुरुषसं
ज्ञा न बाधते सिद्धिः परस्मैपदेष्वित्यादिलिङ्गात् एकसंज्ञाधिकाराद्दे
व परस्मैपदात्मनेपदसंज्ञयोर्बाध्यबाधकभावः शेषपदार्थज्ञानाय आत्मने
पदविधायकान्याह अनुदात्तङित इति तदन्ताच्चेति तेन यङन्तादात्मनेपद
सिद्धिः यङादेङित्वमादाय तत्सिद्धावपि यङ्लुगन्ते समुदायस्य तदनिरूपिता
ङित्वानापत्तावङ्गीकारव्यवस्थापत्तिरिति केचित् चङ्यन्तेनमप्यङ्गुत्याह

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

त्याघुक्क्रमापेक्षयेदम् छन्दोमात्रेति तेनताद्रूप्याल्लाभिहार्थंदर्शनान्सून
तेतिपताल्लम् बर्त्तमानेलट् कालादेर्धीत्यतयाह बर्त्तमानक्रियेत्यादि वर्त्त
मानकालक्रियेत्यापर्थः बर्त्तमानत्वंप्रारब्धापरिसमाप्तक्रियाप्रत्वंकाल
गतम्बोध्यम् अटाविताविति अकारस्यविनेत्संज्ञांनिवृत्युपायाभावात् टि
त्वंटेरेत्वार्थम् लः कर्म्मणि लाइत्युच्चारणार्थीकारेणजातौप्रथमैकबचनान्तं
लस्येत्येतत्स्वरेणात् तिप्तसझि सौत्रत्वान्निर्विभक्तिकानुकरणत्वाद्वा चा
साधांततस्मीत्यादौसेस्त्वंनतिवादीनांपित्वंगुणार्थम् स्वरार्थम् आदेशेः सा
हचर्य्यांन्नागमित्वमितः एषांस्थानिवद्भावेनप्रत्ययत्वेसिद्धेपिदेशोंशोनिराकाङ्
क्षत्वेपिचार्थिरोधात्प्रत्ययः परश्चेत्युदात्तश्चेतिचसम्बध्यतेएव अतएवैतत्

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

वीः पुरुषकालि आगु फ्तपुरु बकालि च अध्यागाः अयपाति द्वार्थाः स्पृतितिशेषवाक्यम् भाष्ये एवं

त॰ बो॰

१

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ ॥ मङ्गलादीनि मङ्गलमध्यानि मङ्गलान्तानि शास्त्राणि प्रथन्ते इति भाष्योक्तेर्विघ्नविघाताद्यर्थं ग्रन्थमध्ये कृतम्मङ्गलं शिष्यशिक्षार्थं निबध्नाति श्रोत्रार्हन्तीति श्रोत्रं श्रोत्रियत्वं वेदाध्ययनकर्तृत्वम् आर्हन्ती योग्यता तद्विहितकर्मानुष्ठातृत्वम् ताभ्यां विनीतैः शिक्षितैरित्यर्थः गुणैः प्रशस्तगुणवद्भिः अहर्दिवम् अहन्यहनि विजयतेतरामिति वीतिभिन्नं पदं तिङश्चेति तरप्याम् तिङन्तोत्तरपदत्वं समासश्छन्दस्येव उपसर्गाणां द्योतकतया वीत्येतत्सापेक्षत्वेनासामर्थ्यात्कथं तरविति न प्राङ्क्षम् ... भौर्देनास्यलङ्कृतिमाह पूर्वार्द्ध इति कथिताः प्राधान्येनेत्यर्थः तृतीयाध्यायेति उणादीनाम् प्युणादयो बहुलमिति सूत्रबोधितत्वात्तत्त्वम् पञ्चम इति लट्लिङि

विघ्नविघातहेतुक मङ्गलहितामीप्सार्थ सिद्धिहेतुर्मङ्गल म १

१

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

ल० श्रो०

४६२

॥ष्टबितः कृतिभाष्योत्तमो लघुः शब्देन्दुशेखरः सतां हृत्कमलेष्वास्तां यावत्कृतौ

कृतोधरा २ इति श्रीशिवभट्टसुतसतीगर्भजन्मनागोजिभट्टकृते लघुश

ब्देन्दुशेखरे पूर्वार्द्धं समाप्तम् श्री सकलजगत्कल्याणकर्त्ता हर्त्ता विपदां तनो

तु मङ्गलानि मङ्गलबालतो धिपो हनूमान् संवत् १९१० ज्येष्ठशुक्ला १२ शनौ

पूर्णितामगादिदम्पराक्मे पूर्वार्द्धम्

पाणयोपेन्द्रविदुषा लिखितं त्वरा बोधमुञ्झावयेत्वयहृदयेसदयेऽभ

वे अनल्पकल्पतल्पाभशेखरं शेखरार्द्धकं ज्येष्ठस्य शुक्लद्वादशीके काले

बालेन्दुशाङ्कितः श्रीः

नागोजेर्भट्टस्य
लघुशब्देन्दुशेखर २

४६२

महनगर राद्दगाहि

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

दोक्षुत्पन्नाश्रवयवाद्यभिमानादिति तदाशयः विस्तरस्तु बृहच्छब्देन्दुशेखरे द्र
ष्टव्यः शब्देन्दुशेखरे स्वल्पे पूर्वधर्म्ममप्रस्तुतम् प्रीयतां तेन भगवाञ्शि
वया सहितः शिवः

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

द्वन्द्वपदयोस्त्वा मर्य्यादा मर्य्यादातु एतावदेव पञ्चन्नामा पुरिति एवंरूपाः स्वसाहित्ये
न च चतुरोभिव्याप्येत्यर्थः प्रपौत्रपुत्रेत्यापीति चतुरोभिव्याप्येत्यर्थः इति वृत्तित्वा
सः अत्यन्तसहचरितत्वे न लोकविज्ञानमत्राभिव्यक्तिः अत्यन्तसहचरिते लोकवि
ज्ञाते द्वन्द्वमित्युपसंख्यानमिति वार्त्तिकात् तदाह साहचर्य्यतोति तेनेह न द्रोणयुधिष्ठि
रार्जुनौ द्वन्द्वं न्यंचीत्यत्र वीप्सायां द्वित्वमन्यत्रस्त्वार्थे अन्यत्रापीति द्वन्द्वं युद्धान्य
वर्त्ततेति यथा आत्र द्वयोर्द्वयोरित्यर्थाद्वीप्सायां द्वित्वं · शीतोष्णसुखदुःखेषु द्वन्द्वन्यो
द्वानि सहते इत्यत्र स्त्वार्थे द्वित्वमेकशेषाबहुवचनं यथाचार्थे द्वन्द्व इति स्त्वार्थे द्वित्वं
मेकशेषाबहुवचनं तथाचार्थे द्वन्द्व इति स्त्वार्थे द्वित्वं पुंस्त्वं लोकात् अप्रयोगविभा
गोभाव्येन द्वश्यते द्वंद्वं युद्धानीत्यत्र मर्य्यादावचनेन नपुंसकं एवं हि युद्धमर्य्यादाशी
तोष्णादिषु द्वन्द्वमभिव्यक्त्यासहचरितत्वं शब्दप्रयोगे वैध्यं · चार्थे द्वन्द्व इति तु सञ्ज्ञाशा

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

ला०शे०

४६०

तद्धितस्याप्यपत्याभावसंग्रहः ज्ञातेत्यस्याप्यपत्याभावसंग्रहः ज्ञातेत्यस्य तदनन्तत्वात्
षष्ठीनत्वचिह्नषष्ठ्यापपदस्य ज्ञातेत्येव यथास्वभावमिति यथास्वरूपमित्यर्थः ज्ञाताः स
र्वेपदार्था यथायथं यथास्वभावं सर्वेपदार्था ज्ञाता इत्यर्थः इति वृत्तिसंमतं पूर्वपदस्याभ
भावइति द्वौ द्वाविति द्वित्वे कर्मधारयवद्भावात् लुक् पूर्वपदावयवस्यैकारस्यामादेश
इत्यर्थः अत्वमिति सञ्ज्ञात्वादत्राप्तिरणं सत्वेचेति चेन्न कृत्तद्धिता॰ पतद्धिवचनोत्पत्य
भावस्यसंग्रहः कर्मधारयवद्भावादन्तोदात्तत्वं वाच्यमिति इदं वृत्तौ स्पष्टं अभिव्यक्ति
रव्येवमेवमित्यन्ये आचतुरमिति आङ् अभिविधौ आङ् मर्यादेत्यव्ययीभावः शरत्प्र
न्नतित्वादच् चतुर्थान्तमिति फलितोर्थः मिथुनायन्ता इत्यनेनान्वयः मिथुनश
ब्देन तत्कर्म मैथुनं तदिच्छन्तीत्यर्थे क्यच् मिथुनं गच्छतीति मिथुनत्वं प्राप्नोती
त्यर्थः फलितार्थकथनमिदं मिथुनायन्त इति कण्ठोपपादः उपमार्थाभावात्

४६०

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

वस्याभावेपि सर्वनामत्वस्य च इतरेतरमित्यत्र चेति । उत्तरादिसूत्रे सर्वादीनीति सूत्रस्य
भाष्यरीत्या विहितविशेषणत्वाद् दर्शनेत्यन्ये । सोलुक्चेति त्वादेशविधानेत्वन्योन्यमित्या
दाव समासे च रितार्थमिति भावः । प्रकृतवार्त्तिकेति स्त्रीनपुंसकयोरितिवार्त्तिकेन्योन्य
मिमे ब्राह्मण्यो इतरेतरामिमे कुले इत्यादे तत्रोदाहृतं स्त्रियामितीति अन्योन्यसहापाठ इति
सर्वेस्य पठ इति सूत्रस्य भाष्यप्रयोगोपि बोध्यः । अन्यान्यप्रादुर्भावादिति अपादाने इति सू
त्रस्य भाष्यप्रयोगे कर्त्तव्यताव्यवहाराभावः स्पष्ट एवेति तन्न वर्त्तमानयोस्तदर्थकयोरि
त्यर्थः । पुनस्तादेवेति अनुवादकविभक्तेन्योन्योप्यत्वादिति भावः । यस्य दाने हृष्टः सम्भा
वना तत्रैव तदभावप्रतिपादने सफलमित्याशयेनाहातित्रियमिति । यथेति त्वरश्चेत्र
स्यो भयार्थैकत्वात् ज्ञातिधनवाचीत्तु न गृह्यतेऽनभिधानात् छेत्ति वीप्सायां यथा ग्रा
मस्या वृत्तेर्द्वित्वमात्रम्या तदपि निपात्यते इति भावः । क्लीवत्वं चेति तेन न्ह स्वसिद्धिः चेनह

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

ल०शे०

४५९

स्फुट एव अन्योन्यस्मै इति अन्यस्मै इत्यस्य द्वित्वे पूर्वपदस्य सुपः सोरुत्वसिद्धिः इतरेतरो

बाभित्यादौ तु एकैकस्मै इत्यत्रोक्तरीत्या सर्वनामत्वे वार्त्तिकेषु कर्म्मधारयवत्पदासम्बन्ध

बोधनाय समासवदित्युक्तिः सुप्लुग्विधिनैव सिद्धे समासवदित्युक्तिराम्रेडितानुदात्त।

बाधेनातोदात्तार्थ्या कस्कादित्वादिति कुधीः कप्यौचेति बाधित्वेति भावः सिद्धान्तिमतमा

हान्येत्विति तदुक्तं द्वन्द्वे नेचोदाहरणमादरणीयमिति तदतिरिक्तोदाहरणाभाव इत्येवं परत्व।

वानादरणीयमित्यर्थः द्वन्द्वे चेति समासकवद्भावे तदभावे च इतरेतरमित्यादौ पूर्व।

त्वाऽस्य सर्वनाम्न इति पुंवत्त्वेन यद्यपि सिद्धं तथाप्युत्तरत्वेऽटावभावबाहुल्यात्कमावश्य

कम् क्लीबे चेति अन्योन्यमित्यत्र पूर्वपदेऽम्भावाद्विरह इत्यर्थः उत्तरत्वे तु अस्मात्त्वक्ष्य

मत

माणान्यैरित्यापि तदभावः समासेनेति इति कृतद्वित्वस्यान्येन समासे पूर्वत्वे एडस्येत्य ४५९

र्थः इदमुपलक्षणं परस्परमित्यत्र पूर्वपदेन पुंसके सोरम्भावस्य परस्मा इत्यादौ व्य

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

त्वमितिभावः भुक्त्वाभोजंभोजंमित्यादौ त्वाभीक्ष्ण्ये द्वे वाच्ये इतिभाष्यपठितवचनान्तरेण
द्वित्वंमूले तत्रहृदन्ते च वक्ष्यते ॥ नः पुनः क्रियाविच्छेदेनोत्पत्तिराभीक्ष्ण्यं तदेव च नित्य
त्वं भक्त्वाभुक्त्वेत्यादौ विच्छेदिकाक्रियाचोपात्ताव्रजनादिरूपेवगम्यते नुपात्तेतकल्प
नेमानाभावात् एवच क्त्वाद्यंतद्वित्वेनैवव्रजनाद्याभीक्ष्ण्यस्य द्योतितत्वान्न क्त्वाद्यन्तस
मभिव्याहारे तिङन्तस्य द्वित्वं जीवत्येवायमित्यर्थे जीवतिजीवतीत्यादौ कमलानिकमला
नीतिवदेकं जीवतिपदं दीर्घाविच्छिन्नलक्षकमिति नत्वत्रशास्त्रीयं द्वित्वं कर्मव्यतिहारः ।
क्रियानियः नित्यमेवेदं द्वित्वं बाहुलकात्तु समासवद्भावस्यैव तदाह बहुलग्रहणादिति अत
एवान्यशब्दस्य समासवद्भावरहितमेवतत्प्रोष्ठस्य तत्सहितमेवोदाहरणे भाष्ये· पारस्परा
न्येपरस्पराच्चेति वार्त्तिकप्रयोगात्समासवद्भावाभावः अन्यपरेवतव्यतिरिक्तेषु तु मास्य
प्रवृत्तिर्बाहुलकादेव अन्येषां कर्मव्यतिहारबोधकत्वाच्च अन्योन्यादौ कर्मव्यतिहारः ।

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

वदितिनसम्बध्यते तदुदाहरणाभ भाष्येलुग्लोपादर्शनात् संभ्रम आदरो भयं च·
क्रियासमभिहारेचैवं योनः पुन्यं भृशार्थेयङ्श्च क्रियासमभिहारः लोट्त्रेवेदं अतएव
क्रियासमभिहारेलोट्ऽतिसूत्रेक्रियासमभिहारेलोट्मध्यमैकवचनस्यपृथग्भवतइति
पठित्वातस्यलोट्ज्ञापकत्वमुक्तं अस्मे चास्यलोट्त्रवे उदाहरणमुपन्यस्तं अतएवय
ङन्तेन द्वित्वं पश्चलोटः समुच्चयपादिष्वपि विधानेन केवलस्य द्योतने सामर्थ्याभावा
ल्लोटिद्वित्वं यङ्लुक्तु तदतिरिक्तार्थाभावाद् एव तद्द्योतनसम्भवाद् यङन्तेन द्वित्वमिति तत्
त्र· अकत्रादेरनेकत्रधात्वर्थविधानेपि केवलस्यैव प्रकरणादिना तत्तदर्थद्योतक
तायादृष्टत्वात् · भृशार्थेयङ् · ततः योनः पुन्य विवक्षायां तु नित्यवीप्सयोरितिद्वित्वं
भवत्येव पापच्यते पापच्यते · भृशं पाकं पुनः पुनः करोतीत्यर्थः नन्वस्य भृशार्थेद्वि

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

नेनेतिभावः अन्तोदात्तत्वानीति अनुदात्तस्येत्यस्याधिकारत्वेपिभाष्यप्रामाण्यपान्ने
लोपास्येतिः अतएवबहुव्रीहिवद्भावेकप्रकृतेपिकर्म्मधारयवद्भावः किञ्चत्रिपादि
ष्वप्रतिषिद्धपुंवत्वस्यापिविधानार्थं कर्म्मधारयवद्भावः अतएवपूर्वसूत्रयोः क
र्मधारयवदितिनोक्तं त्रिपादिषुपुंवत्वापत्तेः पूर्वसूत्रेतुनत्वचतातिदेशोभाष्यप्रामा
ण्यात् अतएवतत्रकिंप्रयोजनंसुब्लोपपुंवद्भावावित्येवभाष्येउक्तं अत्रचका
निप्रयोजनानिसुब्लोपपुंवत्वान्तोदात्तत्वानीत्युक्तं प्रकारशब्दः सादृश्यवाची
व्याख्यानादित्याह सादृश्ययोग्यइतिपुंवद्भावइति एवंत्कर्म्मधारयोत्यनेनगुणवच
नाच्चोहाकाउारसूत्रभाष्यपरिभाषितइतिबोध्यं प्रकारः सादृश्यप्रतियोगित्वरूपमु
पमानत्वं उपमानपदवृत्तिर्लभ्यइतिबोध्यइतिनापरे आनुपूर्व्येइतिबार्त्तिकेप्रकर्म्मधारयव

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

ल०शे०
४५७

प्रत्याद्यर्थानामिवास्यापि परिगृहीतैकत्वस्यैव वीप्सा एकैकशइति भाष्यप्रयोगस्यो
पपत्तिरुक्तेत्यन्यत्र विस्तरः तेनेति अत्र सुप्लोपशब्देन तन्निमित्तं प्रातिपदिकत्वं ल
क्ष्यते यथा सुबुत्पत्तिरविवक्षत्वात् भाष्येप्येवमेव गोस्त्रियोरिति सूत्रे सुलुनातिदि
श्यते तस्योपसर्जनार्थत्वेनाभिन्नत्वात् बहुव्रीहिवद्भावेति मध्यमणिन्यायेनोभयान्व
यि समुदायेनातस्य प्रातिपदिकत्वस्यैकदेशविकृतन्यायेन तुल्यो येपिसत्वेकार्य्यकाल
पक्षे तु तेनैव पुनः प्रातिपदिकत्वे सुविति नचात्र सुपोः सुपो लुकि तदर्थस्य प्राति
पदिकार्थान्तर्भावेन द्वितीयाद्यनापत्तिः व्याप्तिविशिष्टस्यैकस्मैत्ववदिति बोधनार्थं
तदुत्पत्तेः सुलभत्वात् एकैकस्मैशति द्वयोरपि सुपोर्लुकि पुनः सर्वादिपठितैक
शब्दान्तत्वेन सर्वनामत्वात्स्मैभावः सुबुवदिति बहुव्रीहिवत्वातिदेशेनोत्तरपद
त्वस्यैकार्थ्येन भिन्नार्थत्वाभावे न च समानाधिकरणस्य च सत्वात् स्त्रियाः पुंवदित्य

६

४५७

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

नहिसमासस्यपदद्वयान्तर्भावेशाशक्तिलुप्तत्वद्योतकापेक्षा अतएव घनश्यामा।
द्विविचाप्यप्रयोगः पतिशब्दस्तुसाधुत्वार्थमेववृत्तौप्रयुज्यते समस्तकावस्मि।
त्यादौकषेत्तिव तदुक्तंभाष्ये नात्रपतिर्विर्ज्ञनेवर्त्तते कस्तर्हिसमासइतिवाक्यादेत.
विनापिकोपात्तत्पेभर्तत्वनकुतनयोः श्लिष्यादौसंभवात्तत्रहतं द्विरुक्तइतिवीप्सा
विषयेइतिभावः अल्पत्वस्यवीप्सायामेवप्रवृत्तेर्भाष्यसंमत्वात् अतएवैक
इत्यादौनबहुव्रीहिवत्तः तथासतिसुप्लुकिदधात्यादौविभक्तिरहितस्यैवद्व्यापित्र
इत्यस्यैवासाधुत्वापत्तेः अनेनैवद्वित्वविधीयतइतिनयुक्तं शास एतदपवादत्वाना
पत्त्यैकशब्दत्वसिद्धेः अत्रेदमवोध्यं अल्पार्थैकशब्दसत्वेपितदर्थेवीप्सायां।
द्वित्वापवादः शासेवःसंख्याशब्दातिरिक्तशब्दाद्योनं। पतीत्रहीनैकत्वानामेव
वीप्सासत्वेनतस्याप्येकवचनत्वात् किंच्चाल्पत्वमावपरिमाणविशेषइत्यल्पस्य

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

ता० शे०

४५६

त्ति दिक् नित्यमाभीक्ष्ण्यं व्याख्यानात्तच्च पौनःपुन्यं तदाभीक्ष्ण्यं इति ननु वं किं यांक
त्तिप्राधान्येनानुपात्मन्नकरोतीति तन्निरस्यं पुनः पुनः क्रियाया विच्छेदेनाभीक्ष्ण्यमिति तयोर्भे
दस्यैकेपशादभिन्नक्रत्वेनेदमसंगतमिति चेन्न मानाभावात् तथाभीक्ष्ण्ये वर्त्तते
तस्येदं ग्रहणमिति प्रकृतसूत्रस्य भाष्यविरोधात् च आभीक्ष्ण्यमिति शब्दशक्तिस्वा
भावादिति भावः हिरुगादीनां क्रियाविशेषणत्वेन क्रियाप्रधानत्वं ननु क्रियावाचक
त्वं मत्तो न द्वित्वं परवर्जने · वर्जनद्योतकस्य परेरिस्यर्थः उदाहरति पञ्चम्यर्थवर्ज
नरूपसम्बन्धस्य परिद्योतकः पञ्चम्यपाङ्‌परिभिरिति पञ्चमीपरिविकं गर्त्तं वृष्टो द
व इति समासे तु न द्वित्वं कर्म्मप्रवचनीयानां त्वयोगविहितविभक्त्यर्थसम्बन्धपरि
च्छेदकतया समासे विभक्त्यभावेन तदासम्भव इति परे नैरर्थक्यापात् किञ्च वाक्य
दृष्टविभक्त्यर्थान्तर्भावेण तत्र समासस्यैव शक्तिकल्पनेन परेस्तद्द्योतकत्वाभा

४५६

वः

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

सचकुर्त्तिंतेइतिसूत्रभाष्यात् चकारोतिज्ञापकाच्चसतिसम्भवेसुप्त्यवहितइत्यत्र
द्विरावृत्तशब्दरूपमादेशइत्यर्थके द्विरितिवक्तव्ये द्वेइतिद्विवचनवलेनानन्तमितताव
पवभेदसमुदायस्यैवादेशस्योपस्थितपदसमुदाय[illegible]त्मकत्वविधानात्प्रत्येकम
प्यनयोः पदत्वमित्यग्नेइत्यादौरूवेरूपोसिद्धिः एतेनैकैकस्मिन्स्यादौबहुव्रीहिवद्भावे
पितदवयवयोः सुपोमानाभावात् सुप्त्लुगनापत्तिरितिपरास्तं अतएवैतद्विषये सं
हितापानित्यत्वं संहितैकपदेइत्यस्यसमासग्रहणादवेलडपदेएवतन्नित्यता
वैधकत्वात् समुदायस्यापि स्यादिवद्भावेनपदत्वमिति अग्न्यचत्सिपचतिसिदेव
दत्तेत्यादौ ओमेकान्तरतासिद्धिः काकादिषुकौतस्कुतपाठेनकृतार्थमिकाद्वित्वा
द्यातिपदिकत्वेपितद्धितोत्पत्तिज्ञापनेनसिद्धिः प्रयोगपक्षेपिनदोषइत्यन्ये वदन्ये।
त्यपकर्षेपि प्रवचतिप्रपचतीतिप्रगतिकस्यत्वंलगतिकस्येतिवार्त्तिकेनसिद्धम्

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

त०प्र०

४५५

नेर्दिर्वचनात्वबोधनात् वेङन्तस्यसंख्येयापेक्षायां शब्दानुशासनप्रस्तावोद्देश

स्तल्पेत्रत्यासत्त्यास्थानिसमानाकारे सर्वस्य पदस्य स्थाने भवत इत्यर्थः अन्यथा

एकाबोध इत्यादाविवक्षितत्वाक्रियापेक्षयापदस्येतिकर्मणिषष्ठीस्यात् तेन पो न:

पुत्रंपपो न:पुनिक इत्यत्र प्यम्रुठप्रो सिद्धो तत्रहिघनः पुनर्भवेतितिरिबर्त्तमो नात्पुनः

पुनः शब्दाज्ञावेन वे चप्रत्ययः अन्यथोन्तरङ्गत्वात्सुपिलुकत्वाद्वा व्ययात्सुपो लुकि

बीसाद्रूपेर्थे द्वित्वप्रवृत्तावर्थवत्त्वेपि समासग्रहणं कृतनियमेनेत्त्वात्ततोणापि प्रवो

गार्हार्थेवत्समुदायविषयकेन प्रातिपदिकत्वाभावात्सनस्यात् स्थानिवद्भावात्प्रा

तिपदिकत्वं · प्रत्ययलक्षणेनाप्रत्यय इति निषेधात् प्रवृत्त्यास्थानिनः प्रातिपदिकप्रा

वेङतिदेनादेशे ततस्सुलभं · एवमप्यतत्सहतिकप्रवृत्तत्वेङदर्शनं पुनः सुवृत्य

त्यासुलभत्वात् तथाततत्सम्बन्धाभावे ङयाद्यर्थे प्रातिपदिकात्प्रत्यय इत्येवा

४५५

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

ति द्व्यजवरार्द्धादित्यपनीयेत्यर्थः पटपटेति अव्यक्तानुकरणस्य [illegible] ति पररूपं कृञो॥
द्वितीयकृञ इति समासान्ता इत्येतत्पर्यन्तमनुवर्त्तते वार्जनेति वीजावापेन सहेत्यर्थः।
कृषधातुः [illegible] कर्षोत्वतर इति सस्याभाष्य श्राम।त्पा[illegible] विकरणा[illegible] पि कृषाविति किम्॥
द्वितीयं करोतिपदं संख्यायाः गुणान्ताशब्दान्तं संख्या बा [illegible] चकस्येत्यर्थः कृञौ किं द्विगुणां
करोति तुसिमध्याकरोतीति करोति यापनायां तदाह पापपतीत्यर्थः इति॰ निष्कुलात्
न्तावयवानां बहिः करणं निष्कोषणं तत्र किं निष्कुलाकरोति शत्रून् इति आनुलो
म्यमात्राध्यत्र चि[illegible]नुवर्त्तनं तत्र किं सुखंकरोत्योषधं चित्तपीडनमोतिलोमं शू
लाकरोतीति करोतेः पचत्यर्थे सत्त्वसाधुसत्यम् इति तद्धितत्रक्रिया सर्वस्यद्वे
नचबाक्यादिद्वित्ववारणायावश्यके नपदस्येत्यपकर्षे सिद्धे सर्वस्येति व्यर्थम्।
एकाजाद्विर्बचनन्यायेन सर्वावयवद्वित्वस्य [illegible] ति त्रिवाच्यं द्वितीयषष्ठ्युच्चारणे नस्या

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

लसो०२० ४५४

विश्वेति अनुवादोयं तेनोन्मनीस्यादित्यादिसिद्धं अन्यच्चाप्रत्ययविधौ मदन्त्रविध्य
भावान्नस्यात् अनेनान्त्यलोपे पच्यापचमीत्वादि॰ साकल्येऽइ तिनिवर्त्तते भूत
तन्त्रावेइत्यपि बोध्यम् इत्तं॰ सर्वविषयत्वेऽपि तं बाक्यभेदात् ननु च्वि रित्यर्थः पुत्त्रशब्दो
बहुब्रीचौहुत्रेतिनीवर्त्तीजन्नोऽभिर्वहुभविषयेषुगच्छतीतिबहून् विषयान् प्राप्नोती
तिवार्थः अव्यक्तानु॰ मण्डूकप्लुत्याऽस्मिन्च सूत्रेऽनुवर्तते सम्पदेतिनिवृत्तमेव॰ ननु
ततोऽस्मिन्नमिति इत्यजवेत्यस्य गोपेक्षावान् स्मिन्नमित्यर्थं त्वनुन पटपटा करोतीत्यादावव्याप्तेः
वि॰ वक्षि तोइति अन्यच्चाऽचिद्वित्वं चित्वचार्थे नेकाचेऽजित्यन्यो॰ [illegible]न्या[illegible]व॰ स्यादि
तिभावः बहुलग्रहणाद्वित्वी यकितौसाक्षेन द्वित्वम् अाचष्टिचेत्त्वं तो हित [illegible] दि
ऽजन्त्यस्य इति विशेषणाच्चैतं तेनना भावः स्याद् इत्यादो डे॰ डादेशे निष्पन्नस्यानुकरणोपट
पटापतीत्यादाविवनाभाइति भवतीत्यर्थः [illegible] वाग्लोपेति भाष्यस्वारसः अनेकाचः

४५४

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

पत्तेः अकृतसत्त्वाभावेपि ध्वनितमेतत् लक्ष्योपसर्गीभूतानामिति वार्त्तिकप्रयोगे ए
कार्थीभाव इति भाष्यादित्र योगे च वृत्तिर्वाक्ययोरत्यन्ताभेदात् उपसर्गेनत्वस्यैका
र्थत्वस्य चातिपितस्यैव सत्त्वात्तिः तत्त्रत्पदत्वस्यैव तत्रारोपेतौ कार्य्ये . त्वस्य सुतरां त
त्वं अमतीभूत्वा मोक्षीभवतीत्यादि तु छान्दसं अभूततद्भावसामर्थ्यात्संपद्यकर्तृत्व
लाभेत अहतां यत्र संपद्यकर्तृत्वमेव नकारकान्तात्वेनेत्रयच्चास्यादित्यपर्येक्षमा देवग
हे देवगृहे भवतीत्यत्र न अदेवगृहं देवगृहं स्वंपद्यते तत्र सर्वाञ्जातादि देवगृहे संपद्यते
त्यामवतीति तदर्थः अत्रवक्ष्यमाणनिरूपिताधिकरणमपीति न दोष इत्याकरस्य

न

ध्वं दोषाभ्रतमिति अधिकरणशक्तिप्रधानापि वस्तो शक्तिमत्प्रधानत्वं वोधयंगार्गीतिय
चन्ताच्चावापत्यस्येति लोपो नाकारेण व्यवधानादिति भावः चेच अकृत्सार्वत्यतो दी
र्घः त्यन्तुवर्त्ततेव दिनेष्पते इति अनेनानिष्टेः हृतमनामाना भाव इति तत्त्वचिन्तामः

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

ल०श०

४४३

भूतस्य ब्राह्मणएव विकाराभावेन बोध्य॰ कृष्णीकरोतीत्यादौ कर्म्मण्येवं अत एव संपद्याभवति
ब्राह्मणोस्त्वब्रवति चैत्र इत्यादौ वचनप्रकृतत्वमवस्था। अन्यत्र तु प्रकृतिविकृत्योरभेदः कर्तृ
त्वं तच्च साक्षात्क्रियायां स्येच त्वत्तोपितरः वेदिराजा रससंपद्यते कुण्डले भवत इति पद्यस्य शास्त्रस्य
भाष्यप्रयोगे विकृतेः कर्तृत्वात् अत एव त्वं संपद्यत इत्यादौ अनन्तस्य वाक्ये लोके प्रकृतेरा
पि कर्तृत्वदर्शनाच्च अयमप्रयोगो पुष्पाद्युपपदे इति तत्त्रैव भाष्येस्पष्टः अनारोचित इति
तथाभूते आरोपित तद्भावसम्पत्तावविच्छिरत एवेश्वरप्रेक्षादौ दिना न इति मुख्ये महत्वोत्पत्तौ
न च्विरत एव च अनार्थ्यस्य गोनवदित्यादौ गोत्वेन अरूपत्वाभावसिद्ध्या अतस्य
न्तस्यप्रतिषेध इति वार्त्तिकमेतत्तत्रैव भाष्यप्रत्याख्यातं कारणीभूतो दण्ड इत्याद्यसाध्वेवत
। त्राकारेण त्वा घातोपपूर्वक कारणत्वादि बुध्या च्वि इति तु न संगतम् अगोत्वारोपपूर्वकगो
त्वबुध्या च्वौ गोभवदित्यादौ अनन्तप्रतिषेधस्यावश्यकत्वेन तत्प्रत्याख्यानपरविस्तरोधा

४४३

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

नचपापेनयुक्तादित्यर्थः अर्जुनतइतिपक्षेइतिशेषः प्रवाहिका विषूचिका अमूर्त्तीति
गम्यमानेइतिशेषः तत्रावेतिकरणात्तृतीयपासमासः अमूतपदेनकर्त्तृषष्ठ्यातेनत
स्यसमासः अमूतत्वंचप्रत्यास्त्या तत्रावशाप्यघटकतच्छब्दार्थकरणकत्वेनैवग्राह्यं।
एवंचयेनरूपेणप्रागभूतं तेनरूपेणतस्यभावइतिफलितं एवंचयेनरूपेणरूपेणतिकस्यरूप
मेवविकाररूपतामेधमानंविवक्ष्यते तत्रायंप्रयः संपद्यत्यादेः सपद्यकर्त्तरिवर्त्तमानादि
त्यर्थः अभ्रादेवनिपातनात्सम्यदेर्भावेशः दिवादित्वाछन् संपद्यस्यकर्त्तेतितत्पुरुषः।
एवंचसम्पत्तिकर्त्तृबोधकात् विकारकाचकात्प्रत्ययः तस्यचप्रत्ययोवर्त्तमानंत्वगोणया
वृत्त्या अतएवमहद्भूतेत्यादोनोत्वंसामानाधिकरण्यपनिषेधएवंवत्वंचभवति तदाहविका
रात्मतामित्यादिचकारोतोदात्तत्वापइकारोवेतित्यत्रसामान्यग्रहणाविघातार्थः चातत्वा
दोत ऊर्ध्यादिच्चीतिनिपातत्वेव्ययत्वमित्यर्थः कृत्वाभवतीतिअत्रभवनकर्त्तृत्वं प्रकृति।

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

किन्तु द्वौ द्वौ माषौ ददातीत्येव तत्रेति बोध्यम् । अत्राहुः चकारो वीप्सायामित्यनन्तरं द्रष्टव्यः
संख्यैकवचनाद्वीप्सायां चचात्मार्थ्येपि सचाभिधानस्याभावाद्यदेकशब्दादेवं तेनैकधा
द्वाद्वी सांप्रास्याभावे द्विर्वचने प्रकरणात्स्वार्थिके प्राप्तिपक्षे ज्ञाते एकैकश इत्यत्र तत्सिद्धिः
नचैवमेकश इत्युक्ते सन्देहः स्यात् शास्त्रे व्याख्यानतो लोके प्रकरणादिति निर्णयात् ।
नचास्य शासएकबहुव्रीहिवदित्यपवादत्वाभावादेकशब्दे पदत्वाद्द्विर्वचनमेव न्याय्यमि
ति वाच्यं तत्रापि नित्यवीप्सयोरित्येव द्वित्वसत्त्वात् तदनुवादेन बहुव्रीहिवद्भावस्य चते
न विधानात् इति ध्वनितं चेदं सर्वस्य द्वे इति सूत्रे भाष्ये इति भाष्यप्रदीपोद्योते निरूपित
वाप्रब्वमीविहितेति प्रतिनिधिप्रतिपादने चेत्येवेत्यर्थः आद्यादिभ्य इति आयमनाप्रह्वि वि
भक्तिकस्तासिः चारित्र इति बहुधासीने घन्यातिक्रमेण लोके गर्ह्यते इत्यर्थः फलि
तमाह न्यूनातिक्रमे इति । [illegible] हीयमान हीयमाने न पापे

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

दस्यापवादत्वान्नभविष्यतीतिपरे॰ मङ्गलामङ्गलवचनमिति अपेतापोढेतिसूत्रेप्यश्वा
इति सौत्रः प्रयोगः एतेनाध्यात्मत्रप्रयोगा मङ्गलेत्यादिमाधिकमित्यपास्तं भाष्यानुक्तेः
अत्राल्पार्थशब्देन स्तोकादीनामेव ग्रहणं॰ न तद्ध्येकैकशब्दस्य तत्सत्त्वे मानाभावात्
सत्त्वेपि तत्रार्थे तस्याप्रसिद्धत्वेनाल्पार्थशब्देन न ग्रहणं॰ सङ्ख्यैकासंख्यावाचिन
एकत्वविशिष्टस्यैकार्थ्याच्च जातिप्रादिकाच्च काकाच्छस्तित्वर्थः एकार्थी एवेति एकवचन
शब्देनात्र तदेव गृह्यन्ते इति भावः घटं घटमिति ततः शसि घटं घटमितिवत् घटो घटो
ददातीत्यपि बोधसम्भव इत्यभिमानः पदशः स्वरशः इति प्रयोगान्तेष्वपि वृत्तावेकत्व
विशिष्टस्यैव बोध इति जातिशब्देभ्योपि शस इति परे एकवचनादिति घटो घटो ददाती
त्यादिबोधे शसोसाधुत्वापत्तिः केचित् वस्तुत एकवचनादिति संख्यातिरिक्तार्थानामपी
गृहीतैकत्वानामेव वीप्सत्यर्थानुवादकं अत एव माषो माषो माषो ददातीति न ॥

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

स्यादित्यर्थस्तदाह सन्दिग्धेति तद्युक्तात् तच्छब्देन वाक् वाचा युक्ता वाग्व्याहृतार्थः प्रति
पादककर्म्मविशेषादित्यर्थः तेन स्वरूपं वाचा कथनपूर्वकं यत्कर्म्म क्रियते तत्कार्म्मणं तदुक्तं
भाष्ये तदित्यनेन किमुच्यते निर्दिश्यते वागेव तदेव वाचा व्याक्रियते तदेव कर्मणा क्रियते इति
अत्र वागेवेत्युक्त्या स्येवकारेण व्याहृतार्थाया मित्रियं शासनसम्बन्धो लभ्यते क्रियया हृत्स्वगत
एककथनं विनैकत्वं च व्यतीयते यथा वा वदति तत्कर्म्मणा कुरुते इति श्रुत्यर्थानुवादस्तु
पत्वाघ्रदेवेत्यादिभाष्यस्य तद्युक्तात् किं वाचा कथनं विनैव यत्कर्म्म क्रियते तत्र मा भूदिति
एवं च मन्त्रविशेषप्रयोगपूर्वं क्रियमाणं कर्म्मविशेषरूपोपमित्याहुः इदं त्वया कार्यं मा वे
ति सन्देशवाचं श्रुत्वा यत्कर्म्म क्रियते तत्कार्म्मणमिति वदतः केयटस्याशयस्तु चिन्त्यः वा
चिकं श्रुत्वेति मूले केयटानुसारेण। भवे न तु रूपमिति तत्रोत्पन्ना इत्यर्थः प्रजानातीति प्रज्ञः
नित्योपमितिर्विग्रहोऽचेदं स्वरूपं भाष्ये नित्यग्रहणस्याग्रहणं नान्नार्थस्य नियतत्वं प्रत्ययान्तार्थत्वस्मा

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

र्गलो देवस्तस्मात्स्वार्थे तलिति ते न देवदेवत्यमिति सिद्धं तच्छन्नयन्नाह पितृदेवत्यमिति एते

न पितृषु देवत्वजात्यभावादिदमयुक्तमित्यपास्तं नवस्येत्यादि वार्त्तिके विधीयमानां अत्य

न्तस्वार्थिकाः साधारण्यादिति अत एव निपातनात्सादृश्यस्य दीर्घः सहसमाने साधारण्या

मस्येत्यर्थः अनेकं त्वत्य विशिष्टसम्बन्धमित्यर्थः देवतेति लिङ्गातिक्रमात्स्त्रीत्वं· वर्णो

वा· वार्णिकं लोहितं रुधिरं यावदाश्रयमनवस्थानयोग्यत्वाभावो नित्यत्वं लोहितादिति

अस्मादेव ज्ञापकाद्दृत्यन्तस्वार्थिकानां लिङ्गव्युत्पत्तेः प्रागेवोत्पत्त्यङ्गीकारेणान्तरङ्गत्वा

त्तत्रापि लिङ्गबोधकप्रत्ययस्य बाधनं स्वार्थिके न वा भवतीत्यर्थः अत एव ग्राम्यपदस्या

प्यत्र प्रकरणेऽसम्बन्धः तेनैतादृश्योत्पन्नस्वार्थिके एतिकेत्येव नत्वेतिकेति वैलक्ष्येणे

तिलञ्जपेत्यर्थः उपाधायादिति अचेति वक्तव्ये रूपस्वग्रहणाद्दीर्घस्य स्थानित्वं एतेनान्त्य

स्यस्थानत्ता मत्वर्थी चल्लोपाभाव इत्यपास्तं व्याख्यातार्थे वाचोः व्याहृतोन्यनो कोर्थेप

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

मासमर्थ्यादधिकरणेर्थेप्रत्ययस्त्वर्थः अकृतेतिलुप्तसप्तम्यन्तं तत्रवर्त्तमानादित्यर्थः अ
त्रपक्षेवचनेइत्यत्र प्रकृत्यर्थोऽविवक्षितः तेनभवन्नसपो ध्यापतिनावनीपतिरित्यादौ अ
कृत्यर्थाधिकरणमात्रेमप्युपपन्नः तत्रेणार्थेद्वपेस्त्वत्र तात्पर्य्यमथ्या ख्यात स्वार्थिकत्रक
रणपाठस्त्वाद्यपक्षेचरितार्थः वस्तुतोप्यत्वार्थिकाइत्यस्यप्रायेणेत्यादिः अकोरवचनेना
त्यन्तात्स्ववन्युनिदेवन्ताताद्यर्थ्येपदित्यादौ वाचकतापाएवप्रतीतेरितिबोध्यं ततूग्रहणं।
वाकमभेदेनप्राचुर्य्याभावेप्यत्यन्तात्स्वार्थिकमप्यर्थन्तेनचिन्मयंब्रह्मेत्यादिसिद्धं· एवंग्रा
मपीत्तिटित्वान्ङीप् [illegible]व· वृक्षविशेषेर्थेप्राचुर्य्यार्थेचवर्त्तमानादित्यर्थः मौद्गिकादा
वचित्ततेतिठक् स्वार्थिकत्वेपिलिङ्गातिक्रमः कुटीरवत् [illegible]तिभिपः शुक कृत्स्वश्च
तिवुन्यादितात्रिविपाद्यादित्यर्थः· एपतएवनिपातनादेकारः देवतान्तात्तदर्थेबहुलनीत्य
र्थः वैधकर्म्मेति त्यज्यमानद्यो देवतात्वमत्रस्तुत्यत्वंचदेवतात्वेतदुक्तंभाष्यदिवैश्वर्य्यक

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

पश्चेत्कृतः कर्त्ता कटान् ङ्किः कर्त्तेत्यादौ गुणाभत्त क्रियायोगे कारकविभक्तेरेव अस्यापि
साधुत्वमिष्टमेवेतिस्पष्टं हरिकैयटादिग्रन्थे इत्यन्यत्र निरूपितं द्वौपाकावित्यादौ नपुत्रादि
क्रियाजन्मगणनस्याभावात् तद्गणनार्थत्वे हि पाकावित्यादौ द्विवचनाद्यनापत्तिः अ
तएव द्विः प्रयोगावितिनतदुक्तं भाष्ये द्वौपाकावित्यत्र कस्मान्न भवति नैतत्क्रियागणनं
आभिमुख्ये प्रवृत्तिरभ्यावृत्तिरिति तावन्मन्यस्त्रपा एवं च नैतत्क्रियाजन्मगणनमितितदर्थ
इतिनिरूपितं भाष्यप्रदीपोद्योतयोः पि सङ्ख्यागारामुख्येऽलौकिके नास्ति केवलं तथापि गणनमिति गण
नापां पेक्षित्वात्तेषामेवग्रहणार्थं तेन पुष्पाभादि शब्दान्नेति दिक् विभाषाबाव अविप्रकृ
ष्टकालक्रियाजन्मगणनवृत्तेरित्यर्थः प्राचुर्ये लोति व्याख्यानादितिभावः भोवइति प्रचु
रस्य वचने बोधने सति प्रातिपदिकात्स्वार्थे मयडित्यपक्ष्यतात्पर्यः प्रचुरार्थबोधकान्नादितिप्रथमा
समर्थात्स्वार्थे मयडितिपावत् अधिकरणेल्‌इति प्राचुर्येण प्रस्तुतान्नादिवचनात्स्व

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

ल०श्री०
४४९

वस्तुन्द्योतकस्तेषां च क्रियायामन्वयः तत्रस्वसातद्विद्या इत्यादौ समास एव ध्यादि
शब्दान्तत्परत्वद्योतक इति उक्तार्थेनात्र सुच संख्यायाः किमिति गणनेवृत्तिः संख्याशब्
दानां परसमासत्वात्वभुड्‌ लेशत वर्त्तमानप्रयोगः त्रिराव ॰ त्वादशो त्यादौ वृत्ति क्रिया
जन्मगणने कृत्वसुच संख्यायाः किमिति गणनेवृत्तिः संख्याशब्दानामेवेति प्रभाः न
रिवाराविति नायं संख्यावाची लोके गणनायामप्रसिद्धेरिति भावः वृक्शब्दस्तु संख्यास्त्रे
कृत्वात्त्तत्कार्य्यभागित्युक्तः तदभावेऽपि क्रियजन्मगणनेगम्येऽस्त्यर्थः स्यादिति तात्पर्य्य
वारशब्दः कालपरः सच भोजनपर्य्याप्त इति कल्पाध्वनोरिति द्वितीया यद्यपि द्रव्यगुणयोरप
जन्मा प्रसिद्धमेकैव तेषामुत्पत्तिः क्रियायास्त्वनेकाया अपि निवृत्तभेदाया धात्वा
च्यत्वेन तत्संभवः तथापि क्रियायहणं स्पष्टार्थं साध्यस्वभावैव यत्र क्रिया तत्रैव तत्प्रवृत्त्य
र्थमन्यथा तत्र द्विर्वचनेन्वाति द्विराव्‌वृत्तिर्द्धिः प्रयोगः द्विर्दण्डं सबक्व भिक्स्यादि प्रयोगविरोधात्

४४९

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

व्यलिङ्गः त्वगेमानाभावात् प्राचीनाङ्ग्रामाः प्राचीनावाटी प्राचीनंबनमित्यादीति कश्चि
त् तत्रमानेश्चिन्त्यं प्राचीदिगिति· लिङ्गविशिष्टपरिभाषयाप्राप्तिः प्राचीनंग्राममादिति अ
त्र प्राच्यांदिशीत्यर्थेस्वात्यन्ताजागिति प्रकृतिः साचाव्ययत्वादस्त्रीत्वानिवर्त्तत्रैभाष्येचाप्य
प्रयोगः आत्यन्ताच्छ· आत्यन्ताच्छ्रनिवर्त्तमानान्नात्याप्रपद्रव्यलाक्षकादित्यर्थेः आ
तेर्व्यञ्जकमितिबध्यतेऽस्मिन्नात्यातीति व्युत्पत्तेः अत्रप्रकरणबाधेनबाचकत्वमप्यर्तुं शक्यं
कंचेतिपरेस्थानान्ताः सस्थानशाब्दस्तुल्यबाचीतुल्यस्यपार्थेनचेत्वानांतमप्यवेद्ववति
तदाप्रत्ययइत्यर्थः इतिशाब्दादर्थेवदित्वकं अनुगदतो अत्रार्थेनुगादिशब्दइत्यर्थः
अस्यनित्यत्वादस्वपदविग्रहं दर्शयति सरवेति अनुपाप्यादिवत्तुष्पनातीवितितिनिः
विस्मारिती· आत्तिनुस्त इस्मानोऽतानुबर्त्तते इनणीतिप्रकृतिभावः क्रियाजन्मेति अनु
त्प्यादिवत्त्रिः प्रवक्तोह्यिः पचतीतिन· वष्टीपश्चाचाधिशब्दात्तस इ· ध्योत्पत्तिपरास्तस्ये

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

इयं महाविभाषयैव सिद्धमिति तदस्यानित्यत्वे ज्ञापकमिति भावः तेनाश्रितं स्विस्त्याद्य।
साध्विति बोध्यम् आश्रीता गाव इत्यादिस्तु प्रत्ययप्रकृतेरर्थैकवचनेरूपमस्तु स्थपमुक्तिः
बहती जात्पन्नाः इति बहुवचनेनास्यापि ग्रहणात् जात्पन्नाच्छन्दस्येवास्यापि स्वभावतो नित्य
त्वलाभात् अन्ये तु स्वस्यानित्यत्वाभावाय विभाषाग्रहणमिति भाष्यसम्मतः पन्थाः
आकृतगणे इति तेनावक्षेपणीकान् बैकल्पिक एवेत्याचिकामिस्तु चक्रे बहती जात्पन्नाः क
न्यवेष्टाः आदिकन्त्रिपामिति कर्मधारयगर्भो नञ् तत्पुरुषः यामिति अस्मात्वं
ते आविदूरो इत्यर्थकं नीलिङ्गः स्वान्तत्वाद्यपप्रधानतया स्वाभावाद्धिलिङ्गः योगिलिङ्गः
च नपुंसकमेव लिङ्गः सर्वनामत्वात् नच स्त्रीत्वादिसङ्ख्यासहात्पन्नविरोधापत्तेः एकवचनं
च सत्येवं च यामावधिक ग्रामदेशावस्थापन्नाः इति बोधात् तस्य ह प्राचीनमिति। पदसंस्कार
पक्षे इदं यदाग्रामात् ग्रामदेशकालत्यामाद्वि बोधकास्तेभ्यः अवस्तादोपस्थित विशे

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

तयोरर्थयोः विषयेस्वार्थेवृत्तिरित्यर्थः स्वस्थानादिभ्यः प्रकारोदः सादृश्यं च व्याख्यानात्तद्धिति
वर्त्तमानादित्यर्थः जातीयरोपवाद इति जातौ वर्विधो भेद एव प्रकार इति नयादित्यमतेप
वाद इत्यस्य पात्वाद्बाधक इत्यर्थः तत्राशुभयं गच्छते इति वामनमते यथाकृतमेवं
नत्वं अनन्त्यन्तगतिरशेषतः सम्बन्धाभावः स्वामिकृतमिति समासेपि स्वामीत्यस्यक्रि
याविशेषणत्वेन कारकत्वात्समुदायस्यकान्तात्वं इष्टग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणात्
अनसंगतत्वेत्यस्य यथपीत्यादि अकृत्यावेति समस्तत्वे तदेकदेश स्वामिशब्देनेत्यर्थः
असमस्तत्वे तत्सन्निहितेनेत्यर्थः इदमेवेति अस्यतच्चापीत्यादि बहुतारकेभिति यदि
तु बहुतरकं सुकरतरकेभित्यादि तमाद्यन्तात्स्वार्थेकन वक्तव्य इति वचनेन यावादित्वा
त्स्वार्थिकनावासिद्धमित्युच्यते तदानास्य प्रयोजनं एतदेवाभिप्रेत्येदं भाष्ये प्रत्याख्या
तं एतदेव भाष्यं तस्याकृतिगणत्वे मानं विभाषाग्रहणादिति प्राक्प्राचीनमितिलप

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

तिव्याख्यानादितिभावः जानकिस्त्रिगर्भः पृश्वादिभ्यः अत्रास्त्रियामित्यनुवर्त्तते
पत्रश्चेतिसूत्रस्यभाष्यप्रामाण्यात् तेनपर्शूः अपात्र टटेलपरा विधायकत्वोपित्व
सामर्थ्यादिसम्बन्धेप्यन्यत्रासम्बन्धेमानाभावात् अभिजित्यइति अपत्यालानाध
अतस्यत्वार्थिकत्वेनगोत्रार्थकत्वादाभिमित्यस्यापत्यमिति विग्रहेवुञ् आपत्यास्येति
यत्लोपश्चाभिजितकः अयमपत्यागानेप्यएवतेनाभिजितोमुहूर्त्तेइत्यादौनस्यपंचे
दंसर्वभाष्येअनैमित्तिकत्वार्थमिति ननुतद्भावभावित्वरूपंनिमित्तत्वं सहविधानेपित
द्भावोत्तरंभावइत्यर्थेवत् तद्भावसमकालंभावइत्यपितदर्थात् एवधिन्विकृण्व्योरित्य
त्रवलोपएवकर्त्तव्योनधातुलोपइतिगुणनिषेधार्थमेकारादेशविधानंव्यर्थमित्याशं
क्यतत्प्रत्याख्यानेगुणबाधनायतदितिभाष्यउक्तमितिचिन्त्य लोपवचनसामर्थ्यादपवः
पादस्थिनिमित्तत्वान्नाप्रयलात् दंडव्यवदलोदण्डनं॰ वावलर्गसाहचर्य्यात्

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

ङितसमभिव्याहारसमासार्थोपमानत्वयोज्योपमानभूततालकृतकाक एवधोपमे
य: समासार्थोपमेयत्वयोज्यश्चौरकृतदेवदत्तवध इति बोधः शब्दशक्तिस्वभावात् ए
तेन परस्परं सामर्थ्याभावात् वृत्तिरूपमपि दुर्लभमित्यपास्तं तत्फलितमाह हकाकेत्यादि
अत्र सर्वत्रातः किं नोपमानत्वसाधारणधर्म इत्याह तं किं नेति । प्रसिद्धमिति अन्यतरस्यां
ग्रहणमनन्तरस्यकाः समुच्चयपार्थमिति भावः एकशालाशब्दस्यां तुल्यादिषु पाठादिति
भावमन्ये गुणात् ग्येति न स्वरूपग्रहणं व्याख्यानात् यामरणीवाचकशब्दो वा वपकवा[illegible]
समभिव्याहारस्तत्र भिन्नात् गुणवाचकादित्यर्थः लोहितध्वजा इति लोहितध्वजा पत्य
गुणस्य स एव लोहितध्वजं व्रातच्युः शरीरायासजीवी नानाजातीयाना
मनियतवृत्तीनां सङ्घो व्रातः युनीति गोत्रे कुञ्जादिभ्य इत्यनेन अस्त्रियां किं कौञ्जा
यनी । द्वित्वात्को विद्वित्वसामर्थ्यादस्त्रियामिति अत्र नेन संबध्यते इति भावः तद्विशेषे ।

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

दीनां माधुर्यादित्वदर्शनात् उगवादिसूत्रभाष्यविरुद्धत्वाच्च भव्य आत्मवान् अभिप्रेतीनां
मर्थानां पात्रम् तइतियावत् तद्विषयादिति इवार्थविषयसर्वावयववाचकादित्यर्थः भाष्ये
तथैवोदाहरणात् इवार्थविषयसर्वावयवकादिवार्थोपमानत्ववतिवर्त्तमानात् छस्त्यर्थः
अतएव शास्त्रीश्यामेत्यादेरिवार्थे छोन काकतालमिति द्वन्द्वाच्छेवार्थेन काकतालीय इति व
र्त्तमानाच्छस्त्यर्थः अतएव शास्त्रीश्यामेत्यादेरिवार्थे छोन काकतालपूर्वपदमुपमानका
कागमनपरमुत्तरपदंचोक्ताः पूर्वपदार्थसमानाधिकरणोपमानतालपतनपरं समु
दायश्चोपमेयदेवदत्तागमनसमानाधिकरणचौरपतनपरः एवंचोपमानकाकाग
मनसमानाधिकरणंचोपतनमितिसमासार्थिकरणंचः विशिष्टे विशिष्टनिरूपितो
पमेयत्वबोधात् विशेषणे विशेषणनिरूपितं विशेष्ये च विशेष्यनिरूपितं तत्पर्यव
स्यति तत्तदुपमेयबोधे तत्तदुपमेयबोधे तत्तदुपमेयवाचकसमभिव्याहारस्तन्त्रं ॥ ततस्तु

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

प्रतिकृतिर्मृदादिनिर्म्मिता प्रतिमा प्रकारान्तरेणार्थिकप्रकारेणाविरोधः अप्रकृत इति उ
पमानाच्चाभिन्न इति बोधः उक्तञ्च प्रत्युत्पन्नमतिवल्लिङ्गा पञ्चवर्णं तु विशेष्यवदेव
हरीतक्यादिषु व्यक्तिरित्यत्र पाठात् तेन च श्वेतमनुष्यावित्येव द्विवल्लकानामिति प्रतिमागृही
त्वाभिक्षार्थं प्रतिगृहमटतामित्यर्थः तत्तदायतनेषु प्रतिष्ठापितपूजार्थप्रतिमायुक्तं चित्रे
षु नेदेषु च नमात्रिका स्त्रीवाभेदबुद्धिरेव न तु सादृश्यबुद्धिरिति प्रत्ययोत्पत्तेरेवाभावः
स्पष्टं च चित्रं तु दर्विषयतादृशीबुद्धारस प्रकरणे शंकुकुमतनिरूपणावसरे प्रकाशका
रैरुक्ता यत्तु तत्र तद्बुद्धेर्भ्रमत्वाभावो युक्तः सत्वेन तावती नाबाधोपवर्द्धस्तत्र भ्रमत्वे
न प्रक्रमान्न विरुद्ध इति चिन्त्यम् अर्चा सुपूजनार्थासु चित्रकर्मध्वजेषु चेति देवपद्मादिषु
पाठात्तत्र न दोष इति तद्राजन्यपीति सत्रेकेयपटः प्रकृतस्त्वेकत्वावत्तावत्तावप्येतन्निवर्त्तेमिति
शेरचरितत्वादननुवृत्तिरेवात्र निवृत्तिः शालादिन्यायदितिपाठः पदतित्वव्यपपाठः मुक्ता

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

करेइति पूर्वस्त्रस्य रूपोदित्यस्य प्रत्याख्यानभाष्यव्याख्यावसरे कैयटस्यन्येइत्यर्थः अत
एवकतमा कतमैषामादितितियदहित्वप्रकरणे भाष्यप्रयोगः संगच्छते तेनकतमोम
वतामध्यापकः इत्यादेवदत्तोबतितिसिद्धाम्बायहणमिति॰ नचाव्ययसर्वनाम्नामित्यस्या
धिकारत्वात्तदनुवृत्त्यैवसिद्धेवायहणमनर्थकमिति वाच्यं तन्निवृत्तिज्ञापनार्थत्वात्ते
नडतरान्नविषयेनाकच महाविभाषयेति अतएवावक्ष्ये पततराइतिसर्वेभाष्यप्रयोगेनेतर
इति अव्यक्षेपतराइति) कएतेयोरर्थयोर्विशेषइतिप्रयोगः संगच्छते तमादपः जागवक्ष्ये
पतरोकनोनित्याः अत्ययाइति प्राचिकमितिभावः किमइतिवहुव्रासौनेष्टिविभाष्यप्रयोगा
दितिभावः एकाद्वाः प्राचामितिपूर्वार्थं वाकस्येष्टमहाविभाषयेवसिद्धेः अकजर्थम।
पिनतस्यानिष्टत्वादितिस्पष्टंभाष्ये येनेतराइति अव्यक्षेपतराइतिकरणोत्सुडितिभावः
इवेश्च॰ इवार्थोपमानत्ववतिवर्तमानात्प्रातिपदिकात्कन्प्रत्ययउपमेयंसंज्ञायाम्प्रतिकृतौचेत्य

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

शैवलमुखानामिति शैवलादयः प्रादिभूता येषां तेषामित्यर्थः एषामकृतसन्धीनां
तृतीयान्तादचइति वक्तव्यं तेन सुपर्व्वा श्रीदत्तशब्दादपि सुपरीकइति सिध्यति॰ अजि
नान्तः उत्तरपदग्रहणात् सर्वलोपो वा नेत्यल्पे अल्पत्वं महत्त्वमिति ह्रस्वत्वं दीर्घत्वं
प्रतिहन्त्रातिभेदः कश्चित्प्रकृतिलिङ्गातिक्रमस्यापि सत्त्वे नाह कुटार इति कास्तः शक्या
त्वप्रशास्त्रं विकल्पवाक्यं च किं यत्तदोर्द्वयोरेकस्य निर्द्धारणे गम्ये किं शब्दमातृणां बाध्येभ्यः
किंशब्दाड्डतरमित्यर्थः द्वयोरित्युपलक्षणं अत एव बहूनां मध्ये कश्चित् कंचि
त्पृच्छति कतरो देवदत्तइति प्रत्युदाहरण इति सत्त्वेऽस्य भाष्यप्रयोगः संगच्छते एतदर्थमेव प्रयत
मेवल त्वेएकग्रहणं द्वयोरिति निर्द्धारणषष्ठी व्याख्यानादेवमवगम्यते इत्यलम् अत्रानि
र्द्धारणं नत्रार्थः तद्विनापि प्रतीयमानतयान्यलभ्यत्वात् किन्तु विशेषनिर्देशार्थ इ
ति वृत्तौ॰ बावहुनाग्रन्याव्यातमिति क्षेपार्थस्य त्वनभिधानान्न अत एव ततोऽन्यत्॰ अ

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

ला० श्लो०

४४८

प्रवृत्तियोऽप्यतयानपूर्वं कुत्वादिप्रवृत्तेः यद्यपि द्वितीयादत्तऊर्ध्वास्यप्री दत्तशब्दस्य
लोपे चान्तो इकानिमित्त भसंज्ञासत्वात्कुत्वाद्यप्रवृत्तावि दं सिध्यति तथापि नत्वेऽप्रा
लोपस्यस्यानिवत्वादाकारान्तनिष्ठ भत्वेन चान्तनिष्ठपदत्वाभावात्कुत्वनत्व
योर्वाजिक इतिस्यादितिभावः नच साक्षात्पदं पदयो वा पदान्तविध्यादि ज्ञापकस्य
प्रतिबन्धकस्य बाध्यानिवत्त्वस्य निषेधसिद्धान्तात्कुत्वे पिस्थानिवत्त्वनिषेध इति वा
च्यं पङ्क्तेपि दोषापत्तेः यदि तत्र द्वितीयादत्रऊर्ध्वस्य लोपविधायकवचनप्रामा
ण्यात्कुत्वे स्थानिवत्त्वे तर्हि प्रकृते पि तुल्यं एतेन पूर्वत्रासिद्धीयमिति निषेधो नसिच

नेति निषेधश्च स्यादित्यपास्तं नपदान्तसूत्रोक्तरीत्या तयोः पदान्तजस्त्वे प्राप्ते

रु२

श्च उत्तरपदलोपे तु अमूर्द्धमस्तकादि शत्वेन स्थानिवत्वाभावात्कुत्वाबाधकपा भसंज्ञ
याबाध्यते तद्धिताश्रयायाविभक्त्याश्रयायाश्च बाधसामान्यचिन्तयापदत्वाह

बो१

धः इष्टेति सिद्धं चेदं त्वादिधितिमतेनाप्ये

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

चीनावाचीनंवनमित्यादिइतिकश्चित् तत्रमानेच्चिन्त्यं प्राचीदिगिति॰ लिङ्॰ विशि

ष्टपरिभाषयाप्राप्तिः प्राचीनं ग्रामादिति अत्रप्राच्यांदिशीत्यर्थेस्त। स्तन्ताप्राप्ति

तिप्रकृतिः साचाव्ययत्वादस्त्रीस्यानिवत्सूत्रेभाष्येचायमप्रयोगः जात्यन्ताच्छ॰ जा

त्यन्ताच्छन्धुनिबर्त्तमानात्त्)तोः वोधात् उवर्णाद्वत्लइतिलोपस्यपूर्वाचाप्येसन्ना

उवर्णात्परस्येत्लत्रत्ययलोपः सच्वादेः परस्यचेनद्वितीयादन्वकुर्ध्वलोपः सत्त्वसि

द्धएवानर्घतेः स्ववर्णादपीतिभाष्येनदृष्टं॰ इजार्थमितिटत्वेत्यतोवेत्यनुवृत्त्येनतिद्धे

रितिभावः द्वितीयंसन्ध्यक्षरंचेदितिएकपदेप्यीदम्॰ सन्ध्यक्षराएवएकाक्षरेति

अचसहितंमप्यञ्जनमक्षरंएकाचपूर्वपदानामित्यर्थः द्वितीयादन्वकुर्ध्वमित्यनेन

द्वितीयात्विशिष्टस्यलोपाप्राप्तेरिदंवागाशीद्दत्तइतिवाच्याशीर्ष्येस्यतेनदत्तोवाक्

एकस्मिभांशंसनेनदत्तइतिवार्थः अत्रेशापर्व्वीन्तंतत्तत्सपादसमाध्यापीस्यकार्य्य

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

त्याघस्माध्वितिबोध्यम् आप्रितागावइत्यादिरव्रत्यपत्रकृतेरर्थ्यकथनं श्यंमभ्युञ्च
यमुक्तिः वहतीनात्यन्ताइतिबहुबचनेनास्यापिग्रहात् नात्यन्ताच्छस्येवास्यापित्वभा
वतोनित्यत्वलाभात् अन्वतेः स्वस्यनित्यत्वाभावायविभाषायहरणमिति भाष्यसंम
तः पन्थाः प्राहृतइति तेनावच्छेदपरोकन् वैकल्पिकएवेत त्राधिकमित्युक्तं वहती
नात्यन्ताः कन्नवघ्नाः आदिकास्त्रियामितिकर्मधारयगर्भोनञ्तत्पुरुषः प्रागि
ति अस्तीत्यन्तंप्राविदेशोइत्यर्थकंनितिङः स्वांतत्वाधेयप्रधानतयास्वभावाद्विङ्
गवोगिलिङं चनपुंसकमेव लिङ्ःसर्बनामत्वात् नस्त्रीत्वादिप्रकृत्यासहात्यन्ताबि
रोधापत्तेरिकबचनेचसएवंचयामावधिकप्रागदेशावत्तयआम्नाइतिवोध्याः तदाह
प्राचीनमिति · पदसंस्कारपक्षेइदं पदाप्रागादिशब्दात्तद्देशकालास्याम्नादि बोध्य
कालाभ्यश्चरवस्तादेपस्थित विशेष्यलिङः त्यागेमानाभावात् प्राचीनाआम्नाःप्रा

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

सामर्थ्याच्च तस्यात्राप्रवृत्तेः अत्राजि नो तस्येत्यत्र त्योत्तरपदेति पद्यकपदंत्तु सविभक्ति
कं तेन लोपपदमेवानुवर्त्तते तएव षष्ठ्यादिवचनात्सिद्धमिति संगच्छते अविशसंगात्त्व
नभिधानाद्वात्त्वीपत्तेनसविच्चिय इति गन्तादावितिलोपोन उपेन्द्रदत्तेच चतुर्थ्यादि
चइतिलोपोन विनापि प्रत्ययमिति लघुन्यायशक्तियत्नकालेवपयानो मत्पिशक्ति
यत्नादवयवतापितद्बोधः एवमेवत्र विशापिंडीमित्यादो वाक्यैकदेशाद्वाक्यार्थबो
धः अत्यैवाप्त्कामिदं. वर्णमात्रप्रयोगस्तुन वहूतारकमिति पाठेतु वहुतारकं सु
कंरतारकमित्यादि तमाप्यन्तात्स्वार्थे कन्स्वकल्व्यइतिवचनेन वाचाद्विवात्त्वापेक
नावासिद्धमित्युच्यते तदानास्यप्रयोजनं एतदेवाभिप्रेत्येदं भाष्ये प्रत्याख्यातं
एतदेव भाष्ये तस्यात्कृतिगणत्वमानं विभाषाग्रहणादिति प्राक प्राचीनमितिह
पद्यं महाविभाषयैवसिद्धमिति तदस्यनित्यत्वेज्ञापकत्वमितिभावः तेनाश्रितंग्वि

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

न्नाद्यापि अभाषितपुंस्काच्चेति विकल्पात्पक्षे ह्रस्वाभावः हृर्वेलेति अनुकंपायामस्त
त्रिषयत्वादितिभावः वाऽंपरासम्बन्धेपीति आरंभसामर्थ्यादितिभावः अनुकंप्य।
मानो हीनेनाराद्यपतीति धानादेरनुकम्प्यमानसम्बन्धादनुकंपायुक्तत्वं मिति
बोध्यं इदंत्वेतिपक्षेकः हृर्वसत्त्वद्यपेति पक्षे अनुकंपायांनीतोचेत्येतद्यास्त्वाना
दितिभावः घनिलंहृर्वस्तत्रैलोकेदृष्टपोः सिद्धो योगविभागाद्युक्ता विषयातिरिक्तेप्ये
लो तत्रकहृच्चतिद्धार्थेश्च चकारस्तेपके। वानादेशोस्त्येनिति भद्रिलंनिधानादितिभा
वः ननुटयत्नेतांद्ध्यर्थमिकादेशोना दित्वात्त्विवेरतआह टयहणमिति तात्विनहि।
वाऽदत्तशब्दात्टेर्नित्यत्वाद्व्यवस्थायांलोपेकादेशोवाऽकालिद्धिः अन्यथामाधि
तिकवत्तनिपाततावश्वभाषयाकादेशाभावेनसिध्येदितिभावः नच घचप्रिचेत्वनता
पकेनेकादेः सर्वतः हृर्वमस्रव नेतिनिबाध्यं ज्ञापकासिद्धस्यासार्वत्रिकत्वात् टयहण

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

ज्ञातोऽश्व इत्यपि विग्रहो बोध्यः अव्ययेति सूत्रेति अव्ययस्य अयमप्यधिकारः अज्ञाते
इत्यादौ तु वाभेदेनाकचो ऽपि विधानं बोध्यं कत्वाधमिति अज्ञातत्वाभिन्नवाच्यं अज्ञा
तोऽश्व इत्यापि विग्रहो बोध्यः अव्ययेति सूत्रे प्रातिपदिकादिति सुप इति च सम्बध्यते।
तेन क्वचित्सुबन्तावयवप्रातिपदिकटेर्ग्रहणं क्वचित्सुबन्तटेर्ग्रहणमिति बोध्यम् तत्र व्य
वस्थामाह ओकारेति इदमुच्चाच्चं पुष्पादस्य अपदमात्रविषयं भाष्ये तथैवोदाहरणात्।
अन्येषां तु सर्वनाम्नां प्रातिपदिकटेरेव प्रागकच अत एव कादेशः साकच्ककार्यः कोके
इत्येवमर्थमिति भाष्यं संगच्छते त्वयकेति पत्वादिषु कृतेष्वकच्· पचतकीति अक।
चोऽकित्वात्पाकोऽनुच्चारणार्थः इति भावः कुत्सिते येन धर्मेण कुत्स्यते वस्तु तद्धर्मोपक्ष
णाभिधायिनः प्रत्ययाः अश्वक इत्यादौ धावनादिसामर्थ्यानुष्ठानात् कुत्सितिबोध्यं
कुत्सितगतकुइत्यादावपि प्रकृष्टतमरतिवत्स्वार्थान्धानाच्छब्दात्केकरो इति कुत्स्वेका।

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

त्पयस्यात्रासम्बन्धापउत्तरत्वत्वनुवर्त्ततेएव पुरस्तादिति प्रत्ययपरत्वनिवृत्त्येतु
ग्रहणं पुरस्तुदित्यस्यावृत्त्या पुरस्ताद्याद्दशेलिङ्गबचनेतादृशेएवेत्यर्थबोधनद्वारा
स्वार्थिकानां प्रकृतितोलिङ्गव्यतिक्रमेज्ञापकवृत्तौप्रागेवेत्यवकारस्तु सर्वावंसा
वधारणमितिन्यायसिद्ध इतिसर्वभाष्येस्पष्टं· प्रकारत्व· अत्रप्रकारोभेदएवेति
जयादित्यः साद्दश्यंपभेदमुत्तुभयमपीतिप्रकारेगुणवचनस्येत्यत्रवामनः थार
इत्यन्तुप्रकारमात्रइति· मत्रापिप्रकारबचनेइत्येवोक्तं सोपिप्रकारेगुणबचनस्येत्यत्रबा
मनः थालिइत्यत्तुप्रकारवतिन्याय्यइतिचिन्त्यं किञ्चतथाजातितर्थेइत्यादेः सप्रकारइत्यादि
रर्थः स्यात् नचतथाजातीयतीपरोबाधावत्तौतज्जातीयइत्याद्यसिद्धिरितिवाच्यं जात्यन्ता
च्छबन्धुनीत्यनेनसिद्धेष्टापत्तेः वामनोक्तरीत्याद्वित्वेनैवथालापिबाधानेष्यते
इतिवक्तुंशक्यत्वाच्च अतएवयथाजातीपकइत्यादिभाष्यप्रयोगाः संगच्छन्ते अ॥

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

र्थे वर्त्तमानात्प्रातिपदिकादित्यर्थः स्वार्थिकानां प्रकृतितो लिङ्गबचनाङ्गीकारा
त् वक्ष्य गुडो धानाकल्प वृषभकल्प इयं गौरित्यादि सिद्धं गुडकल्पा द्राक्षेति तु क्वचित्प्रकृ
तिलिङ्गबचनातिक्रमात्सिद्धं एतच्चः । क्रियामिति स्त्वे स्त्रीग्रहणात्तदतिक्रमः अन्य
था एतच्चः स्त्रियां विधानात्स्वार्थिकत्वात्सिद्धौ किन्तेन गुडशब्दस्य सादृश्यप्रा
द्रूपापांवत्तित्तत्र सादृश्यप्रयोजकधर्मस्य माधुर्यादेरीषदसमाप्तिः प्रतिरू
पितसादृश्यप्रयोजनधर्मस्येषदसमाप्तिस्तद्वांश्च कोच कल्पादयः स्वभावा
त् एवञ्च ईषत्पटुः काश्चित्तत्सादृश्यादन्यः पटुः पटुवत्यः प्रचुरसादृश्यं च
पटुकल्पशब्दगम्यमिति सर्वत्रोपमागम्या द्रष्टव्या विभाषा सुपः विभाषाग्रहणात्क
ल्पबादिसमावेशार्थकल्पादयस्तिङन्तेष्वसावकाशाः वाक्यार्थेन्तेन तत्र तस्येष
त्वे महाविभाषयैव सिद्धेः अनिष्टत्वे तु न तदर्थेतान्तस्येति वोध्यप्रसुप्यहणं तिङश्च

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

सूत्रेणाकाव्यीनारस्यविधानान्नास्येहनग्रहणमित्याशयेनाहेमेयसोरितिलोपश्चादेः पत्स्येत्या
देः भस्याभावस्यासिद्धत्वाद्रूपानित्यत्रोर्गुणोन· दीर्घोच्चारणान्तु भस्येत्यादौ सावकाशाक्किन्नतोल्लुक
अजादाइत्यनुवृत्तेराहेष्टेयसोरिति अतएवज्ञापकाद्दाभ्यामजादौ· नचविन्बिषयेमतुपः
सत्त्वेनैतल्लुकैवसिद्धौविन्ग्रहणमनर्थकमितिवाच्यं· तत्करोतीत्यादिनाणिचिष्ठवद्भावेनवि
नोल्लुगर्थन्नात्सत्त्वात् विस्त्रवेकादिम्यश्चस्येत्तुणत्वाप्त्वविन्मतेरिष्टेमेयः सुत्रु रितिनोक्तम्
तत्रत्यलुकःपदस्याप्त्वेरितत्वात् अतएवतुरित्यत्रलोपइत्येवव्याख्यातं· प्रशंसायांरूपः·
प्रशंसाविशिष्टेर्थेवर्त्तमानात्स्वार्थेरूपविंत्यर्थः प्रशंसाचात्रपरिपूर्णत्वरूपवैलक्षण्य
रूपाप्रकृत्यर्थतावच्छेदकधर्म्मनिष्ठा तत्समानाधिकरणधर्म्मनिष्ठावाप्रकृत्यर्थे।
आरोप्यतेतेनचोरूपोपदस्त्रौ रूजनंहरेदित्यादिनं प्रशास्यप्रतियोगिनिरपेक्षम
तिशयापन्नत्तुतत्सापेक्षमितिनतदनुवृत्त्यानिर्वाहः ईषदसमा· ईषदसमाप्तिविशिष्टे

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

इत्यासिद्धेः उत्तरत्रस्य कन् साहचर्य्याच्च कनिष्ठ इत्यादौ टेरिति लोपस्तु न प्रकृतिभावात् क
नस्तदपवादत्वाच्च नस्तद्धित इत्यपि न अनउच्चारणसामर्थ्यात् सर्वोदेशस्तु केत्यादेशेना।
पिसिद्ध इति बोध्यं स्थूलदूर॰ यणादीति लुप्तषष्ठीकं॰ पामिति षष्ठ्यर्थे प्रथमा पूर्ववल्लेव
धिस्तु यणादिरेव॰ यणादीति बहुव्रीहिः स्वं परिभाषया।सिद्धस्तु शं वगुणावचनो इमनिच
न गृह्यतास्य चारितार्थ्याच्च लोपो रिष्ठ नाद्यनापत्तौ क्षेपिष्ठ इत्याद्यसिद्धेः वस्तुतो गुणवचनशब्देन गुण
वचनेभ्य इत्याकडारसूत्रज्ञाते रत्नीति तत्त्वेभावाभ्यां लभ्यते प्रियस्थिरा॰ वंहीत्यादिवकारोउ
च्चारणार्थः अन्यथाभीयासिद्धत्वादिकारोच्चारणसामर्थ्याद्याद्यादाविवटिलोपानापत्त्या
।वंहिष्ठ इत्याद्यसिद्धेः वर्णादिसाहचर्य्याद्धन्दोहल्लन्तः तेनवन्दिष्ठ इति॰ प्रस्थस्फात्तु प्रेष्ठ इत्या
देर्भाव्ये उदाहृतत्वेना तदन्ता एव॰ प्रस्थादावादेशस्यासिद्धत्वात्प्रकृतिभावाच्च तन्निमित्तकटि
लोपो नस्यानिनिमित्तकोपि नापाद्यादेशानां टिलोपापवादत्वात् बहोर्लो॰ इष्ठन उत्तर

नि२

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

ल० प्र० ०

ध्यं एवं घोत्यार्थेऽप्रकर्षेपि घोतकात्तरप् अत्यानि तरां गच्छतीत्यादौ तु छन्दसि परेवेति पमव्या
वर्त्तित अतिप्रसक्तत्वं स्फुटं बोधयितुं छान्दसमप्रयत्नोपन्यस्तं तु शिष्टैः इमनिच्यहलामुत्तरार्थं न
चेत्त एव ज्ञापकादिष्टनीयसुनोः सिद्धो तु छन्दसीति व्यर्थमिति वाच्यं इमनिचोपि कल्पनापत्तेः ।
लोके पीष्टनादेरापत्तेश्च घविनिमित्तस्य छान्दसत्वादिदं छान्दसं नत्वापि तस्यैवेहोपन्यासादि
दमप्रयत्नोक्तं लोप इति स च न सामर्थ्यात्सर्वादेशः अनल्पस्येटीत्यनेन न सिद्धेः अशास्य अशा
दाइत्यनुवर्त्तेस सम्प्रविपत्तिर्नाम्यते इत्याह माघोरिति अशास्यत्वं शुना इत्यगादीतस्य क्रियापात्वे
पि अतएव ज्ञापकात्तौ अहत्यकाच इष्टादिष्विति नञ्जो देवदत्तस्य नः स्थालीपाक इत्यत्र नेदं
श्रयं च अच प्रकृतिभावो ढ्लोपेन स्थाप्यते यस्येति च टेरित्यादेरेतस्य कारस्य लोपमात्रस्येति ।
भाष्ये स्पष्टं · अतिक वा · अत्र नेदं साधो हलन्ताच्चैव अन्यथा प्रकृत्यैकाजिति सूत्रस्य भाष्ये
करीत्याक्षेपः इत्यादावुच्चारणसामर्थ्यादकारस्य लोपाभाववदत्रापि तदभावापत्तौ नेदिष्ठ

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

प्रयोजकीभूतधर्म्मवाचकाच्चत्वार्थप्रत्ययः विभज्यांशो उपपदशब्दबोधितत्ववत्तन्त्रत्वं।
प्रतिपदोक्तत्वात् पञ्चमीविभक्ते इति विहितपञ्चम्यैवेति बोध्यम्। तेन सांकाश्यकानां पा
टलिपुत्रकाणां च पाटलिपुत्रकाश्चाढ्यतमा इत्यत्र न तरप् पञ्चमी त्वत्र न विभाग्यस्यैवाभावा
वेन समुहरूपतापा विभागस्यापितत्वात् एतेत्वल्पापि निर्दिष्टिकानां वार्त्ततरका इतिताल्भ्य।
भ्यात सूत्रे भाष्यप्रयोगा कुरुषु पुत्रेषु तदुपपन्नं भवति अयं मे त्वेष्टो वयं मध्यमोयं कनीयानित्याद्यं
तवतत्र च स्वभाष्ये भाष्यप्रयोगाच्चाष्टाध्यायोपपदे पीमोक्ता साधु सूत्रे द्विवचनमिति तदाहरणमा
त्रमिति केचित् परे तु नेर्देशिकानां मध्येभ्यः शब्देभ्यः इत्यध्याहृत्य विभज्योपपदे तरप् आम्या
मित्यध्याहृत्यांसेई यम्नु न तएव न खल्वपि वकृत्यं प्रकर्षे तरपा भवितव्यं केन तर्हि तमप्
तितमप्सूत्रे भाष्ये उक्तमित्याहुः नतरामित्यादौ प्रतियोग्यसमानाधिकरणत्वरूपात्यन्ति
कत्वेऽभावगते प्रकर्षे तरप् प्रवृत्तिनिमित्तगते प्रकर्षे तरवादितित्तु प्रकृत्यर्थे प्रकर्षे तमभवति

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

पूर्वाह्लेतरामित्यादौ तत्तत्क्रियाविशिष्टस्यैव तत्तत्कालव्यवहारनियामकत्वान्न
मुख्यद्रव्यप्रकर्षः उच्चैस्तराम् इति उच्चैः शब्दोत्रोच्चत्वगुणवत्परः द्रव्यस्य स्वतः प्रकर्षा
भावेपि द्रव्यनिष्ठगुणादिप्रकर्षेणैव द्रव्यप्रकर्ष इति बोध्यम् तदुक्तं तमप्सूत्रे कैयटे।
न अद्रव्यप्रकर्ष इति निषेध उपचरितगुणाद्यभिभागतप्रकर्षे द्रव्यविषयो दृष्टव्य इति
उच्चैस्तरामित्यत्र त्वधिकरणशक्तिप्रधान उच्चैश्शब्दस्तत्रोच्चत्वप्रकर्षेण तदाश्रयस्य प्रक
र्षेपि तस्य न द्रव्यं क्रियाकारकभावरूपसम्बन्धविशेषणत्वेनैव तस्य भानेनाप्रधानतया
सर्वनामपरामर्शयोग्यत्वात् शब्दाविष्टस्य सर्वनाम्ना परामर्शाभावाच्चात एव तदादिश
ब्देभ्यस्तद्विभक्त्यपः यत्किञ्चिदिदं तदिति सर्वनामपरामर्शयोग्यं वस्तु न तद्द्रव्यत्वेन वि
वक्षितमिति तमप्सूत्रे कैयटोक्तेः इदं पूर्वाह्लेतमामित्यत्रापि बोध्यं द्विवचनविभज्योपप
देत्र पादके विभजनीये चोपपदे तरपो मध्येन्यतरापेक्षातिशयविशिष्टत्वार्थवृत्तेर्विभाग

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

ष्ठेन तेन तस्यापि तत्त्वमवबोध्यं • गोतरा इत्यादौ प्रवृत्तिनिमित्तभूतजातेः स्वतस्तदभावे
पि तत्सहचरितबाहुदोहादिगतेन तेन तस्य तत्त्वं एवं च तरत्वादिसमभिव्याहारे आद्यादि
पदानामितरातिभवकर्त्तृत्वविशिष्ट आद्योऽर्थः प्रत्ययस्तु द्योतकः कुमारितरेत्यादौ ङी
ष्प्रत्ययस्तु न तरप्प्रकृतिभूतेन तदन्तघटकेन कुमारीशब्दादिना वयोविशेषार्थगतस्त्री।
त्वं तावदेव न वक्तीति ऽ पूर्ववयोमात्रविशिष्टार्थगतस्त्रीत्वस्य प्रत्ययेन न भविष्यतीति तरपा
तत्प्रकृतितेन वयोविशेषार्थगतस्त्रीत्वस्योक्तत्वादित्यर्थः एतदुत्तरं टावपि न प्रा
प्नोतीत्यादिभाष्यमेकदेशिनो हृत्कोरीतिबोध्यं आतिशायनिकप्रत्ययान्तादातिशाय।
निकोनानभिधानात् श्रेष्ठतमाय कर्म्मणे इत्यादिकन्तु छान्दसत्वात् स्वार्थे साधिति।
एवं भाष्यस्वरसः अतिशायनेति बहुलग्रहणादित्यादित्वात्स्तीयात्तिङश्च अप्रातिपदिकत्वाद्अप्रा
प्तेवनं किमेत्तिङ किमादिप्रकृतिकघादिस्यर्थेस्त रुकलितमाह ह्यव्ययाच्च यो घ इति किम्
॥ तमामिति आमन्तस्याव्ययत्वात्ततः परस्य सो लुक्

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

रणोच्चारणान्बोध्यं अयेगुणोभिधीयत इत्युक्त्वा कालोतिशेते इति क्रियाप्रदर्शनेन बाहुल
कात् ल्युडित्युक्त्वा च तस्याभाव्यार्थलाभः तदाहातिशायनमिति अतिशायविशिष्टेर्थ इति अति
शायकर्तृत्वरूपेर्थ इत्यर्थः भावेल्युडिति तु न युक्तं तत्रार्थप्रत्ययप इत्यर्थेति स्यप्राधान्या
पत्तेः अतएव भावेल्युट्पक्षो लिङ्वचनासिद्धिर्भाष्ये शंकिता अतिशायेवर्त्तमानात्
प्रातिपदिकादित्यर्थः अतिशायप्रकर्षादिभ्य एव प्रत्ययः स्यात् न पट्वादिभ्यः नहि विशेष
णीभूतमर्थमादाय तत्रायं शब्दो वर्त्तत इति व्यवहारः सचेतसां न चातिशायशब्दस्य त
द्विशिष्टे अभिन्नरूपमानादेव प्रत्ययापत्तेः तत्कर्त्तरि लक्षणायां तु भाष्योक्तमेवसा
धु अतएवैतेषां समानाधिकरणो वृत्तितद्धितत्वेन व्यवहारो गुणवृत्युपपदे त्वाटः शान्त।
शानचाविस्याद्दौ भाष्ये प्रातिपदिकार्थेन तद्धितयोस्त्यार्थस्य सामानाधिकरण्यमिति तदर्थः
तत्र प्रकृत्यर्थे द्रव्यस्य स्वरूपतः शाभिन्नवकर्तृत्वाभावेपि तत्र वृत्तिनिमित्तगुणादिनि

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

र्थेप्रतिपादनार्थे लुग्विधानप्रत्ययानांस्वार्थिकत्वेन प्रकृतेस्तादर्थ्यत्वलाभात् प्रकारगा
दिकन्तु तवाप्यावश्यकं स्वेल्लुलुकि नास्त्येवेति नलुमतेत्यत्रभाष्येस्पष्टं एकदा· असहा
यवाचकादेकशब्दादित्यर्थः असहायकिं प्रसिद्धत्वात्तत्संख्यावाचकस्येवान्यत्रैवात्रा
पिग्रहणापत्तौवचनासिद्धिः स्यात् वाक्यभेदेनकनाकिं निचोरेववलुक् विधानसामर्थ्या
त्पक्षेश्रवणमपि भवतः· तत्रार्थेवर्त्तमानात्प्रातिपदिकादित्यर्थः षष्ठ्यास्तु अत्रभवएवेद
त्यनुवृत्तं कृतत्वात्तत्षष्ठ्याविशेषणां भवतएवसम्बन्धेयाषष्ठीतदन्तात्स्वार्थेप्रत्ययोतए
वस्वार्थिकप्रकरणाविरोधोन अतिशायने अतिशेते: प्रकर्षोपरपर्य्यायइतरतस्तान्य
नीकरणात्वपोभिभवोर्थः एवंचेसकर्म्मकादस्माद्धातुल्लकात्कर्त्तरिल्युट् इतएवनिपात
नात्दीर्घः तत्रवर्त्तमानात् प्रातिपदिकात् स्वार्थेप्रत्ययइत्यर्थः यत्तुपोवद्दूपात् प्रक
र्षेतिशायेइतितावदतिशायनेइत्युक्तमेवभाष्ये तत्रभावार्थस्यकर्त्ते पचाद्यजन्तस्येतंत्रे

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

ल०श्रे०

४३६

अधिकरणस्य द्रव्यस्य द्रव्यस्य विवक्षानामन्यथाकरणं तद्धेतु संख्यासन्निधानात्तद्विवक्षैवमे
वेत्याह द्रव्यस्य संख्यान्तरेति तदवगमश्च पदान्तरसमभिव्याहारादिति बोध्यम् ० करणिं
पञ्चधेति पञ्चत्वसंख्याविशिष्टमित्यर्थः एकाद्यो॰ धाग्रहणं धामात्रस्य ग्रहणं स्यात् अन्य
थानन्तरत्वादधिककरणविचाले विहितस्यैव स्यात् अतएव प्रयोगनाकारि अधिकरणवि
चाल एव संनिहितत्वादापत्तेः यद्यप्यनेकमेकं क्रियते सोऽप्यधिकरणविचाल इति बोध्यं
इति ध्रुं क्लेरिति राशिं कुर्विति वा शेषः द्वैधानीति स्वभावात्स्वत्वबाचित्वं एधाच्च द्वित्र्योर्धा
इत्यस्यैवातित्यर्थः पाशपाः पाशमत्र कुत्सितं । कुत्साविशिष्टेऽर्थे वर्त्तमानात्पाशादित्यर्थः
अपंप्रवृत्तिनिमित्तकुत्सायामेव कुत्सितइत्यस्य स्वत्वं प्रवृत्तिनिमित्तकुत्सायामपिप्रवृत्तिरिति
बोध्यं पूरणाद्भागे पूरणार्थकतीयप्रत्ययान्ताद्भागे वर्त्तमानादित्यर्थः तीयादीकक
इतिवचनद्वयेष्टं सार्वेत्यत्रभाष्येस्पष्टमेव त्रच्चानौ नित्याविति नचषष्ठाष्टमाभ्यांभागा

४३६

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

आमादन्य इत्यादौ पञ्चमीं बाधित्वा परत्वात् षष्ठी नेति चेन्न स्वपदार्थत्वात् आचामिति लिङ्‌-
विशिष्टपरिभाषया स्तातेर्लुक् विभक्तित्रयार्थं प्रकटयितुमाह वसत्यागत इत्यादि: एवं
वन्यत: अपञ्चम्या इति प्रागसेरनुवर्त्तते अत्र हे इति अवधिमानवधेश्चेदद्वदूरे इत्यर्थ:
केचिदिति अचत्वन्नात्तु न व्यवस्थितविज्ञानादिति तदाशय: इयमेवात्रास्तचि: दक्षि-
णाहाचचकार आजाहीत्यत्र विशेषणार्थ: तेन वाक्यस्य रणयोरडि: दाकारस्य व्यावृत्ति-
रिति भाष्यं अतश्च चेन व्यवहितं अपि समुच्चीयते व्याख्यानात् तदाहोत्तरेति: सङ्ख्या-
या वि: विधस्याप्य इत्यर्थ: विधाने विध इति त्र्यर्थक: विधशब्दस्यार्थसामान्यस्वभे-
दके विशेषरूप: प्रकार: स चाभिधानस्वाभाव्यात् क्रियाविषयक एव गृह्यते तदाहेति
क्रियाप्रकार इति तदुक्तं भाष्ये विधयुक्तगतास्तु प्रकारा भवन्तीति त्रेधा गुल्मो नवधाद्‌-
ब्यमित्यादावप्युपदिश्यते भवन्तीति वा क्रियाबोध्या चतुर्द्धेति चतुर्भि: प्रकारैरित्यर्थ:

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

त्यर्थेन्तमस्तीतिपददाहि तमिदंसूत्रमनुवर्त्तते अस्तातेर्भाषादेशविधानार्थमप
स्तातिचेतीहलोक्य तत्रानुवृत्तिप्रदर्शनाय पूर्वैस्यादिसूत्रमपीह आचष्टे पूर्वाध
असीत्यविभक्तिकं संयोगाद्विशिष्ट्वापचकारः अवरास्मोमित्यनन्तयोगेषष्ठी अ
स्तातिच लुप्तसप्तम्यन्तमिदं तदाहास्तातावितिशब्दभेदादर्थभेदेपि समानानुपूर्व
कत्वादिकशब्दोदेशादिवन्नीति व्यवहारोबोध्यः पूर्वादयस्तादिकस्यार्थंप्रवृत्तिनि
मित्ता क्वचित्तद्वत्संयुक्तदेशत्वं तथा क्वचिद्देशोऽवच्छेत्तृतो अतएवप्राइत्यस्या
येऽत्यर्थकत्वे विश्वकोशादवक्रं क्वचित्तत्संयुक्तसंयोगित्वं यथापरादिशब्दे प्रकृ
तसूत्रेच सर्वेषांग्रहणं विनिगमनाविरहात पूर्वस्मिन्पुराविति पूर्वकालाध्यय
नकर्त्तेत्यर्थः दक्षिणोत्तः ननुतमुरेवप्रत्ययोस्तु दक्षिणस्यां दिशि दक्षिणत इति
तुसर्वनाम्नो वृत्तिमात्रइति पुंवत्त्वेन सिद्धं षष्ठ्यतसर्थेति सूत्रे षष्ठीतस्याप्येति पाठं

तेनततो

भाष्ये तु चिंत्यमेतत्प्रकारवचने पञ्चम्यर्थे सप्तमीत्याह प्रकारवृत्तिभ्य इति वचनग्र
हणात्प्रकारवृत्तिभ्य इत्यर्थः तेन प्रकारेऽतोऽस्य विशिष्ट इति शेषः सामान्यस्य भे
दको विशेषोऽत्र प्रकारः बहुभिः प्रकारैर्भुंक्ते इत्यत्र बहुभिर्विशेषैरित्यवगमात्.
सा इयं पंचम्यर्थे गृह्यते अन्यथा सर्वस्येत्यादौ तद्प्रतीत्यानभिधानात् यथा हरिस्तथा
हर इत्यादौ यत्प्रकारकवान् हरिस्तत्प्रकारकवान् हर इति बोधे हरिसदृशो हर इति फलति
इति बोध्यम् अतं तत्त्वार्थिकोपम् प्रत्ययं विनापि मन्दश्चैत्रस्तमैत्र इत्यादौ प्रकारवच
नत्वदर्शनात् द्योतकत्वे तद्येस्य विशेषणतापत्तिश्च एवंजातीयविधावपि बोध्यं
स्थूलादिभ्यः कन्विधौ चैवमेव स्थूलादीनामपि गोवाहीक इत्यादौ गवादिपदानामि
वास्येव प्रत्ययं विनापि प्रकारवाचित्वमत एव वृत्तौ नित्यत्वं नोक्तं दिक्शब्देभ्यः नेह य।
था संख्यमस्वरितत्वात् शब्दग्रहणात्तल्भ्यमर्थमाह दिग्देशकालेभ्य इति संख्याया इत्येत

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

स्वतपवादेशोनुदात्तत्वेकृते लित्स्वराप्राप्त्या अयस्वेरण तत्र तसोनुदात्तत्वेप्राप्ते तत्
सार्वकात् अतोनेति अतएतस्मादग्रामादित्यर्थः सप्तम्यन्तेभ्यइति सप्तम्याइत्येवा
नुवर्त्यैवानुवर्त्तते ऌकमस्वरितत्वात् तेनतराभ्यइतीतिभावः सर्वत्रदेशइति स
र्वत्रकालेइत्यपिबोध्यम् कालेइत्युपादानेन सर्वशब्दस्यतत्रकालात् अतएवबर्त्ता
मानेलडितिसूत्रभाष्यस्थे अनागतमतिक्रान्तवर्त्तमानमितित्रयं सर्वत्रचगतिर्नी
त्याइतिप्रयोगेकालवृत्तित्वाविवक्षायांदानकृतइतिकैयटः विहितत्वादिति सर्व
कान्येत्यनेन एतद्भाष्येस्पष्टं तर्हीति एतत्त्रसिद्धंद्विमृतंयदीत्यदवाएडमव्य
यं एतर्हीति एतदइतियोगविभागेन एतादेशः अस्मिन् दहनीतिपुष्पेणायुक्तः
कालोयमित्यर्थकेअघपुष्पइत्यादौशक्तिमन्त्रधानतो इदमहइत्यर्थेप्यघे।
त्यन्येव्यपदेशिवद्भावेन सप्रयोगइत्यपरे एधात्तितिनिपातनाद्दन्तोदात्तोयम्

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

चारणार्थः त्रिहोरित्यस्य फलमाह कस्मादिति यत इति तसिलादीनां विभक्तित्वात्त्य।
दाघत्वं परस्य तसेरिति । अतियोगे पञ्चम्यास्तसिरपादाने चाहीयरुहोरिति वक्ष्यमाण
स्येत्यर्थः अत्र पृग्रहणं परिभाषपात् तस्धातोर्न ग्रहणं व्याख्यानाच्च स्वार्थे लित्।
स्वार्थे चि विभक्त्यर्थे विभक्तिनिमित्तत्वापर्यम् स्वार्थमिति भाष्यं तदुपलक्षणं पूर्वो
क्त विभक्तिकार्यस्यापीति बोध्यम् सर्वोभयेति अभिधानमूलमेतत् भाष्ये उक्तं ओ
दनं परिषिंचतीत्यादौ सर्वार्थत्वेपि बाधग्रहणानुवृत्तेर्न तसिल् बाधग्रहणमिति साहच
र्याच्च कुत्रचित् नान्यत्र कुत्रापि च साभिलाषं मितिबहुतरप्रयोगदर्शनादिदत्तेर्नत।
सिक्तो भागवृत्तिकारादयस्तु किमो भाष्यापात्रलन्तो छन्ति भाष्यस्वारस्योऽप्येवमेव तद
स्त्रतदस्मोन्वाद प्राइत्यतोशानुवर्त्तते एतदेनित्यवसिद्धेनुदात्तार्थमन्त्वचनेननुलित्
त्वशेषनिघातेनैवत्रतसोरनुदात्तत्वसिद्धे तयोस्तद्विधानमपार्थमिति चेन्न लित्।

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

ईशाभावादतिशायने इत्यादिनोऽप्रकृत्यर्थविशेषणत्वादितिभावः आत्यन्ताच्छ वंध
निप्रकारवचने इत्यादिविहितस्य तु वाचकत्वमेवात एव तदर्थस्य विशेष्यतया भानम
तः प्राग्दिशोविभक्तिरिति किंसर्वनाम्नः। प्राग्दिश इत्येव द्व्यादिपर्युदासात् किमः पृथ
क्ग्रहणं द्व्यादिभ्यः प्रागिव किम्शब्दस्तु न पठितः कश्च भवांश्च कौ इत्यत्र भव
तः शेषात्यन्तोः त्यदादीनां यत्परं तच्छिष्यते इत्युक्तेः विधेयानि दिशोदाहार्यक्रिय
ते इति बहुव्रीहिः स्वार्थे सहः ख्यावाच्येव व्याख्यानात् प्रकरणोऽलभ्यमाह प्राग्दिशो
येप इति दिशः प्राक् प्राग्दिशं तत्र भवेदित्यर्थः एते तो द्वितीयो व्यञ्जनान्तः यथासं
ख्यासंख्यंकार्यनिमित्तयोः नलोप इति सवो देशत्वं त्वान्तु इर्व्याप्तिसिद्धं इत्सज्ञातु न।
फलाभावात्. पात्वादनः सर्वमेवत्यदाद्यत्वे निकृते लक्षणोऽस्य इति न्यायेन उ नात्वा
प्रवृत्तिरितिभावः कुतिहोः अष्टनआ इत्यतोविभक्तावित्यनुवर्त्तते: नीत्यचो कारउ

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

अर्थशब्दोऽत्रधनवाची कालतोऽत्रासन्निधिर्निर्देशात: तत्रविरोधादसौत्यस्यासम्बन्
धइत्यप्राप्त एवेनिर्विधीयते सञ्ज्ञोपाधिकादिनिरसनोऽभावोऽनभिधानात् अतएवासन्नि
हितइतिकिमर्थेवानितिभाष्ये उक्तं अर्थीसमर्थाविद्वान्यः शास्त्रानुपहतेरच्चयइतिवत्।
र्थम् अर्थेनमर्थइतिक्रियाशब्दात्सञ्ज्ञोपाधिकादिनिरसनोभवतएवमतस्तु नानभिधा
नात् तेनार्थिकप्रत्यार्थिकोधान्यार्थीत्यादिचसिद्धं धान्यकरणकप्रार्थनावानि
त्यर्थः वलादिभ्यो· अन्यतरस्यांग्रहणं छन्दोपतापेतिप्रकृतस्येन समुच्चयार्थं· ते
नैतस्मादुभ· प्रथिमिनी इमनिजन्ता प्रकृतिः अनिनस्मनित्यनर्थके नापि तदन्त
विधिः मेति मान्तस्योदाहरणं मित्यर्थः वकारपकारयोरस्येति बहुव्रीहिरनुस्वातेन्य
पदार्थः इतिमत्वर्थीयाः आदिशेण व्याख्यातनादिदं सञ्ज्ञासूत्रंतदाह विभक्तिसञ्ज्ञा
इति· स्वार्थिकाइतिप्रापेलोतिप्रोक्तः स्त्रीपप्रकृतेरर्थेभवार्थप्रत्ययः तसिलादावर्थेनि

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

नीति बहुलं छन्दसीत्यसात्पतः वाचो। ऋग्मिनिः गकारोच्चारणं प्रत्यये भाषायामित्यनु
नासिका भावाय उक्त स्त्रस्य बहुभाषिणीत्यस्यात्रापि सम्बन्धात्तस्यफकृ बहुभाषित्ति
वाग्मीति बोध्यं· ऐश्वर्य्येति तेन धनवानित्यर्थे स्वामीति न कटकबलापि नातिकर क्क बल
ययोः कंचिदिदं पत्रिकल्प्य द्वन्द्वस्त्रापाद्यः अतइत्येवेति समासान्ताइति सूत्रस्य भाष्या
त् मण्डूकप्लुत्यादनुवर्त्तेत इति भावः स्नादीति आदिना मत्वसमुच्चयार्थो न्यतरस्या
ग्रहणं स्वेकगोइति सूत्रे नित्यग्रहणात् वलादिभ्यो मतुविति सूत्रे न्यतरस्यां ग्रहणाच्चा
सम्बन्ध इति भावः अस्यापित्यत्र तु सम्बध्यत एव तसाविति सूत्रे पञ्चात्वानिति भाष्य
उदाहरणात् प्रकृत्येकादि तिसूत्रे स्त्रग्वत्त इति सोभाष्य उदाहरणाच्चेति बोध्यं वातांती·
चुगर्थमेवेदं अदन्तत्वादेवेनेनिष्ठत्वादिह निवृत्तिः टन्बाधनार्थमिति सामान्यसू
त्रेण सिद्धेः सूत्रस्य फलान्तराभावाच्च वर्णोव वर्तोत्र वेदाध्ययनार्थं ब्रह्मचर्यम्·।

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

सः अन्तग्रहणं शान्तादिपूर्वान्तिकादित्यर्थं निरासार्थम् भिनत्तीति पाठः हृदयाहृदयि
क इत्यादि अनेनान्यतरस्यां ग्रहणेनानाइरीत्यस्याप्रवृत्तौ तन्त्र मतुप्समुच्चयबोधकान्यतर
स्यां ग्रहणानुवृत्तेः प्रत्ययत्रयसिद्धिलाभ इति भावः तपरत्वेपि दयमित्यके निदूपमरुद्भिर्दत्तो
मरुत्त इत्येवं मरुत्तो लाघवपित्वाऽस्य भाष्ये प्रत्याख्यानात् तत्रहि मरुत्त उपसर्गत्वे उपसंख्या
नेनोपमर्थ्याद् अन्तत्वाभावेप्यच उपसर्गादिति तत्व तत्र तत्त्वे विधाउपसंख्यानेन सिद्ध
प्रथमे उपसर्गसंज्ञायामुपसंख्यानमनेकपाक्षज्ञालाभार्थमिति निपातनान्मरुद्भिर्द
त्तश्वाद्युदात्तत्वेन तृतीयाकर्मणीति एवं च पदद्वयमिति स्वरेणाद्युदात्तत्वम् एताश्च संज्ञा
छन्दस्येव विषया एवेति मरुद्भिर्दत्त इति भाष्यप्रयोगो नानुपपन्नः एवं च कलाभेदाय
नित्वमेवोचितं पित्त्वे तु मध्योदात्तत्वं स्यादित्यपरे एतद्विषयमतुप्न अस्य परादि शब्दत्वा
दवयवार्थाभावेन तदप्राप्तेरित्यन्यत्र विस्तरः पदत्वमिति तेन स्येतिलोपो न अनुबन्तेय

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

त्यस्योदाहरणं अन्येषामपीति दीर्घः अलोपोलोपश्चेति भाष्ये न दृश्यते नेहेति श
त्रुवत्सः पुत्रवत्स इत्यादौ भ्रातृबलेण इत्यनुवृत्तेरपि तदभावः अतइनि एकाक्ष
रात्कृतो जातेः सप्तम्यांच नतौ स्मृताविति भाष्यं॰ पवब्रीहीति ब्रीह्यादिगणेपि पा
ठादिहार्थग्रहणं तेन शालिलः शालिक इति सिद्धमिति वाच्यः एकगोपूर्वात्त्रैवहुब्री
हिः अधिकारः प्राक्प्रातिपदिकादित्यधिकोन्यपदार्थः ऐकगातिक इति पूर्वकालो
केति समासः तद्धितार्थोत्तरपदेति समासस्य मत्वर्थेनभिधानेनाप्रवृत्तेः सङ्ख्या
याः सम्बन्धस्तैस्तु उत्तरपदवृद्धिस्तु न तत्र संख्यापदमुच्चार्य विहितस्य तद्धितार्थेति समा
सस्यैव प्रतिपदोक्तत्वाद्ग्रहणात् अस्मात इति निवृत्तं अतएव गोशाकटिरस्यास्तीति वि
दोत्वनभिधानान्नेति स्पष्टं भाष्ये॰ छन्दोपतापेत्यादौ मण्डूकप्लुत्या इत्यस्य सम्बन्धः स
मासान्ता इति सूत्रस्य भाष्यादित्यलं निष्कात्पराविति सूत्रे ऽसामर्थ्येपि सोढत्वात्समा

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

र्थेकाऽन्तस्यैवात्रग्रहणं तपःसहस्राभ्यां यथासंख्येन अस्त्वीति त्वा[illegible]उं न्तार्थ्ये इ
तिभावः पक्षसहस्राभ्यामितिविनीनाइति न्यासेन भिन्नविभक्त्युच्चारणाद्ग्रहणाउभयसम्बंधां
विनीनोर्थ्यथासंख्यं चसिद्धमितिभावः मतुप्चेतिसमुच्चयार्थान्यतरस्यांग्रहणानु
वृत्तेरितिभावः सिकताइति लुपिवुक्तावद्भावः सिकताइति लुपियुक्तवद्भावः हपवर
हसत्वे एकासिकतेतिभाष्यादेकवचनान्तोपपदं तुरातिनिम्नोन्नाते प्रयोगस्तुगेपा
उन्नेतिकिं दन्तवान्पुरुषः आत्मतः मधुमाधुर्यमिति रचवाचिन एवात्रग्रहणामि
तिभावः स्पष्टं चेदम्भाष्ये नगरमिति चातुर्थिकप्रत्ययान्तनगरशब्दस्तु देशविशे
षनाम् अयं तु जातिवाची अतएव नगरीति जातिलक्षणो ङीष् उनर्थग्रहणामि
तिउनर्थग्रहणस्य पुडुभ्यांमइत्यस्य नित्यत्वार्थतायाभाष्ये उक्तत्वेन व्याख्यानोद्धा
स्यसर्वविभाषार्थत्वमितिवक्तुमुचितं मतिावइत्यादिविवावं कुएवमिष्टकावमि

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

॥स्वरसः तत्रहि कल्प्यापायाः संज्ञावांमतो सम्प्रसारणमुक्तव्यमितिवचनमारब्धवत्त्वं।
॥तुसंज्ञायामितिसूत्रेणसिद्धमितिदिक् राजन्वतीति राजन्वान्सौराज्ये इत्यपिबोध्यम् शिखा
वानिति शिखाशब्दस्यव्रीह्यादित्वेनुचूडावतीप्रतिमेतिप्रत्युदाहार्य्यम् मेधावानिति नचा
त्रास्यापामेधेतिविनिनाबाधान्मतुपः प्राप्तिः चिकीर्षावानित्यस्यानेनोपलक्षणात्
चूडालोसीतिव्यासीतितिङः तिङः इतिनिहते चूडाल। तेसोहत्वेतस्यमुत्येनानुदात्ततयातत्
।स्यानिकस्याजुणस्यैकादेशउदात्तेनेत्युदात्तत्वेतस्यपरेणपूर्व्वेणचैकादेशेतस्यपदाद्यनुदा
।त्तेनसहैकादेशत्वात्स्वरितोवेत्यस्यप्राप्तिरिति बोध्यम् एतच्चवक्ष्येत्यस्पष्टं समुच्चयपर्य्यो।
मितिभाष्योक्तव्याख्यानादितिभावः वत्साशाभ्यांलक्ष्म्यादित्येवपाठः मतुवन्तेनसहेहबल
योरप्रतीतेरितिहत्युक्ते प्रश्नाष्टकाः यद्यपिकर्त्तांमुत्पन्नप्रश्नशब्दात्प्रश्नाघतोप्राश्नाः सि
ध्यति तथापिशिष्यांजीवभावार्थमिदम् तदाह प्राश्नेति। वं [illegible]साचहचवर्ष्यात्स्मावा

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

शुक्लादिभ्य इत्यर्थः परः शुक्ल इति गुणगुणिनोरभेदव्यवहारोपि परस्य शुक्ल इति व्य-
भेदव्यवहारस्यापि सत्वेन ज्ञापनमनुपपाऽस्यवगार्थमिदम् अतएव गुणिनि विशेष्य-
लिङ्गता सिद्धा तत्रापि लुक्त्वे तु सर्वलिङ्गता निपातलिङ्गता वा प्रसज्येतेति भाष्यकै-
यटयोः स्पष्टं अयं च लुक् द्रव्यवाचकसमभिव्याहार एव । एतदेव ध्वनयता भाष्या-
नुक्तमपि इष्टं इति वदता तादृशस्थल एतयोः स्पष्टं अयं च इति तदर्थः ध्वनितं चेदं शु-
क्लगुणेति सूत्रे भाष्ये गुणगुणिनोरभेदस्यापि सत्वादिदमवचनं भाष्ये प्रत्याख्यातम्
गुणिलिङ्गास्तु तद्वतीति कोशस्य मतुपलुकाऽभेदेन वा तद्वति वर्त्तमाना इत्यर्थः भेदवि-
मतुपानभिधानं गुणवाचिनामेषां तत्त्वमेव गुणिनि विशेष्यलिङ्गतेति [illegible]नभिधान
स्वभावात् मादुपधायाविधीयमानत्वेन सवर्णग्राहकत्वान्मस्य सानुनासिको वका-
रः आस्पन्दीवत् अत्र सूत्रे कक्षीवच्छब्दपाठो नार्ष इति न सम्प्रसारणा इति सूत्रस्य भा

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

ल० २१०
४२९ (रव)

षष्ठ्यर्थमत्वर्थीयानां षष्ठ्यर्थमत्वर्थीयो न सम्बन्धपर्यायेन य्याँत सम्बन्धपर्यायो न भिन्न ब
तावपि सत्त्वः सनस सम्बन्धर्थे च नेति ठनादिति भाष्ये स्पष्टं अत्र शाब्दशक्तिस्वभावादेव
बहुव्रीहाविव वर्त्तमानकालास्तदर्थानां भावो बोधकः गोमानासीदित्यादि तु तथा व्य
वहारविषयः आसीदित्यादिरर्थः अस्तिग्रहणं त्वस्तिशब्दादन्यपदार्थमाह इमेत्या
दि अत्र संसर्गः सच सम्बन्धोऽसत्त्वेव तन्निरूपितमकोत एवं बहुव्रीहौ दण्डी स्येतः।
संयुक्तदण्डस्यैव तत्स्वामिनः प्रतीतिः यत्ति विवक्षायां मतुबादयो विधीयन्ते तेन इमा
दिषु विषयेषु भवन्तीति वाक्यार्थः एवं बहुव्रीहिरपि यथायथं रसादिवाचित्वाद्
यो मत्वर्थे बहुव्रीहिरिति वार्त्तिकात् रसादीनां विशेषणत्वमिति तेन गुणवाचकानामेवो
पां ग्रहणमिति जेत्यादिवाचिरसादीनां द्रव्यवचनगन्धादीनां च नेति भावः एभ्य इ
ति ठनादयोपीष्यन्ते इतीदं यद्यपीति भाष्ये स्पष्टं गुणवचनेभ्य इति गुणगुणबोधकेभ्यो

४२९

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

नुमापकेति दण्डात्संयोगो माऽस्तु वदतांस्त्वादाधाराधेयभावात्षष्ठ्युपादानं नचतत
वाप्यधिजलदत्ते पञ्चाला इतिवत्तत्संभवः आधिशब्दयोगे तत्पोर्बुद्धिस्थत्वात्तत्रताहश
वोक्ताधिकरणता त्वस्य तत्वप्यत्र तत्तत्त्वमानाभावात्संयोगोमात्रदेश इतिवत्तदावधिकरण
त्वेपि सम्बन्धाभावेन बध्याप्राप्यासमग्रमप्युपादानं· सर्वत्र क्रियाकारकभावमूलकः सम्ब
धोऽस्त्यान्त्वेषषष्ठी नियामकः नचैवमत्र· संयोग एवाधार[illegible]त्वमूलो न तु तन्मूल
कः सः किञ्च संयोगो न षष्ठीनि[illegible]मित्तं कथंचित्संयुक्तयोर्घटयोरन्यतरबोधकात्षष्ठ
याप्युत्तेः [illegible] अतएव धर्मादिषु
संसर्गपदेन संयोगग्रहणं तस्मात्संयोगस्य भस्मोदिवत्सम्बन्धाभावे यत्रैव प्रतीति नै
तु षष्ठ्यर्थता [illegible]प्रतीति नतु षष्ठ्यर्थता नापिमतुबर्थता तदुक्तं भाष्ये पर्वते वृक्षाः सन्ति
नतु तेनस्य किञ्चिदिति लोहितोष्णीषाऽस्याव दोसमभ्यर्चेर एव बहुव्रीहिर्वैधिकः अथ

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

ला० शे० ४

४२९ (क)

ज्ञानि तदित्यर्थ॰ फलबोधकात्प्रथमान्तादस्य कार्य्यमित्यर्थेऽभिधानस्याभावात्।
तदस्मिन्नन्नं अत्रमत्राभ्यवहार्य्यम् बटकेभ्यइति सञ्ज्ञायामित्येव चेत्यनुवर्त्ततेऽरिति
तावतिप्रमितिसञ्ज्ञानाभावादृक्तसुत्पेतिभावः अन्यथाद्यनाहतानस्यात् इदम्चेत्यनु
होधेन सूत्रेऽधीत इत्यस्याध्ययनेन पूर्वं न्नात्पनुष्ठानमर्थः तेनाध्येतृमात्रेणास्ति
श्व इत्यन्ये॰ श्राद्धीति श्राद्धशब्दात्तत्साधनद्रव्यवृत्तेः प्रत्ययः पूर्वादिनि॰ अनेदि
त्यर्थः कृतपूर्वयोः सुप्सुपेतिसमासः छान्दसमपीदमनुवर्त्तिलोकप्रयोगेऽप्यवेहव्या।
ख्यातं साक्षाद्द्रष्टेति साक्षाद्द्रष्टेत्यर्थेऽप्ययमेवाचारितादिनिरित्यर्थः सञ्ज्ञायह
णाच्च नादानगृहीत्रोरयमप्रयोगः किन्तु पार्श्वोपस्थितस्यानुदासीनतया यः पश्यति
तत्रैव इड्यात्मेति स एतमेव पुरुषं ब्रह्म ततमपश्यदिदमदर्शमितितस्मादिन्द्रोनाम
तमिन्द्रं सन्तं इन्द्र इत्याचक्षते इति श्रुतेः कर्त्तोधिष्ठितानामेवकारणत्वात्तस्य लिङ्गम्।

४२९

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

रणाप्रत्ययस्येतिषष्ठेनगृह्णातीत्युक्तइतिभाष्योदाहरणेतन्त्रुकएवददृवदर्शनादितिभा
वः द्विकंवाग्रहणमिति यद्दोतद्व्यादिप्रत्ययविधानेनासन्देहायग्रहणमित्युक्तं द्वितीये
नल्लोपेलोतिद्वितीयपागुरुल्लुनप्राप्त्यावत्तेत्यर्थः इतिलौकिकविवक्षार्थः तेनग्रन्थावि
षयेग्रहणएव तेनद्वितीयंग्रहणएव तेनद्वितीयग्रहणदेवदत्तेन दत्तस्येत्यादौन
एवंचग्रन्थविषयेत्तुपकमर्णः प्रत्ययेनोक्तत्वाउभयग्राह्यावित्यन्याप्राज्ञेग्रहण
पदघटितेउदाहरणेदेवदत्तस्येति षष्ठीकर्त्तरि निर्बाधानित्यंलगितिनावतिप्यनगृह्
णातीतिउपसंख्यानंकर्त्तव्यंत्लुध्वावक्तव्यइतिवार्त्तिकपाठादितिभावः षष्ठेनेति पञ्च
मीरूपेरस्मैनगृह्णाति किन्तुषष्ठेनेत्यर्थः मंत्वलामिति मंत्वलामितिभाष्येक्वचित्पा
ठः काष्ठमयंपाशकंपत्यादेर्व्यतिषज्यते छंगलामितिकैयटः कालप्रयोगेकालबोध
कः एणान्तप्रत्ययान्तएवतः समम्पन्नाङ्गवेप्रत्ययः कारणबाचकात्तृतीयान्ता

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

इत्यारभ्यैतदन्ता अनुकरणशब्दादेव प्रत्ययाः साधवः कामइच्छेति न तु कामपि
त्यानभिधानात् तत्रेत्यनुवर्त्तते तदाह धनकाम इति तद्वचनायामिति [illegible]वा
र्थस्य साधुत्वं तस्य भावात् उदक तत्र प्रसित इति च वर्त्तते यः प्रसितः स चेद् विजिगी
षुरित्यर्थः उदरकोमहत्वः शीतोष्णाभ्यां· सञ्ज्ञायामित्यनुवर्त्तते इत्याशयेनाह ल
स इत्यादि अथ धाकृतशब्दादिति व्युत्पादनामात्रं· सुष्ठूदन्तत्वपमितिबोध्यम् अ
नज्ञुरिति संज्ञाधिकारात् दीर्घरोगार्थ एव साधुत्वं बोध्यम् दम्भ इति दम्भसाधनत्वा
त् दाम्भिका हि ब्राह्मणादुन्मादजिनं धारयन्तीति तावतिथं ग्रहणमिति भावे ल्युट् तत्र प्र
त्ययार्थः तावतिथमिति पूरणप्रत्ययान्तोपलक्षणं ततीयार्थे प्रथमा· तती
यान्ताद्ग्रहणमित्यर्थे प्रत्ययः तावतिथेन गृह्णातीत्युपसङ्ख्यानमिति वार्त्तिके त
तीया एव समर्थविभक्तित्वस्य क्लीवत्वात्तच्छन्दपञ्चाह स्यति द्वितीयेन रूपेणेति

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

उदोपधाद् इति सहायवाचिद्वितीयशब्दस्त्वव्युत्पन्नं प्रातिपदिकं॰ अनेन तु नास्य सा
धुत्वं नत्वप्रत्यय[illegible]स्तापशब्दोस्तीति प्रत्ययात् नगिति सूत्रस्य भाष्यासंगतेः तत्र
त्यप्रत्ययग्रहणं तु प्रागेकादशभ्यः स्मृतत्तदर्थमिति भाष्ये स्पष्टं विंशत्यादिभ्यस्त अत्र।
विंशत्यादयः पंक्तिविंशत्यादयः पंक्तिविंशतीति सूत्रस्था उत्तरसूत्रे संख्याया इति त्वि
त्यप्रकरणे तदन्तविधिज्ञापकं तेनैकान्नविंशतितमः इत्यादि सिद्धं॰ ज्ञापकेन च प्रत्य
यविधिविषयता बोध्यते ग्रहणवतेत्यादेः एवं चागमविधाविति षष्ठ्या इति सूत्रे भाष्ये
स्पष्टं मतौ छः अस्यवामीयस्यादौ प्रकृतिवदित्यस्यामित्यत्वात्तु उत्त्यादेर्न लुक् अस्य
वामस्येति विदेशात्तत्र द्वितीयविभक्तिरा भागान्तु कारणादनुकार्यं तादर्थ्यवतः त्रस्यप
इति बोध्यम्॰ विधानसामर्थ्यादिति ज्ञापकसिद्धविधानसामर्थ्यादित्यर्थः भाष्ये वालु
गिति वचनमेवारब्धं विमुक्तादयः शब्दपरागतानिर्दिष्टाः गोष्पदादयोप्येवं मतौ छ

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

कनिमानेवर्त्तमानान्नुणागतं संख्यावाचकान्मयडित्यर्थः निमाननिमेययोर्भा
गह्रुपत्वेनिमेयसंख्यापेक्षया निमानसंख्यायाआधिक्येचानिमेयस्यैकत्वेएवचायं
प्रत्ययइतिभाष्येस्पष्टं तेनैकोयवयवभागोनिमानमस्योदश्विद्भागस्येत्यत्रयोय
वाद्यनांभागानिमानमनयोरुदश्विद्भागयोरित्यत्रचन· द्विमयमितिभागवृत्तेर्नि
त्यसापेक्षत्वायवानामित्येतत्सापेक्षत्वेपिप्रत्ययः उदश्विद्भागस्याप्युदश्वित्वा
द्विमयमुदश्विदित्युक्तं संख्यायाइतिकिं यवभागोनिमानस्योदश्विद्भागस्य तस्यप्र
•संख्यायाइतिवर्त्तते संख्येयार्थेकसंख्यावाचिनोग्रहणं प्रवृत्तिनिमित्तसंख्याग्र
हणेचायंवाक्षीशात्वेतिवदभावः प्रत्ययार्थः नान्तादमुकुनहृतः पञ्चमइत्यादौ
नलोपापत्तेः उडित्यनुवृत्तस्य नान्तादिति पञ्चम्याः षष्ठीकल्प्यते इत्याशयेनाह
उपरीति षष्ठ्यन्तावितिविहिताभ्यामभ्यां चतुरोडमः नबाध्यते: ष्ठ्यं विधानसामर्थ्यात्

तादिति सूत्रस्थव्याख्यानभाष्याद् एतदेवोदात्तग्रहणं सार्थकमन्यथा निरनुबन्धकादेशा
न्तामेव कुर्य्यात् आदेशावेष्वाद्युदात्तश्चेत्यधिकारेण तस्याद्युदात्तत्वलाभात् तदस
म्बन्धे विस्थानिसोदश्येनानुदात्तत्वे उभयस्थानोदात्ततया ऽनुदात्तस्य च यत्रेत्यनेना
द्युदात्तत्वसिद्धेः अपवचनः समुदायानुबन्धश्चेत्यन्यत्र विस्तरः तदस्मिन्नुदात्तत्वे
उपाश्लिष्टपदाध्याहारेणो पञ्चो विकेऽधिकतो सप्तमीति भाष्ये स्पष्टं ग्रहणावर्तेति निषे
धादन्तग्रहणं दशाशष्टानु न व्यपदेशिवद्भावे संख्यायाश्चावयवे स्मतः संख्याग्रहणं च बर्त्त
तेन गो त्रिंशदधिका अस्मिन् शते इत्यादिषु न अन्तग्रहणादेकत्रिंशं शतं इत्यादि सिद्धं
विशान्तावष्यन्तग्रहणं कर्त्तव्यं एकविंशं शतं इत्यादिसिद्धये गुणस्य निमाने गुणे त्रस
मानभागः निमीयते क्रीयते नेनेति निमानमूल्यं तदस्य त्रिमणहूक ष्ठत्यानुवर्त्तते
तदाह प्रथमान्तात् षष्ठ्यर्थे इति गुणस्येति मध्यमतो न्यायेनोभयोश्चापि गुणकर्म

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

त०शे०
४२६

वेवर्त्तमानसंख्यावाचकाद्ववाविरूपस्येत्यर्थेत्तपवित्यर्थः अवयवौ चात्रानुभ
तावयवभेदोपिसमुदायः तेनमुनित्रयंबहुतयंद्वयमुभयेदेवमनुष्याइतिसिद्धं
द्वित्रिभ्यामन्वयचश्चित्वंत्वव्यर्थेचित्वपिभ्यादिनामन्तोदात्तत्वपायस्येतिलोपानुदात्त
स्यचयत्रेत्यनेनाप्युदात्तत्वात् उभाङः उदात्तयणहल्गोदितिचेन्न प्रत्ययस्वरस्यान्निषा
न्तत्वस्यचितेनैवसिद्धेः सर्वोदात्तत्वन्तुबाधितमनुदात्तत्वन्तुबाधितंमनुदात्तंपद
मेकवर्जमित्युक्तेः नचोभयेत्यत्रसम्बुद्धावामंत्रितायुदात्तग्रहणमितिवाच्यम्
येननाप्राप्तिन्यायेनचित्त्वास्यैवबाध्यत्वात्तस्यातिदिष्टत्वेनतेवत्वाच्च· उभयं
स्तलावच्छुनइत्यादौमध्योदात्तप्रयोगाच्च तयपइतिइदन्तायादेशोप्रतिषेध उभयेइतिस्था
निवत्त्वस्यवार्त्तिकानुरोधेन· वस्तुतोनात्रादेशत्वं· किन्तुप्रत्ययान्तरत्वमेव उभयी
त्यत्रतोमुडिदेतिसूत्रेमात्रचइतिमात्रशब्दात्प्रभृतिअपचवश्चकारेणाप्रत्याहारात्प्रय

४२६

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

मात्रादीनां बाधप्रसंगात् परिमाणग्रहणेऽत्र भिन्नोपाधिकत्वान्नाबाध इति प्रमा
णोपाधौ तस्मात् प्रमाणैर्मानोपाधौ तद्धर्मित्यादि सिद्धं यावना यावतीत्यत्राधिक
णेतावत्वं त्यादि प्रयोगास्तु तादृश्याद्योध्याः तदुक्तं मात्राद्यप्रतिघातायेति किमिदः
वस्य घ विधानसामर्थ्याद्वतुपोऽप्यत्रविधिः प्रत्ययान्तरत्वेन मत्वाव्यावर्त्यमेव इति एतेना
देः परस्येत्येव सिद्धे चरितार्थमित्यपास्तम् यत्तु किमिदंभ्यामिति वाक्यभेदेन चतुर्य्यवि
धत्ते किमः सं० इदमो [illegible] मिवतुप् घो न इति संख्यापरिमाणे इति कर्मधारयः परिमा
णशब्दः परिच्छेदकपरः सर्वत्र परिमाणग्रहणात्स्य सर्वतोमानार्थत्वात्तु संख्याग्रहणं
संख्यारूपपरिच्छेदकविषयैतत्रैव वर्त्तमानात् किमोऽस्येति बहुत्रार्थ्ये इति रित्यर्थः संख्ये
तिकिं किं यो न्वक्षः कतीति नित्यग्रहणं० सबहुवचनान्तः एकपोऽस्सन्देहाभावेन प्र
श्नाभावात् बहुत्वव्या[illegible]प्यसंख्यानां बहुत्वात्तस्माद्युक्तएव० सू० त्यापाश्चवप

कै

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

प्रमाणेवर्त्तमानाद्धितस्य लुगित्यर्थः इहायामस्तु प्रमाणं स्यादित्येव गृह्यते नो
रुद्वयसमित्यादिति द्विशमानाम् दीर्घपदार्थानामपरिछेदकत्वं तदा मात्रचो लुक्
यदा तूर्ध्वाधरदिगावस्थितवस्तुपरिछेदकत्वे द्वयसज्जादि तदाऽप्रमाणत्वान्नालुक्
द्विगोर्नित्यमिति प्रमाणान्ताद्विगोरित्यर्थः एतत्सामर्थ्यादेव तदन्ताद्विगोरप्रमा
णत्वेपि मात्रच् प्रमाणपरीति तेनोक्तानां संशये मात्रचः शममात्रमिति शमः प्रा
मः स्यान्नवेत्यर्थः वत्वन्तात्स्वार्थे इति बहुलग्रहणात्सहितोऽपाठे मानं मध्यहा।
स्तिने इन्नलीति प्रकृतिभावः वत्तदे. इह परिमाणग्रहणं सर्वतोमानार्थम् न
नु प्रमाणे इत्यनुवर्त्य तत्रैवास्य विधानमस्तु यावानर्धं इत्यादिप्रयोगा एवमु
क्ताः सन्तु परिमाणप्रयोगा एव साहश्याद्भवन्तु तदुक्तं भाष्ये किमर्थं परिमा
णे इत्युच्यते न प्रमाणे वर्त्तते इतीति चेन्न यदादिभ्यो विशेषविहितेन चक्षुषा

ति तत्रबर्त्तमानात्त्रेरित्यर्थः चिकारउच्चारणार्थः ।त्रिंशत्त्वेति चित्ल्पिलावादे ।
श्रोत्रस्च प्रत्यय इत्यर्थः आसन्नं समीपं आद्यमुच्चं · सञ्ज्ञाधिकारलभ्यमाह ।
पर्वतस्येति समुद्रोपत्यका हैमी पर्वताधित्यकाउरीत्यादौ तु लक्षणया प्रयोगो
बोध्यः कर्म्मठइति ठस्यागसञ्ज्ञानिमित्तत्वाभावादेकादेशेन प्रमाणाद्द्वः प्रमा
णेइत्यर्थेद्वारा प्रकृतिविशेषणं तत्रबर्त्तमानात्प्रथमान्ताद्दित्यर्थः प्रमाणम
त्रपरिच्छेदकमात्रं तत्रमात्रच् अतएव प्रस्थमात्रमूरुमात्रमित्यादिसिद्धिः आ
धौ तर्द्धमानएव प्रथमस्चाद्वितीयश्चोर्ध्वमतो ममेत्युक्ते रितिकेचित् अन्येतु आ।
यामापरिच्छेदकमेवात्रप्रमाणं अतएव पञ्चदेतेम्प्रति सत्वे प्रमाणोपरिमाण शा
ब्दयोरेकार्थत्वंमन्यमानस्य परिमाणग्रहणं किमर्थमिति प्राङ्काणमुक्तोत्रविरो
धेनापरिच्छेदकमात्रवाचिनः कारणादितिकेपटोपिचिन्त्यएवेत्याहुः प्रमाणेलः

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

तस्यैवशातत्यनतन्ताक्षतिकाभ्यामेवप्रत्ययोरुद्दिष्टत्वात् नानाजातीयानाम
नियतवृत्तीनां शातातयालनीविनां संयोगात तत्तत्कर्म्मत्वहारीतयासत्स्वरूपं ज्ञातः
अतएवनिपातनादिदमर्थ्यैता· तेषांमन्यतमेएवज्ञानीनइष्यते· नवनीतमिति
भाष्येघृतमितियाहः सञ्ज्ञायामित्युक्तेहृदयिवित्तिनतस्यपाकः अर्थयोः प्रत्यययोः प्रकृ
त्याश्चयथासंख्यं विनत्रयानसहेतिप्रकृत्यर्थविशेषणमित्याहासन्नाच्चेति तद्व्याख्या
दृष्यामइति असहार्थैकिंबिगतइत्यादौक्रियाविशेषकान्माभूत्· गोष्ठमिति एतत्रित्याख्या
नयाभाष्यवत्तादेवितः पठिता अत्रत्यादिशब्दार्थबोधकानिवर्त्तिकान्यात् संघातइ
ति हस्तिबकवमितिभारतेत्रप्रयोगः अवाचीनः प्रसिद्धः नतइतिनालिकाकतम्बु
न्धिनतत्त्वेवर्त्तमानादवारत्वार्थेप्रत्ययइत्यर्थः मेविंड· निविडाः केशाइतिप्रयो
गान्तेनालिकायाइत्यादेरत्रासम्बन्धः अग्रतुमङ्कानुवृत्तिर्बोध्या अभिधेयेइ

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

त्यन्त संयोगाभावान्नद्वितीयास्त्वत्रअत्ययानुत्पत्तावितिपदद्वयेपीतिशेषः सूत्रेउभय
त्रापितथोच्चारणात् विकल्पस्तुवाचनिकएव समासशब्दोबाहुवचनान्तएवेत्सुट्
।कसूत्रेभाष्यादिवलोदुपेक्ष्यमितिभावः अयस्वीनेत्यविभक्तिकंव्याख्यानात् ।
तेनात्रिपामपि॰ अयस्वीनंबाडवमिति अवष्टधमासन्नं आगवीने आग्रह्व्योद
यांगोशब्दोगोः प्रत्यर्थ्यलोतदाह प्रत्यर्थ्यलोतेति अस्ययोगवामतइत्यादि अलंगामी
ति सुप्यजातावितिणिनिसोध्वनयन्नाह गच्छतीति अनुर्ग्वितिपश्चादर्थेव्ययीभावः
अध्वानमलंगच्छतीति अलंगामिपदेनविग्रहेतु अध्वनोलंगामीत्येव॰ अभ्यमि
त्राद्यः अलंगामीत्यनुवर्त्तते॰ लाक्षतेनाभीत्यव्ययीभावः गोष्ठा अत्रकेचित्तु यद्य
पितत्पूर्वंचतुः षष्ठ्यात्मप्यचेत्येतेनैवपठित्वागोष्ठात्त्वन्नित्येवसूत्रं प्रकृतं तथापितयो
रन्यत्रेकालसामर्थ्येनविशेषविहितेनापिवेत्राचारटोवाधानेतिज्ञाप्यतेइत्याहुः त
प्राप्येनइष्टं शालीनकौशालाकूपाभ्यां

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

ल० प्र०
४२३

त्ति द्वितीयानिर्देशात् • योगपत्योश्च स्यत्तु विशेष इति अपः प्रदक्षिणगमनमनयो
र्वामगमनमपः सहितोनयोः यानपइति यद्यप्यसौगतिविशेषशक्तस्तथापि प्र
दक्षिणाप्रसव्यगामिनां शकटानां पक्षिणां च भ्रमादिपदस्थितानां पाकोपयेः शकटै
स्तस्यानामसम्बन्धस्तद्बाधाभावरूपः ससहायस्य शकटस्य परैर्नाक्रम्यते पदं
असहायस्तु शकटेन पाकीयेण बाध्यते इति एतच्छास्त्रान्तस्थानं लक्षणयोच्यते
इतिभावः स्यपञ्चैवेदं सर्वं भाष्ये इत्यन्यत्र विस्तरः तेनेयइति प्रधानकर्मेति यत्
अप्रधाने द्वितीयासंनियोगेनैवेति अत एव भाष्ये पतंग्रचावतांस्चेत्यनादेशो नैव
विग्रहो दर्शितः शब्दाबारेत्यत्रावातपाताद्विगृहीताद्यपीत्यादिपठितं तदिहापीत्यप्रा
येनाहवारोहइत्यादि पूर्वपदेइति उत्तरपदे तु लुकेव सिद्धिरितिभावः पूर्वपदेयलो
प निपातनसामर्थ्यात् लुगितितु भाष्यकृतः विजायते गर्भमुख्वतीत्यर्थः तेना

४२३

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

कश्चित्क्षेत्रशब्दस्तत्र धान्यादीनामुत्पत्त्याधारस्तूचनः भवतिधान्योत्पत्तिबा
द्धा परस्परासम्बन्धयोग्यत्वात् तेनेहन मुख्यानां भवनं गृहं मस्तोयं कुसूल इति बि
भाषाति· अत्र पूर्वत्र च पञ्चमी षष्ठ्यर्थे इति धान्यानामित्यस्य सम्बन्धात्षष्ठ्यां व सम
र्थे विभक्तिरिति केचित् असामर्थ्येपीति सर्वेइत्यस्य कृतेनान्वयेनोत्तरपदार्थेनान्व
यादसामर्थ्यमित्यर्थः सर्वेत्रा चर्मोलेति समसर्वमिति आभिमुख्याप्येकमित्युप।
सर्गः पूर्वानुभत्ययोनेष्यते इति भावः यथामुखोन इति शति बिम्बदर्शनाधिकरण
इत्यर्थः तत्सर्वादेयः पत्रपात्रमितिपञ्चम्यर्थे प्रथमा सर्वादेरिति बहुव्रीहिस्तत्स।
मानाधिकरण्यापय धादिभिस्तदन्तायहणं तदापच्या घन्तादिति व्याप्तिक्रिया क
त्व र्मीत्वम्य माह द्वितीयान्तादिति अनुत्तयामे इति आद्येपाद सम्बन्धिदेर्घ्येपत
स्तितस्यर्थः अन्यपदेन सदृशीत्यर्थः सादृश्यं तुल्यपरिमाणतया· समर्थे विभ

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

ल० शे०

४२२

मपीति· अपिनादौ स्वं वाचनमिति मनोज्ञादित्वाद्यौवनकमपि अकृत्वा केरान्न्ये
त्यादिना प्रकृतिभावः सहापाठइति पक्षे भालगादित्वात् ष्यञ् · इदं भाष्ये क्वचिन्नउपं
शेब्यापाध्यायिकेति अध्यापयिप्राप्तिरस्तीति भावः गोपालपुरउपालिकेत्यादित्व
स्योदाहरणं मुख्यं गोत्रच श्लाघादश्च पदान्तरोपात्ता एवत्र त्यपाद्यौन्नुपिनोनञ
त्यपवाचाइतिबोध्यं · गार्गिकयेति त्वभावात् स्त्रीत्वंतत्तोबाधनार्थमिति अ
धिकारवशात्तु होत्राभ्य इति भाववकर्म्मणोः प्राप्तस्येति भावः एतेन कर्म्मणित्वा
स्याप्राप्तेस्तदर्थं त्वग्रहणं किंच पूर्वसूत्रविहितस्य त्वादेरविनिषेधः स्यादित्यपा
स्तं शब्दोपात्तघञ्श्चैव निषेधात्   इति नञ्स्नञधिकारः समाप्तः ॥
धान्यानां भिर्देशाः प्रत्यत्र समर्थे विभक्तिः अलौकिकेन । प्रयार्थस्याक्षिपात्वे
चितद्धितविधावनुवादसामर्थ्येनेव साबोध्या अलौकिके प्रयमात्रवेशोपिनक्ष

४२२

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

घर्घेत्र त्ययानामिवेतयोरपि मो बाधकोऽस्यातामिति भावः पुंस्त्वमिति कृत्वोन्तादा
विति यत्वं तु न । सवनादिषु पाठात् तन पूर्वाणः अधिकारसूत्रमेतत् तत्र गृह्यमा
णप्रातिपदिकाद्विधीयमानां तदन्तेनास्यभावादाह यतित्वमिति यत्वन्तेनाग
न्ताच्चेति चक्रमेण यगलोपाङ्गे आयरचमिति उत्तरेभावयत्र त्यये नपूर्वाद्बहुव्री
हिर्न स्यातेइत्यादि भाष्यं यत्यन्तेति गाकृन पृथ्वादिभ्यइत्यादि विकल्पमेवेति भाष्यप्र
दीपोद्योतेनिरूपितम् । आचतुर्थमिति नपूर्वाणामेषामतएव पर्युदासात्कुतो
यायनुमानेन ष्यञ्बोध्यः रसूतो: हलादेः किं रूक्षिः लघोः किम् हृष्टि
ष्टः मेचत्यमिति तेनकृतवती स्वादाविष्टवज्ञावादुभावेन । यथातथ्यवनञः शुची
त्यतोनमित्यतो नञित्यनुवर्त्तते । यथाशब्दो निपातसमुदायः यथाभूतमिति पुरी
शब्देन पदार्थातिवृत्तावव्ययीभावः केचिदिति भाष्यानुक्तत्वमत्रारुचिः वातिग्य

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

ष्टासम्बन्धस्यापिसम्बन्धतयाप्रकारतयाञ्चेतिद्विधाभानं॰ सञ्ज्ञाशब्देचआप:श
दएवप्रवृत्तिनिमित्तमितिकेचित् परेतु सञ्ज्ञाशब्देप्रवृत्तिनिमित्तंनास्त्येव॰ डित्थ — त्यर
त्वमित्यादौविशेष्यभूतोऽर्थएवत्वार्थः प्रकृतिरप्येवंशब्दपरः डित्थशब्दवानर्थइ — त्यर
त्यादिक्रमेणैवबोधः डित्थइत्यादितः सङ्ख्यादिप्रकारकबोधार्थंकुशब्दस्येष्टा
स्यभावात्तत्त्वप्रत्ययार्थोऽप्यपेक्षताऽप्रयत्नीयात्स्यात् इति भाष्यप्रदीपोद्योतादौविस्तरः — त्या५
इत्याहुः भावत्वेनचप्रवृत्तिनिमित्तत्वंशङ्कते॰ प्रकृतिजन्येत्यादितउपलक्षकं घटत्व
मित्यादेर्घटसम्बन्धीभाव इत्यादिक्रमेणबोधः भावप्रधाननिर्देशस्यतेनचता
दात्म्येनव्यक्तिप्रकारकः स्वरूपेणजातिविशेष्यकोबोधः इतिनतत्राऽयं साधुत्व
मतएवतातत्यायोयामेकस्मिन्नितिचप्रतार्थः अपवादेरिति अन्यथाऽपवा
दाविषयेऽस्यानुपस्थितिःस्यादितिलक्ष्यःस्यादितिभावः चकारइति अन्यथापत्या

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

तदहं तदितिद्वितीयान्तादहमित्यर्थैवर्त्तिरित्यर्थः स्वत्वेलोत्रत्वाद्वितीयादिविषययोग्यता
कर्त्तृहरिकर्म्मकं देवदत्तकर्त्तृकं स्तननमितिबोधः विधिशब्दे[illegible]न तदुक्तप्रकारस्याहरप
प्रतीतेः पूर्वेत्यादिसिद्धोवचनं विनीतवदागमनं चिच्छेदकृतहस्तवदित्यादौ विनीताना
मिदं योग्यमागमनं कृतहस्तानामिदं योग्यं छेदनमितिप्रतीतेरितिदिक् । तस्यभा
वः भावेचाकर्म्मकेभ्यो भावेइत्यादौ भावपदार्थस्यान्यादृशस्य प्रसिद्धेराह प्रकृतीति
भवन्ति अर्थबोधाय प्रवर्त्तन्ते तेनेति भावइति करणे घञितिभावः प्रकारइति मुख्यवि
शेष्यता निरूपितविषयताश्रयइत्यर्थः तेन राजपुरुषादौ राजादेः प्रकारत्वेपि न क्षतिः
सचतच्छब्दप्रवृत्तिनिमित्तरूपएव । प्रवृत्तिनिमित्तत्वंच यत्र बुद्धिस्थ सविशेष्यान्हतार्थे
बोधनार्थं शब्दस्य प्रवृत्तिः प्रयोगस्तत्वं क्वचित्प्रकारस्य तत्त्वं यथा घटादिपदैः क्वचित्
[illegible] संसर्गस्य यथा पावरात्मपुरुषकारकादौ । प्रकारइतिच मूले उपलक्षणमप्य य

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

ला०श्री०

४२०

मथुराभिन्नेपाटलिपुत्रेमेगृहमित्यर्थेमथुरावत्पाटलिपुत्रेमेगृहमितिसाध्वेव उपमे
येनाभेदान्वया त्तत्समानविभक्तीकत्वस्याउपमानाद्बोध्यत्वेत तदाह मथुरापाभिवे
ति अत्रवाक्येआकारादिपदाध्याहारेणबोधः आकारयोरेवचोपमानोपमेयभावः
वृत्तौतुमथुरा[illegible]दिपदानांतत्सम्बन्धिआकारेवृत्तिरितिकेचित् परेतुषष्ठ्यर्थेस
प्तम्यन्तात्षष्ठ्यन्ताद्वावसाधुः अधिकरणसप्तम्यन्तात्तुनोपमसामर्थ्यादतएवेतत्सूत्रे
तत्रयहणसेकशष्टयोगेषष्ठ्यर्थेसप्तमीज्ञापकतोक्ताभाष्ये देवेष्विवमनुष्येषुनामेतुदा
हृतम् तत्रेवदेववन्मनुष्येषुनामेतिसाधु उपमानदेवसम्बन्धिनामाभिन्नामनुष्यसम्ब
न्धिनामेतिबोधः मथुरावत्पाटलिपुत्रेआकारइत्यस्यउपमानंमथुरासम्बन्धिआकाराभि
न्नः पाटलिपुत्रसम्बन्धीआकारइत्येवंबोधएवसाधुत्वं अस्मादेवज्ञापकादिवयोगेउ
पमानादिविशेषणोडुपमेयविशेषणाउपमेयमेवविशेषणाच्चषष्ठ्यर्थेसप्तमीत्याहुः

४२०

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

तत्रापि तत्तीयार्थान्वयेन सत्त्वरूपत्वमेव पाकादीनां तुल्यत्वरूपतात्पर्ये च अस
त्त्वमतार्थकतिङन्तार्थानामुपमानत्वमेव न नवेतिङन्तेनोपमानमस्तीति सत्यत्र
स्यभाष्यात् उपमेयत्वं त्वस्यैव च्छाद्यन्तानां क्रियान्वयनियमेन तुल्यशब्दार्थेनान्वयः
एव अतएव प्रकृत्यर्थविशेषणत्वे कथं तत्तीयासमर्थे नाम क्रियात्वादित्युक्तं भाष्ये।
यस्यार्थस्य तिङन्तादिवाच्यत्वे क्रियात्वस्य वशकृत् तार्थविशेषणत्वमतोऽपि क्रियज्यात्र
पिष्यते इति कल्पने गौरवं न त्वद्बहुमननमित्यादौ वत्त्वाप्यध्याहृत्य सत्तयोरेवोपा
मानावलेयभावेनादोष इत्यन्यत्र विस्तरः तत्र तस्यैव यद्यपि मश्रुतयाभिव पाटलि
पुत्रेऽधीते इत्यर्थे परिवेलेवतिकः तस्य मश्रुतया तुल्यमधीते पाटलिपुत्रे इत्यत्र तु
त्यत्वात्तथापि दृश्यगुणादि तुल्यार्थे आरंभः क्रियाचेद्विति तु नानुवर्त्तते किन्त्वेवार्थस्य
उपमानविशेषणतया तुल्यपदार्थस्य विशेष्यतया तथावोधे भेदः एवं च उपमा

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

नं व्यवस्था-अग्निपदे दापेतेकार्येत्रा-अग्निपदं पेलुम् उपवस्ता ग्रामो मो स्योपवस्त्र
ग्रामितं भाष्ये ऽग्निपदादिभ्यश्च इति पाठः ऐकागारिक इ चौरे इति तेन भिक्षोन ट्त्वं ङीवर्थ्यं
आद्युदात्तत्वमप्यत्र निपात्यते अत एव ट्ञ्चाति द्वितिपाठः तत्रानर्थकम् इति भाष्ये उक्तं स
मासकालस्येति एतदर्थमेव निपातनं अयमाभ्यां द्युदात्तः आद्यन्तावुत्पत्तिनाशौ आ
कालाहैस्चेति वार्त्तिकं निन्दयं आकालिका समानिकाद्यन्ताचं चतेति यावत् चाद्दा
कालिकी तेनातु सूत्रे तुल्यम् इति सामान्येन नपुंसकं प्रयमानं च उदाहरत्तो प्येवं क्रा
पारविशेषणत्वात् क्रियेति च संनिहितत्वात् समानविभक्तिकत्वात् प्राधान्याच्च प्रत्यया
र्थविशेषणत्वं वेतु तुल्ये साचेत् क्रियेत्यर्थः प्रकृत्यर्थविशेषणानु नब्रीह्यणादि शब्दा
नौ लक्षणापाध्ययनपरत्वेन क्रियोपमानत्वयोग्यार्थकत्वे पि तत्र तती वार्था त्वये
न सत्त्वरूपतया क्रियात्वासंभवात् स्थानं येन तु तुल्यं गाङ्गतीत्यादि प्रयोगसत्त्वे

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

अतएव दिवये आचक्षते तेभ्यस्सर्वेभ्यः अन्यपद इत्यर्थकमुक्तं तत्र वदीकालबाचिट
भ्योदीयते कार्य्यमित्ये तयोरर्थयोर्भवे व त्यपा इत्यर्थः प्राबृषएण्यः शारदेत्यधिबेला
घटित्यता इदमकृत्यनुत्तोधेन भाष्येतुवोमिभक्रमः दीयते इत्यनन्तरम्बोध्यः चकारे
णाचयत्रात्वेभ्य इत्याकृष्यते तत्र दीयते इत्यर्थेपरतार्थेभ्यष्टञ भवतीत्यर्थः अग्निष्टो
मे दीयते भक्रमग्निष्टोमिकं कार्य्यक्रूपार्थएवभवव दतिदेश इत्युक्तं व्युष्ट महत्तु त्वं व्युष्ट
महत्तुत्वं व्युष्टे दीयते इत्यादि भाष्यटीत्याप्युक्तात्रो भयोरधिकारः संपादिनिर्युत्तो कर्षः
संपादः संपत्तिस्तद्धद्वित्यर्थः प्रभवतीतिसमर्थ इत्यर्थः कालयमिति प्रातःकालावा
चीकालशब्दः तद्वाचिकल्पशब्दवद्व्युत्पन्नो प्रातिपदिकं बोध्यं ततः स्वार्थिका गोत
वाइन्द्रमहरस्कोत्सवः मन्थो बिलोडन दण्डाधारः काष्ठविशेषः मन्थदण्डयोरुत्प
वैतो वृन्दादिभ्य इति इदं व्युष्टादिभ्योऽण् इत्येतोऽसितित्यनयोरपिवोध्यन्ते नयत्यादर्शो

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

न्यास्त्रयमाः अत्यन्तासंयोगे द्वितीयानुविशेषणादेवेति भावः भाष्यन्तु पद्धे
ति पक्षयात्स्ववनासिको ब्रह्मचारीति त्ववर्षाश्चायनन्ते वोध्यम् महानाम्न्यो ना
मेति अनेन लुप्ततया भाषितपुंस्कत्वाभावात् पुम्वत्वं नेति सूचयति अत एव भा
ष्ये महानाम्निकमित्युदाहृतं भाष्ये तु तदस्य ब्रह्ममिति महानाम्न्यादिभ्य उपसं
ख्याने महानाम्नीनां ब्रह्मचर्य्यं माहानाम्निकमित्युक्तं माहानाम्निक इति तु महा
नाम्नासहचरितव्रतपरान्महानाम्नाशब्दात्तच्चरतीत्युपसंख्यानमिति वचनेन
साधितं तस्यदक्षिणा यज्ञवाचकेभ्यः षष्ठ्यन्तेभ्यो दक्षिणेत्यर्थे ठञित्यर्थः अ
कालादपीति यत्तु यज्ञग्रहणादेवात्र कालादित्यस्यासम्बन्धः नहि द्वादशाह
साध्ययज्ञवाचीत्येशब्दः कालशब्दः अत एव भाष्ये आख्याग्रहणात्सिद्धं
मग्निष्टोमादि अत्र सिद्धं पञ्चौदनादिकं पाकयज्ञवाचीत्येशब्दः कालशब्दः।

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

ब्यतीत्यादिपदान्तरसमभिव्याहारेतोत्यर्थः तदाहाधीष्टोभृतोवेतिभृतोवेत्यपाठः
तत्रभाविष्यत्वस्यकथमप्यनवगतेः द्विवार्षिकोमनुष्यइतिचित्तवतीत्यस्यायं।
सामर्थ्यादेवनित्यत्वसिद्धेपुनर्नित्यग्रहणाद्भूतत्वेप्यर्थ्ये एवनित्यं लुक् तत्रैवाभिधाना
च्चेति ना त्रेल्लुगिति हरदत्तः परेतुनित्यग्रहणेन वाच्यवृत्त्योक्ताऽर्थालाभस्तस्मात्
अध्येषणलाभरणायोस्येतन्नविषयकत्वेनतत्रलुकोनित्यतयात्रिदादिभ्रस्यपरत्वा
भावेन तत्रवृद्धिप्राप्तिरेवन नित्यग्रहणान्तु प्रमादात्केचित्पठन्ति इति अत्राहुश्चिवी
ते कुलिजाल्लुक्खौचेत्यत्र दर्शितबाधिकाः शालिविशेषएवायंसाधुर्नमनुजेषु ए
कवचनान्तप्रयोगदर्शनादाह बहुवचनमि अनित्यरितप्य इत्यस्यविषयतोमे
तुंप्राप्य इति अस्येत्यर्थ इतिब्रह्मचर्य्यञ्चेत्तत्कालापरिच्छेदमित्यपिवोध्यम् षष्ठे
ति अत्रपक्षेब्रह्मचर्य्यञ्चेद्विशेष्यमि त्यर्थः मासोस्येति अत्रमासस्यप्रा धा।

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

मस्वमिहापिकश्चिच्छ्राम्यदित्यर्थः इतिबदताकेयटेन दृष्टान्तोनव्यवहितस्यापीत्युक्ता
चपरंबसत्त्रेतदसम्बन्धेएवोक्तेमूलान्तुवस्त्वनुसारीतिदिक् चापदिति अवयतेटिलान्तिस्स
त्रघ्नेनुनकृतंशाब्दगौरवादपियोगविभागस्यगरीयस्त्वात् ॰ फ्र्ल्वधि अपि यथायोग
मितिशेषः धयहीनइति नतीर्धद्विगोःस्यंसमाहारद्विगोतुनत्वं समासान्तेकृतेहन्शब्दा
न्तद्विगोरभावात् संख्यायाः २ परस्यसंवत्सरसंख्यायाः परस्यसंवत्सरसंख्याशब्दस्येत्य
र्थः द्वैषष्ठीति षष्टिशब्दोत्रततसंख्याकेऽहरादिरूपेकालेबर्त्ततेऽतः कालादित्य
धिकारस्यानतार्थंत्रत्ययः सम्बत्सरग्रहणमिति संख्यायास्तुनपरिमाणग्रहणेनग्र
हतिगमकेग्रहणं संख्यावाचनुसर्वतइत्युक्तेरितिभावः वाचलुगिति वाक्यभेदेन
तयोरेवेत्यर्थः द्वैवर्षिकइति अस्यव्याधिरितिविग्रहव्यतेनननित्यालुक् प्रतिषेधोने
नेतिभावियहप्येकवत्ययाभिन्नोत्रिवाहविवत्यर्थः तदहामयतेहीति ॰ काकर्मकरीष्य

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

रेवेतिनियमाद्धिलोपः तादृशा एवेति त्विलसत्तया व्याप्यमानकाल इत्यर्थः तमधी
ष्ट इत्यस्मिंस्त्वन्तसंयोगे द्वितीया मुहूर्त्तमध्येषयोपि तत्कालीनत्ताध्ययनक्रियायास्ते
व्याप्नेत व्याप्तवत्त्वोपचारात् यावत्कालमध्येषणाभरतोक्किये ते तावतः प्रत्ययो
नेष्यते· भूतभाविनोश्चभयोरुपादानसामर्थ्यात्कालान्तर्भावो बोध्यः मासदृय
निर्वृत्तादीनां पञ्चानामधिकारेपिभूत इत्येव सम्बध्यते तेनतद्यच्छन्तो प्रत्यये तदन्तो
न्त्वयोगम्यते तादाह मासंभूतइति [illegible] ववयीति अवयसीतिसूत्रभाष्यात्
तु अत्रापि [illegible] यवोनत्तुवृत्तिरिवतोम्यते एवंहि तत्रभाष्ये अवयासिं स्वेत्यनन्तर
स्वरापतोनुकर्षः दृष्टमिवेनानीयात् यवव्यनुवर्त्ततइति यश्च वस्यपूर्वसूत्रेइतिशे
षः अनन्तरस्येत्युक्तोनत्वानन्तरं तत्वितम् तत्पूर्वसूत्रे [illegible] नानुवृत्तावेवभव
तीतिबोध्यं व्यवहितस्यापिक्कचिदनुवृत्तिरिष्टा येयाद्वितीयाचौस्वेचन इत्यत्रेतदद्वेद

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

गडादियत् इति दलडादिभ्योयइति सुपधावः पान्नात् अत्रनिनप्रत्ययः कडंकारः
कडम्मितिमदमित्यर्थकम् कडंकारंबुसं॰ तत्कर्म्मार्हतीति॥ यद्यपि यज्ञार्त्विक्शब्द
योस्तत्कर्म्मातितलक्षणप्रत्ययासिध्यति तथापिविशेष्यएवैष्यतेऽभिधानस्वभावात् तदा
ह यात्रइति एवंतोतामतिकोयजमानएवनतुऋषि। ऋत्विजीतिबोध्यम् चान्द्राय
णम् तयाविशेषः संशयमा लक्षायत्राप्दत्तछिषयत्वेनाक्षबिषयत्वेना
क्षातिकः आपन्नइतिकर्त्तरिक्तः ततोभिगमनमिति पञ्चम्यन्ताप्तलिंगाय
धोताः॰ यथः यन्यादेशोताप्रच प्रत्ययः अतीतिपाठस्तु छेदादिभ्यइति सूत्रस्य
भाष्यसंगतः नित्यंगच्छतीतिवस्त्यनुसारितभाष्यनित्यग्रहणप्रत्याख्यानात् का
लात् कालात् कालग्रहणे यथाकथंचिदपिकालबोधस्यग्रहणमितितदस्यप
रिमाणमितिसूत्रैभाष्येस्पष्टं अतिप्रसंगस्त्वनभिधानान्नाआह्निकमिति अक्नाष्ठको

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

मंत्रसमूहे स्तोमशब्दः शस्त्रइति कैयटः समूहमात्रसमूहाग्नि संयोगस्तु न लक्षणयेति
तदाशयः मंत्रसमूहः प्रत्ययार्थः स्तुतिः स्तोमइत्यत्र स्तुतिपदं स्तुतिकरणमंत्रसमूहमा
समूहपरं पंक्तिविंशति॰ अत्रविंश त्याद्याः सङ्ख्यावाच्यसङ्ख्येयेच उभयत्रा
प्येकवचनान्ताः तेनविंशतिर्गवामित्यादिसिद्धं त्रनवत्यन्ताः त्रिंश्यांसहस्राद्विवदे
केभ्यादिवच्चेमान्यवृत्त्यन्तानि इतिवार्त्तिककृतः एषांप्रदर्शनं उदाहरणमात्रं पञ्चदश

नं ५

ड॰ त्यन्तौ निपात्येते तदस्यपरिमाणमित्यर्थे त्रिंशच्च आभ्यां तदस्यपरिमाणमित्यर्थे
डुण् प्रत्ययो भवति ब्राह्मणेभिधेये समुदाये न चेत्तत्रयासत्याब्राह्मणस्य संज्ञा ग
म्यते इत्यर्थः लाङ्गुमि॰ उपलक्षणमिदं क्रियामात्रस्य॰ तेनोपवासं कर्त्तुं येग्या
भवतीत्याद्यर्थे औपवासिकादि सिध्यति नित्यमाभीक्ष्ण्यमिति एतद्वृत्त्यनुरोधे
न॰ बाक्संदर्शनान्नित्यग्रहणमनर्थकमितिभाष्योक्तेस्तदर्थत्वान्नानित्यम् ८

स्य

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

धादनादेवं॰ काकबालिशेतेनैव तदस्येत्यनेनार्हीयत्वनिवृत्तेः शक्यत्वाच्चोभयदिक् सं
ख्याया॰ लक्ष्माऽत्र तदन्तविधिः तुल्यविधोऽसंख्यायाः प्रयोजनमिति येनविधिसूत्रे बा
र्त्तिकात् टच्च विधायके संख्याया इति पनस्य तद्विषाष्टिकमिति सिद्धम् अत्र द्वितीयाः स्या
न्नलुक् द्विगुनिमित्तत्वाभावात्॰ दूर्वस्तवमिति तेन पञ्चगावोऽस्य धः सपञ्चस्य धनमित्या
दौ न॰ ननु पञ्चादीनां संख्येयवृत्तित्वात् परिच्छेदकत्वाभावः पञ्चसंख्यापरिच्छेदकत्वस्या
दिपरिमाणके तु नेष्यत इत्यत आह तत्र संज्ञायामियहेति॰ वृत्तिविषये तन्मात्रवृत्ति
त्वमिति भावः संघे पञ्चक इति पञ्चपरिमाणमस्य संघस्येत्यर्थः प्राणिसमूह इति परे
तु संघः समूहः समुदाय इत्यनर्थान्तरमिति पञ्चक इति पञ्च पञ्चादिसूत्रभाष्यात् समू
हमात्रे संघः परं तु तस्य बहुसमुदायेऽशक्तेः पदद्वयात्मके केवल इत्यादौ द्विकं सूत्रमित्यस्य
सिद्धये तदित्याहुः पञ्चकमध्ययनमिति पञ्चावृत्तयः परिमाणमस्येत्यर्थः स्तोमेड्

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

इतिवचनानुरोधेनेदं वस्तुतस्तदत्रनानुवर्त्तते पुनःग्रहणात् लुङ्क्त्वेरेव स्वपत्ने।
स्तुनलुक्सहविधानेउद्देश्यविधेयभावासंभवात्. वन्वन्नचसहविधानस्यस्फुटत्वा
त्. अतएवभाष्येष्टनश्चेचनाप्यनुकृष्टस्यद्वान्यतरस्यामित्यस्यचानुवृत्तिंस्वीकृत्य।
लुक्वेचेतिप्रत्याख्यातंतेन द्वेकुलेतिकीतिचिन्त्यमेव तदस्यपरिमाणं उत्तरेणयो
गविभागोत्रभाष्येध्वनितः अत्रपरिमाणशब्देनपरिच्छेदकमात्रंतेनोत्तरत्रसंख्याया
अभेदेनविशेषणंसंगच्छते नषष्टिर्जीवितपरिमाणमस्यकषाष्टिकइति सह्द्विषयप
ण्याद्यिभ्यस्त्वनेनननभिधानान्नप्रत्ययः किंतुष्षष्टामततइत्यर्थे तमधीष्टोभृतइत्यर्थे
नेमतस्यचनलुक् अनार्हीयत्वात्कालादित्यधिकारेपि यथाकथंचित्कालवाचकानां
तत्रग्रहणान्नदोषः रमणीयादिभ्यो नभिधानान्नप्रत्ययः स्पष्टंचेदं सर्वमत्रभाष्य
स्येतिवर्त्तमानेपुनस्तदस्येतितुस्पष्टार्थं तत्सामर्थ्यादार्हीयत्वनिवृत्त्याहि षाविते

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

ष्वसंगच्छते गोष्ठ्यचोठकोपवादः तस्येश्वरः तस्येत्यनुवर्त्तमाने तस्यग्रहणं
निमित्तमित्यस्यानिवृत्त्यर्थं वार्त्तिकात्तिष्ठीत्वान्ङीष् तदस्मिन्नवृत्त्येकमिति एकैक
कर्म्मिकदानाधिकरणोपि प्रयोगस्यदृष्टत्वाद्द्वन्द्वलुसोत्रत्वात्साधुत्वमितिभावः आपादि।
साहचर्य्यात्तुल्यशब्दावच्छेद्यग्रहणं उपदेति स्ववन्ते रक्षानिर्द्देश इति रक्षानिमित्तमिति
स्वपइत्यर्थः उत्तंकोव्वा इति उपहारइत्यन्ये रूपकस्येति रूपकार्षापणस्येत्यर्थः॥
अत्रमानंचिन्त्यं असामर्थ्यंनतु नित्यसापेक्षत्वात्समकत्वाद्वावारयितुंशक्यम् अर्द्ध
मित्युक्तेतु कस्येति जिज्ञासयां रूपकस्येत्युत्तरमतएवलंगच्छते॰ भागेत्तमइति॰ वंशा
दिशब्दानांभारभृतत्वंतच्चाभरतार्थाभिधायित्वाद्बोध्यं॰ सौत्रमेकवचनं अत्राद्य
व्याख्यानमेवचएकरूक्ष्यादिकमिति नेयाम्यामित्यस्यानन्तरस्येतिन्यायेनपरिमाणान्ता।
स्येतिवृद्धिनिषेधकत्वाभावादत्रैवन लुगभावइति अन्यतरस्यांग्रहणमनुवर्त्तते

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

इकारोच्चारणसामर्थ्येन लोपबाधपूर्वकं सवर्णदीर्घं कल्पनेगौरवात् रवारी
शब्दस्य स्वपर्यायघुद्व्यादिः रवारशब्दप्रकृतित्वे पुंवत्वे पुंवत्वेनेष्टसिद्धेश्च पत्त
पादघुत्त्वादि सामान्यव्याप्तिपादशब्दः पति छेदकबाहुसत्र त्रयोदशेति ठञ् कौ।
रवन्यतो ८ कन्स्कुनृटिनः अत्र टशतमानाधम् रवईकनो ११ पतादिपत् १२
द्वित्रीतिवार्त्तिको ग्गारांच १३ एवंत्रयोदशोत्पन्नः अनुवर्त्ततेनान्यत्वमितिभावः
तेनत्रीतं क्रयो नामदानपूर्वकं वस्त्वन्तरग्रहणं तेने त्यनेन च प्रत्यासत्याच।
क्रयघटकं द्रव्यमेवगृह्यते सोप्यांप्रावृत्तोनेत्यनेन तुनासिद्धिः वस्यशतंमलं।
नभवति अप्यचे न च प्रत्यासच कार्य्यवशात्तेन क्रीतं तत्र तस्याप्राप्तेः धनपति
संयोग इति संयुज्यन्तेयेनघृतगः फलेनसंयोगा इतिभावः अतएवसंयोगो
नामेदं फलत्वेदंमवाप्यते इतिभाष्यं कालाद्युत्पत्त्या यागादिरेव संयोग इतिकेयट।

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

एवमध्यर्धेति । संख्यासंज्ञासूत्रे भाष्येऽध्यर्धपूर्वाद्द्विगोरिति पाठे दृश्यते । द्विगोश्च परस्ये
ति तन्निमित्तस्येति शेषः । समाहारद्विगोः शूर्पक्रीतमित्यर्थे त्वनभिधानात्प्रत्यय एव
नेति बोध्यम् । असंज्ञायामिति द्विगुविशेषणम् । पञ्चकलापाः परिमाणमस्य पञ्चकला
पं हृतं तद्धितलुगपि कस्यचित्संज्ञा तत उत्पन्नस्य न लुक् तस्य द्विगुनिमित्तत्वाभा
वाल्लुकोऽप्राप्त्या भाष्ये प्रत्याख्यातमिदम् । विभाषाका । कार्षापणान्ताद्द्विगोरध्यर्ध
पूर्वाच्चेत्यर्थः । अध्यर्धप्रतिकमिति । आदेशस्य प्रत्ययसंनियोगशिष्टत्वान्नातत्प ।
क्षे प्रत्ययलुगिति भावः । द्वित्रिपूर्वग्रहणं स्पष्टार्थम् । अत एव द्वित्रिभ्यामिति यदुच्य
ते तद्वैयाच्यनोग्यमिति भाष्ये उक्तं द्विनिष्कमिति रत्नौ लुक् । बहुपूर्वादिति इदं वि
स्ताच्चेति सूत्रेऽपि बोध्यम् इति भाष्ये स्पष्टम् । विंशतिकात्खः । अत्र द्वित्रिपूर्वादिति न
सम्बध्यते वार्थ्याई दीर्घोच्चारणं स्पष्टार्थम् कन्त्वस्यपेकेन इति कस्येनच सिद्धे ।

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

तदाह इहेति तेनप्रोक्तनकान्तं शतान्तं शतकप्रोक्तमित्यादौ न निषेधः वस्तुत इति
अभेद एव पारमार्थिको भेदस्तु काल्पनिक एवेति भावः द्विशतेनेति द्विगुत्वाश्रिते
नेत्यर्थः तेन द्विगुत्वाभावात्कनो न लुक् द्वाभ्यां शताभ्यां क्रीतमित्यर्थे कन्लुगन्तं
द्विशतशब्दत्वलुक्काति तदन्तविधिनिषेधात्प्राप्तिरेव नेति बोध्यम् ॥ संख्यायाश्चा
वि सूत्रवद्बहुगर्भबहुव्रीहिर्गमौ तत्र तत्पुरुषः अन्तयहणमेकसप्तत्या क्रीतमित्य
त्र निषेधार्थमन्यथा प्रत्ययग्रहणपरिभाषया न स्यात् इतिहरदत्तः वतोरिति अत्रेदंत्र न
त्यपो व्याख्यानात् योगविभाग इति अन्यथा त्रिंशतः शदन्तत्वाद्विंशब्दस्य विंशो
देशोऽस्ति ग्रन्थ इति पक्षे विंशतेस्तु तत्त्वान्न स्यादिति भावः विंशकेति विंशतेर्डिति तिलो
पे परस्पं त्रिंशके टेरिति टिलोपः अधिक इति अस्य भागवदपेक्षत्वेपि नित्यसापेक्षत्वा
न्ना सामर्थ्यं अध्यर्द्धपूर्व द्विगुसाहचर्यादध्यर्द्धपूर्वोऽप्यत्र समानाधिकरण समास

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

सं०१०

४१२

वद्गावोक्तः एवतंनिषेधस्यअन्त्यपविधि विषयत्वात् अंत्यनिषेधस्योक्तप्रकारेण
प्रवृत्तिर्बोध्या एतऊर्ध्वन्निति वाचनिकमेवेदं अहमसिइतितत्राऊर्ध्वमहीये।
न्नाहीयिचेत्पृच्छः तदाह आगवेत्तेरिति तस्मात्लुकीतिलुगन्तायाः प्रकृतेर्नेत्यर्थः नो
नृहिश्रत्यमिति न तावदेषात्लुगन्ताप्रकृतिसंख्यापर्वपदाच्छूप्यादन्यत्त रस्यामि
त्यत्रवर्ज्योबाध्यर्हेतिलुक् यधीत्यजंगलधेन्वितिसत्त्रेविभाषितं अहल्लास्या न्तर
पदसम्बद्धत्वात्पुनर्बायहणं तपरः किमिति दीर्घस्यवद्धिनिषेधेफलाभावात्स्यप्रः
निषेधोनस्यादितिपूर्वपदस्यवद्ध्यभावपक्षेवर्द्धिफलेगा। तन्निमित्तत्वाभावादिति
भावः तस्यवद्धिपक्षेतुनामादावेवनिषेधः सिध्यतीतिबोध्यम २० ग्रातान्चः उत्तर
प्रत्ययाग्रकनापवादोयम् आग्रातइतिनप्रत्ययेविशेषणमसंभवात् किन्तुप्र
त्ययार्थस्यतत्रापिपत्रग्र कृत्यर्थग्रातव्येवतत्यपार्थत्वन्नत्रेवनिषेधइष्यते

ग्राते

४१२

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

ताद्दशासंज्ञापाऽभावकल्पनात् एतेनसम्बन्धसामान्यस्यचेकास्तंव्याप्या एवेतिनियमा
च्चेन्तादित्यपास्तं भाष्यंप्रामात्येपन्नताद्दशासंज्ञापाऽभावकल्पनात् एतेनसंवत्सा
स्यैवांगीकारादितिदिक् ज्ञापकमिति न्त्रचपमेनैच्छिकमित्यत्वापरिमाणत्वात्तद्
वैसत्त्वपाप्तरकोनिषेधाप्येत्यादितिवाच्यं एतत्प्राप्यप्रामात्येपन तत्त्वपरिमाणशब्देनो
न्मानस्यापियहणात्ध्वनितंचेदंनिष्कस्यपरिमाणवाचित्वात्सर्वैर्णग्रामेणेनेनठग्
विधीयतेइतिवदेतार्केपटेनुपलाभादापष्णुन्मानरूपमेवात्रग्रहणं एते ज्ञापितेतुतत्
संभावनामात्रेणतन्नातिताप्यान्तत्फलितमाह उत्तः प्राग्जितिप्रत्यासत्त्यांस[illegible]स्यापांच
निष्केषुवेदंतदाह् गुणावमित्यादि अन्यथाऽप्रत्ययविधित्वात्तन्निषेधः स्यात् इद
मुपलक्षणं व्यपदेशिवदित्यस्यापितनेगव्यतिद्धिः व्यपदेशिवद्भावनिषेधस्यसत्त्वग्र
हीतीनादि: शाविक्षपकत्वाच्च प्रतिषेधसमर्प्यकगोपुच्छादिषु तदन्तविधिव्यपदेशि

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

सप्तदशात्स्त्र्यामनुवर्त्ततेइतिसनध्यतेइत्यर्थः एतेनषोडशात्सूत्राणामेवानुव
त्तिविषयत्वमित्यपास्तम् परिमाणांते इह परिमाणशब्देन परिच्छेदकमात्रं ग्राह्य
पर्युदासात् यद्यप्युत्तरपदस्येतिसूत्रभाष्येतदधिकारस्यात्रसूत्रेप्रयोजनाभावप्र
तिपादनायपरिमाणान्तस्येत्यत्र संख्यायाइत्यनुवर्त्तनीयमुक्तं तथापितदनुवर्त्त्यवाक्यभे
देनव्याख्येयं तेनपरिमाणान्तस्येत्यस्य संख्यायाःपूर्वपदेकार्यित्वं अतएवात्रप्र
करणेनैष्किकमितिभाष्योदाहृतं संगच्छते संख्यायाइत्येततद्घटितवाक्यसाहचर्य्या
त्परिमाणान्तस्येत्यस्यानुत्तरपदेएवप्रवृत्तिरितिन तत्रतदधिकारप्रयोजनमिति।
तदाशयः यद्यपिकालोपिपरिच्छेदकत्वात्परिमाणं तथाप्यनेनग्रहणं परिमाणान्तस्ये
वसिद्धे संख्यायाःसंवत्सरसंख्यस्यचेति संवत्सरग्रहणेन परिमाणग्रहणेकाला
ग्रहणज्ञापनात् नचसंज्ञायांवक्ष्यमाणसंवत्सरग्रहणं ज्ञापकपरभाष्यप्रामाण्येन

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

लौकिकी विवक्षा पंत्र आपस्य तमश्चयपः आपइति लोके व्यपदिश्यते इति भाष्यात्।
लोकः प्राप्तो लोकएवेति बोध्यं आसादेर्देवदत्तस्येति ई दृशोर्थे आसाद्धियो देवदत्तेइ
ति प्रयोगे लोके न दृश्यते इति भावः आगवतेः अत्रवतिप्राप्ते न तदर्थो लक्ष्यते।
तेनार्थबोधकेष्वेवाप्योपस्थानं तेनापवादविषयेन आर्होद अत्रार्हतीति तिडं:
तेकदेशाप्रावंता नुकरणं व्याख्यानात् आङ्मित्याभ्रो तदाह तदर्हतीत्येतदभि
व्याप्येति यद्यपि ऊर्ध्वमानं किलोन्मानं परीमाणंतु सर्वतः आयाम सुप्रमाणंत्या
त् संख्या बाह्यातु सर्वतः ऊर्ध्वमुन्मायते तदुन्मानं सर्वतोमानाधिति चातः परिमाणं
आयाम विवक्षापांप्रमाणमित्येतदवति संख्या सर्वतोबाह्या भेदमात्रं ब्रवीत्यवा।
नैषामाने कुतश्चनेति भेदो त्र बेलक्षात्पमिति के पटस्याप्यत्र परिमाणशब्दो
न्मानमपीत्यसमासे इति सत्रस्थ भाष्यस्वारसः प्रमाणंतु न त्वत्र मानाभावात् ॥

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

मपदोप्युपलक्षणं हितेनु पुरुषाच्छ एवेति बोध्यम् तदर्थेन्वि· विकृतिवाचकाद्
ति न चास्य न प्रथमत्वं प्रकृताविवार्थसमर्पकापेक्षयातत्त्वसत्त्वात्· तस्मादित्य
नुवर्त्ततेत्याह चतुर्थ्यन्तादिति तदर्थमितिसप्तम्याः स्थाने प्रथमा सामान्ये नपुंसकं त
दाह तदर्थायामिति प्रकृतिविकृतिशब्दावुपादानकारणतात्कार्यपतिपरत्वपरसम
भिव्याहारात् तदर्थं यहतास्य प्रार्थः शंकव्ये उगवादीतिपत् बालेयाइति बल्य
वस्यायं पाषो लौहित्यादिगुरा सन्दहिताबालेयाइत्युच्यन्ते प्रकृतिविकृतिभावोत्र।
यद्यांकथंचित् आर्षभ्यइत्यत्रोप्येवं यावत्संस्कृषभावस्याप्राप्तार्थेपोष्यते
सएवमुच्यते एवंविप्रतिषेधेनेति अत्रपक्षपतिशेषः तदस्यत· तदर्थेत्विकृतेः।
रित्यादिनिवृत्तमिति कैयटः लौकिकमिति लोकोत्तनप्रयोक्तास्य दादित्तेन मङ्शब्द
स्तत्यपायमं स्वांयोग स्यैवकारणात् तस्माधिकृता लौकोत्र लोकशब्देन.॥

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

ग्रहणस्यप्रकारार्थत्वात् भाष्येतुनासिकायापत्तसक्षुद्रेभुनासितिपठितं॰पे
चतः शीर्षन्छन्दसीत्यतः शीर्षन्नितिवर्त्तते शीर्षण्येयेचेतिप्रकृतिभावः ध्व
पपव॰ ब्रषश्राद्धोत्राकारान्नोव्याख्यानान्नातुनांन्तः ब्रषन्प्रानवद्योहितमि
तिवाक्यमेव एवंब्रह्मण्यपत्राह्मणाप्रशब्देनब्राह्मणेभ्योहितमितिवाक्यमेव
नन्तुप्रत्ययइतिस्पष्टंभाष्ये आत्मन्विश्व॰ उत्तरपदग्रहणंभोगेनेवसम्बध्यते ना
न्येनव्याख्यानात् भोगशब्दः शरीरवाच्यत्र आहितविभोगेः पर्य्यतीतिदर्शना
दितिस्पष्टंभाष्ये कर्म्मधारयादेवेति॰ पञ्चजन सर्वबनेष्यप्येवमेवप्युपकारं पञ्च
मेषुचतुर्षुवर्णेषुप्रत्येकंपञ्चजनशब्दस्यप्रवृत्तिः मानवभोगीणेवव्याख्यानात्त्वं तथा
ख्याभ्यामित्यत्रनिरूपितम् सर्वेषु॰ यथासङ्ख्यमत्रप्रकृतप्रत्ययश्चेतिबधादिषु
त्रिषुसामर्थ्यात्षष्ठीसमर्थविभक्तिः कृतेनतेनेतिनिर्दिष्टे वत्स्त्रियाञ्ञे इतिपाणि

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

सा० प्र०
४०९

सादेशोप्येकदेशविकृतन्यायेन समानदीर्घशब्दत्वात्तस्यपः पूर्वापरयोरेकमितित
त्सूत्रस्थः समानो दीर्घ इत्येवं समानाः प्रत्याहृतिकाः प्राकीर्तिताः अर्थस्येच व्याख्यानतो।
वधित्वमिति अर्थबोधके दृष्टे वास्योपस्थिति रेभे भागवतेष्वत्रिस्पतः प्राक् छयनोः पू।
र्णे वधितिस्यभुक्तमित्यपास्तं तदर्थमात्रांशस्त्रातां मर्थबोधकत्वाभावेन नेष्ट
नुपस्थितेन न्योक्षरस्यादि अत्रहिताद्यैयत् नभ्यं चक्रमिति तन्नाभिरिवेत्यर्थे शा
खादित्वात् येसाधुसाधिष्ठ ऋकारावयवो नाभिः सपथ्याक्षात्वं काष्ठविशेषं धारयति
परिवर्त्तते चाभ्रनाद्यपेक्षते च नभ्याचाक्रमपीति साहश्यम् एवं नभ्याद्यैवित्तोपि
नभ्यएव तादर्थ्यात्ताच्छब्द्यन्यायेनेति स्पष्टं नाभ्येवाचदीर्घत्वमिति चेन प्रकृतिभा
वः समुच्चीयते न दीर्घ तदभावपो॥द्विलोपेन हविष्यमिति हविःशब्दो गवादिः बि
भाषाहविरित्यत्र तु हविर्विशेषवाचकानामेव व्यवहारो न स्पेपदन्नेति न लक्षमन्नातिग्रह

४०९

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

काष्ठविशेषो मई इति मध्यदेशप्रसिद्धः समितमिति संपूर्बादितोऽक्तः धर्म्मादनपे
तं यदनुष्ठानं धर्म्ममनुवर्त्तते एव तदित्यर्थः निर्द्देशादेव पञ्चमीसमर्थविभक्तिः
छंदसो निर्म्मित इच्छया पाः कालात्येनवात्ततीयान्ता त्रत्ययः उञ् इति सञ्ज्ञाधिका
खल्वक्तालब्धं श्रीणातीति विग्रहः साधनं चेति ल्यट् उभयोर्विधानादिति भावः प्रीत
जनमिति गेनं जनं प्रतीति विग्रहः भक्ताइति भक्तोऽन्नं तत्र साधवस्त्रिफलीकृताः
इत्यर्थः योगविभागादिति सर्बवेदपारिषदं हीदं शास्त्रमिति भाष्यप्रयोगात् इति
भावः तस्यानुवृत्तेरुभयोर्विधानमित्यन्ये समानतीर्थाधिकरणे कर्मास्कवा
सकर्मेत्यर्थः त्यघ इत्यर्थे प्रथमोच्चारित समानतीर्थशब्दस्य प्रकृतित्वं वासीत्यस्य प्र
पार्थत्वं ० यदि प्रत्ययविवक्षायां पूर्बमेव मेव तीर्थे प्रथमोच्चारित समानतीर्थशब्द
स्य प्रकृतित्वं वासीत्यस्य प्रत्यायार्थत्वं यादि प्रत्ययविवक्षायां पूर्बमेव मेव तीर्थे प्रथमोसि

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

ल॰ श्रो॰

४०८

नच्चैवत्तत्र धनुरिति करणमात्रोपलक्षणं धनुरिति तेन नचोरं विध्यतीत्यादौ त्वनभिधा
नाद्धारणाद्भावः सप्तनिवृत्त्वे॰ तदित्यनुवर्त्तमाने द्वितीयान्ताद्वाधायाह तमनन्नामिति त
द्योगे हि न लोकेति षष्ठीनिषेधाद्द्वितीयाः तेन नन्तत्वे हि षष्ठी स्यादिति भावः सर्वस्यापि
स्वेच्छानुसारित्वेन सामर्थ्यलाभ्यमर्थमाह परेच्छानुसारीति पदमस्मिन् निर्देशादे
वात्र प्रथमा समर्थविभक्तिः आवर्हि उत्पाटनयोग्य गृह्यति नास निर्देशादेव तृ
तीया समर्थविभक्तिः संज्ञायामित्यनुवर्त्तेर्दक्षिणाद्यादौ नैनौ वयसः मूलाश्र
वयोर्नैकशेषो वक्तव्ये तेभ्यः प्रभृतिवत्॰ मूलान्मूलादिवत्पोः पुनर्द्वन्द्व इत्यनेनावा
तामिति प्राक्सार्थ्ये स्पृहत्यो लप्यत॰ कोतोतृतीया तस्य तस्य स्वातन्त्र्यविवक्षायां कर्त्तरि
वा वयसानुल्यमित्र एव वयस्यः धेन्वं धर्मफलं वध्यो वधार्ह॰ दण्डादिभ्य इत्यर्हार्थे यत्
मूलेनेति कर्त्तरि तृतीया॰ साता॰ कृष्टक्षेत्र समीकरणार्थः। निर्देशादेव पञ्चमी समर्थ

४०८

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

कोस्सूत्रनिर्देशात्स्त्रीकाच्चेत्याहुः एकधुरेति अनाकुलनयीति न्यायेन सर्वत्रादी

र्घत्वमेव दापोलुक् संज्ञायां जन्याः जननीशब्दादित्यर्थः जन्याना मातुर्वय

स्यानववधू या न बाहा श्च जन्याः जन्यावरबधू ज्ञातिप्रियभृत्यहितेषु चेतितु

विश्वः जन्याः स्निग्धाः वरस्य ये इत्यमरः जन्या मातृवयस्या स्या जन्या जनीव

रप्रिया जननीजनपित्रोश्च जन्यं निर्वीदवद्धप्रौ इति धरत्ति भाष्ये सु [illegible] ती

[illegible] जन्या इति किं निपात्यते जनन्या जननी भावो यत्र जन्या इति पञ्चमीनिर्देशा

न्निपात्यते नान्यत्र ऐक्यमिति तद्धरतीत्यनेनैव जनीशब्दात्प्रत्ययसिद्धेः [illegible] त्य वि

पंकर्मभित्यादिवत्सिद्धेति तदाशयः ततः तदंतार्थं यत्त्वमनम् सर्वकालप्रत्ययवि

ध्यर्थं कर्तव्यं सूत्रमित्युक्त एवं चेत योग्यार्थनालिंगितेष्वेषु साधुत्वं चिंत्य।

मिति भाति जनबाधेन जन्यशब्दो मत जनहूलादित्यनेन साधु [illegible]ः भवेद्दन्तः

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

तिसमासः निघुक्तं निघतं संघातेति अत एव टिल्कात्तं चरितार्थम् अन्य
घाटम मेव बिदध्यात्· नहि ओदनेव छिवाललाय संघात ग्रहणे तु व्याख्यानमे
वशरणम्· निघ्नोधिकृतः आकरः खनिः अधयाधिवस्य· अदेत्यादि किम् कार्षा
मधीते स्वर्गे रोहणीते प्रस्तात्संख्याने संनिवेशपर्यायो नेकटिक इति भिक्षुराग
ग्रामात्कोशे वसतव्यमिति शास्त्रतदना इत्यनिकटे वसति अवायः साधुः तुह
हतिपथशाद्वसा हृच एव्वीत्र पुगप्राप्ते र्थगबाध्येव प्रासंगे प्राज्यचुप सगोऽप्रा
संगो ना प्रगाहुणे इत्यमारस्यावनर्मः प्रगाहथो गादन्यस्मिन्न प्रोत्कन्धवाध्ये
काष्ठे इति हृत्वाद्यस्येवाध्यप्रत्तं मितिभावः मयेनिवेहृपधापा इत्यनउपधा
पाइति बन्तीते धुर्वो धातोर्ग न्याभासिति क्विपि राल्लोपे धूः सिद्धः धोरेव इति ढक्
त्रप्रत्यय इत्यन्येन लपा धेनु धोरेयक इति च्वाथ्यकनन्नो लवधुरेकधुरीनपुंस

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

म्मविरोधिगुणविशेषजनकं कर्म्म प्रतिपथमित्यव्ययीभावः स्कन्दतीति स
मानान्तः क्लीबेविग्रहेऽत्रप्रत्ययोनित्युक्तः समवायान् बहुवचनादर्थनिर्देशो
यं तदाह सामूहिक इति तस्य धर्म्म इति धर्म्मानुवृत्तप्रचे श्रौचात्तस्ततोनपेतमित्य
र्थः पांथ· हट्टे विक्रयाय प्रसारितं किसतादि· तालव्यमध्यपाठो वृत्तौ: शलालुके
मुखसनात्कः शिल्पं अभ्यासपूर्वक्रियासु कौशलं शिल्पं प्रहरणं आयुधः धानुष्के
रवुक्सितिकादेशो इत्तः ष इति षः राधिः पई कुकि दीर्घश्चान्ततो स्वपक्षाच्चेमस्त्यस्तिनास्ति·
वृत्तिविषयेस्वविषयत्वे लोके मतिलास्तिके भ्योऽस्त्यादिभ्यः प्रत्ययश्च मर्थः परलोक
स्त्यभिधानस्वभावत्वाद्धमः दिष्टशब्दोत्रदेवपर्य्यायोव्याख्यानात् नतुकालवाची
भक्तिरुक्तः शीलंस्वभावस्तादस्येत्येवअर्थपवादिशब्दात्स्वभक्षणेऽलाक्षणिकाः किया
नन्तर्भावेष्ठंतुनवृत्तिरनभिधानात् ऐकान्यिकइति एकमन्यदितिविग्रहे तद्धिताच्चे

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

ल० शे०

४०६

।त्त्वलौकिकाभिप्रायात्तदर्घाकादित्यर्थिकोवेतिदिक् पाकाकिमिति कुद्दिमाय
थेवं यज्ञेनेद० सेचनेनमहत्कालमुपसेकः अन्तोदात्तत्वमुक्तकवाचकात्त
तीयान्ताडुपसिक्तेर्थेप्रत्ययः क्रियाविशेषणत्वादिति अकर्मकधातुल्यतो
।पिफलव्यापारयोर्धात्वर्थत्वेन फलसामानाधिकरण्याद्वितीयेतिभावः क्रि।
याविशेषणत्वान्नपुंसकत्वमप्रथमान्तत्वेचप्रक्षे द्वितुलार्थमिति औपचा
रिकोदेवापंन्नस्य योभिधानस्वभाववद्धेरिति वद्धद्धर्थे ड्वेवद्धिश प्र औपचारि
कः निपात्यतेइति संख्योपासत्पुरुषस्येतिवार्तिकेत्वव्ययपादावेतिभावः द्वुते
वाघभागएवविशेषः प्रतिपर्थः अव्ययीभावोमयूरव्यंसकादित्वात्तत्पुरुषोवा
अतएवनिपातनात्पश्चादेशः योभिन्नाक्रमस्तदाह हानीचेत्यर्थेइतिमाघः प
न्याः आक्रान्दिक अन्तेवाता प्रतिकंठमिति अव्ययीभावादेवेष्यते अधमर्णेध

४०६

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

मित्तक ऐजन्न तेन श्वाभस्त्रेरिदं श्वाभस्त्रमित्येव ननुद्वारादौ श्वन्शब्दपाठेपि
तदादेकथंप्राप्तिरत आह तदादीति तत्फलं श्वौवहानं नगरमिति निषेधो विक
ल्पविधिविकल्पस्य फलितत्वादाहेत्वाति श्वापदस्येति अभिधानलक्षणाः
कृत्तद्धितसमासाः इत्युक्तेरनभिधानाच्चाभावेन। एवं श्वौवादंष्ट्रेपीत्येके अन्ये
तु श्वबहुत्ववत् दीर्घाभावेनमाहुः श्वापदिके पूर्वविप्रतिषेधेन नित्यएवैन्निषेधः
नैमश्रद्धितः क्विरेवगम्यते ननु सैव्योवाची त्रिशब्दो व्याख्यानात् अत्रत्रैरिति भिन्नं
वाक्यं त्रिपदाम्नानिति निवृत्तेमवि त्यपद्यः ततो नित्यं योपं निर्वृत्ते मस्स्त्यनाड्काये
वेत्यर्थः तेन निर्वृत्ता बाक्यं न अन्यत्र चअन्तस्य प्रयोगो ननु वृत्ते मदित्यर्थः
ततो नित्यं योपं निर्वृत्ते मस्स कं भाव्येत्य नां मद्विषयमेव वध्यास्यात् केवलस्य
प्रयोगो मामूदिति एवं चापवाक्येपि वेत्यपस्यासम्बन्ध एव ततीयान्तोदिति ब

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

ल० प्रो०

४०५

इतिनापतन्नथ्यमानः स्फुटतया वचनु क्रियायां कर्म्म भवती त्याशयेनाह माशु
द्धं कार्षीरिति अथ आहोति वर्तौ धात्वर्थान्तर्भूत इति बोध्यम् माशब्देति निर्वि
भक्तिकादयं प्रत्ययः माशब्दः कारीति पाठेन क्रियताभित्यर्थः स्वागताः नक
र्मेत्यतो नञनुवर्त्तते स्वपताविति स्वशब्दस्य ग्रातदित्वादेचः प्राप्तिः वस्तुतोऽ
त्रास्य पाठो व्यर्थः स्वशब्दान्नेश्चेत्त्वया मत्वाध्याययोरेवेति नियमेन स्वेऽन्या
दावित्यत्राप्यचोग्राग्ने आहोदृढ़ नावित्यादौ धात्वर्थे निर्देश इक् इति यो तेनद
ध्यति तेनेति करणे तृतीया दीव्यत्यादौ कर्तृलक्षणे त्साह चेच्यां निति योगे विन्ने
व अत्रातिङन्ते लौकिक प्रयोगे क्रियाग्राधान्येपि वर्तौ तद्वियहे सत्रे च कर्तृप्रा
धान्यमित्युक्तं संस्के तेतत उकारः । पर्षिकीति बित्वान् ङीष् इह पादः पच्चेति गता
सत्र मनार्षम् इके चरतौ यनावोपसंख्यानात् श्वादेरिति पतोपत् किन्खिन्नि।

४०५

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

न्यग्रोधमूलाः शालयः फलकेति फलपाकेन येशुष्यन्ति व्रीह्यादयस्तद्वा।
चिनामित्यर्थः लुप इति शेषः व्रीहिमुद्गौ विल्वादीपाटलिशब्दश्च तत्रपठ्या।
लीति भाष्ये मूलानामिति पाठः लोहत्वस्य वक्तव्येपि वृत्तिग्रामाण्यात् द्राक्षादि
त्वं बिल्वादित्वे बोबोध्यम् कंसीयपरशव्ययोर्यञञौ लुक्शब्देन विधानान्नात्रलु
तेर्लोपः प्रातिपदिकादित्यधिकाराच्च नोलादिकयोः प्रातिपदिकात्परयोर्लुगि
त्यर्थात् तेषामुत्पन्नत्वाच्च पञ्चोला नलुक् विधानसामर्थ्यात् एककालप्रताना
नामुद्देश्यविधेयभावासम्भवाच्च वाक्यभेदेन मानाभावात्वाच्च कंसीयपरशव्य
योरिति षष्ठीनिर्देशस्य व्यर्थत्वापत्तेश्च तदाह प्रयतेतीति इति प्राग्दीव्यतीयाः
तदाहती प्राग्घितादिन्य इति वार्त्तिकारम्भसामर्थ्यान्माशब्देति समुदायादप्र
त्ययः तस्य च हितीयान्तत्वासंभवात्कर्म्ममात्रं परामृश्यते तत्रपदसमुदायार्थ

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

सा० शे०

४०४

वादिभ्यइतिसूत्रार्थे किन्तु तालादिभ्यो अण्ग्रहणं बाधकबाधनार्थं तेन विकारः।
घर्यात्रन्ते तालादि भ्रुकेवकोशालीनां कुवर्वीणानामित्याद्युदात्तत्वे त्वमपमितित
स्यावयवस्यपर्चः विकारत्वस्याद्यनभिधानान्मयट् नेतिभाष्यं क्रीतवत् अत्रपरि
माणशब्देन परिच्छेदकमात्रव्याख्यानात्तेन संख्यायाअपिग्रहणं अतएवार्हा
दिसूत्रे सूत्रे संख्याया इतिवक्तव्यमितिउक्तं नो(ळिके समासे निष्कादिभ्य इतिटक्रश
तिकेशताच्चेटन्यतौ असमासादिति तेनाधान्यानामितिवस्याद्युदात्तमूर्गोत्यन्तोदात्तमि।
तिभावः एतेनशाल्पत्रं गोपुच्छ· ग्रोग्रहणामेकाचोनित्यमितिमयट्बाधनार्थं

शब्दो

इव्यैतुलो गुलो ईव्यतेर त्यपर्थं चोपदितियस्त्रस्यधान्तो गुणाश्च भक्ष्येवस्तुनिच
मानेवमानस्यस्यादि अमनलकमिति मयटोलुकि लुक्तद्धितेतिङीबोलुक् लु(
कालुक्तत्वात्स्यानिवत्वाभावेन नपस्येतिलोपः न्यग्रोधस्यच केवलस्येतिकिम्

४०४

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

अण्ष्वावुञ् कंसीयस्यविकारः कांस्यं कंसीयपरशव्ययोरितिवुञ् तयोर्विकारे ओष्ठि
यानत् कांस्या स्थालीत्यादौ सत्यारम्भे व्यञ्जनादिपाठाद्वृद्धौ वेवेति न फलभेदः अश्मन
मिति अश्मनो वपवत्प्रत्यय मित्यर्थः विकारे टिलोपः स्यात् अधिकारादेवार्थे
लाभे सिद्धे एतयोरितिवचनं पुनर्विधानं बाधनद्वारापवाद विषयेपिप्रसेमयडर्थं
लेन बैल्वं॰ बैल्वमर्थ्यायमितिसिद्धम् मुञ् ओ घृतादित्वादन्तोदात्तं कार्य्यं बीडीषस्त
नित्यं वृद्ध॰ इयहमयाउतिभाषायामित्यादिचानुवर्तते आरम्भसामर्थ्यादेवास्यनि
त्यत्वे सिद्धे नित्यग्रहणं कश्चिदत्राप्यविधानार्थमित्याशयेनाहे कोच इतिशरादिषु
मृच्छब्दस्य त्वस्यानित्यत्वबोधनार्थः वैदे मोभवतृताम मयं गृहमित्यादिषु प्राचु
र्य्ये एवमयट् गोश्च गोःपुरीषे विकारे गोविकारत्वमारोप्य प्रकृतो बाधो नेति बो
ध्यम् ध्वरोध्यम् पृत्तोडाशो पुरोडाशाह्रूपेविकारे इत्यर्थः पाकके विकारा गांताया

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

रइति तेनवक्ष्यमाणाः प्रत्ययाः प्राण्यादिभ्योवृद्धेभ्योर्द्व्यचेःन्येभ्यस्तु विकारए
वेतिबोध्यम् मयट्तेलघावन्तइतिमध्योदात्तः बिल्वादिभ्योऽत्रगालेकोपधपाठो
मयट्बाधनोर्थः अणग्रहणं तु ङीबितुपाटलीशब्दादनुदात्तादिश्रो लाक्षणान्तो
बाधकं मयड्बाधनार्थः एभ्योपृथग्विहितमित्युच्यमाने नैवस्यात् अणोपवाद
इतिउवर्णान्तत्वादिप्रयुक्तस्यैतत्पर्यवः देवदारवमिति देवदारुः पीतद्र्वेत्वादाद्युदा
त्तः दधित्थमिति दधितिष्ठतीति कुपिस्थ इतिक उपपदसमासे पृषोदरादित्वात्
सस्यतः कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणान्तोदात्तोयं॰ पलाशादि॰ स्वतेत्रपठ्यते।
शम्याः ट्लञ् ञटित्त्वपः ञितश्चतत्प्रत्ययादितिसूत्रभाष्ये विकारविकारेपि।
तद्विकारत्वमारोप्य ततेलञम्प्रत्याख्यातम् अत्र बित्वे हि त तत्प्रत्याख्याने बित्वात्तु
ङीष् श्याम्भेत्वत्रनलान्ङीविति फलभेदः स्यात् उदुस्यावयव औदुकं चर्म

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

त्रानुवृत्त्या बाक्यभेदेन व्याख्यानसामर्थ्यात्तत्र णाऽ धर्माम्नायपयो लिङ्क्षावपि संघा
दिषु तत्राप्निति भावः अन्ये तु पक्षे छमिच्छन्ति लाक्षणो क्लीवतेति उत्सर्गेविल
क्षणो बेदी सूत्रे नेति भाष्यप्रयोगात् नदण्डमा॰ दण्डमाणवत्यादि प्रत्ययार्थविशेष
णं दाक्षाश इति दाक्षायणा मिमे इत्यर्थः गोत्रेति वुञो निषेधः रैवतिकादयः सर्वेगो
त्रप्रत्ययान्ताः इत्याशयेनाह वुञो पवाद इति निपातनादिति अन्यथेऽञ् स्यात् हा
स्तिपदे हस्तिन इव पादो यस्येत्यर्थे क हस्तिपादशब्दादपत्येण् पद्भावो निपातनात्
पस्येति लोपस्यासिद्धत्वेन पादः पदि त्यस्याप्राप्तेः आथर्वणिको ने आथर्वणा प्रोक्तम
धीयाना आथर्वणिकाः तनोऽ आर्णि इकस्य लोपे ऽनित्ये प्रकृतिभावे आथर्वणः सि
द्धः तदाह चारणवुञिति समाह्नाः शैषिकाः विकारः कोशाच्चर्म्मः नस्तद्धिते इ
त्यचर्म्मणः कोश्राइत्युपसंख्यानाद्विलोपः अवयवेच अयमधिकारः चाद्धिका

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

तेन प्रत्ययविधानं अपत्यादीनान्तु न केनापि रूपेणेदमर्थत्वाशेषत्वाभावात्
मंचेति यच्चिभमिति सूत्रानन्तरं पठनीयमिति वक्तव्यमित्यर्थः तेनाकडारस्थत्वात्पद
बाधसिद्धिः आग्निमंधेइति अन्तर्भावितण्यर्थोत्रेन्धिः सोऽस्यास्तीध्मइति अस्माच्छ
रणेर्थे छ एव एतेनोत्तरेणाग्नीध्रीयं धिष्ण्यमिति व्याख्यातम् चरणेर्वा यत्रेत्यर्थः गो
त्रे च गोत्रमिह लौकिकं क्षौद्रकमालवकमिति गोत्रत्वारोपेणात्साधु इदं त्वैडिकादिसू
त्रे भाष्ये स्पष्टम् धर्माम्नाययेति आम्नायः सम्प्रदायः सम्प्रदायः शास्त्रमित्यन्ये सं
घांकः संघादय इदमर्थविशेषणानि गोत्रग्रहणानुवृत्ते रञादीनामत्र प्रत्ययानां ग्र

हणं अत्र लौकिकमेव गोत्ररूप्यत्वात् यञ्भोऽपवादो यम् पस्येति यथागवा
दिनिष्ठं चिह्नं गोद्वारा स्वामिना सम्बद्धस्य लक्ष्मादिति यथा बिदानां लक्षणमङ्को वा लक्षेइति
अण् सम्बद्ध संघादीनामनुवृत्तेरिति भावः पक्षेइति गोत्रचरणाद्वुञित्यस्योत्तर

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

ति नैतन्मनसि कुर्य्यादित्याहुः आत्मान्यस्य हि ते भवन्तीति चेन्मनसि कुर्वीत गार्हपत्याद
विच्छिन्नामुदकधारां हरेत्तन्तुं तन्वन्निति आत्मन्यस्य हि ते इत्यस्य मेध्ये एव ते कल्पिताः
इति पक्षे पदित्यर्थः समस्तस्य प्रवणं कुर्य्यादित्यस्य संन्यस्य प्रवणमेव कुर्य्यादित्यर्थः
एते भिक्षुमात्राध्येयत्वाद्भिक्षुसूत्रत्वमस्येत्यपास्तम् भिक्षवइति भिक्षुत्वयोग्या
इत्यर्थः णिनिर्ण्णोडुक ञुत्यानुवर्त्तते पाराशर्य्यो व्यासः अनिति प्रकृतिभावः त
संतन्तुत्वभावाद्दधिकोरणं शक्तिप्रधानत्वतो वाच्यंप्रधानमिति कृन्ते जन्नासूत्रे के
यटः स्वादीति तस्यकारणपठित तद्धितपाठगणे पाठादित्यर्थः कुलालादिभ्यः
इदमप्यन्येपि भिक्षुशब्दपादपाछापवादः केचित्तु पद्ये त्यवंकृत्य पठन्ति तस्येदं
अत्रेदमित्यनेन शेषभूतसर्वविशेषाणां सामान्यविशेषरूपेण ग्राह्यत्वं बोध
यति अत्रपरोक्षत्वात्तत्पक्षत्वेन विवक्षिते तेन प्रकृत्यर्थसम्बन्धिमात्रस्त्रपेर्य्ये।

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

धादिकं न भिक्षुत्वं भिक्षुत्वसम्पादकं तत्त्वं यथा नटस्य तत्त्वे नटस्वत्वज्ञाने हि नट
त्वसम्पत्तिरेवं तज्ज्ञाने ब्रह्मरूपत्वेन सर्वज्ञानोत्तरकर्मस्तु नादेन भिक्षुत्वसम्पत्तिः
वेदान्तान्विधिवत्श्रुत्वा संन्यसेदनृतो द्विज इति मनूक्तेः सद्याश्रवणे विजिज्ञास्यः
समस्तैरेव तु द्रष्टव्यस्त्वयमन्तव्यः श्रोतव्यश्च द्विजातिभिरिति याज्ञवल्क्योक्तेश्च ।
विविदिषावाक्येऽपि तपआदीनां कारणानां शब्दतो गुणभूतत्वेऽपि अर्थतः प्रधान
भूते वेदन एवान्वयः कारकाणां तद्गुणानां काष्ठैः पाचक इत्यादौ गुणभूतक्रियाया
मप्यन्वयदर्शनात् यद्वाग्रासं ग्राममायवाजिनमितीत्यादौ तिर्यामः कर्मेइषेस्तु मम
मितिमहाभाष्योक्तरीत्या वेदने इच्छायाश्चोभयत्रापि करणत्वमिति न ताद्धितेऽधः ब
स्तुत इच्छायां वस्तुसौन्दर्यवत्त्वे नैव सिध्यात तत्र करणापेक्षा नास्त्येव एतरेयब्राह्मणे
पिपस्य गार्हपत्यो हवनीयं त्वन्तारेणानो रथो वीश्चवाप्रतिपद्येत का तत्र प्रायश्चित्तिरि

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

न च्छन्दःशब्देन कल्पसूत्रात्पयपि तत्रत्वस्य पयपरडत्वात्॰ छगि तत्त्वप्राति ज्ञापाधि
कार्यावगतेः काश्यपकौ॰ आभ्यां कल्पेपि तद्धि प्रयेष्यते कलापिवैहरिद्रुः छगला
तुम्बुरुलपश्चत्वात् कलाप्यन्तेवासिनः द्वितीयानवः आलम्बिकलिङ्गः मल्लरुचा
भालिताण्ड्यश्यामायनकठकलापिनः कलाप्यन्तेवासिनांवैशंपायनशिष्यत्वा
देवसिद्धे तद्ग्रहणाच्छिष्यशिष्याणां नग्रहणं याज्ञवल्क्यानीति कण्वादिभ्यस्यापि
तेहि पाणिन्यपेक्षया आधुनिकाइत्यभिमानः भाष्येतु शाटपायनादितुल्यकाल
त्वाद्याज्ञवल्क्यादिभ्यः प्रतिषेधस्तद्विषयतावचनमेवारब्धं शौनकादिभ्यश्छन्दसि
छन्दस्यभिधेयेभ्योपि णिनिः छन्दसि किम् शौनकीया शिक्षा अस्य वेदमात्रविषय
त्वमित्युक्तिर्न्नेया कालापीति सूत्रस्य भाष्यविरोधात् कलापिनो वचनसामर्थ्याद
लोपसिद्धौ पुनर्लोपग्रहणमन्यतो विधानार्थम् तेन माधुरेण प्रोक्ता माधुरी वृत्तिरित्या

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

ता०प्रो०

५००

जनः स्वस्वामिसम्बन्धेन त्वर्थीयं दर्शयति स्वामिवाचिनामिति सर्वशब्दार्थमा
ह प्रकृतिश्चेति तत्फलं मद्राणां राजा माद्रः अस्मागधे त्यरास भक्तिः स्य स्वार्थे मद्र
कसिद्धिः अतिदेशान्मात्रे ऽशब्दत्वेन मद्रवृज्योः कन् अंगजनपद इति इष्टान्तार्थे
अवृद्धादपीति वुञ् पञ्चालानां ब्राह्मणा इति अनेदोपचारेण बोध्यः योरवश इति पु
रुः पुरुर्वा जनपदः बहुवचने इति किं एकवचनद्विवचनयोः सत्यपि शब्दभेदे
निर्देशार्थं वत्करवणायो यज्जनपदवाची ततता [illegible] व पदप्रत्ययो यस्यास्याजन
पदान्ता प्रत्ययो माभूदिति हरदत्तः तित्तिरिव० इतश्चाभ्यवक्ष्यमाणां प्रत्ययस्ते
नैकदिगित्यर्थे तत्पर्व छन्दसि बाध्यते छ्यन्तो यो न कादिभ्यश्छन्दसीत्यतश्छन्दो
ग्रहणस्य पूर्वेण पर्वाऽनुत्तरयानुवृत्तेश्चेतदाह छन्दोब्राह्मणानि तेन तित्तिरिणा प्रो
क इत्यत्र न तित्तिर्यादिभ्यश्छन्दो वसच छन्दस्येवेति नियम हृपाश्रयणाद्यत्र।

५००

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

प्यस्योदाहरणं निपातनादिति सभा राजेति सूत्रेऽमनुष्यशब्दो रूढ्या रक्षःपिशा
चादीनां हेतुरुक्त इति भावः सोऽस्य निवास इत्यधिकरणे घञ् अस्येति कर्तुः शे
षत्वविवक्षायां षष्ठी सुघ्नाभिन्नाऽनिवाससम्बन्धीत्यर्थः सुघ्नाधिकरणकवा
सकर्त्तेति फलितम् आयुधजीविक्रियार्थोपपदस्येति चतुर्थी आयुधजीविनोऽभि
धातुमित्यर्थः पर्वते इति प्रकृतिविशेषणं पर्वतादिति सूत्रे पाठान्तरं पर्वते इति किम्
सांकाश्यका आयुधजीविनः वोपधत्वाद्वुञ् तुर्की सलातुरोऽलेति तालव्यपाठो वृत्तौ अ
चिन्त्यः अत्रत्यवन्दुपस्थापनं न अदेशकालादित्यस्य वैयर्थ्यापत्तेः गोत्रेति लौ
किकमिह गोत्रं वृद्धशब्दमिति श्रोपगव इत्यादौ आव्याप्तहणात् क्षत्रियः शूर इत्यादौ र
दोषापत्तिनश्यति अस्य चाव्याप्या पराहिद्धत्वरूपलौकिकगोत्रत्वाभावादेव
सिद्धे वृद्धग्रहणस्य प्रयोजनान्तरमाह क्षत्रियाद्यौरवी पर इति वा तत्र जनपदानां

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

त्ता० प्रो०

३५५

र्थः ततश्चनिति पौरोडाशिकं कारण्डमिति पुरोडाशानधिकृत्य कृतं पौरोडाशं तद्
वमिति विनयादित्वाट्ठकि साधुकारकरोलुकरणपर्त्तादिश्चः प्रत्ययः तेष्वेइति धूमा
दित्वाद्वुञ् प्राप्नः अदेशवाधिं चित्वेत्वापस्यान्तठकू प्राप्नः पर्त्तयकृतान्नदूपान्ता
उत्सादेर्पथ्याविहितात्त्रन्वाधित्वालग्र्थम् अन्यथ्यावस्यान्तठकन्वाधित्वो मूए
वस्यात् गोत्रादं· ततआगतइत्यर्थे औशोचमिति अरउचेतागतमित्यर्थः।
इति अभिमानः अरउचोनवमितिवा आक्षेत्रज्ञादयोप्येवं अनेश्वर्य्यब्राह्म
एगादित्वात् ष्यञ् एतेसर्वेभावार्थेक प्रत्ययान्ताएवेतिमतेचेत तत्त्र त्रलोके
लोकवक्रमादात् प्रभवतिप्रभवः प्रथमप्रकाशनोत्पत्तिः जाताद्भेदेननि
ईशात् विहुरोबालेवापपर्य्यायो विहुरशब्दएतद्धन्तिविषयः शारीरकमिति
जीवमित्यर्थः शरीरशब्दान्त स्वदमित्यत्तिस्वार्थेकः सोमङ्गोव्याघातश्चपर

३५५

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

चरितक्रियायां लक्षणेत्याह निशामहचरितमिति तत्रभुवः भवनमत्रसत्ता ज्ञा।
चांनगः प्राग्देशीयनगरवाचिपंगालान्तमंतंगंतत्रेत्यर्थः जंगलाधेनुः उत्तरउ
त्तरपदं विभाषितं विभाषितबद्धिकमित्यर्थः परिमुखमितिवर्जनार्थेपयरीति।
समासः एषांपञ्चानामि॰ आदरचोविशेषलं तत्फलमाह देविकाकूलेइति सो
देविकेति नात्वं देविकादेर्वृद्धग्रात्रेः अत्रवृद्धिपदानुवृत्यावृद्धिसञ्ज्ञे काकार
विधानाद्दविकाभार्ये इत्यादेशेऽवत्वनिषेधात्सिद्धिरित्युक्तम् ऋतुय पाकयज्ञोऽ
त्ययज्ञः वैश्वदेवहोमोवानवयज्ञ्य अयपयं॰ अनन्तोदात्ताद्यैइतिकृदुत्तरपदप्र
कृतिस्वरेण मध्योदात्तवाजपेयाद्यर्थे इत्यर्थः तदर्थेमावश्यकमिदमन्तोदात्त
पाकयज्ञादावपिपदत्वात्प्रवर्त्तते इत्यभिमान यज्ञार्थमेत्रब्राह्मणकल्पेषुलो
क्षतिकैवनव्याख्यातव्यनामत्वमयोध्यम् अध्यायेष्वेवेति ए वेकारः स्पष्टा।

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

त्ल०क्षो

३९८

चेत्याभ्यनुज्ञातइत्यर्थः कालात्साधुपुष्प्यादिति पुष्पविकसनेइतिदेवादिकाच्छतरी
रूपं तत्रभवइतियावत्कालादितिबर्त्तते उप्यन्ताइति सत्रेभूतकालोऽविवक्षितइ
तिभावः आश्वयुजी आश्विनीयुक्तोपौर्णमासी अलाप्यतत्रैस्येतात्सहितंदेय।
मत्यामित्यर्थोन्व्यपायकालादित्यनुवर्त्तस्यसम्बन्धायचकलापाद्यः कालोऽला।
क्षणिकइत्याह यस्मिन्कालेइति फलमिति अश्वत्थस्यप्रत्यक्षादित्वेनतेनतेनफ
लोविहितस्यविधानसामर्थ्याल्लुगभावेपिउपचारादितिभावः एतद्वृत्तिविषय
स्यापत्नुपचारः ग्रीष्मावरसमादितिसमाहारद्वन्द्वः आवरसमकमिति आगामि
वर्षालामाघेवर्षेदेयमित्यर्थः अवरशब्दस्यादिकशब्दत्वादस्यसंज्ञापामप्यत्रक।
र्मधारयः तदस्यप्रयमानास्याद्वोपाधिकाद्वपब्यर्थेऽस्मादयः किपाकारकेनाव
मत्यकसम्बन्धस्यैवविवक्षत्वादस्येतिषष्ठीसोटमभ्यस्तंकालत्स्यपत्त्वस्यपेतात्तह

३९८

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

तस्त्रीत्वप्रतिपादनाय पुनर्ग्रहणं पिप्पल्यादेरिति अन्यथा रेवतीरोहिणीनक्षत्रे इति गौ
रादिषु पाठान्नक्षत्रवाचित्वाभावेन न स्यादिति भावः टाबाविति विधानसामर्थ्या
न्नानयोर्लुक् स्त्रियामित्येवेति फल्गुनी अषाढेति भाष्योदाहरणात् अस्त्रियाम
पीति प्रोष्ठपदा इत्यादि भाष्योदाहरणात् अत्र चित्रा रेवतीत्यादि लुग्वचनं भाष्ये
नक्षत्रेभ्यो बहुलमित्य॥ तिष्यप्रत्याख्याते व्याख्यानान्तगे· [illegible]नक्षत्रे समाहारद्वन्द्वे
एकपदकसमाहारद्वन्द्वः तेन स्त्रीलिङ्गयोर्गोशा॰लाखरशालाशब्दयोर्ग्रहणं
विभाषेति अस्त्रियपर्यपीत्यादिस्तच्चाप्येकदेशविकृतन्यायेन तत्रापि लुगिति शे
षः एतेन कृतनपुंसककृत्स्वानामेव द्वन्द्वः गोशालाखरशालयोस्तु लिङ्गवि
शेषपरिभाषया सिद्धमिति हरदत्तोक्तमपास्तं कृतकृत्स्वस्य लिङ्गप्रत्ययविशिष्टग्रहणं
नवात् प्रतिप्रसवस्तत् इति कालाद्यानिवर्तितं अत्र तत्प्रिकोणे पुनः सान्धिवेलादिस

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

प्राचा॥मिति॥देशा॥निन्देत्युभयं पूर्वेषुकामशः यद्यपि नगरस्यापि ग्रामत्वमस्ति तथापि
.नगराणा॥मित्युत्तरपदविशेषणं ग्रामाणा॥मित्यंग॥विशेषणा॥मित्यर्थमुभयं पूर्वेषुका
मशम्यादिः समुदायोग्रामनामधेयं पूर्वपाटलिपुत्रादावुत्तरपदमेव नगरमोहेति
वृत्तिः भाष्ये तु ग्रामत्वादेव सिद्धे नगरग्रहणं ग्रस्यापद्योते पूर्वेषुकामशम्यादीपदेकदे
शस्यापेनोत्तरपदस्यापि ग्रामनामधेयत्वमस्त्येवेति तदाशयः तन्मूलेपि ध्वनितं
तदाह देशाइत्यादिना पूर्वेषुकामशमेत्त्र प्रकृतेः सस्भात्वादिकम्पूर्वपदादिकम्पूर्वप।
दादितिचेन पूर्वपाटलीति पाटलिपुत्रशब्दस्यादवयवेवर्त्तते इतिसइतिसइतिसमानाधि
करणसमासः अप्राबाध्यापक्षे सन्धिवेलाद्याणस्त्रेदीर्घपाठइत्यत्रसूत्रेभावस्याभि
तिसूत्रेचभाष्येत्येवं नक्षत्राद्वाविभ्यइति नक्षत्रपक्षेचन्द्रवाचिभ्यइत्यर्थः लुक तत्र

प्रधानमिहोपसर्जनं नशास्त्रीयमसंभवात् चित्रेति लुक् तद्धितेति लुकिनातार्थ्यग

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

धौ तदन्तविधिर्बैक्कव्योवयववाचकानां पूर्वपदत्वेइत्यर्थः पूर्वत्रउदाहरणो॰ तेनतत्रब
र्षाम्यपद्रक् सर्वत्रात्तेवति ठगणौ सिद्धौ॰ इहतु बस्तुदाहरणे तेन तत्रकालाङ्गञेव दाद्विधौ
किं पौर्वशालवर्षं इह एतयोन बाचनिक एवायं तदन्तविधिर्वेदितव्य प्रमतिभ्यः परस्मिंभ
वतीत्यर्थः अयमपि बाचनिक एव पौर्वपञ्चाल इति अत्र पूर्वशब्दो देशबाचीकाल
वाचीत्यपि कस्मिंत् दिक्शब्दपदेन च दिग्वाचकशब्दस्यैव ग्रहणा मतोऽत्र तदन्तवि
धिविषयाभावात्नभवेत्र शब्दग्रहणं तु स्वपदार्थमेव पौर्वमद्रैभ्यो त्रित्यत्रवृद्धिविधायके।
प्रतिपदोक्तत्वात् जानपदउदध्योऽस्यैवेति प्रत्ययस्यैव ग्रहणे च तत्रैव तज्ञापि नोपं तद।
न्तविधिरितिवृक्ते अमद्राणामित्यस्यवैव्यर्थ्यापत्तेश्च उत्तरार्थमिति वाच्यं ग्रामेषु उत्तर
स्येत्रादेशएवसम्बन्धो यथास्यादित्यर्थमित्यर्थः सुसर्वार्धदिक्शब्देभ्यो जनपदस्यामद्राणा
मित्युक्तेस्त्वादिभ्यः परस्यापि मद्रस्यपर्युदासः सम्भाव्येति इहार्थोऽपि स इत्यन्य आचार्याः॰

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

त०श्री०

३९६

स्याः सम्बन्धप्रतसाकांक्षतयाहृतीयोपात्स्थितिविनार्थापर्य्यवसानेनतत्प्राप्तेः नचै
वमपिप्रत्ययविभाषायांपुरुतं पूर्वबवत्सरे परदिपूर्वेतरैषामपिव्यर्थचिरशब्दादत्रत्व
प्रत्ययेनैवबाधसिद्धेः नचाव्ययत्वप्रयुक्तष्टयुट्युलोरनित्यत्वज्ञापनार्थन्तत् तेनसायं
प्रातिकादिसिद्धिरितिवाच्यं सायंप्रहृत्यापितत्त्वसंभवादितिचेत्सत्यम॰ व्यपेक्षत
त्याग्रामात्विकत्वात् परुत्पूर्ववत्सरे परारिपूर्वतरे॰ सम्ज्ञायांशरः॰ प्रकृतिप्रत्ययस
मुदायेनचेत्सम्बन्धागम्यतेइत्यर्थः नेहशारदंसस्यं॰ उ॰ज्ञापदस्य अधिकारोयमिति
अतएवोक्तरपदवृद्धौ सर्वंचेतिस्वरविधायके उत्तरपदाधिकारविहितवृद्धिपतियहः सि
ध्यति पूर्ववार्षिके वर्षाणांपूर्वेइत्येकदेशिसमास आदिवृद्धिस्तुन उत्तरपदवृद्धेस्तद
पादत्वात् अतएवहङ्ङ्गोतिसूत्रेपूर्वपदस्यचेतिचरितार्थंसत्यपिसंभवेबाधात् पूर्वा
त्विति तद्धितेस्तुनउत्तरार्थेतिसमासः स्तुतोरिति स्तुवाचकाद्वृद्धिनिमित्तप्रत्ययेबि।

३९६

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

त्रबाधनार्थं महिषिका महिषका वा जनपदः वुञोदेरिति सिन्धोर्नोदेशे दम्भः नि
यमार्थमिति साल्वादेवेति विपरीतनियमस्तु न व्याख्यानात् गुवेत्यादि चत्वारि ग
हायन्तर्गतास्तत्रात्रा देवकीयमिति तनमत्र देवानुग्रह इति भाष्याद् देवस्यैवमि
त्यर्थे दैवात् ब्राह्मणकायइति कोपधत्वादण् इत्यप्रति स्वकीयमिति स्वात्पिकिप्रत्या
यान्तः छइत्येके राज्ञः देशाइति न सम्बध्यते असंभवात् ब्राह्मणकीयइति को
पधत्वादराजत्राग्नः अयोमुखीयमिति बाहीकग्रामेभ्यश्चेति ठञ्ञिठादेरिति नगरान्ते
रोपधेतोरिति कुमादिशब्दार्थः विभाषां अमनुष्यशब्दोत्रयोगिको व्याख्यानात् हक
गपदिशाकचीमारद्वाजशब्दः प्रकृतिविशेषणं व्याख्यानात् वृष्णदस्यच्छत्रत्वात्र
येपिनपथा संख्यमत्व इतित्वात् नचैक एव रवो नेन विधीयते नतस्य सहायता यो
त्यते साचत्रकालाच्छेनेति यथो लंख्योत्रापि रेवेति वाच्यं ससहायता यो तनेपित

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

नामाभित्यादि। स्वोर्मानात्वं निपातनादिति भाष्ये स्पष्टं सापभित्यप्यपेक्ष्य पठि
तादप्यपत्वेनैवत्रत्यपसिद्धौ सापेग्रहणं भाष्ये शत्यात्र्यातं घञ्जन्तसापशब्दस्तु
साप्यस्क सापत इत्येवं यो: सापइति सम्पन्ने चकालपर: साधुनीन्यजेत्यनभि।
धानान्न ततच्छन्निति तद्भाव: सापभिमएनमित्यादिनसाध्येव अतएव पथान्या।
सेकाला[illegible]धिकारावाध: ननुचिरमित्यस्याप्यववप्रवेभुपाठश्चाव: सापमएनमि
त्यादिनसाध्येव नागाता ब्राह्मणा इति कश्यादिभिर्माहिष्मती सहचर्यात सञ्ज्ञाशब्द
स्यैव नगरस्यग्रहणमतोत्र न स्कन्त्र प्राच्यां ग्राम नगराणामिति सूत्रे नागरा इति भाष्यो
दाहरणादिति भाव: विभाषाकुरुयुगो: कथ्यादिपाठसामर्थ्यात्तपक्षेणेति सिद्धे भगं
धराभ्यां विभाषा कुरुयुगन्धरौ जनपदौ ताभ्याम वृद्धादपि इति प्राप्ते विकल्प: को
पधादण्णस्योत्तर इत्यनेन सिद्धे जनपद वुञ्जो बाधनार्थमिदं ननु उदीच्यग्राम लक्षणा।

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

सन्धिवेलामतोलोशाःश्वतोवेतिपाठाच्छाश्वतिक शाश्वती। सिद्धाविति नल्लक्षित
इतिलत्रस्यभोष्यत्वात्सः तत्राप्येकादेशाभावट्टिलोपाभावो येषांचविरोधः
शाश्वतिक इति निपातनात् शाश्वते चास्मादेवनिपातनाद्व्यवामं भमात्रे
इत्यस्यानित्यत्वाट्टिलोपाभावो तएवारातीयः सिद्धः तेषमितितिष्यपुष्क्रेकाले
भवमित्यर्थः प्रावृषः नहिवृतीतिपृषाष्वस्यदीर्घः स्त्वणोपवादः सर्वत्रा
एच छन्दसीत्यस्यनिवृत्त्यैवसिद्धे सर्वत्रग्रहणं स्वष्टार्थं नुटः प्रागिति अस्य।
ष्यान्तात्ङः त्वान्नुहि अङः स्य स्येत्यर्थे निर्दिश्यमानत्वप्राप्तस्यततः पात्वोभा
वाप्यदागमाद् इति न्यायेन विशिष्टग्रहणेऽपितस्यानिर्दिश्यमानपरिभाषयापारे
वादेशाइति न दोषः अत्रार्थे सनिर्दिष्टोलिङ्मिति बोध्यम् एवं श्रोवात्तिकेप्य
ङः निमित्तटस्येति व्याख्यानात्सर्वेन्तु प्राप्तिन दोषः साप्तन्तेनमित्यादि सापंपि

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

धिकारे हि परत्वेन च बाधकत्वमपवादत्वेनोत्कृष्टबलानां मतत्वादीनां दुर्बलत्वेऽपि न स
म्प्रधारणायोगः तदधिकारे। धिकारे हि परत्वेन च बाधकत्वाभावे हि तदपवादत्वमेव।
वृद्धेरिति न दोष इति वाच्यं तेषां च बाधकत्वमपवादत्वेऽपि परस्य रूपपरिहारेण चारितार्थ्य
स्यैव रूपे कृते तु गपदसंभवस्यैव सम्प्रधारणाबीजत्वेनादोषात्। प्रादूहोढोढ्येषैष्ये
त्वराक्षाब्देति लक्ष्म्यस्यार्थे तोपि त्र्यकर्मविशेषेऽल्पोपमर्दादीनां च अत्र परत्वेव
द्धिरिति नानुवर्त्तते इति कस्येत्सत्त्वेऽनिरूपितं इह तदादिग्रहणामपि एवञ्चस्वयाध्या
ययोः परत्वेन नियमार्थः स्वशब्दादेतयोरिति वृत्ति तेन स्वार्थिकाः स्वाभाविकमिति सि
द्धमिति तारादीनां चेति सूत्रे भाष्ये ध्वनितं तत्र स्वाध्याये सर्वेभ्यो यत्ग्न्यः एवं नैचू अ
चामादेशित्यनुवर्त्यतदनन्तापरोऽर्थः एवं वैचाविति व्याख्यानात् सन्धिकला प्रा
ग्रहणं यौगिकमास्वाक्षौहिण्याधिनेवच नैतपप्या त्राप्यविधानात् तद्बाधनेन चरितार्थ्यं।

स्वत्रएवतच्छब्देनपरामर्शइत्याह तेनेति एकवचनेइतियोगिकं षष्ठ्यर्थेप्रथ
मा द्विवचनेतदर्हेकार्यवाच्चिनोरीति अत्यवोत्तर उत्तरपदेत्व सुत्रइत्याद्युदाहर
णं कालाट्ठञ् कालग्रहणे यथाकथंचिदपिकालबोधकानांग्रहणं तदस्यपरि
माणं संख्यायाइतिसूत्रे योयः कालोबलन्ते तेससकालशब्दइतिभाष्योक्तेः रमणी
यादिष्वतिप्रसंगस्त्वनभिधानान्नेत्यपितत्रैवोक्तं अतएववर्षावंशातिकइत्यत्र ट
नसिद्धः अन्यथात्वाङ्लसमुदायस्य त्वाङ्वाचकत्वाभाववत्कालसमुदायस्य ।
कालवाचकत्वाभावाट्ठञ्नस्यात् ममतुयथाकथंचित्कालबोधकत्वमस्त्येवः सा
पंचाशत्कः पौनःनिकइत्यत्र तदन्तत्वेनचाव्ययत्वेप्यनभिधानात् पुपुलौनभव
तः नलुङ्गितइति सूत्रेभाष्येतन्वाद्यप्रयोगात् इतियावदिति नचछन्दस्यजालोघञ् ।
पुपुलोश्च विप्रतिषेधपरस्यत्यप सूत्रस्यभाष्यव्यासंगतिः तावत्पर्यन्तंकाल ।

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

शब्दोत्रयौगिकोव्याख्यानात् कृकलासपदिववाचीभाष्योक्तप्रामाद्यः प्रकृतिविशेष।
णंव्याख्यानात् पुष्पदन्त अत्रतत्रत्रयेपितथासंख्यमत्त्वप्रतीतत्वात् नचैकए
ववोनेनविधीयतेनेनतस्यसहायता द्योत्यते साचप्रकरणाच्छेदेनेति यथासं(
ख्यात्राप्तिरेवेतिवाच्यं ससहायता द्योतनेपि तस्याः सम्बध्यन्तरसाकाङ्क्षत
याद्वितीयोपस्थितिमन्तरेणार्थापर्यवसानेन तत्राप्तेः नचैवमपिप्रत्ययेत्रेपवि
धानात तस्याप्तिरितिवाच्यम् विकल्पार्थानांपक्षेऽभावमात्रार्थत्वेपि अन्यभा
वार्थकत्वाभावात् प्रकृतेचेमहाविभाषपाबाधस्यसिद्धत्वादन्यतरस्याग्रह।
णबोधिततदभावेलोवेत्यस्यलक्ष्यसंस्कारवेलायांज्ञानेपिविध्यर्थेत्रप्राप्तिरिति।
लोत्रपाणामनुपस्थित्यात त्राप्तेरितिदिक् चाग्रहइति विधेयसंनिहितचस्यविधे
यसमुच्चायकत्वमितिभावः तस्मिन् एवैतत्त्वेसाक्षान्निर्दिष्टत्वेनप्राधान्यात्

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

कुरु कुरोः कच्छादिपाठसामर्थ्यात्प्रक्षेतित्सिद्धे योधराजाविभाषां॰ कुरुयुगन्धरो
जनपदे ताभ्यामबुद्धादपीति नित्यं प्राप्ते विकल्पः [illegible] कोपधाद॰ प्र
स्योत्तरेत्यनेन सिद्धे जनपदतदवधाधार्थमिदम् तत्तु उदीच्यग्राममलक्षणमत्र
बाधनार्थम् माहिषिकामाहिषिकावाजनपदः [illegible] इञ्चोदेरिति सि॰ धातोर्देशेऽच्त्वः
नियमार्थ[illegible]मितिसात्वादेवोति विपरीतनियमस्तु न व्याख्यानात् गुरुत्वादि॰
चत्वारि गहादिषु गणसूत्राणि देवकीयमिति नन्वमच्चदेवा॰नुग्रहीतित्व्या
त् देवकीयदमिति अर्थे देवात्॰ ग्रामलकीय इति कोपधत्वाद्दर्शितत् स्वकीयमिति
स्वोपधिकक प्रत्ययान्तत्वाच्छन्दस्येके राज्ञः देशइति नलं बध्यते असंभवात्
ब्राह्मणकीय इति कोपधत्वादप्राप्तः अपोमुरवीयमिति वाहीकग्रामेभ्यश्चे
ति ठञ्ञिठादेरिति नगरान्तोपधे तोरिति विभ्रान्ती शब्दार्थः विभाषा अमनुष्य

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

ला० श्रो०

३९२

ईकारेतिव्याख्यानाद्दीर्घग्रहणमितिभावः जनपदत· तदवधिरिति कर्म्मधार
यस्तेन जनपद एवावधिस्त्वेच सन्निधानाज्जनपदस्यात्येव जनपदत्वेन सिद्धा
वपि उक्तास्तत्रैव त्रिगर्त्तेभ्यः षष्ठे ग्रामपि गर्त्तोत्तरपद छं बाधित्वा वुञर्थं तदाह त्रैग
र्त्तक इति· दार्वक इति· दार्वक इति बहुवचनान्तोयं जनपदे कालाञ्जरका इति का
लाञ्जरेषु भवा इत्यर्थः कच्छाग्निवः जनपदेत्यादिनिवृत्तं देश इत्येवं केवलस्यापि।
कच्छशब्दस्य देशो दृस्यात्तदर्थमनुत्तरपदग्रहणं अन्यत्र सामर्थ्यादेव तदन्तवि
धिः सिध्यति दारुकच्छकुण्डाग्निसिन्धुवक्त्रचक्रैः त्रकू [illegible] तथा: गर्त्तेतिपाठो
जनपदतदवध्योश्चेति सूत्रस्थभाष्यविरुद्धः नागराग्राहलम्ब इति कन्थादिषु
माहिष्मतीसाहचर्यात्संज्ञाशब्दस्यैव नगरस्य ग्रहणमेतोत्र नटकत्वमा
चांग्रामनगराणामितिसूत्रे नागर इति भाष्योदाहरणादितिभावः विभा

३९२

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

दत्तयोश्च शैबिके पि न देवदत्तीय इति अत्र दत्तो मनुष्यनाम: काश्यपादिगतो
चप्राग्देशवाचिदेवदत्तस्यैव ग्रहणमिति नातष्ठञ्ञिठौ अतएवात्र देवदत्ताप्रा
इति भाष्ये उदाहृतं अत्र नामशब्दे नाधुनिक संकेतितमेव अतएवैङ्प्राचां देशाइ
तिसामर्थ्येकं घटीपादिग्रहणादित्वात् साध्विति केचित् अन्ये तु गृहद्वा बोधकं शा।
स्तत्वमेव नामत्वं पशूनामेध्यंकारनोक्मातिवत् एङ्प्रा चामिति तु देशावस्थैव
देऽन्दे देवेति नियमार्थं घटीपाधनिनेव साध्वित्याहुः उच्चारित्वाप्य इति विधेय
घटकस्यैवेपि तदतिलिक फलाभाव इत्यर्थः वस्त्रात्वा· अत्रौर्देशाइति सम्बध्य
ते इत्याहि वृद्धादेवति विपरीतनियमस्तु न व्याख्यानात् धन्व: मरुदेश: धन्ववि
शेषेति व्याख्यानात् तस्य तु पर्यायाणामेव ग्रहणं मरुवृत्तौ वैश्चतिभाव: देशवाचिन
इति अतएव धनुर्बाचकधन्वशब्दस्य न ग्रहणं उत्तरेणोति शेषधत्वादिति भाव:

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

तस्यात्रानुवृत्तेः शास्त्रीयमिति सूत्रद्वयेपीत्यर्थः पूर्वेण लुक् सूत्रभाष्ये तयो
रुक्तत्वात् वाताधवादीनां गर्गादिपन्ताग्गेणत्वेन तत्र शास्त्रीयगोत्रएव प्रत्ययसत्वात्
अर्थाधिकारादत्रापि तदेवेति भावः अपवाद इति प्रतिषेधपर इत्यर्थः लिङ्गमिति
तेनौद्दालकिः पिता औद्दालकायनः पुत्र इत्यत्रेत्यत्र: प्राचामिति भरतेभ्यो लुक् न
वृद्धिर्यः अनामिति जातौ गोत्रे बहुवचनं तेन शास्त्रीयासिद्धिः व्यपदेशिवद्भावा
च्छास्त्रीयसिद्धिः आदेरिति किं समासं नयनेभव: सामासं नयनः वृद्धिरिति किं
यस्याचा[illegible]मादिर्हल्त्वित्यर्थः सामर्थ्यात् स्यात् एवं च राक्षितस्यापत्यं राक्षित इत्या
दावेव स्यान्नत्वौपगवीयादौ यस्येति सञ्ज्ञेनो व्यपदेशायत्न प्राचामिति किं तदभावे
यस्यादिर्वृद्धिरित्यर्थे औपगवीयादावेव स्यान्नगार्गीयादौ एङ् प्राचामिति वि
कल्पार्थं व्यवस्थितविभाषा चेयं तेन शैबिकेष्वेवेदं अप्राग्देशवाचिकेऽदेव

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

हिताः सूत्रेनिर्दिष्टा व्याख्यानात्कान्तागमपाठश्चेतिभावः छस्यकिमिति तेभ्यः
परस्यछस्यैवसंभवसंभवइतिप्रश्नः सन्नियोगेति तेषामन्यतरापाये उभयो
रप्यपायइतिन्यायेनेत्यर्थः अस्यचेदमेवज्ञापकं अतएवपञ्चेन्द्राण्योदेवता।
स्यसपञ्चेन्द्रइत्यादौ ज्यषोलुक्सानुकोनिवृत्तिः लुकयूहणमिति टेलोपइत्य
नुवर्त्तमानेइत्यर्थः लोदेवग्रहणोनुवृत्तावुपधायाइति वर्त्ते तेनवा आह पूर्वमात्र
स्येति अनेयत्वादेः परस्येत्रीकारलोपापत्तिरितिबोध्यम् इतिचात्र रथ्यैकाः अ
न्योर्थइतिविशेष्यतयाभावश्चस्यार्थेसप्तमीतिभावः उदीच्यया उदीच्यया।
माक्तिं मधुरः मध्यदेशग्रामोयं वहूचः किंत्वं जीडीषन्तास्तस्यधान्ताः अ
न्तोदात्ताकि शाकटीधानं अपंक्रदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणमध्योदात्तः प्रत्युदा
हरणोघप्रत्ययः स्वरेविशेषः प्रत्ययोत्तरपः उदीच्यग्रामलक्षणात्रोपवादः

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

ल०श्री०

३९०

नैर्ब्धेपरपदस्यादेशस्यैवतन्निषेधेप्रवृत्तेः नचपूर्वत्रासिद्धीयेनस्थानिवद्भिति
निषेधः नपदान्तसूत्रोदत्तोत्तरत्वात् अन्तरङ्गासिद्धवस्तुनात्रकार्य्यकालपक्षे
पित्रिपाद्यांतदप्रवृत्तेः ऊयतिः नैकाग्निप्रयोगपतामाश्रेणेवस्तुक्षं वस्तुतोऽयपार
त्वस्यासिद्धत्वान्नोडिपमाडुपधापाश्येवाचितं प्रकरणेप्रकरणमसिद्धमितिपक्षा
स्तुभाष्यएवदूषितइतिदिक् ङिः त्वन्तुदिशा पार्श्वपितुंतुनस्त्रिविषयत्वेनाग्रुदाक्षु
मुद्दशादेउदोत्तनिवृत्तिस्वेतत्रास्यामतोऽनुदात्तस्यर्य्यीः महिषानित्ति अत्र
प्रत्ययेनाबाधामित्यनुनासिकोनबकारलघत्गो नुनासिकाभावात् अनुना
सिकविधौसवर्णग्रहणापकर्षेणस्वतोऽनुनासिकपर्य्याप्त शाक्षेदोपधः
नडाषघनान्तेति नञ्घनागतविश्वादपः कृतकुगागमाउच्चारणार्थोकारस्य

३९०

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

सकं प्रकृतमसिद्धपपदे इति वाच्यं लुवन्तार्थे निर्दिष्टलिङ्गस्यपत्वद्विशेषणानामि
ति शास्तस्य निषेधोपि बलात्तु तो विशेष्यस्य पुंस्त्वात्तदक्षायोः प्रत्याख्याने तु लोकत ए
वा पुंस्त्वं बोध्यम् कुमुद्वद्वाविति स्तुष्याधनन्तादेरित्यर्थः वायुहत्तोषिति अन्य
या तत्र पाठमात्रं व्यादेवठक्कोर्विकल्पेन लोपे तद्व्यर्थं स्यादेवमेव बडिति सू
त्रपादावपि पठ्यतां मुते स्वत्पेति बोध्यम् नघां मतुप् सामान्येन म[illegible]तुपि सिद्धे
ऽर्थान्तरे विधानार्थं न चाप्यपदिष्टत्वेन तदन्तस्यैनिति शासनमात्म्ये बाधनार्थं
दं मध्वादिषित्वसु शाद्वपाठस्तु अपरिमिताभ्यस्य माषावितद्व[illegible]ः तत्र हि औरत्र।
विधेर्नमधां मतुप् विप्रतिषेधं नेत्यस्येक्षुमतीत्युदाहरणं दत्तम् कुमुदन अ।
र्थमलवर्थ एवेति पदान्तस्य त्वेमाषाध्येकेपटपोः वेतस्वानित्यादो [illegible] हस्तुनः
त्रत्नो पस्य स्थानत्वात् नेपदान्तोति निषेधस्तु न पदे परतरस्वरमो वयवे कर्त्ते

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

ल० शे०
३८९

मपि तल्लिङ्गसंख्यत्वं न्याय्यमिति न्यायपलिङ्गार्थानुवाद आश्रयत इत्युक्तेर्बोध्यसं
स्कार एवास्य प्रवृत्तेः अत एवास्य विभक्त्यर्थे सच्चन्ध स्य बहुवाद्याचैत्वे लिङ्गाद्यनु
पपत्तिमाशङ्क्यानेन न्यायेन परिहृतमनेकमन्यपदार्थे इत्यत्र भाष्ये त्यप्यच्चत
त्रैव कैयटे संस्कृते भक्षा इत्यादि तु पदसंस्कारपक्षे साधु तत्पक्षे स्वांगीकारे तु समास
मात्रस्याकडारत्वेनोक्तभाष्यरीत्या तद्वचनवैयर्थ्याभावादेतद्वचनाप्रवृत्तौ भाष्यासंगा
तिः स्पष्टैवात एव भाष्ये गुणवचनलिङ्गवचनानीत्युक्तं गुणवचनत्वेऽपि हि वति
निर्देशासंगतिस्तिद्धिकलुपीति सूत्रस्य विषयविवेकमाह रीति व्यक्तिः सेवेत्य
र्थः हरीतक्यादिष्वपि च्वेति लुग् एव वचनमिति तदेवेत्यर्थः खलतिकोवस्तादिः
विशेषणानां चेत्यस्य प्रतिषेधमाह मनुष्येति चंचाभिलूपरति सम्ज्ञापामिति ३८९
तकनो लुम्मनुष्ये इति लुप् नचैवं विशेष्यगतलिंगादिलाभानिबंधलाभान्येनवं

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

योगप्रमाणेचेति पञ्चालादेर्योगस्यावयवशङ्के: प्रमाजनकत्वइत्यर्थः तदभा
वेक्षत्रियसम्बन्धाभावेपञ्चालादीनांजनपदे प्रयोगोनस्यादित्यर्थः प्रसङ्गाद
न्यदपिपूर्वाचार्य्यपरिभाषितंप्रत्याचष्टे प्रधानेति पूर्वाचार्यैः प्रधानोपसर्ज
नेप्रत्ययार्थवचनमित्येवंवचनंकृतं तच्चनकार्य्यमितिसूत्रार्थः अतीयारात्रेरिति ता४
अतीतरात्रेरन्त्ययामेनागामिरात्रेराद्ययामेनचसहितोदिवसोऽद्यतनइतिलुङ्सूत्रे
भाष्यकैयटयोः विशेषणानांच. अत्रलुपीत्यनुवर्त्तते तदाह लुवर्थश्चेति लुव
न्तार्थस्येत्यर्थः यद्यपिलुवन्तार्थस्यतत्वादिनेष्टास्तद्विशेषणानामपिलिङ्गवचनाव
क्ष्यइत्याशाविवात्रापिजातिरूपविशेषणेतदभानात्यतत्सिद्ध्यर्थमिदमिषद्विंशा दीत्य
र्थेगुणवचनानामाश्रयतोलिङ्गवचनानीत्येत्यात्सिद्ध्यर्थमिदमितिभाष्यकृतः आ
श्रयतः इदमपिवाक्यसंस्कारपक्षेआश्रयविशेषस्यपूर्वमप्रक्रमेण विशेषणाना

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

आशंक्याह लुपीति प्रत्ययार्थेन नित्यसम्बन्धार्थत्वाद्युक्तं प्रकृतिः लुपि लुवन्ता
र्थप्रकृत्यर्थे इव व्यक्तिवचने लिङ्गसंख्ये भवत इत्यर्थः लिङ्गातिदेशफलं।
कटुबदर्यां अदूरभवो ग्रामः कटुबदरीति वरणादिकं शिरीषाणामदूरभवो
ग्रामः शिरीषाः वरणादिभ्यश्चेति लुप् तस्य वनं शिरीषवनमत्र वनस्पतित्वाति
देशे विभाषौषधीति णत्वापत्तिः तदेतत्पाणिनिः प्रत्याचष्टे तदशिष्यमिति।
संज्ञानां लोकव्यवहारत्वादेव तत्प्रमाणत्वं न तु तदंशे शास्त्रव्यापार इत्यर्थः
पञ्चालादादिभिः शास्त्रीयपुंस्त्वविशिष्टस्यैव क्षत्रियरूपार्थस्य मानं तथा लुवन्तैरपि
शास्त्रापत्रकत्वार्थगतलिङ्गसंख्याविशिष्टस्यैव वृक्षार्थस्य मानमितिभावः एवं
च लुवपि व्यर्थ इत्याह लुब्योगे योगोवयवार्थस्तस्याप्रख्यानाद्प्रतीतेरित्यर्थः
न ह्यङ्गसम्बन्धानिनिवासत्वेनाऽस्मादितो बोध इति भावः प्रत्ययपत्त्रीकारे बाधकम

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

त्वस्यासाधुतामापत्तिरितिदिक् तदस्मिन्नं मत्वर्थोपवादः इतिशब्दः प्रत्ययान्तं
चेत्तत्सिद्धदेशनाम तदेव यथास्यादित्यर्थं [illegible]दे तुविविति न्यायसिद्धानुत्पत्त्य
व्याख्यानमेव तत्रप्रत्ययान्तादेशनामत्वाभावे तत्र प्रत्ययानुपपत्तेः तेननि इति देश
स्येष्वधिसन्नध्यवेतिनेतिकर्त्तरित्तृतीया अदूरंनिकटं तत्रभवमिति समासः त्रे
योर्था इति व्याख्यानादितिभावः चातुरर्थिकत्वमिति चतुर्णांसूत्राणामर्थाश्च
तुरर्थाश्चतुरर्थास्तत्रभवश्चातुरर्थिकः औरञ्सुवास्त्वादिभ्यः प्रागत्रविधीयते
मत्वन्ते[illegible]तिसामानाधिकरण्यस्यप्राप्त्वाबाधार्थं न तु सुवास्तुवानितिस्यात् तथाचा
हिमततमित्यादावतिप्रसंगइतिभावः रोली तुग्रपञ्चम्यन्तमेवेत् येनविधिरिति
तत्रस्याभाष्यात्तत्यपविधावपितदन्तविधिः यथासंख्यानुरोधात्क्रमुदशब्दयो
रेकशेषोनकृतः यथाइति पक्षापन्नागतालक्षणम् विशेष्यानुरोधिलिङ्गवचने

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

ल०श्री०

२८७

प्रत्ययलक्षणेनैवान्तत्वादितिभावः गोत्रे इति यथा तस्य पारिभाषिकगोत्रस्यैव।
ग्रहणं तथा वक्ष्यते स्वरे इति असत्यपि लुकि प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तत्वसिद्धेः पाङ्
पूर्वत्वादितिभावः छन्दोब्राह्मणानि छन्दः पदेन गायत्र्यादि छन्दः श्रुतमन्त्राणा
मेव ग्रहणमितिभावः मन्त्रग्रहणं तु दृष्टापिते च छन्दसीत्यत्र छन्दः पदस्य ब्राह्मणेतर
ब्राह्मणानि स्यं मंत्रे इत्युत्तरसूत्रे मंत्रग्रहणात् पुराणप्रोक्तेष्विति सूत्रविषयाभि
त्रौकल्पसूत्रे च तद्विषयाणीष्यते इति अत्र भाष्ये त्वयं अनन्यभावे विषयशब्द
स्तेन प्रोक्तप्रत्ययान्तेभ्यः स्वार्थे वुत्पत्तेः पूर्वमेवाध्येतृप्रत्ययोत्तः काश्यपिन इत्यादौ उ
त्तरपदत्वेव वार्त्तिकारं भेष्पवान [illegible] रणपायदत्वमाश्रित्य न लोपो न प्रोक्ता
दित्यनुवर्त्तं प्रथमाबहुवचनेन विपरिणम्यते छंदसि पाणिनि तच्छन्दोध्येतृ
त्वेदित्यर्थकप्रत्ययपरामर्शी अर्थमात्रपरामर्शी केहं महदितिवत्कटमधीते इ

२८७

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

प्रकृतिकग्रस्य यान्तादिरपर्थः कोरव्य इति ब्राह्मणगोत्रमेतत् बामरथ्यस्येति बाम
रथ्यः कुर्वादित्वात् वामरथ्यस्य छात्राः काण्वादिवत् त्स्वरबर्णोभिमुक्ते णौ तस्य काण्वादिभ्यो
गोत्रमेतत् वामरथ्यस्येति बामरथ्यः कुर्वादित्वात् वामरथ्यस्य काण्वादिवत्स्वरबर्णोभि
मुक्ते णौ तस्य काण्वादिभ्यो गोत्रे इत्यणो न लुगिति भावः रूप्यण एवेति पाणिनेश
ष्टात्तु न रूप्यणः किमर्न्त्वौत्सर्गिकमेव पत्रह्यौत्सर्गिकस्य बाधाबाधः शाण्लत्रैव
तद्बाधनार्थं रूप्यरणश्च वक्तोरिति भावः इदमत्राचामनुरोधेन परे तु वान्यस्मिन्
इति सूत्रे हिंस्राप्यादिर्तेभ्यानित्र इति रूकि तत्तदृविष्यप्र क्षत्रियेपति लुको भाष्ये उक्तत्वे
नेदं चिन्त्यम् तस्मादत्र प्रतिपदोक्तपरिभाषा प्रवर्तते व पाणिन शब्दो यौगिको न तु
रूढः लुग्विधौ तु रूढिवाचकस्यैव ग्रहणस्य ग्रहणम् पाणिन रूढित्वान रूढित्वमा
वएवेत्याहुः वृद्धाच्छ इति तत्र विवक्षिते द्रीपने लुगिति लुगिति लुकुकरत्रेस्थवेति

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

ता०शे०

३८६

लौकिकप्रयोगे क्रियाप्रधानत्वस्यात्र कारकप्रधानतेत्यन्यत्र प्रपञ्चितं तत्प्र
तिपादकेति उभयोस्सहाधिकारेणोत्तरसूत्रात्ता मर्थद्वयेऽपि प्रवृत्तिरिति भावः
अध्येतरीति तत्रापीत्यपंचितं यन्य विशेषः औविधिवत्त्वं प्रातिशाख्ये लक्ष
णावाउक्यत्वारोपेण औक्थिकशब्दात्तु नानयोः प्रत्ययोऽनभिधानात् नेष्य
ते इति ठको नभिधानमात्र भाष्यस्वरसः वृत्तिः संहिता इत्यादीति अनुसर्येन्य
विशेषः अनुलुकः इक्स्येति क्तस्वः सूत्रान्ताच्चेति एतत्तु केषांचित्सम्मतम् सोयं
हल्त्रिके समाहारद्वन्द्व इति कश्चित् द्विगोस्तद्धितलुक् स्यादत आह त्रिविधेति विधे
ति पदादिति प[illegible]त्तरपदकादित्यर्थः शतषष्टेरिति ताभ्यां पतीयः शब्दस्तद
न्तादित्यर्थः प्रोक्तादिति तदधिकारस्थप्रत्ययपरः प्रोक्तादितिवक्तव्ये एवं सौत्रो निर्दे
शो भाष्येस्पष्टः इनण्य[illegible]नपचाच्चि नोगोत्रप्रत्ययान्तादित्यर्थः आर्षेति ऋषि

३८६

मद्र संग्रामेऽप्रसोस्येति एवं प्रथमेत्र समर्थविभक्तिः प्रयोजनयोद्धृभ्य इति पञ्च
मीनिर्देशाच्चाद्याचकस्येव प्रकृतित्वं संग्रामे त्र इति सप्तमी षष्ठ्यर्थे इति तदस्येति प्र
थमार्थविशेषणम् संग्रामे इति किम् सन्तोषः प्रयोजनमस्य भोजनस्य प्रयोजने
त्यादि किम् सुभद्रा प्रेक्षिकास्य संग्रामस्य तदस्यां प्रथमान्तात्प्रहरणोपाधि।
कात् क्रीडाल्पसप्तम्यन्तार्थे णित्यर्थः पत्रः साऽस्येति स्त्रीलिङ्गक्रियापेक्षम् ग
स तिकारकेति नैकल्पेन घातादावादिवृद्धिः इति सर्वत्र लौकिकविवक्षा।
नुसरणात् एतेन षष्ठ्याभिधानमेवसाधुत्वम् तदर्थी प्रायपाठो ध्वयनेत्तदर्थ
ज्ञानं वेदनम् छित्स्त्वछ्छ्षेपादानं स्पष्टार्थम् कर्तृकर्मणोरितिसूत्रस्य भाष्य।
पर्यालोचने पातञ्जितार्थस्य क्रियात्वाभावेप्य लौकिकद्वितीकान्ताप्रधानसा
मर्थ्यादेव द्वितीया। एवं तत्र भवत्यादि विषये सप्तम्या द्यपि अधीते इत्यादीनां।

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

ल० श्री०

२८५

नीतरेतरयोगद्वन्द्वः उत्तरपदलोपित्वाद्धलोपः ल्युडाबुलादिउकारोनुनासिक इति
क एकदेशेनैव तदपहारासिद्धेरितिप्रकृतसूत्रेभाष्येस्पष्टम् अ० ४ कः स्व० ६
त्रिवार्त्तिकं क्रतौ वर्त्तमानाहन्शब्दात्समूहेखइत्यर्थः एवं च षडहःसमूहे
ष्टकोहीनशब्दः तत्फलितमाह अत्र पक्षेलगेरोत्यादिपञ्चभ्योनितियथासंख्ये
मत्रठगणाविति केशादचित्तवनठक् अश्वाद्यस्त्रित्यर्थः वात्येति दिग्भेदेन।
ऊर्द्धिकाल्यतवातभेदाप्रत्ययः सामूहिकइति त्रयोगविभागो यथासंख्यार्थः विष
योदेशग्रहणाद्दिविवशाद्येच ग्रामसमुदायवाचीति वृत्तिः विषयः स्वत्ववा
न्निवासस्तु ननियमेनतस्येति विषयोभेदः देशोत्रग्रह्यतिग्रामसमुदाय
प्राकृतपाश्चात्ययोपाधिः कचिद्देशपदप्रयोगस्तुनानार्थत्वात्संदेहवार
णायदेवदत्तस्यविषयइति तेनात्रपरिगणितस्त्यर्थः भौरिक्याद्यै यथासंख्य

२८५

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

पातइतिचेन्न अनेनैवनिषेधेनपूर्वोत्तरपदनिमित्तकार्य्यात् पूर्वमेकादेशाभाव
ज्ञापनादित्यन्तादिवत्सूत्रेविप्रतिषेधइतिसूत्रेचभाष्येस्पष्टं पूर्णमासादिति य
द्यपिपूर्णमासश्चन्द्रस्तस्येयमितिपौर्णमासीसिद्धाबहुनैवविचार्य्यमेतत् मासादिति मात
रीतिवक्तीते मातरीष्विच्चेति गौरादिषुमातामहादिशब्दपाठेसाम्प्रदायिकइतिभावः
सकारपाठेति प्रत्ययेष्वितिशेषः उदाहरणेष्विति भाष्येबहुव्याकरणात्सकारप्रयोज
नान्तरानभिधानमितिभावः कुधेइतिसाचः शत्रन्तमास्यानिनाधिकरणात्वविव
क्षाष्णेतिकुधस्यस्थानेए ते आदेशाइतिचिन्त्यंप्रत्ययाभवन्तीति भाष्येवाक्यशेषा

दिति

त् तिलान्निष्फलाशब्दादित्यर्थः प्रत्ययस्यत्वार्थेवोवनमिति अनतिप्रकृतिभा
वः शत्रन्तादिति प्रत्ययस्वरेणमध्योदात्तत्वादनुदात्तादिरयं ऊर्णाघुरित्यादि
व्यावृत्तये आहानुनासिकवर्णादिति तत्पुरुषादितिषु लोनुनासिकोनान्यत्रपवोरि

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

द्यावापृ॰ आरापत्युत्तरपदत्पयोरपबादः मरुत्वानिन्द्रः अग्नीषोमे ईदग्नेः सोमे
तीत्वम्॰ वात्तोष्पतो बाचस्पतिदिवस्पतिवत्सातिबचनं सोमेन्द्र इति न तु तत्पुरुषेष्व
तीत्यत्र वेहुत्वयहत्वाद्लुक कस्कादित्वात्षत्वम् महाराजो वैश्रवणः प्रोष्ठपदा
दा इति त्राशिच बचनं सोमेन्द्र इति नक्षत्रान्तरगत्वाद्दोह गुणो उभयत आभ्रपणेना
दित्वाभावेन पूर्वपदात्परैन्द्रशब्दाभावेन निबेधो व्यर्थः किञ्च वर्द्धिरप्यत्रैन प्राप्नो
ति पूर्वान्तवत्वेनैकादेशाविशिष्टस्य पूर्वपदत्वेनेन्द्रशब्दस्यैकदेशविकृतन्यायो
नोत्तरपदत्वेपि तस्यानकृत्वात् एकस्यैकादेशेन परत्यनित्येन पस्येति लोपेना
पहारात् नचपदादिवद्भावेनैकादेशविशिष्टस्योत्तरपदत्वमेवास्त्विति तत्सम्भव
इति वाच्यम् नतत्तरपदाधजनिमित्तकत्वाद्वृद्धेरप्राप्तेः नाद्व्यानतिदेशात् एते
न साम्यर्थ्यादन्त्यवृद्धेरेव निषेध इत्यपास्तं मरुदादिभिरिन्द्रस्य द्वन्द्वे इन्द्रस्यैव पूर्वनि

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

मोनज्ञा ज्ञोति आनुपूर्व्यात् सिद्धमेतत् नाज्ञाकृते ऐजागमे हिलोपः ज्ञाज्ञाति प्र
कृत्यैकाजिति प्रकृतिभावेन भवितव्यमिति भाष्यमुपादाय पक्षे पटेनोक्तं मिथ्ये
मे एव प्रकृतिभावः तथा च ज्ञो देवतास्य ज्ञः स्थाली पाक इत्यत्र न भवति तस्मा।
स्मात् परिहारादिगेणापरत्वाद्विलोपं बाधित्वा वृद्धिः ज्ञाज्ञाज्ञति विधीयते इति भवत्येव।
जागम इति अत्र परिहार इति तदुपासनम् भाष्यकारेणानुडपरिहारोक्त्यानुवृत्तेप
क्षोऽपीह स्यैव बोध्यते एतेन स्त्रीपुंसाभ्यामिति सूत्रस्थं स्त्रैतोदोबाभावपरं भाष्यं
कसंनियोगेनेति अपो न त्रेत्वाहेत्यादि तु छान्दसं रीङः अंगवृत्तपरिभाषया
कृत्वावेतियोचेति च दीर्घो [illegible] ज्ञाते दीर्घोच्चारणं वस्तुतस्तत्परिभाषायाः क
लो भावात् स्पष्टार्थमेतत् ईगागमेन यणादिर्द्वैतावधानं प्रक्रियालाघ।
वार्थम् अनिर्दिश्यमानसर्वादेशत्वभ्रमवारणाय च ङित्वमिति सम्प्रदायः ॥

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

त्त०प्र०

३८३

सूत्रे [illegible] प्रत्ययो विधेयो नुडागमश्च कार्य्यो नञ्स्नञ्यहणांच त्र्यर्थमित्याशंक्य

टिलोपः स्यात् न च नुड्विधानसामर्थ्यात्तैलोपं विधिंस्यतीति न्यायेन तद्विधान।

सामर्थ्यात्तदभावेपि पोऽस्तेदोषइत्युक्तं त्वद्रीत्यास्त्रेलोनुपेचनुड्विधानसामर्थ्या

त्पिरन्यथावद्ध्यावाधात्तदग्राह्मितीतिभाष्यासंगतिः स्पष्टेव ममतुनसावद्धेर्लौ

पस्यबलवत्त्वात् श्रापमितितिपथार्थमग्रमाणासिद्धं तद्बलोव्यात्ययेन साध्यम्

लोकेत्वसाध्येव अतएवकिमः कान्नमितिभाष्योक्तं संगच्छ[illegible]ते अन्यथातत्य।

क्षेमस्येत्वेपरत्वाट्टात्तोदाङ्स्यबलवत्त्वाद्वुलोपस्यसवतोदीर्घोवाधित्वात्वद्रीत्या

वद्धेपूर्वस्यपत्नादेशेतदसिद्धिः स्पष्टेव ममतुवद्धिम्बाधित्वापस्येतिलोपएवं

कारस्यवद्धौतत्सिद्धिः कादेशास्त्वनुडुल्लभः विभक्तिपरत्वाभावात् एतेनछात ३८३

दीनां[illegible]चेतिसूत्रे परस्यवद्धिर्नेत्यनुवृत्तौ शोनंमामामित्यत्रटिलोपेसेनमा

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

कापाच्छुकुलीति भवितव्यमिति अमात्रापनकिमः इत्युक्त्वा तन्त्रे लोभपानिर्देशोलन्दे
ह एवंनेति सर्वपास्ति तेव सूचितमिति सिद्धान्तिमानं किमप्युक्तं तदुत्तरमुभय
स्यापि कस्मादित्यकशब्दस्यापि सर्वात्मकप्रजापतिवाचकत्वेन सर्वनामत्वात् गण
पाठस्तु प्रपञ्चार्थ एवक ... कत्वादीनां त्वनाभिधानान्न सर्वनामकार्य्यमपरस्त्वा
ह किमोपि कोये त्येवसंज्ञात्वेन सर्वनामत्वादिति भाष्ये उक्तं तद्रूपमप्येकदेशयुक्तिः
सर्वादिप्रकारत्वाच्च भाष्याप्रसंमतत्वाद न्त्ये सैव भावभावववत्कारेशस्यापि कोये
त्यादावभावापत्तिरित्याहुः परत्वादिउत्तरलुष्टत्वादित्यर्थः तत्त्वं चेकारविकारवि
धानसामर्थ्येन वत्कादेल्लवत्त्वम् आपमित्यत्र तु परत्वाद्बाध इति बोध्यम् केचि
त्तु गोचङीति सूत्रे नाग्लोपो स्य लोपिय हला ढ्ढेर्लोपो बलीयानित्युक्तं भोष्वे
तच्च सामान्यापेक्षमित्यत्रापि वढेर्लोपो बलीयान् अतएव स्त्रीपुंसाभ्यामिति

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

एवं च कस्मा इत्यपि शेषउक्तः प्रकृतिमह्लः बोध्यं कशाद्यस्येति ब्रह्मस्वरूपस्येवात्रग्रह
णं वः च कायानुब्रूहीत्यत्र शेष कस्मा अनुब्रूहि इत्यत्र साधुरिति बोध्यम् कशाद्य(
स्येति ब्रह्मस्वरूपस्येवात्रग्रहणं एवं च कायानुब्रूहीत्यत्र शेषः कस्मा अनुब्रूहीति क
त्यपक्षे चोक्तः कः शाखाभेदेन च व्यवस्थित विष्णुसहस्रनाम सु च एको नैकः सवः
कः किं यत्तत्पदमनुत्तममित्युक्तं शाखाभेदेन व्यवस्थितेन च संज्ञात्वादस्याः स
र्वनामत्वाभावे कथं स्मायादिः सर्वनामसंज्ञा प्रतिषेधे आधुनिकसंज्ञापा
एवं ग्रहणात् अत एव विश्वेषां देवानामिति सिद्धं तदुक्तं भाष्ये अथ यत्कपं
म: ३ हविः कथं तं कादेशः कस्मा अनुब्रूहीति भवितव्यमप्यत्र शेषः कर्त्रे बाड
ति कल्पकार विप्रतिपत्त्या संशय इति कैयटः प्रातिविप्रति यदुक्तं भाष्ये अथ(
यत्कपं हविः कथं तमः कादेशः कस्मा अनुब्रूहीति भवितव्यमप्यत्र न किमः

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

देसम्बन्धित्वेन अदेयं मन्त्रस्य च प्रत्ययार्थः प्रकृत्यर्थस्य देवतात्वं वृत्तिस्वभाव
लभ्यम् तत्र सम्बन्धित्वेपि न बाधोपि विशेषदृष्टिः दिवेरैरूपेण बाधायदध्यादि
पदप्रयोगोपि ऐन्द्रवधात्यादि इन्द्रदेवतासम्बन्धीति बाधः मंत्रलिङ्गाच्चेति अ
त्रार्थे देवताशब्दस्य दृष्टिः दिवेरैश्वर्य्यकर्मणो देवता तेन त्यक्तेति देवतेति सि
द्धमिति देवानां लक्षणाभावात् अत एवेति अन्नुद्देशेन ब्राह्मणत्यागाभाव इति
शाकाटगीति अग्नेरपभक्त इत्यर्थ इति भावः विश्वेभ्यो देवेभ्यः स्वाहेति लिङ्गाच्च
स्रोव देवतात्वेपि वैश्वदेव्यामिक्षेत्यादौ तद्धितवृत्ति विषये समासो विश्वदेव इति
हमार्षमित्याह पेरत किमोप्य त्रतंत्रेणानिर्देशः शब्दपरत्वेपि किमः कादेशः ।
क्षिप इत्यादौ तिव ।उ। वत् किंशब्दोपि प्रजापतिवाचा अत एव कस्मै देवाय हवि
षा विधेमेति कस्तोप्रजापतये इत्यर्थे कं क कस्मै इति संगच्छते [illegible]

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

सि०कौ०
३८१

ते येन प्रवृत्तिनिमित्तेन तदपूर्वंवचनं तत्रैव स्यस्सात इतिभावः तच्च प्रकृत्यर्थग
तं अपूर्वश्च पत्तिरेवत्तद्धेः योग्यतावशाद्द्वितीयान्तात्सच्चमान्ताद्धाप्र पः आद्ये
उपपन्नाद्द्वितीये तत्पमनविशिष्टे स्वार्थे इतिबोध्यम् द्वितीयं तस्येदमित्यण्
विविद्गम् अपूर्वपतितमित्यादिर्बहुव्रीहिः तत्राह तत्रेति लास्मिनित्यतः प्रा
गनुवर्त्तते तेन नियाने दपिताधिकृतत्वेचेन उद्धृतो स्यात्यवाधिः अष्टा
कपाल इति द्विगोर्लुगनपत्ये लुक् संस्कृतमिति भोजनादि रूपो पयोगफला
क्रियासंस्कारः नतु गुणाधानमेव उषेति वसेः क्विपि सम्प्रसारणे तत्तीयान्ताम
तत्र दोषइति भाष्यकारायमेतात् नत्विति अत्रवृत्तिः शारत्सं सम्बन्धाप्रा मित्तीति।
तेन सावनातितेनसावनातिरिक्त मासाई व्या मासयो रेवानेन प्रत्यय इति बोध्यं
प्रसादेरीति सां नाप्यानुनावरेत्यादि पाश्चमिक वार्तिकं नापूर्वमिति भावः सास्य

३८१

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

चेनक्षत्रवाचकादेवाभिधानस्याभावात् नक्षत्रेणेति किं चन्द्रमणेकारात्रिः।
कालः किंतुश्रेणभक्तगमनः अद्यतनमहोरात्रमित्यादाविवरा४'होः ष्ठारइत्या
दाविवचाधारत्वोपपत्तिर्बोध्या पौर्णमास्यामिति अन्यत्रतुपुष्यः पञ्चमीत्यव
अतएवेति तत्रश्रवणेत्युक्तेश्रानेनचपौर्णमास्यां तुश्रेत्यस्यानित्यत्वंज्ञाप्यते
तेनश्रावणीअवाधकान्यपीतिवृत्तिमतंतुनयुक्तंवाधकान्येवनिपातनानी
तिसर्वादिसूत्रेभाष्योक्तेः संज्ञायांश्रवणाविभावतिसूत्रेश्रवणेत्युच्चारणात्।
ज्ञापकादेवतद्विषयेपिश्रवणशब्दप्रयुक्तवद्भावो नतेनश्रवणाताश्रीतिसिद्धम्
छन्दसाच्छः अत्रविशेषइतिनानुवर्त्तते समन्ताद्वेष्टितः परिवृतउच्यते इत्यपाठः
पुत्रैः परिवृतइतिप्रयोगाच्च तदेकान्तग्रहणंकर्तव्यमितिवार्तिकाच्चदेयमिति
प्रातिरजतादिभ्योञ् ततोऽणपवादः स्वरेविशेषः अरूपत्वेइति अरूपंउच्य

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

चोभयत्रविभाषैवमितिभावः इदंचगोत्रावयवादित्यस्यवृत्तिकारादिमात्रवि
षयत्वमितिवादिनांमतेबोध्यम् अन्यथातुभाष्यविभाषैवेतिदिक् शौः इत्यप
त्याधिकारः श्रौः रागशब्देकालेघञ् रागवाचकात्तत्करणकंजनकमित्य
र्थः सप्रत्ययइत्यर्थः कौमारेतिपर्य्यंतंतेनिवर्त्तते देवदत्तेनेति रागादित्यस्याभा
वेकर्त्तरितीयान्तस्यापिग्रहणंस्यादितिभावः लाक्षारो० रोचनाशब्देनसमाह
रद्रव्यः शाकलोरागद्रव्यविशेषवचनोकारइतिभाष्येतुनैतद्दृष्टं नक्षत्रेणयुक्तः
अश्विन्यादयः केवलानक्षत्रवाचकास्तद्युक्तचन्द्रवाचकाश्चतत्राद्येअ
श्विपूर्वकप्राप्तिरूपयोगस्यासंभवाद्द्वितीयग्रहणं सचसंकल्पवाक्येप्रसि
द्धः नक्षत्रशब्दोप्येवं अद्यकिंनक्षत्रमित्यादिव्यवहारात् नक्षत्रयुक्तचन्द्र
मस्ययुक्तइत्यर्थेअण्प्रत्ययोभवतियोयुक्तः सचेत्कालइतिसूत्रार्थः स

३८०

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

त्रिकस्थालिकस्थुवावतादिहि देशविशेषप्रसिद्धं कुलनाम प्रभृतिकादयो तइन्नन्ता
किञ्च गोत्रादयः स्युरिति प्रभूतम न नभ्यामस्यन्त दर्थेऽस्त्येदं भाष्यप्रामाण्यपाद
यिष्ठ्ये चिस्त्वतात्पर्यम् अनयोरुभयोरपि कौशाद्यादित्वकल्पनेन तु व्यर्थमे
वस्त्वमिति बोध्यम् कौशाद्विभ्य इति पञ्चमी निर्देशादत्र प्रत्ययत्वमेवेत्याह प्रत्य
यइति स तेस्यादिगलोत्त्वे हतेरषाद्यजेतमाद्यक्षत्रपयः स्त्या प्राग्पौवनाआ
तौस्तीत्येव एवमक्तानियामेनैव कौशाद्दिभ्यष्ठिदागौ कक्ष्याशब्दस्य ष्यङ् तद्वि
गौकक्ष्याशब्दस्य प्रतिषेध इति वचनाच्च सम्प्रसारणं तेन गौकक्ष्यापुत्र इत्येव देव
यति देवापृज्ञा पष्ठ्याः पस्यतदपत्य मित्यर्थः करोठविद्धमस्य कालेड वि
द्धीति पाठे कालेडनविद्ध इति समासे तएव निपातनात् कालेडस्यैकारः सत्यमुग्र
मस्येत्यादौ निपातनान्मुक् अनन्तरापत्यार्थमित्यर्थः गोत्रशाखीये एवं

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

गा० शे०

३२९

तिविशेषोऽस्यास्वार्थिकत्वेपिस्त्रीत्ववत्पस्वार्थार्थिकत्वेवास्यगोत्रात्वंताभि
तितशब्दादुत्पन्नस्वार्थिकप्रत्ययस्तुविशेषानुक्तेः सकलस्वार्थबोधकमेतित्र
पत्यार्थकत्वान्नततोगोत्रचरणादिभ्य अचिविशेषेइतियलोपेआमितितकासिद्धिरे
तितदाशयः नचादेशत्वेहस्तिभिरेलोपत्यहास्तिशीर्षिणाहादिभ्य अविशेषे
इतिशीर्षादेशस्तनदन्तः ॥८५॥ हार्षीण्यांअन्तेशीर्षस्यस्यानिवत्त्वेनशिरसश्रा
ष्टत्वाच्चेचतद्धितइति[illegible] शीर्षनादेशः प्राप्नोतीतिलोपत्स्वानयेवाभाव
अतएवब्रह्मतत्त्वेभाष्ये आदेशपक्षस्तूपक्रम्यैषपक्षोनिर्दोषइत्युक्तमेवं
चयेचतद्धितइतिसूत्रेएवंपक्षस्तुकैश्चपो । गार्ग्योरनभिधानमेवेतितन्नाकैः यद्य
कौग्रादिगालेतयोः पटादत्तव्यइ प्रत्ययत्वमेवेत्युक्तिर्भ्यांव्यवधानादत्तशी
र्षनादेशाभावइत्याशयः गोत्रावयवा अवयवशब्दोचैनतोः प्रधानवाची
तेनाप्रधानं-गोत्रंयत्कुलप्रतिज्ञाकरंतदिहगृह्यतेतदाह गोत्राभिमताइतिउ

३२९

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

रा०

म्र सिद्धान्ते त्वजन्तादीन्याद्युदात्तत्वमितिभावः आशीर्भोः अत्र पारिभाषिकं
गोत्रावयवादिति सूत्रारम्भसामर्थ्यात् तथानन्तरापत्यार्थे गोत्राद्देवदत्तान
न्तरे देवदत्त्या याज्ञदत्त्येति भाष्यविजियोक्तिपरभाष्यात् श्रगन्वीवगोत्रप्रत्यक्
न्तेन तत्सदृशे नन्तरापत्यप्रत्ययान्ते विध्यर्थे न्तो नञ्चवापत्येनातिप्रसङ्गः सत्त्व
नभिधानान्नेति केयटः यदि तु अनन्तरापत्यप्रत्ययान्ते देवदत्त्या याज्ञद
त्त्ययोः क्रौड्यादि पाठं कृत्वा गोत्रावयवादिति प्रत्याख्यायते तदा लौकिकगोत्र
ग्रहणोऽपि न दोष इत्यन्ये ङकारो यङः श्चावित्यत्रास्यापि ग्रहणार्थः यकारः सा
मान्यग्रहणाविघातार्थो न्यष्येकानुबन्धत्वाद् इस्येच यहणं स्यात् न तु ष्यङः न
च टापा सिद्धिः अन्तोदात्तत्वानापत्तेः अयं चादेश एव न तु प्रत्ययः औदमेधा
या अपत्ये स्त्रीभ्यो ढकि औदमेध्येया सिद्धिरिति भाष्ये स्पष्टम् ओट इत्युत्तरपाष्टव
त्वाप्राप्तेः अस्यापत्यार्थकत्वाभावे नापत्यस्येति यलोपाप्राप्तेश्च स्त्रियामितिवि.

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

म० श्रो०

३७८

ध्यपत्यमित्यर्थेत्वसाधु तैवेति स्पष्टम् परस्य च वंयोगादित्यादि सूत्रे भाष्ये कौ।
वोजात् अवकर्षमिदं अवन्तीकुरुरिति अत्र ङीषङो लुक् तद्धितलुकीति लु
कन अनुपसर्जनत्वात् अतश्चातपदकरणं स्पष्टार्थम् स्त्रियामित्यस्यापत्य
र्थकस्येत्यर्थः शूरसेनीति अत्रोलुकि जातेरिति ङीषनियते गोत्रत्वाभावात् ए
तेभ्याव्याइति स्त्रियाइत्यर्थः जन्यजनकभावेति दाम्पत्यलक्षण एवंयोग
स्तत्रास्यतेइति मते गोरादित्वान्ङीबिति बोध्यम् लुकित्विति आदपइत्यत्र।
सांग्राजत्वेबोध्यपादिग्रहादिग्रहणादेव पांचमिकानामप्यतश्चेति लुक् तेनक्ष
त्रियजनपदोभयवाचि पर्शुशब्दात् ध्वचोऽतीति तस्याप्र तश्चेति लुकि अनेन
स्वार्थिके तस्याप्यनेन लुकि ईड्. पर्शवीत्यादि सिद्धिः एतेनानन्तरत्वाच्चातु
र्थिकानामेव लुगित्यपास्तम् ङीपीति वोपधान्ताङीष् अत्रोकाइति व्याख्या
नाच्चनङीबितिभावः उदात्तनिवृत्तीति अनुदात्तस्यपत्येत्यनेनङीवद्दन्तः स्या

३७८

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

पदस्य हलादिभिन्नत्वाल्लाक्षणिकत्वम्बोध्यम् एतेनात्राप्त्यविधित्वात् तत्पक्षेस्या
निवृत्त्वस्याप्राप्तेरित्यपास्तम् लक्षणायांस्योनिमृतात्वाप्रयविधितायांश्रस्या
भावेन तत्प्राप्तेः ध्वनितं चेदं जेन पदशब्दादिति सूत्रेभाष्ये प्रकृतसूत्रे च आपि।
यो किम् आङ्गाः स्त्रीत्वप्रधानमेवाचक्षते तेन पञ्चाभिर्वागीतिः क्रीतः पञ्च
वेवा इत्येवबहुत्वं प्रधानमपिव्याख्यानात् तेनाङ्गानतिक्रान्तअत्यङ्गः इत्येवेतिस्य
ष्टमेत्रेवभाष्यकैयटयोः कथमिति बहुत्वेलुकः प्राप्तेरितिभावः अतद्राजत्वा
न्न लुगित्युक्तम् रघूणामिति रघुपाण्डुशब्दयोजनपदसमानशब्दत्वादितिप्रश्नः
लक्षणयेति यद्यपिव्याकरणशास्त्रस्यसाधुत्वनियामकतया तत्सम्बन्धपदत्वमि
त्यर्थेप्रत्ययान्तस्यापत्यादिपदघटितसमासस्य च साधुत्वबोधनेन केवलप्रकृ
ते सदर्थे लाक्षणिकस्य साधुत्वमेवोचितम् तथापिलक्षणयोत्पस्य रघुत्वाद्या
तेपत्योत्पर्येः [illegible] एवंचरघुत्वमेवततोबोध इतिनासाधुता तत्सम्बध्य

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

यसत्वात् आङ्गिगोत्रेऽलुगचीत्यलुक् तु न गोपवनादिषु गर्गभार्गविकाशब्द
पाठेन तून्तुपसंक्रान्तस्य तेनालुगभावे ज्ञापनात् तस्य हि स्त्रुष्ण्यमानान्तभार्गवा
द्युवबहुत्वेऽञो यपक्षत्रियेतिलुकि युवबहुत्वे भार्गवस्य वृत्तेऽस्त्रिभार्गवितिप्राप्त
लुको निषेधाय गोपवनादिषु पाठः अन्यथा गोत्रेऽलुगचीत्येव सिद्धे तद्वैव
र्थ्यस्य यञ्मेव गर्गभगहलंगं मेघ्युनिकेत्यर्थः विशिष्टस्यैव गणे पाठात् गर्गादि
यञो लुको न निषेधः अस्य विशिष्टस्य पाठेऽत्र त्यभाष्यके यटो मानम् न चै
वमाऽ प्रतिकृत यञ्आङ्गा इत्यत्र लुगापत्तिः यस्कोऽप्य यत्र लौकिकगोत्रेऽलु
गचीत्यलुक् युवप्रत्ययस्य यपक्षत्रियेतिलुक्स पिप्रत्ययलक्षणे नाजादित्रा
द्योव्यतीय विषयत्वात् नलुमतेति निषेधस्तु नास्य प्रत्ययो द्दरूपकत्वेप्यङ्गो
द्देश्यकत्वाभावात् प्रत्ययलक्षणेन तस्यानवमार्थ्यत्वेन गोत्रेलुगचीत्यत्राचप

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

कत्विभक्तस्वभावेन बहुत्ववचनेनैव सर्वेषां प्रतीतेः यद्यपि तु त्राभ्यामर्थे समूहगतं
बहुत्वं तद्राजस्य लुगिति निर्दोषः तदर्थे इति तद्राजान्तमात्राश्रितमिति चावेत्
तन्नांग चैत्र मैत्रा इत्यादीन् तत्र चैत्रा वा वयन्वयेन बहुत्वस्य तदर्थमात्राश्रित
त्वाभावात् अत एव [illegible] गार्ग्यकाश्यप [illegible] पगालवानामिति निर्देशः तत्र गालवस्य
ष्यगान्तः अन्यथा यञञोश्चेति लुक् स्यात् न गुरुवत्साग्रायणो घ्यिति नि [illegible] र्देशा
त् क्वचित् ह्रस्वोप्यलोपि छन्दविषये तन्नैवेत्येगके किलोपि प्रवृत्तिः आग्रायणोत्रा
लोपी न गावत्रि मर्गवृतिरूपपलोलुकन वत्सयञञो श्चेति यञञोलुक् तद्राजा
न्तेति व्याख्यानात् पां [illegible] दस्य पाञ्चालस्यापत्यं माणवकाः पाण्डवः पञ्चा
ला इत्यादौ जनपदप्रत्ययस्याप्यक्षत्रियेति लुकि जनपद बहुत्वे बहुत्वे तद्राजप्रत्ययस्य
लुक् सिद्धे वक्ष्यमाणरीत्या जनपदप्रत्ययस्य वा बहुष्वर्थनादि श्राद्धे व्यतीयस्याविषय

त०प्रा०

३७६

प्राग्देशजनवाचकस्ततः षष्ठ्यन्ताद्राजन्यपर्य्यायपत्यवत्तत्प्रत्ययः स्यादित्यर्थः इदं चात्रैव

सूत्रे वार्त्तिकं तत्र सर्वामनुसारेणाह अन्यपर्य्यसङ्घेति भाष्ये तत्वस्यास्तित्वेनोक्तम्

किञ्चतत्त्वेऽपत्यवाचकत्वेसतिस्यात् ज्यादीनां चसतिस्यादित्यन्ये सात्वे

पत्सात्वात् व्युत्पन्नो देशक्षत्रियोभयवचनौ अत्रप्रकरणे सूत्रपाठात् ब

ढेच इदितितपरकेरणात्कुमार्य्याः कौमारः जनपदक्षत्रियोभयवाच्ययम्

उदुम्बरादय इति उदुम्बरोस्तिलखलामङ्कारक्ष्युगन्धराभलिङ्गाः शरदण्डा

श्च शाल्वावयवसञ्ज्ञिता इति भर्म्यगाध्येति सूत्रभाष्यादुद्धृता जमीढाश्चजा

कन्दा अपि बोध्याः वहुष्वर्थेष्विति वहुत्ववदर्थेषु विद्यमाने प्रत्ययान्तेत

द्वयपवस्य प्रत्ययस्य लुगित्यर्थः तेनाङ्गश्च वाङ्गश्च कालिङ्गश्चेति विग्रहे

अङ्गावङ्गाः कालिङ्गा इत्यादौ लुक् सिद्धः द्वन्द्वे प्रत्येकमन्यसंख्याप्रतिपादकवि

३७६

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

[illegible]नुत्तानच्चेतेः [illegible]विः [illegible]
[illegible] लोत्वं कर्त्ते अपत्येतु कुर्वादिगणे कर्त्तह त्रिति पाठ
त्तएव एतदुत्तरं त्यदादीनां फिञ्वाच्यस्यादायनिस्याद इति क्वचिद्दृश्यते सो
ऽन्यः त्यदादीनि चेत्यनेन न तेषां वृद्धत्वात् दृषीचां वृद्धादित्यनेन न सिद्धः भाष्ये तस्य
भावाञ्च्या ओपगविरिति पुनीभवतीभावः वाकिनादीनां यदिह वृद्धमगोत्रं ततः
फिञ्सिद्धे आगमार्थमिदमन्यथा नु भवार्थम् उदीचामित्यनुवर्त्तते तदाह
वेति वृद्धादित्यनुवर्त्तते इत्याशयेनाह वा फिञ्सिद्ध इति प्राचामिति हजार्थम्
अवृद्धात् किम् राजदन्तिः वृत्त्यग्रहणान्नेह दाक्षिः मनोजगो जातौ किम् मान
वीश्मा जनपद जनपदबाचकः सन्नपः क्षत्रियबाचक इत्यर्थः जनपदेति कि
म् डुलोदैहवं अत्राणेव क्षत्रियसमानेति क्षत्रियवाचकशब्देन समानोयः

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

व्यवस्थातु न सर्वत्र शास्त्रे आश्रीयते इति तदनाश्रयणं न यथासङ्ख्याभाव
स्त्वक्रमसंगतमित्याह भाष्यवात्तिकेि यटः णस्यातित्वन्तु भाष्य प्रत्याख्यातमेवप
क्षेइति प्राचांमतेइत्यर्थः तिकादिभ्यः तिकादिगणे कौरव्यः पठ्यते सचकुरुना
दिभ्योणस्य इति व्युत्पन्नो ब्राह्मणगोत्रवाचीति ण्यपक्षविचेति सूत्रस्य वृत्तिस्वर
सः परमप्रकृतेरिति कोशलशब्दात्कर्मारशब्दाच्चेत्यर्थः विकृतनिर्देशास्त
र्हिव्यर्थः स्यादित्यत आह प्रत्ययेति सूत्रे च कौशल्यापत्यादिप्रयोगश्रवमा
णप्रकृतिभागानुकरणं आभ्यां परः किन्न साधुरित्यर्थः अन्ये तु आयनो।
देशोऽन्तरं प्रत्ययस्य युडागमो निपात्यते अन्यथा प्रत्ययादित्वाभावात्सनस्या
दित्याहुः कोशलस्यापत्यमिति सूत्रे वृत्त्यपाठ इत्यन्ये छागेति अपिनाकेवलयो
रपि कौर्म्यायणिरिति कर्मारस्यात्रः कार्मारस्यापत्यमिति विग्रहः अद्कुचाङिति।

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

वद्भावत्वप्रतीतेः स्त्रियाः किम् औपगवस्यापत्यं युवा औपगविः प्रकरणादि
गम्यात्र कुत्सा गोत्रेति किम् कारिकेयस्याणित्वं लुचुकापत्या अपत्यं पौत्रो चु
कायन इत्यादौ वक्ष्यन्ते · वतण्डा अपत्यं वातण्डो नाल्म इत्यत्र तु पुंवद्भावेन ङीन्
लुकोर्निवृत्तौ साप्तिद्धेति बोध्यम् वृद्धाट्ठक् गोत्र इत्येकदेशेन चानुवर्त्तते सौवीरे
ष्विति प्रकृतिविशेषणं भागवित्ति तार्णबिन्दवाकशापेयादेवावयमिति निवृत्तिः
किं नन्तस्य सौवीरत्वाद्युवावितिचिन्त्यप्रयोजनमेतदेवध्वनयितुं वृद्धतस्मात्
त्रं नेहोपन्यस्तम् किं नन्तस्य सौवीरं गोत्रस्याभावादाह फिन्तादिति तैकायनिः
सौवीरोऽसौवीरश्च तेनात्र प्रत्युदाहरणत्वं तैकानीय इति भाष्यादाहृतं च संगच्छ
ते कथं दाह अत्राधिसौवीरगोत्र इति सम्बध्यते भिमतेन तु न तस्य सम्बन्धो व्या
ख्यानात् गोत्रत्वाभावाच्च वस्तुक्रमसंगतमित्याह नोपेयत्विति पूर्वनिपातः।

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

न०श्री०

३७४

त्ति ण्णादिप्रत्ययेष्वपि वर्णमात्रप्रत्ययः उच्चारणार्थोऽकारः आदेशास्त्वका
रान्ताः अन्तएव वर्णग्रहणपक्षे कर्म्मउप इत्यत्र दोषवारणाय ङस्यानिमित्तं प
ष्टकार इति भाष्ये व्याख्यानं यद्यपि संघातग्रहणपक्षे कर्म्मउ इत्यत्र दोषवारणा
याङः स्यानिमित्तं षष्टकार इति भाष्ये व्याख्यातं यद्यपि संघातग्रहणपक्षो विभाष्ये
उक्तः अव्युत्पत्तिपक्षाश्रयणेन करणादिष्वणादिषु न दोषः नोत्पत्तिकेऽपि पञ्च
मीसमासेनाद्यत्रोपपदस्यानिवद्भावान्न दोषः सन्निपातपरिभाषया वा कार्य्य
ट इत्यत्रार्थवत्परिभाषया न दोषः तथापि लघुत्वाद्वर्णग्रहणपक्ष एवयुक्त इ
ति बोध्यम् ऊञ्चद्भावादिति वृद्धिनिमित्तस्येत्यादिनिषेधः सौत्रस्यैव न भस्या
ढ इत्यस्येति भावः स च प्रत्ययोत्पत्तेः प्रागेवेत्याह गार्ग्यशब्दादिति पुंवत्त्वेना।
र्थस्यानिवृत्तावपि स्तन सर्वगोत्रस्त्रीवाचकत्वं गर्ग्गीत्वा च गाठको न हि वक्षामुपपी

३७४

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

नारदः औक्ष्ण इति ननु प्रकृतिभावादल्लोपोपि न स्यादित्यत आह बहर्वेति त
स्ण तक्ष्णोण उपसङ्ख्यानमित्यत्र भाष्ये एपकारिलक्षणोलोपः क्षत्राद्घ इति
स्वत्त्वपग्रहणं व्याख्यानात् लिङ्गादिति अन्यथा प्रत्ययविधौ तदन्तविधिनिषे
धात्तेभ्य एव स्यादिति भावः आद्यकुलीन इति एवञ्च ईकार उदात्तः कुले चाद्य
त्वप्रतीतिः कुलीनशब्देन समासे तु तदप्रतीतिरिति भावः बहुकुल्य इति बहुच्प्र
यः पक्षे ख इति तेनादिवृद्धिरहितमपि रूपं द्वेवदिति अन्यतरस्यामित्यनुवर्त्तये
तिशेषः शत्रुरिति अपत्य इति कल्पितार्थेनान्वाख्यानमात्रमिति भावः लप
नशब्दे सहयुध्यावपतीति विग्रहे पतेर्न प्रत्ययः सहस्य स आदेश इत्याह अङ्गस्य
स्यानुवर्त्त पञ्चम्याविपरिणम्यते तदाह अंगादिति तेनाटचष्टस्य न अत्रेठस्यसा
गन्तुनाकारेणोच्चारणार्थेन नैष्टशः वर्णमात्रं स्थानि टगादिप्रत्यये घपिवर्णमा

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

त्यर्थे विवक्षायां गोत्रे लुगचीति लुकि प्रतिषिद्धे तत्सन्नियोगशिष्टत्वादेशानि
वृत्तौ वद्धाच्छः आगस्तीया इत्यादि वद्धिकसिद्धिरिति वोध्यम् यच्च प्रकृत्यैका
जित्यतः प्रकृत्येत्यनुवर्त्तते तत्र नेति वाच्यं प्रकृत्येत्युक्ताऽनेनैकस्येति न्यायं
वाधित्वाऽस्त्रोपो न इति लोपो निवार्यते इति प्रहुर्वैतिस्तत्र भाष्ये स्पष्टम् तदा
ह राजन्य इति शङ्खादाविति तज्जातीयत्त्रियामित्यर्थः टिलोपो नस्तित इति
श्रोत्रः अश्वोपत्याद्युपलक्षणमिदम् राज्येष्टोहितापक संयोगादिश्च
इनण्यनपत इत्यत इनणीति वर्त्तते इति च निवृत्ते श्वालो एकयोगत्वे अजातौ
श्वास्त्र इति निपात्यते इत्यर्थे पिश्वालतोन सिध्येत् अनितिनम इर्वे इति नि
षिद्धमत आह योगविभाग इति अकृति भावनिषेधो हिलोपः सिद्ध एवं चात्र
निपातनसामर्थ्याद्पत्य इति न संवध्यते अजादित्यस्य समर्थेन समासः अत्र
मंडूकप्लुत्याऽपत्य इति संवध्यते नत्वऽपत्ये जाताविति जातौ किम् श्वालो

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

समुदायोऽत्र पठ्यते इति तद्राजस्येति सूत्रे भाष्ये गोत्रेऽलुगचीति सूत्रभाष्ये च ध्व
नितं तत्फलं तद्राजस्येति सूत्रे निरूपयिष्यामः तिककि अत्र पूर्वोत्तरपदयो
रुभयत्रापि लुगविशेषात् उपकादिभ्योऽद्वन्द्वे इत्यस्य द्वन्द्वे इति नानुवर्त्त
तेऽत्यर्थं सूत्रद्वाह द्वन्द्वे चाद्वन्द्वे इति आष्टकिकापिष्ठलयः इति इदं भाष्यस्पष्ट
म् एतेन आष्टकैकपिष्ठल्योपि तिककितवादिषु पठ्यते इति वृत्युक्तमपास्तम्
आगस्त्य आगस्त्यशब्दादप्यत्राभिति सूत्रे कैयटे स्पष्टम् अगस्ति प्र
कृतिक गर्गादियञन्ते तु यञञोश्चेति लुका सिद्धम् कुण्डिनपर्याये अनान्ता कुण्डि
नशब्दात्तस्य भार्येत्यर्थे ङीपि निष्पन्नः कुण्डिनीशब्दाद्गर्गादियञ्भिन्नस्याण्
इति पुंवत्वे प्राप्ते नएव निपातनात् पुंवत्वाभाव इति भस्याढे इत्यत्र भाष्ये स्प
ष्टम् एतेन कुण्डिनप्रकृतिक गर्गादियञन्तस्याप्यत्र ग्रहणमित्यपास्तम्
कुण्डिनीत्येव गर्गादिषु पाठात् तोयथा भावाच्च लुगिति तेनागस्तीनां छात्राः

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

ल०शे०

३७२

प्राप्त्रवणात् वस्तुतोत्रशार्ङ्गीयंगोत्रेभाष्यरीत्या यस्कादिभ्यः शास्त्रीयगोत्रेए
वप्रत्ययविधानात् अतएववान्यस्मिन्निति सूत्रेगोत्रपूर्वनोः समावेशयोः
त्कानत्यत्रदोषः शंकितोभाष्ये अन्यथासिद्धान्तेप्यस्यदोषस्यसमाधेयत्वे
नतत्रैवाशंकापरभाष्यासंगतेरित्यलम् तद्राजस्येतिसूत्राद्बहुष्वित्यादिवर्त्त
ते नतद्रूपेतिकिम् औपयास्कोः वहुत्वेकिम् यास्कः अग्निअग्निरसादित
श्चेतिढक् अन्यस्मिन्नपत्येप्यलितिवोध्यम् वहुत्वेइति तद्रूपेतेनतुल्लिमामित्यपि
वोध्यम् युधिष्ठिराइति वाकादित्वादिञ् भरतानांप्राच्यत्वादयसिद्धेपुनस्तस्या
दानमन्यत्रप्राच्यग्रहणेभरतानामग्रहणार्थं नोनेनः प्राच्यामितिलुक् भर
तपत्नोर्न यौधिष्ठिरिः पिता यौधिष्ठिरायणाः पुत्राइति अन्तर्गणाइति गोपव
नादयस्त्वविदादेराकृतिगणाबोध्याः इदमत्रैवभाष्येस्पष्टं गर्गाभार्गविकेति

३७२

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

दत्तआह चटकस्येति एवञ्चस्त्रैचटकाया इति व्यर्थमित्याह लिङ्गविशेषे
ति अजादित्वादिति तत्रसामान्येनद्वयोरनुकरणमितिभावः स्त्रीभ्यो अच
निर्द्देशोयंतदभिधायिप्रकृतिभ्यश्चायंप्रत्ययः शीलहीनाअनियतपुंस्कादा
स्यादयः अङ्गहीनाकाणादयः अतएवेति शुभ्रादिपाठकल्पनयेतिभावः
प्रकारान्तरमपिप्राग्युक्तम् मातृष्व चात्पितृष्वसुरित्यनुवर्त्तते षष्ठ्याचविपरि
णम्यतेइत्याह पितृष्वसुरिति छकोरिति इदन्तेभ्यइतश्चेति ठक्प्राप्तः छजिति
गर्गादित्वात् इतियलोपइति ढेलोपस्त्यस्यतुनप्राप्तिः परत्वेपादेशोबाधात्
अपत्यप्रत्ययस्येति प्रवराध्यायप्रसिद्धं टकस्येत्यर्थः अपत्याधिकारा
न्यत्रलौकिकंगोत्रमितिभावः यस्कस्यापत्यंयास्कः शिवाद्यण् तदन्ताद्बहुनि।
अतोयञ्चरतिफिञ्चियास्कायनइत्यत्रयुवप्रत्ययस्यतुनलुक् विहितविशे॥

न

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

त्वा०शे०॰

३७१

दाक्षायणः इति किम् दाक्षिः प्रवाहणस्य उत्तरपदस्येत्यधिकारः अर्द्धात्य रिमाणस्येत्यतः पूर्वस्य तु वेति चानुवर्त्तते तदाह शब्दस्योत्तरपदस्येति शब्दस्य त्यवपवषष्ठी प्रवाहणः सुभादिः उत्तरपदस्य वृद्धिमत्त्वे पितद्विधानं पूर्वपदस्य वद्धभावेपि वृद्धिनिमित्तस्येति पुंवत्वप्रतिषेधार्थं जानेश्चेतिनिषेधस्तु अस्मा देवज्ञापकादनित्य इति बोध्यम् तस्मात् तच्छब्देन ढः पराभ्यश्यपते प्रवाहणस्य चे ति वर्त्तते वा स्येति सेचे च इत उत्तरं विकर्णेत्यादिभ्यो वेयइत्यन्तो ग्रन्थो विपरी तलेखवस्तुलोके एवक प्रमादात् कल्याण्या ढक् सिद्धे पीनङ्चेर्म्मिदाढकतुनि त्य इति बृत्त्यादिव्याख्यानादिति भावः पूर्वाग्र स्त्रीभ्यइत्यनेन अत्र इनङ् विधौ पक्षे इति तदभावे ठगित्यर्थः छन्दोग बाद्युत्तरपदस्य महते सौभगायेत्यादि तन्त्रात्रादित्वादनिष्ठान्तत्वान्नोत्तरपदवृद्धिः स्त्रीलिङ्गनिर्द्देशात्पुंसि नत्याद

३७१

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

ज्ञापेनाह स्त्रीप्रत्ययेति तदन्तप्रातिपदिकादित्यर्थः तदन्तस्य प्रातिपदिकत्वं च
लिङ्गविशिष्टपरिभाषया प्रातिपदिकत्वादीनां तद्विशिष्टबोधनादवसेयम् तेन दा
वाद्य एव व्याख्यानात् तेन दरदोऽपत्यं दारद इत्यत्र न ठक् तदत्र दरदोऽपत्य
स्त्रीत्यर्थे लिस्त्रीप्रत्ययोत्पत्तेः प्रागेवाणोऽतश्चेति लुक् परेत्वत्र स्त्रीभ्य इत्यर्थेग्र
हणमेव अत एव पित्ध्वसमात् घास्मृपां दकि लोपविधाने संगच्छते दरत्स्यडवि
डपष्ठउशिगिभ्योऽनभिधानात् ठगभावः शिवादिपाठाद्वाध्वनितं चेदं स्पष्यन्ध
केति सूत्रे भाष्य इत्याहुः निरूपितं चेदं भाष्यप्रदीपोद्योते वाप्यहणमिवन्त्रवेष्ठनर्थ
ग्रहणमे शिवादित्वादिति तेन सपत्नेति पाठेपि लिङ्गविशिष्टपरिभाषया स
पत्नीशब्दादपि बाधसामान्यचिन्तया ठकं बाधित्वाऽणिति बोध्यम् तस्येदमि
तीति शिवादिपाठादिस्तुचितं तस्याकृतिगणत्वात् इतश्च अनिञः किम्।

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

षीभ्य इत्यपत्यार्थे ढक् तद्विशेषणं तदाह अवृद्धेभ्य इत्यादि ऋष्यन्धक अन्धको
दवस्यापो वंश्या ऋषयो मंत्रद्रष्टारः ऋषिभेदस्तद्वृत्त्वाच्चैतेषां तत्त्वम् मातुरुत्
अर्थगतं स्त्रीत्वं शब्दे आरोप्य पूर्वाया इति निर्देशः मातृशब्दस्य जननीवाचि
न एव ग्रहणमभिव्यक्तपदार्थत्वात् द्वैमातुरः द्वयोर्मात्रोरपत्यमिति तद्धितार्थेति
समासः तेन धान्येति इदं चिन्त्यम् तादृशस्त्रीवाचकतायाभिव्यक्तेस्तस्यावश्यक
त्वात् लिङ्गविशिष्टपरिभाषया प्राप्तेः वैधा मात्रेय इति एवं च विमातृशब्दान्न
स्युदाहार्य इति भावः अनृषाय एवेति नत्वक्षतयोनित्वं कन्यात्वमिति भावः व
त्सादीनां मल्लपुत्रत्वाद्विकर्णादी अपत्यत्वासंभवाद्वत्सादयस्तदपत्ये आरो
प्यते प्रवृत्तिनिमित्तकाइत्याशयेनाह वात्स्यस्येति पक्षेऽञिति पूर्वेणत्वाबाधानु
ग्रहणानुवृत्तेरिति भावः स्त्रीभ्यो स्त्रीशब्दः स्वर्यते तेनाधिकार्थावगतिरित्या

३७०

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

याविहितमित्येवाणलिङ्गे अकृत सूत्रभाष्योक्तमसंगतं स्यात् शिवादिभ्यो गो।
त्र एवेत्यन्यत्रेति नियमेन चारितार्थ्येनाणग्रहणं विना तदसिद्धेरिति वाच्यम्
विधिनियमसंभवे विधेरेव न्याय्यत्वेन विधित्वानुरोधेनाण एव विधिरिति भाष्या
शयात् अणग्रहणं तत्त्वत्रपठितानां ऋषिवणशब्दादीनां बाधकस्य लेनान्तलक्ष
णस्यत्येनिञ् एव विधानं स्यान्न त्वणा इतीति भाष्ये एव स्पष्टम् यत्तु वेडिकादि
स्त्वे जनपदशब्दात् क्षत्रियादित्यधिकारस्थप्रत्ययान्ताद्धन्दूत्यात् क्षुद्रकमा
लवा गोत्रे क्षेत्रिवृत्ति शौद्रकमालवकमित्युक्तं न तत् तत्र लौकिकगोत्रत्वात्तेषे
णां निर्बाधम् अतिप्रसङ्गस्तु आरोपे सति निमित्तानुसरणमिति न्यायेन परि
हार्य्यः अपत्याधिकारात् परमिति भाष्यपदग्रामिद्वोऽन्यपर्य्यायः ततः पूर्वस्मिन्
राजन्याद्यपि चानि लुग्विधायके स्त्रीपुंसामिति सूत्रभाष्ये णल्लौकिकगोत्रग्रहणं।
त्योक्तत्वादित्यन्यत्र विस्तरः आवश्यान्ये इत्यादेर्विशेष्यं प्रकृतिभ्य इति नदीमानु

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

नैचश्चेति सूत्रे गोत्रप्रत्ययान्तप्रकृतिभ्यो येषां विशेषविधानेन न तासामप्यो
यञिञोश्चेति वधून्सुतत्ति सिद्धेः शास्त्रीयगोत्रं च युवत्वानाक्रान्तपौत्रप्रभृ
त्यपत्यरूपं तदर्थकत्वं च शास्त्रीयप्रक्रियानिर्वाहाय शास्त्रकल्पितं वापत्य
लौकिकग्रहणमपि यत्र शास्त्रीयस्यैव ग्रहणं राजन्यमनुष्यशब्दयोर्लोके जा
तिप्रकारकबोधजनकत्वेऽपि प्रक्रियादूषणाय राजश्वशुरादित्यागे गोत्राधि
कारे पाठात् कल्पितं शास्त्रीयगोत्रार्थकत्वं अत एव राजन्यादिभ्य उदीच्यां व
द्धादिति फिञ्नेन अत एव म्लुचुकल्पष्टवापत्यं ग्लोचुकायन इत्यत्र फिञन्ता
द्यूनि फिञ्चेन वृत्तिमते तु स दुर्वारः लौकिकत्वस्य बाधायप्रसिद्धं च लोके त
त्रैव गोत्रव्यवहारात् अतिनोः स्त्रीपुंसाभ्यामिति सूत्रस्य भाष्ये स्वरसाच्च न
च शिवादिभ्य इत्यत्र गोत्रग्रहणमस्त्येव न च बाधकबाधनार्थमिञ एव विधि
रेवं स्यादतो गोत्रग्रहणं न बाधकस्यैवाभावात् तत्रेञ्च बाधनार्थं शिवादिभ्योऽव

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

सम्यगेव तत्र पूर्वसूत्रे आंगिरसस्तु स्त्राऽन्यांगिरसे यञभाववच्चाप्यितद्भाव
एवोचितः विधित्वस्येवौचित्या योगविभागसामर्थ्येनकपिबोधयोरिवास्यापिगणे
पाठाभावएवानुमीयते गणपाठे तु आंगिरस इत्येतद्विछेदनांगिरसेपि यञस्या
दितिशिवादिगणेस्यपाठोपि यदित्रामातिकस्तदानांगिरसे चरितार्थ्येत्यतस्यांगि
रसेयञावाधः एवंचानांगिरसेवातेश्रापजीतिचिन्त्यमेवेत्याहुः निवृत्तमिति इ
दम्बत्यनुरोधेन प्रकृतिलुक्सूत्रे भाष्येगोत्रसम्बन्धात्सूत्रपर्यन्तं गोत्राधिकार इति ध्व
नितत्वात् तत्रभाष्येऽपत्याधिकारात्परं अवाध्याय प्रसिद्धरूप लौकिकगोत्रग्र
हणं गोत्रे क्षोऽधृतिसूत्रे राजन्यमनुष्यग्रहणं ज्ञापकमित्युक्तं अनन्तरापत्ये गांगेया
दितु जामदग्न्यादिवत्तद्वेपेण साधु नचैवं गार्गीप्रभृतिभ्यो प्रकृतिवत्कृत् न स्यात् प्र
नोगोत्रत्वाभावात् सूत्रन्तु दाक्षेयीत्यादौ चरितार्थम् इतिवाच्यम् उदाचौव
धादितिसूत्रेऽगोत्रादित्युक्तिसामर्थ्येनतश्चेतिसूत्रेऽनित्र इत्युक्तिसामर्थ्येन।

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

ष्यां लाभमर्थमाह तदवयवोऽत्रिति प्रवरेति एतदेवच लौकिकगोत्रं एतत्तस्सू
चेयूनि लुकगोत्रावयवात् स्त्रीपुंसाभ्यामित्यादौ भाष्ये स्पष्टम् लोहितादिकार्य
मिति स्त्रियां ष्फक इत्यर्थः आंगिरस इत्येवेति तत्र पक्षे तत्पर्यवसितदाह आङ्गिरसे
त्विति आङ्गिरस एवेति नियमस्तु न गर्गादिपाठस्य वैयर्थ्यापत्तेः स्त्रियां लुक सत्त्वे।
न यञोऽकार्य इति व्याख्यानेन चास्य लोहितादिकार्यार्थत्वेन पाठ इति न मास्तम् शिवादिग
णोपठ्यमानं तु लुक स्त्रियां मिति न यञ् नवतराड् देश्चे त्यस्य विभाग एवेति वा ध्यमं वि
हितत्वेति अनन्तरस्येति न्यायवलेन[illegible] मिदम् वक्ष्यमाण इति आत्रिभ्यो निति सूत्रे
ण त्वर्थः तत्र प्रतिपदोक्त परिभाषया अश्व्यण एव ग्रहणमिति न युक्तं इञोऽंशे तद
संभवेन तत्साहचर्यादणंशोऽपि तदभावेन्नः पर तु बृतत्वाच्चेति सूत्रमास्तिवत्पाश
येन किमर्थमित्याशयेन किमर्थमिदमुच्यते गर्गादिभ्य इत्येवेति यं लुक स्त्रियां
मित्यपि तत्रैवो चैते त्याशं आगिरस इति विधीयते त्युक्तं भाष्ये तदाशयस्तु पर्वपक्षे।

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

प्रतिषेधः वाहुनोस्तु आधुनिकस्यापत्यं वाहवेयवन्धस्वन्धिशब्दानां कार्य्यंतत
सदृशप्रतिषेधइतिनोक्तम् तत्रगोत्राभावेइतिप्रकृताभिप्रायेणैतदेवध्वनयतो
ऽवधुत्यानुवादेनसम्बन्धिशब्दानामित्याद्युक्तम् एवंचायंन्यायः सर्वविषयइति
वोध्यम् वाक्यादिसूत्रेपाठान्नद्धितविषयएवेतिकश्चिचेत् अनृष्या आनन्तर्य्येति लुगप
त्यमित्यनेन आनन्तर्य्ये अनन्तरापत्ये इदन्चत्यनुशासनेन भाष्येतु ऋषिभ्योऽनन्त
रेत्यपत्येऽसमर्थसमासेनदर्शितः येत्वनानृषयः पाठान्नेतेभ्योऽनन्तरेपीत्यु
क्तम् निषेधसामर्थ्याद्देवात्रगोत्रेइत्यस्यासम्बन्ध इतितद्भावः प्रकृतेतुगोत्राधिकारीति
नियमाच्छादे[illegible]ः गर्गादि रामोजामदग्न्यः पाराशर्य्यो व्यासः इत्यनन्तरेगोत्रत्वा
रोपाद्वोध्यम् यञञोः एयक्षत्रियेत्यतो लुगिति तद्राजस्येतिलुक्त्वा बहुषु तेनैवास्त्रिया
मिति यस्कादिभ्यः इत्यतो गोत्रइतिचानु[illegible]वर्त्तते प्रवराध्यायप्रसिद्धं तिद्धगोत्रत्वा
चित्वम् यञञोश्चेत्यस्य तत्राह यञन्तानामिति निर्दिश्यमानपा[illegible] भाषालुकसम्बा

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

ल०प्रो०

३६७

तिभावः यञिञो अधिकृतं गोत्र इति यञिञोर्विशेषणं फक्तत्पनि गोत्रे कि

मृस्तुतं गर्गादिभ्यश्चातुर्थिकेऽञि सोऽतद्भ्मेऽपत्ये मत्यभूत् शार्ङ्गरवक नयु

वत्से पदे तदपत्ये भ नगुत्वाद्यापोषेण प्रयुक्ते अन्यथा नगुवत्सयोः शार्ङ्गरव

नक एवं भावित्वादसंगतिः स्पष्टैवेति केचित् अन्यः कृत्रिमपुत्रादिः आग्रायणो

नडादिफगन्तः दाक्षिरिति अस्य ऋषित्वेन बाह्वादित्वादिञ् शार्ङ्गरवको विद

दीनाम्यांफकोऽभावेऽत्र अष्टादिरिति भारतप्रसिद्धोऽस्य दाक्षरस्तेषामादि कालाः

अभिव्यक्तपदार्था ये स्वतन्त्रा लोकवि[illegible]श्रुताः शास्त्रार्थस्तेषु कर्त्तव्यः शाब्देषु

न तदुक्तिषु प्रयुक्तेः अभिव्यक्तेत्यनेनावयवार्थाभिधायित्वेन विशिष्टरूपोपा

दानेपदकार्थ्य एवचापं स्वतन्त्रा इत्यनेन गोत्रानिरासः लोकविश्रुता इत्यनेनाय।

युक्तत्वं निरस्तम् तदुक्तिषु तत्सदृशेषु बाह्वादिभ्यश्चेति सूत्रभाष्यपिवाक्ता।

३६७

दिष्वन्मतिषुपेषोदर्शनं लोकविदितादिषु तत्स्वरूपे लौकिके गोत्रभावेन तेनान्यत्र

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

नचयववोरवयवस्त्वाङ्गीकार्यश्च:परस्मिन्निति सूत्रआदेशात्पूर्वत्वे गरुड़माले वैय्याकरणाद्युत्पन्नायादेशापादकभाष्यादिग्रन्थविरो
ध:आदेशावयवस्यैके स्यादेशग्रहणेन ग्रहणात्तत:पूर्वस्य कस्यचिद्विधेरसम्भवेनादेशाभावादिति वाच्यम् ध्वान्याप्रवें विऊः स्याव
यवाविस्पर्धस्य हरदत्तेनस्पष्टमुक्तत्वेन चोरवयत्वस्यानुक्तत्वेन दोषाभावात् ५

ननुतेन तदेशोनवाधइतिसमाहितमित्यंन्स्यात् एवमप्येनेतित्वर्थमितिचेन्न प
त्रत्वाभ्यांपरस्यत्रसत्कार्यावकुनिषिधस्तत्रैव चेत्वमेचोर्विषयनिर्देशनर्त्वन्नात्
सम्यात् तेनदाधध्वप्रवित्तित्यादीन ऋपेरनिषेधो येननाप्राप्तिन्यायेनतद्
तेघत्वान्तरिति वृद्धेरेव तेनबाधीतिकेसंख्यापाः सम्चत्सरेतिवृद्धिर्भवत्येव प
दान्ताभ्यांकिम् एतोयत् नास्यघात्रावातइत्यादौमाभूत पूर्वौ इकौयवो अ
भक्तत्वेहि इश्चाजेश्चयमेन्त तस्मादणानाव्योनस्यात् प्रातिपदिकस्योवकुत्वादिति
हरदत्तः गोवकु गोत्रवोधवीयेतत्सम्बन्धवपस्यमित्यर्थे कुञ्जादिभ्यः परः प त्ययाद्
त्ययो: च्फञिमकार: कौञ्जायनीत्यादौ वृत्यर्थ: चकारोवातच्फञोरित्यत्रविशे
षणार्थ: ब्रातच्फञो एगाणोग्रामणीपूर्वादित्यतोनोनुबर्त्तते तद्राजत्वादिति
ण्यादयस्तद्राजाइत्यनेनलुगिति तद्राजस्यवकुष्वित्यनेन स्यस्यैतिभाव: स्त्रियां
मिति स्यप्रत्ययेहि योपधत्वात् ङीप्स्यात् टाप्श्चस्यात् इत्यस्त्रियामित्युक्तमि

हरदत्तइति सच्चितास्वरसस्कृयजञशब्दात् गोपेजदुर्लभ:विस्पस्पपदत्वान्नचात्तर्वर्तिनीविभक्तिमाश्रित्य तल्लिद्धिः पदत्वस्य स्यान्य
त्वे स्तित्वेनानाल्विधा [illegible]

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

रात् तृतीयस्य तस्मात्प्रत्ययत्वाभावादिति भावः एवमिति पितामहादीनामपीति।
सिद्धान्तपक्षे पञ्चमादौ ऽपि तृतीयाद्युत्पत्तौ गार्ग्यायणा इतीष्टसिद्धे मूलाप्रकृत्य
नन्तरापत्यग्रहणमपत्यपानाद्दनिष्टमपि प्राप्नोतीति परानिगोत्रादेव न तत्र लभ्यत इति नि
यमार्थगोत्राद्यनीति आद्येतुपक्षे पञ्चमेपि चतुर्थीतस्त्रप्रत्ययः स्यात् ननुतृतीयप्र
चिगोत्रप्रत्ययान्तादितिविध्यर्थमेवस्यात् ननु नियमार्थमितिपितामहादीनामपी
तिपक्ष एव व्याप्यानितिबोध्यम् स्त्रियांतुनेति आस्त्रियामितिपर्णविभज्य तत्रपूनीत्य
लुवक्ष्यमाणेऽपि अपित्र्यप्रत्ययमवाविपरीतमप्यस्त्रीयुवानेत्यर्थ इति भावः अतइत्यनेनाधि
कृतप्रातिपदिकस्यविशेषणत्वात्तदन्तविधिरित्याह अदन्तमिति अस्यापत्यमित्यादि
दौव्यपदेशिवद्भावाद्विबोध्यः व्याकोऽत्रैवदव्यास एव प्रसिद्धत्वात् नचाभ्याम्
ननु वक्ष्यमाणापवादावेतौ इति नैतद्विषये वञः प्रसक्तिः नचविषयभेदेकथमपवाद
त्वंविषयभेदेप्यवितादेशेननुलोबाधस्यैपंकितत्वात् नतेषितिनिबधे ननुदोन

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

मित्यादीतिभावः अभिष्ठोत्पत्तिलन्मात्रे। नत्विष्टासिद्धिरित्यर्थः अत्रपक्षेउपगोरलो
पलिङ्गावष्ये।पगवादिभ्योनिवृत्तायेनियमार्थमेवेदम् नचैवमप्यंनैत्विष्टासिद्धिरित्य
र्थः॥ नन्तरापत्यप्रत्ययान्तागोत्रेप्रत्ययोदुर्वारः गोत्रेएकस्यैववृत्तत्वेननियमाबाधा
त् नचगोत्रपदेनापत्यसमुदायलक्षणायासपापमप्रकृतेरेवेतिवाच्यम् अपत्यमि
त्यनुवृत्त्यैवसिद्धौगोत्रग्रहणवैयर्थ्यापत्तेरितिवोच्यम् भाष्येप्रत्याख्यातत्वेनेष्टा
पत्तेः यत्रगोत्रेबोधनीयेएकशब्दः प्रत्ययप्रकृतिर्नानेकेइत्यर्थः यदिप्रत्ययान्ता
त्प्रत्ययः प्रकृतिःस्यादिति यथाएकशब्दः प्रथमवाचीप्रथमः शब्दोगोत्रेप्रत्ययमु
त्पादयतीत्यर्थः प्रथमत्वंचसर्वेभ्यलात्वं सर्वेभ्योनन्तराप्रत्ययस्पष्टम् तथान्येइष्टासिद्धेः प्र
त्ययमालायाश्चनिवृत्तयेन्त्यपःनिष्टमात्रनिवृत्तये तत्राद्यो:उक्तःस्पष्टम् तृतीरति
ततीयत्वंचमूलपुरुषापेक्षयायजमानपञ्चमाइत्यादौविजातीयेनापिसंख्या
॥श्रीरत्न रत्नदर्शनात् श्रीपगवादिति तस्मादेवेत्यर्थः नन्वपगो

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

ण्मादिसूत्रपूर्वोक्तार्थकल्पनापेक्षया। पितामहादीनामप्यपत्यमित्येतत्कल्पनस्य
वयुक्तत्वादतएवापात्यप्रभृतिसूत्रेस्वरसतः संगच्छते दशाद्युभुक्तेषु यस्य कुलेप्र
शविवाहिता नास्ति स समानपिवेदित्युक्त्वा यथा एकपातेसर्वेषां पातस्तथा तदुहि
तस्यैकस्य सर्वानप्रत्यपान्तहेतुत्वेनापतत्वमपियुक्तमितित्यवधेभाष्येप्रा तत्कार्थो
धुपाख्यानेचस्यष्टमेवैकस्य सर्वानप्रत्यपान्तहेतुत्वं अपतनादपत्यमिति च पङ्क्ती
तिसूत्रेभाष्येस्यष्टमपत्यं तोकं तयोः समः इत्यमरस्यतु तयोस्तद्घटित सन्तानप
रम्परयोरित्यर्थइतिनासंगतिः पितामहोत्संगेस्थितस्यदारकस्य विषयेकस्याप
मितिप्रश्नेजनकविषयएवेति तत्रपितृव्यपदेशेनोत्तरस्यनासंगतिरित्यसहचेराह
पद्वेति स्वयमेनेति स्वंगोत्रंतदपेक्षयाधनसंबंधेभ्यः प्रकृतिभूतेभ्योऽनिष्पाप्रत्यर
योत्पत्तिरित्यर्थः उपमोत्पत्तौ एकस्मादेवगवादिजनिष्ठः प्राप्नोतिचतुर्थ्यैदाभ्यां

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

ननु कदाचिद्द्वयोरपगवस्त्वस्य विशिष्टमिदं सिध्यति एवं गर्गस्य तृतीये वाच्ये गार्ग्या
दिभ्य इत्यारंभसामर्थ्यात् परम्परापत्यवत्सम्बन्धे प्रवर्त्तेष्ट सिद्धावपि गर्गादित्रि ततः प्र
त्ययान्तात् प्रत्ययपरम्परा निष्ठापि प्राप्नोतीति भावः यद्यप्यनन्तरो ऽत्रागोदीष्टमेव त
स्याप्यनिष्टघटकत्वात् सोप्यनिष्टः परम्परेत्यस्य प्रसन्ध्येत इत्यनेनान्वयः नन्वत्रप
क्षे उपगोस्तृतीये ताविधयर्थ्यत्वमस्य बाच्यं प्रत्ययमालाभावे सत्ये नियमार्थ्यत्वं चेति
गौरवं न च गोत्रपदेन गोत्रागोत्रसमुदायो लक्षणीयः एकपदस्य सामर्थ्यात्तस्या
वधारणं विधिमात्रार्थत्वेपि तदर्थमेव गोत्रस्यमुस्त्ये वोपगवादिभ्यो ऽणादिविधाने
नेष्टसिद्धेः एवञ्च पुत्रे एकः स पुत्रपौत्रादपत्ये वा पद्इति गोत्रागोत्रसमुदाये बहवां।
प्राप्तौ एक एवापत्यप्रत्यय इति नियमे नैकाभ्यनुज्ञा दात पामप्रक्रते विधिरपि पर्वंव
रापत्यापत्यवत्सम्बन्धे प्रवर्त्तते इत्यनुभी पत्तइति वाच्यम् एकग्रहणसामर्थ्येनैकाभ्य

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

स्वार्थे एव प्रत्ययो बोध्यः गार्ग्य इति जीवद्वंश्ये नहि वृद्धार्थभिन्नभावं यस्तु वृद्धा
ननादृत्य स्वातन्त्र्यं कुरुते स एव युवोच्यते एको गोत्र इति अभिधित्सित इत्यर्थः
एक एवेति संख्यावाची एकशब्दोधिकारादपत्यप्रत्ययविशेषणं च विशेष्य इति भा
वः अतएवानन्तरापत्यप्रत्ययान्तान्नाद्यापत्यप्रत्ययः अपत्यग्रहणानुवृत्तिस्तत्र
नन्तरापत्यप्रत्ययान्ताज्ञो वप्रत्ययबाल्याण्यन्यथानियमस्य तुल्यजातीयतया गोत्र
प्रत्ययान्तादेव गोत्रप्रत्ययो वार्य्येत उपगोरण् गर्गादिभ्यो यञ् नडादिभ्यः फक् तत्तत्
पितृसम्बन्ध्येवापत्यं आत्मजस्तनयः सूनुः सुतः पुत्रः स्त्रियां त्वमी आहुर्दुहितरं स
र्वेऽपत्यं तोकं तयोः समे इत्यमरात् तयोः पुत्रदुहित्रोः अतएव पितामहोत्सङ्गे आसी
नं दारकं कश्चित् पृच्छति कस्यायमिति स च तत्पितरमेव व्यपदिशति नात्मानमिति तस्मा
द् गोत्रे इति उपगोस्तृतीये वाच्ये औपगवादिति अनिष्टप्रत्ययपरम्परैव प्राप्नोति।

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

स्थानं पदवित्तव्यत्वादिक तद्रूपे रोव तेषां पूज्यत्वात् यद्यपि भ्रातृत्वेन न पूज्यता
कनिष्ठभ्रातर्यपि तत्सत्त्वादेवं ज्येष्ठभ्राता तानस्थाने तउत्कृष्ट इत्यनेनैव बाधनीतिसिद्धा
वन्यापि ननिति व्यवच्छिन्तथापि अन्यत्रैव स पितृजीवति विकल्पः भ्रातृसहितेऽन्यत्र पि
तृजीवति जीवतो नित्यमेवेत्यर्थे नतत् न च ज्यायस्ति यनुक्ताज्यायानिस्य विरेइत्याभ्या
मनुभयत्रकर्षलाभेतरव्यर्थ इति वाच्यम् स्पष्टार्थत्वात् नातामहभ्रातरीति मात
ला पिण्डग्रमपि गृह्यते इति मतद्दम् क्वचित् भ्रातरि पितामहभ्रातरीति पाठः स्था
नवयोन्यूनइति स्थानन्यूनः स्वज्येष्ठो भ्रातृपुत्रादिः जीवतीति किमिति तत्रोपात्त
मनुवर्त्तमानं च किमर्थमिति प्रश्नः मृते स पिता मृतश्च तु र्थ्यादिः वृद्धस्य चेति य
नश्चेति वार्तिके तत्रभवानिति पूजागमकं भवत्सम्बन्धकाना मत्य व पत्त्वेन वृद्धाधीन
त्वेन समुचितपाचगोत्रमृत तस्तती वोपि मन्यते अत एव सम्भाविधानलाम र्थ्यात्

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

त्वादाहारब्धम् बहुषु पुत्रेषु सत्सु तदुपपन्नं भवत्ययं मे ज्येष्ठो ऽयं मे मध्यमो ऽयं मे कनी
यानित्यादावन्तावत्तत्र भ्रातृष्वपत्ययोगे बहूनां निर्द्धारणे षष्ठीप्रसंगदर्शनाद्धिनागमा
वंशे मीयप्रसुनादिनिमित्तेद्धित्वादिनु सूत्रे ऽविवक्षितं तच्चानुपपन्नमाह ज्येष्ठ इति अतएव ब
हुष्वपि पुत्रेषु मृते पितर्याद्यावद्यपत्ये जीवति द्वौ गार्ग्यायणाविति गार्ग्यस्य द्वौ पुत्रौ तयोः क
नीयान् गार्ग्यायण इति चोपपद्यते वान्यस्मिन् सप्तमपुरुषावधिपितृकुले सपिण्डा
मातृकुले पञ्चमपुरुषावधि प्रकृते भ्रातुरन्यस्मिन्निति षष्ठ्युदाहरणादायमेव गम्यते॥
इतिवृत्तिः अन्यपक्षविगृह्यते इत्यन्ये अ न्यस्मिन्नित्यस्य ज्येष्ठभ्रातुरन्यस्मिन्नि।
त्यर्थः तच्च भ्रातृत्वरूपसम्बन्धिपदे जीवति जीवतः पौत्रादिकत्यपत्यस्यार्थम् जीवती
त्यनुवर्त्तमानेन जीवतीति व्यर्थमित्याह एकाश्रितेति तिङन्तमप्यदितिभावः द्वितीयमिति
शत्रन्तात्समस्यन्तमितिभावः नत्वन्यापत्ती प्रत्युदाहरणे वासिद्धत्तरवन्तान्यर्थमत
आह तरवन्निर्देशादिति तरवन्तानिर्देशादित्यर्थः उभयोरपि स्थानवयसोरित्यर्थः

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

देत् आपत्यो वेति न्यासेन साम्प्रि विकल्पस्यैव लाभात् आपत्यादेरापत्यबोधक
त्वपान्नाज्जीवद्वंश्यबोधकात् स्वार्थे द्वितीयो युवसंज्ञः विकल्पस्यैव लाभात्
आपत्यादेरात्यत्ययो भवतीत्यर्थ इति स्पष्टमेवेति दिक् योचेति योच्यादेरप्युपल।
क्षितं जीवतितु युवसंज्ञमेवेति समावेशो त्वौपगवस्य गोत्रापत्य मौपगविरित्यादौ
एकोगोत्र इति नियमादिष्टं न स्यात् गोत्रपूर्नीत्यस्याप्राप्तविधायकत्वेतु गार्ग्यस्य चतु
र्थे जीवद्वंश्ये विवक्षिते गार्ग्या इत्यस्याप्यापत्तेः गोत्रादेव यूनीति नियमाभावात्
किंच समावेशो द्वितीयाध्यायस्य लुङ्मात्रस्य मध्येपवादन्यायेन गोत्रेऽलुगचौ
त्यलुक् स्यात् तथाच पीलाया अपत्यं पैलः तस्यापत्यं युवाऽणो द्व्यचश्चेति फि
ञः पैलादिभ्यश्चेति लुकि पैलस्य छात्राः पैलीयाः इत्यत्र गोत्रेलुगिति अलुक् प्र
सङ्गः असमावेशात्तु युवप्रत्ययविषयेऽस्याप्राप्तेस्तेन न्यायेन लभ्नि त्रासस्यैत्य
र्थादस्याप्राप्तेरनारम्भात् पैलादिलुगेवेति सिद्धमिति दिक् भ्रातरि च भ्रातरवंश्य

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

ल०प्र० १

३६२

तेपत्यंपौत्रप्रभृति अर्थात्तत्रत्यपवाच्यतया अपत्यत्वेन विवक्षितं तत्तु गोत्रमित्यर्
थात्पौत्रप्रभृति गार्ग्यस्यापत्यं गोत्रमित्यर्थमत्र दर्शयन्ति इ गार्ग्यादित्यादेर्बहुः अतएव
वापत्यमन्यद्गोत्रं यत्समेप्रकृते इचापत्यः आपत्या जीवद्वंश्यात्स्वार्थे द्वितीयो युव
संज्ञः सचात्रियामित्यत्र वार्त्तिकसमुदायेन नव त्ययोरेव गोत्रे बहुसंज्ञा विधानं
अपत्यस्यापत्यमपत्यं प्रवादेराकृतिगणत्वादस्य तेन च तद्बोधकप्रत्ययस्य तद्व
पत्वलक्ष्यते आपत्य आपत्यादि स्वत्वोरत्यार्थकत्वावश्यकत्वात् गोत्रसंज्ञा सूत्रे य
चित्तुसाके आपत्यो वा गोत्रमिति पाठो दृश्यते सच युक्ततरः स्त्रीपुंसाधिकारे अपत्यं
ताइत्यमतोक्तेः अतएवापत्य इति द्वितीयवार्त्तिके पुल्लिङ्गः प्रयोगः नचापत्यो नव
इत्यर्थे णान्तः स छप्रत्ययापत्तेः तदुक्तं युवसंज्ञासाहचर्य्येणास्या अपि प्रत्यय
निष्ठतापारवोचित्यात् वार्त्तिकमतेप्यर्थस्य गोत्रसंज्ञा बालस्यौत्प्यादविरो
बलवाद्याशास्तातिस्त्र यासत्नाप्यवमात्रेणवाप्राप्ते आपत्यो गोत्रमितिवेत्तिव

३६२

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

पदस्यविभाष्यान्वाख्यानेतुसुउत्थितइत्यादिस्थिते पत्वादादिवृद्धिः आप्नोतीतिकैयटः
अकृतेति परिभाषातुभाष्याव्यवहृतत्वान्नास्त्येवेत्यन्यत्रविस्तरः बहूनामुपगोरिति
यद्यपीदं तत्सम्बध्यपत्यमित्यर्थे अत्यपड्त्यर्थेन प्रत्यासत्त्यावा रचितं शक्यं तथापि
बहुत्वे उपगवः इत्यादिबालानां पत्नावबोधार्थमुपकीर्तितं तत्त्वम् षष्ठ्यर्थेति उपगोरपत्यमस्यदेव
दत्तस्येत्यर्थे औपगवो देवदत्त इत्यादि माभूदित्यर्थः तस्यापत्यमित्यादौ लिङ्गवच
ने अविवक्षिते इति बोध्यम् अपत्यं पौत्र॰ यद्यपि प्रवराध्याये प्रसिद्धं लोके गोत्रं तथापि
प्रवराध्याये प्रसिद्धस्यापि समर्थमिदम् पौत्रादेरपत्यत्वव्यभिचारादपत्यपदसामर्थ्या
दाह अपत्यत्वेनविवक्षितमिति तेन पौत्रप्रभृतेरपत्यत्वविवक्षायां न गोत्रत्वं पौत्राप
त्यशब्दयोः सम्बन्धिनिकृतपावदीयं पौत्रप्रभृति अपत्यं तत्प्रत्ययवत्तस्य गोत्रत्व
मित्यङ्गिरसः पौत्रे गार्ग्यः गार्ग्यस्यानन्तरे वाच्ये न गार्ग्यशब्दाद्यञ् अत्र समर्थानां प्र
थमादित्यनुवर्त्य विभक्तिविपरिणामेन समर्थानामाद्यमस्य प्रकरणादपत्यप्रकृ

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

ला० प्रो०

३६१

भानोरपीदं त्वेनापत्यबोधेच्छस्य तवेष्टत्वेनास्य तद्बाधकत्वे कृःस्वारसंगतिः अप
त्यम्वागोत्रमिति वार्त्तिकप्रयोगेऽपि शिवादित्वादण् बोध्यः दाशरथ्यापेत्यादित्वसा
ध्वेवेति वार्त्तिकस्वरसइति विभावनीयं संधिः कृतसन्धेः किमिति अन्तरङ्गत्वात्
सन्धिकार्य्यान्तरमेव प्रत्ययोभविष्यतीति समर्थानामिति व्यर्थमिति भ्रमः उक्तापे
ति अकृतेति यद्यप्येकादशास्त्रवर्त्तिसमये नवकं प्राप्तिः कृतेऽप्येकादेशेजापमा
नवध्याचन तन्निमित्तविनाशस्तथापि निमित्तविनाशसम्भावनेव तत्परिभाषा
श्रवतो निमित्तं साचात्रास्त्येव यदि दीर्घो न स्यात्तदा वध्या निमित्तविनाशः स्यादि
ति भावः वस्तुतोन्तरङ्गन्यायमूलकार्यानुबाद एव समर्थानामिति विभुत्वादयमा
दावकृतसन्धेरपि प्रत्ययदर्शनेन न्यन्यत्रापि तथा प्रयोगः कार्य्य इत्याप अतएव [illegible]
विप्रतिषेधसूत्रे भाष्ये नान्तरङ्गं बलीयः परत्वस्य सौत्रत्वादिति वैक्ष्यमाणमितीत्युदाहरणं दत्तं।

३६१

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

किंच तस्येदमित्यपत्येपीति पूर्वपक्षोप्य संगतः अशेषिकविषये शैषिकत्वा
सिद्धेरिति तत्तीयस्याशङ्कां समाधत्तुमाह उत्सर्ग इति योगविभागाभावे अक्रु
तिविशेषसम्बन्धान्यायत् पार्थस्य शेषत्वमिति न दोषः एवं योगविभागे त्वग
दिविधावपत्यत्वेनापत्यस्योपयोगानशेषत्वमिति छस्याप्राप्तिरेवात्र बाधः इ
दंशब्दो हि इदंत्वेन सर्वविशेषबोधकस्तदुक्तं शेष इति सूत्रे भाष्ये इदं विशेषाख्यते ।
अपत्यमिवास: समूह इति इदंपदार्थप्रवृत्तिनिमित्तोऽभयाव्यक्तिविशेषो इति
तदर्थः तत्र शेष इति विशेषत्वादपत्यादीनामिदं त्वाप्रत्ययानग्रहणमिति बो
ध्यम् शेषपदसम्बन्धेन पदं पदेन प्रागनुक्तानामेवेदंत्वेन ग्रहणमित्येतद्बोधयितु
मेव उत्सर्गः शेषस्वाप्ताविस्युक्तं ये त्विदंत्वेनबोधे शेषिकमिच्छन्ति वार्तिकं तु शेष
बोधकृतविशेषणानादरेण प्रवृत्तमिति वदन्ति तेषामेतद्विरोधः स्पष्ट एव किंच

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

सादावुभयवच्चपर्यैष्ठगादिस्तु ततोमानानभिधानादितिभावः परत्वाद्वाध इति नयु
आदिवाद्धिविषये अन्त्योपधावृद्धिर्नेति सामान्यापेक्षलानादुत्तरकालाप्युपधाव
द्धिर्न अतएव औरुणइत्यत्र गुणग्रहणं चरितार्थं नावृद्धितादृशगुणसमानताबोऽना
र्थन्तस्मिन्गुणोचितलोः प्रतिषेधाद्गुणे कृते वच्चभाव आवश्यकोन्यथाचित्स्य
लितिप्रतिषेधानर्थक्यापत्तेः अन्यगुणसाम्यन्तु गोरवान्नाकल्प्यतेवलोकतानन्त
वेइत्यादिनिर्देशाश्चात्रमानमवच्चपर्यैष्ठगादिस्तु ततोनभिधानादितिभावः परत्वा
द्वाधइतिनयुगपत्कार्य्यद्वयासम्भव एव विप्रतिषेधप्रवृत्तेः नापितत्क्वकौंडिन्यन्या
येनापवादत्वात् उभयोरपिगोर्वाचकं सोक्त इत्यादौ चारितार्थ्यात् स्पष्टंचेदं।
भाष्यतस्यदमिति सामान्यसर्वविशेषान्तर्भावादपत्येपितस्यदमित्येवेसिद्धत्वाच्च
स्यापत्यमितश्चिन्त्येवकार्य्यव्यर्थोयोगविभागइतिप्रश्नः परिहरति बाधनार्थमिति
भानवादो छस्येति शेषः ननु क्षेपिकेपिगानेनत्वविषयत्वात्स्य छस्यकथं बाधः

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

स्येति न्यायात्येलादिलुको नायं बाधक इत्याशयेनाह यूनि लुगिति वेत्यधिकारे ऽप्यन्यत
रस्यां ग्रहणं द्विगोर्लुगि त्यादौ तद्सम्बन्धज्ञापनार्थम् कात्यायने गर्गादि यञन्ता कत
शब्दा यञि गोत्रे चेति फक् कात्यायनश्चापत्यस्येति यलोपः तस्यापत्यम् तत्सम्बन्धप
त्यमित्यर्थे तत्रेस मर्थानां मध्ये प्रथमात्प्रातिपदिकाद्दत्ताद पर इत्यर्थः घकालतने
ष्विति ज्ञापकात् स्वार्थे परिसमाप्तस्येवार्थान्तरे ऽन्वयेन सुवन्तात्तद्धितोत्पत्त्या व्यवहितं
तत् प्रकृतिके २ ततः परत्वम् यत्तु प्रातिपदिकादिपदं तत्संहृतिशे लाघत्तिकमिति तन्न न घन्यब
त्तिकल्पनायो अन्याय्यत्वात् तत्रैतस्य पदेन उपस्थितषष्ठ्यैव तत्फलितमाह षष्ठ्य
न्तादिति तस्येति सामान्यशब्दापि वृद्धिस्थले न सर्वविशेषबाधक इति उपग्वादिभ्य उत
पत्तिर्न विरुद्धा आदिवृद्धिरिति स्वविषय इति शेषः तेन व्यासो भावा [illegible] वे यसर्वव्यापदि
मवं वैयापद भित्यादौ न दोषः तत्रापि वृद्धिप्राप्त्या विषयसत्वात् ऐज्विधायकेन
निषेध इत्यन्यत् बाधतेऽइति अनुशातिकादिषु पुष्कर शब्दपाठात् साहिपोष्कर संत

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

ल० श० ।

३५९

छिगोर्लुक्तापत्येइति स्यात्तेन अपत्येइत्यनुवर्त्तस्यैव
सिद्धौ गोत्रग्रहणादित्यपिहेतुः १

ग्लुकाविति विषयसप्तमीति तद्भावः गोत्रं चात्र पारिभाषिकमेव यूनि लुगिति सू
त्रस्य एव साहचर्य्यात् तत्पक्षत्रियेति विहितस्य तु नायमलुक् यूनो गोत्रत्वाभावात् प्रा
ग्दीव्यतीयइति विषयलाभार्थं न्हितीयेनेदमकारि आपत्यस्येति सूत्रे ष्यतियतोयइति
अनुवक्ष्यन्ते हलस्तद्धितस्येत्यतो हलइति च तदाह हल इत्यादि आभीयत्वाद्यस्येति
लोपासिद्धत्वं नारम्भसामर्थ्यात् आपत्यस्येति किम् सांकाश्यकः संकाशादिभ्यो।
भवार्थेण्यस्ततो योपधत्वाद्वुञ् तद्धितइति किम् गार्ग्यः अनातीति किम् गार्ग्याय
णः गार्गीयमिति प्राग्दीव्यतीयाः छः यूनि लुग् विवक्षितइति तेन ग्लौचुकायनेश्छो न वक्ष्य
माणइति प्राचामवृद्धादित्यपवादः अजादौ किम् ग्लौचुकायनेर्लूप्यं प्राग्दीव्यती
येइति किम् ग्लौचुकायनीयम् हितेछः पैलादि तापक्षेत्रेवत्यतो यूनि लुग् इत्यनु
वर्त्तते इञः प्राचः इत्यनुवर्त्तमाने प्रत्ययस्य गोत्रार्थकादेव संभवेनाह गोत्रेयइति तच्चेदि
ति प्राचांग्रहणं न विकल्पार्थं न्याय्यानामपीति भावः नतौल एतेऽञन्ताः अनन्तरा।

एतदभावस्य न
तत्वाच्च लकल्पनात्
नवपुंकं न तु व्यवस्थि
तेस्य तिरित्याश
यः ४

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

इत्यत्र यञञोश्चेति लुकन् स्त्रैणानां संघ इत्यर्थे संघाकेत्यरप्रचन तादृशस्त्रीविव।
क्षायामेतत्प्रकृतिकप्रयोगानभिधानाच्चेति चेन्न विवक्षितान्याकारविशिष्टागम
स्याप्रसिद्धेः नचैवं तु न कृतः पौंस्ने संयोगान्तलोपापत्तेः नच स्त्रियामन्त्र्यभवनात्
पुंस्तोभं चेति काण्वेलाघवाभावात् आकडारस्य त्वाभावनान्नपापरत्वबाधस्यन्यापे
नाप्राप्तेश्चेत्यलम् द्विगोरिति हेतुहेतुमद्भावे षष्ठीत्याह द्विगोर्निमित्तमिति नचैवं प
ञ्चकपालीति समाहारद्विगोः सत्कृतमित्यर्थे पाञ्चकपालमिति स्यादिति वाच्यम्
अनभिधानात्ततः प्रत्ययानुत्पत्तेः गोत्रेलु अन्यस्यासम्भवात्तैजसस्य बहुष्वितिप्रक
रणविहितलुकोपमलुक् अतसम्भवाश्च तत्र तत्र वक्ष्यते अतएव जनपदशब्दादि
तिसूत्रे तद्राजलुकोऽप्ययमलुक्त्वोभाष्ये विवक्षितइति तेन गार्गीतां छात्र इत्यर्थे विव
क्षायां बहुत्वनिमित्तप्रत्ययसिद्धेः अतएव भाष्ये लुकः पूर्वमन्ताङ्गत्वाद्वृद्धकमाश्र
द्वयपदयेभ्मस्मित्रामस्य लुकोऽजादौ तद्धिते लुकं शास्ति तज्ज्ञापयति समानकालावलुग

अचि बिना तद्राजेति प्रकरणविहित प्त्कादीत्यादिलुक् संग्रहः ३

अव्ययविकल्पा वेन भूत्वाक्षेतव्य र्थः ८ ग्रा

वदिरप्यनारलोमलोमः स्यादेवं वावचानुग्रहानुग्रहलोमादिस्यादौ रचनालोम
त्वादेरिव [illegible]

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

नन्वागमस्तामर्थ्यादेव लोपोऽनभिधिष्यत्यन्यथा स्त्रैणादित्यादौ पस्येति चेति लोपेन सिद्धेरिति चेन्न प
स्यत्विधेरिति न्यायेन पोऽस्मिदोषापत्तेः नच डितिवक्तव्ये नुगविधानान्मायदोषइति वाच्यम् लाघवाभा
वात् नचस्त्रैणे नुगेवलोपनिमित्तमन्यथालोपात्यात्वाप्रापमित्यत्रैवव्यद्धिः स्यादिति वाच्येम् भवेद्

ला० शे०

३५८

पाठः लोम्नइति केवललोम्नोपत्येन योगाभावात्तदन्ताविधिः असिव्यक्तपदा
र्थ्ये इति न्यायेन सम्भावस्तस्यग्रहणं न आपत्यार्थस्यापिस्याम्नोऽकारानुवृत्त्यनु
रोधेन साधारणाश्रत्यपेक्षकथनम् इति साधारणत्वत्रयवाः स्त्रीपुंसा
भ्याम् ननुअकताम्सनिपोगेनाकारस्तहितनगागमोऽस्तु अकारस्ताहित्याच्चो

अनुपलब्धेनात्त्र भाष्येकोऽनन्ता पश्रत्यवान्ोऽत्र वृत्तीस्वत्रगाति लक्षलोङीषु १ अधःपङ्क्तौ १

नस्तद्धितइति टिलोपो न एवंचात्रकत्वादेवङीपिसिद्धे नमूलजीकमितिवाच्ये
केनमस्तान्ग्रहणान्नकार्य्यम् नचगोत्रस्त्रीविवक्षायां जातिरिति ङीषिष्टः ।
अनुपकेत ततः परत्वात्त्वाङ्ग्रांधवनुइतिङीन्तस्मयुङ्इतिवाच्यम् पत्न्याश्च
संघाकेषित्यत्रैवजातिलक्षणोपिस्त्ष्येपत्यस्यैवगोत्रस्यग्रहणोनङीपएवतुना
पीष्टत्वात् यत्रत्वन्यत्रापिजातिकार्य्यमिष्यते तत्रतदारोपेणसाध्यं अतएवस्त्रैणा ३५८

हलुग्वचनेनत्रस्यात्स्त्रैणमितीतिभाष्यप्रामाण्याद्वध्येयंभया सर्वविप्रतिषेधेनलोपस्यैवेष्टत्वात् प्राय।
यितिनुणान्स ... न्तस्यैवेत्यर्थः २

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

बहुच स्वीच २

॥ तितुद्यान्दसम् दित्यदि पत्पन्नादिति तु [illegible] नोक्तं परमग्रन्त्रापतिपाद्यादप्यापद
तेः उत्तरपदग्रहणेतु पत्समासस्यप्रातिपदिकं प्रतिपतिपाद्यउत्तरपदं तु स्यैवग्रह
णान्नदोषः अत्यपविधौ तदन्तायहणेनपरमदितिशब्दान्त इपादीनां पूर्वविप्रतिषे
धेन परत्वापवादवाधकत्वान्ङीबन्ताभ्यामपि लिङ्ग विशिष्टपरिभाषवा त्यपस्यप्रा
प्तेर्दितेयादितिचाबसाम् नचलिङ्ग विशिष्टपरिभाषाऽनित्या अत्रान्वतो मा
नाभावात् दितिवनस्पतिभ्यां अपत्यसमूह पोरर्थयोस्त्वेवेष्टतायाभाष्याद्यत्राभा
च तयोः किञ्चितदन्तान्ङीषिचद्दृष्ट प्रमाणाभावाच्च ज्यास्त्रेभाष्येलिङ्ग विशि
ष्टपरिभाषादोषेष्वस्यानुक्तेरच दोषाः स्वत्यपि लोकल्पेन पतिगतितादतिभा
ष्योक्तयाऽन्यत्रानित्यत्वेमानाभावाच्च अकारइति अग्रवत्यानेताउपद्रत्यादीत्य
र्थेऽयंलुग्बक्ष्यतेइति अतः पूर्वपदादित्यत्रभाष्येइतिभावः लुग्वाच्यइतिकश्चित्

दितिवनस्पतिभ्यामपत्यसमूहयोरितिभाष्यस्य तपत्यपएवेष्टः ननुत्पत्यपान्तानित्य।
र्थात् अत्रादितिशब्देऽदितिशब्द...

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

त०प्रो०

३५७

त्वर्थं प्रातिपदिकत्वं तच्चपरिनिष्ठितस्यैवतदाह कृतसन्धीति नहिस उत्थित इत्यस्यक
त्यनयाप्यर्थवत्त्वं समर्थानामिति निर्धारणे षष्ठी समासार्थानां मध्ये प्रथमादित्य
र्थः तत्रतत्रैव प्रथमोच्चारितश्रुतस्य प्रतिपाद्यत्वं च प्रथमत्वम् एवञ्चानेकसमर्थानां
मध्य एवास्य सम्बन्धः शेष इत्यत्रापि तत्तत्समर्थविभक्त्यनाविशिष्टोऽर्थ एव शेष इ
त्यनेकसमर्थसम्भवः स्वार्थिकेष्वनेकसमर्थासम्भवात् प्राग्दिश इत्युत्तरम् ना
स्य सम्बन्ध इति बोध्यम् प्राग्दीव्यतो तेन दीव्यतीति सूत्रे पठितं दीव्यतिशब्दैकदे
श दीव्यच्छब्दोऽत्र गृह्यते तेनैकदेशविकृतन्यायेन दीव्यत्यर्थ उपस्थाप्यते इत्य
र्थस्यावधित्वम् अयमेव च निर्देशस्तस्य ज्ञापक इति बोध्यम् एवञ्चावाधिम
न्तो प्यर्थ एवेत्य इतित्यादौ नास्य सम्बन्ध इति बोध्यम् आदेरवइति तेन निर्दिष्ट
स्थानिकत्वाधिक्यपरिभाषाया अप्रवृत्तिरिति बोध्यम् ग्रामादिकमेवेति ग
तापति स्वे [illegible] दिति [illegible] निर्वपति

३५७

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

षेतिनगरणत्वेत्रेषु इत्यर्थः एवं च । पारस्कराघन्तर्गणे गणात्सूत्र विसुट् इति बोध्यम् कतो
नीति कश्मोहेत्विटः पारस्करोदेशः नगरं च तद्वृहतोरिति आपस्येति चगणसूत्रे कार
पत्योस्सुडिति अतोनस्त्वं तद्वृहतोः सत्यादेशेतु तत् दुर्बीरम् वृहस्पतिरिति वृह
स्पापतिरिति कुकुट्यादीनामण्डादिष्विति पुंवत्त्वम् वाग्वैवृहती तस्या एव पतिरिति दर्श
नात् तत्रस्पाख्यानेतु वृहतो वाकृत्स्नमूहस्य पतिरिति विग्रहो बोध्यः आपस्येति निर्दे
शादाकारान्तः पुल्लिङ्गः तपोवाची अयं शब्दः आपोनामतपः प्रोक्तं चित्तं निश्चय उच्य
ते इति स्मृतेः आपः पापमिति स्मृत्यन्तरात् पापवाच्यपीति सर्वेष्टसिद्धिः इति समा
साश्रयविधयः समाप्तिमगुः अथावसरसंगत्या तद्धितप्रकरणमारभते ।
समर्थानाम् पदत्रयमिति तेन प्रत्येकस्य पदानां स्वरितत्वाद्धत्यस्य प्राग्दिशइत्युत्तर
मपि सम्बन्धः अवधित्वदर्शनन्तु विशिष्टस्येति बोध्यम् तद्धितानामेकार्थीभाव एव
समर्थः पदविधिरित्युक्तेरित्युक्तसमर्थानामिति समर्थशब्दः शक्तपर्यायः शक्तत्व
स्यार्थिक तद्धितेषु समासापवादत्वासम्भवेन तद्धितत्वावच्छिन्नोः पवादत्वं नानेसंभवतीत्यु
कमवलस्यति ८ [illegible]

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

ल०श्रो०

३५६

चान्यत्र विकिरस्येष्टत्वं स्पष्टमेवलभ्यते दृश्यते च विकिरं द्वैश्व देविकमिति प्रयोगाइ
तिदिक् कृधातोरिगुपधज्ञाप्रीकिरइतिकेनेन लुटूपरिनिविभ्यइति षत्वम् कनेवेक
षेति कषेधातोरेवकशाशाब्दइत्यर्थः रहचगमैः प्रतिरूपसर्गोनकषेरितिभावः ।
श्रमैवाप्येतमिति मंत्रेतुजत्वाच्चन्द्रो नारपदे मन्त्रइत्येवलिङ्गमिति भावः हरिश्चन्द्रो राजर्षिः
सुडितिवेलोइति श्वेति परिव्राजके चात्सुडपि इदमप्यन्त्यनुसारेणाऽऽयं नाकरोहयं ना
करोहतो माकृतकर्म्माणि शान्त्याकास्यकर्म्महारिर्हातमकर्त्ताकर्म्मपरिहानिश्रेष्ठाकं
श्रेयसीत्युपदिष्टमस्करीपरिव्राजकः माङुपपदात् कृञः इति माङ्नेकृत्त्वः सुडनि
पात्यते इति भाष्यकैयटयोः इदमेवप्रकृते वृत्तिमते मस्करशब्दादिनौ योगरूढ्यापरि
व्राजकबोधे सिद्धे मस्करीपरिव्राजकयहणं वैयर्थ्यापत्तिरितिबोध्यम् कातीरे ईषदर्थे
चेतिकोः कादेशः कारस्करो हिवा विभेतिहेटः केचित्त्विति अ[illegible]वाहस्थिबीजन्तुपारस्क
रादिषु प्रत्यक्षतो दर्शनं प्रकालाद्विषजोस्थाने एवतेनमत्वविधानमचेति मस्त्रेष्वि

३५६

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

गोष्पदं सेव्यमेवितेषामर्च्यार्थेचेत्सर्वैकमुदाहरत्य गोष्पदानीति अग्रेवितबहुव्रीहिस्ते
नगवांसंचारोपत्रनेवकदाचित्तत्रेतुनजर्वैमडिति भाष्येस्पष्टं गोष्पदक्षेत्रमिति
क्षेत्रस्यात्यल्पत्वमारात्वमनेनबोध्यते तेनगोष्पदात्क्षेत्रस्याधिकत्वेपिनक्षतिः
ल आत्मपापनं शरीररक्षणमित्यर्थः तत्फलकस्यानेलाभः प्रतिष्ठा प्रकृतेलाभ
विषयस्यानं तस्यावष्यास्पदमनेनलब्धं शरीररक्षणस्यावस्यानंलब्धमित्यर्थः
अकुतेति अनित्यत्वेनकदाचित्कत्वपाकुतंलक्ष्यतेइतिभावः विकिरयहणमिति
विकिरः शकुनौविकतेवेतितन्मतेसूत्रपाठः तस्यापि विकिरशब्दस्यापि भाष्यति त
त्रहिशकुनौविकिरोवेतिवाच्यं विष्किरः शकुनौवेत्युच्यमाने शकुनौतत्तुल्यजातीयेचा
न्यत्रार्थेनित्यमेवविष्किरः स्यात् तिष्ठशब्दस्यविकल्पायोगाच्छकुनौवान्यत्रवे
त्यधिकरणेविकल्पस्येवप्रतीतेरित्युक्तानबक्तव्यं मध्यवचनेनशकुनिरूपमधि
करणंसम्बध्यते किन्तुनिपातनंविष्किरइत्येतच्छकुनौवाचिनिपात्यतेइत्युक्तम् एवं

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

ल॰ को॰

३५५

दान्तविधावेवतत्प्रवृत्तेश्च नचैवमपि माषकुंभस्येत्यादौ बीपादि निरूपितकार(
।कत्वा कृतिकात्कोपपदानामित्यनेनवाबादिभ्यः लुवुत्पत्तेः षागसमात्तेतेषांपद
।त्वंदुर्लभमिति सप्तमीसमासेनव्याख्यानेणत्वनिषेधात्सिद्धिरितिवाच्यं तस्यानित्यत्व
मात्रलुवुत्पत्त्यनन्तरमेवसमासेनादोषात् पञ्चकुमतिश्चेत्य॥त्र माषमाषकुंभ(
वापेनेत्यत्रषष्ठीतत्पुरुषोत्तरपदकषष्ठीतत्पुरुषेकुमतिचेतिनित्यणत्वेनभवितव्यम्
षष्ठीतत्पुरुषपूर्वपदकषष्ठीतत्पुरुषप्रातिपदिकान्तेतिविभाषयेत्युक्तंतत्रागमितिनिरू
पत्वमन्वोध्यम् एतेनएतज्ञाप्यादपनिषेधउपसर्गादसमासपीत्यादेस्तानुभाववत्वेन
घमित्युदाहरणमितितन्न पदव्यवायेपीत्यनन्तरभूतस्यातद्धितइतिवार्तिकस्य
आर्ईगोमयेत्यादिनाष्यकोदाहरणत्वं गत्यापत्तेः अतद्धितइतिव्यवधायकस्य
पदस्यतात्वाश्रयातिरिक्ततद्धितभिन्नपत्वेनिषेधइत्यर्थः उदाहरणंगोमयाद्यः प
दंसत्वेनपंसकनिर्देशात्कुलुवुलीत्यत्रमतमाह तत्रमितिवहुत्वंचैवमितिवो

३५५

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

निषेधः स्यादिति चेन्न अतद्धित इति वार्त्तिकैकवाक्यतया णत्वाप्रयातिरिक्ततद्धित
भिन्ने परतः पदेनव्यवाये नेत्यर्थेनादोषात् व्यवधायकपदस्य णत्वाप्रयातिरिक्त
तद्धितभिन्नपदत्वेनेति यावत्। तत्र प्राचा व्याख्याने तु पदे व्यवाये इति सप्तमी समास इत्यदो
षः अत एव प्राचा व्याख्यानारम्भयोः समफलता कुमतिच कारावित्यर्थे भिपाकाविति
नोक्तं अनेकानुत्तरपदार्थमिदं अत्र कवर्गवदुत्तरपदाक्षिप्त समासस्य विमत
प्राप्ति समन्तेऽस्य च प्रत्यासत्त्यैकत्वाभ्यपो त्विच्चित्रगवीणामित्यादौ णत्वं भवत्येव।
लिङ्ग विशिष्टपरिभाषया विभक्तिप्रकृतेः समासत्वात् णत्वरहितपाठस्तु लेखकप्र
मादतः पदेनेति निमित्तनिमित्तिनोर्मध्ये पदे न व्यवधाने इत्यर्थः पदे किं चतुर्व
र्ङ्गेण वतुःअयं प्रत्ययः माषकुम्भवापेनेति न च माषकुम्भस्य वापः चत्वार्यङ्गानि
यस्य तेन योग इति विग्रहे आपदत्वे चेति निषेधादंगकुंभयोः पदत्वं तुल्यमिति वा
च्यम् प्रत्यासन्त्योत्तरपदस्यैकार्थित्व एव तत्प्रवृत्तेः अपदादिविधाविति पर्युदासे नप

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

क्षिप्समासप्रातिपदिकान्तस्येति व्याख्यायनुम्ग्रहणं भाष्येनप्रत्याख्यातमिति तत्प्रा
त्वस्येष्टत्वानुमानादितिभावः भाष्यसमासरूपप्रातिपदिकस्यान्तस्येत्यर्थकत्वाद्वृ
स्येत्यादि तदुपपादनग्रन्थोऽचिचिन्त्य एवेति परे णत्वार्थमपीति णत्वार्थमेवेत्यर्थः।
त्रैवेनमित्यादौ त्विति अत्वयुसन्त्वान्ध्येनस्येवाध्यस्तुमध्यवर्त्तिनुमोपि तस्येत्यर्थः एवं
समुदायाएव तत्रपाठ्यादृति द्वयोरपि नयोर्णत्वाभावसिद्धिरिति नुम्व्यवाये नुत्वातभा
वेणत्वप्रतिषेधोवक्तव्य इति नकार्यमितिभावः युवादेर्नेति समस्ताः शब्दा युवादिषुत्र
समस्ताः क्षुभ्नादिष्विभावः अतएवयुवादेर्नेति प्रातिपदिकान्तेति सूत्रेभाष्येपठि
तम् उभावप्याकृतिगणौ वृत्रहणाविति वृत्रेहतवन्ताविप्यर्थः ब्रह्मभ्रूणेति क्विप्।
वृत्रहणीत्यप्युदाहरणं हरिमाणीति मानपतेः क्विचिसमासेङीप् क्षीरपेणेति: पिब
तेः कर्मण्युपपदे आतोनुपसर्गेइतिकः आतोलोपः रम्यविणेति रम्यश्चासौ
विश्चेति विग्रहे आगेना नक्वनावर्त्तिविभक्त्याविशेषस्यपदत्वात्पदव्यवायेपीति

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

क्तव्यमिति तथा वाहनं धात्वादिति वक्तव्यं यदा हि गर्गाणां वाहनमपविद्धं तिष्ठति तदा
माभूत् गर्गवाहनमिति यदा गर्गो वाह्यत्वेन विवक्षिता भवन्ति तदा णत्वं भवत्येवेति
कैयटः कर्म्मणि ल्युडिति बाहुलकादिति भावः देशोक्तिं दाक्षीणां पानं दाक्षिपानं दे
शाद्यपदेशो वा ह्येत्यर्थः क्षीरपानमिति नपुंसके भावे क्तल्युटो वा ल्युट् सर्पिष्पान
मित्यादौ तु न वा पदान्तादिति निषेधात् तस्य हि पदे पत्तो तोयः षकारस्तस्यातः पारस्य
नत्वत्तो नेत्यर्थः अङ्गग्रहणसामर्थ्यात् तेन सुसर्पिष्केणेत्यादौ णत्वं भवत्येव स
र्पिष्पानमित्यादौ सुबुत्पत्त्येन तरमेव समासः अत एव निष्पानमित्यादावेतदुदाहर
णं भाष्ये संगच्छते यद्यप्यदं पदे तत्वयोग्यपरं वा व्रीहिवापातीति कर्म्मण्यणा धर्मणेन
वक्रुव्रीहिवीनसः द्विरदन्तात्वान्त्वम् अत एवेति पूर्वपदाक्षिप्तेनोत्तरपदेन प्रातिपदि
कस्य विशेषणादेवेत्यर्थः उत्तरपदशब्दस्य समासे चरमावयवत्वे रूढत्वान्माषवा
पिनीत्यादावुत्तरपदत्वं नेति न शङ्क्यम् ज्ञापकं प्रियपिबलमित्याह किञ्चेति पूर्वपदा

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

ला०१०

३५३

जः कृषीतिवलच् सञ्ज्ञायामेवेदम् तेन पुत्रबल इत्यादौ न प्रत्ययनिमित्तोऽभिमत एव काद्
उक्ते बलच्प्रत्ययः उदाहरणे रजः इकोवहेः वहेः पचाद्यच् उपसर्गात् घञोऽसंभवेन
तदन्तविधिरित्याह घञन्ता इति इकः काश इति पचाद्यजन्ताच्चः अन्येषामपीति सूत्रस्या
भिप्रायोक्तं प्रपञ्चयन्नाह शुनो दन्तेति तत्र पञ्चत्वादेव प्रपुच्छमित्याद्यपि यथा दृश्यते
तथा साधितं तद्वत् श्वा च वराहश्च श्वावराहं येषां च विरोधः शाश्वतिक इति वत् वनगिर्योः
संज्ञायां वनं पुरगेति नियमादप्राप्तिः संज्ञायां पूर्वपदस्य संज्ञायामिति तत्पाठ्ययं प्राग्वचनं।
शरादीनां चौषधवनस्पत्यन्यतरस्यामुत्तरेण विकल्पे प्राप्ते वचनं असंज्ञायामपीति अस्ये
नः संज्ञायामिति नानुवर्त्तत इति तात्पर्यम् विभाषौषधयः फलपाकान्ताः वनस्पति
रत्र वृक्षमात्रं व्याख्यानात् ध्वनितं च दन्तुपिप्पलवदिति सूत्रे भाष्ये आरोप्येति अनेन वा
ह्यस्याचेतनत्वं तच्च तत्पत्वेऽम्बा वोधितम् उच्यत इति सूत्रे भूतकालो विवक्षितस्तेन वाक्षेप।
दानारोपितं संनिहितमात्रं तदापि भवतीति भावः तदुक्तं भाष्ये आहितोपस्थितयोरितिब

३५३

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

मितिबोध्यम् कर्तोर्लक्षणस्य पत्यपत्नं स्त्वाभिविशेषावलम्बनं ध्वजानार्थं दात्राकारतादि
चिर्ङ्क्रियते तदिह लक्षणा ते न लम्बकर्णो लिङ्गिः अष्टकर्णोइत्यादे रष्टसंख्या लिपिच्छि
न्नकर्ण इत्यादिरर्थः तत्र इं स्वरेखा च छिन्नकर्ण इति वा मर्मा विदितिव्य धे ग्रहिस्येतिस
म्प्रसारणम् साचव्यवस्थितेति एतच्च प्रचुरलक्ष्यदर्शनाद्यास्थितं केचित्तु यथोपदिष्टमि
त्यनुवर्त्यान्यत्र तन्वारयति एभ्य एवेति दीर्घेभ्य इत्यर्थः कृतदीर्घाणामिति व्याख्यानात्
अतएव विपरीतनियमो न अन्योत्तरपदे एवं दीर्घान्तत्वासम्भवाच्च नियमार्थ इति
पूर्वपदात्सञ्ज्ञायामित्येव सिद्धेः दीर्घस्य सञ्ज्ञायामेव विधानादस्य णत्वस्य सञ्ज्ञापात्र
वर्त्तैः विध्यर्थ इति अग्रेवृत्तशब्दस्यासञ्ज्ञात्वात् इति भावः पुरगावनमित्यत्रागा इति प्रति
षेधमुन अगकारान्तपूर्वपदादित्यर्थात् असिपत्रवनमिति नरकविशेषस्य सञ्ज्ञा ब
लोपप्रत्यय इति यथोपदिष्टमित्यनुवर्त्तेरिति भावः तेनात्र न तो बलधातोर्न अस्य इत्येव
ह्वात्पवलः रञः कृषीत्यत्रान्येभ्योपि दृश्यते इत्युक्तेर्बलच् प्रत्ययः उदाहरणेर

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

स्वतत्त्वसाक्षात्कारवन्तो योगिन इति भाष्यस्यार्थः उत्तरपदाधिकारात् सामान्यविषयमिदं
हंससिंहयोरीषदन्तार्थ्यमुपादानं पश्चात्तयोस्तु मादित्वात् साधुत्वं तथा गूढोत्मादेः पृषोदरादि
त्वादित्यर्थ इत्येके परे तु इदं तद्धितविषयमपि पुराणशब्देन तल्लोप इति सर्वादिसूत्रे कैय
टात् एवञ्च हंसादेरुणाद्यन्तत्वेन शास्त्रान्तरोक्तस्यापि अनेन साधुत्वं सर्वविधेत्यादौ बोध्यम
प्यनेनैवेत्याहुः दुडाशादौ रेफस्योत्वे सवर्णदीर्घः ध्यशब्देन प्रत्ययान्तस्य ग्रहणं आगु
तुनाकारेणाधीशब्दस्य ग्रहणं तेन लर्बस्य दुर्बुधे रंहति रूप ढ्वो नोस्मान्मावधीदित्यर्थ
कमानः समस्य ह्रस्व इति ह्रिटं दुष्टं ध्यापतीति विग्रहे काकेपूर्वेपदत्वाघात् अतो कप्रत
यान्तादसस्याभिके स्वेते तु तौ तत्त्वरिता संगतेरिति दिक् संहितायां एतैफलं घ्यच स्त्रिङ
न्तस्यातो दीर्घः स्यादित्यर्थे केन घ्यचो तस्त्रिङी त्यनेने विधौ हित्वा गोपतिं (?) नामि
त्यत्र संहितायामिव विग्रहित्वेति पदकालेन दीर्घः एतदधिकारस्यान्य शास्त्राणां तूत्त
रपदाधिकारात् समास एव प्रवृत्त्या तत्रैव संहितायामनित्यत्वाज्ञातेघस्याधिकारस्य फलं।

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

त्यदादिषु दृशो नालोचने कञ्च समानान्ययोश्च दृशेः क्सश्चेति कञ् क्विन् क्साः दीर्घ इति अ॰
न्यस्यात्वे कृते सवर्णदीर्घ इत्यर्थः इदं पूर्वपरान्चपि अमूदृगिति अस्येति व्याख्यानेप्ये
वमेव अकारेणाकारस्यापि ग्रहणात् समासेऽङ्गु अङ्गुलेः सङ्गः भीरोः स्थानं ज्योतिषः
स्थानं स्तोमं आयुषः स्तोम इत्याद्यर्थे प्रत्यासत्त्या तयोः पदयोः समासस्यैव इत्यर्थस्तद्दु
नयन्नत्सुदाहरति ज्योतिषः स्तोम इति एवं हि सङ्गः इत्यादि अपमानिर्देशः आजसो भवति
सुषामादिराकृतिगण इत्यर्थे नेतयोगेण सत्वमिति सूचितम् अषष्ठ्यातृतीयेति न
न्यपोपादानं स्वष्टार्थं कुष्ठ बहुव्रीहिः इदमेव तत्सूत्रस्थमत्र ग्रहणे प्रतिपदोक्तसमास॰
स्यापि ग्रहणं ज्ञापयति तद्वक्ष्यति शब्देन बहुव्रीहिर्वेति कापथे कुगतीति समासः सत्कृति
त्यः पथः संख्येति नपुंसकवत्वम् अनीषदर्थमिदम् पूर्वविप्रतिषेधादिति भाष्यादुक्त
मपि आमात्याद्याहृतं पृषोदरा· आदि शब्दः प्रकारे यथोपदिष्टमित्युक्तेः उपदिष्टमि।
तिकर्मणि क्तः उपदेश उच्चारणं तस्य कर्त्राकाङ्क्षायां शिष्टैरित्यध्याहारलभ्यं शिष्टा

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

ला० प्रो०

३५१

नब्रह्मचारी त्यर्थः समानं ब्रह्म वेदाध्ययनार्थं व्रतं चरतीत्यर्थो भाष्याल्लभ्यते ती।
र्थेपि अस्मात्तेत्र विवक्षितः अशेषे विवक्षिते इत्यर्थः निरनुबन्धकपरिभाषा तु ना
त्र तीर्थ्यान्निरनुबन्धकस्यासंभवात् सचप्रत्यय एव सम्भवतीति ध्वनयन्नाह
पादाविति समानतीर्थे इति सादेशो व्यक्तदेशाविकृतन्यायेन समानतीर्थे [illegible] शाद
ष्टत्वं एवं च सन्निविष्टत्वा यत्त्वरूप एवोदाहरतो [illegible] एतदर्थमेव विवक्षितमिति व्याख्या
नं विभाषोद अत्रेयेइति वर्तते विवक्षित सप्तमीत्वादत्रापि सति शिष्टे तदा प्रत्यय
स्वर एवान्यथा सादेशत्वात् : स्यात् तत्र सादेशापक्षे सोदर्याः समानोदरे शयित इत्य
र्थे प्रथमोच्चारिताद्यो भवति सचलोदरात्याद [illegible] ति तदर्थः सादेशाभावे तु समानोद
रे शयित इतियत् सोदरोपीति प्रयोगस्तु समानमुदरं यस्य तदर्थेऽस्त्ययवेत्यणुक्तरीत्या
सपक्षवत् समाववीधवः वोपसर्जनस्येति विकल्पात् यत्त्रभ्राता सहोदरस्यचिलि
ङ्कं दक्षेइति सवक्ष्यावरति भाष्योदाहरणादस्यग्रान्दसत्वेपि सन्देनेषु अर्थमिहोपन्यासः

३५१

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

त्य[.]क्षं तद्भिन्नेनुमेये सहायवाचिनि उत्तरपदे इत्यर्थः अप्रधाने सहाये द्वितीयश
ब्द इति हरदत्तः सुतीक्ष्णसीकेति बहुव्रीहिर्न प्रतप्रेचूतिकप् योगो विभ[.]ज्यतेइति छान्द
समपीदमेतदर्थमेवोपन्यस्तं विभक्तेर्वोपलक्षणं नस्येत्यतोवेत्यनुवर्त्त्या व्यवस्थित
विभाषाश्रवणात् समानजातीयाद्यपीत्याहुः योगविभागस्य भाष्यानुक्तत्वादाहाय
वेति सहशब्दावचनइति अपरस्त्वाह विभाषैवतदाह तेनास्य मतत्वपदेति तेन सहशब्देन न
समासः वक्ष्यमाणइत्यर्थः वोपलक्षणं नस्येतिलादेशः अतएवविभाषोदरे इति चरिता
र्थमन्यथाकर्मधारयेसोदरसमा[.]नोदराभ्यां सपृक्षादिव योगवि[.]भागेनसिद्ध्यां
पयतोस्य प[.]हत्वलिद्धेतद्वैयर्थ्यस्पष्टमेव सहशब्दार्थकसहशब्दस्यैव तत्रादेशोतुलेभो
अपक्षेसमानशब्देन समा[.]नशब्दस्य समानजातीयाद्येवेत्याहुः ब्रह्मचारीति ब्रतइति स
प्यजाताविति वातिनिः समानः स इति तत्य समानत्वं वेदस्य ब्रतस्य वासमानत्वात् त
स्यतत्त्वं बाध्येत नेदादिदमेदं ब्रतमे[.] दं पारिकल्प्यबोध्यं तेन समानवेदाध्ययननिमित्त

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

कारेस अस्मद्विषदित्यतो मुमनुवर्त्तते सत्यंकार इति सत्यस्याप्यपथ्येवत्तोत्तु डाजेव त
त्रोपपदमिति सूत्रेण्य अं उपपदे लभ भवति नवेति विचारे सापेक्षत्वाज्ञेति भाष्योक्ताच्चेः
प्रत्ययोत्पत्तेः पूर्वमुत्पत्तिरित्यर्थः लोपेन तद्धदेतत्तः पूर्वदाचः प्राप्तेः नहि तदामुनः
प्राप्तिरुत्तरपदपरत्वाभावात् घजन्तेपि समासप्रवृत्तिकाल एव डाचः प्रवृत्तिरित्या
ह धेनुम्भव्येति मध्ये रव्यंलकादित्वात्समासेतो भव्यस्य परनिपातः लोकंपृणातीति
विग्रहे कर्मण्युपपदस्यादेत आह मलेति राने: अत्र प्रकरणे प्रत्ययग्रहणे तदन्तविध्य
भावेपि लोत्रेः कृतोऽसम्भवात् कृदन्ता इत्यर्थः नित्यमेवेति स्पष्टं चेदमत्रैव भाष्ये रात्रिम
न्य इति आत्ममाने इति श्वक्षाभाष्ये सहस्य सादेशो निपातनादुदात्त इति भाष्यम् सह
युध्वेति सहेचेति कनिप्युपपदसमासः समुहूर्त्तमित्यन्ताव्ययेभ्यो यीभावः मुहूर्त्ता
दिशब्दानां कालवाचित्वमेव तत्र प्रतिपादकं यस्ये कालत्वारोपितात्प्रवृत्तेरव्ययीभावे चेत्य
नेन न सोकाल इति निषेधात् ज्योतिषमिति ज्योतिष इदमित्यर्थः द्वितीयेवाहु उपाख्य म

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

न्येरपत्यं स्त्रीत्वपर्येत्नोत्नि जोतितिष्वृङि॰ पङ्॰ श्वापूः पूर्वान्तवत्वेन ष्यङन्तत्वात् सं
म्प्रसारणे पूर्वत्वे चात्र विधावपि दीर्घविधौ [illegible] सामर्थ्यात् स्थानिवत्त्वेन सम्प्रसारणे।
त्वात् दीर्घः ऊत्त्वे नेति इको ऋत्व इत्यनेन प्राप्तिः परे तु यामर्ति कुलमित्यत्रैक इति
ऋत्वस्यावकाशः ऋत्वस्य वैकल्पिकत्वेन भावे कारीषगन्धीपुत्र इत्यादौ सम्प्रसार
णस्येति सावकाशं ऋत्वप्रसङ्गः उभयप्राप्तौ परत्वात् सम्प्रसारणदीर्घत्वमेवेति अ
त्रैव भाष्ये स्पष्टमित्याहुः अप्रतिकारी षेति अप्राप्य इति समासे षष्ठीतत्पुरुषे ष्यङन्ते
न पूर्वपदमिति भावः मातजादेश इति स च कवभावपक्ष एव ननु न स्त इति नित्यक
पः प्राप्यात तदभावपक्षो दुर्लभो तत आह कपूविकल्पश्चेति अयं मातजादेशो सम्
भावपि कारीषगन्ध्या मातीति भाष्योदाहरणात् बहुव्रीहाविति तत्रैव भाष्ये उदाहरण
त्। चित्वेति मातच् इति शेषः दृढकेषी अलमाछन्दोर्थ्येव वचनं उदरपदाक्षिप्तं पूर्वप
दं विशेष्यीकृत्य तदन्तविधिरित्याह तदन्तानामिति इष्टकचितेत्साधनं कृतेति समासः

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

योहलेवव्यवच्छिद्यते असिद्धत्वादेकपादः । असिद्धत्वादेकपादस्स ख्यावाच्येवसर्व
स्यापिविराषस्यैकहल्त्वादित्वात्त्वा मूर्च्छेमेकं हल्मनुच्चार्य्यपचाज्जवा व्यते तत्रैवैतत्स्रव ।
त्तिरितिभाष्येस्पष्टं असहायवाचीतु श्चाकिमिजन्मात्रविषयइतितज्ञावः पूरपितव्यं
पूरणार्हः अव्ययीभावइति उच्चाद्दिवी ।वतिनिपातत्वेव्ययत्वं उवङ् भावित्वान्निषेधो ।
प्राप्तेव्याह अन्तरइति एकत एकशब्दान्तस्यपकृत्वइत्यपोपुंनपुंसकयोर्विशेषा
दाह एकस्याइति रेवतिप्रकृतिसञ्ज्ञा छन्दस्योहाजक्षीरमिति अजक्षीरेणजुहोती
तिप्रयोगात्वः त्वेचसञ्ज्ञायाम्असंभगा छन्दस्येवेदम् अनुत्तरपदस्थिवचनम् ष्यङः
सं० अनुबन्धपोच्चारणं पाश्यादिभ्यो वन्यूष्ववत्तो वह्वेदिति ष्यङ्ग्रव्यावत्स्यर्थः
ए सम्प्रसारणस्य ढूलोपइत्यतो दीर्घ इत्यनुवर्त्तते उत्तरपदइत्यधिकारः हलइत्यनेनत
नात्रदीर्घसम्प्रसारणात्परवस्यहलः सम्प्रसारणनिमित्तनिरूपाताङ्गवयवत्वाभावात् ३३९
प्रत्यासन्यातादृशाङ्गावयवस्यैवतत्रग्रहणात् अतएवनिरुतामित्यादौनसः कुमुदग

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

ज्ञापकमिति उत्तरपदं विशेष्यं कृत्वा तदन्तविधिर्नेत्यर्थः एवं च तदंशे तन्त्रं उत्तरपदे इ
त्यस्यासम्बन्धे इति बोध्यम् हृच्छब्देनुत्ति हे हृदयपलेखे इत्यादि निवृत्त्यर्थमिदम् लौल
क्यमिति आलस्यादित्वात्ष्यञ् अन्तो हृच्छब्दः सध्वनो इत्युत्तरपदवृद्धिः अपभ्रंशार्थमिति अपा
गद्ध्य मेकेन्यत्रवा हृदयशब्दस्य योगविभाग एवेति व्यवस्थार्थमिति भावः पादस्यपद उत्तर
स्त्रे पत्य हृदग पदे त्यदन्तो लुप्तविभक्तिकम् तदाह आदन्त इति पादशब्दस्य त्वाङ्ग गशेष
मित्याद्युदात्तत्वेप्यपमन्तोदात्तो निपातनात् पथा इति विधत्यस्तु बेतिवत् पाथे पादा
र्घोभ्याञ्चेति यत्· पादस्येत्यत्र पादशब्दः प्राणिपदं वाच्यैव व्याख्यानात् इके इति पर्या
दिभुपादः पच्चेत्यनार्षे पत्काषीति सुप्यजाताविति णिनिः पद्धतौ कर्म्मालि क्विन्न्रूचः
शे अत्रचतुर्थांशवाचि पादग्रहणं उदकल्पे अयन्तोदंसर इति त्वसाध्वेवोदकपर्य्यायोद
शब्दाङ्गीकारे एकहलादाविन्यस्य वैयर्थ्यात् समुद्रेवेति सञ्ज्ञात्वादिति भावः एकहलाः
सञ्ज्ञापवादनुपूर्व्वविप्रतिषेधेन नित्यमेव एकशब्दोऽसहायवाची सहायश्च तुल्यजातीः।

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

ल०को०
३५८

योनिसम्बन्धवाचकान्यतरपूर्वोत्तरपदकर्ईपसोनहोरनुः पुत्रइत्यादि सिद्धं मातुर्भगी
मितिरेफान्तात्कारत्वं विसर्गादोवक्ष्येकदेश विकृतन्यायेनतत्त्वम् इत्यलुकस
मासः घञ्लप घशब्देनतरतमौ अत्यवेक्षिति तोवग्रहणेनेभ्रत्पदाधिकारे
क्वचित्प्रत्ययग्रहणेतदन्तग्रहणज्ञापनादितिभावः ननुविम्बीवदरी-आमलकादि
योभाविततुंस्काइति पदान्तास्त्र भाष्याद्यनभ्यतेइति त्यसन्चेताह कुवलीति नद्याः शेभा
विततुंस्कादितीहन सम्बध्यतेतदाह स्त्रीतरेति उगितः परेति विहितेतिशेषः तैभुमतोऽ
पत्यं स्त्री ऐभुमती नतस्मारेभुमतितरेत्यत्रनिष्पकृत्वइति प्रचोदनाकृविस्मनभाष्ये पं प
ञ्चमीसमासेऽचः परस्मिन्निति स्थानिवत्त्वेनव्यवधानन्तुनः बहिर्भूततरनिमित्तस्यपूर्व
त्वस्यस्थानिवत्त्वं त्रदृष्टासिद्धत्वेनत[illegible]त्रदप्रवृत्तेः निर्मूलत्वमिति नहित्व[illegible]यमप्रवर्त्त
मानोपिपूर्वत्वः त्रिपत्वंवाधतेइति न्यायात्मितिभावः शामिनीतरेति घिनुणः स्त्रभाष्य
प्रयोगेतमान्मीलिकानां ह्रस्वविधायकत्वेनसभा[illegible]यपानकतापस्तत्पाप्त्येचतितिनिषे।

ने ६

सिद्धान्तकौ ५

३५८

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

भाष्यादत्र हलन्तादित्यस्यानुवृत्तिः अतिप्रसङ्गस्त्वनभिधानान्नेति बोध्यम् अपो
योनियन्मतुप्स्विति अयं पाठो हलन्तानुसारेण मतिच्छितिसक्तः पाठः एकवचनेत्यस्याति
प्रसङ्गः वाजेनासुजासुचर दिवस्य भाष्ये रूपन्यासात् न त्वप्सुमन्नावित्यत्र तस्यप्रस
ङ्गोस्ति शब्दपरतया तस्यैकत्वमात्रार्थत्वात् किञ्च तुप्स्विति पाठे फलं विलोऽस्य दामीव
मित्यादाविवलुकोऽप्राप्तेः चक्रवद्ध इति सम्पन्नेन निष्ठान्तस्य साधने कृतेति स
मासः स्यच अवंनिषेधो न त्वास्येतिन्यायात्तत्पुरुषे कृतीत्यस्यैव अत एकमूर्द्धम
त्वाकादि त्यलुकि करोठस्यः कालो यस्य त्वनेकमिति सत्रस्य भाष्यप्रयोगः लेग
च्छते पश्यतोहर इति पश्यन्तामनादरे षष्ठी षष्ठीचानादरे इति षष्ठी देवानांप्रिय इति
मूर्खोत्तमाभि त्यर्थः मूर्खेषूत्तम मूर्खे प्रियएवेत्यनेवीनैके पटः निन्दायामिति आक्रोशे
इत्यनुवृत्त्या लब्धमिदं स्पष्टम्वेदमानवः सूत इत्यत्र भाष्ये एवं चारंभसामर्थ्याद्देववि
कल्पे सिद्धेऽन्यतरस्यामिति स्पष्टार्थं पितुः पुत्र इति आर्ष्यौस्मितु सदयमः तत्त्वैतिविधा

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

ल०प्र०१

३४७

भागात्सिद्धम् कारनाम्निचप्राचांततोहलादौ इदमिदानींकिमर्थंनियमार्थम् हला
दावेवकारनाम्नीति अविकटोरणा इति हि भाष्यं॰ बन्धेच उत्तरसूत्रेचस्यतत्पुरुषेप
दमिहाकृष्यतेबन्धइतिघञन्तं अन्यत्रनेत्यसिद्धेतिनिषेधः स्पष्टंचेदंसर्वंभाष्येव
ृत्त्यग्रहणेनैवसिद्धत्वाद्धलदन्तादित्यनुवृत्तिर्व्यर्थेतिध्वनयन्नाह क्वचिन्न कुरुचर
इति अतएवगोष्ठचरः सिद्धः विभाषावर्ष लिङ्गविशिष्टग्रहणाद्दूवीतृजेोपि घकाला
घशब्देन तरतमौ कालेतिसूत्रस्थपग्रहणं ततः शुक्क घुघुलौ पूर्वराहेतरे इतिप्रकृत्यर्थ
प्रकर्षविवक्षया ऽत्यप्रकर्षसत्त्वोदाहृतः सावंचिरमितिसूत्रेभाष्ये प्राराह प्रगयो
रेदंतवनिपातनं व्यर्थमलुकासिद्धेरित्याः त्यप्राङ्क्तपदासप्तम्यन्याविभक्तिः प्रागहः
सोत्रोपस्यत्यर्थन्तादित्युक्ते विभाषेत्युक्ते वंत्यनुरोधेनेतिबोध्यम् विभाषापूर्वाह्णेति
सूत्रेदोषातनं [illegible] मित्यादावचापादितिलुकोनेनालुक्भाष्ये ङ्क्तेवर्तमान
कालस्यप्रत्ययनिमित्तलुक्एवायमलुक् अव्ययादितिलुक्‌ङ्क इतितेनाधानपर

३४७

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

स्थिरशब्द उणादिः किरच्प्रत्ययान्तः सात्पदाद्योरिति निषेधे प्राप्ते इदम् अन्तरङ्गानपीति
न्यायेनाबाधितः पूर्वं लुक् प्राप्तः । हलदन्तादित्यस्याप्राप्तेराह वचनदिधेति हृदिस्य
गिति अलुग्विधेर्लोपकात्केऽपीति । सिद्धेः कारनाम्न्येवेति प्राग्देशान्नाम्नि चेत्कारनाम्न्ये
वेतीदं वस्त्वनुसारेण भाष्ये त्वयं नियमो नोक्तः अभ्यर्हितत्वपक्षवादेः लभ्यत्वमेव नेति ।
कारनाम्नीति स्पष्टार्थमिति तदाशयः अविशब्दात्संघाते कटच् उरणो मेषः ।
नघामिति नद्युतारणो तात्कालिको दोहः कार इत्यर्थः वणिक्पृष्ठुपालाकर्षकेभ्यो रा
ज्ञ आह्लो भागः कारः स एव करः हलदावित्यादिग्रहणं स्पष्टार्थम् तत्र पक्ष्यपक्षवादय
उदग्देशोकारणः हलेद्विपदिका पञ्चविंशको रक्ष प्राग्देशे । प्राचामेवेति नियमोपि केयटा
पत्त्वनुसारेण भाष्ये तु पूर्वेण नित्ये प्राप्ते कारनाम्नि प्राचामिति विकल्पार्थेनेन मुकुटेका
र्षापणं मुकुटकार्षापणमित्याद्युभयं हलदावितियोगविभागेन नियमार्थेनानागादे
लुगेवेति । स्थिते कारनाम्नि वावचनार्थमेव दन्तादावति प्रसंगः नैष दोषः योगवि

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

ता०श्१०
३५६

लेमेकपघादि अगीतमंत्रसाध्यंगुणिनिष्ठगुणाभिधानं स्तोत्रं। अप्रगीतमंत्रसाध्यं
तच्छस्त्रं सुप्सुपेति समासः तदाह शस्त्रणीति ओजसेति कर्त्तृकरणेइति समासः पुंसा
नुजइति यस्य पुमानग्रजः स पुंसा हेतुनानुजइत्यर्थः जनुषा जन्मना पूरणोइति।
स्वरितत्वबलात्तदधिकारविहितप्रत्ययग्रहणमत्र यद्यप्युत्तरपदाधिकारे प्रत्ययग्रहणे
नतदन्तग्रहणम् हृदयस्य हृल्लेखेत्यत्र ज्ञापयिष्यते तथापीहात्मशब्दात्पूरणेप्रत्य
यासम्भवेन तदन्तग्रहणमित्याह पूरणान्तप्रत्ययान्तेति उदाहरणे हेतुत्वात्मपूरण्या।
दित्वाहात्तृतीयासुप्सुपेति समासः यद्यास्कृतभाष्यस्वरसस्तु आत्मनश्च पूरणेइत्य
स्यवार्त्तिकत्वे एवंहि भाष्यं आज्ञापितं नित्य आत्मनश्च पूरणे आत्मनश्च पूरणे उ
पसंख्यानं कर्त्तव्यम् इति वैयाकरणाख्यायामित्यत्र तु वार्त्तिकस्यायं त्वेवात्मन इत्यस्यानु
वृत्तिर्बोध्या कालम्परोणिरित्यादिरिव यद्यपरस्यैवेत्यनेनैकं सत्त्वं चेत्तपरस्पातिष्ठान्हि तथात्म
शब्दग्रहणमितितदाशयः योगविभागादिति सुप्सुपेति समासेत्युचितं गाविद्युधि

३५६

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

यमेव एवं चाशीर्लिङः तत्प्रयोग एवास्य साधुत्वमिति वृत्तिः सप्तमी स्यादिति सप्तम्यर्थे
वर्त्तेरित्यर्थः आस्तुवमिति गोर्दैर्घ्यं सहस्रादिध्येउपानमिति बोध्यः छित्त्वावा छित्वत्ता
तावतीत्यर्थेमुच्च आवत्ति क्रियाजन्यगताने कवचनिपातनफलमाह यावतीति यत्र
सकलाङ्गोपदेशः साप्रकृतिः क्रियानाभावे लपूर्वपदस्य वृत्तिः छिन्नुलेतिनुफलिता
र्थकथनं अस्युदाहरतो छित्त्वावतीति भिन्नपद उपसर्गादः इदत्राध्युपलक्षणं किंरा
जइति किमत्रस्थले षष्ठीसमासः कर्मधारयो वा नञस्तु नञ्पूर्वपदकादित्यर्थः अ
पथमिति नस्त्वाद्धितइति हिलोपः पथस्तं त्वाव्ययादेरितिनपुंसकत्वम् अपथं वर्त्त
तेइति अर्थाभावेऽव्ययीभावः स्वैरीति समासान्तः तत्राव्ययीभावेस्यो कुर्वतो मतइदम्
इति साधारणसमासान्ताः विधयः उत्तरपदइति उत्तरपदप्राप्तसमासचसो
वपवेलक्षः पदइत्येव सिद्धे उत्तरग्रहणात् अयं नविधिः पञ्चम्याः स्तोकादिभ्य इत्यादिभ्यात्
तद्ग्रहाधिकारइति स्तोकान्मुक्तइति द्विवचनान्तादिभिर्नसमासोनभिधानात् समासप

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

तन्निषेधः कृष्णोदक्पांडुरिति संख्यापा इति चा अत्यवेत्यत्रानिति योगविभागः सिद्धा
भियुक्तोक्तिरिति बोध्यम् संख्यापा इत्येतन्नदीभिश्चेति विहितसमास एवेत्याहुः
भाष्ये योगविभागस्यादर्शनात् पृषोदरादित्वेनेदं सिद्धमिति केचित् करणाल्युडन्ता
दर्शनशब्दो योगरूढिभ्यां चक्षुः परस्तात्पर्य्युदासे क्षिपदं तत्सदृशपरं भित्याशयेनाह
गवाक्षीविति धेन्वनडुहाविति समाहारे तु द्वन्द्वाप्युदेतिट्चैव सिद्धमिति भावः द्वन्द्वो निपा
त्यते इति विरूपाणामप्येकशेषमाशंक्याधिकत्वेति भावः सजसमिति अव्ययीभावे चेति सह
स्य सः तत्पुरुषस्यैवेति उत्तरपदार्थप्रधान इत्यादिभिः श्रेयानिति बहुव्रीहिरेव सख्येति
निषेधान्नाकर निष्क्रान्तः अयस इति तत्पुरुषो बाहुरूपस्येति षष्ठीसमास एव वदन्
सुन इति अव्ययीभाव एवेदं उत्तरपदार्थप्रशंसामिति कर्मधारयः श्रेयः शब्दोपि प्र
शंसार्थ एव आशीर्विषवमिति षष्ठीतत्पुरुषः विषयशब्दो नित्यपुंल्लिंगः एवं च सर्व
स्य शब्द उत्तरपदार्थप्रशंसाया आशीर्विषवत्वद्योतक इति फलितं एतच्चैतद्वृत्ति विष

३४५

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

तिङन्तसुबन्तेनेत्यस्य संग्रहात्पञ्चविधत्वमेव युक्तं उभयत्रापि सुप्तिङ्घटितत्वस्याऽवि
शिष्टत्वादिति चिन्त्यम् यद्वा येन सुबन्तपूर्वपदकस्य ग्रहणमन्येन तिङन्तपूर्वपदस्ये
ति भेदः आद्यास्तिस्रो वृत्तयः इमा अभिधावल्लक्षणा अभिधानलक्षणाः कृत्तद्धितस
मासाः इत्यकर्तरि चेति सूत्रे भाष्यात्के अभिधानं च शिष्टानां ततोऽर्थबोधस्वरूपं तद्विपरीत
मनभिधानमिति तदस्य तदस्मिन्नस्यादितीति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् इति सर्वसमासशे
षः अ इति लुप्तविभक्तिकः सौत्रो निर्देश इति भावः अक्षेपाद्यर्थ इति अक्षसम्ब
न्धिनी पाद्यर्थ इत्यर्थः सम्बन्धिनो अधिकरणत्वविवक्षया सप्तमी सूत्रे अर्द्धं चेदिति अर्द्ध
र्चा इति पुंस्त्वम् अध्येतव्ये वेति अध्येतव्ये योग्यतावतीत्यर्थः अ[illegible]ध्ययनं चोपलक्षितत्वा
दकसमर्थम्येव अन्तकरणमेति पक्षे एकवपि अन्तकमित्यादि अन्तरौवमित्यादेरन्तर्ग
ताः प्रतिकूलास्संगतास्तव्ययोस्मिन्निति विग्रहः घञन्तरूप उपसर्गग्रहणं चग्राद्युपलक्ष
णम् समाख्यापद इति एवं चाग्रादित्वान्मेत्वमिति भावः स्वचित्ति नपूजनादिति समासा

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

त०बो०
३५५

कारीयसमासे समासघटकपदानामन्योन्यापेक्षाया अभावेन लौकिकवाक्याभावादिति
भावः एवं च वृत्तिवैकल्पिकत्वबोधनं वृत्तिघटकपदस्वरूपबोधनं तदर्थबोधनं च
विग्रहप्रदर्शनस्य फलं बोध्यम् अस्वपदेति समस्यमानयावत्पदघटितस्त्यर्थः दन्तो
ष्ठमिति समाहारस्य प्रधानत्वात् यद्यपीतरेतरयोगेपि समूहस्यैव प्राधान्यं तथापि तत्र
स्योद्भूतावयवभेदस्यैव भानादुभयपदार्थप्रधानत्वमिति भावः अत एव तत्र वृत्तिपदा
र्थस्य नोपसर्जनत्वं तद्रूपेणैव तस्य भानात् अत एव द्वन्द्वे चेति सर्वनामसंज्ञानिषेधः
सार्थकः समाहारद्वन्द्वे तूपसर्जनत्वादेव तदभावः सिद्ध इति बोध्यमिति केचित् अनुवा
दकमेव द्वन्द्वे चेति अत एव कुक्कुटमयूर्याविमा वितिद्वन्द्वे उपसर्जनत्वमाशङ्क्य
द्वन्द्वेनेति वचनेन परिहृतमेव चेतरेतरयोगेपि बहुव्रीहिलक्षणाप्राप्तिरित्यन्ये अनेकेति ।
आदीत्यर्थः क्वचित्त्वप्रकृतानां तादृशसमासविधानेकोपाधिगताज्ञावधपकीचेत्तत्राह ।
सुपां सुपेति सुपामिति सर्वत्र सम्बध्यते अतिङामिति यावत् अत्र सुपां तिङा त्वनेनैव

३५५

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

त्वरूढत्वपर्य्यकत्वाभावात् क्रियापात्वंचैषां वृत्तिविषयमेव गौरप्राच्यैकादिष्वा व्यस्तुन
अनभिधानात् वत्स्यर्थबोधकमिति आख्यातं तद्धितान्तस्य पाक्रिञ्चिदुपदर्शकं॰गु
णाप्रधानभावस्य तत्र दृष्टो विपर्य्यय इति न्यायेन सर्वत्र विग्रहे वृत्तिसमान एव विशे
ष्यविशेषणभाव इति भावः हरिकारिकायां तत्रेत्यस्य व्याख्याते इत्यर्थः स्वरसतः प्रतीय
तेस्य पृथ्वाय मर्थस्तद्भवतीति सूत्रे समर्थसूत्रे च भाष्य इति निरूपितं मञ्जूषायाम् वाक्य
मिति तत्तत्समासघटकपदानां तत्तत्समासत्वव्यक्तियोग्यविभक्त्यन्तानां घटकप्रयोग
रूपमित्यर्थः समासविषयसमासेवाक्ये न समानवगमेपि वृत्तिघटकपदस्थापनायै सम
स्यमानपदार्थबोधकवाक्यप्रयोगाभवत्येव नित्यसमासत्वव्यवहारस्तु तस्य वाक्यस्य वृत्ति
समानार्थकत्वाभावेन गौणो बोध्यः लौकिक इति शास्त्रसंस्कारहीन इत्यर्थः एतेन तद
र्थोपदर्शकं न लोके प्रयुज्यते॰ पचतीति पाचक इत्यादेः पाककर्त्ता पाचकपदबोध्य इ
त्यादिक्रमेणार्थोदितिपरास्तम् अविग्रह इति लौकिकविग्रहरहित इत्यर्थः नित्याधि

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

ला०प्रो०
३४३

समुदायपरो तएववक्षचयोर्नदोषः एकशेषेपिद्वन्द्वस्यानुवृत्त्यातद्विधयेएत।
द्विधानेनैकार्थीभावश्चाद्वन्द्वरूपकः चार्थोन्तर्भावबोधार्थः इत्यभिमानः वस्तुत
एकशेषपरार्थान्वितत्वार्थोपस्थापकत्वाभावाद्वृत्तित्वेनमानंद्विष्टपदेनत्ववत्त्वे
वतत्रतास्तुरूपोर्थोपस्थानस्यभाष्येस्पष्टमुक्तत्वात् अतएवसमर्थसूत्रस्याधि
कारत्वपक्षएकशेषासंग्रहोभाष्येनोक्तइतिबोध्यम् सनादिषुवाऽणादेः पदविधित्वं
स्पष्टमेवसन्निश्चभावतएववृत्त्यवस्थोः तिङ्त्वाद्यावचनेनकार्यमितितत्रत्याव्याना
परभाष्यश्चामान्यात्सः प्रातिपदिकअङ्कृतिकणिच्यपिसः मुण्डयतिग्रामणावकंइत्यत्र
सापेक्षत्वेनासामर्थ्याद्वृत्त्यानभाव्यमित्याशङ्क्यमोलग्रपरस्तुशब्दात्कृत्त्वपः त
स्यचसाध्यत्वेनप्रतीयमानंतथाक्रियात्वाकारकेनित्यसाकांक्षात्वान्नदोषइतिभाष्या
त् एवमेवव्याकरणसूत्रप्रतीत्याद्युपपद्यतेसूत्रशब्दस्यपद्धत्यागक्रियाबचनत्वे
नव्याकरणेतन्निरूपितकर्मत्वोपजननात् षष्ठीतेन सूत्रणक्रियायाएवतात्पर्यत्वेपिरु

३४३

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

तत्त्वार्थस्यैवोपस्थितिर्यत्र घटकैरितियावत् पष्ठा परेता। प्रधानशब्देन प्रशब्दान्ता।
र्थस्याभिधानं विशेषणत्वेन ग्रहणं तत्कारणमित्यर्थः यत्रत्यप्रधानपदेनेतत्त्वि
शेषणकस्वार्थस्यैवोपस्थितिरितियावन्न अपायं चेदं विस्तरेण निरूपितं पष्ठा
परेण प्रधानशब्देन शब्दान्तरार्थस्य विशेष्यत्वेन ग्रहणमित्यर्थः सा चावयव
शक्तिसहकृतसमुदायशक्तिसाध्या अवयवशक्तिर्लौकिकसिद्धा शास्त्रकल्पिता
वा। अस्या तद्धितादिप्रत्यये समुदायस्य वृत्त्याश्रयत्वेनैषा मौपचारिको वृत्तिव्यव
हारः प्राभाकराच समर्थः पदविधिरिति परिभाषावललभ्या तत्र समासतद्धि
तयोः पदोद्देश्यकविधित्वस्य स्पष्टत्वे न मानान्तरसिद्धैकार्थीभावस्य च सत्त्वेन प
रिभाषाप्रवृत्तिः ५ स्पष्टेव कृतामप्युपपदनिमित्तकानां पदविधित्वस्पष्टमेवा।
तत्साहचर्याचान्यत्रापि अत एव पाचकादीनां क्रियाकारकभावसम्बन्धप्रवृ
त्तिनिमित्तकत्वमूलकः क्रियाशब्दत्वव्यवहारः कृदन्तः तद्धितशब्दस्तद्घटित

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

ल० शे०

३५२

वकरस्तत्स्तनः पशुः एकशेषे कृते अनन्तरं कृत्वादिभक्तयुत्पत्तेः प्रागित्यर्थः तेनेति द्वन्द्वत्वसमासत्वयोरभावत्वेनेत्यर्थः एकवदिति द्वन्द्वस्य प्राणीस्येतलक्षणेनानियमइत्यर्थः पञ्चानामिति इमोदितिसूत्रेनु अन्याइत्यत्रमध्यिनादौ चवृत्तितात्पर्ये कृतद्वन्द्वाना मेकशेषेहि द्वन्द्वाः लौकिकवियहवाक्ये स्यकइतीत्यनेनतव्याप्रिईुबीरेवच बैत्स्याद कं शेषोनस्यात् एकपर्थीति अपरंपदेति नचोत्तमेनार्थेकं विशिष्टरूपोपा दानाभावेसरूपसूत्रेर्थवपरिभाषायाः जप्रवृत्तेः एवंचैतज्ज्ञाप्ययोजनार्थमुत्तर पदावयवत्वस्वीकारः कैयटोक्तोविफलएव: किंच्येवंविरूपाणामपीत्येकशेषस्य दुर्वारत्वाज्ज्ञाप्यासंगतिः ममतत्तरत्वस्यानर्थकत्वान्नातज्ञाप्यमितिभावः॥ ॥

इत्येकशेषसमासः प्रसंगादाह कृदिति पदार्थाभिधानमिति करणेल्यु ट् सामान्येनपुंसकत्वपरशब्दस्तादर्थपरस्तेनप्रक्तोर्थः परार्थः एवंचपरस्यार्थे नसम्बन्धोयः स्वार्थस्तस्याभिधानमित्योपस्थितिस्तत्करणमित्यर्थः इतरार्थान्वि

३५२

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

अत एव नपुंसकमिति सूत्रे भाष्ये प्रयुक्तं च बहुव्रीहौ तु कृशश्च कान्वस्य स्तादिदं प्रयुक्तं ते
इमे प्रयुक्ते इत्युहृतं संगच्छते त्यदाद्यन्तगतत्वेऽपि एकधौ नौ कश्चो नाभिधानां
त ध्वनितं चेदं तत्स्वरूपसूत्रे भाष्ये द्वन्द्वो व्युत्पत्तौ न एकादिनवानां नां द्वन्द्वाभावस्या
चार्थ्ये इति सूत्रस्थ भाष्ये ध्वनितत्वात् एवं च एकाधिकारतो हेतुः महापातकपञ्चके ।
तत्त्वावन्मन्यते कोपकामोयः पञ्चकारपतिति नेव धाव पद्ये एकाधिकारतोइत्यद
साध्वेव यो लोभः अनेकपदः षष्ठीतत्पुरुषो बोप्यसाधुरेवेति दिक् अस्या पवा
दमा हार्द्धइति कुक्कुटमयूर्व्यौ विति द्वन्द्वतत्पुरुषयोः पापदत्ति ङः त्वेन तदेधीमनेव
विशेषणस्येति बोध्यः तत्पुरुषे र्द्धपिपल्यस्ता इत्यत्र विशेषो वोध्यः तद्धितयोगाइ
त्यादौ तद्धितस्य व्यपम् ग्रामपप्र० अत्रानुनपुंसके नेत्यनुवर्त्तते तदाह उमानिति ए
तौ गावाविति संघशब्दश्च बहूनां समुदायवाचक इति भावः वत्सा इति अपत्यमात्र
वाचिनो वत्सशब्दस्य मकरणादिनापहृतायत्वबोधकं वर्कैतदनेन त्युदाहरणं

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

वित्यतो ऽगार्ग्यं गार्ग्यायणौ वा धो न स्यात्तस्य तदर्थैकत्वाभावादिति दिक् गुरोस्युक्त
दिपदानां पुंस्त्वाद्युक्तिपरताप्रकटनाय हादिपदोपादानं एवं च गुणपरतायां
नीलोत्पलमित्याद्येव प्रयोगः युक्तिपरतायां तु विशेष्यनिघ्नता गुरोस्युक्ता
दयः पुंलिङ्गा युक्तिलिङ्गास्तु तद्धतीत्यमरोक्तेस्तद्धतीत्यस्य द्व्ये विशेषणता
तापन्ना इत्यर्थ इति प्रामाणिकाः तद्वक्ष्यत एवेति किं हिमहिमान्यौ अत्र महत्
त्वादिकृतो ऽपि विशेषः मातापितराविति पितुर्दश गुणं माता गौरवेणातिरिच्य
ते इत्युक्तेर्मातुरभ्यर्हितत्वात्पूर्वनिपातः स्त्र त इत्यानङ् एवं श्वश्रूश्वशुरा अपि मातृतुल्य
त्वोक्तेरभ्यर्हितत्वम् त्यदादीनित्यत्र त्यदादिभिरन्यैश्चेत्यर्थः यत्परमिति गुणी
यमत्रपरत्वम् अत्रैव पर्य्यन्तानामिति नियमो नास्ति अहं च भवांश्च वावामिति
भाष्योक्तेः पुंनपुंसक इति स्त्रीशेषेपीतिभावः पुंनपुंसकयोस्त्विति तयोः सहो
क्तौ पुंनपुंसक इति वचनेन परत्वान्नपुंसकं शिष्यत इत्यर्थः इदं कैयटादेरप्येवं

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

कश्च गार्गी च वात्स्यायनश्चेत्यादौ न अपत्यत्वातिदेशकल्पमाहात्म्यानुवर्त्तमाने इति
तद्धजन्स्यवृद्धेत्यतः पुमान्स्त्रिया॰ अत्रविभक्तावित्यनुवर्त्तते विभक्तौ तद्धितकृ
तविशेषविरहश्चेदित्यर्थः अत एव जननीपरिच्छेदकवाच्यमात्रशब्दयोर्नैकशेषः
हंसाविति स्त्रीव्यक्तेरपि हंसत्वेन स्त्रीत्वानालिङ्गिताया एव बोधेन नात्र ङीप् ब्राह्मणी
वत्सश्च ब्राह्मणवत्सावित्यादौ तु नेदं प्राधान्यैकार्थ्यसम्बन्धस्य प्राधान्यस्त्रीमात्रकृ
तविशेषे एवैतत्प्रवृत्तेः नपुंसकम्॰ अन्यतरस्यामित्येकवचने त्यनेने वसम्ब
ध्यते आनन्तर्यात् त्वर्थेवचनं शब्दाच्चेत्याह तच्चेवेति अनपुंसकेनेति किम्
शुक्लं च शुक्लं च शुक्ले अस्य ग्रहणमस्यैवैकवच्चाव इति बोधनार्थम् तेनान्यसूत्रे
णो समाहारद्वन्द्वविषयेन प्रवृत्तिः घटघटमित्यादित्वनभिधानात् एवं चान
भिधानस्यावश्यकत्वेन द्वन्द्वमात्रस्यैकशेषविषयता पिवत्येकशब्दस्यानेका
र्थत्वं चाश्रित्यैकशेषप्रकरणं भाष्ये तत्र त्यातत्वात मन्यच्चैकशेषारम्भे पि गार्ग्यावि

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

काके पृथिवीइमीति प्रगृह्यं पठन्ति वा छन्दसीति पूर्वसवर्णे अन्ये त्वत्र योः प्राग्दस्येव द्विव
चनमिति त्वे सुपांसुलुगित्याकार इत्याहुः मातरपितरौ एकशेषस्य वैकल्पिकत्वाद् द्वन्द्वः
अत्र पूर्वपदस्य अरङ् दिशो निपात्यते उत्तरपदाधिकारात् उत्तरत्र तु ऋतोङीति सिद्धे पदद्व
येपि तन्निपातनमित्यन्ये इति द्वन्द्वः अपपादस्तेगत्याहोष्ट्रेति युवप्रत्ययमात्रे
तिगोत्रयुवत्वप्रतीतिमात्रेत्यर्थः तेन गार्ग्यश्च गार्ग्यायणश्च गार्ग्यौ इति सिध्यति मात्रपदे
न प्रत्ययार्थे कुत्सनादेः प्रकृत्यर्थस्य च प्रतीते व्यवच्छेदस्तदाह कृत्स्नमिति एतदेव
कारलभ्यं तत्कृत एव विशेषश्चेन्न तु ततः कृतादिकृत इत्यर्थात् तल्लक्षणः किमिति त
ल्लक्षण एवेति किमित्यर्थः भागवित्तिके कुत्सने ठक् कृत्स्नकिमिति एवकारेण प्रकृत्य
र्थस्यापि व्यावृत्तिः किमर्थेति प्रश्नः तल्लक्षणो विशेष इत्येव सामर्थ्यात् तल्लक्षण एवे
ति [illegible] लब्धे चेदेव ग्रहणं स्पष्टार्थं पुंस्त्रीलस्यैव स्वप्रकारणस्याधिकारात् सर्वे
णाम्प्राप्तो वचनं तल्लक्षणश्चेदित्याहीहापि सम्बध्यते तेन भागवित्ताचभागवित्ति

कारो मित्रावरुणावित्यादौ देवताद्वन्द्वविषये याद्देशार्थः उत्तरपद इति वाधिकारः होते
ति एषां विग्रहाद्वारकैकपदत्वेति तत्कृतः सम्बन्धः ऋदन्तस्य पुत्रे आनङ् इत्यर्थः तेन
तातस्त्रावित्यादौ न इत्यादाविति स्कन्दविशाखावित्यादि आदिशब्दार्थः अग्नेः स्तु
त् स्तात्सदा घोरित्यस्यापवादः द्वन्द्वे देवताद्वन्द्वे वृद्धिरूपोत्तरपदासम्भवात् सौत्र
लोपेन लुप्तमत्वर्थो वृद्धिपदमित्याह वृद्धिमतीति ननु च नकृत्वा सर्वमानङीत्वेस्या
तामत आह लौकिकेति तद्धिता लौकिक इत्यर्थः परिनिष्ठितात्तद्धितोत्पत्तेः वृद्धिम
त्वं चोत्तरपदस्याभाव्येव निमित्तमित्यर्थः अग्नावैष्णवमिति इत्वाभावादानङ् द्यावा
क्षामेति द्यावाक्षामा महृक्षो न्त विभातीत्यत्र स्यमिदं तत्र द्वन्द्वे द्यावादेशो वक्ष्यमाणः सुपांस्नु
लुगिति डादेशः देवताद्वन्द्वे चेति पूर्वोत्तरपदयोः प्रकृतिस्वर इति वेदभाष्ये स्पष्टम् द्याव
चिदस्मै इति द्यावाचिदस्मै पृथिवी नमेते इत्यत्र स्यमिदं चिदस्मै इत्यनेन व्यवधानात्स
मासाभावमित्यर्थः इतरेतरापेक्षया द्विवचनं प्रमित्रयोर्वरुणयोरिवत् अत एव पद

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

न्तसिद्धिः सामर्थ्येनासामर्थ्ये समासकल्पनापेक्षयैवमन्वयकल्पनस्यैवौचित्या
त् तत्रलो नियमो न स्यादित्यस्यसोपिनेत्यर्थः समाहारे साक्षाद्दशत्वान्वये तु दन्तोष्ठा
नीति समीप इत्यस्य सामीप्येन परिच्छेदे लाक्षणानुवृत्तस्य च षष्ठ्या विपरीतामनइ।
त्याह त्वस्य सामीप्येन [illegible] ति उपदशामिति नचैकादशादन्
तोष्ठसमूह इत्यर्थः तत्र समाहारद्वन्द्वे समानलिङ्गवचनत्वादव्ययीभावस्यैवानुत्र
योगः अत एवोपदशं दन्तोष्ठस्येति सिद्धम् तत्र साष्टस्येति सिद्धम् तत्र सामानाधि
करण्यन्तु समीपसमीपिनोरभेदविवक्षया बोध्यम् इतरेतरयोगे तु बहुव्रीहेरेवानु
प्रयोगस्तस्य समीपप्रधानत्वात्समानलिङ्गवचनाच्चेति बोध्यम् आनङ् ऋतो
विद्यायोनी त्यतो विद्यायोनीत्याद्यनुवर्त्तते ऋ द्वन्द्वानामिति ऋत इत्यनुवर्त्तमा
ने भन ऋत इत्युक्तिः सर्वविषयव्यहारा द्वन्द्वं विशेषणार्थातेन पितृ पिता महादीनाम्।
नङ् नकारो ध्वारणामुणानपरत्वाव्यर्थम् अत्रकाल्पनिर्दिश्यमानत्वेपि ङ।

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

माहारद्वन्द्वस्य नियम मात्रस्य च निषेधः गतो द्विवचनान्तानामेव पाठाद्बहुः तदा
ह नैकवदिति यद्येदेके वचनेन द्वन्द्वविषयं स्यात्तद्विधायकं नियामकं वाप्राप्नोति
तत्रैत्यर्थः तेन दाधिपयसी इत्यादौ जाति प्राप्तिनामित्यपि नेति बोध्यम् अधिकर
तो नियमो नेति सर्वत्रैव तत्सामान्यतो निषेधेमानाभावान्नियमप्रकरणाद्वा नियम
स्यैव निषेधः किं च वर्त्तिपदार्थस्य संख्यानिषेधे बोधनीये लाघवेक्षत्वे नासामर्थ्यात्
समाहारद्वन्द्वप्राप्तेरेकाभावेन तन्निषेधो व्यर्थः प्रधानस्य सापेक्षत्वादिति तेन योग
लभ्यतेऽपि च समर्थ्यापाकृतादिति नियमादिति तेन योगस्याप्राप्तौ तद्विधानेन व्यावर्ति
तोऽर्थस्य स्पष्टमेवेति भावः यत्तु दन्तोष्ठाकसम्बन्धेन तदप्राप्तत्वस्य समाहारान्वय
विवक्षाभावात्तस्यैव समाहारद्वन्द्वप्राप्तिः किं च समाहारद्वन्द्वस्याप्राप्तौ द्वन्द्वश्चेत्यस्या
प्याप्राप्तिरिति कल्पनेनेन निषेधः नियमेन तत्प्राप्तिविषय एवैतरेतरयोग निषेध
नात् तस्मात्सर्वत्रैव द्वयमप्युभयोर्निषेधः अत एवोत्तरसूत्रविषये समाहारद्व

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

लं०श्री०

३२८

नतुछन्दस्येचेति सूत्रेइत्याह: नन्वेवंमृगशकुनिग्रहणंव्यर्थमश्वा।र्थेइत्यनेनैवसिद्धे
रतआह मृगाणांमृगैरेवेति तेषांतिरेकवच्चनेनद्वन्द्वः नान्यैः सचविभाषेति नियम
इतिभावस्तदाहान्यैस्त्विति एवमिति पूर्वापराधरोत्तरयोः परस्परमेवसमा
हारद्वन्द्वोऽन्यैस्त्वितरेतरयोगएवेत्यर्थः विप्रतिषिद्धंचाधिकरणेसहानवस्थानेनला।
क्षणाः अद्रव्याणांतस्यैवसंभवात् अधिकरणद्रव्यंचेविभाषानुकर्षणार्थः अद्र
व्येति अद्रव्यवाचिनांचेतिवचनव्यक्तेरितिभावः भवत्येवेति वि[illegible]प्रतिषिद्धग्रहणा
भावेतुमनस्यात्सामान्यतोऽद्रव्यवाचिनामेवेतिनियमादितिभावः सूत्रोदाहरणं
तुशीतोष्णंशीतोष्णेसुखदुःखेइत्यादि विप्रतिषिद्धमेतावन्मात्रोक्तौशीतोष्णजले।
इत्यत्रोभयापत्तिः नन्दकपाञ्चजन्यनन्दकपाञ्चजन्याविसत्याके समाहारद्वन्द्वापत्ति।
रश्चेतिबोध्यम् नदधिपयआदिनियमप्रक्रमेघिनानेननियमस्यवानिषेधः व्रलक्ष
णापत्यादिषुनियमाभावेः तत्राहचर्थ्यात्तरकरणोचचार्थेद्वन्द्वइतिसूत्रविहितस

ना ३

३३०

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

६७४

रीत्या मृगादिसर्वावयवकसमुदाय एवैतद्बोधितत्त्वाच्छाकस्येकवत्तिः व्रीहिकुश
लक्षामित्यादौ तु जातित्वान्नित्यमेव फलसेनेति बहुप्रकृतिर्बहुवचनान्तावयव
क इत्यर्थः अत्र वनस्पतिग्रहणेन वृक्षग्रहणं इदं प्रकरणशेषभूतं एवैकवचन
विषयं यथा स्यात्सर्वत्र प्राप्नोति तद्बहुवचनान्तावयवकसमुदायस्यैव तेनाबहुप्रकृ
तेरितरेतरयोग एव एतेन संग्रामं हस्त्यश्वरथपदातिमिति रिति येन विधिरिति सूत्रस्थ
भाष्यप्रयोगः पतितेरथनागाश्ववतीति चोपपन्नं तदाह जातिरीति सेनाङ्गत्वान्नि
त्यं प्राप्ते इति विकल्पार्थमिदं यत्तु पर्युपन्यते गोमहिषमित्याद्युदाहरणं तु प्राणिमात्राभि
प्रायेण चार्थे द्वन्द्व इत्येव सिद्धः परे तु फलसेनेति वार्त्तिकव्याख्याने भाष्य एव द्वन्द्वो
विभाषैकवद्भवति बहुप्रकृतिरिति व्याख्यानाद्बहुप्रकृतिकद्वन्द्वस्यैव कल्पिकैकव
त्वमफलादिविषयेपि अत एव बदरामलकं बदरामलकानीत्युदाहृतं भाष्ये एवंचो
क्तप्रयोगः सर्वथा निर्बाधाः अत एवैतद्बहुवचनं विभाषापदानुवृत्त्ययेत्र पठितं

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

च्चादि सर्वोऽपवग्रहणमनेनागंगापाटलिपुत्रे इत्यादौ न तदाह ग्रामवर्जेति नदीग्रह।
णेन नदस्यापि ग्रहणं तत्र अत एव तत्र भिन्नलिङ्गत्वसंभवः प्राश्ववच्छ्यपदत्रैकाल्यतत्तो
भवार्थे निपातनाद्धञि टिलोपकादेशयोरभावः अससम्बंधिवेलादिषु पाठाच्छाश्व
तमपि स्वाभाविकमित्यर्थः पात्त्वादिति पशुशकुनिद्वन्द्वे वकाश्वो गोमहिषं [illegible] स
चक्रवाकादिः अस्या वकाश्वो हि नकुलादिः अत्र विरोधो वैरं न तु सहानवस्थितिः
तेन छायातपाविति सिद्धम् पात्राद्दिति येर्भुक्ते पात्रं संस्कारेण पात्रं न शुध्यति ते
निरवसिता इत्यर्थः यथोच्चारितानीति गणपाठे रूपमेषामविवक्षितं न तु शब्दे
रपदनिर्देशमन्तिता। इत्यर्थः तेन परत्वपक्षे श्वङ्गा श्वाइति दासीदासमित्यत्रापि
तत एव निपातनात् पुंगालिङ्गत्यकशेषोन गवाश्वप्रभृतिद्वन्द्वविभाषा प्राप्ता केषांचि।
द्वन्द्वस्येत्यर्थः पाठः केषांचित् सामान्यतः प्राप्ते नियमार्थः वृक्षाणां दौ विशेषा
णामेवेति स्वं रूपमिति सूत्रे भाष्ये तथोक्तेरिति भावः आदिना [illegible]गादिष [illegible] प्राग्रुक्त

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

जातिनां:

रूपवाचकेभ्यप्रवृत्तेः जातिरा॰ षष्ठ्यर्थेप्रथमा षष्ठ्यर्थेत्रप्रथमा। तदाह जातिवाचि।
नामिति पद्यपिक्षतप्रोहत्यादिना वृक्षादीनामपि जाति। र्थेतच्चापि हलीकप्रसि
द्धमनुष्यादयएव जातिशब्देन गृह्यन्ते इति विभाषावृक्षेति सूत्रस्य भाष्यस्वरसः
जातिं किं नन्दकपाञ्चजन्यौ हरेः खड्गोनन्दकः शंखश्चपाञ्चजन्यः एकव्यक्तिबोध
षे नरूपं द्रव्यविशेषत्वस्यनिपतद्व्यविशेषत्वपर्यः इदञ्चतत्पादितइत्यत्रकैयटे यद्याप्रा
धान्यंनाम विशेष्यत्वे तदाद्रव्यमिविशेषतांवाहाधन्चयः परंपल्पांजातो तत्रतात्प
र्य्याहत्कमेकवचनेद्रव्यप्राधान्यात्वितरेतरयोगोपीति वोध्यंपक्षीरोदकेसंपृक्ते इत्या
दिवच्चेतिसूत्रभाष्यप्रयोगोत्रमानं बदरामलकानीति फलत्वव्याप्यजातिवचनावे
तौ विशिष्टलिङ्गो॰ग्रामाइतिपर्य्युदासः ग्रामभिन्नसर्वावयवग्रहणामत्रइष्टम्॥
मपदेनग्रामेनाध्येयं उदीच्यग्रामाच्चेत्यादाविवनगरं गृह्यते व्याख्यानात् तेन मथु
रापाटलिपुत्रमित्येव अत्रनदीदेशाविषयेद्वेवाकेनतत्रगुडन्नगरंचेतिसूत्रोक्तरीत्यान

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

कवचनमितिसाहचर्य्येणव्याख्यानेनचानुवादत्वस्यैवोचितत्वेनात्रत्यद्वन्द्वपदस्य
समाहारद्वन्द्वपरत्वात् तत्रतदनुवादेनैकत्वविधानेफलाभावात् अतएवाद्यनु
वादेनएकवचनद्वन्द्वविधयोर्नियमाप्त्याएतेषामेवेतितदाह समाहारएवेतिध्व
नितंचेदविप्रतिषिद्धंलिङ्गंदध्यादौसमाहारेद्वन्द्वःस्यादितिव्याख्यानेनद्विगुरेकेतिसू
त्रेऽनुवादफलमनुतत्रैवोक्तं विपरीतनियमाभाववीजं।विप्रतिषिद्धमितिसूत्रे।

पद्म

उक्तं अनुवादेष्वितिपदार्थप्रमाणान्तरावगतमप्यर्थंकार्यान्तरार्थंयत्रपुनरुक्त्याप्रति
पाद्यते तदानुवादत्वादाहसिद्धस्येति प्रकृतेचोदयप्रतिष्ठयोरनुवादः असिद्धत्वा
पनेन तददुःकठकलापेत्यत्रापि चाणशब्दोत्रप्राबोध्यतत्परः स्यात्तेणेति
लुङ्‌न्तस्येलोःप्रयोगेसतीत्यर्थः अध्वर्युक्रतुरिति बष्ठ्यर्थेइयमप्यमा अवि
कल्पेतिछेदस्तदाह अत्यासन्नाइति अध्ययनगतात्रत्यासत्तिरध्येयेतच्चुतातदध्ये
तरिचारोप्यतेइतिभावः पदक्रमशब्दयोस्तुजातिवादेवसिद्धमितितदध्येतृपु

३३६

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

करणलक्षणेहेत्वोरिति निर्द्देशात् घञन्तादिति अजाद्यन्ताच्चाल्पाच्त्वयं न घञ्
र्थस्तु नक्षत्राणामित्यभ्यर्हितं चेति आतुर्यापर इति च विप्रतिषेधेन । सर्वतोऽभ्य
र्हितं पूर्वं वाच्यदेवासुरेनाभ्यामिति निर्देशात् अत्र तपर्य्याङ्‌ शब्देन बादका एव अल्पा
च्तरमित्यत्र भाष्यकृद्वनितं अङ्‌शब्द आद्यन्तयोरवयवयः अङ्‌शब्दस्य च प्रत्य
कमन्वयः तत्रैकमात्रा घङ्‌ कठन्द्वासम्भवे नान्यग्रहणात्स्यावश्यकत्वं प्रत्यासत्
त्या तद्वावनो पास्थित प्रात्पगाघेव द्विजोपगत्यते तेन मार्दङ्‌का एवात्तोहाविति सिद्ध
एवमेवाध्वर्य्युक्रतु रित्यादौ बोध्यम् एकवचनशब्दप्रयोगेनैकत्वविशिष्ट
बोधकपरत्वं दाहैकवदिति एकार्थबोधकपदवदित्यर्थः पात्रिपाद मिति त्रा
तपङ्‌त्वेन प्राणित्वाज्जातिरप्राणिनामित्यनेन न सिद्धिः नियमार्थमिति एतस्य
विभाषा वृक्षेति सूत्रे भाष्यके यटयोः स्पष्ट । ननेतानि द्वन्द्वे तत्प्रयोग एकवद्भाव
विधानार्थानि कुतो न भवन्ति पाणिपादं इति च तत्फलमिति वाच्यम् द्विरुक्तेव

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

ला० प्रा०

३३५

कमक्षेतरेमुख्यातिशायोर्थइत्यर्थः तदापिमहत्तरस्त्रेतिशायएवविवक्षि
तोनतुद्वयोरितिस्पष्टः तेनशंखदुंदुभिवीणानामितिबहुष्वपिसिध्यति यदेत
..दल्पाच्तरमितितदल्पाजितिवक्ष्यामीतिभाष्यं यतःकुतश्चित्सर्वस्याप्यल्पत्वा
त्सामर्थ्यादितिशायार्थेभविष्यतीत्यर्थः अत्रपक्षेऽल्पाच्त्वयत्किञ्चिदपेक्ष
याऽतिशायस्वरूपान्तापेक्षया अतन्त्रपक्षेतुअतिशायः सर्वथाविवक्षितएवा
ल्पाच्त्वंचोपात्तापेक्षमेवेतिस्पष्टंभाष्ये तन्त्रपक्षेपिद्वयोरित्यंशाविवक्षयाऽग
दितेन्त्रपक्षस्येवव्यापस्त्वमत्र अस्यात्यन्तस्वार्थिकतरप्प्रत्ययकत्वमितितुन
युक्तं तन्त्रातन्त्रविचारस्यभाष्येऽसङ्गत्यापत्तेः नहिसर्वथाप्यर्थाभावेएवंविचा
रस्सम्भवति ममतुआरोपितेतन्त्रत्वेत्वमुख्येत्वेतन्त्रत्वमितितत्सङ्गतिः कुत्व
जश्त्वयोरभावश्चनिपातनात् अत्रापिबहुष्वनियमः आनुपूर्व्येणेति स्व
तन्त्रानामानुपूर्व्यंप्रादुर्भावकृतंनक्षत्राणांतूदयकृतंबोध्यम् अलिङ्गमिदंश्र

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

चकाराबाच्यत्वात् यत्रविग्रहे चैनेव द्योत्यउक्तोर्थः तंत्रैव समासो नान्यत्रेति स्य
ष्टं भाष्ये चार्थवल्लोदेवसतितास्पर्द्धेयि समभिव्याहृतक्रियास्वामेककालित्वादिय
म्यते इति दिक् राजदन्तादिषु० इदं सर्बसमासबिषयम् षष्ठीसमासकर्म्म
धारयद्वन्द्वानां तत्रपाठात् धर्म्मादिष्विति द्वन्द्व एवेदम् राजदन्तादयन्तर्गणास्
त्रमेतत् जपतीति अभ्यर्हितत्वात्पूर्बनिपातः प्राप्तः निपात्यते इति राजदन्ता
दिगणेपाठेनेतिभावः अयंराजदन्तादिरित्यर्थः अन्यात्वरं यथा कथंचिदिति श
यनातेप्यगरीयांसमित्यादि भाष्यप्रयोगेरुपलनिवेहजस्य अतएवातंत्रं तर
निर्द्देश इति भाष्यसंगच्छते उच्चैस्तरामिति सूत्रे च भाष्ये स्पष्टमिदं तत्प्रयोगस्त्वा
दृष्टार्थः अतएवकृत्वरितत्वात्संहितायामनुदात्तानामिति सूत्रे तुदात्तानामित्य
त्रप्राप्तसंस्कारार्थमेव बहुत्वम्बिबक्ष्यते न तु तत्कार्थ्यालमीति कैयटः मदं गु
डं वत्तनावाइत्यादौ द्वन्द्वोत्तरपदाद्वन्द्व इति बोध्यम् तत्रान्तरानिर्द्देश इति भाष्या

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

माधाने ऽवृत्तिचार्थप्राधान्य एव स्पष्टं चेदं सर्वमस्मिन्सूत्रे भाष्ये तत्र हि चार्थस्यासत्त्वभू
तत्वात्तदर्थसमासस्याप्यलिङ्गसंख्यात्वं प्राप्नोतीत्याशंक्य स्वभावेन प्रतिहतं गुणो
क्तयन् चयद्रव्याश्रितः समासार्थस्तद्द्रव्यलिङ्गसंख्याग्राहक इति च समाहितम्
अतो नेदं भाष्यं समाहारविषयं तस्य समूहो ऽद्रव्यलिङ्गादिग्राहित्वाभावात् न त्वेवं प
रवदिति सूत्रस्यास्य अवयवावेवापेक्षित परस्परतो द्वन्द्वार्थौ नितुत द्व्यतिरिक्तः समुदा
योऽस्तीति कैयटः अन्यथास्य संगतिरिति चेन्न तस्यात्यन्तव्यतिरिक्तो नेत्यर्थात् अवयवोऽपि
परस्परतदित्यनेन च तस्मूहस्य ताऽवृत्तावयवभेदता च दर्शिता अतएव परस्पराऽवय
वव्यतिरिक्तः समुदायोर्थः स चावयववल्लिङ्गं न लिङ्गं वा नार्हतीति तदुक्तं पक्षान्तराश्रे
धादिविशेषवशतत्पक्षत्र निरूपितम् अहरहर्नीयमानो ग्रामः श्वं पुनः षं पश्यन्तीत्यादे
न समासः अहरहः पदेन विनिगमनाविरहात्यायत्यासाहित्यावगमनाद पित्स्य

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

अन्वयइति एकधर्म्मावच्छिन्नेनान्वयइत्यर्थः तेननीधातोः संयोगजनकव्याप
रानुकूलव्यापारवाचकत्तया द्विकर्म्मकत्वेप्यजायामेनपतीत्यादौनचकारप्रयोगो
नापिसमासएकधर्म्मावच्छिन्नेन्वयाभावात् अतएवात्रानेकचकारप्रयोगः यत्रै
वमन्वयस्तत्रेतरेतरयोगस्तादृशसमूहश्चार्थइत्यन्वयः समूहेउद्भूतावयवभेदत्वं
चातएवधेइसमूहोठगतसंख्यात्येवत्वंप्रत्यवयवत्वंसमूहस्यैकत्वात्तयोस्तासत् इति
अनुद्भूतावयवभेदः समूहइत्यर्थः तत्रेतरेतरयोगेउद्भूतावयवभेदसमूहस्यप्रतीप्र
त्येकवृत्तिधर्म्मद्वयं प्रवृत्तिनिमित्तंसमाहारेतुतिरस्कृतत्वेनैवसमूहस्यभानात्तसमुद्भ
वंप्रवृत्तिनिमित्तमितिविशेषः असामर्थ्यादिति अनेकसुबन्तानांच्वार्थेवृत्त्यभावे
नैवसमूहस्यभानात्तसमुद्भवं प्रवृत्तिनिमित्तमितिविशेषः असामर्थ्यादेकार्थीभा
वरूपसामर्थ्याभावात् किंचतत्रचार्थेस्वसमभिव्याहृतेविशेषणतासमासस्त्वन्यपदार्थ

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

द्वित्वस्याप्यभिहितत्वेन समुदायप्राधान्येप्यवयवेभ्यः प्रथमा भवत्येवातएवात
त्रचैत्रो मैत्रश्च गच्छतस्तः पचत इत्यादिनित्यमिति द्विवचनान्तेनान्वयान्नाख्यातमप्रयोगाए
वेतिदिक् पदस्यानिरपेक्षस्येति तत्त्वं चैकस्य क्रियान्वयमान्नामपदस्यावश्यात्तदन्वयौ
त अनेकस्येति तेनैकस्य मापेक्षित्वेपि न दोष इति भावः समुच्चये च शब्देन स्वसमभि
व्याहृतपदार्थेतरसापेक्षत्वं बुध्यातेतत्समभिव्याहृतेतु न अत एवात्रैवत्वशब्द
प्रयोग एव एकमिनिति एकधर्म्मावच्छिन्ने इत्यर्थः अन्वय इति पत्रैवमन्वयस्त
त्रसमुच्चयश्च शब्दार्थ इत्यर्थः न त्वत्रय एव समुच्चय इति भ्रमितव्यं अत्र यो विशेष्य
तयाविशेषणतया वा तत्रान्यो वक्ष्यमाणोदाहरणे आद्यस्तु देवइतः पचति हसति
चेत्यादौ क्रियासमुच्चये आनुषंगिकत्वव्याप्यत्वं च समभिव्याहृतक्रियागतं चार्थः
मिलितानामिति पदस्यानिरपेक्षाणामनुकूलावयवभेदसमूहरूपाणामित्यर्थः

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

पश्चेत्यर्थौ वाक्येनं गम्यते ऽन्यासेनापि तत्समासेन गम्यते अवयवार्थसंबोधनं वा
क्येन गम्यते समुदायसम्बोधनं समासेनेत्युक्तं सम्बोधनविभक्त्यन्तस्याभिमुखी
भावफलकत्वेन प्रात्येकमेवाभिमुखीभावप्रतीत्या क्रियान्वयेन परस्परसामर्थ्य
मितितत्भावः पदासमानाधिकरणस्थलेपि समासेनतदव्याधिकरणानां द्वन्द्वःस्तु
ततमेवेति परिनिष्ठितविभक्त्या समासेपि तत्राभिहिताविति न तदुदाहरणमेवं व्य
धिकरणे तृतीयाद्यन्तानामपि त्रिपादावेवान्वयेन क्रियाजनकत्वरूपकारकत्वर
स्य प्रत्येकमेवबोधेनवाक्यसमासयोर्न समानार्थत्वम् एतेन कर्मभीष्ममित्यादौ
प्रत्येकंकर्मतयोः क्रियान्वयेपि प्रार्थिक परस्परान्वयेन सामर्थ्यमादायसमासापत्तौ
भाष्यासंगतेः तिङ्समानाधिकरणेन प्रथमान्त्राभिहिते प्रथमेति न्यासेनेपि समु
दायप्रातिपदिकानामपि तिङ्समानाधिकरणेन समुदायकर्तृत्वोक्त्यावयवक

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

वाग् दृषद् होतृपोतृनेष्टोद्गातार इत्यादौ यप्यापप्रंसमासानामङ्गोर्मध्ये भवन्ति
ताश्चैनाश्चैव चभवन्तिः अत्रवदन्ति द्वन्द्वं श्रूयमाणानामेवनपानिष्ठितविभ
क्तानाम् चैत्रेणमैत्रेणचकृतमितिवाक्येऽवयवकर्तृत्वस्यैवप्रतीतश्चैत्रमै
त्राभ्यांकृतमितिसमासेसमुदायकर्तृत्वस्यैवप्रतीतेस्तस्यवाक्यस्यसमासस
मानार्थत्वाभावेनतस्यतद्वाक्यत्वाभावात् अतएवपदन्तयेचप्रजापतयेचस्था
दौव्यस्तेप्रत्येकदेवतात्वप्रतीतिरग्नीषोमाभ्यामित्यादौसमुदायेदेवतात्वप्रतीतिश्च
वस्यासिध्यतितस्यापितद्वाक्यत्वेतुसमासइवतत्रापिसमुदायेदेवताप्रतीतिरेव
स्यात् अतएवनङिःसम्बुद्ध्योरितिसूत्रेभाष्येङिःसम्बुद्ध्योरितिसूत्रेभाष्येङिःसम्बु
ध्योरनुत्तरपदेइतिवार्त्तिकेसम्बुद्धिग्रहणंनकार्यम्मस्तजवरूथादिकेत्यादौसम्बुध्य
न्तानामसमासः, इत्तावत्समानार्थकेनवाक्येनभवितव्यं समासेनच

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

द्वे शब्दपरेति अतएववार्त्तिके त्याच्चोपिपरनिपातः संख्या इति संख्यावाच ९
कानां समासे ऽन्यपदार्थे वाच्चिकापाइत्यर्थः द्वन्द्वेघीति सूत्रेपठितमपीदं द्वंद्वाद्वं
साधारणंतदाह द्वित्रा इति द्वादशेतिच सहस्राणां शतमित्यर्थोपिशतसहस्रमित्ये
वस्पष्टं चेदं तदस्मिन्नधिकमित्यत्र भाष्यवार्त्तियस्येति इदं बहुव्रीहावेवतेन महेतुदा
हरणे सहमिइत्यत्र न सप्तमीविशेषणेइत्यत्रापिसंख्यानात गड्वाद्याहिताग्न्याह
तिगणे अववेत्यनव संख्यवास्थितविनाप्ययमलंद्वाह कश्चिन्नेति एतद्वतोस्पष्टम्
कृतंकृत्ययोः क्लिप्यशब्दत्वादनियमेप्राप्तेवचनम् चारुत्वमित्यत्याहितौदित्वात्साधु
जातिकालेति जातिकालसुखादिभ्यो नाच्छादनात्क्त इत्यनेनोदात्तविधायके नक्ता
पितं बाग्रहणानुवृत्तोहि प्रापिकमिति कश्चिन्नेति तेषामाहिताग्न्यादित्वमितिभावः
इतिबहुव्रीहिः चार्थे अनेकमन्यत्यत्तोनेकमित्यनुवर्तते तत्फलं स्वार

पा० १

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

त्ल० श्लो०

३३१

तिनघतश्चेतिकश्चात्रः स्त्रीप्रत्ययान्तत्वाभावादिति अविन्हसर्वं त्रिभ्यई इति त्यो
णादिकऊत्वस्याचित्वादितिभावः ल्यडिति श्रोयतेस्यामित्यधिकरणेइतिभावः समा
प्नवानिति समाप्नवानं कि पापस्येत्यर्थः सप्तमीवि॰ सप्तम्यन्तस्यकर्मधारन्वय
धारेवकिंयान्वयाद्विशेषणत्वेनासिद्धेवेयधिकरण्येपिसमासत्वापनापनार्थं सप्त
मीग्रहणं विशेषणपदं चत्रालिणवरिष्टन्मावेन तदतिरिक्तविशेषणपरं तदात
एवेति चित्रगुरिति उभयोरपिप्रथमानिर्दिष्टत्वेन एकविभक्तित्वेन वा नियमप्राप्ते
उत्तरपदार्थविशेषणस्येव पूर्वनिपातार्थं विशेषणग्रहणमितिभावः सर्वनाम।
संख्ययोरिति श्वेतश्च कृष्णो दाहरणे विशेषणत्वबोध्यं वन्यतराहस्त दक्षिण इत्यादौ
एजदन्तादित्वात्पूर्वनिपातः सर्वश्वेतइति वचनलाभ च्यात् भतपूर्वगत्या सर्व
नामत्वम्बोध्यम् त्रिशुक्ल इतिपाठः द्विशुक्ल इत्यादौ द्विशब्दस्य सर्वनामत्वादेवात्ति

३३१

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

त्येववक्तव्ये योगविभागसामर्थ्यादीयसश्चेति नद्यृतश्चेत्यस्यापि निषेधकमि
त्याह नकविति ईयसो बहुव्रीहौ पुंवदिति वचनं ईयसः परस्य[?]ाह्रीउत्तरपदस्य ब
हुव्रीहौ पुंवदिति वचनं ईयसः विद्यमानस्य पुंवत्त्वविषयत्वेकारस्य यथा नकृत्व
स्तथास्यापीति तदर्थस्तदर्थतः पठति ईयसइत्यादि अत्रेत्यत्रे ईयसउपसर्जनेनस्त्री
प्रत्ययस्य दीर्घत्वं वक्तव्यं न वक्तव्यं पुंवद्वचनात्सिद्धमिति भाष्ये केरनेन नपुंसकह्र
स्वस्यापि निवृत्तिरन्यथा वचनेन वचनप्रत्याख्यानासंगतिः समनुनपुंसकह्रस्व
निवृत्त्यर्थमावश्यकेन युज्यते प्रत्याख्यानमिति दिक् बहुभ्यसीति लिङ्गविशिष्ट
परिभाषया निषेधः नद्यृतश्चेति नित्यं कप्रत्ययः अभिन्नबादनस्तु तिङ्योभ
यार्थेकवदिधातुनोभयसाधारणाद्यर्थे के लक्ष्यते इत्याशयेनाह पूजितइति
एतेन तु स्वार्थकस्यैवात्र ग्रहणमिति वत्स्यादिध्वनितं निर्बीजमिति सूचितं तुल्ला

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

कपेक्षं शेषग्रहणं नापि समासान्तापेक्षं किन्त्वर्थेनन्तरोयो बहुव्रीह्यधिकारः
सोपेक्ष्याते इति भाष्योक्तेस्तदपेक्षयैव शेषो ग्राह्याः समासान्ताश्च कवभा
वे सावकाशा इति समासान्तः स्वर्थविशेषक।पोबाधेनोपपत्तौ शेषग्रहणं व्य
र्थमिति तद्वाच्यं एवंच श्रियपाथिक इत्यपि अत एव बहुव्रीहौ संख्येय इत्यस्या।
न्यत्रपाठः सार्थक इत्यन्यत्र विस्तर इत्याहुः शेषाधिकारेति इदं संख्येयेत्यादे
कवभावार्थमिति भाष्योक्तेरुपपत्तेः सक्थ्युच्चारितोर्थे ढच् वत्ता भो स्वं भवीत्यत।
आह तेनादिनेति उच्चारयित्रा तं त्रेत्नो च्चारितं वोढुमशक्यस्याबोधः इति बोध्यं
आयोन्यानेकपीत्यनुवर्त्तते अनन्तरस्येति न्यायो ढाबादि त्यस्यैव निषेधः
इत्याह शेषादितीति विश्वे इति विश्वाख्यदेवगतविशेषणा इत्यर्थः उक्तत्यवय
व भेदत्वाद्बहुवचनं विग्रहे विश्व देव इवति विश्वदेव इति त्वपाठः न संज्ञेयलोति

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

वगति: स्त्रीलिङ्गानामेवगणे पाठादाह स्त्रियामिति यदिहोपमानपूर्वसंख्यापू
र्वं च तस्यपत्सिद्धेलोपे नित्यङीवर्थवचनं अष्टपदीत्यत्र निपातनाद्दीर्घत्वं द्विदन्ति
ति द्विश्शुत्वावस्थाप्रतीति समदन्तीति नासिकोदरेत्यादिनाङीप् श्यावः श्याम
कपिशः अरोकोऽदीप्तिरहितो वा ककुदस्याः कालादिकृता अवयवोपचारादवे
बस्था धर्मो अवस्थेत्युच्यन्ते अजातककुत्त्वेन वल्यं पूर्णककुत्त्वे न तास्तांपगम्य
ते अवस्थायां किं श्वेतककुदः संज्ञेवेति एवंच पर्वतइत्यस्य तद्विशेष इत्यर्थः
स्थूलं विशालं तद्धितत्वात्कस्यतेत्वं सोऽपदादाविति सः त्रिपसप्पिष्ठक इत्यादयः ए
कवचनान्ता इति सर्वत्र गणे निविभक्तिकत्का पाठस्यैव इष्टत्वेचके बांवितत विभक्ति
कानांपाठः तद्विवक्षायोदाह द्विवचनेत्यादि अनुक्तसमासान्तादिति सामान्य।
तः समासान्तापेक्षयैव शेष इत्याभिमानस्तद्धक्ष्यति त्रिपपपइति परेतन्नैव

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

त० श०

त्वजाहत्वार्थत्वज्ञापि केकलत्वं च सजातीयान्याभाववत्त्वं इदं चेजादेरिति सूत्रे भा
ष्ये स्पष्टम् अनिचोऽकारो इष्टार्थः कृतसमासान्तमिति अनिजन्तमित्यर्थः धनुष
श्च साहचेर्य्यात् डि. कररणान्नास्यादेशत्वं निश्चित्याहानङादेशाइति लोपोव्यो व
लादेशत्वपइति त्वष्टक्तअत्ययस्यापकृतत्वात् गोधेरइत्यत्र सिद्धेश्च पूर्वोक्तसाहचर्य्या
दिकाअआदेशांसमासान्ताइत्यधिकारादाह परस्येति नम इत्याशयेनाहाको
न्तादेशाइति एकदेशाइवेति तदेकान्तग्रहणमिति वार्त्तिकं गुणसमुदायोद्रव्य
मितिपतंजलिमते गन्धोवयवइति तद्भावइत्येअन्याख्या तथा च लेशवाचि
नो गन्धशब्दस्य ग्रहणमित्याशयेनाह सूपस्य गन्धोलेशइति तत्रेममालाकोश
माह गन्धो गन्धक इति नन्वभावस्य कथं समास इत्यत आह स्यानिष्ठा रेलेतिपा
दस्य पादितिनोक्तं प्रतिपदोक्तत्याऽस्येव पादः पदित्यत्र ग्रहणायतोपादपतेः
क्विपिपदइत्याघनापत्तेः कुंभपदी बहुवचननिर्देशात् गणपाठ आमच्यीवाघर्यौऽ

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

पवहुलग्रहणं कृत्वेस्पर्धः अन्यथा ग्रणेन पित्यादावव्याप्तिः मनः पूर्वे । त्यादाव
तिव्याप्तिर्मुखस्यादितिभावः अत्राप्युपसर्गग्रहणमग्रावदेव प्रणसइति प्रगतानाना
लिकायस्येतिविग्रहः विगतयानालिकयेति तत्रच पघन्नितिनसादेशः इतिभा
वः प्रभातादौ अव्ययानांभमात्र इतिटिलोपः शारिकुक्षेयस्येतिलोपः कुक्षीती
कारान्तपाठस्त्वपाठः चतश्चेति तालव्यः पञ्चः एतीपदादिषु बहुव्रीनिपातनात्
अहलइति अस्यैकल्पिकत्वप्यनुक्तसमासान्तत्वाभावादत्र नकप् नित्यम् सस्येव
चाणाप्यचलङ्कतः अकारोच्चारणं तु अजसावित्यर्थं नित्यग्रहणं स्पेष्टार्थम् इतिभा
ष्यत्वात् धर्म्मादि केवलात्किमिति वहुव्रीहिणा सर्वपदाक्षेपेतस्यचसमासत्रय
मावयवत्वेन तत्वेनततः यात्वाभावनैवत्रिपदबहुव्रीहौनदोषइतिप्रश्नः उत्तरम्
एवपदशाइपदस्यतत्रपमावयवेत्वेनमानं तदाहापेक्षिकमिति यामत्स्वधर्म्म
इत्यत्रवशाइस्यसर्वनामतः व्यपेतिसर्वनिपातोनाहितोम्यादित्वात् एवमेव

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

दित्यन्तग्रहणाज्ज्ञापकादत्र प्रकरणे वर्णग्रहणेन तदन्तग्रहणं नास्तीत्याशयेनाह पूर्वपदस्था
दिति समानपदे इत्यस्याखण्डपदे इत्यर्थात् समासे प्राप्तो विध्यर्थमिदम् भाष्ये इति ।
ग्रामयनं स्वर्गभेषनामित्यादीनां त्वनभिधानमिति भावः रघुनाथादिशब्दे तु णत्वप्रस
क्तावेव मङ्गापत्तेर्णत्वं हि तत्र णत्वेन चेत्संज्ञा स्यादूर्ध्वं गम्यते इति सूत्रार्थः तदुक्तं हल्लो
संज्ञायामिति सूत्रे भाष्ये एते संज्ञायां विधीयन्ते तं पुनर्नैवं विज्ञायते संज्ञायामभिधेयाया
मिति किं तर्हि प्रत्ययान्ते न चेत् संज्ञा गम्यते इति प्रत्ययान्ते न पदैर्गम्यते ततः प्रत्यय इति
के पदः सूच्छिः सूत्रार्थः भाष्ये प्रत्ययान्तेनेति तत्स्थाल्ल्विधेयकार्योपलक्षणं एतन्त
ल्लकमेव पद्यते भिधुक्तेः संज्ञाशब्दाग्र नादिष्व प्रयुक्ता निपतानुपूर्विकाएव तस्माद्
त्वे दानीं कस्तद्विपरीतं प्रयोक्तुमर्हतीति खुतावेताभ्यां ग्रसादेशाश्रयवत्यानिष्ठात समा सं
तत्वेनाश्रावत्वा देखपाद्भाबेतिकवत्रविषये न पक्षे जपीति । भाष्ये त्वेतन्नदृश्यते ।
उपसर्गा इति । एतत्किमसमीमं चेतमित्यत्र णत्वं माभूदिति तदुक्तं प्रनेनात्यरस्यपती

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

न्हस्तत्वे ऽप्यधिके त्यादावव्ययादित्वाधित्वाभावाच्च अव्ययादेरित्याद्ययात्स्यत्राधिकलोपा
दिति तत्त्ववक्तव्यमिवात्र भाष्य उक्तमित्याहुः व्यत्ययेन षष्ठीति सप्तम्यप्येवमेव तदाह बहुव्री
हेरिति स्वाङ्गमद्रवममूर्त्तिमदित्यादि वचः क्रोडीव्ययमनुदाहरति जलजाक्षीति : स्वित्व
नेन्तोदात्तत्वापवादेन पूर्वपदप्रकृतिस्वरोनः स्थूलाक्षेति अक्ष्यत्र पर्वयोपि: पचिदिङीषू स्या
त् अंगुलीसदृशेति दाहतोगृहाप्तिजपामुखांगुल्यसम्भवादिति भावः त्र्यंगुलेति मात्रचो
द्वयसचो वा द्विगोनिमित्तमिति लुक् द्वित्रिभ्यां पचिप्रकृते प्रविधानं द्विमूर्द्ध इत्यादौ द्वित्रिभ्यां
मातृत मूर्द्धविति पाक्षिकान्तोदात्तत्वाभावो पूर्वपदप्रकृतिस्वरत द्वयं पचिहित्वसामर्थ्या
त्पूर्वपदप्रकृतिस्वरं बाधित्वा नित्यमन्तोदात्तत्वं स्यात् विकल्पात्तु अनित्यतमसमासान्ता
भावे चरितार्थः अनित्यत्वं च मूर्द्धस्विति निर्देशादेव ज्ञाप्यते अन्यथा प्रक्रमाभेदाय मूर्द्धे
दित्येव बदेदिति द्वित्रिभ्यामिति सूत्रे भाष्यके पदयोः स्पष्टं द्वित्रिभ्यामित्यस्य ताभ्यां पदेयोम्
र्द्धन्शब्दस्त उत्तरपदक बहुव्रीहेरित्यर्थात मातान्तेकतेपि तत्सवन्तिरित्यलम् अक्षोदन्ता

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

ल० श्रो०

३२७

श्रीर्बचनुमसाध्वेवेतिबोध्यम् बहुव्रीहौसं॰ सङ्ख्येयेवर्त्तमानसङ्ख्याशब्दान्तोयोबहुव्री
हिरित्यर्थः पञ्चम्यर्थेसप्तमीत्याह तस्मादिति उपगशस्मा इत्यत्रड ज्विसत्यसतिचास्यपेविशे
षाभावादाह स्वरेइति उच्चन्तोदात्ते अन्यथा पूर्वपदप्रकृतिस्वर इत्यर्थः बहुगणेत्यादिना
तुल्लादिबोधकता तद्यात्तसमीपग्रादीनांबहुत्वाद्यहचुचतेश्राप्राप्यः संख्येयवार्थाभिधायि
त्वादित्यनेन तत्रत्याव्याकेनुसंख्येयेवर्त्तमानबहुव्रीहिरित्यर्थाबदोषः मूलेप्रिसंख्येये
योबहुव्रीहिरित्यनेनसूचितमिदंस्पष्टंसमर्थसूत्रेसंख्यायाव्यये।तिसूत्रेचभाष्यकैयटयोः
अतएवपक्षेकेविपिभाष्येतंतबहुव्रीह्यपेक्षयाशेषस्यग्रहणात् अतएव बहुव्रीहौसबथा।
क्ष्णोरितिप्रकरणंएवेदंनकृतंसंख्यायाइति अव्ययादेरितिबोध्यम् तेनागोविंशतिरि।
त्यादौनस्पष्टंचेदमत्रैवभाष्ये अत्रान्यत्राधिकलोपादित्यपिभाष्ये उक्तं अधिकाविंश
तिरित्तिचोदाहृते तच्चुबार्त्तिककृता खरीत्याक्तंभाष्यकृताजुतत्रछन्दस्येवाङ्गीकारात्तत्री
त्यातदप्यावश्यकंतत्पुरुषेपिहिपूर्वपदप्रकृतिस्वरस्तत्रिब्याहुल्यवाचीति।भाष्यकृतोक्तं

३२७

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

स्यपूर्वनिपातः प्रथमा निर्दिष्टमित्यनेनोपसर्ज्जनत्वाद्यत्रपूर्वनिपातानियमप्र
सक्तिस्तत्रैवतत्प्रवृत्तेः प्राप्तिकामिति इतिप्राप्तादिदंलब्धम् सकर्म्मकइतिस्वार्थ
कः अतएवार्थेनसहनिवृत्तइत्यर्थकः स्वार्थकोनिवृत्तइतिद्वन्द्वः तत्रास्यभाष्यप्र
योगः संगच्छते एतच्चप्राचामनुरोधेन परेतुसकर्म्मकइत्यादौविद्यमानवाची।
कर्म्मादिसमानाधिकरणः सहशब्दस्तत्रचषष्ठ्यर्थप्रबादत्ततीयाया अप्रसंभवान्नाने
नसमासः हेवपुत्रैरित्यादौविद्यमानतावाचीनेनां विद्यमानत्वपीत्यर्थेइतिनदोषः
सहतेनसहः कर्म्मणोविद्यमानत्वेइत्यर्थानवभवात् एवश्चानेकमन्यपदार्थे
इत्येवसमासः सपूर्वोपाइत्यादिनिर्देशेर्वोपसर्ज्जनस्येत्यत्रप्रतिपदोक्तपरिभाषा
अप्रवृत्त्यासादेशः सुलभः सपूर्वेत्यत्रसर्बनामसंज्ञापोतिरस्यस्याप्रवृत्तिरनित्यत्वा
दतएवसंहितशापेतिसूत्रेसहोत्फतिस्यस्यसाद्दविद्यमानाकल्पस्यारतिविग्रहप्रदर्शने
कैयटादिभिः कृतमित्याहुः प्रकृत्याशः सपुत्रस्यपजमानस्येअश्वर्योभिरद्भिरात्विद्या

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

ल०शे०

३२६

भावेऽणएवमेवागमशासनमनित्यंनञ्घटितमनित्यमातिदेशिकमनिसंसर्वविधिभ्यो
लोपविधिरिड्विधिश्चबलवानित्यादिभाष्यानुक्तंमबोध्यम् तेनसहेति तुल्ययोग एकेनम
मादिनायोगस्तद्योनकं सहेत्येतदित्यर्थः वोपसः अत्रोपसर्जनस्येतिमत्वर्थीया अत्यंदो
त्तमुत्तरापदेनसन्निधापितस्यसमासस्यावयवह्यर्थकंविशेषणंतल्लक्ष्यानुसारिव्याख्या
नात्सर्वत्रचकश्चिदवयवउपसर्जनमेवेतिविशेषणसामर्थ्यादुपसर्जनसर्वावय
वस्येत्यर्थस्तदाह वहुव्रीह्यवयवस्येतिव्यधिकरणषष्ठीतिभावस्तेनेह नमहत्कृतातातनि
ष्पधिकृतः सदेचेति क्तनिवुपपदसमासः सहकृत्वमिपदत्यत्रापिनः उपसर्जनसर्वा
वयवकेचबहुव्रीहौ यदुत्तरपदंत्रिपशब्दः सहशब्दस्यतत्परत्वाभावान्नमसहशब्देन
हत्वनत्यपवचार्थेवृत्तेसावात् अनभिधानाच्चव्याख्यानादेचोपसर्जनपदेनसग
त्रीपंलौकिकंचगृह्यते तेनसपुत्रादेरप्युपसर्जनसर्वावयवकत्वंबोध्यम् व्यधिकर
णत्वात्सर्वेणगम्यान्नोवचनेकवभावार्थेश्च सपत्रइति सप्तमीविशेषणेइतिनपुत्र

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

त्वाव्ययीभावत्वमव्ययीनां नेति निषेधस्याव्ययीभावेऽभावादिति बोध्यम् केचित्तु इ
चेष्टत्यपत्यस्य त्वतादिषु पाठादव्ययत्वमव्ययीभावत्वफलांशेन दृष्टत्वं मानेनापि तत्र
प्रयोगः प्रतितइत्याहुः गृहीत्वेति क्वाप्रत्ययोध्यात्तत्स्थित्यादिक्रियामादाय बोध्यः
केशेषु केशेषु गृहीत्वा स्थितयोरिदं युद्धं प्रवृत्तमित्यर्थात् ग्रहणकर्मत्वमत्र त्वासि।
त्याकेशादिविशिष्टपुरुषाणामबोध्यं युद्धस्यानेककर्तृकत्वात् इदं तत्र चेबेव्यधिकर
णार्थम् सरूपत्वात्राम एकशेषस्थानकत्वात्तेनानेन बोध्यते श्रोरोदितीति श्रोर
वित्यस्याप्युल्लेखानामिदम् सुस्थाहर्वेति इदं केपटहरहन्नाद्यनुरोधेनोक्तम् भाष्ये तु
नदृशपतेस्त्वर्थं मनुवदाभित्यर्थे लिङ्स्वीयमनुवोलोकेऽसाधुत्वे भाष्यानुक्तत्वापि तार्थस्य
साधुत्वानिरासकत्वेनमानाभावात् भाष्याविचारी नप्रयोजकानां सोऽत्राक्षातातापाराव
णादावदृष्टमात्रार्थकल्पनायाएवौचित्यात् शोवांदंष्ट्रामन्ताऽरित्यत्र स्वाद्वितीतीतिस्त्र
स्यभाष्यप्रयोगादन्येषामपि दृशपतेइत्यनेन तत्रदीर्घसत्वात् स्वपुच्छमितिवद्दीर्घो

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

ल०४१०

३२५

चे समानाधिकरणोऽर्थैकत्वभावार्थश्च दक्षिणपूर्वेति सर्वनाम्नो वृत्तिमात्र इति पुंवत्वम्
तत्र तेनेदं सम्प्रयन्तमित्यादीनि प्रथमाद्विवचनान्तानि ग्रहणविषये स्यादेरं ग्रहणक्रिया
यन्नाभावे वृत्तिमापन्न इत्यर्थः इदमुरुमित्यर्थे इति तत्राविशेष्य इत्यर्थः अत एव केशा
केशि युद्धमिति संगच्छते यत्र न तदुपदानं तत्राध्याहारः इदं क्रियामात्रोपलक्षणं भा
व्यक्रियाभिधानादित्युक्तेः ग्रहणग्रहणोत्पमिव मत एव कर्णाकर्णि अपि तमपश्चाः
हस्ताहस्ति मिथात् पश्चात् कुचतदीमित्यादि संगच्छते अयं विषयविशेष इति ग्रहणादि
रूपोऽन्यपदार्थक्रियारूपः कर्मव्यतिहाररूपश्चेत्यर्थः इति शब्दश्चात्र प्रकारे तत्त्वं च
लोकप्रसिद्धेत्वं तदुच्यते इति शब्दो लौकिकीं विवक्षामनुसारयतीति कर्मव्यतिहारः प
रस्परग्रहणादिरच्च कर्मव्यतिहार इति समासान्तस्येतद्विषयत्वेव इति शब्दबलेन तत्रास्य
प्रतिपदोक्तत्वात् इतीति तृतीयादित्याद्यर्थीमावश्यकेनानेन न सूत्रेणेत्यर्थः तिष्ठद्गु इति
अत्र च वक्ष्यादिप्रेमाणां विभक्त्यव्ययवर्गपाठ्यपत्वं केशाकेशि कुर्वनित्यादौ पराङ्गव

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

ष्यते तदेव विषयनिष्ठं वाच्यः अयं स्थाणुर्न वा व्रीहिभिर्यवैर्वेत्यादौ संशयात्मक एव बोधः
तच्च परस्परप्रतिक्षेपक तत्तद्वस्तुमात्रसाधारणाकारः तत्र क्वचिद्बलवत्प्रमाणेनैकाकोटिर्बा।
ध्यैव यत्र तु न तथा बाधकं तत्र क्वचिदैच्छिकं पाक्षिकानुष्ठानं क्वचिद्व्यवस्थितं लक्ष्यानुरोधा
दित्यन्यत् एवं च नियमतः पञ्चाम्रा उपतिष्ठते इति बहुबचनं बलतो हि अन्यतराद् इत्यादि
रीत्या बोधः अत एव वाच्यप्राधान्यात् पूर्वसूत्रेणैव सिद्धमिति भाष्योक्तं संगच्छते हि त
वत्ता इति शब्दशक्तिस्वभावात् जघन्यान्तर्भावेतो पूर्वपदस्य वृत्त्या प्रयाणान्तु चोपयोगः हि
त्वसइ ख्यो न्यप्तिकावृत्ति विषयादशेति बोधः न चोत्र संख्येयं वाच्यं ग्रान्यपदार्थ इति पूर्व
सूत्रेणैव सिद्धमिति वाच्यं अधिकदशा इत्यर्थे सूत्रसत्वात् कवभावार्थमस्यावश्यकत्वात्तु
शेषाधिकारस्थेनानेकमिति सूत्रेणासमासपाक्षिकः कविष्ट एवेति बोध्यम् संख्यायेति कि
म् चत्वारो विप्राः अव्ययेत्यादिभाष्ये स्पष्टः एवं चऽज्विषये पूर्वकाविंशतेर्गवां संख्येति ।
अन्तरालेऽइति अन्तरालशब्देन दिगेवप्रत्यासत्तेः अत एवास्य नित्यस्त्रीलिङ्गता ऽदंत

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

मीतिभावः अत एव दारदिकेत्यत्रायं निषेधो नः स्त्रियाः पुम्वदिति सूत्रे नञ्ः इत्यस्य पर्युदासत्वे
ऐडविड भार्य्य इत्यादौ दोषाभावात् पुंवद्भावे न ऐडविड वृन्दारिकेत्यादावेव वलात्पुंवद्भावं पुम्वदिति सूत्रेचै
तदनुवृत्तौ तत्रापीदृशार्थे कत्वमेवेति ध्वनयितुं न पुम्वत्वाप्राप्त्या पञ्चतन्त्रजातिश्चेति निषे
धः पुम्वत्कर्मधारयेति तु निषेधविषय एवेति तदाशय इति तत्रैडविडादीनामनन्तोद
यत्वे भाष्यमते जातित्वाभावादिति दिक्। पत्वत्रापि अमानिनीत्यवकठमानिनीति वृत्ता
वुक्तं न तु भाष्ये नु पत्वे भाष्यस्य लक्ष्यतोपेक्षितं सोत्रस्यैवायमिति नकोपधाया इति सूत्रव्याति
क्तेः सर्वोपि निषेध इत्यर्थः उपदशा इति दशासमीपवर्त्तिन इति बोधः दशासमीपार्थस्याभि
धानस्याभावात् स्ववृत्ति दशात्वसमीपसंख्यावन्त एव तदाह नवैकादशा वेत्यर्थ इति अत
एव नित्यं बहुवचनान्तोयं आसन्नाविंशा इति लोपे प्राह एवं समुदायस्य पदभिन्नस्यातेऽका
रसत्वात् यस्येति लोपस्तु न आभीयत्वात्पाति लोपस्यासिद्धत्वात् द्वौ वेति संशयविषयाहि
नियमेन परस्परप्रतिक्षेपको न एव संशये परस्परप्रतिक्षेपकानेकधर्मावत्त्वं धर्म्मिलिङ्ग

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

यत्तादौ बहुस्यमिति निबद्ध्यात्रागोवनिषेधवैयर्थ्यमित्युक्तं तथापि विषयभेदान्नापवादत्व
म संभवेत्वापवादत्वमिति वार्त्तिकमते एतदुक्तं किञ्चात्र पुंस्त्वे दृष्टे निषेधवारणाय
शब्दव्यापाराश्रयत्वस्यावश्यकत्वेन दक्षिणादेर्द्वित्रितावञ्ज्ञान्न्दोषवारणाय व्यधिकरणब
हुब्रीहि पक्षे तत्राभाष्यकृता भावनाश्रिष्फलं [illegible] स्यात् एतेन तज्ज्ञाविनानामेव सञ्ज्ञातिष
क्षेपुंवत्वमतिबिधायाश्रित्यदोषाबाहुज्ञावनन्तात्र निषेधो निषद्ध इत्यपास्तं मद्गुक्षरीत्या
स्थापितञ्ज्ञावितत्वेनैतद्दोषानुपन्यासेऽप्यस्य वक्तुं शक्यत्वादित्याहुः तदन्तात्स्त्रीति
तदन्तात्स्यत्स्त्रीत्ववाचकस्य शब्दस्येत्यर्थः स्त्रियां इति षष्ठ्यन्तानुवृत्तेरेवं लाभो चित्स्यात् सु
केशीति स्वाङ्गाच्चेति ङीष् अमानिनीति निषेधो दीर्घमुखमानिनीत्यादावपि लिङ्गवि
शिष्टपरिभाषया मानिन्ग्रहणे नमानिनीशब्दस्यापि ग्रहणात् यत्तो यो विहितस्त
दुद्दिष्टस्यैव तेन ग्रहणमिति नियमेमानाभावादिति ध्वनितं भाष्ये तद्युनपन्नाह
सुकेशमानिनीतिज्ञाते. परस्वेति स्वाङ्गादित्येतत्साहचर्यात् व्याख्यानाच्च मानेरित्येषा पञ्चे

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

चयांकांचित्त्वृद्धिम्प्रतिबोध्यन्ते नपातिपक्षाभार्य्येयंनिषेधः अन्यथापरिषदोपस्ययावद्वृद्धिफ
लोपधानाभावेनदोषः स्यात् वैयाकरणभापदे एचोस्तुनवृद्धिशब्देनविधानं नाप्यचोञ्णितीतितद्धि(
तोनिमित्तं निषेधसंनियोगशिष्टत्वैवातिप्रसङ्गः भङ्गादिभिर्भावः स्यपक्ष्यायंत्रयोगोनघाभ्यामिति(
त्यत्रकेयटे परेतुभाष्येतावक्तार्थ्यदोषवारणायवाद्धर्निमित्तंयस्मिन्नित्यर्थोऽभ्युपगन्तृकृते निमित्तग्रह(
णसामर्थ्यादेवव्यपदेशिवत्त्वाभावात् किञ्चैवंसतिवृद्धिपदानुवृत्त्याऽऽदैचोरपिवृद्धिशब्देनविधा।
नमस्ति अतएवदाविकीभार्य्यदेविकाशिंशपेत्यादौपुंवत्वनिषेधः भाष्येदेविकेत्यप्यत्रअपमाध्यापक
रणेनैचामाकारस्यवृद्धिसंज्ञाविधायतद्धितेयञ्चामादिरित्यनेनतद्विधानमितिपक्षान्तरस्योक्तत
यातदेकफलत्वायतत्रवृद्धिपदसम्बन्धसत्वात्तत्रभेदरूपतामात्रेणाचनदूषितमित्यन्यत्र(
वैचैत्विधायकेएनेत्रापितत्सम्बन्धइत्यर्थोयामंमण्डूकानुवृत्तौमानाभावात् एवंचवैयाकर(
णीभार्य्यइत्येवमसमिधानेअतएवनयाभ्यामितिसूत्रे यद्यपिनित्यत्वादैचिवृद्धिस्तयोरेवस्यादि
तिनिषेधंवैयर्थ्यमागंस्यपक्षेषवार्थ्येबाध्यत्वमितिसमाहितंतत्पक्षेपुंवत्वनिषेधलाभात् यद्यप्य

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

त्यायनवच्चसोभावइतिकैयटस्यापितद्वचसोनियमेनवृद्ध्यभावइत्यर्थः एवञ्चोपायान्तरपर
मिदसत्रमितितद्भावः पाशानिषूर्वतद्धाने प्रत्याभ्यांतस्यबाध्यत्वात्त्वयम्बार्त्तिकभाष्यात्क्वानर्थ्य
क्योक्तवानितिसाम्प्रदायिकाः पाशिकेति खेलकादेशयबिलाति रसिकेति अतइतीतिठन् तद्धि
तवुइति तद्धितग्रहणंवुग्रहणंचेत्यर्थः पाकाः बालाः पञ्चमीपाशंतिबाक्येपाशप्. तत्त्विलादि
षितिमाप्तिः वृद्धिशब्देनेतिशब्दश्चावर्त्ततेइतिभावः त्वोघीति भवार्थेतिङीप् मध्यमेतिभवा
र्थेमध्यान्मः काण्डलावेतिकर्मण्यण्लर्कदयं तावज्ञाप्य इतितत्परिमाणमस्याइत्यर्थेतद्धावतु
पिआसर्बनाम्नइत्याकारोनवृद्धिशब्दविहितइतिभावः कुलापीति कषायेणरक्तेत्यर्थेहेम्नोविका
रे ऽनुदात्तादेश्चेत्यञ् फलोपचेतिव्याख्यानादेतल्लाभइतिभावः अतएवप्रवाहणस्यपरस्यव
द्धिर्नपूर्वस्यतुवेत्यर्थेके प्रवाहणस्येतिसूत्रेप्रवाहणोपीभाष्ये इत्यत्रवृद्धिनिमित्तस्येतिपुंवत्वनि
षेधोनप्राप्नोति मामरदेवंगौतेरितिभविष्यतिइतिभाष्येउक्तं तेनार्द्धप्रास्थिकीभार्येइत्यत्रापिपुंवनि
षेधोनात्रहिनातः परस्येत्युत्तरपदवृद्धिनिषेधात् पूर्वस्यवैकल्पिकत्वमानाभावात्. फलोपधानं

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

ल०श्रो०

३२२

पी यस्मात्स विहितः स गृह्यते तेन पञ्चीमन्द्री शब्दात् प्रवृत्तिः न त्वेवं तत्वं प्रकृतिभूतस्य समुदायस्य भा
वितत्वं केवलाभावात् मन्द्रीशब्दस्य तत्प्रकृतित्वाभावात् प्रत्ययस्य निमित्तत्वे पूर्वं विपि यस्मात्स
विहितस्तदादिर्गृह्यते इत्यपि स्यादिति सूत्रे भाष्ये स्पष्टं मा भिन्नग्रहण समानाधिकरणो पूर्वम
स्मार्च्यापीर्थे चेत्युदाहरति तत्वमिन्नाभित्यादिमन इति ति निर्नीतत्वान्नुङ्गीपूः नकोपधा सौत्रोपसं
ख्यानिकं एवं वत्वमात्रस्य निषेधो वं तेन बिलो पिताधर्म्यं बैलेपिकामित्यादौ मत्वाद इति एवं
त्वेन उत्तरनिषेधात्तु सौत्रविषयक इति बोध्यं तदुक्तं भाष्ये नकोपधायाः इत्ययं योगः एवंकृ
वमात्रस्य विषये तत उत्तरमेव मा भूल्लुक् मलतामा घस्य योगस्य विषये इति आयस्येति पाणि
नीयस्येत्यर्थः एतद्भाष्यप्रामाण्यात् पाणिनीयानामपि सूत्रसंमतत्वमाहुः तदुक्तमभियुक्तैः सूत्रेषु
वहि तत्सर्वं यद्वृत्तौ यच्च वार्त्तिके इति · पत्नत तीयावहोरिति सूत्रे किमर्थमिदं कर्म्मणि द्वितीयासि
द्धेः सुपां सुपो भवन्तीति तृतीयायाः अस्तिद्धेरित्याशङ्क्य सत्येतस्मिन् सुपां सुपो भवन्तीति तृतीया
र्थोपमानं मे इति भाष्ये उक्तं तत्र यत्स्मिन्न बहावसतीत्यर्थः नहि पाणिनेः सूत्रकरणकाले काश्या

३२२

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

त्वानुक्तेप्य भाष्यकारीयत्वमेवेति भावः इदंच दक्षिणोत्तराभ्यामिति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् गतार्थ
त्वादिति नचैकशब्दादकचित्वादौ एकिकत्वमित्यादौ प्रसक्तत्वमेवेति भावः इदंच दक्षिणोत्तराभ्या
मिति सूत्रे भाष्ये स्पष्टं ॥ इकारोऽनर्थकोपेतवाचकजातीयेति वत् ऊत्वे तु प्राग्जनी विकवत्तत्र्वता
मित्येकतद्धिते चेति नागतार्थ एकेत्यविभक्तिकनिर्देशो न लोपः प्रातिपदिकान्तस्येति वत्
नैत्वकल्पविवक्षार्थमिति वाच्यं तादृशप्रयोगाणामनभिधानमित्यभिमानात् सर्वमप्येत
तन्त्रागतइत्यर्थेमप्य अत्यन्तत्वार्थिकोवा इष्टोमात्राग्रहणा यस्य क्वचित्सर्वनामत्वं दृष्टं त
स्य वत्तोपुंवत्त्वमित्यर्थः अत एवोत्तरपूर्वायै प्रथमद्वितीयकक्षायोरित्यादि सिद्धत्तीयास
म्यादित्यादावति सर्वाप्युत्तरइत्यादौ च न सर्वोपसर्जनयोः कदापि तदादर्शनात् तेनाकचीति
उपलक्षणमेतत् तदितरादेः कुक्कुट्यादीनां जातिमात्रपराणां नोदनायां जात्यन्तरेऽनिवृत्तिप
रत्वात् कुक्कुटादिशब्दैरेव समासेन सिद्धेरिदमत्याव्यातं भाष्ये कुक्कुट्यादिशब्दैरेव तु न समासोऽनभि
धानात् एतापतेइति कर्त्रे ङिपुंवत्त्वे कृत्सार्वेति दीर्घः अत्र काङुः गत्यपस्यपतिनितत्वात्पूर्वः क

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

भ्योऽकोप्यपवाद इति तन्नावश्यमाहुः । स्त्रीघुन्नयमाह । आद्ययोरिति सपत्नशब्दस्तत्प्रकृतिकश्च सप
त्नीशब्दयोरित्यर्थः । लिङ्गविशिष्टेति । एवञ्च तत्पादयोर्यथाविशेषलक्षणापवादात् पूर्वविप्रतिषे
धेनेतिण्य इति भावः । यदित्वदित्यादित्येति सूत्रे दैत्यादित्येययोः सिद्धये लिङ्गविशिष्टपरिभाषा
भावस्याकरे उक्तत्वेन तत्साहचर्यात्तत्सूत्रे यथांशोपि तदभाववत्त्विस्तदा सापत्न्येयोऽन्यथा मूललोक्तः
स्त्र्ययोरेवेति सपत्नशब्दस्तत्प्रकृतिकङीनन्तयोरित्यर्थः । यत्तु मूलोक्तत्रयाणां मध्ये आद्ययोरि
त्युभयत्रापि अर्थ इति तन्न तृतीयस्यापि सूत्रे मनोरमायामुक्तत्वात् द्वितीयस्यानतिप्रसक्ततया
सूत्रे मानाभावाच्च सापत्न्यमित्यपि सपत्नीप्रकृतिका ब्राह्मणादित्वात् ष्यञि बोध्यं अस्मात्तु पत्य
न्तलक्षणयकिञ्चेत्वेयस्येति लोपे सापत्यमेवेतिदिक् । ठकछसोश्चेति । अभ्वादाम्भः भाक्त्का
इति वा व्यवस्थायामेव ठञ्चेत्वे इकारादेशं बाधित्वा तान्तलक्षणः कः । इकादेशस्तु कादेशः सन्निपा
तपरिभाषया द्वादादिषु कारस्योच्चारणार्थत्वे नान्त्यविधित्वे न स्थानिवत्त्वाभावाच्च दुर्लभ इति भावः ।
भाष्यकारेष्वेति आध्वाध्यायान्मपाठात् अन्यवार्त्तिकाजामिवाक्यकेतोः पाठात् अन्यकर्तृक

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

सपत्नप्रकृतिकसपत्नीशब्दाभावंमन्यमानस्यसपत्नीशब्दादणि।सापत्नइतिप्राप्नोतीतिप्रकृत्या।
न्नोरात्सपत्नशब्दाच्छार्ङ्गरवादिङीनिनिष्पन्नासपत्नीशब्दादणि।पुंवत्वेनसापत्नासिद्धिरित्युक्ता
।मिति। पत्युरेवंसति तृतीयादध्यलेदुर्बाध्येनसापत्नोदुर्बारः नचशिवादेरहृदस्येवग्रहणं
।तृतीयस्यापिस्त्रीविशेषेहृद्धिसत्वात् नचसापत्नइष्टापत्तिरितिकेयटाशयः शार्ङ्गरवादिगण
पाठायज्ञानकल्पनमपेक्ष्यसापत्नइत्यस्यापिप्राप्तिरित्येवंशार्ङ्गभाष्यव्याख्यापात्रोच्चितेन
तस्याप्रप्रकृत्वात् सपत्नशब्दस्यभाष्यएतोरानिरूपितप्रकृत्यन्तरत्वमेवलभ्यतेइतितस्यान्य
थाव्याख्यानेमानाभावश्चतस्माच्छिवादौसपत्नीतिपाठस्तत्रसपत्नप्रकृतिकसपत्नीशब्दा
दणिसापत्नसिद्धावपितृतीयादणिसापत्नोपिप्राप्नोतीतिपूर्वपक्षः उत्तरं सापत्नइत्यादि अन्या
प्रकृतिर्यस्यसप्रकृत्यन्तरस्तुल्यात्सापत्नः सिद्धः प्रकृत्यन्तरंसपत्नीति एवंचतदुक्तासपत्नी
तिप्रकृतिः शिवादिगणेनपठ्यते किन्तुसपत्नीति एकश्चततोऽणः प्राप्तिरेवनसापत्नप्राप्तिः
सपत्नेतिपाठेपिलिङ्गविशिष्टपरिभाषयाङीनन्तादप्यण् बाध्यसामान्यचिन्तायाचापमतान्त्री

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

कत्वेऽनादेशात् गङ्गादिशब्दास्तुल्यं तटमपि शास्त्रीयस्त्रीत्वविशिष्टमेव प्रत्यापयन्तीति
न कदापि भाषितपुंस्कं इति न गङ्गाभार्य्य इत्यादौ पुंवत्त्वमिति दिक्। शब्दपर्य्यायादिति अयं भाषि
तपुंस्कः विवाहेति अयं पाठक्षेपक इतिधात्वस्य माधवानुरोधेनोक्तः तत्र हि भावकर्म्मणोः पत्य
नेति यत्किसापत्नभावि तत्पुंस्कत्वात् पुंवत्त्वं तु नित्यं सपत्न्यादिषु न चानेन साधुत्वमिति तेनोक्तं पत्व
यं नास्त्येव सत्याद्यैश्चवाच्ये इत्युच्यते तदा सापत्न्यं पुंवत्त्वमप्राप्नोतीत्यप्राप्तसापत्नः प्रकृत्यन्तर
त्वात्सपत्नशब्दः प्रकृत्यन्तरमस्तीति भाष्ये एतासपत्नीशब्दरूपस्य फलाभेऽप्यलाभात् किं च स्वामित्वे
नैव बोधकः पतिशब्दः यदा तु स्वामित्वं प्रकरणादिना अयज्ञफलनिरूपितं बुध्यते तदा उपमाने
वपतिशब्दस्त्रियां पत्नीति रूपा तथा च पतिर्नाधवे त्रिष्वपी व्याइति कोशः विवाहजन्यसंस्कारावि
शिष्टत्वे नतनमानमित्याहुः स्वामिपर्य्याय इति अस्य योगार्थप्रवृत्तिनिमित्तकस्य वृत्तस्य नित्यं
सपत्न्यादिष्विति समुदायोच्चारणे न लोकव्यवहारेण च स्त्रीविशेषे रूढिः समानस्वामिकदास्या
स्तथा व्यवहाराभावात् कश्चित्तथा व्यवहारस्तु भाष्यमेवमानं तच्च भाष्यं कैयटेनैव व्याख्यातं

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

अत्रसङ्ख्याक्डदन्ततद्धितान्तसमस्तसर्वनामसंख्याशब्दानितिवृक्तः शब्दो गुणवचनशब्देनो
च्यते आकडारसूत्रभाष्यतत्तत्प्येवलाभात् अतएवैकतद्धितेचेतिसूत्रेभाष्यएकत्वमितिउं
वत्वात्तत्सिद्धमित्याशंक्यसनसिध्यति उक्तमेतत्वलोगुणवचनस्येत्युक्तं एकशब्देसर्वनामसञ्ज्ञ
यागुणवचनसञ्ज्ञया बाधइतितदाशयः सार्वीत्वंसविशेषणीयमितित्वसाध्येव हास्तिक
मितिअचित्तहस्तीतिढक् यस्येतिलोपेननुननिवृत्तिः तस्याभीयत्वेनासिद्धत्वात् हस्यानि कृत्वा
चेन तद्धितइतिटिलोपानापत्तेः ढ्चछसेतीत्यनेनापिनसिद्धिः घसासञ्चतितस्यभवतश्चकए
वतत्रग्रहणात् लोहितेयइति लोहितशब्दात् स्त्री दन्तुदात्तादितिङीप्रकारो नतिडवत्वे सिद्धश्च
अंत्यवविधावित्युक्तत्वात्प्रत्ययोत्पत्तेः पूर्वमेवतयोर्निव न्तावितिलोहितितितस्यादितिभावः
स्त्रीभ्यइतिव्याख्यानमत्रमलं अतएवीति नन्वस्यडंसिप्रवृत्तावपिस्त्रीत्वंप्रवृत्तिनिमित्तंस्त्रियां
त्वपिसम्बन्धइतिप्रवृत्तिनिमित्तेनभाषितपुंस्कत्वाभावात्कथंपुंवत्वंनकोपधायाइतिसूत्रभा
ष्येत्रापितत्सम्बन्धस्याकृतत्वादितिचेन्न आरोपितशक्यतावच्छेदकस्येवस्त्रियांलाक्ष्यतावच्छेद

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

ष्ठेति निषेधो न जातीयरावितिलिनव जातीयदेशीयग्रहणं व्यर्थं पुंवत्कर्मधारयेत्यनेन न । तत्रसि
द्धेः पाचकजातीयादौ च न कोपधाया इत्यादि निषेधं बाधित्वा तेनैव परत्वात् पुंवत्वसिद्धेः कर्मधा
रयांशे निषेधापवादत्वेपि जातीयाद्यंशे तदपवादत्वमात्रभावादितिचेन्न कुमेलिंडितिसूत्रभाष्या
केन किम्पुन्मत्ताकल्पमूलकेन निषेधाद्बलीयांस इतिन्यायेन परत्वेबाधात् । पुनर्ग्रहणेन कर्म
धारय इवात्राप्यपवादत्वेन निषेधं बाधित्वा प्रवृत्तिः । अत्र कस्यापि बाध्यः । पुंवत्वानुपपत्तेर्वि
प्रतिषेधेनेति पुंवत्कर्मधारयेतिसूत्रस्य विप्रतिषेधनिरूपणे पुंवद्भावावकाशो दात्तिकाइहो
भयं प्राप्नोति । पट्विकेतिभाष्योक्तेः दात्तिके त्यत्र जातेश्चेति निषेधो न दाक्षेर्गोत्रत्वेन जातित्वा
त् किं च त्वाज्ञाचेत इति साहचर्येण व्याख्याने न च जातित्वस्य पञ्चम्यन्ततया नातेः परो यः पु
सपूर्वस्तदन्तात्स्त्री न पुंवदित्यर्थं मादोषात् अत एवा जातिरित्येव वदत् तस्यामेवला यां तदेत्यादौ
सर्वनाम्नो वृत्तिमात्र इत्येव सिद्धं अत एव चोऽकाराभावे दक्षिणाशब्दो नास्ति दक्षिणागत इत्यपि
द्विमाषाद्याः क्व सर्वनाम्नो वृत्तिमात्र इत्येव सिद्धमिति भाष्योत्त्वात द्विते पिगतसंवृत्तेः त्वचलो॰

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

तत्कल्याणपञ्चमीकः पक्ष इति इति भावः उदाहरणात् समासान्तश्च तत्रैवेति भावः वाच्या चेति अत्रान्य
पदार्थघटकतया समासवाच्या चेत्यर्थः उद्भूतावयवभेदस्य रात्रिसमूहस्य प्रधानत्वेन यथामा
यात्रयः समासाभिधेया एवं पञ्चम्यपीति वार्त्तिकपदार्थस्यान्यपदार्थेनुप्रवेशात् प्राधान्य
मिति भावः नद्युत्तरपदादिति नद्यन्तादिति नोक्तं बहुधीवरीति नद्यन्ता बहुव्रीह्यर्थे बहुत्वस्
धीवरत्वस्यासित्वाकोकवापत्तेः नच बहुधीवरीति नद्यन्तास्य न बहुव्रीहित्वं लिङ्गविशिष्टपरिभा
षया सत्त्वात् तथाहि प्रातिपदिकत्वव्याप्यधर्मावच्छिन्नं लिङ्गप्रत्ययरहितं दृष्टान्तं तद्विशिष्टेति द
शाः क्रियते ध्वनितं चेदं बहुव्रीहेरूधस इत्यत्र भाष्ये ऽभस्त्रवदिति· पूर्वपदार्थप्रधानत्वान्निषेधाप्र
वृत्तिरिति भावः केचित्तु अत्र कस्तोषितएव व्याख्यानात् तेन राकेत्यादौ न कप्स्यात् दृष्टार्थमिति अदीर्घनिव
त्तिर्नीत्रपात्वेन लिङ्गविशेषविवक्षा नेति भावः तद्विवक्षायां दृष्टा भक्तिरित्यादिसिद्ध्यर्थं त्रिपादि
षु न पाठः अव्याप्यपतिव्याप्तीति निर्लोप्यत्वशाला तसिलादिषु पाठाभावात्तदन्तो ऽव्याप्तिर्दर्शपादेः
पाठात्तदन्तेतिव्याप्तिरिति भावः तिलोप्यतो ऽपतिगतानसामर्थ्याज्जदुदाहरणवकतिजत्वेत्यत्र नाते

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

ल॰श्री॰
३१८

पङ्कीमन्तुभार्य्य इति भाष्ये उदाहृतम् तत्राहियः पूर्वपदं छन्दो न सम्भावितपुंस्कः अतएव पङ्की
शब्दात्तरङीपो न निवृत्तिः मङ्कीशब्दस्य केवलास्य भावितपुंस्कत्वेपि न पूर्वपदत्वमितितदा
क्षेपेनेतरत्सिद्ध्येदितिभावः परेत्वाक्षेपेपिन दोषः धर्म्मादनिच्सूत्रे केवलादित्युन्मानस्य
यौगिकत्वबोधनात् । तद्धिमध्यमपदस्यावृत्तेपे समासाक्षिप्तपूर्वपदस्य विशेषणमित्या
कारके इत्याहुः चित्राजरतुरीतीत्यस्य प्रयोगइतिशेषः भाष्यमित्यस्येत्त्वयतीतिशेषः पङ्कीम
न्तुभार्य्य इति भाष्येलोदंध्वनितमितिभावः जरतुवीत्यत्र गौरत क्षितेतिटचिङीप्रतत्तछिन्नाशब्दे
न बहुव्रीहौ न ह्य तत्क्षेतिकपुवामोरूभार्य्य संहितशाके यद्धं प्रधानमितिभावेल्युट् तं नित्यन
पुंसकम् अप्युत्सणी पूर्वपदप्रकृतिस्वरेण प्रत्ययस्यानुदात्तत्वसिद्धेः अपः बित्वमुपेक्ष्य माइत्या
दौ नञ्सुभ्यामित्यन्तोदात्तबाधनार्थं स्त्रीलिङ्ग निर्द्देशात्यच्चोमशब्देन समासेसुपञ्चमाइत्याद
वभ्रतेन तत्रान्तोदात्तस्यैव लात्रयइति उक्ताव पवेभेदोतात्रिसमुदायोऽन्यपद दार्थः प्रमाणी
तिकरणेल्युट् तदन्तस्यविशेष्यनिघ्नतयाङीप् प्रधानपूरणामेवतिपुम्वद्भाव विधोवार्त्तिका

३१८

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

स्त्रियामिति यञोलुगापत्तिस्तत्त्वाख्यातिदिश्यमानरूपविशिष्टस्यैवास्त्रयस्यातिदेश
विषये प्रवृत्तेर्न दोषः एवं चेदमत्र सिद्धवत्सूत्रे कैयटे किंच स्त्रीत्वविशिष्टार्थवाच
कस्य सदृशस्य स्थाने पुंस्त्वविशिष्टार्थवाचकरूपातिदेशात तदर्थविशिष्टस्यानि
वृत्त्यार्थस्यापि निवृत्तिरिति न कश्चिद्दोषः ध्वनितं चेदं तृतीयादिष्विति सूत्रे भाष्या
समानाधिकरणेऽइति समानाधिकरण्यं चैकार्थविशेष्यकप्रतीतिजनकत्वमात्रं न तु
भिन्नप्रवृत्तिनिमित्तत्वगर्भमत एव गुणपदाधिकरणवचनता पक्षे पट्वीमृद्व्याविति
त्र पुंवत्त्वमाशंक्य प्रवृत्तौ वृत्तेः प्राकृपत्र सामानाधिकरण्यं तस्यैव तत्र वृत्तेः प्रकृते च
न तत्तः प्राक् सामानाधिकरण्यमित्युक्तमेतं द्वन्द्वसूत्रे भाष्ये नामंत्रिते समानाधिकर
णे इति सूत्रे भाष्ये सामान्यवचनमित्यस्याख्येदविशेषणचनेति पव्यावेभ्रत्युदाहरणं
दत्तमिति दिक् चित्रास्वसीति वृत्तो सदृशभ्याविशेषाभावेपि गोत्वे नानानेकव्यक्ति
भानात् भस्मत्वपमत्वर्थे त्र बहुव्रीहिरिति भावः नेहेति अतएवात्र सूत्रे पट्वीमृद्व्यो भा
र्ययस्येति द्वन्द्वगर्भबहुव्रीहौ

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

ल॰ श्री॰

३१७

भिन्नविशेषणगर्भितशब्दानित्यं स्त्रीलिङ्गः इति गर्भितपोदारा इत्येव· स्त्रीदारादयोऽर्थविशेष्यं वाह्य
शं प्रस्तुतंपदैः गुणद्रव्यक्रियाशब्दास्तथा स्युस्सर्वभेदका इत्यमरोक्तेः नियतलिङ्गः विषय एव
वाह्यशोऽर्थे त्रिलिङ्गत्वं न बोधकाः विशेषणभूतार्थप्रतिपादकाः शुक्लादयो गुणशब्दाः द
ण्डादयो द्रव्यशब्दाः पाचकादयः क्रियाशब्दाः नमपतिधनुरैशं वस्तदारोपलो नत्रिभुवन
जयलक्ष्मीमैथिलीतस्य दारा इत्यादौ दारा इत्यादेरेव विशेषणत्वेन न दोष इति वदन्ति अन्ये तु ङिति
च प्रत्ययप्रतिषेधः तेनैतुविडुभार्थे न दोषः ऊं वा च लक्ष्येतिः प्रत्यालक्ष्याप्यन्यत्र भावभाजः शब्द
स्य प्रयोगान्तरे पुमान् समासवक्षाणां स्य वहु पंतदेवाति दिश्यते तेन नरनारीशब्देन विग्रहे वहुगुरिति
न वरटाभार्ये इत्यत्र हंसभार्य इति न अत्रे च तत्पाति दिशो न तु स्त्री कृपार्थे पुमर्थी ति देशोऽर्थस्या
त्तरपदलाभात् भाषितपुंस्कात्वस्य वासंभवेन च वरटाभार्य्यस्य स्थाने हंसभार्य्यस्यापत्ते
श्च भाषितपुंस्कादित्यस्यासंगतेश्च अर्थस्य पुमर्थो भवतीत्यर्थेति दिष्टे तदा चिशब्दप्रवृत्तिरत्र
पक्ष इति बोध्यं ध प ध पिल्लुपातिदेशोऽपि निवृत्तिरेवं च बातम्प्रवर्त्तितिव्यादौ वत्तत्शब्दाश्च स्तु

पर३

३१७

क

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

आमस्यान्यथो न्वाल्लं निपातनं असत्य प्रतिषेधार्थक नञा समासोपि तत एव भाषितः पुमा
न्यस्मिन्नर्थे तन्नाषितपुंस्कं प्रवृत्तिनिमित्तस्याधात्वविवक्षया सप्तमी ततस्तदस्यास्तीत्यर्श
आद्यच् यदर्थज्ञानेन तद्विशिष्टशब्दस्य प्रवृत्तिस्तत्प्रवृत्तिनिमित्तं भाषितः पुमान्येनेति
तु नोक्तं कुटीजीविक इत्यादावतिप्रसङ्गात् कुक्षाद्याघटे पुमान् गेहे स्त्री गर्भिभार्गः अन्तर्भा
र्व्यद्वत्स्यत्र तु गर्भो बहुव्रीहिः अन्तर्वत्नीत्यादिप्रयोगं पुक्ते विशिष्टस्यापि बोधनान्नाषितपुं
स्कत्वमस्ति उभयत्रापि गर्भसम्बन्धो अन्तःपत्यवत्सम्बन्धः प्रवृत्तिनिमित्तं मितिसमानाधिकार
णाच्छतो तत्त्वमस्ति इति केयटादयः अन्ये तु पुंसि गर्भो ब्रीहिरित्यत्रावयवभूतगर्भसम्बन्धः स्त्रि
यां त्ववयवभूतगर्भसम्बन्धस्तथा अन्तर्वत्यादिशब्दानामपि स्त्रियां गर्भाधानमितिसमानाकृतित्वा
भावएव पुम्वद्भावार्थं न तु स्त्रियाः पुम्वदिति योगविभागकल्पोपपत्तः कार्यः अग्रिमेणाचतस्याः
काचिल्कत्वमबोध्यते एतदेव ध्वनयितुं पुम्वदिति आदौ मध्ये पठितं अतएव भाष्ये कर्तव्योत्र य
त्नः उक्तं नहि शब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तं यत्नसाध्यं शब्दार्थसम्बन्धनित्यत्वहानेः एवं प्रवृत्तिनि

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

ल० श्री०

३१६

स्य४

इतिबोध्यं यद्यपिरूपातिदेशोर्थानिवृत्तिरेवं चबातं प्रवृत्तिरित्यादौनतराङ्गाच्छ्लुकृत्वि
पामितिपन्नोलुगापत्तिस्तथापिश्रतिदिश्यमानरूपविशिष्टस्यस्थाघ्रपस्यातिदेशाविष
येश्रवृत्तेर्नदोषः स्पष्टं चेदमस्त्रिद्धवत्सूत्रेकैयटे किञ्च स्त्रीत्वविशिष्टार्थवाचक
शब्दस्यस्थानेपुंस्त्वविशिष्टार्थवाचकरूपातिदेशोत दर्थविशिष्टस्यनिवृत्त्यर्थस्यापिनि
वृत्तिरितिनकश्चिद्दोषः ध्वनितं चेदं त्तीयादिष्विति सूत्रेभाष्ये समानाधिकरणे इ
ति समानाधिकरणपचेकार्थविशेष्यकप्रतीतिजनकत्वमात्रं नतुभिन्नप्रवृत्ति परस्परसम
भिव्याहारएवचतच्छब्दबोधकः अतएवान्यपदार्थेवर्तमानमनेकं सुबन्तमितिसंगच्छते
ततोऽस्यर्थानामितिततः परं यदस्यर्थवाचिपदं तदन्तस्यपदान्तरेणबहुव्रीहिरस्यर्थवाचि
नानुवालोपश्चस्यर्थः एवमादिभ्यस्त्यपिव्याख्येयं उच्चैर्मुखइत्यादावुच्चैरित्यस्याधिकरणप्रा
त्तिप्रधानत्वेपिवृत्त्यावाधेयप्रधानत्वात्समानाधिकरणमस्तीत्यस्यातिशः नात्वेनसुवित्यनुवृ
त्तेः समासोनस्यादत आह विभक्तीति विद्यमानक्षीरेत्युदाहरणार्थः निपातनादितित्रत्यथा

३१६

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

बहूनामपि पद्यास्यात्तेन चित्राजरद्गुरित्यत्र चित्रापदे पुंवद्भावेन कपि अजरत्याधिकरणे त्यावस्यात्र शा
स्त्रे नोपपन्नः बहुत्रादिपदानामप्येवं यदि तु न द्विताद्धर्थीत्यनेनोत्तरपदे समासविधानाज्ज्ञापका
द्बहूनां समासो पद्यानाभिधानासिद्धः चित्रगुरित्यादौ गोशब्दादेरूपसर्जनत्वमप्यकविभक्तीति सि
द्धं नच्चेत्तथा वोपपादितं स्पष्टञ्चेदम्मज्ज्ञतास्य भाष्ये इत्युच्यते तदास्य प्राप्तोमनेकमन्यपदार्थे इति त्त
तीयान्तं तु नेह सम्बध्यते द्वयोः समासानापत्तेः आरूढमर्दकमित्यादिमत्र पञ्चकत्वं नत्कारके उक्तं
तत्रान्यपदार्थः समासघटक सर्वपदशक्यस्वेन नदोष इति वदन्ति अनूद्रितिच प्रसज्यप्रतिषेधः
तेनेह विद्धभार्ये न दोषः ऊवाच हूष्येति प्रत्यासत्त्या ऊङ्वद्भावभानः शब्दस्य प्रयोगान्तरे तु समास
माबक्षाणस्य पदपूर्वत्त देवा नित्यपते न नजर्ती शाब्देन विग्रहे वक्रगुतितिन. वरटा भार्य्या यस्य हंस
भार्य्य इति न च अत्र चरूपात्तिदोषो न तस्त्रीत्वपार्थेः प्रमस्तीति देशे चास्योत्तरपदपरत्वं लाभाभा
वात् भाषित तपुंस्कात्सरत्वस्य वा सम्भवेन च वरटाभार्य्यस्यस्या नेहं समार्य्यस्यापत्तेश्च भाषित
पुंस्कोदित्यस्या संगतेश्च अर्थस्य उभयार्थी भवतीत्यर्थीति दिष्टेन चित्रवाचि शब्दमवति स्वत्र पक्षे

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

ला०प्रो०

३२५

स्यसम्बन्धिनः समस्यमानपदेनोक्तत्वेन द्वितीयस्सम्बन्धीयस्येत्यादिग्रन्थस्यार्थंभूतो गृह्यते इ
तिस्पष्टम्भाष्ये। चित्रा गावो यस्येत्यादौ लौकिके वाक्ये चित्राः गावः अस्य धान्येपि वक्तौ तदर्थबो
धक विग्रहवाक्ये च विशेषणविशेष्यभावव्यत्यासस्तत्र शिष्टानां तस्यैव बोधात् तत्र स
प्तमी विभक्त्यन्तानि तिक्तार्थे कर्त्तृकर्म्मवचनस्य वक्तानामेव समासः मत्वर्थे बहुव्रीहिः
कर्म्मकर्त्तृवचनेनाप्रथमा पा इति वार्त्तिकात् ततः परोपलक्ष्यादिति विग्रहो मत्वर्थ एव तत्र पञ्च
म्याः षष्ठ्यपवादकत्वेन षष्ठ्यर्थकत्वात् एवमन्याश्रितेभ्य इत्यत्रापि मत्वन्तस्य बहुव्रीहेरप्य
स्यार्थान्तर्भावेन शक्तिराति मतुपस्तु अभाष्यस्य पृष्ठम् पावमानन्दीत्यादेः पदसमुदायस्य मान
हीति वाक्यार्थे वर्त्तमानस्य बहुव्रीहिर्भाव इत्यर्थ इत्यपदं ग्रहणाम् अन्येत्यादि किम् बहुपदो बहुप
दो बहुव्रीहिस्स्वपदार्थे माभूदिति द्वयोः पदयोः समानाधिकरणत्वे स्वपदार्थत्वे तो तत्पुरुषेणा
बाधात् किञ्च बहुषु सावकाशो बहुव्रीहिस्स्वपदार्थेपि समानाधिकरणतत्पुरुषो बाधेत सति
त्वस्मिन् स्वपदार्थे सावकाशं तत्पुरुषमन्यपदार्थे बहुव्रीहिर्बाधेत इति न तद्दोषः अनेकं किं

३१५

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

कश्चिन्नाम्नैकदेशेनाति तत्कृतामित्याशयेनाह पर्य्यायेति उदाहरणमाह सत्येति

पर्यायस्येति पर्य्यायवचनस्येति वाच्ये पर्य्यायस्येत्युक्तिः सत्यासत्यभामेतिवत् एवकारेणास्तु रूप
स्य विशेषणतोपाच्यमावृत्तिः हृष्टेति पर्य्युदासवत्स्येहापि कश्चित् नेह कार्यसमा· अत्रापि नाधिका
रोपयोगोऽन्यासम्भवात् सभाशब्दस्य शालावाचित्वाच्च तत्राद्यप्रतिषेधमाह· संघातेति· अशालस्य
स्य शालार्थ इत्यर्थः तत्राप्यन्यासम्भवान्नाधिकारोपयोगः अयमर्थस्य समी मित्याशयेनाह एत
दन्ता इति द्वन्द्वे समाहारे तत्पुरुषे योगाभ्यां रूपद्वयस्य दुर्वारत्वेन बहुव्रीहेः अत्युदाहरति देहमेनेति·
॥ इति तत्पुरुषसमासः २॥ ॥ द्वितीयाश्रितेत्यादिनेति व्याख्यानात् शेषइत्यस्य
घमानत्वाच्चैतत्पदोपात्तापेक्षशेषस्येत्यग्रहणमिति अन्यस्येति· अन्यत्वञ्चोपस्थितसमस्यमान
पदमानापेक्षं· तच्च यस्य यत्त्रिलिङ्गेत्यादि प्रथमेति· तदन्तार्थ इत्यर्थः पदावि पदेन अल
त्यर्थोपि सम्बन्धः क्रियाकारकः भावादि सम्बन्ध अन्यपदार्थविभक्त्यर्थः प्राधान्येनाभिधीयत एकारेता लि
पितत्वाच्च सम्बन्धस्यापि प्राधान्यम्लक्षणः सुबन्तदेवदत्तादिपदैः सम्भाव्य निषेधक एतया नुपप
त्तिस्तथापि व्याख्यानात् विभक्त्यर्थोक्षिप्त सम्बन्धपदार्थविषयापि प्रातिकल्पनया दोषः इति· तत्रैक

इ॰ पा॰ ३

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

ला० शे०

३१४

नवेद्यः परावरज्ञोशिष्टोलोकः एतदेवशिष्टत्वंपृषोदरादिसूत्रभाष्योक्तं· तथावन्नानायावि
वक्षातेषामपभ्रंशप्रयोगिबाहुल्येनप्रवृत्तेः तस्मादन्येवतेहि पत्राद्यपशब्दंधर्मबुध्याप्रयुंज
नतेतेषांशास्त्रविषयतेतितदस्यतदस्मिन्नस्यादितिवेद्यः परावरज्ञोशिष्टोलोकः एतदेव
शिष्टत्वंपृषोदरादिसूत्रभाष्योक्तं तथाप्यन्-त्रनानायाविवक्षातेषामपभ्रंशप्रयोगिबाहुल्ये
नप्रवृत्तेः तस्मादन्येव तेहि पत्रार्धं पशब्दंधर्मबुध्याप्रयुंजते तेषांशास्त्रविषयतेतित
दस्यतदस्मिन्नस्यादितिसूत्रेभाष्येस्पष्टं तेषामेवाभिधानानभिधानेबोध्ये इह षष्ठीतत्पुरुषं
विनातदादित्वासम्भवात्पूर्वान्त्राधिकारफले उपज्ञापतेइत्युपज्ञाक्रमेणपरः· पातीतिनेत्पुनरिति
कर्तृषष्ठ्यासमासः उपक्रमेकर्मणिघञ् पातीतिसम्बध्याप्रज्ञानविषयेइत्यर्थः छायाबा
हुल्ये बाहुल्येसतिपाघ्रापातच्छाचीपच्छायान्तास्तत्पुरुषइत्यर्थः तत्रकस्याबाहुल्यइत्याकाङ्-
क्षायांभावकेरव्यनिमित्तत्वाच्छायायास्तद्बाहुल्यइतिगम्यते तच्चपूर्वपदार्थभूतमेवेत्याशा
यमाह पूर्वपदार्थइति पूर्वपदार्थबाहुल्यस्यषष्ठी तत्पुरुषएवसम्भवान्नात्राप्यधिकारफले

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

स्यकारणत्वेनान्वयस्तत्रापिस्यात् यथास्तन्निकामस्तलोके नौदनम्पचातीत्याद्येतत्रिविषयकाम
नावत्कर्त्तृकः स्तोकविक्लित्तिकरणकओदनकर्म्मकः पाकइतिबोधः तद्विषयकामनावत्कर्त्तृकत्वे
नतस्याउद्देश्यत्वमर्थ्यतिसिद्धं केषाञ्चित्तु ह्यादिभिः कर्म्मत्वव्यवहारस्तु उद्देश्यत्वसामान्यादितिदिक्
तत्पुरुषेणनञ् यावद्विशिष्टम् इति यावदधिकारेणअनञ्तत्पुरुषस्तु केनञ् तत्पुरुषस्यतत्क
र्म्मधारयत्वं आरोपमात्रस्यनञ्र्थत्वेनसामानाधिकरण्याभावात् यद्वापूर्व्वगुणस्थि
तयोस्सामानाधिकरण्यव्यवहारः नञ्समासेहि आरोपितोऽनञ्पदार्थ आरोपितधर्म्मकेयेवा
त्तरपदस्यवृत्तिर्नञ्तुद्योतकोऽइतितदभावः सेऽपाकं अनादिति हसन्नाचेशीने ईश्वरतत्पु
रुषभिन्नानञ्समासेकर्म्मधारयस्त्पाचनास्तीतिनात्राधिकारश्चपोजननइदमकरणीयत्व
द्विष्टत्वस्यविशेष्यनिघ्नत्वस्यचापवादः उपस्तोपः इहसंनाशात्वविवक्षेवानि यामिकानय
स्तुस्यामिरितिचोद्यतेतेनत्वदुपक्रमंसोजन्यमव्यवहारइत्यपि तत्रयद्यपिविवक्षाद्विविधाशायो
गिकीलौकिकीच शब्यायात्शास्त्रेनव्यवहारार्थप्रयोगककरोऽसादादयः लोकशास्त्रेनविदि

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

सान्तइति: पचइति कृतसमासान्तैकदेशानुकरणं अव्ययमान्तमितिभावः प्रतिपदोक्तपरिभा
षानप्रवर्त्ततेव्याख्यानात्तदाह अपातोपन्यासइति स्त्रैक प्रतीतिसमासान्ताः विपद्यानगरी।
अतिपद्येत्याद्यौचनेदं अर्द्धनावमिति चलोकाख्यपत्वा। लिङ्गःस्य एतेनकापद्यविपद्योर्म्या
ख्यातौ आवश्यकत्वादनेनैवसिद्धेः पद्यं नपुंसकमितिसूत्रेनकार्यं सामान्येनपुंसकमि
तिअनियतलिङ्गः विषयं तनादिपचातीत्याद्येव आदिशब्दोनित्यंपुमान् आद्यपाकानु
कूलक्रियेत्यर्थः न्यायसिद्धमेतत् विशेष्यविशेषणासंनिधानेनलिङ्गः सर्वनाम्नो नपुंसक
स्यान्याय्यत्वात् लिङ्गःसर्वनाम नपुंसकमिति दांडिनायनेतिसूत्रे भाष्ये स्पष्टं अनेनैव क्रिया
विशेषणानां नपुंसकत्वे सिद्धे क्रियाविशेषणानां क्लीवत्वे द्वितीयान्तत्वं चेतिनागरबन्धात्
पात्तभावनाश्रतिफलांशास्यकर्म्मतयातत्समानाधिकरणेक्रियाविशेषणे द्वितीयान्तत्व
स्यापिसिद्धेः तस्यक्रियाजनकत्वमपिस्वस्तानद्वैताबोध्यं तदुक्तमाप्येसर्वमुद्दिश्यक्रियायामस्व
तेः सम्प्रदानादेर्विज्ञानगतजनकत्वस्यचतद्विषये आतेपः वाचनिकत्वंतुपत्रधात्वर्थे

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

ङ्गिर्बिनाऽस्तापपमानशार्ङ्गेनामेव प्राप्तिस्त्यागात्स्यैवेदं चेदं भाष्ये नक्षत्रे समास इति नोक्तं यः
तिष्यस्तोपुनर्वसू येषान्ते तिष्यपुनर्वसव उन्मुग्धाः अत्र च बहुत्वात्तिष्याद्यो वर्त्तिपदार्थेस्ते
षामेव विपर्य्यासनिवृत्तिविषयालोमुक्ता तावयवभेदस्समुदायः समासार्थः उन्मुग्धा इत्यस्य वि
पर्य्यासनिवृत्तिविषया इत्यर्थः अस्य इदं इत्यादीन्यपि विपर्य्यानि· आचार्य्याः कश्यपन्ती त्यादो शा
किंगतस्यावयवगतस्य वा बहुत्वस्यातोपेलोहापि तदारोपे लोवस्तिष्ठतीति स्पष्टप्रतिपत्त्यर्थ
मिति चेत् लिङ्गानुशासनमपि तद्येति भावः उष्ट्रखरौ(वेलालु)कालोपसर्जने इत्यस्य तत्र एकशे
प्रकरणोक्तं तुल्यपदानुवृत्त्या प्रधानप्रत्ययार्थवचनेन तुल्यमित्यर्थात् सर्वमिदं सूत्रं लतैव प्र
त्याख्यातमित्याहुः सनपुं· तच्छेदे न समाहाराद्विगुद्वन्द्वौपतामप्रपते व्याख्यानात् अकारान्ते
ति अत्र द्विगुस्समाहाराद्विगुरेव सनपुंसकमित्यपवादत्वात् पात्रादीति एवंतेनेत्यर्थः त्रिस्र
त्रीत्यादिप्रयोगदर्शनात्तत्र शब्दस्यात्र पाठ इति केषांचिन्मतं बहुसूत्रमिति भाष्यप्रयोगात्
प्रकारोऽन्यपदार्थे बहुव्रीहिणा साध्याः पुल्पत्यादिः तत्रान्ते त्यस्यापवादः पद्यः सं· कृतसमा

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

षेधः उत्तमपुरुषाद्युरोधेनाऽऽन्नाहमित्यस्यैव विशेषणत्वात् फाल्गुनी० नक्षत्रे इति० अयमाशिव
चनं नक्षत्रेयपमिधीयते इत्यर्थः चेनद्वयोरित्यनुकर्षः फल्गुन्यो माणविके इति फल्गुन्योर्जात
इत्यर्थे फल्गुन्यषाढाभ्यांटानाविति टः टित्वान्ङीप् एकस्यामेतत्तारायां भेनयोः अयोगः उक्तता
वयवभेदे समुदायेस्वरूपत्वात्० तिष्यपुनर्वस्वोः नक्षत्रइत्यनुवर्त्तते० तिष्यपुनर्वसुशब्दयोर
भिधेयेन नक्षत्रे वर्त्तमानो यो नक्षत्रवाचकानां द्वन्द्व इत्यर्थस्तेन पर्यायेणाप्यतितिष्यपुनर्व
स्व इति० तिष्य एकातारा० पुनर्वसू द्वे तारे० छन्दसि पुनर्वस्वोरिति निर्द्देशात्तदाह० तिष्यश्च पुनर्व
सू चेति विशाखा स्वातिर्आर्द्राश्चेति द्वन्द्वः माणवकाविति नक्षत्रेणाइयुक्तः इत्यणो लुब्विशेष
इति लुपि नाताऽर्थे सन्धिवेलेत्यणि तत्वश्रविष्ठाफाल्गुनीत्यादिना लुक्० बहुवचनस्य किम्
इदं तिष्यपुनर्वसु समाहारद्वन्द्वः अत एव समाहारद्वन्द्वः प्राण्यङ्गादीनामेवेति द्वन्द्वश्चेत्यादि
नां नार्थः न चैवमप्यत्रजातिरप्राणिनामिति नित्यैकवद्भावे वहुवचनाभावात्तत्र अस्य
र्थमितिवाच्यम् तस्य कास्यकस्याप्यनेन ज्ञापनात् न चैवं प्राणिनः आपोमयः प्राण इति श्रुते

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

व्याचष्टे जात्याख्यायामित्यादि जाते: प्राधान्येनाख्यायामित्यर्थः भावप्रत्ययं विनाप्राधान्येनजाति
बोधेन गवादिशब्दानां साधुत्वे इदमेव सूत्रम्मानं तस्याविशेष्यत्वे च बाह्मणपञ्चपो व्याधक्यघटितप
रम्परया बोध्यः तत्र जातेरेकत्वेनैकवचनमेव प्राप्नोतीत्ययमारम्भः एकत्वं चात्र बहुवचनार्थः
एकस्मिन्नर्थे वर्त्तमानशब्दो बहूनामर्थानामिव तं बोधको भवतीत्यर्थात्तिदेशो यामित्याह एकोऽ
प्यर्थ इति तदुक्तं भाष्ये याव ह्युपादेकोऽर्थो बहुवद्भवतीति तावदेकस्मिन्बहुवचनमितीति एकोवेर्थे
बहुत्वप्रयुक्तं कार्य्यमतिदिश्यत इति अयमार्थिकाव्यातिदेश एवेत्यन्यत्र विस्तरः एतच्च भाष्यप्रत्या
ख्यातं जातौ संख्यान्वये एकवचनस्य व्यक्तौ संख्यान्वये बहुवचनस्य सिद्धत्वात् एवञ्च पयोज्ञरं
मुनीनामत्रामारपात्त्रत्त्वोक्तार्थे प्रयोगात्तामसाधुत्वमेव एतेन यत्र वने एक एवाम्रवृक्षस्तत्र जा
तिपरत्वे आम्रास्सन्तीति प्रयोगसाधुत्वार्थमिदमित्यपास्तं सविशेषणानामिति इदं मुख्यार्थे बहुवच
ननिषेधाय पदात्वस्य रूपस्य घटितत्वे तावयव भेदे समुदाये लक्षणा तदा बहुवचनं भवत्येव।
तेन त्वं राजा वयमप्युपासितगुरुप्रज्ञाभिमानोन्नताः इत्यादि सिद्धं गार्ग्योऽहं ब्रवीमीत्यादावप्यवं नि

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

ला०श्रे०

३११

स्यादन्तत्वाभावाच्छीभावाभावात्सिद्धं । अतिदेशात्त्वनुप्रयोगेऽप्यचरितार्थः स्यात् अश्ववडवशब्दा
र्थः ऋर्ववद्लिङ्गं लभते स्वपचोत् रात्राहाः । द्वन्द्वतत्पुरुषयदमनुवर्त्तते इदमञ्जाभ्यमालभ्यादिसमासे
ष्वपि । अतएव परवदिति सूत्रे एकदेशिग्रहणं कृत्वा प्रोत्साद्भाष्यमत्र व्याख्यातम् । अत्रैव तत्पुरु
षग्रहणं कार्यमिति तिन्द्रावः अतएव प्राक्कः पराक्रस्त्यादिसिद्धिः पुरायसुदिनाभ्यामिति च चरितार्थो
मः । अस्यैकदेशि समासविषयत्वेन द्वन्द्वपर्व्वयमेव व्यहः इति अकारान्तोत्तरपदत्वाभावात्स्त्री
स्त्रीत्वम् गणरात्रमिति समाहारद्विगुः इदन्तत्पुरुषाधिकारे लिङ्गानुशासनेपाठात् प्रतिपन्नवि
धिलाघवानुरोधाच्च समाहारद्विगावेव प्रवर्त्तते इति भावः तत्पुरुष इत्येवेति नाद्यशाद्वन्द्वे सम्भवादिति
भावः अपंथा इति पथो भाषेति समासान्तनिषेधाः नविष्यति मया दिति सत्र स्यात्रिंश
त्रात्रः पञ्चदशरात्र इति भाष्यप्रयोगो लोकाश्रयत्वाल्लिङ्गस्य सिद्धः अर्द्धर्चाः बहुवचनाद्याद्यर्थावग
तिः ननु लिङ्गप्रकरणमव्यर्थम् अर्द्धनावमित्याद्यर्थं लोकाश्रयत्वाल्लिङ्गस्येत्यस्यावश्यकत्वा
दिति चेत्सत्यम् ज्ञात्वा व्याख्यायामिति सूत्रसमूहवदिष्टापत्तेः तं ध्वनयन्सूत्रकृतानुपयुक्तान्यपितानि

३११

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

वल्लिङ्ग नानियमे प्राप्ते नियमार्थमिदं तत्पुरुषत्वेकदेशिसमासे पूर्वपदार्थप्रधाने परवल्लि
ङ्गप्राप्त्याविधध्वर्चन्द्रन्च तत्पुरुषयोरिति बहुव्रीहौ मध्यपदं तेनानुप्रयोगोपितल्लिङ्गम् शब्दार्थौ
पो ऽभेदाच्चसूत्रे तदाह परपदस्यैवेति परपदार्थस्यैव समासार्थस्य लिङ्गमित्यर्थः द्विगुप्रा
प्तेति द्विगुग्रहणादमेकविभक्तीति सूत्रस्थैकेपदानुवृत्तेधेन वस्तुतस्तदप्रर्थः परवल्लिङ्ग
मित्यस्य परपदाक्षिप्तोपस्थित पूर्वपदप्रयुक्त लिङ्गमात्रवाधकत्वेन तादृतार्थे द्विगावे
वेति दृष्टान्तः समाहार द्विगोर्नपुंसकत्वमेव प्रायेणोप्यते अतएव भाष्ये विषेधवार्त्तिके द्विगुग्रहणं नो
क्तं परन्तु अलं शब्देन पर्य्यादयो ग्लानाद्यर्थे इति समासरति तन्न त्यस्य स नित्यस मासत्वनालंकुमार्य्य
इति भाष्योक्तविग्रहानुपपत्तेरतआह अतएव ज्ञापकादिति अतएवालंशब्दयोगचतुर्थी विधा
नेसार्थकम् गतिसमासपदंगतेस्समासेयेनेति बहुव्रीहिणा कुगतीति सूत्रपरं नच्चान्यत्रफलाभा
वात् प्रादि परमेवेत्याह निष्क्रौशाम्बिरिति द्वन्द्वैकदेशिनोरिति न्यासेनायं प्रतिषेधोभाष्यप्रत्याख्या
तः अतंत्रमिति अतएव पूर्ववदिति चरितार्थमन्यथा निपातनादेवसिद्धे किन्तेन समुदायस्यपूर्ववत्
लिङ्गत्वेपिउत्तरपदे ष्ववडवपूर्वापराधरोत्तराणामिति निर्देशादापोनिवृत्तिः अश्ववडवाविति तुस

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

ल०श्री०

३९०

घस्याप्यनभिधाने एव भाष्यस्वरसः इदप्यन्वाख्याने। पापमात्रं वस्तुतस्तं व्याख्यातरांति। निरस्तो
वपवान्यनैकविंशत्यादीति अतएवतेभ्यः कृत्वसुजादिसिद्धिरन्यथासंयोगसमुदाये त्वांगर
कार्य्याभाववदिहापि संख्याकार्य्यं न स्यादित्याहुः अप मिति सान्त आदेशो वा व्याख्यानादित्या
हुः अपमिति सान्त आदेशो वा व्याख्यानादित्याहुः अपसुत्यादिति सुजर्थे इति संख्ययाव्यये
तिसमासः सुजर्थेनेति पाठे तदर्थेन त्रिशब्देन त्वर्थः व्यवहितत एवतत्सम्बन्धाय सर्वेषा
मिति एकादिश्चैः अत्रैकशब्दस्संख्यावाच्येव प्रसिद्धत्वात् तृतीयेतीति सहेति योगविभागा
न्मूलत्वेसकादिलाद्वेतिन्याय्यं धात्विति धात्रप्यय एव व्याख्यानात् तेनबद्दधातीतिब
द्धेत्यत्र न आनेनुपसर्गकइतिकः स्त्रियां टाप् धापुवेसनेनोत्वस्यैव विकल्पः तेनधु
त्वं नित्यमेव नैमोत्वाभावेपि बृद्धेत्येवेति केयटः उत्वपक्षे नित्यं षुत्वमिति हरदत्तस्तद्दु
सारेणाहा बद्धेति अत्र केयटोक्ते न युक्तं भाष्येपिबद्धेत्येव पाठस्य प्रायेणोपलंभात् बो
धनीति बहुव्रीहौ वपसिद्धतस्येति दत्रादेशः पावल्लिङः समाहारे स नपुंसकमित्यस्यैबो
धकत्वाद्वन्द्वे पदपि इतरेतरयोगद्वन्द्वविषयं नचोक्तं तावपद्वमेवदस्य नद्वन्द्वार्थ तपाऽवप

३९०

६

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

अष्टानां कपालानि अष्टकपालानि बहुव्रीहावपीति तत्पुरुष एव समासान्तः सुलभ इति
नपतो बहुव्रीहावप्यक्षामासान्तः सुलभस्त्वर्थः एतेनाप्यसाधारणत्वाद्बहुव्रीहावपीति नि
त्यमित्यपास्तं योगविभागस्य भाष्येऽदर्शनादाह समाहार इति एवं च गोरतद्धितलुकीति जिति
भावः एकादिनवानानां द्वन्द्वतत्पुरुषयोः स्वार्थे द्वन्द्व इति सूत्रस्य भाष्यध्वनितानभिधानादाह
द्वादशेति । द्वाविंशतिरिति समाहारद्वन्द्वे स्यात् त्वं लोकात् इतरेतरयोगस्तु न तत्रैव भाष्यध्व
नितानभिधानात् अधिका विंशतिरिति तत्पुरुषो वा । अधिके त्वत्र संख्येयं वान्यपदार्थः ए
कादीनां वृत्तिविषये विंशत्यादीनां च सर्वत्र संख्येयपरत्वस्यापि सत्त्वात् तेन द्वाविंशतिर्गो
अस्तु भयं सिद्धं तत्र द्वन्द्वे सङ्ख्येत्यनेन पूर्वपदस्थलतिस्वरत्वे तत्पुरुषे समासान्तोदात्तत्वमिति
बोध्यं भाष्ये अधिका विंशतिर्द्वाविंशतिरिति समानाधिकरणसमासे त्वेतेन सिध्यति संख्येत्य
स्य द्वन्द्वविषयकत्वात् अस्तु तर्हि द्वन्द्व इत्यस्य द्वन्द्वेऽपीत्यर्थः स्वरेण सिध्यतीत्यस्य सोऽपीष्टस्वरेण
सिध्यतीत्यर्थ इति केचित् परे तु भाष्ये समानाधिकरणसमासोक्तिरेकदेशिनः सा च स्वरासि
द्धा द्वन्द्वेन तु नेत्यस्तु तर्हि द्वन्द्व इति सिद्धान्तयुक्तिः तस्मादितरेतरयोगद्वन्द्वे वा समानाधिकरणे वा तत्पु

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

ल०प्र०
३०९

नेत्यर्थः अस्यपरिमाणात्वात् ठओ अर्द्धेतिलुक् जनपदेभवो जानुपदः भावप्रधानो निर्देशो
इत्यादाह समासेनेति प्रत्यासत्तिलभ्यमेतत् केस्येत्याकाङ्क्षायां सन्निधानाद्भूरणादिति
लभ्यते सुराष्ट्रेति अधिकरणस्य शेषत्वविवक्षायां षष्ठीसमासोत्र बोध्यः सप्तमीति योग
विभागलुक् भाष्ये स्पष्टः जानपदेतिकिं देवब्रह्मा नारदः कुब्रह्मा इति ब्राह्मणपर्य्यायो ब्रह्म
न्शब्दः श्मशानाद्यधिकृतो ब्रह्मेतिवार्थः तत्रापि महत्त्वेन प्रसक्तापात्रेषु प्रसिद्धत्वात् नु
आन्महतः यहीष्यते इति एवञ्च समानाधिकरणं सम्यर्थमिति भावः महाबाहुरिति बहुव्रीहिः
ननु उत्तरपदत्वे स्यष्टनारे वग्रहणात् एकादशेत्यत्रात्वं न स्यात् अत आह आदिनीति ग्रहणं यो
गविभागस्य भाष्ये स्पष्टत्वादाह निर्देशादेति अन्येषामपि दृश्यते इति दीर्घत्वमिति परे हृते आत्व
इति आन्महत इत्यत्र लिङ्गविशिष्टपरिभाषाभावस्य ज्ञापकत्वं भाष्ये उक्तं तथा पत्नीत्युक्तत्वं बाधि
त्वात् त्वं स्यादिति न शङ्क्य इति भावः महद्भूतश्चन्द्रमा इत्यादौ छन्ने गौणत्वान्नात्वमिति भाष्ये
स्पष्टं महतो महत्याश्चेति पुंवद्भावश्चेति चोन्वाचय इति भावः समुच्चये चशब्दः पुंवत्त्वसन्नि
योगेनैव चात्वमत एव भाष्ये स्त्रियामेवोदाहृतमिति मतत्तां केचिदस्पष्टं अष्टनः कः हविर्बिक्रि

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

परागतमहः परात्तीः इत्याप्रसिध्यापत्तेरितिदिक् ॥ ऋज्वादिषु च तत्पुरुषातिरिक्तोहन्शब्दां
तः समासः सर्वोपिरश्ज्मादौ ऋवादिरपिरश्ज्मासे न्तर्गतोएवेति ऋवादिषु पाठ इति भोष्ये
णाविरोधस्तद्धनयन्नाह अंतानुकरोतीति तत्पक्षेषष्ट्याः स्थानेष्यत्ययेन प्रथमा स्य
षाध्योमिति समाहारेन्यस्यवत्त्वभावात् उपानहमिति उपानसदिनाभ्यामिति क्लीवत्वं
अस्याव्याः अयेमवोऽयामुख्यः अयेत्यादि किं देवदत्तस्योरदेवदत्तोरः उपानसमिति
प्रादिसमासः ततोधिकवेगवानित्यर्थः सेवैति नीचेत्यर्थः आकर्षश्च इति पञ्चांगुलो
धान्यादिकर्षकः काष्टविशेषआकर्षः उपमानात् किः शुनोनिष्क्रान्तोनिः श्वा फलक
सक्थ्यमिति मयूरव्यंसकादित्वात्समासः नावोः मण्डुकप्लुत्याऽतद्धितलुकीत्यनुवर्त्तते।
परवल्लिङ्गतयाः स्त्रीत्वं प्राप्तोतीत्यत आह क्लीवत्वमिति द्विगोरिति खारीशब्दान्ताद्विगोरित्य
र्थः अत्राप्यतद्धितलुकीत्येव तेन द्वाभ्यां खारीभ्यां क्रीतो द्विखारिरित्येव उदाहरणे द्वेखारमि
त्येवदेः क्लीवत्वस्यागवत् अर्धखारीइति एकविभक्तावषष्ठ्यन्ताइति बचनादुपसर्जनत्वाभावे
नहस्वः ह्रस्वपाठेतु लोके तोनपुंसकत्वेन पुंसकह्रस्वत्वे अञ्जलिभ्यामिति तत्परिमितधा

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

वः अङ्कोदं० अतइत्येवविशेषणंतयासामानाधिकरण्येनान्वयेउदन्तएवंपूर्वपदेत्पूर्वत्वा
भेन्नयहणंस्यषष्ठ्यर्थे अङ्क इतिनान्तानुकरणंतात्षष्ठी अङ्केति ङ्योरङ्कोभवेत्यर्थः इत
द्धितार्थद्विगोर्विशेष्यनिमित्त्वबादिनाम्नाते वस्तुतोस्यस्त्रीत्वमेवनास्ति तत्राङ्काहार
तिपुंस्त्वेनबाधात् नचेदंसूत्रेतत्रान्हादिशब्दघटितसमासमात्रनिमित्तलिङ्गस्यान्तर
ङ्गस्यैवबाधकंनतुबहिर्भूततद्धितार्थनिमित्तलिङ्गस्यापीतिवाच्यम् सूत्रोपस्थित।
तत्राङ्कादिशब्दार्थविशेष्यत्वप्राप्तस्यैवबाधायसाबहिर्भूतसमाहारविशेष्यत्वप्राप्त
स्यबाधानापत्तेः नचपुंस्त्वाधिकारेऽङ्काहान्ताः क्लीबेऽभेदारात्रान्ताः प्रागसङ्ख्यका।
इत्यनन्तरमेवपठिताः प्राग्घलेप्राप्तापत्रपूर्वाः परोपगास्तद्धितार्थद्विगुः संख्यासर्वनाम
तदन्ताकाइत्यमरोक्तेन परविरोधेशेषवन्तुज्ञेयंशिष्टप्रयोगतइत्युक्तेः रङ्काहान्ताइत्यने
नप्राप्तस्यपुंस्त्वस्यतद्धितार्थद्विगुरितिपरोपगत्वेनपरत्वात्बाधइतिवाच्यम् कोशस्य
लोकव्याकरणासिद्धलिङ्गानुवादकत्वात् व्याकरणैकवाक्यतयातद्धितार्थद्विगुरित्यत्र
रात्राङ्काहान्तातिरिक्तस्यैवग्रहणात् अन्यथाप्रागसंप्राप्तेत्यनेनापिपरत्वाद्बाधप्रसक्तेः

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

तथाप्येकार्थीभावबाग्रहणात्सञ्ज्ञाभावोत्र यथा गङ्गापारमित्यत्राव्ययीभावत्वाभावः नेच
सञ्ज्ञायाभावाविष्येते इति भाष्ये महाविषयेति शेषः एकेन्त्वमहतामूलकेनोपदंशं भुङ्क्ते इत्य
साध्वित्याहुः उपदंशो मूलकादेरार्थकर्मत्वस्यापि सत्वात्सामर्थ्यमस्त्विभक्तिस्तु प्रधानक्रिया
नुरोधित्वात्परमात्तीयेके त्वन्यत्रनिरूपितं त्वाचे स्के तित्ततीयान्तं अलंकृत्येति अलंवेल
वेति तित्सत्रमुपदंशस्ततीयायामित्यतः पूर्वमिति भावः अप्यतत्पुरुषासाधारणसमासान्ता
नाह तत्पुरुषस्याङ्गुलमिति तद्धितार्थे समासः द्वन्द्वार्थमिति त्रलतोक्तौ वयवीभूता
मानुषीरात्रिरित्यादावर्थे षष्ठीतत्पुरुषाद्यनभिधानमिति भावः सर्वतेत्र इति पूर्वकालेके
तिसमासः प्रस्थत्वकर्मधारयेतिपुंवत्सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रेवा अतितन्नीति उत्तरपदावय
वत्वस्य भाष्यासम्मतत्वेन घटितोनुपसर्जनत्वान्ङीप् अहीन इति समासान्तविधेरनित्य
त्वान्नटच् अतएव द्विगोर्वेत्यनुवर्तमाने रात्र्यहस्सम्वत्सराच्चेति चरितार्थम् समासान्ते
हि रात्र्यहरं न द्विगोरप्रसिद्धेरिति बोध्यं अनित्यत्वादिति अतएव समासान्तप्रकरणे हेने
तिस्त्रापसूत्रे भाष्ये उक्तं महाराजीति टच्चिमस्यात् इति पुंवत्वे टिलोपे महाराजीतिस्यादिति भा

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

ल०प्रो०

३०७

त्यनन्तरमपि पचाम्सहितस्य धनक्रीतेत्यादौ प्राक्सुबुत्पत्तेरिति स्त्रीप्रत्ययोत्पत्तेः प्रागित्य
पि बोध्यम् अश्वक्रीतीति अश्वेन क्रीतीति कर्तृकारकस्य कृता समासः क्रीतात्करणपूर्वादिति
ङीष् सुबन्तेन समासे पूर्वं तदन्तत्वाभावात्स न स्यादिति भावः व्याघ्रपामपि आङेन अप्रा
ष्ठेन वेराप्रशब्देन गतिसमासः कच्छपीत्यत्रापि सुपीति योगविभागात् केकच्छेन पिवतीत्यर्थे
उपपदसमासः अमैवेति तुल्यविधानमित्यध्याहारलब्धं सञ्ज्ञावाक्तुल्यविधानत्वमा
श्रित्य तत्सञ्ज्ञकस्य तुल्यविधानत्वमुक्तः येनामैव विधीयते तेन यस्योपपदसञ्ज्ञा विधी
यते तदुपपदमव्ययेन समस्यते नान्येन तुल्यविधानमित्यर्थस्तत्फलितमनुवदति त
देवेति कालादय्येऽप्रमन्तेस्वामैव तुल्यविधानत्वाभावान्न दोषः अमिति रामुत्वमनुजोः
सामान्यग्रहणं तेन चोरंकारमित्यप्युदाहरणं तृतीयाप्रभृतीन्यसमस्यन्ते इति यद्यपि उप
पदनिमित्तकृद्विधौ समर्थपरिभाषोपस्थितेरुपपदसञ्ज्ञासूत्रे भाष्ये उक्तत्वेनोपपदकृद
न्तयोर्व्यपेक्षा दुरुपपादा कृतीः साधुत्वापत्तेः अत एव महान्तं कुम्भं करोतीत्यत्र महाविशेषता
त्वेनासामर्थ्यान्नामोति तत्रोपपदमित्यत्र भाष्येऽस्य षष्ठं विशिष्टस्य पतनुनोपपदसञ्ज्ञा ५ पदट

३०७

तिङिति वार्त्तिके न समासः तत्रातिङ् त्यस्य तिङ्ग्रहणे तेनैतत्पर्यः सहेति योगविभागेन वा तत्रार्थ १

धिकारानुरोधेनाप्यत्रापि अतिङन्तस्समास इति व्याख्यातं अत एव तत्र कृत्स्नमर्थयोरिति सूत्रे

किम्ब्रूतं स्यान्नाधिकारादेकिं वृत्तग्रहणानर्थकमित्युक्ता सामर्थ्यादुपपदसञ्ज्ञार्थ नृहीत्या

शङ्क्य अतिङिति प्रतिषेधात्सञ्ज्ञानर्थकमित्युक्तं संगच्छते अतिङन्तस्योपपदविशेषण

त्वे तदसंगतिः स्पष्टैव उपपदमतिङित्येनेति तु नार्थः अतिङिति ज्ञापयति अनयोर्योगयोः।

निवृत्ते सुप्सुपेति केनेदानीं समासः समर्थेनेति भाष्यासङ्गतेः सुप्त्यन्तीयान्तत्वकल्पने

मानाभावाच्च भाष्यरीत्यात्रानुदाहरणाभावाच्च नचैवं तरवन्तेतदाहरणापत्तेः तत्र तस्य चारितार्थ्य

कर्यं तत्र सुपेत्यस्यासम्बन्धे तस्य ज्ञापकत्वमिति वाच्यं उपपदमिति सूत्रसम्बन्धेनैवानेन

तिङन्तव्यावर्त्तकेन प्राचीनपरिभाषानुरोधेन सूत्रेष्वपि सुप्सुपेत्येतदसम्बन्धज्ञापना

त् तदुक्तं भाष्ये अतिङ्ग्रहणं ज्ञापयति अनयोर्योगयोर्निवृत्तं सुप्सुपेति तत्र पूर्वसूत्रेग

त्यंश एव तदसम्बन्धः परिभाषानुरोधादेव तदाह तयाचेति कारकांशोप्येकदेशानुमेयो

ध्व इति गम्यते भाष्याच्च कर्त्तृकरणे कृता इति सूत्रविहितसमासो बहुलग्रहणात् क्वचित्तद्वृत्ये॰

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

एवयहणस्य गतिकारकोपपदादिति सूत्रे प्रकृतसूत्रे च भाष्ये ध्वनितत्वात् प्रकृतसूत्रे उपपद
क्रियेति न्यासे क्रियेत्यस्येदं मस्तुदाहरमाशेङ्ः त्रास्य क्रियावाचित्वाभावादूषितेम् तत्र क्रियावाचि
त्वाभावादत्र प्रत्युदाहरणत्वेन तुमुन् भवतीत्यस्यान्याय्यत्वात् नच धातोः क्रियावाचित्वेन
तन्निर्वेधनस्तुमुन् स्यादेवेति वाच्यं उपपदमिति महासंज्ञया तुमुन्विधावपि पदत्वपर्य्यन्तोनि
वेशात् तस्मात्तत्र तुमुन्नेव लोकसाधुत्वमेव भाष्यतात्पर्य्यं अर्थमात्रग्रहणे तु गुणीभूतादेरपि ग्र
हणमिति गतयाकादियोगेपि कारकविभक्तिकृत्वमुनर्घ्यकादीनां साधुत्वं भवत्येवेति भाष्यप्रदीपो
द्योते विस्तरः कारको ब्रजति तरामित्यादेस्त्वनभिधानमेवेति भावः सुपेत्येतदिति॰ सुविस्यस्या
प्युपलक्षणमिदं किञ्च कारको ब्रजतीत्यस्येव भाष्यप्रत्युदाहृतत्वेन तद्व्यावर्त्तेः सुवितिप्रथमा
न्तानुवर्त्येव सिद्ध्यात हेत्वपर्य्यमिति प्रथमान्तानिवर्त्तेविवेन बोधयितुं युक्तापतिभावान्न
करणलाघवानुरोधेन तु भाष्येत्सामान्यापेक्षज्ञापकमाश्रित्योभयोर्निवृत्तिरुक्ता एवं
सूत्रेपीति तत्र गत्यंश्रोऽतिङ इत्यस्य सम्बन्धे फलाभावेन तिङन्ताघटितः समास इत्येवं समा
स विशेषणत्वेव अत एव प्रचल्लतितरामित्यादौ न गतिसमासः किन्तु तदानीं वतागतिसन्ततावा

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

कृताचदंष्ट्रोश्रमात्तंनोपन्यस्तंपरिभाषानकर्त्तव्येति अत्रकृतस्सूत्रभाष्यन्तु विशिष्टापादकत्वमत्त्व
परं अतएवभाष्येप्रत्याख्यानोत्तरमपिगतिकारकेतिसमासवचनादित्युक्तं तेनकारकोपप्रो
वचनत्वमेवबोधितमितिदिक् माभवानिति समासेसतिव्यवहितप्रयोगोनस्यात् इति।
सूत्रपितुंभवानिति इदमुपलक्षणंकारकोव्रजतीत्यादेर्भाष्योक्तस्य किञ्चमाङ उपपदत्वे
महासंज्ञाकरणबलान्माकदाचिद्वर्त्तिभूदित्येचइतिसूत्रस्थभाष्यप्रयोगे माकदाचिदव्य
वत्तिर्भूदिति तद्भिन्नार्थेतिसूत्रस्थभाष्यप्रयोगेऽपित्रिपदव्यवधानेप्रयोगोनस्यात् कर्त्तुन्देवद
त्तोघटंयामेव्रजतीतिप्रयोगः किञ्चमाङोनोपपदत्वेलुङ्विधौमाङीतिसप्तम्याः प्रथमा
र्थत्वेमानाभावात् तस्योपपदसंज्ञायांफलाभावाच्च तुमुन्विधौतुक्रियार्थोपपदस्येत्यर्थ
मुपपदसंज्ञावश्यकीतिदिक् अतिङ्ग्रहणमिति नचकारकोऽपि तद्वत्पत्र सुबन्तोपपदस्यस
मासव्यावर्त्तये तिङन्तार्थक्रियाबोधकापिदितित्यर्थकं तदितिवाच्यं तस्यद्रव्यवाचितया तिङ
न्तार्थत्वाभावेन तेन तद्वारणासंभवात् किञ्चगतादेरद्रव्यवाचितयाक्रियावाचकेऽपद
त्वाभावेनएवलएवतत्रास्थाः क्रियावाचकेशब्दग्रहणेक्रियायाः साध्यमात्रावस्थायाः

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

राजपुरुषेत्यादौ न लोपः एवमाहाहार्कोऽजनतीत्यत्र अतिङिति बहुव्रीहिणातिङन्ताघटितः समा
सइत्यर्थे न तद्प्रवृत्तेस्तदाह अतिङन्तश्चसमासइति कथमघितिङन्ताघटितइत्यर्थः स्या
सइति नत्सञ्ज्ञकः सम्पुरण्यइत्यर्थः कुम्भकारादिति नन्वनाकृतानपीति न्यायेनेतत्सञ्ज्ञालोपस्यैलु
काबाधादिदमयुक्तं इतिचेन्न स्वलोपबाधाबाधयोः फले विशेषाभावेनानाकृतानपीतिन्या
याप्रवृत्तेः अलौकिकस्याक्रियाबाधस्य इत्यस्य समासमात्रवृत्तियोग्यं लौकिकप्रयोगानर्हमित्यर्थः
हरिङेत्यत्रामीत्सञ्ज्ञायुक्तस्यैव समासो लोके प्रयोगानर्हत्वस्योभयत्रापि सत्वेनाविशेषादप्रवृत्ते
त्सञ्ज्ञालोपमेवोच्चारितमित्यलं कृयोगलक्षणाचात्र षष्ठी नचानाकृताद्वितीयाप्रकल्प्या
पवादविषयमुत्सर्गप्रवृत्तेः अत्र षष्ठीसमासोन उदन्तपदे विभक्त्युत्पत्तेन पूर्वमेवाप्रयत्नव
स्यान्ताकृत्वात् कारकषष्ठीत्वेन षष्ठीसमासस्याप्रिततः पूर्वप्रवृत्तो तु अस्तुसः अस्यनित्यत्वेन त
त्कृततत्पुरुषसञ्ज्ञाप्रयुक्तकार्याभावाभावेष्येतत्कृततत्सञ्ज्ञाप्रयुक्तस्य न स्यापगमेन्यायाद्दोषात्
एकस्याएवसञ्ज्ञायाउभाभ्यामपि प्रवृत्त्याः विरोधेन युगपद्द्वाभ्यां सास्पष्टं चेदं भाष्ये एवंच।
द्वितीयाश्रितेत्यादिसमासेष्वुत्तरपदेष्वुत्पत्तेः प्रागेव अतएव कारके तिसामान्यत एकोक्तं भाष्य

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

तत्र हि सुबन्तमेवोपपदं न तु तत्प्रकृतिकं आवश्यार्थे उपपदत्वे गौरवं महासंज्ञाविरोधश्च सुप्य
जातावित्यादिविषये सुबन्तस्य सप्तम्यन्तपदवाच्यत्वस्य तत्स्थत्वमादायोपपदत्वं बोध्यम् वि
भाषायां प्रथमे त्यादौ सुपीत्यधिकाराभावेपि महासंज्ञाबलात्तेषां तत्प्रकृतिकसुबन्तानां लाभो बोध्यः
अत एवोपपदमिति सूत्रे इति ग्रहणादनयोर्विभागयोः सुप्सुपेति निवृत्तेरिति भाष्ये उक्तं उप
समीपे उच्चार्यते पदम् उपपदं सामीप्यं च सप्तम्यन्तपदघटितसूत्रविधेयप्रत्ययप्रकृत्यर्थे नित्यान्वयि
त्वमेव न त्वानुपूर्व्यं व्यवधानं कर्मण्यणादि सूत्रे उभयप्राप्ताविति भाष्योदाहरणात् आतोऽनुप
सर्गे क इत्यत्रानुपसर्गग्रहणाच्च गुरुं नमस्करोति कन्यामलंकरोतीत्यादौ हिमवन्तं स्पृशतीत्या
दाविवानभिधानान्नाण् अभिधानलक्षणाः कृत्तद्धितसमासा इत्यकर्तरि चेति सूत्रे भाष्ये उक्तेः
नन्वेवं तत्रग्रहणमनर्थकं कृत्धात्वर्थाधिकारविषयतावधिकारे सिव सिद्धत्वात् अत आह तत्रेति
अनेनोपपदसंज्ञासन्नियोगशिष्टत्वं प्रत्ययविधेर्बोध्यते अन्यथा न्यायचयशिष्टत्वसंभवे
त प्रातिपदिकार्थे सप्तम्यामेवास्य प्रवृत्त्या भावे भाव इत्यादौ न प्रवृत्तिः तथ्यवस्थात्वनुशासिता
त्वादिवत्संज्ञया तु रोधेनेवेति बोध्यम् उपपदं सुबन्तमिति महासंज्ञाबललभ्यम् अतएव

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

वस्यार्थानीतिभावः कर्म्मप्रवचनीयानामिति तासंज्ञात् प्रतिसत्त्वनमित्यादौ ऽर्थत्वाभावा
द्ध्यर्थेति बोध्यं येन कर्म्मप्रवचनीयानाम्प्रतिषेधः वक्ष्यम्प्रति विधीयते प्रवेती नांच
धोवक्तव्यः आमन्त्रेस्त्रिहाशिमिर्व्याहित्युक्त्वा सिद्धं तुल्यादुर्गतयः प्रादयः कार्थ इत्यनेन द
बचन त्वपमपिप्रत्याख्यातं एतदेव सोनागोर्विस्तारके गपठितत्वती प्रज्ञायांदुर्निन्दायामङ्गीपद
र्थे कुमायार्थे प्रादयो गताद्यर्थे इत्युक्तं एवञ्चे वामावप्रयकत्वेन कर्म्मप्रवचनीयप्राप्तिरेव नेति तद
शयः तत्रोपपद अपमधिकारः अतएवामे वतुल्यविधानमित्यादि संगच्छते येनामेव विधीयते
तेन यस्योपपदसंज्ञा विधीयते इति तदर्थात् कर्म्मण्यण् आत्ति त्यादौ कर्म्मणी त्यादिः सोत्री प्रथ
मार्थे सप्तमीधातोरणभवति कर्म्मचोपपदसंज्ञमिति तदर्थः अत्र सत्रेस सप्तमी पदं तदन्तपरं तत्र
स्थं तद्वाच्यं तदाह सप्तम्यन्तोपदइति महासंज्ञयाप्र थमार्थे सप्तमी बलेन च लब्धमर्थमाह तद्वा
चकं पदमिति पदमत्रविभत्यन्तं सम्वकर्त्तर्यौ रित्यादौ सुपीत्यधिकारात् न तत्र कृत्तिकसर्वेन्ते लक्षा
ता अन्यथाउपपदमिति महासंज्ञा त्वध्वायपरत्वन्ताभावात् सन्वेरमेइत्यादौ समासानापत्तिः
समासविधायके उपपदमकृतिकम् स्वन्तायहरुणं सुप्यजातावितितिनो राजदर्शीत्यादौ समासा

नापत्तिः

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

त इत्याशयेनाह मान्तमव्ययमिति तेन कांडमस्तं कृत्वेत्यत्र नत्वस्तं सिद्धं जलमस्तं गच्छतीति प्राग्री
श्वरादित्यधिकारान्निपातत्वेऽव्ययत्वे च विभक्तिलुक् स्यादिति भावः सप्तमीनिर्देशोपि तस्मिन्नेवेति प
रिभाषा न प्रवर्त्तते क्रियायोग इत्यनुवृत्तेः एतेनानुत्याव्यवधानात्कथमत्र प्राप्तिरित्यपास्तम्
उपाजेत्वाजे शब्दौ एतदन्तौ विभक्तिरूपकौ निपातौ दुर्बलस्य बलाधाने वर्त्तेते व्यर्थे इति च्व्यन्तेन पूर्व
विप्रतिषेधेन नित्यं वत्संज्ञेति भाष्ये स्पष्टं इदमाधिकमत एव नमस्करोतीत्यादौ च गत्यभावेप्यने
न गतित्वमाह अन्ये तु स ऊर्यादौ स्वरादौ चेति विकल्पफलसिद्धिमाह मान्तत्वमिति मति।
सान्नियोगेन लवणमुष्णं शीतमुदकमार्द्रमिति पञ्चानामित्यर्थः उरसि मनसीति विभक्तिप्र
तिरूपकौ निपातौ मध्येपदे विभाषा कृञि नित्यमत्याधाने इति चानुवर्त्तते तत्र चैषामेदन्तत्वं नि
पात्यते सप्तमीं तु न मध्ये पदे कृत्वा च निपत्येति च प्रत्ययेन तस्या अनन्वितत्वात् अनत्याधान इति किं।
हस्तिनः पदे कृत्वा शिरः शेते नित्यं ह० उदाहरणे तत्पुरुषे कृतीत्यलुक् उपयमने किं हस्ते कृ
त्वा कार्षापणं गतः प्राध्वं इदं मान्तमव्ययं बन्धनेनानुकूल्ये वर्त्तते कृतीत्येव जीविको०
जीवनोपायः उपनिषदिति क्रियायोगाभावाद्गतित्वं अत्रेति अव्यवस्थया समासप्राप्तौ

३

ल०शे०

३०३

धात्वर्थनिर्देशेण्वुल् दासीश्लोकवाचिनस्तु न ग्रहणं व्याख्यानात् इति भावः अनितिपरं किमि-
तिते श्राकृ धातोरित्यस्य सञ्ज्ञानियमार्थमिति भावः प्रयोगनियमार्थत्वाभिप्रायेणोक्तं ना-
ष्पन्नत्वात्तु सञ्ज्ञानियमार्थत्वमाश्रित्येदं छन्दसि परेपि व्यवहिताश्चेति सूत्रद्वयं चरितार्थमिति त्वाप्ता ततं
अन्तवस्तु कटं करोति ग्रामं गच्छति त्यादिभाष्य प्रयोगः सं गच्छते कटं सुकरोती त्यादि त्वनभि-
धानेन बालोपि मन्त्रपक्षेत्वाप्तुतीति एतदुद्देशबलाभावे प्रयोगनियमपक्षात्प्रदेवं प्रयोगसिद्धि
रेवस्यादिति भावः अनितिपर इति चात्र बहुव्रीहिरनितावितिवक्तव्ये पर्युदासान्न अनुकरण-
कृतावनितिपारत्वविवक्षार्थं तन्नञ्जो बहुवीहाविति चुत्वे साक्षाद्व्यवहितेपि निषेधसिद्धिरेतदुला-
देवेश्राणात्पादावपि गत्याकृ विनिर्देशः एतत्प्रकरणे आकृतिपरतापांतस्य नात्पर्ययग्राहकत्वा
देतएवाभ्युद्धतीत्यादावुभयोः पूर्वं प्रयोग इति दिक् आदरानाः अनादर इति बहुव्रीहिरतः पा
त्वेऽपि नयतद्भूतकन्येत्यादिसिद्धं न त्वसुरुषेपि यदा त्रादराश्र सक्तिस्तदीयानादर एव स्याद् दुष्कर
सत्कृत्येत्यादौ केवलमनसीशब्दस्वरूपे इति विशेष्यं कलोहत्येति परावरयोगे चेति क्त्वा पूर्वो
अपवरोमयवरोपत्येत्यत्युदाहरणं कृप्योगे एव वा निवमेपि नाभावात् अव्ययपदमनुवर्त्त

३०३

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

मासेऽनेकधेत्येव स्यात् अत आह नञ्शब्देनेति एकशेषः स्यादिति भावः ततो धात्वकारे ऽकारोऽने
कस्य ऽव्ययत्वप्रतीतेः एवमेव नभ्रेट् नाराच नान्तरीयकादयः साधवः शत्रन्त इति पातेः
क्विपि निपातनान्नाचुगित्तुभेव नभ्राणनपादित्यत्र समेववृत्तिः नासत्या इत्यन्तानि दृश्यक्रपदानि नि
पात्यन्त इत्यर्थः समासे हि नञो नासत्येति स्यात् नासत्या इति बहुवचनं वैचित्र्यार्थं ननु ब
हुवचनान्तस्यैव साधुत्वार्थं नासत्यावश्विनौ दस्रावित्यमरविरोधात् अश्विनोश्चापि साधु
त्वेनान्यत्र नसत्य इत्येवेति हरदत्तः नमुचिशब्देऽप्यौणादिकः किः प्रत्ययः क्षीयतेरिति प
ठित्वा सूत्रे तापामिति दिवादेस्तस्यां कृतिगणत्वात् क्षिपतेरिति क्वचित्पाठः क्षिणिवा सगत्योः
तुनादिः एष नञ्समासः पूर्वपदप्रकृतिस्वरार्थः निषेधार्थकत्वेऽन्यादेः तत एव भावाच्च
कुगति कुशब्दः पापार्थो व्ययमेवात्र गत्यादिसाहचर्यात् तेनाव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरः स
मर्थेनेति समर्थपदं तत्तीयपाविपरिणम्यते इति भावः ऊर्यादिच्चि डाच इति उपसर्गा इत्यत
स्तदनुवर्त्तते अत एव सञ्ज्ञाविधावपि द्विडाजन्तः तदन्तविधिः उपादयो निपातास्तथा ते
निपातास्सन्तो क्रियायोगे गति सञ्ज्ञाः इत्यर्थः कारिकाक्रियेति मध्ये दानालेतिपदं सर्वं पेन्

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

पितः सन्देह इति भेदेनारोपज्ञानात्तदत्यन्ताभावप्रतीतिः किंचाव्ययीभावशब्देन यो घटकतया सू
त्रगृहीताव्ययीभावः सूत्रगृहीताव्ययेनाव्ययमितिसमासाभावस्यतत्र सूत्रे उपपादितत्वात्
अत्रचेदं भाष्यमप्यमानं असंहितमित्यत्र सन्धानं संहितमिति भाववक्तः आरोपितसन्धानं अ
रोपितः परः सन्निकर्ष इत्यर्थः तदभावात्संहितासंज्ञा न प्राप्नोतीत्यर्थ इति न तदसङ्गतिः संहित
शब्दः परः सन्निकर्षः इति सूत्रबलात् स्त्रीलिङ्गो वार्तिकप्रामाण्यात् क्लीबोपि अतएव संहित

ता०

वदिति प्रातिशाख्येत भाष्ययोः प्रयुक्तं अतएव परः सन्निकर्षः संहितश्चेद्द्रुतायामसंहित
मितिवार्तिकं परः सन्निकर्षः संहिता चेद्द्रुतायामसौ संहितासंज्ञा न प्राप्नोति इति शेषः पूर
रोन व्याख्यापद्रुतायामेव परः सन्निकर्षो नाद्रुतायामित्यनेनासंहितमित्यस्य शोर्थो तो हेतु
त्वेन व्याख्यानाभाष्येन प्राप्नोतीत्यंशस्यतथ्याख्यामत्वेहि व्यसामर्थ्यात्समासापत्तिः ।
त्वद्रीत्यागृहीतासंज्ञाभावः प्राप्नोतीत्येवं व्यवदेतत् वार्तिककर्तीहेत्वकथनेनन्यूनताचेस्या
हुः प्रसङ्गादाह नञ्ब्रोत्वलोपस्तिङीति तिङन्तेनसमासाभावात्प्राप्नोवचनं अपचसीत्यस्य
कुत्सितं पचसीत्यर्थः अतएवनन्समानार्थोऽशब्दोप्यपेक्षप्रामाणिक इति बोध्यं नञास

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

दौ हेमन्त्वाद्याश्रयगतलिङ्गसङ्ख्यो ऽसङ्ग इति कैयटोक्तं मपास्तं अभावे नञिति योगि
नो विस्त्रता नाद्याश्रयतो न तस्याव्याश्रयत्वात्तद्घटितसमासघटके नोपस्थित्याच्च तस्ये
वाश्रयस्याग्रहतो ऽनौचित्यं अन्यथा तद्दोषदृष्टितपक्षोर्ध्वमाश्रितेऽपि पक्षे तद्दोषानुद्धृतौ
भाष्यस्य निर्दुष्टतापत्तिः एतत्समकक्षतयाथवा पुनरस्तूत्तरपदार्थप्रधान इत्युक्ते
रसंगतिश्च त्वन्नीत्याहि अस्तु तर्ह्युत्तरपदार्थैकमुच्चितं एतत्पक्षद्वयेप्यतेकमित्यादा
वेकवचनासिद्धि वक्ष्यमाणमेनत्तिन्निधायोत्तरपदार्थप्रधानत्वं सिद्धान्तितं तत्पुरु
षस्योत्सर्गतस्तत्प्रधानत्वाच्च अत्र पूर्वपदार्थप्रधानत्वपक्षे पवादत्वेनाव्ययीभावा
स्यबाधनात् नचाव्ययीभावाभावो वश्यं स्वीकार्यः अन्यथाव्ययीभावसिद्धस्य पदस्य
लोऽनुपन्यासेन भाष्यस्य न्यूनतापत्तिः तस्मादत्यन्ताभावार्थकनञः क्रियादिप्रति
योगिकाभावबोधकत्वेनोत्तरपदार्थेनान्वयादसामर्थ्येन नाव्ययीभावः माक्षिक
मित्यादौ न सन्देहः त्यादौ सन्देहस्य गुणत्वेन भवत्येव तदभावबोधो नञा एतदेवा
भिप्रेत्य भाष्ये उक्तं अमन्यापेक्षिपाउलौ ततः प्रतिषेधतीति अमनेहः त्यादौ चात्र।

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

ल०श्रे०
३०१

न्तिकं कृताभिन्नायां मध्या विलम्बितावृत्तौ संहिताभाव इति तदर्थः परे तु भाष्यं नञ्तत्पु
रुषोऽन्यपदार्थप्रधानः उत्तरपदस्य धर्मिपरतया न विधीयते यथाब्राह्मणः यस्मिन् सो ब्राह्म
णाः बहुव्रीहिस्तु तस्य धर्मिपरत्वे च तिनार्थः अत एव नञोऽस्त्यर्थानामुत्तरपदलोपश्चेत्यने
कमिति सूत्रस्थमन्यार्थिकं संगच्छते एतेन नत्वे अपवादत्वाद्ययं बहुव्रीहेर्बाधकः स्यादिति।
कोऽयं टीका मया पालं असइत्यादौ सुबादिकार्यं न्तु एतत्वादेः सुलोपोऽकोरनञ्समास इति
ज्ञापकात् सिद्धं अत्र पक्षेऽवः वर्षहिमना इत्यादौ विशेष्यगतलिङ्गवचनापत्तिर्दोष उक्तः
तत्रयद्यपि लिङ्गदोषो। लिङ्गमशिष्यं लोकाश्रयत्वादिति परिहर्तुं शक्यते तथापि वचन
दोषः स्थितः ततः पूर्वपदार्थप्रधानस्तर्हि भविष्यति अत्रापि पक्षे असइत्यादि सिद्धेः प्राग
वदेव न च पूर्वपदस्याव्ययत्वेन तदर्थप्रधानस्याव्ययलिङ्गसङ्ख्याभ्यां कथं योग इति बाच्यं
शब्दशक्तिस्वभावाद्वाक्येन नञो सत्त्वभूतार्थाभिधायित्वेपि समासे सत्त्वभूतार्थाभिधायि
त्वेन तद्योगसम्भवात् यद्वा गुणवचनानामाश्रयतो लिङ्गादिवत् समासार्थः प्रतियो
गितयापदव्याप्रितस्तस्य लिङ्गादि समासस्य भविष्यति तेनात्र पक्षेऽवर्षहिमना इत्या

३०१

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

द्वित्वे बहुव्रीहिवज्ञावे पि नानेन लोपः उत्तरपदशब्दस्य लुप्तसमासचरमावयवे एव रूढत्वे
रित्याहुः तस्मान्नुड् नञो नुडभावापत्ता कं नासत्यपो नलोपाभावे तद्वारणाय चेतस्मा
दिति नतो व्याख्यानाच्चाचीति सप्तमी षष्ठ्यर्थे सप्तमी निर्दिष्टस्तु यस्मिन्विधिरिति परिभाषा
प्रवृत्तये तदाह अजादेरिति ननु तुक् तु नकृतः ङमुट्प्रसङ्गात् अनश्व इति आरोपि
तोऽश्व इति बोधः नञ् द्योतकः तत्र तादात्म्यारोपस्य भेदसादृश्ययोः सतोरेव सत्वेन सं
सर्गारोपस्य तदभाव एव सत्वे तादात्म्यारोपितत्वबोधे सादृश्याभावादीनामर्थतो बोध इति नाब्रा
ह्मणपदात्त्रोष्ट्रादिप्रतीतिरित्यन्यत्र विस्तरः अघटो भवि इति तत्राप्यारोपितो घट इत्येवं बो
धः भेदेन तदारोपबोधे त्वन्ताभाव बोधस्तादात्म्येन तु तदारोपबोधे भेदबोधोऽत्र च प्रकरणा
दिकं नियामकमिति बोध्यं विकल्पत इति पूर्वपदार्थप्राधान्येऽव्ययीभावः उत्तरपदार्थप्राधा
न्ये पमिति दीत्यति भावः न्यायसिद्धेर्थे लिङ्गमप्याह रक्षोहेति असंदेहा इत्यस्य आरोपितः
सन्देह इत्यर्थः सन्देहाभावः प्रयोजनमिति यावत् अव्ययीभावेन द्वन्द्वे हि परवल्लिङ्गे ना सन्दे
हा इत्यनुपपन्नमिति भावः इदं पस्पशायां भाष्य असंहितमिति संहितासंज्ञासूत्रे भाष्यवा

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

इहपाठः एहीडादिषु तिङन्तपूर्वपदोत्तरपदकसमुदायानामित्यर्थः कर्त्तेति उक्तेरि
त्यादिः जहिजोडमित्याभीक्ष्ण्ये पचाहसजहिजोडः चिन्मात्रमिति अत्रानुनासिक
नित्यत्वान्निपातनात् एवार्थमात्रशेषेनात्रसमासः मयूरव्यंसकादयश्चेति चकार एव
कारार्थः तेन एषां समासान्तरघटकतानेति परमो मयूरव्यंसक इत्याद्येव इष्यते इति
अकृतेत्यस्य स्थाने इदं तदाह ईषदकृतमिति नञ् नकारो निषेधार्थकनशब्देन समासे
तत्पुरुषत्वाभावापत्तेर्नैकधेत्यादौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरो न अत एव नलोपं वारयितुं लोप
विधायके नकारोच्चारणं प्रसिद्धतरत्वान्नञ्ञावव्ययं न तु स्त्रीपुंसाभ्यां नञ्स्नञौ येतु नेत्यव्ययं ने
च्छन्ति अत एव नलोपो नञ इति सूत्रे नञः सानुबन्धकस्य ग्रहणमित्यर्थं नस्येत्येव सिद्धे न
च प्रकृतसूत्रे दोषः सानुबन्धकत्वात् अव्ययेष्वपि नेत्येव पाठ इत्याशयः यथा मनपु
त्र इत्येतद्वारणार्थं तु सानुबन्धकः पठित इति भाष्योक्तं संगच्छते इति वदन्ति चैतेषामुभय
त्रापि नकारः स्पष्टार्थः नैकधेत्यादिना नाशीयकमिति च पृषोदरादित्वात्साधु। नलोपोऽत्र
जो। शिति सिद्धे लोपवचनं साकच्कार्थम् तेनाकज्ञालका इत्यादि सिद्धमित्येके नने त्यादौ

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

धारयेत्किं कडारपुरुषको ग्रामः एतदेवेति एतदपीत्यर्थः युवाखलतीति सूत्रे जातीय
हणस्याप्रज्ञापकत्वात् चतुष्पादो जातिग्रहणं कर्त्तव्यमितिवार्त्तिकलब्धमर्थमाह जा
तिवाचिनइति मयूरव्यंसकइति केचित्तु मयूरइव व्यंसकइत्यर्थः उपमानसमासाप
वादोयं प्रतिपक्षे क्लीपमानेन समासविषयक पूर्वपदप्रकृतिस्वराभावायेत्याहुः उ
च्चावचमिति उच्चावचादेशोत्र उच्चनीचमित्यर्थः इदमित्यन्ये निश्चितप्रचितयोर्नि
श्चमचादेशः एतदन्तर्गणत्वात्कृत्याभ्याह आख्यातमिति क्रियाप्रधानमित्यर्थः अ
श्नीहीडादपइत्यतोन्यपदार्थइत्यनुवर्त्तते गणेतस्यपरिभाषणात् इहत्यसातत्यत्वा
र्थमानान्तस्यधर्मपिंतुक्रमेणपाठस्तदाह पचाभिधीयतेइति अश्नीतपिबते
ति अन्यपदार्थेस्य क्रीडादिरूपात्वेन स्त्रीत्वात्समासत्वेन प्रातिपदिकत्वाच्चपत· खाद
तमोदतेति मोदन्तामित्यस्यस्थानेमोदतेत्यादेशः एऽहीडादपइति लडुत्तमपुरुषे
कवचनस्यइडादेशः एहिपवमित्यत्रपोमीत्यस्यपवादेशः उद्धरकोष्ठादिति· उद्धरो
त्सृजेतिविग्रहः उत्सृजेत्यस्यविवरणं देहीतिकोष्ठादिति तदुद्धरेत्यस्याकाङ्क्षापूरणाय

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

सि॰२ शे॰ ०

२९९

पूर्व इत्यादौ षष्ठीसमासो बोध्यः यद्वा बाहुलकादेतद्विषये सन्नाहदित्यस्यैव प्रव
त्तिः सामर्थ्यादिति पूर्वनिपातस्तोभयत्रापि समत्वादिति भावः जातिभिन्नावाचकेन
समासे हि पूर्वनिपातानियमे प्राप्ते तन्नियमार्थमिदं सार्थकमिति अन्नान्यत्वे त्यत
यर्थस्यादिति तत्सामर्थ्याद्विशेषणसमासबाध इति तात्पर्यम् इदमाचामनुतेषे
न पदेनु अजासेति उक्तार्थस्य स्पष्टतया लाभायेवात एव कुरु नार्हपतेति सूत्रभाष्यो
दाहृते पटयकम्बलः पटयहस्तीत्यत्र विशेषणेनेति समाससिद्धिः भोज्य औदन इ
त्यत्रासमासस्येष्टत्वे सबाहुलकाद्बोध्य इत्याहुः समानाधिकरणेनेति वर्णवाचिना
ताध्येन वर्णवाचि समस्यते इत्यर्थः सारङ्गः शिवत्रः कृष्णशब्दस्तद्वयके लाक्षणि
क इति सामानाधिकरण्यं विशेषणेनेत्येव सिद्धे इदमर्थम् नच वर्णो वर्णेषु नेतर
ति स्वरविधायके प्रतिपदोक्तस्यास्यैव ग्रहणार्थमिदं अत एव सारङ्गस्यावयवः कृष्णः
सारङ्ग कृष्ण इत्यत्र तेन पूर्वपदप्रकृतिस्वरो नेति वाच्यम् कर्मधारयस्वरप्रकरणे तत्
पाठेन सिद्धेरितिदिक् बहुवचननिर्देशा[illegible] इति कर्म

२९९

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

महानवमीति पुंवत्वे आत्मा तद्रूपात्वं तस्याकोपधादेरिति एते न निषेधप्रकरणात्
पूर्वमेतत्पाठं पुंवदिति च न कार्य्यमित्यपास्तं मध्येपवादाः इति न्यायेन परनिषेधबाधा
नापत्तेः न कोपधायाः सम्ज्ञापूरण्योश्च वृद्धिनिमित्तस्य तः स्वाङ्गाच्चेति जातेश्चेति प
च्चसूत्रेष्वत्यर्थः विद्युन्मालाकत्वेरूपयुक्तिमालकस्य निषेधाप्रवृत्तीयां स इत्यस्य तु न वि
षयः तद्बाधविना कर्मधारयांशे स्वविधेश्चारितार्थ्यात् बाधसामान्यचिन्तया चवत।
र्वबाधः इभी पोटेत्यादिविग्रहः जातेः पूर्वनिपातार्थं पोटायुवतीति सूत्रे प्रशंसा च जातिरि
ति वर्त्तते ननु मतल्लिकादिः स्त्रीत्वात् प्रश—स्ता इत्यर्थो न युक्तः प्रशस्ता गौरित्यर्थ इति पाठ
उत्पादेः पुंस्त्वात् प्रकाण्डस्य क्लीबत्वाद्युक्तोऽतमाह नतु विशेष्यमिति प्राइति युवत्याम्
वेति जरत्यां युवती धर्मीति येन युवतीपुरुषस्य विशेषणत्वेन विशेषणानामिति समासे वि
पूर्वनिपातनियमलिङ्गा जरतीग्रहणस्य वैयर्थ्यमेव स्यादिति भावः कृत्यतुल्याख्या
आत्मस्यात्र कृत्यप्रत्ययान्ताः तुल्यवाचकाश्च । जातिभिन्नवाचकेन न समस्यन्ते इत्यर्थः
तुल्यमहतिमित्यादौ पाल्यादश्ने नैव समासः पूर्वनिपातनियमार्थमिदं न तद्रूपस्य परम

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

सि॰ को॰

२९८

पिमुत्वार्थेशाकप्रियपार्थिवइत्यादिनिदर्शनार्थमिदं॰ सन्महत्॰ महापापपतितित्यादौ कृना
भावेपिविशेषणसमासोबाध्यः अत्रापिमहत्वेनपापस्यपतितत्वगुणाशोक्तिर्नास्त्येवेत्यन्ये।
•वृन्दारकनाग॰ वृन्दारकशब्दोदेवजातिवाची द्वितीयोगजसर्पवाची अन्त्यागजवाची
तेषामुपमानत्वेनपूजावाचित्वादाह व्याघ्रादेरिति सामान्येति गोकुञ्जर॰ स्थलइत्यादौ
कतरकतमौ॰ द्वयोरेकस्यवाबहूनांमिति सूत्रयोरुपाधिस्त्वयाख्यानात् कतमोभवत्वेप।
तिउत्तइत्यादौसमासाभावायजातिपरिप्रश्नइति यथान्यासेपि कतरत्यर्थेतत्र किराजेति॰।
किमः क्षेपइतिसमासान्तनिषेधः क्षेपेकिं कोराजापाटलिपुत्रे तत्पुरुषः तत्पुरुषाधि
कारेस्तत्करणेत्वेकसंज्ञाधिकारात्तस्यात्रनवाबाधः स्यादितिवाध्यः क्षेपेकिं कोराजा
पाटलिपुत्रे॰ तत्पुरुषः समानाधिकरणेपदावयवकइत्यर्थोत्रव्याख्यानात् पुंवत्कर्मधा
रयेपाः पुंवद्भाषितपुंस्कादनूङ् इत्यनुवर्त्तते अपूरणीप्रियादिष्विति तु नानुवर्त्तते व्याख्या
नान्नदाह पूरणीप्रियादि एतेनाश्रियाः पुंवत्ताभित्याद्विभीतिसिद्धेदम्यस्यैवनित्यपात्वम्॥

२९८

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

मन्यथाकर्म्मधारयेपूर्वनिपातानियमेनतृतीयासमासेचतन्नियमेतदसङ्गतिः स्पष्टैव द्वयो
रप्यवयवयोरवृत्तेर्वैनियमः एवंचसोमपाजिडित्यइत्येवोचितं डित्यसोमपाजीत्याद्यसाध्वे
व॰ कुभ्रवश्चः खञ्जकुब्जइत्यादौविशेषणतापात्रपिशाचबोध्येमानाद्बोध्यविशेषइतिदि
क्॰ पूर्वापर बहुलग्रहणात्तुवस्त्यात्क्रियाशब्दैः पाचकादिभिरेषांनसमासइतिसमर्थसूत्रे
भाष्ये एवंचापराध्यापकइत्युदाहरणंचिन्त्यं अपरमीमांसकइत्याद्युचितं तमुदाहरणं भत्त्व
भातीत्यादौविशेषणमितितुप्रवर्त्ततएवेत्यपितत्रैवभाष्येस्पष्टं स्वार्थेति तेनपुलीस्थाना

ना२

मेवदत्तादीकरणोक्त्ये नसमासः स्वन्तानान्तुपरत्वात्कुगतादिनित्यसमासः कृतादिरा
कृतिगणः केनननञ् केनेतिविभक्तिविपरिणामेनानन्वितेऽत्रापिसम्बध्यते तेनोभयो
क्तान्तत्वेएकप्रकृतिकत्वेएवचायंसमासः नञ्ग्रहणंचक्रियागुणनासमासेद्योतकत्वो
पलक्षणं तेनकृताकृतादिपकृतादिसंग्रहः पूर्वनिपातनियमार्थञ्चेदं देवब्राह्मणारति देवपूज
कोब्राह्मणइतिवृत्तिः यद्यपिपूर्वपदस्यतत्त्वदर्थेलक्षणायांविशेषणतासमासेनसिद्धंतथा

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

उपात्तधर्म्मसत्वेतेनैवसाम्यप्रतीतेरनुभवात्सकलाकलः पुरुषचन्द्रोदयतेइत्यादावुपात्तधर्म्मातिरिक्त
धर्म्मस्यसाम्यप्रयोजकस्याभावाच्चेतिदिक् पुरुषव्याघ्रइतिउपमानशब्दव्याघ्रादिभिन्नाः शूराः पुरुष
उपमेयइतिबोधः व्याघ्रएवशूरइति नचशूरत्वापेक्षत्वेनासामर्थ्यादत्रसमासाप्राप्तिः प्रधान
स्यसापेक्षत्वेप्यसामर्थ्याभावात् विशेषणमुपमानन्तु नित्यसापेक्षमितितत्सापेक्षत्वेनदोषः
साधारणधर्म्मवत्त्वेनपरिच्छेदकत्वंतत्त्वं तच्चतत्त्वेनज्ञातस्यैव यद्युपमेयत्वंतद्रूपत्वेनपरिच्छेद्यत्वमे
वतथापितस्यतत्त्वमविधेयमेवेति तन्नानित्यानित्यसापेक्षमितिदिक्· विशेषणं· अत्रविषयताबि
शेषरूपंविशेषणं अत्रविषयताविशेषरूपविशेषणत्वादिग्रह्यते व्याख्यानात् वस्तोर्भेदकमेध
प्रसिद्धाभ्यामपितदेव व्यावर्त्तकत्वरूपंतच्चनीलसामान्योपक्रमेउत्पलस्याप्यस्तीत्यव्यावर्त्तकं अत्र
जातिसत्त्वयोर्गुणक्रियाभ्यांसमभिव्याहारेविशेष्यतैवगुणयोः क्रिययोः गुणक्रिययोर्व्वानियम
एवव्याप्यव्यापकभावापन्नजात्योरप्येवंयथाम्रतरुस्तवयोः नत्वापन्नयोस्तुव्यापकस्यविशेष्य
तैव यथाशिंशपावृक्षइति यत्रैकोवयवशब्दः परःसमुदायशब्दः तत्रावयवस्यविशेषणता
त्वमेव अतएववर्त्तीवर्त्तीनेतिसूत्रेभाष्यकृताऽ· रत्नगुणाहत्यतृतीयासमासेनेदंसिद्धमित्युक्त

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

नविभक्तिकत्वनियमः समासेत्वस्यार्थस्य समासशक्तिबलाद्बोधः उपमानानीत्यस्योपमानत्वेन
बोधकानीत्यर्थः अन्यथा ससम्बन्धिकत्वात्सामान्यवचनैरित्येवतेन समासलाभे तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव
एवमुत्तरसूत्रे उपमितमित्यस्योपमेयत्वेन बोधकमित्यर्थकं एवमेव भाष्यस्वरस इत्याहुः उपमितं
उपमेयत्वमुपमानपरिच्छेद्यत्वं उपमानोपमेययोः समभिव्याहारे उपमानस्य विशेषणत्वेव
तदाह विशेष्यस्येति एतच्चोपमितमित्येतत्स्वारस्यात् तस्योपमानेनित्यमाकाङ्क्षत्वाच्च
व्याघ्रादीनामुपमानत्वे एव उभयोः समानलिङ्गत्वे एव च प्रवर्त्तते अत एव परवल्लिङ्गमिति
सूत्रे द्वन्द्वैकदेशिनोरिति भाष्ये सङ्कलत्वात् पुरुषव्याघ्र हतां प्रत्याख्याते अन्यथाऽस्य पूर्वपदार्थप्रधानस्य
भाष्यादिरित्यादौ उपमानपरवल्लिङ्गविध्यर्थेन पुरुषव्याघ्र हतास्यावरूपकत्वेन तदसंगतिः
स्पष्टैव भाष्याद्भिः क्षतिर्गम्भीर इत्यत्र सामान्यधर्माप्रयोगोपि लिङ्गभेदेपि मयूरव्यंसकादित्वा
त्सिद्धः सचराजा नारमित्यादौ पूर्वपदार्थप्रधानोपि द्वन्द्वः परवल्लिङ्गतापि तत्रपाठेनैव विशेषण
समासेन तान सिद्धिरुपमानस्य विशेषणतया पूर्वनिपातापत्तेः एवञ्च भाष्याद्भिरित्यादौ रूपक
मेव यत्तु अनुप्रयोग धर्मेण साम्य विवक्षणादनेन समास इति तन्न एव उपमानवैयर्थ्यापत्तेः

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

स्या

षस्य समासान्तष्टजित्यर्थस्तत्फलितमाह गोन्तादिति नत्विति तेन पञ्चभिर्गोभिः क्रीतः पञ्चगुरि
त्यत्र न एकार्थीत्यत्रापि समाहारे द्विगुः एकमपरं काम्बितरूपलोदद दनेकं मन्यसे इति तत्राते
पितबहुत्वाख्यपसमाहारसत्वात् एकभिक्षीतितुनानभिधानात् द्विगुरेकवचनमिति कर्त्तीति तु
द सामान्येन पुंसकं इदंस्त्रं समाहारद्विगावेव· अनुवादत्वे लाघवात्· अत एव पञ्चपूलीनामे
कशेषेन· अनुवादफलन्तु द्विगुवाच्यस्य समाहार एवेतरेतरयोगपदे नोच्यते· स नपुंसकमित्य
त्रतच्छब्देन समाहारद्विगोर्द्वन्द्वस्य च परामर्शस्तदाह स नपुंसकमितीति· कुत्सितानि· वर्त्तमाने
क्तो व्याख्यानात् कुत्सनैरितिकरणेल्युट् डुईरूदोडुष कर्म्मकर्त्तरि क्तः लाक्षणिकमिति· अतए
व समानाधिकरणाधिकारस्याबाधः येनेव तत्त्वनोरंसुवनि धर्म्मत्वेन परिच्छिद्यते तदुपमानं
सामान्यवचनत्वं चोपमानोपमेयसाधारणो धर्म्मो विशिष्टोपमेयवचनत्वं येन तु स्वसमभि
व्याहृतनिष्ठमुपमानत्वमिवादिद्योत्यं साधारणधर्म्मसम्बन्धस्योभयत्र बोध्येतास्पेव्याह
कतावचोपमानस्यामयनाभिन्नः श्यामउपमेयइतिबोधः अत एवोपमानोपमेययोः समा

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

णाविभाषयेति भावः तत्तस्तु पक्षे टजभावे पञ्चगोधनः इत्याद्यपि स्यादिति भावः स्पष्टं चेदं भाष्ये
एवं चोभयत्रापि नित्यत्वमात्रबोधकम्वार्त्तिकमिति बोध्यम् अत एवैतद्वार्त्तिकमुक्त्वा किम्प्रयोज
नं समुदायपक्षस्तावदयथा नो कदाचिदप्यवृत्तिर्मा भूदित्येवं प्रयोजनमुक्तं द्वन्द्वस्तु बहुव्रीह्यव्ययपदोत्त
रपद एव· वाक्य एव त्रिपद इत्यादौ त्रिपदशब्देनोभयोस्सामानाधिकरण्ये न द्वन्द्वोऽव्ययोत्तरपदे· च
२ तुल्यान्वर्थोत्तरपोत नेष्टोऽज्ञातादिति प्रयोगेण तदनभिधानात्· पदयोर्निष्कृष्यैकार्थीभावा।
भावेपि समासादिप्रवृत्तिरस्तीति निरूपितम् एवन्तयोर्निष्कृष्य सामानाधिकरण्याभावेपि यथा
कथंचित्सामानाधिकरण्यमादायैव तत्प्रवृत्तिरत एव पञ्चिमस्थाला। त्रिपदात्यादौ पुंवत्वसि
द्धिः पुंवत्वे यथा कथंचित्सामानाधिकरण्यं नियामकम् समासे निष्कृष्यैवेत्यत्र न विनिगम
कं अन्यथा त्वन्यपक्षे एकविंशतिर्भरद्वाजा वंश्याः त्रिवाचस्पत्यादि बहुव्रीहौ अव्ययीभावादि
तु नानभिधानात् वस्तुतो नित्यत्वांशोऽन्यायसिद्धः अपाणामेकार्थीभावे द्वयोर्व्यपेक्षायादुष्
यपादत्वादित्यन्यत्र विस्तरः गोरत· तद्धितलुकीति तत्राह इत्यतष्टजानुवर्त्तते· गोन्तस्य तत्पुरु

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

स्याः श्रोत्वं नियमार्थमिति विशेषणमित्यवसिद्धे नियमोयमितिभावः विशेषणमित्यस्यैवार्थं नियमः तेनपञ्चगुपञ्चगवमितिचसिध्यति पूर्वसूत्रमित्यादौसंख्यालक्षणाभावोपिकालवाचकत्वात्समासः एवं देशवाचकेनापीतिबोध्यं॰ तद्धितार्थो॰ वैषयिके आधारेसप्तमी विषयत्वंचानेकप्रकारकं दित्याह विषयेइत्यादि तद्धितार्थेवाच्यइतितुनोक्तं पांचनापितिरित्यादौसमासेनोक्तत्वात्तद्धितानापत्तेः अतएवद्विगोर्लुगनपत्ये इतिसूत्रेद्विगोर्लुगितिबलवत्वपरिभाषाप्रवृत्तिः इत्यर्थः इति भावः गहणं स्पष्टार्थम् मत्वर्थेनायमनभिधानात् तदर्थपरेणबहुव्रीहिणास्यबाधाच्च समाहारः समूहः भावघञन्तत्वात् अतएवपञ्चानांवेदानामितिनियमेनषष्ठ्यामेकविभक्तत्वेनोपसर्जनत्वात् कस्वेइद न्तद्विगुत्वात्पञ्चवेदी त्यत्रङीप् सचावयवाभिन्नोबुद्धिकल्पितभेदवानपिसमूहस्यतद्धितार्थेलविसामर्थ्यात्कस्यलुकिपञ्चगवमित्यत्रगोरतद्धितलुकीतिटजन्स्यात् पञ्चकुमारीरित्यादौलुक् तद्धितलुकीतिस्त्रीप्रत्ययलुक्स्यादितिपृथग्ग्रहणं तत्सामर्थ्यादेवात्रवाच्यइतिव्याख्यातम्।
उदात्तइति सतिशिष्टत्वात्तत्पुरुषप्रयुक्तसमांसान्तोदात्तत्वेनेतिभावः विकल्पप्राप्तेइति॰ म

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

त्यलुक्: अपेसमासोऽप्यत्र त्यपान्तेनैवाभिधानत्वाभावात् । तन्नेत्येतत्सम्पन्नमिति । अधि
करणबाधायाधिकरणेऽशक्तिप्रधादपि सप्तमीति वक्तिकृत् । तेन पूर्वपदअर्ध्नित्स्वरसिद्धिः अव्ययत्वे
नञ्नसः अव्ययेन नञ्कुनिपातानामिति परिगणनात् अवतश्चेन कुत्रेति चापलादिति भावम्
हृग्रहणं परिभाषयानुकूलस्थितशब्देन समासः तत्पुरुषे कृतीत्यलुक् अव्ययस्थितत्वप्रति
पत्त्यात्रनिन्दा गेहेनर्दीति । नर्म्मदशब्दस्माल्लिनिः तत्पुरुषे कृतीत्यलुक् सर्वत्र समासान्तरे
इति समासप्रकरणादिति भावः तेन पात्रसमितिरित्यादि भवत्येव समासश्चानन्तरत्वात्कर्म्म
धारय एवेत्याहुः प्रवेशनेति तेन परमाः पात्रसमिताइत्येव समितेति निरनुस्वारं पूर्वकालैक
अत्र पूर्वकालशब्दोऽर्थपरो न्यवबहुस्वरूपपरः पूर्वः कालो यस्य तद्वाचकः शब्दः प्रस्यास्त्यापर
कालवाचकेन समस्यतेऽरत्यर्थः सिद्धपूर्वनिपातेति । एषां विशेषणत्वस्यानेपत्यंपि एषामेवत
त्वार्थमिति भावः । नियमबाधनार्थं चेति । मुख्यार्थपर्यं कैकशब्दस्य तु अत्र सिद्धत्वान्नात्र ग्रहणमि
ति भावः नवशब्दः पुराणसाहचर्य्यान्न तनार्थः जरन्बद्धः समानाधिकरणेनेति किं एक

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

ल०प्रो०

२९४

इति ग्रहणस्य निर्दिष्टत्वात्त्वापत्तेरस्तु स्याद्वृत्तिविग्रहयोः समानार्थत्वनिर्वाहः मयपक्षपात उभयविषयोग्र
हणउक्तं चेत्युचितम् अन्यथोत्तरपदार्थप्रधानोयं तत्पुरुषस्तेनान्येषूत्तरपदार्थप्रधानेस्सधर्म्मे
णाभवितव्यं अन्यत्र चोत्तरपदेयान्तर्वर्त्तिनी विभक्तिः सेव समासेपि भवति इहतु वाक्ये षष्ठी समा
सेत्र प्रथमा केचित्तु दित्यवाग्राहकेनाप्रातिपदिकेनोक्तत्वेन प्रातिपदिकार्थतयाः शेषत्वान्नषष्ठीत्यु
त्तरं तुल्यमेवेत्याहुः समासज्ञातइत्यादौ मासत्वेनैकमासव्यक्तिरेवबुध्यतेऽन्यथावच्छेदकत्वेना
स्यात् मासेज्ञातस्येत्याद्यर्थेतु नसमासोऽनभिधानात् उत्तरपदेनेति इदंवार्त्तिकमेतत्सूत्रवि
षयमेव तद्धितार्थेति सूत्रेपाठ्यत द्विषयस्येवभाष्यकृतोदाहरणात् पूर्वत्रत्विति ग्रहज्ञातइत्य
त्रेत्यर्थः अक्षशौण्डइति अधिकरणकारकस्य कर्त्तृकर्म्मद्वाराक्रियान्वया च्छौण्डादिभिस्साम
र्थ्यं आसक्त्यादिक्रियान्तर्भावेण सामर्थ्यमितितु नयुक्तं तदप्रतीतेः सांकाश्यसिद्ध इति संका
शेननिर्वृत्ते बनेतपसासिद्ध इत्यर्थः सांकाश्यनगरे सिद्धोज्ञातइत्यर्थोवा ध्वांक्षेण व्याख्याना
दर्थग्रहणं इवेति तत्र स इव यो गुरुकुलादौ नचिरं तिष्ठति सएवमुच्यते एवं हि निन्दा भवति ऋणग्र
हणमावश्यकोपलक्षणमित्याह आवश्यकेइति तत्फलमाह पूर्वाह्णेगेयंसामेति तत्पुरुषेकृती

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

पदिकार्थत्वेनाशेषत्वात् परिहृता । अन्यथा मासस्य माना इति विग्रहे तत्प्राधान्यं दर्शितं स्यात् ।
यत्र षष्ठीप्रसक्तिरेव न । षष्ठीति सूत्रेणासिद्धेः इदं सूत्रे जातमासः इत्येतन्निवृत्त्यर्थं तदेव ममापि । का
लाः परिमाणिना समस्यन्ते न तु परिमाणी कालेनेत्यर्थात् । किञ्च मासो जातो यस्येति बहुव्रीहिणा
ऽतीतमाससम्बन्धिजननक्रियाकर्तुरिव तत्सम्बन्धिगमनादिकर्तुरपि मासशब्दस्य प्रतीत्यापत्तिरि
त्यनयो बहुव्रीहेरनभिधानमेव । अत्र विग्रहे वृत्तौ चोभयत्राप्युत्तरपदार्थप्राधान्येन च । विग्रहे पित
त्वे जातात्वषष्ठ्यनुपपत्तिर्विशेषणत्वादेव षष्ठीविधानादिति वाच्यं वाक्यस्य बहुत्वर्थबोधकत्वविव
क्षायां विशेष्यविशेषणभाववैपरीत्येपि पूर्वेणानसंस्काराऽनिवृत्तेः । अन्यथा समासे ज्ञातप्राधान्ये
न विशेषणविभक्तिषष्ठ्यापादनस्य भाष्ये ऽसङ्गत्यापत्तेः । मन्मते न दोषः । विग्रहे तस्यैव प्राधान्यं
पितास्यपीतिवत्समासाद्पितदापादनसम्भवात् । तदुक्तं षष्ठ्येव तत्र मासविशेषणता कसम्बन्ध ।
प्रतीतिवत्समासेपि विशिष्टोत्तरषष्ठ्या तत्सम्भवऽत्याशयात् शब्दस्वभाव एव चात्र व्यत्यासे बीजं
। यत्तु एकार्थीभावबलाद्वृत्तौ विशेष्यविशेषणभावव्यत्यास इति तन्न । एकार्थीभावफलेऽभ्युपगमा
भावऽस्यागलनात् । वृत्तिविग्रहयोः समानार्थत्वभङ्गापत्तेश्च । किम्प्रधानोयं समासः

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

ति॰ नचभेदविवक्षायांषष्ठीसमासबाधापत्तिरिष्यत एवषष्ठीसमासोऽग्रामार्द्धमित्यादिवत् पि
प्पल्यर्द्धमित्यादिभवितव्यमेवेतिभाष्यात् द्वितीयपारे इति नचात्राश्लेषद्वितीयांतस्यैवा
कारः स्यात् नप्राप्तापन्नयोरितिवाच्यं प्राधान्येनतयोरेवादेशात् ॥ चकारस्यभिन्नक्रमइ
ति[illegible]भावः प्राप्तापन्नेइत्युक्तेसेकारप्रश्लेषः प्रगृह्यत्वेसोत्रत्वान्नेतिभाष्यस्वारसः एकाद
शस्यपूर्वांतत्वेनग्रहणात्प्राप्तादेशेनसमासः ॥ जीविकाशब्दस्यैकविभक्तौत्युपसर्जनत्वात् गो
स्त्रियोरितिह्रस्वेतदन्तादावितिबोध्यं ॥ चबहुव्रीहिरिष्ट एव गतार्थतायारविशेषात् कालाः परि
माणस्यजातइतिषष्ठीसमासेसिद्धेजातमासइदमनिष्टनिवृत्तयेइदम् ॥ यद्यपिबहुव्रीहिणेतदंसि
द्धंजातिकालसुखादिभ्योनाच्छादनात् क्तोवाजातइत्यनेनान्तोदात्तत्वेन स्वरेविशेषाभावात् ॥ जा
तिकालसुखादिभ्यः परनिष्ठेतिवचनात् नजातस्यपूर्वनिपातः तथापिजातवच्छब्देनसमासे[illegible]
समातवानित्यादौवन्तोदात्तार्थमावश्यकमिदमितिकेचित् ॥ परेतु परिच्छेद्यपरिच्छेदक[illegible]
भिव्याहारेपरिच्छेद्यादेवषष्ठीस्वीकारेणमासस्यजातइतिविग्रहस्यतत्रषष्ठीसमासस्यचाव्यु
त्पन्नमाणता अतएवभाष्येउत्तरपदार्थप्रधानत्वेसमासात्षष्ठीमाशङ्क्यसम्बन्धस्यप्राति

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

तमाह एकत्वेति मध्याह्न इति । तमाहुरिति च अर्द्धाद्धकः इत्यङ्गादेशः अर्द्धं नः. निर्द्देशादेव नपुंस
कत्वे लब्धे नपुंसकग्रहणं सूत्रनिर्द्देशे लिङ्गाविवक्षाज्ञापनार्थं नच समांशवाचिनित्यनपुंसक
ग्रहणार्थं न्यात्. एओङ्. ऐऔच् इतीति सूत्रे एचोर्द्धह्रस्वश्च समे अर्द्धे काराकारयोर्विधानमाशंक्य
नवेदनैव लोकेऽर्द्ध एकारः ऽर्द्ध ओकारो वास्तीति भाष्यप्रयोगात् समांशवाचिनोपि नित्यनपुंसक
त्वाभावात् अवयववाचीतु पुंल्लिङ्ग एव अर्द्धग्रामार्द्ध मित्याद्यपि समप्रविभाग एव स्याद्
पिपल्याः एकविभक्तौ त्युपसर्जनत्वं ह्रस्वत्वं स्यादत आह. एकविभक्ताविति. नन्वेवं पञ्चानां खट्
वानां समाहार इति विग्रहे पञ्चखट्वीति न सिध्येदत आह एकदेशीति. इदं चापत्यं नपुंसकमिति सूत्रेप
ञ्चखट्वीति भाष्योदाहरणात् ज्ञापते निषेधस्त्वाधिक्यति भागार्थकात्प्रत्ययान्तेपि त्वाधिकत्वात्
हरणार्थं इति भाष्ये स्पष्टं पूर्वसूत्रादि विहित एकदेशिसमासः पञ्चखट्वि इति सूत्रस्यमेकदेशि
समासपरं तत्पुरुषग्रहणं च पञ्चखट्वि इति सूत्रे भाष्यप्रत्याख्यातं द्वन्द्वैकदेशिनोरिति व
स्यामिश्रामादिषु चात्राप्तिरेव तदेकदेशिग्रहणमपि न कार्य्यं कथं एकदेशिसमासो नारभ्यते।
अर्द्धपिप्पलीत्यादिस्तु समानाधिकरणसमासः अवयवसमुदायरूपारोपादर्द्धं सा पिप्पली

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

ल०श्री०

२९२

ति धात्वर्थनिर्देशे ण्वुल् कर्म्मणि षष्ठ्या समासः कर्त्तुः प्रयोगाभावेनोभयत्राप्राप्तावित्यस्याप्राप्तेः
कर्म्मणि चेति निषेधो न शङ्क्यः पर्य्यायार्हर्णोत्पत्तिधिति स्वेकैवेद एतत् · कर्त्तरि चे अत्र साम
र्थ्यात्कर्त्तरीति षष्ठ्या एव विशेषणं भवतः शायिकेति पर्य्यायेति ण्वुच् धात्वर्थनिर्देशे ण्वुल् वा
नित्वं क्री जीविकायां निषेधस्य सिद्धे नित्यग्रहणाच्च विधिरियं दन्तानां लिखितेत्यादौ जीविकायां
त्वेनाभिधानात् क्रीडायां तच्चोसंभवादिति भिन्नत्वाच्चेतस्यानासम्बन्ध इत्याह अकेनेति अके ।
जीविकार्थे इत्यत्राकग्रहणं त्वर्थे ग्रहणावतस्पष्टार्थं · प्रतिपदोक्तत्वेनेतद्धितसमास एवतत्स्व
त्ति सिद्धेः संज्ञायामितीति यद्यप्यत्र धात्वर्थनिर्देश इत्येव सिद्धे संज्ञायामिति त्वधिकारार्थमि
ति वदन्तो वक्ष्यते तथापि तदर्थस्याभावे पि प्रवृत्तिर्न्याय्या संज्ञायां विशेषविहितत्वात् अचारिता
र्थ्यो भावे पि तस्य प्रथमप्रवृत्तिमुख्यारोहणं प्रथमम् अवृत्तौ नियामकत्वमसतीत्यन्यत्र प्रपञ्चितं · संज्ञाया
मिति ण्वुलित्यवपाठः उदाहरणाधिकरण इति तत्त्वे षष्ठीसमासप्रयोगेन तदपाद मेकदेशिस
मासमाह · पूर्वापरेति अवयवित्वं चावयवापेक्षं तथा च कारकापास्थितत्वात् पूर्वादय एवेत्याह
पूर्वादय इति अधिकरणं द्रव्यं एकत्वविशिष्टद्रव्यवर्त्तमानेनावयविवाचकेनेति वाच्यार्थः फलि

२९२

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

कदेशमाह राज्ञः पाटलिपुत्रकस्य प्रष्टाहमेतदस्ति असामर्थ्यादित्यत्र न भविष्यति उक्तं आश
यउदाहरणं एकदेशमाह· राज्ञः पाटलिपुत्रकस्य प्रष्टाहमेतदस्ति· असामर्थ्यादित्यत्र न भविष्यति
उक्तं आशयउदाहरणबाधकदेशमाह· कथमसामर्थ्यं अष्टैकदेशमाह समानाधिकरणे मत्व
मर्थवदिति उदाहरणबाधकदेशमाह अधात्वभिहितमिति तच्छेषात्सर्पिषः पीयमानस्येत्युदा
हरणमिति उपसर्जनसञ्ज्ञासूत्रस्य भाष्यैकवाक्यतया स्येकृष्णाख्यानस्यैवौचित्यादित्याहुः व्याख्या
नात्सूत्रापामिति सूत्रोपलक्षणमित्याहुः मतिबुद्धीति राज्ञांमत इति क्तस्य च वर्त्तमान इति षष्ठी
शेषषष्ठ्योरुभयोरपि समासस्य निषेधः तयोस्समासयोः स्यात्पूर्वादिस्वरासमासस्वराभ्यां म
नोदात्तस्यैव प्राप्त्या फले विशेषाभावात् तद्ध्वनयन्नाह भूतेक्तान्तेनेत्यादि· न च वर्त्तमानेक्तो
भूतेक्तस्य बाधकस्तत्र कोविन्यन्यापावितिवाच्यं भूतेकेवश्य प्राप्ते वर्त्तमाने क्तस्यानारम्भात्·
भूतत्ववर्त्तमानत्वयोर्युगपद्विवक्षायां असंभवात् दधितानेवशंपत्राप्ते तत्र कदानारंभाद्युक्ते
क्तेनदधिवाधइतिबोध्यं· कर्म्मेतिच अस्यक्तेननसम्बन्धः इग्नापांप्रतिषेधानर्थक्यात् तदा
ह कर्म्मणीतिर्पषष्ठीति चशब्दइतीत्यस्यार्थइतिभावः एवंचक्तस्यानुवृत्तिरेव इच्छमाह्निके

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

तक्षकस्य सर्बस्येत्यादौ तयोः समासयोरत्र फले विशेषाभावादिति भावः एवमप्रथमान्तेन स
मास इति पक्षे विषष्ठ्यन्तत्र प्रयोगाभाव एवानभिधानादिति बोध्यं एतच्च भाष्यवदुदाहृतप्रयो
गविषयमतएवान्यस्य पदस्यार्थे इत्यर्थे कोन्यपदार्थे इति भाष्यस्तत्र प्रयोगः संगच्छते. एवम्ध्वनी
लोत्पलास्य गन्ध इत्यादि साध्वेव निषेधसामर्थ्यादिति तु नोक्तं गमनस्य प्रश्रयस इत्यादौ कर्म्मा।
धारये कृत्यात्वमकन्यापवत्तु भावे कर्म्मधारये इत्यनेन पूर्वपदप्रकृतिस्वरः षष्ठीसमासे त्वन्तोदा।
त्तत्वमिति भेदेन तत्साधेक्यात् फलान्तरमप्याह गोर्धनोरिति तत्र हि षष्ठीसमासे गुणात्रवतानि
मित्तकत्वेनाप्रधानत्वात् प्रथमानिर्द्दिष्टत्वाच्च धेनोः पूर्वनिपातो विशेषणसमासे तु गोरिति भेद इ
ति भावः आदिना भोज्यस्योष्णस्येत्यादिसंग्रहः येन यसज्ञेन सञ्ज्ञामन्वर्थानां प्रयन्ते तेषां ष
ष्ठीसमासे पूर्वनिपातानियम इति तद्व्यापनिषेधो विशेषणसमासत्युक्त्यादेवेति केयटः प
रे तु प्रथमानिर्द्दिष्टमित्यादिसूत्रभाष्योक्तरीत्या षष्ठीति सूत्रे प्रत्यासत्त्यायेन लुवन्तेन समासस्य
दूर्ध्वं निरूपितस्य वन्ध्यकार्थ्यं कषष्ठ्या ग्रहणमेव अन्वन प्रकृते समासप्राप्तिरिति समानाधि
करणग्रहणं वार्थमेवं च वनितं चेदमत्र भाष्ये तथा च भाष्यं समानाधिकरणेनेति किमुदाहरणं एव

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

द्विषन्नुपुरारस्त्वं स्यहितोतीत्यादौ द्विषः शतुर्वा वचनं तोसुन्कसुनो इति निषेध इति कारकषष्ठी सत्वा
तत्रोदाहृतं भाष्ये तस्मादीदृशे विषये कर्म्मणः शेषत्वविवक्षायां तादर्थ्यस्य सम्बन्धत्वविवक्षा
यां षष्ठ्या भाव एव यालिलिनि तासर्व्व निर्णयायैव भाष्यप्रवृत्तेरित्याहुः स्वकर्त्तव्यमिति कर्तृषष्ठ्या
समासः तक्षकस्येति पतिनिष्ठितविभक्त्या समासः तत्र परत्वात् समानाधिकरणसमासस्याधि
त्वात् षष्ठीसमासः प्राप्तः कर्तरि च कर्म्मभीष्मादयोपीति पक्षेपि नच समानाधिकरणमसमर्थ
वदित्यसामर्थ्यं समानाधिकरणाधिकारे समानमध्यमवीराश्चेति पाठेन तस्य समानाधिकरणाधि
कारस्य समासाविषयत्वेप्यन्यत्राप्रवृत्तौ मानाभावादिति वाच्यं अधात्वभिहितमित्युक्त्या धातु
तत्प्रत्ययेन कर्म्माभिधाने कृत्प्रयोगः वीपमानस्येत्याद्यर्थमावश्यकत्वात् स्पष्टंचेदं भाष्ये समर्थ
सूत्रे भाष्योक्तेः प्रकरणान्तरस्येदमुत्सारितं स्वलेपित्त्वाप्रवृत्तिरित्यन्यत् ननु षष्ठीसमासस्य निषे
धेपि विशेषणसमासे तृजकाभ्यां इति निषेधे फलाभावात् आह विशेषणसमासस्त्विति विशेषणं विशे
ष्यं चेत्युभयोपादानेन नत्वावच्छेदकधर्म्मयोः परस्परं व्यभिचार एव विशेषणसमासप्रवृत्तेः।
रितितु नयुक्तं कैलासाद्रिरित्यादौ समासानापत्तेः तदेको भवोपादानं स्पष्टार्थमिति कैयटः इह

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

सा०प्रो०

२९०

द्वाः शते गोविंशतेर्गोविंशतिरित्यादौ चनायं निषेधः तथा च पङ्क्तिंविंशतीति सूत्रे भाष्यं तत्र एते।
विंशत्यादयः समुदाये सम्बन्धभाववचना भवन्तीति विंशत्यादिषु भाववचनेष्विति च यत्तु तत्रैवं
गुणवचनभावेपि सत्तु तत्साहचर्यात् अध्ययनपदार्थगतवाधनमित्युपक्रम्याध्ययनमेको गुणः अ
यत्यमेको गुणः इति भाष्ये एकैवैवाध्ययनं चैवाध्यापत्यमित्यादिस्त्यादिति वदन्ति स्वैः संहितेति भावकः ते
नफलानां नित्यादिरित्याद्यवन्निषेधस्यादाह तृज्यकाभ्यामिति तृतीयेति तत्र करणत्वेन भाने षष्ठीसमा
सेसम्बन्धत्वेनेति भावः श्रौतविशेषमप्याह स्वरे विशेषस्त तृतीयासमासे तृतीयाकर्मणीति पूर्व
पदप्रकृतिस्वरत्वस्याद्यादिस्वरापवादः षष्ठीसमासे त्वन्तोदात्तः तृज्यकाभ्यां सकर्मकत्वात्कर्मतिकः
छिद्विमिमेत्यपेक्षया न कर्मणीति षष्ठी नलोकेति निषेधात् नापि पदाद्यपेक्षया सामर्थ्यात्समा

वैदुत्साके प्रतने .

सानापत्तेः किन्तु शेषे इत्याह किंकारयार्थः रक्षित इति अत एव सर्वपश्चादिति भाष्यप्रयोगः स्व
इ गच्छते प्रकृतसूत्रे भाष्ये आकृद्व्यपेक्षत्वेरादिभिः सामर्थ्येन समासाभावमुक्त्वा कृद्व्ययमेवो

त्मा२

दाहृतं तेनोभयथैः सति सामर्थ्ये समास इति स्फुरतीति गम्यते परे तु छित्वस्य कुर्वन् कृत्वेत्यादौ कारके
षष्ठ्या निषेधात् करणाद्यपेक्षया शेषषष्ठ्यां त्वसामर्थ्यात्समासप्राप्तिरेव नेत्याशङ्क्य छिजस्य।

२९०

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

पदानुपादानात् तदेदमिति अन्यथा ब्राह्मणायेदं ताइत्यर्थे पुरुषपदेनासामर्थ्यात्समास
प्राप्तिरेव नेति भावः इदानीं तु पुरुषशब्द एव विशेष्यतात्पर्यम् परं तु एवमपि सामर्थ्यं तु रूपपा
दं षष्ठ्यन्तेन समर्थप्रकृतिकेन प्रत्ययेनोनसमस्यते इत्यर्थेनादोषात् अत्रापि प्रत्ययेनेन शुद्धा इति पदेन
वाक्यैकदेशान्वयेन शुद्धादन्तादित्यर्थे बोधः एवं च सुबुत्पत्तिः शुद्धशब्दात्तच्चार्थ एवेति न समर्थत्र
कृतिकताप्रत्ययेनास्य अतएव ब्राह्मणस्यगामनंगतइतिवाक्ये प्रकरणादिना ग्राममित्यर्थे स्योक्तन्या
येनगतइत्यनेनोक्तो समासेन नेष्यते च तत्रसमास इति कर्मत्त्विचेति सूत्रे भाष्यकैयटयोः स्पष्टम्॥
त्वात्कार्थी दृष्यएवात्रोदाहरणं गुरुपरतोपि पुरुषादीनां विशेष्यद्वयोपादानेन प्रकरणादिना तद
वगतो वा नान्यत्राभिधानस्वाभाव्यादित्याहुः अनित्योयं गुणेनेति पूरणार्थेनेति च बोध्यं इत्यादी
ति लोपे चेत्यादः पूरणमित्यादिशास्त्रार्थः तेन कुंभपूरणं भवउभयपृष्ठ इत्यादि सिद्धं परं तु एव
कुम्भसम्बन्धि पूरणं मुण्डसम्बन्धि पृष्ठ इति मध्यमपदलोपी समासः तएव भाष्येऽनित्यत्वं नो
क्तमन्यत्रास्यानभिधानमत एव सर्वश्वेतः स्पादौ गुणेन नेति निषेधात् कथं समास इत्याशंक्य
गुणान्तरेण समासस्त्वलोपश्चेति वचनमात्र सर्वं गुणेति सूत्रे भाष्ये॰ सह ब्राह्मणाभावः।

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

ल०प्र०
२८९

तत्र शेषग्रहणानिवृत्तेस्तावत्सम्मतत्वात् । कृत्वोर्थ इत्यत्र तत्सम्बन्धे भाष्यानुग्रहाभावात् एवं
ज्ञोऽविदर्थस्येति सूत्रेऽपि तत्सम्बन्धे न्यासत्वन्त भाष्यानुग्रहः अधीगर्थदयेशां मण्डूकानुवृत्तिः एत
च्चाधिवश्यतिसूत्रे विस्तरेणोपपादितं शेषस्य देवितृत्वादीनां योगे कर्तृकर्म्मणोरित्यस्य निषेध्ये
नानेनैव षष्ठीसमासनिषेधस्य भाष्ये गावदृष्टत्वात् अत एव भाष्येनेदं प्रत्याख्यातं अत एव प्र
तिपदविधानाकेति प्रश्ने सर्व्वा प्रतिपदविधानाकेति प्रश्ने सर्व्वाऽप्रतिपदविधाना शेषलक्षणां ।
वर्ज्जयित्वा कर्तृकर्म्मणोः कृतीति तु च्छकयोगे भाष्य उक्तं । तत्र शेषलक्षणामित्यस्य शेषमात्र
लक्षणामित्यर्थः प्रतिपदविधानेत्यस्य कारकविशेषोपादानेन विहितेत्यर्थः तेन तुल्या
र्थैरित्यादेर्न तत्त्वमित्यपास्तं पूरणगुणेति आदिना गुणात्सहितो अत्र पूरणार्थेन पू
रणात्त्वार्थेनोपादानेति अन्योन्यस्यापि ग्रहणम्भाव्यानात् । गुणार्थशब्देन केवलगु
णवाची सन् गुणोपसर्जनद्रव्यवाची गुणबोधकप्रकृतिकभावप्रत्ययान्तश्च गृह्य
ते व्याख्यानात्तेदृक् काकस्येति आकडारसूत्रोक्त गुणवचनानां तु नेह ग्रहणं वचन

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

श्चेत्यस्य हेतोराह पूरणेत्यादि द्व्यान्तताधेयश्चेताये क्षपास र्वीषां पदानां मधिको गुंश्चेतो गु
णा इत्युदाहरणार्थः एवं च तरवस्पुपन्नः हू योगाचेति प्रतिपदविधानान समस्यते इत्य
स्या पवादः न निर्धारणे हिमादिशब्दैः प्राप्तस्य निषेधोयम् पुरुषोत्तम इत्यत्र त्रि
तयसन्निधानाभावान्नानिर्धारणविभक्तिः किन्तु सम्बन्धसामान्ये षष्ठीनप्राप्तसमासः ।
अत एव हलादिशेषे पइनिसूत्रे किमपहलामादिरिति षष्ठीसमास इति भाष्ये उक्तं गुरा
वचनेन निषेधस्त्वनित्य इति तत्सूत्रे कैयटः उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः परमात्मेत्युदाहृत इ
त्यादि गीतावाक्यादत्र कर्मधारय इति लभ्यते राजदन्तादित्वात्परनिपातः प्रतिपदेति ज्ञो
विदर्थस्येत्यादिकृत्वोर्थ इत्यन्तसूत्रविहिता प्रतिपदविधाना पत्रु शेषपदसम्बन्धेन शेष ए
वेतैः षष्ठीविधानेन तत्र षष्ठी शेष इत्यनेनैव सिद्धेस्तत्सामर्थ्यात्समासाभावः कल्प्यते ते
न प्रतिपदविधानेति नापूर्वमिति तन्न तत्र तातुयोगे उपात्तकारकातिरिक्तकारकाणां शेष
त्वविवक्षाभावज्ञापनेनापि चारितार्थ्यसंभवात् किञ्च कृत्वोर्थप्रयोगे ज्ञोविदर्थस्य द्विवा
स्तदर्थस्येत्यादिविषयेसमासनिषेधानापत्तिः

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

त्वादर्थशब्देन विग्रहाप्रसक्तेर्न्यायप्राप्तिं गुरोरिदं गुर्वर्थमित्यादावपि विपदितलिङ्गमपि लोकतः सि
द्धं तदेवं स्पष्टार्थम् भयभीति । निर्गत गुरुभ्यो रघुपल्लक्षणाग्रमिदं भोगोपल्लवन्येतत्तद्विभुस्
स्तुघेति समासः मयूरव्यंसकादित्वात् अल्पपञ्चम्यन्तमिति कानिचिदेव पञ्चम्यन्तानि स
मस्यन्ते इत्यर्थः असंकुलास्मद्धान्नाभावेप्यल्पशब्दात्पञ्चम्या देवनिपातनात् शास्त्र स्तोकान्ति
क । स्तोकार्थाल्पशब्द एव न त्वल्पशब्दो व्याख्यानात् स्तोकाल्पाभ्यां लघुघ्राच्च कतिचस्तोका
।तिपञ्चमी हृतान्तिकार्थेभ्यो द्वितीया च समेन न तेभ्यप्रति बोध्यम् प्रतिपदोक्तपरिभाषयेत द्वि
त पञ्चम्यन्तेनैवायं समास इत्याहुः राजपुरुष इति अन्तर्वर्तिभक्त्यापदत्वान्नलोपः गुणानो
रेण । इदं च प्राणगुणे स प्रम्पात्यपवाद इति सर्वं गुणोमिश्र भाष्ये । ततः सर्वपदानुवृत्तेः सर्व
शब्द एवेदं गुणबोधकाद्विहितो यस्तर पतदन्तेन सर्वशब्दस्य समास इति वाच्योऽर्थः गुणा
द्विहितनत्वन्तं च गुणवाच्येवेत्याशयेनाह तरवन्तं पगुणेत्यादि ननु यतो निर्धार्यते यश्च
निर्धार्यते यश्च निर्धारणहेतुस्त्रितयसन्निधान एवायं निषेधो युक्तो निर्धारणे षष्ठी च यु
क्तास्यषष्ठं चेदं तरविधायके केपठ्यते नात्राप्यप्राप्तिः सर्वेषां श्वेततरस्त्याद्वौ तमवापत्तिः

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

ऽेति ताभ्यिनाभिश्रीकारणत्वायोगादिति भावः नञ्छेदेन चतुर्थ्यन्तार्थे१त्याशयेनाह चतुर्थ्य
न्तार्थायेति तादर्थ्ये चतुर्थी॰ बलिरक्षितग्रहणादिति तद्योगे हितादर्थ्ये चतुर्थी हितयोगात्वस्मादे
वज्ञापकाच्चतुर्थी॰ हितसुखाभ्यामन्योपकारजननेन तद्योगे तादर्थ्याऽसम्भवात् एतत्
सर्वमभिप्रेत्यैवं षष्ठीसमासाइति रन्धनाय स्थालीत्यादावभिधानत्वाभावात्तादर्थ्यत्वेनैव
तस्य भानं न सम्बन्धत्वेनेति षष्ठ्यभावान्न षष्ठीसमासः चतुर्थीसमासवारणाय तु प्रकृतिविकृ
तिभाव एवेत्युक्तं॰ अत्र घासादावुपकारकत्वेन बोधे वाक्यमेव सम्बन्धत्वेन बोधे षष्ठ्यन्तेन समा
सोपीति व्यवस्था रन्धनार्था स्थालीति मध्यमपदलोपि समासोपि तत्र नानभिधानादिति भावः
एतेन षष्ठीसमासेन रन्धनस्थाल्या अपीष्टत्वात् प्रकृतिविकृतिभाव एवेति व्यर्थं चतुर्थीसमा
से पि चतुर्थी तदर्थ इति पूर्वपद प्रकृतिस्वरोन तस्य प्रकृतिविकृतिभाव एव वक्तव्य ते: अन्यथागो
रक्षितमित्यत्रापि अनेनैव स्वरसिद्धौ के चेति व्यर्थं स्यात् नच हितार्थे के चेत्यत्रापि तदर्थ इत्य
नुवृत्तेरत एवोभयोः कार्यज्ञापकत्वाभावपरिभाष्यं संगच्छत इत्यपास्तं अर्थशब्दस्य नित्यपुंस्त्वेन परव
ल्लिङ्गमित्यस्य बाधायाह विशेष्यलिङ्गता चेति एतदेवात्र विधेयं नित्यत्वं तु चतुर्थ्या तादर्थ्यस्योक्त

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

ल० प्र०

२८७

सूत्रे प्रत्याख्यानात् समर्थसूत्रे तृतीया तत्कृतेत्युपन्यस्योपादानं विकल्प इत्युदाहरणं। द्वात्रीणार्थ
ग्रहणं नेतिवादिनो मते सर्वथा वैयर्थ्याऽवश्यकत्वाच्चेति दिक्। कर्त्तरि कारणे चेति सूत्रे समाहारद्वन्द्वात्सप्त
म्येकवचनमिति भावः तृतीयेति तृतीयान्तमित्यर्थः कृद्ग्रहणेति यत्र गतिकारकसमभिव्याहृ
ते कृदन्तं तत्र तद्विशिष्टस्यैव ग्रहणं अपिशब्दात्तदसमभिव्याहृते केवलस्यापीत्यर्थ इत्यन्यत्र
विस्तरः कृतेति किमिति सुपेत्यधिकारेण तिङन्तेनासमासात् कर्त्राद्याक्षिप्तधात्वर्थक्रियाबोध
कत्कृदन्तेनैव न भविष्यतीति प्रश्नः काष्ठैरिति अन्ये तु कृदन्तेनैव समासो यथास्यान्नानुवर्त्तनेन।
त्यर्थं तत् उक्तोदाहरणे तु शानजन्ताद्धि मिथि बहुलग्रहणेन बाधितुं शक्य इति प्राहुः अर्थवा
दश्चारोपितोर्थः काकपेयेति शक्यार्थकृत्यः पूर्णाम्भत्वेन कोमलत्वेन च स्तुतिरल्पाम्भत्वेन
दुर्बलत्वेन निन्दा वा इत्यन्तर्भूतेति तात्पर्येनादन्नस्येत्यकार्यत्वेन प्रतीतान्नासंस्कारकत्वानुप
पत्तेरिति भावः तदुक्तं भाष्ये भक्ष्यार्थसप्तम्या व्यत्ययात्समर्थमिति तेद्भाष्युक्तो यो यद्य उपसेकादि
स्तत्संप्रत्ययादित्यर्थः सर्वलोकव्यवहारप्रसिद्ध्याच तदर्थान्तर्भावनिश्चय इति च अत्र शब्देना
त्रौदनः भिस्साल्पीमत्कमन्योन्यामिति कोशेन तत्र तत्पयहृते पंगावहति बलीयसीति बोध्यम् भिस्स

२८७

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

।धान्येनेति अर्थशब्दो धनपरो हेतुतृतीयेति बोध्यम् पूर्वसदृ॰ यद्यपि सदृशेन षष्ठीसमासः ॥
।सिद्धस्तुल्यार्थैरित्यनेन तद्योगे षष्ठ्या अपि विधानात् एतस्यास्त्वत्र प्रतिपदविधानत्वमिति वक्ष्य
ते अतः प्रतिपदविधाना षष्ठी न समस्यते इति निषेधोत्र वन पूर्वपदप्रकृतिस्वरोपि सदृशप्रतिरू
पयोरिति सिद्धः तत्र हि दास्याः सदृश इत्यादौ षष्ठ्या अलुकि पूर्वपदप्रकृतिस्वरार्थं सदृशग्रहणमावश्य
कम् न सादृश्य इति स्थाने नास्त्येवेति न तदर्थमिदमावश्यकं तथापि भोजनेन हेतुकसादृश्यवाचित्वार्थं भो
जनेन सदृश इत्यत्र समासार्थमिदमावश्यकं॰ हेतोः विवक्षया षष्ठीसमासे तु पूर्वपदप्रकृतिस्वरासि शेषवत्
द्धिः सादृश्यग्रहणे न स [illegible] दृशप्रतिरूपयोरित्यस्योपमानबोधकपूर्वपदके एव वृत्तेरिति स्पष्टं सदृ
शप्रतिरूपयोरित्यत्र भाष्ये यदि तु भोजनेन कृतः सदृश इत्यर्थे पूर्वसदृशेति समासे तत्पुरुषे तुल्या
र्थैरित्यनेन स्वरोपि सिद्ध इत्युच्यते॰ तदा सदृशग्रहणं व्यर्थमेवेति प्रकृते सर्वैकैवदेन ध्वनितम्॰ सदृ
शेति सूत्रविधायकत्वे दोषस्त्वं भाष्यन्तु एकदेशयुक्तिरिति तदाशयः मिश्रेणेति यत्रावस्थैनैकार्थ्यं
सन्धिस्तत्र गम्यमाने मिश्रस्तुत्वा पदमनुपसर्गं तृतीयान्तात्परमन्तोदात्तमित्यर्थः अवरस्येति
यद्यप्यवमूनार्थैपि तथापि मवस्यापि विषयावतार्थमिदं भाष्ये ऊनार्थेत्यवरग्रहणमस्य तृतीयेति।

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

मर्थोऽस्त आह अनत्यन्तेति परिछेत्तुमिति रमेर्यागेप्राकधर्षेतितुमुन् अत्यन्तसंयोगानत्यन्तसं
योगसाधारणेन पूर्वेणासिद्धेरिदं किमर्थमत आह अकोन्तार्थमिति केनेति अचेन्नात्तुवर्त्तते इति।
भावः तृतीया इदं सूत्रं कृ तद्धार्थकस एव सामर्थ्यं जवर्त्तते नसाक्षात्त्य रस्य रान्वये उत्तरसू
त्रेणान्निपुणाश्लक्ष्णाभ्यां समासविधानात् तयोरेहि हेतौ तृतीया। तत्कृतेत्युक्तेश्च स्पष्टं चे
तदौमाष्ये गुणोत्पस्य तत्कृतेनेत सापेक्षत्वेपिसौत्रत्वात्समासः खण्डशाब्दश्च खण्डगुणवत्वा।
नबोधकइतिशंकुलाखण्ड इत्यत्र हृ तद्धार्थकमेव सामर्थ्यं शंकुलाकृतखण्डगुणवानित्यर्थः
वचनग्रहणान्नु गुणोपसर्जनद्रव्य वचनेनैव समासार्थः तेन कुसुंभेन कृतत्वपमित्यादे
न घृतेन पाटवमित्यादौ च न स्पष्टं चेदं भाष्ये यद्यपि जातिसम्बकृदन्ततद्धि[illegible]तान्तसमस्त
सर्वनामसंख्याशब्दभिन्नशब्दानांमेव गुणवचनसंज्ञा तथापि वक्ततेव्याख्यानात्पु
व्यौगिक एव गुणवचनशब्द इति बोध्यम् तृतीयान्तार्थेनकृतोपेगुणस्तद्वचनेनसमास इत्यर्थो तत्
तत्कृतेत्यस्य गुणपदेनैवान्वयेपिसम्बन्धानुपादानाच्च गुणेनेतीयतासिद्धे वचनग्रहणाद्गुणमुक्त
वतेत्यर्थ इति भाष्याच्च गुणपदेनधर्ममात्र। तेनखण्डशब्दस्य क्रियावचनत्वेपिनदोषः॥

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

णसङ्ख्योपूर्वस्य तद्धितार्थे त्यत्रोक्तस्य तत्पुरुषसंज्ञाविधानसामर्थ्याद्द्विवपर्य्यायेसिद्धे चकारः समा
वेशार्थ इति भावः श्रितादीनां सुबन्तत्वासंभवात् श्रितादिप्रकृतिकैरित्यर्थलाभः येनविधिरिति
सूत्रस्य भाष्ये प्रामाणापन्नसप्तसुब्स्त्रीलिङ्ग प्रथमान्तभिन्नोपि षष्ठ्यर्थे न वर्तते अवयवत्वादिति भावः
समर्थविशेषणत्वाच्छ्रितादीनां प्राप्नोपि तदन्तविधिः समासप्रत्ययविधाविति निषेधान्न भवति।
तदन्तविधौ हि श्रिताद्यन्तासमर्थप्रकृतिकैरित्यर्थे कष्टं परमश्रित इत्यादावपि समासापत्तिः कष्ट
श्रित इति नलोकेति षष्ठी निषेधः पतितशब्देन निपतितः इति द्रौण्यः सनेवेत्कत्वे न पक्ष्य विभाषेती।
तन्निषेधः प्राप्तावपि अत एव निर्देशाद्विबोध्यः अपेतापत्वादिति त्वपमात्मने त्यर्थकं कर्तृशक्ति
प्रधानमित्यर्थः स्वाद्युपकृतिरिति असमासे कान्तिरिति भावः एकत्वमर्थमपि समासफलम् खड्गा।
अस्यतत्प्रकृतिके लक्षणया द्वितीयेत्यनेन सामानाधिकरण्यं जात्या इति तेन केवलसूत्रेत्वे तस्यात्
चयति एतेन प्रकरणादिसहकृतवाक्येन निन्दाप्रतीतिसम्भवान्न हि निन्देत्युक्तमित्यपास्तम्
योगसूत्रे तत्सम्भवेपि केवलसूत्रे तदभावात् नहि निन्दात्यस्य च विवक्षिता निन्देत्यर्थः सामीत्यर्द्धं
कालाइति कालवाचिन इत्यर्थः बहुवचनात् कालात्कालान्तसाधारणोऽत्र सूत्रेण सिद्धे योगविभागो

ति

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

इति केचित् प्रत्यक्षमिति लक्षणेनाभीतिसमासः परोक्षमिति इन्द्रियाजन्यं ज्ञानं विषये
त्वमस्यास्याधजन्तः प्रयोगः नन्वत्राव्ययीभावाप्राप्तिरतआह सामर्थ्यादिति परस्यौकारं
ति पाणिशब्दस्य औकारान्तादेशः इत्यर्थः एङ इति पूर्वत्वम् परस्पोकारेति पाठे परस्पादिग्र
हस्यादेकाटः इत्यर्थः आकुलः अग्नोज्ञाय चेति धर्म्मे पराद्दितिभावः अत्रैलक्षे पत्ये गता
हणांप्रक्षिप्तमिति पूर्वोक्षे लिङितिल ल्व स्यू भाष्यकैयटस्वरसः तत्रहि समासान्तोपि निपात
नात्साधितः प्रत्यार्थमिति वेतिवक्तव्यतत्र नार्थमपीत्यर्थः अन्ये तु तस्याग्रहणास्य तत्त्व
रितत्वंनास्त्येव अतएव नदीपौर्णमासीति सूत्रे नदीशब्दे नविशेषाणामग्रहणेषाशरद्यादिषु
विपाठशब्दपाठस्य ज्ञापकत्वमुक्तं स इ व्यास आरक्षे भाष्ये नदीत्वादे वैकल्पिकत्वेनित्यत्वाय पाठस्या
वश्यकत्वाच्च ज्ञापकत्वासङ्गतिः स्पष्टैव तत्र सपत्नपाठस्तु अपभ्रंशार्थस्तत्र नदीसंज्ञकस्यग्रहणं पौर्ण
मास्यादिग्रहणात् नचाशब्दसंज्ञेति निषेधात्स्वरूपस्यापि ग्रहणं न स्यादि[?]ति वाच्यं लक्ष्यानुसा
रेण सामर्थ्येन च तस्यात्यागात् अतएव तत्सूत्रे भाष्ये प्रत्याख्यातमिति प्रामाणिकाः इत्यव्ययी
भावः अथ तत्पुरुषः ॥ चकारवत्वेनेति स इ व्याप्र बं द्विगुरिति योगं विभज्य पूर्वेण सं।

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

वस्यार्थवाक्यस्याप्रातिपदिकत्वात् । तत्र कवुत्पत्तिकाल एव तत्पूर्वभागस्य समाससंज्ञा । विरो
धाभावात् समासान्तस्य च तद्घटकस्यावयवत्वेन तद्ग्रहणेन ग्रहणात् वाक्कुमारीकः इत्यादावु
पसर्जनस्त्रीप्रत्ययान्तप्रातिपदिकान्तत्वात् कच्चः कप्रत्ययाद्दन्तरङ्गत्वात् तरः तादृश्यं ये पदा
नां समासेन तावत्तेषां मन्यपङ्क्वति कपं तावत्प्रतीक्षत इति भाष्येणास्यत्वं तथाभिधानात्
तत्राद्यस्य तावदित्युस्य कपः प्रथममित्यर्थः अन्यतः समाससंज्ञात्वं कपा सह स्वभवना
पकपं पश्यतीत्यर्थः पूर्वस्य बहुव्रीहितदर्थकवाक्याभावेन कपः शास्त्रेऽपर्य्यभिधाहित तद्भ
वनकालप्रतीक्षा अन्येषां तदनपेक्षत्वं न कप प्रतीक्षोक्तिः संतासंगतास्यात् अत ए
वं प्रत्ययस्यादिति सूत्रभाष्ये दाहत्ते वा चर्म्मिकेत्यादावपि पत्वोभावादित्व सिद्धिरिति
दिक् अथाव्ययीभावे असाधारणसमासान्तानाह अव्ययीभावे अव्ययीभावत्युत्तर
पदतयोर्वर्त्तमानं यच्छरदादिप्रकृतिकं तदन्तं तदन्तात् टच् स च समासार्थविग्रहवाक्य ।
स्यान्तावयवं इत्यर्थः राजाहस्सखिभ्य इत्यतष्टजनुवर्त्तते अनन्तादव्ययीभावादित्यादिकफलितार्थ
परतया कथंचिन्नेयं अत्रैगरो येकषन्तास्ते बांस्यापइ ति विकल्पं प्राप्ते नित्यार्थः पाठ

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

थमकाइत्यादौकर्पितोदात्तत्वापत्तिमुक्तं।सेनन्तेचरत्यत्रान्तोदात्तत्वासिद्धिरितुक्तोभयोरपिप्रक
रणेनलक्ष्यानुसारात्क्वचिदुत्तरपदान्तस्यक्वचित्समासान्तस्योदात्तत्वमिति सह्यपसत्र
स्यभाष्यंतदनाश्रयतोपियोजयितुंशक्यं तथाहि॥ तद्द्वन्द्वानांविभक्तौपरतएकशेषइ
तिपक्षे स्रुक्च स्रुक्चस्रुचौ अस्मात्प्यादेकशेषोनप्राप्नोतीतिभाष्यं समासांतानां
समासमावयवत्वेपितत्रागभावस्यविभक्तिपरत्वाभावस्तद्विशिष्टस्यतुनसत्त्वपत्वमि
तितद्भावः नचतस्यानर्थकत्वेनतदनुक्ताभाष्यस्यन्यूनता। द्वन्द्वावयवानामेर्थवता
मेवैकशेषइत्यर्थेमानाभावात् विशिष्टरूपोपादानाभावेनतत्परिभाषायाश्चाप्रवृत्तेः भा
ष्यान्ताद्येतुतादृशंनोपलभ्यतएवेतिदिक्। सचसमासान्तोवहुव्रीहौ मज्जासित्यवस्थायामलौकि
केवाक्येसुपःपरत्वादेव एवंत्वेतुवाघाद्योविरोधः नहिसुबन्तंहितसमासार्थः किन्तुतद्विशिष्टमेवन
चविशिष्टस्यसुबन्तत्वाभावेनसुबन्तात्तद्धितइतिसिद्धान्तविरोधः तेषामर्थाभावेनपरिहृतोप्यद
मितितन्मूलभूतन्यायप्रत्याप्तिविषयाभावात् अतएवकुप्योगादितिसूत्रेनपन्तत्वार्थिकानामुत्पत्
पत्तेः एवमेवोत्पत्तिर्भाष्यउक्ता किंच समासान्तोनामकार्योऽग्राप्यातिपदितस्यापत्यसम्बन्धः तस्याम

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

त्वं व्यर्थमिति वाच्यं तत्सामर्थ्येन समासान्तविधावाद्युदात्तश्चेत्यस्य सम्बन्धज्ञापना
त् तेन समस्तार्थस्य सम्बद्धपुरोराजमित्यादौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरसिद्धिः द्वित्रिभ्यामिति सूत्रस्य
समासान्ते कृते समासान्ता इत्येतत्परं भाष्यमेकदेश्युक्तिः सूत्रस्थभाष्यग्रन्थविरोधादित्यन्यत्र प्रपा
ञ्चितं अन्तशब्दश्चात्र समासावयववाची स च समुदायावयवः अत एवोपशरदमित्यत्र नाव्य
यीभावादित्यम् अव्ययानामित्यत्र टिलोपश्च सिद्धः पूर्वभागस्याव्ययीभावत्वाभावेनान
व्ययत्वात् यत्तु कैयटेन गोस्त्रियोरिति सूत्रे समासपदस्य समासार्थविग्रहवाक्ये उत्तरपदस्य ल
क्षणयोत्तरपदावयवमुक्तं तथा सत्युपसूत्रे उक्तं उत्तरपदावयवत्वमित्यपि भाष्यकारस्यम
तमिति तन्न फलाभावात् द्विधुरीत्यादौ स्त्रीत्वस्य लोकतः सिद्धः लिङ्गमशिष्यं लोकाश्रयत्वा
ल्लिङ्गस्येति भाष्येण लिङ्गप्रकरणस्य नियमार्थत्वाभावबोधनात् अत एव परवल्लिङ्गमिति सू
त्रसत्त्वेपि द्विनावमर्धखारमित्यादौ नपुंसकत्वसिद्धिः पञ्चराजमित्यादावपि तत्त्वस्यापत्ता
वकारान्तोत्तरपदं यच्चोत्तरपदस्य ग्रहणस्य व्यर्थत्वापत्तिश्च अन्तरत्यादिसूत्रस्थभाष्यविरुद्धं चो
त्तरपदावयवत्वमेवं हि तत्र भाष्यं समासस्यान्तोदात्तत्वमुत्तरपदस्य वेति कल्प्ये आद्ये इदं त्र

स्यो

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

भिःपुत्रोक्तो गोदावर्य्याश्च नद्याश्च सङ्ख्याया उत्तरे पदीत्यत्र तु न योगविभागस्येष्टसिद्ध्य
र्थत्वं भाष्यकृता तादृगुक्तेश्चेति भावः अन्यपदा० सङ्ख्येवेति निवृत्तेन नदीग्रहणमनुव
र्त्तते संज्ञानवगमादिति संज्ञेति कर्म्मोपपद० तेन सञ्ज्ञेन दिशाविशेषस्यानवगमादित्य
र्थः नित्यसमास इति तत्स्वरूपाद्यर्थः तत्सादृश्यं च समाससमानार्थकवाक्याभावेन
समासघटकपदानां विग्रहत्वस्यैव महाविभाषया असम्बन्धे मानाभावात् अतएव द्विती
यतृतीयेतिसूत्रेऽन्यतरस्यांग्रहणं नोत्सर्गाद्वयोर्महाविभाषाविषयत्वेऽपि वादाभावे उत्सर्गोऽपवादेनेत्यर्थे
ज्ञापिते उन्मत्तगङ्गमित्युदाहृतं अव्ययीभावेन मुक्ते वृद्धो हि नेति चोक्तं भाष्ये अस्यानित्यत्वे तेन मुक्त
इत्यसङ्गतिः स्पष्टैव एवमन्यत्रापि बोध्यं समासान्ताः अत्र समासपदं तत्सम्बन्ध्यलौकिकविग्रहवा
क्यपरमेवमव्ययीभावादिपदान्यपि तत्पराणि अतएव बहुकुमारीक इत्यादौ ह्रस्वो न गोस्त्रियोरि
त्यत्र भाष्ये स्पष्टमेतत् अन्ताः इति सूत्रे भाष्ये च एवं चालौकिकविग्रहवाक्ये समाससंज्ञासमकालमे
व समासान्ता इति सिद्धान्तः नच पूर्वं समासान्ते तत्सन्नियोगशिष्टाद्युदात्तत्वेन तदेकवाक्यतापत्त्या
पूर्वस्य निघाते च कृते पूर्वपदस्योगित्वात् स्वरितयोगित्वाभावेन पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं क्वचोऽडच स्वि

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

णि निकात्यायनी त्रिमुनि भाष्यकृतौ च स्वपदार्थे प्राधान्य एवायं समासः नन्वेवं त्रिमुनि
व्याकरणमिति सामानाधिकरण्यानुपपत्तिरत आह विद्येति अन्ये तु बहुव्रीहौ त्रिमुनि।
व्याकरणमव्ययीभावे व्याकरणस्येति स्वरभेदश्चेष्ट एवेत्याहुः परे तु विद्यावंशो नाम गुरु
शिष्यपरंपरा न चैतस्या मुनित्रयस्य तत्त्वे मानमस्ति यदीष्यते तदा तिष्ठतु गुरुप्रभृतिषु पाठ
त्साध्यमित्याहुः मूलं तु बह्वनुसारेण किञ्च न हि त्रिपुत्रो द्विपुत्रव्यपदेशं लभते इति न्या
येन द्विमुनीति व्यवहारासंगतिर्बोध्या जन्मनोदाहरति एकविंशतीति एकविंशतिर्भार
द्वाजो वंश्या इति विग्रहः क्तौ तत्तीयासप्तम्योरिति सूत्रस्थभाष्यप्रयोगात् तन्मात्रपेनो
पकादिष्वनयोः पाठात् पञ्चम्याश्चेति लुग्भावो बोध्यः नदीभिश्च अत्र बहुवचननिर्देशा
त्संज्ञाया ग्रहणं नापि स्वरूपस्य शब्दसंज्ञात्वाच्च किन्तु नदीत्यर्थग्रहणं तेन तद्वाचके
सर्वत्र प्रवृत्तिः एतच्च संख्यासंज्ञासूत्रे भाष्ये स्पष्टम् समाहारे चेति तत्रैवेत्यर्थः ए
वं च तदविवक्षायां पूर्वकालैकेति समासे एकनदीतरः सिद्धोऽन्यथा समानाधिकरणत
त्पुरुषस्य बाधित्वाव्ययीभावेन पुंसकत्वापत्तिः अन्यत्र त्वनवेति योगविभागात् सिद्धो भिषु।

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

पलाक्षितेति विशिष्टेत्यर्थः दैर्घ्यसदृशदैर्घ्यविशिष्टत्वमनोरथः तथाबोधेचगङ्गायांज्ञापक
स्यगङ्गासमीपइतिबोधेगङ्गायांज्ञापकत्वस्यचनियमेननमनसावाधादन्यलभ्यत्वेनमात्रेतदनौ।
र्थीत्यमितितात्पर्य्यम् तेनसम्बंधेनान्वयेतुवनमनुगङ्गामन्वितिद्वितीयैवेतिबोध्यं निवेशपगङ्गा।
मनुतांमहानदीचम् मितितमापत्तावपोगात् वातलास्याः स्वरूपेत्याशातत्वेप्याथामवैशिष्ट्येन
ज्ञाप्यत्वम्बोध्यं· तिष्ठद्गुप्र· वैनैपांवत्यन्तेप्रवेशोन आतिष्ठद्गु जपन्सन्ध्यांपश्चिमामाय
तीमावादितिभाष्यश्लोके आतिष्ठद्गुआआयतीगवादितिभिन्नेपदे· इहउक्तोदाहरणद्वये तत्रा
घेशात्रादेशमात्रम् शात्रोदेशाइति प्रथमासामानाधिकरण्यात्तदर्थोक्तिः यद्यपिपचनपुरु
षइतिवत्सिध्यति तथापिउपायान्तरमिदम्· समासान्तश्चेति इदमन्त्ये चेनान्यपदार्थेऽव्य
यीभावइतिबोध्यम् पक्षेषष्ठीति अयंभावः महाविभाषैकार्थीभावस्यविकल्पबोधिका
वृत्तिश्चैकार्थीभावेनित्येतितेननाप्राप्तिन्यायेनाव्ययीभावस्तत्पुरुषंबाधेत यद्येकदेश
समासः षष्ठीतत्पुरुषइतिपक्षेतद्व्याभायपुनर्वायहतामिति लङ्· द्वित्यादित्रिस्त्रीत्वभा
वात्समानाधिकरण्यविवक्षा वंशाइति एकत्वभावः सन्तानप्रवेन्धोवंशः द्वौमुनीपा

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

अग्निं ज्ञाप्यं शलभकर्त्तृकं पतनमिति बोधः उदाहरणे तथा बोधे चाभिमुखत्वं शलभपतनस्य लो
कप्रसिद्ध्या मनसा गृह्यते इत्याभिमुख्यद्योतकाद्यभिप्राद्यस्य अग्निं ज्ञाप्यं शलभकर्त्तृकमत्र त्वासत्या
भ्यभिमुखं पतनमिति बोधः इत्यन्ये कर्म्मप्रवचनीययोगे त्वसम्बन्धेनान्वयाद्वाक्ये द्वितीयात आह अ
ग्निमभीति लक्षणेनेति किम् स्रुघ्नं प्रतिगतः स्रुघ्नादागतस्तमेव प्रतिनिवृत्त इत्यर्थः आभि
मुख्ये किं वृक्षम्प्रति विद्योतते इत्यादा। वाभिमुख्यद्योतकाभावे समासो माभूदिति अस्य समासस्य वै
कल्पिकत्वेन पक्षे कर्म्मप्रवचनीयत्वे चाभितार्थः अभिप्रतीइति किम् अग्नेस्संमुखं शलभाः पतन्ती
त्यर्थे सांमुख्यार्थक संशब्देन लक्षणत्वसम्बन्धेनान्वये समासो माभूदिति अनुर्य्यः लक्षणेनेति
वर्त्तते समयेत्यधिकरणशक्तिप्रधानं यदिति सामान्येन नपुंसकं द्वितीयान्तं पदार्थं समये त्यर्थद्यो
तकोनुस्तेन लक्षणाभूते नतद्वाचकेन सम्यते इत्यर्थस्तदाह यमिति वनादेर्लक्षणत्वे समीपद्यो
तत्वसामीप्येन वनेनाशनिर्देशो ज्ञाप्यते लक्षणत्वं तु वस्तुसन्निधिमितिं न तु तेन सम्बन्धेनान्व
यस्तदाह वनस्य समीपमिति यस्य दैर्घ्यमिति यद्दैर्घ्यसदृशदैर्घ्यमित्यर्थः अत्रापि लक्षणत्वं व
स्तुसदेवनिमित्तं तद्ध्वनयन्नाह गङ्गायाम् अन्विति तद्योत्यसम्बन्धेनान्वयाभावान्न द्वितीया उ

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

केचित्तु सुबन्तं प्रति समर्थ इति सूत्रे भाष्ये तत्र व्याख्यातं एवं च विशेषणतीभूतस्यैकार्थीभावस्य विकल्पाद
विबोधकानीमानि अत एव परिमध्ये इति सूत्रे भाष्ये एकया वृत्त्या विभाषा पर्यावृत्त्या विभाषा निर्ध्यापवा
द इत्युक्तं तत्र वृत्तिरेकार्थीभावः एतत्सामर्थ्यादिति ग्रन्थेनैतल्लक्षणात्प्राक् तदसम्बन्धेन तद्विषये
एकार्थीभावस्य नित्यत्वमिति भावः नन्वेवं सुप्सुपेत्यस्यापि नित्यतापत्तिरेवं च भाष्ये सुप्सुपेत्युदाह
रणाभूते विस्पष्टपटुरित्यत्र विस्पष्टं पटुरिति विग्रहप्रदर्शनासङ्गतिरत आह सुप्सुपेतीति एतत्समा
सानुवादेनैव। अव्ययीभावादिसंज्ञाविधानेन सिद्धे पुनः सोऽस्य समाससंज्ञाविधानं तन्नित्यत्वस्वा
पकं उपपदमतिङ्. कर्तृकरणे कृता बहुलमित्यादौ तथा व्याख्यातत्वेनेत्यादावुद्देश्यप्रसिद्ध्या अनेकमन्यपदा
र्थ इत्यादौ आदिपदघटितसमासस्त्वपोद्देश्यप्रसिद्ध्या तेषु समाससंज्ञाविधानस्यावश्यकत्वे
नार्थाधिकारानुरोधात्सर्वत्र तस्य विधेयसमर्पकत्वं प्रथमानिर्दिष्टमिति सूत्रे समास इत्यस्य
समासत्वव्याप्यसंज्ञाविधायके लक्षणे व्यपादीनामुपसर्जनत्वं साधयितुं शक्यमिति।
न तदर्थं समाससंज्ञाविधानं चरितार्थमिति भावः विग्रहप्रदर्शनपरोक्तभाष्यादपि तस्यानि
त्यत्वम्बोध्यम् लक्षणेनाभि॰ अभिप्रती आभिमुख्येऽस्याग्नेरापकत्वसम्बन्धेनान्वयस्य च द्योत

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

किं यावदुक्तं तावदुक्तं किंयदुक्तमिति नावधारयामीत्यर्थः सुप्रतिना॰ मात्राशब्दो ल्पपर्य्यायः पुनः

सुप्रत्यहणामव्ययमित्यर्थम् अन्यथा दोषामन्यमहदित्यादौ दोषादीनामवृत्तिविषये सत्वप्रधान

ताद्दर्शनात ताद्दशाव्यये नैव समासः स्यात् वक्ष्यमाणतीति लक्षणेऽप्रतेः कर्मप्रवचनीयत्वं तु प्रतेर्गेति ग

तावितिनिघाताभावाये त्याहुः अक्षशला॰ समस्यन्त इतिशेषः पराजय एवेति पञ्चिकानाम द्यूते पञ्च

भिः कपर्देर्भवति तत्र यदि सर्वे उत्ताना अवाञ्चो वा पतन्ति तदा पातयिता जयति अन्यथा जीयते॰

विपरीतवर्त्तनेक र्तृत्वेनाक्षादे स्तृतीया वृतौ परेस्तदर्थः अक्षेण सव्यपरीत्य लौकिकं नित्यसमास

त्वादस्वपदविग्रहः वैपरीत्यं च नयापेक्षयेतिभावः अक्षेणेति अक्षाभ्यां विपरीतं वृत्तमित्याद्य

र्थेन समासो नभिधानात्॰ अद्वात्वैनैकाक्षवोध एवाल्पसाधुत्वेन तु तेन रूपेणानेकाक्षबोधे ए

च

कत्वादिना बोधस्तु वक्ते नास्त्येवेति भाष्ये स्पष्टम् विभाषा॰ यद्यपि एकार्थीभावे समासस्य व्यपेक्षायां

वाक्यस्यैव सिद्धेरिदमव्यर्थम् एकार्थीभाव एव समासस्तस्माद्विकल्पस्तु नेष्यते एवं समासनिषेधश्चा

लब्धातिनित्यं क्रीडेत्यत्र नित्यग्रहणं च व्यर्थं निषेधविषये एकार्थीभावाभावेन समासाप्राप्तेः नि

त्याधिकारविषयेव्यपेक्षाभावेन वाक्याप्राप्त्यर्कं ध्वनितं चेदं समर्थानामितिसूत्रे भाष्ये लक्ष्ये

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

तत्सत्त्वेप्यर्थे घटितं साधुत्वमित्यत्र चेतदेवमानमिति भावः नञ्प्रतिषेधे इति प्रतीकमुपादाय य
थार्थेऽव्ययमिति पूर्वेणा सिद्धे समासे सादृश्यप्रतिषेधार्थत्वात् अस्यारंभस्येति केचित्तस्तत्र सूत्रे गृही
ताव्ययेन तेन सूत्रेण समासात् नियमत्वापेक्षयैतदर्थं ज्ञापकत्वस्यैवोचितत्वात् तत्र सूत्रे यथार्थश
ब्देन सादृश्याग्रहणाच्च अत एव तत्र सूत्रे सादृश्यग्रहणं चरितार्थम् अत एव भगवता सादृश्यसम्पत्ति
तिश्चाप्नोतीत्युक्तं न च सादृश्यग्रहणे गुणभूतसादृश्यग्रहणार्थं तस्यानुरोधेन प्रधानस्याव्ययत्वे
भयत्रापि तेनासिद्धेः यथा योग्यताया यथार्थत्वेपि सूपस्य योग्यमनुरूपमित्यादौ तदर्थकेनापि समा
सस्यात् तत्र पूर्वसूत्रे यथार्थग्रहणं तदर्थकान्यापीव्ययग्रहणार्थं एवञ्च यथाशक्तीति एतदुदाहरणा
मेवेति भाष्यस्वरसः वीप्सादावपि यथाशब्देन समासो भवत्येव यथ्य दव्युत्पन्नवीप्सावाचितस्येदंग्रहणमिति
भाष्यात् एवं चैतस्यष्टमेवोपक्रमोपसंहाराभ्यामस्य सूत्रस्य विधित्वं भाष्याद्युन्नेयते अत्र सूत्रे यथा
शब्देन यथार्थस्य न ग्रहणं मानाभावात् पूर्वसूत्रेतु वचनग्रहणाच्च यथा विभक्तिशब्दे नैवेति प्राहुः मा
वदवः सह त्यादिना यथापरिच्छेदो वधारणं तद्बोधकं यावदित्यव्ययं समस्यत इत्यर्थः अवधारणे

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

मास्त्विति वाच्यं एतत्सूत्रारम्भसामर्थ्येन तत्र तदप्रयोगात् तत्रार्थे साधोरन्यत्रार्थे साधोरन्य
त्रार्थेः साधुत्वापत्तेश्च इदमेव सूत्रमव्युत्पन्नस्य तदर्थकस्य यथाशब्दस्य सत्त्वे मानम् त
था च भाष्ये असादृश्य इत्युच्यते तत्रेदं न सिध्यति यथाशक्ति यथावलं प्रकारे यस्याल्लूतद
न्तस्य सादृश्य एवं वृत्तेरित्याशङ्क्य वीप्सादिवाचिनोऽत्र सूत्रे यथावलमित्युदाहरणे च ग्रहणा
भिन्नार्थकोऽत्यन्तमन्यः प्रकारे थाल् तस्य ग्रहणं कस्मान्न भवति पूर्वेण प्राप्नोति सादृ
श्यसंपत्तीति पूर्वपक्षितोऽत्र के प्रतिषेधवचनसामर्थ्यान्न भविष्यतीति उत्तरितं नानेन भाष्ये
ण ग्रहणं तत्सूत्रे प्रकारवचने थाल् तस्य ग्रहणं शक्यते इति वक्तुं युक्तं असादृश्य इत्यस्य सूत्रे श्रवणा
त् यथापि तद्धितस्य तत्तो नायं पूर्वपक्ष इत्यपि वक्तुं शक्यं तथापि पूर्वेण प्राप्नोतीत्यादरस उक्तिः
तस्मादुदाहरणे थाल् नत्स्य ग्रहणं तत्र सादृश्यार्थके न समासंहत्वान्यत्राप्यर्थे प्रयोगे बाध
काभाव इत्यभिमानेनार्थे घटितं साधुत्वमित्यजानतोऽव्युत्पन्नसत्त्वे मानं चापश्यतः शङ्केय
मिति युक्तः प्रतिषेधवचनेत्यस्य प्रतिषेध उक्ते तद्वाचनसामर्थ्यादित्यर्थः एवञ्चाव्युत्पन्न

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

तेनासमासात् अत्र चेदमपि ज्ञापकं नच प्रकारवचनथालानिष्पन्नस्य यथाशब्दस्य सर्वथा
सादृश्यद्योतकत्वेन सूत्रोदाहरणासंभव इति सूत्रमध्यर्थाभिलिवाच्यं अत्र सूत्रे च व्युत्पन्नस्य
वीप्सायोग्यतापदार्थानतिवृत्तिबोधकस्य ग्रहणेनोदोषात् यथाशक्तीत्याद्युदाहरणोत द्रष्ट
क एव सः यद्यपि यथाशब्द उपमानत्वं द्योतयति इति सकलाभियुक्तोक्तेर्यद्धि शाब्दवा
नित्यादिशाब्दबोधोत्तरमुपमानदेवदत्ताभिन्ना उपमेयो यज्ञदत्त इति बोधः गृहीतविशे
षधर्म एव च साधारणधर्मः लक्षणामूलव्यञ्जनाजन्यबोधस्थल इवोभयोः शाब्दत्वंसु
वचं अतएवोपमानोपमेययोः समानविभक्तिकत्वसिद्धिः एवञ्च सर्वपदार्थप्राधान्याभा
वेन मात्राव्ययीभावप्रसक्तिस्तथापि प्रसिद्धत्वात् कारवचनस्यैवात्र ग्रहणेन तत्सामर्थ्या।
दृष्टिमुनीत्यादावि तदभावेपि समासः स्यादतो सादृश्य इति सूत्रे कृतं तत्रकृतेतु तद्भिन्न
स्याव्युत्पन्नस्यैवात्र सूत्रे ग्रहणम् नच यथावलमित्याद्युदाहरणे प्रकारवाचियात्वेन तस्यैव
ग्रहणमस्तु सादृश्यसम्पत्तीत्यनेनैव च समासोऽस्तु इदं सूत्रं च मास्तु एवं सूत्रे यथाग्रहणं च

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

दार्थः॰ अधीतइत्यस्यतुनसमासोन्तर्भावोमानाभावात् अन्यत्वंसाहित्यञ्चसहार्थः अन्त्यापि
ग्रन्थसहितमिति अग्निहासहेत्यलौकिकं नचतदधीतइत्यत्रसङ्गः वैकल्पिकत्वात्॰ यथासा॰
असादृश्यइतिच्छेदस्तत्रैववर्त्तमानइत्यर्थः तथाहरइति तथाशब्दस्यसादृश्यार्थकत्वेपिनस
मासः सदृशइत्युक्तेनियमेनप्रतियोग्याकाङ्क्षा॰ दर्शनात्सादृश्यप्रतियोगिवाचकेनैवतद्बोधका
व्ययस्यसमासत्वात् द्योतयतीति सामान्यस्यभेदको।योविशेषस्तद्रूपेप्रकारेयथालितियद्विशेष
वान्हरिस्तद्विशेषत्वंवाच्यतदाभिन्नोहरइतिबोधेयत्तच्छब्दाभ्यांतयोरेकत्वावगमेर्थादुपमानत्वप्र
तीतिरितिभावः सूत्रेपिसादृश्यशब्देनोपमानत्वमेवयथाल्सूत्रेसादृश्यस्यप्रकारशब्देनग्रह
णायत्सादृश्यवान्हरिस्तत्सादृश्यवान्हरइत्येवबोधस्यात्नेतुहरिसदृशोहरइति भाष्यात्तु।
सारित्यास्तुयथासादृश्यइत्यस्ययथाशब्दः सुबन्तेनसमस्यतेसादृश्यद्योत्येनेत्यर्थः यथा
शक्तियथावलमित्याद्युदाहरणम्॰ अतएवभाष्येऽसादृश्यइतिकिमर्थं यथादेवदत्तस्त
थायज्ञदत्तइत्युक्तं ननुसूत्रमेवकिमर्थमित्युक्तम् यथार्थत्वेनतुसिद्धिः सूत्रगृहीताव्ययेन

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

त्रेष्वत्र कृतस्य पूर्वत्रापकर्षणं वैचित्र्यापत्तेः अनुज्येष्ठं कार्य्यं कृतं अनुज्येष्ठं प्रशंसतीत्यादौ कार
णत्वेनान्वयात्परिनिष्ठितविभक्त्या समाससम्भवे इत्याह ज्येष्ठस्यानुपूर्व्येणेति आनुपूर्व्यं क्रमः पूर्व
मेलोत्यनुपूर्वमिति लक्षणगृहीताव्ययेनाप्यनुना समासः एतस्मात्तत्र प्रयोगात् युगपच्छब्देन तु
न समासः लक्षणगृहीतत्वात् अयथाप्यित्वार्थाव्ययत्र तदुक्तं नयन्नाह चक्रेण युगपदिति युगपद्
तेइति व्याख्यानात्सादृश्यइतिस्वार्थेऽव्ययमितिभावः संपत्तिसमृद्ध्योः पर्य्यायत्वमाशंक्याह
समृद्धेरिति धनधान्यादेरिति धनधान्यादेरित्यर्थः अनुरूपो योग्यस्यात्मनः समस्यमानोत्त
रपदस्यभावः प्रवृत्तिनिमित्तं क्षत्रत्वादिः सम्पत्तिरित्यर्थः सक्षत्रमित्यस्य क्षत्रियाणां योग्यं क्षा
त्रमित्यर्थः तृणमपीति साकल्यबोधकाव्ययेन समासः समासस्य नित्यत्वादस्वपदविग्रहो द
र्शितः तृणेन सहेत्यलौकिकं अपरित्यज्येति यावावयोगेचेति त्यक्ताद्योगस्य बोधः नत्वन्वे
ति तृणेन सह भुङ्क्ते इति बोधोऽत्रां यस्तृणानि भक्षयेत्स कथमन्यत्परित्यजेदिति प्रतीतेः सकलं भो
ज्यमतीत्यत्रैव तात्पर्य्यादिति भावः अग्निग्रन्थपर्य्यन्तमिति बहुव्रीहौ द्वितीयान्तो ग्रन्थोऽन्यप

२९०

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

क्रियान्तर्भावे लौकार्थो भावः अतिनिद्रू मासीदित्यादौ तथा व्यवहारविषयेति निद्राशब्दस्य ल।
क्षणेति बोध्यं शब्दप्रादुर्भावे त्यस्य शब्दविषयप्रकाशार्थेनाव्ययेन समास इत्यर्थः भाष्यप्रयो
गेति अचः परस्मिन्निति सूत्रे प्रयोगः एतद्भाष्यप्रयोगादेतत्सूत्रे तत्तदर्थबोधकपदघट
कतयागृहीताव्ययेन तत्तदर्थकेन नावेसमासः अत एव यथासादृश्य इति सूत्रे सादृश्यसं
पत्तीति प्राप्तौ नीति भाष्ये उक्तं यथाशब्देन तु भवत्येवोत्तरसूत्रारम्भादिति भावः ननु नित्य
समासत्वाद्वाक्यं दुर्लभमत आह प्रतिशब्दस्येति इदम्प्राचामनुरोधेन वस्तुतः प्रतिस्थानमि
त्यादौ षत्वाभावसंपादनेन साचरितार्था तस्मादर्थे मर्थम्प्रतिप्रत्यर्थमिति सरूपसूत्रादिस्थ
भाष्यप्रयोगात् यदा द्विर्वचनं तदा प्रतिशब्दस्य वीप्सावृत्तित्वाभावात्समासाप्राप्त्या वाक्यं
साध्विति तत्त्वे वक्ष्यमाणद्विर्वचनं तु न समासेन वीप्साया द्योतितत्वात् इति हपवादे सूत्रे केयटः प्रा
तिना तस्या उक्तत्वादिति तत्त्वे शक्तिमनतिक्रम्येति यथावत्प्रयोगे चेति त्का यथावत्त्वं च वोद्धम्
हरेः सादृश्यमिति हरिणा सदृशत्यलौकिकं वक्ष्यमाणेनेति अत्र सूत्रात्तो बोवेद्धि व्याघ्रे पथात्

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

विभक्त्यर्थादिष्विति॰ अत्र सुबन्तेनेत्यस्य समर्थेनेति विशेषणम् अत एव तदुत्तरं विभक्त्यर्थान्तर्भा
वेनैकार्थीभावः द्वितीयाश्रितेत्यादौ समर्थेन सुबन्तेनोपस्य समर्थप्रकृतिकसुबन्तेनेत्यर्थः
अत एव कष्टंश्रितस्येति पदनिष्ठविभक्त्या समासे पूर्वपदीयविभक्त्यन्तार्भावेणान्वयः अत ए
वेकष्टश्रितस्य धनमित्यादौ षष्ठीद्वितीयान्तं समर्थमित्यर्थान्तरत्वं तिर्भावेनैकार्थीभावादुक्ता
र्थेऽद्वितीयेत्याहुः हरिरिति फलाविशेषेप्यन्तरङ्गानितिन्यायप्रवृत्तिमभ्युपेत्येदं ग्रन्थः समा
नार्थत्वद्धनयनाच्चत्युत्तरमेवात्राधिशब्दप्रयोगः वचनेति प्रत्यासत्त्या पदविभक्त्यर्थयोगिम
त्वाहि विद्यमानार्थे समानार्थत्वद्धनयनाच्चत्युत्तरमेवात्राधिशब्दप्रयोगः समानाधिकरण्या
भाववाचकेनैव समासो यथा त्यादित्यर्थेनात्सत्त्वातेनाभावार्थनिराशशशशृङ्गादिशब्दा।
नामपत्र प्रागभावार्थेन चतेनसनः अत एवात्यययहणं चरितर्थ्यग्रहणार्थं तदुदाहरणं निहि
मेनिः शीतेमिति वस्तुत्वमेवयुक्तं अतीतत्वदर्थत्वाभावात् अतिहिममित्युक्तं तदतिशायस्य
वप्रतीतेः अत्ययशब्दस्तेः सत्त्वगृहीताव्ययत्वाच्चेतिदिक् सम्प्रतिन युज्यत इति वक्तोयुक्ते

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

पाश्रितत्वेन कथं स्त्रीप्रत्ययान्तत्वमुपसर्ज्जनत्वं। स्त्रीप्रत्यये तदादिनियमादिति वाच्यम् यस्य स्त्रीप्रत्ययान्तत्व
मानेयं तत्त्वमाश्रितं तदर्थं आश्रितस्त्रीप्रत्ययस्यानुपसर्ज्जनत्वमेवेत्यदोषात् प्रत्यासत्त्या तादृशानुपसं
र्ज्जनत्वस्यैव निषेधनिमित्तत्वात् अस्य चातिक्रान्तार्थंमप्रत्युपसर्ज्जनत्वेपि राजकुमारीत्येतदर्थं
प्रत्युपसर्ज्जनत्वमेवेति दिक् नाव्ययीभावा॰ अयं च स्यादित्यिमए वविद्रो ष्टरां नलुगभावस्य
तुनाव्यवच्छेदात् अतिदिशमिति ध य घ पि न पुंसकत्वेनापीदं सिध्यति तथापि चित्रगुरित्या
पर्थे मा वरुपके नगोस्त्रियोरित्यनेनापीदं सिध्यतीति तदुपन्यासः दिशाशब्दस्य शरदादिषुपा
ठेपि लिङ्गविशिष्टपरिभाषयात्र न टचूः समासान्तप्रकरणे लिङ्गविशिष्टपरिभाषाभावस्या
प्याप्तत्वे भाष्येउक्तत्वात् त्वावन्त दिशाशब्दोऽकारान्तप्रकृतिक एवेति मतेटचः प्राप्तेरेवाभावः
अमरस्वारस्याद्दिक्शब्देन विग्रहे तु नकृत्वः प्रयोजनं स्त्यादावेति अादिनेकविंशतिभार
द्वाजं सप्तगङ्गमित्यादि सङ्ग्रहः विभक्तौ स्यादेतीति विभक्तिशब्देन तदर्थो लक्ष्यते वचनश
ब्दः कर्म्मसाधनः प्रत्येकं सम्बध्यते विभक्त्यादयप्रचक्षतत्वादव्ययस्यैव विशेषणानि तदाह॰

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

ला०प्रा०

२७६

तसमासप्रातिपदिकान्तस्येवक्तव्यस्वरत्यदोष इति भाष्ये स्पष्टं तन्नाद्येवं भाष्यं अप्रधानमुपस।
र्जनमिति सम्बन्धशब्दावेतौ तत्र सम्बन्धादेतत् ज्ञातव्यं यत्प्रतिपदमप्रधाने तस्यैव ह्रस्वो नो भव
तीति यत्प्रथमानिर्दिष्टं तस्य तत्घटितसमासस्य सोऽप्रधानशब्दो नोऽनुवृत्तीति तदर्थः यथ
पितृकुकुटपूर्वीचितिद्वन्द्वे बहुव्रीहावित्र एकविभक्तौ तूपसर्जनत्वं द्वन्द्वः प्रथमान्तानामेवेति चार्थेष्ठ
न्द्र इत्यत्र वक्ष्यते एकविभक्तौ तूपसर्जनं ने सन्नाप्रधानार्थकस्यैवेति मेध्यते पि उद्भूतावयवभेदसमाहितं
प्रति मपरोपदार्थस्य तत्त्वमत्ति: सर्वत्र द्वन्द्वे त्वाहित्यमेव विशेष्यमिति चार्थे सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् तथापि
भाष्ये द्वन्द्वे नेति वचनाभ्यामन्तादोषः अत एव कुमारीमिच्छन् ब्राह्मणः कुमारीत्यत्र ह्रस्वो न प्रथमानि
र्दिष्टमित्यादेः प्राप्त्रीप्रत्ययस्यैवात्रोपसर्जनस्य ग्रहणात् अत एव गो वक्तव्यणीत्यादौ वक्तव्यणी शब्दस्य।
गुणशब्दत्वादप्रधानत्वेपि तदन्तस्य ह्रस्वो न एतद्धेतो ल्यप इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टं अतिराजकुमारिरित्या
दौ स्त्रीप्रत्यये तदादिनियमनिषेधात् राजकुमारीत्यस्य स्त्रीप्रत्ययान्तत्वे न च तस्यात्यर्थमप्युपसर्ज
नत्वेन कथं स्त्रीप्रत्यये तदादिनियमनिषेधात् राजकुमारीत्यस्य स्त्रीप्रत्ययान्तत्वेन च तस्यात्यर्थमप्यतु

रा०

२७६

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

त्याप्रयोजनवार्त्तिके ऽ नचेति तु तत्त्वखण्डनं भाष्यरीत्या त्वितद्ग्रन्थिरेवात्रेति बोध्यम् अन्यथा।
चित्रगुरित्यस्य विग्रहे द्वयोरपि नियतविभक्तिकत्वा किमपेक्ष्यं गोशब्दस्यानियतविभक्तिकत्वं स्यात्
एकस्यानियतविभक्तिकत्वे हि तदपेक्षमन्यस्य तत्त्वमित्याद्यं· समासापेक्षमनियतविभक्तिकत्वमेव।
युक्तमाश्रयितुमन्यथा सभार्य्य इत्यत्रोपसर्ज्जनत्वानापत्तिः सहशब्दस्याव्ययतया विभक्ति
मात्राभावेन लुकोऽनुत्पत्तेरेवान्वाख्यानेन चानियतविभक्तिकत्वाभावात्तदपेक्षानियतविभ
क्तिकत्वस्य भार्य्यपेत्यत्राभावेनोपसर्ज्जनत्वानापत्तिः मम तु समासस्यानियतविभक्तिकत्वात्तद
पेक्षं तत्त्वमस्त्यत्रापीति न दोष इत्याहुः गोस्त्रियोः अत्र स्त्रीशब्दः स्वर्य्यते तेन स्त्र्यधिकारोक्तचा
तुर्थिकप्रत्ययलाभः उपसर्ज्जनस्येति गोस्त्रियोर्विशेषणं प्रत्ययग्रहणपरिभाषया च स्त्री
शब्देन तदन्तग्रहणं ताभ्यां च प्रातिपदिकविशेषणात्तदन्तविधिरित्याह उपसर्ज्जनपद इत्या
दि· गोकुले राजकुमारीपुत्र इत्यादौ तु न दोषः महासंज्ञाकरणेन येन शब्देन समासविधौ
यत्प्रथमानिर्दिष्टं भस्यान्तत्रत्यैवोक्तरीत्या ऽ प्रधानत्वेनोपसर्ज्जनत्वात् प्रत्यासत्त्या तदन्तत्

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

ल० श०

२७५

सा

तितद्भावः पञ्चपसर्जनसञ्ज्ञा न्वर्थत्वादप्रधानस्यैवेत्युपसर्जनं पूर्वमित्यत्र कैयटस्तत्रैत्युक्तमेवेत्य
लम् प्रथमानिर्दिष्टमित्यतोनुवृत्तेः समासइतितदर्थोविग्रहपरमित्याह विग्रहेइतिनियते एकग्रहणाद
वधारणलाभ समासलाभइतिभावः निष्कौशाम्बिरित्युदाहरणे परिनिष्ठितविभक्त्यापिसमासेननिर
क्रान्तो निष्क्रान्तेनेत्यादिक्रमेण तस्यानियतविभक्तिकत्वपाकौशाम्बीपदस्यतदपेक्षयानियतवि
भक्तिकत्वादस्येनोपसर्जनत्वे हेतुत्वे परिनिष्ठितविभक्त्या समासेचेदमेवज्ञापकं अपेक्षस्तात्पुर
षेतुल्यार्थेतिसूत्रेभाष्ये· प्रथमान्तेनसमासइतिपक्षोप्यनेकमितिसूत्रेभाष्येइतिकेचित् परेतु
अनेकमितिसूत्रेभाष्येसमासार्थविग्रहेअन्यासत्त्वासमासापेक्षयानियतविभक्तिकस्यानेनोपस
र्जनत्वमुक्तं ततः कुमारीततकुमारीत्यत्र परिनिष्ठितविभक्त्यापिसमासस्यसत्त्वान्ततदपेक्षया
कुमार्य्यानियतविभक्तित्वमितिन तस्या उपसर्जनत्वमित्युक्तं चित्रगुरित्यत्रचगोपदस्यानेनोपस।
र्जनत्वमंगीकृत्यानेकग्रहणमन्यार्थत्वात् बहूनांसमासस्तुतद्धितार्थेत्यनेनोत्तरपदेद्विगुविधाना
त्ज्ञापकात्सिद्धइतिचोक्तं एवंचोत्तरपदेनपरिमाणिनेत्यपितत्र्व्याख्यातं अतिप्रसङ्गः त्वनभिधा।
नान्न तदुक्तमनेकवचनमुपसर्जनार्थंनचैकविभक्तित्वादिति वार्त्तिककृतान्वर्थत्वानुक्तेस्तद्री

२७५

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

तिभाष्यसिद्धान्तइतिबोध्यं यत्तुअर्थगताप्राधान्येनान्वर्थत्वेपिपूर्वकायादेर्नदोषोन्वर्थसंज्ञाहियत्र।
सोर्थः संभवति तत्रप्रवृत्तिनिमित्तापेक्षाः प्रवर्त्तन्तेऽन्यत्रतुविधानसामर्थ्यात्तन्निरपेक्षाः यथा।
त्वादीनांकर्मप्रवचनीयत्वेमितिप्रथमानिर्द्दिष्टसामर्थ्यात्सर्वादीनाम्प्रवर्त्ततेइति तन्नानिर्विकल्पस्यो
च्चारणासंभवेनतत्सामर्थ्यायोगात् प्राथम्यादन्वितार्थकत्वाल्लघुत्वाच्चप्रथमेवोच्यतेतस्यवक्तुं
शक्यत्वादित्यलम् उपसर्जनंपू. समासइत्यधिकृतेयोग्यताबलेनसम्बन्धाविपरीतलभ्यतेतदाह
समासेइतिनचतत्रैः कुमार्य्यादितिपरिनिष्ठितविभक्त्यासमासेकुमार्य्याअपिपूर्वनिपातापत्तिरेवे
तिवाच्यं षष्ठ्यन्तेसमासेर्थाभेदात् प्रधानस्यापूर्वनिपातइतिभाष्येतत्समाधानात् अर्थभेदात्
अर्थस्यप्रधानस्याभेदात् समस्यमानराजपदार्थेविनिरूपितसम्बन्धाभावात् अस्यषष्ठ्यन्तस्य
प्रथमानिर्द्दिष्टत्वाभावात्तन्नपूर्वनिपातइतितदर्थः अयंभावः षष्ठीत्यादिसूत्रेयेनसुबन्तेनसमा।
सस्तदर्थनिरूपितसम्बन्धाश्रयार्थकत्वमेवषष्ठ्याद्यन्तंगृह्यतेतदेवचतत्रप्रथमानिर्दिष्टमिति तदुक्तं
कैयटेनराज्ञः पुरुषस्येत्यत्रराजापेक्षयापुरुषः प्रधानमेवेतिनासौभिधीयतेराजापेक्षयातद्भवति।स्थि
तेइत्यत्रप्रधानस्यैवपूर्वनिपातइतिउक्तरीत्याऽप्रधानषष्ठ्यन्तमेवतत्रप्रथमानिर्दिष्टं प्रधानमि

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

भाष्ये गोवत्समाधानात् प्रकृते च राजनिरूपितप्राधान्यं कुमार्य्या इति न तदपेक्षोऽस्य पूर्वनिपातः
न चैवं पूर्वकायाद्यसिद्धिः कायनिरूपितप्राधान्यस्य पूर्वपदार्थे भावादिति वाच्यं समासशास्त्रस्य
प्रथमानिर्दिष्टशब्दगताप्राधान्यस्याप्रयोजनादोषात् समासशास्त्रे च प्रतिपदप्रधानं तं प्रति त
दुपसर्जनमित्यर्थात् भवति श्रितादीन्प्रति द्वितीयातथा सहयुक्ततृतीयान्तार्थस्य शब्दतुल्याध
न्यपितामावत्प्राप्राधान्येपि तत्समभिव्याहृतप्रथमाद्यन्तार्थे तदधीनत्वरूपाप्राधान्यप्रतीतिः अ।
तएव समकक्षयोरप्येकस्य परेणाक्षेपागन्तव्यमित्युक्तेः एवं दर्शिते प्रकृतेपि द्वितीयान्तं श्रिताद्यधीनं
तं विना समासाघटकत्वात् श्रितादिकं तु तं विनापि समासानारघटकमिति द्वितीयान्तस्य श्रिताद्यधी
नता एवमन्यत्राप्यूह्यं यच्छब्दस्य समासविधौ यत्प्रथमानिर्दिष्टं तत्प्रतितदुपसर्जनमिति वक्त
व्यमिति वार्तिकप्रत्याख्यानामतत्राप्यप्रवृत्तेः भाष्येऽपि यत्प्रथमानिर्दिष्टमप्रधानं तं शब्दं प्रति तत्प्र
थमानिर्दिष्टवाच्यं पदमुपसर्जनमित्यर्थस्यैवौचित्यात् अतएव पंचपदी इति भिन्नलिङ्गनिर्देशः
बहुव्रीहौ त्वेकविभक्तीत्येवोपसर्जनत्वमिति अनुपदमेव स्फुटीभविष्यति अन्वर्थविरोधाभावेन

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

प्रवक्ष्यामीति तिसृप्रथमायामात्सदृशीमित्यर्थेऽसाधुत्वात् इत्यन्यत्र विस्तरः एतद्योगविभागसि
द्धसमासस्य विशेषसञ्ज्ञानसमेव तत्तदधिकारेषु पाठात् जीमूतस्येवेति अत्र यथार्थत्वादिप्र
सक्तोऽव्ययीभावस्तु न तत्र तस्येवेति निर्देशात् अव्ययी अव्ययमनव्ययं भवतीति भवतेर्ल्लोउपसङ्ख्या
नमिति कर्त्तरि क्तः महासञ्ज्ञाकरणं प्राचामनुरोधात् योगो विभज्यत इति भाष्ये विद्वं न दृश्यते
अपदिशमित्यादिमानानां स्वरादिपाठादव्ययत्वे अपदिशेनेत्यादि तु चिन्त्यमेवेत्यन्ये ननु समासग्र
हणे विभक्त्यपप्रथमानात्वे आश्रीयमाणे कष्टं श्रितादौ श्रितस्य पूर्वनिपातापत्तिर्निर्दिष्टप
दस्याव्ययमत आह समासशास्त्रे इति समासविधायकशास्त्रे इत्यर्थः न च राज्ञः कुमारीं श्रितो रा
जकुमारीश्रित इत्यत्र द्वितीया श्रितेति सूत्रे प्रथमानिर्दिष्टत्वेन कुमारीशब्दस्य पूर्वनिपातापत्तिरि
ति वाच्यं अप्रधानमुपसर्ज्जनमिति शास्त्रान्तरोक्तमहासञ्ज्ञाकरणेनास्य तदर्थकत्वात् समा
सशास्त्रे प्रथमानिर्दिष्टमप्रधानत्वसमानाधिकरणोपसर्ज्जनवदिति वाच्यार्थे निष्पन्नेऽप्रधा
नत्वस्य च सम्बन्धिकत्वात् यम्प्रति यदप्रधानं तं प्रति तदुपसर्ज्जनसंज्ञमित्यवगतेरदोषात् इति

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

दायस्यविभक्तियहणोनाग्रहणात प्रथमयोः प्रत्ययोरेवग्रहणमाख्यातमिति उक्तं कैयटेने
त्यन्यत्रविस्तरइत्याहुः अनुव्यचलत इति अनोर्व्यचलदित्यनेनेवस्थाचलदित्यनेनापुग
पत्समासः अनुइति सुवन्तेन व्यचलदिति समुदायस्य समर्थत्वात् सुपेति इदं लक्षणम
धिकारेच अन्येफलन्तुदेवः करोति मातुः स्मरतीत्यादौ विशेषणसमासषष्ठीसमासयोरभा
वः सुपोधा अङ्गनिमित्तस्यसुपइत्यर्थभ्रमवारणायाङ्गस्य सुप इतिनोक्तं पूर्वनिपातइ
ति भूतशब्दस्येवेत्यर्थः अन्यथाविनिगमनाविरहेण प्रथमानिर्दिष्टत्वाविशेषादनिय
मः स्यादितिभावः अतनिर्देशादीदृशेविषये अवयवषष्ठ्यादेः सामर्थ्ये व्यपेक्षा वृत्तिः विस्प
ष्टपटुरित्यादावपि विस्पष्टादीनि गुणवचनेष्विति गणके बोध्यं न चहि विस्पष्टमित्यादिप
दत्वादिविशेषणमिति कैयटेस्पष्टं इवेनेति हतिनकीभुंक्ष्वरमानन्मातेवहितकारि।
णी मित्राद्यसाध्वेवतिङ्समानाधिकरणे प्रथमा अभिहितेप्रथमेति वार्त्तिकस्वारस्ये
नप्रथमापासत्त्वात्तत्रकारकविभक्तित्वोक्तिप्राभाव्यपेक्षावेक्षिप्रयोगएवप्रथमायाः

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

।हितं समाससंज्ञकमित्यर्थः समस्यते इत्युक्ते स्त्वबुधानां निवृत्तये :शब्दयो रनेन संश्ले
षः क्रियते इति व्युत्पत्तिपक्षे स्यादनुसारेण । सेद्धं वक्ष्यमाणं च सम्बोध्यार्थः प्राक्कडारात् इत्यतः
प्राग्ग्रहणमावर्त्तते तेन प्राक् समाससंज्ञका भवन्तीति तत्संज्ञास्तेनाव्ययीभावादिसंज्ञा
का इत्यर्थस्तत्पोल्लसमाविद्या इति भाष्ये स्पष्टं अन्यथा कडारत्वात्पर्यायः स्यादिति दिक् अत्र
सुबिति एकत्वं विवक्ष्यते तेन महिष्याश्रमात्पाश्चश्रीः मित्रस्यत्र सुबन्तसमुदायेन न श्री शब्दे
दैन समास इति कैयटादयः परे तु अनुवाद्यत्वादेकत्वाविवक्षैव किंच तद्विवक्षैव किंच तद्वि
वक्षायामेकेनैव केनचित्सुबन्तेन किञ्चिदेकं सुबन्तं समस्यत इत्यन्ये त्वन्यानि तस्मात् सुबित्या
दौ जातिविवक्षा एवं च पश्यत्वाकुः ग्रहणेन त्वाकुः समुदायस्य नत्रहणं त्वाङ्गस्य प्रत्येकं स
मासत्वात् एवं सुबन्तत्वादेरपि प्रत्येकं समासत्वेन सुबन्तादिग्रहणेन सुबन्तादिसमुदायस्य ग्र
हणमिति नोक्तदोषः स्पष्टं चेदं मनुष्यकृत्ससमर्थसूत्रयोर्भाष्ये तत्र समर्थ कैयटादीनां तु प्रमादः
अत एव विभक्तिश्चेति सूत्रे प्रतिप्रत्ययं विभक्तिसंज्ञेति पक्षे प्रथमयोरित्यादौ विभक्तिः समु

त्व

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

ग्रहणाच्च गतिर्गतावितिसूत्रे पदस्येत्यधिकारात्समर्थपरिभाषोपलक्षितेतिकेचित्ः स्वरसेन्तुप
दत्वेन वा यत्र साक्षादुद्देश्यता तत्रैव प्रवर्त्तते तेनान्यात दितरेत्यादौ नास्याः प्रवृत्तिः एकार्थीभा
वश्चालौकिकविग्रहकल्पते यथाशास्त्रादौ द्वितीया सामानाधिकरण्यं दृष्टालकारोपितकल्पना
तथात्रान्यपदार्थे समर्थग्रहणार्थे इत्यनुवादबलादस्य तत्र कल्पनेति। तस्याच्च शास्त्र विधायके
भाष्ये तस्याः प्रथमासमानाधिकरणेनार्थेनायोगादादेशानुपपत्तिस्तस्य ह्यापि प्रयोगाभावा
दित्याह। द्यादेशो सामानाधिकरण्यं दृष्टानुमाहन्तावश्यकृतेत्याचितत्र भवतीति। तत्र केचित्ः
सिद्धानां शब्दानामन्वाख्यानात्यचनं देवदत्तस्य श्येत्यादिप्रयोगदर्शनात्तस्या निर्वाहः प्रक्रिया
र्थोच्चिहितस्याः प्रथमासामानाधिकरण्यमनुमीयतेइति अत्रानुमाने सोत्रान्तुवाद एवाहुकल
लार्कः अत्र प्रक्रियार्थोच्चिहितस्येत्यनेनान्यस्यापि प्रक्रियार्थकल्पितस्यलोके बोधकत्वं सूचित
मित्यन्यत्र विस्तरः समर्थः किं पश्यकृष्णं श्रितोरामभित्यत्र कृष्णाश्रितयोः परस्परमन्वया
भावेनैकोपस्थित्यजनकत्वेनासामर्थ्यं सहसुपा। सुवामंत्रितमित्यतः सुवितिवर्त्तते सुवन्तस

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

सङ्ख्यानवगमोप्येकार्थीभावकृतः सङ्ख्याविशेषप्रकारेण तत्तदर्थभाने प्रत्ययरूपस्थितेस्तंत्रत्वात्
पश्यायघटाइत्यादितो बहुत्वेनैव त्रिचतुरादिव्यक्तीनां भानं न तु त्रित्वचतुष्ट्वादिना तथा बहुत्वजत्वादिनै।
कानेकव्यक्तिभानं तात्पर्यवशान्नत्वेकत्वबहुत्वादिना एवञ्चावकीनो वो व्याकीणा इत्यादौ सम्बोधन
त्वेनैव[illegible]कानेकव्यक्तिभानं नत्वेकत्वबहुत्वादिना विग्रहवा[illegible]क्येकवचनत्वारोपेणग्रहणात्तद्वि
मात्रेन तु तद्बोधः वृत्तिस्वभावविरोधादिति मञ्जूषायां विस्तरः गमकत्वादेव शिवस्य भगवतो भक्त।
इत्यर्थे शिवभागवत इति अयं शब्दोतिष्ठत्वभाष्यप्रयोगः यत्नु तत्र वृत्तावेव न तु शिवस्य भाग
वत इति वाक्यं साधु तत्र भगवच्छब्दादण् शिव पदेन भगवच्छब्दस्य समासस्तु गुणपदिदेवेति बोध्यम्
तत्त्वोपस्थितिस्तु समुदायशक्तिसाध्या एवञ्च कृत्प्रत्ययनये एवमिति सेन युक्तं महाबाहुः सुप
न्याइत्या[illegible]दावाला घनापत्तेः मतःसर्वे गत्याप्रयोगात्तु साधुतावयुक्तं तदुक्तं वृद्धैः जहत्स्वा
र्था तु तत्रैव यत्र रूढिर्विरोधिनीति अवयवार्थविरुद्धो यत्र समुदायार्थस्तत्रैवेति तदर्थः यथा गो
रथं कृष्णसर्पादौ परिभाषेयं· साच पदविधौ इति सत्रस्थत्वात् समासे गुलेः संग इत्यादौ समास।

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

श्री०ला०

२३१

काधिकयोगे तु अधिको लोकोहत्तो तिप्रपद्यमेव उपपदार्थ इति उपोधिकेचेतिकर्म्मप्रव
चनीयत्वम् ननु मामनु द्विश्य विनियोक्ष्यत इत्यर्थादित्र कर्म्मणि द्वितीयैवेति किं कर्म्मप्रवच
नीयत्वेनेत्यत आह गतित्वादिति तिङि चेति उदात्तवतीति तिङन्तेगतिर्निहन्यत इत्यर्थः अ
त्र तिङ्ङतिङः इति विघातस्य निपातैर्यद्यदीत्यादिना निषेधात् करिष्यतीति तिङन्तस्योदा
त्तवत्वमिति सर्वेष्टसिद्धः इति विभक्त्यर्थाः समर्थः पदविधिशब्दः कर्म्मसा
धनः शेषषष्ठ्या समासस्तदाह पदसम्बन्धीति पदविधिसहचरितोपि पदविधिशब्देन
गृह्यते अतएव सनन्तादावेकार्थीभावः पदविधिश्च समाससञ्ज्ञादित्तस्य चेन साम
र्थ्यं साक्षात् विशेषणमसंभवात् अत आह समर्थाश्रितइति सामर्थ्यं चाच्चेनम्पेक्षाव्या
ख्यानात् समासादिवृत्तिषु तस्याभावाच्च किन्त्वेकार्थीभावः सचविशेष्यविशेषणभावावगा
ह्युपस्थितिजनकत्वं संसृष्टार्थं समर्थमिति भाष्योक्तेः अतएव राजपुरुषेकदेशे राज्ञि स्फद्धस्यापा

२३१

दिविशेषणान्वयो नदेवतस्य उरुकुलमित्यादौ तु गमकत्वाद्भवत्येव वृत्तिः एवं राजपुरुषस्यादौ विशे

एरंएत्वाम स्याप्तिपदिकार्थएवस्यात् मलेनेति नक्षत्रेलप्युक्तः कालइत्यलोलुवविशेषइ
तिलुप् नक्षत्रेकिं पञ्चालेभुतिष्ठति जनपदेलुविति लुप् सप्तमीपञ्चम्यौ कालाध्वनो
रित्यतस्तदनुवर्त्तते तच्चपञ्चम्याविपरिणम्यते मध्यसावधिरूपसापेक्षतयाद्विवचना।
न्तेन समासः बोधस्तुशक्तित्वेन शक्तिद्वयस्यनतुद्वित्वेनेतिबोध्यम् ननुकर्त्तृरूपस्य
कारकस्यैकत्वाद्द्वन्द्वनिबन्धनमध्यव्यपदेशासम्भवोतआह शक्तिद्वयमध्येयादिति कर्त्तृ
त्वादिशक्तिरेवकारकंसाचक्रियाभेदेनभिन्नेति यद्यप्यवध्यवधिमतोः सजातीयनियमान्न
कालाध्वानौकारकमध्येसंभवतः तथापिशक्तिशब्देनतदाधारकालग्रहणान्नदोषः व
स्तुपवादोयं त्वानन्तरं कालवर्त्तित्वादिकं विभक्त्यर्थः शक्तिद्वयमध्यवर्त्तित्वंवस्तुसन्निमि
त्तं अधिकशब्देनेति कर्त्तरिक्तप्रत्ययान्ताध्याहृतशब्दार्थकाधिकशब्दयोगेलोकप्रसिद्धात्
षष्ठ्याम्प्राप्तायांज्ञापकादिमेइष्यतेइत्यर्थः तदस्मिन्नधिकमितिसूत्रेभाष्येतुउपश्लिष्टप
दाध्याहारेणोपश्लेषिकेधिकरणेसप्तमीत्युक्तं कर्म्मेति। क्तप्रत्ययान्ताध्याहृतशब्दार्थ।

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

धीरतो इतिसूत्रबोधितनिर्धारणस्य विभक्तस्यार्थत्वं संगच्छते उद्धृतावयवविवक्षायां तासामिति
बहुवचनं तिरोहितावयवभेदविवक्षया निर्धारणविषयेप्येकवचनं त्वसाधुरिति काशकेंधि
तिकृपादिति उक्तं भिद्यवोन्यपादिस्यादेतु सोत्रौनिर्दिष्टा इति नदाशयः द्वन्द्वः सामासिकस्य
चेत्यत्र समासलक्षणमध्ये इत्यर्थः समर्हेऽर्थे चेति ठक् पञ्चमीति यतश्च निर्धारणमित्यनुव
र्ततेविभागोत्रभेदः तत्रनिर्धारणे सर्वत्र यथाकथंचिद्भेदस्य सत्वेन विभक्त्यन्तरासामर्थ्या
त् यत्रभेद एव न तु केनाप्युपात्तरूपेणाभेदस्तत्रैवायं विधिरित्याह भेदएवेति अत्र पञ्चम्य
र्थोनिर्धारणविषयत्वात्पएव पाटलिपुत्रकावधिकनिर्धारणविषयामाथुरा इति बोधः
साधुनि· निपूर्वात्सुणाकर्म्मणीति प्रभेइत्यतःइगुपधलक्षणः कः अर्चैतेश्च भौवादिकाद्गुरो
श्चहलः इत्यप्रत्ययः अर्चीर्चौतादिकात्तु णासंश्रन्थेतिपुच्स्यात् यष्ठापवादोयं अप्रत्या
दिभिरिति लक्षणोक्तमितिसूत्रोपात्ताः प्रत्यादयः नक्षत्रेच लुपि राबेनलुसञ्ज्ञयालुप
प्रत्ययार्थोलक्ष्यते इतिबोध्यम् अधिकरणे किम् अद्यपुष्यः आसतितदनुवर्त्तो अन्त

एवं चात्रितयोपादानएवानिर्धारणप्रतीतिरिति गुणोत्तमइत्यादौ समर्थपदसामान्ये षष्ठी

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

स्वामर्थ्ये इति नोक्तं दीयते इति श्रुत्यत्वाद्दीयमानां शाद्रूपं दायमादत्ते इति सोपसर्गाद्दायाद।
न्नादत एव निपातनात्कः कगवादिकं च दीयमानेन्चेति नित्यमाकाङ्क्षत्वाहृत्तिः दायाद
शाप्दः स्वामिपर्य्यायइत्यन्ये षष्ठ्यास्येति शेषे षष्ठीत्यनेनेति भावः तात्पर्य्ये इति आसेवा
पंदस्य तत्र रूढेरितिभावः तात्पर्य्यं च तदेकव्यापारता आयुक्तयोगेऽधिकरणत्वविवक्षा
यां सप्तमी प्राप्ते सम्बन्धविवक्षायामत्र कुशलयोगे च षष्ठी प्राप्ते वचनं यतश्च जाति
गुणक्रियासंज्ञाभिरिति विशिष्टस्येत्यध्याहारः तद्विशिष्टस्य एकदेशस्य यतः स्वघटि
तत्समुदायात्स्वेतरसमुदायघटकव्यावृत्तधर्म्मकारणकं पृथक्करणं तथा च का त्वषष्ठी
त्यर्थः यतश्चेति वि॰ यस्य जात्यादिविशिष्टस्य स्वेतरव्यावृत्तधर्म्मवत्त्वेन बोधनं तत एव मा
भूत् षष्ठ्यपवादत्वं तत्सप्तम्यपवादत्वस्यापि संभवात् स्वघटितसमुदायावधिकस्वेतर
समुदायघटकव्यावृत्तधर्म्मकारणकपृथक्करणरूपनिर्द्धारणविषयोन समुदायावय
वो द्विजः श्रेष्ठ इति बोधः संसर्गघटककरणं च श्रेष्ठत्वादिरूपमेव प्रत्यासत्तेः अत एव नानि

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

समर्थ्यकादकर्त्तृसमर्थ्यकाच्च सप्तमी स्यादित्यर्थः सप्तम्यां च तदन्वयिक्रियावाचकाद्धातोरप्रथमा
सामानाधिकरण्ये शतृशानचावेव लक्ष्यलक्षणभावाविवक्षायामिदं सत्स्विति सतो
हि तरणक्रियाकर्तृसत्तासम्बन्धि असत्कर्तृकमासनमिति बोधः. स्वक्रियाधिकरणकालावृ
त्तित्वं सम्बन्धः असत्स्विति तरणक्रियाकर्तृत्वार्हाः तरणक्रियाकर्तृसत्तासम्बन्धत्वानर्हा
णां तदकर्तृत्वमत्र यद्यपि स्थितिक्रियाकर्तृत्वार्हत्वेनेदं सिद्धं तथाप्यसतां तरणक्रियानर्हत्वा
दिकमपि बोध्यविषयस्थितिभावः सत्स्विति तरणक्रियाकर्तृत्वार्हाणां तदकर्तृत्वमत्र असत्
स्विति तरणकर्तृत्वानर्हाणां तत्कर्तृत्वमत्र षष्ठी चानादरे इति विषयसप्तमी यस्य च।
भावेनेत्यनुवर्त्तते अनादरे गम्यमाने सति यस्य क्रियया क्रियान्तरं लक्ष्यते ततः सप्तमी षष्ठी
चेत्यर्थः कलितमाहानादराधिक्य इति लक्ष्यलक्षणभावः षष्ठ्यर्थः अनादरविशि
ष्टे प्रव्रजनं धात्वर्थः तत्र षष्ठी तात्पर्यग्राहिका अनादरश्च प्रव्राजनस्य पुत्रादिविषयक एवेति
भावः स्वामीश्वरा० शब्दपरत्वाद्विरूपाणामपीति नैकशेषः पर्यायानां संग्रहाय स्वा

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

द्वारैव क्रियान्वय इति व्युत्पत्तेः तत एवाक्षशौण्ड इत्यादौ समासः अत्रासक्त्यादिक्रियान्तर्भावेनान्वयो
धानानुभवात् क्रियाद्वारा सामर्थ्यमिति केचिदाहुस्तन्न युक्तं मूले वृक्षः कपिसंयोगीत्यादावतिक्रि।
यामध्याहृत्य तस्याः स्वकर्तृक कपिसंयोगि वृक्षद्वारा मूलवृत्तित्वाद्याधारत्वविशिष्टवृक्षस्य समूल
वृत्तित्वबोधेप्यत्रावयवे तद्विशिष्टवृक्षाभावप्रतीतेः कपिसंयोगे वृक्षद्वारा मूलवृत्तित्वबोधे याधारत्व
विशिष्टवृक्षस्य समूलवृत्तित्वबोधेप्यत्रावयवे तद्विशिष्टवृक्षाभावप्रतीतेः कपिसंयोगमेतदव
च्छेद्यत्वं फलतीति दिक् चकारादिति प्रातिपदिकार्थ इति शेषः त्रिधेति तत्र सकलावयवव्याप्तौ।
व्यापकाधारत्वं यथा तिलेषु तैलमिदमेव मुख्यमधिकरणमिति त्वाचीनसाधकतममित्यत्र
भाष्ये स्पष्टं उपसमीपश्लेषः सम्बन्धः तत्कृतमौपश्लेषिकं अत एव कोप्यगाच्चीत्यादावौ।
पश्लेषिके आधारे सप्तम्युक्ता संहितायामिति सूत्रे भाष्ये तत्राजादित्वसामीप्यमेव गादीनां
यत्कालउच्यते गवां दोहे आगत इत्यत्राप्यधिकरणसप्तम्येवेत्यन्यत्र विस्तरः आर्हतां कर्तृ।
त्वार्हतां तद्वैपरीत्ये आर्हतामकर्तृत्वेनार्हतां च कर्तृत्वे इत्यर्थः वाक्यचतुष्टयमेतत् कर्तृ।

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

ल० श्री०

२९६

के आयुष्यादियोगे चतुर्थीषष्ठ्याविरत्यर्थः अत एवैतदर्थकचतुर्थ्यन्तेन तु हितादिभिर्न स।
मासः उभयोरपि क्रियान्वयेन परस्परसामर्थ्यात् अत एव हितेन चतुर्थीसमासविधानं तद्योगे
चतुर्थीज्ञापकमित्याकरोक्तं संगच्छते अनुपदं वक्ष्याम उद्देश्यविधेयभावेनान्वयात् आशीर्विषये च
तथान्वयान्न समास इति तत्र वस्तुतोऽपि प्राप्तत्वादिपर्यालोचनेन लोहितोष्णीषा इत्यादौ तथा-
न्वयदर्शनात् भाष्ये तथान्वये वक्तुः साधुतायाः अनुक्तेश्चेति समासवादे मञ्जूषायां विस्तरः।
व्याख्यानाद्धिति स्वरेर्थशब्दः पृथक् भिन्नमिति भावः भाष्ये तु नैतद्दृश्यते इति बोध्यम् आधा-
रो। कारके इत्यधिकारात् क्रियाजनके एतत्स्वरूपावस्थितत्वादाधारः क्रियाया एव तत्रोक्तमिति तम।
स्वतंत्रपदार्थाभ्यां साक्षात्क्रियाधारयोः कर्मकर्त्रोः संज्ञान्तराभ्यां बाधात्स्वरूपपरया तदाश्रयस्य ग्रहणं प-
रंपरया कर्तृकर्मद्वारकैव व्याख्यानादित्याह कर्तृकर्मद्वारेति यद्यपि कालस्य साक्षात्क्रिया-
परिच्छेदकत्वं तथापि तदधिकरणत्वं कर्तृकर्मद्वारैव तथैवानुभवात् साक्षात्तदाधारत्वे चि।
आधारपदे स्वरितत्वप्रतिज्ञानात् स्वरूपाधारस्य ग्रहणं किन्तु साक्षात्तदाधारत्वे कर्तृत्वमेव तस्य स्यात्

२९८

कालः पचति भूतानीति वत् एवं च क्रियान्वयोऽप्यस्य कर्त्राद्यन्वयद्वारैव परस्परया कारकत्वे तस्य त

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

निरित्यौणादिके निः सच भविष्यति भविष्यति गम्यादयः इत्युक्तेः गामीति पाठे बाहुलकाद्वृद्धिः शतं
दायीति आवश्यकाधमर्ण्ययोर्णिनिः आवश्यके णिनावव्ययं निषेधः सत्वेत्राधमर्ण्यपदेन
नत्स्वत्रार्थोपलक्षणात् अत एवावश्यंहारीति निर्देशः संगच्छते तत्र त्याद्यावश्यके णिनिः नच तत्र भ
विष्यदर्थकत्वेन सिद्धिः वर्तमानेप्यावश्यकत्वबोधनस्यैवेष्टत्वेन भविष्यत एव तत्त्वाबा
धादिति वाच्यं वस्तुतो भविष्यतो बोधेपि तत्त्वेनाबोधात् णिनेस्तादर्थ्यकत्वाभावाच्च अत एवाव
श्यंकारी कटस्येति षष्ठ्युदाहृतं संगच्छते तत्र हि नान्येन णिनिः अवश्यपदोपादानात् किन्तु लुप्य
मानाविषये वृत्तिनव्याः कृत्यानां कर्तरि कर्मणोरिति नियमाच्छेविभाषा कर्मणि वस्तुर्थे कर्तृग्रह
णं अनुवर्तते इति निषेधो वं कर्तरि कर्मणि चकर्तरि वेति त्वनुभयप्राप्ति विषयमिति केयदाद
यः ब्रजन्मित्यत्र गुणकर्मणि वेष्यते इति विकल्पस्तु न कृत्याति तिङ्क्वे चरितार्थस्य तस्य दोग्ध्रव्या
गावः पयः इत्यनेन्यादौ गुणकर्मणा उक्तत्वात् प्रधाने चरितार्थेनेन पाल्यबाधात् तुल्यार्थैर्योगार
ति तुल्यत्वार्थैरित्यर्थः अत एवातुलोपमाभ्यामिति चरितार्थम् अत एव पर्युदासादनव्ययप्रयोग
एवेदं तेनेव शब्दयोगेन चतुर्थी चाशिषि आशीर्विषयक्रियान्वय्यर्थकात्तानिपादिकात्तद्धा

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

लं०श०

२६७

॥नपुंसके भावे क्तः ... नात्र तस्याप्यकर्मकेभ्य एवेदः अविवक्षितकर्मतयाऽकर्मकत्वेन क्तस्तु
॥हृत इत्यादि वृत्तिविषय एवेत्युक्तं एवं चेह हेः स्त इत्यादौ परत्वेन क्तोऽधिकरणे चेत्यनेन भावे क्त
॥शेषत्वविवक्षयैव षष्ठी साधनस्यावश्यकत्वेनेदं शेषत्वविवक्षया भाष्ये अस्याख्याते वार्त्तिके
॥न चानेन कारकषष्ठीनिषेधाविषयो शेषत्वविवक्षानेति वाच्यं तथापि शेषत्वविवक्षया भाष्योक्त
॥तस्य त्याख्याने तु अनभिधानात् क्तातिरिक्तविषयेन साधारणगुणे तिलक्ष्ये भाष्ये ध्वनितम् ।
। इदं तु न हि सति किंतु दाहरणं आलोच्य कुर्वन् नैतदस्ति कारकषष्ठ्या निषेधात् शेषषष्ठ्यां तु न ।
लतास्य कटमित्यर्थे नाम मध्यादित्याद्यर्थकमुक्तमितिपरे अधीयन्निति इङः धातोः शतृ ह्रा
लीति शतः द्विषन्निति द्विषोऽमित्र इति शता शेषषष्ठीत्विति इदं चिन्त्यमित्युक्तं परैः अकेनोः अ
त्र यथासंख्यं नेष्यते अकस्याधमर्ण्ये ऽसम्भवादाह भविष्य०त्यकस्येति वर्षशतस्य पूरक इत्या
दौ एतत्कर्मकयानन कर्त्तरि इत्यर्थके गपततो लक्ष्यन्ते ऽस्य यानका इत्यादौ च षष्ठी भवत्येव कर्त्तरि ।
मात्रार्थके ण्वुल् लृट् चावितित्वुलि पदान्तरसम्बन्धेन भविष्यत्वप्रतीतावश्यकस्य न त्रावल्नेः तुम
न्ण्वुलावितित्वुल् तु भविष्यतीत्यधिकृत्य विधानाद्भविष्यदर्थक एवेति भावः व्रजं गामीति गमेरि

२६७

हस्या। पि सत्त्वेन कृदन्ताच्छक्तियह प्रयोज्या। यस्य इति विषयत्वं क्रियाया। अस्त्येव भवत्येव षष्ठी
अत एव तद्धिते मा भूदित्येवोक्तं न तु तद्धिताधिक्ये इति भाष्येपि तद्धितस्य ये कर्त्तृकर्म्मणी।
तच्च मा भूत् कृतो ये कर्त्तृकर्म्मणी तत्रैव यथा स्यादित्येवोक्तं न तु तद्धिताधिक्ये इति भाष्येप्य
तद्धितस्य ये कर्त्तृकर्मणी तच्च मा भूत् कृतो ये कर्त्तृकर्मणी तत्रैव यथा स्यादित्येवोक्तं कृतग्र
हीति अत्र कर्म्मविशेषणस्य तद्रूपेण प्रागन्वयाविवक्षया ऽकर्मकत्वाद्भावे क्ते पूर्वादिनि
ति तद्धितस्तदन्तान्तु विशेष्यतद्वेतां कर्म्मयोगो भवत्येव तत्रोक्तरीत्या षष्ठ्यभावे नाभि।
हितस्याद्वितीया एवं रीत्या ऽसाधुत्वे ऽत्र भाष्यमेव मानं ब्रूते ऽपूर्वमिति उकारेण व्याख्या।
नात्तदन्तविधिर्व्यपदेशिवद्भावेनोकारस्यापि समाश्रंसेति अलोकेति तिच उश्स्तु चौ धातु
कत्वषपत पदेस्तुकत्वद्धिस्तत्वं कमेरिति उकान्तस्येति शेषः इदं च भाषायामेव भाषा।
यामिति भाष्योक्तः निष्ठेति एतदपवादतया भाष्यवार्त्तिकं पठ्यते नपुंसके भावे क्तस्य यो
गे षष्ठ्या उपसंख्यानं छात्रस्य हसितमिति इदञ्च प्रतिपदोक्तत्वान्नपुंसके भावे क्तः इति सूत्र
विहितक्तान्तयोग एव अत एव भावे नेदेशंमित्यादौ गत्यर्थाकर्मके नेत्यनेन क्तेनाने न षष्ठी

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

ल०श्रो०

भावात्कर्तुः कर्तृत्वाभावेन नकत्वस्त्यहे तुत्वसत्त्वात् धातोश्च द्विपे प्रत्ययाप्तिदुः हृतश्च
तद्धितपे प्रत्ययाप्तिः हृतश्च तत्र तिङ्ग्रेन न लोकेति निषेधात् कृद्योग एव भविष्यतीति किं
तेनेन न लोकेति सूत्रे कृद्ग्रहणस्यैव ग्रहणं तु अव्ययार्थस्य पे कर्तृकर्मणीति व्याख्यानेन नहि
द्वंउभयप्राप्ताविस्यत्र बहुव्रीहिस्तु एकार्थ्येहि इत्यादाविवान्यपदार्थस्याशाब्दत्वेपि व्याख्या
नाद्भविष्यति नच भेदिकादेवदत्तस्य पत्युः स्यवकापानामित्यादौ गुणाभवेत्तिचेन्न कृ।
त्यर्थे कर्त्रीति षष्ठ्यर्थे करोतीति कृदिति कर्तृपरत्वादिति वाच्यं तृतीयावत्तत्र षष्ठ्या अपि वि
नैव यत्नं सिद्धेरिति संक्षेपः तद्धितेइति तद्धितान्तशक्तिग्रहमात्रविषयक्रियायाः कर्तरि कर्म
णि च मा भूत् इत्यर्थः उदाहृतेषु सकर्मकप्रकृतिकभावक्तान्तस्येदृशा वृत्तिमात्रविषयता
याभाष्यसंमतत्वेन तस्य केवलस्य काप्यप्रयोगेण तद्धितान्तसमुदायप्रान्तेपे वक्रियायस्या।
यकत्वात् कृत्ग्रहणात् कृदन्तशक्तिग्रहप्रयोज्योपास्थितिविषयक्रियाकर्तृकर्मणोर्ग्रह
णं न चात्रेतथा तंदुलानां पाचकतवइत्यादौ च पाचकादेः पृथक्प्रयोगेण तच्छक्तिग्र

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

पकइत्यर्थकस्यधराहृत्लाध्यापकइत्यस्यसिद्ध्यर्थंमलोपबचनमारब्धंभाष्येऽन्यथा
समासेनसिद्धेतद्व्यर्थंस्यात् एतदेवभाष्येततः बष्ठ्यभावेपिमानमन्यथाबष्ठीसमास
स्यात्तृजकाभ्यांकर्त्तरीत्यादिनिषेधेस्तत्कसामर्थ्यापित्तप्रवृत्त्यातत्समासेनैवसिद्धेनलोप
वचनंव्यर्थमेवस्यादितिवोध्यं नचभिन्नपदत्वेपितत्याप्रयोगसाधुत्वार्थंमलोपबचन
मितिवाच्यं तथासतिवाक्येमलोपस्यबक्तव्यइतिवदेत् अतएवकेपदेनक्रियाविशेषणं।
दाहृत्यादयस्तत्रबेप्यधिकरणापात्समासाभावान्मलोपोविधीयतेरत्युक्तं सुखसुपेत्यादिस
मासोनसार्बत्रिकइतितदाशयइत्यलम् कृतकिमिति कर्त्तृकर्मभ्यांक्रियासन्निधाप्यते त
द्वाचीचधातुरेवकारकोन्वयपयोग्यताबच्छेदकरूपेतासाध्यत्वेनधातुभिरेवतदुपास्थितेः
इत्यापदस्यआधिकइत्यादौतद्धितान्तेनरूपेलोपाप्युत्तिरिति नतत्रकारकान्वयएतज्ज्ञा
प्यप्रामाण्यात् अतएवाहितूपादियोगेनकर्मादिसंज्ञा एतेनदेवदत्तेनग्रामोगत्वइत्या
दौबष्ठीनिवृत्त्यर्थंकृतग्रहणमित्यपास्तं अधिकारवाचीद्रोणेनेत्यत्रहेतौतृतीयाक्रियायोग

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

इतिकैयटः एवंच शेषइत्यनुवृत्त्यावार्त्तिकस्याव्याख्यानं वदेत तत्र तत्रषष्ठ्युप्याव्याख्यानेएव भाष्यतात्प
र्य्यम् द्वितीयाश्रितेत्यादिसूत्रस्य भाष्यन्तु वार्त्तिकरीत्या किञ्च यदा कर्म्मविवक्षितं भवति तदा षष्ठी
न भवति स्यातामपि हंभातामिति भाष्ये उक्तं त्वद्रीत्यादित्युपदा कर्म्मादि विवक्षितं भवतीति वदेत एवं।
होविदर्थस्येति सूत्रेऽपि तदसंबन्ध एव एवञ्च तद्योगे न कदापि तत्तीयादि शतं दीव्यतीत्यादि च।
सिध्यति अधीगर्थेत्यादौ चमल्लुकानुवर्त्तिरिति प्रदीपे भावयन्तु कर्त्तृकर्मणोः अत्र शेष
इति न सम्बध्यते तत्र वैयर्थ्यापत्तेः कृद्योगा षष्ठी समस्यते इति वार्त्तिकेन तत्र समासस्येष्टत्वा
त् कृतिरिति भावे क्तिन् कृत्त्वः कर्त्ता जगत इति कर्म्मेदम् कर्त्तृसाहचर्य्यात् कर्म्मापि धात्वर्थभे
देनान्वय्येव गृह्यते तेन स्तोकं पाक इत्यादौ न क्रियाविशेषणात् षष्ठी न किञ्च क्रियाविशेषणेन
स्तोकं पाचक इत्यादौ न समानाधिकरणतासमासो नापि सुप्सुपेत्यादिः सुबन्तार्थविशेष्येनान्वय
नाम सामर्थ्यात् द्वितीयाश्रितेत्यादेस्तु सामर्थ्याद्व्यपवद्धाके सामर्थ्ये प्रवृत्तिः द्वितीयाप्रकर।
णोक्तपदैर्नुमन्परीत्यावाला सामर्थ्यम् अनयैव प्रजनाय्य जितं मितिनिसूत्रे दाहृतं वच्यामभवतिनव्याख्या

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

तद्युक्तं न पितुस्तिङन्तमुदाहरति शतस्य दीव्यतीति यद्यपि पूर्वसूत्रे दिवम्पाठस्त्वात दर्थस्येति न्यकृतं श
क्यते तथापि योगविभाग उत्तरार्थः शेष इत्यस्यासम्बन्धार्थश्च विभाषोप॰ अत्रापि शेष इ
ति न सम्बध्यते तदर्थस्येति च वर्त्तते तदाह पूर्वयोगेति अत एव यत्राप्रविभाषेति नचेति सूत्रे भा
ष्येस्यार्थं कृत्वोर्थप्रशेषे किमिति दिवस्तदर्थस्येत्यादिना विच्छेदाद्धि कालाकार एव षष्ठी विधा
ने कृत्स्नमिति प्रश्नः द्विरह्नीति क्रत्वादिप्रमाणान्मण्डूकानुवृत्तिः स्त्रीकार्य्यं तूत्तरं अधीगर्थेति सूत्रे
कर्म्मादीनामविवक्षा शेष इति भाष्ये बहुवचनेनात्रापि शेषपदसम्बन्धबोधनाच्च वस्तुतस्तु क
र्मण्यपि षष्ठीविषये सूत्रोपात्तसकर्म्मकाणामकर्म्मकवद्वचनमिति वार्त्तिकप्रत्याख्यानाय शेष
इति वर्त्तते इति भाष्योक्तेः परेण शेषश्च क इति षष्ठे शेषषष्ठीति सूत्रोक्तं कर्म्मादीनामविवक्षा शेष
इति सिद्धान्तिनाप्यारितं नैतावता कृत्वोर्थेत्यत्र तत्सम्बन्धो लभ्यते किन्त्वेतज्ज्ञाप्यबलाद्दिवइति
सूत्रेपि शेषपदसम्बन्ध आवश्यकः अन्यथा वार्त्तिकरीत्या शतस्य दीव्यतीति भाष्येऽप्रयोग
स्यासिद्धिः अत एव वार्त्तिकव्याख्यायां अधीगर्थादयः शेषपर्य्यन्ताः कर्म्माण्युपपदे नोच्यन्ते

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

वकर्तृकाणां किं श्लेष्मणा ध्वोरहृग्माः श्लेष्मात्र न भावः सर्पिषो नाथनमिति सार्पिर्मे
भूयादित्याशासनमित्यर्थः जासीति जसु मोक्षणे इति दैवादिकस्य न ग्रहणं जासीतिनि
र्देशात् हिंसायामित्युक्तेश्च निप्रोपसृष्टो हनो नियहणः शब्दपत्वेपि सोत्रत्वात् हनेरदि
तित्वं चुरादिरिति घटादेस्तु न ग्रहणं दीर्घनिर्देशात् क्राथनमिति घटादेः क्रथेः क्राथे
रिति सर्वे निपातनात् वृद्धिरिति वृत्तिः परे तु एतत्सूत्रस्थ भाषाल्पा न्नाटसाहचर्याच्चाप
मपि चुरादिर्बोध्यः तस्याकृतिगणत्वात् निपातनस्य शेषषष्ठी सन्नियोगशिष्टत्वे कर्म्म
त्वेन विवक्षायां चोरस्य क्राथनमित्यस्यानापत्तिः सामान्येन निपातनेप्येतद्गुणसु ल
विषये क्राथं क्राथमित्यादेः क्राथपतीत्यादेश्चानापत्तिरित्याहुः समर्थयोरिति समप
र्थ्यापदसंशब्देन समासः शाकन्ध्वादित्वात्पररूपम्वा श्रालगापतानमिति आपस्य पक्षो
वैकल्पिकत्वान्नकृतः उदाहरणेसुनावेवेति नियमादपि न दिवः कर्म्मत्विषष्ठ्या
दिति शेषः इति चेत्र न सम्बध्यते व्याख्यानात् अत एव द्यूती वा ब्राह्मणा इति सूत्रं।
गामस्य तदहः सभायां दीव्य भूतित्यत्र नित्यषष्ठीप्राप्तौ द्यूती वाच्यमिति भाष्येउक्तं

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

त्यादि निमित्तादिप्रयोगे तेभ्यस्तत्समानाधिकरणाशब्देभ्यश्चेत्यर्थः किंनिमित्तमित्य
प्रश्यमानोद्वितीयान्तोच भावग्रहणादिति एवञ्च षष्ठीहेतुप्रयोगे सर्वनाम्नस्तृतीया चे
ति सूत्रे व्यर्थे इति बोध्यं षष्ठ्यतस० दिक्शब्दत्वात्पञ्चम्यां प्राप्तायामिदं ततः पश्चा
दित्यत्र तु सार्वविभक्तिकात्प्रत्ययान्तात्त्वतिः षष्ठ्यापीति स्पष्टं चेदं वक्ष्यो भाष्ये तु न दृश्य
ते विपरीतं षष्ठ्यतसर्थेति० सूत्रात्सर्वमेन पेत्यस्य पाठ इति लभ्यते इति पश्यन्विनेति
सूत्रे उक्तं हरान्तिकार्थैः पदपूर्वं कृत्वादिकं ततः षष्ठीत्यर्थः पञ्चमी चेति तस्या।
एव समुच्चयो न तु द्वितीयायाः तीयपयोरपीति भावः ज्ञोवि० अधीगार्थदयेशां कर्मणि
किं मातुर्गुणस्य मातुःकरणे वेतेन षष्ठ्याभावे समासो भवत्येव अतएवात्र सूत्रे भाष्ये ह्या
घ इति वर्ततेऽस्तु उक्तं प्रतिपदविधाना षष्ठी न समस्यते इत्यनेन षष्ठीसमासनिषेधात् एधो
दकस्येति एध इति पृथक्पदं दकशब्द उदकवाची रुजार्थानां रोगार्थानां धातूनामि
त्यर्थो व्याख्यानात् धातोर्भाववचनत्वाव्यभिचारात् भाववचने इति कर्त्तरि ल्युडन्त्य
त्यर्थो विवक्षितस्तदाह भावकर्तृकमिति रोगकर्तृकमिति च रोगो ज्वरादिः भा

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

ल०प्र०

२६३

कर्तृत्वादिशक्तिरूपेण बोधकत्वं तत्रापि तन्मूलके सम्बन्धे विवक्षिते षष्ठी तदाह कारके
ति स्वस्वामिभावादिरिति स्वत्वस्वामित्वसमूहः सम्बन्ध इत्यन्यत्र विस्तरः एवं सर्वत्र बोध्यम्
षष्ठ्यर्थस्य संसर्गविधयैव भानं कारकविभक्तिभ्योपि क्रियाकारकभावस्य संसर्गविधया भा
नमित्युक्तं सम्बन्धमात्रविवक्षायामिति सम्बन्धत्वेन भान इत्यर्थः पदार्थक्रियाकारकभा
वमूलकसम्बन्धस्यैव विवक्षायां न तु तद्विवक्षायामित्यर्थः कर्त्रादिपि तस्याविवक्षात्कस्य
च वर्त्तमान इति सूत्रे छात्रस्य हसितमित्यादौ भाष्ये स्पष्टं संप्रयोग सम्बन्धावच्छिन्नाधारस्या
न तस्या विवक्षा अत एव घटवद्भूतलमिति प्रयोगसाधकं मतुरस्त्वेः स्मिन्निति चरितार्थं
मिति तत्रैव भाष्ये स्पष्टं लोहितोष्णीषा इत्यादावपि लुप्तमत्वर्थे बहुव्रीहिर्बोध्यः एधोदकस्ये
ति एधः कर्तृकतृप्तिवादकस्योदकस्येत्यर्थः एधशब्दोऽदन्तश्च त्रिलिङ्गः कारके इति सूत्रे भा
ष्ये प्रयुक्तः एधाः पक्ष्यन्तीति लान्तः स्त्रीत्वोपि हेतौ षष्ठ्यपि इति हेताविति वर्त्तते हेतुहेतुमद्
भावेनेतरान्वय इत्यर्थः तेनात्र हेतुपदप्रयोगाभावे न षष्ठी हेतुवाचकादित्यर्थः निमित्ते

२६३

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

रित्स्वर्वनिपातकारणेच वीप्सानापत्तिरत एव कारणे चेति सूत्रे तृतीयासमुच्चयो नेत्याहुः क
रणेच स्तोककरणेच्च तृतीयायाः सिद्धत्वेन पक्षे पञ्चम्यर्थमिदं चकारस्तु तृतीयान्यतरस्या
मित्यनुकर्षणार्थः षष्ठीग्राप्याप्तिगतिवत् अद्रव्येति द्रव्याभिन्नाबचनेभ्य इत्यर्थः द्रव्य
पदेनात्र सर्वनामपरामर्शयोग्यं लिङ्ग निरूपितविशेष्यतावत्त्वं वा स्तोकशब्दो यद्धर्म्मावे
शात्तद्द्रव्ये स्तोकव्यवहारस्तद्धर्म्मपरः स च धर्म्मो ल्पादिशब्दप्रवृत्तिनिमित्तमेव शुक्लादिव
च्चैते धर्म्मवचनाः अपि शुक्लादिवच्चैते धर्म्मीकारणत्वं च परं पयोर्ईदृशार्थ एव च साधुत्वं त
त्र वक्तव्यादिति स्पष्टमनुगुणाः पदइत्यत्र कैयटे कारणे किं स्तोकं पचति असत्वभूतफलस
मानाधिकरणविशेषणत्वात् स्तोकशब्दस्यासत्ववचनमिति दिक् दूरांति॰ दूरांतिकार्थैः
षष्ठ्यन्यतरस्यामित्यतस्समुच्चयार्थका त्यपस्याङ्ग यहणानुवर्त्स्यैवोर्थाधिकारात्पञ्चम्याः
सिद्धे चकारो व्यवहिततृतीयार्थौ समुच्चयार्थौ व्याख्यानादित्याह चयादित्यादि प्रातिपदि
कार्थमात्रे इति व्याख्यानादितिभावः इतिपञ्चमी षष्ठीशेषे शेषउक्तादन्यः स च तत्त
द्रूपेणास्वत्वादिः सम्बन्धत्वेनरूपेणच कारकविभक्तीनां क्रियाजनकत्वसमानाधिकरण

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

पञ्चमीत्यर्थः प्रतिनिधिः सदृशः प्रतिदानं दत्ततुल्यमूल्यस्य वस्तुनः प्रत्यर्पितां
कर्तृवर्जितमिति कर्तृसञ्ज्ञारहितमित्यर्थः सत्त्वं च वस्तुसन्निमित्तं न तु तृतीया
वाच्यकोटिनिविष्टं हेतुभूतमिति तेन कर्तृत्वाविवक्षायां तृतीयैवेति भावः विभाषा
गुणेयोगादिति बाहुलकं प्रकृतेऽप्यस्तु न दृष्टेत्युक्तवार्त्तिकप्रयोगानुरोधोऽस्त्रियामिति।
प्रायिकमित्यन्ये धर्म्मादिति धर्मपदं त्वज्ञानेऽग्निमत्पदं स्वज्ञानविषये लाक्षणिकं बो
ध्यं समुच्चयार्थमिति इत्यपदं चेदं भाष्ये एतेनान्यतरस्यामङ्गीकारादित्यर्थकं पदद्वयमे
तदित्यपास्तं विकल्पविषये प्रथमासङ्गतेश्च परे तु द्वितीयासमुच्चयेन फलं विना।
वानन्विनावर्ष्यमित्यादौ स्त्रुते शब्दप्रयोग इव ततोऽन्यत्रापि दृश्यत इत्यनेन द्वितीयापि।
हेतत एव भाष्ये द्वितीयासमुच्चयो नोक्तः पञ्चम्यामधिकारे द्वितीया षष्ठी विषये प्रति
षेधो वक्तव्यः ९ दक्षिणेन ग्रामं दक्षिणाहि ग्रामस्येति तत्रकृतस्त्रस्य भाष्ये एनपा
द्वितीयेति सूत्रं षष्ठ्यतसर्थेत्यतः प्राप्तिति च लक्षितमन्यथा सोऽत्र क्रमत्यागेन स्यप्यविप

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

भवात्प्रभृति आभवादित्यत्र भवकालादिभक्ते अत एव भवावधिके मरणान्तकाले।
भवकालमर्यादापहृतिः सेव्य इति बोधः एवमप्यत्राप्पूर्वस्य मित्यत्र विस्तरेण ज्ञापका
दिति पञ्चम्यन्तेन समासविधानात् ज्ञापकादित्यर्थः अयं भावः यत्स्यरत्साहच
र्यात् तत्राऽपपरी वर्जनार्थौ कर्मप्रवचनीयावेव तद्योगे पञ्चम्यपाङ्परिभिरिति।
वचनात् लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषया परिनिमित्तकलुवन्तस्यैव ग्रहणाच्च प
ञ्चम्यैव सिद्धः समासः तत्साहचर्यादुक्तपरिभाषयोचाप्रवृत्तेरपदेनापि तन्निमि
त्तपञ्चम्यैव सिद्धः समास इत्यर्थः तद्धितः शब्देन पञ्चम्यन्तेन समासविधान
घातात तद्योगे पञ्चम्या अपि ज्ञापनार्थमिति इदमपवादिरिति सूत्रे भाष्ये स्पष्टं पञ्च।
मीति ज्ञापितमित्यर्थः तेन करस्य करभो वहिरिति सिद्धं प्रतिनिधिप्र० यस्मादिति पञ्चम्य
र्थः सम्बन्धः अस्मादेव निपातनात् षष्ठ्यर्थे पञ्चमी प्रतिनिधिप्रतिदानशब्दौ क
र्म्मक्रियाभावप्रत्ययान्तौ प्रतिनिधिप्रतिदाने च सम्बन्धिनी ततः कर्मप्रवचनीययुक्तात्

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

षष्ठ्यतसर्थेत्यत्र अतसुपग्रहणात्तस्याप्यरूपमात्रग्रहणप्रसङ्गे एवमत्र वत्तिस्तदेदं मास्त्विति त
त्वमिति भाष्येस्पष्टं दक्षिणाच्‌आमादिति दक्षिणस्यां दिशीत्यर्थे दाक्षिणा दक्षिणाहि च दूरे इ
त्याजाही षष्ठ्यतसर्थेत्यस्यापवादः अञ्चूत्तियोग इति अञ्चूत्त्यर्थे योग इति वार्त्तिकं अत्र व्या
ख्यानासंगतिरितिभावः एवञ्च तदर्थकारभ्यशब्दयोगेपि पञ्चमी यथा अवीचि
मारभ्य मेरुपृष्ठपर्यन्तो भूलोको मेरुपृष्ठादारभ्य ध्रुवपर्यन्तो ग्रहनक्षत्रतारगणा
विच्छिन्नोन्तरिक्षलोक इति पातञ्जलभाष्यप्रयोगः अञ्चूत्तीत्यस्य चावधिमात्रेप्यर्थः
आरभ्येत्यस्य तदर्थकत्वात् अवधौ च पञ्चम्यन्तार्थस्याभेदेनान्वयः तद्विशेषणत्वे
पिनक्षतीपा अञ्चूत्त्यर्थयोगे पञ्चमीति भाष्यकल्पबोधितवचनात् आरभ्येत्यस्य ग्रहो
त्वेत्यर्थेनावीचिमारभ्येत्यादौ क्षतिः पावस्तुतो वधित्वं तस्य समभिव्याहृतपदार्थनिरू
पितं गम्यमानक्रियापेक्षमित्यपादानत्वादेवात्र पञ्चमीति दिक् कार्त्तिक्याः प्रभृतीति विभक्तेरेव
वकालिकावधिके आग्रहायणी घटिते मासे कार्त्तिकीमादाय गते आग्रहायणीति बोधः

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

दानेरण्यतत्रापिसत्वात् अतएवघटाङ्गेद इतिसिद्धं तद्योगेऽप्यपादानत्वात् तस्यैव
सम्बन्धत्वेनविवक्षायां षष्ठीवाभेद इत्यपि अन्यशब्दार्थस्याक्षिप्यत्वात् तद्योगे एत
द्विधाने अतएवघटः पटोनेत्यादौ नपञ्चमी नञोभेदवदर्थकत्वेपि आक्षिप्तत्वात् घ
टादेकरत्वादित्वसाध्वेव अतएवेतरग्रहणं चरितार्थम् अतएवभाष्येऽर्थग्रहणंनोक्त
मित्याहुः आराद्दूरसमीपयोः एतद्योगे दूरान्तिकार्थैरितिप्राप्ते नन्वयंदेशवाचीन
दिक्शब्दोतआह दिशिदृष्टइतिशब्दग्रहणादितिभावः तेनरूढ्यादिविशेषवाच
काः पूर्वादयएवगृह्यन्ते नैन्द्रीककुवादयोव्याख्यानात् अञ्चवाचीतितद्वाचिपूर्वादि।
योगेऽवयववाचकान्नेत्यर्थः ज्ञापकस्यसमानजातीयापेक्षत्वात् अतएवास्मादपर
र्वोभागः कायस्येतिसिद्धं अवयवे [illegible] पूर्वत्वन्त्ववयवान्तरापेक्षयाऽप्रथमकालोत्पा
त्तिकत्वेनबोध्यं अञ्चूत्तरपदस्येति दिक्शब्दस्यसाहचर्यात् तस्यदिग्वाचकस्यै
वग्रहणं तेनसध्र्यङि.त्याद्यर्थेतत्रेतिभावः बाधितुमिति परत्वात्प्राप्तामित्यादिः यदितु

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

स्तानुदृष्टेरितिवार्त्तिकप्रयोगात् भुवः प्र॰ प्रभवनेप्रकाशः प्रग्रहणात्तदाधिकतोम।
पादानमित्यर्थः प्रभवोजलम् लेख्याज्ञान्महैतोपराक्रमे ज्ञानत्वचादिमत्वानर
तिविश्वः प्रकाशनइत्यस्यप्रयोगेतुनप्रथमप्रकाशत्वाभावात्तदाह तत्रप्रकाशात।
इत्यर्थः ल्यप्लोपइति ल्यवन्तशब्दाज्ञानेइत्यर्थः कर्मणीतिप्रत्यासत्त्याल्यवन्त
धात्वर्थस्येतिभावः प्रासादादितिकलेभ्योपातीतीत्यत्रैवबोधप्रक्रियात्रासनप्रोवि
षमविलोचनस्यवक्षइत्यत्र कर्म्मणः शेषत्वविवक्षयाषष्ठी वक्षइत्यस्यप्राप्येति
शेषः गम्यमानापीति विशिष्यतद्वाचकशब्दानुपात्तापीत्यर्थः कस्मात्त्वमित्या
दौफलेभ्योपातीत्यत्रैवबोधप्रक्रियाः अन्येन्त्यर्थेति तदर्थेऽपभेदवान् अतएव
घटाद्भिन्नइत्यादिसिद्धिः परेतुध्रुवमितिसूत्रेऽपायपशब्देनभेदस्यापिग्रहणात्तां प
ञ्चमीविभक्तेइत्यत्रविभागार्थकविभक्तपदेनभेदस्यैवव्याख्यानात् भिदिर्विदार
णेइत्यत्रभेदज्ञानविषयत्वमपिविदारत्वं एकत्वेनगृहीतस्यतथाबोधेबुद्धिवि।

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

स्वदर्शनाभावायेतिग्राह्निः इच्छामात्रस्याक्षेपलभ्यत्वइव विप्रियस्याक्षेपलभ्यत्वे
पिस्यादितिभावः प्रकृतेनान्तर्द्धिरितिन दोषः येनेत्यस्याभावे हि स्वकर्म्मकदर्श।
नाभावं यदिच्छतीत्यर्थे कर्त्तुरेवस्यादतस्तत् इच्छतीत्यग्रहणं किमिति अन्तर्द्धावित्ति
यत्कर्त्तृकदर्शनाभावं यदिच्छतीत्यर्थे कर्त्तुरेवस्यादतस्तत् इच्छतीत्यग्रहणं किमिति।
अन्तर्द्धौ सितियत्कर्त्तृकदर्शनस्याभावस्तदपादानमित्यर्थोऽस्त्वितिभावः सत्यपीति
अदर्शनेच्छयातदनुकूलव्यापारकरणादेव वदर्शनेसत्यपीत्यर्थः अन्यथाप
त्वदर्शनाभावस्तात्रैवस्यादितिभावः नियमेति उपयोगिशब्दस्य तत्रैव व[illegible]यमो
भस्त्रयाख्यादिः नटस्येति नटजन्यं श्रवणमितिबोधात् कारकत्वेनियमहर्वेकवि।
यावकृत्वाभावान्नेत्युक्तं जनिकः प्रकृतिरुपादानकारणं ब्रह्म च मायाशबलं
जगदुपादानकारणं वस्तो हेतुपदमप्युपादानकारणपरमेवेतिबोध्यं विभाषेत्येव
सिद्धेरिदमपादानत्वेन बोधार्थं तत्र हि गुणोऽस्त्रियामितिप्राधिकं बाहुल्यकं प्रकृते।

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

पराजेः असोढोस्मानि विषय: एकस्यैव धातोः कर्मकत्वे उदाहृतत्वेनैतत्र हन्तापतीत्यर्थे इति
अभिभवतीति तिरस्कारानुकूलो व्यापारो धात्वर्थ इति भावः प्रकृतिविघातइति भक्षणं संयो
गादिजनकव्यापाराभावानुकूलो व्यापार इत्यर्थः ईप्सितइति वारणार्थधात्वर्थफला
श्रयइत्यर्थः उदाहरणेचैतद्धात्वर्थजन्यव्यापारजन्यसंयोगादिरूपफलाश्रय
त्वाद्यवानामपादानत्वं ईप्सितइत्यनेन प्रधानाप्रधानान्यतरव्यापाराश्रयमात्र
स्याक्षेपः कर्मलक्षणेतुतमप्ग्रहणात् प्रकृतधात्वर्थप्रधानीभूतव्यापारप्रयोज्य
प्रकृतधात्वर्थफलाश्रयस्यग्रहणमितिभावः अन्तर्धौ अन्तर्धिरन्यकर्तृकस्वकर्म
कदर्शनानुकूलो व्यवहितदेशस्थितिरूपस्तद्घटकं यत्कर्तृकदर्शनाभावमिच्छ
तितदपादानमित्यर्थस्तत्फलितमाह व्यवधानेसतीति येनेत्यत्र कर्तृकर्मणोरि
तिषष्ठीनसोढत्वात् आत्मनइति प्रयोगसिद्धंमातुर्निलीयतेइत्यादावाक्षेपलभ्ये
च्छाबोध्या चौरानिति चौरकर्मकदर्शनेच्छाभावइति शाब्दोर्थः सचचौरकर्तृक

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

स्यैव धात्वर्थत्वे न कर्म्मसंज्ञापादानत्वस्याबाधः स्पन्दस्तु न विभागोर्थ इति विवक्षे स्पन्दतेऽश्वे
वचलतेस्त्वासनाच्चलित इति प्रयोगादस्यैव विभागार्थत्वं सार्थ्याष्ठीयते रुत्पन्नस्यार्थस्य धात्व
र्थप्रधानव्यापाराश्रयत्वेप्यपादाने चाहीयस्त होरितिज्ञापकात् कर्म्मत्र त्यवान्तराहीधातु प्रयो
गेपादानत्वे कर्म्मसंज्ञापाभ्बकर्त्तृपदं स्वतन्त्रोपलक्षणमिति कर्म्मतिलकारः लक्ष्येनत्या
न्यतेदेवदत्तस्त्यर्थः धावत इति क्रियाविष्ठस्याप्यश्वस्य प्रकृतधातूपात्तगत्यताविवक्षणात्
धावनस्याविवक्षितत्वाद्ध्रुवत्वं बोध्यं जुगुप्सेत्यादि जुगुप्सादीनां येद्विषयकत्वेन विवक्षा
तदपादानं तस्यैव विषयस्य क्रियाजनकत्वरूपकारके नाविवक्षायां सम्बन्धित्वेन च विव
क्षायां पापस्य जुगुप्सते इति षष्ठी भवत्येव सत्यभिधाने एवमुक्तालक्षणेनैव पिबोध्यं एवं धा
तूनां स्वार्थपूर्वक बोधविशेषजनकनिबन्धित्वलक्षणलपास्त्रतो वासिध्येदं वार्त्तिकमुक्तालक्षेत्रा
तिरुपन्यस्यापि यानीति भावेष्वेवस्पष्टं भयभीत्र्यार्थानां त्रार्थानाह भयार्थानामिति हेतुस्तती
वापवादोपस्मरणो इति भयार्थानां योगे कारकमपादानमित्यर्थः विरोधात्सर्वसंज्ञा
पवादोपमस्यादिति भावः

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

गपूर्वकः संयोगः पतत्यर्वृत्तिरिति बोधः वृक्षाद्भूमिम्पततीत्यादौ वृक्षापादानकवि
भागपूर्वकः संयोगानुकूलो व्यापार इति बोधः परस्परस्मान्मेषावपसरत इत्यादौ मे
षपदोपात्तयोरेव क्रियाश्रयत्वात्कर्तृत्वं परस्परपदोपात्तयोरेव विभागाश्रयत्वादपा
दानत्वं मेषपदोपात्ते तदविवक्षणात् संयोगानुकूलत्वाविवक्षायां विभागपूर्वकं।
यथा गामनपसरणं आत्मानमात्मनेत्यादावन्तःकरणाद्युपाधिकृतभेदव
तएव स्वरूपोपाधिकृतभेदाद्धर्मिमानाभावात् शाब्दलिङ्गिः तात्पर्यभानस्यैव वचस
त्याद्युक्तेत्यन्यत्र विस्तरः यत्वपरन्तु इति सृधातुना गतिद्वयस्याप्युपादानादेकनिष्ठं
गतिमत्त्वं प्रति तदितरस्यापादानत्वमविरुद्धमिति तत्र वस्तुतः तन्निष्ठव्यापारयोर्भेदविवक्षया सृधातुनानिव
न्नभेदस्यैव व्यापारस्योपादानादुभयोरपि तत्क्रियाश्रयत्वेन परत्वात्कर्तृत्वापत्तेः अत एवैकशो।
वस्तुत्वाभाव्यमुक्तं नचैवं तिङः स्तान्तैकशेषां स्वांशप्रयोजनयन्तिक्रियापारकत्वादित्य धनुषा वि
ध्यतीत्यत्र निस्सरत्स्वस्य मन्यबोधार्थत्वाद्धनुषोऽपादानत्वकारणत्वोभयप्राप्तौ परत्वात्कारणत्वं बो
ध्यं यामादपातीति अपातेर्विभागपूर्वकोत्तरदेशसंयोगानुकूलो व्यापारव्यधिकरणविभाग

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

व्यापाराश्रयत्वस्यात्रासत्त्वेन स्वतो ध्रौव्यस्याविवक्षेत्यसंगतेः सिद्धान्तेऽपि तदुक्तध्रु। स्याः
वपदार्थकथनमेवोचितमिति तदसंगतिश्च लोकसिद्धातिरिक्तेऽर्थे ध्रुवपदस्याप्रसि
द्धत्वेन गौरवञ्च अत एव शब्दादिस्वरसिकानां तदविवक्षाविवक्षणादित्यर्थः तस्मा
दपायेऽतीति विशेषणमिति यत् ध्रुवमवधिभावोपगमाश्रयत्वमिति तदतिरिक्तस्यावधित्वो
पयोगिव्यापारस्यानाश्रयं तदपादानमिति तत्त्वार्थः तत्रासादेरवधित्वोपयोगित्वाप्र
पतेः न शङ्क्या वृक्षात्पतनमित्यादौ तस्यासत्त्वान्न तदुपयोगित्वं तस्य प्रकृते विद्यमानस्या
विवक्षितत्वान्न तदुपयोगित्वं तस्येत्युक्तं ध्रुवमपायेऽत इति तु वृक्षस्य पर्णम्पततीत्यादौ
वस्तुतत्त्वस्य पर्णाद्यपातनजनकत्वात्तत्रापादानत्ववारणाय एवञ्चापायेऽत इति कारके
इत्यस्य क्रियाजनकत्वेन विवक्षित इत्यर्थे तात्पर्यग्राहकं चोध्यं ध्रुवग्रहणं तु का
कान्तागतमिवापादानस्यावधिभावोपगमातिरिक्तव्यापाराभावबोधनायेत्याहुः अ
पादानत्वप्रकारकश्च प्रकृतधात्वर्थविभागाश्रयत्वसमानाधिकरणतेति अपादानसमभि
व्याहारे विभागोऽपि धात्वर्थ इति बोध्यम् एवञ्च वृक्षात्पततीत्यादौ तदपादानकविभा।

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

तीत्यादौ न स्पष्टं चेदं भाष्ये उत्पद्यादिति उत्पद्यं सन्नुत्पद्येत्यर्थः इष्यत इति न त्वाकान्ता।
इत्यर्थः उत्पद्येनेति गन्तुमशक्त इति शेषः इति चतुर्थी ध्रुवम० ध्रुवं स्थिरं अपायो
विभागजनको व्यापारस्तेन दनाश्रय इति यावत् विभागश्च न वास्तवसम्बन्धपूर्वको वा
स्त एव किन्तु बुद्धिपरिकल्पितसम्बन्धपूर्वको बुद्धिकल्पितोऽपि माथुराः पाटलिपुत्रके
भ्य आढ्यतरा इत्यादौ बुद्धिकल्पितसम्बन्धपूर्वकापायाश्रयत्वेन भाष्ये पञ्चमीसाध
नात् कर्तृत्वात्तापायध्रुवमिति अन्यथा कर्तृसंज्ञाया इयमनपवादः स्यात् अपायवि
षये यत्कारकं तद्रूपक्रियानन्तरं तदपादानमित्यर्थे संभवात् कर्तृसंज्ञा तु पचत्यादि
योगे चरितार्था हरिरप्याह अपाये यदुदासीनं चलं वा यदि वाऽचलं ध्रुवमेवातदावे
शादिति स्पष्टं चेदं केयटादौ भाष्यानुसारिणस्तु एवं हि त्रस्तादश्वात्पतितो धावतः पति
त इत्यादौ ध्रुवत्वाभावादपादानत्वं न स्यादित्याशङ्क्य ध्रौव्यस्याविवक्षितत्वमत्र प[illegible]तः
सतोऽप्यविवक्षा भवतीति समाहितं भाष्ये तदसंगतं स्यात् त्वदुक्तध्रुवत्वस्य पतत्यावश्य

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

र्थे विशेषणं तयोरकं यत्कर्म्मेत्यर्थः तेन वुभुक्षयच्छ्यन्नमुत्थीन तिरस्कारश्च व्याख्यानाद
पकृष्टनिरूपितो यमेयत्वस्याप्यभावरूपउपमेवेत्रगृह्यते तत्त्वपकृष्टसादृश्यरूपः तत्र
तीतिश्च नन्सममभिव्याहारएवतत्तत्तुल्यमपितन्मनमेवेत्यर्थः तत्तोयमत्याग्रेनन्दनो।
वीत्यादौ नमोध्याहारस्तदाह नत्वोत्तत्तमिति कर्मात्रचतुर्थ्यर्थः श्यनेति नतु यकाव्या
ख्यानादितिभावः श्यन्नत्पलक्षणं तेनलिङादावपि भवति तदुक्तं यन्नाह तानादिकवा
गेनेति नौकाकेति भाष्येषेषु प्राप्तिभुनेष्यते तेनावादयोमविष्यन्तीइति येष्विति वहुवचने
नवत्युदाहरणेबलेन चैष्वेवानिषिद्धनिर्त्तोपइतिभावः गत्यर्थ कर्म्मात्राबापिचतुर्थ्यर्थः
गत्यर्थे किं ओदनम्पचति कर्म्मणीति किं अश्वेन गच्छति चेष्टायांकिमिति धात्वर्थस्य
क्रियारूपत्वात्प्रश्नः शारीरक्रियायाएवग्रहणमित्युक्तम् पन्थानमिति अध्वशब्दो
र्थपतेव्याख्यानादितिभावः अधिष्ठितइति शब्दप्रयोगसमकालिकगन्तृव्यापारेण
न्यफलाश्रयइत्यर्थः अध्वपदेनगन्तव्यप्राप्योर्थेउच्यते तेनगन्तव्युक्तास्त्रियांस्त्रियंगच्छ

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

स्त०प्र०

२५६

सेवकर्त्तृत्वस्यबोधइतिनतद्बोधावृत्तिः नमस्करोतिदेवानिति उत्कृष्टनिष्ठापः स्वनिष्ठा
पकृष्टत्वबोधस्तदनुकूलव्यापारद्रूपनमस्कारफलस्यतादृशबोधस्याश्रयतयादेवानां
कर्म्मत्वंत्वशब्देननमः अपोक्तानमःशब्दस्यसाक्षात्प्रभृतिपूर्व्वादिषुवापाठेनगति
त्वात्तत्वेएकस्याएवोपपदविभक्तित्वेकारकविभक्तित्वेचावैन्यायइतितुनयुक्तं नमस्य
तिदेवानित्यत्रेतत्पदीभावोपन्यासपरभाष्यविरोधात् सहयुक्तेइत्यादिसूत्रस्थभाष्यवि
रोधाच्च अलमिति अलमित्यनेनपर्य्याप्त्यर्थानांग्रहणंव्याख्यानादित्यर्थः तत्रज्ञाप
कमप्याह तस्मैप्रेति षष्ठ्याअपिसाधुत्वेवीजंसएषामिति आशीर्विवक्षायामिति
आशीर्विषयत्वविवक्षायामित्यर्थः स्वस्त्यर्थः कुशलंमङ्गलंवा स्वस्तियोगेचतु
र्थ्याअवकाशः स्वस्तिनाल्मापाल्मीतितत्वकथनं कुशलार्थैराशिषीत्यस्यावकाशः
स्वस्तिभिन्नाः कुशलार्थाः स्वस्तिशब्दोनाव्ययमपि प्रतिगृह्णामितेधध्येतुकुम्भा
र्थैविशेषतः स्वस्तिर्भवतुमेनित्यंसुतंवानुत्तमं तथ्वेतिभविष्योत्तरेप्रयोगात् मम्पक

२५६

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

।तेः पित्रोमित्यादौ अप्रयुज्यमानभक्षणक्रियाकर्म्मेति। चतुर्थी वा तुमर्थक्रियार्थोपपदस्येति तुम
।र्थात् तुमन्नन्तार्थेन तदर्थो लक्ष्यते सोऽर्थो यस्येत्यर्थः इति सूत्रे तेनेति भावे प्रत्ययो वाच्यते तेन क्रि
यार्थे क्रियोपपदे भविष्यति लृट् स्मिन्नर्थः यागाय यान्ति यागफलकं यानमित्यर्थः उपपदविभक्तेरिति
वाचनिकमेवेदं भाष्ये पठितमिति केचित् ।क्रियाकारकयोस्सम्बन्धो नारूढः उपपदार्थेन तु यत्
किञ्चित् क्रियाकारकभावमूलकः सम्बन्ध इति तन्निमित्ता विभक्तिर्विहितेति अन्ये तान्तावेतेति
सूत्रे कैयटः अन्ये आहुः एवं सति नमस्यति देवानित्यादौ नमः पदार्थे क्रियाकारकभाव [illegible] मे
वमन्वये परत्वाच्चतुर्थीमाबाधित्वा एतेन वारणात्स्यभाष्योक्तस्यासंगतिः एतेन प्रधा
नत्वात् क्रियायास्तत्सम्बन्धनिमित्तकत्वेन बलवत्त्वमित्यपि परास्तं कारकविभक्तित्वे
च क्रियाजनकत्वसमानाधिकरणकर्त्रादिषट्कान्यतमार्थकत्वम् अन्याभिहितानुक्
तकर्त्राद्यन्यतमार्थत्वमप्रथमायाः अपि अभिहिते प्रथमेति वार्तिकस्वारस्यादतः प्र
थमापि कारकविभक्तिरिति बोध्यं [illegible] णादित्यादौ हितादेरिव देवः पचतीत्यादावुभाभ्यामेव

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

श्रोघ्यामित्यादिशब्दैरितिशेषः शपतेति करणस्यैव सम्प्रदानत्वेन भानमत्र शपतव्यापारश्च तान
द्रूपएवेतिबोध्यम् तादर्थ्ये तादर्थ्यमुपकार्योपकारकभावरूपः सम्बन्धः यदा तादर्थ्यस्य स
म्बन्धत्वेन भानं तदा षष्ठी गुरोरिदं गुर्वर्थमित्यत्र भाष्ये स्पष्टम् क्लृपीति सप्तमी अर्थग्रहणाच्चात्र
सम्पत्तिरुत्पत्तिः क्लृप्यर्थकधातुयोगे उत्पद्यमानेऽर्थे वर्त्तमानाच्चतुर्थीत्यर्थः हितयोगेच चास्तु
त्वयोगेपि क्रियार्थोप० क्रियार्थः फलं यस्य तत् क्रियार्थं तेनस्य वाचकं लक्ष्यते क्रियाफलका
र्थवाचकमुपपदं यस्य स्यर्थः सोऽर्थश्च प्रत्यासत्त्या क्रिया[illegible] एव स्यान्निशब्दश्चाप्रयुज्यमान।
वाची वैयाकरणानां निकाये प्रसिद्धः क्रियार्थक्रियोपपदत्वं च तुमुनादेरपि स्यादाह क्रियार्था क्रियार
र्थाक्रियेति फलेभ्यो यातीत्यादौ फलकर्मकाहरणफलकं यानमिति बोधः यथावाक्येकदेशान्वयो
गस्यलोपविशापितडीति स्याद्येतस्यैव पदस्यसमुदाये वाक्यार्थशक्तता तथाऽपि समुदायस्याहरणा
घटितोक्तार्थशक्तिरेतच्छास्त्रबलात्स्यादिति न दृत्युक्ते सत्त्र्योगेनेतिबोध्यम् अयमेवार्थोध्याहा
रः नमस्तुभ्यं नसिंहायेति नमः स्वस्तीत्यनेनतु बाधितः उपपदविभक्तेरिति न्यायेन द्वितीयाप

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

धर्म्मोहाभ्यां मिद्धा विषयत्वाभावात् क्विपया यमित्यनेनाऽन सिद्धिः न हि कुपिः कुप्य
तीति भाष्येण शब्द्यकोप एवं क्रोध इति कुपेस्तदर्थत्वाभावेन न तद्योगे इदं कुप्यति कस्मै
चिदित्याद्युदाहरणे उपसर्गयोरित्यस्यार्थमाह सोपसर्गयोरिति वैयाकरणानिकाः
एवमेतदर्थकत्वेन प्रसिद्धः पूर्वसूत्रापवादोयम् यदीयइति यदीयशुभाशुभमस्य च
न्धीत्यर्थः राधीक्ष्योः प्रश्नविषयपर्य्यालोचनमर्थः कर्म्मणः प्रश्नविषयस्य।
धातुत्वार्थेनोपसंग्रहादकर्म्मकावेतौ अत एव पश्यन्त्यधो कर्म्मकादेवेत्युक्तेः कृष्णसं
प्रश्नानं शुभाशुभपर्य्यालोचनमर्थः प्रत्याङ्भ्यां आख्यानात् प्रत्येकं निमित्त
त्वमित्याशयेनोदाहरति गां प्रतिशृणोतीति अनयोः प्रवर्त्तनापूर्वकोभ्युपगमोर्थः।
तत्र विप्रस्य कर्त्तृप्रयोजकत्वेन हेतुत्वप्राप्ते वचनम् अनुप्रतीति भिन्नमप्यदं लुप्तप
ञ्चम्यन्तं गृणइतिश्नान्तानुकरणात् षष्ठी शंसितुः शंसनविषयहर्षानुकूलव्यापा
रानुकूलोत्साहनमनयोरर्थः पूर्वव्यापारस्येति शंसनेस्येत्यर्थः श्रोत्साहयती
ति

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

रपन्तास्यग्रहणं व्याख्यानात् भक्तायेति ।प्रियमाणं स्वरूपेणावतिष्ठमानं मोक्षं हरिः प्र
युक्तेत्यर्थः प्रेरणापा भक्तास्तित्वेऽभावात् तस्यापि प्रेरणाजनकत्वेन कारणत्वमेवोध्यं
अवश्यपदेपत्वेन मोक्षेपि स्वरणत्वमेवोध्यं अकर्षविवक्षायामिति फलाश्रयत्वेनावि
वक्षायामित्यर्थः पात्वादिति इदं सूत्रं विषयतया क्रियाजनकत्वमात्रविवक्षायां च
रितार्थमितिभावः पुष्पसम्प्रदानिके चेति चतुर्थी समभिव्याहारे बोधः कुमार्याश्व
कान्तस्यत्वस्यन्तिस्य रुपन्तिचेत्यत्र क्रियासम्बन्धित्वमात्रविवक्षायां षष्ठी अन्ये तु भो
गायेत्यध्याहृत्यकान्तायेतिविभक्तिविपरिणामेन बाव्याख्येयमित्याहुः स्पृहधातुरि
च्छामात्रवाची फलावच्छिन्नेच्छावाची वाऽऽद्ये सम्प्रदानत्वमन्त्ये कर्मत्वम् ईप्सितत्वं
धात्वर्थजन्यफलाश्रयत्वं ननु फलस्य धात्वर्थत्वपर्यन्तमाग्रहः कर्मसंज्ञोपानुप
घातात् भस्त्रायोक्तं भार्यामीर्ष्यतीतिनात्र भार्यां प्रति कोपः किन्तु परैर्दृश्यमानां तां न
सहत इत्यपि एवं चात्र न कोपे न्नेषा किन्त्वन्यपुरुषदर्शनजन्यैति भावः हरेः क्रो

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

कर्तृक इति अभिलष्यतिकर्तृरूपेणयान्यदभिलष्यति कर्म्म तत्कर्तृक इत्यर्थः यत्किं
चिद्विषयकप्रीत्यनुकूलव्यापाराश्रयो भिलष्यतिकर्त्ता हरिर्भक्तिमभिलष्यतीतिप्र
त्ययात् यत्किञ्चिन्निष्ठप्रीत्यनुकूलः प्रीतिव्यधिकरणो यो व्यापारस्तदाश्रयो रोचतेः
कर्त्तेति अभिलषतेस्तच्छब्दत्वाभावान्न तद्योगे सम्प्रदानमिति भावः स्वादुहरिनिष्ठे
ति षष्ठीति न च प्रीयमाणपदाभावे सूत्रस्य क्रियामात्रविवक्षायां सम्बन्धान्त
राप्राप्तिविषये चारितार्थ्येन परत्वादधिकरणसम्बन्धबाधसिद्धेः कथमेतदिति वा
च्यं देवदत्ते रोचते इत्यस्याप्याप्ते रित्याशयात् तत्सत्वे तु अस्य कर्म्मसंज्ञापवादत्वान्न
दोषः गोपीस्मरादिति श्लाघादेः स्तुत्यादिनाबोधनमर्थः स्मरादिति हेतौ पञ्चमी स्तुत्या
मानुरागं कृष्णं बोधयतीत्यर्थः स्तुतिश्च कृष्णस्यैव एवं ह्नुत्यास्थानुरागं कृष्णं बोधयती
त्यर्थः कुतिः सपत्न्यादिभ्यः कृष्णस्यैव एवं स्थित्याशपथेन च कृष्णं बोधयतीत्यर्थः
ईप्सितमानपदेत्यर्थः कर्म्मणः सनन्तोत्कर्म्मणि शानच् ॥ धारेरु० ॥ धृञ् ॥ वस्थानेइति

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

त्वकर्म्मकविषयेसावकाशान्नचकर्त्तुः कर्त्तृत्वाभावेकथंयोगः कर्म्मत्वंकर्म्मसंज्ञायांक
र्त्तुर्यहतास्यस्वतन्त्रोपलक्षणत्वात् अतएवसार्थाद्बीयतइत्यत्रकर्त्तुरपादानत्वेपिकर्म्म
णिल्लकारः सिद्धः ननुकर्म्मणोत्युक्तोवकर्म्मकक्रियोद्देश्यस्यसम्प्रदानत्वंनस्यादतआ
ह क्रिययेति कर्म्मरहितक्रिययेत्यर्थः सकर्म्मकेषुकर्म्मसंज्ञाअस्याबाधिकेत्याश
येनाह पत्येशेतइति नचदानादीनांतदर्थत्वात्तादर्थ्येवसिद्धंकिमनयासंज्ञयेतिवा
च्यम् दाशगोघ्नोसम्प्रदानइत्यर्थत्वात् तत्सम्प्रदानंकन्यादानमितिबोधार्थन्तदावश्य
कत्वाच्च अतएवतादर्थ्येचतुर्थ्यांदानकर्म्मणोगवादेः सम्प्रदानर्थ्येपिदानक्रियाया
स्तादर्थ्याभावेनचतुर्थ्यन्तादर्थस्यदानक्रियान्वयानापत्तिरितिहेलाराजः तादर्थ्येच
तुर्थ्येवसिद्धेचतुर्थीसम्प्रदानइतिसूत्रं [illegible] हृच्छपर्यानामित्यादिविषयेचतुर्थ्यर्थमि
तिभाष्येस्पष्टं श्रुनेति कर्म्मत्वतीयार्थः [illegible] सम्प्रदानंद्वितीयार्थः एतच्चदानार्थकय
जधातुविषयेस्मार्थ्यैनपशोः करणत्वंन्यायसिद्धंइदं छान्दसमितिकैयटः अन्य

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

धार्य्येत्यत आह साध्यं नास्तीति ननु साध्यमित्यर्थे ज्ञानेपि तस्य श्रमेणोत्पत्तिनामार्थत्वेन न क्रि
यात्वमत आह इहेति स्ववाच्यक्रियां प्रति स्वस्य करणत्वमित्यर्थः स्ववृं चेदामिन्यत्ताइतिसूत्रे
प्रविशपिण्डीमिति वाक्यार्थे वाक्यैकदेशप्रयोग इत्यादिना भाष्य इति मञ्जूषायां विस्तरः
अशिष्टेति अशिष्टानां संकीर्णचाततां यो व्यवहारः क्रियातद्बोधकप्रयोगेष्वत्यासत्त्यापत्
सम्बन्धेन व्यवहारस्य संकीर्णचात्वं न ह्यत्र चकाच्चतुर्थ्यर्थे तृतीयेत्यर्थः दास्येति दासीसम्
प्रदानकं रतिफलकं दानमिति बोधः इति तृतीया दानस्येति दाधात्वर्थस्येत्यर्थः इद
मुपलक्षणं क्रियामात्रस्य कर्म्मणेति सम्बन्धमिति शेषः अभिप्रेति इच्छति कर्म्मणा सम्ब
न्धश्च स्वत्वादिरूपः सम्प्रदानत्वशक्तिमान् सम्प्रदानं चतुर्थ्यर्थः स एवोद्देश्यः स्तुच्यते का
रकभावसम्बन्धश्च तदर्थः विप्रसम्प्रदानकं दानमिति बोधः कर्म्मणेति किम् तदभावे हि
कर्म्मणोप्युद्देश्यतयानाऽऽत्वात्तस्यैव संज्ञा स्यात् कर्म्मसंज्ञयानुपपत्त्या यो भविष्यति।
यं संग्रहणं किं तदभावे क्रियाकर्म्मणा यमभिप्रैति ओणगत्वादिः तस्यैव स्यात् कर्तृसंज्ञा

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

ल०प्र०

२५२

नवातिनश्च एकार्थो मितितत्त्रेभाष्ये इत्याहुः सञ्ज्ञेः देवादिकस्य जनेर्ग्रहणं तस्या कर्म्म
कत्वादाह जायमानेमिति कर्म्मत्वशक्तिरेव तृतीयार्थः हेतौ हेतुरिह कारणं न शास्त्रीयस्तस्य क
र्तृसञ्ज्ञायाअपिसत्वेन कर्त्तृतृतीययैव सिद्धेः ननु लोकेकिंहेतुरपिकारणाभिमत आह इ
ष्यादीति आदिना गुणक्रियेसाधारणमिति तिन्न जनकेपि वर्त्तते इत्यर्थः कारणं तु क्रियाजनन
कमेवेतिभावः वैषम्यान्तरमाह निर्व्यापारेति कारणं तु व्यापारवदेवेतिभावः एवं च कार
णत्वशक्तेर्भिन्नैव हेतुत्वशक्तिस्तत्र तृतीयार्थ इति तात्पर्य्यं स्फुटप्रतिपत्तये कारणे वैलक्षण्य
माह कारणत्वन्त्विति हेतुहेतुमद्भाव एव तृतीयार्थः दण्डे व्यापारत्वेपि क्रियाजनकत्वा
भावान्न कारणत्वं पुण्ये क्रियाजनकत्वेपि निर्व्यापारत्वान्नतत्वं फलमपीहेति इहेतत्स

त

त्रोदाहरणे कश्चित्फलमपि हेतुत्वेन विवक्ष्यत इत्यर्थः तस्यापि स्वज्ञानद्वारा जनकत्वात् एत
च्चप्रत्यय इत्यादिसूत्रे भाष्ये कैयटे स्पष्टम् नन्वलंमल्लोमल्लायेत्यादौ क्रियावाचकपदाभावात्क्रि
यायाअप्रतीत्या कथं कारणत्वमतआह गम्यमानापीति अमेलोत्यादिपदजन्यबोधविष
यापीत्यर्थः नतत्र्वार्थ्यमाणतद्वाचकपदजन्यबोधविषयैवेतिभावः अलंशब्दो निषे

२५२

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

णसाधनः तस्य कर्म्मषष्ठ्यन्तेनेत्यर्थः तत्प्राधान्येन समास इत्याह कश्चिदित्यादि जटाभिरिति
यद्यपि ताभिस्तापसो ज्ञात इत्यर्थः ज्ञानक्रियायां करणत्वादिदं सिद्धं तथापि करणत्वाविव
क्षायां लक्ष्यलक्षणभावविवक्षायां तृतीयार्थमिदं इत्यर्थः तस्य यत्र लक्षणं वाचकात्
इत्यनुक्तिः प्रयुक्तिरेव तत्रैवानेन तृतीया तेन कमण्डलुपाणिश्छात्र इत्यादौ कम
ण्डलुपदान्न तृतीया न चोत्पन्नायास्तृतीयायाः सुपो धात्विति लुक् इति वाच्यं एतेन समा।
सेतस्या उत्पत्त्या समासप्रातिपदिकानवयवत्वादिति केपटे स्पष्टं कमण्डलुः पाणौ यस्येति ब
हुव्रीहिः परे तु कमण्डलुपाणिश्छात्र इत्यत्र तृतीयापत्तिः कमण्डलुयुक्तपाणिरूपस्य कमण्ड
लुपाणित्वस्य लक्षणत्वेन तस्येतद्वाचकत्वात् तदुक्तमनुर्लक्षण इति तत्र भाष्ये स[illegible]
कमण्डलुपाणिश्छात्रो इत्यत्र तस्य तदेव लक्षणं भवतीति तदेवेत्यस्य कमण्डलुपाणित्वमे
वेत्यर्थः कमण्डलोर्लक्षणत्वे हि स एवेति वदेत् किञ्च तन्त्राधयपतितन्यायेन तद्विशिष्टस्य प्रा
तिपदिकत्वेन तस्य तदनवयवत्वात्क्तोक्तेरनौचित्येन लुको दुर्वारत्वं अत एव नाममन्य इत्यादौ वि
जनकत्वोत्तरपदत्वाय पूर्वं सुपो लुकि उत्पन्नत्वात् सुपो धात्विति लुक् अविधिसामर्थ्ये

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

देशं क्रियावत्त्वं अत एव माषवापोत्र रे तत्रैव वक्ष्यते तिलवापेति लोस्महमाषान् वपती
तिर्भवति यद्यपि पुत्रेण सहागत इत्यादौ आगमनक्रियाकर्तृत्वादेव पुत्रात् तृतीयापि
।द्धा तथापि पुत्रेण सह स्थूल इत्याद्यस्य मुख्यमुदाहरणमिति भाष्ये स्पष्टं अङ्गेन अ
वयवेन इदं संनिधानलब्धं अङ्गिनोऽवयविनः सप्तेऽङ्ग शब्दौ र्घ्नाद्यजन्तो व्याख्या
नादितिभावः अक्ष्णा काण इति यद्यप्यक्ष्णैव काणं तथाप्यवयवधर्मस्य समुदाये
आरोपाच्छरीरे तदवच्छिन्ने च व्यवहारो निरूढ इति ध्येयम् यद्यपि काणशब्दो। लिंग
तविकारवाचक एव तथापि द्वौ विज्ञाविति वदन्नुक्तोति प्रयोगस्य साधुत्वं ईदृशानां स्वद
शानां साधुत्वे चेदमेव मानं षष्ठ्यपवादोयमित्याहाक्षिसम्बन्धीति अङ्गविकारः कि
मिति अङ्ग ग्रहणप्रयोजनप्रश्नः आक्षिकाणमिति प्रथमां बाधित्वा तत्रैव स्यात् ले
शतोपि दर्शनसामर्थ्यहीनत्वे काणत्वं इत्थंशब्दः प्रकारमात्रपरः शाम्यपीस्वः
कर्तरिक्तः कर्मविभक्त्यपनोनेत्थंशब्देन भूतशब्दस्य समासः लक्षणशब्दः कर।

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

नन्वदेवशब्दस्य समासः नच शक्तिद्वयस्वीकारोऽत्र कर्म्मेति तिलकारे कारणत्वशक्तेरनुक्त।
त्वेन तृतीयापत्तिरिति वाच्यमपादानमुत्तराणीत्यस्योदाहरणे गोदोग्धीत्यादौ तत्र क।
र्म्मेति लकारेण चरमस्यापतिबाधनायैवद्वयगतानेकशक्तिमत्त्वे ध्ये एकस्या अभिहित।
त्वेऽपरस्या अपि तद्वत्प्रकाशेनाक्षतेः एकैव शक्तिः सञ्ज्ञाद्वयोपयोगिनीति तु चिन्त्यं कर्म्मा
दिपदानां कर्म्मत्वादितत्तच्छक्तिरूपतावोधकतया तयोर्भेदस्यैवौचित्यादिति मञ्जूषायां।
विस्तरः फलप्राप्तिरिति तस्याश्च सत्त्वात्प्रयोजनाभावाद्वेना। अपात्रवृत्तिरिति फलप्राप्ति
शब्देन तत्सर्वं कल्याण उच्यते त्यागस्य फलप्राप्तिर्व्युत्पत्त्यन्यत्र विस्तरः नापातइति अत्र।
नेनप्रफलाप्राप्तिरेव स्फुटमुच्यते सहयुक्ते प्रधानानामिति वत्सहेने सेव तिष्ठेयु
कोयहणे शब्दविशेषानादरे णार्थयोगे नव लिङ्ग्येथीमित्याह सहार्थेनेति अत एव कञ्चि
च्छब्दयोगं विनापि भवति तदाह विनापीति न्यायसिद्धोऽर्थो लिङ् मप्याह वृद्धइति सहा
र्थसाहित्यनाच्यत्वसमभिव्याहृतक्रियादिसमानकालिकतत्क्रियादिमत्त्वं कञ्चित्समान

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

रूपवाचके पदे स्वरितत्वप्रतिज्ञया गोणाधातादेर्थहणं वाच्यं स्वरितेनाधिककार्य्यमित्यपर्थी
त् तमपातुप्रकृते तदभावो बोध्यते एवंच व्यवधानेन फलोत्पादके करणत्वोपचारेण
तृतीयान्तप्रयोगस्य साधुत्वबोधनं तम पूफलम् एतच्च मप्प्रवेशादेवान्यत्रत्वपि तत्त्वा.
मितिज्ञापते इति दिक् स्पष्टंचेदं स्वरितेनेतिसूत्रे भाष्ये तामेलोति कर्तृरि तृतीयापा: कर्तृ
त्वादिशक्तिमान् कर्तृकेपाँभाव: सम्बन्धस्याश्र्चस्य शक्तिमत्त्वंच व्यापारवत्त्वं वाम कर्तृ
कवाणकरणकव्रणविपाणापायो बालीतिबोध: प्रकृतादिभ्यइति इदं यथायोगं सर्ववि
मत्त्यपवाद: दिव: कर्म्मवचनेन सम्बन्धयोस्समावेश: तेन दिवस्साधकतमस्यपशक्तिरूपयो
गो बोध्यते तेनाक्षैर्दीव्यति इत्यत्र तृतीयापरत्वात् कर्मत्वाच्चाकर्मकत्वप्रयुक्तपास्मैप
दाभाव: अत्र विप्रतिषेधशास्त्रबलात्तृतीयैव शक्तिरूपबोधिकापदाक्षाणां फलाश्रय
त्वसमानाधिकरणकर्म्मकत्वविवक्षा तदाक्षान्दीव्यतीत्यादि साधु अंशानां देवितव्या।
दौ तृतीयातः परत्वात्तद्योगलक्षणषष्ठी मनसादेवस्यादौ हेतु तृतीयानोपचाय

करण५

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

साधकतमार्थस्याविष्यतीतिप्रश्नः गङ्गायामिति अधिकरणत्वेनामहासंज्ञयैवविवक्षितु
आधारग्रहणसामर्थ्यात्सामर्थ्यात्सर्वावयवव्याप्त्या य आधारः सोऽधिकरणमित्यर्थः
स्यात् एवं चेदं सत्त्वे तिलेषु तैलमित्यादावेव प्रवर्त्तेत नहि गङ्गातीरं वा सर्वावयवैर्व्याप्नोतीत्य
र्थस्य घोषाधारत्वस्यात्यन्तसामीप्यात्प्रवाहेऽप्यारोपात्र बोध्यः यदा तु अव्यवहितो गङ्गातो
घोषस्तदा गङ्गाशब्दस्य तत्तीरे लक्षणा न तमग्रहणे ग्रहणेन शब्दसामर्थ्येन गम्यः प्रकर्षो
नाश्रीयते इति न्याय्यते इति गौणाधारस्याधिकरणसंज्ञा सिध्यति एवं गङ्गायां गावः इत्यु
दाहरणं सर्वावयवव्याप्त्यभावेन तु व्याप्याधारत्वाभावात् गौणमप्याधारत्वादिसम्भवादिशाब्द
मेवेति बोध्यम् इदमत्र तत्त्वे भाष्ये स्पष्टं यदि तु महासंज्ञापातनात्क्षेपकरणं समर्थ्येऽत्रेति
आधारादिपदे चरितार्थे साधकशब्दस्य प्राप्यापादाननाम्नेमव्यवधानेन फलोत्पादस्तत्र
शक्तिराधारशब्दस्य चाश्रीयते यस्मिन्निति व्युत्पत्त्या कर्तृकर्मणोर्धारणं क्रियायामिति सर्वाव
यवव्याप्त्याय आधारस्तत्र शक्तिरित्युच्यते तदोक्तप्रयोगादि साधनापकारकप्रकरणोऽर्ह

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे प्रत्यासत्त्या कालाध्ववृत्तिभ्यां द्वितीयेत्यर्थः मासमधीत इति वु
द्धिस्थयावदवयवसम्बन्धरूपात्यासत्तिर्द्वितीयार्थः एकादश्यां तत्रैवागत्यादित्यादावधिक
रणत्वविवक्षाणां न द्वितीया   इति द्वितीया   स्वतन्त्रः कारकाधिकारात् क्रियाया
नेन स्वतन्त्र इत्यर्थस्तदाह क्रियायामिति स्वातन्त्र्यं च कर्तृप्रत्ययसमभिव्याहारे धात्वर्था
श्रयत्वं यथा पचति तंडुलो देवदत्त इत्यत्र फलस्य प्राधान्येपि देवदत्तस्य कर्तृत्वसिद्धये कर्तृप्रत्ययस
मभिव्याहार इति तिङां च वस्तुवाचकत्वमेवातस्तत्रापन्नाधातौ त्वकृति धात्वे तदुभयवाच्यव्या
पारयोः स्वस्वार्थं प्रति प्राधान्याद् देवदत्तेन यज्ञदत्तः पाचयतीत्यादौ प्रयोज्यव्यापाराश्रयस्य
ापि कर्तृत्वसिद्धये ईप्सितकत्वे तु नैतत्सिध्येत् कारक इति सूत्रे भाष्यात्स्वातन्त्र्यं क्रियाकारकप्र
वर्तकत्वं स्वातन्त्र्यमिति लभ्यते प्रकृतसूत्रे भाष्याच्चेति मञ्जूषायां निरूपितम् प्र
कृष्टेति यथा पारव्यवधानेन क्रियानिष्पत्तिस्तत्प्रकृष्टं तमब्ग्रहणं किमिति कारका
धिकारात्करणे लब्धे कारकेति महासंज्ञया च साधकत्वे लब्धे साधकग्रहणमेव

२

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

मनसगोचरं विष्णुमपिस्तुयादितिशास्त्रं तत्कर्षो विष्णुस्ततो अनुक्तिरसंभाव्यार्थसंभावनम्
सम्भावनपदस्येदृशार्थेकत्वेप्यात्मानमेव शास्तं विष्णुविषयापापाः शाक्तत्वसंभावनेवा।
न्यविषयानिश्चयेन शाक्याकर्तुमिति फलतीति शा॰ स्तुत्कर्षमिति योत्वित्योत्कर्षादेरप्युपलक्षणं
अपि विदान्तापारगेहन्यादित्यादौ हननक्रियायां संभावनाविषयोचित्योत्कर्षद्योतनात् सं
भावितौचित्यस्य चानुष्ठानमप्युक्तमिति अस्यस्यार्थे तात्पर्यं भावोध्यम् शास्त्रोक्तसंगच्छते
कामचारस्त्वभ्यनुज्ञाप्रवृत्तिः स्तुहिमावापथ्येवं कुर्विति पावकतिबाते मन्त्रेतिलङः अपि स्तुयाद्व
षलमिति उपसम्बादेतित्स्त्रपठितं वार्त्तिकेन पोत्तानां ऽ॰ता च गर्हायां लङ्पि बाधित्वा संभा
वनेलिङ् क्रियागतं गर्हयेत्वमपि योत्य वृषलपदसमभिव्याहारात्तत्तेगर्ह्यत्वे तत्कर्तुर्गर्ह्य
त्वं फलतीति तदेवाधिगित्यादिनान्वयते अपि सिञ्चेत्यादि अपि धृपेन मिलितेन समुच्चयद्योत
नात्सप्तत्वेकं समुद्भायामुभयत्रापियहणां बन्धाभावः कालाध्व॰ अत्यन्तसंयोगो निरन्तरस
म्बन्धः सच गुणक्रियाद्रव्यैर्भावेन च तेनमासं भोजनानाभावइत्यादेः संग्रहः गुणादिभिः

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

तिभावः कर्म्मप्रवचनीयत्वात्तद्योत्यसम्बन्धमाह तस्या एवेति संभावनाया एवेत्यर्थः क
र्त्तृदौर्लभ्यमिति षष्ठीतत्पुरुषः कर्त्तृपदं प्रकृताभिप्रायं सर्पिषोपिपिबेदित्यादौ कर्म्मदौर्ल
भ्येत्यादिबोध्यम् तत्र बिन्दोरपि दौर्लभ्यप्रयुक्तदौर्लभ्यसम्बन्धस्य च द्योतकोपिः संवध्यते इ
ति स्यात्पदवाच्यक्रियायामपि द्योत्योक्तसम्बन्धेन चान्वयादितिभावस्तदाहापिशब्दबले
नेत्यादि एवं च सर्पिरवयवबिन्दुदौर्लभ्यप्रयुक्तदौर्लभ्यवती तत्कर्त्तृका संभावनाविषयः
स्यादितिबोधः विशिष्टसत्तायाः संभावनाविषयत्वबोधे दौर्लभ्यस्यापि संभावनाविषयत्वमनुभ
वसिद्धम् नन्वेवं कर्म्मप्रवचनीयद्योत्यसम्बन्धप्रतियोगित्वमेव तत्प्रयुक्तत्वं प्रकृते चापिद्योत्य
स्योक्तसम्बन्धस्य विन्दुः प्रतियोगि न सार्पिरितिभावः यद्यस्य प्रतिपत्तये पिद्योत्यस्यापि
बिन्दोः प्रयोगस्तदापि द्वितीयां बाधित्वोपपदविभक्तेरिति प्रथममेव तत्र कारकविभक्तित्वं
क्रियाजनकत्वार्थकविभक्तित्वमित्यादिकं सम्भ्रा फलमाहानुपसर्गत्वादिति अपित्व
यावृत्ति पूर्ववन्निरः क्रियाविशेषणत्वादिना संभावनमपि द्योत्यम् प्रकृतेः वाः

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

स्यादित्यर्थः कुतोध्यधीति कुत इत्यपादाने पञ्चमी द्वितीयान्तेन कर्म्मप्रवचनीययोगात्यसम्बन्धप्र
तियोगित्वस्यास्य कर्म्मप्रवचनीययुक्तत्वस्याभावात् गतिसञ्ज्ञाबाधादिति धात्वर्थमात्रद्यो
तकत्वेन क्रियायोगात् गतित्वम्प्राप्तं विशेषद्योतकत्वाभावात्त्वनर्थकव्यवहारोपीतिभावः सु
सिक्तमिति सेकगतमहत्त्वद्योतकः सुः क्रियामहत्त्वकृते नमनतत्क्रियाकर्त्तुः महत्त्वेगम्येप ए
वैषा सञ्ज्ञा अतएव सुषिक्तं किन्तवैतत्रम अतिक्रमणानुज्ञितादधिकानुष्ठानं चात्र ना यामि
त्यनुकृष्यते अतिदेवानिति देवेभ्योधिकोदेवइत्यइतिवार्थः द्वितीयिकुगातीतिसमासस्याभा
वस्तु अनभिधानात् आपेतुप्राप्तिरेवनस्वेतीमनायामेवेत्युक्तेः अपिः पदार्थः पदस्याप्र
युज्यमानपदान्तरस्य अर्थः पदार्थः सर्पिषोपीति अत्रबिन्दुरित्यादेः पदस्यार्थोपियोग्यः
तदुक्तं वृत्तिकृता मात्राबिन्दुः स्तोकमित्यस्यार्थेपिवर्त्ततेइति सम्भावनायां लिङ्. ति उपसंवा
दाशंकयोश्चेतिसूत्रभाष्ये पठितेनोपसम्वादाशंकयोर्लिङ्. त्यनेन तच्चलोकवेदसां।
धारणमित्यपितत्रैवभाष्येस्पष्टम् तत्राशंकोत्प्रेक्षा सम्भावनाप्युत्कटकोटिकाशङ्कैव

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

पेक्षयाधिकत्ववान् द्रोणादित्यर्थः तेनैभ्यवमसौमिफलाति इत्थंभूतः कश्चित्प्रकारमाप्तः स
आख्यायतेनेनेति इत्थंभूताख्यानं प्रकारविशेषनिरूपकं भागशब्देनार्थोऽयमन्तेन तत्त्वा
मी उच्यते वीप्सायां द्विर्वचनविषयं वृक्षशब्दं बोधयन्नाह विषयभूतेष्विति वृक्षम्प्रतीति वृक्ष
प्रकाशेन विद्युद्विद्योतनदेशज्ञानाद्वृक्षो लक्षणं वृक्षं वृक्षमिति वृक्षस्य व्यापकतासम्ब
न्धेनान्वयोपपत्तये द्विर्वचनबलादेव तथापि मत्यादिसत्त्वे बोधितनिर्णायक इति सम्बन्धप
रिच्छेदकत्वबोधनम् वृक्षादीनां सेचने कर्मत्वेपि तत्त्वेनाविवक्षायामनेन द्वितीया किञ्च।
यद्यत्र कर्मणि द्वितीया स्यात् तदा प्रतिना सामर्थ्याभावात्प्रतिवृक्षमिति समासानापत्तिः अ
तएव भाष्ये किमर्थम्पुनरिदमुच्यते न चोपसर्गसंज्ञाबाधनार्थं क्रियायोगाभावादित्युक्त्वा
द्वितीयार्थमिति सिद्धान्तितं अतएव च प्रत्यर्थं शब्दनिवेश इत्यादावर्थस्य निवेशनक्रिया
निरूपिताधिकरणत्वरूपमर्थम्प्रतीति विग्रहो भाष्ये दर्शितः वृत्तिविषये तु प्रतिरेव विप्सा
यामपि द्योतक इत्यन्यदित्यास्तां फलान्तरमप्याहात्रेति यदत्रेति यद्यस्य भागः

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

णभावरूपेतुनाद्योत्यइत्यर्थः अपवाद इति तद्द्योत्यसम्बन्धस्य क्रियान्वयात्तयो:।
प्राप्तिः तेन प्रकृते तेर्गतीगतावितिनिपातेनाद्वितीयार्थी लक्ष्यलक्षणभावः सम्ब
न्धो हेतुश्चेत्यनुनाद्योत्यते लक्षणेऽभ्वत्तानजनकज्ञानविषयत्वं जपज्ञानेन हि काल
विशेषविशिष्टावृष्टिर्ज्ञाप्यते जपाभिन्नाहेतुज्ञानजन्यज्ञानविषयो वर्षणमिति बोध इ
त्याह हेतुभूतेति यत्तपीति कर्मप्रवचनीयलभ्यावकाशो हेतुत्वाविवक्षायां हेतुतृतीयावका
शोधनेनकुलमितिप्रकृतेचहेतुमत्त्वविवक्षायांपारत्वायां तृतीयाप्राप्तिरितिभावः पुनःसंज्ञे
ति लक्षणेत्यभूतेत्यवसिद्धे पुनः संज्ञाकरणं बाधितपुनर्द्वितीयाविधानसामर्थ्यादित्यर्थः
एतेन सत्यपि वितृतीयापत्वाद्विभक्तिबाधः कर्तुमशक्यइति परास्तं स्पष्टं चेदम्भाष्ये तृतीयार्थे
तृतीयाशब्देनतन्निमित्तशब्दः सत्युक्त इत्यत्रोपपातेऽनन्तत्वात्सहशब्दो लक्ष्यते तदर्थे साहित्य
द्योत्यइत्यर्थः साहित्यरूपसंबन्धोऽनुद्योत्योद्वितीयार्थस्तदाह नद्येति तद्धेतिकर्त्तरीतिभावः
उपोधिकार्थीने सप्तमीति यस्माद्धिकमित्यनेनेतिभावः उपखार्यांद्रोणइतिवयायोर्व्यव

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

ल०प्रो०

२५६

तेनेति सिद्धमन्तरान्तरा विशेषणेनोत्पर्षः एवञ्चैतयोरव्यययोरेवग्रहणं पर्य्यान्तरशब्द
स्याव्ययमेकवचनान्तस्यानभिधानादन्तरा इत्यानुपूर्वीकमव्ययमेव प्रयोगे भुद्दश्य
ते इति तत्साहचर्य्यादन्तरेणेत्यप्यव्ययमेव तदुक्तं भाष्ये अन्तराशब्दोयमदृष्टापचारो
निपातएवेतीति बोध्यम् अवधित्वरूपः सम्बन्धो मध्यत्वान्वयी मध्यार्थोन्तराश
ब्दयोगे द्वितीयार्थः तस्यैव सम्बन्धत्वेन बोधे षष्ठी हर्य्यादिपदात्तु न द्वितीयाऽप
पदविभक्तेरितिन्यायेन तत्र प्रथमायाएव प्राप्तेः प्रत्युक्तग्रहणानुपपत्त्यर्थम् अधि
कृत्येति विभाषाकृञीत्यन्तमिति बोध्यम् महासञ्ज्ञाकरणं त्वन्वर्थत्वाय कर्म्म क्रियां
प्रोक्तवन्तः कर्म्मप्रवचनीयाः बहुलकोक्तर्त्तरि भूते नीयः तेन सम्प्रति क्रियां न द्यो
तयन्ति किन्तु क्रियानिरूपितं सम्बन्धविशेषं द्योतयन्ति क्वचित्सम्बन्धविशेषा।
द्योतिकेपि चेद्वचनसामर्थ्यात्सञ्ज्ञा यथाधिपरी अनर्थकौ सुः पूजायामिति च
निपातसञ्ज्ञया समावेशात्त्वयोः अपुक्तः लक्षणे इति तत्सम्बन्धे लक्ष्यलक्ष

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

ध्वनोरितिद्वितीया ग्रामेउपवसतीत्यत्र ग्राममवमन्त्रिरात्रमुपवसतीत्यर्थ इति इदं नका
र्य्यमितिभाष्यस्पष्टं उपपदविभक्तिमाह उभेति उपपदविभक्तीनां सम्बन्धोर्थः विप्र
ष्ठार्थानुक्तेः षष्ठ्यपवादत्वाच्च उभसर्वयोस्तसावितिविग्रहः उभांशेउभयशाष्द।
निष्ठप्रकृतित्वमुपशोष्य आतोप्पतत्प्रकृतिकत्वं षष्ठ्यर्थः उभयशाष्द सर्वशाष्द प्रकृति
कतसन्तयोगे इत्यर्थः आम्रेडितान्तेष्विति कृतद्विर्वचनेष्वित्यर्थः धिक् कृत्येति धि
गर्थेनिन्दा कुत्साभक्तसम्बन्धिनिन्देत्यर्थः उपर्य्यादीनां समीपोर्द्धदेशादिवृत्तित्वम
र्थः अभितः परितः इत्यत्र पर्य्यभिभ्यां चेति तसिल तत्राघस्योभयत इत्यर्थोन्यस्य सर्व
त इत्यर्थः इति पर्य्यभिभ्यां चेत्यत्र भाष्ये अन्तरान्तरे अन्तरेण त्यपवन्तसाहचर्य्या
दन्तरेत्यघवन्तौ अन्तरेत्यन्ततीयान्तौ साहचर्य्याद् अन्तरेणेत्यन्ततीयान्तौ साहचर्य्यं साह(
रूपं तथाघास्य गोर्द्धितीयेनार्थ इति गोरेवापनीयते नाश्वो न गर्दभ इति दृष्टान्तपरिभा
ष्येत्ससदृशानामेव प्रयोगे सहायतेत्यर्थस्य प्रतिपादनात् तेन किमनयोरन्तरेणास्ता

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

ला०श्रो०

२७५

सङ्गत्वनभिधानाद्धारणीय इति वदन्ति ह्रक्रोः तत्राभ्यवहारस्य हरतेर्भक्षणार्थत्वादविकारा
र्थकत्वेतेश्चाकर्मकत्वात्प्राप्तेर्यायन्तोऽपि चाप्तेऽभयत्र विभाषेयम् अभिवादिदृशः हेतुमत्यणन्त
स्याभिवादेर्दृशेश्च ग्रहणं तिकल्पनात्स्यचेत्यर्थः अधिशी० आधार इत्यनुवर्त्तते तस्यैवक
र्मत्वशक्तिमत्त्वानेन बोध्यते अभिनिविशश्च अभिनीति द्वन्द्वस्तत्र वोदिष्टिरिति समासः।
अभिनिवेशः आग्रहः सन्मार्गविषयकाग्रहवाचित्यर्थः व्यवस्थितेति परिकल्पनाद् इत्यन्यतो
न्यतरस्यांग्रहणानुवर्त्तेरस्यैवैकल्पिकत्वं प्रातिप्रसङ्गत्वनभिधानाद्धारणीयः एव
ञ्चैवाभिनिविष्टा नामितिसमर्थे च त्रैकेयपरे परेत्वेतज्ज्ञाप्यप्रयोगादभिनिविशत्यानु
पर्व्यां अविकृतापायत्र अग्रवाणे तत्रैवेन तत्स्वप्रवृत्तिरन्यतरस्यांग्रहणानुवृत्तौ व्यव
स्थितविभाषाश्रयणेऽचनमानमित्याहुः उपान्व० अन्वधिकरणत्वाभावाद्देवग्रहण
मित्याह वसतेरिति भाष्ये स्पर्द्धायामनेनतुकं न शाकार्थेऽध्यमिति वदन्ति निवसत्यर्थ
स्येति तदर्थस्तात्पर्यमाह अनुत्तपर्थस्य नेति उपोष्य रजनीमेकामित्यादौ कालात्॥

२७५

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

कं नचकेचित्कालाभावाद्धर्मिकेकर्म्मकास्तु एवं विज्ञास्यामः कश्चिद्येकर्म्मकाइतीत्युक्तं
कश्चिदित्यस्यकालादेः कर्म्मसंज्ञाप्रयोजककृत्याभ्यादिरहितेइत्यर्थः तस्यायंभावः उक्त
रीत्याऽकर्म्मकपदसामान्याद्यत्रशास्त्रेऽकर्म्मकपदस्यावस्थान्तरेकर्म्मरहितेइत्यर्थेइत्य
र्थेइति तादृशत्वंचसर्वेषांद्व्यकर्म्माभावात् तदविवक्षणाद्वेत्युभयविधमपिकृतएवी।
त्यादिभाष्यग्रन्थविनिगमनाविरहाच्च अतएवाकर्म्माधिकारेऽकरद्यपादिभ्यश्चात्मनेप
दविधानंसंगच्छते अकर्म्मशब्देचधातुरेवान्यपदार्थः अर्थभेदेनचशब्दभेदः कर्म
त्वेनकालाद्यतिरिक्तकर्म्माननुयोगिकत्वंचतत्त्वमितिबोध्यम्॰ नचकेचिदितिभाष्ये
णधातुमात्रस्यकालकर्म्मकत्वेवचित्त्वमितिदर्शितं पठ्यायत्कर्म्मभवति नचभव
तितेनाकर्म्मकालानंचैकेचिदितिप्रतीकमुपादायकालादेरविवक्षयातेऽकर्म्मकत्वसम्
भवोत्सेवेत्याशङ्क्यात्मनाविद्यमानकर्म्मकालामेवात्रशास्त्रेऽकर्म्मत्वपपदेनग्रहणम्।
मन्यथापच्यादीनामविवक्षितकर्म्मकत्वेलादयःस्युरितियत्कैयटेनोक्तंतत्त्वताखं अतिप्र

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

मान्यापेक्षं ज्ञापकं शास्त्रेऽकर्म्मकपदेनेदृशानामेव ग्रहणमिति तेन मासमास्यत इत्यादौ।
भावे लो भवति॰ नत्विति तदविवक्षाहि धा द्विधा तदन्यपर्योगपधात्वर्थत्यागात् सत्वेच ता।
त्किन्नर्थे तत्र सम्बधित्वेनान्यपविवक्षणाच्चेति भावः इदं केयटानुरोधेन परेतु अविवक्षि
तकर्म्मणामप्यकर्म्मकपदेन ग्रहणं कादीमविवक्षितकर्म्मकेभ्यः कृतस्वीकारमित्या
दौ भाष्यकृता केयटेन चाङ्गीकारात् लुनाते र्निवृत्तप्रेषणात् तत्तिच्चिलावयति केदारं देव
दत्त इत्यादौ केदारस्य कर्म्मद्वितीयान्तस्य तेरणाविस्यत्र केयटेन प्रयोगाच्च नचात्रार्थो।
नार्थेवस्याऽकर्म्मत्वेनत्वाविवक्षयेतिवाच्यं तत्त्व प्रत्यभिज्ञपार्थान्तरत्वाभावात् तदुदाह
रणान्तुस्यन्दतेइत्याद्यर्थकं नदीवहतीत्यापाकरेस्यपं अधीगार्थेतिसूत्रे कर्म्मणः शेष
त्वविवक्षयाऽकर्म्मकत्वमातुः स्मर्य्यते इत्यत्र भावे लस्य भाष्य उदाहृतत्वाच्च यत्तु प्रकृतसूत्र
~~त्रैकौलकर्म्मत्वेनत्वविवक्षयेतिवाच्यं तत्त्वप्रत्यभिज्ञपार्थान्तरत्वाभावात् तदुदाहरणं~~
~~रणान्तु स्यन्दते इत्याद्यर्थकं नदीवहतीत्यापाकरेस्यपं~~ कालकर्म्मणामुपसंख्याने कर्त्तव्यं नकर्त्त

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

पत्नं वाच्यमिति तस्यगत्यर्थत्वमेवेतिबोध्यम्‌ः आदिखादयोऽतीति प्रत्यवसानार्थत्वात्त्रास्ति
प्रत्यवसानं भक्षणं भक्षयति बलीवर्दानिति हिंसायां भक्षणे भक्षेर्वृत्तिः परकीयस्यभ
क्षणेऽपत्तोहिंसितो भवतीति तत्स्वामिनोऽत्रहिंसा द्रष्टव्या जल्पयतीति पुत्रोधर्मंजल्पति त
द्बोधकवान्तानिकस्यपति देवदत्तोजल्पयति धर्म्मम्पुत्रमित्यर्थः शब्दापयतीति शब्दंकरोति
त्यर्थेशब्दवैरत्यादिक्षाङन्तासिच परे तु शब्दक्रियाणामित्यर्थेह्वापयति शब्दापयति
क्रन्दयती नोऽप्रतिषेधउक्तोभाष्ये ननुशब्दकर्म्मकाणामितिपक्षेएवंचतत्रपक्षे भाष्ये
शब्दापयतोऽप्रतिषेधानुक्तः कर्म्मकशब्दापतिसत्वेनमानं शब्दस्यधात्वर्थसंगृहीतत्वे
पिवह्निर्गतपुत्रादिकर्म्मणोऽभावेमानाभावात्ह्वापतादिवेतिचिन्त्योऽयंनिषेधस्त्वाहुः
येषामिति अयंभावःगतिबुद्धिप्रत्यवसानार्थशब्दकर्म्मकाणामणिकर्त्तासणौविनिमित्ते
त्रेनियमस्यसजातीयापेक्षत्वात्सकर्म्मकाणांचेदेषांमेवेतिनियमनपरंएवंसिद्धेकर्म्म
कग्रहणंसामर्थ्याद्देशकालादिभिन्नकर्म्माभाववतोकर्म्मकग्रहणेनग्रहणार्थंमात्रसा

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

दितिबोध्यम् अन्यानधीनत्वलक्षणार्थप्राधान्यस्य शाब्दप्राधान्ययोः प्रयोजकव्यापारेण
त्वेन तदनुरोधिकर्मत्वस्यान्याकाङ्क्षादपि कर्तृत्वाद्बलवत्त्वेन कर्तुरित्यवसिद्धेति। नर्थीनाव्य
मानस्य चेऽत्यर्थादीनामेवेति नियमार्थमिदं तेन पाचयत्यादियोगे नेति हेतुमति चेति सूत्रे
भाष्यकृतः प्राधानकार्यं सर्वतो बलवदिति आकडारसूत्रे कैयटे स्पष्टम् तेन गत्यादियो
गेऽप्यन्यस्य कर्मत्वशक्तिमत्त्वापाचयत्यादियोगे कर्तृत्वशक्तिमत्त्वमेवेति बोध्यम् गम
यति देवदत्तो नेति यत्र कर्मकगमनानुकूलदेवदत्तकर्तृकव्यापारानुकूलो विष्णुमित्र।
कर्तृको व्यापार इति बोधः अन्यदेवदत्तस्य न कर्मत्वं नियमविति नियन्तृकर्तृकल्पना।
अकर्तिमतस्य त्वर्थः प्रापणार्थवहेर्गत्यर्थत्वाभावेपि ग्रामम्प्राम इत्यादौ तत्प्राप्ते गतिम्वि
नाऽसम्भवादादिमगत्यापि गत्यर्थत्वमित्यभिमानेन वार्त्तिकारम्भः सुखम्प्राम इत्यादौ
न तदाक्षेपः तत्र कर्त्रतिरिक्तस्यादिकर्मेति बोध्यः अत एव ग्रामम्प्रापयति देवदत्तेनेत्येवेति
ध्वनितं भगतीति सूत्रे नवेति सूत्रे च भाष्ये नयतेस्तु याप्राप्यतो इत्यादिविगन्तुपसर्जनं प्रा

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

र्थानुवादिका हरेः कारिका कालभावाध्वदेशानामन्तर्भूततक्रियान्तरैस्सर्वैरकर्म्मकैर्योगे।
कर्म्मत्वमुपजायतेइतिसकर्म्मकविषयेप्यनेनप्रकारेण कालादिकर्म्मणा सकर्म्मकत्वं
तुल्यन्यायात् तेनमासमोदनंपचतीतिभवति तत्रकालादिकर्म्मप्रधानंद्रव्यकर्म्मतुप्र।
धानंकालस्याधारत्वेचद्रव्यद्वारैवक्रियासम्बन्धात् किञ्चकठिनवपाकस्यमहापरि
माणस्यबहुसंख्यस्यचचिरेणपाकोन्यस्याचिरेणेति द्रव्यधर्मस्यव्याप्तौच्चक्रियासु
कालयोगइतिसबहिरङ्गः अपिनसाधनसम्बन्धेजातेक्रियायाः परिच्छेदकत्वात्
कालाकांक्षेतिसबहिरङ्गः अकर्म्मकव्यवहारस्तुधातूनांद्रव्यकर्म्माभावनिमित्तकएव।
अत्रबीजंवक्ष्यते तदुक्तं अतस्तैःकर्म्मभिर्युक्तोधातुर्द्रव्यैरकर्म्मकः लक्ष्यकर्म्मणोभावे
चनिमित्तत्वापकल्पतेइति गतिबुद्धिः शब्दः कर्म्मकारकंयेषामित्यर्थः व्याख्यानात् तेन।
हापयतिकान्दपत्योर्न आणाविणिणिच्यसुत्पन्नेरर्थः अत्रणिजर्हेतुमणिजेवलणा
वित्यत्रापिसएवव्याख्यानात् अतएवभक्षेर्निषेधस्चरितार्थः सहिनित्यपन्नाप्युत

किञ्च भाष्ये निष्क्रियत्वतो वैयर्थ्यापत्तिः उभयार्थकयाचिग्रहणेनैव सिद्धेरित्यन्ये
त्वकर्म्मकधातुभिरिति तेषां स्वकारणोक्तव्यापनेच्छया व्याप्तिरूपफलाश्रयत्वेन क
र्त्रैकर्म्मत्वे मासमास्ते इत्यादेर्मासं समासनेन व्याप्नोतीत्यादिक्रमेणार्थ इति भावः॥
यत्विदमेव कर्म्मसंज्ञाविधायकमिति तन्न भाष्ये तादृशवचनानुपपत्तेस्मात्।
अकथितं चेति सूत्रे कर्म्मकप्रकृतिकल्पनानां कर्थोद्धि कर्म्मकत्वमिति शंकायां
कालभावाध्वगन्तव्याः कर्म्मसंज्ञा ह्यकर्म्मणां देशश्चेति भाष्ये उक्तं तच्च न विधायकं।
हि शब्द घटितत्वात् किञ्च कालाध्वनोरिति सूत्रे कालाध्वानौ कर्म्मवदिति वक्तव्यमिति वा
र्त्तिकप्रत्याख्यानेप्राहुः तमेवैतत्कर्म्म यथाकरं कतेनीत्युक्तं अस्य वचनत्वे उक्तं वा प्राहुः तं
वेति वदेत् तस्मात् उक्तरीत्या कालादीनां तद्योगे कर्म्मकत्वमित्येव तत्त्वात्पर्य्यम् अत एव
समासं मासं विनाय वृतेरिति सूत्रे समां समां विजायते इति विग्रह कैयटन परं भाष्ये संगच्छ
ते अन्यथानेन द्वितीयायां एव तत्र साधुत्वेन तदसंगतिः स्पष्टैव अत एवोक्तभाष्यात्

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

त्वे तु कर्त्तुरितिकर्म्मत्वेव तत्त्वेनाविवक्षायामप्यनेन कर्म्मत्वमितिपरास्त्वं वदतो व्या
घातात्॥ अतएव कर्त्तुरित्यनेन न सिद्धिमाशंक्य त्यास्य वैयर्थ्यं भाष्ये नाशंकितं कारक
मितिक्रियाजनकमित्यर्थः॥ नन्वेवं नरस्य नगरं गच्छतीत्यादावतिप्रसंगः॥ सर्वथा
तत्र तदप्राप्तेः॥ गीतद्वाराविवक्षायां चानेन कर्म्मत्वं अत्र कर्त्तृव्यापारानन्तरं तज्ज्ञा
नाश्रयत्वरूपो मानवकस्य धर्म्मेण सम्बन्धः॥ न पतेस्संयोगानुकूलव्यापारानुकूल
व्यापारोऽर्थः॥ एवं तर्कन्ध्यग्रहणाद्धि दिग्वर्वी वहेरर्थः॥ गत्यनुकूलव्यापारविशेषः
लक्षेः वलात्यहणार्थकं देशान्तरप्रापणं हरतेः एषु कर्त्तुरितिकर्म्मत्वमबोध्यम्
एवं च भाष्यानुक्तानामत्र ग्रहणं ज्ञाचामनुरोधेनेति तत्त्वं भाष्योक्ताहिङ्डिहिपाचि
दुधिप्रच्छिभिक्षिचिञ्ब्रुविशासयः॥ अर्थे निबन्धनेयमिति इदमपि वे(?)पदानुरो
धेन॥ वस्तुतस्तु येषामेतदर्थानां द्विकर्म्मकत्वमिति तेषां बालरञ्जा(?)र्थेत्वे न कर्त्तुरि
त्येव सिद्धमन्यथा ज्ञात्वा तोयपयोगे इति सूत्रभाष्ये ऽ(?)परिगणनत्वसङ्गपत्तिः॥

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

२१०श्लो०

२४१

तंडुलानिति तन्तुलान् विक्लेदयन्नोदनं निर्वर्त्तयतीत्यर्थस्य कर्त्तुरितिसूत्रस्य भाष्यं
केयटसंमतत्वेन कर्त्तुरित्येव कर्म्मत्वसिद्धेरस्यैतदुदाहरणत्वं चिन्त्यं एवं त्वसम्प्रदान
कदानानुकूलव्यापारानुकूलशासनरूपव्यापारार्थदलग्राद्दियोगे पितेनैव लिद्धं ए।
वंव्यापारद्वयार्थत्वेनसतिप्रयोगेबहूनान्धातूनांद्विकर्म्मत्वमन्वोध्यम् ग्रममिति निर्गम
प्रतिवन्धकपूर्वक यत्किञ्चिदधिकरणकचित्स्थित्यनुकूलव्यापारोवत्सधात्वर्थः ग्रमे
गोस्तिष्ठतितत्रतान्निर्गमप्रतिवन्धकपूर्वकंचिरंस्थापयतीतिसम्प्रत्ययात् अधिक
रणत्वाविवक्षायामेवतत्कर्म्मत्वं व्यापारद्वयार्थत्वेकर्त्तुरितिकर्म्मत्वं पन्थानमिति जि
ज्ञासाविषयार्थज्ञानानुकूलः केनयथागन्धव्यमित्यभिलापादिरूपोव्यापारः पृ
छेरर्थः ज्ञानविषयत्वेन पथः कर्म्मत्वं माणवकेनच तज्ज्ञानाश्रयत्वेसम्बन्धः
अपादानत्वंतुनात्रनप्रश्नादेर्वाधापायोभवति एवंशेषयथाचष्टेतदापादेनगृह्यते इ
तिभाष्योक्तेः सम्प्रदानमपिन कर्म्मसम्बन्धेनेच्छाविषयत्वाभावात् व्यापारद्वयार्थे

२४१

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

गवादीनां कर्मत्वाविवक्षया । शेषान्वये षष्ठी न अनभिधानात् । षष्ठ्यन्तस्य पयसोऽन्व-
यस्यान्यानामसमभिव्याहारे तत्रैवान्वयस्योत्सर्गतो व्युत्पन्नत्वाच्च । अत एव तण्डुलानामो-
दनं पचतीत्यत्र धात्वर्थश्चेव पचेर्विकारयोगिकार्थीत्यव कर्तुरीतिसूत्रे भाष्ये उक्तमि-
ति दिक् । बलिं याचते इति यदात्वनिवृत्तिस्वत्वोत्पत्त्युभयानुकूलो व्यापारो याचेर-
र्थः स्वत्वैर्बलेर्निरूपकतयान्वयसत्त्वेनेन कर्म्मत्वं । एवं विषयस्य कस्याप्यभावात् न चा-
त्रापादानत्वमस्ति विभागस्य धात्वर्थत्वाभावात् न याचनादेवापायो भवति याचि-
तो यदि ददाति तदापायेन युज्यते इति भाष्योक्तेः । असंकीर्तितपर्यायवाकथितमहलो गां दो-
ग्धि गां दोग्धीति च याचिपृच्छिभिक्षिप्रयोगे कर्म्मसंज्ञैवेत्येषा व्यवस्थेति च सिद्धान्तो कैय-
टोक्तेः स्वव्यापारद्वयार्थत्वे तु कर्त्तुरीति कर्म्मत्वमबाधम् । वसुन्धयास्वामित्वसम्बन्धात्
कर्म्मोपयुक्तम् । अविनीतमिति याचेः स्वीकारानुकूलव्यापारोऽर्थः स्वीकारश्चेदमवश्यं
करिष्यामीति शब्दप्रयोजनको ज्ञानविशेषः विनयेन तद्विषयज्ञानवत्त्वं सम्बन्धः

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

नाप्रधानगर्गानुरोधान्नप्रातावत्तितितिनवद्विकत्त्वस्यभाव्यविरोधः एवमेवप्रकाशकारमेतासि।
चोदितस्याप्युपपत्तिः अतएवप्रधानकर्मत्वपाक्षेपेतात्मादीनांकुठिकर्मत्वं अप्रधानेदुहादी
नांल्पन्तोकर्तुश्चकर्मत्वा इत्युक्त्वाउक्तागौणाप्तान्तातिरिक्तद्विकर्मकाः केइतिप्रश्नेनीवह्योर्हर
तेश्चापिगत्यर्थानांतथैवचद्विकर्मकेषुत्तांदृष्टव्यमितिनिश्चयइत्युक्तं तत्रन्यादिप्यह।
णांतवक्कबिवन्यमव्यापारद्वयार्थकधातुरूपलक्षणं एवंचेदंदृष्टव्यर्थन्तोपापि यदापये।
निष्ठविभागानुकूलव्यापारादिरेवधात्वर्थस्तदापादनात्वापयविवक्षायामन्येनानिष्ठकर्म
त्वार्थमिदमावश्यकं तदाचाप्रधानेदुहादीनामित्युक्तेप्रधानेगवादावेवलादयः अप्र
धानकर्मत्वंचोक्तप्रधानभिन्नाकर्मत्वं तञ्चोक्तार्थेगवादीनामस्त्येवफलानाश्रयत्वात्
•सांदोग्धीति• अन्तास्त्वितद्द्व्यवद्द्व्यनिष्ठविभागानुकूलव्यापारोदुहेरर्थः तत्रगोरपादाने
त्वाविवक्षायामनेनकर्मत्वं तद्विवक्षायांपञ्चमी गोः पयस्यन्वयेषष्ठी• द्विकर्मकेषु

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

तु तदनन्तां तत्संबद्धत्वे बोध्यं तत्र सति संभवे प्रोक्त तत्सम्बद्धमेव ग्राह्यं एतेन स्थाल्या
देरपि तद्व्यापारादनन्तरं पयस्सम्बद्धत्वेन कर्म्मत्वं तेषां दुर्वारमित्यपास्तं तेन गास्पयो
दोग्धि स्थाल्याभित्यादौ स्थाल्यादेरधिकरणत्वाविवक्षायामपि नाम्न कर्म्मत्वं एवं।
चापादानादीत्यादिशब्देनापादानसंप्रदानाधिकरणान्येव करणत्वेनानुगृह्यन्ते ह
लादेः करणस्य पयआदिकर्म्मप्रयुक्ताभावात् यद्यपि गां दोग्धीत्यादौ गोः पयस्सप्रति
गवा पयसस्यापनयतीत्याद्यर्थे प्रतीत्या कर्तुरीप्सिततममित्यत्र तिङ्प्रधानकर्म्मत्वं च गवा।
दीनामिति तत्रैव लादिसिद्धिः प्रधानकर्म्मत्वं च कर्तृप्रत्ययपदसमभिव्याहारे कर्तृनिष्ठ प्रधा।
नव्यापारविशेषजन्यफलाश्रयत्वं एवं तादृविषये ईदृशप्राधान्यस्यैव ग्रहात् प्रकृते च पयो नि
ष्ठविभागानुकूलो यो गोनिष्ठो व्यापारस्तदनुकूलव्यापारस्यैव शाब्दतः प्राधान्यात् गर्गाः श
तं दंडयतामित्यत्र गर्गाणामेव तत्त्वमुद्देश्यत्वेन रूपमात्रस्य प्राधान्यानुरोधात्तस्यैव तस्यानुद्देश्यत्वे

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

कर्तृत्वं न युक्तं अत एव कर्म्मत्वाद्धितीयेत्यस्यानवैयर्थ्यं अत एवैतत्सूत्रशेषे भाष्ये ऽनेनै
वक्तिवेत्याद्यस्तत्र तद्रूपवैयर्थ्यमाशंक्येप्सितमात्रस्याप्यनेन संज्ञायां वारणाय चीनामिति
सूत्रस्यानवकाशत्वेमाणवकादपि पञ्चमी स्यादिति ईप्सिततममित्याधार ऽध्यायमित्युक्त
रिते: एतेन दुहादीनां व्यापारद्वयार्थत्वे कर्त्रीति कर्म्मत्वे तत्त्वेनाविवक्षायामप्यनेन कर्म्म
त्वमिति परास्तं वदतो व्याघातात् अत एव कर्त्रीत्यनेन सिद्धमाश्रित्याप्यवैयर्थ्यमा
ष्ये नाशंकितं कारकमिति क्रियान्वनकमित्यर्थः ननु एवं न स्वस्य प्रयोगातीत्यादावतिप्र
संगः सर्वथा तत्र तदभावे: गौतमायेत्यव तस्य क्रियान्वनकत्वं न च तस्य कर्म्मकृत्वा
भावस्तदंशस्यापि पतिगामनलभ्यत्वात् न तस्यापादानत्वविवक्षानुन्नकदापि श्रा
व्यातेति सत्त्वेऽउपयोगग्रहणेनानुपयोगे श्रावणानुपादानत्वाविवक्षायां बोधनादतः
पतिगमनमाह दुःखोनितित कर्म्मयामीति कर्म्मत्वमुक्तं धात्वर्थव्यापारान्तराकृतदनन्ता
श्यासम्बन्धत्वं तत्र तु विशास्यतीति के तद्धात्वर्थ व्यापारान्तरागेवतत्संबन्धत्वं तद्विषये।

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

तच्छेद्यमुदासीनेच तृणमिति यथा स्वपमानस्य गंगादेः स्पर्शादिजन्यसंयोगादिफला
धारत्वे तद्वत्तृणादेरपीतिभावः अनीप्सितपदाभावे ईप्सितस्य प्रकर्षहीनस्याप्यनेन
सञ्ज्ञाप्राप्तौ वारणार्थानामित्यनवकाशं स्यात् तथायुक्तमिति किं विषमोदनं भुंक्ते
इत्यादौ करणत्वमात्रविवक्षायां विषस्य मा भूत् अपायात्मकांशे गच्छतीत्यत्र अपा
गस्य च मा भूत् तत्सत्त्वे तु प्रकृतधात्वर्थफलाश्रयत्वरूपतत्त्वाभावान्न दोषः अपाद
नादिविशेषैरिति तद्रूपेणाभासमानमित्यर्थः अकथितशब्दोत्र संकीर्त्तितपदे ।
नाप्रधानपर इतिभावः एवं च पूर्वविधिविषयप्रसक्तिपूर्वकं तदविवक्षायां सर्वा
पापूर्वविधेरप्रसक्तौ चैतत्प्रसक्तिरिति बोध्यं अपादानत्वादिविवक्षायां पञ्च
म्याद्येव केनरूपेण तर्हि विवक्षेति चेत् कर्मत्वेनेति गम्यताम् कारकत्वव्याप्यसंज्ञा
नां स्वबोध्यधर्मे कर्मत्वादिशक्तिमत्त्वबोधकत्वात् बोधोपितथैव० तत्तत्संज्ञा
भावे सर्वत्र षष्ठीप्राप्त्या सर्वासां तदपवादत्वेन तदपादत्वमात्रेण संबंधार्थ

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

वंचाध्याहृतत्तिज्यभिधानाद्द्वितीया। नादृशोद्ध्यापाः अन्याव्यत्वंचतद्विषयस्यान्याप्यत्वेन: एवम
मुनादृइत्यवोधिल इत्यादौ नादृइतीतिश्रीकल्पापन्नानानुकरणं नादृइत्येतत्स्वरूपाभिलप्य।
मानाकारोवोधइत्यर्थइतिप्रथमान्तस्याप्रातिपदिकत्वान्नातत्रद्वितीया अतएवायिहतीत्यादौ
समास: तद्वचनसामर्थ्येनद्युस्यपरिगणनत्वकल्पनेवयुक्ता अतएवात्रैश्रौअपइत्यादौ
सप्तमीकिंश्चनिपातेनाभिधानेपिप्रातिपदिकाद्भुत्ततत्रस्थकिमर्थत्वेनैवभानमितितत्रविभ
क्तिः सुलभास्रातिस्वभावादस्येवाच्यस्यद्योतकोनिपातः अतएवपरिगणनमत्रस्याव्याने।
पिनदोषइत्याहुः तथाचुक्तं तत्त्वञ्चसमभिव्याहृतधात्वर्थप्रधानव्यापारस्यपोन्यतदा
त्वर्थफलाश्रयत्वरूपं पराधीनतयाविषयेनुश्लानेपिनदोषइत्याहुर्जिज्ञ्किपाकलाश्रयत्वेनो
ऐश्रयत्वात्स्वेवैस्त्वेसिद्धं तदुक्तंभाष्ये अतस्त्वविषमीक्षितं यज्ञदक्षयतीति तस्माच्चौलन्यदृश्य।
तीतिदेष्योदाहरणंविषयेक्तिपसम्बन्धाद्दृश्यमानात्रपितेनदर्शनोद्दृश्या अपितुअनिष्टद
र्शनाएवेतिस्यष्टंभाष्यकैयटयो: एवञ्चातत्रदृर्वैलोत्राप्रोवचने. अनीसितमनुदृश्यं।

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

सूत्रैरभिधाने तत्तच्छ्रुत्त्यावेशेनानभानंमितिविभक्त्या प्रसक्तिरत्रैवानभिहितइतितात्पर्य्ययाह
कं ध्वनितं चेदं तु पश्यात्मन इति सूत्रे भाष्ये तत्र हि स्पष्टः पुत्रस्यप्यते उत्रइत्यर्थे ~~स्य~~ च माशङ्क्य
त्वच्छब्देनोक्तत्वान्नेति समाहितं इत्थं शब्दसामानाधिकरण्यात् पुत्रार्थे कर्मत्वावगतावपि
पुत्र इति भवन्तो न कर्मवाचीति न ततः क्यच इति तद्भावः स्वकर्मत्वं तद्वाचकशब्दे न पुत्रगतं
कर्मत्वमुक्तं न तु पुत्रशब्द तत्र वृत्तिरित्यक्षरार्थः उपश्यात्मन इति सूत्रस्य कर्मत्वबोधकसु
वन्तादित्यर्थ इति तदाशयः वस्तुतः कर्मत्वमुक्तं न तु पुत्रशब्दस्य तत्र वृत्तिर्विशेष्यबोध्ये
स्तद्बोधकादित्यर्थे इह भवन्ता इत्यादिनासमाध्यन्तात् सुकम् वाक्यफलं विशेष्ये वृत्तौ व्यापार
इति समानार्थकत्वाभावात्तत्रार्थे वृत्तिर्नेतीत्याहुः आच्यानुसारेणोक्तस्यआयेत्यत्वस्यफ
लमाह कश्चिदिति परे तु अत्र तु पुनः साधुत्वायैष्यतइत्यध्याहार आवश्यकः अन्यथाक्रि
यार्थक्रियोपपदत्वाभावात् ण्वुलकादियोगाभावाच्चतुमुन्लिभः स्यात् अध्याहारे तु इच्छार्थेषु
तुमुनितिसुलभः विवक्षोपि समवाप्येच्छे तुमिष्यतेइतियत्तदत्सात्मतमन्यार्थैमित्यर्थः ९

वि०प्रि०प्र०

।स्यमानस्तात्समानाधिकरण्याभावात् तस्मात्कालाः परिमाति नेत्यादि सर्वभाष्योक्त
॥ स्यवर्त्तिविशिष्टरूपयोः समानार्थत्वस्य निर्वाहार्थं स्ववृत्तिविषयरूपयोः श्रामिकत्रीनन्दकर्मप्रेषव
बोधः विशेष्यतन्निरूपकत्वबाधेन तु विशेषतामेतत्राष्टैतात्पर्य्यावला नेत्यर्थान्ध्वस्त इति व
तः शाब्दबोधलक्षविषयेः तदात्ययेति यथाय॥ एवं चात्र शाब्दाकर्मादेः क्रियाजनकत्वेन
विभक्त्यावाच्यतावच्छेदकोद्भूतशक्तिमत्त्वेन चैव न तेनापि भक्तिप्रसक्तिः ण्वुलादेकर्तृकार
कोपपदात् इति लक्ष्यातिकारकोपपदा ति किमर्थं मत्सके कारकं परमकारके मिति । प्रतीक
मुपादाय यथास्मदादिनादपि शब्दाः न कारकेत्यस्य तात्पर्य्यातिपादयन्ति तथाकारकशब्दे
पीति इदन्तु हि क्रियायोगयतावच्छेदकत्वचिनेन तेहरां कारकशक्तिप्रतिपादन्ती॥ कैयटे
नोक्तम् अनाएतस्य कर्मत्वस्य नक्रियान्वयनियमः अन्यथाकारकशब्देः क्तेः क्रियावि
शेषणत्वे नियमेन कर्म्मादिनाधान्यानापत्तेः एवं कर्मादिपदे विपक्षादिकर्तृत्वानभिन्न
त्विनयोजनेति लक्षणेन कर्म्मादिनोभानेति अर्थितलमनासे रमिधानेह स्पष्टा । यमर्थः

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

तेनोपगवादौ वचिषष्ठीवाऽस्तित्वेति तयोःप्यप्रत्युदाहरणत्वमेव। तदुक्तमनेकमित्यत्र भाष्ये
पित्रिचत्रगुरित्यत्र षष्ठ्यर्थे ष्यनिपमेन भानात्षष्ठी प्राप्नोतीत्याशङ्क्याभिहितः सोऽर्थो नाभू
तः प्रातिपदिकार्थसम्पन्न इति प्रत्यमप्युक्तं अनेनान्यशेषत्वहेतु षष्ठ्या [illegible] ।
[illegible] प्राप्ति बीनत्व मुक्तं अन्तर्भूता इत्यनेन चित्रग्वादौ सम्बन्धस्यैव प्रवृत्तिनिमि
त्तत्वेन प्रातिपदिकार्थेपदेन ग्रहणलयोग्यतेत्तिकिति बोध्यम् पचेतु शक्यइत्यादौ काऽकोऽन्वय।
योग्यतावच्छेदकसाध्यत्वेनन्नक्रपादेर्मीनमतएवनोत्वेनाकोऽकोऽनाम न्वयः इदंच
कर्तृकर्मणोरित्यत्र निरूपयिष्यते एवमाशांनन्दइत्यादौ वत्कर्मकप्राप्तिकर्त्तानन्द।
इति विग्रहे बोधे समासे तेश्चानन्द कर्तृकप्राप्तिक [illegible] तिबोधे विशेषणविशेष्यताभाव।
व्यत्यासेनैकार्थीभावः कल्प्यः स्यात् वृत्तिविग्रहयोः समानार्थत्वभङ्गश्च किञ्च तथासति
ः वहुव्रीहुपनीयस्यैकधर्मबोधकत्वरूपसामानाधिकरण्यस्य हानिः किञ्चैवं प्राप्ताभावः ।
पंसप्राप्तसमाप्यर्थेइत्यादौ एवं वत्सानापत्तिः सर्वेनामपदयोरेकविशेष्यकप्रतीतिजनकत्वरूपव

मं४

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

ल० श्री०

२३६

निरूप्य तद्बोधार्थं नातो पि सा॰ बोधस्तु परस्परं लयो विशेष्यविशेषणताभावे नै
वकारकाणां भावनान्वयपर्युत्पत्तिः साक्षात्त्वाश्रयप्रकारतावान्वयविषयेति तदा
पगिगणनं भाष्यप्रत्याख्यातम्॰ तिङ्क्तौ स्वप्रकृत्यर्थेन्वितिपस्य कर्म्मतातः
स्य सर्वस्यापि कर्म्मतामाहतुरितिहृतः कटः सुन्दर इत्यादौ न काचिद्द्वितीयेति दिक्
यात्पशति अत्र वदन्ति कर्म्मादिपदइवात्रापि न विभक्तिवाच्यतावच्छेदकत्वे तावं
स्मादेर्भानमतं औपगवश्चित्रगुरीति प्रक्रं प्रत्युदाहृतं तत्र च सम्बन्धस्य येन रू
पेणाषष्ठ्याभानं तेनैमेवतद्धितांतादिभिः समुदायशक्त्यात्तदधिकारभावे च घट्ट
स्यादेषष्ठ्या वाच्यत्वेन इष्टतया श्राम्मोषष्ठी वाच्येतुं तत्त्वस्तु तत्तु कटं भीष्ममिति परि
गणनफलमुक्तात त्यात्याख्यानायायोषत्वान्नात्रप्रोषत्वक्षणा षष्ठी अन्यानभि
हितकर्म्मादीनामभावाच्चनान्याद इत्याशाङ्क्य न केवलाप्रकृतिरिति समयः कृतो
न चान्योत्पद्यमानाएतस्मभिसम्बन्धमुत्सहते वक्तुमिति तत्त्वाद्द्वितीयेत्युक्तं भाष्य

२३६

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

युष्मे तु भयमपि घोतकं युजर्थश्च जन्मेति तत्रैव वक्ष्यते तस्मात्तद्बल द्विर्वचनयोर्घो
तकयोस्तद्वितेनोक्तत्वाद्वीप्सायां न द्विर्वचनं प्रायप्राइत्यादिविवक्षितस्वेस्य द्वेदाति सूत्रभा
ष्येउक्तं एवंच्चे धातोरपि क्रियात्वात् क्रियाकालकारकसह· त्योल्लपपञ्चकमर्थः अत
एवतद्धिबवेपि घेकयोरित्याभीवकर्म्मणोरित्यादेश्चनियमत्वं भाष्यसम्मतं संग
च्छते अतएवदधि अजयो अवेदित्यादौ प्रातिपदिकधातुभ्यामेवसर्वमचोधः अतए
वभावकर्म्मणोरित्यस्य तद्धत्वाज्ञातोरित्यर्थस्तु क्रमो रिति सूत्रे भाष्ये दर्शितः घोत्वत्वा
देवो भयत्रापि अत्यपार्थस्य विशेषणत्वमेवचान्यत्रविस्तरः प्रथमेवेति साहि प्रातिप
दिकार्थस्यैतेनोक्तत्वेपि भवत्येवेति भावः अतएवाभिहिते प्रथमेति वार्त्तिकं संगच्छ
तेतिङ्कृदित्यादि· परिगणनादेव कथं भीष्मं कुर्व्वित्यादौ विशेष्याद्युत्पन्नाद्वितीय
यागतार्थत्वेपि विशेषणात्ता पदात्तु प्रक्रियादशायां कर्त्तेपि कर्म्मभीष्मादयो
वीत्याश्रयणात् कर्तृत्वविशिष्टकर्तृनिष्टकर्तृत्वोक्तौ वपि भीष्मत्वादिगुणाविशिष्ट

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

विषयप्रधानविषये लोकार्थानामितिन्यायेन सिद्धेः यद्यपि द्विबहुं सु बहुमितिन्यायेन
द्वौ ब्राह्मणौ व्यतिलुनीते इत्यादौ द्योतकवाचकयोश्च समुच्चयो दृष्टस्तथापि प्रकृते तल
क्ष्यानुसारादुक्तार्थानामितिन्यायानुसरणस्यैव वक्तुं शक्यत्वात् एवञ्च कर्म्मादीना
न्द्योतकत्वमेव यत्तु कर्म्मगतैकत्वे इत्यन्वये संख्याप्राप्तत्वे तदा तत्त्वमाध्ययं भा
ष्ये एषु किन्तत्पर्य्येत्वव्यवहारो द्योत्यत एव न त्वेतावतानेकत्वमेषामभ्युमितव्यम् वि
यमत्वानुपपत्तेरितित्यपं बहुष्वितिसूत्रे भाष्यादिषु द्योतनैर्विषयेष्वुक्तार्थानामितिन्या
योधिपतीतिसूत्रे भाष्ये दृश्यते तत्र यद्यधागच्छतीत्यादावागच्छतीत्यतोनधिकार्थबो
रधिपर्य्योः प्रयोगस्योक्तार्थानामितिन्यायेनाभावमाशंक्य प्रयोगावित्यादावुक्तार्थी।
नाम्प्रयोगादर्शनेन समाधानं कृतं तत्र हि द्विशब्दादृपशब्दयोर्वाचकयोः प्रकृतिप्र
त्ययोर्वाचकद्योतकयोर्द्वावित्यत्र तयोर्वाचकानुवादकयोश्च समुच्चयः अत
एव द्विदशा इत्यादौ समासे न सुजर्थस्योक्तत्वान्नास्त्विति भाष्ये उक्तं तत्र हि समासः।

क

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

निविष्टार्हां दोग्धीत्यादौ विभागानुकूलव्यापारानुकूलव्यापारार्थकदुहिप्रयोगोपपत्तेः कर्म
त्वसिद्धिरिति स्पष्टं भाष्ये कर्मेत्यनुवृत्ताविति अधिशीङ्स्थासामिति लक्ष्यात् अधिरिति कर्त्त
कर्म्मद्वारा क्रियायामन्वयोऽस्तिः तदाह गेहमित्यादि अनुक्ते कर्म्मपदेनैतच्छास्त्रबोधितकर्म्म।
सम्बन्धकं कर्म्मत्वशक्तिमल्लभ्यते सर्वकर्म्मविहितद्वितीयादीनां कर्म्मत्वशक्तिमानर्थः कि
याकारकभावः सम्बन्धश्च तदर्थः राज्ञः पुरुषइत्यत्र राजपुरुषयोः सम्बन्धस्य षष्ठीवाचि
का कथं प्रतीतइति क्रियाकारकयोः सम्बन्धस्य द्वितीयावाच्येति समर्थसूत्रस्य भाष्यात्।
एवं हरिं भजतीत्यादौ हरिकर्म्मकं भजनमिति बोधः अभिहितेत्विति अनभिहिताधिकारादिति

पंचेक

भावः एवं च प्रातिपदिकार्थपक्षे कर्म्मत्वद्वितीयेत्यादेर्द्व्यर्थकयोरित्यादेश्च नियमत्वमेतदभा
वेपि स्वादिसूत्रेणानिर्दिष्टार्थाः प्रत्ययाः स्वार्थे इति कर्म्मादौ संख्यायाश्च स्वादीनां सिद्धेः त
त्रपदं कर्म्मणीत्यादेर्द्व्यर्थकयोरित्यादेश्चैकवाक्यतापामेकाख्येन कर्म्मणीत्यन्वयेन सूत्रेण बो
धे कर्म्मार्थस्य प्राधान्यम् तदनाख्यानेन. सूत्रबोधविषयप्रधानविषयप्रधान

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

वच्छगान्न दोषइतिभावः तमस्यफलत्वस्मे र्मागवक्कं वारयतीति॰ तदभावेहि॰ वारणा
र्थानामितिसूत्रेणस्यापवादः स्यात् एवञ्च माणवककर्म्मत्वंनस्यात् एवंचमाणवक
कर्म्मत्वंनस्यात् नचाग्नोनच्चरितार्थेनतस्यापितदुपस्याप्यसंयोगरूपफलाश्रयत्वा
त् वारयतेश्च संयोगाद्यनुकूलव्यापाराभावानुकूलव्यापारोऽर्थः एवमेव प्रवृत्तिवि
घातः ईप्सितशब्दउभयत्रापिक्रियाशब्दएव। नचसंयोगोनतत्कर्तृकव्यापारजन्यइति
तत्रकर्मत्वाप्राप्तिरितिवाच्यं कर्तृव्यापारवाचकधातूपात्तफलाश्रयत्वमित्यर्थस्यैवतेन
लाभात् तमेंग्रहणोक्तीप्सितमात्रेसावकाशस्यपरत्वादीप्सिततमेनेन ईप्सिततमत्वंच
प्रकृतधात्वर्थप्रधानीभूतव्यापारप्रयोज्यप्रकृतधात्वर्थफलाश्रयत्वेनोद्देश्यत्वं तच्च
नाश्वादौ फलव्यापारयोः प्रकृतधात्वर्थत्वनुप्रत्यासत्तिलभ्यं तेनपुष्पाच्येमाषमा।
क्षाणापमाषक्षेत्रएवाश्ववन्धनेतदामाषेष्वश्ववधान्तीत्यादौमाषाणांनकर्म्मत्वं
वन्धनप्रयोज्यभक्षणफलाश्रयत्वेपिभक्षणस्यपवधात्वर्थत्वाभावात् प्रयोज्यत्व

५५

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

कृतवान् करिष्यतीत्यादिसिद्धिः क्तप्रत्ययो कारकं कर्म्मसंज्ञं स्यादिति कारके इति प्रथ।
मार्थे सौत्री सप्तमी तेन कारकं सत् कर्म्मसंज्ञमित्यर्थः साध्विनः क्रियाजनकत्वं तु महा
संज्ञयाक्षिप्तं यद्वा सप्तमी यथा भूते व कारकेपदं च क्रियापरम् करोति कर्तृकर्म्मादिव्यप
देशानिति व्युत्पत्तेः जनकमित्यध्याहारः विषयत्वं तु सप्तम्यर्थः कारकग्रहणेनचत्वारितत्र
तिज्ञपेतदधिकारोक्तकर्त्रादिविषयमेव तेन नटस्य शृणोतीत्यादौ नहुत्तरपदप्रकृतिस्वरः
ग्रामेवासश्च्यादौ च तत्स्वरसिद्धिरित्यन्यत्र विस्तरः कर्तुः किमिति तदभावेपिकेनाप्यमित्या

५

कांक्षायां कारकाधिकारोपाया यात्ताभइतिप्रश्नः माषेष्विति भावे प्रसक्ते महस्वमाषा।
नाश्रो मा भूदिति अन्यत्र बध्नातीत्यर्थः तदाह कर्म्मणाइति तमबग्रहणं किमिति।
अवयवद्वारा समुदायस्य ग्रहणः कर्तुरुद्देश्यं कर्म्मेत्येवास्त्विति भावः पयसोदनमिति।
यत्राकृतभोजनेनापि पयोलाभेनौदनभोजने प्रवर्त्तते तत्रेदं प्रत्युदाहरणं तत्क्रियायाः
पयउद्देश्यकत्वात् ईप्सिततमशब्दस्य तु क्रियाशब्दत्वात्पयसस्तदाफलाश्रयत्वेनापि

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

ल० श० शे०

२३३

निष्पादकत्वं बोध्यं असंनिहितसम्प्रदानस्यापि दातृबुद्धिस्थत्वादावश्यकत्वेन स्वज्ञान।
पूर्वकालत्वेनैव गमकत्वं एवं स्तोकं पचतीत्यादौ फलस्यापि घटं करोतीत्यत्रेत्या।
दौ बोध्यघटादेः पूर्वकालत्वेन स्वोत्पादिनिष्पादकत्वं बोध्यम् " असंनिहि[illegible]
[illegible] कर्त्तुरीप्सि॰ ईप्सितशब्दोऽत्र क्रियापरो नाभिप्रेतपरो [illegible]ः स्पष्टं चेदं न्यासात्
प्यो नाभित्यत्र भाष्यकैयटयोः कर्त्तुरिति कस्य च वर्त्तमाने इति कर्त्तरि षष्ठी आप्नोतेः
सन्नन्तान्मतिबुद्धीति वर्त्तमाने कर्म्मणि क्तः मतिरिच्छेति तत्राकरः एवं च कर्त्राप्तुमि
ष्यमाणं कर्म्मेत्यर्थः आप्तिश्चात्र सम्बन्धः स च कर्त्तृपदार्थविशेषणीभूतव्यापारद्वा
रक एव उपस्थितपरित्यागेनानुपस्थितकल्पने मानाभावात् एवञ्च कर्त्रीत्यनिष्पाद्या।
पार[illegible]न्यफले फलेन सम्बन्धमिष्यमाणमित्यर्थः पचाति तण्डुलम् पचतीत्यादौ॰ फ।
लस्यापि व्यपदेशिवद्भावेन फलसम्बन्धित्वात्कर्म्मत्वं अत एव तत्समानाधिकरणतो
स्तोकं पचतीत्यादौ कर्म्मत्वसिद्धिः कथं त्वयोपात्तवर्त्तमानत्वन्तु न विवक्षितं तेन कटं

२३३

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

वबुध्यस्वेत्यत्र बुध्यस्वेत्यनयोरैक्यस्यैव प्रयोगः हे राम पाहीत्यादौ चाभिमुखीभवनप्रामाणु
द्देश्यकत्ववर्त्तमानो विधेयो रक्षणमिति बोध्यम् अग्ने जानीहि देवदत्तेत्यादावपि जानीहीत्यादिः श्रोता
बोध्यस्तत्र ज्ञानस्य कर्म्मत्वाद्देवदत्तस्योद्देश्यत्वादुभयोः समानवाक्यस्थत्वम् एकतिङ्
वाक्यमित्यस्य च प्रथमालोके। इति ङित्यर्थ इति न दोषः उद्देश्यविधेयभावो वा वाक्यार्थः
अभिमुखीभवनानुकूलव्यापारश्च सम्बोधनविभक्त्यन्तशब्दप्रयोगरूपः अग्ने जानी।
तिप्राप्तकाले लोट् अतएव गच्छेत्याद्यध्याहारे ष्ठिङ्मूर्खेत्यादौ प्रथमानध्याहारे
तु द्वितीये वेति दिक्। इति प्रथमा कारके। कारकत्वं क्रियाजनकत्वं भाष्ये करोति क्रियां
निर्वर्त्तयतीति व्युत्पत्तिप्रदर्शनात्। ब्राह्मणस्य पुत्रं पन्थानं पृच्छतीत्यादौ ब्राह्मण
स्य न कारकत्वं पुत्रेणान्यथासिद्ध्या तत्त्वाभावात् अतएव शेषां क्रियायामेवान्वयः
क्रियाजनकमिति ज्ञाते का ता क्रियेत्याकाङ्क्षोदये न क्रियाजनकाकाङ्क्षया च
तत्रैवान्वयस्यौचित्यात् सर्वेषाञ्च कारकाणां स्वस्वावान्तरक्रियाद्वारा प्रधानक्रिया

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

ता०प्रा०प्रो०

२३२

हणम् अन्यथैतत्सूत्रोपात्तेनानभिहित इत्यस्यात्र फलाभावादेतदेकवाक्यत्वेति बोध्य
म् मात्रग्रहणान्तु यथा कर्म्मणि द्वितीयेति नियमेन कर्म्मत्वाश्रानसमानकालिकार्थान्तरस्यैव
वाचकत्वेन नतु तस्त्रानसमानकालार्थान्तरस्यात एवगंगादां घोष इत्यादावपादानत्वादिबोधे
पि द्वितीया एवं च कर्म्मणि सत्येव द्वितीया न तु तदसत्त्वे इति नियमाकारस्तथानेनापि ज्ञातिप
दिकार्थे सत्त्वे एव प्रथमा न तु तदसत्त्वे इत्येव नियमः स्यात् एवं चाख्यानकर्थकनिपातेभ्यः प्रथ
मानैव स्यात् एवं च तत्समभिव्याहारे सप्तम्या प्रथमेत्यादिशास्त्रप्रवृत्तिर्न स्यात्. तत्सत्त्वे।
कर्म्मादियोग्यार्थकप्रातिपदिकाच्चेतदूहितत्वार्थैः इत्यर्थान्तदोषः इदमेव मात्रग्रहणं कर्म्म
णि द्वितीयेत्यर्थनियम उक्तो भाष्यादौ स्पष्टं चेदं सर्वं भाष्ये इति भाष्यप्रदीपोद्योते निरूपि
तमित्याहुः सम्बोधनमेव तत्र वर्त्तमानादित्यर्थः सम्बोधनमभिकरणं तत्फलं प्रवृत्ति।
निवृत्ती सम्बोधनताविच्छेदकरूपेण सम्बोधस्य लिङ्गमिति नात एवासंभवादनुवाद्य एव। २३२
वा विभक्तिः अत एव विधेयभूतानां क्रियाणामेवैतदर्थान्वय उद्देश्यतया अत एव राजाभ

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

आश्रयवस्तुतदाक्षिप्तत्वान्नात्र प्रयुक्तः एवञ्च प्रातिपदिकार्थ इत्यस्यालिङ्गं लिङ्गं प्रवृत्ति
निमित्तकोऽर्थाव्यवधानादयमुदाहरणं लिङ्गविशिष्टपरिभाषयास्त्रीप्रत्ययान्तस्यैवो।
दाहरणं अन्ये सर्वलिङ्गाधिकेयमित्यस्य द्रोणत्वादि प्रवृत्तिनिमित्तकानां द्रोणादिशब्दानां
परिमाणत्वेन परिमाणमपि लिङ्गवद्विशेष्यान्वय्यर्थः एवञ्च तस्य लिङ्गवत्प्रातिपदि
कार्थत्वाभावात्परिमाणाग्रहणं द्रोणः परिमाणमित्यत्र तु द्वौ प्रातिलक्षणाविति वत्य योगः
द्रोणशब्दस्यानेकार्थत्वात्। मलोक्तं तु न युक्तं द्रोणो व्रीहिमान इत्यस्यापत्तेः किञ्चेति
इ समानाधिकरणो प्रथमेति वार्त्तिकवाक्यतया भेदान्वये द्रोणो व्रीहिरित्यनिष्टं न च पद
मेये द्रोणादीनां वृत्तिसत्तास्य नेकत्वेन परिमाणमात्रपरत्वे तद्बोधेन च व्यभिचारात्
मेयस्य निवर्त्तो पाश्चितिकत्वाभावेनाप्रातिपदिकार्थत्वादसिद्धे कर्म्मत्वमुत्पत्त्यात्र मेयार्थकं
परिमाणाग्रहणं मितिके यद्येतदुक्तमिति वाच्यं सिंहो माणवक इत्यस्यातिव्याप्तेस्त
दस्यापि सिद्धेश्च नियमांशानिवेशे मानाभावाच्च एको द्वावित्यादिसिद्धये तु वचनम्

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

। शिष्टपरिभाषये ऽच्चैरित्यादौ प्रथमासिद्धिः परिमाणग्रहणस्य च परिच्छेदकपरः इत्युक्तादि
ष्वपि प्रथमासिद्धिरिति बोध्यम् परे तु अत्र सूत्रे प्रातिपदिकार्थशब्देन प्रवृत्तिनिमित्तं तदाश्र
यश्च स्वं च सुब्रह्मवारोपितं तदाश्रयोपि अत एव गोवाहीक इत्यादौ सिद्धं तेनाक्षतितिथौ त्वपि न दोषः
अत एव लिङ्गः अन्तर्गतं सार्थकमन्यथा त्वं च मानं कुंसकादित्यादि ग्रामादिषु प्राप्तलोपेन लिङ्गस्यापि
प्रातिपदिकार्थत्वं तत्पाते त्र्यर्थत्वं स्यात् एव अत एव लिङ्गियामिति सूत्रे स्त्रीत्वे द्योत्ये टाप् इत्यर्थ इति।
भाष्ये सिद्धान्तितम् तन्मात्रग्रहणस्य च पुंसीत्यस्य पुंस्त्वस्य एतेन स्त्रीत्वस्य वाच्यः अभिहि
ते प्रथमेति वार्त्तिकस्य तत्र प्रातिपदिकार्थगतकारकशक्त्या वन्येनाभिहितायां स्वार्थे प्रा
तिपदिकात्प्रथमेत्यर्थ इति न तद्विरोधः एतेन तन्नाप्येकारकस्य त्र्यन्यपार्थीत्वं न च वनु तन्नेति
विरोध इत्यपास्तम् तटादिशब्दानामपि लिङ्गस्य वाच्यमेव द्योतकत्वं तु विसर्गादयः पूर्वनित
ह्निङ्गः स्तुद्विस्वीकृत्य एव तस्य । तस्य विसर्गादेः साधुत्वान्वाख्यातं नियमांशानिवेशेन मा
नं इदमेवाभिप्रेत्य प्रवृत्तौ प्रातिपदिकार्थः स तेनोक्तं स चेति प्रवृत्तिनिमित्तोपलक्षणं

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

ङ्ग्रहणमनर्थकमतआह नियतेति। यस्मिन्प्रातिपदिके उच्चारिते यस्य नियमेनोपस्थितिः
स तदर्थ इत्यर्थः अन्वयानुपपत्तिरविकालासत्तापद एव प्रत्ययोत्पत्तिस्स वेत्रशाकार्येऽ
व शाक्तताव च्छेदकारोप एवं लक्षणेति न लक्ष्यासंग्रहो दोषः तटादिशब्दानां तु मात्रस्य वा
समभिव्याहारे सकललिङ्गबोधकत्वान्नियतोपलिङ्गतानियतोपस्थितिकमिति न तद्बोध्य
लिङ्गस्यात्र प्रातिपदिकार्थशब्देन ग्रहणमिति लिङ्गग्रहणमितिभावः लिङ्गमात्रेति लि
ङ्गमात्राधिके इति क्रमेणार्थः यद्यपि विशेष्यविशेषणभावो व्याधिकोभासते तथापि ता
दृशवाक्यार्थत्वेन वहिरङ्गत्वात्तच्चार्थमात्रनिमित्तक प्रथम प्रवृत्त संस्कारबाधकमि
ति बोध्यम् अभेदेन संसर्गेणेति इतरेतरान्वयानवच्छिन्ना विशेषणता विशेष्यभावसंसर्गे
णेत्यर्थः अभेदस्तु न संसर्गः इत्यन्यत्र प्रपञ्चितं इत्येतत्कार्यत्वादिति उक्तार्थानामप्रयोगा
त् प्रातिपादितसङ्ख्याविशिष्टे सङ्ख्यान्तराभावाच्च तदप्राप्तिः अनन्वितार्थकविभक्त्यपे
क्षयानुवादकविभक्तेरेव न्याय्यत्वान्नद्यादिभ्यः सर्वविभक्त्यापत्तिरितिभावः लिङ्गबि

तेभाष्ये नित्यानांशब्दानां यथाकथंचिदन्वाख्यानां कार्यमितिकैयटः तथासर्वदो
षपरिहारइतितदाशयः परःसन्निकर्षः वकारोवाऽयं इत्यत्र सामान्यग्रहणार्थः चकार
स्यपरंतु बन्धत्वसंपादनद्वारा सामान्यग्रहणाविघातकत्वेन चारितार्थ्यमपि आम्नवर्ष्या
।आवपेत्यादौ वात्वापत्तिस्तत्चरिः पित्त्वंबाधतेइति एवंगोकक्ष्यशब्दस्यगार्ग्यादिपठना
त्यादौ चांमतेनैवचापःसिद्धः सकौड्यादिभिन्नपाठप्रसक्तप्रसारणान्नुत्वस्यनेष्टमितिस्य।
र्थंभाष्ये पुनस्तिः स्नेन्मप्यरतिङीवोपवादः उक्तार्थमिति इहकारांतदनित्यत्वज्ञाप
नार्थमितिकेचित्॥ ॥इतिस्त्रीप्रत्ययाः॥ स्वौजसमौडिति विहितस्वादी
नामर्थविशेषेव्यवस्थांदर्शयितुमाह प्रातिपदिकार्थेति इदमपिसूत्रंक्रियायोगए
वप्रवर्ततेऽनतोऽस्तिक्रियायास्सर्वत्रसत्वात् आख्यातार्थकर्त्रादिनाऽभेदान्वये
नतद्वारकैः क्रियायोगोबोध्यः प्रथमान्तार्थस्यापिक्रियाजनकत्वादस्याः कारक।
विभक्तित्वेनभाष्येव्यवहारः नत्वनुरूपादिशब्देभ्योलिङ्स्याप्रातिपदिकार्थत्वात्स्त्रि

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

रितिभावः अजोपदिति शार्ङ्गरवादीतिलुप्तपञ्चम्यन्तं अंज इति च षष्ठी अनुपसर्ज
नादिति विभक्तिविपरिणामेनास्य विशेषणम् एवं टिड्ढेत्यत्रापि सुवचं तद्धत्र पञ्चम्य
न्तत्वमपि सुवचं अन्यो का इत्यपि पाठः क्वचित् शार्ङ्गरवाजातिलक्षणो ङीषित्यस्य
वचनम् आपादिवद्योगुतो पुत्रशब्दोत्र पठ्यते तस्य पाठसामर्थ्याज्जातित्वाभावे
पि ङीन् नन्वस्तोत्ति पयापिनारीति नशब्देन सिद्धं नारीतितु पुंयोगे ङीषा दुर्बोधं जा
तिग्रहणानुवृत्त्या तत्रास्या प्रवृत्तेरिति नरग्रहणमनर्थकम् तथापि नरत्वं जातिर्नात्र प्र
तिपिपादयिषायां नारीतिरूपं वक्तव्यं नात्र ग्रहणं अत्राथो कारस्यैव वृद्धिर्लक्ष्यानुसा
रिव्याख्यानात् वस्तुतस्तु ग्रहणमत्र मनर्थकम् नुर्नरस्य च धर्म्या नारीति स्तोत्रेस्त्रे
तानरस्य चेति वक्तव्यमित्येतेन वार्त्तिकेन चाद्युदात्तनाम्नोः सिद्धेः स्तुत्रायोग्यतयातद्ध
र्म्यानरत्वजातिस्तो नितिलत्रेतानरस्य चेति व कथं वि प्रियो वेदबोध्यते अतएव ब
हेतुस्यपत्कर्तृरितिश्चेति विवचनं बालमुनि भवोबासत्वादिति दिगादित्वात् संलाधप्रत्यया।

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

दं न ह्युपपते ऽत्रा विति स्तत्रस्य भाष्य स्वारसेनत्वप मन्नत्र ऽनो व्युत्पन्नं प्रातिपदिकमिति।
ऊहनः उपमीयतेनयेत्युपमो पमानं तद्भाव औपम्यं उपमानत्वं एवं च तद्बोधको॥
हन्तेत्यपदादित्यर्थः उत्तरपदाक्षिप्तं पूर्वपदं प्रत्यासत्त्योपमानवाच्यं अतः का।
मोपमोदादित्यत्र तदाहोपमानवाचीति कामे जिमाति बन्धादाकनिष्टं कन्वोहि
भीगः कामेस्तद्धहूपस्यादित्यर्थः उपचारादिति शाकशाब्दप्रवृत्तिनिमित्तस्या
हपदार्थेआतेपादित्यर्थः एवश्चैवसमासस्योपमानोपमेयभावावबोधकत्वेन।
नपूर्वपदस्यत्त्रशाम्नित्तदारोपेचसनिमित्तमितिभावः ननुसहशाद्ययहणंव्यर्थं सर्वत्वो
हमत्वेनसहशाब्दप्रयोगस्योत्तसमभिव्याहारैव्यर्थत्वेनसहोद्हीति प्रयोगस्येवाभावा
दतआह सहेतेरति रतिष्रम मिति शेषः सहविद्यमाना ऊहूपस्यादित्यर्थं इति के।
पटः अतिमेत्तीयादित्यर्थं इति तदाशयः कमलानिकमलानितिवत् कद्भूलीति।
नागमातुङ्गत्तुस्त्वा श्रुच्छन्दोर्थमिति छन्दसिकद्रुकमण्डल्वो छन्दसीत्यनेनैवसिद्धि

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

मवेन पूर्वेणासिद्धे तद्विध्यर्थं स्पष्टमेव· पाककर्ण· जातिबाचिनः किं बहुव्यापाशात्वो।
स्त्रीविषयादपीति· अजात्यर्थन्तुन· प्राक्पुष्पादिषु जातिबचनेषु नित्यस्त्रीलिङ्गेषु
सदृक्कार्येडितिनिषेधात् बोपधादपीति पुनर्जातिग्रहणादितिभावः अस्त्रीविषयादिति
तु पूर्वस्त्रेण विहितं नतिनिति रीति स्त्रीपुंसयोः पर्यायानाद्भिचतुः षट्पदो गोऽइत्यमरा
दयं स्त्रियामपीतिभावः इतः किं दरत्· ध्वजागधेत्यतो तस्येतिलुक् ऊङुतः ङःका
तेनोऽङःधात्वादितिविशेषणाभावेः अन्यथापवाग्वेत्यादावपिनिषेधःस्यात् दीर्घो
च्चारणं प्रश्लेषेणोकाररूपविधानद्वारा ब्रह्मबन्धूरित्यादि बहुब्रीहौ पाकप्रनिवृत्त्य
र्थं रूपाणां सवर्णदीर्घेण सिद्धेरिति भाष्ये स्पष्टम् श्वश्रूरिति श्वशुरः श्वश्रू
श्चेति निर्देशात्सिद्धं कुरूरिति भाष्योदाहृतत्वादिति भावः कृकवाकुरित्येत्र मनुष्य
।जातित्वाभावात्पूर्वेणापिनः पङ्गोश्च पङ्गुशब्दो गुणबाचीति पूर्वेणाप्राप्तिः श्वा
शुरस्येति श्वशुरश्वश्वाविति निर्देशादन्त्याकारस्यलोपः तन्निर्देशात्सिद्धमेवैतत्भाष्येति

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

त्येतन्मदुक्तार्थकमेवतुलक्षणान्तामेनुपयोगात् वकर्थांसर्वव्यक्तिव्यापिनीमित्यर्थः
एतदेकबाक्यतपापूर्वलक्षणेपि मदुक्त्याव्येवोचिता अतएवकः पुनरेतयोर्जातिल
क्षणयोर्विशेषः यथापूर्वलक्षणे तथाकुमारीभार्य्येइतिभवितव्यम् यथोत्तरे तथा।
कुमारीभार्येइतिभाष्येलक्षणमित्येकवचनमेवमयुक्तं अतएवाकडारसूत्रशेषेआ
कृतिग्रहणानाजातिरित्येवोक्तंभाष्येइत्याहुः बलाकेति अयंचवि.स. कलिकापदवाच्या।
जातिविशेषवाची. सचबकत्वव्याप्येत्याबेत्यपर. अस्त्रीविषयादित्यस्यप्रवृत्तिनिमित्ते
केपिलिङ्गानारहितमित्यादित्यर्थः एतेनबलाकापदमितियोगिकत्वसर्वलिङ्गत्वात्बलाका
बकपङ्क्तिः स्याद्बलाकाविसकण्ठिकाबलाकाकामुकीत्रोक्ताबलाकश्चबकोमतइति
कोशेषुलिङ्गःस्याद्भिधानाच्चनेदंयुक्तंमित्यपास्तं अतएवपाककर्णेतिसूत्रेच
इतिनद्धिस्त्रीविषयार्थमन्यथातेषामपियोगिकेर्थलिङ्गान्तरसंभवेनलिङ्गान्तरसं

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

नुवादं तेन रूपरसादिगुणानामेकत्वेपि जातित्वाभावो बोधितः अत एव विशेषणानां
चेति सूत्रे जातेरविशिष्टलिङ्गत्वं भाष्ये उक्तं आविष्टलिङ्गत्वं नियतलिङ्गत्वमिति कैयटः
तच्चाप्रामाणिकमिति केचित् भाष्यप्रामाण्यात् जातेरेकशब्दवाच्याया न त्रिलिङ्गता
तटं त्रिधेत्यादि कोशात् तोत्रमादेत्यन्ये लक्षणादात्व्यापि निर्ग्राह्येत्यनेनैकत्वेनैका
नुगतत्वं च बोधितं सकृदेकवारं किंचिद्व्यक्तौ साक्षाद्गृहीता वोपदिष्टा व्यक्त्यन्तर
गोत्वहीतुमशक्येति तदर्थः गोत्वं चेत्यादि प्राग्वदेव अत एव प्रादुर्भावविनाशाभ्यां स
त्त्वस्य गुणपरो गुणः असर्वलिङ्गां बह्वर्थां तामाहुर्जातिं कवयो विदुरिति लक्षणान्तरं
भाष्ये उक्तं सत्त्वस्य द्रव्यस्य प्रादुर्भावविनाशाभ्यां यातो प्राप्नोति सा जातिरिति लक्ष
णं यावद्द्रव्यभाविनीति तदर्थः अनेन गोत्वब्राह्मणत्वाद्योर्लक्षणयोर्विसंग्रहः
गुणेष्वगुणपदद्रव्यैलासम्बध्यते यथा निर्गुणस्य द्रव्यस्य नोपलम्भस्तथा जातिर
हितस्यापीत्यर्थ इति कैयटः इदं त्वदुष्टकल्पनमेव अत्र लक्षणेऽसर्वलिङ्गामि

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

ऽत्रत्वारोप इत्यभिप्रायेण। एवमपि तु न शार्ङ्गरवीय गोत्रत्वारोपस्तत्र पुंवद्भावेन गोत्राभिमतेति नि
यमेन तत्सञ्ज्ञानिषेधादाह। अपत्यमत्र यानादिति अपत्यं पौत्रप्रभृतीति परिभाषितं इ
तिशेषः। शार्ङ्गरवाद्यञ इति षष्ठी तत्पुरुषः। शार्ङ्गरवोपाम स्त्रीविषयत्वात्। नातिकार्यं ल
भते इति। अनेनास्यादिति दिशा। तत्त्वबोधप्रतिकठेन प्रोक्तमधीत इति वैशम्पायनान्तेवा
सित्वात्प्रोक्तार्थे णिनिः। कठचरकादिति लुक्। अध्येतृगणः प्रोक्ताल्लुक् व ब्रोऽर्चोध्ये
तव्यापत्या इति विग्रहे स्रकः पूरित्यक्षमासान्तः। स्त्रियाम् अध्ययनाभावेपि तदध्ययत्वात्ता
दृशं। यथानधीयाने माणवके। ब्राह्मणीत्यत्रापत्येति। ब्राह्मणो जाता वित्युक्ते पितापि
भावः। परे तु आकृतिग्रहणेत्यवलक्षणमाकृतिपदमुपदेशोपलक्षणमाकृतिग
णसाक्षादोपदेशेन ग्राह्या जातिरित्यर्थः। तत्रैकधा कारो गौरित्याकृत्युपदेशग्राह्या
गोत्वादिजातिः। अथ ब्राह्मणाः इति साक्षादुपदेशग्राह्या ब्राह्मणत्वादिजातिः। एवकाकृ
तिग्रहणं जातियाह। कोपदेस्याप्युपलक्षणं लिङ्गानां च न सर्वभागिति तत्त्वस्त्वरूपा

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

त्रें अतएव गोत्राधूनिअत्ययोभवति । स्त्रियांलुगित्यासे औपगवीभार्या विकेत्य त्रात्यो
नुपसर्ज्जनमिस्युनुपसर्ज्जनेलक्षणा ईकाते नप्राप्नोति माभूदेव मणान्ता तदनुपसर्ज्जना
दित्येवंभविष्यति इति प्रोष्ठा पूर्वपक्षितोके तदङ्गीकृत्यैव इह न ह्योपगवीभार्य्या: जातिल
क्षणा: पुंवत्वप्रतिषेधो न प्राप्नोति माभूदेव वृद्धिनिमित्तस्यैवमा भविष्यति एवं तर्हि ग्लुचुका
यनीभार्य्ये दोषः इत्येको गोत्र इति लक्षत्रत्य भाष्ये युवापत्यस्य जातित्वाभावकथनं संगच्छते
अन्यथा जातिलक्षणोङीषू एव पात्वात् कुं पुंक्तेत्वे पुंवत्वप्रतिषेधो न प्राप्नोतीत्यसं
गतिरस्य ग्लुचुकायनीभार्य्ये दोषस्त्व ङीषपुंवत्वप्रतिषेधयो रसिद्धिरूपो बोध्य: सर्वतो
क्तिन्नर्थादिति ङीषितु पुंवत्वप्रतिषेधासिद्धिरेव दोषः अतएवालोनान्ताविति लक्षत्रे पश्ये ।
जातौ नेत्यर्थः संगच्छते न तद्वत्व पत्यस्य जातित्वाव्यभिचारात् तदसंगति प्रौलोनात् दृ इत्यपि
स्थि र तस्मात् मर्ध्यनात्रेशात्स्त्रीपगोत्रस्यैव ग्रहीतुमौचित्यं अनन्तरापत्यप्रत्ययान्तो ऽव
नीत्यत्र जातिग्रहणोऽनौङीषित्यनुपसर्ज्जनादिति लक्षत्र भाष्ये त्वनन्तरे श्व एवं प्राग्दिङ्गे त्वावनव

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

जातित्वं न स्यात् अवयवसंस्थानस्य ब्राह्मणादिसाधारणत्वेन तस्या आकृतिग्रहण।
त्वाभावात् किन्तु साक्षादुपदेशगम्यात्वेत्यत आह लिङ्गानामिति रूपमपि जातिरित्य
र्थः लिङ्गानामिति कर्म्मणि षष्ठी सर्वाणि लिङ्गानि न भजतीति सर्वशब्दस्य लिङ्गापे
क्षत्वे पि भाष्यप्रामाण्याद्ज्ञेयः समासश्च आख्यातमाख्यानमुपदेशः कथनात् तदुपदे
श्यात्. एकत्रैकस्मिन्नुपदिष्टे अन्यत्र तद्ग्रहे मानाभावान्नेन्द्रत्वादि तथा. ब्राह्मणत्वं तु ए
कत्रोपदिष्टे तत्पित्रादिषु सुग्रहं वृषलत्वं तदपत्यतत्सहोदरादौ सुग्रहः अत्राकृतिग्रह
णेति नित्यानित्यसाधारणमिति घटत्वादिकमपि जातिरेतन्मते अपर आह त्वादि
नाप्या च द्रव्यमाविवत्वमित्यनित्यव्यावर्त्तं लक्षणान्तरं भाष्ये दर्शितं एवञ्च भिन्नास्रुबि
कर्द्धकलक्षणद्वयप्राप्तत्वेन कुमार्यादिशब्दे जातिकार्य्यविकल्पः अतएव ब्रुवन्नाति
स्यत्र पुंवत्वं भवतितरेत्यत्र तदभावस्य भाष्ये उदाहृतः नन्वेताभ्यामप्यौगवीकरीत्यादि
रसंग्रहोनुगतसंस्थानव्यंग्यत्वाभावात्सर्वलिंगत्वाच्चेत्यत आह गोत्रं चेति शास्त्रीयमत्रगो।

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

वाचीति अनन्यभावो विषयशब्दार्थ इत्याह नच त्रिषु यन्नियतमिति भिन्नेष्वभिन्नाभिधा
नप्रत्ययनिमित्तं जातिर्नित्यमेकमनेकानुगतं सामान्यमित्यस्य च मुख्यादिगुणस्यैक
त्वनित्यत्वपक्षे तत्र जातिव्याप्तिर्नैननेन आप्यते साजातिरिति च एवं त्वादावव्याप्तमत
आह । आकृतीति ग्रहणमिति करणे ल्युट् सामान्ये सा नपुंसकं आकृतिरवयवसंनि
वेशः आकृतिर्ग्रहणं यस्या इति विग्रहस्तदाह अनुगतेति ईदृशाकारो गौरित्याकृत्युप
देशादिव्यङ्ग्यत्यर्थः चेनेवालाघवस्याभेदमिन्नानेकदेहवर्तिदेवदत्तत्वादेराकृतिव्य
ङ्ग्यत्वेन तत्र जातिव्याप्तमिदमिति वाच्यम् समानकालिकानेकव्यक्तिवृत्त्यनुगतसं
स्थानव्यङ्ग्यत्वर्थात् अवस्याभेदेपि तेङ्गदाप्रतीतेश्च तज्जातीयमित्यप्रतीतेश्च
अतएवेन्द्रत्वादिकं न जातिः पञ्चेन्द्रोपाख्यानादिभिरनेकेषां समानकालिकत्वेपि सर्वे
षां संस्थानस्यैकत्वे मानाभावात् दुर्गेऽव्याप्तिं त्याक्तो स्त्रीविषयत्वादपि न ङीष् तटीति अ
नुगतसंस्थानव्यङ्ग्यमेतत् जलसमीपदेशविशेषो हि तटम् नन्वेवं वृषलत्वादीनां

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

ल० श्री०

२२५

।इत्यत्वाशाह येनचेदिति अप्राप्तिनोपित्वाऽऽः यदितेन तज्जाती येन बस्तुनां प्राप्तीपधासम्बद्ध ॥
सत्यां प्राप्तौ सम्बद्धश्चेदित्यर्थः अत एव तस्य चेत्तथाप्युतमित्यस्याप्राप्तिनोपित्वाऽऽमितिश्रो
बोभाष्येदर्शितः पुरस्तादिति सत्यनन्तरस्येव बाधकः आमाप्तिकाइति एवञ्चसुगात्रीत्यादयो
पत्रयेणाएवेतिभावः उरः क्रोडेति शावन्तो यस्वभावतो विशेषविषयः शर्व्वणावेति इवपदा
त्सम्भावयामितिणत्वं केवलयौगिकत्वेनुत्तरपूर्व्वनवोत्येव नदीविति अस्वरितत्वादितिभावः इ
तिशब्दइति एवञ्च भाषायामिति व्यर्थं छन्दसीत्यस्यदिक्पूर्वपदादित्यत्रासम्बन्धे नास्वरितत्
त्वादसम्बन्धोसिद्धः यत्तु दिगितिसूत्रे वाहइत्यत्र छन्दसीति वर्त्तते लोके त्वनो दात्तमेव प्राङ्मुखी
ति एवञ्चतन्निवृत्तिबोधनाय भाषायाग्रहणं इति शब्दार्थेतेन छन्दस्यपि अत एव ङेराम्नितिसूत्रे
केयठेसत्स्वंप्रि…चभाषायामितिपाठोदृश्यतेश्त्याहुः कचिदिति सर्वविधीनां छन्दसीतिबेक
ल्पिकत्वेन सत्वोसप्तपदीभवेतिसिद्धम् नविद्यतेप्रिंशउरस्याइत्यप्रिंशवीक्वचिदस्याप्युदात्तंतु॥
छान्दसत्वात् जातिशब्देन अर्थे कार्य्यासम्भवात्तद्वाचकग्रहणमित्याह जातिबाचीति अन

२२५

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

स्वरे शोबनिघाते चानुदात्तान्तो यं प्रजादिनी त्यादेः सुप्यजाती विति तो निदर्शने नाकृतिग्रहणत्वाभा
यभावेन च प्रजशब्दस्यजातित्वं च नत्वाभावेपि पुत्र हतीत्यादौ गोरादि ङी । स्त्रीति बोध्यम् अस्वाङ्गादि
त्यव तिष्ठेऽपूर्वपदस्य ग्रहणं स्यष्टार्थम् किञ्च तदभावे स्वाङ्गादिति प्राधान्याद्बहुव्रीहि विशेषणं स्यादि
ति स्वाङ्गाच्चो० तदन्तादित्युपसर्जनग्रहणाल्लब्धं बहुव्रीहेरित्यनुवर्त्तमाने उपसर्जनग्रहणात्फलमाह
ति केशीति एकविंशतिं केशानामुपसर्जनत्वमप्रधानत्वं च शिखेति इदमेव प्रत्युदाहरणम् शो
भनेत्यादिसु शिखान्ते प्रसक्तिं० विशिष्टेदं तत्वाभावेना प्राप्तेः यदपि माल्ये ऽ शिखेति प्रत्युदाहृतं
तस्याप्येकदेशा एवतात्पर्यम् नत्र सर्वसहनमिति निषेधेन प्राप्त्यभावात् एतेन क्रोडादि सुशिखा
शब्द पाठ इत्यपास्तम्० ननु स्वसंगं स्वाङ्ग त्सुमुखो शालेत्यत्रापि स्यात् मुखस्य शालांगत्वा।
तेनु केशी रथ्येत्यत्र च न स्यात् केशानां तदङ्गत्वाभावात् अत आह अद्रवमिति स्पर्शविद्यपरि
माणं मूर्तिरथ्येति इदानीं प्राणिस्थत्वाभावात् सर्वलक्षणेनासिद्धिः एकदेशेदं पूर्वलक्षणतो ऽत्रा।
णिस्थत्वमुपलक्षणमित्यत्र तात्पर्यग्राहकमिति भावः प्रतिमादिग तत्त्वान्यप्राणिनि कदाप्य

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

ल०शे०

२२७

गतिकारकपूर्वस्यापीति विशिष्टस्य क्तान्तत्वे अल्पाच्तरत्वायामिति समुदायोपाधिः
अल्पत्वं कारकागतं क्रियागतं वा क्तान्तादित्यर्थः अतएव यद्गतापरिभाषावलंब्य क्तान्ते
नप्रातिपदिकस्याविशेषणात् ऊरुभिन्ना जातिकालसुखादिभ्यः परा निष्ठेति भिन्नाश
ब्दस्य परनिपातः पालिगृहीतीति अग्निसात्विकनयागृहीतपालीकेत्यर्थः भाष्ये तु
पालिगृहीत्यादीनां विशेषणत्वमुक्तं अस्त्वाङ्गपूर्वः नस्त्वाङ्ग अस्त्वाङ्गपूर्वश्चतत् पदं पूर्वप
दं [illegible] अन्यः कर्मधारयः अस्त्वाङ्गभूतात्पूर्वपदात्परं यत्क्तान्तं तदन्ताद्बहुव्रीहेरित्यर्थः उत्तर
सूत्रे भाष्ये कल्याणपाणिपादेत्यादौ तत्पुरुषवृत्तिर्वा लोपतत्रैतदनुवर्त्यं कर्मधारयस्याप्रय
ोगेनात्रापि तथैवेष्वित्स्यात् · तत्र यदुपसर्जनं पाणिपादं मितिसमुदायो न स्वाङ्गं स्वाङ्गस
मुदायश्च नस्वाङ्गशब्देनाग्रह्यते यश्च स्वाङ्गं पादेति न तदस्वाङ्गरूपपूर्वपदात्परं भिन्नक्रमम्।
एवञ्च करभुवीत्याघसापेव जातिपूर्वादिति हापि सम्बध्यतेऽन्यथा बहुनञादीनां मस्वाङ्गत्वे
न विकल्पस्यतत्पूर्वके दुर्वारत्वात्तदाह नित्यप्राप्ते इति वस्त्रच्छिन्नेति बहुव्रीहित्वात्पूर्वत्र कृति

२२७

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

ति अपादाने स्त्रियामुपसंख्यानं तदन्ताच्च वा ङीषिति तृतीयेऽङ्ः स्थेति सूत्रे वार्त्तिकादिति
भावः प्रवनाल्लिप्यामिति उपेत्याधीयते यस्या इति विग्रहः अर्य्येति क्रुत्वादित्वादाह स्वा
मिनीति अर्य्यः स्वामिवैश्ययोरित्युक्तेः आर्य्येति पाठस्तु केयटाद्यसंमतः स्वार्य्येत्याते अतए
व भाष्ये अर्य्याणी अर्य्येत्येवोक्तं पुंयोग एवायं क्रतौ तु उपाध्यायीति वदयात् यक्षेऽपीममेवोदाह
रेत् कर्म्मण्यपातीति सूत्रे त्विह क्रीत्यादिमात्रस्य पर्य्यायमितिभावः करणादिति वक्तव्ये पूर्वग्रहणाद
नुवृत्तमाति प्रातिपदिकस्त्वप्रधान्यपदार्थेऽवयववाचि पूर्वपदं स्वेन बहुव्रीहिः तेन वस्त्रेण क्रीतेति
वाक्ये न ज्ञात इति चानुवर्त्तते कालो किं प्रक्रीताः धनक्रीतेति कर्तृकरणे इत्यत्र बहुलग्रह
णेन गतिकारकोपपदानामित्यस्यानित्यत्वादत्र सुबुत्पत्तेः प्रागेव समास इति भावः इदमु
पपदमिति सूत्रे कैयटे स्पष्टम् अपमानादिधिर्यन्त्य गतीत्यादेरनित्यत्वेन मानमिति त
दाशयः अत एवैतत्कर्तृकरणे इति सूत्रे बहुलफलत्वेन भाष्ये नोक्तं अन्त्यार्थेति सूत्रे
गवादिग्रहणं तु नियमार्थं तेन हृदिस्थ इत्यादौ प्रत्यये नेति दिक् अभ्रातिनीति हस्त्रहो

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

ल० ष्टी०

२२३

योगः सम्बन्धः पुंयोगात्किम् देवदत्ता आख्यायां किं प्रसूता तदभावे हि । स्त्रियां वर्त्तमानं
यत्प्रातिपदिकं पुंयोगहेतुकप्रवृत्तिनिमित्तकमित्यर्थोपि सम्भाव्येत अस्तिहि तत्प्रवृत्ति ।
निमित्ते प्रसवे पुंयोगहेतुकत्वं उक्तं पुमाख्यातुं नेष्यते भावः पुंयोगोत्र दाम्पत्यरूप एवेति
भाष्यस्वारस्यात् यथैवं भर्त्तृपापकृतान् वन्ध्यादीन् लभते एवं तत्स्वरूपमपीति भाष्योक्तेः दे
वकीत्यादौ तु गौरादिषु बोध्यमिति केचित् गोपालिकेति गाः पालयतीति गोपालः स एव गो
पालकस्तस्य स्त्रीत्यर्थः पूर्वमेव तत्रापि समासः यथा कथंचित्काकेत्यत्रणोपि कथंचि
त्कारकत्वमादाय गतिकारकेष्वत्र उपपत्तेः पूर्वसमासेन तत्रापीत्वं तु लभम् सूर्येति
सर्वैः श्याथ्याद्युदात्तः सर्व्वशब्दात्त्वान्तोदात्तमिदम् एतेन ङीषु निषेधेन टा एव सिद्धिरित्यपा
स्तम् सूरीति सूर्य्यस्त्री या कुन्ती यं मानुषीन देवतेत्यर्थः मत्स्य इति तद्योग एवेष्यास्त्रीत्वमि
ति भावः यवनाद्दिने लिप्यर्थ कोत्र ङीष् तस्येदमित्यण् बाधकत्वमित्यर्थः लिपिर
क्षरविन्यासः मातुलेति मातुलानित्यत्र आन्ते उपाध्यायादयामेन विभाषेयम् यान्तस्वपमेव

२२३

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

दास्त्रीकास्तूर्विकलवाचीस्यादितिकोशबलेन नवोढात्वस्यविकलवाकत्वस्य च प्रवृत्तिनि
मित्तत्वेन स्वस्रशब्दवद्गुणवचनत्वात् पतिम्वरेति पतिलाभोत्कण्ठावतीत्यर्थः वह्वादि॰ बहु
शब्दस्योक्तरीत्या गुणवचनत्वाभावेन ग्रहणम् कृदिकारादिति सर्वतइतिचगणसूत्रे अक्त
तेपीत्यर्थः व्यवस्थितविभाषाश्रयणात् क्वचिन्न गुणान्यैः प्रियकतिर्बहुरूपेत्यादीतिवृत्तिः
पुराणशब्दोत्रपठ्यते ततोङीपङीषोः स्वरेविशेषाभावस्तथाप्यत्र पाठसामर्थ्यात् पा
ठसामर्थ्यात्पक्षेङावेवेतिबोध्यम् अमनानतिरिति आक्रोशेनञ्यनिरिति जनेरनिः
अहन्शब्दोत्रपठ्यते सामर्थ्यादुपसर्जनाधिकारबाधः दीर्घजिह्वीप्रावृडिति ङीष्प्रत्ययोदा
त्तं बह्वादिराकृतिगणइतिगणरत्नकृत् पुंयोगादा॰ हेतौ पञ्चमी आख्यायामिति पञ्चम्य
र्थे सप्तमी आख्याशब्दो बोधकपरः आख्योपस्थितत्वात् पुंस एव न स्त्रियाः स्त्रियाञ्च
ते मानस्य आख्यात्वाव्यभिचारादव्यापदेष्टव्यपर्याप्तेः पुंस्त्वेवपः प्रसिद्धः शब्द इत्यर्थः
पुंयोगाख्यातोः प्रवृत्तिनिमित्तात्ते येन स्त्रियामन्वर्ततेमाना पुंबोधका तच्छब्दान्ङीषित्यर्थः

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

लो॰ रो॰

२२२

ऽवैकल्पार्थमिदं वोतो॰ अत्र गुणवचनशब्देन समस्तकृदन्ततद्धितान्तसर्वनामजातिसंख्या
संज्ञाशब्दातिरिक्तशब्दो गृह्यते आकडारसूत्रभाष्यपर्यालोचनया तादृशानामेव तत्संज्ञाला
भात् तत्र हि प्रातिपदिकमात्रस्य गुणवचनसंज्ञामुक्त्वाऽग्रे तद्बाधकत्वेनैता॰ क्रमेण पठिताः
गुणवचनेत्यन्वर्थसंज्ञया गुणोपसर्जनगुणिवाचकानां तादृशानां लाभः स्यादिति नरूपादीनां ग्र
हणं जातिपदेनाकृतिग्रहणाद्द्रव्यवृत्तिजातिवाचकानामेव तत्र ग्रहणात् कठादिशाखावाचकाध्येतॄ
णां च तद्भिन्नानां त्वादेव व्यावृत्तिः एतत्सूत्रभाष्योक्तं सत्त्वे निविशतेऽपैति पृथग्जातिषु दृश्यते आ
धेयश्चाक्रियाजश्च सोऽसत्त्वप्रकृतिर्गुण इति गुणलक्षणं लोके देशयुक्तिं विदुः विशेषणानां चेष्य
र्थात् भाष्यकृताऽव्याख्यानाच्च तस्मादाकडारसूत्रोक्तमेव भाष्यसंमतमिति भाष्यप्रदीपो।
वोतो निरूपितम् ऋचित्विति ऋच्चेतोऽनादिकः किदिन्॰ उत इत्यस्याभावे पिस्वरूपं वा गोपधा
न्तोऽप्येततामर्थ्येनात इत्यस्यात्रासम्बन्धः उणादीनामव्युत्पन्नत्वात् रूढिकात्तद्धित्यस्यात्रापि
स्यादित्यभिमानः ऋचित्विति प्रत्युदाहरणमुच्चितं तपरः किमु नधूः कान्तूः वधूः स्नुषा नवो॰

म

२२२

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

शीतस्य नपुंसकत्वमप्युक्तं पिण्डाम अश्मादेश्च पर्य्यायो पिठरं स्यात् स्थाल्युखा कुण्डमित्यमरेण नपुंसक
त्वमात्रोक्तिस्तत्वप्रयुक्तानुवादस्त्युच्यते तदानेकविधासं स्थानेषु अमत्रेषु कुंडव्यवहारेण कुंडत्वे।
जातित्वाभावाद्गौरादित्वात् ङीषिति बोध्यम् स्त्रीविषयत्वादित्युपलक्षणमिति बहवः कमण्डलुसंस्था
नस्यानुगतत्वादस्मात् स्वयं ङीषो विधिः आवपनमिति सामान्ये नपुंसकं गुणावचनादिति गोणा
देः प्रपदकार्य्यत्वात् स्ववृत्तिरिति भावः विशिष्यानुरोधाज्जीनात् एवास्य प्रवृत्तिः वर्णाद्वादिति तद्विशि
ष्टाद्वादित्यर्थः अन्यथा गुणोपलक्षणादयः पुंलीत्युक्त्याऽसंगतं स्यादिति बोध्यम् सूत्रे वर्णशब्दो अ
र्थश्रावधजन्तः कालाद्येति कौप्यंगुणाद्युक्तेत्यर्थः नीला अणिति वस्त्रादिसारितोदम् प्रतिव
दोक्तत्वाद् असातिङीषं तत्र विवक्षे नीलशब्दस्यैवानुग्रहणं नत्वस्यताक्षणिकत्वात् अनाच्छा
दनेऽति नीलवर्णवतीशाटीत्यर्थः नीलीति वाराणपचादितार्थम् नील्याः कोगोरित्यर्थनीलि
त्यवोचितमितिपरे मैथुनेच्छायां शब्दो अर्थात् अश्रावधनन्तसन्नतीत्यर्थः अन्येति मैथुनादन्य
पेक्षति कामेतोषपतेत्युक्तम् शोणशब्दो वर्णवाची वर्णानांतयोत्याप्युदात्तः अन्यतइतिलि

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

आमनुडुहः स्त्रियां वेति वचनात्पक्षे आम्. स्वर्वेति. सचेय इति सर्प्यादीनामुपधाया
इति व्याख्यानेतु सोरीवलाकेति न सिध्येत्. स्वर्वेरौ कदिगि त्यर्तां तातङ्. पिच्छगन्ता मंगं न
स्वर्वेश्राद्व इति तदसिद्धिः वचनं तु स्त्रीकुमीत्यत्र चरितार्थम्. आगोलोपव्याभीयत्वेन सो
सिद्धो लुनिमित्तकालो परत्वाच्छ्रयत्वान्नासिद्ध इति यस्योपधात्वमुपधाग्रहणादेव साधिकारमा
भिव्याप्याभीयासिद्धत्वमिति बोध्यम्. यग्रहणान्त तत्पर्यन्तामिति निर्देशात्सम्येकवचनाग्रहणम्
नदस्वालीति नद्यात्रवाचकोयोग तत्रैवार्थः तेन तिष्येत ग्रस्कं तैषमहत्तिच्छ भवस्तोषइत्यादि सि
द्धम्. मातरि पित्रेति पितामह्यौ सिद्धर्थमिदम्. दंदेति दशौ दाम्नी शासेति करतो द्भूत्. अव ममादि
भुपगते गौरादिषु मातामही शब्दो पाठेनापेक्ष्यत्वात् नानपदीति जनपदे भवेत्यर्थः उत्सादित्वा
दञ् डीप्याभुदात्तत्वे प्रासेन्तोदात्तार्थम्वचनेवाप्रातार्थम्वचनम्. वृत्तिरन्तु छेपाजीविका अत्र
त्यवे इति तथाच क्रियाशब्दायमिति भावः अमत्रेकमंडलुस्वरूपे कुंडीकमंडलोर्नातात्यतिवर्तीसु।
तेगुणातेति मेदिनीकोशात्तत्र नित्यस्त्रीलिंग इति भावः यदितु पिठरे तन्नाकुण्डमिति विश्वको

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

कृत्वाऽनेन ङी वित्युक्तं तदनुसारेणा चेदं परेणउपमानानीति सूत्रस्य भाष्यस्वारस्यात्।
दिग्दासनित्यादौ गद्यमानात्‌ विशेषणत्वस्य त्वसुसत्वाच्चाप्राणित्वे वाचितः तत्रहि श्य।
स्त्रीश्यामेत्यादौ श्यामा शब्दः शस्त्रीश्यामेव उपमेयं तु समासवाच्यमिति पक्षे शस्त्रीश्यामा॥
मो देवदत्त इत्यत्र कृत्स्नत्वेन सिध्यति यद्युपसर्जनस्येति कृत्स्नत्वं तत्तदा कुम्भकपाललोहि
नीत्यत्रानुपसर्जनत्वस्यानदकारो नघाम्नोतीत्युक्तं श्रीरूपेत्यस्य त्रिवृत्यानेभुएत्येत्यपर्यो
वोध्य इत्याहुः आर्षमत्र णत्वं वर्णात्‌ किं गङ्गा गतिरनेनाश्त्यायुदात्तः अन्तोदात्त इति
द्वितोवान्मीजायत इत्यादौ तथा पाठादिति भावः छन्दसि क्तमिति नादेशापवादस्तेन उत्स
र्गसमानदेशा अपवादा इति न्यायान् स्यानि स्यानिकत्वेऽङ्गीकृतं नियोगशिष्टत्वं चास्य वो
ध्यम्‌ विभुद्धिवाचीति पाठे तत्प्रवृत्तिनिमित्तकत्वमर्थः अन्यतरस्यां निधानाभावान्ना
ब्रतो पृथंस्ये वरत्तियोगित्वेनान्यपद इत्याह तोपधमिन्नादिति वर्णात्किं त्वेष्टाः आयुदा
त्तः नर्त्तकीति शिल्पिनि ष्वुन्‌ गोरश्वादौ वर्णवाच्यन्तोदात्त इति हि पाठः अनड्वाहीति

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

सा० श्रो०

— २२०

सपूर्वत्वाभावान्नो नदन्ताश्नेरिति भावः उपचारादिति पालयितृत्वसाम्यादिति भावः पत्यु
ति इदमौपचा॰ तत्र कृतिक कर्तृकं किंचि मानाभावात् एवं सूत्रे यज्ञसंयोग इति न व
चनस्य पतिः स्त्रीति यज्ञयोगसाधनार्थम् सपूर्वस्य किमिति अवयववाची पूर्वशब्दः कि
मर्थ इति प्रश्नः गवां पतिरिति स्वामिनीत्यर्थः निपातनादिति तेनाद्युदात्तत्वादेशस्यैवात्र व
त्स्यात् सपत्नीशब्दस्याद्युदात्तत्वमपि सिद्धम् किंच समानस्वामिक स्त्री विशेषस्यैव स्त्रीत्वा
बोधनार्थं ङीप्प्रकार विशिष्टोच्चारणम् अतएव समानस्वामिक दासी भृत्यादौ सपत्नीरि
त्येव समानत्वं चैकस्यैव तत्तत्पत्नीसम्बन्धेन भेदमारोप्य बोध्यम् मुखसादृश्यवत्
पतिकान्तत्वात् यत्र योगः इष्यते त्रिसन्नीति व्याख्यानादिति भावः सन्नियोगशिष्ट इति तेन
तदभावे ङीबपीति भावः नित्यं नानामिति पत्नीकाः द्वावार एणार्थः नित्यं नानामिति पाठे ज
एत्वाभावः सौत्रः स्त्रीत्यपत्तानीति अत्रैतच्छब्दस्योपसर्जनत्वेपि तदन्तमनुपसर्जनमेवा
नुपसर्जनादिति चात्र तदन्तविशेषणं अतएव गतप्रत्ययाभिहितानात्मपतिर्नात्र बहुव्रीहिं

२२१

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

पि आर्य्येता कृतेति श्रावकस्य सुबुत्पत्तेः समासेऽदन्तत्वं मेषमशब्दोऽव्युत्पन्नाओषधेरवः
मिषमइदामित्यादि मेषमशब्दोपितत्रः सुमंगलीति पमन्त्वधसूति तु मत्वर्थीवेई प्रत्यये वो।
ध्यम् प्रकृतिभागाविति नुकसन्नियोगेनेति भावः मतुविति वत्वन्तु मादुपधापा इति लिङ्गं
पत्नेन सम्बन्धे इति स्त्रियां इत्यर्थः संयोगपदं सम्बन्धोपलक्षणं। सम्बन्धश्च यज्ञफल
प्रतियोगिकैश्वर्य्यवत्वं तदाह नलकर्त्तकेति विभाषा सहशब्दो विद्यमानवाची पूर्वशब्दो
वयववाची व्याख्यानात् न त्वकेवलपतिशब्दस्य विद्यमानपूर्वावयवत्वासंभवादव्याप्ति।
चाराचकेवपतिशब्देन तदन्तं गृह्यते इत्याह पतिशब्दान्तस्येत्यादि। नपत्युरिति सपूर्वस्येत्यने
न पत्यन्तस्य गृह्यमाणत्वादिति भावः वहवो वृषलपतयो यस्या इति कर्मधारये नोक्तपद
बहुब्रीहो वा रलोपेहाप्यौव्यनुपसर्जनपदसम्बन्ध इत्यन्ये बहुब्रीहाविप्युपसर्जनोपल
क्षणं तेन पतिमतिक्रान्तातिपत्नीत्यपि वृषलेति विभाषा सपूर्वस्येत्यत्र वत्तलं योग इतिन
सम्बन्धयतो नाप्येकवचनेकव्यञ्ज्यकस्यपत्नीवृषलत्वेन वल्लसंयोगाभावात् सर्वेषां ग्रासः ॥

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

स्यानुदात्तत्वादुदात्तनिवृत्तिस्वरप्राप्त्यान्तोदात्तत्वं न सिध्येत् कुण्डमिवोधो यस्या इति
विग्रहः बहुव्रीहेः किं ऊधः प्राप्ताः प्राप्तोधाः प्राप्तापन्नोचेति समासः अव्ययपयहणात् द्वि
हायनी बालेति द्वि हायनी द्विवर्षा गौरिति प्रायोवाद इत्येके बाले स्वस्वगौरित्यर्थस्त्वेवं
नित्यं संज्ञा ननु संज्ञाशब्दानिपातानुपूर्वीकान्नाक्षच्छन्दसि चदृष्टस्येव विधानमिति
ङीबभावविशिष्टस्य तत्र प्रयोगासम्भवो ऽनउपधेत्येव सिद्धे इदमस्यर्थमिति चेदुत्तरार्थत्वात्
योगविभागस्तु व्यर्थ एव तन्तु न यन्त्र लक्षणान्तरासिद्धमुदाहरति वेदे पञ्चदाम्नीति कचित्तु
शतमूर्ध्नीतिपाठः केवलमामक• अस्मच्छब्दादणि तवकममकावेकवचनइति ममका
देशः भागशब्दात् भक्तिरिक्तात्त्वार्थे धेयेत्वार्थिके पुंलिङ्गतिवृत्तेरपिसत्वात् स्त्रीत्वं पापपर्या
योर्थे आपचातह इति वर्तमानः स्त्रियां अपाः पवर्गमध्योघतादित्वादन्तोदात्तः उतापरं
पक्षिदेवानित्यादेः उतापरीमध्योमघवेत्यादौ चान्तोदात्तपाठात् पूर्वमनयन्तापरामित्या
दौ पठ्यमानमाद्युदात्तत्वमपि वृषादित्वात् अपराः पूर्वामन्यतीत्यादावन्नादिपाठाद्वा

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

पुरुषस्योर्द्ध्वधात्विग्गावास्थितवस्तुमात्रपरिच्छेदकत्वे मानत्वानुमानस्याव्यवहितत्वादेरेवेति नि
यमान्निषेधाज्ञात्सा नित्यं ङीपि प्राप्ते विकल्पार्थमिदं अत्र प्रमाणशब्दः परिच्छेदकमात्रप
रो न त्वायामपरिच्छेदकवाची अत एव पुरुषविशेषणतानामसंगता जातिवचनत्वस्यापि पु
रुषशब्दस्य पश्वादिभिः पुरुष इति श्रुत्यपस्त्वादत्र प्रमाणइति विशेषणं लोकव्यवहार
त्वे परिच्छेदकवाचित्वमपि द्विपुरुषीति द्वौ पुरुषौ प्रमाणमस्या इत्यर्थे तदस्य परिमाणमिति
प्रत्ययस्याध्यर्द्धेति लुकि उदाहरणं तत्राद्विपरिमाणशब्देनोक्तत्वात् अनुरोधात्परिच्छेदकमात्र
स्य ग्रहणमिति सिद्धान्तः ऊधसो० समासान्तोऽयं तत्र स्त्रियामित्युपसंख्यानादाह स्त्रियामि
ति बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोरित्यतो बहुव्रीहावित्यनुवर्तमाने ङित्वाच्चास्यादेशत्वं डाप्ङीषु निषे
धेष्विति समासान्तानामलौकिके वाक्ये एव प्रवृत्त्या पूर्वमनङ्त्रेणोऽप्राप्तिः अन उपधालो
पिन इत्यत्राप्यनुवृत्त्या ङीपो विबाधः एतेन मध्येऽपवादन्यायाद् डाप्निषेधः गौरादिं बाधक
मित्यपास्तमिति भावः ङीबिति ङीपि तु कुतोऽधन्शब्दे पूर्वपदप्रकृतिस्वरेणाधकारका

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

त्यादिरपि नववर्षो वाची शालादावपि प्रयोगात् कौमारयौवनवृद्धत्वभेदाद्वीति वयांसि आषोडशस्वतुर्भागेभ्यस्त्वाविवा अनीका समाहारे तद्धितार्थेति द्विगुः अकारान्तोत्तरपद त्वात्स्त्रीत्वं अपरिमाणेति अत्रापि परिमाणशब्देन परिमाणानुसबेत इति पारिभाषि कमेव गृह्यते सुवर्णविस्तो हेम्नोऽक्षकं बल्यमस्त्री फलशतमिति कोशबलेनोन्मानमत्र विस्तकंबल्ययहणं तु उन्मानस्य चेद्विस्तकंबल्ययोरेवेति नियमार्थं तेन द्विनिष्की सिद्धा द्वैवर्षिमत्ता द्वाभ्यां शाणाभ्यां क्रीतेत्यर्थे द्विवर्षा द्विशाणाति व्यर्थः मानेद्विहस्तामिति रि। स्यादेव निषेधः सिद्धः काण्डादितित्र क्षेत्रे एवेति नियमार्थं तेन द्विकाण्डी रज्जुरित्यत्र न बोविस्तोपचरितीति पचेडवीभावानुकूलो व्यापारोऽप्यर्थः अत्रोन्मानत्वाद्दकोलुक्। आचितः शाकटो भार इत्युक्ते एचितः परिमाणमित्यके आचितो दशभाराः स्युरित्युक्ते उन्मानमेवेतदिति एतदपि नियमार्थमित्यन्ये प्रमाणे इति षोडशाहस्तप्रमाणं दण्डवा चकं काण्डशब्दस्यायाममात्र परिच्छेदकत्वेन प्रमाणत्वमिति भावः कुरुषात्प्रमाणे

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

धविषयेपि प्रवृत्त्यर्थं न्तात् तेनावधायनीत्यत्रावधाञ्चेति चापं बाधित्वा प्राचांम तेष्फ एव
अवटो गर्गादिः चाकुमुदीचां मत प्राप्तङीप्र बाधनेन चरितार्थः सर्वत्र ग्रहणात्तद्बाधकत्व
मेव चापो ननु अनन्तरष्फ बाधकत्वं चापि कं न तेन ष्फ आशिरतः इत्यधिकारात् लोहितादि
र्गर्गाद्यन्तर्गणः यद्यपि तत्र कतशाकल्य कण्वेति पाठात् शाकलस्य लोहितकत्वादि बहि
र्भूतत्वात् ष्फाणो न ततः प्राप्नुवत्त्याविकतन्त्चेभ्यः कण्वादिभ्य इत्युभयत्रापि षष्ठीत
त्पुरुष बहुव्रीह्योरेकशेषेण न दोषः कतन्तशब्दे शाकन्ध्वादित्वात्स्यात्तद्रूपम् तेन शाकल्या
यनी शाकलस्य छात्राः शाकलाः इति च सिद्धम् टाप्ङीपोरिति कौरव्यशब्दे योपध प्रतिषे
धात्प्राप्त मातृकशब्दे जातित्वान् ङीपि प्रतिभावः टाप्ङीपोरपवाद इति पाठस्तु प्रामादि
कः वयसि प्राणिनां कालकृतावस्थाविशेषो वयः वयसीत्यस्य वयोत्यर्थेऽवृत्तिनि
मित्ते इत्यर्थः तदाह प्रथमवयोवाचिन इति तेनोत्तानशये स्यादेनः प्रकरणादिनावयः
अतीतावपि नावं तद्वाचकः पापिष्याध्यादिव प्राप्तुत्तानाप्रोते तस्याप्यप्रतीतेः द्विवर्षे

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

त०शे०

२१८

वस्तुत उपदेशे इत्यस्य त्वचितत्वमेवनेति पूर्वंनिरूपितं आदितितूत्तात्वा वस्यकमुपलक्ष
कं तथा नत्वापि सम्बान्धितं आपने आपनौ तस्य नेत्वं किनो नित्कारणात् तस्याह वर्म्मादीनोपि
तस्यनेत्वं आदिप्रहतां किं कृद्धं प्रत्यये निकिम् पघानि त्वनति त्वेच् घञादेरा घित्पतो:
त्वित्यनन्वयपत्वेमादि लिङ्गादित्सम्बेवनादेशाः उणादीनां बहुलवच नान्नादेशाः घचक्षि
त्वसामर्थ्यादेने प्रत्ययसम्बन्धादेशा उपदेशालनिपेणाशिष्टकायदिति पूर्वमेव तेनान्नोदा
त्तत्वात चित्त्वं सफलं सामर्थ्यात् व्यकेलोकेपीति [illegible] घोतितेपीत्यर्थः द्विर्वचनं वहुमाव
तीति न्यायेन कचित्वमुञ्चपस्य परत्वात् चित्वस्यापुदात्तत्वेनेवसिद्धो तद्व्यर्थ्यस्येष्टमेव ।
ननु स्त्रियामेवष्फ विधानाउक्तार्थं नाम प्रयोग इति ङीषनत्वादनत्र आह किंवा सामर्थ्यादि
ति व्यकेलोकेपीति घोतितितेपीत्यर्थः द्विर्वचनं वहुमाव तीति न्यायेन कचित्त्वमुञ्चपस्यपर
त्वात् चित्वमावनेदाश्च पत्ते ज्ञापकम् सर्वत्र सर्वेषाम तेइत्यर्थ्यस्तादाह नित्यमिति
प्राचामित्यस्य निव त्यानि त्वेसिद्धे वि[illegible] प्रवंस्कृ इत्यस्यसर्वत्र गणलापकर्षेणावाध

२१७

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

ग्रहणं तपोऽस्त्यत्वे विशेषः एतौ हि चोदस्य लोके त्सुनं न तस्मात् घुदात्तौ· स्त्रीपुंसाभ्यां
नञ्स्नञौ ग्रहणात् अपत्याधिकारे शक्तिपदो। टीकक् आत्र पुंभगेति क्वुन् स्पन्न ऋच· प्रा
चांष्फ इत्यत्र पञ्चम एवानुवर्त्तते योगविभागः हलसः हल इति पञ्चमी पदस्येति।
स्त्र्यादौ नीत्यनुवर्त्तते स्त्र्येति ब्येत्यतो य उपधाया इति च· यलोपे इत्रौ यस्याभीया तिद्ध
बाधस्ये कारपत्यो भावाद्वचनसामर्थ्यस्यापोधाय ग्रहणानुवृत्तिः अनपत्याधिकारस्था
दिति अपत्याधिकारस्थाभिन्नादित्यर्थः पञ्चशब्देन व्याख्यानादपत्याधिकारस्थेयस्येव ग्र
हणमिति भावः प्राचीष्फपत्रे इति वर्त्तते अत इति च पञ्चो योकारादिति चार्थः तेन वत
ण्डीत्यत्रो दीचां मते साकारणे शार्ङ्गरवादि ङीनं बाधित्वा आवपापनी त्यादाविवस
र्वत्र ग्रहणं त्याचां मते श्यानो बिष्फीनात्रो हि व तण्डाच्छेति यञोलुक् स्त्रियामिति लुक्
बलीयस्पत्याच्च न प्रत्ययलक्षणं· प·सू· आदिर्ञिटुडव इति स्त्र्यादादिरित्यनुवर्त्तते।
प्रत्ययस्येति किं बोड्ढा बबउत्व त्रेमि त्यत्र षष्ठ्यां स्यनिपातनोऽनुपदेशस्योपबकारः इष्वछन

ङिच्चपिन्नेत्यादेस्तेनानुक्तेः वदापिगाइ॰ लिटीति स्त्रै गाङो ङि॰ त्वे सानुबन्धकादेशोनु
बन्धात्ख्याति वक्तव्यस्य ज्ञापकमुक्तं वार्त्तिककृता तदपि त्रयोजनाभावादित्यादिना भा
ष्ये दूषितमित्याहुः निरनुबन्धकस्येति पाञ्चजन्येरस्मृवा त्सानुबन्धकस्यठकोय
हणमित्याह सोपर्णेयीति सुपर्णीशब्दादपत्ये स्त्रीभ्यो ढगिति ढक् स्येपैदंभाष्ये ऐं
ङीति सास्यदेवतेत्यण् उदश्वीत्यादि त्रमातोद्वपसचूदश्च मात्रेवः तंत्र्यापास्त्रव
पवेनपच मात्रनिति मात्रशब्दादात्मपापचक्रकारेण प्राप्ते होंइत्युभयोतिसिद्धिः
तेत्रयपच त्रत्ययानां॰ अत एवो भवशब्दस्यजातिविकल्पोनेति नवेती त्यत्रभाष्येस्य
ष्टम॰ आस्तिकीति तेन दीव्यतीति ठक् तदस्य पण्यमित्यधिकारे लवणाट्ठञ् पादश्ष्पं
त्यपदादिभ्यः इति कन् इत्वरीति इणनशजीति करप् अनुबन्धद्वयोपादानेस्यबाध्ये
बध्यावर्तौ रन्यतरेणापि सिद्धेः चौरीति छत्रादिभ्योण् शीलमस्याइत्यर्थः नस्त्र॰ तद्धितान्तेलुग
योर्बपस्य चामइतिङीपि सिद्धे पिगोरादिपाठात्यत्वोमात्रेन ङीबावाधमावापठनत्वे

र्थ्यस्य स्पष्टमेव। तद्धि अवयवे अचरितार्थत्वात् समुदायोपकारकम्। न चेङित्वेत्तु पा
दित्वादावन्निलक्षणतावद्धि ङित्त्विधार्थ्यमिति वाच्यम् विनिगमनाविरहात्। उतश्चो
दित्विवक्षत्वेवृद्धिग्रहणे तस्यानिर्दिष्टे पीकपी भाष्येप वाच्चित्वा तस्याप्यपीग्लक्ष
णत्वाच्च नन्वेवं सूत्रादित्यत्र श्रुवईश्वाणोति लाभ्यपानुबन्धकार्यस्य तदादेशेष्व।
भावे पितिपः पित्त्वस्य तदादेशे तातङ्भावकल्पने मानाभावात्। अत्राह ष्वनइति वा
च्चिदितिलक्ष्यानुरोधेन च व्यवस्थापरेतु पानुबन्धो ङित्वं न ज्ञापकं पितदर्थे ङित्वमिति।
भाष्यात् सर्वधातुकमितिसूत्रेपि दित्वात्कार्ये प्रसक्त्यप्रतिषेधसिद्धेन ङित्वं पिन्न पिच्च ङि
नेत्यनेनेह लः ष्वनइति सूत्रभाष्योक्तेन पित्सु ङित्वाप्रसक्तेः श्नानचः शित्वमपि तत्सू
त्रभाष्ये प्रत्याख्यातं हेरपित्वस्य तातङो ङित्वस्य वैयर्थ्यापत्तिः ज्ञापकत्वे दूषणम
पुक्तं भाष्ये तस्मात् दृक्ष्यमाणोत्यादेः सत्यभिधाने ज्ञादिपाठात् रूपचतुः क्ङिति चेति सूत्रे
भाष्ये पानुबन्धो ङि बद्धचनस्य नङि दादेशानां ङित्वमित्यर्थे ज्ञापकतोक्ता न तु वार्त्तिकमते

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

स्यापत्यमित्यर्थे ण्वुक्त न्यायात्कार्गायणशब्दादेव प्रत्ययो न तु परमगार्ग्यात्स्यादिति परमगा
र्ग्यायण इति स्यादिति तत्र योजनत्वोक्तिसंगतिः कैयटोपि तदादिनियमाव्यापकत्वप्रद
र्शनाय परमगार्ग्यायण इत्युपन्यास इत्युक्तवान् यत्तु सर्वादिसूत्रे भाष्ये तूपसर्ज
नादित्वव्ययोगः प्रत्याख्यायत इत्युक्तं तन्न तत्र वार्त्तिककृता तस्य प्रत्याख्यानात्तदभिप्रा
यकमिति भाष्यप्रदीपोद्योते विस्तरः टिड्ढाणञित्येव सिद्धे ठक्ठञोरुपादानं ठन्निठ
योर्व्यावृत्त्यर्थम् अदन्तामिति प्रत्यासत्त्यादिदाद्यवयवाकारान्ताभिमर्शः तेन पक्त्वा
प्क्वत्याक्षौठग्निमित्तोपि न ङीप् कुरुचरीति कुरुश्चरातीत्यधिकारेतेउपपदे चरेष्टः
हितोः प्रत्ययस्याप्यित्त्वात्तत्पयग्रहणापरिभाषया अवयवस्यात्रादिदन्तत्वं कुरु
चरशब्दस्येति बोध्यम् । वक्ष्यमाणेति वचेर्लृटः शानच् टित्वादिति स्थानिवत्त्वेने
त्यादिः न लुमतीति लिङादित्वादेशस्त्रीप्रत्ययस्याप्यतिदेशो नु भवत्यन्यकार्यस्य न लुवि
त निषेधात्प्रवर्तिष्येति भावः ङित्वेनेति लिङादेशानां स्थानिवत्त्वेनैव सिद्धे तद्व्य

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

योऽतुर्बीरः किञ्च समुदायात् ङीप्यपि त्वत्र त्यपेत्तदादिनियमाभावेन केवलादपि कदा
चिदृकिमतुर्बाऽऽइतिबाच्यम् एतदधिकारादेव ज्ञापकादसहा तदन्तविधेः प्रयोजनन्तु
सांगापकेऽपवइत्यादौ सांर्गवकेयादिवारणाय मुक्तमीत्याबोध्यम् तत्रत्युट्चेति सूत्रेऽग्र
गापतेर्ल्युट् इतिभावः काष्ठेभ्रिते पशात्यपि प्रयोजनम्बोध्यम् एवम्ब्यपदेशिवद्भाव
प्रवृत्तेः अर्थवत्सूत्रोक्तार्थवत्त्वाभावेनागतान्तस्याप्रातिपदिकत्वाच्च तदादिनिय।
माभावेनाधिकस्य कार्य्यम्बोध्यते नतु न्यूनस्येत्यपरोच्च अन्यथा तदन्तग्रहणे फला
भावेन तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव॰ एतदेवाभिप्रेत्यात्र भाष्यउक्तं समासेच कृतेऽवयवाऽ
त्यत्तावयवस्यवृद्धिः स्यादिति॰ येनविधिरिति सूत्रेच प्रत्ययग्रहणेतदादितदन्तवि।
धेः प्रयोजनं गार्ग्यायणः परमगार्ग्यायणः इतिउक्तं भाष्ये तत्रैकदेशात्प्रत्ययाभावे।
परमश्चासौ गार्ग्यायणः इतिउक्तं भाष्ये तत्रैकदेशात्प्रत्ययाभावे तदर्थे विवाच्यस्त्वा
सति नैव परमगार्ग्यात्प्रसक्तिरितितत्प्रयोजनत्वोक्तिरसङ्गता स्यामन्महत्परमगार्ग्य

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

ल०शे०

२२८

प्राधान्यादेतदारम्भाच्चस्त्रियामितिङीप् प्रकृतिविशेषणमेवात एवधीवानमतिक्रान्ताति
धीवरीतिसिद्धम् एवंचापिशालेस्त्वाद्यपक्षस्यैवव्यावर्त्त्यम् अनुपसर्जनादितिचसामर्थ्यात्प्र
त्ययमात्रविशेषणमेवेतिभावः तदन्तविधिमिति अणन्तादेः प्रातिपदिकविशेषणत्वेन
अलंतानाहस्यैवमित्यर्थः अन्यथाप्रत्ययविधौप्रतिषेधात्तदुर्लभः प्रत्ययग्रहणापरि
भाषालभ्यस्यतुनायंनिषेधः प्रातिपदिकादित्यनेनसहानन्वयापत्तेः तफलंकौंभकारे
यासिद्धिः अन्यथाकुंभकारेयइत्यापद्येत कुंभेनसमासेङीपिकुंभविशिष्टस्यापत्येनयो
गेकार्थ्याथं तदयोगस्यवक्तुमशक्यत्वात् कदाचित्ततोपिटाकिकुंभशब्दोकारेवश्यभाव
स्याप्यपत्तेः निकृष्टैकार्थीभावएववृत्तिनिमित्तमितितुवक्तुमशक्यं तद्धितार्थेत्युत्तरपदे
समासविधानात् समुदायेनैकार्थीभावेऽवयवेनापितस्यैवसत्त्वात् कृत्तद्धितपरि
भाषायाः कृन्मात्रग्रहणप्रवृत्यानतयाविशिष्टादेवङीबुत्पत्तिप्रत्याशा नचतदन्तग्र
हणलोपिकारशब्दस्यव्यपदेशिवद्भावेनालान्तांतत्त्वात्ततोपिकदाचित्ङीपिकुंभकारी

२२८

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

त्र्यङ्गो स्त्रियोरिति ह्रस्वाभावे केऽणः इति ह्रस्वेन कपीति निषिद्धे आपोऽन्यतरस्यामिति ह्रस्वे कृपः
प्रवर्त्तितः खट्वशब्दात्परस्या टापो भावित्वपुंस्कादिहितत्वेन तत्स्थानिकाकारस्यायं विक
ल्पो ह्रस्वाभावे तु अखट्वके तिभावः अयमेवेति आचाराक्विबन्तात्प्रकृतिककर्त्तृक्विबन्तानां
मनभिधानमेव स्त्रियामेतज्ज्ञाप्यप्रामाण्यात् पञ्चस्त्रीगोव्यक्तयो धनं यस्य स पञ्चगवधन
इत्यत्र पूर्ववत् स्त्रीत्वकार्यं एवत्वाभावादजन्तत्वप्रातिपदिकत्वाभावेन न ङीप् आपिशलिना
प्रोक्तमधीते आपिशला ब्राह्मणी त्यत्र तु न ङीप् प्रोक्तार्थः स्त्रियामवर्त्तनात् अध्येत्र्यां तु
लुप्तः अलोकाः इति व्याख्यानेन बलोऽप्रत्ययलक्षणाभावात् अध्येत्र्यर्थगतस्त्री
त्वमादाय तद्दत्तनिमित्तकस्य न प्राप्तिः स्त्रियामित्यस्य गृह्यमाणविशेषणत्वात्तद्दत्तए
तत्स्त्रीत्वेऽवर्त्तमानात् अतएव काशकृत्स्निना प्रोक्तां मीमांसामधीते काशकृत्स्ना ब्रा
ह्मणी त्यत्रापि न ङीप् प्रोक्तार्थगतस्त्रीत्वमादाय तु पुनर्न ङीप् प्रत्ययलक्षणस्येति न्यायात्
तस्माद्घृतकुरुचरेत्येवन प्राप्तिर्वत्तत्र च तदन्तविधिना प्राप्तिरेवनः साप्रिजे तु तदन्तविधौ।

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

श्चेत्यनेन सिद्धिः आत्मीयत्वमुत्सर्गोपवत्संख्याकरणादिति बोध्यम् नित्यमेवेति तत्रत्य।
कचिल्लते आतःस्थानिकत्वाभाव इति भावः एवमत्यनात्स्वार्थिकान्तेपि नित्यमेवेत्वम्।
अकचोत्पन्नात्स्वार्थिकत्वापवादत्वाभावात् निःस्वकेति स्वस्यानिष्क्रान्तेति विग्रहः उपसर्ज
नह्रस्वः टाप् अजाताद्येकः अभाषितः स्त्रीविषयत्वेतिनो क्तं स्त्रीनपुंसक दामशब्दा
डाप्यसाता दामा दामिका दामा वा दामकेत्यत्र सिद्धापत्तेः विहितस्येति व्याख्याने फलमाह
बहुव्रीहेरिति अविद्यमाना खट्वा यस्या इति विग्रहे पाक्षिके कप भावे गोस्त्रियोरित्युप
सर्जनह्रस्वे ऽखट्वशब्दादपि सुप्यसाताद्येके सुप्लुकि केऽणः इति ह्रस्वे पुनष्टाप्यभावेत
पुंस्का विहिताकारस्थानिकाकाराभावेन तद्विकल्पाप्रसक्तावुत्सर्गेण नित्यमेवेत्वं परविहि
यतोत्वे तत्ताहृश्यखट्वशब्दात्पत्वेन दोषः स्यादेवेति भावः शाबिकेकपीति नावद्वादित्यवं
स्थापांकपि सुप्लुकि प्रत्ययलक्षणेन भागदुपस्य सुबन्तत्वात्समाससंज्ञायां सत्यामिति
शास्त्रबलात्सुबन्तस्यैव समासत्वेनोपसर्जनस्त्रीप्रत्ययान्तसमासरूपप्रातिपदिकाभावा

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

तत्पुरुषेऽन्तरङ्गत्वमपीति न्यायेन तत्पदार्थत्वात्प्राक् एव सुपो लुकि ततो कश्चिदापन्नविशिष्टात्सुपि
त्पदार्थत्वेनापि समासात्परत्वात्पन्नात्सुपः परएकवचनावितिभावः वहुव्रीहौ तु प्रियेत्यत्र प्रियेत्यक
का टाबाकभावे प्रियेत कदित्येव सर्वेषामनेत्त्वभ्रान्तिः अनेषकेति अरूपातीषेषका नएषकेति
विग्रहः [illegible] तादौकः अप्रमावितः स्त्रीविषयत्वाद्येति नोक्तम् स्त्रीनपुंसका
मसाद्राज्ञाप्यनाता दामादानिकादानाकादानिकोत्यदि आपत्तौः विहितस्येतिव्याख्यानेफला
माह वहुव्रीहेरिति अविद्यमानाविद्यमानस्यादि इति विग्रहे पादिकेयं चमावेगोस्त्रियो
एवं नञ्समासेऽज्ञातानेषेति असंभवात् एषा ह्येति निर्देशात्सम्बोपसर्गेण वोऽत्राज्ञारिति
भावः अकजहेऽ इति एवं च तदकारस्यातः स्थानिकत्वाभावइति भावः अर्थान्तरेत्विति ।
आत्मज्ञातिधनेष्विति स्वः स्वो ज्ञातावात्मनि स्वं त्रिष्वात्मीये स्वोऽस्त्रियां धनेइतिकोषगादिति
कप्रत्ययान्तत्वादिति तत्रवचनान्तर्वर्तिविभक्त्याःसुपः परत्वं केन व्यवधानादिति भावः स
माहृतास्पाश्चेति निषेधेन सञ्ज्ञापा अपिभाषितपुंस्कत्वबोधनेन सञ्ज्ञाभूतेनाभाषितपुंस्का

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

ल॰ग्रं॰
२१२

कल्पस्यफलितत्वादाहेत्युक्तेति आत: किमिति उदीचांच्यकपूर्वायाइत्येवास्तु यकपूर्वत्वस्त्रीबो
धकाकारस्येत्यर्थः सांकाश्यकेचनातिप्रसंगः प्रत्ययावयवत्वेनाकारस्यस्त्रीबोधकत्वाभावा
दितिभावः बहुलक्ष्यसंस्कारात तुतेधादवयवषष्ट्यैवस्यात् नचप्रतिपदोक्तस्त्रीप्रत्ययस्ये
वात्रग्रहणंतांविशिष्यतदनुपादानादित्युत्तरम्॰ स्त्रीप्रत्ययस्यकिमिति यकपूर्वायाइतिस्त्री
लिङ्गनिर्देशः किमर्थंइतिप्रश्नः धात्वन्तेति धात्वन्तयकारककारपूर्वयोरकारयोरित्यर्थः
इत्वमितिशेषः भस्त्रैषा अयमपिनिषेधविकल्पइत्याहतत्रेति अत्राप्यात: स्थानइत्यनु
वर्त्तते॰ तदन्तेति येनविधिरितिसूत्रेत्यदादिविधिर्भस्त्रादिग्रहणंचप्रयोजनमितिभाष्यात् आ
पिनानम्रभिन्नाद्वर्बालाम्बर्बालाश्चसंग्रहः अनद्वर्बालामवीतिस्यव्यार्थम् पदाङ्गाधिका
रेतस्यचेतिसिद्धेः उपसर्जनार्थमिति एकस्यानुपसर्जनेआदाचाय्यांणामित्यात्वमप्रव
त्येवोपसर्जनस्यचातिलार्थ्येनबाधेमानाभावात् अन्यस्य अनुपसर्जनस्य उत्तरसूत्र
मप्राप्तिवंकाचेति॰ अन्तर्वर्त्तिनीमिति॰ नएतदण्इतिस्थिते अकचिकृते अकृतिर्वोनम्र

२१२

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

आशिषिवु आशिषि विहितस्य वुनोस्येत्वं नेत्यर्थः जीवतादित्यर्थे आशिषिचेति वुन् देवदत्त।
शब्दादनुकम्पायां कन्प्रत्ययः नादौ च विभाषालोपो वक्तव्य इति दत्तशब्दस्य लोपः देवदत्तिकेत्यु
पन्यासस्तु दत्तलोपमभिव्यंक्तुं धुवकेति धुस्थैर्ये पचाद्यच् कुटादित्वात् गुणाभावे उवङ्
ततष्टाप्यज्ञाताद्यर्थे कः केणः इति ह्रस्वः पुनश्चार्थे चटेः सञ्ज्ञायां कुन् वार्त्तिकोक्तागणगत्या
कृतिगणाः तेन कन्यका धुवका अलका इत्यकादयः साधवः उदीचामातः स्थाने इति अत्रापि
शाकुनावितिसम्बध्यते तेनान्यत्र नित्यमेवेत्वम्॰ भस्त्रकाएषा॰ अत्रिके त्यकारसहितः पा
ठोपपाठः कैयटाद्यसंमतेः भस्त्रशब्दात्स्वार्थे कन्॰ वृन्दशब्दाद्वृङ् वृन्दाभ्यामारकन् इ
तिमत्वर्थीयः आरकन् वृन्दारकशब्दो मुख्यवाचीत्रिलिङ्ग इतिभावः क्षीनइति शार्ङ्ग एवा
द्विवाजानस्येति भावः अन्यत्रभस्त्रकादौ उदीचां यकपूर्वत्वंचाव्यवहितमेव एवमत्र।
त्यपप्याद्यादिति सूत्रे कात्पूर्वत्वमपि उदात्तस्वरितयोरित्यादाविवानुवादेपि निर्दिष्टपरिभाषा
प्रवर्त्तते सेन कृपाशब्दात्के कृपेच इत्वविकल्पो ननेत्यनुवृत्त्यावापि निषेधविकल्पो विधिवि

८

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

ल०शे०

२११

धयम् कडुकेति आपासहस्रवर्णादीर्घात्सूर्व्वं बार्णादाङ्कुस्य बलीयस्त्वादपवादत्वा।
च्चानेप्र ककाराद्युत्तरस्याकारस्येत्वंस्यादितिभावः मामकेति कस्य प्रत्ययस्यत्वाभावा
दप्राप्तेर्वचनम्। ममयमितिविग्रहे युष्मदस्मदोरन्यतरस्यामित्यणितितवकममकावेकवच
नेइतिममकादेशे आदिवृद्धिः नरकमिति केशाष्ट इत्यस्यादेवइत्यात्वे आतोनुपसर्गेइतिके आ
तोलोपइटिचेत्यालोपः नवामयो; प्रत्ययस्थादितिप्राप्ते निषेधोयं यकेति यत्तदोरकच्
त्यदाद्यत्वे टाप् एं निपातपरिभाषाबलादेव निषेधान्निर्द्देशगाच्चानि त्यमितिविरोधात्कथं।
दाक्षितिनशाकल्यम् त्यकनश्चेति मद्रालिकानितिरिक्त्व मतनिर्द्देशेनज्ञापकेनास्येत्वं बारयितुं
शाकल्यमितिभाष्यकृतः पञ्चभिर्मृत्तिकाभिः क्रीतइत्यर्थेपञ्चमृत्तिकइत्यस्यानभिधानमि
तितदाशयः अत्रत्यिकमिति कर्त्तव्ये कालेच्छात्मादित्वंने तिवक्तुं शक्यं पञ्चोपत्यकोयाम
इत्यादावकारस्यवत्तानापत्तेः दापोल्लुकि प्रत्ययलक्षणेनास्यानिवृत्त्वंचवनः उभयोरपि नहु
मतेत्यनेन निषेधात् एवकतीत्यादौ वार्त्तिकमते। पिनद्युतान्यत्रविस्तरः ॥

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

नादित्वाप्राप्तिः द्वयोरकारयोरेकादेशे टापा सहैकादेशस्य स्थानिवद्भावादेकेनैवाकारेण
व्यवधानात् पुनः स्थानिवत्त्वे तु न लक्ष्ये लक्षणस्य सकृदेव प्रवृत्तेः टापा सहैकादेश
स्य स्थानिवत्त्वं विनाप्येकादेशस्य स्थानिवत्त्वेन वक्तुमशक्यम् तस्य हाचेकादेशेना
पहारेणादर्शनात् अतएव न पाल्पयोरिति निषेधः सार्थकं स्वग्रहणं तस्य स्वार्थे के
वलककारस्य त्यपस्याभावात् असुप इति बहुव्रीहिणा नाङ्गविशेषणम् बहुचर्मि
केत्यादावित्वापत्तेः प्रत्ययलक्षणेनाङ्गस्य सुबन्तत्वात् नलुमतेति तु नात्र लु
मता लुप्ते प्रत्यये यदङ्गं तस्य कार्ये तन्निषेधप्रवृत्तेः इदन्तु टाप्यङ्गमिति दिक् सर्वि
केति अव्ययसर्वनाम्नामित्यकच् कारिकेति करोतेर्ण्वुल् वुनौ शावदात्त्वार्पिकः
सुपः परेणेति प्रसज्यप्रतिषेधेन व्याख्याने फलमाह बहुपरिव्राजकेति पर्युदासे हि
त्वमदापस्य सुप्भिन्नत्वेन सुबन्ताभिन्नत्वेन च ततः परत्वादित्वम् दुर्वारमिति भावः
परिव्राजैराण्वुलि बहुव्रीहौ सुपो लुक्यपि प्रत्ययलक्षणेनाप सुबन्तात्परत्वमवो

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

ल०प्र०

२२०

योऽस्य पधालोपि न्यनवकारो नडीपाबाधो मा भूदिति अन्यथा विधानसामर्थ्येन नवपा
ताम्यपर्याप्तसिद्धो तद्वै प्यवर्यास्यैव० ककारादिति० अनेन बर्णोमा त्रंविवक्षितं अका
रउच्चारणार्थ इति स्वय ति० नच कारिकेस्पयाकारेण व्यवधानादप्य ककाराभावेनेत्वा
नापत्तिको देशे प्यच: परस्मिन्निति स्थानिवत्वा व्यवधानमेवाप्यपरतो कारस्य कात्
पूर्वस्येत्यर्थोपि निर्दिष्ट पभि बोधस्थि ते व्यव हितेन प्राप्नोतीति वाच्यम्० आ नन्त
र्यमोपलक्षणता वपि येन नाव्यवधानमिति न्यायेनाकारव्यवधाने पि अव्रत्ते: रधयकन्ना
दे च नाति प्रसंग: कैति संघातग्रहणोत्वेतिकाहत्याद्य सिद्धि: अक च्यकारस्योच्चार
णार्थ याकशब्दाभावात् नपाल्पयेतिति ज्ञापकेन बर्णोग्र हणमित्येव ज्ञाप्यते अक: न
विधायकस्य मकारैव शीघ्रमादापेत्व प्रवृत्तिज्ञापकत्वाभ्राण ते तु गोरवम् तावतापि
प्रत्ययस्य स्थानानुपपत्तेश्च० नच वर्णग्रहणापक्षेऽपि तिनाहत्यादावकारस्य व्यवधा

२२०

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

ग्रहणाभावे संनिहित(स्या) [illegible] नइ वानुवृत्तिः सम्भाव्येत वचनसामर्थ्यात् इड् निषेधयोः पर्य्या
ये सिद्धेऽन्यतरस्यामिति स्पष्टार्थं न भाष्ये त्वन्यतरस्यां ग्रहणं वाक्यभेदेनानो बहुव्रीहेरित्यनुव
र्त्यं ततः पक्षे स्त्रन्तेभ्य इति ङीब् वर्षमेवन्व्यान उपधे त्रिस्त्रं नियमार्थमिति वहुधीत्यत्र स्त्रन्तेभ्य (वरी ३)
इत्यस्यैवानुवाद इति नियमङीविति तत्सन्नियोगेन रेफादेशः सिध्यतीति बहुव्रीहौ वेति वच
नेऽत्र त्याख्यातं अन उपधेति च स्त्रन्तेभ्य इत्यस्यैवानुवाद इति नियमस्य विधिमुखेन प्रवृत्ता
वपि न दोषः अन इः बहुव्रीहे धे[illegible]स इत्यतो बहुव्रीहेरिति लइः व्यर्थ्यादेरित्यतो ङीविति चानु। (व्य६)
वर्त्तते अनुपसर्ज्जनादित्यनुव[illegible]त्त मण्वत्रे सम्बध्यते तस्य गृह्यमाणविशेषणतया। (न४)
गृह्यमाणस्य चानन्तो बहुव्रीहाव[illegible]नुपसर्जनस्यासम्भवात् व्यानं तं चेदं वनी त्येतिस्त
त्रे भाष्ये तत्र ह्यस्य बहुव्रीहेरित्य[illegible]नन्तरमुपधालोपिनो वेति न्यासो दर्शितः विध्यर्थमिद
म् अन्यतरस्यां ग्रहणं त्वनुपधालोपिसुप[illegible]त्यादौ [illegible] सावकाशापो ङीप्प्रतिषेध

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

लं० प्रो०
२०९

कंपदं पदमेकः पाद इत्यर्थे इति च भाष्योक्तं संगच्छते तदा हि सूत्रेऽपि एकपदी एक
पादित्तीष्यत एव एवं चैकपाद्गित्यस्य सूत्रमते सिद्धये टाबचीत्यत्राप्यन्यतरस्यां
यहणं अनुवर्त्यमित्यादं तस्य सूत्रानभिधानमिति तु नभाष्यारूढः ङीबन्तात्प्रयो
गस्य सूत्ररीत्यैव स्यात्सिद्ध्यापत्तेरिति बोध्यं केवलपाच्छब्दस्यापि स्त्रियां सूत्रचिबाऽसंभवे
नात्र तदन्तविधिः असिद्धत्वादिति आपः परि गतिति तेषु भावान्नात्र नलोपासिद्ध
त्वमिदं सर्वकार्ये कालपक्षेऽपि निषेधः त्रिपपञ्चाङ्घ्रेपदीत्यादौ तदन्तोऽपि। स्त्रियां
वस्त्राप्नोतितत्रेत्यघ्यादनउपधेति ङीवपिनेति बोध्यम् ध्वनितं चेदं भाष्ये परेतु।
अत्र बहिरङ्गासिद्धत्वाश्रयाः स्त्रि: नलोपस्य तत्त्वासंभवात् स्त्रापांनलोपासिद्धत्व।
स्यनफलमितिनलोपः सुविन्यत्रभाष्ये उक्तमित्याहुः मनः नङीविति अपमन।
इतिचोक्तरीत्याटाङीपोरुभयोरपि निषेधः एतेनसी[illegible] मभ्यांबहुवज्वभ्यांवहुधी।
वभ्यामित्यत्रडापङीपोरभावेन लोपेटापुरुर्बा इत्यपास्तम् डावुभाभ्याम्० उभौ।

२०९

म्यां १

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

अनो बहुव्रीहेरिति प्रतिषेधे प्राप्ते इदम् एतच्च वार्त्तिकमन उपधेति ङीववनुवादेन तत्
देशाविधायकं अत एव दमनुपधालोपिन इत्युपर्वैत्यादौ नेति विकल्पोर्थ्यसिद्धो वनो र
चेत्येतत्तु सूत्रेनोऽभ्य इत्येतङीद्विषयमेवेत्युक्तम् पादोऽन्याविति तेन द्विवचनेनोत्पन्नरूपम्
कृतसमासान्ताइति उक्तसूत्रे सूच्यमिधेवार्थी तस्यैव संभवेनाध्यायोऽधिकारानुरोधा
दितिभावः तेन पादस्यतेः क्विवन्तस्य यस्तां न द्विपदीति दोपादावस्या इति बहुव्रीहौ।
संख्यासु पूर्वस्येति पादशब्दान्तलोपस्ततोऽङीपि पादः पत् टाबृचि पूर्वसूत्रप्राप्तङी
पोपवाद इति प्राञ्चस्तच्चिन्त्यम् शेषाद्विभाषेतिसूत्रस्य भाष्यविरोधात् तत्र हि प्र
तिपदविहितसमासान्तानां कपो वैकल्पिकत्वेन कब्भावे सावकाशत्वमुक्तं तद्रीत्या
ऽस्यापि पूर्वसूत्रस्य वैकल्पिकत्वेन तदभावे सावकाशत्वात् बहुव्रीहेरूधसङ् इत्यत्रा
पि भाष्ये स्पष्टमेतत् अत एव द्व्यापन्नातिपादिकादिति सूत्रे पोदशब्दसमानाध्यम
कारान्तं पदशब्दमङ्गीकृत्ये तत्प्रत्याख्यातं स्रूपते च छन्दसि तस्याः समाक्षरमे

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

सुत्रस्थोपात्तानां तादिशब्दविषय एवेति भावः मघवतु इति उगितः प्रातिपदिकस्यापि
सत्त्वात् प्रत्ययमात्रग्रहणाभावेन प्रत्ययग्रहणे इति परिभाषाया अप्रवृत्त्या निरवकाश
मतीत्यादौ न दोषः अत्र वताच्चिति नलोपिनोऽच्चैतेरित्यर्थः नियमोऽपि नलोपस्य
तिविषय एवेति निरूपितमध्यवदेशिवच्चावत्वध्यमर्थस्य स्पष्टप्रतिपत्तये आह वन्न
न्तादिति नन्वेवं प्रत्ययग्रहणपरिभाषया बहुधीवतीन सिध्येदत आह तदन्ताच्चे
ति तत्परिभाषालब्धवन्नन्तो न प्रातिपदिकस्य विशेषणादिति भावः सामान्येति
सूत्रे नुबन्धानुच्चारणान्तदनुबन्धकपरिभाषाया विषयो नेति भावः इदमनुवसो
नीयो चाविति सूत्रे भाष्यकैयटयोः स्पष्टम् इदं सूत्रं ङीब्विधायकं तु स्त्रियामिति
ति प्राप्तङीवनुवादेन तत्सन्नियोगशिष्टे भावमात्रविधायकं उभयविधौ गौर
वात् शार्वरीति इति धातोरन्योऽपि दृश्यतेरतिबनिप् एतत्सिद्ध्यर्थमाह हशान्ताद्धि
हितइति अर्थवतोग्रहणान्नेह मघोनी कानि प्रत्ययान्त निपातितस्येदं बहुव्री।

गइत्यर्थं शूद्रशब्दोऽर्थवानेवेति शूद्रशब्दार्थे समवेतस्त्रीत्वमप्यस्तीति तदर्थस
मवेतस्त्रीत्वेपि शूद्रशब्दादेव टाप्स्याच्च तदन्तात्ग्रहणावर्तेनिषेधादिति तदन्तविधि
ज्ञापकता नासंगता अतएव शांखस्मृतौ ब्राह्मणात्क्षत्रियवैश्येः क्षत्रियावैश्या।शू
द्रा ह्युत्पन्नाः क्षत्रियवैश्यशूद्रा एव भवन्तीत्युक्तमिति भावः पञ्चशूद्राभीरमित्या
दौ सामान्यविशेषवाचित्वाद्द्वन्द्वाभावमाशंक्य आभीरजात्यन्तरमितीति त्यदादी
।नीतिसूत्रे भाष्येउक्तं तत्त्वनारोपाभिप्रायेणेति न तद्विरोधः अमादिराकृतिगणः
तेन नञ्पूर्वे इति सूत्रे दाराम्नादेशा इति भाष्यप्रयोगः सिद्धः प्रथमाध्यायचतुर्थपादे।
चेमस्सवद्विशेषादिति सूत्रे शंकाभाष्य वाचस्पत्यो रन्नायांछागेति टावन्तप्रयोगो
दृश्यते तच्छागशब्दोऽजादिष्विति केचित् उगितश्च उगिच्छब्देन प्रातिपदिक
स्य विशेषणात्तदन्तविधिः प्रत्ययविधाविति निषेधस्तु उगिद्वर्णग्रहणावर्जमि
त्युक्तेस्तदा होगिदन्तादिति भवतीति व्यपदेशिवद्भावोऽप्रातिपदिकेनेति निषेध

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

त्युपपत्त्रबोधयम् शूद्राचेति जातिलक्षणान्ङीषः इति च शार्ङ्गरवाद्यपवादः जातिश्चेद्धाचोप्रत्य
र्थः पञ्चशूद्रीति समाहारे जातिवाचकत्वाभावात् शूद्रशब्दार्थस्त्रीत्वाभावाच्च न दो
षः जातिश्चेदित्यस्य फलमाह अंपोगेत्विति नचात्रापि जातिश्चेदिति सम्बध्यते म
हत्पूर्वेनिषेधं लभते जातिश्चेद्धाचेति तदर्थः तत्फलन्तु जात्यन्तरनिवृत्तिपरत्वे
पूर्वं जातिमात्रविवक्षायां महच्छूद्रस्य शूद्रशब्देन महाक्षीरकुक्कुटादिवत्समा
से ततः स्त्रीत्वविवक्षायां महती शूद्रेत्यर्थे महाशूद्रेति टाबेवं अमहत्पूर्वेत्यत्र जा।
तिरित्यस्यासम्बन्धेऽनुपसर्जनाधिकारेण प्रधानेन तदन्तविधिसत्त्वाज्जातेरिति ङी
ष् शूद्रशब्दे जातिबाचकत्वस्य स्त्रीत्वस्य शूद्रशब्दार्थे समवेतत्वस्यापि सत्त्वेन टाप
निर्बाधइति भाष्यप्रदीपोद्योते निरूपितम् महाशूद्रीति त्वाभीरीतु महाशूद्रीत्य
मरः ब्राह्मणाद्वैश्यकन्यायामाभीरः नवा च्छूद्रायामुत्पन्नोग्रजातिकन्या।
अत्रानुलोमसंकराणां मातृजातिवृत्तित्वात्तत्रतोऽजातिमारोप्य शूद्रशब्दप्रयो

अत्र

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

विधौ पञ्चम्यायुक्तत्वेनाजादिभ्यष्टाप् स्त्रीत्वे द्योत्ये इत्यर्थ एव युक्तः स्त्रीत्वं च अजात्वात्स्याप्रकृ
त्यर्थनिष्ठमेवेत्यतस्त्राहाजादिभिरिति व्याख्यानादेतत्सिद्धान्तमिति भावः अन्यत्र तु स्त्रि
यामिदन्ततदन्तस्यापि विशेषणं व्याख्यानादेव एवं च पञ्चमूलत्वानो यस्यां सा पञ्चमूलत्वरी।
त्यव० पञ्चाजीति० पञ्चानामजानां समाहार इति द्विगावकारान्तोत्तरपद इति स्त्रीत्वे द्विगो
रिति ङीप् अजादिभ्य इति व्याख्यानेऽ महत्सर्वग्रहणे नानुपसर्जनेनाधिकारेण च वनो रचेत्य
त्रेवात्रापि तदन्तविधिसम्भव इति भावः न च तदन्तविधावपि अकृतत्वात् स्त्रियामित्यस्य।
तदन्तग्रहणस्यैव स्त्रियामि[illegible] स्त्रियामित्यस्य तदन्तविशेषणत्व
मित्यर्थस्यापि बोधनात् अत्रहीति समासे न टाप् सत्वेपि समाहारे निष्ठं स्त्रीत्वं समुदाय
वाच्यं नातष्टाप् मात्रवाच्यम् सामर्थ्ये न अजादिमात्रवाच्य स्त्रीत्वस्यैव ग्रहणादिति भावः चट
केति क्षिपकादित्वादित्वेन ह्रस्व इति अस्वाङ्गपांतु भस्त्राफलेत्यवसेभस्त्रेति सदजिति।
ह्लान्नाम्न इति च पाककर्णेति प्रात्रस्यङीबाबाधनार्थम् एवञ्चश्वेतफलात्रिफलेत्य।

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

शास्त्रीयं कार्य्यं शास्त्रीयेऽउक्त एव तत्सम्भवे तु शास्त्रीयविशिष्टे लौकिके शास्त्रीयमपि।
शब्दते बुध्यते तथानुभवात् उपचयापचययोः स्थितेः विसत्वेन तस्माच्च विवक्षायां सा।
मान्येन पुंसकमिति प्रवादः इत्यन्यत्र विस्तरः अत इति वर्णग्रहणाच्च दन्तविधिस्तदाहाका।
रान्तस्य चेति वाच्यम् पटस्त्रीत्वं मिति तद्व्याख्यायां भूते पटत्वाच्चेत्स्त्रीत्वमित्यर्थः एवमन्यान्यो।
नैकत्वमर्थस्फुटम् तत्रयोत्यैरिति प्रत्ययार्थत्वे हि तस्य विशेष्यतापत्तिः योत्यस्य तु विशे
षणत्वमेवेति स्पष्टमाकरे चागादिषु विनापि टावादिकं तस्य बोधा. च्च अत एव व्याव।
क्रोशीत्यादौ कर्म्मव्यतिहारे णच स्त्रियामिति णच्विधाना च: । स्त्रियामित्यमिचङीपू विधिः
व्यतिलुनीत इत्यादौ द्विवं द्वंद्वसुबद्धं भवतीति न्यायेन समुच्चयस्य दृष्टत्वात् टाब्यादि
ति स चाधिकारात् प्रातिपदिकादेव तच्च सन्निधानादजादिरूपमेव॰ नन्वजादिघकारात्
तपाठो व्यर्थोऽस्तु इत्येव सिद्धान्ते त आहान्नामुक्तिरितीति येन नाप्राप्तिन्यायादिति भावः
एतेन ङीषिकृते पि लिङ्गविशिष्ट परिभाषया टाप्प्रचरितार्थ इत्यपास्तं॰ नन्वप्रत्यय

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

पि अतएव ङ्याप्प्रातिपदिकादिति सूत्रे आपग्रहणं न कार्य्यं मकारान्ताद् टाप् तु।
टाबन्तानामाप्रातिपदिकत्वेनैव सिद्धपत्तर्पनकारान्तात् क्रुञ्चा उष्णिहा देव
विशेति अत्राप्यकारान्तादेव क्रुञ्चानालभेत उष्णिहककुभौ देववविशामिति।
अन्ये कएव एवंविधपद इत्युक्त्वा बहुलानेति डाबन्तात् धमापग्रहणमिति भाष्येउ
क्तं सगच्छते तस्माद्वाचेत्यसाध्वेवेति शिवं   इत्यव्ययानि   त्रिपाम् अवे
तनवेङ्गावृक्षादिसाधारणं लिङ्गं तु सत्त्वादीनां मुपचयापचयापस्थितिरूपं वंक्र
मेण पुंस्त्रीनपुंसकाव्यमेकार्थ्थे शब्दान्यत्वाद्दृष्टं लिङ्गान्यत्वमिति भाष्योक्तेरर्थ्थे
निष्ठ केवलान्वयिप्रियमन्यमितिरिदमत्र तत्त्वं पदार्थ्थेति त्रिविधव्यवहारस्य पदार्थ्थ
मात्रे सत्त्वात् केनचिच्छब्देन किञ्चिद्वस्तु एकैकविशिष्टमेव केनचित्पर्य्याये
ण लिङ्गद्वयविशिष्टं केनचित्त्रिलिङ्गत्रयविशिष्टमिति लिङ्गानुशासनादिति निर्णे
यम् तत्र स्तनकेशवती स्त्री स्याल्लोमशः पुरुषः स्मृतः इत्यादलौकिकलिङ्गसम्भव।

गुलाना ६

ल०शे०

१०५

भावात् उच्चैरौ उच्चैराभ्यामित्यादेरभिधानेतुनमानं ॥ अतएवभाष्ये एतन्नोक्तम् अलि
ङ्गत्वादिति नन्विदंसदृशंत्रिषुलिङ्गेषुविभक्तिषुविरुद्धमत आह लिङ्गेत्यादि अयं
भावः यथोपक्रमोपसंहाराभ्यां अल्पतात्पर्य्यस्या[illegible]ः प्रतीतेर्भाष्यप्रामाण्यात्पादन्नोप
संहारः तथात्रयाभावाल्पाद्देवलिङ्गाद्यभावपरत्वोपनीति विभक्तिवचन[illegible]शब्दोकार।
कलङ्कव्यापारौ अत्यपपरत्वेऽन्यतरवैयर्थ्यापत्तेः लिङ्गेष्वित्यादिवैषयिकसप्तमी॰ तत्र
त्रिषपेसादृश्यच्च लिङ्गाद्यभावाश्रयत्वेन लिङ्गाभावेन सादृश्यमव्ययीभावातिरिक्त
विषयं तस्यलिङ्गयोगसत्वात् कलङ्कव्याभावस्तुसर्वसाधारणः तदभावादि सादृश्या
देव॰ षड्विधंरूपं तन्नत्र मा जोतिष्टत्यर्थः असङ्गादाह वक्ष्यति वरांश्छान्दसत्वे
नेहप्रयोगश्चिन्त्यः मागुरितिचार्थः अपि सा हृप्यादिवैरप्यादे। एकाराये वलोपः इ
दंभाष्येन दृश्यते दिशादिषोगुपधत्वमाचष्टेऽदन्तत्वादेवटाप् किनिदिशोरप

प२

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

शब्दस्यविशेष्यत्वात्तयोरनेनं सर्वनामाव्ययसंज्ञापामितिवाच्यमिकस्मादन्ताविधिरितिभा
वः भ्रमोलोइति अयंभावः सामानाधिकरण्यसम्बन्धेन लिङ्गाद्यन्वयित्वे स्वार्थबोधक
त्वविशिष्टार्थपदवत्त्वेनत्यव्ययपदंबोधकमितिताद्दशामहासंज्ञाकरणात्ताद्दशा
र्थानांगतेऽनुकरणावश्यकत्वे इतरेषामनुकरणेमानाभावेनसमुदायस्यनाव्यय
त्वमितिभावः वस्तुतोत्रार्थस्यप्रधानाप्रधानत्वाभावेनसर्व नामसंज्ञासाहचर्य्ये
णप्रसिद्धान्तादुपदान्तराणामपेक्षानुपसर्ज्जनीभूतस्यैवलिङ्गाद्यन्वयिनोग्रहणेन
नसमुदायस्यनाप्यवयवस्यसंज्ञा अतएवभाष्येसर्वनामसंज्ञासूत्रस्योपसर्ज्जनप्र
तिषेधानुवृत्त्यात्सुत्रैस्सावित्यादावव्ययत्वाभावमुक्त्वा तत्प्रत्याख्यानरीत्यैवात्राप्येतत्
त्प्रत्याख्यानमुक्तं एवञ्चविहितविशेषणतामङ्गाक्षेपो वा व्यर्थएवाव्ययात्पात्यस्याव्य

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

त्व०प्र०

१०४

तत्पारम्पर्यावाच्चसन्निपातविघातकस्यत्वपमनिमित्तमिति परिभाषार्थः एतेनात्रा
कन्नादिस्यादित्यपास्तं अकन्नाद्येकवाक्यतापन्नाव्ययसंज्ञायां गुणादेरसिद्धत्वाच्च।
लुगेकवाक्यतापन्नात्तु न गुणादितोन्ताङ्ग उभयोरपि शब्दतस्तु वाच्यपत्वात्० अ
व्ययादा० ण्यक्षत्रियेत्यतो लुगनुवर्त्तते विहितेति अङ्गसंज्ञायाम्विहितत्वोराश्रवे
शोनविहितप्रत्ययनिक्त्यपि ताङ्ग विशेषणोदित्यर्थः आ सुप्भ्यामास्ति[illegible]गत्या
व्ययस्त्यस्यैवप्रत्यासत्त्याग्रहणमितिभावः तेनकुम्भकारेभ्यइत्यादौसन्निपातपरि
भाषयाव्ययसंज्ञानिवृत्तिद्वारालुगनिवृत्तिपरिभाष्येण न विरोधः यत्तुच्चैस्सावृति
अत्राधिकरणशक्तिप्रधानस्याप्युच्चैस्शब्दस्य वृत्तिविषयेशक्तिमत्प्रधानत्वाद्द्वितीया
न्ततया त्याद्यः क्रान्ताद्यर्थेइतिसमासेऽव्ययवभूतोऽश्चैश्शब्दादव्ययात्परत्वेनलुक्
स्यात्समुदायस्य तु नाव्ययत्वलिङ्गाघन्नचपित्वादित्यभिमानः समुदायस्यापितत्त्व
माश्रयत्वसमाधत्ते प्रपधीति तदन्तेति

९५

१०४

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

लावमाचक्षाते गौरित्यादौ नातिप्रसङ्गः नचाधयेहेत्याधेकुम्भकारेभ्यइत्यादौ गुरोरए
त्वेचकृतेकृतएननात्वेनसञ्ज्ञापत्तिः नचवहिरङ्गत्वंगुरुत्वादेः संज्ञायाः कार्य्यार्थत्वात्
सञ्ज्ञाकार्य्यस्यतत्त्वेनसञ्ज्ञायां [illegible]
[illegible] भावाविरोधात् नचतयासन्निपातविघातकत्वंकोवाधेपिसञ्ज्ञावाधेमानाभावइति
[illegible] अपितत्वात् लिङ्गसङ्ख्या यन्चयितत्वप्यव्ययीभावात्तविबात्रा
प्यापत्तेरितिवाच्यम् सन्निपातपरिभाषाविरोधात् नचतयासन्निपातविघातकत्वंको
वाधेपिसञ्ज्ञावाधेमानाभावइतिवाच्यम् एतद्विषयसन्निपातनिमित्तकात्वीयसन्नि।
पातविघातकस्यकृतिचेतिनिषेधस्यतयोनिवृत्तावपिउपादास्तेत्यत्रकित्त्वापत्तेः
कित्वफलन्तु तत्सन्नियोगशिष्टत्वासिद्धेरेवंचोपादेस्तेतिस्यात् तत्रकिदितिव्यपदेशाति
देशएवेत्वप्रवृत्तिकाले कित्कार्य्यस्यातिदेश्यस्याभावात् तस्मादनयासन्निपातविघात।
कशास्त्रस्यैवतच्छास्त्रप्रवृत्तिनिमित्तातिदेशस्त्रानामपिनिवृत्तिरेवरूपन्ताव्या साक्षा।

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

शास्मन्तपइति वकल्पार्घ्योश्छसित्याभ्यामव्यक्तानुकरणादितिडाजन्ताः पात्त्विवे
प्रतिकृताविव्यधिकारेऽप्रपठन्नेवं विष्वमास्थाल छन्दसीतिघाल्त्तस्यपस्त्वतादावास्था
लाविति पाठेनाव्ययत्वं तत्रेणा आसितित्युणादित्स्त्र विहित आसि । अपा इत्युदाहर
णं आसि विधायके छन्दसीतिनानुवर्त्तते एवं च लोके विभक्तिरहितप्रयोगाव्यय
त्वमावश्यकं अत्र च स्त्वतादावासिपाठलिङ्गं मू अव्यासावपसेति तु छान्दसस्स्त्र
मू आमिति अमु च छन्दसि किमेत्तिङ· ति विहितौ कृत्वोर्थ्या इति कृत्वसुच् सुचधाः
तसिवतीति तेनैकद्विकृतसिद्धतेनतुल्यमित्यादिना विहितौ एवम्भ्वस्त्वतादिषु वेदि
तिपाठे फलं चिन्त्यम् नानानाविति विनञ्भ्यां नानाञौ नसहेति विहितौ कृन्मेजन्
न्तः कृ घोमान्तइति कोरव्यामित्याम न्ते आम इति लुकेऽष्टलि द्विरिति भावइत्याकरे ।
विस्तरः कृदन्तस्यतु नैतद्विशेषणं गरोऽशाम् इत्यपाठात् अव्ययाकृत्यामान्ता
त्वेन प्रत्यपलक्षणता कृदनात्वेचानेनैवसिद्धेतत्पाठवैयर्थ्यं स्पष्टमेव० तेन प्रतामो

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

निर्जांत्वपात्राभ्यामित्यत्र त्वपात्रां ग्रहणेनाद्युदात्तश्चेति सूत्रे आदिग्रहणेनाच्चपा
त्तिनिनास्वरशास्त्र एतत्साप्यानाश्रयणं ज्ञापनाच्च अत्र प्रथमासमर्थाद्विये
भ्यः प्रथमायाएवैकवचनमित्यादिपक्षान्तराणि अर्वाचीनग्रन्थेषु दृश्यन्ते ता
न्यसंगतानि उक्तरीत्या तेषामुक्तिसंभवाभावात् घटस्त्युक्ते एकत्वनिश्चय
स्तु द्विवचनाद्यभावेन द्वित्वाद्यप्रतीतौ संख्यावदर्थत्वेन सत्वम् तत्वात् एकत्वा
त्तु च बहुष्वित्यादिसूत्रभाष्योक्तपक्षास्त्वेकदेशिनो न सिद्धान्त इति तत्त्वम् असा
र्वविभक्तिरिति कुत्रोहिल्भ्यो विशेषेभ्य इत्याह तद्धितान्त इति केवलस्य तद्धितस्य प्र
योगाभावेन फलाभावात् सञ्ज्ञाविधावपि तदन्तविधिरिति भावः नन्वेवमपि प
चतिकल्पमित्यादावतिव्याप्तिः उक्तरीत्या तेषामसर्वविभक्तित्वात् उभयपदाद्देश्चाति
व्याप्तिस्ततो द्विवचनाद्यनुत्पादादत आह परिगणनमिति एवं च सूत्रेण कार्यमिति भा
वः तसिलादय इति पञ्चम्यास्तसिलित्यारभ्य द्वित्र्योश्च धमुञित्यन्ता इत्यर्थः ॥

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

पिद्धित्वाद्यभावे कर्म्मादौ सिद्धत्वेन सामर्थ्यादत्रापणाद्यर्थमेतदिति दिक् कर्म्माद्यभा
वेप्येतत्प्रवर्त्तते इति विनिगमनाविरहात्सर्वविभक्त्येकवचनमनेन अत एवाव्य
यादाप्सुप इति सूत्रे भाष्ये हल्ग्रहणं चरितार्थं ङ्यन्तीयासन्नम्यो रितिच प्रथमापि मात्र
ग्रहणात् प्रात्यातिपदिकार्थस्य कर्मत्वाद्याधिक्यसम्भावनात् तत्रैवेति तस्याः प्रथमाः
प्राप्तिर्निरवकाशेभ्यः पचतिकल्पमित्यादौ तु नानेन सर्वैकवचनं सर्वथाप्राप्त्यभावेव तत
स्याविधेयत्वात् अत्र च न तथा कर्त्रादिकर्मत्वसत्वेनाङ्क्यापाप्रसक्त एकत्व
सत्वेन सर्वथा तदप्राप्त्यभावादिति बोध्यम् वस्तुके पटेन प्रथमातिक्रमे कार
णाभावादनेकनियमबाधे गौरवाच्च प्रथमैकवचनस्यैवानेनोत्सर्गत्वं बोध्य
ते इति तद्धितश्चेति सूत्रे हल्पसूत्रे चोक्तम् तत्रत्वादिसूत्रे प्रथमापाः प्राप्त्यपि
नियमशास्त्रपर्यालोचनया द्वितीयायो अपितत्वेन तस्या विनिगमकत्वात् ।

सेतिसर्वोपि यद्यपिसुपांतिङां संख्याकर्म्माभिधायकत्वेनकर्म्मत्वेपिवनान्यत्रेतिव
क्तुमशक्यं तथापिकर्म्मत्वेपिवनतुतदभावेइत्याकारोवक्तुं शक्यः स्पष्टं चेदं सर्वमन्वहु
श्चित्यादिसूत्रेषुभाष्ये तत्रहि अर्थनियमे प्रकृतार्थापेक्षप्रत्ययनियमेवसंज्ञापि
विभक्त्यपः संमृताउक्ताः सामान्यापेक्षप्रत्ययनियमे चसुपोः प्राप्तिरेवोक्तात्र
ब्यपाद्यासुप इतिसूत्रेभाष्यपिस्फुटमिदमिति चेद्दत्र नद्वित्वमिति सूत्रे भाष्यकृतः
एकवचनमित्यवस्त्वेचं कार्य्यमेकग्रहणं चनकार्य्यम्विभक्तिविधावुद्देश्यतावच्छे
दकावच्छिन्नादेकवचनमित्युत्सर्गः तस्य द्वित्वबहुत्वयोरितरेबाधकेभविष्यत ए
वम्भैकत्ववत्यपिभविष्यति अलिङ्गासंख्येभ्योव्ययेभ्य एकवचनं द्विवचना
दिविधायकयोर्द्विबहुग्रहणसामर्थ्यान्महासंज्ञाबोध्यैकत्वाभावेपितत्प्रवृत्तेः द्वि
बहुत्वयोर्द्विवचनबहुवचनोक्तावर्थादेकवचनस्यैकवचनमित्येतद्वचनं विना।

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

तेतद्योग्यप्रातिपदिकार्थे प्रातिपदिकात्प्रथमैवेत्यादिरर्थनियमः अत्रपक्षे
सर्वासामपिविभक्तयोऽव्ययेभ्यो विभक्तीनामनियतत्वात् कर्म्माद्यर्थयो
ग्यप्रातिपदिकाद्वितीयातदाकर्म्मत्वेवनकरणादौ कर्म्मादियोग्यतद्धि
तप्रातिपदिकार्थएववक्ष्यमाणकर्म्मादौ [illegible] प्रातिपदि
[illegible] संख्यावदर्थयोग्यप्रातिपदिकादेकत्वादावेवेव
वचनादिनद्वित्वादावित्यादिः अकृतार्थापेक्षत्वत्पपानियमः अत्रापिप
क्षेसर्वासामपिविभक्तयोऽव्ययेभ्योलभ्यन्ते अपप्रातिपदिकाद्वितीया
यातदाकर्म्मत्वएव नान्यत्रप्रातिपदिकाद्वैत्प्रथमात्रदामात्रग्रहणापर्यु
दासन्यायेनकर्म्मादियोग्यतद्धितप्रातिपदिकार्थएवेत्यादिसामान्यापे
क्षः अत्पपनियमस्तदाव्ययेभ्योविभक्तिप्राप्तिरेवनेतिह्रवोक्ते ज्ञापकादेव

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

तिज्ञापनेनसाधुत्वंसाधीयः इत्यपि सर्व्वशब्दोत्रसर्व्वः पदोदग्धइतिवद्वपर्यका।
त्स्यर्थैइत्याशयेनाह यस्मात्सर्व्वेति वचनत्रपाल्लिके त्यर्थः नेति किंत्वेकवच।
नमेवेत्यर्थः ननुसङ्ख्याकाकेबोधकैरेकवाक्यतयासुपाम्विधानमिति
पक्षेऽव्ययार्थसङ्ख्याकाकयोरभावात्कथंविभक्तिः आव्ययादाप्सुपः।
इतिज्ञापकाव्ययेचदर्शनीये किंच्चविहितानां नियमपक्षेपिनास्योपप
त्तिरत्रपक्षेसर्व्वेषामर्थेषु विधेयतयाप्राधान्यमत्ययानुरोधेनशुत्पत्तयरू
तिभेदकल्पनेनसर्व्वविभक्त्युत्पत्तौ लोपेनेवजातस्यानिवृत्तिः तन्निवृत्तौ।
चकल्पितगुणात्वत्पंत्चतएवनिवर्त्तते० नियमस्याद्विविधोऽर्थनियमःप्र
त्ययनियमोवा अन्योपिद्विविधः प्रकृतार्थापेक्षः सामान्यापेक्षोवा तत्रक
र्म्माद्यर्थयोगप्रातिपदिकाच्चेत्कर्मतिविभक्तिस्तदाद्वितीयेव० कर्म्मादिरहि

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

ल०श्रो०

२००

नाम्विभक्तिप्रतिरूपकत्वादेव सिद्धे तेषां गणे पाठो व्यर्थ इत्यपास्तम् एवं तदित्य
पि लुप्तषष्ठीकं विभक्तिप्रतिरूपकमव्ययं अत एवाविघातश्चितोर्योगस्तत्तदर्थ
विभाग इत्यादौ तत्पदादीनीति नैकशेषः अवदत्तमिति अत्र क्रियायोगेपि अवदत्तं विद
त्तं च प्रदत्तं इत्यादिकर्म्म इति सुदत्तमनुदत्तं निदत्तमिति चेष्यते इति भाष्यवचनेनोपसर्ग
त्वाभावबोधनद्वारा तादेशाभावो बोध्यते इत्याशयः आहतीति अहइत्यहनीत्यर्थे
ओमिति च स्वरादिषु तच्चाभ्युपगमे चेति प्रत्यस्याकेशवादिवाचकं अवतेष्टिलोपश्चेति
सिद्धं अत्र लाप ओंकारे च उभयोरपि स्वरादित्वं व्याख्यानात् अनेकान्तमेजन्त इति न
सिध्यति चिरव्ययमिति सुगादिपठितेन नियमाद्दसाम्नः उणादिव्युत्पन्नानां चे।
स्वरादिस्वरादिपठितानां भवति तर्हि व्युत्पन्नानामेवेति तदर्थः अन्यथा व्युत्पन्नानां
निपातत्वादेव सिद्धे तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव स्वरादिनिपातमित्यत्र निपातपदे गौरवमु
व्युत्पन्नाप्रवृत्तिरनित्यत्वात् अन्यथेत्यादि ति अगत्यत्वमिवेदमापि न स्यात् एवम्

च४

२००

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

नैवधनवोधादस्तिकश्चाश्चिदर्थेतस्सामध्यमितितद्भावः एवंचास्तीत्यस्याआमाति
कःपाठइतितत्वम् नमस्तिति महत्सांनम सामितिप्रयोगस्तुसत्त्ववाचकत्ववो
ध्यः अताम् अस्तामिति अत्तानितिनान्तोव्ययस्य पृथकूपाठसामर्थ्यादपदा
न्तत्वाच्चास्यनत्वाभावः अस्तानितिनान्तपाठोसाम्प्रदायिकः मान्तानुकारतो
नत्वाप्राप्तेः स्वरादौहत्वादिवत् कन्मेजन्तास्तत्रस्थभाष्यत्वरासोप्येवमेव० ना
न्तः स्वतदिघआमातिकःपाठः अव्ययेनस्कुनिपातानामित्यत्रपृथकूनम्रा
यहृतांत्वकरातिरित्यादौपरस्यापिकृतत्वरस्पर्धनार्थमित्याकरः एवंमाङोपिस्व
रादौप्रक्षिप्तः पाठः यावत्तावच्छन्दावव्युत्पन्नौ उपसर्गविभक्तिः अत्रप्रति
रूपकत्वेविनिगमनाविरहादर्थतःशब्दतश्चगृह्यतेगेयकेनविनीतौवामित्य
त्रापिवामित्यस्यपृथक्त्वकृतिकविभक्त्यन्तसमानार्थत्वमस्त्येव स्वरांशे तु
नार्थेतोसम्भवात् एतेनप्रगम्यततीत्यादिव्युत्पत्त्याअव्ययेनप्रगपदित्यादौ

वा ५

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

ल० श०
१९९

दीन्यधिकरणशक्तिप्रधानानि शब्दशक्तिस्वभावात्० हिरुगादीनि क्रियाप्र
धानानि क्रियाप्राधान्यं चैषां क्रियायामेव विशेषणत्वेन स्पष्टं चेदं तद्धितश्चे
ति सूत्रे कैयटे सायंचिरं मान्हेऽव्यये सायंचिरमिति सूत्रस्य भाष्यप्रामाण्या
च्चिरमित्यव्ययमप्रामाणिकमिति परे वदन्ति तेन तुल्यं तत्र तस्येव तदर्हमिति
विहितः उपसर्गाच्छन्दसीति विहितस्य छान्दसत्वादेव न संज्ञा बस्तुतस्तु।
तद्धितश्चेत्यवतिग्रहणं व्यर्थम् अन्तरान्तरेणेति अन्तरान्तरेण युक्ते इति
सूत्रे भाष्ये नयोर्निपातत्वोक्तेः स्वरादिघ नयोः पाठः प्रक्षिप्तः अस्तीति धन
वानित्यर्थके अस्तिमानित्यादौ धनबाचिनः सत्त्वबचनस्य बिभक्तिप्रतिरू
पकत्वेन नासिद्धिरित्यस्य पाठः विनिगमनाविरहेण विभक्तिप्रतिरूपकत्वस्य
शब्दतोऽर्थतश्चाग्रहणात् तेनैव सिद्धिरिति तु मस्सूत्रे भाष्यकैयटयोः सत्ताकर्तृत्वे

१९९

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

नपरत्वाकृत्लान्तलक्षणोनुमिकृतेउगिल्लक्षणोनसंकृऽतिन्यायात् किञ्चा

न्त्यादचः परोमित्ययोक्तव्यइतिमिदचरत्यस्यार्थेनह्वपोर्भितोरन्त्यादचः परत्वा

पोगासम्भवेननात्रनुम्हूपत्रसक्तिः पुनः प्रसङ्गविज्ञानेपि किञ्चसत्यपिनु

म्हुपेपरस्यानुस्वारेतस्याझल्यहलोनयहणात्सर्वस्यानुस्वारेहृपोरनुस्वारपो

ःस्कृतौनविशेषइतिनपुंसकस्येतिसूत्रेभाष्येस्पष्टम् इतिहलन्ताःनपुं

सकलिङ्गाः स्वरादि० स्वरादीनामपिनिपातसंज्ञैवतुनकृतास्वरादोनि

पातात्स्वाद्युदात्ताइत्यापत्तेः एतेनचादीनामव्ययसंज्ञैवकार्य्येत्यपास्तमित्य

[illegible]न्यत्रविस्तरः स्वरित्यादि अनुकरणान्येतानितत्रेतएवनिर्देशान्ना

स्वाद्युत्पत्तिस्तेनविसर्गादिकंनस्वरादीनामनेकशक्तिप्रधानताः स्वरागतः

स्वस्थितः स्वःपश्येत्यादिदर्शनात् गणेचतंत्रेणसर्वेषामुच्चारणं उच्चैरित्या

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

ल०प्रो०

१९८

नुम्ग्रहणान्तु स्पष्टार्थम् शातुरवयवइति पतेयः श्नातितिनुनोक्तं तुदन्तीत्यादावेकादे।
शेऽडभयत आश्रयणोन्नादिवत्सावभावेन तेन अपवर्गालाभेन च नुम्भावापत्तेः अवर्णा
श्वशात्परिनावयववएवग्राह्यते श्रीकारेण व्यभिचारात् शप्श्यनोः आदिति किम्
भातीत्यादौ नित्यनुमभावाय अन्यथाश्रत्ययलक्षणेन स्यादादित्तु [illegible] क्तौ तु ब
र्णाश्रयान्यान्नात्र प्रत्ययलक्षणं नलुमतेति निषेधस्तु प्रत्ययस्य त्याल्लुप्तप्रत्ययनि
मित्ताङ्गस्य कार्ये एवेति भावः पचन्तीत्यादि बहुवचनेन पुं कस्य फलं च इति नुम्।
निरवकाशत्वमिति इदं शब्देन्दुशेखरे [illegible] तिसूत्रे श्रीभाष्ये तिसूत्रे च भाष्ये
स्पष्टम् परे तु निरवकाशत्वस्य प्रतिपदोक्तत [illegible] त्वस्य बाधकताप्रयोजकत्वे अ
कृते तदभावेनाबाधकत्वात् प्रतिपदविधित्वेन शीप्राप्यस्यपि तिकतया पूर्वमप्रवृत्तौ नि ॥
यामकत्वबाधकाभावेन पूर्वं दीर्घे तेनानुमित्यं यापीत्येव न्याहुः धनुरिति वैतितिदी ॥
घैस्कन रेफान्तस्याधातुत्वात् श्रेयांसीत्यादौ हुगपहृत्योरन्यादेच्चः परत्वात् योगविधे

१९८

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

जापन्नेनवत्सो तथ्याः मिचनवभ्यामभिस्यसां स ऊमे बहुसङ्ख्यानि नवैवजुष्यधज्ञ।
सित्रीतपेवतवच्छति चत्वार्य्यन्यबचत्सुकस्यविद्युधाश्शाब्दस्यहृपातितज्जान्नतुप्रति
भातिचेन्निगदितंपात्माप्तिकोत्रावाधिरितिप्राचीनस्यमुख्यप्रक्रियानाक्रिंस्यग्रहणे
तदनुसारेलेवश्लोकदपेमोत्तरभाह गवाक्षशब्दस्येति शाब्दपत्वेनाप्रस्तार्थ्यक
त्वान्नलोपः भेदतइति आयस्तासितादिः भेदेनेत्यर्थः नवेति द्वन्द्वान्तेप्रपमारात्वा
नवेत्यर्थः अन्येपिप्रत्येकमेवसङ्ख्यान्वयः गवामिति सोर्तुकालुप्तत्वान्नुम कु
कुपक्षेत्रपालांगतोत्रपालामित्यर्थः चर्त्वस्येति तेनगतोत्रयालांमाधिकं
नेत्यर्थः कुकुपक्षेइति प्रत्नापमित्यर्थः अश्वाक्षीति सप्तविंशत्याधिकापञ्चशतीत्य
र्थः पः शाते शातप्रत्ययइत्यर्थः आच्छीन ० बेतिवर्त्तते उत्तरसूत्रेमित्यग्र
हणान्नाम्यस्तादित्यतोनेमितुन्ना ० नुवर्त्तते निषेधस्य ० प्राप्तिपूर्वकत्वादवज्ञाप्यभावा ॥९

स्प८

रू३

ति २

प्रा१

स्वशास्त्रैरीव० एतेननिपातनादपदांतेपिकुत्वापत्तिरितिनिरस्तम् अल्लकशब्दत्वि
ति इदमेवव्याख्यं ऊर्गिति अपेभद्गिह्नोपिनपुंसकस्येतिसूत्रेवहूर्ज इतिकैयटात्
नरजानामिति वहूर्जिनुम्प्रतिषेधइतिवार्त्तिकरीत्येदम् अचःपरोयोझल् तदन्तस्यनु।
मितितत्वस्याख्यात् भाष्यमतेतुनुमोत्रप्राप्तिरेवनेतिबोध्यम् नन्वेवंकुण्डानीत्यत्रसि
द्धिः इकोचीतिसूत्रेचस्सर्वनामस्थानेइत्यनुवृत्त्यानुवृत्तिसामर्थ्यादिकइत्येतत्साह
चर्य्याच्च सर्वनामस्थानइतिसप्तम्याषष्ठीप्रकल्प्यवाक्यभेदेनाजन्तस्यतत्रनुम्विधा
नाद्दोषइतिभाष्येस्पष्टम् काष्टतङ्क्षीत्यादौदिवऔदितिसूत्रभाष्योदाहृतेऽचःपर
झल्न्मानेराप्रपत्ता न दोषः असत्वादिति इदम्वार्त्तिकमेव बहूर्ज्जिशब्दमात्रविषय
यकम्· बहूर्जीति श्चुत्वस्यासिद्धत्वाद्दत्वारेपरस वर्णो बोध्यः स्थानिवत्त्वादिति
कौस्तुभेंनेतित्वसार्वत्रिकमितिभावः स्पष्टञ्चेदन्दीधीवेवीटामितिसूत्रेकैयटे०॥ ॥

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

ति १

षत्वमिति भावः तस्यासिद्धत्वादिति अकृतव्यूहपरिभाषया दीर्घाप्रवृत्तिः स्यादित्य
भिमानेनेदं दीर्घस्तु परत्वाद्धल्ङ्यादिलोपात्पूर्वमेव बोध्यः सम्बुद्धौ त्विति सुपोऽत्र
हल्ङ्यादिलोपात् सम्बुद्धौ त्वित्युक्ते दीर्घाभावे सत्वे हशि चेत्युत्वे अप्लुताः स्रग्वी
णीति इन्ग्रहणे न चैकस्यापि ग्रहणाद्दीर्घ इति भावः जुहुवस्त्रहणीति अत्र य
वक्तव्यं तदुक्तम् पदान्ते कुत्वमिति किन्त्वत्र पदस्य सत्वस्यासिद्धत्वाद् [illegible] ति षत्वे कु
त्वमित्यर्थः षत्वं तु सजुषमित्यादौ सावकाशमिति भावः भाष्यप्रयोगादिति
अनेन भाष्यप्रयोगेण न च पूर्वपदे कुत्वाभावो बोध्यते तेनाशिष्टगित्यत्र न
दोषः कुत्वापवाद इति सजियज्योः सर्वान्तरसाहचर्यात् पदान्ते विहितषत्वबाध।
नेन तत्सामर्थ्यात्कुत्वबाध इति भावः अत एवोपपदं काम्यतीति काम्यच्‌उत्त्वस्याभाष्यप्र
योगस्संगच्छते निपातनादेवेति निपातनेन च नयोत्पवादप्रवृत्तिमात्रबोधनं कुत्वं तु

श्चेप

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

नाभावादितिभावः आवर्त्येति आवृत्तौ मानं चरूपरत्रीति वार्त्तिकमेवान्यथान
लोपेऽकारस्य रेफादेशो नैव सिद्धेत् तद्वैयर्थ्यस्पष्टमेव भाष्यत्रामाण्याच्च तस्य सम्बु।
द्धाव ऽप्रवृत्तिः तत्स्तापकवचनकल्पनापेक्षया आवृत्तिर्लघीयसीति भावः
आवृत्तस्य पदान्ते हन्नितिनिपात्यते इत्यर्थः इदमसम्भवे एवापवादत्वमिति।
वार्त्तिकमते हन्नित्यस्य नलोपानन्तरं चारितार्थ्याभिमानेन वस्तुतस्तस्यापि सम्
भवे बाधनं भवतीति भाष्यसिद्धान्तात्तद्वत्त्वात्वेन नलोपापवादत्वं तत एव निषेधवि
षयेपि प्राप्तिमात्रेणापेननाप्राप्तिन्यायविषयसत्त्वात् निषेधेनापि तस्य बाध इत्यन्यप
त्र एतेन सम्बुद्धौ चारितार्थ्यमित्यपास्तं ध्वनितं चेदमपवादोहन्नलोपं बाधिष्यते
इत्यर्थकभाष्येण एतदर्थे नलोपे कृते कारेणच्च काशत्वशङ्कानत्समाधानादिवा
र्त्तिकानुसारिणोरित्यलम् तदन्तस्यापीति पदाधिकारस्यत्वात् यहलवतेतिनिषे
धस्तु प्रत्ययविधिविषय इत्यसमासे निष्कादिभ्य इति सूत्रे भाष्यकैयटयोः स्पष्टमि

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

स्यान्नपर्यंयथेनतत्क्रियतेइत्यादिभाष्यंत्वेकदेश्युक्तिरिति भाष्यप्रदीपोद्योते।
निरूपितं अन्वादेशविषयइदमेतदोः समासस्यानभिधानमेवयथेनतत्क्रिय
तेएनेननवक्तव्यः कथमेनन्मित्यादित्यदाद्यत्वेनसिद्धम् यद्येवमेनच्छ्रितकोन
सिध्यतिएनच्छ्रितकइतिप्राप्नोति यथालक्षणमप्रयुक्तेइतिभाष्यात् ब्रह्मणी
इति नसंयोगादितिनिषेधादल्लोपोन सोस्तुब्रह्मभ्रातीति अहन्नितिहत्वेऽहोभाती
तिस्यादितिभावः नलोपेप्राप्तइति नचनलोपेऽकारस्यटेरेवाविशेषाभावेनान्य
तरलैवोपपत्त्यानुभयविधानसामर्थ्यादेवलोपोनेतिवाच्यम् सम्बुद्धौनलोपनि
षेधेनाहन्निदेशत्यादावुत्वाभावेनदीर्घोहोन्निदाघेत्यादावुत्वसम्पादनेनचचा
रितार्थ्यात् नचनकारोच्चारणस्यसामर्थ्यं लब्धेननकारान्तानुकरणेननना
न्तस्याहन्शब्दस्येतिव्याख्यानात् नलोपोनेतिवाच्यम् दीर्घोहोन्निदाघेत्यादौ
सम्बुद्धौअत्रव्याप्यामादौव्याप्त्याचैवनकारस्यचारितार्थ्यं नलोपबाधेना

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

क्रान्तोत्तरपदस्यग्रहणं व्याख्यानात् तेन सर्वं दधि पिब इत्यादावन्तरतम्युरुषोत्त
रपदेपि न लोपादिसिद्धिः कादेशानेतिइदमश्शावेपः सावितिचैनेत्यपि बोध्यम् वक्तव्य
इति द्वितीयाटौस्स्विति अत्र न सम्बध्यते अयं च सामर्थ्यादुकात्सेविभवति एनादे
शोपि एनमित्यादिसिद्ध्यर्थं वक्तव्यः येन नाप्राप्तिन्यायेन नदस्मदादेः त्वापवादत्वेन
तत्र कृते त्यदाद्यत्वाभावे रतए वभाष्ये नपुंसकैकवचने एनद्वक्तव्यः कुण्डमानय
प्रक्षालयेनदित्युक्तं अत्र नपुंकैकवचने इत्युक्तान्यत्रैनो वक्तव्य इति स्पष्टमेवोक्तं
वार्त्तिककृता सिद्धान्तिना अपवादमत्वमजानता एकदेशिनो यद्येनदित्यादि इह
क्लिप्ट्यादि गर्भवाक्ये एवं पक्षमुक्तिस्त्वस्यैवौचित्यात् भाष्यकृता तु परत्वान्नान्वोत्तर
मुक्तं सिद्धान्तीतु किमुच्यते नपुंसकैकवचन इति सर्वत्रएनदेव वक्तव्य इत्येवं शब्दः
इत्याख्यानं कुर्वन्ति अनयोरन्वादेशयोरेतदस्त्रत्र सोति त्येन तत्साहचर्य्यतो पसर्ज्ज।
नेन प्रवृत्तिः त्यदाद्यत्वेन सिद्धमिति भाष्यासङ्गतेश्च एनत मादायैनादेशप्रत्या

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

लक्ष्यतेउत्तरपदशब्दस्यसमासचरमावयवेत्वः तेनतस्यपदत्वेनतत्प्रयुक्तका
र्य्यंकर्त्तव्यंलुमतालुप्तेप्रत्ययलक्षणंनपदादिविधौत्वयंनिषेधोनेत्यर्थः तेनपर
मवाचेत्यादौनकुत्वंदधिसेचावित्यादौसात्पदाद्योरितिषत्वनिषेधश्चनिरुपपद
देवविधिषष्ठीसमासोत्रोपपदाद्विधानमितिकैयटः सेचपतेर्क्विवित्यन्यपदा
दिविधिश्चप्रतिपदोक्तत्वात्सात्पदाद्योरित्येवतेनपरमद्युधावित्यादौभष्भावोनउत्त
रपदादिःकलोविरेलक्षणादित्यादौतूत्तरपदशब्दस्यसमासचरमावयवमात्रे
रूढेर्नदोषः अयंचनिषेधउत्तरपदस्यकार्य्यित्वएवेतिऽनुदरस्त्रेउक्तम् वकुच्च
र्वेकेवकुवाचौवकुसेचावित्यादावपिनदोषः वकुचूर्वेस्यचपदादिविधावेवप्रत्य
यलक्षणमितिवचनात् ए०त० एवंवार्त्तिकमप्युत्तरपदत्वेचपदादिविधावित्येव
मेवपठितम् एतत्प्रत्याख्यानप्रकारस्तुगुरुतर इतिनप्रोक्तः इतिभाष्येध्वनितं प्रत्याख्या
नोत्तरंपुनर्नेत्रघटितेतत्वचनपरेनेतिनसत्रिल्लित्वितः उत्तरपदशब्देनमध्यमपदाना

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

त्वस्य जश्त्वेनासिद्धत्वेस्वरीत्या ढडगकाः इति बोध्यम् द्यौरिति दिव औत् इत्यौत् पत्र चतस्र र
ति परत्वाद्रामं बाधित्वा चतस्रादेशो सकृद्गतिन्यायात्पुनरामेति स्थानिवत्त्वेन भाष्ये चतस्
णामिति नतिसृचतसृदीर्घनिषेधः सर्वविदिति सर्वाश्च वदित्यर्थः अत एव सर्वनाम्नो व
त्तिमात्रे इति न पुंवत्त्वम् शब्दपरस्य कदापि सर्वनामत्वाभावादिति भावः यः सौ यस्य पावा
धात् क्लीबे सो लुक् लोपात् स्त्रियामिदम् वागिति वचेः क्विप् वचीत्यादिना क्विप् दीर्घो सं
सम्प्रसारणञ्च अपोभि अच उपसर्गात्त इत्यतस्त इत्यनुवर्त्तते अविति नञ्तत्पुरुषो व्याख्या
नात् दिगिति दिशा अतिसर्जने क्विप् ऋडगकाः प्राग्वत् त्विषगतौ अस्मात् क्विप् नश्त्वञ्च।
त्वे तुषी श्रीतीत्यतः क्विप् सजुस्पसमवाये सजूः अस्मानिति अदन्तत्वाभावेनेत ईदित्यस्या
भावम् अल्त्वमेव इति हलन्ताः स्त्रीलिङ्गाः स्वमिति वक्र्यर्थं स्वित्युक्त्य
पदाधिकारस्यत्वात् तद्नेऽपि दत्वमेव मागत्वनाम अपि सर्वपदस्यैवेति प्रत्ययलक्षणेनेति
भावः अत एव राजकृत्वादौ नलोपादि सिद्धिः उत्तरपदस्यैवेति उत्तरशब्देनोत्तरपद

सर्वपदे विपदस

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

अमुकइति अमुकइत्यादौतु अव्युत्पन्नोदः शब्दपर्व्यायोमुकशब्दइत्याहुः एतइति बहुव
चनशब्दोयौगिकइत्याह बहुवचेति तेनामीइतिसिद्धं परत्वादुत्वेति मुत्वेत्युपलक्षणमीत्व
स्यापि ननुमुत्वस्यासिद्धत्वात्कथंनाभावइत्यत आह मुनेइति कर्त्तव्येकृतेचेति एवञ्च
नइतिविषयसप्तमीति भावः भाष्येतुनेपत्कार्यंतत्रासिद्धत्वंनेत्यर्थेनैवनाभावोप्याक्षि
प्तइतिव्याख्यातम् मुइतिसमाहारद्वन्द्वः कृतेचेत्युक्तेर्मुत्वेसुपिचेतिदीर्घोन अमीभिरिति
नेदमसोरित्यैस्न इतिहलन्ताःपुंल्लिङ्गाः ॥ नहोधः झलोझलीत्यतोझली।
तिपदस्येतिस्कोरित्यतोन्तइतिचानुवर्त्तते झलिपरेपदान्तेविद्यमानस्येत्यर्थः अलोन्त्य
स्येत्येतल्लभ्यम् हस्येति उपहस्वीतण्णहबन्धनइत्यतः क्विप् नहिवृतीतिपूर्वपदस्यदीर्घः
सोर्हल्ङ्यादिलोपधत्वजश्त्वचर्त्वानि द्वलोपधत्वइतिपूर्वंपदान्तस्यलोपोधातोस्तस्यध
त्वम् आदेशप्रत्यययोरितितुनषत्वम् पदादिदितिपक्षेसात्पदाद्योरितिनिषेधात् हस्य
ढइतिकैयटादिमतेषत्वस्येवढत्वस्यापिकुत्वेनबाधादितिभावः उष्णिगञ्चितिनिर्द्देशोत्कु

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

पर्यन्तमेव सत्त्वेन ङीपः प्रागसुङिति भावः ऋत इति निपातेतीति पाठां त्रिया मिति स
त्रैभाष्यतुस्ततः सस्य पः क्त्वः मनुन्प्रत्यय इत्युक्तं वे स्तुत उच्चारणार्था नामपीत्सम्
ज्ञावश्यकत्वादिपमुक्तिर्निष्फला पुमानिति सान्तेति दीर्घः उशनेति वशः कनसि
ग्रहिज्येति सम्प्रसारणं अस्य सम्बुद्धाविति एतच्च वत्तौ वाचनिकं पठितं वशाधातो
माधवस्तु सम्बोधनेत्युशनसस्त्रिरूपं सान्तं तथा नान्तमथाप्यदन्तमिति श्लोकवार्ति
कमित्याह भाष्यानुक्तत्वादिदमप्रमाणमेवेति प्रामाणिकाः उशना सुकृः अनेहाका
लः नञि हन एह चेत्यस नहन एहादेशाश्च भवति धातोरित्यस्य धात्ववयवभिन्नासन्त
स्येत्यर्थ इति भावः अन्यथा समुदायस्य धातुभिन्नत्वाद्दीर्घः स्यादेवेति बोध्यम् अदसष्षो
अदस इति षष्ठीत दोस्सद्व्यतः साविति वर्त्तते औत्वं त्यदाद्यत्वापवादः ननु सौ ङैरित्ये
वास्त्विति चेन्न असावित्यत्र हल्ङ्यादिलोपप्रसक्तौ नित्यत्वात्सत्वम्बाधित्वा त्यदाद्यत्वे सावित्यस्यासिद्धेः ।

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

इत्यादिसिद्धिः त्यक्तं तन्महत्परिभाषा निष्फला लक्ष्यानुरोधादत्र पदावधिकमे
वान्वाख्यानमित्याहुः साहचर्य्यादिति नच महत्पतेः क्विपि महतोपि धातुत्वसंभव
इति वाच्यम् औपदेशिकधातुत्वासंभवेन तत्साहचर्य्येणोपदेशिकधातुभि
न्नस्यान्तसंयोगस्य ग्रहणमित्याशयात् धातोरिति नान्तलक्षणादीर्घस्तु संयो
गान्तलोपस्यासिद्धत्वान्नाहि सीत्यस्येदित्वादनिदितामिति लोपो न ध्वंदिति
स्रंसु ध्वंसु भ्रंशु अवस्रंसने क्विप् अनिदित्वान्नलोपः वस्त्विति दत्वं विवक्षितम् इति
भाष्ये असत्यपदेशवद्वचनं स्वतासिद्ध्यर्थम् बहिरङ्गलक्षणत्वादित्युक्तेरिति
भावः वस्तुतो वचनमेवम्यापः विवक्षितसम्भ्यामन्यपि विभक्तिबुद्धिनिमित्तक
त्वेन बहिरङ्गत्वान्नतः एवं परमेण पुमानित्यादौ वापवृत्तौ रत्वस्य वृत्तौ दोषात्
वहुपुंसीति विभक्तौ लिङ्गविशिष्टाग्रहणान्नानुट् विभक्तिविवक्षायां लिङ्गको

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

ला०प्रे०

१९२

दिधगिति दादेरिति घः एकाचइति भष्भावः विद्वानिति विदेः शतुर्वसावट्
दादित्वाच्छ्रपो लुकि शतुर्डित्वाद्गुणाभावेन गित्वान्नुमि सान्तेति दीर्घे संयोगान्तलो
पे तस्यासिद्धत्वान्नलोपो न वसोः प्रत्ययग्रहणे तदन्तग्रहणं भस्येत्यधिकारात्सा
दृह वस्वन्तस्येत्यादि नच विदेः शतुर्वसोरेकानुबन्धकत्वात्तस्यैवात्र ग्रहणं तत्र
स्यान्तलिंगदेशाङ्कसोरितिबाच्यं वसुत्वादेशेन तस्यापि द्व्यनुबन्धकत्वात् इति भा
ष्येस्पष्टः विदुष इति सम्प्रसारणे पूर्वत्वस्य षत्वे च लुको रित्यसिद्धत्वेन पदान्तापदा
घोरेकादेशस्यैव तेनासिद्धत्वात् सेदिवानिमिति षद्लृ धातोर्भाषायां सदेति लिटः
क्वसोर्द्वित्वे तएकेत्यत्वाभ्यासलोपयोर्वस्त्वेकाजाद्धसामिति इट् [illegible]ति परेतु पदावधि
केन्वाख्याने सेट्स्वसम्प्रसितिस्थिते इट्सम्प्रसारणयोः प्राप्तौ प्रतिपदविधित्वेन
शीघ्रोपस्थितिकत्वात् पूर्वं सम्प्रसारणे कृते एकाज्त्वाभावादिटः प्राप्तिरेव नेति सेडुष

३५

१९२

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

समन्धो १

ता ३

कं॑ व्याख्यानात्तदाह अत्येकमिति अपि नाऽव्यवधानेपि नुमस्थानिकेति प्रकृतस
त्रस्यं हृपवरट्सूत्रस्यं च भाष्यमेत्रमानं बुध्येति अंघ इति सपादसप्ताध्यायीस्थ
कार्य्यस्रवति योग्य पं त्रिपादीस्थस्याप्यत्रवक्तेर्हल्ङ्याद्दिलोपोत्तरं विशालइत्यव
स्थायां बत्वस्यासिद्धत्वात्संयोगान्तलोपेव इत्यर्थः कलोपइति पदान्तसंयोगादि।
लोपस्य संयोगान्तलोपापबादत्वादितिभावः तडितक्लो तः क्विप् एपन्ताम्यामिति
पितोपस्यस्यासिद्धत्वात्तवस्ये तत्पादौ संयोगान्तलोपप्राप्तेः काष्टष्टागेव
नास्ति कुतः काष्टशाकस्यानेतिपरिष्वधांकयोरिति सूत्रस्य भाष्येणनविरो
धः तत्र हल्परसंयोगादिलोपमाश्राक्यतयोक्तं तस्यदोषइति कोत्सुमिति
तुनसार्वत्रिकमितिभावः इत्यन्यत्रविस्तरः कुत्वस्यासिद्धत्वादिति विपचसीत्य
वस्थायां कुत्वस्यासिद्धत्वात्तदभावेस्कोरित्यस्याप्राप्तेः संयोगान्तलोपइति।

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

त०शे०

२६१

तिपद्यपित्र त्वापवादेपि कुत्वं तथापि शपिशास्यानिकजश्त्वस्यैव नतुत्वस्यानि
कस्यापीति भावः वस्तुतइदंचिन्त्यं अत्यपग्रहणस्य बहुव्रीहि मात्रफलकतापत्तेः एवं भा।
ष्यकृतोक्तिः तस्माद्धक् अच्क्षु भजि कुञ् भ् अस्य चारितार्थ्येन जश्त्वबत्वापवादतान।
पुक्तेति तदितन्यतइतिबदता सूचितमितिदिक् नशिति षडगकाः प्रागवत् नश्यामिति म
स्निनशेरिति नुमुन्धातुप्रत्यय तद्विधानात् स्पर्शोनुदके किं उदकस्य स्पर्शः अनोदक
त्वमिति तित्वादावुदात्तत्वम् आर्षं कुत्वस्य जश्त्वं प्रत्ययसिद्धत्वादाह कुत्वात्पूर्वमिति वोस्य॰
सिचिधातोरित्यतोधातोरितिबर्त्तते तच्च वीप्स्यां विशब्यते विपष्ठिषितेः क्विपि अतोलो
पेप्रातिपदिकत्वात् सोर्हल्ङ्यादिलोपे प्रत्ययलक्षणेनानुपदान्तत्वात् ॰ रुत्वं त्रोपो नस्या
निवत् सर्वत्रासिद्धत्वनिषेधात् उम्बिस॰ इणकोरिति वर्त्तते व्यवधाने प्राप्तेरिदं अपम
प्यधिकारः अतएव निंस्त्विस्पत्रधातोः सस्यनानेन षत्वं व्यवायशब्दस्यप्रत्ये

ङ्या३

२६१

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

न्तुसापत्तिः किञ्चैकादेशोऽनुसोपवादविषयस्यज्ञापमानत्वेनप्रकल्प्यचापवादविष
यमितिन्यायेनपूर्वमतिभावाप्रवृत्तौ एकादेशोऽनुसापत्तिः पार्थादेशोंसमुदायेप्रव
त्तेनस्थानापाः स्थानिवद्भावेनाभ्यासः लोपेसत्येपिपञ्चमीसमं रनैकादेशस्थानिव
त्वान्नातस्यवृत्तिरतएवजत्वेविधानित्यादौनदोषइत्यलम् नाभ्यस्ता॰ बहुयोगव्यव
च्छिद्येपिंतुमिहानुवर्त्तते सामर्थ्यात्तदाह नुमेति दाञः श्रा तदिशातरि शपः स्थाविति
क्लिवेभ्यासः कृत्स्वत्वेशनाभ्यस्तयोरिमालोपेददतीति त्यदादिषुआलोचनमिह ज्ञानमा
त्रंआसव॰ इहशवोघ्नितिसत्रमनुवर्त्तते घत्वादितिकुः किन्नूपत इतिन्योसिन्नइह
इत्यध्याहारेणाचवहुव्रीहिफलसिद्धेरत्ययग्रहणेनान्यपदार्थाप्रतीवीप्सागर्भवहुव्रीहिणा।
लब्धताघ्रशादि किन्नन्तविषयेलाक्षणमनुच रितार्थमितिभावः यकारइति अघोषम
हाप्राणेशतुल्यत्वादितिभावः कैयटेति किन्नत्ययस्येतिसत्रस्येत्यादि असिद्धवादि

कु४

१९३२

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

१ल०श०
१६०

दिक् सचपक्षेऽन्त्योपोनस्यानिवर्त्तकोऽलुमत्वात् अत्राचार्यक्षिवर्वाचीनमतेन बलु।
तोऽहल्लानोऽभ्यस्तादभावइति कृत्स्वेनघापरस्यत्रभाष्येस्पष्टं उभेऽभ्य० लक्ष्यानुसारेणगर्ग
दलुनन्यायात् अत्रसमुदायेवाक्यसमाप्तिरित्याहोभेसमुदितेइति द्वंद्वइत्यनुवृत्त्यैववृत्तिद्वंद्व
मेयहलोस्यच्चार्थः यत्त्तेमेयहलसामर्थ्यात्सहभावोपसर्जनत्वविशिष्टार्थकं तेन
समुदितेइति तन्न अशाब्दार्थत्वात् शाब्दाधिक्यादर्थाधिक्यस्यवहुशोभाष्यकृतापरा
हतत्वाच्च ध्वनितं चेदं तदसतिघ्न्वोनमेउभेग्रहणं सेहार्थं विज्ञायतेइतिग्रन्थेन।

ग्र ६

भाष्ये अतएवसूत्रशेषभाष्येगर्गदलुन्न्यायेनैतदर्थसिद्धिमाश्रित्यसहग्रहणंकर्त्तव्य
मितिवार्त्तिकंप्रत्याख्यातं तुल्यन्यायातदर्थकत्वेन पराभिमतमुभेयहणं चप्रत्याख्या
तमेवेति सुधियो विभावयन्तु तत्र व्यादिशब्दानामेकादावेः प्रवृत्तेरे सतिन्त्याद्यव्य
स्याल्लोपेकार्यकालपक्षेन संस्तेति ननु एकादेशात्सर्वमापन्नादिरूपदेशेवद्भवने
नान्तत्वात् अन्तादिशोपिसर्वेसर्वपदादेशा इतिन्यायेनाव्यानिवृत्तावातङित्वेननु

१६०

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

तस्य२

मतत्वेन यदुपदेशावुक्तापत्वेत्संज्ञोतिदनुबन्धयतापाएवस्वीकारात् नचोकारलो
पत्वस्याप्यभावः उकारस्याश्रयणेन तदंशेस्तत्पूर्वं गतिस्वीकारात् एतेन तदाश्रय
णेनत्वन्तमेतन्मतंत्वं तमित्यपास्तं तदाश्रयणाभावात् तस्मादनुनासिकोकारविशि
ष्टोपदेशात् तदन्तस्यग्रयोगस्यस्यदीर्घइतिसूत्रार्थइतिनदोषः नियमार्थमिति धा
तोश्चेदुगित्कार्यन्तर्हिनलोपिनोश्चेतरेवेतिनियमइतिभावः तनोत्वोस्वतन्त्रालली
त्यादेनुम्ङीपोनन्यायप्राप्त्याद्योपाकरणपूर्वकं नलोकपकरणस्यविवक्षार्थत्व
मित्याशयः यद्यपिग्रश्चेतश्चेन्नलोपिनएवेतिनियमेप्यचन्तिग्रहणंचरितार्थ
म् तथापिभाष्यप्रामाण्येनसामान्यापेक्षउक्तनियमोयुक्तइतिबोध्यम् नन्वत्रधातु
त्वोत्कर्षंनुमतन्त्राहाधातोरिति नचोपदेशानियमस्यायुग्मिकधातुविषयकएवानि
यमोस्तुकिमनेनेतिवाच्यं औपदेशिकत्वानन्तर्भावेणसामान्यापेक्षयेतिनियमस्याप
नार्थत्वात्तत्फलंयत्नीधदित्यादेरेवगोमानित्यादिनामधातोवुगितश्चेतिङीवभावइति

त

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

ल०प्र०

१८९

दम् अधातोरित्यत्र लन्तस्यैव विशेषणं तुशब्दात्राहाह धातुभिन्नेति अतए
वोगिद्चामितिसूत्रेगोमत्यतेरत्रत्ययेगोमानितिप्र[illegible]योगो भाष्ये संगच्छते
अंगविशेषणत्वपक्षेतिद्धुतदन्तविधेरेवानुबादकमनन्ययहतं परमिति ब
चनसामर्थ्यादुपधापदासम्बन्धेनचातितार्थ्यादिति [illegible] भिमानाः अपमस्तु
च्यपदस्याह नित्यमिति कृताकृतप्रसंगित्वमात्रेणोत्पत्त्यैः सामर्थ्यादिति वा
क्यार्थबोधकाले विरोधाभावेनोपधासम्बन्धेऽलतेसामर्थ्यात्सर्वदीर्घप्रव
त्तिकल्प्यतेऽतिभावः धीमानिति नचैकोऽनुबन्धं परिभाषया मतुपो ग्राग्रह

ध२

णात्सत्वात्तु सर्वादिर्पष्टितेनु[illegible]नाविकोकारविशिष्टमवतुशब्देचरितार्थमितिबाच्यं
एकारादेस्समुदायानुबन्धकत्वेप्यतादृशानुबन्धकत्वाभावात् अवयवानां नान्तरीक
तयासमुदायोपदेशएवस्थपितात्पर्यमित्यर्थस्यादेचउपदेशइतिसूत्रस्यभाष्यसं

के

पर

१८९

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

एतेनाञ्चेर्गताविति नियमे नैव सिद्धे नाञ्चेः पूजायामिति व्यर्थमित्यपास्तम् नलो
पाभाव इति न्नोपधत्वबोधनद्वारेत्यर्थः स्पष्टं चेदं परेश्च घेतिसूत्रे भाष्ये अपि
नाचसमवधाने चौ कुरिति कुत्वाभावो निरुपपदात्क्विन्निति च निपात्यते इति बो
ध्यं सुड्गीति वचनाद्वा कुत्वाभावः षत्वं ल्कौ तिति स लोपे षत्वस्यासिद्धत्वात्सलो
पे हलि ते षत्वं व्रश्चेः क्विपि ग्रहिज्येति सम्प्रसारणे पूर्वत्वं श्चुत्वस्यासिद्धत्वात्सलोपः
स्ववद्दल्विति चर्त्वस्यासिद्धत्वाद्दुः सीति वाधुट् निपात्यते इति आतित्रत्यपास्ता
इति शेषः तत्र धृष्णद्धहतेरुत्वाभावश्चागमेर्जगादेशश्च महेः कर्मणीति त्रत्य
यश्च निपातनात् शास्त्वदिति प्रत्ययग्रहणपरिभाषया शात्प्रत्ययान्तावदि
त्यर्थः शासुरनुमितिसूत्रे वहन्महतोरुपसंख्यानमिति तु पृषदादिव्यावृत्तये।
नियमार्थमिति बोध्यम् अत्वसन्ता• चत्वर्थे आनरति लुप्तषष्ठीकं पद्यचकप

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

किमिति वस्याद्युपलक्षणमिदं नत्तरपदाधिकारादेवुत्तरपेउत्तरपदे इत्यर्थो द्विष
गच्छन्नित्यादेर्व्यावर्त्तौ व्यर्थं समस्तपदग्रहणमत आह। अत्यपेति तेनेति अन्यथा
तःक्रुद्ध इत्यत्र नित्यं समासे इत्यतोनुवर्त्त समासग्रहणेनोत्तरपदाक्षेपेपि द्रुधातुरु
पेउत्तरपदे इत्यर्थोपत्तावपस्कदित्यादावेवस्यादि तिभावः उदईत् अत्राचइत्य
नुवर्त्तते समः सु समोम्हिङि इति समइति वानकृते परिभाषाज्ञानकृतगौरवा॥
पत्तेः तिरसस्ति॰ अलोपइत्यत्र शाकन्ध्वादित्वात्पररूपेणाकारः प्रश्लिष्यते॥
अस्य अलोपोलोपाभावो पक्षिन्नाऽन्चताविस्यर्थःलदाहात्तुमाकारेति तिरश्चेति
श्चुत्वश्लोपस्यस्यानित्वत्त्वन्तुन इर्बत्रासिद्धीवेतान्निषेधात् प्रक्राप्तार्थस्येति प्रत्ना
रूपा र्थस्यगम्यत्वे इत्यर्थः अतएवाव्याकुलंगच्छतीत्यर्थेकेचित्तंगच्छतीत्या
दौ नलोपेन अव्याकुलगमनेनचइनागम्यत्वेन त्वञ्चते देवसाध्ये इतिस्य
प्रमन्ध्योन पादान इतिसूत्रे [illegible] भाष्यकैयटयोः प्राञ्चइत्यादिचिरन्तनादिक्ष

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

स्त्रस्यभाष्यस्यत्वयमर्थः एतत्सूत्रसाध्यानि किंइत्यादीन्युदाहरणानिनेतस्याः परिभा
षायाः भवन्तीति अन्यलदेशत्वाभावादिति तद्भावः परस्यैवेति इशब्दस्यैवेत्यर्थः अः सेरि
ति अत्र अकारेण आकारस्यापिग्रहणं तेनामहृगित्यादिसिद्धिः तत्रत्यासर्वेनाम्नइतिपूर्वेप
दान्तस्यत्वत्यदाद्यत्वे त्यदादीनामत्त्वविधयइत्यर्थः पक्षेइति अत्रतन्त्रेणार्थद्वयेपिलत्त्वा
तात्पर्यं नतत्रलक्ष्यानुरोधाद्व्यवस्था अत्रप्रमाणमनुपपन्नस्यति उक्तञ्चेति लात्ववदिति स्त्रै
ली कृष्यतेइत्यत्रपथात्त्वं रीगकारयोर्भवति तथेत्यर्थः अत्रादमुपङ्ति लूपवादिमतं
न्यायप्रयुतम् लत्वेउक्तेरीत्येतन्न्यायप्रवृत्तावपि अत्रैतदप्रवृत्तौमानाभावात् अतएव
भाष्यदत्तोनोस्त्रेतिवार्त्तिकप्रत्याख्यानावाप्यवालेरिति अंपक्षमुक्त्वापद्येवममुपङ्ति
नसिध्यति अदस्प्रङ्तिनप्राप्नोति अदमुपङ्ति भावेतव्यमनन्यविकारइतिउक्तं अत्रैति
प्राप्नोतीत्युक्तं तत्रासम्मतिदृष्टाइतिभवितव्यमित्यनेनपृथक्सूत्त्वमितिपक्षेसम्मत्यभा
वोदर्शितः इतिभवितव्यमित्युक्त्वांचतत्रशब्दप्रभुत्वंसूचितमित्याहुः विश्वदेवयोः

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

स०रो०

१८७

।पदत्वस्यैतदेकवाक्यतापन्नमत्वेन बाधाद्योगान्नलोपापत्तेश्च तस्मादाकडारस्य
।संज्ञास्तु यथायथमेवावरूपकमिति प्रजादिस्वादिपरे यो न्रत्यर्थस्येन तत्र (
।लाभः व्यङ्‌संप्रसारणमितिसूत्रस्थं कार्यकालं संज्ञापरिभाषं भस्येत्युपस्थितामि
।दं भवति पञ्चिभमिति तत्र यजादिपरं तथा कारं विशेषयिष्यामः अनाकारमिति भाष्यं
त्वेकदेशयुक्तिः जादिरत्ययस्याङ्गांशेनान्विताकारःस्नतं पातेनानो विशेषणयोगाच्च।
अत एव सर्वफलानामन्यथासिद्धिमप्युदृश्यापि तस्माद्यान्येतस्याः परिभाषायाः प्रयो
जनानि तदर्थमेषा कर्त्तव्येति उपसंहृतं भाष्ये इति भावः अन्त्यसदेशस्येति अन्त्येन स।
मानो देशो यस्येत्यर्थः तत्त्वे चान्त्य वर्णतद्धर्णयोरितरतरव्यवधाने भवति चर्लीकृप्यते
इत्यादौ ऋकारान्तर्गतरेफस्यारातज्भागेन व्यवधानान्नान्त्यसदेशसंभव इति न तत्रै
तत्परिभाषाप्रवृत्तिरत एव न संप्रसारणमित्युदाहरणीमत्र तस्य विद्धरत्यादेर्नान्यपासिद्धिः
अत एव न सम्प्रसारणमिति सूत्रं सार्थकं नैतस्याः परिभाषायाः प्रयोजनानीति तत्र

१८७

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

ह्रर्वं निपातेन नपुंसक ह्रस्वसवर्णदीर्घयोऽंशाम्नवोदीर्घस्य घाच्छान्तरश्रास्याऽ
नित्यत्वाद्दपरनिमित्तकत्वेनान्तरङ्गत्वाच्च ह्रस्वत्वेन तत्सवर्णदीर्घोऽइति रूपा
सिद्धेः तत एवोकालोऽइत्यत्र ऊकालोऽइति न कृतं तस्मादिव उत्तरसूत्र उदिति च तपरत्वेन
भाव्यमानोकारस्य सवर्णग्राहकत्वात्सिद्धमिति बोध्यम्‌ ष्यङः सम्प्रसारणमिति सू
त्रे भाष्येनन्त्यविकारेऽन्त्यसदेशस्येति परिभाषायां ठत्तानन्त्यसदेशानन्त्यसदेशयो
रेकस्य योगे युगपत्प्राप्त्यानन्त्यसदेशस्येवेति तदर्थः अनन्त्यविकारेऽइति लिङ्गं तामर्थ
तः पठति अनन्त्यबाधे इति अनन्त्यस्य बाधे कार्य्ये प्राप्ते आकर्यादने कानन्त्यस्य प्राप्ताव
त्यर्थः अन्यथालोन इत्यादिने तत्पादावेवस्यान्तत्तनुसती त्यादाविति भाष्यस्यार्थः।
अस्त्रोपोनोः च स्यान्ते त्यादावनेकक्लिष्टकल्पनापेक्षयेयं व्याख्या किञ्च भसञ्ज्ञावा
कार्य्यकालपक्षाश्रयणे महाशक्तं परत्वेन पदसञ्ज्ञाबाधकत्वानुपपत्तेः राज इत्यादौ
नलोपस्यासिद्धत्वात् सर्वमस्त्रोपोन इति लोपे पश्चात् आप्तनलोपेकबाक्यतापन्ना।

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

त्यादि। अरा इति कर्त्तृ च इत्यादीनामनभिधानमिति भावः एवं चाराग्रहणामुत्त
रत्र सम्प्रसारणस्येत्यत्र तृतीय इत्येतद्व्याख्यानस्यार्थमावश्यकमिहापि सम्बध्यते।
न त्वत्रास्य बर्ण्यमस्ति इत्याकरेस्यव र्ण्यमस्ति इत्याकरेस्यष्टम्। अकेनेति तत्पुरिभा
षाभावेनुवृत्तौ प्रत्यङ्गस्य प्रतिषेधो वक्तव्य इति वचनमेव भाष्योक्तं शरणम्। विश्व
देवादास वनाम्न इत्यतः सर्वनाम्न इत्याकृष्यते सामर्थ्यादुपसर्जनेप्रवृत्तिः अ।
प्रत्यये इति पाठे ऽविद्यमानः प्रत्ययः क्विबादिरित्यर्थः वप्रत्यय इति पाठे त्वकार
स्याविवक्षितत्वात्स एवार्थः। अस्मादेशासध्र्यादेशावन्तोदात्तौ निपातनादि
तिस्पष्टं भाष्ये। अदसो। असेरिति ईकार उच्चारणार्थः अदस इत्यत्र पञ्चमषष्ठीस
ग्रहणं तत्रथा विकौ काहत्येकयोरप्युपलक्षणम् तेनादस्यतीति अमौ दद इत्यादौ दो
नदोषः। वोदितिकिम्। अमुद्योतित्यत्यमाभूदिति। समाहात्वेन्द्र इति इदमर्वा
चामनुतोधेन बल्लुतो ऽप्युक्तमेतत्। उमरुतहृइति छन्दसुलोपे अप्यन्त्वाकृत्वस्य

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

स्यत्वात् एतेनादिभ्यः सर्वेषामिति बहुवचनमसंगतमित्यपास्तम् अन्येतेजाति
नीति अनुदात्तेसर्वमित्यनयोः सम्बन्धानर्हत्वेन निवृत्त्या तत्साहचर्येण प
दावित्यस्यापि अविषयभावत्तत्वे निवृत्तिरिति भावः आमंत्रिते किं देवकरोषि ।
सामान्यवचने किं अध्ये देवि सत्त्वेति ईडकाव्येइत्या[illegible]दोपर्य्यायेषुपरेभूनिबो
धोमाभूत् सामानाधिकरण्यंचैकार्थविशेष्यकबोधजनकत्वमेव नतु प्रवृत्ति
निमित्तभेदगर्भमितिदिक् सुपादिति शोभनौ पादावस्येति बहुव्रीहिः संख्यासुपू
र्वस्येत्यकारलोपः समासान्तः अचेः सुपीति निपातनैः साहचर्यादि[illegible]ति भावः
अनिर्दितां इत्संज्ञकेकार विभक्तिनामित्यर्थः अंगस्ये[illegible]त्यधिकारः त्रा
च्यतेर्भस्येति अन्त्रोपोनइतिवदस्यापि प्रत्ययस्याभिसेन प्रत्यकचेत्पादोऽर्वीकारेन
प्रवृत्तिः अर्चैइत्यचतेऽनु प्तनस्यग्रहणं व्याख्यानात् भस्येति किम् प्रत्यञ्चो ।
लुप्तनस्येति किम् प्रत्यांचा च नेदं वर्गः ग्रहणं व्याख्यानात् तेदाह लुप्ते

इत्यंचतन २

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

ल०ं शे०

१८५

स्यं भाष्ये नचात्र नामंत्रिते समानाधिकरणे इत्यनेन निषेधात् अविद्यमानव
त्वमेव नेति वाच्यं अस्य संबोधनमात्रद्योतकत्वेन विशेष्यवचनत्वाभावात् देव
दत्तस्येव विशेष्यत्वाच्च इति अग्ने तव देवास्मान् इत्यत्रादेशा अग्ने न ये त्यत्र
तिङ् तिङः इति निघातः अग्ने इ ऐ त्यत्रातस्य चेति निघातः इति विवेकः अत्र पूर्वमि
त्यनेन परस्याक्षेपात् सर्वं परस्य कार्य्ये ऽविद्यमानवदित्यस्यैवोक्तेन देवास्मानित्य
त्र देवे त्यस्यामंत्रिताद्युदात्तं भवत्येव पूर्वं किं पाहि देवात्रामंत्रितनिघातो भ
वत्येव प्राचीनमिति एवमेव लक्ष्मीपतेः कृष्णं स्मरामीत्यादि न सिंहाष्टमतेव्या

सिद्धिः ५ छि१

तिरित्यादौ वैकेन विनौ नौ वामित्यादावविवविभक्त्यन्तप्रतिरूपक निपातांगीका
रे ता दोषः अपं समाधिः प्रकृते पितर इत्यस्य विभक्तिप्रतिरूपकत्वात् अन्यथा चेन्नु
म कोक्त कल्पनावश्यकत्वं तदा ह्येवमिति सर्वेषां निघातः स्यात् अस्य भाष्य इति शे
षः तत्र यमुने सरस्वतीत्यनयो बोधकाभावाद्भवति प्रातः द्रुह इत्यस्य तु न पादादि

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

नेचेत्यतः सम्बोधनेइतिवर्त्तते तत्पनेनप्रथमापरामृश्यते आमंत्रणमामंत्रि
तमिति अतएवहेहेभोइत्यादीनामपिसंज्ञासिद्धिः अन्यथान्तरङ्गानपीतिन्या
येनप्रथमाविभक्तिलुकिप्रथमायाअभावेनैवानिर्भिन्नइत्यत्रेसंभावश्चदत्रसंज्ञा
नस्यात् षष्ठ्यांसम्बोधनेश्रुतेः प्रातिपदिकार्थसूत्रेणैवप्रथमा तथापि
सम्बोधनविषयप्रथमासत्वान्नदोषः एतदर्थमेवप्रथमेत्यनुवर्त्तमाने।
सेतिपदं अन्यथातुसम्बोधनेचेत्यस्यतत्रवर्त्तमानादित्यर्थे अन्यत्रैवात्रापिस
म्बोधनेचेवप्रथमाप्रातिपदिकोक्तत्वस्याव्यावर्त्तकत्वेनविभक्तप्रतिबन्धकत्वात्
तिङ्कृत्तद्धितसमासैरितिपरिगणनाच्च सेतितुविधेयसमर्पकपा अनुवाद्यत्वाप
त्यपक्षार्थमित्याहुः अविद्यमानवदितितु नोत्ताप्तादितिवत् सिद्धेचकरणम
तिदिश्यमानविस्पष्टत्वाय यस्यापितामार्थंतुनाम भोदेवदत्तेत्यादावामएकां
तरमात्र [illegible] त्रि [illegible] ... [illegible] धतिद्धितिति

न ३

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

मेव तदभावेपि अत्रतत्रत्यस्यैव तस्यापि साक्षात्सम्बन्ध एव वर्त्मि: स्यात् समानवाक्ये
इत्येतत्सम्बन्धस्तु अस्त्युक्तेः भिः । स्यन्यत्र अतएव देवदत्तस्य पुत्रात् हृतदत्तः पृथ
गित्यादौ देवदत्तशब्दान्नापञ्चमी स्यात् केसावेति इह तवेत्यस्य स्वरूपेण सम्बन्धो न
तु साक्षाद्याव तिनेति भावः सपूर्वा सहशब्दो विद्यमानवाची अवधेरपि सम्ब
न्धित्वेन विवक्षायां षष्ठ्यर्थेऽन्यपदार्थे नैकमिति समासो वोपसर्जनस्येति सः तदाह
विद्यमानपूर्वादिति अ त्यवयवग्रहणे तदन्तग्रहणमित्याह अप्यमानत्वादिति नन्वेते
षां नावाद पदेत्यनेनैव विकल्पसिद्धेः किमेतेनेत्यत आह आहात्वादेशेपीति अत्रने
तिनिबन्तं तदाहादेशावेति तेनेति भक्तत्वेनेत्यर्थः अकोन्नार्थत्वान्नामन्ध्रहे मा ना
पेक्षेति भावः स्पष्टश्चेदं सप्तमोल्लासे काव्यप्रकाशादौ अत्रहीत्त्वामित्येकमुदा
हरणं समामित्यपरं चापतेइत्य स्यच मध्यमत्तिन्यायेन तत्रैलोभयत्रान्वयः
तेनसइत्यस्यापि समानवाक्यस्थेन विद्यमानपूर्वत्वं बोध्यम् मामंत्रितं सम्बोध

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

नांत्रयाणामपिवाक्यत्वलाभः तत्रभुवन्नाचपोदेवदत्तेनशापितत्वं पचतीपचतिभव।
तीत्यादितत्रोयंचैत्रः पचतीत्यादि ओदनंपचेत्यादिसमर्थपरिभाषात्वत्रनप्रवर्त्तते
एकार्थीभावविषयएवतत्प्रवृत्तेरितिभावः एतेवानानावाद्यइति इदंचसर्वथायाइत्यत्र
भाष्येस्पष्टम् नवाचादयः समुच्चयविकल्पाद्युत्तवेदावधारणाद्यो एतेषामन्यतमे
नयोगइत्यर्थः ततोपूर्वनिर्देशे [illegible] चासिद्धे पुक्तग्रहणंव्यर्थमतआह पुक्तग्रहणादि
ति साक्षादितिपुक्तदर्शनगतसमुच्चयादिद्योतकत्वेइत्यर्थः पदंपदेतिस्वार्थाश्रयपान्व
पान्वयित्वादिरूपेत्यर्थः चेतसेति अनालोचनार्थेरित्यवपर्युदासेनसिद्धे पदपार्थे
रित्येतद्विविधजन्यसकलज्ञानसंग्रहार्थमितिभावः पदेति स्वान्वितान्वयित्वादिरू
पेत्यर्थः तदुक्तंभाष्ये पदपार्श्वेषुप्रतिषेधस्समानवाक्यइति प्रकृत्यवक्तव्यः इतरथाहि
पदपार्श्वेषो ३
पत्रेवर्ण्णद्रष्पदीलाधंतत्रप्रतिषेधः स्यात् ग्रामस्त्वामस्यैदत्तगतइति इहनस्यात्
ग्रामस्तावत्त्विसमैदत्तगतइतिसमानवाक्येइतिकरणेन समानवाक्ये पदपार्थेषुक्ते।
पुक्तेच पुष्पदायपर्ये आदेशप्रतिषेधइतिकेपट एवंन [illegible] वेतिसूत्रेपुक्तग्रहणंस्पष्टार्थ

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

ध्वोरगारं वध्वगारमिति अगृह्य संज्ञासूत्रे भाष्ये प्रयुक्तः क्वचनरूपाविषयत्वेत्यस्यत्र
इतिनप्रत्युदाहृतं समानवाक्ये इति निमित्तनिमित्तिनोरेकवाक्यस्थत्वे इत्यर्थकं समा
नवाक्ये इति अनन्यविधेयाः इत्यर्थः निघातो नामानुदात्तः एकतिङ् इति बहुव्रीहिः एके
तिङ् यस्मिन्नित्यर्थः तेन पचतीत्येतन्मात्रस्य न वाक्यत्वं द्वंद्वस्वरशास्त्रकाव्यीपर्यवे ए
कवाक्यत्वलक्षणं तेन पश्य मृगो धावतीत्यादौ लौकिकैकवाक्यत्ववत्यपि नाव्या
प्तिः समर्थसूत्रे भाष्ये स्पष्टमेतत् अत एवातिङ् तिङ् इत्यत्रैतद्वाक्यत्वात्तिङ् इति व्या
ख्यातं भाष्ये लौकिकवाक्यत्वं च सुप्तिङन्तचयो वाक्यं क्रियावाकारकान्विते त्यम
रेलोक्तं वा शब्दश्चेदर्थे कारकान्वितक्रियाचबोधे इति शेषः तेन निरर्थकशब्दस
मुदायव्यावृत्तिः सुप्तिङन्तं च सुप्तिङन्तो सुप्विशिष्टंतिङ् तं सुप्तिङन्तोऽस्ति वा मे
केशाः तेन कारकान्वितक्रियाबोधकमेव न तु चयतिङन्तचयसुप्तिङन्तचयवा ।

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

न.

त्वेनानुत्पत्त्यादत्वानापत्तिः सन्धौ तु उभयत आश्रयणे नादिवत्त्वाभावेन कथ
मादेशप्राप्तिरिति चेन्न सन्धेयोः इत्येकादेशविशिष्टस्य पूर्वान्तत्वेन पदत्वात् स्थानि
विकृत त्वस्य चैकदेशं व्याप्य न द्वितीयान्तानां छन्दत्वेन तत्प्राप्तिरित्याशयात् सन्धिश्चान्त स्म ३
रङ्गत्वादादेशात्सर्वमेव आदेशास्तिनः हलः सर्वदावृत्त्विति पादादित्वोपजीव्यवि
रोधान्नादेश इत्यन्ये उभयत आश्रयणे चितस्य स्त्रीकार इत्ती एधातो निरूपयिष्याम
इति परेन नकारीत्याबष्टयाद्यन्तानामेवादेशा भविष्यन्ति कियहलो नात आह स्येति
त्र आहानो स्य शाष्ट इति भावः अष्टापुत्र इति पुवपो र्णवाकं बापुत्र इत्यर्थः यद्यपि
वस्तोसङ्ख्याविशेषानवगम इति भाष्ये स्पष्टम् तथापि सम्बोध्यत्वेनैवानेकत्व।
त्यवगतिर्न तु द्वित्वादेर्मानं नाप्यकत्वस्येति त्वमीन लतो वियहे तत्सङ्ख्याविशेषभा
नाद्विवचनादि भवत्येव तस्य लुक्यपि प्रत्ययलक्षणेन द्विवचनाद्यन्तत्वं अत एवब

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

ल०२।०

१८२

र्वमित्यादिपदत्रयमापादसमाप्तेः सर्वग्रहणानुवृत्तिः तिङ्ङतिङः इत्यादौ सर्वानुदात्तत्वस्य
विनिगमनाविरहात् ह्यामेपि स्पष्टतया तत्राभाष्ये मित्यादि [illegible]
केरस्पष्टं आदेः परस्यालोन्त्यस्येत्यनयोस्तु न प्राप्तिः पदस्येत्यस्यानुदात्तं ङतिङित्या
दिष्कृतग्रहणमात्रानुरोधेन ग्रहणमपाविपरीतामेनस्यानवष्टम्भावात् तत्रपाद
वो५ शब्देन स्वकपादस्यस्यापि द्धं श्लोकपादस्यापि विग्रहाबाधात् गृह्यते अपादादिशब्देन
पादान्तपादमध्यस्यवत् छन्दोहीनवाक्यस्यापि ग्रहणं यामेकम्बलो मे स्वमिति
माब्यात् पश्याधीति सर्वस्य पदस्यैतु मपाधिकारेणाम ष्यादिदेतमप्यते इत्यत्र
विस्तरः तौचानुदात्ताविति अनुदात्तत्वगुणविशिष्टयोर्विधानादिति भावः उक्त
विधयोरिति पदात्परयोरप्यपदादौ स्थितयोरित्यर्थः द्वितीयेयांत्वामयोरपवादत्वा
दाह षष्ठीचतुर्थ्येति विभक्तिक्रमत्यक्त्वाद्वितीयादिक्रमेणोदाहरति श्रीशइति दत्त्वा
दित्यनेनचतुर्थ्यन्तत्वं स्फुटीकृतम् सन्वेयोस्मानिति नन्वत्रेसन्ध्यभावेनवाक्षर

क६

म्प५

१८२

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

दित्यर्थः स्तइति अर्थ्यपरत्वाद्ग्रुपलादिति भावः एतेइति कर्त्तृपदं युवावाविति
कर्म्मपदं एवंत्वमाविति त्वपि पूर्वविप्रतिषेधात्तइति विप्रतिषेधपूर्वइत्ति सुपसुपे
ति समासः अतएवत्रत्यपोश्चेति सूत्रभाष्येत्वमाविति सूत्रेष इत्यनुवर्त्त्येस
जस्ङे. ङ. स्व्यतिरिक्ते विभक्तावेतावितिव्याख्यातंत्वमौनचेति अर्थ्यपरत्वाद्ग्रपलादे
वेतिभावः इतिविग्रहेइतिएवविग्रहे याज्रूपाणितानिवक्ष्यन्तेइतिशेषः आति।
त्वाकमिति अत्रवयाकमनुडभावोतयोक्तं पदस्य अपदान्तात्पमूर्द्धन्यइत्यतः
प्रागपमधिकारः तत्फलेननतानानावित्यादौनलोपाभावः इत्यस्योनषष्ठीकाचि
दवपवबष्टीहो इत्यादावाघामाउपधायाइत्यादावन्या तेनवक्ष्यवतावित्यादौव
त्वसिद्धिः अन्यथामत्वन्तपदाभावान्नस्यात् अतएवनलोपइतिनग्रहणंचरि
तार्थमिति स्पष्टंभाष्येनः लइ. व्वोयाइत्यत्रनलावलुरुलां जश्ररुष्वीत्यत्रज
श्त्वाभाववद्बोध्यः पदाकुत्सनेचसुपीत्यतः प्रागपमधिकारः अनुदात्तेस

सूत्रे ३

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

ल०प्रो०

१८१

सतो निवृत्तिः शब्दानित्यत्वप्रसङ्गात् किन्तु सत्त्वबुद्धेरेव निवृत्तिः सकारोच्चारणेऽपि प्र
सक्तेश्च प्रकृते साम्प्रतिकाभावसम्भवाज्ञाविद्याग्रहणं सकारोच्चारणे साम स्यात्
इति प्रथमप्रवृत्तौ च बुद्धौ निवृत्तिः ननु प्रवृत्त्यन्तात्कल्पनयेति भाष्येऽस्यार्थं तन्नि
वृत्तिश्चामोर्भवात् अत्र सामः स्यानित्वात्स्यानिवत्त्वेन सा न्त्वमेव नत्वा
न्त्वम् उत्कृष्टीत्याच नस्यानिवत्त्वावप्रसक्तिः सोवाप्रसक्तिः सेवाप्रसक्तिः सगुण्क
निर्देशेन बोध्यते इति बोध्यम् अत एवातित्वाकमित्यादौ प्रत्ययो लप्यदपोरिति
भाष्योदाहृते आकम् नुडभावो सिद्धो आम्यवसाम्त्वस्याहाव्यीत्येतदादेशः आ
देशस्यान्त्वाभावाच्चात्र न नुट् न च पत्र सामभावस्तत्रैवायं सामो भावित्वस्य सर्व
था दुरुपपादत्वात्साम्त्वस्याश्रोत्रीयत्वेनातिदेशालभ्यत्वादिति भाष्यविरुद्धकल्प
नाप्ययैति फलं दर्शयति द्व्येकत्वेति द्वित्वैकत्वविशिष्टवाचिनोरित्यर्थः समास।
र्थे मुत्व विशेष्यं अन्यसङ्ख्यः युष्मदादपर्यगतसङ्ख्येतरसङ्ख्याबुक्तस्य

१८१

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

योऽन्त्यपदयोश्चेति व्यर्थं स्यात् तत्फलन्तु त्वंसुन्दरः पुत्रो यस्य युष्मत्सुन्दरपुत्र इति
त्रिपदबहुव्रीहौ नादेश इति अत्रैकवचनशब्दो यौगिको व्याख्यातस्तदाहैकस्येति ।
अविभक्तिकमिति व्याख्यानात् योचि अनादेश इति किम् त्वत् मत् पञ्चम्यास्त्व
दित्वदादेशः आत्वविधायके चभ्यसम् पावत्यः वस्तुतउत्तरार्थमेव तत्रान्यलो
पेद्वपाकोरयोः वावरूपे एकादेश उदात्तेनेत्य[illegible]त्रभ्यसम् आयाकार उदात्तः टिलो
पेपि यत्रानुदात्ते वर्णे परे उदात्तो लुप्यते स वर्ण उदात्त इत्यर्थ केऽनुदात्तस्याव यत्रेत्य
नेन स उदात्त एवेति न विरोध इति भावः नत्वाकम इंबलोपाभावेनादन्तत्वाभावात्
सुडागमाप्रसक्तेः सनुट्कनिर्देशो व्यर्थः स्त्रात् सङ् इति स्वत्यत आह भाविन इति ।
आकमिति शेषे लोपे कृते प्राप्तस्येत्यर्थः अयं भावः साम प्रसङ्गे आकमित्यनेने
ति न सुडागमोऽत्र विषये त्वन्तमत्र योगो बाध्यते स्याद्यादेशाभावविषये सर्वत्रैवमे
वं यथार्थधातुकविषये स्तोत्रयोगो भ्रयोगाभावाल्लोहीत्यनेन प्रतिपाद्यते ननु

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

न्दसीतिसूत्रेनञ्कुलकादेशोऽन्योऽपुष्पदन्तादौ बिभक्त्यादेशाविशतिषेधेनेतिबा
र्त्तिकव्याख्यावसरे उक्तं तेषु पुनः प्रसङ्गात् षिद्गौरादिषु विधयः कस्मान्न भवन्ति
सङ्कलितिन्यायादित्युक्तम् लवङ्गीत्यादौ पुनः प्रसङ्गस्यैवाभावेन तदसङ्गतिः स्पष्टैव।
व॒ अतएव च तत्र पुष्पदन्तादौ विभक्त्यादेशस्य पूर्वत्रासिद्धत्वात् इत्याद्यवकाशप्रद
र्शनं कृतं अन्यथा तत्रापि जसः शीभावस्यासदसङ्गतिः पूर्वमित्यादिप्रयोगकाले
नतत्रव्यादिसङ्काशमाधानाकरणेनैव भाष्यकृता प्रसन्निवात तपरिभा बा
विषयत्वमेव युक्तं चिन्तनम् अङ्गः स्वतपरिभाषयावाल्लामपि चिन्त्यम् तस्या अङ्गः
सम्बन्धिकार्यविषयत्वात् तत्र भाष्यस्य तत्सोऽप्येवमेव वस्तुतोऽस्या लाक्ष्यलौका
रिकाद्यवोतित्यादिनिर्देशात्संगतेः अतएव भाष्ये किमेतस्याज्ञापने प्रयोजनमिति
तिप्रत्ययेपिकेर्डुलप्रतिषेधो न वक्तव्य इत्येव प्रयोजनमुक्तं न तु प्रयोगासिद्धिः प्र
योजनमुक्तमित्याहुः वसाविति अत्रापि विभक्तावितिसम्बध्यते अन्यथाजत्य

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

नेतितु अस्य परविधिविषयमिति तत्र परिग्रहणस्य वैयधिकरण्यान्वये मनाि । मंत्रादि
न्याय्येन निपातनकत्वकल्पनापेक्षयोक्तस्यैवन्याय्यत्वात् तत्र हि सामानाधिकर
ण्यसंभवाद्वैयधिकरण्यान्वयइत्यत किंचात्र व्याख्याने वधिघातनार्थमि
ति भाष्यपाक्षाततत्त्वारस्य मपर्य्यन्तस्येति च तद्गुणसंविज्ञानो बहुव्रीहिरिति किं
श्वङः काप्यरति श्वङाधिकारस्येइत्यर्थः मकारान्तात्मिति प्रासेन त्वनेन संहि
तपाठइति शेषः परेतु शेषविभक्तिमृतामादि पृषोदरादित्वन्निपातेन जात
स्य लोपस्य तद्विघातकश्यादिनिमित्तत्वं नेति सन्निपातपरिभाषयैव स्याद्यभावः
सुटस्त्वाकमवपवत्वान्नातेन सन्निपातविघातइति स सकारनिर्देशः सामाकति
त्यत्र अतएव कृत्स्नेन नस्तत्त्वे कृत्त्वत्वं तु ग्विधौ नतिकुलमिति सन्निपातपरि
भाषाश्रयेणन व्याख्यावसरे पदाकृत्त्वमात्रस्य तु गागमो न तदन्तस्य तदेकदेश
योजनमिति व्याख्यातं कैयटेन मूलोक्ते तनयकं भाष्यानुक्तेः अतएव नैततपाठ

१

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

रादेशः अत एव भाष्ये ऽभिद्योतनार्थस्य परिग्रहणं कर्त्तव्यम् मानास्य तु च्यमाने पत्रै
वमानेयुष्मदस्मदी तत्रैवादेशः कचमांते युष्मपते ऽस्मे पते अश्चात्रत्र पेइतिउक्ते
अवधिघोतनार्थमित्यस्या [illegible] न्तशब्दस्यावधिवाचकताघोतनार्थमिति पर्यः
पर्य्यन्तशब्दस्य लोके तथैव प्रयोगात् अथ किञ्चित्तत्त्वे देशकालयोरवधित्वव्यवहारः
स्य लोके दर्शनापत्तेरेवेत्यस्यानिष्टेरेव त्यर्थः परियहणाभावेन पतः दृष्टीलिपल
श्चनृत्तिसंत्य इतिभाष्योक्ते र्मीतपदस्य मुख्यार्थत्वलाभापात्रैव स्यात् [illegible]
[illegible] परिग्रहणाभावेन ओंलुम [illegible] मित्यस्य प्रवृत्तिश्च स्यात् अभिव्यक्तपदा
र्थइतिन्यायश्च पदकार्थ्य इति तदाशयः अत एव भाष्ये प्रयोगे दर्शनं न हि तम्
पत्तुपरिग्रहणाभावे मान्तो पवर्तते तत्रैव स्या (त्सामानाधिकरण्येनान्वयस्योचि।
त्यात्सति तु तस्मिन् सामर्थ्यात् युष्मदस्मदोर्व्यामपर्य्यन्तावितिब्याख्यानात् दान्तो।
व्यपदेशिवद्भावेन युष्मपत्यादेः किंपि च सिध्यते व्यपदेशिवद्भावोऽप्रातिपदिकत्वे।

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

व्यञ्जनमात्रत्वाच्च तद्गृह्यमाणं युष्मदस्मदोरेव विशेषणं न तदन्तस्याङ्गाधिकारा
त्स्वतदन्तग्रहणमित्याशयेनाह युष्मदस्मदाविति एतत्फलं [illegible] गोणोदाहरणेषु
स्फुटल एव स्फुटम् मपर्य्यन्तस्येति किमिति अधिकारस्त्वेत्र किमर्थमित्यर्थः ननु
समुदायादेशत्वे व्योकारसकारभेकारादेशोऽपि सर्वनाम्नष्टेः प्रागकजन्यत्र तु बन्तस्य
टेः प्रागिति व्यवस्थया युष्मदस्मद्भ्यां विपेत्वयकेत्यादि सिद्धये वक्ष्यमाणत्वादन्तरङ्गः।
त्वाद्युवामित्येत तत्सिध्युत्तमेकमिति युवकामित्यत्र न दोषोत आह ति नन्वत्राप्यच्य
इतिन्यायेनैकारादेशोऽवादेशो च सिद्धेताह युवकाभ्यामिति तत्रान्तोऽत्यादेशा इतिपक्षे
तुत्वयेत्यादेरसिद्धिरेवमादेशस्य स्थानीदेशत्वं च न स्यात् इति बोध्यम् नन्वेवमपि मान्त
स्यत्येवोच्यतां किम्पर्यन्तग्रहणेनेति चेन्न युष्मयस्यादेः केऽपि युष्मादेशाभावापत्त
स्तत्त्वात्पर्य्यन्ताशब्देन मान्तापेक्षया शेषस्य लाभात् कश्चित्पर्य्यन्तो वा समस्तु के ये
किञ्चिदस्तीति नियमेन प्रतीतेः एवञ्च मान्ताद्यवाद्ये किंचिंद तत्रैव युष्मदस्मदो

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

उक्तं अवलिङ्गाभावादित्युपलक्षणं शिरीलुङ्‌ नुमविधिभ्यां पूर्वपदस्य दोर्वि
भक्त्यादेशाविप्रतिषेधेनेति तेन ताच्छन्दसीति सूत्रस्थभाष्यवार्तिकबलेन तलि
ङ्‌वत्त्वेपि सन्निपातपरिभाषया टावभावस्योपपादयितुं शक्यत्वमत एव सन्नि
पातपरिभाषयाऽभ्युपायवित्यत्र टावभावः कृन्मेजन्तसूत्रे भाष्य उक्तः शेषग्र
हणं तु भाष्यप्रत्याख्यातमेव ललादादीनामत्त इति सूत्रस्थं टिलोपस्याभावार्थमिति
तु वार्तिकैकदेशिवचनमिति न दोषः एतच्च भाष्यप्रदीपोद्योतेषु निरूपितम्
अभ्यस्ते यच्छेकोसितत्यात्विसिओ ढोत्साभ्यमिति छेदस्य भ्राटि वाद त्वे भ ग
वतेव स्त्रोचितम् त्वे यच्छेकोसितपात् तु तत्र दोरतानादेशा इति सूत्रे न चादेशो
हलादिरस्तीति भाष्योक्तिसंगच्छते इति पत्वमिति श्राद्धत्वात्तदन्तविधि
रितिभावः गौरगोष्वत्सौवीनाभावादहातिलमिति प्रवावो० द्विवचनशब्दोत्र
यौगिको व्याख्यानात् द्वयोर्वचनं बोधनं तत्र समर्थे पो पूर्वपदस्य दोतीत्यर्थो भा

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

शानां वालोंदाङ्कः मितिपरिभाषया पाद्लपात्सर्वमेव चटिलोपे टाव भावउपपाद
चिन्नप्राक्तः अकारस्यकार्यदृपेपिस्थानित्वेन समानस्थानिकत्वमस्तीतिचेन्न
हलन्ताएवादेशाइतिकेयटेनाग्रेवोक्तत्वेनादोबानुरोधइत्यस्यसामर्थ्यान्न्याया।
याप्रवृत्तिरत्रैत्यन्ये नत्र कृष्णस्य कृष्णात् कृष्णाकं मित्यादौ टापिप्रवृत्त्याचारिता
र्थ्यात्तस्मादनित्यत्वात्तदप्राप्तिपत्तिरित्येके तदाहामोनुलोमतोइति अत्र वदन्ति ॥
टा६ तत्त्रगाभ्याप्रामात्यपाङ्केयहँ तत्र स्कनिर्देशाभ्यांचास्यत्रस्यावत्त्याच्छेद्यतात्
पर्यन्तस्यलक्ष्यान् नुरोधाभ्यवस्थितेतेन भ्यामितिटिलोपे ङ भ्यमिति न अत एव
भ्यसाभ्यमित्यत्रैवदिभ्यमादेशः शेषलोपोन्त्यलोपइतिएत्वम्प्राप्नोति अ भ्याम्भ ५०
मादेशः शेषलोपटिलोपइत्येतस्योदात्तनिवृत्तिस्वरः प्राप्नोतीतिपच्येछाति
इत्येवोक्तं२ तद्यास्तु नतु भ्यमादेशे टिलोपमादाय फलभेदः उक्तः वस्तुतस्तु टिलोपोप्य
र्थः अतएवलिङ्गाभावादिटिलोपवचनानर्थक्यमिति साम गाकमित्यत्रभाष्ये

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

तिवृत्त्यनुसारेणाह अतो गुणेरिति त्यदादीनामः इति सूत्रभाष्यकैयटाभ्यां ह
लन्ताएवादेशा इति लभ्यते तदाह पररूपस्य प्राप्तिरेवन यद्यप्युच्चारणार्थानाम
पीत्सञ्ज्ञालोपाभ्यां निवृत्तिः कार्य्या तथाप्यतो गुण इत्यस्यात्र प्रवर्त्ततेन प्रक्रिया
लाघवमत्र पक्षे इत्सञ्ज्ञालोपयोस्तु तत्रैव प्रवृत्तिरिति न प्रयोगसाधुत्वे तान
गौरवं त्वाहोसाविति गुरुनिर्द्देशात्क श्चेत्तवहोक्यपशासितिवन्नाप्येत्साधकः ॥ तिज
न्तात्किपिवुभ्यश्चाशिमिति प्रातिपदिकयोतदेशएव नेतितदाशयो न पर्य्यवसन्नस्येति
भाष्यसम्मतत्वाश्चायमर्थः स्यनुपदं स्फुटीभविष्यति अन्तरङ्गत्वादिति परनिमि
त्तानपेक्षत्वेन तत्त्वमितिभावः अलिङ्गः इति एकत्वत्रित्वयामनयोरवृत्तेन टावि
तिभावः इदं साम्नश्चाकमित्यत्र भाष्ये स्पष्टं यद्वेति इदं त्यदादीनामः इति सूत्रे भाष्ये
स्पष्टं तामश्चाकमित्यत्रच नपर्य्यवसानाच्छेषस्येति इदमुपलक्षणं तेनत्वमित्यादौ
लोपप्रवृत्तिवेलायामपर्य्यवसन्नत्वाच्छेषत्वाभावेपि नक्षतिः नन्वदन्तत्वे ट्यादे

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

ङे अभ्यम्० युष्मदस्मद्भ्यां ङसोऽशिशस्य ततो युष्मदस्मद्भ्यामिति वर्त्तते ङे इति एक
कपदं अत एव अभ्यमपोरित्युच्यते कयोः अम्पोः विभक्त्योर्वचनयोरुक्तनया
हत्वा शसोऽलिङ्गादिभाष्यं संगच्छते तथाहि यद्यपि युष्मदस्मत्वादेशात्वमावे।
कवचनमिति सिद्धत्वाद्यपि युष्मानतिक्रान्तो ति त्वमित्यर्थमत्रविधानं नचैव
तत्राप्यचरितार्थ्यात् केवलेपरत्वात्त्वमाभ्यांभाव्यमिति वाच्यम् त्वमावपि अबा।
धन्ते [illegible] पूर्वविप्रतिषेधत इत्यस्य वक्ष्यमाणत्वात् युष्मदस्मदोरनादेश इ
त्यतो युष्मदस्मदोरितिवर्त्तते शेषेत्यात्वयत्वयोः प्रागुक्तत्वेन तद्विषयातिरिक्तो
विभक्तिरिह शेषशब्दार्थस्तदाहात्वयत्वेत्यादि [illegible] स्पष्टंचेदं युष्मदस्मद्भ्यां ङस
इत्यत्र प्रकृतत्वत्तेचभाष्ये अत एव साम आकमिति लुङ्केनिर्देशः संगच्छते
एवञ्च शेषग्रहणं स्पष्टार्थं विशेषविहिताभ्यामात्वयत्वाभ्यां त्वविशेषे वाध
सम्भवात् अनन्त्यस्येति अलोऽन्त्यपरिभाषयेतिभावः त्वाहादयोऽकारान्ता इ।

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

ता०प्रे०

१७६

दोषः सञ्ज्ञातिवार्त्तिकाच्च सनः सकारमोरम्यामहिगरः काराम्तुडितिप्रत्याहारः
भस्पाल्ला मित्यादौ च भञ्जनपास्येति न्यायेन लोपाभावे पि न क्षति ः केचित्तु प्रत्य
येस्वोगादिलोप आत्मियोग्योदाहरणानामनभिधानमेवोचितं सञ्ज्ञीति वक्तव्यं
काष्ठशाकस्यानेतिवार्त्तिकस्य प्रत्याख्यानपरेण काष्ठशागेव नास्ति कुतः काष्ठ
शाकारघातितिभाष्येण तथैव बाधनादित्याहुः प्रत्याख्यानमेकदेशयुक्तिः सञ्ज्ञी
तिवक्तव्यमेवेति परे चोः कुरित्यतत्तघत्वेनापवादत्वाद्बाध्यते क्विन्प्रत्ययस्येत्यस्य तु
क्विन्विधानसामर्थ्यादेव न बाधत्येह क्वित्वादिति ऋत्विक् शब्दः यज्ञसम्बन्धिपु
रुषविशेषे रूढः त्यदादीनामित्यनुवृत्तेराह त्यदादीनामिति तेनातपद्दत्वाद्दोन
तदोः किं यः सोरितिनोक्तः अनेनेत्यादौन स्याप्याप्यापत्तेः न च तु टोबहिरङ्गत्वेना
सिद्धत्वम् बहिर्भूतसुनिमित्तिकत्वेनास्येव बहिरङ्गत्वात् इदं च तस्मात्न्नुड्वीति सू
त्रेभाष्ये ध्वनितम् सो किम् तौ अत्वसत्वेनेति गराकार्ये त्वादिति भावः ॥ ॥

नं

१७६

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

मितिभाष्यप्रयोगात् कान्यच सूत्रे भाष्य उपपदकाम्यतीति प्रयोगात् क्विन्प्रत्य ।।
यस्येति कुत्वं नेत्यर्थः परिमृडिति धातोरत्यमाने कार्यमन्तप्रत्यये इति परिभा।
षयात्र लुप्तनिमित्तिकाम्नजेव स्त्विर्नक्किन्निमित्तिकात् क्विति चेति निषेधान्न यरोऽजेः
क्विवचीत्युणादिपठितमिति मते ततः क्विप् दीर्घाविवनुवर्त्तते व्याख्यानाच्च तामुपांपद
न्ताइत्यस्यासम्बन्धः किंतु बेलो वेत्याह क्विबित्यादि विश्वस्यवलोपइत्यतो दीर्घ इति
वर्त्तते तत्रु सत्वादीनामसिद्धत्वेन तट्टशाद्यपत्वाभावेऽतआह पदान्ते ततः क्विति।
तेन विश्वराजावित्यादौ न विश्वराड्भ्यामित्यत्र च भवति आदित्यविश्ववसवइत्य
त्रेतनदीर्घः नरे संज्ञायामित्यतः संज्ञापदापकर्षलात् स्वोः सं० झलोपः संयो
गान्तलोपइति भाष्योक्ते रत्र झलइत्यस्यासम्बन्धस्तेन झलः परयोः स्कोर्लोपइतिना
र्थइत्यन्यत्रप्रपञ्चितं झलीतिप्रानुवर्त्तमानं झलादिप्रत्यये परंझलो झलीत्यत्रोदः ।
स्यादित्यातम्भे न तदर्थकतपार्थविकारात् तेन दध्यकल्याता पचस्वितिरि । त्यादौन

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

एवेत्याहुः निरुपपदादिति नुमो समास एव विधानं न सोपपदे चोः कुरिति कुत्वेनैव
सिद्धत्वेन क्विन्निक्विप्चविशेषाभावादिति भावः कनाविति इदमुपलक्षणमुच्चारणा
र्थैकारस्यापि वकारे गुणप्रतिषेधाद्यर्थः नकारः क्विन्प्रत्यय पदस्यैवेत्र क्विप्रोषणाप्येर
त्विभाष्ये स्पष्टम् स्तनिहितेरिति तत्फलन्तु णिजादीनां सम्ज्ञाभावः अतिउकिरुरुदिवे
त्यादौ नेड् प्रिहितानि निषेधो माभूदिति ज्ञापकेन निर्वाहस्तु व्याख्यानाद्बहिरंकरणामि
निन्यायानुगृहीतस्तत्राशयः ऋजेरनगिद्वा नित्यतः सर्वस्यान इति इदितो नुमि
ति चानुवर्त्तते किन्प्रत्यय ग्रहणसामर्थ्यादितगुणसंविज्ञानो बहुव्रीहिः नचतदभा
वेवस्य कुत्वापत्तिस्तस्यासत्तिकिनोघइत्यवबदेत् नश्रोर्वेत्यत्र धानुवृत्त्या वपदो।
पादिति बोध्यम् चोः कुं स्को रित्यतो नेड् तिर्लोऽत्लीत्यतोऽत्लीं [illegible] त्विवानुवर्त्तते प
दस्येति चाधिकारः युगिति क्विश्चेति क्विप इहेति स्वजिदृशो रिति सूत्रे रज्जुसड्भ्या

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

दितिव्याख्यानात्तमुक्तं तत्रान्यमव्याख्यानमेवव्यापः अप्रयुक्ते लक्षणाभावस्यैवप्रयो
गपतानन्तुलक्षणाप्रवृत्तेरितिपर्य्यवसङ्गतेः अप्यव्याख्यायामप्रयुक्ते इतिवाक्यशेषासं
गतिः प्रयुक्तेपिलक्षणानतिक्रमापातः प्रयुक्तानामिदमन्वाख्यानमितिस्तत्रभा।
ष्योक्तेश्च किञ्चभाष्यकारस्यैतलक्ष्यैकचक्षुष्कतयैपमेवव्याख्योचिता एकस्यैवप्रयो
गस्यभाष्यफक्किकाख्यानभेदेसाधुत्वासाधुत्वयोरनौचित्याच्चनवेतित्तत्रैभाष्येपक्ष
भेदेनैकस्यैवसाधुत्वासाधुत्वयो।तिस्कोरश्च अतएवहलन्ताद्दिस्तत्रादावस्याप्रयुक्ते
लक्षणाभावइत्येवम् व्याख्यावृत्ताकैयटेननोक्तेउतस्यातिस्तत्रैपिकैयटः प्रयोगमूल
त्वाद्दस्यशास्त्रस्यप्रयोगाभावेनप्रवृत्तिरिति एवंचवामननिधानमेवोचितम् अतएव
अष्टाध्यायोऽशितिस्तत्रैभाष्येबिभाषाग्रात्वंपदपमात्वम् तस्यग्रहणंकरोति अष्टाध्यायइत्य
न्यथाऽष्टनइत्येवस्पादित्युक्तं कैयटटीत्या गौणोप्रवृत्त्यभावापबेहुबचननिर्देशास्या
[illegible] वश्यकतयातदसङ्गतिःस्पष्टैव एवञ्चैतत्प्रयोगविचारः सर्वोपिनिष्फल

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

ल०श०शे०

१७४

दीर्घग्रहणात्तत्तापकादाकातन्तास्यषट्‌संख्याम्रयतो । त्रपक्षो द्वशास्ये वाग्रयते नाना
सङ्ख्यावाचकत्वसमानाधिकरणधर्मविशेषरूपस्यषट्त्वस्यैकस्यान्यत्वधर्म्मे ।
त्वाभावेन स्थानिवद्भावादाकारान्ते त्र यते वाऽपत्तिपत्तिगौरवमिति बोध्यम् वस्त्राद्य
नुसारेणाह गौणत्वेत्विति त्यादिस्थानिवद्भावादिति एर्वत्रासिद्धे इति तु तस्य दोषस्त्वनेन ।
निष्क्रियमितिभावः कार्य्यकालपक्षेऽइतितु प्राचामनुरोधेनत्युक्तम् प्राधान्यएवेति बहु
वचननिर्देशात् एवञ्च गौणेऽप्रादेशप्रवृत्तौ तत्रापत्वमपिनेतिभावः येत्तु स्यात् ।
तिस्त्रे भाष्ये प्रष्टानामित्येतत्सिद्धये हलीत्यपकर्षमुक्त्वा तत्पक्षे त्रियाष्टौ त्रिया
ष्टाइति न सिध्यति त्रियाष्टानौ त्रियाष्टान इति प्राप्नोतीति शङ्किते यथालक्षणमप्रयुक्ते
इति समाहितं तत्र यथालक्षणमिति प्रतीकमुपादाय यस्य विशिष्टः प्रयोगो नस्यात् स्य
तेनापि प्रयोगनिषेधस्य तिस्त यथालक्षणमनुगन्तव्यं तेन माभूत् दाखमित्यपर्यद
त्येकमप्यर्थमुक्त्वा नैवबालक्षणामप्रयुक्ते वर्त्तते प्रयुक्तानामेवलक्षणेनान्वाख्यानात् ।

१७४

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

नुट् तत आत्वं यत्तु सन्निपातपरिभाषयात्र नात्वं किन्तु नोपधाया इति दीर्घे नलोपः
अन्तोदात्तत्वं तु षड्भिः स्वरसिद्धम् नलोपे तु न सन्निपातपरिभाषा नलोपस्यासिद्धत्वा
दिति तत्र पूर्वत्र कर्त्तव्यत्वेन लोपासिद्धत्वे पितत्र कृते ऽसिद्धत्वे मानाभावात् सन्निपा
तस्याप्रवृत्तीयत्वेन तस्य नलोपासिद्धत्वेनाप्यभावाच्च आरोपितासिद्धत्वेपि वस्तुतो
नलोपे तद्विघातस्याजायमानत्वेन नलोपे तस्याउबरित्वाच्च अत एव गध्यितानां
विवितित्यादौ सन्निपातपरिभाषया वलोपो नान्यथा लोपस्य हल इति वलोपस्य बहि
र्भूत तज्जनिमित्तकत्वेन बहिरङ्गत्वे तथान्तरङ्गवादेशं प्रत्यसिद्धत्वे तन्निमित्तविघाता
भावः स्पष्ट एव तस्मान्नलोपस्यापि परिभाषानित्यत्वेनैव साध्यं तथा तस्यासिद्धत्वादात्व
त३ मेवं बोध्यं न च कृतात्वे पि षट्त्व सन्निपातेन जातस्य नुट आत्वेन लोपे वा न तद्विघातकत्वं
स्यानिवज्ञावे न कृतात्वे पि षट्त्वसत्वात् कार्यकालपक्षे तत्त्वाद्विध्येकवाक्यतापन्न षट्
त्वस्य बहिरङ्गतया ऽसत्वे कृते नान्तत्वेन षट्त्वाभावान्नुट् न स्यादिति हलीत्यपकर्षः।

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

ध्यापत्तेः हलीत्यपकर्षे कृते तापकारादित्यनुपपन्नमत आह कृतात्वेति कृता
त्वानुकरणमित्यर्थः लाक्षणिकप्रतिपदोक्तत्वे हि तस्य वैकल्पिकतया लाघवाद
ष्टभ्य इत्येव ब्रूयादिति भावः ज्ञापयतीति अयं भावः हलीत्यपकृष्य मात्रमित्यर्थः
सूत्रे इति दीर्घान्नाद्युतः परा सर्वस्यानं विभक्तिः स्यात्तेनेति तदर्थः ज्ञापकादिति ।
तद्धि अष्टभिरिति कृत्वे तोदात्तव्यावृत्त्यर्थम् एवञ्च कृत्वव्यावृत्त्यर्थं क्रियमाणं
दीर्घग्रहणमात्ववैकल्पिकत्वे ज्ञापकं नचोष्टभिरित्यत्र सावकाशमाष्टन इति
सूत्रस्याष्टाभिरित्यत्र परत्वात् झल्युपोत्तममित्यनेन बाधे सकृद्गतिन्यायेन पुनरप्रव
त्तौ व्यर्थमेव तत् नच ष्टाभिरित्यत्र झल्युपोत्तममिति प्राप्नोति कार्यकालपक्षे।
अनन्तात्वेन षट्त्वाभावात् आत्विधित्वेन स्थानिवत्त्वाभावाच्चेति वाच्यं पुनः प्र
सङ्गविज्ञानबोधनद्वारैतद्विषये यथोद्देशपक्षस्यैवाश्रयेण बोधनद्वारा वा त।
द्विकल्पे ज्ञापकमित्याशयादित्यन्यत्र विस्तरः अष्टानामिति हलीत्युक्तेरादे

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

आन्नेयमाम्नः नामी त्यस्याङ्गविशेषणत्वेन व्याख्या नामः आत्पवत्वादेवव्रप
ग्र्यानामित्यादेप्रकारात्कारस्पदीर्घबारणायोपधाग्रहणं नेतिकिं चतुर्णां
नामिकिम् चर्म्मणां नलोपश्रुतिध्रुवः पञ्चानामितिलिङ्गान्त्सन्निपातप
रिभाषाविरोधः अष्टनआ० अनणत्वान्नानुनासिक इति भाष्येस्पष्टम् ना
तिग्रहणेनगुणाभेदकत्वेन तुनसः भाव्यमानत्वात् मुधोच्चारणादितितु नाचव
तुं शक्यम् तयोहणीत्युत्तरार्थन्तस्यचारितार्थ्यात् श्लेषेणापि निर्बाहः वा
व्यवस्थानुनासिकव्यावृत्तेस्तेनालाभात् प्रस्तुततत्रोपि गुणाभेदकत्वादेर्दुर्बा
रत्वेनान्तत्तेस्याद्नुनासिकत्वेवश्राप्ते श्लेषस्यपर्य्यावेणसकेणाकारविर
धानार्थत्वेस्यात् एवमन्यत्रापिबोध्यम् तयोहणीत्यवकृष्यते अष्टाभ्य
औश्र् त्युडितिनोक्ते सकारस्योकारे अष्टौअऊ इतिस्थिते इणडिशीनामाङ्गुणः
सवर्णदीर्घत्वादिति नापिनान्तरङ्गत्वात् सवर्णदीर्घेतत आङ्गुणः अष्टावित्यादि

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

र्थं एरदित्युक्तौ तत्तो लाघवाभावात् अन्यथा विधेयेयिति परकरणात्कुरुते इत्या
दो गुणाभाववत् पन्थानं गवत्यादेर्दीर्घाभावापत्तिरित्यन्यत्र विस्तरः चोन्यः
योन्तुडिति नोक्तं ङसञ्ज्ञायाश्चाद्यन्तावित्यल्पचानुसन्धानेऽप्रक्रियागौरवात् भ
स्यटे भस्य किम् पथीभ्यां सम्बुद्धौ नपुंसकानामिदं नलुमताेति निषेधान्नित्यत्वं
लुकमित्युक्तं यद्यपि भाष्ये वानपुंसकानामिति पठितं तथापि इदं वेङि ग्रहणस्या
प्रत्याख्यातत्वेन हे चर्म्मन् हे चर्म्मेति सम्बुद्धावेवोदाहृतत्वेन च तावन्मात्रविष
यतास्येति भावः नान्ता० विशेष्यसाकांक्षालिङ्ग निर्देशात्तदन्तं सङ्ख्येत्या
लभ्यते सङ्ख्याशब्देन सङ्ख्याप्रकारकबोधजनकाः पञ्चादयो गृह्यन्ते स
ङ्ख्येति शब्दरूपं गणाङ्गेति षष्ठ च तद्दन्तात्वासम्भवात्तदाह सङ्ख्येति सन्निपा
तेति स्पष्टं चेदं भाष्ये नोपधा० नलोपधान्तोपधस्यालिङ्गत्वान्नामीति दीर्घा

३

व

पकत्वपरभाष्यस्यैकदेशानुमतिद्योतकपरिभाषाबोध्यत इत्यर्थः प्रतीयत इत्य
स्याविधीयत इत्यर्थोऽप्रसिद्ध्या कैयटोक्तव्याख्या चिन्त्या परिभाषायां सवर्णवि
देन समानजातीयोऽपि न धर्मो वर्तते तेन जश्त्वादिविधौ जश्त्वादिजात्याश्रयस
वेन कारादिग्रहणसिद्धिरित्याहुः एतेन पचीयते क्विपि वन्या इत्यादीत्यपास्तं

१३

अत्र सूत्रार्थानन्तदनुच्चारणस्याऽवश्यकत्वेन भाष्यसंगतेस्तस्मात्तदभिधानमे
वोचितं नच आदित्ये वाक्य नकारैकारयोरत्वे सवर्णदीर्घेणात्पत्तिसिद्धेः परत्वे
तुनः पश्चिमच्छमनुस्फोवः भाष्ये इतोत्सर्वनाम्नस्थाने इति न्यासेन नकाराश्र
वणसिद्धावक्कारविधानसामर्थ्याद्धितिवाच्यं ज्ञानमोत्वपरिहारणस्यष्टार्थ
माकारोच्चारणात् इतोत् आदित्यनुवृत्त्यैव सिद्धे वचने मनुवृत्तामित्याशीवा
परत्वस्येति दीर्घविकल्पपक्षे कृत्स्नस्य वर्णार्थ इत इत्यदिति च तपरत्वं मुखसुखा

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

देशा इतिभावः भाष्येत्व तुनातिकविधाने प्रतिपत्तिलाघवाय तस्यैवोच्चारणे का
र्यस्तु हस्यैवविधानमित्युक्तं केचित्तु इदं सवर्णग्रहणाभेदका इति पक्षेऽव्यवहितदेयूत्र
भाष्यसमत सिद्धान्तानुकृत गुणा भेदका इति पक्षे जातिपक्षे च तत्राप्यस्यापि स
वर्णग्रहणस्याप्रत्ययग्रहणेनाप्रत्यय इत्युक्ते वर्णदेशइति मावैनिषेधेनादोषात् ॥
अतएव भाष्ये तपरस्तत्कालस्येति प्राप्नोतीत्युक्तम् अप्रत्यय इति च वाक्यभेदेन
सर्वप्रतिषेधकं अणग्रहणस्य च तत्रासम्बन्ध इति तदाशयः अतएव भाष्ये
भाष्यमाने न सवर्णानां ग्रहणं तेनैत्येवपठितं नत्वेणोति एदेवाभिप्रेत्याणुदित्
सूत्रेऽनपायपरिभाषया अप्रत्ययग्रहणवैयर्थ्यमाशङ्क्य अप्रत्ययग्रहणस्य तत्परिभा
षाज्ञापकत्वमुक्तं तेन च तस्या व्यापकत्वं सूचितमप्रत्ययग्रहणस्य मण्डूकप्लुत्या
अनुवृत्त्या नेचतरचितं तेन जातिग्रहणपक्षेप्यस्य गुणाभेदकत्वपक्षात्रापस्यैव नवा
णानलसाधारत्येपन निषेध इति सूचितं एणोऽणुदित् सूत्रे व्याप्रत्ययग्रहणस्या

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

भाष्ये इहेङ्: तेन चेष्टितेन निमिषितेन मिषितेन महता वा सूत्रप्रबन्धेनाचार्य्या
मभिप्रायो गम्यते एतदेव ज्ञापयति परस्य पूर्वस्मात् विप्रतिपत्तीति लक्ष्ये लक्षणा
स्येति न्यायवे स्यतुना वञ्चिषय: कार्य्यासम्प्रवबलीभेदेन लभ्यभेदात्. अब
लीत् न तु साविति पर्य्युदास एव तत्त्वित: असम्भवत्वेन सादृश्यमनन्ते इति
बहुव्रीहिर्वा समर्बत्त्विति प्रयोगात् तत्पुरुषे घनन्ते: परस्याबला इत्यर्थे त्रन
स्यात् शुरत्र सप्तम्येकवचनं अनन्ते: किमिति अनन्त इत्यस्य क: शब्दो व्या
वर्त्यै इति प्रश्न: उत्तरमनर्वेति यत्र शब्दसदृशो नर्वन् शब्दो व्यावर्त्यै इत्यर्थ:।
ननु इह निरनुनासिको ह्यत्ते पितपरत्वस्यानली वा विधीयमानेपि विध्यर्थत्वा
नुस्यान्तरतम्यादनुनासिक: स्यान्तपरत्वे त प्रत्ययग्रहणानुवर्त्तावणग्रहणानु
वृत्तौ च मानाभावादत आह आन्याहिति विशेष्यविशेषणभावेनान्वयो न्नै सर्व

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

त्वा०शे०

१७०

चानिषेधः नचकथञ्चव्यवधानादावस्य चारितार्थ्यंन पूर्वनइत्यादौ पूर्वविलक्षणदीर्घत्वरूपे
कादेशात्तस्याचः परस्मिन्निति स्थानिवत्त्वेन समासान्तत्वेपि तेनैवस्थानिवत्त्वे
नोकारव्यवधानात्कथंनिषेधइतिवाच्यम् कथमिति सूत्रेवत्यहतो वसिद्धत्वास

का४

म्प्रसारणस्याच्छब्दस्य तन्निषेधं तये वचारितार्थ्यस्य बलवत्त्वेन व्यवहितेत्यपि प्र
वृत्तेर्पूनस्तिरिति निर्द्दिशाच्चेत्याशयेनाह यकारस्यापि नवकार्य्यकालापक्षे इग्यण
इत्युपास्यैतस्यैकपदेकवाक्यतयान्वयनिमित्तस्य यणान्वये नयेन नान्यव
धानन्यायेन पूर्वस्य सम्प्रसारण प्राप्नोति पूर्वत्वं बाधित्वमितिवाच्यम् तत्पक्षेपि
सम्प्रसारणानां वाक्यभेदेनैव सम्बन्धस्योक्तत्वे पाविधायकेषु यण इत्यस्याभा
वात् अत्रचेदमपि ज्ञापकंबोध्यम् ननुसहतत्त्वबन्तौ चोभयोः सम्प्रसारणेजा
तेनिषेधोब्ध्यर्थे निमित्तत्वानुपपत्तिरेवयत आह ज्ञापकाद्दिति तदुक्तं

नै २

१७०

वार्णादाङ्गस्य बलीयस्त्वेन सर्वस्वम्बाधित्वा ऽयोपोन इति लोपे श्नुनोति सर्वानुदा
त्तं स्यात् उदात्तनिवृत्तिस्वरेणेनोदात्तं वा स्यात् सर्वेत्रप्येत्रा पृदात्तमिष्यते ऽच्र
वकारस्य यानिकोकारस्य पस्त्वं सन धम्मोहल् स्यानिकत्वेनोनुदात्ततया श्वन् शब्द
स्यानोदात्ततया ऽकारस्योदात्तत्वेन तयोः स्थाने जात स्यैकादेशस्योदात्तत्वात्।
किञ्च वलोपे स्थानिवत्त्वेन यण् प्रसङ्गः अतः श्वन इत्यादि ते दृशे स्तहातलोत बृ
हश्वा बहुवा बहुमघवारस्य वान उपधालोपिन इति ङीप् विकल्पापत्तिः मघो
न इत्यादावन्तोदात्तप्रकृतिके उदात्तनिवृत्तिः स्वरापत्तिश्चेति चेन्न वार्त्तिकारभाष
याश्चानित्यत्वेन कश्चिद्दप्रवृत्त्यादोषात् श्वन् शब्दे ऽभीयतया सम्प्रसारणमिति
द्वलेन न संयोगादिति निषेधाच्च न सम्प्रसारणे ऽनुवर्त्यैव निषेधस्समर्थ्ये केलब्ध
पुनस्सम्प्रसारणग्रहणसामर्थ्यात्तन्मात्र निषेध इति दस्य ह्यस्य यस्य व्यपोलिलि हीत्य स्य

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

नापिबहिरङ्गासिद्धत्वंतस्याबाहुङ६लत्रस्वतवाभीयत्वेनाभीयान्ताङ्गस्या।
तद्दृष्ट्यासिद्धत्वेनात्रतस्याप्रवृत्तेः अनाङ्गशास्त्राश्रयएवतदाश्रयइति
समानाश्रयत्वमव्याहतम्मितिबाध्यंनिपातितान्तोदात्तमघवन्शब्दमादाय
सिद्धेः एकादेशउदात्तेनोदात्तइत्यस्यप्रवृत्त्यातत्रस्वरविशेषाभावात् छ
न्दस्यापाद्यरूपाभावान्नानिष्टापादनम् अन्तोदात्तात्चिति कन्यन्तत्वाद्द्यु
त्यन्तत्वाद्यान्तत्वम् अनन्तानामिति अङ्गोपानइत्यपकृतेनमघवतइत्या
दौनाङ्गोपसम्प्रसारणे धीवरीत्यादौचनाङ्गोपः अनोन्तत्वंत्यस्यपलत्त्वेना
नस्यानिलाभावेनस्थानिवत्सूत्रेणानन्तत्वालाभात् सर्वसर्वपदादेशाइत्या।
नेनापिमघवन्शब्दस्यैवस्थानित्वंवान अर्द्धविकारेप्यत्यभिज्ञाभावाच्चैकदे
शविकृतन्यायावतारेध्वानितंचेदंश्वयुवेत्यत्रभाष्येमघवतीतिप्रयोगेनत्रि
यांवृत्तावुगितश्चेतिङीप् विमतौलिङ्गविशिष्टग्रहणानुमानशरुनइति ननु

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

इतिसूत्रेकेपठेइत्यर्थः एवञ्चमतुप्प्रत्ययसन्नास्येतिदीर्घसत्त्वेनत्रादेशोतद
भावेफलभेदस्तस्याख्यानासम्भवइतिभावः नन्वेवमप्यन्तोदात्तस्यत्रादेशेव
काराकारस्योदात्तत्वंमतुपित्युक्तत्वेनुडुभ्यामितिप्राप्तस्यमतुवुदात्तत्वस्यत्रादे
शेनगोश्ववनितिप्रतिषेधेनपित्त्वादनुदात्तत्वेचकाराकारस्योदात्तत्वमितिफल
भेदोस्त्येवेतिचेन्नत्रादेशपक्षेदीर्घवत्बहुलग्रहणेननघकारोदात्तत्वस्याप्यङ्गी
कारात्तत्रैवमानानास्वरमाह हविरिति मघवानामिबीत्यस्याप्युपलक्षणतामिदम
अर्वणस्तमघोनश्चनशिष्यंछान्दसंहितत्रमतुप्वन्योर्विधानाच्चछन्दस्यु ब
पदर्शनादित्यत्रत्यवार्त्तिककरीत्यामघवन्शब्दस्यलोकेऽसाधुत्वलाभ्य।
तेतथाचतन्वतत्रैवभाष्यंअविशेषविहितास्त्रपिशब्दानिपातविषयाइत्य
नाइत्यन्यत्रविस्तरः छन्दस्येवेति नचवनिवन्तस्यत म्प्रसारणोपस्येति
लोपेमघोनइत्यसिद्धिः व्याघ्रपत्वान्नाभीपालितद्धत्वेलोपेसम्प्रसारणस्य।

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

ति एतच्चपेनविधिरितिसूत्रेभाष्येस्पष्टम् अन्यत्रतु अतैवानर्थकेनतदन्तावि
धिर्नेतत्समनुसूपेनेति हनग्रहणेत्याह हनग्रहणं मघवा बहुलं अप्रमातदइतिचव
न्तेत [illegible] स्यादिति तेनानेकाल्त्वाभावान्नसर्वादेशः उगिदचाम् अ।
चामित्यंचुधातोर्ग्रहणमव्याख्यानात् नलोपिन इति अकारलोपाकरणपूर्वकंम
लोपकरणस्यविवक्षार्थत्वादितिभावः अत्रोगित् झलन्तएवव्याख्यानात् तेन
शमीशामिनावित्यादौ [illegible] नातिप्रसङ्ग इति पुंवोऽन्नोकावित्यत्रभाष्येस्पष
म् उपधादीर्घइति सर्वनामस्थानेचेत्यनेन असिद्धत्वाभावकल्पनेमानमाह
तथाचेति निपातनादिति श्वनोरचेतिसूत्रे भाष्येतुमघवन्शब्दोव्युत्पन्नः प्रा
तिपदिकमित्युक्तं मघशब्दादिति धनार्थादिति भाष्यावाम्मपीति अपिना
छन्दसि मघवानमीमहतिमधवोदात्तवनिपिवाधम् अर्कादइति केचाद

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

अत्रोपसर्गादित्यस्यानिवृत्त्यागात्वमात्रस्यावं नि[illegible]यममित्याहि केचित्तु ह्रदेतिल
त्वमब्रवीति अपि नाप्रातिपदिकान्तेत्यस्य कुमतिच्चेत्यस्य च संग्रहः बाध्यसामा
न्यचिन्तायामवलात्सर्वबाधः इदमत्र हृवियहलोस्थानिकवर्णाभावाद्भूर्द्धे नेत्यल
क्षणमतो बहुवृत्रहाणीत्यत्र अधानि त्रघानि त्रघनाघन इत्यत्र च न दोष इत्यन्य
त्र विस्तरः परंतु कार्यकालपक्षे बहिरङ्ग दीर्घासिद्धत्वाद्बहुवृत्रहाणीत्यादौ नली
दोषः प्राघादौ पञ्चोद्देशाएवलक्ष्यानुरोधात्त इति तत्र तत्पक्षो विचिन्त्य प्राघान्त
अ त्यभिभाषाया अवृत्तेरकृत्वात्त्वघन इत्यत्र दोषाच्च माधवेनोक्तमिति वृत्रघ्नाव
त्रेघतो इति रूपद्वयम् तेनोक्तं तन्नाख्यातिकुब्युवावेत्यादेरेव प्रतिबन्धो वक्तव्यः
वृत्रघ्नः सुघ्नः प्राघाणि हन्तेरत्पूर्वस्येत्यत्पूर्वग्रहणानकर्त्तव्यम्भवतीति भाष्यत्य
र्याः अत्पूर्वग्रहणास्यतादृशोपलक्षितार्थत्वे मानाभावइति तदाशयः अनिति

भागउत्तरार्थः होहन्तेर्ञ्णिन्नेर्केटोहस्यैवविशेषणम् तत्रालिङ्द्विषये येन
नाव्यवधानन्यायेन घाभ्यामप्यवायेघातकइत्यादावेवननुहननीयतेत
र्तुल्यतेकव्यवधानेहंधातोः कार्य्यमुच्यमानमितिपरिभाषयाधातुसंज्ञाप्र
नेनविहितप्रत्ययपरएवतेनवृत्रहणमाच्छे वृत्रहयतीत्यादौननेङःपरेवृत्रघ्न
इत्यादावेवस्थानिवत्त्वकृतव्यवधानेपिश्रौताव्यवधानसत्त्वात् नतुहननन
मित्यादौश्रौतव्यवधानेइतिस्पष्टमाष्ये वृत्रघ्नइत्यादौ एवस्थानिवत्त्वेना
त्यव वारः नापहन्तेरत्पूर्वस्येतिविभज्यवाच्यम् हन्तेरिति उपसर्गादसमासे
पीत्यत उपसर्गादितिवर्त्तते एषाभ्यामितिचतास्यान्नघ्नामित्यादौपसर्गे
स्यादितिअहृतोपयुक्तमाहात्पूर्वस्येति अतइति सिद्धेपूर्वग्रहणंस्पष्टार्थम्।

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

ध्रोपधविकल्पः प्रतिदिवेति कनिनंतेहलिवर्चौदपधायाइतिसूत्रेत्तिपिधा
तोरितिचानुवर्त्तते वेरितिचधातोर्विशेषणम् पदस्येतिसंबध्यमानमपी
कएवव्यधिकरणं विशेषणं तद्भनपन्नाह प्रतिदीव्नइति अत्रवान्तस्यभत्वा
भावान्नभकुर्छुरामिति निषेधो[illegible]न धातोः किं अग्निः करोति नसं

२५

योगो अन्तग्रहणं स्पष्टार्थम् संयोगस्यवमाभ्यामविशेषणेन तदन्तला
भात् सर्वस्यानेवासम्बुद्धावित्येवसिद्धे नियमोयमित्याह प्रावेवेति उपधाया
इति तेनानु[illegible]नासिकस्येत्यस्यापिनियमइतिभावः अत्रसर्वनामस्थानग्रहणं
नसम्बध्यते तेनवृत्रहणि वृत्रघ्नः वृत्रघ्नीत्यादौनानुनासिकस्येतिदीर्घः इ
तिनिषेधेइति एतत्फलाभूतेनिषेधेइत्यर्थः शिश्वोरितिवक्तव्ये सौचेतियोगवि
[illegible]तार्थः

ल० शे०

१६६

तुग्विधौ वृत्रहभिः ॥ इति किं वृत्रहच्छत्रम् । अस्मादेव संज्ञाकृतं बहिर्भूतनिमि
त्तकसंज्ञाकृतं बहिरङ्गत्वपरिभाषायां नाश्रीयते । अत एव वृत्रहभिरित्यादौ ब
हिर्भूतनिमित्तनिमित्तकपदत्वनिमित्तो नलोपोऽसिद्धस्स्यादिति तद्वैयर्थ्यं स्यात् । भा
ष्ये तु सन्निपातपरिभाषया वृत्रहभिरित्यादौ तुकम्भ्याबत्त्यैदम्प्रत्याख्यातम् । पद
त्वघटितनलोपस्य भिस्तु निपातनिमित्तकत्वात् सन्निपातनिमित्तकनलोपविघ
ातित्वं वृत्रहधनमित्यादीनामनभिधानमिति तदा तन्निमित्तकत्वात्तु शपः त
दभावेऽलुतीत्यपि व्यर्थमेव न च संनिपातपरिभाषया तुगत्र व्यावर्त्यो ग्रामण्यां
नियमार्थं कृतीति । इति तुगेव नान्यस्तु भवत्येवेतीति वाच्यम् वृत्रहच्छत्रमित्य
त्र नलोपस्य सन्निपातलक्षणत्वाभावादिति दिक् । राजनीति विभाषा ङिश्योरित्य

त्रिफलकासिद्धविषयकाविधित्वमेवानियमत्वम् अतएवयस्यप्रागपांभाव्येपा
च्चेपञ्चनावा इत्यत्र भक्ष्यनियमेऽभक्ष्यप्रतिषेधो गम्यते इत्युक्तं तदाह इत्यसि
द्धत्वादितीत्यन्यत्रविस्तरः सुप्तविधिशब्देन लुप्तत्तच्छाप्यधर्म्मावच्छिन्नोद्देश्य
कविधेर्ग्रहणम् एतेन दातिङ्घित्यादौ बत्वरूपसुप्विधावशास्यासिद्धत्वविधाना
र्थमिदमित्यपास्तं वैरूप्यापत्तेस्च सञ्ज्ञाविधौ द[illegible]तिङ्दन्तौ दातिङ्नौ अत्रनलोपे दत्ते ५
दातिङ्शब्दस्य घित्वे पूर्वनिपातापत्तिरिष्यते त्वानियमः असिद्धत्वेन घित्वाभावा
त्सिद्धानि नचपूर्वनिपातेनलोपो नलोपेचघित्वेपूर्वनिपात इत्युक्तं पत्वपर
पदत्वे घित्वं भवति तत्पूर्वमेवप्रयोक्तव्यमिति तत्रापर्च्यान्नादोषः नचघित्वबहि
रङ्गतयानलोपासिद्धइतिवाच्यम् सञ्ज्ञाकृते बहिरङ्गत्वस्याशास्त्रपत्तात् इति

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

स्याप्रक्रियालाघवायपलुक एवौचित्यमित्याशयात् स्पष्टञ्चेदम्भाष्ये ऽनुवृत्त
स्यच्छेदेइति एतद्दलक्ष्यमेव ङीन्तच्छन्दस्युदाहरणमित्युक्तम् नेवेति पञ्चमी
समासेनप्राप्तिः बाह्वीमिति बाहऊडित्यत्र बाधितत्वेन तद्देशाश्चत्वादितिभावः
कार्य्यकालपक्षेपिविप्रायांतदप्रवृत्तिः आगुरूला नेत्रोर्त्तेइति जपोगेलोकवेदासि
कृतादृशाध्वनेर्लिपिविशेषस्यचानुवादकमित्युक्तवचनेनैतद्दनलीन्त्या प्रि
क्षादावपरिगणितत्वेन तत्सत्वेमानाभावात् अतएव तन्मानमित्यादौ ष्टु
त्वसिद्धिः लुग्विधौ विभक्त्यन्तावयवककसमास इतिभाष्ये स्पष्टम् विधिशब्दो
भावसाधनः कर्म्मसाधनः तत्रात्वरादिविषये भावस्यसाधनः लुग्विषयेक
र्म्मणस्साधनः कृतीत्येतत्सामर्थ्याल्लुक एवविशेषणमित्याह कृतिनेति ए
वेत्यसिद्धमित्येवासिद्धे ऽन्यत्रनिवृत्तिफलकोयंतदाह नामन्यत्रेति अन्यनिव

बाहऊडित्य

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

जातनिवृत्तेरपितेन वक्तुं शक्यत्वादिति वाच्यम् नङि सम्बुद्ध्योरिति निषेधेन प्र
त्ययलक्षणेन प्रत्ययान्तत्वमादाय निषेधाप्रवृत्त्या दोषाभावात् एवं चेद
मर्थ्यैव तत्र ज्ञेभाष्य नङि ङौ नुछन्दसीति राजनीत्यादौ मत्वा नलोपाप्राप्तेः रा
जनीवाचरतीत्यर्थे धिकरणा चेति कन्तु लोके नास्त्येव अनभिधानात् अत
एव परमे व्योमन्नित्या दावेव भाष्यवा दिवाहृत्वेन छन्दस्याद्धि. ग्रहणात् प्रत्या
ख्यानभाष्योक्तं संगच्छते इति भावः सामर्थ्यादिति नलुमतेति निषेधानित्य
त्वप्रतिपादनद्वारेत्यर्थः एतदनित्यत्वबलं ध्वमेव भानुसकानामिति बोध्यम् लु५
नच परमे व्योमन्नित्यत्र घोषवत्वाल्पप्राणत्वादि साहश्येन पूर्वसवर्णो दकारस्त्वा
दित्विति पूर्वस्य पदत्वाभावान्नलोपनिषेधेनेदं चरितार्थमिति वाच्यम् अन्त
रङ्गानपीति न्यायेन संयोगान्तलोपस्यासिद्धत्वेन च पूर्वसवर्णापि लुक एव प्राप्तेः

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

नेदं एतदस्त्वतसोरित्युत्तरसूत्रसाहचर्य्यात् नचत्यदाद्यपत्वे नतिद्धेः कारविधान
मेवलोकचित्सर्वादेशार्थमप्रविप्रपतिकिंप्रिलत्वे नेतिवाच्यम् अन्यार्थत्वापत्तेः
द्वितीयाटौ स्वेनस्त्रादिदमइति एतदस्त्वतसोरित्यत एतदइतिचानुवर्त्तते अनु
दात्तइतिच विधानमिति विधानमत्राऽऽज्ञातज्ञापनमेव नत्तुप्रवर्त्तनाविष
यत्वं तच्चेदमेवेतिनाग्रहः स्पष्टंचैवभाष्ये सुगरात्त्वित्ति इत्लोरितिद्धक् त
स्यासिद्धत्वात्तुजश्लेवलोपइति नकारलोपइत्यर्थः नचात्रप्रत्ययनान्तत्वादप्र
त्ययइतिनिषेधेन प्रातिपदिकत्वाभावात्कथंनलोपइति वाच्यम् पर्य्युदासेव
चोद्देशेनसिद्धेः नचकार्य्यकालपक्षेदोषः व्यवस्थितपक्षद्वयमध्ये एकत
रपक्षेणलक्ष्यसिद्धावपक्षान्तरेणदोषदानस्यकाव्यद्वयत्वात् धनितच्चेद
ग्गत्यसत्त्रानुकारलोभाव्ये नचप्रसज्यप्रतिषेधेदोषस्तत्पक्षेलोपेनेव

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

इतिस्थिते तस्यैभावात्परत्वादनादेशो सकृद्गताविति न्यायेन स्यैर्नस्यादत आह।
नित्यत्वादिति स्यैत्र्यादेशात् नानादेशोहलिलोपेनबाध्यात् तस्यानुरोधेनवा
धकाबाधितकृतप्रसङ्गस्यैवात्रग्रहणात् अकोकौरित्यनयोः फलमाह।
ककारयोगेत्विति अव्ययसर्वनाम्नामित्यकचीति भावः अस्यानवयवत्वे
पितन्मध्यपतितन्यायात्तद्धिशोभेत्राभिरिति बोध्यम् इदमोन्वा अनुदात्तत्वं।
त्वाभ्यामित्यादावूडिदमिति सावेकाच इतिवाच इतिवाविभक्त्युदात्तत्वाभावादो
भयत्राप्यनुवत्स्यापकर्बाभ्यामनोदात्तादित्यस्यप्रसन्धात् एवंचाभ्यामि।
त्यादिसर्वानुदात्तं एभिरत्यग्रेस्मगात तदेषामित्यादौ तथाप्रवणात् नन्विव
प्यत्वेहलिलोपेनाभ्यामित्यादेः त्रिधावनुदात्तत्वेनैवलिङ्गम्बरविधाने न्याय्यं
मतआह साकच्कार्यमिति त्रिन्वात्सर्वादेश इति भावः सन्नोपसर्जनपोल्क

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

ल०शे०

स्त्रेभाष्येस्पष्टा। फलानामन्यथोपपादनेनभाष्येप्रत्याख्यातात्त्वप्रत्याख्यातेना
पीत्यतोनित्यत्वबस्येहलोतिसप्तम्याबष्ठीप्रकल्प्यात्तस्यालोन्त्यस्येतिलोपेप
रत्वेचेष्टसिद्धिर्बोध्यानन्तुदीर्घापेक्षयालोपस्यनित्यत्वात्सर्वलोपेऽसप्तम्यामि
तिस्थितेऽङःस्याकारत्वपत्वेनादन्तत्वाभावाद्दीर्घोनस्यादतआह यन्तावदिति
आदिरन्त्येनेतिसूत्रोक्तरीत्याऽऽद्यन्ताशब्दयोर्विशिष्टशक्तत्वात्तस्यभुक्त।
कार्य्योरपसहायेनस्युरित्यवमारम्भः एकस्मिन्निति असहायेइत्यर्थः त
दादितदन्तयोः क्रियमाणंकार्य्यन्तदादौतदन्तइवासहायेपिस्यादित्यन्वा
यः उपदेशेसप्तमीदर्शनात्सप्तम्यन्तादिवार्थेवतिस्तदाविवेति एकस्मिन्नि
त्युक्तेदरिद्रातेरिवर्णान्तलक्षणलोचन आदिवत्त्वफलमौपगविराद्युदा
त्तत्वंकार्य्यस्यप्राधान्यादयमपिकार्य्यातिदेशएवतदाह कार्य्यमिति नन्विदए

त्वं साम्यवाचिन्य सत्वार्थ्येके तु सपाठस्यार्थ्यकः इतिदिक् विभक्ताविति अष्टन
आइत्यतोनुवर्त्ततेतिभावः अकच् सहितस्यापीति तन्मध्यपतितन्यायेन।
तस्यापिकिंशावत्वात् अज्ञानपेक्षत्वेनान्तरङ्गत्वादादेशात्सर्वं मकच्।
यद्यपिनिर्दिश्यमानपरिभाषयानप्राप्नोति अतएवाभिन्धकीत्यत्राकच्चिधि
त्वेनप्राप्नोतिभाष्ये पूर्वपक्षं कृत्वानान्तरङ्गत्वाद्धित्वेकजित्याप्युक्तं तथापि आवच्या
अपलेनसाकच्केस्यादशाइतिकेचटः इदमोमः तदोस्साविस्यतोनुवर्त्तेराह
साविति इदोयस्साविस्यतस्साविति वर्त्तते दश्चेङ्काष्टनइत्यतोविभक्तावित्यनु
वर्त्तते साविदमोदस्यासम्भवात्तदाह विभक्ताविति हलादाविति आवी।
तिवर्त्तते हल्यपशीतिवक्तुं युक्तम् अकरतिपर्युदासादिदंगौरशेन प्रवर्त्तते
इत्याहुः नान्विदोन्यस्यलोपःस्यादतश्चाह नानर्थ्यकइति. इयमुपधासंज्ञा

तीप

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

ह्रा यद्यपि विभक्तित्व न्वर्थात्सञ्ज्ञेतिनगे।लोसेतितन्नत्रिपपञ्चाड्डोपदीत्यत्रनष
डितिटाप्निषेधानापत्तेः आकडारसूत्रेभाष्येऽस्याऽसञ्ज्ञ पाल्यवलाध
सर्वनामसञ्ज्ञावत्त्वोपसर्जनेनप्रतिषेधानोऽभ्भाच्च सर्वनामसञ्ज्ञासूत्रस्थेन
बहुव्रीहिसूत्रविषयभाष्येताबितेधापत्तेश्चेत्यलं कमलितिति तदाचष्टइति
लाविषयवद्भावादिलोपेकर्तरिक्विपितेनिदीतितिलीलोपः वस्तुतो नलसूत्रेण
हिपदान्ताः पतेः सन्ति न च वमतिकर्त्तव्यंचेतिभाष्यात् भोभगोइतिसूत्रेव
क्ष्वकतेतीतिभाष्यस्यैकदेशयुक्तित्वात् कमलक्ष्वादिस्यादेरनभिधानमेवो।
चितं वान्तात्तुनसन्ति।क्विपिलोपोव्योरितिवलोपात् तिलोपस्यस्यानित्वत्व
त्तुनपलोपेतन्निषेधात् प्रशानितिति शाम्यतेः क्विपः अनुनासिकस्येतिदी।
र्घः अवंशान्तिसाम्यान्यतेरवद्राचकसन्त्ववाचीतिसूत्रादिपाठ्यप्यस्यनाव्यपा।

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

एतदव्युत्पन्नानुवादरूपत्वादिति चेन्न । पूर्वत्रासिद्धमद्वित्वे इत्यस्य द्वित्वे कर्त्तव्ये
ऽयदसिद्धं नेत्येवार्थो न तु द्वित्वस्याप्यसिद्धत्वं नेति तदर्थ इति गान्धो नाममेव द्वित्वमि
ति भावः रोः सुपि अत्र त्वेरीत्यनुवर्त्तते तेन सप्तमी बहुवचनमेवात्र सुप्
एवञ्च वर्त्तमानयोरिति सिद्धम् इतरनिवृत्तिफलक एवैष विधिरित्याह रोरेवेति

न

विपरीतनियमस्तु न हलोऽनन्तराः संयोग इति निर्देशात् द्वित्व इति ऊरोऽरीतिल्लोप
स्तु वैकल्पिकः त्रिपञ्चत्वाः इति आङ्त्वान्नादन्तस्यापि चतुरनडुहोरित्याम् गो
णत्वेत्विति अत्र षड्दृक्क्वन्तानामीत्यत्रोक्तम् पत्तु संघातेत्यत्र सङ्ख्योप
दानुवृत्तेस्तस्य च सङ्ख्याबोधकशब्दपरत्वात् प्राधान्याभावेन सङ्ख्या
रूपार्थस्यानुपसर्जनस्यैव ग्रहणे गौणोपसर्जनेषट्त्वमेव न सङ्ख्योपदे
न च सङ्ख्येयमुच्यते ततः सङ्ख्येयपरपञ्चादीतस्य प्राधान्यात्सत्त्वाति

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

तुमुचितरति दिक् णत्वे द्वित्वमिति ननु पूर्वत्रासिद्धमद्वित्वे इति णत्वात् पूर्व
मेव द्वित्वं युक्तं बाधकबाधक इति भाष्ये।दाहरणे सिद्धे ये बर्गे द्वित्वेपि तत्र बर्गे तत
वश्यकत्वात् अन्यथा चर्त्वस्यासिद्धत्वात् गस्यैव द्वित्वे न्यस्य चर्त्वे पूर्वत्र गश्र
वणापत्तिः अवसाने चर्त्वस्यासिद्धत्वात् बर्गे त्वाभावे न तस्य चर्त्वसम्
भावनापि न न च कस्य द्वित्वे प्यवसाने चर्त्वस्यासिद्धत्वात् झकारे झशि च
परे पूर्वस्य जश्त्वे उक्तरीत्यैव चर्त्वाभावे गश्रवणं दुर्वारमिति वाच्यम् ननु
नेइतिवत् पूर्वत्रासिद्धीयमित्यस्य द्वित्वे हलेतिपि प्रत्यासस्या द्वित्वावश्यकत्वे कार्य
कर्त्तव्योऽसिद्धत्वं ने [illegible] द्वित्वमिति भावः से: सुपि अनु
[illegible] अनुवर्तते त्यर्थ इति न दोषः एतेन द्वित्वे परस्य बर्गे शास्त्रासिद्धम् वक्तव्यम्
सँष्पन्नेत्यत्र त्रिपकारकत्वापत्तिमिति बचनस्य सामर्थ्ये न बर्गे द्वित्वे तदप्रवृत्तिरिति

२४

८

पालम

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

परं अर्थोत्पत्तेश्चाम· शब्दद्वारकं स्वचार्थः प्रधान एवेति न गौणेति प्रसङ्गः इति
तत्र शाब्दद्वारकमित्यस्य शाब्दनिष्ठपरत्वाद्यवधित्वस्य परत्वस्य वार्थोऽर्थाते
प इत्यर्थः एवञ्च गौणत्वात्तत्र सम्बन्धे तन्निरूपितसम्बन्धे च न विभक्तिः
परं वृत्तसम्बन्धेनान्वय इत्यपि न प्रकृतिप्रत्ययार्थयोः साक्षात्सम्बन्धे।
त्र नक्लृप्तं यस्य भङ्गापत्तेः अत एव गङ्गायां घोष इत्यादौ गौणाधारतादाव
धिकरणत्वादिनिमित्ताविभक्तिः स्वरितत्वप्रतिज्ञादिना भाष्ये साधिता।
अत एवेदशास्यत्लोकव्यविन अत एवाश्रियाः ष्वादितिसूत्रे श्रिया इत्यर्थे
ग्रहणमिति पक्षे भाष्यकृतोक्तं भाषितपुंस्कोऽनुपपत्तिप्रवचने त्वर्थेनयोर्बौ
पद्यमस्तीति दिक्शब्दयोगा इत्यस्य दिक्शब्दार्थान्वयप्रभृतेऽवधित्वादौ
सम्बन्धे पञ्चमीत्यर्थः सच सम्बन्धो मुख्य एव साक्षात्सम्बन्ध एव च ग्रही

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

दितिभावः पदान्ताइति पदान्तादित्यनुवृत्तस्य विभक्तिविपरिणामइतिभावः
अयमुकारोन्तोदात्तो निपात्यते तेन घृभिरक्तुभिरित्यादौ पद्यमानमन्तोदात्तत्वं
सिद्धम् अत्रपद्याहलइतिदीर्घोन तस्योक्तउतस्तपरत्वंतुभाव्यमानोकारः स
वर्णाग्राहकइत्यर्थ्यं स्थापनार्थं मितितितत्त्वचीतमितिसूत्रेभाष्येउक्तम् घुम्पामित्य
त्रोदनक्तीत्यनुवृत्तेः पत्वस्मात्तपरत्वात्कुहूतइत्यादवदिति तपरत्वाद्गुणा
भावोपद्यास्यानिवृत्तत्रेभाष्येउक्तम् अपाग्रस्तेदीर्घाभावइतिकेचट्तस्तेनप
रात्वम् दीर्घस्यवहिरङ्गतयातेनव्यावृत्तेरशक्यत्वाच्च अतएवरूतइदितितपर
त्वेनचिकीर्षतीत्यादौहालाचेति दीर्घस्यनव्यावृत्तिः अतएवचपूचइत्यादौवा
वितिदीर्घसिद्धिः अच्चतुरैफान्तस्यापिबहुसंख्येवतुनद्धताचत्वारइत्यत्रनलु
गापत्तेः तत्रसेनेत्युक्तौतुपदलाघवापबोदः केचित्तुबडित्यादिबडापर्थ्ये

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

स्तत्र भाष्योक्तरीत्या तिङां व्यवस्थितान्यत्वाभावेन फलाभावेन चेत्यस्मात्प्रागात्त्रा
प्रवृत्तेस्तच्चात्तार्थं वर्तीसहि तत्समुदा[illegible]यस्य तङ्क्षितेत्यक्षतामा विधेयोत्तमोऽचि
तावानविधेयोपदेशशब्दार्थं इति न्यायात् लोगामिरित्यादीनां तस नः स्यानिवद्
भावेन भाष्यातिदेशिक धातुत्वं ग्रहीत्वे कः सत्वात् गामेरिङ्वेच नोपधालोपः

ति ४

अत एव लुङुत्पत्तिः अन्यथाहनो वध लुङीति वत्स्यात् अतो भ्रूरीत्यत्रापि निर्वि
सर्ग एव पाठ इति केचित् एवं च्यात्रतित्स्वरितमिति स्वरितापत्तिरिति चेन्नादिवद्
कारस्योदात्तत्वेन लवं सस्वधर्म्मलोहलः स्यानेजायमानो कारस्यानुदात्तत्वे नेका
रस्य यत्पुदात्तस्वरितयोर्यणइति स्वरितत्वस्य फलाभावात् तित्प्रत्ययस्य ग्रह
णं कर्त्तव्यमिति वार्त्तिकेन तदग्रहणेश्च अन्तोदात्तं घोरिति घोशब्दस्य बोध्य
म् अत्विविधित्वेनेति अनल्विधावित्यत्र पञ्चमीसमासस्याप्याग्रयणा

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

रा०श०
१५९
प्रत्य १३

भ्यामितित्वाद्यैत्यादौ तदभावः फलमित्युक्ते दित्वमाप्नित्यपच प्रत्याख्यातं
तदित्यन्यत् किञ्चादेशेषु सर्वत्र तकारोच्चारणार्थत्वे नेत्संज्ञकत्वा
भावान्नितिग्रहणं व्यर्थमेव स्यात् तथा विधेयविषये उच्चारणार्थीचामनु
नासिकत्वेनेत्संज्ञा तएव बेरपृक्तस्येत्यत्रापृक्तग्रहणाभावेदर्विरित्यत्र लोप
माशङ्क्यानुनासिकपरस्येव ग्रहणमिति भाष्ये उक्तमतएवेदितोनुमिति
सूत्रे भाष्ये धातोरित्यस्याभावेति चेइदित्वाद भेत्सीदित्यादौ नुममाशङ्क्य
सर्वादेशकरणेन समाहितं नतु सिचइकारस्योच्चारणार्थत्वादिदित्वाभावेन
ल्युडादावुकारस्यानाकाभ्यामेव निवृत्तिरिति न तस्येत्संज्ञा अनुनासिकत्वा
भावात् अतएव नन्द्यादिभ्यो ल्युप्रत्ययो नन्दनेति टावन्तप्रयोगो गाङ्कुटी
तिसूत्रे भाष्ये ल्युः कर्त्तरि वुञ्सीनित्वमस्य प्रमादः अनुवादविषये तुहलन्त्य

मेवान्तरौ नह्यानित्यादेस्तान्तस्त्रोदाहरणत्वमुपपद्यते इति दिक् ॥ तो: सा० अप
दान्तस्य मूर्द्धन्य इत्यधिक्रियते लोकेत्विति एतेन तुषोरौ लमेघवाहन इति व्याख्या
तं नाहिवतीत्यनेन क्विबन्तस्तलावेवदीर्घविधानादाहान्येषामपीति दिवश्रोत्तर न
नुविधेयविषये उच्चारणार्थानामपीत्स अत्रैवोचिता अन्यथा तान्तस्य विधा
नमित्यस्याप्याप्पत्तेः ध्वनितश्चेदमदड्सूत्रे भाष्ये तत्र हि डित्वाभावे दादेर्घस्य
वेसवर्णे दीर्घमाशङ्क्यानुनासिकोपधत्वादिति समाहितं न तूच्चारणार्थत्वा
दिति किञ्च द्वितीयवर्णोच्चारणे सहायसम्पादनेन चरितार्थ्येभ तत्र तत्र विशेष
णार्थे इव हलन्त्यसूत्रा प्रवृत्तौ मानाभावः अत एव तस्य लोप इति सूत्रे नु
बन्धानामेकान्तत्वपक्षे दिवश्रौ दित्यादीनां सर्वादेशत्वापादनं भाष्ये कृतं ।
तित्स्वरितमिति सूत्रे च भाष्ये तिति प्रत्ययग्रहणं कर्त्तव्यमिति वार्त्तिकस्य प्र

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

वाध्यत इति पाठः कैश्चिदुक्तः तत्रायमर्थः बकनङ्गांहीत्यादौ नपुंसकस्येति नु
म्परत्वाद्दामा बाध्येत पुमः प्रसङ्गे विरामानुक्ता नवाध्यत इति रत्नेनेति अनङ्गांस्त
त्रेत्यत्र रुत्वं भवत्येव तत्रोपदेशावेव्यवध्यभावात् संयोगान्तलोपस्येति द्
स्थानिकस्येत्यर्थः एवं च नस्य प्रातिपदिकान्तत्वाभाव इति भावः अनड्वानिति
अनः शाकटं वहतीत्यर्थे वहेः क्विवनसि अनसो ड श्च वजादित्वात्सम्प्रसारणं
ननु हे नडुन्नित्यत्र सम्बुद्धिलोपेऽवश्यम्प्राप्ते अमन्त्रारंभाद्दमोपवादत्वेन त।
द्विषये सम्बुद्धिलोपानापत्तिः विषयभेदेप्युचितादेशस्य नुडपवादत्वमाशंकितं
तत्र मे भाष्य इति चेन्न प्रत्ययलोपविधायके प्रत्ययानुत्पत्तेरेवान्वाख्यानेना
पवादत्वस्यैवासम्भवात् ध्वनितं चेदं प्रत्ययलक्षणसूत्रे भाष्यकैयटयोः एव

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

ष्येउक्तत्वेनतपन्नात्तत्कौसम्प्रसारणेप्राप्ते: प्रतिपदोक्तयाकिंशब्दमुच्चार्य्यवि
हितविहितविधेरेवकौविधिमत्रातिनस्यानिवदित्यत्रग्रहणेनलिलोपस्यस्था।
निवत्त्वाच्च्युतेनकाम्यचुत्त्रोक्तविहितविशेषणपक्षमादितपेक्ष्ययोनेकत्व
भेद: वस्तुतोविभाषाश्वे: हायनतहाभ्यामितित्रप्रश्नोत्तरआगेतंत्रष्ववा
इत्यप्यामितिभाष्यत्रौकिकविग्रह वाक्यप्रश्नोहइतिप्रयोगादन्यत्रापित्वि
त्तेइकमितिपक्षेइतिचतरनुडु इतोत्सर्वनामस्थानेइत्यतस्सर्व नामस्थानेइ
तिवर्त्तते नाव आच्छीनद्योरित्यतोनुमनुवर्त्तते आदितिच तदाहऽऽदित्य(
धीतिविशेषविहितेनेतिप्रासुदासीवुडि वेत्पर्थ: नवाध्यतेइति उपजीव्यत्वा
दितिभाव: अमाचेति अम्लमुदाविनिविशेषविहितेनामेत्पर्थ: नुमउपजी
वकत्वेनविरोधाभावाच्चत:शाकतस्याप्राप्तेश्चेतिभाव: कश्चित्तुआमाचनुम

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

श्रा०श्री०

१५७

णामित्यनुवर्त्तते तच्चोदोविशेषणं तेनाणोऽन्त्यस्येति न तदाह अस्येत्यादि कृ
त्वउद्नहलतः शूष्मनापत्तेः वृद्धिविधावपि कृत्वग्रहणे जनेर्णौरित्याद्यसिद्धिः।
श्वोः शरडित्यत्रापि कृत्वकरणेऽक्ष्यशूरित्याद्यसिद्धिः अतद्भावितत्वे तस्या
सम्प्रसारणत्वाद्यल्ल इति दीर्घोप्राप्तेः सम्प्रसा आमि पूर्वे इत्यतः पूर्व इतीको
यणित्यतोऽचीति एकः पूर्वपरयोरिति चानुवर्त्तते तदाह सम्प्रसारणादच्चीत्या
दि कृदाधित्वमेत्येधतीत्यत्र विशेषणार्थः छन्दस्याविति छन्दसीत्यनुवर्त्त
मानेवहश्चेत्यनेनेति भावः लिनन्ताद्दिति: अनेन लोके विश्ववाहशा
ब्दस्य साधुत्वमात्रमुच्यते न त्वस्योदलिलोपस्यस्याप्निवृत्त्वात् अङ्गत्य
पसञ्ज्ञाक्षिप्तयेन वाहो विशेषणात् विनयहणं किपोप्युपलक्षेणाम् व(
च्यादिभ्योविहिते किती तिआव्योनस्याचः पराप्तिनित्यत्र कारप्यवृत्तत्वे च भा

४३

४२

२५७

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

स्यसन्नेति भाष्येत्स्वितम् तेन पुम्स्यामित्यादावपि न दीर्घप्राप्तिः अत एवास्य
स्वातावदणस्वाप्तव्द्वत्ताकारत्वादौ हृस्वत्वपं न समानाङ्ग्रहणन्नु भाष्ये प्रत्या
ख्यातं तथा च भाष्ये शाकहृष्यमित्यादौ हृस्वत्वपाभावाय समानाङ्ग्रहणं
कार्य्यं न कार्य्यम् सम्प्रसारणत्वाद्यणोयं सम्प्रसारणं सम्प्रसारणं पोः स्थाने ए
कथ्यादिरूपते वदिवेदं सम्प्रसारणं हनेइति धत्वं न प्राप्नोति वचनप्रामाण्या
त्तुसविष्यतीति न सम्प्रसारणाइति निषेधेपि वचनप्रामाण्यात् हृस्वत्वपित्तरं
न च पुउ अन् अतिति स्थितेन्तरङ्गत्वाद्दीर्घे हृस्वत्वं न स्यादिति वाच्यम् अ
न्तरङ्गपरिभाषाया अनित्यत्वेनेहाप्रवृत्तेः न चैवं तत्र सवर्णदीर्घेकृतं न स
म्प्रसारणाइति निषेधो न स्यादिति वाच्यम् अचः परस्मिन्निति स्थानिव
त्त्वादिति दिक् वाहऊठ् भस्येत्यधिकारः वसोः सम्प्रसारणमित्यतः सम्प्रसार

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

शे०प्र०

१५६

स्यापिधातुत्वादितिभावः नचधातोरुच्यमानंकार्य्यन्तत्प्रत्ययेभवतीतिपरिभा।
षयाकप्यमत्रघत्वादितित्प्रत्ययोधातुसंज्ञापदेनेनविहितः प्रत्ययपरतिवाच्यम् अस्
स्यपदान्तनिमित्तत्वेनप्रत्ययनिमित्तत्वाभावात् अतएवात्रशानितिचरितार्थ्य
मन्यथ्यामोनोधातोरित्यत्रापितत्प्रवृत्तौनत्वापत्त्यातदसंगतिः स्पष्टैववाङु
ह[illegible]०डुहेः प्रागेरन्येषामप्राप्तेरुभयत्रविभाषेयं इग्यणः यणः स्थानेइतिन
त्वेवमनुहितरामित्यादौलस्योत्तमैकवचनेशतितस्यसम्प्रसारणत्वाद्धलइति।
दीर्घापत्तिः नचयथासंख्यसम्बन्धाद्दोषः स्थलकस्तत्रेत्यकारोपदेशः किम
र्थेइत्यादिभाष्यविरोधादितिचेन्न प्रदेशेषुयणइगित्येववक्तिह्वे संज्ञाविधानसाम
र्थ्यनतज्ञावित्तपक्षाश्रयणान्नदोषः वाक्यसंज्ञेतिपक्षेभाष्येसम्प्रसारणस्येत्या
दौसम्प्रसारणज्ञानस्यसम्प्रसारणायहलोनयहणामित्युक्ततयाऽत्रपक्षेतज्ज्ञावित

१५६

केवाक्सतपा

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

योगो नास्तीति कृत्वा द्वितीयः प्रयोग उपा स्पते कोसावुपदेशो नामेति अनुबन्ध
प्रस्तावात् सानुबन्धके त्वस्ति न्यायस्यान्यत्रापि तुल्यत्वादिति बोध्यम् एकाचो०
झष् झषन्तस्येति वक्तुं युक्तम् भषूपदाशक्ति कल्पनेन लाघवात् निवृत्तमिति
धुग्भ्यामित्यादौ पदान्तत्वादेव सिद्धिरिति भावः सामर्थ्यादिति स्ध्वोर्ग्रहणस्य
ताल्वाद्यर्थत्वे तत्तदनुवृत्तौ फलाभाव इति भावः धातोः किम् तद्धात्वित्यादि न
उकुहेर्धत्वे धात्ववयवमेका जरूपं दुह् इति दुघिति च तत्राघो न झषन्तो नेत्यव
वशाद्घितितु नावयव इति कथम्भावोऽतआह व्यपदेशिवदिति विशिष्टो
पदेशमुख्यो व्यवहारः सोऽस्यास्तीति व्यपदेशी तेन तुल्यमित्यर्थः इदमाद्यन्त
वत्सूत्रे भाष्ये स्पष्टं एकाचः किं दामलिट् वशः किम् क्रोत्स्यति झषन्तस्य कि
म् दास्यति धुगिति सूत्रेऽधातोरिति निषेधेन कारकं प्रत्ययप्रधानभूतक्रियावाचक

गत्वसन्त
स्यति

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

दितुं धातोरवयवो वायोदादिरित्यर्थमुक्त्वा गर्द्दभपतेरप्रत्ययोग धर्वित्यादौ भवभा
वयोरत्र त्रेत्वावश्यकं वैयधिकरण्यमुक्त्वा दोग्धोति नु व्यपदेशिवद्भावात्सिद्धं भा मिति २
ष्यउक्तं तत्रोत्तरार्थं वैयधिकरण्यमावश्यकमिति बदता तस्येहानावश्यक
त्वं स्पष्टं सूचितं तेन च दादेरित्यस्योक्तार्थकत्वं सूचितं तमित्यन्यत्र विस्तरः मुनित्रयादिति
धूपेवोनोक्तं औपदेशिकप्रायोगिकयोरौपदेशिकस्य ग्रहणमिति परिभाष्या।
नु तत्र तत्रोपदेशग्रहणं कुर्वंस्तत्र विरोधेन नतरप्रमयोग्यत्वसन्तास्येत्यादि।
सूत्रस्य भाष्यविरोधेन चाप्रामाणिकी तत्र हि भाष्य इदमुक्तं इह हि व्याकरणे स
र्वेष्वेव सानुबन्धकग्रहणेषु रूपमाश्रीयते यत्रास्यैतद्रूपमिति रूपनिर्ग्रहश्च श।
ब्दस्य नान्तरेण लौकिकं प्रयोगं तस्मिंश्च लौकिके प्रयोगे सानुबन्धकानामप्र

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

त्ववद्दलक्षणकं व्याख्यानादित्यभिप्रेत्य फलितार्थमाहोपदेशेऽइति एतच्च प्रकृत
सूत्रे भाष्ये ध्वनितम् तत्र हि घत्वस्यासिद्धत्वाद्ढत्वमाप्नोतीत्याशङ्क्यापवाद
त्वेन समाधायाप्येवं वक्ष्यामि होढोऽदादेरिति ततो धातोरिति दादेरिति वर्त्ते
तेनेति निवर्त्तमित्युक्तं दुहेस्तु वा द्रुहेत्यनेन ढत्वस्यापि विधानाच्च न दोष इति तत्त
दाशापूः तत्र धातोरिति सूत्रे भाष्ये कृतं कृतदादेरित्यनुवृत्तेः फलान्तराभावेन
तदुपदेशवद्दादिलक्षणकं सामर्थ्यात् अर्थाधिकारानुरोधाच्च सर्वत्र निबध्नःत।
मर्थकेष्वेवम् अत एव नामधातुविषये दामलिडित्यादौ हुत्वघत्वाभावो सिद्धः ए।
कञ्चतदेकवाक्यतयापवादत्वपक्षेपि दादिपदस्योपदेशकालिकदादित्ववल्ल
क्षकतोचिता तदनन्तरं दादेरिति वर्त्तते इति भाष्यस्याशयमजानानतो घोदा
देरित्युच्यते कथमधोगितिशङ्कायामेकाच इति सूत्रार्थमपि न जानाति।

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

त्वात् किञ्च तस्याश्रपि सएवाश्रयः अतएव सन्निपातपरिभाषादोषनिरूपणा
वसरेवर्णाश्रयः प्रत्ययोवर्णविचालस्यानिमित्तंस्यादित्युक्तं नचवर्णप्रत्ययः
सन्निपातलक्षणः अङ्गसंज्ञातदुपनिमित्तस्यादित्यपि भाष्यविरोधइति। किं
च्चम् तस्यैकदेशयुक्तित्वात् अन्यथाग्रावइत्यादावपि सालोपनिमित्तं नस्या।
दित्यन्यत्र निरूपितम् ग्रामणिःकुलं ग्रामणिकुलमित्यादौ पूर्वोत्तरपदनिमि
त्तेऽङ्कस्त्वबहिरङ्गपरिभाषयापापिसिध्यतीत्याशयेन ह्रस्वे जनताइति तत्र चेऽङ्कस्त्वस्य
पितीत्यादौ तदुपन्यासएकदेशिनइति न तद्विरोधइत्यलम्॥ इत्यजन्तान
पुंसकलिङ्गाः ॥३॥ अथ हलन्ताः हो ढः हलोझलीत्यतो झलीति
पदस्यस्कोरित्यतो न्तइत्यनुवर्त्तते झलि परे पूर्वस्य पदान्तेविद्यमानस्य हस्य।
त्यचस्त्वननविहितः धुङित्याद्यसिद्धेः दादेर्धा० दादियहलामोपदेशेकदादि

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

यस्यतेइति नप्रधानसङ्ख्येमम् आस्यचएव तु नास्त्येव एओ।ङिः त्यादौ दीर्घनिर्देशा
दितिस्पष्टमेवाख्ये प्रतीत्यामिति नचताप्ये हलीति विषयसप्तमीतिजागेवात्वे नि
र्दिष्टपरिभाषाबाधेमानाभावात् आत्वेहृते तुडनापत्त्या हलादिविषयाभावे
न पूर्वमात्वाप्रवृत्तेश्च किंचित्तु उपेनिमित्तस्य सन्निपातस्य दीर्घत्वविनाशकत्वा व
श्यकत्वेन तद्विषयेसन्निपातपरिभाषाया विषयएव न नामीति दीर्घस्तु सुपि
चेति दीर्घनित्यत्वाद्बाधतेइति माधवाद्यमाहुः ग्रामणिकुलमित्यादौ नपुं
सकह्रस्वत्वे ह्रस्वस्य पितिकृतीतितुगन समुदितप्रातिपदिकापेक्षह्रस्वत्वस्य बहिरङ्ग
त्वेन वर्णमात्राश्रयेनान्तरङ्गं तु किं असिद्धत्वात् एतु पलतु को रतिद्धइति बच
नान्नलोपइतिसूत्रे कृतितुगग्रहणाद्ह्रस्वस्य पितिकृतीतिसूत्रेनान्तरङ्गपरिभाषया।
अप्रवृत्तिम्वदन्ति तेषामुपजीव्यविरोधान्नतुक् अनान्त्वमुपजीव्यह्रस्व
प्रवृत्तेः नचैवंसन्निपातपरिभाषाप्रवृत्त्या तस्या अप्युपजीव्यविरोधमूलक

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

क्रोष्टुनेऽस्त्यस्य वभाव्ये उदाहरणात्ततीयादिष्वचीत्यत द्विषप्रकरवान्यथात्र्यमो
पाख्यितसर्बनामस्थानोदाहरणात्मागैर्वीनानापत्तिरिति चेन्न उदाहरणस्य
संकोचकत्वे मानाभावात् तदुक्तं नचोदाहरणमादर्तणीयमिति उदाहृतानि
रिक्तोदाहरणाभावइत्येवं परतयानादरणीयमिति तद्व्यर्थ इत्याहुः तुल्येति अत्र
शोभनत्तलवनकर्तृत्वं प्रवृत्तिनिमित्तं उंवत्वेकृत्वाभावेनाधित्वान्नाभावोन।
उमभावाच्चयणप्रधातइति अनङ् ननुमतेतिनिषेधात् धात्वादिकर्तृत्वं चास्य
कम्प्रवृत्तिनिमित्तम् ह्यधातरिति कृत्वस्यगुणाइतिगुणः एचइकः आदेशाइ।
ति कर्म्मणिघञ् कृत्वे पदेनकर्म्मधारयो निर्द्धारणेसप्तमी लोकेत्र मेकवचनं
तदादिष्वपत्यादि मध्येइत्यपिपाठः तद्योगेबष्ठाएवौचित्यात् एचोरुब
नागेऽवर्णसद्दृशा उत्तरत्तुइवर्णो वर्णसदृशास्तत्रोनयान्तारहत्वाभावा
त्पर्व्वांयेणाबर्णादेः प्राप्नावर्णाभावायेदलदाह इगेवेति यथाप्राप्तमेवानि

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

त्वादेरेव तच्च गृह्यमाणस्यैव विशेषणं तेनातिदध्नाब्राह्मणेनेत्यादि सिद्धम् सुधि
येति श्रोभनस्थानवत्त्वरूपैकप्रवृत्तिनिमित्तत्वात्सुम्बत् प्रधीशब्दे प्रकृष्टस्थान
वत्त्वमेकन्नात् माध्विति मकरन्दमधुमाक्षिकवाचिनः पुंनपुंसकयोस्तत्वात्तु
म्बत्वं मद्वीकाविकारवाचिनो नित्यनपुंसकत्वात्तु न तच्च माद्वीकं मधु न हुकोरि
स्पमरेतेनोक्तः माध्वेमधोत्नस्तारत्वस्पलिङ्ग ध्वत्पयोदाहरणत्वंतु माध्वीर्नो
भवन्तु न इति लिङ्गः त्रिवृत्तीवाचिनपुंसकमधुशब्दामित्रायतेनोति दिक् त्ववैति
मांसपत्रं नांपदादिसूपसंख्यानमिति वार्त्तिकेनेति भावः सर्वविप्रतिषे
धेनेति न चानित्यत्वादेवनुमसिद्धः किं सर्वविप्रतिषेधेनेति वाच्यम् तदन्तो नु
मिकृते चिरङ्गाधिकारे तदन्तविधेः तत्वेन पदाङ्गमात्रेति न्यायेन नुमविशेष
स्पतदङ्गलेनग्रहणात् तत्र षष्ठीनिर्देशाभावान्निर्दिश्यमानस्यैत्यनुमोऽव्यवधा
नमित्यैत्याभावेन तज्जन्वत्वशास्त्रेः तत्कृतिन्यापानलुपुवस्त्सुअत्वम् तत्र पुंस्त्व

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

त्रविस्तरः अस्थिदधि नकारादकार उच्चारणार्थः अत एव उदात्तस्योच्चारणेन सिद्धा
नुदात्तग्रहणं असति प्रयत्ने उदात्तादि प्राप्ते ऽनुपात्तो गुणो ऽविवक्षित इति ज्ञापनार्थ
म् त्रिचतुरोरिति सूत्रे तिसृ च तस्मिन्त्यत्र छन्दसि प्रयुक्ते नोदात्ते कर्तव्ये अनुदात्तनि
पातनं नामान्यादृशे ऽत्र प्रयोगे प्राप्ते अन्यादृशप्रयोगकरणं यथादेशे पृहन्यनुरू
पेणोदात्तेनोच्चारणीये अनुदात्तोच्चारणं विवक्षार्थं तदुक्तमसति प्रयत्ने इति प
रमास्थिशब्दादावनोदात्तगुणस्यापि स्थानित्वेनात्र तद्विवक्षायां नमाननमिति
भाष्ये स्पष्टम् उदात्तत्वफलं तदभ्यासादावस्थ्नोये उदात्तनिवृत्तिस्वरेणाविभक्तनुदा
त्तत्वं दधनीत्यादौ श्रवणं च तापनफलं तु तत्र तज्जन्तानामभिन्नत्वस्वकान्ता नोऽ
ऽप्रानेत्यनेन तत्त्वतकोनाः सिद्धिरिति दिक् तदन्तोति आङ्गत्वादिति भावः।
अत्रापि नपुंसकस्येति सम्बध्यते तेन धातौ त्र्याद्यग महनेति किप्त्यये दाधिने

त्निवक्षार्थं ४
निपातनं ४

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

नइदं माधवम् हे वारे हे वारीति अत एवेकोचीति सूत्रस्थमिह किंचिदत्रपोइति।
एङ्ह्रस्वादिति सूत्रस्थं हे त्रपु इति च भाष्यं संगच्छते वध्योत्वेति वध्वादीनां क।
मेण हलौ क्रौष्टा हरये इत्यवकाशः नुमो वारिणीइति तृतीयादिषु भाषितः पु
मान्येन शब्देने त्यर्थः पीलुशब्देति प्रसङ्ग त्वस्माज्ज्ञापितः पुमान्यस्मिन् प्रव
त्तिनिमित्त ऐक्ये इति बहुव्रीहिः भूषणा क्रियपात्वकाले तथ्यान्ति महाष्ट्र श्वेत
वेन समानानुपूर्वीकः समानार्थ श्चगम्यते अत्यासत्तेः ततोऽर्थमाह चूत
तफलितमाह प्रवृत्तिनिमित्तैक्ये इति इकोचीति नपुंसकस्येति चानुवर्तेते तेच
तत्रषष्ठ्यान्तो ज्ञाप्यात्म्यमानो इक इति किम् श्रीपेण्ण तदो किमनादिनी अ
येच रूत्वनुमोरभावा [illegible] तिदेशः क्लीवत्वविशिष्टार्थवाचकस्य पुंविशिष्टार्थ
वाचकरूपातिदेशो क्लीवत्वरूपार्थवृत्तेस्तस्य पुंवद्धावे सर्वकार्याप्रवृत्तेरित्यन्य

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

तिभावः मासश्छन्दसीति मासस्याकारः स्याद्वा दौ प्रत्यये छन्दसीत्यर्थः माङ्निः
शारङ्ग्डेवैन्नात्वे इत्युदाहरणम् क्लीबवदर्थे वर्त्तमानस्याजन्तस्येत्येव सामर्थ्या
त्प्रातिपदिकलाभे प्रातिपदिकस्येत्येतत्प्रधानस्येत्यर्थकं तेन काण्डे इत्यादौ
ऽजन्तत्वभावेन प्रातिपदिकेपि न ह्रस्वः विभक्त्यर्थस्य संसर्गत्वेपि प्रकृत्यर्थापे
क्षया प्राधान्यमस्त्येव प्रथमा या अपि अन्याभिहितः शक्तिरर्थ इति तत्रापि त
त्संसर्गबोध इति तस्याः प्राधान्यम् काण्डे तिष्ठेत्यादावाख्यातार्थकर्तुः त५
कर्त्तृक्रियाभावेन क्रियायामन्वये तदभिन्नाप्रथमार्थस्यापि तेन सम्बन्धेना
न्वयात्तस्य प्राधान्यम् स्पष्टं चेदं भाष्ये ज्ञानवदिति दीर्घान्तत्वप्रयुक्तो नक
ल्पितविशेष इति भावः श्रीपालीत्यादावेकान्तुत्तरपदे ति णत्वमभवत्येवेति बोध्य
म् इकोचि सुपीति वक्तव्ये विभक्ताविति चिन्त्यप्रयोजनं विभक्तौ किं मधुन

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

कृतमदित्येव परत्वादिति नुमपेक्षयेति शेषः शब्दान्तरस्याप्राप्य कृतलक्षणाजन्तात्स
लभेदाच्च नुमप्यनित्य इति भावः केचित्तु शिभावात्परत्वाज्जश्शसि ततः शौ कृतनु
त्वान्नुमित्यर्थमाहुः तत्र पक्षत्रयं तन्निर्देशाद् उक्तम् सान्तमहतः सान्तेति
लुप्तषष्ठीकम् पञ्चकपदं संयोगस्येत्यनेन सामानाधिकरण्यं नोपधायाः स
र्वनामस्थाने चासम्बुद्धावित्यनुवर्त्तते तदाह सान्तसंयोगस्येत्यादि उपधाग्रहणं च
दृष्टत्वमात्रोपलक्षणं प्रतिभाविकार्यस्येहासम्भवात् सर्वनामस्थान इति च
सान्तसंयोगविशेषणम् अतएव हंसमिति दीर्घासत्यादौ न दोषः यद्यानन्त्य
विकारेन्त्यसदेशस्येति न दोषः मांस्पचन्या इति मांसस्य पचनीत्यर्थः मांस
स्यपचियुड्घञोरित्यव्ययं तत् सिद्धार्थानुवाद एव शास्त्रत्वेन च सादृशरूपं न लु
मतेत्यस्य च नित्यत्वमित्यभिमानः वक्ताविति भाष्यस्वरस्य चानुवर्त्ताव

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

विधानमाश्रयितव्यम् तेन परमकतरादित्युक्तम् नन्वेतस्य यदि डतराद्यर्थे गतं स
इः स्वाभिधायिन इत्यर्थः स्यात्तदा पञ्चम्यन्तात्तादृशार्थे प्रवृत्तौ स्यात्सम्भवः यदि षष्ठ्यर्थे
पञ्चमी तदा विरुद्धविभक्तित्वादिति भाष्यासङ्गतिर्विधानस्य सर्वथाऽनाश्रयणे।
नार्थद्वारकन्विधानमिति मन्त्र्यासङ्गतिश्च नचैतदर्थमुपसर्जनप्रतिषेधा
रम्भो व्यर्थः स्यादिति वाच्यं तत्प्रत्याख्यानायैवैतद्भाष्यप्रवृत्तेः परमकतराद्
व्यावृत्तयेऽवश्याश्रयणीयविहितविशेषणेनैव वार्तिकतरादिव्यावृत्तौ सत्यां व्यर्थो।
इति तदाशयः त्यदादीनाम् इत्यत्र षष्ठ्यन्तत्वात्त्यदादीनामित्यर्थद्वारकन्विभ
क्तिविशेषणमाश्रित्य दधीत्यादावङ्गः तथा न तद्विशेषणं व्याख्यानादित्यपि तत्रैव
भाष्ये स्पष्टमित्याहुः डित्वफलमाह टेः इति विंशतेरित्यतो डितीति वर्त्तते भस्येति
चाधिकृतम् पञ्चमस इति डतोमुडित्त्वाभाववदिति भावः अन्यतमस्येति डतरा
दिष्वपाठादिति भावः एकतरमिति एकाच्च प्राचामिति डतरच् एकतमस्यत्वे

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

स्पभाधिकारोणासिद्धे: नरूरा॰ शासत्रसुवेवव्याख्यानात् नपुंसकस्य इदितो नु
मिति सर्वनामस्थानइतिचानुवर्त्तते अङ्गस्येतिच तत्कृतेम् तत्रोसल्लान्त्यावि
शेष्यते नपुंसकस्येतिगृह्यमाणस्याभावादङ्गस्येव विशेषणम् अस्थिदधी।
त्यादेनुगृह्यमाणस्येवप्रकरणात् कृतेर्बलवत्त्वात् अतएव चतुरोरित्यत्र
स्त्रियामिति [illegible] तयोरेव विशेषणमित्याकर॰ उपधादीर्घइति सर्वनामस्थानेचा
सम्बुद्धावित्यनेनेतिभाव: शेषमिति कर्म्मणि घञ् तनवा: पुंसीति त्रायो बाद:
अङ्गु उदरेतिपाठ: दस्य डुत्वेंडस्य संयोगान्तलोपश्चादेशाच्चस्रूपभङ्ग: मिपानत्व
तइतिकैयट: पञ्चम्यइति अधिकव्यवच्छेदाय पाल्पसर्बाघन्तर्गण [illegible] त्वात्
परेतुडतरादिभ्यइति विरुद्धविभक्तिपञ्चम्यन्तत्वादङ्गस्यत्यनेनान्वयानर्हमि
तिडतरादिभ्योविहितयो: स्वमोरङ्गसञ्ज्ञानिमित्तयोरित्यर्थइतिभाष्यसर्वादि
सत्रेव्यपष्टम् एवंचपरमेकतरंकुलमित्यादौनादड् पञ्चकेपटेनार्थद्वारकं।

च४

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

त्व०रो०

१७९

स्वरसः इत्यजन्ताः स्त्रीलिङ्गाः अतोऽम् अत इत्येतदधिकृतस्याङ्गस्य विशेष
णं त्वमोर्नपुंसकादिति चानुवर्त्तते अम् लुग्बाधको येन नाप्राप्त इति न्यायात्
अमिति छेदो न तु मिति सानमित्यादावपि चेति दीर्घापत्तेः सन्निपातपरिभाषया
दीर्घवारणेऽपि तु हेस्रानेत्यादौ सम्बुद्धिलोपस्यानापत्तिः न निमित्तस्य प्रकृतिप्रत्यय
सन्निपातस्य प्रत्ययलोपेन विनाशात् अत एवेङ्क्स्वादिति सूत्रे स्राने त्यादौ
मलोपाय कृतत्वादित्यादौ लोपाभावाय चोङ्गाद्धोपश्यधिकरणान्त्वपहल्लुपदानुव

मू०३ति५

त्ताय आश्रितो भाष्येण तु मिति छेदउक्त इत्यलं भाष्यविरुद्धकल्पनयेति दिक्
जसः शी औङ आपर इत्याम्योम्शी औङ इति चानुवर्त्तते तदाह क्लीबादित्या
दि यस्येति च इयाद्यं पंतस्येत्यर्थः आख्यानात् यस्येत्यधिकारश्चेन नस्ता
द्धितइत्यतस्ताद्धितोऽनुकृष्यते तदाह भस्येति गार्ग्यस्य इप्यम् औङः श्यामिति इत(
एवनिर्देशाद त्यपनित्यस्त्रीत्वबोध्यम् औङ इति स्वरूपकथनं सर्वे इत्य(

किं१ १७९

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

से इति आरम्भेति प्रातिपदिकान्तेत्यनेन विकल्पेन णत्वे सिद्धे इत्यर्थः पुनरिति
णग्रहणेऽनुवर्त्तमाने इत्यर्थः वर्णमिति हन्करेति वर्णमित्यर्थः भेकजातावि
ति खोलीगन्तुपदी भेकीवर्षाभ्वी कमठी डुलिरित्यमरादस्य बाह्वादित्वेन वा ङी
षिति भावः अन्ये त्वस्य गौरादिपाठान्नित्यमेव ङीष् भेकीर्भिन्नेनापांस्त्रीति।
पादवल्प्युक्तः पुनः स्त्रियां त्वमी आहुर्दुहितरमिति नेवन्नित्यग्रन्तत्वे स्युपपत्ते
रित्याहुः गौरादित्वादिकल्पने मानाभावात् अमरे वर्षाभ्वः कमठी डुलिरित्येव
पाठ इति सुबोधिनीकार इति माधवसदनुसारेण मूलस्योध्यम् टापूङीपो नस्त
इति स्त्रियां पत्र्याप्नोति तन्नेति व्याख्यानादिति भावः स्वस्रादिषु मातृशब्दस्य न
नन्द्रादिसाहचर्यात् प्रसिद्धत्वाच्च सम्बन्धिकजननीवाचकस्यैव ग्रहणं सन्निपा
तपरिभाषयैवति स्तच तस्याङीव भावे सिद्धे तदनित्यत्वज्ञापनार्थं तयोर्ग्रहण
मिति केचित् स्वस्रादिषु तिस्रचतस्रोः पाठो नार्थ इति केचिन्मन्तस्तत्त्वस्य भाष्य

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

ल० प्र०

१४८

नदीत्वादितिभावः इतिभिन्नाहेत्विति ईदृशपदघटितविग्रहके स्त्रीलिङ्गः बहु
व्रीहौ कर्म्मधारये चेत्यर्थः तत्रबहुव्रीहाववयव स्यनेयङितिनिषेधः ङितिनु
समुदायस्यविकल्पइतिबोध्यम् स्त्रियांच अत्रामसुधौसर्वनामस्थानइतिन
सम्बध्यते आरम्भसामर्थ्यात् अतोनेभ्यइति तदन्तशब्दानां बहुत्वाद्बहुवचनं
प्रातिपदिकविशेषणत्वात्तदन्तविधिः स्त्रियामितिचाधिकारः कान्तिहेतुभ्रुइ
ति लवणेनसीतापहारेत्तरं रामविलापेएवंविधिनात्वयाहापितत्पान्तिः ल
हेतुभ्रुकान्ति इत्येवम्बहुविलापेत्यर्थः नेयङित्यनेनावयवस्यसमुदायस्यं।
चनदीत्वनिषेधात्प्रश्नः प्रमादइति विरहपीडितत्वेनानवधानलक्षणोत्रप्र
मादः सचविरहपोषकत्वात्काव्यगुणः एकाग्रुत्तरः एकोऽच्चुयस्मिन् तादृशमु
त्तरपदंयस्येतितत्त्वे बहुव्रीहिगर्भोबहुव्रीहिः उत्तरपदमित्यनेनास्यबोधस्यस
मासपदघटितत्वाबैकदेशत्वानुमानात्समासोविशिष्यइत्याह तस्मिन्समा

१४८

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

दुत्तरपदके एवतत्प्रवृत्तेः धीशब्दस्येयङ्‌स्थानत्वेन प्राप्तं नदीत्वनिषेधात् ग
तिपूर्वकत्वाद्यप्रापिमूलमः अध्येइति चिन्त्यमेतत् क्रियाशब्दत्वेननित्यस्त्री
त्वाभावादितिके पटस्तु चिन्त्यएवेतिदिक् लक्ष्मीवदिति स्त्रीयामितिशेषः शुद्ध
रूपमिति उक्तविग्रहे नित्यस्त्रीत्वाभावात्पुंसीवस्त्रियामप्यनदीत्वादितिभावः शुद्ध
धीरितिविग्रहे इति ईदृशपदघटितविग्रहे इत्यर्थः तेनकर्मधारये बहुव्रीहौ च स
र्वलिङ्गःपिमतद्रूपेपिलक्ष्मीवत् प्रथमलिङ्गग्रहणंचेत्यवयव धीशब्दस्यनदी।
त्वात् नेयङितिनिषेधस्यानकरीत्याप्राप्त्यभावादितिभावः विश्रीव इति लक्ष्मीश
ब्दापेक्षयेत्यर्थः श्रीवदिति स्त्रियामितिशेषः विश्रीवस्यापीयङ्‌स्थानत्वेन।
ङिदामोविकल्पस्यान्यत्रनिषेधस्यचप्राप्तेरितिभावः पुंसित्वीदृशेबहुव्रीहावपि
ननदीत्वंनेयङित्यवयवस्यनिषेधात् समुदायस्याप्राप्तेः श्वासु [illegible] वदिति
सुष्टुध्यायतीतिविग्रहे इतिशेषः तस्यनित्यस्त्रीत्वाभावेनपुंसीवस्त्रियामप्यन

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

ङः स्येह्रस्वौ भवत इति स्त्रियै इति ङिति ह्रस्वश्चेति विकल्पः वाति आमीति छेदः प्र
धीशब्दस्येति प्रकृष्टं ध्यायतीत्यर्थे कस्येत्यर्थः वृत्तिकारादीनामिति अयं भावः
भाष्ये आध्यै प्रध्यै इत्यादावियङ्स्थानत्वान्निषेधमाशङ्क्य नदीकार्यं विध
येगइस्तु क्रीत्या समाहितं तत्र न बहुव्रीहिः कवापत्तेः किन्तु प्रकृष्टं ध्यायतीत्यर्थ
र्थे कं तत् तत्र कैयटोक्तं नित्यस्त्रीत्वाभावेन नदीत्वाप्राप्त्या भाष्यासङ्गतिरतः स्त्री
विषयावेवयौ यूनित्यमित्यत्र भाष्ये [illegible] एवकारो भिन्नक्रमः नित्यमेव स्त्रीविष
यावित्यर्थः नित्यमेवेत्यस्य पदान्तरमन्तरेणापीत्यर्थः खलपूकटप्रूग्रामणीनां।
क्रियाशब्दत्वात् पुंसि मुख्यावृत्तिः पुंसः खल्वयमुचितो धर्मः शाक्तत्वाद्धपरा हि
तत्वाच्च अतस्तेषां न पदान्तरमन्तरेणास्त्रीवृत्तित्वम् ध्यानादित्व स्त्रीपुंससाधा
रण[illegible]मिति अत्राहुश्चिर्वीनन्तु सूत्रभाष्या [illegible] प्रक्षौरेरीहरा नित्यस्त्रीत्वालाभः
भाष्योदाहरणे बहुव्रीहिरेव· कर्तृन· स्वकारसाहचर्येण यस्य वृत्तेः प्राग्नदीत्वं त

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

षेधः किं नेत्यत आह दीर्घस्यापवादमिति तत्र ह्रस्वपदाभावादिति भावः अयमन्त्येप।
नामिति श्रीः श्रियावित्यादिना बाधित्वान्नेव कर्मणो णिकप्रदीर्घो अङ्गनात्वान्नलु
लोपः नेयङुवङ्स्थानाविति उपादानस्य प्रयोजनं स्थानस्याभावात्सुडन्ताः इयङुवङ्
पःस्थानं स्थितिर्ययोरिति बहुव्रीहिः साचेबाधकाविषय एव। तेन प्रकृष्टाधीः
प्रधीः प्रध्ये इत्यादौ न निषेधः साचोपलक्षणमप्याख्यानात् तेन हे श्रीरित्यादौ
निषेधासिद्धिः श्रियावित्यादौ तत्स्थितिसत्त्वात् यत्र नदीकार्यप्रयोगे वा धका
बाधितं पश्चात्स्थितिः क्वचित् दृष्टो तस्य तदवयवस्य च निषेध इति फलितमतए
व प्रकृष्टाधीर्यस्या वस्यवाप्रधीरित्यत्रावयवधीशब्दस्य नदीत्वमभावत्येव तदु
क्तम्भाष्ये अवयवस्त्रीविषयत्वात्सिद्धमिति च दियङुवङ्स्थान प्रतिषेधे य
णस्थानयोरपि ग्वोः प्रतिषेधः प्राप्नोति अवयवस्य यङुवङ्स्थानत्वात् आ
ध्यै प्रध्यै सिद्धं त्वङ् स्वयग्रहणात् यस्याङ् स्यापु वो भवतस्तस्य देयग्रहणं नचैतस्या

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

तुतत्परिभाषादोषेष्वपाठाच्च सखीति सख्युरशिश्वीति ङीष् यस्येति चेतीकारलोपः
लक्ष्मीरिति लक्षेरीकारादिति ङीषि लक्ष्मीत्यपि [illegible] त्यापयतेर्ण्यन्तात् क्रशेरोणित इति स्त्री
स्त्यायतेर्ड्रट् टिलोपयलोपौ टित्वात् ङीप् इयङिति स्त्रीशब्दस्यैकारान्तत्वादियङ्वा
नुवर्त्तत इति भावः गुणेनेति जसि चेति गुणः आङो ना अच्च घेरित्यत्र नद्या पद
त्यपेतेरित्यर्थः बाध्यत इति स्त्रीशब्दस्य यङित्य[illegible]नेनान्वयः शुभ्रिकोचीति पूर्वे
का[illegible]रिकौकै र्बाधे सति फलितमादाह ओस्याविति अजादौ यइ यादेश्च विहितः
स उपसर्जने पुंसि विद्यमानस्याप्रियाः स्त्रीशब्दस्यो सादिश्च चतुर्थ्येव नत्वन्यत्र गु
णादिभिर्बाधादिति भावः प्रन्य[illegible]ज्ञावादिति ततो पादिषु भाषितपुंस्कमित्यनेनेति
भावः ननु कस्यचवाक्येप्यस्त्रीत्वस्य सम्बन्धेन स्त्रीशब्दावयवभिन्नाङ्कस्यचेवर्णेना
दित्यर्थेन कथमनन्तप्राप्तिरत आहास्त्रीति तत्रबीजमाह तत्सम्बन्धस्यैवेति अलन्य
प्रतिषेधस्तु न वाक्यभेदापत्तेः नाभ्यि पङ्वङ्स्यानाविति तनेनापिकस्यचस्यप्रति

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

वांपवादत्वादित्युक्तं त्रिचतुरोर्विशेषणादिति स्त्रीनिर्दिष्टसङ्ख्यायां वर्त्तमानयोरित्य
र्थ इति भावः नेहेति त्रिशब्दस्य पुंनपुंसकवृत्तित्वेपि समुदायस्य स्त्रियां वृत्तेरङ्गु।
विशेषणत्वे आदेशः स्यादिति भावः त्र्यामिति त्विति तत्राम् षष्ठी बहुवचनमेवाप्यो(धि)
कातादतो नङ् रमिन्नयादेशा इति बोध्यम् प्रियतिसेति अङ्गु विशेषणत्वेनाव्याप्तिः
स्यादिति भावः प्रियाजस् विजसिति स्थिते न्तरङ्गानपीति न्यायेन विभक्तिलुकि पु
नः सुपि तदन्तविधिना निर्दिश्यमानपरिभाषया त्रिशब्दस्यादेशः ततो न घतस्रश्चे।
तिकृन्नसमासायाल्लौकिकवाक्ये स्वकारान्तोत्तरपदत्वाभावात् चतुर्ष्वानित्य
नङ् प्रियतिस्रणी इत्यादि अचिरनुमः परत्वाच्चित्रादेशो पुनः प्रसङ्ग विज्ञानेन नव
मनिति त्विति ज्ञापकेन सामान्यतः आगमविषये रादेशो न जिज्ञाप्यते अत एवात्र
रेति सूत्रे चेमो भाष्ये प्रयोगो ऽधरत्वे इति पवहिरङ्गात्सिद्धत्वं तु न बालयोरिति निर्देशा
नानित्यत्वान्न प्रवर्त्तते विभक्ताविति प्रियो रत्नाकाविति तत्र भाष्ये पाठात् आप्तसूत्रे

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

त्रितिवर्त्तते तत्फलंत्रिभार्व्वः तृतीयान्ते नसमासः भार्व्वीभरणीयः अचिरकालो
न्यपरिभाषयैव सिद्धेरूत इति अनुवर्त्तमानतिसृचतसृ इत्यस्य षष्ठ्यन्तत्वकल्पनापा
न्यथा त्रिचतुरोरित्यस्यैवानुवृत्त्यापत्तौ रादेशो न तिसृचतसृभ्यो र्धापाप्नोतीति दिक्
नुमचिरेति अत्राचिरांशेन तिस्रिति निषेधो मूलम् एतेन स्त्रीवद्रूपार्थ्यविशेष
विभक्तिसंज्ञानिमित्ततिस्राद्यपेक्षयानुडन्तादेः इत्यपास्तम् अतो निषेधावेवा
र्थसंज्ञाकृतं वहिरङ्गत्वानाश्रयणात् अन्यथा निरत्ययविशेषापेक्षत्वेपि स
ज्ञार्थ्यविशेषानपेक्षत्वेनान्तरङ्गत्वात्पादेशो तदनङ्गुतिः स्यैव वस्तुतः स्व
रूपे लोपादाने न वहिरङ्गत्वं किन्तु केनचिद्विशेषा येदानेचित संज्ञार्थ्यविशेषा
[illegible] धर्म्मे लोपादान एवेति विशेषापेक्षस्य वहिरङ्गत्वमेवं नेति च हृदयधा
तौ निरूपयिष्यामः तृज्वत्क्रोष्टुभाष्ये नन्वति त्रितिस्नापकाद्यादेशोऽनुड्विषयेन
पूर्वविप्रतिषेधेन नुनसिध्यति अपवादविषये विप्रतिषेधाप्रवृत्तेः रादेशस्यत

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

त्वकाले तत्तल्लिङ्गोपजननेपि स्त्रीपदादिबोध्यत्वदशायां तत्सत्त्वेमाना[illegible]भावा
त् प्रकृते तु ब्राह्मणायेत्यादि विशेष्यदर्शनेन तत्तत्सत्त्वानुमानात् स्पष्टञ्चेदम्
भाष्यकैयटयोरेवं श्रीशब्दात्क्वानिलुप्यपि ब्राह्मणायेत्यादौ विकल्पापत्तिः प्रु
क्तवज्जावेन लिङ्गत्वामङ्गस्य वर्जनात् अत्र स्त्वे नित्यस्त्रीत्वाभिनिवेशाच्चेतिचेन्न तत्त्वे
भिधाने इष्टापत्तेः भाष्यदृश्यमाने स्त्रिये ब्राह्मणायेत्यादितुक्तपजन्नात्तद्विपिबो-
ध्यम् विपरीतं नित्यस्त्रीत्वनिवेशपबादिनोल्लुवन्त स्त्रिये ब्राह्मणायेत्यादौ तु तद
नापत्तिर्दोष इत्याहुः वृक्षिमात्रे यद्यपि हृ इति दीर्घपरं तथापि विभक्तिविपरिणा
मेन ह्रोर्के स्त्याविल्पन्चयो बोध्यः एतत्सर्वं स्वामीत्यत्रापि बोध्य इन्दुधामोद्वृत्तघेरि
ति सूत्रे योगविभागेन व्याचष्टे इडुवां अनदीसज्ञकेभ्य अच्चघेरेरित्याभ्यो बा-
धात् ङेराम्भिति सूत्रान्नदीग्रहणानुवर्त्तेश्चाह नदीसज्ञकाभ्याम्भिति मत्याम्भिति
सान्निपातपरिभाषाया अनित्यत्वाद्यत्र त्रिचतुरो अष्टनआ इत्यतो विभक्ता

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

ता०प्र०

२११

त्वाच्च अत एव वातिप्रियेब्राह्मणाये त्यत्र नेन निषेधादवयवनदीत्वमगृह्यकमपि
नदीकार्य्यं न । ननु यथा खट्वकुमार्य्यै ब्राह्मणायेत्यादौ गुणवत्त्वात्त्रिलिङ्गः त्वेपि तत्र प्रथम
लिङ्गः प्रकरणान्नित्यनदीत्वं भवतीति भाष्येउक्तम् तद्वा ब्राह्मणाय परस्पेत्यादौ गु
णवचनत्वेन त्वलिङ्गः प्रयुक्तकार्य्याभावस्याप्यतिदेशात्वान्नानित्वं स्पष्टमेवेदं [illegible] न
स्त्रीलक्षणस्य इति सूत्रे भाष्ये कैयटयोः यद्वातिदेशेन प्रकृतिलिङ्गप्रयुक्तकार्य्यातिदेशो
न तद्धितलक्षणकार्य्यप्रवृत्तिः स्पष्टं चेदं स्त्रियामिति सूत्रे भाष्ये कुक्कटवत्स्वादित्र त्याख्या

स्त्र्याश्रय २

ने चिपचपादारादिग्रामेः पुंस्त्वेन स्त्रीरूपार्थस्याभानं तथा प्रकृतेस्त्रीत्वेन पुंसो मान
मिति नत्वम् पुंस्त्वे बाच्ये न त्वमित्यर्थात् न चैवं खट्वकुमार्य्यै इत्यत्रापि गुणवचनत्वे
न नित्यस्त्रीत्वात् तत्रैव सिद्धमिति बाच्यम् स्त्र्याख्यावित्यस्य स्त्रीत्वाविशिष्टमेव
पदार्थाहेत्यर्थात् न चापं तथा स्त्रीत्वेन रूपेण बस्तुतः पुंस्त्वाविशिष्टस्याभिधानात्
पदपिपदार्थमात्रे स्त्रीपलिङ्गः त्वमस्ति तथापि व्यक्तिबस्तुपदार्थादिबोध्य

२११

ष्यभावात् अवयवस्यआभावयित स्यानेन विकल्पाभावात् डिदाक्षिप्तस्या
ङ्गस्यैवानेन विकल्पात् एतच्च प्रवृत्तौ स्त्रीवचनाविल्पनेन सूचितम् • अतए
वात्र वाक्यद्वयेपि विधिविकल्पएवदर्शितः एवञ्च नियमो नाश्रीयत इति कै
यटो वाक्यद्वयपर एवोचितः उपक्रमे निषेधपरतया व्याख्यानन्तु स्त्र्याख्यावि
त्यस्य नित्यस्त्रीत्वार्थकत्वमनानात एकदेशिनी पुरुतिकृत्स्वयोर्ग्रहणमिति पक्षो
पपादनेउक्तमिति तन्नादर्तणीयम् यत्तु दीर्घवाक्ये स्त्र्याख्यावितीद्वृतो स्याद
न्तस्य वा विशेषणं पुनरङ्गं न तदन्तविधिः अङ्गस्य च केवलस्त्रीत्वन्विशेषण
मेव कृत्स्वघटितवाक्येपि स्त्रियामित्येतन्मात्रमुभयोर्विशेषणमिति तन्नुचितम् प्रभा
ष्यात्तदलाभात् नेयङ्वङ् • स्थत्रतनेयङ्ग्रावाक्षिप्ताङ्ग विशेषणं स्त्रीत्वम् •
तदाक्षिप्तस्येयङादिविशेषणतया एवोचित्यात् यस्याङ्गस्य भुवावितिभा
ष्योक्तेः स्त्र्याख्याविल्पनित्यस्त्रीलिङ्गावित्यर्थकत्वपर इत्यनेनैव कृत्स्नसम्बन्धः

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

ल० शे०
१६३

लिङ्गाविध्येवान्वियो नियमो नाश्रीयते इति कैयटस्तु कृत्वं ग्रामात्रविषयइ
त्याशयेनाह नित्यस्त्रीलिङ्गाविति अत एवास्य दीर्घोत्रो निषेधविकल्पत्वमा
ख्येङकेन पूत्स्त्र्याख्यावितिसूत्रे तत्फलं कटप्रुवे ब्राह्मण्यै इति लिङ्गा नावविशे
षार्थाभिधायकत्वेन तत्त्वाभावात् येत्वत्र विकल्पोभवत्येव आख्याग्रहणाद्
हितस्येवात्र सम्बन्धात् यथाख्याख्यावित्येतदेव स्त्रीवाचकावित्येतन्मात्रोपेक
महाभाष्याधिकात् तत्र ङिदाक्षि भाङ्गस्य विशेषणं अत एव ज्ञापकं मन्दिङ्ग्य
हणं चेत्यस्या प्रवृत्ये न्याख्यापके कृष्णौ च यदुः वङ्ः स्यान्नौ च जवतौ स्त्री वच
नावेवनदीसंज्ञौ भवतो नतूपसम्बाचकाविति वक्तव्यमिति वार्त्तिके तिष्ठाकट्प्रे
ब्राह्मण्यै कमाभूत् अतिशकटयै ब्राह्मणाय अतिश्रियै ब्राह्मण्यै कमाभूत्
अतिश्रिये ब्राह्मणाय [illegible] श्रिये ब्राह्मण्यै चेति पूत्स्त्र्याख्यावितिसूत्रे
ष्वभाष्येङकेन एवं ह्यास्य निषेधविकल्पत्वमसम्भवि समुदायस्यैकेनापिश्रा

१६३

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

केचित्विति एकाच इत्युक्तस्त्वेः नु वृत्त्या मध्येपि सम्बन्ध एवोचित इति भावः
नश्वरेणेति यत्तु नश्वरः श्रीतिनिर्देशात् श्रास्य नञ्समस्तत्वमिति तन्न आविरुद्धत्वेद्रूपप्र
तिपादने तात्पर्यादपस्मापादित्वेन भस्त्वाच्चेतत्र तदशाशो न्यायपतिसिद्धान्तोपदेशा
पकत्वायोगात् उपदेशे ञित्यादिनिर्देशैः कृत्वा घनापत्तेश्च अन्यमतेन अ
प्यानुग्रहो विचार्यः मांसपृतने त्यस्य पदन्नादिति सूत्रे उपसङ्ख्यानात् त्वादाह
शासादेर्वेति स्त्रीत्वादिति पुंस्त्वाभावादित्यर्थः नात्वं वेति स्त्रीत्वादित्यनुह
ष्यते अत एव पुंस्त्वाभावान्नात्वाभाव इति नोक्तम् नहि पुंस्त्वभावे प्रतिबन्ध
कः नपुंसकेपि तदङ्गीकारात् ङितिकः अत्र वाक्ये ह्रस्व माघ्ये पूर्व इति अस्मात्वा
वित्यस्त्रीति इयङुवङ्स्थानावितिवेति अनुवर्तते अन्ये पइतिवेति स्त्रीवाचकौ
वित्येतन्मात्रार्थकम् अस्मात्वावितिच० तत्र कृत्त्वयोरग्रहे दीर्घस्य नेयङ्ङ नि
षेधादग्रहे विभाषाइत्याद्यप्रसिद्धि माशङ्क्य ङिति ह्रस्वश्चेत्यत्र नित्यस्त्री(

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

इतिसूत्रस्यभाष्याभ्यांहल्ग्रहणस्यतत्रपाठाप इतिसूत्रयोरेवप्रयोजनोक्त्या अन्यत्र
तदपिभाष्यमुपलक्षणमितरसूत्रविषयोदाहरणानभिधानंचेत्यनयो
र्नेतत्सुधीभिर्विचार्य्यमित्याहुः अग्न अनएजिताहचर्य्यात्भ्राजिः फणादिरे
वतेनान्यस्यविज्ञानमित्येवेत्याहुः छशो वर्णौ ताभ्यांशब्दरूपंविशेष्यमादाय
तदन्तग्रहणमित्याह छशान्तयोरिति छशयोरित्युक्तेपिनेष्टसिद्धिरितिचिंत्या
पदस्येतितुष्टमित्यादिसिद्धयेव्यधिकरणमेव अन्नादेशइति अलोन्त्यस्येतिवचा
नात् अत्र झलोझलीत्यतोझलीतिपदस्येतिस्कोरित्यतोतइतिचानुवर्त्तते छोः
शूडित्यत्रक्ङितीत्यनुवृत्तेः प्रष्ठेत्यादौशादेशाभावात्शान्तत्वेनषत्वाप्रयोगोछ
ग्रहणम् अत्रापितुकनिर्द्देशोबोध्यः तस्यासिद्धत्वादिति चयोर्द्वितीयाइत्य
स्यनादिन्येतिसूत्रेभाष्येपाठादितिभावः कतयोरितिधुडभावेटस्यधुटितस्ये
त्यर्थः नभवतीति नरवात्प्राक्पत्यनंत्यर्थः नरवेत्तुप्राग्नेरवनेतिबोध्यम्

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

र्घोभिन्नापेराणाति वेङ्गायेत्येतत्सिद्ध्येति वेङ्गएइति स्थिते प्रवृत्तं आपूग्रहलो दीर्घ
इति वार्त्तिकं व्याख्याय कृताकारश्लेषता वनुं वन्धाभ्यामात्वेनाशङ्क्य हृत्वा लाक्ष
णिकत्वे न समाधायाकारप्रश्लेषेण तत्रत्या व्याख्याने एतत्परिहारो वा पाना
ताकथ्यनव्यवस्थाप्य किञ्च अङः स्वविशेषणत्वे वार्त्तिकस्य तत्रत्यव्याख्यानापा
कारप्रश्लेषस्य च वैयर्थ्यं स्पष्टमेव किञ्च वेङ्गायाम् अर्द्धं अर्द्धवेङ्गायामित्या
दौ पाडुनापत्तिः किञ्चाकारप्रश्लेषपक्षेपि दीर्घोन्तरं स्वाश्रयाकारत्वस्था
निवद्भावेनापूत्वमिति शङ्काः इयुक्तैव दीर्घोत्तरं स्थानिवत्त्वप्रवृत्तौ माना।
भावात् पाडापइति सूत्रे भाष्येपि स्यातिवेङ्गायेत्यत्र स्थानिवत्वात् प्राप्तस्य पा
ठः प्रतिषेधो वक्तव्यः न वक्तव्यः आपूग्रहलो दीर्घ इति स्थानिवत्त्वनिषेधात्
न च दीर्घत्वे आवशो भूतपूर्वइति पाट्प्राप्नोति लाक्षणिकत्वान्न स्थानिवत्त्वे
उत तस्मात्र्यान्तत्परिभाषाप्रवृत्तिरित्युक्तं यद्यपि स्थानिवत्सूत्रेपाडाप

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

ल०श०

१७१

स्यानुसन्धानात्स्यादेव यादित्यपास्तं तस्य लाक्षणिकत्वाच्च ननु स्त्रीप्रत्यये बाच
निकस्तदादिविधिनिषेधो भाष्ये पठितस्तत्कथमस्य तत्र प्राप्तिः तत्राह उपस
र्जनेति स्त्रीप्रत्यये चानुपसर्जने इतिवचनस्य भाष्ये पाठादिति भावः अनो
पसर्जनत्वे लौकिकमेव स्त्रीप्रत्ययेष्टग्राह्यो यो पसर्जनत्वासम्भवात् यद्यपि स्त्री
प्रत्ययपाठे ग्राह्यो योपसर्जनत्वमस्ति तथापि न तेन प्रत्ययग्रहणे इति तदादि
नियमप्रसक्तिः एतत्सर्वं न्याय्यो दर्शयन्नुरोधेन पठेत्वस्याकारस्य लाक्षणि
कत्वान्नात्र याडुवर्णग्रहणे लोपितत्त्ववचने रोदित्यादो भाष्ये स्पष्टत्वात् न च वेडा।
येड्त्यत्र याडनापत्तिः ननु निशायेड्त्यादौ चरितार्थमिति वाच्यम् यस्य
यस्य लक्षणेत्र वर्त्तिन्निनात तत्स्थवस्तस्येव लाक्षणिकस्य तत्परिभाषा विष
यत्वात् न चैवं तथा एकादेशात् प्रागपि तद्रूपसत्त्वात् पदाङ्गाधिकारे इति वार्त्ति
केनाङ्ग्स्य विशेष्यतायां एवौचित्यबोधनाच्च अत एवावतान्यदङ्गं भित्य

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

कथं दीर्घस्य स्थानिवत्त्वेन तदभावः स्थापूस्थानिको दीर्घभिन्नत्वादादेशो न स्थानिवं

दिति तदर्थ इति वाच्यम् पाडाप औङः आङिः चापोङः राम्नयाप् हल् स्थानिवत्त्व

ते छाकार प्रश्लेषमाश्रित्य स्थानिवत्त्वनिषेधप्रत्याख्यातभाष्य न पैशाङ्कास

त्वेनादोषात् अत्र पत्रोदाहरणोत्तरत्र भाष्य वार्त्तिकानां फलभेद आपतति तेषा

मननिधानं पयातिखट्वास्यत्र अतिखट्वा इत्यादेः वक्ष्यमाणरीत्या दीर्घात्सुबे

म्फलाभावेन स्थानिवत्त्वाप्रवृत्तौ फलभेदस्य वाभावाच्च पत्वाकारानां प्रश्लिष्या

कारत्वपक्षपोन कदाचिद्रूपान्तरमस्ति इत्यर्थ इति तन्न मानाभावात् भाष्यत

स्यानुक्तेश्च आवन्तपदङ्गमिति प्रत्ययग्रहण इति पदि भाष याति खट्वस्येनावन्त

त्वं पयत्रावन्तत्वड्डिति न तदङ्गमिति भावः नचवान पावन्तग्रहणेतेनाङ्गः विशेषण

त्वाचावन्तान्तो पदङ्गमित्यर्थो दति खट्वायेत्यादौ दोषस्तदवस्थ इति वाच्यम्

अङ्गस्य विशेषणत्वात् एतेनकृतमाकारमोदापश्चतमनुबन्धमादाय आ

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

अत्र भाष्यमन्वेष्यम् हे अन्वेति ह्रस्वे कृते सत्युश्चोचेत्यत्वं न अभ्यासाविति प्रश्ले
षात् अक्षरं पदीति पठित्वा अच्चाभ्वार्थकस्यैव ह्रस्व इति नियममाश्रित्योल्लकवतो
ह्रस्वो नेत्यस्य भाष्ये प्रत्याख्यानात् फललाभेदाय सामान्यतोपि वार्त्तिकमस्तु
क्तिबिषयमित्याशयेनाह तथुक्ताहेति अक्षरं पदीत्यस्यांग त्वाच्छब्दार्थवार्थका
नोस्य ह्रस्व इति नियमशङ्कां राजगदन्वेत्यादौ ह्रस्वो भवत्येव यद्यपि जरसोदेशस्ये
ति एवं श्वेत्वशीनुट्याडसां नित्यत्वात्सर्वमेषु कृतेषु क्वचिदजादित्वाभावात् कृति
सन्निपातपरिभाषया जरसोनाप्रवृत्तिरिति भावः यद्यपि याडामोर्जरसपेक्षया प
रत्वात्तयोः कृतयोरजादित्वविघातादनित्यसन्निपातपरिभाषया न जरसः
प्राप्तिरेवमेत्वपि तथापि तत्र प्रश्लेषफलं दर्शयितुमाह एवमिति अत्र यद्वक्त
व्यं तज्जिज्ञाटष्टाश्वे उक्तम् स्थाप्यमिति स्वंश्च वमालआकारः स्थानिवद्भावेना
प्रमिति न च अङ्गाप्रग्रहणे दीर्घ आदेशो न स्थानिवदिति ह्रस्व आत्वस्य विच्छेदात्

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

नास्यमाभित्तावतादिति सोर्लोपउक्तः परादिवद्भावेन तत्त्वमनुनलभ्यमुभयपतंत्रा
श्रयणेन्तादिवत्त्वाभावादिति वाच्यम् उभयपतंत्राश्रयणे तदभावस्य भाष्येएक
देशपुक्तत्वेपि सिद्धान्ति सम तत्त्वाभावोत् तच्च तिङन्तो इणू धातो वक्ष्यामः परे
तु लिङ विशिष्ट परिभाषया आवन्तस्य सर्वनामत्वं आवन्तत्वमनु परादिवद्भावेने
त्याहुः सर्वस्यामिति गुणपरत्वात्स्याट्कृते सकृत् इतिन्यायात् सुटन प्रतिपदोक्तस्ये
ति दिक् शब्द सञ्ज्ञार्थ्य विहितत्वादस्य तत्त्वम् योत्तरेति अनेकमन्यपदार्थे इति बहु
व्रीहिः सर्वनाम्नो वृत्तिमात्र इति मात्रग्रहणात् समस्तस्य सर्वनामत्वेपि पुंवत्त्वम् योत्त
रेति यत्तच्छब्दाभ्यामुद्देश्य विधेयत्व प्रतीत्या योत्तरात्व प्रकारक ज्ञान विशेष्यता
साप्रसिद्ध ह्रस्वां यस्या इत्यर्थे नोत्तरापदस्य गुणवाचकत्वात् स्त्र्वनिपात इत्यन्यत्र
विस्तरः स्यप्यार्थमिति दिङ् नामानीत्यस्य बहुव्रीह्यधिकारे सत्त्वादिति भावः
अन्तराये नगर्य्ये इति अपुरीत्यस्यार्थः शब्दार्थस्य विशेष्यत्वे इत्यर्थ इति भावः।

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

परिभाष्यते विशेषणेन तदन्तविधिरित्याह आबन्तादिति जसः शीत्यतः शीति वर्त्तते।
रमेरति यस्येति लोपो नाभत्वात् सम्बुद्धौ च बहुवचने जसीत्यत एदिति आङि चाप
इत्यत आप इति चानुवर्त्तते एङ्ह्रस्वादिति सम्बुद्धौ प्रातिपदोक्तत्वेन शीघ्रोपस्थि।
तिकत्वाह हल्ङ्यादिलोपात् प्रथममेत्वेनेन सह हिलोप इति भावः सन्निपातपरिभा
षात्वनिपतत्वान्नात्र प्रवर्त्तते आङि चा चेन प्रकृतमोसि चेति परामृश्यते घेर्ङि
तीत्यतोऽनुवर्त्तते ङिति त्याप इति पञ्चम्या षष्ठ्या विपरिणम्यते स्याड्ढ्रस्वेनाह ङिद्वा
चनस्येति सर्वनाम्नः स्या आबन्तात्परस्य सर्वनाम्नो विहितस्य तस्य चेत्तेन मा सपू
र्वीखे इति लिङ्गम् अत्र ह्रस्वो न स्यात् स्तस्य विधेयत्वेनोद्देश्यत्वासम्भवात् नापि ङि
द्वचनस्य व्याख्यानादतव्याको ह्रस्व इत्याह आपश्चेति आबन्तस्य बन्तत्वाभावः एका
देशनिष्पन्नस्यात्याभावात् अत एव ब्रिंदुत्वादेन लोपाद्यभावेन सर्वनामत्वाभा
वादाहैकादेशस्येति ग्रहणादिति सर्वनामशब्देनेत्यर्थः नचेवमप्यापतादिवझ्ञावे

र्थीयं पञ्चः स्त्रतोरिति सूत्र उत्पन्ने त्यर्थः यत्व यवापावादिष्वेकादेश उदात्तेनोदात्त इत्यस्य
सिद्धत्वं वक्तव्यं तस्यानि कापादीनामस्वरितत्वापत्ति वार्त्तिकं व्याख्यावसरे वादेशेनास्यु
दाहरणमिति स्वरितो वेति सूत्रस्थभाष्यविरोधः प्रकृते पूर्वपद प्रकृतिस्वरेण स्मृतुस्यो
दात्तत्वे शेषनिघातेन उशब्दस्यानुदात्तत्वात्तदेकादेको देशस्यैकादेश उदात्तेनोदु
दात्त इत्यस्यासिद्धत्वमवक्तव्यम् तस्मात वेत्यादौ न उदाहरणसम्भवादिति तत्र क्तीपादि
घनभिधानेपि अन्यत्र तत्त्वे बाधकाभावात् न च गोनाशतिसूत्रे घोश्च वृद्धिर्वक्तव्येति
वार्त्तिके घोशब्दस्यैवोपादानादन्योकारान्ताभाव इति वाच्यम् उपलक्षणतया व्या
ख्यानेनादोषात् परे त्वीदृशानामनभिधाने चिन्त्यान्तरि भातीत्याहुः रायोहलि अष्टन
आ इत्वत्र आ विभक्ताविति अनुवर्त्तते इत्यजन्ताः पुल्लिङ्गाः रमेति रमयतेः पचाद्यच्
टाप् एकादेशस्य पूर्वान्तवत्त्वेन प्रातिपदिकत्वात्स्वादयः वाचेत्यादौ तु लिङ्ग विशे
षपरिभाषया तत्वात्तं आप इति पञ्चम्यन्तेन सामानाधिकरण्याद ङ्स्येति पञ्चम्या वि

प्रातिकत्वात् स्वादयः

पूर्वसवर्णसमेयपरत्वेच नपूर्वचनपरत्वे उभयोरेकादेशः
[illegible]

कं अत्र प्रत्याख्यानेन फलभेद इति केचित् इतोदित्यतोनुवर्त्तं सर्वस्थाने इति त्रयमावा वि
परीतम्यते लि दित्यनेन साहचर्य्यादित्याह सर्वनामस्थानमिति तत्र लितः कार्य्यस्या
सम्भवात् लितिपरकार्य्यं नत्तदाति दिश्यते प्राप्तेति अचीत्यधिकारात्तद्धितप्रसंगेन ग्रहण
मितिभावः गमिति पत्वादत्र वश्चिसूत्रेन अनवकाशत्वेनास्यापवादत्वात् तद्धहो तो लि
दिति सूत्रे तपरत्वेन गस्याविवक्षितत्वमितिभावः [illegible] न चित्रगुरित्यादौ न दोषः अ
न्यथाङ्गाधिकारे तदन्तविधेस्सत्वेन स्थानिवत्वेन गोतंत्वाद्दोषः स्यादेव ममत्वोकारान्ताभा
वाद् लिब्धौ स्थानिवत्त्वाभावाच्च न दोषः परेतु गोतो लिदिति सूत्रे भाष्ये तपरत्वमप्रत्याख्या
तम् चित्रगुरित्यादौ तु न दोषः गोः पूर्वत्वात् णित्वात्त्वस्य टेषु स्थानिवत्त्वप्रतिषेधात् हे चित्रगो
इत्यादौ तु लाक्षणिकत्वान्न दोष इति अत्रैव सूत्रे भाष्ये स्पष्टं घोस्सर्वनामस्थाने णित्वमव
क्तव्यमिति औतोम्शसोरित्यत्र भाष्ये उक्तमित्याहुः सुद्यौरिति केवलद्योशब्दस्य स्त्रीत्वाद्बहुव्री
हिरुदाहृतः विहितामिति पदितु वर्णग्रहणेपि प्रतिपदोक्तपरिभाषा न प्रवर्त्तते तदाव

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

नचनान्तः पादमिति सूत्र[illegible]स्येन न चेङः पदान्तात्परोऽहल्लीति भाष्ये लविरो
धात् सावीदृश्या नाम्न्ययोगोऽनुचितः सावपि परत्वे सत्त्वादिति वाच्यम् योगवि
भागश्च सिद्धस्य सोपदत्वस्य क्वाचित्कत्वेनादोषात् सावत्र योग एवैतन्ये सु
[illegible] इति न चास्यान्तर्वर्त्तिविभक्त्या पदत्वादेङः पदा
न्तादित्यादि दुर्वारमिति वाच्यम् भाष्ये त्वादिष्विति योगम्भि भजस्यत्वादिषु पूर्व
पदमित्यर्थः ततोऽसर्वनामस्थाने यचि भुवन्तमिति अनुवर्त्तते अपचीति प्रसज्य
प्रतिषेधः तेन यज्ञादौ सर्वनामस्थाने पूर्वपदं न मध्ये चेत् सुबन्तान्तदपि पदं
नेति व्याख्याने नादोषात् अतिदेशिकस्याप्यवं निषेध इति स्पष्टमेव उत्तरप
दत्वे चापदादिविधाविति प्रतिषेधाच्च उत्तरपदस्य तद्घटितस्य वापदत्वे
कर्त्तव्येऽन्तर्वर्त्तिविभक्तेः प्रत्ययलक्षणेनेति तदर्थो तो न योगविभागमूल

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

ल० प्रो०

१३७

उद्धीरः अत्रामिच्च तच्चाधातृत्लामित्यत्ररेफदृवगर्भोपीतिचेन्न अकः सवर्णेइ
तिसूत्रे उक्तोच्चारत्वात् गम्नोति वकुत्ललास्त्रे उरणपरइत्यत्रापीतिवक्तव्ये लाघ
हलसामर्थ्येनाल्हृवैलोवे सुक्ते भाष्ये लृकारस्यपरिग्रहः तत्रलपरत्वार्थं वरे
लालयहलंस्यादितिसामर्थ्यात्किरसङ्गःता ऋकारस्यवर्तिःनुतेरीतिलोपेन।
नविशेषइति तन्न लृकारांशेहलत्वस्यप्राप्ति रोतीतिप्रवृत्त्या [illegible] फलाभावेना
प्रवृत्त्यातत्साहचर्य्यात् लृकारांशेपिहलत्वप्राप्त्यप्रवृत्तिरित्याशयात् वृत्त
तेरद्दशानामभिधानेद्धंमात्रांचिन्त्यम सोतीति रनासहेत्यूर्ध्वः वोपसर्जन
स्येतिसत्वम् एकदेशस्यपूर्वान्तवत्वेपिलिङ्गपञ्चव्यर्थप्रतिपादकत्वाद
व्ययमितिमहासंज्ञयाऽस्यानेव्ययत्वान्नविभक्तिलुक् स्वादेशात्स्वधेमाङ्ग
लुन नेन्दस्येतिज्ञापकेनपूर्वोत्तरपदनिमित्तकार्य्यात् पूर्वमेकादेशप्रवृत्ते

१३७

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

आग्दीव्यतोऽतीत्यत्र केऽपठे आग्दीव्यतोतीत्यत्र भाष्ये च स्पष्टम् अत एव कि
रइत्यादितः कृधातुरिति बोधः भूसत्तायामित्यादौ त्वित एव निर्देशात् क्वचि
दनुकरणाद्विभक्त्यभावोपि स च सूत्रे ष्ठेवेति आमातोकाः गावित्यपमाहेति
वाल्स्येवानुकरणमनुकार्यस्वरूपभेदाभिप्रायाच्च नवलोपः गलांगाशित्यादौ
नखाभाववदित्याहुः इत्वेइति किरश्चपञ्चभ्य इति निर्देशाद्धातुत्वेपि
नत्वं वत्वमिति भावः कीरिति कृधातुरित्यर्थः गुणोनेति रूतउदित्युत्वमप्य
तएव नातएव श्रोपङीति सूत्रनिर्देशः संगच्छते इरुदन्ताः अनुङिति ऋ
लवर्णयोः सावर्ण्यादिति भावः गम्लृनिति लवर्णस्य दीर्घाभाववदेव
र्णएवेति भावः ननु तुल्यास्यसूत्रे भाष्ये कृता रूतिरूवेत्यादि विधेयपवो
रेफठपगर्भलठपगर्भयोरत्त्वदीर्घत्वाङीकारेणात्रद्विलकार इव तस्पष्टो

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

स्वार्थिक इति स्वस्याः प्रकृतेरर्थः स्वार्थस्तत्र भव इत्यर्थे ऽध्यात्मादित्वाट्ठञ् दा
रादिषु स्वग्राम स्वाध्याययोः पाठेन स्वशब्दादेश्चैदेतयोरेति नियमार्थे केनैनागम
मो न पुनर्भूशब्दस्य सूत्रस्य नित्यत्वीत्वादाह यौगिक इति इत्यदन्ताः वर्णैकदे
शानामवर्णग्रहणे नाग्रहणे रेफाभावादाह स्ववर्णादिति व्युत्पत्तिपक्षे तु अव्युत्पत्ति
पक्षे चादिषु पाठाद्दीर्घ [illegible] वनेति भावः व्युत्पत्तिपक्षे निरनुबन्धकत्वप्रत्य
यान्ता एवेति ण्वुल्तृचाविति भाष्यस्वरसः इत्यदन्ताः वैकल्पिकेति यत्तदेते
भ्य इत्यत्र त्यदाद्यत्वकारणाद् इति देशस्य क्विप इत्यादौ धात्वनुकरणे विभक्तिकरणे
न वैकल्पिकत्वस्य च ज्ञापकमानादिति भावः अनुकरणस्यानुकार्य्यमर्थ इति
प्रातिपदिकत्वे अनुकार्य्य भ्वानुकरणाद्भिन्नमेवेति मतेो चछ इति सूत्रे भाष्ये
स्पष्टं ईषदउत्तरौ तत्त्वस्यापि वाचकस्य ह्रस्वादर्थोपस्थापकत्वमित्यत्र केयटे

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

तृतीयाद्यजादिविभक्तिषु तृजन्तं तु नन्तृशब्दमङ्गवाचीति वा अनेनाहि अन्यत्र तु नन्ता
मेवेत्यपि तत्त्वचिन्तमितिदिक् सूत्रे उत्तरपदत्वमप्राप्यमानस्यापि क्वचित्सबलं (
ग्राहकतानाज्ञापनद्वारान्तर्गतो ह्युमात्रनिर्हृत्यपर्यते नामू इत्यादिसिद्धिरिति केचिदिति
सूत्रे कैयटः पत्रु तपरत्वं तु लोप इति दीर्घबाधनार्थमिति तेन सुपत्रवाजिताबालाज्व
लिताइव पत्रनीगाः नैस्य तोरस्य भासन्तासवितृ प्रथमयोपप्येतितमायत्लावयो
गविरोधात् उत्तरपद इति सूत्रे उत्तरपदाभावे उत्तरपद इति भाष्यप्रयोगविरोधा
च्च समस्यैवेति संयोगान्तयेन सिद्धे नियमार्थं न्तेनोर्गित्यादेर्नेतिभावः विपरीत
नियमस्तु न पुमान् स्त्रियेति निर्देशात् एरनेकाच इति सूत्रमेरितिपदरहितं सानु
वृत्तावृत्तविशेषणं स वार्त्तिकं चानुवर्तते इत्याह धात्ववयवेत्यादि गतीति च
सहत्वाविरत्यत्र क्रियाविशेषणत्वेन कर्मत्वाद्यम्. नमसुधियो रिति निषेधेऽप्रा
॥ प्रेत्याह वर्षाभ्वश्चेति वर्षाभू इदुरैपुमान्

इत्या१

रानित्याद्यर्थं तु तत्त्रोपः यद्वा विशेषविहितत्वाच्छीघ्रोपस्थितिकत्वेन स एव न्याय्यः वि
भावात् अयमपि नियम एव तृतीयादावच्येवोन्नयमिति तेन भ्यामादौ प्राप्तिः क्रोष्टुः
प्रवृत्त इत्यादौ च न दोषः सर्वत्र विशिष्टाभावस्य तुल्यत्वात् तृज्वत्क्रोष्टुः स्त्रियां च
त्याभ्यां सर्वनामस्थाने स्त्रियां च तृजन्तरूपविधानेन तयोः प्रयोगनियमार्थत्वम् फलति
एतेन तृज्वत्सर्वनामस्थान एवेति नियमादिदं विध्यर्थमिति परास्तम् न चैवमपि
क्रोष्टु नित्याद्यसंगतमन्यत्र तृजन्तस्यैव प्रयोगे लोपुक्तनियमस्य चारितार्थ्यादिति
वाच्यम् तृज्वत्क्रोष्टुरिति योगविभागस्यैवं सति वैयर्थ्यापत्तेः न च तद्धिते घचामादेरि
क्रोष्टुगवेद्वीरिति सूत्रयोः क्रोष्टुः क्रौष्ट्रीवा इति भाष्यप्रयोगासंगतिरिति वाच्यम् सकार
रान्तस्यैव स्त्रीवाचकत्वेनादोषात् इदं तु त्रवपन्तु शृगालवाचि क्रोष्टु क्रोष्टृशब्दयोः
व्यवस्थार्थमित्यवधेयम् तदुक्तम् भाष्ये तृज्वद्भावविधेयेऽएतत् तृजन्तोऽमृगवाचीति

दीत्यादि ग्रहणं न प्रश्नात्त्प्राष्ठस्यैव ग्रहणमित्यन्ये अव्युत्पत्तिपक्षे तु विध्यर्थमेव बोध्य
म् भाष्यप्रयोगादिति एवं चोणादिषु स्यव्युत्पादनमप्रामाणिकमिति भावः पङ्कजादि
वत् योगरूढेष्वयं येत्वौणादिकत्वमेवास्य स्वीकृत्य भाष्यप्रयोगादेव दीर्घत्वमिच्छन्ति
ते मान्याः भाष्योक्तानन्यप्रयोगस्योदाहरणत्वेमहानेष्यस्य भाष्यप्रयोगत्वाभावात् एवं तु
त्चाविति भाष्ये तु त्त्च श्च कारोवार्थः न चासन्न जित्यादौ विशेषणार्थः तद् इत्येव सिद्धेः
न च तदुच्यमाने मातरौ पितरावित्यादौ प्राप्नोति तत्रहि तृन्प्रत्ययो निरनुबन्धक इति
वाच्यम् न प्तृ ग्रहणस्ययौनि सम्बन्धवाचिनां वेदस्यैव नान्येषां यौनिसम्बन्धवाचि
नामिति यमादित्युक्ते नेष्टृत्वष्टृहोतृ पोतॄणां तनन्तात्वस्य प्रशास्तृ त्तजन्तात्वस्य त
नि सूत्रे भाष्य वार्त्तिक योरुक्तत्वेन तेषां ग्रहणं अपश्चार्थमेव एवञ्च यथान्यासे नियमफ
लं चिन्त्यम् क्रोष्टेति अनङि सर्वनामस्थाने चेति दीर्घः अपमो पास्थितत्वात् क्रोष्टा

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

पंइत्यर्थः गोमत्यतेरप्रत्ययेगोमानिति भाष्योक्तेरस्यार्थस्यक्वचिदङ्गीकारः कोवि
धिप्रतिनेत्यवतुसार्वत्रिकमित्यत्रवित्तरः अनङिति अभिव्यक्तपदार्थायेइतिन्या
यहुगोलगमुत्वेन्यायवत्यदकार्य्यविषयएवेतिभावः दीर्घस्यापीति प्रयोगस्ययकार
न्तानुकरणोत्तरत्रैकारस्योच्चारणार्थइतिभावः तृन्नित्यादिः त्वादिभ्यः क्सामोर
मः प्रत्ययान्यतरस्यामितिनत्वमत्वेप्सुषः कः प्चोवइतिकत्ववत्वे व्याख्यानात् आधा
न्याच्चत्सूयातिदेशोपमित्याह क्रोष्टुशब्दइति तच्चोदात्तऋकारविशिष्टमतिदिश्यते तर
ज्वदितिबकारोच्चारणात् तेनक्रोष्टृत्यादावुदात्तयणइतिस्वरसिद्धिर्वोध्या पक्षादेस्तु
नातिदेशः अर्थेतआन्तर्य्याभावात् इदंतृत्वेक्लिवांचेतिचप्रयोगनियममूलक
मितिवोध्यम् अपूर्न ननुव्युत्पत्तिपक्षेत्वनेनत्वात्तजन्तत्वाद्दीर्घसिद्धेर्नेत्यादि
ग्रहणमव्यर्थमतआह नियमार्थमिति अन्येषामुणादिव्युत्पन्नानांसंज्ञाशब्दानां
नेति नेष्टादयोप्युणादयएवेतिभावः तेषांतृन्निति सूत्रस्यवार्तिकेनव्युत्पादनान्नाप्ता

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

इत्यर्थः नेहेति ततश्च सम्बन्धसामान्यषष्ठ्या वसमासः भीत्रार्थानामिति सहेतुत्वप्र
कारकबोधे तृतीयाबाधनार्थं विभक्तिप्रकरणे तु नक्तं ते कारकत्वप्रयुक्तकार्याप्र
नापत्तेरितिभावः किंच हेतुत्वाविवक्षायां सम्बन्धत्वेन विवक्षया षष्ठी सूत्रारंभेपी॰
त्यपि बोध्यम् अभ्युच्चयेनाह वाश्चिकसम्बन्धेनेति अत्रपूर्वपदान्तर्गतोत्तरपदलो
पः शाकपार्थिवादित्वात् नन्न अनन्तरस्येति न्यायेनैरनेकाचश्च्वाः सुपीत्यनयोरेव नि
षेधः सुपीति चानुवर्त्तते तदाह सुपीति लोपाविति अतो लोपः लोपो व्योरित्याभ्यामि॰
तिभावः यलोपे निषेधाद्दरश्चोपोनस्थानिवत् वेरपृक्तलोपात्पूर्वं मन्वलिल्लोपइष्यते।
स्थानिवत्वादिति एवंच यणादेशे यलोपे सत्येव इति स्यादितिभावः अनन्तविभक्ताप
दत्वान्न पदान्तेति निषेधस्तु न स्थानिवत्वस्य नः के इति सामान्यापेक्षनियमेनास्या
पवादत्वात् परस्य पदस्याजादेशस्यैवेतन स्थानिवत्वनिषेधाच्च क्विवपेक्षकं सर॰
न्वधियलोपस्य यत्तु बहिरङ्गासिद्धत्वं ततश्च नित्यत्वात् क्रोन्तुमिमिति नावेक्तः लो

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

ल० प्रो०

१३२

तुरित्यादौ चरणं तदाह गतिकारकेति यत्त्वत्र गतिसमासो नित्याधिकारस्थ एव प्रतिपदो
क्तत्वात् गृह्यत इति तन्न भाष्ये पूर्वपदग्रहणाभावेन समासोपस्थितेरभावेन विशिष्टरू
पोपादाने विशिष्य प्रतिपदोक्तपरिभाषाया अप्रवृत्तेः अत एव नदीसंज्ञासूत्रस्थः प्रकृ
ष्टाधीर्यस्या इति विग्रहाभिप्रायेण प्रवृत्तः अध्येब्राह्मणीप इति भाष्यप्रयोगः संगच्छते
सुधियाविति सुष्ठ्वाधीर्यस्येति विग्रहः सुष्ठु ध्यायतीति विग्रहे यणोव न्यायसत्त्वभू
तार्थकधीशब्दार्थविशेषणत्वात् सुष्ठुत्वस्य कथमपि न कारकत्वमिति भावः कथं त
र्हीति उर्ध्वं पतीति सुष्ठ्वाधीर्ध्यानं येषामिति वा प्रश्चिकाग्नीरिति विग्रहाभिप्रायेण प्रश्नः
दुःस्पितेति दुःशब्दोपात्तदुष्टत्वस्य स्थितिक्रियाविशेषणत्वमिति भावः प्रकृष्टाधी
रित्यादौ प्रकर्षः प्रशब्दार्थो धीशब्दोपात्तधात्वर्थविशेषणमिति यणभवत्येव यत्क्रि
येति याचाक्षौ क्रियेत्यर्थः तत्प्रति तद्वाचकं प्रति यद्वा यस्य धातोर्वाच्या क्रिया यवाकृता

१३२

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

एरनेकाचो० धात्ववयवसंयोगपूर्वो न भवतीति धात्ववयवसंयोगपूर्वे भिन्न इत्य
र्थः तद्भिन्नश्च धात्ववयवपूर्व एवेति उद्दिपानित्यादौ न दोषः असंयोगादित्येव धात्व
वयवसंयोगभिन्नात्परस्येत्यर्थेन सिद्धे पूर्वग्रहणं स्पष्टार्थम् एः किम् असंयोगपू
र्वग्रहणमिवर्णविशेषणं यथास्यादंगविशेषणं मा भूदिति तेन यवक्रियाविला
दौ नातिप्रसङ्गः लुलुवतुरित्यादौ तु नातिप्रसङ्गः ओः सुपीति नियमात् विपरीत
नियमस्तु न सुधीशब्दे चेत् सुपि यत्तन्निषेधारम्भात् कुमार्य्याविति अन्तर्वर्त्तिविभ
क्त्यपवादत्वात् व्याकरणान्तरे तु नः क्येइति निषेधात् प्रधीरिति प्रकृष्टं ध्यायती
ति विग्रहे नित्यस्त्रीत्वान्नानदीत्वं प्रकृष्टाधीर्यस्येति विग्रहे तु नदीत्वम् ग्रामणीरिति
ग्रामं ग्रामाभ्यां नयतेरिति णत्वम् गतिकारकपूर्वस्यैवेति भाष्ये पठ्यते स च नियम
स्तेन गतिकारकपूर्वभिन्नस्यनेति फलति तद्भिन्नं च ततः स्वदृष्टं पूर्वपदमेवतेन नित्य

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

ल० शे०

१३२

तत्त्वसत्त्वात् तथापि अनवकाशत्वेन बाधेऽपवादस्य वस्त्वनन्तरमुत्सर्गप्रवृत्तेर्न
दोषः अत एव नगलोपित्वमपवादत्वाद्गुणादिशास्त्रं बाधते किन्तु अनवकाश
त्वादिति गुणोपदेशः लुको रिति सूत्रभाष्ये उक्तम् पादः पदिति सूत्रस्य शब्दान्तर प्रा
प्तानित्यपातङ्गमोः पत्त्वोद्यामिति भाष्यं त्वेकदेशयुक्तिरिति बोध्यम् अमनात्वादि
ति लक्ष्ये मुद्दृचे स्योलादिके प्रत्ययान्तत्वादिति भावः कुमारीति ऋत्वे विधायके ग
ह्रीयोपसर्गेन ग्रहणाद्ग्रस्त्रियोरिति ऋत्वेन अचिश्नु० नुशब्दोऽव्युत्पन्नप्रातिप
दिकम् अमेई प्रत्ययान्तो वा श्वयोरिति धातोः समानाधिकरणविशेषणम्
तदाह वर्णो वर्णान्तधातोरिति इस्य स्येति इत्यन्तस्येत्यर्थः तेन सुभ्रुवावितिसिद्धं
आन्तरेति स्थानत इति भावः श्वोरिति किम् वव्रे अचि किम् सुपात् इतिपदेनेति सप्त्री
शब्दे पत्निषेधाद्रम्भेत्याप्रकारेण धातोः स्वरूपग्रहणे इति परिभाषाप्रवृत्तिः

लघुशे०

१३२

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

नुड्वतीति भाष्ये स्पष्टः आचार्याणामपि गुणांस्तु वक्तुमशक्यः अतः क्लीबं जलेशो
के मातृस्पन्दनपोश्वीति रम्भ सानुक्तान् शब्दस्याचार्यत्वेन गुणापत्तेः ह्रस्वयह
णे त्वचइत्युपस्थितत्वात् जन्मावार्ध्यग्रहणान्न दोषः तस्य नपुंसकत्वेपिहवा एइति वसक्षे
गुणः स्यादेव गुणस्कृत्स्यक परिभाषोपस्थितौ त्वेचे त्यादावप्यनापत्तिः अपं ह्रस्वोन
न्तरस्येति न्यायाद्ध्रस्वस्य गुणइत्यस्यैव बाधकत्वेन मातरीत्यत्र ऋतोङीति गुणो भवत्ये
वेति दिक् आट्श्च नत्राङ्ग्रगइति सूत्रभाष्योक्ते आटश्चेति न्यासेनवृद्धिरेचीति बोध्य
म् अत्राहतुर्वक्तुं न शक्यः अस्त्वपोहसनित्यत्र वृद्धिवारणाय आटश्चेत्यत्र धातोरित्यप
कर्षेणावश्यनापत्तेः वृद्धिरेचीत्यस्यैतत्परत्वम्बाधकमितिबोध्यम् ङेरिति स
प्तम्येकवचनम्व्याख्यानात् इहपरत्वादिति सहतृतीन्यायाप्रवृत्यादिभावः स्व
र्चेचेदृह्रस्वनपापदृत्सूत्रभाष्ये पपयीहापवा[illegible] नयाम् सर्वच्यानवकाशत्वा
त् अपवादो नुग्दीर्घत्वस्येति दीर्घोकितइति सूत्रभाष्ये उक्तत्वेनागमादेशयोरपि

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

सर्वस्मिन्विषमानं नित्यस्त्रीत्वमादाय तस्यार्थान्तरसंक्रमेपि नदीत्वं कर्त्तव्यमित्यर्थः
यद्योद्देशे सर्वत्र प्रवृत्तसंज्ञामादायेव कार्य्यकालपक्षेपि कुमारीत्यादौ प्रकृतिभू
तकुमारीशब्दस्य नित्यस्त्रीत्वे नवृत्तावपि विशेषणत्वे तया नित्यस्त्रीलिङ्गरूपार्थ
बोधकत्वेन नदीसंज्ञा समानेत्तु स्यादेव तदवयवस्य तत्त्वात्ति: तन्नाम्नबो
धकत्वनिवेशप्राधान्येन तद्बोधकत्वनिवेशो वा तु मानम् तदुक्तं भाष्ये अवय
वस्त्रीविषयत्वात्सिद्धम् अवयवोत्र स्त्रीविषयः समासाश्रयान्नदीसंज्ञा भविष्यतीति ग्रा
कडारस्य संज्ञानां कार्य्यकालत्वाभावादन्यथा तत्तद्विध्येकवाक्यत्वापत्त्योः वा
यस्याध्ययबोधका भावः स्यादिति बोध्यमित्यपि केचित् हे वत्स प्रापसीति ह्रस्वे
कृते गुणात्तु न प्रक्रियालाघवाय चार्ष्यां ह्रस्वः ह्रस्वनद्योर्गुणा इत्येव वाच्ये
ह्रस्वविधानसामर्थ्यात् जसि चेत्यत्रैकदेशास्य इति तत्प्रतिज्ञयाह्रस्वपदस्यैव

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

मानेइतीकारान्तात्किंविंत्यन्य वातप्रमोर्न्निः ह्रकूरोमगाळतिर्जन्तुविशेषः बहुश्रे
यसीति ईयसोबहुव्रीहेर्नेतिनिषेधान्नोपसर्ज्जनह्रस्वः प्रत्यया दीर्घीयोरेवग्रह
णंव्याख्यानात् वाछन्दसीतिपूर्वसवर्णदीर्घः कुक्किम् मात्रे आगनयाइति न
स्त्रियमाचक्षाते स्त्र्याख्यौ मृल विभुजादित्वात्कः स्त्र्याख्यावित्युपस्थितस्त्रीवा
चकशब्दस्यविशेषणत्वात्तदन्तविधिरित्याह ईदूत्ताविति आछीनयोरित्यादौन
दीशब्दस्यतदवयवेलक्षणयाबोधपा आख्याग्रहणान्नित्यत्वलाभस्तदाह नि
त्यस्त्रीलिङ्गाविति नत्वकतानुप्रामन्यपादेर्व्वावृत्तिः नित्यस्त्रीत्वंचप्रवृत्तिनिमि
त्तैकपलिङ्गान्तरविशिष्टार्थानभिधायकत्वं ग्रन्नाकुमार्य्यादीनांक्वचिनिर्वृत्तेन
त्रिलिङ्गेनसमानाकारतयानित्यस्त्रीत्वाभाववारणायप्रवृत्तिनिमित्तैकेइतिन
न्वेवंबहुश्रेयसीशब्दस्यनदीत्वंनस्यादतआह प्रथमेति अर्थान्तरसंक्रमात्

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

लं०श०

१२०

ह्विति सूत्रेऽप्यनुक्तम् त्यदादी० अष्टनो इत्यतो विभक्ताविव्यनुवर्त्तते तत्फलं तत्कु
त्वम् सोऽप्युक्तत्वेन इष्टिरिति भाष्यकारस्येति भावः द्विपर्य्यन्तानां किमिति युष्मद
स्मदोरात्वयत्वलोपैर्बाधात् किमः कादेशविधानाच्च भवतः भवान् भवनाद्वि
त्यमुच्यपावडन्तु सवर्ण इति इदं सम्भावनामात्रेण एष पाठो नेईदृतौ च सप्तम्यर्थे इति
सूत्रस्य भाष्यप्रामाण्येनानभिधानात् किवन्तवादेति ईत्वमवकारादावितिवा
र्त्तिकस्य यावान् इत्यादीनां च निपातसाधनेऽस्यप्रस्थानत्वात्ता व्यानभाष्यस्यस्य च फले
वयापेक्षरोऽस्य: [illegible] क्विपोनभिधानमावश्यकमिति धीवरीपीवरीत्यादिप्रयोगाः
सम्प्रसारणं च क्विप् कनिप् चेनेत्यर्थकात्कन्नसनत्वेनां सन्नुलोऽपुंमास्यागापेति
सूत्रभाष्यपर्य्यालोचनवालिङ्गवार्त्तिकात्तल्लिङ्गमधीध्यायतेर्दधातेर्वेति क्विब्वची
ति वार्त्तिकस्य भाष्ये दधीतेर्बेत्युक्तिरेकदेशिनः शास्या इत्यत्र विघ्नेवेति न दोषः मीङ्

१३०

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

ताबोधनेपिलिङ्गं बोधकस्यत्वयानुत्पत्त्यात्त्पेनविशेषइत्यर्थः साम आ कमितिसूत्रस्यस्या
लिङ्गं युष्मदस्मदोइतिभाष्यस्यपदान्तरसन्निधानंविनालिङ्ग विशेषबोधयुष्मदस्मच्छ
ब्दमात्रान्नप्रतीयतेइत्यर्थइतिदिक् त्रेस्त्रयः अयंनसान्तोनिजोत्रयाणामितिनिर्द्दे
शात् त्रेस्त्रयङ् नकृतः अयङ्पीत्यादाविवोच्चारणार्थत्वशङ्काबारणाय केचिदि
ति ओमिसर्वनाम्नइति साहचर्य्यादितिभावः बत्त्विति साहचर्य्यस्यासार्वत्रिकत्वा
त्तत्रान्तरस्यतदाग्रहणेहेतुतरप्रमाणाभावाच्चेतिभावः नचगौणमुख्यन्या
येनात्रनेतिबाच्यम् अप्रसिद्धत्वगौणलाक्षणिकत्वान्यतररूपगौणत्वाभावा
त् अतएवोपसर्ज्जनानांसर्वनामत्वनिषेधः आरब्धोनान्तिकिलताइतरविशे
षणतामात्रेणतत्त्वाभावात् परकार्य्यएवतत्त्ववृत्तेश्चेत्यन्यत्रविस्तरः द्विषष्टे
नित्यंद्विवचनान्ताइति सङ्ख्यापरत्वेपीत्यर्थः अतएवकस्यदध्योरितिभाष्येयङ्

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

इत्यध्याहारेणतस्यविशेष्यतयान्वयाद्भिदुपपाद्यः आकडारादेकासंज्ञेष्व।
कार्य्यकालत्वस्याभावाच्च एतेन कार्य्यकालपक्षोपि क्षोद्धुरापदः अत्यपेङः संज्ञाभव
त्यङः संज्ञकस्यतज्ज्ञवत्त्वाच्छ्रियामित्यवार्य्यः उरदित्यादौतु आवक्त्याऽत्यमप्रतिनिमित्त
तापिवद्भस्चेतिलक्ष्यानुरोधान्नतच्चासक्तेलक्ष्यानुरोधादेवेतिरहस्यराव: पदे
कवाक्यतयान्वयस्तुसम्भावितं ज्ञापकं तु ईर्म्भइत्यन्यत्रनिरूपितम् चर्करीत्यन्तर्घाइ
त्यादौतु नलुमतेतिनिषेधानित्यत्वादत्वप्रवृत्तिल्लुपोइत्यादौगुणोवृत् ङाक्षि
प्रत्ययनिमित्तेलुकिभवत्येवेतिभुवेर्हितंभवीहितमित्यादाववङापत्याचिन्त्यमि
त्याशाम् नित्यत्वात्पादनीति डः अयमपोरितिसूत्रेपुष्पाणित्यादौतस्माच्छसोनइ
त्युपन्यासलपरेणभाष्येणत्यमोर्न्नुंकादितिसूत्रेशिशीनुमादिभिषुम्णदाया
देशानां विप्रतिषेधपरेणवार्त्तिकेनतत्प्राप्तेनाचनलोपडितिनिषेधेनचतिङः स

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

नसा तस्यालक्ष्याङ्गसञ्ज्ञककार्य्यत्वाभावेननिषेधाप्रवृत्तेः स्पष्टंचेदंप्रवीरेनोकावि
त्यत्रकेयटेनतुमतेत्यस्यानित्यत्वादङ्गसञ्ज्ञायामप्रवृत्तिरितिकश्चित् अतएवपञ्च
भिः कोष्टीभिः क्रीतंकुलमितितद्धितांचेतिसमासेटको ध्यर्ध्येतिलुकिकृतद्धितेति
स्त्रीप्रत्ययस्यलुकिपञ्चकोष्ट्यइत्यत्रतज्वन्नं तदुक्तंभाष्ये तज्वदितिसूत्रेनचापा
निमित्तमाश्रीयते किंतर्ह्यङ्गस्यकोष्टुस्तज्वदितिअङ्गसञ्ज्ञाचभवतिप्रत्ययलक्षणेन
नेतिनचोरदत्ववत् तज्वत्वेपिपरनिमित्ताश्रयत्वमितिपञ्चकोष्टइत्यस्यासिद्धिरिति
वाच्यम् उरदित्यत्ररोष्टतः परस्यनिमित्तत्वाश्रयत्वेपि अङ्गसञ्ज्ञाघटितेरदत्वस्या

ना।४

पिपरनिमित्तकत्वेनस्थानिवत्वप्रवृत्तिरित्येवलिट्यभ्यासस्येतिसूत्रस्यभाष्यारा
पात् नियमतः परत्वेदेः पूर्ववृत्तितयापरनिमित्तत्वात् अतएवचर्करीत्यजघ
इत्यादावप्रवृत्तिरचिश्नुरित्यादावज्वादिप्रत्ययइत्यर्थेतु अङ्गस्येतिषष्ठ्यानिमित्ते।

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

र्थं तेन न खभिन्ना इत्यादावेतादृशं नेत्येके अतिदेशेनाहार्य्यं तद्बुद्धिसम्पादनेप्यु..र
लात्प्रसङ्गः स्थूपषष्ठ्यर्थाभावान्नेत्यादीति तद्धर्म्मित्यपरे कार्य्यमिति प्राधान्यात्का
र्य्यातिदेश एवमिति भावः इहापि पृथ्वीति शास्त्रपरत्वविप्रतिषेधेन परत्वाद्दीर्घत्वम्भविष्यती
तिभाष्येण त्वज्वत्सूत्रे शास्त्रकार्य्यातिदेशयोरैक्यं कथ्यते तच्चातिदिश्यमानकार्य्यलिङ्गमुत्प
त्तिदेश एवदेश इत्यङ्गीकारात्त्यावीतिस्यत्रत्तु दीर्घपर्य्यायेण न कित्तु दीर्घ एव परत्वात् अ
न्यथा नेनैवोभयोर्विधानात्स्यत्वाभावेन पर्य्याये उवीरिति बोध्यं तदाह नेति चेति तिस्रोऽप्रा
प्तैरन्लुमता लुप्तशब्देन प्रकृतालुमन्ता स्तदाह लुगित्यादि अङ्गकार्य्यमिति लुप्तप्रत्ययपे
परत्वोपः सर्वैस्तत्सल्लुतिभूतेतालध्याङ्गः सञ्ज्ञकत्सादुद्देशाकं वत्कार्य्यमागमनाङ्गं न्वेत्यर्थः
तेन पञ्चेत्यादौ पदंसंज्ञा भवति राजवृत्त्वादौ भसञ्ज्ञा च न अङ्गसञ्ज्ञा तु यथोद्देश(
त्वात्प्रत्ययपरत्वकाले जातातिष्ठत्येव तत्काले कार्य्याभावादप्रवृत्तावपि प्रत्ययलक्षणे

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

प्रत्ययलोपे प्रत्ययस्येत्यनुवर्त्यातिदेशः आद्यप्रत्ययग्रहणमवयवलोपेमाभूत् ते
नाघ्नीयेत्यादौ नानुनासिकलोप इति स्पष्टं भाष्ये इदमेव प्रत्ययग्रहणं ज्ञापकमवयवे
ऽप्रत्ययग्रहणं ज्ञापकमवयवेपि प्रत्ययत्वव्यवहारस्य एवञ्चादेशप्रत्यययोरित्युपध
स्येत्यनयोरिक्स्थलादिना प्रयलीयं सत्यपदाद्योरिति चचरितार्थस्या ॥ निवर्त्तकत्वेणासिद्धे
इदं सूत्रं नियमार्थमिति भाष्यम् प्रत्ययस्यासाधारणं रूपं यत्र आश्रीयते तत्रैवेति न चैवं
दाध्वतीति सूत्रे तिक्त इति किं निपात्यते आत्मनेपदं नेतदस्ति अनुदात्तङित इत्यवसिद्धम्
नियमार्थं न्नोर्हि भविष्यत्यत्रैव यङ् लुगन्तस्यनान्यत्रवेभिदीतीत्युक्तं अस्यनियमत्वेना
त्मनेपदं दुर्लभम् ङित्वस्याप्रत्ययसाधारणत्वादितिवाच्यम् आत्मनेपदमित्यस्यैवति
ङात्पुक्तित्वान्न ततो विध्यर्थमिदमिति वार्त्तिकानुसारिणा ऽनुदात्तङित इत्यवसिद्धमिति प्रा
क्तित्तदनुसारेणैकदेशिन एवतत्समाधानमित्यदोषादित्यन्यत्रविस्तरः प्रत्ययलोपेप्र
त्ययवदितिसिद्धेः लक्षणग्रहणम्प्रत्ययनिमित्तकमेव न तु प्रत्ययस्यानिमित्यर्थं लाभा

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

व्या०

बा० शे०

१२७

नं४

तिच प्रकृतं तदाह प्रत्ययस्येति अत एव षट्कतीति डत्यनुवादेन लुग्विहितः अत एव स
ञ्ज्ञाविधावपि प्रत्ययग्रहणे तदन्तग्रहणम् लङ्ःस्येति किम् पतयः प्रत्ययस्य
अनेकसञ्ज्ञाकरणात् आवृत्त्या विभक्तिविपरिणामेन तद्भावितसञ्ज्ञाश्रयणम्
तेन सं तेन कृन्तीत्यादौ श्लावितिद्वित्वं तदाह लुक्श्लुलुपः शब्देरिति अदर्शनं(
लोप इति सूत्राददर्शनमित्यनुवर्त्तते प्रदेशभेदभाविसञ्ज्ञाविधानान्नान्योन्याप्र
वः एकसञ्ज्ञाधिकारादन्यदेशस्थत्वेन लोपसञ्ज्ञायास्तासां समावेशः तेन प्रत्य
यलक्षणसिद्धिः षड्भ्यो जश्शसोरित्यतो जश्शसोरिति वर्त्तते षड्भ्य इति वि
हितविशेषणं तेन षोडशो न परमषड्भ्यादौ तु विशेषणस्यापि सङ्ख्यात्वकोटेरेकसङ्
ख्यपविशेष्यकबोधजनकत्वेन सङ्ख्यावाचितया षट्कसंस्थैवेति न दोषः।
स्यषंचेदं षट्प्रधान एव समास इत्यादिना बोधितं तत्त्वे भाष्ये केवलस्य तु प्रमादः

१२७

अल्पार्थीकृतयाः संख्यानकरणम् एवन्तात्वन्तेपूरणम् यद्वा चापि शब्दो वाक्यालङ्-
कारे एकापि संख्याप्येतेषां विशेषेषु पर्यायात् ते ... तिलोकप्रसिद्धमहासंख्या
करणमितितदर्थः एतेनार्थान्तरवाचित्वे सति बहुत्ववाचिनश्च संख्याकार्यं तर्हि बहुग
णयोरेवेति नियमार्थं न तु तेन भूर्य्यादीनां न तेषां वैपुल्यार्थान्तरवाचित्वात् वैपु
ल्यं विशालत्व विशेष्य विशेषणदूर्लाभ्यां सबहुत्ववाचिन एकशब्दस्य बहुत्वमात्र
वाचिनां आदीनां च नव्यावृत्तिर्व्यर्था नियतसंख्यावाचिनां च बहुगणयोरेवेति नि
यमः अनन्तशब्दवदनन्तावाविशतशब्दस्य संख्याकार्याभाव इष्ट एवेत्यवा
त्वाम् संघवैपुल्यवाचकयोर्न्नेह ग्रहणम् परसाहचर्यात् आदि संख्याव्यापक
धर्मवाचिनोरेव ग्रहणात् वतुडिति सानुबन्धनिर्द्देशो वालणवदित्यादिव्यावर्-
त्यर्थः इति साचितएवं तु साहचर्यादित्यलम् ध्मान्तोत्यतः डतिवर्त्तते संख्ये

व१

ध्येयस्य च त्वादिति भावः । बहुगणसंख्या प्रदेशेष्वेत संज्ञाकारणज्ञानरूपप्रकरणसत्वेपि
तन्मूलकृत्रिमाकृत्रिमन्यायस्य न प्रवृत्तिः कर्त्रीकर्म्मेत्यादाविव । अत एव संख्याया
अतिशदन्तायाइतिशदन्तपर्युदासः संगच्छते नहि शदन्ता कृत्रिमासंख्यास्ति त(
स्मात्संख्याप्रदेशेषु न व्याप्तिः । किंच लोकप्रसिद्धमहासंज्ञाकरणेन प्रदेशेषु
लोकप्रसिद्धार्थस्यापि व्याप्तिः स्पष्टं भाष्ये अत एव पञ्चकत्वइत्यादिसिद्धिः । एतन्न्या
योपयोगस्त्वभासात्रेडितादिसंज्ञाविषये द्रष्टव्यः । तत्रैव बहुगणग्रहणन्तु पयोर्निय
तविषयपरिच्छेदत्वाभावेनासंख्यात्वात् । बहुत्वादिहि त्र्यादिसंख्याव्यापको धर्म्म
विशेषं अत एव भाष्ये तत्सूत्रप्रतिदेशार्थं वदपमसंख्यासंख्येत्याहेत्युक्तम् । ननु
भाष्ये एकादिकयाचापि संख्यायतेइत्युक्तम् तस्यायमर्थः । एकादिकयापि त्वे व्याप्य
त्र्यादिसंख्यया संख्या संख्यायते कतिशब्दोपि संख्यानकरणीभूतार्थविषय

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

योगे दोषाच्च अस्माकमपि स्मृतिप्रगल्भ्यं न बाधितं बलान्तरेषां तपोबलाच्च परम
र्थेपि तदन्तर्गततत्पाठे दोषाभावः स्वातन्त्र्येणोद्देशाभ्युपगमाना अस्मदादयः प्र
त्यपन्त्येव अत एव न[illegible]दीसंज्ञाप्रास्त्रे भाष्ये छन्दोवत्कवयः कुर्वन्तीत्युक्तं न त्वेपे
ष्टिरस्तीत्युक्तम् पत्याविति सूत्रे हरदत्तग्रन्थे स्पष्टतरं चैतत् समास इत्युक्तेर्बहु
च पूर्वेण न विकल्प अत एव पतिर्बहुतावे वेति नास्ति विकल्पः संज्ञापक्षे प्रत्ययवपवेकार इत्यर्थः
तदन्तस्य संज्ञापक्षे पत्यवपवेकारान्ता इत्यर्थः सूत्रे यति शाव एव तदव पवेकारत्वा
भावाकः एतेन शेषो घ्यसखीति पती पतिना वी समास एवेति वा स्वतन्त्रं नित्यपात्त
म् पत्ये चेति सूत्रस्थभाष्यादौ सुपतिना सुपतये इत्यादीष्टसिद्धघातपातास्य कर्त्तु
मशक्यत्वादिति स्पष्टमेवेति दिक् नित्यं बहुवचनान्ता इति किम् षड्‌ त्यापामिमा
णइत्यनेन किंशब्दाद्बहुत्वसंख्यावच्छिन्नो लङ्‌ सुप्यविवक्षप्रत्ययएवड इति दिक्भा ।ति॰१

षपेऽप्रतिपदोक्तपरिभाषायाऽप्रवृत्त्योपसर्जनकृत्स्य त्वेकृते पि घिसंज्ञा न स्यात् लो
पे तु लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषया न दोष इत्युक्तम् भवद्वीत्यादि विशिष्टस्य सर्वविभि-
त्वेन घिसंज्ञा निर्बाधैवेति तदसंगतिः स्पष्टैव न च नोधेपितिङः विशिष्टपरिभाष
या दोषः सविशिष्टस्य तदवयवत्वेन प्रातिपदिकग्रहणाभावात् प्रातिपदिकत्व व्यप-
स्थापकपदोपादानं हि प्रातिपदिकग्रहणं व्यस्मात् सत्वे किमर्थं स्विकृतनिर्देशोनस-
त्विपतिभ्यामित्येवोच्यतातिसत्वेरित्यत्रमा। नेदिति भाष्येपि ज्ञानात्रकृतिक एवायं
विहितविशेषणमाश्रयणेनैव प्रतिपदोक्तपरिभाषानाश्रयणेनैवेतत् भाष्यं प्रवृत्तमि-
ति न तद्विरोध इत्यलम् पतिसमा० एवकारोऽइष्टतोऽवधारणार्थः स्वतिप्रतालोऽपन
पेसत्विनेत्यादि व्याकरणे निष्पत्वे नासाध्वेव। विशाङ्कला घ पात्न्य पात्ननादाविर्भ
ततपो माहात्म्येनासाधुप्रयोगोपि स्वचीलांदोषाभावात् पतिकर्मल्पे वासाधुप्र(

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

पर्युदासेन तद्भिन्नप्रातिपदिकान्त्यवर्णादेरेव ग्रहणात् ऋतसख्येति वाक्येन न दोषः ति
ष्ठन्तिसंमते तदर्सत्तसञ्ज्ञापक्षे [illegible] सविभिन्नावित्यर्थः
पर्युदस्यमानसमर्थैकसविशेषे तदन्तग्रहणं तु न विशेष्यासन्निधानादिति भावः
एतत्सर्वं हृदि नानुरोधेन यस्येतिचेति सूत्रे भाष्यात्तु सविशेषस्य तदेव पवे भिन्न
योऽस्तु तौ इत्यर्थः यथा ऽत्वसन्तस्येति सूत्रेऽप्यातोऽतित्येतद्धटकधातुपदस्यापि
ऌग्यइत्यादि सिद्ध्यर्थं धातुवपवे लक्षणाकोरे दृश्यते तदर्सी तज्ज्ञापक्षे व्यसवीति
ष्वोरेव विशेषणं ततस्तदन्तविधिः उतश्च प्रत्ययादिवत् ततश्च सख्येव पवलि
न्नो वर्णो यन्तामित्यर्थः तदन्तविधिश्च शेषपदार्थविशेषणतया एवं च प्रकृते नै
वधिसञ्ज्ञेति लभ्यते तत्र हि भाष्ये ह्रस्ववर्णीस्यैइति किमुदाहरणम् अतिसखेणा द्धति
यत्र लोपो न स्यात् तदाकृतदीर्घस्य पूर्वान्तवद्भावेन सविशेषत्वात् अतिदेशावि

सं

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

का०श्री०

१२४

एवंधावंशोहेधातउपास्येत्यात्र वितंतादित्यपर्योऽद्बव्यः हल्ङ्याप्भ्यः किमिति
ल्ताभइत्यादो दीर्घान्तत्वाभावान्नदोषइतिप्रष्टः दीर्घात्किम् निष्कौशाम्बिरिति
त्वद्रुइत्याभ्युसंयोगान्तालोपस्यासिद्धत्वादित्यन्तोपाठः मनोरमोपादर्शनात् स
त्वेति यद्यप्यत्रैवसखुर सखुद्धाविति लोपत्वेउच्चितस्तथापि नान्तलक्षणदीर्घलोव
विधेरतउपधायाहृस्वपेक्षयानित्यत्वेनसस्यैवौचित्यान्नानोक्तम् अचोञ्णिति म
जेर्वृद्धिरित्यनुवर्त्तते ङंगस्येतिवाधिकृतं तदाहाङ्गस्यवृद्धिरितिव्यत्यादिति उच्चार
णपर्यकालेलक्षणमप्ययजंगस्य स्यानुकरणादविशेषेणोभयोर्ग्रहणमित्या
हचित्यादिः स्यादिपरस्तादृशः चिवीतितीशप्दश्रकृत्लक्षणापास्त्व्येवपक
एवसम्भवतीतिभावः सुसखेति नपुंसकनादिति निषेधात् ज्ञाजाहृस्वविभ्यइति हृच्च न
समुदायस्येति अलावीर्यस्यसातविभिन्नाबपवावितिवर्णासम्भापक्षेर्थः अत्रपक्षे

१२४

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

त२

तदुच्चारणार्थो नाश्चिनेव शास्त्रमपगमः स्यादितरसंज्ञकानामपि तद्वदेव निबं
निरस्य किन्तस्य लोपइत्यनेन स्वभाववादस्यानपत्रापि समत्वात् ध्वनितश्चेद
नास्य लोपइत्यत्र भाष्ये दिवश्चौत् सूत्रे निरूपयिष्यामः न चैवमश्नोविव्यत्रौतः स्व
रितत्वापत्तेः न च प्रत्ययाप्रत्ययपरयोरित्यवविद्धदूनमिति प्रत्ययग्रहणं कर्त्तव्यमिति
वार्त्तिकादौ परदृष्टिकप्रत्ययपरत्वव्यवस्थातस्य वृत्तिरितिवाच्यम् प्रत्ययग्रहणमित्य
स्य विधानकालिकप्रत्ययपरत्वलाभाय ग्रहणमित्यर्थात् अतएव वादेशो वृद्धित्वमाश्रि
त्य तत्स्थान्यादेशव्याने न फलभेदेनेतिदिक् अनङ् सौ लाविति च प्रथमैकवचनमस
म्बुद्धाविति पर्युदासात् नकारगकारस्तूच्चारणार्थइत्संज्ञकः अलोन्त्यात् अव
ध्यवधिमतोः ताना त्यादौ एर्वोऽवर्णे इति अतएव वग्नेट् इत्यादौ शग्रहति समुदाय
स्य श्रा सइतीत्वेन पञ्चम्यन्तोत ग्रहणं स्यविशेषणत्वेन तदन्तलाभ इति भावः

तस्माः परिभाषा बालक्ष्यसिद्धये भाष्यकृता काप्यनाश्रयणात् स्व वंचे दं ति तव्वतिमित्यत्र केयटे अउ
स्यतिसूत्रे भाष्ये तत्प्रत्याख्याना देकदेशिनामेकान्तनि त्यानितीति तस्य तद्दिग्गताना लोपइति सूत्रेणा
स्य चि ध्वनितसा

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

ल० प्रो० ७०

१२३

न पद्धतीति सिद्धम् । नच घेङितीति सूत्रे कार्य्यम् । ङकारादावित्यर्थः । अवाहत्वे तस्मात् । काजा
रामुपसङ्ख्यानमित्याङ्गादेरास्ताङ्गादेरास्तेङाद् एवं वक्तुं शक्य इति वाच्यम् । सत्यामि
त्याद्यावाम्यां एनद्याइत्यस्यानापत्तेः । अल्विधित्वेन स्थानिवत्त्वाभावात् । इत्यग्रहणे
त्वनुबन्धकार्य्यत्वात् स्थानिवत्त्वं स्पष्टमिति दिक् । ङसिङः । एङोङित्वेपि अस्वरितत्वात्
प्यासङ्ख्येन । ङसोरित्येव सिद्धे ङसिग्रहणं स्पष्टार्थम् । अवधेः । इदुद्भ्यामिति किम् । घेः
परस्येङ्ङेदच्चेति ङि । अह्लते घेरेदच्चेति वार्त्तामाभूत् इति । अदोतोखापरत्वे मुखे सु
खोर्थे इत्यस्मात् पाचतस्य लोप इति तर्थोङ्ग्यापः । नचैता विभक्तित्वान्नाविभक्तावि ति
निषेधात् कथमित्य सम्प्रेति वाच्यम् । गुर्वे लघुवोर्थमित्यत्र तदेव प्रयोजनं न तु
कार्य्यानां नापिप्रयोगेष्व वर्गा मित्यर्थो तत्त्वप्रतिज्ञायैव न विभक्तावित्यस्य
तत्राप्रवृत्तेः । अत एव वैकृद्धोपत्यावेश्ववर्थे इत्यादि निर्देशाः संगच्छन्ते । पदि

६२

१२३

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

वृत्तं भ्यांशेषपदार्थस्य विशेषणात्तदन्तलाभ इति भावः नन्वमत्येइत्यत्रानवका
शत्वान्नदीसंज्ञैव न भविष्यतीति शेषग्रहणमव्यर्थमत आह एकसंज्ञेति अधिकारादि
ति य्वोङीतितु ह्रस्वइत्यनुवृत्तावेवनात्यर्थ्यपाहकमितिभावः आङोनापुंसीतितु
नोक्तं अमुनाकृतेनेत्यत्रमुत्वस्यासिद्धत्वान्नुमनापत्तौपुंस्त्वाभावेननाभावस्याप्य
नापत्तेरौरूपासिद्धेः नमुनेइतिनिषेधस्तु न नुमिनमुडादेशाइतिवार्त्तिकविरोधात्
अतएवसुत्वहृताछ्रीतिवत्नीतिनोक्तं तपालतितनोणतकारनिर्देशोपिसम्भाव्ये
त आगन्तुनाकारेण तस्यापिनेइतिनिर्देशेननत्त्वस्वीकारेतस्यन्तस्थानगौरवमितिन
किञ्चिल्लाघवमितिस्पष्टंभाष्ये आङितीति ङकारविशिष्टासंज्ञानस्यङस्यत्वम् अ
तएवहरिणामत्यैतादौनगुणः एवमोङ्याप इत्यत्रापि अतएवालम्भवेएवाप
वादत्वमितिवार्त्तिकमतेपिरमेइत्यादौनवाह् घेर्ङिति बुपिचेत्यतः सुपीतिवर्त्तते ते

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

लौ० श्रो०

१२२

विभागेनपरत्वाद्बाधकंदीर्घविधायकमाणमित्यादावनेनदीर्घप्राप्त्वात्कृतेऽग्नीना

मित्यादौसावकाशस्य नुटोऽप्राप्तिमाशङ्क्य ह्रस्वनद्यापइतिसूत्रे आज्जसेरित्यत आड्

ग्रहणाननुवृत्त्या समाधायनुड्विधायके आतोधातोरित्यनुवर्त्यलोपेननुड्बाधकेन

समाहितम् नुड्विधायके आडित्यग्रहणंनकार्य्यमितितद्भावः अधात्ववयवाकारा

न्तानांलोपाभावेतेनदत्तकृतिः स्पष्टैवेत्याहुः रुकः प्रनइत्यति रुकश्चत्यपवत्येऽउत्याद्य

र्थकंत्कइट्रूनः प्राप्येत्वमित्यादिप्रयोगस्यमन्योदाहरणएतेनाचाक्विबन्तात्कर्त्त

र्थेप्रयोगानिर्बाह्याइत्यपास्तम् आचाराक्विबन्तप्रकृतिककर्तृक्विबन्तस्यभाष्यका

रानुपन्यासेनैतेभ्यः कर्तृक्विपोनभिधानस्यैवलाभात् जसिच ह्रस्वस्यगुणइतिवर्त्त

ते ह्रस्वस्य सम्बुद्धौचेत्यतः सम्बुद्धाविति वर्त्तते शेषोघ्यसखाच्यो वित्यतोघ्यरिति

ङितिह्रस्वश्चेत्यतोह्रस्वइतिवर्त्तते शेषपदार्थमाह अनदीत्यादि तदन्तामिति अनु॥

८२

च१

१२२

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

दीर्घाद्देवशासीतिविपरीतनियमापत्तेः अत्याहारेष्वनातिप्रसक्ताभ्युपगमादत्रप्राप्तिः न्याय्य
त्वादिति नचेह इर्वेसवर्णे दीर्घविधेर्घस्य न्याय्यत्वादित्यर्थः धातोः किम् हाहानिति
अव्युत्पन्नानिदम् अस्यक्रियापाशब्दत्वेन सानिति अत्युदाहरणम् परेत्वकः स्वनइत्या
दिसिद्ध्यर्थमातोनोपइतिवक्तव्यमित्युक्ते आतइतियोगविभागेनतत्संसाध्यत
त्त्याख्यातं भाष्ये एवंचसाशब्दादेर्व्युत्पत्तिपक्षेपि धाने तदायोगविभागेनलोपइत्येव
वत्त्वेधातुग्रहणंमावन्तानिवृत्त्यर्थमेव भाष्यवार्त्तिककृतोस्तानवाल्पनापेक्षयेद
शार्थकल्पने स्येवोचित्यात् आवन्तादाचारक्विवेवन तत्र क्विवन्ताद्वाकर्तृक्विमा
नमिधानादिति नतत्रसूत्रवार्त्तिकयोर्विरोधः अतएवअय्यमयोरितिसूत्रभाष्ये
परत्वंबाध्यत्वमान्यचिन्त्यपादीर्घमात्रस्यबाधकमितिपक्षेरामानित्यादिसिद्ध्य
र्थमतोदीर्घइतित्रपिचेतिचानुवर्त्तमानेबहुवचनेत्यदितिसूत्रेबहुवचनेइतियोग

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

देतेभ्य इत्यादो पाल्लिनिनैकशेषो न कृतः एतेन कोशशब्दानां शब्दपरत्वात् अत एवैकशे
षो न त्र्यर्थे पर्त्वं तु न संभवति इत्त॰ हर्द्वशक्तिग्रहाभावात् एते शब्दा एकार्था इति बोधः
एवं चात्र प्रकारार्थत्वाभावेपि न क्षतिरित्यपास्तमिति दिक् सङ्ख्यावि सायेभ्य इति ब
कब्रेहर्चेय हलामुत्तरां पद इत्यधिकृतस्य पद्यन्तत्वलाभाय एतेन घ्यकृत्त्रियेरत्त्येवेतदुदा
हरणमित्यपास्तम् विश्वपा इति विश्वं पातीति विग्रहे आतोनुपसर्गे इति प्राप्ते वासरू
पन्यायेनातो मनिन् क्वनिब्वनिपश्चेति विच् स चाहन्तेभ्यो लोके पि कीलालपश्चागत
मिति विभाषा हर्वाक्केति सूत्रे भाष्यप्रयोगात् क्विपत्यादन्तेभ्यो भाष्यानुक्तक्विब्यो नपि
धानमेव अत एव धूलस्मारत्याविति सूत्रे लस्मारत्यावित्यत्र विमुक्तो भाष्ये ननु क्विप् अत
एव शंस्या इत्यादिप्रयोगेषु भाष्यकृता ईत्वं न कृतमिति केचित् अन्ये क्विपमेवाहुः
दीर्घाज्जसि चेनेचीत्यनुकर्षः दीर्घाच्छसेवेति नियमपरदीर्घाच्छसीत्येव तु न लब्धेतम्

५४

१२१

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

वाक्यस्यार्थमस्यावश्यकत्वेन सोपरतो हृदादीनां प्रयोगार्थमत्र कातार्थत्वस्यावश्यकत्वात्
स्पष्टं चेदमन्वाकौ शेति सूत्रे मूले कोशशब्दा अर्थपरा एव शक्तिग्रहस्तु पदत्वहेतुकानुमा-
नेन सामान्यत एव एवञ्च विष्णुर्नारायण इत्यादौ विष्णुपदार्थाभिन्नो नारायणपदार्थ इति
कर्मणा बोध इत्यादि मञ्जूषायां नामार्थवादे विस्तरेण निरूपितम् एतत्पदम् अमुकवाच-
कमिति शक्तिग्रहस्तु स्वस्वत्र सिद्धमादायत तु रूपस्यानियतः पश्चान्मेनसे कस्य छेदे विस्त-
रेति इडेकाव्ये विहव्ये एतानि ते ध्नेनामानीत्यादौ वत एतानि तव नामानि अत स्वदभि-
४ न्ना एषामर्था इति बोधो तत एव नाम त्रिसमानाधिकरणे इति सूत्रभाष्ये सामान्यवचन-
मित्यस्येदं प्रत्युदाहरणं दत्तं अन्यथैकार्थबोधकत्वरूपसामानाधिकरण्यस्याप्यभावा-
त् दृढसङ्गतिः स्पष्टैव एकशेषस्तु न तथा सति तत्तच्छब्दस्वरूपस्य सम्यक् बोधानाप-
त्तेः अनेकशब्दानां स्वरूपबोधनपूर्वक[illegible]मेकार्थबोधने कोशतात्पर्यात् अत एव पत्त

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

धानामपि कोशसिद्धत्वात्तु व्यवस्थार्थता यां एवं वक्तव्यं तथा यदादेशाच्चेति दादिभ्यः इत्य
[illegible] मित्यस्य न्यादेशयोः इत्यनुपादानेत्र योगेन नास्ति सुप्त्व
यमात्रे प्रवृत्तौ तस्याग्रसम्भवेन तद्वैयर्थ्यं स्यादेवमेव प्रकारार्थत्वे प्रमाणमाह भाष्ये इति
तत्र हि शाखानन्तर्गति स्थितस्तु च्यते ऽशाखानन्तर्गति च पिदस्पत्ते शालादो बली ककुद्दाबली वा चेतेम
हादेवरत्युक्तम् आद्यस्याधिगतभेदेव वर्तमानस्य शालाकाकारे दोबली इत्यर्थः छान्दसः
कादिलोपः एतेन दोबरत्यकारान्तस्य दूषणं वाच्चिनो दूषन्नादेश इत्यपास्तम् तेन
पदद्भिरिति नच कोशस्य पदादीनां पादाद्यादेशत्वे पादादिभ्यः इत्यकृत्वादिवचनेन त
त्वैयर्थ्यम् नहि स्यान्न्यादेशयोः इत्यनुपादानेऽत्र योगेन नामस्ति स्यान्नुपादानेनैव
तदर्थाभिधानसमर्थादेशस्यावर्थबोधनात् अत एव न साद्यादेशानां केशेउ
पन्यास इति वाच्यम् पदादीनां भाष्यरीत्या नोदेशत्वात् तत्त्वे पित्वत्कोष्ठु इति

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

ख १

मपि तदनित्यत्वे एव संगच्छते अत एव हेमौ इत्यत्रैहिः स्थानिवत्त्वान्नतस्मुत्थिलोपः एवं

नर

स्थानिनिमित्तत्वेनाश्रितादिति व्याख्यानेनैतुमानम् एवं चासिद्धे नेति अतिदेशादद्यत्रिपाद्या
असिद्धत्वेन न्यायसिद्धानुवादोयं तत्फलं त्वतिदेशान्तरालांवतिघटितानां त्रिपाद्यां प्रव
त्तिबोधनम् अत एव आमीक्षीरपेलोत्यादौ मीत्वणत्वे भवतः अनैकारस्यादस्सम्बन्धित्वं येद
त्यस्यैकाग्रुत्तरपदत्वे चानावज्ञावाधीनम् तत्पदोबइति इदम्चाचितिसूत्रे चसूत्रकृता
प्रकारार्थमिति प्रकारस्तादृश्यं तच्चसुखेनेमांस्पचनीत्यादावपि न लुमतेति निषेधानि
त्यत्वाञ्जसादिपरत्वञ्चोध्यम् प्राधत्वेन सादृश्यमित्यन्ये तन्न वाशोकथ्यत्र रोगेष्वित्यस्य
वैयर्थ्यापत्तेः नासिकायानस् ड्डेषु नसिति भाष्यपठितवार्त्तिकस्य वैयर्थ्यापत्तेश्च ।
आसन्यंप्राणमूचुरित्यत्रापि तद्धदेव शसादिपरत्वम् अत्र सुप्रभृतिष्विति वाच्ये शस्प्रभृ २
तिष्वित्युक्तान्यत्र कचिदेवत्रवत्तिर्वध्यते अत एव पतत्हृन्निशां ग्रहणं चरितार्थम् ते वांछिवि

पतत्हृन्निशं

प्रयोगकृथे आमीद
त्रैके त्यक्षीरपे
लोत्यत्र चेद्रत्यवेत
जम ४

॥।शस्प्रभृति
भृतिरिति १

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

ला०श्री०

११९

यत्नो पर इति हलि सर्वेषामित्यनेनेत्यर्थः अत्रोपोऽनः तपरकरणं किम् अनतेः छिप्त्वा
नरत्यादौ लोपाभावायान्त्वं तत्वैकदेशविकृतन्यायेनेत्यनन्यत्वविस्तरः पूर्वस्मादिति
अचः परस्मिन्नित्यत्र पूर्वविधावि[illegible]स्याः स्थानिवत्त्वात् पञ्चमीसमासाश्रयणादयम
र्थो लभ्यते इति भावः तेन अत्रत्ये विषयनित्यादिनि सिद्धि रन्यथा तुगस्यादतएवोभेऽभ्य(
स्तमिति सूत्रे उभेग्रहणं यत्नो भेभ्यचेते तत्रैवाभ्यसञ्ज्ञार्थं ते तेन रत्यत्राभ्यस्तलक्षणो
नुमा मा भूदिति उक्तेषापैकादेशस्य पूर्वविधाविति पञ्चमीसमासेन स्थानिवत्त्वात्
नुमे प्राप्ते रसति प्रयोजने उभेग्रहणं सहार्थमित्युक्तं तेन उभेयत्र दस्वेते इत्यर्थी अत्रैव
विपनिति सिद्धये आवश्यके न पञ्चमीसमासेन तात्तिदात्व उभेयग्रहणं सहार्थमिति त
त्त्वावः इति पक्षोत्विति तुनाऽस्यानित्यत्वं सूचितम् "पविगणान्येति भाष्योदाहरणाम

११९

न तु तुग्रहणं किम
र्थमिति चेत् तुनेति

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

नां समावेशे तु तत्तत्कार्ययोः पर्यायापत्तिर्द्दोषः भपदसंज्ञयोः समावेशे तु राजन्वत्वा
देर्नलोपस्यापत्तिर्बोध्या नवराजन्वत्वादेर्लुप्तिङन्तमिति पदत्वेऽप्युद्देशं परत्वाभसंज्ञ
यातु न बाधस्तस्या अन्तरङ्गत्वादिति बोध्यम् समानावधिकायाश्च अन्तरङ्गायात्रप्यन
पवादत्वस्यामान्यचिन्तयाऽपवादत्वेनैव बाधादित्याहुः आकडारस्यसंज्ञासु चपयोर्द्व
शापक्षएवेत्यदन्तङ्ग शास्त्रे निरूपयिष्यते भपदसंज्ञाविधावङ्गप्रकरणे भस्येत्यस्यपाठे वे ५
नाङ्गमित्यनुवर्त्यांकं सत्यदं भवति भवतीत्यर्थेन ताभ्यां तस्याः समावेशएव नपर्या
यइति बोध्यम् पुत्रपसंज्ञापरस्मैपदसंज्ञयोरपि णलुलमोवतिस्तापका त्समावेशः।
गुरुलघुसंज्ञे वर्णस्य नदीघिसंज्ञे तदन्तस्येति भिन्नावधिकत्वात् समाविशात उभे अ
पि वर्णस्येति पक्षे आकारे उपलभ्यमानेप्येकदेशिनएव समावेशानुपपादादिति दिक्

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

ल० प्रो०

११८

नामेति तेन सुपादावित्यादौ पादः पञ्चानि संज्ञापदत्वकार्य्यप्रतिबन्धस्तु पेऽशास्त्रीये
पि कार्य्यं भवति न पदान्तलक्षणस्य भाष्यप्रामाण्यात् आकडारा आकडारादिति नाव
धिः तत्पुरुषो द्विगुश्चेति लिङ्गात्समावेशार्थं हि तदित्याह कडारा इत्यादि व्याप्यर्थं का
डाराचाराद्यदिति वक्तुं उक्तम् एकैवेति सङ्‌ख्यावाच्येकशब्दोपादानादवधारणं
सम्पद्यते इति भावः यापरेति द्वयोः सावकाशयोः पैर्वनिरवकाशत्वे तु सैव स्पर्द्धः आ
भ्यामेव बाधसिद्धिस्तु न अन्यत्र तत्पदादौ कृत्तद्धितप्रत्ययसंज्ञादीनां समावेशादर्श परा
नेन विरोधाभावात् विप्रतिषेधाप्रवृत्तेः लौकिकस्य तक्रकौण्डिन्यन्यायस्यापि लोके सं
ज्ञाविषयेऽदर्शनेन शास्त्रेऽपि संज्ञाविषयेऽप्रवृत्तेश्च । तेनेति । अनवकाशत्वेनेत्यर्थः
परोदाहरणेन्त्वपादानमुत्तरत्वाभिबाधन्ते इत्याद्याकरे स्पष्टम् विरोधाभावे न विप्रतिषेध
सूत्राप्रवृत्तावपि परत्वादेरन्यत्र बलवत्त्वेन दृष्टेन पात्राविति न व्यवस्था । अपादानादि संज्ञा

११८

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

नासिकापृतनादेशयोः २

इत्यत्रचादेशत्वादशिरसोग्रहणं कर्त्तव्यमित्युक्तं व्याकेशोष्ठेति च वक्तव्यमित्युक्तम् तस्मां

च्छ्वसादिविषयाणि अक्तत्वन्तानि एव पदादयः एवं मांसपृत्स्नवोपि अतएव नस्यतोः

स्थानिवज्ञावाद्यावन्तत्वमादाय नसामृतामित्यादौ ननु उदि नासिकायानस्यतसुद्रे

ष्वितिवार्त्तिके चादेशत्वमे। नासिकायाः इत्युक्तेः अतएव तद्विषये नासिकास्सुद्र इत्यादि

न अतएव पदादिषु मांसपृत्स्नूनामुपसङ्ख्यानमिति वार्त्तिके स्थानिनिर्देशो न कृत इत्या

हुः अत्याहार इति व्याख्यानादौ टष्कारेणेति भावः अनीवस्येति पर्युदासपरत्वात्प्र

स्य भाष्ये व्याख्यानात् लघुत्वाच्चेति भावः प्रसज्यप्रतिषेधेन व्याख्याने तु एव ज्ञापकात्

केषांचिदसमर्थसमासानां साधुत्वम्बोध्यम् स्वादिषु सुरत्र प्रथमैकवचनं आदिग्र

हणेन कवन्तानां ग्रहणं व्याख्यानात् तदाह कप्रत्ययावधीति तदन्तेष्वित्यर्थः पश्चि

मम् समाहारद्वन्द्वे सौत्रत्वान्नट्च पचीसमेन स्वादेर्विशेषणत्वात्तदादिविधिः असर्वे

मांसपृतनासानू नां क्रमेण २

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

ल०शे०

१२७

न्यत्रविस्तारः पद्दन्नो आदेशैः त्वानुरूपाः स्थानिनः आक्षिप्यन्तेइत्याह पादद्दन्ते।
ति अनुदात्तस्य चर्दुपधस्येत्यतो न्यतरस्यामित्यनुवर्त्तते अतएवतुल्यास्यसूत्रादिभाष्ये
आस्येतुल्यः पादेनोपहतंमासेनपूर्वायेत्यादिप्रयोगात्हृदयस्यप्रियइतिलोत्रप्रयो
गा अपपन्नाभवन्ति येचतद्धितेतिसूत्रस्यैवाकेशेष्विति वार्त्तिकेनाग्रहणान्तु तच्चसूत्रे
वाग्रहणासम्बन्धबोधकम् यथापिनिशाशब्दस्यनिशशब्दप्रकृतिकत्वेनभाष्यादिमत
सिद्धतपौंशोवैकल्पिकत्वेनचवाकूवाचेस्युभयवत् निशानिशायोः सूत्रेनिशग्रहणंवि
पिसिद्धिस्तथापिसुटिहलन्तस्यासाधुत्वबोधनायात्रग्रहणमितिवत्यनुसारिणः परे
तु अनुदात्तस्येतिसूत्रेन्यतरस्यामित्यस्यस्वरितत्वंनास्ति अतएवशीर्षन्छन्दसीतिसू
त्रेशीर्षन्निति प्रकृत्यन्तरन्द्रष्टव्यम् आदेशत्वेहिछन्दसिशिरश्शब्दस्यप्रयोगोनस्यादि
त्युक्तंभाष्ये अन्यथाविकल्पानुवृत्त्यादेशत्वेपिदोषाभावेनतदसङ्गतिः स्पष्टैव येचतद्धित

हपंचाधिहृतानां
नामित्युक्तेति ५

१२७

दिते द्वितीयैकवचने पिते नल्लोपेन लुको ऽङ्गो विप्रो बोक्ति रसङ्ः तेति बोध्यम् एवं त्रिवांजर
सा कृते वाडाप इत्यादीनामाकारप्रश्लेषेण वारणं निष्फलमेव तेषामपरत्वात् अतिवेद्वप्र
दे तेषां वारणाय तु प्रश्लेष आवश्यक इत्याहुः परे तु जरसादेशाद्धि भक्ति सम्बन्धिकार्ये मा
त्रं पूर्वविप्रतिषेधेन ते न जरतामित्यादावपि पूर्वं नुटि जरसोऽभाव एव एवं चाकृतत्वे न या
प इत्यत्राकारप्रश्लेषेण न फलं नापि मानम् अत एव ङ्याप् ग्रहणं लोदीर्घ इति वत् जरसादे
शस्य स्थानिवत्त्व प्रतिषेधो वार्त्तिककृता नारब्ध इत्याहुः परिभाषायाः अनित्यत्वमिति इ
नातोरिकारदीर्घश्चारणं मिति कर्त्तव्ये ऽस्फुरणं च तदनित्यत्वमूलमिति तदभिमानः षष्ठ्ये
कवचनेइति एकसूत्रोपात्तत्वात् त्र्यादेशविषयोपि पूर्वविप्रतिषेध इति तद्भावः एतच्च
भाष्ये ति इगन्तो रिकारदीर्घश्चारणप्रत्याख्यानपरभाष्यस्वरसः इष्ट्येवैतत्संगृही
तमतिजरमतिजरं अतिजरैरिति भवितव्यमिति जरायाः इति सूत्रस्य भाष्ये ति वार्त्ती इत्यन्य

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

चनेपिलुकबाधेनातोम्भित्यम्भिसन्निपातपरिभाषयाजस्सोभावः नचतत्र नाकारान्तसन्नि
पातकृतएवाजादिः किन्तुतदभावेपिएषातुसन्निपातलक्षणोविधिर्विनानयस्यप्रवृत्ति
योग्यतातत्रैवेति अत्रभवत्वेवजरसितिवाच्यम् मानाभावात् टाङसीतिसूत्रस्यैनाति
जरेतोत्वेतद्विषयकैयटेनविरोधाच्च ध्वनितंचेदंजरायाइतिसूत्रेभाष्ये तत्रहिपूर्वपक्षिणा
अतिजरसंपश्यत्यत्रलुक्कस्मान्नेतिपृष्टेपरेणाप्यमेकवचनेप्यतिजरसंतिष्ठतीत्यत्रापि
कुतोलुक्नप्राप्नुतेइतिपृष्टेपूर्वपक्षिणाप्यमेकबचनेऽम्भावोन्तरंगत्वेनजरस् तत्रजरसि
कृतेसन्निपातपरिभाषयानलुक्इतिविशेषउक्तः यद्वाऽम्भावेकृतेसन्निपातपरिभाषया
नजरसितिपाठभेदेनविशेषउक्तस्तुतंपरेणापयेवमतिजरसम्मतिजरसेत्यत्रनप्राप्नोति
जरसितितृतीयैकवचनादौशङ्किते सिद्धान्तिनाइष्टमेवैतत् अतिजरंमतिजरैरितिभवित
व्यमिति अत्रविशेषोपपादनैत्यपाठएवयुक्तः अन्यथालुकएकवचनेतेनाभावेउपपा

पक्षे इति जरसादेशाभावपक्षे इति भावः इदमर्वाचामनुरोधेन परे तु विभक्त्यादेशोऽयः
परत्वाज्जरसित्यसंगतविभक्त्यादेशानामेव पूर्वविप्रतिषेधेनेष्टत्वादत एव जराया इति सूत्रेऽत्र
जरांसीत्यत्र नुम्जरसोः प्राप्तयोर्विप्रतिषेधेन जरसिति भाष्योक्तं संगच्छतेऽन्यथा त्वद्रीत्या
शिभावात्पूर्वमेवेरजेसः प्रवृत्तौ तदा सर्वनामस्थानत्वाभावान्नुमा विप्रतिषेधविचारा
सङ्गतिः स्पष्टैव मम तु पूर्वविप्रतिषेधेन जरसः पूर्वं शिभावे प्रवृत्ते न त्वसङ्गतिः स्पष्टैव अ
त एव टाङसीति सूत्रे कैयटेनोक्तम् भाष्यकारः सन्निपातपरिभाषया न जरसादेशमनभ्यु
पपन्नमतिजरैरगाति जरादिति भाष्यं न त्वतिजरसिनातिजरसादितीति गौरवमुद्भावितवा
निति भवद्रीत्या पूर्वं जरसादेशोऽनापत्त्याऽप्राप्त्या तदभावपक्षे च तस्याप्राप्त्या सन्निपातपरि
भाषया जरसादेशमनभ्युपपन्नियस्यासङ्गतिः स्पष्टैव वृत्तिकारोऽप्याह अतिजरैरिति न त्वति २२
जरसादिति केचिदिच्छन्ति यद्भाष्यं तथापि नैतदिष्यते लक्ष्यते इति नपुंसकद्वितीयैकव

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

गतया इदं ज्ञापकम् प्रतिपत्तिलाघवाय जरायाः अस्तु इत्युक्तः पदाङ्गाधिकारे इति पदमङ्ग
स्य च विशेष्यं विशेषणेन तदन्तविधिरिति भावः पदशब्देनोत्तरपदाधिकारः केवलपदा
धिकारस्य ग्रहणं च तेनेति येन विधिरित्यत्राकारस्य ग्रहणम् निर्दिश्यमानस्येति षष्ठीस्थानेयोगे
ति सूत्रे समाप्तते आवर्त्तनाय मर्थः षष्ठ्यन्तो सुच्चार्यमाणमेव स्थाने न युज्यते न
प्रतीयमानमिति तेनेदं सिद्धमिति भावः नन्वयं जरस्शब्दो न जराशब्दोऽस्त्याः एकदे
शेति स्थानिवत्सूत्रे चकारेणेति भावः जराइत्युक्तपरिमाणस्य ग्रहणात् अनेन स्थानिवु
द्भावे कार्ये प्रवृत्त्या निर्दिश्यमानस्येति परिभाषाबाधाभावो बोध्यः येन विधिस्तदन्त
स्येत्यस्यानुसन्धानात्त्रत्वात् तत्र स्यन्ताश्शब्दो जराशब्दान्ताव इति तदन्ते आदेशश्च
तोपरिभाषाविरोधः स्पष्ट एवेति दिक् निर्जरसेति अत्र स्वादिष्विति पदत्वेन त्वेन।
भत्वेन पदत्वबाधात् तत्रेष्ठ उत्तरस्य स्य पूर्वत्रापकर्षवत् अयेतोल्लोवे चित्रा यति बोऽ

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

फलाभावात् जसाधारे शीभावे एव विकल्पविधायकस्य विभाषा जसीत्यस्यासङ्गतेश्चेति
भावः उद्धृतावयवभेदस्समुदायस्य द्वन्द्वे विशेष्यतयोपसर्जनेन सञ्ज्ञाया अप्राप्त्या द्वन्द्वे चेत्य
पि न बहुव्रीहाविति वदितितत्त्वम् अत एव गोस्त्रियोरिति सूत्रे कुकुटमयूर्यावित्यादोक्त
स्त्ववारणाय द्वन्द्वेनेति वचनमारब्धमिति दिक् नाकजिति समुदायनिष्ठकुत्साबोधकोऽ
नै ५ कच्चनेत्यर्थः प्रथमाचरमा अत्रस्त्वैरिति न सम्बध्यते प्रथमादि सम्भवात् जसीत्य
नुवृत्तेरर्थाधिकारात् तदपमपि शीभावे एव विकल्पस्तदाह जसः कार्यम्प्रतीति तयः सङ्ख्या
वाचवयवे तयविति तदन्ताइत्यत्र हेतुरुक्तः द्वितीयतृतीयोद्धृतीयस्त्रसम्प्रसारणश्चेति
साधु अर्धवदिति प्रतिपदोक्तस्येत्यपि बोध्यम् तेनानन्ते आधुदात्तस्य द्वितीयाय भागा
वेत्येवानभावे तु स्मेमवत्येव जसदा अष्ट नरइत्येतौ विभक्तावित्यचिरेड्यतोचीति अनुव
र्तते तदादि विधिश्च त्याहाभावादाविति जसोवित्यादौ तु व्यपदेशिवद्भावेन विभक्तौ किम्

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

ला०प्रो०

११७

स्यनिषेधेवर्णाश्रमेतराणामित्यत्रसर्वार्थवाचकसर्वाद्यन्तत्वेनसमुदायसंज्ञायांसुडापत्तिः
तस्यसंज्ञानिषेधेपिसर्वार्थवाचकसर्वादित्वानपायात् अवयवस्यव्यपदेशिवद्भावेनस
मुदायस्यचद्वन्द्वेविद्यमानत्वेननिषेधेतुअवयवस्यनिषेधेफलाभावः नचतत्र
द्वन्द्वान्तत्वेकाकचोर्विशेषणफलम् द्वन्द्वावयवमात्रेविशेषणान्वयाभाववत्कुत्सादिविवक्षा सुन्दरादि
याअभावात् समुदायेतद्विवक्षायांसमुदायोत्तरस्यत्यस्येनावयवगतकुत्सादेरपिबोधेना
कार्थत्वादवयवेभ्यः पृथक्तदनुपपत्तेः अन्यथात्रवस्त्रापेकंकस्त्रत्यवोत्पत्त्यापत्तिः।
एतएवोक्तंभाष्येऽकजत्रनभवतीतिविभाषाजसीतिसूत्रेसमुदायकुत्साविवक्षायामितितद
र्थः कृतांकचासमासस्तुभवत्येवतत्रसर्वार्थत्वादनेनविकल्पोभवत्येवेत्वददधारमधु
२ रमधारिपिबन्तमितिवत्पदेतत्प्रयोगवलेनान्यार्थत्वद्वन्द्वस्यसत्वेपितस्यसर्वनामत्वेमाना
भावाच्चबहुसम्मतत्वाच्च एतेनबहुव्रीहाविति वदस्यापिद्वन्द्वेचिकीर्षितेऽत्यर्थइत्यपास्तं ११७

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

त्ववयववृत्तबोध्यम् एतेनैन्द्राग्निस्यविशेष्यतेस्यपास्तम् तद्भिन्नानुपपत्त्यभावेनाक्षेपायो
गादाक्षिप्तस्यश्रावेऽन्वयेमानाभावाच्च केचित्तु अवयवा एकस्योद्देश्यताऽपरस्यविधेयतेति
वदन्ति परत्वाद्यः पक्ष इतोलघुरितिबोध्यम् सन्निवेशादिति तदनुमानादित्यर्थः अत्रो
पसर्जनत्वमितरविशेषणत्वेनार्थोपस्थापकत्वम् तदोः सइतिसूत्रे अदसएवदस्यनान्य
स्येतिनियमेह्रीयतेरत्ययेह्रइतिप्राप्नोतिस्वइतिचेष्यते यथालक्षणमप्रयुक्तेइतिभाष्य
तुप्रकृतसूत्रनञ्सूत्रादिस्थानेकशेषभाष्यविरोधादेकदेश्युक्तिरितिनतद्विरोधः तृतीयास
मासेद्वन्द्वेचेतिसूत्रस्थाकरोत्करीत्यानबहुव्रीहाविति सूत्रस्थाकारोत्यासाचप्रथमार्थेसप्त
म्याऽयमपिसमासस्यैवनिषेधोनावयवानाम् समुदायस्येति अकच्स्वरौतुकर्तव्यौप्रत्य
ङ्गंमुक्तसंशयमितिभाष्योक्त्यायाप्रकरणेविधेयत्वस्याएतत्प्रकरणस्यसप्तमीनिर्देशा(
न्नाप्रथमार्थकत्वमितितस्यावयवसंज्ञानिषेधकत्वाभावउचितः किञ्चावयवमात्र

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

वाचकत्वसमानाधिकरण्ण सर्वनामपदकत्वेन बोधकमहासंज्ञया सर्वार्थोपस्थापक
सर्वादीनामनुकरणावश्यकत्वेनैतेषामनुकरणेमानाभावः नामपदत्वारस्येन तत्रा
धान्येनैतस्यलाभः उपसर्ज्जनं गौतरविशेषणं तथैवोपस्थापकमिति तेन तद्व्यावृ
त्तिः पूर्वादिसंग्रहायत्वोवसर्वार्थेतिसंज्ञाया चतवे भिन्नक्रमेतिन्यायमूलकमप्रति
हतीतिभावः सर्वादिसूत्रस्य चायमर्थः सर्वादीनि तदन्तानि चोक्तसर्वार्थवाचकत्व
समानाधिकरण्ये सर्वनामपदवन्तीति तत्रापि विवेकन्यायेसर्वनामपदत्वांशे एव
विधिः सर्वार्थवाचकत्वस्यलोकतः सिद्धेः एतेनान्वर्थसंज्ञोपस्थितसर्वार्थ
वाचकस्य विशेष्यतया सर्वादीनां स्वस्य तद्विशेषणत्वात् तदन्तविधिरित्यपास्तम्
एकपदोपस्थाप्ययोरर्थयोः परस्परमुद्देश्यविधेयभावेनान्वयाव्युत्पन्नत्वात्
सूत्रार्थयोगयोरन्यतरवियोगेनान्यत्रान्वयायोगाच्च तदन्ते सर्वार्थवाचकत्वे

प५ प्रा५

सस्य चिकीर्षितत्वाभावात् अतिक्रान्ता इत्यादिना पूर्वोक्तस्य लौकिकवाक्यस्य समासस्य च
दृष्टान्तरूपमुच्यते अकृतव्यूहपरिभाषया तु नास्त्येवेति भावः भाष्यकारस्त्विति अकृतव्य
हेतु कर्त्तव्यो ऽत्र त्यदुःखं भुक्तं लघ्वावमिति भाष्यालोकवृत्तिलघ्वी त्यदन्याख्यानमयुक्तमिति भावः
ननु स्फुटतिरूपयामात्पाद्धिकत्वात्कथं तत्व्याख्यानमत आह यद्यपीतमिति एतच्चोक्त विति व ४
त्वात्चेति सूत्रे भाष्यध्वनितमेवं च वृत्तिकृदुक्तार्थकं नेदं तस्मादुपसर्गेन प्रतिषेधानुवा
दकम् यथा वार्त्तिककृता तस्य कृतत्वात्सूत्रकृतेदमारब्धम् सञ्ज्ञाया अन्वर्थत्वमपि भा
३४ ष्यकृद्दूहितमेव न सूत्रकृद्रूहितमिति विभाषा दिगिति सूत्रे समीनिर्देशः प्रथमार्थ एव
अत एव वृत्तिकृदुक्तः प्रक्रियावाक्यनिषेध इत्यर्थो भाष्यकृता बहुव्रीहिपदस्य तदर्थवा
५८२ चकस्यैव लक्षणया सोधितः अन्यथा मूलोक्तरीत्या सिद्धता दृशा लक्षणया प्रयासो व्यर्थः
स्यादिति तत्त्वम् तदनुगुणानामेवेति प्राधान्येनोपस्थितिविषयत्र सिद्धत्वोपलक्षणार्थ

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

ध्वन्तर्गततत्पाठ्यवस्यास्त्येव मध्याह्ने सर्व्वस्योदग्ध्रुवत्वात् देशावच्छीनां तत्तदवधिकोदया
चलसन्निहितत्वाद्व्यवच्छित्तिनिमित्तमित्यन्यत्र विस्तरः अन्तामेवकाशावधिपरिधानान्तः
र्हिभेदतादर्थ्ये षष्ठीज्ञात्मीयविनावहिरवसरमध्येन्तरात्मनिचेतिकोषोऽन्तर्धीन्तरङ्गुदात्ता
र्थमाहान्तरम्बहिर्योगेति अयं त्रिसूत्र्याक्रियमाणे सञ्ज्ञाविकल्पो जसाधारणीभावएवन
त्वकन्तापुदात्तत्वादाविति बोध्यम् न बहुव्रीहौ चिकीर्षित इत्यध्याहारलभ्यम् प्राचीनवृ
त्तिरुद्धीत्येदम्व्याख्यानं नेदं सूत्रं बहुव्रीहित्वनिषेधकं उपसर्जनप्रतिषेधेनसिद्धेः प्रक्रि
याबाकेरिति अलौकिकेइत्यर्थः नवालौकिके समासप्रवृत्त्येकार्थीभावस्यापि तत्रैवक
ल्पनाउपसर्जनत्वादेवसमालइवतत्रापिनिषेधः सिद्धइतिवाच्यम् तत्रैकार्थीभावस्या
तेपेपिस्वार्थविशिष्टस्वार्थान्तरबोधकत्वरूपोपसर्जनत्वाभावेनातिभवकानित्यत्रेवप्रा
प्नत्याकचोऽभावार्थसञ्ज्ञानिषेधइत्यत्रतात्पर्य्यात् लौकिके तु नास्य प्रवृत्तिस्तत्रसमा

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

एकोगोत्रइतिसूत्रशेषेभाष्येऽप्रधानार्थेपिउक्तः साधारणसमानार्थयोः सहशब्दोवाचित्वए
वार्थः ततः पर्य्यवसानंपश्चात्तेनैकदिक्चैत्रमैत्रयोरेकमातेत्यादौसर्वत्रस्यादृइतिसूत्रे एकैकश
इतिभाष्यमुपादाय केचिदाहुरत्प्रार्थेप्येकशब्दोस्तीति वदतां कैयटेन केचिदित्युक्त्वा तदर्थ
काभावोध्वनितएव एवमप्रधानार्थेनहृद्धं मानम् स्वाभिधेयापेक्षावधीतिसमस्ताः पाठः
नियमेनावधिसापेक्षेर्थे वर्तमानपूर्वादीनामित्यर्थः दक्षिणागाथकाइति उत्कर्षस्या
वधिसापेक्षत्वादत्रव्यवस्थास्तीत्याशंक्यतुउत्तरेत्र्युत्तरेचेशान्कइतिप्रत्युदाहरणमबोध्यम्
उत्तराः कुरवइति सुमेरोर्वधिकदेशत्वरूपोपाधिकुरुषूत्तरशब्दः शब्दप्रवृत्तिनिमित्तीकृत्यव
र्त्तइतिव्यवस्थाविषयत्वमबोध्यम् दिग्वाचकपूर्वादिशब्दानां मध्याह्नसूर्य्य संयोगिदेशाव
धिकोदयाचलास्ताचलसन्निहितदेश तत्कालिकसूर्य्यसंमुखत्वपावदेश तत्कालिकतत्
पृष्ठस्थपावदेशरूपोपाधिविशिष्टदिशितत्तच्छब्दप्रवृत्तिनिमित्तीकृत्यप्रवृत्तिरितिउपा

गाथाकगानपाः
५

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

त्यादो नातिप्रसङ्गः तमपग्रहणान्तुल्सूत्रेऽवपुत्यानुवादः छिविशब्दप्रकृतिकायजन्तस्य जसः
शी विषयेनाभिधानमेव पुंस्येवानभिधानमितितदाशयइतिवदन्ति तथायीति प्रत्ययग्र
हणोतदन्तग्रहणमितिप्रयोजनं सर्वनामात्ययलक्षणाभावमितिवतदन्तविधिद्वयेनडतरान्नाट्
नेत्याद्यर्थपरमकतरस्यव्यपदेशिवद्भावेनकतरस्यच तच्च सञ्ज्ञासिद्धेतिभावः तत्रमानमा
हकेवलयोरिति प्रयोजनाभावात्फलाभावादित्यर्थः अदन्तादङ्गात्परस्य सर्वनाम्नो विहि
तस्यैव जसः शीत्यादेरर्थादितिभावः ननुडतरग्रहणेनैवसिद्धेऽन्यतरशब्दपाठो व्यर्थोऽतआ
हान्यतरेति किंचतद्भ्यएवतयोर्विधानादितिभावः अपुरीति पूः शब्दस्यविशेष्यत्वेनेत्यर्थः
तद्धुनयनत्रिपाद्गुदाहरति अन्तरायामिति एकोऽन्यार्थेप्रधानेचप्रथमेकेवलेतथा सा
धारणेसमानेल्पेसङ्ख्यायांचप्रयुज्यतेइति केचित्केवलेऽसहायेतत्रसङ्ख्योऽन्या
र्थीसहायवाची स्यान्नाबहुबहुवचनमेकादाकिनिचेत्यादिसूत्रेषुभाष्येस्पष्टमुक्तः

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

एवोभय इत्यत्र सर्वनाम्नो विहितत्वे नशीभावसिद्धिः पूर्वपरेत्यादौ तु पक्षे तदभावमात्रबोधक
म् असिद्धवहिरङ्गमित्यपि नान्तरङ्गे नात्र बहिरङ्गप्राप्तेः अन्तरङ्गे कर्त्तव्ये बहिरङ्गासिद्धत्वेपि
तत्र वक्ष्यमाणं बहिरङ्गप्रवृत्तेरनपायवारयितुमशक्यत्वात् बहुशास्त्रप्रवृत्त्यादुष्टत्वात् तदुत्तरमप्ये
तत्र वक्ष्याः पूर्वादिष्विव पक्षे तदभावविशिष्टे साधुत्वबोधनस्याशक्यत्वात् नसीति विषयस
१९५ प्तमीति पक्षे प्रतिपदिकादिसंज्ञोत्तरमेवास्याः प्रवृत्तिस्तदुत्तरमेव तद्विषयात् स्थानिवदतिदे
शाभावापि तावानिरवकाशत्वाच्चात्र त्यदस्य स्थानिवद्भावस्यानुमानिक्यानया बाधायोगाच्च स
र्वनामसंज्ञायामनुवृत्त्या यथोद्देशपक्षस्यैवौचित्यात् एवं तदादेशोऽभयत्रापि निषेधः नप
योगग्रहणेन ग्रहणलाक्षणिकविभाषा प्राप्नोतीति स्थानिवत्त्वस्य वार्त्तिकमयच् त्रत्यया न्तरमि
ति स्त्राशाष्ठदर्शनेन भाष्य प्रत्याख्यातं मत्वन्तरङ्गन्यायबलेन उभयीत्यत्र ङीप् न तिष्ठति
सूत्रे मात्रशब्दादारभ्याथचकारात् प्रत्याहाराश्रयणेन सिद्धः अत इत्यनुवर्त्याच कर्त्ती

श्री०शि०

११०

त्ययाः प्रकृतितोऽविशिष्टा भवन्तीति प्रकृतिग्रहणेन स्वार्थिकानामपि ग्रहणं भवतीति
मतिहेतोः प्रकृतेः कादिप्रकृतेरुत्तमशब्दस्य याहकेत्यद्विवचनशब्देन स्वार्थिकस्यापि ग्रहणा
मितितदर्थः अतसिलोस्तु विभक्त्यन्तस्य स्वार्थे विहिताविति तत्कारकप्राधान्याद्वे
तिन तयोरुत्तमद्विवचनमिति तस्मात् उभयशब्दात् तसीति अवयवबहुत्वस्य समुदाय
बहुत्वविवक्षायामित्यर्थः अन्तरङ्गत्वादिति सर्वार्थबोधकत्वरूपार्थस्यानपेक्षापिनि
मित्तत्वेन न तत्कृतं नित्यसंज्ञायावहिरङ्गत्वं अतएव संज्ञोपसर्जनप्रथमादिश
ब्देन विकल्पः अर्थकृतवहिरङ्गत्वस्यानाश्रयणाच्चेति भावः इदमर्वाचामनुरो
धेन परे तु अस्य पक्षेऽभावबोधकतया निषेधाश्च वलीयांस इत्यनेनास्याप्राप्तिः
किञ्चनान्तरङ्गवलीयस्त्वस्यात्रविषयोऽगणवद्भावस्याभावात् संज्ञानाम्बाधस्य
वाधकभावाभावेन प्रातिपदिकसंज्ञासमकालमेव सर्वनामसंज्ञाप्रवृत्तेः अत

११०

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

अनभिव्यक्तपदार्थकत्वात्तस्य चाव्यावृत्तिः सर्वनामसाहचर्याच्च अत एवोपसर्जनं
व्यावृत्तिरिति [illegible] उभयोऽन्यत्रेति वार्त्तिके तमश्च समानार्थको व्यपचद्गृह्यते उभयोम
ति स्त्रियोर्देवमनुष्या इति भाष्ये तदुदाहरणात् स्वार्थिकस्य च ग्रहणम् तदुपक्रमेण

द्रपा ४ वार्त्तिकप्रवृत्तेः एवञ्चावयवौ व्यमतिद्वयविवक्षायामुक्तावयवभेदविवक्षया वा
द्विवचनस्याप्यसाध्वेव एतन्मूलकमेवोभयस्यासर्वविभक्तित्वं तद्धितश्चेति सूत्रे कैय
टेनोक्तं तदाह कैयट इति हरदत्त इति अत्राहुश्चिर्वीनं प्रागुक्तभाष्यविरोधः भाष्ये तम
शब्दपाठः प्रमादात् कथं तय्यस्यापि नानार्थविशिष्टस्वार्थविधानेन द्वित्वसङ्ख्याप्र
कारकसङ्ख्येयविशेषकबोधविषयार्थानुवादकत्वरूपद्विवचनत्वेन वार्त्तिके द्वि
वचनशब्देन तस्यापि ग्रहणात् उभयशब्दग्रहणवत् अत एवोभयोरुभौ [illegible] द्वित्वादौ
नायच् तदुक्तं भाष्ये केयन्तोऽगणवचनं द्विवचनपरो भविष्यति कथं स्वार्थिकाः प्र

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

शाद्वा द्युत्ति विषयेऽत्यन्तस्वार्थिकायञ्चि धानार्थम् अयञ्च तद्धिषये गुणत्पत्तेः इदमेव (
स्वार्थिकत्वे नान्तरंङ्गत्वात् अत एवापञ्चविशिष्टस्योभयस्य सर्वनामत्वात्सर्वनामप्रकृतिक
सन्नभ्याय न्तत्वेन त्रलाद्युत्पत्तिः अत्र नित्यशब्दस्य वाच्येऽर्थे विरोधान्महाविभाषायाञ्च
सम्बन्धः अयमप्याद्युदात्त एवो दात्तग्रहणानुवृत्तेः अयंच वार्त्तिकप्राप्तोत्पादूत्रोभ
शब्दस्योभयाद्विवचनविषयत्वाभावसम्भावनात्तत्रैव अत एवोभयो वीत्यरत्यादौ शपवासे
सत्युकि नायच् तद्बुनयन् वार्त्तिकमाह उभयोऽन्यत्रेति द्विवचनपरत्वाभावे इति तत्प
रत्वविषयाभावे इत्यर्थः उभयो मणिरित्यादौ तु न लिङ्ग्न्यासस्योभयेवामितिनिर्देशेन
योगविभागस्यष्टसिद्ध्यर्थत्वेन चतत्स्य क्वचिदप्रवृत्तेः अतोऽत्रत्पायन्तोनाय वृत्त्या
दैस्मादनभिधानमेव अयस्यकचूनवाच्यः उपजीव्यत्वेनकस्यैवप्राप्तेः अपवादत्त्व (
न्यत्रचरितार्थः अत्रेदंचिन्त्यम् अकज्विधावेवोभयग्रहणेनहिसिद्धे सन्न्यासप्रयत्नानंकिम
र्थम्

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

विशेषः प्रत्ययस्वरचिन्तायामन्तोदात्तत्वस्यैव सत्त्वात् नचलुगन्तात्तद्धितोत्पत्त्यापि चि-
त्त्वप्रयुक्तमन्तोदात्तत्वं शुभकाभ्यामित्यादौ लुगन्तस्य केनचिद्दृष्टेरिति विशे-
षइति वाच्यम् तद्धितविधौ प्रातिपदिकाधिकारेण प्रातिपदिकस्यैव प्रकृतित्वात् सच(?)
लुप्यमानो न्यायात् लुगन्तात्पर इत्यन्यत् पुष्पदन्तद्विषयेतु वचनाल्लुगन्तस्यैव प्रकृ-
तित्वं त्तस्यैव टेः प्रागकजिति बोध्यम् नचाकचितन्मध्यपतितन्यायेन तस्याभ-
ग्रहणेन ग्रहणे उभाववयवौ यस्येत्यर्थे उभकशब्दाद्दृष्टे शुभकईति रूपं केतु न विशेषः क-
श्चेदानीं काकचोर्विशेष इति भाष्यग्रामाल्पेन तेषामनभिधानादिति शङ्क्यते नचेति द्विव-
चनपरत्वाभावेनेति अकचितन्मध्यपतितन्यायेनोभशब्दस्य द्विवचनपरत्वे केचित्तेनाव्य-
वधानान्न तस्य तत्त्वमित्यर्थः उभाउदात्त इति सूत्रे भाष्यकृताऽयचः प्रत्ययान्तरत्वेनव्या-
ख्यानान्महाविभाषासम्बन्धस्यावश्यकत्वेन नित्यग्रहणमयोग्यंसत् योगविभागेनोभ-

५५ ५५

रु०प्र०

१०८ तेनमासहर्वौयेत्पत्रस्येनङ सिङ्गेः स्यात्स्मिनोर्हल्लन्यमितिनन्नविभक्तावितिनिषे
६२ धात् यद्यपित्वत्रवत्तिकालेनविभक्तित्वस्तावं तथापिविभक्तावित्यस्यविभक्तित्वं योग्य
इत्यर्थान्नदोषः अतएवसूत्रेतुग्रहणंचरितार्थम् आमिस आजसेरसुगित्यत्र आदि
तिवर्त्तते पञ्चत्रिंशादिति तेनसर्वार्थेप्रतिपादकत्वेपि हलन्तसकलादिशब्दानांनितिभा
वः सर्वविशेषाबुद्धिस्थानेकसङ्ख्याकावयवारब्धसमुदायेशक्तौतस्यसमुदायस्यानुद्भू
तावयवभेदत्वेएकवचनं यथासर्वोलोकइति तादृक समुदायादिविवक्षायांद्विव पह४
चनादिसर्वौब्रह्मौसर्वेब्रह्माइतिप्रदायुद्भूतावयवभेदसमुदायविवक्षातदापिबहुवचनं
सर्वेघटाइति सर्वपदावरोध्यवस्थाऽसत्त्वावर्त्तिनएवमेसर्वादयइत्यर्थः एवमुत्तरसूत्र
द्वयेपि नित्यंद्विवचनान्ताइति द्विवचनान्तएवेत्यर्थः अकनर्थइति ननुकाकचोःको १०८

न१

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

सर्वनाम्नो विहितस्येत्यर्थस्तु न तेनैवाभिमतः सिद्धः अत्र विधौ विषयसप्तमी तु न तस्मिन्नि
ति परिभाषाबाधे मानाभावात् आगित्सम्भवायाद् इति अत्र पादित्वज्ञानाभावात् तत्ज्ञानाभाव
इति भावः परेतु अनुबन्धत्वयोग्यतयात्रापि तन्निषेधप्रवृत्त्याश्रित्वादेव सर्वादेशः इत्स
ञ्ज्ञायोग्यप्राकारत्वमेव तत्तत्तेवशित्वम् अत एव कालो विषयेनानुबन्धकृतमसारूप्य
मिति विकल्पाभावः अन्यथा कादीनां कादेर्वीचार्थबोधोत्तरमप्रत्यय एत्वज्ञाने इत्सञ्ज्ञादेः
प्रवृत्त्या वा क्वाच्यबोधरूप तत्प्रवृत्तिकालेऽनुबन्धज्ञानाभावेन विकल्पो दुर्वारः पश्चादनु
बन्धज्ञानेपि ज्ञातानिवृत्त्ययोगात् यदि तत्र पश्चात्तत्ज्ञाने तन्निवृत्तिस्तर्हि अत्रापि पश्चा
त्तत्त्वज्ञाने सर्वादेशत्वस्यापि नित्यत्वापत्तिः ध्वनितञ्चेदं लटः प्रथमस्येत्येकाल्विधिसा
दिसूत्रेषु भाष्ये इति प्राहुः अतः सर्वनाम्न इति अदन्तादङ्गात्परस्य सर्वनाम्नो विहितस्येत्यर्थः

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

ल०श०
१०७

रोधेनास्य भाष्यस्यैकदेशयुक्तित्वात् इत एव वास्यचेर्भाष्ये पक्षान्तरोपादानम् नचरूप्यु
कपक्षेषु नाहत्वितितिमत्रमितव्यम् वेधिसञ्ज्ञासूत्रेऽपरितुष्यन् खल्वपि भवान् आकृति
लिङ्गः न वेत्याहेति वार्त्तिककारं प्रति भाष्योक्तेः अकचेति कुत्सितइतिसूत्रोक्तभाष्यरीः
त्यासइत्याकारको भ्यां प्रत्यार्थस्येतरान्वयेन सुबन्तादेव तद्धितोत्पत्तेः अत्यासत्यास
र्वनामप्रकृतिकसुबन्तात तदर्थगतकुत्साविवक्षायां सर्वनामावयवत्वेः प्रागकजित्य
र्थात्तदन्तासञ्ज्ञाभावे तदसिद्धिरिति भावः एवमेव त्रलाद्यसिद्धिर्बोध्या एतेनावयवनिष्ठ
सर्वनामत्वेनतत्सिद्धिरित्यपास्तम् उभसंज्ञौ दीर्घोच्चारणमुत्तरार्थम् वाशिलीइति अ
दन्तादिति परस्येत्यनेनान्वेति अतइत्यस्याङ्ग विशेषणत्वे तयादन्तादङ्गादित्यर्थः सर्वना
म्नइति तु विहित विशेषणंन्तु ास्यैनाङ्ग । म्नविशेष्यमावत्तेमानाभावात् तेन वर्णाश्रमेत
रामाः पूर्वाइत्यत्रन अतएव विभाषाजसीति चरितार्थम् अङ्गसञ्ज्ञानिमित्तस्यादन्ता

२५

सुर

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

तेन सर्वशब्दघटितउद्भूतावयवभेदस्समुदायः समासार्थ इति बहुवचनम् उद्भूतावयव
भेदइत्यस्यारोपितावयवगतसङ्ख्य इत्यर्थः तत्रैवेत्यर्थ्यादन्यत्रावपि अवयवविग्रव
र्तमानाविशेषात् सर्वशब्देपि भवति सर्वनामानीत्यत्र पूर्वपदादिति णत्वमत एव निपा
तनान्नो [illegible] नाप्राप्नेणत्वेहतस्य निपातनस्य तद्बाधकत्वात् णत्वसहितमसाधु इति।
स्पष्टं भाष्ये प्रयोजनं सर्वनामाव्ययसंज्ञायामिति वार्त्तिकाच्छन्दस्युपविष्टसमादायप्रा
पकात्तदन्तविधिरित्याह द्वन्द्वे चेतीति प्रथमार्थे सप्तमी द्वन्द्वस्सर्वनामसंज्ञो नेति तद
२४ र्थः नहि तदन्तविधिं विना समुदायेसंज्ञाप्रवृत्तिरस्ति या निषिध्येतेति भावः ननु तदन्त
स्यापि सर्वनामत्वे [illegible] सर्वनाम्नः स्मा इत्यादिषु सर्वनाम्नो विहितस्य ङेः स्मै इत्यर्थाश्रय
णेनातिसर्वादौ दोषाभावादुपसर्जनप्रतिषेधो न कार्य्य इति भाष्यस्य चिन्त्यत्वमित्युध्येते
तिचेन्न प्रयोजनं सर्वनामाव्ययसंज्ञायामिति तदन्तविधिसूत्रस्थवार्त्तिकभाष्यवि

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

क्रो०ल०
१०६

बोध्यम् आरभ्येति पञ्चकतीनामित्यत्र बहुच्चतुर्थ्येति त्रुटिसन्निपातपरिभाषाया अप्रा
प्तेः तावकाशत्वमस्येति तन्नान्तरपेक्षमित्युक्तत्वात्येन कृतेर्नामीस्येव सिद्धे सामान्यसूत्रार
म्भोत्यर्थात् एवञ्च नतिसूचनत्रित्यकारणेन लाघवमिति भावः तृढीति त्रुनोत्तमम् अपदान्त
स्य षड्त्वे वसिद्धे मूर्द्धन्यग्रहणमिलः षीध्वमित्यत्र ढविधानार्थम् ष्टाभ्यामित्यत्रानुवृत्त्य
र्थञ्चैवञ्च तत्रलग्रहणं पदान्तस्येति च न कर्तव्यमिति भाष्यस्वरसम् हलकोः वर्णग्रहणं
चर्त्वस्यासिद्धत्वात् अस्थितेत्याद्यर्थम् आदेशप्रत्ययो० अत्यपशब्दस्तदवयववपरो व्याख्यानात्
सात्तेः षत्वनिषेधात् झिङ्गाच्चतदाह अत्ययावयवेत्यादि विवृताघोषस्येति विवृतलाह्
पाभ्यन्तरप्रयत्नवतोऽघोषस्य वाह्यप्रयत्नवतस्येत्यर्थः ढकारकात्लाघवम् ऋ
कारवारणाय द्वितीयम् रामस्येति नाडीतिसूत्रे सकारो चाल्वत्विको इत्यनुवृत्तावेवता
त्पर्यग्राहकमिति भावः सर्वादीनि तद्गुणसंविज्ञानो बहुव्रीहिः आदिशब्दोऽवयववाची

१०६

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

ऽोक्तेतु अदड् इत्यादिभ्य इति सूत्रे भाष्यविरोधादिभिर्दूषयिष्यते नच पदान्ततामित्यादाव
तिप्रसङ्गः ऋत्वत्वं नाम मात्राकालिकत्वं तत्र सामर्थ्याद्विशेषणत् प्लुतमात्राकालिकत्वांप्र
एव प्लुतह्रस्वगत्वाप्रसक्तं न तु विशेष्यप्लुतत्वांशे पीस्य [illegible] दोषादिति चेन्न नोपधापा
रस्तु तत्तर्थं प्लुतत्वात् तेन चर्म्मोल्लामिति दीर्घाभावेऽसिद्ध इति दिक् परिभाषाविरोधादिति
सर्वत्रानित्यत्वाप्रवृत्तौ मानाभाव इति भावः कृताकृतप्रसङ्गित्वान्नामीति नित्यम्
वे ५ नविशेषाभावेन फलाभावान्न कृते तत्स्याप्तिरिति वाच्यम् विशेषाभावेपि पर्जन्य
न्यायेन स्वात्यत्र वृत्तेः किंफलमिति सूत्रे भाष्य उक्तत्वात् आयादय इति सूत्रे भाष्ये त्यादि
भिः पात्वादायादिबाधमाशङ्क्यानवकाशत्वात् आयादयः नच गोपावतीत्यादि
रवकाशः अत्रापि सावः स्यादेः प्राप्तेः नच नास्ति विशेषः अन्यदिदानीमिदमुच्यते
नास्ति विशेष इति यदुक्तम् आयादीनां स्यादिभिरव्याप्तावकाश इति भाष्योक्तेश्च त्वापि

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

ल०शे०

१०५

पविशेष्यकबोधजनकत्वेन षड्त्वमुक्त्वान्नदोष इति तदर्थः स्यान्तेत्यत्र लोके गणनायां
प्रसिद्धानामेव ग्रहणमित्यत्र न मानं प्रकृतेपि तथैव षड्भ्य इत्यादौ पञ्चम्या विरुद्धविभ
क्तित्वात् अङ्गस्येत्यनेन सम्बन्धायोग्यत्वात् विहितत्वध्याहारेणात्र त्यपविष्टो बलोते
वेतिभाष्योक्तरीतिर्गोणो नुटोऽप्रवृत्तिरितिबोध्यम् नामीति सूत्रस्योक्तभाष्यप्रामाण्यान्नु
ड्विधायके विहितपदानध्याहारेण षडादिभ्यः पत्याङ्गः संज्ञानिमित्तस्या गोनुडि
त्यर्थेन गौणोपि प्रवर्त्तेः अतोनिस इत्यादावङ्गः स्यस्यैवाङ्गः संज्ञा सूत्रे भाष्ये उक्तत्वा
दत एव पामचतुर्णामित्यादौ नुट् पञ्चष्वेवं षडष्टोऽतरादिभ्यो इत्यनयोरपि वक्तुं शक्यं
तथापि लक्ष्यानुसारात्तत्र विहितविशेषणं विरुद्धविभक्तित्वादिति भाष्योक्तयुक्तिः स्वेक
देशिन इति बोध्यम् डतरादिभ्यः षड्भ्यो लुगि त्यनयोरेव सर्वादि सूत्रे भाष्ये उपन्यास(
साच्च षड्भ्य इत्यादेः षडर्थगतसङ्ख्याभिधायि जश्शसोरित्यादिक्रमेण लोप इति केय

१०५

नचेन्न्चेति दीर्घविकल्पान्नृणामित्यत्र उद्धरितार्थः ङ्याप इत्येव सिद्धेः तदुक्तं भाष्ये
नैकमुदाहरणं योगारम्भं प्रयोजयतीति तिसृणामिति षडित्यत्र त्रेरित्यनुवृत्त्या सिद्धमिति भा
ष्य एव स्पष्टमाह एतेन नृन्न ङ्याप इति न्यासे भाष्यतात्पर्य्यमित्यपास्तम् चतसृणां प्रि
यचतसृणामित्यत्र षट्चतुर्भ्य इति सिद्धम् गोतो तदप्रवृत्तौ तु नमानम् बहुवचनन्तु लाघ
वार्थं द्विवचनेन हि चतुर्भ्यामिति गुरुनिर्देशः स्यात् नैकमुदाहरणमिति प्रहृतसूत्रस्य भाष्य
विरोधश्च समाहारद्वन्द्वेन निर्देशो कार्य्यो बहुवचननिर्देशस्त्वर्थ्य इति तु न युक्तम् अस्थिद
धितिसृभ्यो जस इत्यादौ व्यभिचारात् न चाङ्गाधिकारे पञ्चम्यापदमुच्यते गृह्यमाणविभक्तेः
स्तद्वतीति तिसृच भाष्यात् गृह्यमाणाद्धि हितविभक्तेरित्यर्थकादस्य नुटेगोतोः प्रवृत्तिः
षड्भ्य इत्यत्रापि विहितविशेषणमेवेत्याशयेन पञ्चमे पञ्चेत्यादौ लुगभावमाशङ्क्य
षट्प्रधान एव समास इत्युक्तं समासस्य षट्प्रधानत्वेन सङ्ख्याप्रकारकसङ्ख्ये

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

त०श०

१०४

दर्व्वत्रालिङ्गमद्वित्वे इति न्यायाच्चत्त्वीन्तरन्द्वित्वम्बोध्यम् तातेरा इति अन्यथात्वस्तिचेतिचत्त्वेन
सिद्धाविदम्पर्थ्यस्यादितिभावः क्त्वेन० क्त्वेनयावइतिपञ्चमी आनिसर्वनाम्न इत्य
तस्आमीत्यनुवर्त्तते तच्चषष्ट्याविपरिणम्यते नामीति लिङ्गान्तर इत्याह क्त्वान्तादित्यादि
आमत्रषष्ठीबहुवचनमेवनतुङे रामादितिस्पष्टंभाष्ये यन्नुडितिविभज्यसामान्येननु
ड्विधेयः नयावइति दीर्घान्ताच्चेन्नयावएवेतिनियमार्थ्यमितिदीर्घेपुनर्दोषः हलन्ताच्चेत्
इच्चनु॰र्भ्यएवेतिनियमइतिहलन्तेपुनर्दोषः स्वक्त्वेक्त्वग्रहणंनकार्य्यमितितन्न नया
वइत्यस्यस्त्रीलिङ्गानांचेन्नयावएवेतिनियमपरतयाचित्यात्वात्तुशक्यत्वेननदीत्वात्
त्वयोर्ङ्स्वेपिदष्टत्वेनत्वडुक्तनियमेदृष्टतरमानाभावेनवमतीनामित्यादौनुडनापत्तेः
नामि दूलोपइत्यतोदीर्घइत्यनुवर्त्तते अङ्गस्येतिकिम् चर्म्मताम् नन्वामीत्येवास्तु नित्य
त्वात्सर्वन्दीर्घेपिक्त्वान्तान्नुडित्येतत्सामर्थ्यान्नुमर्तत्सर्वक्त्वान्तत्वमादायनुडितिचेत्ः

१०४

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

तस्मितितुनाग्रहः अतएववृद्धासिरित्यत्राकारान्तप्रकृतिनिपातनिमित्ताऽकः संज्ञा नवापत्तिा
षयाऽल्लोपस्यनिमित्तंनस्यादित्याशङ्क्यानित्यत्वेनसमाहितंभाष्ये हलोजन्तास्त्वेनसङ्
गसंज्ञायामसत्वेतस्याकुः स्थेनेत्युक्तमस्ति नचकष्टायेत्यस्याहलस्तर्वेतिदीर्घलोपपत्तेरनित्य

कप्प ४ ताज्ञापकत्वमितिवाच्यम् तस्यापिसन्निपातपरिभाषयाऽप्राप्तेः विरोधाभावात्फलविशेषाऽ
भावाच्च परत्वेप्यहलदितिलोपन्यत्वम् तस्याहलदित्यादिपर्युदासेनानुष्वेवप्रवृत्तिरित्यन्ये
हलिकिमिति उतोवृद्धीत्यतोहलीत्येवानुवर्त्यंसन्निपातपरिभाषया रामाणामित्यत्रनदो
षइतिप्रश्नः हलग्रहणमेवत्वसन्निपातपरिभाषायाअप्रवृत्तिज्ञापनार्थंतेनसर्वेषामि
त्यादावेत्वसिद्धिरित्युत्तरम् एतेनबहुवचनेकिंतमस्येतिव्याख्यातम् रामाभ्यामित्यपि
अस्युदाहरणान्बोध्यम् बहुवचनेझल्यीतिनत्वंत्रितंज्ञानयोरित्यादौ नुमापत्तेः जर
स्त्वमिति वाधित्वेतिशेषः अवसानेचर्त्वेस्यपदान्तज्झलत्वापवादत्वात् द्वित्वेत्पोति

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

अतोभिसऐस् इत्यत्राङ्गाधिकारस्य प्रयोजनं भाष्ये दत्तमित्यलम् सुपिच अतोदीर्घोयञीति अ
नुवर्त्ततेयञी त्यनेनाल्त्वात्सदादिविधिरित्याह यञादाविति हेऽर्थः चतुर्थ्येकवचनस्येवयह
णं व्याख्यानादित्याहुः इत्यतस्येति सन्निपातेति उपजीव्यविरोधान्यायमूलोयं सन्नि
पातसंज्ञोबलानिमित्तकोयोविधिः सतंसन्निपातंयोविहन्तितत्तद्विघातस्तस्यानिमित्तमि
त्यर्थः नन्वेवमादित्त्वस्याप्येवसदीर्घस्यवहिरङ्गतयासिद्धत्वान्नात्रसन्निपातविघातइतिवाच्य
म् आतेविनातिदेस्यिबल्लुततद्विघातस्यनापमानत्वेनतत्प्रवृत्तेः किंचान्तरङ्गेकर्त्तव्येब
हिरङ्गासिद्धं पितत्रस्तेऽसिद्धत्वे मानाभावः किंचातिदेशिकसन्निपातविघाताभावमात्र
यैतदत्रवत्सौ गौरीत्यादौ सम्बुद्धिलोपेविस्यानिवत्त्वेनह्रस्वनिमित्तविघाताभावात्तत्रैतस्या
अतिव्याप्तिपरिभाषाप्रसङ्गः सन्निपातस्याप्रत्यक्षत्वेप त्वान्नात्रस्थानिवत्त्वमितिचेन्न
त्रासिद्धत्वमपिवर्णाश्रयसितिवदकार्यस्यनिमित्तंययोस्सन्निपातस्तयोःसूत्रेउपादानमपेक्षि

भावेनाननलोपानापत्तिरिति भावः ततोऽधिकस्यवेति देवदत्तओदनमपाक्षीदित्यादौ।
देवदत्तादिशब्दोत्तरं सुपं निमित्तीकृत्य लुङ्पर्य्यन्तमङ्गत्वोत्तरस्य लुङ्परत्वेन देवा
त्तबेमत्रापत्तिः अङ्गसंज्ञायाः अपवनिमित्तत्वाभावेन लुङादिनिमित्तपित्वाङ्गस्येत्य
र्थस्य तुल्यत्वादिति भावः यङःसि अङ्गस्येति षष्ठ्या अतोभिस इत्यतोनुवृत्तेनोनात
इत्येनेनपञ्चम्यन्तेनसामानाधिकरण्यानुरोधात् पञ्चम्यां विपरिणाम इत्याह अ
कारान्तादिति अकारान्तस्यैवाङ्गसंज्ञानिमित्तत्वादौ नाभिस्पर्श इति पर्यवसानं रामेभ्यो दि
त्यादन्त्यादङ्गादित्यर्थे पित्राह्मणेभिस्सा इत्यादावतिप्रसङ्गः ब्राह्मणेत्यस्यापि पुंवोरना
कावितिसत्रमाब्योक्तरीत्यान्तर्वर्तिविभक्त्याङ्गत्वात् अर्थवत्परिभाषया प्रत्ययग्रह
णपरिभाषया वा प्रत्ययस्यैव निमित्तग्रहणे त्वेवामङ्गाधिकारे पाठसामर्थ्यः निमिः प्रत्ययप
स्यैव ग्रहणेऽहि प्रत्यालस्यात न्निमित्तपित्वाङ्गस्य ग्रहणमिति युज्यते वक्तुं नान्यथा इदमेवाह

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

१०२

इदंकिमृशब्दयो रिशादेशोसति ३

ग्रहणमेतत्तमभिव्याहारेऽतिपरिभाषाप्रवृत्तिः प्रकृतिमात्रस्यतु व्यपदेशिवद्भावेन तदादि
त्वंन्बोध्यम् स्त्रीरयतीति इदम्शब्दात्तुपि वस्य किमिदंभ्यां बो ब इति यादेशे तस्य यादेशो।
इदंकिमोरितीश्विं वस्येति लोपेऽपीरयतीति रूपम् न च तत्र परत्वात् स्त्रीशब्दस्येयङ्प्राप्ति
रूपो दोषो न वस्येति लोपस्यासीयत्वादसिद्धत्वेनात्र तदप्राप्तेरिति वाच्यम् व्याश्रयत्वेनाभी
यासिद्धत्वाप्राप्तेः तत्र हि समानाश्रयत्वमसिद्धत्वाश्रयशास्त्रस्य चान्यनिमित्तसमुदाया
श्रयता नेतिरिक्तौ प्रयकत्वमस्ति च वस्येति लोपापेक्षया स्त्रियाइति सूत्रे घिकस्य स्त्रीशब्दस्य
पेक्षा तथा च स्थानादिश्रयपनिरूपिताङ्गः एवेयङ् अवस्था स्त्रीशब्दस्य तु निरूपिता
ङ्गत्वेपि न दोषः विधिग्रहणादेव भानस्त्रीत्यादावतो दीर्घोयञीति न तदादिग्रहणं कते
मीत्यादौ विकरणस्य गुणापत्तेः स्यपविशिष्टस्येति तथा सति अङ्गेन प्रत्ययपरत्वला
भानापत्तौ वृद्धस्य तस्यासिद्धिः किञ्च राजपुरुषस्यादौ नलुमतेति निषेधात्सर्वपदत्वा

वस्य यादेशो सति आवनेनीति घ्नं यादेशः २

१०२

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

ह्रस्वस्य वर्णोऽस्त्यनुवृत्त्यैव सिद्धे ह्रस्वग्रहणमनुनासिकमित्यादौ द्विमात्रवारणाय तथा कु समाहा
रद्वन्द्वः अतद्धित इति किम् कर्णललाटात्कनलङ्कारे कर्णिका कित्त्व कलत्वादिर्वृद्धिः स्यात् आ
द्यिग्रहणं हृङः बाकनो न तस्य कित्त्वे गुणो न स्यात् तस्माच्छु ङसीति पञ्चम्यर्थे सप्तमी
ङसो विहितस्येत्यर्थः तत्र विद्यमानाद्विहितस्येत्यर्थो वा तस्मादिति किम् एतान्गापश्य
ङसीति किम् मती: अट्कु बाधितुमिति तेन पर्य्याणद्धमित्यत्रोपसर्गादसमासेपीति
णत्वसिद्धिरिति भावः अयोगवाहानामिति न विद्यते योगो वर्णसमाम्नाये येषां तेऽयो
गाः अनुपदिष्टत्वादुपदिष्टैरगृहीतत्वाच्चेत्यर्थस्ते च ते बाहयन्ति प्रयोगं निर्बाहयन्तीति बा
हाः तेचानुस्वारविसर्गजिह्वामूलीयोपध्मानीययमाः अत एवोरः केणेत्यादौ विसर्गव्य
वधानेपिणत्वसिद्धिः तदुक्तं भाष्ये नाप्नीनुम्ग्रहणेनानुस्वारे कृतेऽव्यवायेत्येव सिद्धमि
ति भावे आदर्शेनेत्यादौ तु नातिप्रसङ्गः अडिति किं व्यवायात् तस्मादित्युपस्थित निर्दिष्ट

के तेऽयोगवाहा इत्यत्राह ते इति ३

यथा हारसम्बन्ध स्मादित्यर्थः ५

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

सा॰को॰

१०१

सम्मित्यादौ सुपि चेति दीर्घेण नत्वसम्बुद्धित्वस्य सकारमात्रनिष्ठत्वेन स्यानिन्तालब्ध
त्वेनाम: सम्बुद्धित्वाभावे कथमस्य सम्बुद्ध्यवयवत्वमिति वाच्यम् सुप्सञ्ज्ञाया उका
रविशिष्टत्वे सत्वेन तदुपस्थाप्ये जायमानेकवचनसञ्ज्ञाया विशिष्टे सत्वेन बुद्धिसञ्ज्ञाया र
मिति वाच्यम् सञ्ज्ञोकारविशिष्टस्यैवोद्देश्यत्वेन तस्या न लविधित्वात् एतेर्नदकादेशेनैव
नपुंसकत्वाभिव्यक्तौ कुलतीति व्यर्थमिति पपात्तम् एङ् ह्रस्वग्रहणं किमिति हरेविष्णो इत्यादौ
अङ्गाधिकारस्थात्स्वनिमित्तापेक्षाच्च गुणात्सर्वकृत्स्वाद्वेवसिद्धिः सेवमतीनां सर
न्वोधनेन योगसत्वे ह्रस्वग्रहणेनैव सिद्धेः तत्याहारग्रहणं व्यर्थमिति चेत्सन्: ह्रो इति लाभ
र्थादेवात्र सन्निपातपरिभाषा न गुणात्सम्बुद्धेरिति वक्तव्ये एङ् ह्रस्वग्रहणसामर्थ्या
ज्ञात एव हे त्रपुस्मिन् इत्यादौ लोपसिद्धिः परत्वादिति समुच्चयः नित्यत्वाच्चेति चेनान
वकाशत्वसंग्रहः नपुंसके त्रपो इत्यादावस्यापि लुकावाधः इत्यन्यत्र अमि पूर्वः

१०१

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

पचत्र हल्परत्व त्वपइत्यतो हल्मननुवर्त्त्य एङ् न्ताद्ह्रस्वान्ताच्चाङ्गात्परस्याः सम्बुद्धेर्लोप इति व्याख्येयम्
पेत त्रपद्वा हल्तनुवृत्तावपि त्रङ्गात्परत्वा सम्बुद्धिस्तस्याय हलिति उभयथापि हि कुलेति नस्थिद्धेदि
त्यत्रा चि मत्वा कुलेति उ हल्मोनां अन्यथा हे कतरत् इत्येव स्यात् इत्याशयेन शङ्कते नन्विति प

पेक्षत्वाभावेन शास्त्रे तदाक्षेपे मानाभावः अत एवाङ्गस्येति सूत्रे तस्यानेन त्यपइत्यधिका
रः कार्य्य इति पक्षे प्राकारो दित्यादौ उपसर्गात्सर्वमङ्गादित्यादित्याशङ्क्य प्रत्ययत्वेनोप
स्थापितविहितस्तदादेरितिपरिभाषोपस्थित्या समाहितं भाष्ये नत्वङ्गा क्षेपेणेति दिक् अङ्ग
स्य उक्तस्यार्थस्येह लङ्गा विति सूत्राद्धलित्यनुवर्तते हे कतरदिति प्रकृत्यकारस्य टिलो
पेनापहारात् इति भावः नन्वङ्गात्परस्याः सम्बुद्धेरवयवस्य हलो लोप इत्युचितम् सम्बु
ध्याक्षिप्तस्य सम्बुद्ध्येवान्वयस्यौचितत्वादत आह कुलेतीति अत्र परत्वात्सर्वत्रपे उभय
त्राश्वपतो न्तादिवद्भावाभावात्तत्त्वीकारे चिकृत्स्व सम्बुध्योः पौर्वापर्य्यव्यवहारासम्
भवात् नाद्ह्रस्वान्तदेशाच्च ह्रस्वान्ताङ्गात्परसम्बुद्धेरभावान्न लोपो न स्यात् एवं लस्या
ङ्गुरोधादन्याक्षिप्तस्याप्यत्रान्वय इति भावः एतादर्थमेव हस्वत्युच्यते सम्बुद्धेश्चेदि
तिव्याख्यातम् नस्यसम्बुद्धित्वाभावात् आर्द्धविकारे लोकदेशविकृतन्यायेनापि न सम्बुद्धि
त्वम् एकवचनेन सम्बुद्धिसम्बुद्धिमकारस्यादेशत्वाभावाच्च नात्रस्थानिवद्भावः अत एव ता

पूर्वत्रिसुपाकार स्य
अद् इत तद्भिन्न
इति अदेड्त्रादे
शेटेरिति टिलोपः
४

च ४

कुलेत्यत्र मलोपार्थं
मेव ३

एकादेशस्य परादिवद्भावे ह्रस्वान्तात्परत्वाभावा
त्पूर्वान्तवद्भावेऽपरत्वाभावात्सौर्वापर्य्यव्यवहारो ते

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

ल०प्रो०
१७०

अथोपत् अतो गुणे उस्यपदान्तादिति अपदान्तादिति एङि पररूपमित्यतः पररूपमिति
चानुवर्त्तते पुरस्तादिति अत एव नादिचीतीत्यत्र ग्रहणं चरितार्थं दन्तद्विरामाः रामानित्यादौ नि
षेधाभावाय पररूपेण पूर्वसवर्णदीर्घे हि न दैष्ट्यपर्थ्यं स्पष्टमेव नोत्तरानिति अनन्तरच्छे
क्षपोत्तरान् व्यवहितानित्यर्थः एकवचनं सुसम्बुद्धिरित्युचितम् सम्बोधने चेत्यतः
सम्बोधन इत्यनुवृत्तेः सप्तमीबहुवचनेन दोषः सम्बुद्धौ अङ्गस्य गुण इति व्यवहारान्नात
दन्तस्य सञ्ज्ञा तस्मात्पाठपणादावदृष्टार्थमेवं न्यास इति बोध्यम् सम्बुद्ध्याक्षिप्तस्येति सम्बु
द्धेः प्रत्ययत्वेन यस्मात्स विहितस्तदादीत्यंशोपस्थितिः स चात्र योग्यतया पञ्चम्यन्त इति भावः
प्रत्यये गृह्यमाणे यस्मात्स विहित इत्याद्युपतिष्ठत इति प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स विहित इत्यादि
परिभाषार्थ इत्यङ्गस्येति सूत्रे भाष्यस्पष्टम् अनुमानस्याप्रक्षेतु नात्र फलाभावात् प
घापीनत्वानुपपत्त्यानुमीयमानरात्रिभोजनस्यपीनत्वोपपत्तिः फलं न तथा एतत्
सूत्रे तदनुमानेन सम्बुद्ध्युपपत्तिर्भवति किञ्च प्रत्ययस्योत्पत्तावङ्गादेरक्षत्वेपि ज्ञाने तद

१७०

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

प्रसज्येत नचास्यस्या देवनस्येति किंतु त्त्रेता शाकटायनेऽप्याद्युदात्तस्य देवनाम्नो किमिदंत्यन्तो
दात्तस्यैवैकशेषे कदाचिदन्तोदात्तस्यापि शेषः स्यादिति वाच्यम् स्वरभिन्नानां यस्योत्तरःस्व
रविधिरिति वचनेनैव निर्वाहात् एकादिदशानां सह व्याबाधिनामेकशेषबहुत्वावगतिर्धा
नात्र भवतः विंशत्यादौ त्वविष्ट एवैकशेषबहुत्वलाम् चुटू आदिर्ञिटुडवइत्यत आदिरिति
षः प्रत्ययस्येत्यतः प्रत्ययस्येति चानुवर्त्तते तदाह प्रत्ययाद्यावित्ति तेन वाचाटेनेत्वं प्रत्यये
तिकिम् चामरादावित्त्वं मा भूदिति चुंचपञ्चणप्रो वीदित्वात्स्वरनिमित्तयलोपस्य बहिरंगासि
द्धत्वात्प्रत्ययादित्वाभावान्नेत्वम् न विभक्तौ हलन्त्यमित्यस्यापवादोऽयम् अनित्यमिदंथ
मोमकारपरित्रालाभ्यां चुदित्वकरणात् तेन विभक्तेरिति सिद्धम् प्राग्दिशीयस्यादिर्विभक्तिः
अत एवदानीमोमस्य नेत्वमिति न्यासः भाष्ये तु प्राग्दिशीयस्य प्रवृत्तावुदित्वं ज्ञापकमि
त्युक्तं दानीं चेति सूत्रे लोपो व्योरिति लोपेन वकारस्य प्रश्लिष्टत्वेऽप्याचारिता अन्यत्रानि
त्यत्वस्य फलाभावाच्चैवमेवोक्तं लोपस्यासिद्धत्वाच्च नान्यत्वमिति बोध्यम् विभक्तौ किम्

यस्मादर्थे त्वेत्वपि
प्रत्ययत्वाभावात्
६

॰ दस्यान्त्यत्वादत्वे
ति भावः ५

तेनोपदेशान्त्यमा
त्रस्येत्त्वे नेति निषे
धः सूत्रा[illegible]
विधत्वादिति भावः
५

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

कपदानुच्चारणेन समाहारद्वन्द्वविषये तु नैकशेषः एकवद्भावस्यान्यतरस्यामित्यनेनैकशे
षविषयपदानां समाहारैकवत्त्वावबोधनात् न ब्राह्मणं हन्यादित्यादौ जातिपक्षे लोकविनि
र्वाहः अत एव तत्र व्यक्तिपक्षे यं कञ्चिद्ब्राह्मणं महत्याकृतीस्यादिति दूषणं भाष्य उक्तम् एक
शेषशास्त्रार्थश्चेतरनिवृत्तिपूर्वकमवस्थानं तदाह एक एवेति एकेति लुप्तविभक्तिकन्तत्पृथ
क्पदम् अत एव तत्र सरूपाणामित्यस्यान्वयः तत्रावस्थानस्यासिद्धत्वान्निवृत्तिरेव
विधेया तत्र शिष्यमाणं लुप्यमानार्थाभिधायीति न्यायेन श्रूयमाणपदवत्त्वावबोधः
धातुषु तु नास्य प्रवृत्तिः एकनिष्ठानेकव्यापाराणामिवानेकनिष्ठानामप्येकधातुत
एव निवृत्तभेदानामप्रतीत्यानेकधातुप्रयोगाप्रसक्तेः सरूपाणां किम् घटपटौ शे
षस्येतन्मात्रोक्तौ द्विवकारविशेषः प्रसज्येत एक इत्येतावदुक्तौ त्वक आदेश इत्यर्थः
स्यात् तथाचाघ्वाघ्वाश्वेत्यादौ कदाचित् षुदात्तवत्त्वं रूपे स। मा दापोन पत्व इति कादेशः

दावनुदात्तवत्त्वा

एतेन
गोः पदान्त स्य
त्वेत्यत्रापि रकार
एव गोः पदान्त
कृतित्वमिति व्यक्ति
पक्षे दूषणं दत्त्वा जा
तिपक्ष एव प्रकाश
कृता ऽङ्गीकृत इति

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

ध्रवत्तौ सहविवक्षायां द्वन्द्वस्यैवान्यत्र कर्म्मधारयस्यापि बाधापत्तौ सारङ्गसारवोर्म्मित्रइत्या॰
दिप्रयोगविरोधापत्तिः असहविवक्षाविषयेण विभक्त्यन्ततन्त्रेण ग्रासखण्डग्मपांकृतं देहि
यवोनरयतीत्यादौ नीलोत्पलस्पर्द्धिनी नेत्रे तन्नुवोहरेरिति वह्निवन्मानसहंसेतिवच्चेष्टमे
वेतिबोध्यम् तत्रापि सहविवक्षायां तच्च सत्वे इदितइतिगुरुनिर्द्देशो व्यर्थः अन्यपदार्था
वगतयेतत्सत्वात् इधस्य धातोरितिकरणेन गौरवम् एतच्च सूत्रंभाष्ये प्रत्याख्यानात्
अर्थानर्थौ प्रतिपदर्थानर्थौ न प्रतिचयत्तदपि अनर्थकमेवेत्या अपणेन अनेकघटा
दिपदानां साहित्येवृत्तिरेवनाभिधानात् एकस्यैवत्वनेकार्थस्य तत्रावृत्तिरभिधानस्या·
·भावादितदाशयः द्विवचनेचौत्यादावेकशेषप्रापकसूत्रभाष्ये तन्न्यपरः सचोच्चारयितुर्वी
वक्षयावृत्तिरेवेतिबोध्यम् एकविभक्त्यावित्यत्रैकपदन्तु स्पष्टार्थम् एकस्यामपि विभक्तौ
यानिविरूपाणिनेत्यर्थस्य बोधयितुं ध्वनितं चेदं विभक्तिः साद्रूप्ये उपलक्षणमितिभाष्ये॰

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

सकृदुच्चरितस्य शब्दस्यानेकार्थप्रतिपादकत्वं तन्त्रमिति २

ता०प्र०

६८

सिद्धेरिदमुदाहरणम् यथा अक्षा भज्यन्तां भुज्यन्तां दीव्यन्तामित्यत्राक्षा इतिकारकस्य सकृदु
च्चारितस्यापि सर्वत्रान्वयः तन्त्रकारिणा तु शब्दानां तुल्यरूपता एवमक्षो भज्यतां भुज्यतां दीव्य
तामित्यपि तन्त्रं द्विधा शब्दतन्त्रमर्थतन्त्रं च शब्दस्य पर्य्यायपरिवृत्त्यसहत्वे आद्यं यथा अ
क्षा इत्यादौ तत्सहत्वे त्वन्त्यं यथा पदा इत्यादौ. तत्राक्षा भज्यन्तां भुज्यन्तां दीव्यन्तामित्यादौ.
वन्वयिपदार्थभेदाद्बोधद्वैविध्येऽप्येवं बोधः उच्चारणं तु तन्त्रेण अन्वयिपदार्थस्यैकत्वे तु एको
पस्थितेरेवान्वयो यथाक्षानुपश्य पदानुपश्येत्यादाविति चेत् सत्यम् सरूपाणामेकशे
ष एवेति नियमार्थत्वात् तत्फलं तु प्रत्यर्थं शब्दनिवेशस्यापि दर्शनेन कदाचित्ताद्दशप्रयो
गे द्वन्द्वस्य निवृत्तिः स चायं नियमो विभक्तौ यानि सरूपाणि एव तद्विषयः सहविवक्षा
विषयश्चात एव विभक्त्यन्तानामेकशेष इति पक्षे द्वन्द्वप्रतिषेधो वक्तव्य इत्याशङ्क्य
न वक्तव्यः एकशेषो द्वन्द्वं बाधिष्यते इति भाष्य उक्तम् किञ्च सहविवक्षायामपि तत्

आकाङ्क्षावशा त्ताद्दशशब्दाना मा नुपूर्व्येणोच्चारण स्यावृत्तिरिति ५

६८

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

कृतं तेन वैपुल्यवाचिनो न ग्रहणं दारा इत्यादौ त्ववयवानां दिगन्तवकुत्वस्यावयविन्यासो ।
पो बोध्यः तच्च कोशावल्लब्धवहात् तदनुसारेणैवेति नातिप्रसङ्गः भर्तृदारा इत्यौरपूते तत्र सौख्या
दौ वस्तुतो द्विवचनमेवारोपमानाभावात् अत एवाध्येकपौरितिसंगच्छते एते नैकस्मिन्न
पि गुरवस्समागता इत्यादि समर्थितम् अनेर्थेलघ्वपेवसिद्धे इदं सूत्रं ह्वस्वप्रार्थम् ॥
रामइति रामे एकदेशविकृतन्यायेन हेवन्तानवापदत्वाद्विसर्गः सरूपाणाम् वर्ज्योप
नेति लूत्रादेवकारोऽपकृष्यत इत्याह सरूपाल्पेवेति तेन जननीपरिच्छेत्तवाचिनोर्मात
शब्दयोर्मातृमिति नैकशेषः नचैकविभक्तावितिव्यर्थं वानित्सरूपाल्पेवेत्युक्तौ वाक्यदोषवार
णादितिवाच्यम् हरिण स्त्रीवाचक हरिणी शब्दस्यैकशेषानापत्तेः पुम्वद्भावेनतद्
तादौ वैरूप्यात् इमानीति लौकिके प्रयोगे इति शेषः एकशेषश्चापमनैमित्तकत्वेना
नारङ्गत्वाद्विमन्त्युत्पत्तेः पूर्वमेवेति तद्विषये द्वन्द्वप्राप्तिरेव नेति बोध्यम् ननु तन्त्रेणैव ।

हरिणी हरिणी इत्यत्र नपुंसकत्वासतिप्रयो
गद्वयवैरूप्यस्यस्पष्टमेवेति भावः २

रामे नेति इत्यत्र
एकशेषेति
एकयोगाभावे योग
त्वनावेलमय वक्ष्ये
एकत्वाद्व एकशब्दस्य
वाल्यये योगप्र वा
के एक एव शब्दे
नियोगाय इति विचा
र्णे लिङ्गते नोक्तस्या
नुवृत्तिः कस्या
सूत्रादित्याह वर्ज्येति

स्वकोशापेक्षम्
प ग

हरिणशब्द निविशि
ष्ट स्त्री वाचक हरिणी
शब्दस्य ३

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

ला०४१०

८७

सङ्ख्यात्वशाब्दा एतर्हीत्यादौ अपि चेति दीर्घापत्तेः सङ्ख्यानाद् इति स्त्रीलिङ्गम् इति शेषः आ(
चाम्येयाकरणोक्तत्वगामिताचि अस्मिन् व्याकरणेपि लुपः उ वितिप्रत्याहारात्सवर्णः अ ह्रक(
योः नियमार्थेद्द्वमे एहसूत्रे एकशब्दो सङ्ख्यापरो न सङ्ख्येयपरो बहुवचनापत्तेस्तथा
ह द्वित्वैकत्वयोरिति लौकिकप्रयोगेवाँ दर्शनातः सङ्ख्यासङ्ख्येय इति कोश भाष्या
युक्तेः सङ्ख्येयपरत्व एव प्रायः साधुत्वं क्वचित् सङ्ख्यापरत्वेपि सङ्ख्येयगतसङ्ख्या
तेषेण साधुत्वम् बोध्यम् अत एव कस्य द्वित्वे रत्या पर्य्येकयोर्द्वयोः केषां बहुष्विति भाष्ये
प्रयुक्तमिति बोध्यम् एकशब्दो द्विशब्दसाहचर्यात्सङ्ख्यावाच्येव एकत्रहलास्यत्तैके
कवचनमुत्सर्गः कर्त्रादयस्तेनानपेक्ष्यः पचतिकल्पमित्यादौ बहुष्वेकवचनप्रयोगसि
द्धिरिति तद्धितश्चेति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् बहुषु बहुशब्दोत्र त्रित्वादिपरार्द्धान्तसङ्ख्या
नां व्यापको यो धर्म्मविशेषो बहुत्वं तत्परः बहुवचनं त्वाश्रयगतं बहुत्वधर्म्ममारोप्य

अभ्रमसूत्रेइति २

८७

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

रां तत्वस्याधिकसापेक्षत्वेनबहिरङ्गत्वात् पूर्वसमासेविभक्तिर्दृश्येतातस्तत्पससिद्धौभाष्या
सङ्गतिः प्राक्सुबुत्पत्तेः समासेतुउक्तरीत्यैवान्तरङ्गत्वात्पूर्वंसमासेततोविभक्तिरित्यादिरीति
लाकृदिनसिद्धिरित्यन्यत्रविस्तरः स्यौजसस्सूत्रेसमाहारद्वन्द्वः टेडापाश्चेतः नचफलाभावः
लोपस्यैवफलत्वात् नचतत्रेतरव्यावृत्त्याचरितार्थानांलोपफलकत्वस्वीकारेबाधकाभा
वात्कार्यत्वज्ञापकेतुलोपेसतिवर्णोच्चारणबैयर्थ्या तन्मात्रफलिकेत्संज्ञेतिबोध्यम्
नविभक्तौतुस्मा इतिनिषेधोपयोगिनीम्विभक्तिसंज्ञामाह विभक्तिश्चेति चकारएकसंज्ञा
धिकारेपिपुरुषवचनसंज्ञाभ्यांसमावेशार्थोऽन्यथापर्यायःस्यात् सुपइति सूत्रेतिङः
त्रीणित्रीणिप्रथमेतिङ इतिचानुवर्त्तते प्रथमयोरित्यादौव्याख्यानात्प्राचामन्वेयाकरणानां
प्रथमाद्वितीयापदवाच्ययोर्ग्रहणम्बोध्यम् अन्यथा श्रोजसोः पूर्वइत्येववदेत् वि
भक्तिश्चदेशेषप्रसिद्धितिनवक्तुंशक्यम् पचतेत्रेत्यादौत्य दादित्वानापत्तेः तेषांसुपू

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

ता०ं प्रो०

९६

तद्धित इति एतच्च समासान्तातिप्रत्ययाव्यतिरिक्तपरम्व्याख्यानात् एतेन पूनीतिर्ब
हुगोमतीकेतिस्यादित्यपास्तम् एवञ्चस्त्रीप्रत्ययेष्वसन्तस्वार्थिकेमारभ्यतद्धितेष्व
चष्टाप्रभृतय इत्यपि सम्बन्धोव्याख्यानात् अतएवलोहिनिकेत्येतत्सिद्धये लोहिताल्लिङ्
गबाधनंवेतिचरितार्थमत्यन्तस्वार्थिकानां सुब्रुत्पत्तेः सर्वप्रत्ययान्तानीति सर्वस्य द्वे इति ि
सूत्रे भाष्ये स्पष्टं कैयटे च तत्रहि पदस्येत्यस्य प्रयोजनं द्विपदिकेत्यादौ द्वित्वसङ्ख्याव्याप्त
त्तपदार्थस्य वीप्सितत्वाद्वीप्साया मेकत्वलक्षणासङ्ख्यापाश्रनन्तर्भूततद्धितान्तसाभा
वेपदत्वाभावात्प्राकृततद्धितोत्पत्तेर्द्विवचनाभाव इत्यभ्युक्तं प्रयोगादितिसूत्रे भाष्ये विएतत्
तस्फुटम् तत्रहि प्रतिकारकोपपदानामित्यस्याः सांकूटिनमितिप्रयोजनमुक्तं तत्रहि
अभिविधौ भाव इउतिकूटिन्शब्दादण्प्रत्ययविभक्त्योः आप्तयोः स्वार्थिकत्वेनान्त
रङ्गत्वाद् णिकठिमित्यस्येव वृद्धिः स्यात् इत्युक्तं तस्यापि भुवन्ताउपपत्तौ तु स्वबुपिङ्उ

त५

९६

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

लिङ्गविशिष्टस्येति इदं च प्रातिपदिकसामान्यग्रहणे तद्विशेषग्रहणे च अनपाय
िभावसयाऽऽप्ग्रहणं वैयर्थ्यस्य भाष्ये शङ्कितत्वात् विशेषविषये बहुतरोदाहर
णदानाच्च स्त्रीप्रत्ययसमभिव्याहारे प्रातिपदिकत्वतद्व्याप्यधर्मविशिष्टेने नाति
दिश्यन्ते अत एव बहुव्रीहेरूधस इति सूत्रे भाष्ये न एतत्स्वे तस्य न एतद्बहुव्री
हेरित्यर्थे कुण्डोघ्नी स्त्रकः पावादितः अन्यथाऽन्नस्य बहुव्रीहित्वाभावात्तदसं
गतिः न च नग्नानां चो बहुव्रीहिरित्यर्थे न च परिहृतं इत्यन्यत्समासान्तेषु तत्परिभा
षाभावस्तु ङ्याप्सूत्रे भाष्ये क्लीबावयवविषय एव समुदायविषये तत्सत्त्वेऽपि दो
षाभावेन तदंशे तत्प्रवृत्तौ न मानमित्याशयः आवन्तादिति ङ्याब्ग्रहणं स्त्री
प्रत्ययमात्रोपलक्षणं तेन गवल्लवञ्चतरवत्ततरेत्यादेः सिद्धिः मातस्चैतिनि
षेधान्तपुंवत्त्वम् एवोनाचिनो मे वैकल्पिकमातिकाव्यस्य वक्ष्यमाणत्वात् ॥ ॥

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

त् स्पष्टं चेदमत्र भाष्ये नञान्तरङ्गा नपीति न्यायेन लुक् निमित्तत्वस्य पात् पूर्वं मापुद
त्तोत्रास्यात स्य लुवन्तविशेषणत्वे पि न दोष इति वाच्यम् तेन न्यायेन धर्म्मिग्राहकमाना
दन्तरङ्गः निमित्तविनाशकलुक एव त्रावल्यवोधनेन दोषात् सर्वस्य लुपीत्यत्र लोव
रीतां सप्तमीनां तदन्तसप्तमीत्वात् प्रत्यये परतः पूर्वकार्य्यत्वाभावेनेन लुमतेत्य
स्याप्राप्तेरप्रत्ययलक्षणेन लुवन्तं तपात्यान्तरङ्गः निमित्तविनाशकत्वाभावात्
अत एव सर्वलोमादि वङ्गीहेरापुदात्तत्वसिद्धिः नञानुदात्तादिप्रकृतिकषष्ठ्यन्ता
दित्यर्थेन न दोष इति वाच्यम् गर्गादिभ्य इत्यादौ लुवन्तमप्रतिगर्गादीनां विशेषणत्वा
सम्भवाद्गत्या लक्षणास्वीकारे पि प्रकृते लक्षणायां मानाभावात् वस्तुतस्तत्रापि
न लक्षणा गर्गादिरूपात्प्रातिपदिकात्परत्वं तथ्यकथानेन भविष्यतीत्यतिरिक्तव्य
वधानेतन मानाभावात् एतच्च तु मे प्रत्येके पटे स्पष्टमित्यप्यत्र विस्तरः॥ ॥

काकान्तत्वम् नेह तेतिङन्तादावव्याप्तिवारणायानित्ये तौ दिक् ङ्याप्प्रातिपदिकात् ति २
समाहारद्वन्द्वः ननु परश्चेत्यनेन प्रकृतेराक्षेपात् प्रातिपदिकाधिकारो व्यर्थः तिङन्ता
त्तु न तद्धितोत्पत्तिः सङ्ख्याभावात् सङ्ख्यायास्तिङन्तत्वाच्च धातुभ्यस्तु न तिङामप
वादत्वात् तसेत्यादि समर्थविभक्तिनिर्देशात्तमविधौ तिङश्चेति ज्ञापकाच्च
न तेभ्यस्तद्धितभाव इत्यर्थ इति चेन्न तदभावे स्वार्थद्रव्यलिङ्गसंख्याकारकप्रयुक्तकार्यैः
संस्कृतस्य बहिर्भूतापत्यादियोग इति कुत्सितसूत्रभाष्योक्तन्यायेन तस्यापत्यमित्यादेस्तत्
सम्बन्धपत्यमित्याद्यर्थे प्रयोगोच्चारितत्वेऽधर्यास्ति सौपदइत्यर्थस्य सत्वे न च सार्थकतद्धि त्य ४
तानां सुबन्तादुत्पत्त्याऽनुदात्तादेरित्यस्य प्राधान्यादुपस्थितसुबन्तविशेषणत्वापत्तौ
सर्वस्य विकारः सार्वइत्यत्रात्रनापत्तेः सर्वस्य सुपीत्याद्युदात्तत्वात् उदधिकारसामर्थ्या
त्तु प्रातिपदिकस्यैव तद्विशेषणमिति तु न दोषः सर्वशब्दस्य च्छादिपाठेनान्तोदात्तत्वा

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

ल०प्र०

६४

सेनाध्याहारे प्रसक्ते परएवेति नियमार्थमिदम् गाणेषु ग्रित्यादावपि बहुव्रीहौ नन्तार्थ्य इवं
परत्वाधारत्वेन नित्यनियमोऽस्त्येव अत्र तस्मादिति परिभाषा नतराङ्कः विकल्पात्रव कृते इत्य
व्यवहिताएव प्रत्ययाः नचैवं बहुव्रीह्यादिविकल्पं समूलमूलितं तत्रमुपतिष्ठतां किं परश्चेत्यनेनेतिवा
च्याम् प्रकृत्यर्थमात्रविवक्षायां केवलाप्रकृतेः पदत्वादित्वादेः प्रयोगो मा भूदिति प्रत्य
यः परो भवत्येवेति नियमार्थत्वात्तेन न केवला प्रकृतिः प्रयोक्तव्या नापि केवलः प्रत्यय
इति सिद्धम् अनुकरणेतु अभेदविवक्षयार्थवत्त्वाभावात्प्रातिपदिकत्वाभावे न प्रकृतित्वाभा
वात् गाविस्पयमाहेत्यादौ नानुपपत्तिः प्रकृतित्वमत्र प्रत्ययविधाउद्देश्यतावच्छेदकाक्रान्तत्वम्
अयं न्यायः शास्त्रावोधितान्यतरप्रयोगविषयेतरएव लिङ्गइत्यादौ तद्दोषो न प्रकृतिविशे
षोद्देशेनैव प्रत्ययानां विधानान्नापि केवल इति न्यायमूलकम् एतन्मूलकमेव पदत्वे ऽप्यदं
न प्रयुञ्जीतेति अपनिष्ठितमिति तदर्थः परिनिष्ठितत्वञ्चाप्रवृत्तनित्यविध्युद्देश्यतावच्छे

६१

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

महासञ्ज्ञाकत्वत्तत्रक्तत्वन्यतरादित्यत्रापि वकव्येवतत्सञ्ज्ञकत्वात् त्वत्रकत्वार्थं त्वं च धातु
पाठको दशादो तमुच्चार्य बोधितत्वं अत एव धाघादेशानां न सञ्ज्ञा ते षां स्यान्यर्थत्रेवार्थव
त्वं न तु त्वार्थोऽस्ति अत एव को दशादो तदर्थाकथनम् एतदर्थमेव भाष्ये स्त्रीवमर्थमत्र
स्थापयन्तीति विग्रहे स्त्रीवपदोपादानम् भाष्यत्रामान्यो च तदर्थानर्थो वेल त्रत्यपराद्दस्य
प्रवृत्तिः पञ्चविकालगमादेशानां देशांशे निराकाङ्क्षत्वा [illegible] तत्प्रवे [illegible] विधी
धेत्यत्र विशेषविहितानां [illegible] पूर्ववतीप्रदित्तत्वस्यानुपस्थितो न तत्सन्नियोगशिष्टत्रत्य
पलक्षापाश्रप्रवृत्तिरिति तत्र श्रमकञ्ज्रबहुघञ्प्रवृत्तौ लादेशे त्रत्ययसञ्ज्ञासन्नियोगेन
लोविधीयमानमाद्युदात्तत्वं स्त्रीप्रुटएवस्यात् अतश्चाऽ मानुदात्तत्वमवक्तव्यमित्याद्युदात्तस्येति घ
तत्त्वस्य भाष्ये केयटासंगतिः लः स्थानिकत्वेन देशांशे निराकाङ्क्षत्वेन परश्चेत्यन्यात्रत्य
यस्याप्रवृत्तौ तत्सन्नियोगकल्पनासङ्गतेरिति दिक् परश्च गुप्तिज्किद्भ्य इत्यादावपाद
॥ नत्वा समस्तवाद्धिन्वोगलक्षणाप्रत्ययौ तत्र हेर्दैः प्रतोवाइत्यनिय

पत्र: पू.कौ.वै २

स्थापके: किञ्चित्रविषीयेस्यत्रवि [illegible] शेषविहितत्वात्य

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

अन्तत्वेन प्रातिप्रा[illegible]तिपदिकसंज्ञाभावः फलत्वेनोक्तः यथाश्रुते तन्मूलोक्तनियते
नंनियमेनैवतत्र तदन्ताभ्यासा भाष्यासङ्गतिः स्वपेक्ष्य एतेन त्वबएवलुति त्याकौ पूर्वभा
गस्यनत्वात्पूर्वभागः पदमिति युक्तमित्यपास्तम् वाक्यत्वेपि प्रातिपदिकत्वेहिसुपः
श्रवणानापत्तिः चिंडीमित्यादौ वाक्यैकदेशप्रयोगोऽलुकसमासे चाङ्गाधिकारविहि
तसुप्प्रत्ययनिमित्तका[illegible] र्थानांसुबादेशानां च चारितार्थ्यं विकल्पेन स
मासविधानं च स्वचरितार्थ्यमितिभावः प्राशाम्प्रङ्गादिपदानाञ्च वौद्धप्राशाम्प्रङ्गादौ
शक्तिरितिपूर्वोक्तेनैव प्रातिपदिकत्वंसिद्धम् स्वप्ना घन्तुरोधेन च वौद्धार्थस्यावश्यक
त्वं अक्षीहिलीरथन्तरादिपदेषु अवयवानामत्यन्त निरर्थकानामप्यन्यद्दष्टार्था
रोपेण प्रातिपदिकत्वसुवुत्पत्त्यादिनाव्याकरणाश्चित्तलाधुत्वान्वाख्यानंबोध्यम् अपि
कार्यमिति संज्ञाधिकारस्तार्थः संज्ञात्वावगमस्तु व्याख्यानात् विकारागमानानुन

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

एतेनयत्तत्स्वस्वार्थयोरननुगतत्वेनशब्दानुगमस्याप्रयोजकत्वेनव्यवच्छेद्यानननुगमे
पिसत्त्वभावेनचयत्रसंघातइत्यादिव्यर्थमेवस्यपास्तम् पदशब्देनचबत्वाततन्त्रेणापि
प्रयोगार्हमर्थवद्गृह्यते अतएवार्थवत्समुदायानांसमासग्रहणं नियमार्थमित्युक्त
मत्रभाष्ये भाष्येतुवर्णानामित्यनेनभेदसंसर्गद्वारकार्थवत्त्वउपलक्ष्यतेइतिकेयटे
न स्पष्टमेवोक्तम् तेनगवित्ययमाह इत्यादौगोइत्यादीनांतुवर्णत्वाभावे पिनस
मुदायस्यप्रातिपदिकत्वम् अनुकरणस्यानितिपरस्यापिप्रयोगसत्त्वेनतावन्मात्र
स्यापि प्रयोगार्हत्वात् बहुपट्वइत्यादौप्रातिपदिकत्वसिद्धयेस्वाततन्त्रेणेति
तत्रपूर्वइत्यादिकस्यपरेषामपिस्वाततन्त्रेणप्रयोगार्हार्थवतामेवग्रहणात्तुतत्काम्यत्या
दौनदोषः अतएवाङ्संज्ञासूत्रेभाष्येप्रत्ययग्रहणोपलक्षणात्सविधितत्तदादेस्तदन्त
स्यग्रहणंभितिपरिभाषायाःफलानिह्रुपरागावसरेदेवदत्तोगार्ग्यइतिसमुदायस्यप

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

ल०प्रे०

श्री

अन्यथा तत्सामर्थ्यादित्येवं वदेत् एवं सूत्रे पादग्रहणार्थं वत्वग्रहो ऽत्राप्यनुवर्त्तितसामर्थ्या
त्पादग्रहणार्थस्यैवग्रहः शास्त्रीयार्थग्रहणेतु तदनुवृत्तिर्व्यर्थी स्यादिति तद्भावः किञ्च एवं
सूत्रे सामान्यतोऽर्थवत्त्वग्रहणेन किञ्चित्फलं प्रत्ययेऽघातिव्याप्तिदानातिरिक्तम् अतएव
तद्धितग्रहणस्य नियमार्थत्वाभ्युपगमेन कृत्वो नपुंसके [illegible]स्येति न्यासेन कांडे इत्या
दौ कृत्स्य वारणात्फलाभावेन वाभाष्योक्तेस्तत्प्रत्ययत्वानेपञ्चनावस्त्रिपद्यादेप
ञ्चनावेत्यत्वानेनन प्रातिपदिकत्वं नाप्युक्तसूत्रेण प्रातिपदिकत्वे तु ङीवापत्तिः ॥
एवञ्च प्रत्ययस्य प्राप्तिरेव नेति केवलप्रत्ययपर्युदासो निष्फलः दशदाडिमानि षडपू
पा इत्यादिनिरर्थकैकपदसमुदायव्यावृत्तिरर्थवत्त्वग्रहणफलं तत्र हि सुपो धातुरिति लुगा
पत्तिरितिभाष्यस्पष्टमित्तिदिक् एवं सूत्रेऽतीति प्रत्ययग्रहणेऽपवादादिति प्रत्ययान्तत्वाभा
वादितिभावः नियमस्य सजातीयविषयत्वात् साजात्यं दर्शयितुमाह एवं भागइति

प्रदिक ४

ऐर

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

धात्वादीनां विरुद्धानां लौकिकार्थो न विद्यते कृत्तद्धिता नामर्थश्च केवला नाम लौकि
कः प्राग्विभक्तेस्तदन्तस्य तस्यैवार्थो न विद्यते इति अत एव पदसंज्ञासूत्रे तद्ग्रहणस्य
संज्ञाविधौ तदन्तविध्यभावज्ञापकत्वे कृत्तद्धितेति सूत्रेऽन्तग्रहणं कृतं व्यर्थम् अर्थव
दिति वर्त्तते कृत्तद्धितानां चैवार्थवत् न केवलाः कृत्तद्धिता वृत्तिभाष्यमुपाद्याप्यशा
स्त्रीयार्थग्रहणे चैव ग्रहणानुवृत्तिर्वैयर्थ्यं न तदनुवृत्तिसामर्थ्यात् लौकिकार्थप्रत्या
सन्नो भिव्यक्ततरो योर्थः तत्प्रयान्तेषु लक्ष्यते संज्ञा प्रवर्तते इति कैयटेनोक्तम् लौ
किकं यत्पदं तदर्थस्य प्रत्यासन्नः शास्त्रकृत् कल्पितस्वादिप्रकृतेरर्थः प्रत्ययान्ते
ष्वेव तेषु यो भिव्यक्ततरो लक्ष्यते बोद्धृभिः स इत्यन्वयः ननु प्रत्ययान्तेष्वपि त्यर्थ
स्य कदाचित्कत्वे प्रत्यर्थ इति तन्न तावन्मात्रेण लोकस्याप्यर्थाभिव्यक्तेरप्यभावेनाभिव्यक्त
त१ तरत्वस्य लौकिकत्वमभावात् अर्थवत्सूत्रे प्यवमेवेति अनुवृत्तिसामर्थ्यादित्यनेन सूचितं

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

ला०प्रा०

९१

स्वादिविधौ प्रातिपदिकाधिकारान्तां संज्ञामाह अर्थवदिति अधातुरित्यादिपर्युदा
सो लाघवात् प्रत्ययान्तमिति आवर्त्तितेऽप्रत्ययपदे प्रत्ययग्रहणे परिभाषया तदन्त
ग्रहणं संज्ञाविधाविति निषेधस्तु प्रत्ययस्य पत्र संज्ञा तद्विषय इति भावः अत्र सूत्रे तु
न सूत्रे चार्थवत्त्वमेतत् संज्ञाफलीभूतविभक्तीनां तत्तमभिव्याहारानपेक्षया लोके प्र
विषयकबोधजनकत्वम् अनर्थकाऽधातुरिति पर्युदासेन व्याख्यानादर्थवत्त्वेनैव साद
श्यग्रहणेन सिद्धे तत्तारतम्ये वृक्षादीनामनर्थकानामप्रसिद्धेस्तद्व्यवच्छेद्यं स्यात् न च न
ञिवसेत्यन्यायानित्यत्वज्ञापनार्थं नान्तः तदनित्यत्वज्ञापने भाष्यसम्मतं दृष्टं तरफला॰
भावात् अहं नकारोऽ इत्यादावेतत्साध्यविभक्त्यनपेक्षत्वेपि तदितरानपेक्षत्वमस्त्येवे
ति तत्पर्युदासः सार्थकः न च तत्केवलप्रत्ययस्य तदुक्तं सह व्याख्या अतिशब्दन्तायाइ
ति सूत्रे भाष्ये नहि लोके केवलेन प्रत्ययेनार्थो गम्यते केनतर्हि सप्रकृतिकेनेति हरिव्या

ह

९१

ला१

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

परत्वमेव नियामकम् अत एव ङमो ह्रस्वादित्यादौ निपादी ... भावेन लोपे त
त्रापि ... एतत्तदोः अनुकार्यत्वरूपम ... भेया कोप्येकदेश ... भाव एतत्तदोरनन्तर
स्यार्थः तेन परमस दददातीत्यादौ न दोषः गौरनु न दोषः तत्र पदा ... त्वाभावेन हल्ङ्
याब्भ्यादिलोपस्य दुर्वारत्वात् तरति प्रथमैकवचनमेव व्याख्यानात् अनेनस्तमा लोक
मिति तस्य ... पदार्थप्रधानत्वात् उपसर्जनत्वात् पदत्वाभावे हल्ङ्याब्भ्यादिलोपादु
र्वार इति ग्रहणः उत्तमपदार्थप्रधानः तत्पुरुषम् लोकं च लुप्सितिप्रथमान्तस्य लुप्त
षष्ठीकमनुकरणम् सैनां ... विद्धीति ... पादा जगती छन्दः स एव मुक्ते
ति लोपे ... पदार्थे न लोप इति भावः अवधारणान्विति ... व्याख्यातमवधारणान्वि
त्यर्थः ... कुलेत्यादि गमकं मत्वाभावादिति भावः एवञ्च तदनुवर्तस्यैव कश्चिदन्वतो सि
तोसिद्धा पामवधारणपरतया व्याख्यानमप्यर्थमिति भावः तदेतदवधारणान्वितत्व
मास्तू चितमित्यलम् इति ... सन्धिः ७ सं १९०८ ... १ ... म

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

पीति खरवसानयोरित्यत्रकैयटेस्पष्टमेवञ्च विप्रतिषेधे इत्यस्यापवादो देशो वे
तिस्थितम् त्रिपाद्यां कार्य्यकालपक्षेप्यत्रवक्तेः पूर्वदृष्ट्या पराक्ष्यानाभावादि
त्यन्यत्रविस्तरः इतिलोपइति उत्वंनित्यमितितु नभोभगो इतिसूत्रोक्तरीत्यालो
पस्यालविधित्वात् स्थानिवत्वेनतद्धर्मातिदेशेपिउच्चारणप्रसक्तरूपस्यान

परत्वमेव नियामकम्। अत एव ङमो ह्रस्वादित्यादौ त्रिपादीस्थे कार्य्यकालपक्ष एव
परिभाषयोः अवस्थाएकदेशस्थत्वेपि परत्वात्तस्मादित्युक्तस्येत्यनेन व्यवस्थेति सङ्
गच्छते त्रिपादीस्थेन शास्त्रेण विरुद्धपरिभाषाद्वयमध्ये परैव कल्प्यते आकृष्यते न पू
र्वेति तत्त्वम्। [illegible]मानान्तु कार्य्यकालपक्षेऽपि देशाएव वाक्यार्थे न तद्बोधोत्तरमेव बुद्धिरा
धत्रिति सन्धानं कार्य्यस्थानं चेति तत्र त्वपरत्वमेवेत तत्तत्र प्रवृत्तौ बीजमत एव कार्य्यकाल
पक्षेऽप्यादिभ्यः परैव ग्रहणसम्भवेति अदसो मादिति सूत्रे भाष्य उक्तम्। यद्यपीयं परिभा
षा तथापि कार्य्यग्रहणेन कार्य्यमात्रग्रहणात् तस्मिन्निति तस्मादिति परिभाषयोरपि व्य
वस्थापिका कार्य्यकालपक्षेपि नैवेगादि परिभाषादिवद्विधेयैकवाक्यतां गत्वा स्वकार्य्य
निर्वाहिका किन्तु वाक्यभेदेनैव कार्य्यव्यवस्थापयति यथा वक्ष्यमाण इत्यत्र दीर्घ
त्वयोः ः शास्त्रयोः परमेतत्व्यवस्थापयति एवमसिद्धं बहिरङ्गमित्यादयोपीर(

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

रे तत्र युगपदुभयोः कार्य्ययोरसम्भवात् पर्य्यायेण ... त् यदि ... स्य प्रसङ्गः   धा १
नियमार्थमिति मयपरमेवेति तेनैतिल्लक्षणमित्यत्र योगपद्यासम्भवेन परत्वाल्लित्वादेशो पुन
नः स्थानिवत्त्वेन तत्र यादेशो न तत्प्राप्नोति सकृद्गतौ विप्रतिषेधे यद्बाधितं तद्बाधितमेव
यद्वा यथा तुल्यबलयोरेकः प्रेष्यो भवति स तयोः पर्य्यायेण कार्य्यं करोति यदा तमुभौ
युगपत्प्रेषयतो नानादिक्षु च कार्य्ये भवतस्तदोभयोर्न करोति योगपद्यासम्भवात्तत्र
ध्याशास्त्रयोः कश्चित्तस्य योगपद्यासम्भवादप्रतिपत्तौ प्राप्तायामिदं परम्भवतीति वि
ध्यर्थं तत्र कृते यदि पूर्वस्यापि निमित्तमस्ति तदा तदपि भवत्येव न तत्प्राप्नोति पुनः प्रस
ङ्गः विज्ञानात्सिद्धमिति यथा तिन्धीत्यत्र परत्वाण्णत्वात् तङि पुनर्न भवति तत्र तात्तङपि   धि ३
भावयोर्युगपदेकस्थानिसम्बन्धात्स्थानिरूपनिमित्तानन्तर्य्यस्य वा न सम्भव इति भा
ष्ये स्पष्टम् कार्य्यपरत्वं च परशास्त्रविहितत्वं कार्य्यकालपक्षोऽप्यष्टाध्यायीपाठकृत

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

तिनलोपेत८इतिरूपम् अनाराद्धेत्यैवव्याख्यानात् विप्रतिषेधे विप्रतिपूर्वात्कर्म्मव्य
तिहारेवर्त्तमानात्सेधतेर्घञ्अपिरस्परंत्वविरोधार्थोविप्रतिषेधशब्दस्तत्र नित्यस्यावश्यकत
यान्तरङ्गस्यज्ञापकादिनाऽपवादस्यवचनप्रमाण्याद्बाधकत्वेस्थिते बाधिनोस्वविषय
स्याह तुल्यबलेति द्वयोः शास्त्रयोः क्वचिदन्यत्रावकाशयोरेकत्रप्रयोगेयुगपदसम्भवि
त्वकार्य्यविलमर्थ्यंचत्सः तत्रप्रायेणैकस्यकार्य्यद्वयप्रयोगेऽनेऽसम्भवएतस्यप्रवृत्तिः यत्
यावक्षेम्यइतितत्रहिदीर्घत्वयोर्युगपत्प्रवृत्तौस्वस्वनिमित्तानन्तर्य्यासम्भवः क्वचि
त्केवलासम्भवेपियथाश्रिशिष्टादित्यादौ अत्रहितातङ्शीभावयोर्युगपत्प्रवृत्तौस्वस्वनि
मित्तानन्तर्य्यासम्भवः यद्यपितातङादेःस्थानिवत्त्वेनतत्तत्याप्यतिदेशःआदेश
प्रवृत्त्यनन्तरमेव नतुतत्प्रवृत्तिकाले इतियुगपदसम्भवोस्त्येवेति परत्वात्तातङ् सङ्कृ
त्गतिन्यायेनशादेशः स्पष्टञ्चेदंसर्वप्रकृतलक्ष्येरकोगुणवृद्धीअहलोमादित्यादावाक

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

ला० प्र०

८८ स्वा० २

पदिकान्तस्येति स्त्रत्वेन हि हल्परा त्रिरप्यन्तरेष्वहोरेवा विशेषोक्ती त्यत्र रात्रौ पेणा रात्रेति पाठाद्व
दर्शनामनभिधानमेवेत्याहुः अनन्त्यत्वादिति रात्रिशब्दान्तसमासाद्भिसमासान्तो
यस्येति च लोपे रात्रिशब्दत्वाक्षतेरिति भावः अनुवादे रेफविशिष्टस्योपादानाद्रेफस्य रेफ
विधानमव्यर्थमत आह विसर्गापवाद इति द्रुलोपेनापवत त्युरुषोऽनीपरी च वारे स्यादेव चहो
षापत्तेः नापि बहुव्रीहिर्व्यधिकरणत्वादतो लिजन्तात्क्विपपुपपदसमास इत्याह ढरेफौ
वित्यादिभाष्येऽव्यधिकरणे बहुव्रीहिरेव दर्शितः नबाज्जर्घीत्यादौ सिपि धातोरिति रुत्व
स्य लीढ इत्यादौ ढत्वादीनां पितरन्यमित्यादौ संयोगान्तलोपस्यासिद्धत्वात्कथं दीर्घ इति
वाच्यम् ग्रहणेन लणसूत्रेण घा इति भाष्योदाहरणे न तत्र वत्त्वादेरेकवाक्योपपन्नः
पूर्वत्रासिद्धमिति सूत्रस्य पूर्वग्रहणेनैतत्सूत्रग्रहणबोधनात् ग्णाः किमिति अचइत्ये
वासिद्धमिति प्रश्नः वंह इति पाठेनकारमावर्त्युस्वार पञ्चमावितिद्वयोकेरनिर्दिशामि

८८

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

वैयर्थ्यापत्त्या तद्बाधात् नचालघुत्र्यपन्नद्योरेव लोपः स्यात् ग्योरित्यर्थोऽधिकारादिति वाच्य
म् रुचिमात्रग्रहणार्थस्य सर्वेषामित्यस्य वैयर्थ्यापत्तेः विकल्पस्य विच्छिन्नत्वेन नित्यत्व
सिद्धेः अत्र च यकार एवानुवर्तते न वकारो वक्तौ तच्चेवोक्तम् फलाभावाच्चाव्यपरेऽत्या
दिनिर्देशाच्चान्यथा तत्रसोत्र ह्यग्राम्यपली यं स्यात् तजाह लघु लघूच्चारणस्य यस्ये(
ति नतु सुपीति पर्युदासेऽहि सुप्रसङ्गः प्रत्यय एव स्यादेवं च्वा हभौ तीत्यत्र न स्यात् यदि तु
सुपूर्भिन्नेशब्दे स्यात् दीर्घाहो निदाघ इत्यत्रापि स्यात् सुबन्त इत्यर्थे तु न उत्तमे कार्थ्या(
मित्यादिनिर्देशेः सप्तमीनिर्दिष्टे प्रत्यये तदन्तविध्यभावज्ञापनात् लक्ष्यानुरोधेन क
चित्प्रत्ययग्रहणे शब्दस्वरूपस्य विशेषणता वा एवा प्रत्ययलाच्च अत एव दाम्भ्यां निष्ठत्या ॥१३॥
दोऽनदोषः अहरहरिति नित्यवीप्सयोरिति द्वित्वे नलुमतेति निषेधात् रसुप्परत्वाभावात्
गतमहोरात्रिरिति केचित्तु भाष्ये अग्रात्निद्दश्रीक स्याहो तत्रस्येवोदाहरणात् नलोपः प्राति

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

लो॰प्र॰

८७

स्तस्यानभिधानाच्च अपूर्वस्येति त्वोतइत्यनेनविरोधान्नासम्बध्यते लोपः शाकल्यस्ये
त्यत्रभोभगोइत्याद्यनुवर्त्त्यातिद्धेनित्यत्वार्थमित्याहुः उञि च भोइत्यादि पूर्वस्य पूर्वत्रासि
द्धेराह अवर्णपूर्वयोरिति एतदपिनित्यमेव अत्रापिशाकल्यग्रहणानुवर्त्त्याऽशुप्रयत्नस्ये ल३
वलोपः एतेनभोइत्यादि पूर्वैर्लघुप्रयत्नलोपार्थमत्रापितदनुवर्त्तिरित्यपास्तम् वक्ता
रोदाहरणं त्वसाउएकाग्निरितिवृत्तिः उतर्थमित्यर्थमिति ऽ भोकृत्वादचीत्यर्थः ए
तएवलिङ्गसुइत्यादौशुध्यादयः अन्यथालादौपदेइत्यर्थोनस्युः अतएवमाध्यामि-
त्याक्षेहालिसर्वेषामितिलोपविशिष्टरिति दिक् हलिस भोभगोइत्याद्यनुवर्त्तते तत्रौका
रात्यरस्यलघूच्चारणस्यैवानेनलोपः अलघूच्चारणस्यतु ओतइत्येवसिद्धम् अपूर्वेत
मयोरपि नवाघूर्वाल्लघुप्रयत्नेऽस्यासिद्धत्वाल्लोपः शाकल्यस्येतिशास्त्रोतीति वाच्यम्
लघुप्रयत्नस्यैवानेनलोपेव्योरितिसूत्रेचीतिकरणेनहलिविधानाभावेनैवसिद्धत्वस्य

८७

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

यद्यपि वर्णसमाम्नाये यस्य श्राप्यस्यात् य्वोरिति सुचितं तथापि लोपो व्योरिति लोपवा
रणाय सौत्रत्वमाश्रयणीयं स्यादतो व्योरित्युक्तम् लघुतरः प्रयत्नो यस्योच्चारणे स लघु
प्रयत्नतरः अन्यपदार्थसम्बन्धोत्तरवर्त्तिपदार्थप्रकर्षविवक्षया लाघुः प्रयत्नेल
घुतरत्वं चैवं श्रोषिस्पजनकत्वमेव लघूच्चारणाविति लघुतरोच्चारणावित्यर्थः सू
त्रे सौत्रत्वादेकवचनं वकारोदाहरणमत्ना वादित्य इतीति वृत्तिः भातो॰ व्योरित्यत्र वकार
साहचर्याद्वकारो धात्ववयवस्यैवात्राप्यव्यापिकारान्तश्चैव तेन स्यस्त्वरुतेति न दोषः सदा
ह यस्येति तादृशावस्याभावादिति भावः भोभगो इति तु नानुवर्त्तते विच्छेदात्तदुक्तं
यन्वक्ष्यति पदान्तस्य किम् तोयमिति इदं लघुप्रयत्नयोर्नैगार्ग्यमतेऽनुदाहृतं लघुप्र
यत्नस्येति हलोऽर्चानिति व्याख्यानादिति भावः तादृशाश्च भोसादिपूर्वक एवेत्याशयेन
नाह भोभगवन्नुतेति भाष्यानुसारिणक्रमो इत्याद्यनुवृत्तेः स्मृतौतीत्यादौ न दोषः

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

ल०५१०

५६

सस्य लोपे तद्धितित्वस्यात्वधर्मत्वेन स्थानिवत्त्वाभावात् पदत्वासिद्धिरिति चेन्न आनुमा
निकादेशस्यत्वमेत्यस्य स्थानिवद्भावेन लुवन्तत्वस्य तत्प्रयुक्तकार्यस्य वा लाभेन तत्सि

स२

द्धेः [illegible] प्रत्ययलक्षणेनापि न प्रवृत्तिधर्म्मलाभः लक्षणपदोपादानेन प्रत्यय
निमित्तकव्यवहारस्य वातिदेशात् [illegible] दीर्घहोनिदाघेत्यादौ हलङ्याब्भ्यादिलोपे उक्तरीत्या
स्थानिनि जायमानस्यानुपूर्तिरत्वनिषेधस्यादेशे दीर्घो हन्नित्यादेशे नत्रवत्त्वा
नेत्येकइतिदिक् तेषांरेतिति इत्यत्र निपातनास्यायविभाषाभवदितिवार्त्तिकमत्रत्या
चक्षाणस्य वृत्तिकृतामतेन पदेतु तेषामचिरोरित्यर्थः अपिनाविभाषाभवद्भगवद्

अवस्य भोत व
बा०८८स्यस्य:

घवतोमोश्चावस्येति वार्त्तिक निष्पन्नसंग्रहः एषामनन्यस्य स्यादवस्यचौकारः स

ह:

म्बुद्धाविति तदर्थः अवग्रहवौसामव्ययादि [illegible] लोन्त्यस्येति नेति बोध्यम् वार्त्तिकनिष्प

५६

न्नानां त्रयाणां भो शब्द[illegible] निपातस्य चावरपकत्वमन्यत्रत्यस्पष्टमित्याहुः ब्बोर्लघुः

स२

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

न्धेति उकारेत्संज्ञकेफस्येत्यर्थ इतिभावः तेनदेवदृहीत्यादौ नदोषः भोभगो रोऽसुपी
त्यतो रोरित्यनुवर्त्तते रोरीत्यतो र इति प्रातस्त्वेत्यादावतिप्रसङ्गात् अशब्दात्द्वन्द्वेनपूर्व
शब्दस्यबहुव्रीहिमभिप्रेत्याह एतत्पूर्वस्येति नन्वेवं पूर्वरूपापत्तिरत आहासान्धिरि
ति भगोऽशब्दोकारयोरकाराभ्यामपूर्वरूपात्मकसान्धिकार्याभाव इत्यर्थः सन्
प्राचामनुरोधेन वस्तुतः सर्वेरन्तानामेवानुकरणमसान्धिर्नोप्य एवेति बोध्यम्
न त्वयमिति इद प्राचामनुसारेण नाप्येतु रेफस्य विसर्गस्यानित्वेन तद्वितित्वाप्राप
मपीदमल्विधिरेव स्यान्यल्वृत्तिधर्म्माप्रयत्वात् अयहीदित्यत्र दीर्घेत्लोपे चेद्ध
त्वेनैव निवेश इति विशेषोतः पयस्त्वित्यादौदोषः तत्र हिरोसुपीति विसर्गः नियम
शास्त्राणि च विधायकान्येव वाच्यवत्यार्थिकार्यमादायतनिषेधकानीति तत्रापि रो
रेफस्य विसर्ग इत्यर्थेत्वशक्यहणमप्यर्थमिसुक्तम् नन्वेवं हतमेत्यादौ सत्युच्छ्यवपवहलः

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

ला०को०

८५

छावसरन्यायस्यात्रप्राप्तेर्नाश्रयणादिति भावः देवदत्तहन्तृहतन्यायस्य तु नात्रप्रवृत्तिः
देवदत्तहन्तृहनने हि नोज्जीवनम् देवदत्तहननप्रसक्तहननेनैव तस्यैव देवदत्तजीवनं प्रवृ-
त्तेस्तु नेह हननस्यानीयानवृत्तिः हन्तुः पूर्वसवर्णदीर्घस्य लक्ष्ये प्रवृत्तिः किन्तु हननोद्य(
मसजातीयं प्रसक्तिमात्रं प्रसक्तस्य निषेधे वाध्योज्जीवनेन वाधकमिति स्पष्टम् चेदंस्त्वा
दिष्विति सन्नकेपदे सुश्लोत इति सुश्रोतस् शब्दः कस्यचित्संज्ञा सम्बुद्धौ दूराद्धूते चेति(
प्लुतः नत्सामर्थ्यादिति प्रतिकोगित्वेन तदाश्रयणसामर्थ्यादित्यर्थः आश्रयात्सि-
द्ध इति भाष्योक्तेः पयस्य इति पयोददातीत्यर्थे आगच्छ हे पयो३ देत्यादावेकपदस्य वर्ण-
द्वयमात्रापेक्षमन्तरङ्गं गुत्वं मन्त्राति वाक्यसम्पादकपदान्तरसापेक्षप्लुतस्यासिद्धत्वाद्गुत्वं प्लुत-
सिद्धिरन्यथा प्लुतस्यो त्वदर्शनादिति तेन त्विदम् सुश्लोता इत्यादौ त्वेकवाक्यमात्रसापेक्षत्वा-
त् प्लुतोन्तरङ्गो भिन्नवाक्यस्याकारसापेक्षत्वाद्गुत्वं वहिरङ्गमिति स्पष्टं भाष्ये उकारानुब(

८५

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

सीति पदस्येत्यनुवर्त्तते तत्र सामर्थ्याद्विशेष्यते तेन तदन्तविधिरादेशास्त्वलोन्त्यस्येत्यन्त्य
स्य तत्फलितमाह पदान्तस्येत्यादिना सजूरित्यत्र व्यपदेशिवद्भावेन सिद्धिः व्यपदेशिव
द्भावोप्रातिपदिकेन ग्रहणवता प्रातिपदिकेन तदन्तविधिर्नेति परिभाषाद्वयं प्रत्ययवि
धिविषयमित्यसमासे निष्कादिभ्य इत्यत्र भाष्ये स्पष्टम् इदं जश्त्वापवादः अपानित्यादे
रुत्वस्यासिद्धत्वात्संयोगान्तलोप एवेति दिक् षत्वस्यापवाद इति यदीदं न स्यात्तर्हि षत्वं
प्राप्नोतीत्येतावता कृते त्वस्मिन् षत्वस्यासिद्धत्वादुत्वगुणयोर्व्यत्वाप्राप्तिरेवेति भावः प्रथ
मयोः व्याख्यानात्प्रथमयोरित्यनेन प्रथमाद्वितीयारूपसुप्विभक्त्योर्ग्रहणं तदाह ।
प्रथमद्वितीययोरिति पूर्वग्रहणं किम् अग्नीत्यत्र पक्षे परसवर्णो मा भूदिति दीर्घग्रह
णं तु त्रिमात्रस्य स्थानिना त्रिमात्रो मा भूदिति सवर्णग्रहणं तु स्पष्टार्थम् पूर्वस्माद्दीर्घ
त्वात्सर्वजातीव इत्यर्थेनैव सिद्धेरिति भाष्ये स्पष्टं आकुरा इति तौ सहितौ निर्देशेन अ

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

ल०प्र०

८४

पीति अानयसर्प्पिः कुल्डिकातिष्ठती त्यादौ व्यपेक्षायामिति इदं सर्प्पिः कुल्डिकाया इत्यत्र
अत्ययपि भिन्नविसर्गस्येत्यर्थः मिदुदुपधस्येत्यत्र व्याचक्षाणानां व्याख्यादर्शी हूं ताम्मतेऽव्यपे
क्षायां तेन तिद्धेरितिभावः एतेन कस्कादिपाठस्याव्यपेक्षायां चारितार्थ्यान व्यपेक्षायां त
स्यातिद्धत्वाद्विकल्प एवोचित इत्यपास्तम् अत्ययसम्बन्धिभिन्नविसर्गस्येत्यर्थे तु तद
प्राप्तिरेवेति व्यपेक्षायां विकल्प एवेति बोध्यम् अतः हु हुस्वाच्चेन तद्धादिग्रहणं समा
सक्षिप्त उत्तरपदस्य विशेष्यत्वात् विश्वग्देवतयोरिति सूत्रे वत्रत्ययग्रहणेन धातो वि
शेषणत्वे तदादिविधिज्ञापनात् अयस्कुम्भीत्यादौ लिङ्गविशिष्टपरिभाषया सत्वम्
बोध्यम् भास्करइति तपरकरणादतः कृ इत्यस्याप्राप्तिः इति विसर्गसन्धिः यत्तु ए
त्वोज सि त्यत्र हरेव याव्याः सर्वत्र सग्रहणे हस्वग्रहणमेवास्त्विति तन्न यशोऽत्रेत्यादौ रो र
सिद्धत्वादुत्वानापत्तेरतो रीति त्यस्य प्रथमैकवचने चरितार्थ्यादेतद्धुनय पन्नाह खोज

८५

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

ऽयामन्ताल्वाय्येत्न्विष्णुषिति सूत्र व्याकरणान्तरेरीत्येव सर्व्वनामस्थानमिति महास
ञ्ज्ञावत् अतएव भाष्ये उणादयोऽव्युत्पन्नानीत्येवोक्तम् न त्वेकार्थ्यापि धातवइति व
द्व्युत्पन्नान्यपीत्युक्तं तदा इदुदुपधस्येति नित्यषत्वप्राप्तेऽनेन विकल्पः इति प्रत्ययग्रह
णाभावात्तत्परिभाषानुपस्थितेः परमसर्प्पिष्करोतीत्यादौ षत्वविकल्पः सिद्धः नित्यस
मासइति सूत्रमनुत्तरपदस्थस्येति प्रतिषेधार्थं नित्यग्रहणं तु न कर्त्तव्यमेव समासे नि
त्यषत्वस्य इदुदुपधस्येत्येव सिद्धेः सार्व्वषत्वाद्यौ षत्वं तत्र पक्षे क्वचिदन्यदेवेत्यर्थकाद्बहुल
ग्रहणादिति स्पष्टं भाष्ये व्यपेक्षेति व्याख्यानात् एकार्थीभावसामर्थ्यग्रहणे परमसर्प्पिः
कुण्डिकेत्यादौ समासे विकल्पापत्तिः अनुत्तरपदस्थस्येति निषेधादुत्तरसूत्रस्य न प्रवृ
त्तिरिति भावः न चनेनैव सिद्धे कस्कादिषु सर्प्पिष्कुण्डिका शब्द पाठो व्यर्थ इत्यत आह
कस्कादिष्विति एतेन तत्सामर्थ्यादुत्तरपदस्थस्यापि षत्वमित्यपास्तम् व्यपेक्षा विरहे

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

८२

नापदत्वादिति वाच्यम्. अनुत्तरपदस्थस्येति निषेधेन क्वचिदुपात्तविशेष्यसत्वेपि शा
ब्दस्वरूपं विशेष्यमादाय तद्विधिज्ञापनेन शब्दस्वरूपविशेष्यमादायप्रत्ययग्रहणप
रिभाषयालब्धतदन्तार्थकस्य पदविशेषणतयैवसत्वात्तस्येत्वर्थेनादोषात् अतएव
वनोरचेत्यादौ न दोषः अन्तरणस्य सर्पिष्करोतीत्यादौ सापेक्षत्वेनासामर्थ्ये न्नाप्राइ
क्यं तस्यैकार्थीभावसामर्थ्यविषयत्वात् अधात्वभिहितं समानाधिकरणमर्थवद
त्युक्तेः सर्पिः कालकमित्यादौ न षत्वम् अधात्वभिहितमित्युक्तेः सर्पिष्पीयतेइत्य
त्रषत्वसिद्धिः धातुसहचरितप्रत्ययाभिहितानसमानाधिकरणमसमर्थंवनोतितद
र्थः यत्तु सर्पिरादिकमव्युत्पन्नं प्रातिपदिकं पाणिनिनेह णादिष्वव्युत्पत्तिपक्षेइति।
आपनेयीनिति सूत्रे भाष्ये स्पष्टमुक्तेः तत्र हि शाङ्ख्वेइत्यादावदिशाणोशाङ् (क्वो) णादी
नाम्प्रतिषेधो वक्तव्यः प्रातिपदिकविज्ञानाच्च भगवतः पाणिनेः सिद्धमित्युक्तं ॥

८३

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

करोतीत्यादौ दोषो नापि चतुष्करोतीत्यादावव्याप्तिरिति द्विस्त्रिश्चतुरिति कृत्वोऽर्थे इति वाच्यम्
कृत्वोऽर्थे इत्यस्यासिद्धत्वेन चतुःशब्दे इदुदुपधस्येति नित्यं षत्वापत्तेः अकरणे प्रकरणे मत्ति
ष्वमिति पक्षस्तु उपसर्गादसमासेऽपीति सूत्रे कैयटेन सर्वत्र पूर्वादिति सूत्रे भाष्ये च दूषित एव उप
सर्गादिति सूत्रे चोपपादयिष्यते किञ्च सर्वत्रेति सर्वशब्देन अकरणग्रहणेऽव्यवहितस्य
करणे एव त्रिपाद्यसिद्धत्वं स्यान्नासमस्तेऽसपादसमाध्याव्याम् किञ्चास्याधिकारत्वात्त्रि
तिसूत्रमुपस्थित्या प्रतियोगमसिद्धत्वमनुवर्त्तते इत्यन्यत्र विस्तरः इसुसोः प्रातिपदिका
वयववयोर्ग्रहणं तेन पेचुः काष्ठैः सक्थुः पाकः कविभिः कृतमित्यादौ न षत्वं नित्यं स
मासे इति सूत्रोदाहरणे ल समासविषये तयोरेव सम्भवेनार्थाधिकारानुरोधात् साहचर्या
च्चेइसुसन्तपदावयवविसर्गस्येत्यर्थः पदस्येत्यधिकारात् न च प्रत्ययग्रहणपरिभाष
या परमसर्प्पिः करोतीत्यादौ षत्वापत्तिरवयवस्येसुसन्तत्वेऽपि उत्तरपदत्वे चेति निषे

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

अनादरः परिभवः परिभावस्तिरस्क्रि
रीत्यमतेस्तैः परिभवे भावे:

लं०शे०

८२

हलं नानुवर्त्तते परिभवे तिरस्कारशब्दप्रयोगात् अन्तर्द्धिवेवतिरसोऽगतित्वात् द्विस्त्रिः
कृत्वोऽर्थे इति न विसर्गविशेषणं चतुःशब्दे सम्भवात् किन्तु द्विरादीनामित्याह वर्त्तमाना
नामेषामिति इसुसोरिति सूत्रवक्ष्यमाणादीत्याशय इति सूत्रमिदमनुचितम् स्वजन्तान्त
स्यपदस्येत्यर्थात् चतुष्कपाल इति इदुदुपधस्येति नित्यम्बः चतुरशब्दो व्युत्पन्न इति
अप्रत्ययस्येति पर्युदासेन अत एव चतुष्पाद्भ्योऽढञित्यादि निर्द्देशः संगच्छते चतु
ष्पश्चाद्भ्रात्रादित्यत्रापि षत्वमस्त्येव नचेदुदुपधस्य सस्य यो विसर्ग इति हि पवरादे सू
त्रभाष्योक्तेः कथमत्र षत्वमिति वाच्यं विसर्गस्य प्रकृताभावेनोपधात्वासम्भवात्तदे
स्यानिनिमित्तमुपधात्वं ग्राह्यमिति भाष्यतात्पर्य्यात् अत एव समः सुटीति सूत्रभा
ष्ये संपुंकानामित्यनेन रुविधिरेवास्त्वित्याशङ्क्य पुंस्कामेत्यत्र षत्वापादनं संगच्छ
ते नचकृत्वोऽर्थेऽस्त्येव कृत्वोऽर्थे विद्यमानस्येदुदुपधस्य यो विसर्ग इत्यर्थान्नपञ्चकृत्वः

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

श्रुत्येत्यन्यत्र विस्तरः नमस्तु॰ इत उत्तरमपदादाविति न सम्बध्यते व्याख्यानात् साक्षा
त्स॰ त्वत्तित्वादिति उर्ण्वादिल्वाऽन्तित्वं स्वाभा॰ दिपठितस्य तु गतित्वाभावस्तेन साक्षात्
प्रभृति भुव्याख्यवचनेनापि न क्षतिरित्यन्ये ॥ अप्रत्ययस्येति पर्युदासे लाघवात्
तत्र प्रत्ययपदं तु तत्सम्बन्धिपरं तेन प्रत्ययसम्बन्धिभिन्नस्येत्यर्थः तत एव कविभिः कृ
तमित्यादौ न षत्वस्य स्पष्टं चेदं भाष्ये इत्यन्यत्र विस्तरः एकादेशशास्त्रेति एकादेशशा
स्त्रसम्पन्नरेफस्थानिकत्वेन विसर्जनीयस्यैकादेशशास्त्रनिमित्तकत्वं बोध्यम्
स्पष्टं चेदं मत्रसूत्रे उरण्रपर इति सूत्रे च भाष्ये इत्यन्यत्र विस्तरः अप्रत्ययभिन्नसम्बन्धिने
इति तु नार्थः अग्निः करोतीत्यादावपि प्रत्ययभिन्नसमुदायसम्बन्धित्वेन षत्वापत्तेः
तपरकरणं किम् गीः करोति उपधाग्रहणं व्यर्थम् उपधाग्रहणेन करिष्यतोरित्यत्रो
तु परं विसर्जनीयं विशेषयिष्याम इति हृदयं वदन् सूत्रभाष्योक्तेः निरस्तोऽन्य॰ अत्र गतिग्र

रहस्यशेखरे ५

२४

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

सं० श्रे०

५२

त्याद्यर्थं चेदेः अत्रानव्ययस्येत्यपदादाविति काम्यइति च सम्बध्यते तेनोच्चैः कल्प
न्दोः पयस्पयः गीः काम्यतीत्यादौ षत्वं न अत एवात्र प्रकरणे सर्वत्र सत्वमेव विधेयं षमि
णाउच्चारस्य विसर्गस्थानिकसस्यानेन षत्वमिति भाष्योक्तं न संगच्छते विसर्जनीय
स्थानिके तु सुप्पा पुंहि स्युचनइत्यादौ न दोषः तत्र मस्थानिकः सः अत्र विसर्जनीयस्ये
त्यनुवर्त्यैतदर्थं लाभः अनव्ययस्येत्यादि चात्र पक्षेऽत्र न सम्बध्यते तेन दुष्कृतं उष्का
म्यतीत्यादौ षत्वसिद्धिः गीः काम्यतीत्यादौ सकाराभावादेव न दोषः अपदादाविति त्व
न सम्बध्यते तेन दुष्करोतीति षत्वसिद्धिः परं त्वयं पक्षोऽसंगतः उत्तरसत्वस्यासिद्ध
त्वेन निष्कृतमित्यादौ षत्वासिद्धेः अकारणे प्रकरणे मसिद्धं न बोगे योग इति पक्षस्तु ।
नास्त्येव नापकास्म्यवादित्सु पसर्गादसमासे पीत्यत्र निस्त्रपत्विष्यामो विसर्जनीयस्ये
व षत्वमिति मूलोक्तपक्षे तु सकारषकारयोः स्थानित्वेपि षष्ठ्या योगसम्बन्धो मण्डूक

८१

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

दीर्घान्तस्य पदस्य त्यर्थेन सिद्धे न्तग्रहणं पदान्तविधित्वमस्य न पदविधित्वमिति बोध
नद्वारा समर्थपरिभाषानुपस्थितस्य र्थन्तो नास्मन्मर्थ्य व्यस्य प्रवर्त्तिरिति समर्थसूत्रे के
यटः इति हल्सन्धिः विसर्जनीयस्य सः प्राग्व्याख्यातमपि विसर्जनीयपदा
नुवर्त्तिप्रदर्शनाय स्मारितम् खार्प्परे इति बहुव्रीहिः विशेष्यं चावधेयं वधिमतोः स्या
न्नात्याद्विसर्जनीयः । शषसः खरेव विसर्गस्य विसर्गविधौ फलमाह नत्वन्यदिति अ
न्यदेव विवक्षतीति इहेति चेत्स्यमिति विकल्पद्वयसामर्थ्यादिति भावः सोपः अपदा
द्योरितिसूत्रे सोत्रत्वादेकवचनम् अनव्ययस्येति अत्राव्ययीभावातिरिक्ताव्ययस्येव
ग्रहणं न्याख्यानात् तेनोपपयस्कोम्पतीत्यादौ सत्वसिद्धिरिति स्पष्टमव्य यीभावष्ठे
त्यत्र भाष्ये गीः काम्यतीति वाः काम्यतीत्यस्यापुपलक्षणमिदम् इणः षः इदु
पधस्ये त्यस्यासिद्धत्वात्सर्पिष्काम्यतिरामित्यादौ सत्वनिवृत्त्यर्थं गीष्काम्यति दोः कल्यमि

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

रणम् ततोऽधिकार्द्धमात्राकालेनोच्चारणे एतदधिकारोक्तकार्य्यव्यावृत्तये इदं तदधि
ककालव्यवायेतु न साधुत्वं नापि बोध इष्यते इति बहवः इतितेषां प्राग्विषयतैवनेति (
भावः छेच० छे इत्यकार उच्चारणार्थस्तेनाच्छिन्नमित्यत्र तुक ऋत्वस्यपित्तीत्यतो ह्र
स्वस्येतितुगितिच वर्त्तते नश्वत्वेनेति स्वशब्द उपपदे श्यतेः केत्वच्छशब्दो निर्मलेत्य
र्थः एवं न मर्वाच्छादयतेर्डे अच्छ इति पदान्तत्वे बोध्यम् स्वयञ्चैदममाटिप्पणे आ
ङ्माङोः साहचर्य्यान्माङःप्पमेव दीर्घस्यावमिति वक्ष्यमाणज्ञापकाद्व्याख्या
नाद्वा दीर्घादिति पदाद्धी पञ्चमीति भावः एङोङ् सूत्रे भाष्ये ध्वनितमेतत् वेच्छि
द्यते इति तुकोहलादिः शेषस्तुनाभ्यासं सञ्ज्ञाप्रवृत्तिफलं स्यान्निद्धारतासाक्षाद्धोसन्नि
हितानां हलामेव तेन निवृत्तेः अत एव तु गत इत्यादिचरितार्थम् दीर्घात्पदान्ता
दिति पदान्तस्य दीर्घस्येत्यर्थः योगविभागोऽनर्थको टेरेङोडिति सूत्रे भाष्ये स्पष्टः

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

र्थं बाधकत्वम् इदन्तावदयमत्रप्रष्टव्यः यदि तत्रोच्येत किमिह स्याद्धलादिः शेषस्त्व
नाभ्यासे तस्मिन्नारम्भादिदं तद्बाधकं भविष्यतीति अभ्यासे दर्हितीयस्येति सूत्रे भाष्येपि
स्फुटमेतत् ननु शर्परे इति नचास्य विसर्गस्य ᳵक ᳵप योर्द्वयोरिति किंच्यास्यैव तौस्या
ताम् खरवसानयोरिति विहितस्य तु एतयोरसिद्धत्वात्सत्वमेव स्यादिति वाच्यम् शर्प
रे इति सूत्रे कुप्वोरित्यत्रानुवर्त्य शर्परयोः कुप्वोः ᳵकᳵप योरपवादो विसर्गस्य विस
र्ग इति वाक्यभेदेन व्याख्यानेनादोषात् स्पष्टं चेदं भाष्ये वार्त्तिके कान्ग्रहणं शक्यम
कर्त्तुमित्याह यदीति एवं सम् ग्रहणमपि त्यक्तुं शक्यम् पुम् ग्रहणं त्ववश्यकमेवा
नुनासिकपक्षे इणः षत्वेन षत्वापत्तेः रुविधौ इति गलोक्तेः सत्वषत्वानामेव प्राप्त
दितिभावः ᳵकᳵप योरपवाद इति तद्विहितविसर्गस्याप्यसिद्धत्वबोधनम् कांस्कानिति
वीप्सायां द्वित्वम् संहितायाम् संहिता च स्वारसिकार्द्धमात्राकालव्यवधानेनोच्चा

ता०बो०

९८

अत्यवस्येत्यस्यअत्यपावपवमित्यस्यस्पर्धादितिभावः अनुनयतीति नत्यक्षेत्रकृ
तित्रत्ययविभागाभावादितिभावः बत्वेति इदंमनुनासिकपक्षेऽनुस्वारपक्षेतुकु
र्वोरित्यस्येवप्राप्तिः अनुस्वारविधानेनोडुपधत्वाभावात् पुंक्षीरमिति क्षरधातो
रुपधायाईत्वप्रत्ययेक्षीरमितिभावः नश्छवि अप्रशानितिवष्ठ्यर्थेत्रचमा न्हन्
पे न्हनितिछितीयानानुकत्लोपम्० प्रश्नाः सौत्रोऽनुक् नलोपस्तु सौत्रत्वान्न एवं
कानित्यत्रापि चापि सर्गे इति प्राप्प्रेइतिसूत्रात्तदनुकर्षप्रचेनेतिभावः येनने
ति येननाप्राप्ते योविधिरारभ्यते सतस्यबाधकइतिन्यायेनेत्यर्थः येननेत्यादे
र्व्यत्कर्तृकावश्यप्राप्तावित्यर्थः नह्युपस्यप्रकृत्यर्थेदाम्बोधकत्वात् प्राप्तेरिति
भावेक्तस्तदप्राप्तियोग्यविषयेतात्र चातितात्पर्यं हि बाधकत्वेवीजम् तदुक्तं प्राप्ते
वाइतिसूत्रेभाष्ये प्राप्ते वा इत्येतद्वलादिः शेषस्यबाधकम् नचविषयभेदक

रकारेण ५

९८

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

शे मोऽनुस्वारेण सिद्धेऽनुनासिकात्परोऽनुस्वार इति व्यर्थमित्यपास्तम् ननु व्यंज-
नात्परस्यैकस्यैवोच्चारणे विशेषाभावोऽत आह अनुनासिकवतामिति तत्रो-
च्चारणे विशेषाभावकल्पने इदं वचनं व्यर्थमेव स्यादिति भावः हयवरट्सूत्रे
भाष्योक्तेः शर्षूपसंख्याने फलमाह अनुस्वारवतामिति अपि नाकसंग्रहः लु-
ध्ये लक्षणस्य सकृद्देवप्रवृत्तेराह वे वचनान्तरेणेति यणो मय इत्यनेन एकस्यैवै-
कारस्य पुनः प्रवृत्तौ हि सन्याय इति भावः पूर्वत्रासिद्धत्वेन पूर्वद्वित्वस्य पूर्वमप्रव-
त्त्यात्तेन द्वितीयस्य साधुत्वे बोधिते तदनन्तरं परद्वित्वप्रवृत्त्यात्तयोर्मध्ये पुनरर-
न्यस्य साधुत्वं बोध्यत इति चित्तस्य निर्वाहो बोध्यः अनचि चेत्यत्र यणो मय इत्य-
३.२ स्योपसंख्यानादचो रहाभ्यामित्यत्रस्य परत्वं बोध्यम् पुनः खय्यस्य इति बहु-
व्रीहिः ५कं५पयोरिति कुप्वोरिति सूत्रविधेयपयोरित्यर्थः इदुदुपधस्येति सूत्रेऽ

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

तिल्यप्लोपे पञ्चमी व्याख्यानात् अपमागमोऽनवयववएवावयववत्वेमानाभा
वात् त्वेरीति विसर्गाद्विग्रस्याप्यवत्तानस्य न सम्बन्धो व्याख्यानात् सोवत्तव्य
इति सम: सुटीत्यादि सूत्रत्रये सुइत्युपसङ्ख्यापसम: सुटीत्यत्र सकारस्य श्लिष्य
तेस्सकारएवविधेयइत्याद्यर्थ: एवञ्चास्यासिद्धत्वाद्रुत्वाभावेनविसर्गाभावेन
तद्विधीनामप्राप्तिरेवेतिभाव: स्पष्टं चेदं भाष्ये विसर्गस्थाने न सत्वविधानेगो
रवं स्फुटम् उपधारञ्जनमनु[illegible]नासिकानुस्वारागमद्वयम् नमो: नकार
मकारयो: प्रकृतिभावोदाहरणान्कन्याही तितत्तुप्रातिशाख्यत्वात्तच्छावोमात्रवि
षयमितिभाव: अतएवभाष्ये समादिषु सत्वंन्वक्तव्यमित्युक्तम् सत्वपक्षेत्रि
सकारकमपीति स्कोरितिलोपस्तु नास्यासिद्धत्वात् पुनर्द्वित्वेनत्रिसकारसिद्धिरि
तितद्युक्तम् लक्ष्येलक्षणस्येतिन्यायात् एतेन सम: सुटीत्यत्र वेतिपाठेनैवप

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

रावयवरूपकेवान्तर्वर्त्तिविभक्त्यादलिङ्गनित्यस्य पदत्वात् उत्तरपदत्वे चेति प्रत्ययलक्ष
णनिषेधस्तु न माषकुम्भवापेनेत्यादौ पदव्यवायेपीति निषेधसिद्ध्यर्थं तस्य पत्रोत्त
रपदस्य कार्यित्वेनात्रैव प्रवृत्तेः तेनानिषेधेन सिद्धमित्येतत्सूत्रस्याभाष्योक्तिस्त्वे
कदेशिन इति दिक् इकोयणचीति सौत्रो निर्देशः सप्रकरणोऽइति अतएव समः सु
टीत्यादौ [illegible] अम्लोपेण सविधानमिति भाष्य उक्तम् शेः पूर्वस्येत्युपलक्षणम् सप्र
करणविधेयस्य एवमुत्तरत्रारोः पूर्वस्यादित्यत्रापि अयमधिकारः तेनोत्तरसूत्रवि
षये एवास्य प्रवृत्तिः नतु मतुवसोरित्यत्र तत्सूत्रस्य वार्त्तिकं यो स्व अत्र [illegible]तुस्प्र
करण एवास्य सम्बन्धो नतु अग्रे ढो ढे लोप इत्यादावित्यर्थे सूचनार्थं स्पष्टा[illegible]
र्थ्येव तु शब्दः परस्य नित्यं रुत्वे पूर्वस्य वानुनासिक इति विशेषद्योतनार्थः पूर्वस्ये
त्यत्रैतस्यानि[illegible]तः पूर्वस्येत्यर्थो बोध्यः अनुनासिकात्पर इत्यत्रानुनासिकादि

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

नुवृत्तं सामानाधिकरण्यानुरोधात्पञ्चम्या विपरिणम्यत इत्याह तदन्तं यत्प
दं तस्मादिति अत्र ङम् स्वयं ङस्त्वादिति विशेषणसम्बन्धमनुपदविशेषणत्वेन
तदन्तपर इति भावः ङम इति पञ्चमीवत्वाद्वचीति सप्तमी षष्ठ्यर्थे तदाह अच इ
ति सप्तमीनिर्देशात्तु लाघवार्थः ङम उत्तरस्याच इति तन्निमित्तेति तत्त्वस्य भाष्या
त् ङमन्तं यत्पदमिति किम् अनितीत्यादौ ङमु एमान्नदिति भाष्ये तु विभक्ति
व्यत्ययकल्पने गौरवात्पदावयवङमः परस्येति वैयधिकरण्यमेवोक्तम् सङि

भावाय

नेत्यत्र ङमुडभावाय एङ्कभुत्या उञ्चिपदे इत्यतः पदे इत्यनुवर्त्यतादेः परस्य ङ
मुडित्यर्थेन बोध्यः परस्येत्यस्यावृत्त्या सम्बन्धेपि विशेषणविशेष्यभावोहमयोः स
प्तम्यन्तात्वएव तदादिविधिप्रवृत्त्यातदलाभः स्यात् एतदर्थमेवाचीति सप्तमीनि
र्देशः ङमन्तं यत्पदमित्यर्थेपि परमदण्डिनेत्यादावेतद्वारणाय पदे इत्यनुवृत्ति

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

छान्दसत्वाच्चर्त्वस्यासिद्धत्वेन एवञ्चप्रातिशाख्येऽपदान्तभाजमित्युत्सर्गः पदा
तयोरप्युत्पन्नत्वेन नत्वपूर्वान् सन्दैरासिर्वदेः सोऽचेत्यन्यत्र विस्तरः ङःसि सीतिसप्त
मी षष्ठ्यर्थे व्याख्यानात् तदाह सस्येति पदस्येत्यनुवर्त्तमानस्य वैयधिकरण्येना
न्वयात्पदावयवस्य सस्येत्यर्थः बहुलमनाशति धुड्धिस्य चर्त्वे लक्ष्यभेदात्पुनर्ड
स्य चर्त्वम् नश्च नकारान्तादिति पदस्येत्यनुवर्त्तनम् पञ्चम्या विपरिणम्यत इति(
भावः वैयधिकरण्येनैवान्वय इति ङ्मुडूस्त्रभाष्यस्वरसः नश्चपदान्तस्येति अ(
पदान्तनकारेऽनुस्वारप्रवर्त्त्याकलितार्थप्रदर्शनमिदम् नान्तस्य पदस्येत्युचित
म् चतुष्टयमिति वक्ष्यमाणविकल्पैरिति भावः तेन तुक श्चुत्वे छत्वाभ्यासिद्धत्वा
च्चयोद्वितीया इति पक्षे चस्य छत्वेन छकार छकार छकार शकारघटितत्वपि छया
धिक्ये ञशानुस्वारविसर्गाणां द्वित्वविकल्पेनाधिक्येऽपि न क्षतिः ङमोः पदस्येत्य

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

ला०को०

७६

अत्र त्ववतीति तेनेत्यपकृष्यते इति ब्रेत्यादित्यादौ नातिप्रसङ्गः तत्र प्रतिपत्तिकालि
कमेव सञ्ज्ञासामर्थ्यमेतच्छास्त्रप्रवृत्त्युपयोगीति अमङणनमिति सूत्रे भाष्ये स्पष्ट
म् एते यवला निरनुनासिका एव विधीयमानत्वेन सवर्णाग्राहकत्वात् जातिप
हणे त्वाप्रसस्य वर्णभेदकत्वप्राप्तस्यापि अप्रत्यय इत्यनेन निषेधाच्च एवं मय
उञो वो वेत्यत्रापि॰ अत एव मते मन्त्रेस्य नानुनासिको वकारः अन्यथा तद्धानासा
मित्यादौ नित्यानुनासिकापत्त्या तन्निर्देशासङ्गत्यापत्तिरित्याहुः चयो द्वितीया इ
ति नादिन्याक्रोशे पुत्रस्य इत्यत्र भाष्ये इदमेतत्सामर्थ्यादेतत्कृतद्वितीयस्य न चर्त्वम्
ऊष्मोदयमन्यच मंस्यप्रभिके द्वितीयमाहुरवदान्तभाजमिति प्रातिशाख्ये ऽ पदा
न्तभाजमिति चर्त्वासिद्धत्वलब्धार्थानुवादः पदान्तेऽजप्रत्वेऽप्रवृत्त्या चयो लाभा
त् अत्र तु कृतेन जश्त्वप्राप्तिरस्यासिद्धत्वात् अफसरावसा इति भाष्योदाहृत

त्वादइत्यतोमइत्यनुवर्त्तते यथासङ्ख्यं० सम्यग्ज्ञानं सङ्ख्याक्रमवैशिष्ट्येन
ज्ञानं यत्र साङ्ख्येः प्राप्यते स्थानमित्यत्र सङ्ख्याशब्दस्य ज्ञानार्थे तया दृष्टत्वा
त् तामनतिक्रम्य यथासङ्ख्यम् अनुदेशः पश्चाद्भवबाक्यार्थबोधकाल
लिकः सम्बन्धः साम्यं सङ्ख्यया बोध्यत्वात् व्याख्यातात्र्च एवंच समसङ्ख्या
नां सम्बन्धो येनक्रमेण पदज्ञाने चाडुपस्थितिर्बाते नैवक्रमेण वाक्यार्थबोधवि
षयः सम्बन्धस्तेषामित्यर्थः फलितमाह समसम्बन्धीति यद्यपि स्थानात्वे
लौकिकप्रमाणादेवसिद्धं तथापि परसैपदानामेचोयवायावइत्यादौ शावतः
स्त्रानान्तरस्यक्रममादायसम्बन्धबोधार्थमायन्तौ टकितौ वित्यादौ समास
निर्दिष्टेसाहित्ये द्वन्द्वविधानादप्राप्तक्रमान्वयबोधनार्थमिदम् एवञ्चत
त्रयथासङ्ख्येनान्वयबोधकवाक्यं [illegible] नैतत्प्रमाणापातनत्वबोधइतिबो

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

विशेष्यतेइत्याह मान्तस्येति हलि सर्वेषामित्यतो हलीत्यनुवर्त्तते हलि किम्
राममाश्रय नश्चा० चेन मोनुकृष्यते अपदान्तस्येति किम् राजन् पाहि यं व
शांसीति पराद्यशब्देजसः शौ नपुंसकस्येति नुमि सान्तेति दीर्घः आक्रंस्यते इ
ति कमेर्लृट् आङ उद्गमने इति तङ् स्यः अनुस्वारस्य परेति लुप्तषष्ठीक(
म्यच्चकं पदम् अत एवोदः स्येत्यादौ सवर्णग्रहणानुवृत्तिर्व्यते नुनासिके
तदपकर्षेण सिद्धः ववीति स्वपक्षार्च्ये न्दंशानमित्यादौ तु न दोषः शकारसवर्णा
प्रसिद्धेः प्रयत्नभेदेनाऊष्मणोः सावर्ण्याभावात् अचि अनुस्वाराभावात् मो
राजि० नेति वक्तव्यम् इत्युक्तिर्हे मपरे इत्येतद्विषये प्रशाम् ललयती त्यादौ मो(
नोधातोरिति नत्वबाधनार्थानिषेधत्वनन्तरत्वादनुस्वारस्यैवस्यात् ध्वनि
तश्चेदमेतदोनमोमशिलि सूत्रयोर्भाष्ये हे मपरे मपरेइति बहुव्रीहिः मोनु

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

त्रिपाद्यामपरत्वादितिभावः हलोयमामितिसूत्रोक्तभाष्यसम्मताष्टाध्यायीपाठे
ऽस्यासिद्धत्वाभावेनचर्त्त्वमप्यवत्येव अतएवोत्सर्वस्कन्देतेगेउपसरः त्यानमु
क्तन्दोरोगइतिभाष्यंसंगच्छते हलनुज्ञाचामनुदोध्येनेतिपरे नचेदंसूत्रमप्य
र्थम् हलोझलीत्यनेनसस्यलोपेउत्थानस्यपत्तिहेवाच्यम् हलादोजत्यवेते
नलोपइत्यर्थेस्थानेनस्लोपनात् उदःस्थादित्यत्रतुनिर्दिश्यमानपतिभावपा
निर्दिश्यमानादेरेवस्थानित्वान्नदोषः झयइतिपञ्चमीत्याह झयः परस्येति पू
र्वस्येत्यनुवर्त्तते थोषवतइतिसमनियतत्वेपिविनिगमनाविरहात् त्वत्प
प्रतिपादनायचत्रितयग्रहणम् नयइति पदान्तादित्यपिबोध्यम् तेनविर
हलमित्यादोष्यत्वंन नकारेकृतेइति छत्वमितिशेषः इर्वोक्तभाष्यसम्मताष्
टाध्यायीपाठेचर्त्वस्यछत्वंप्रत्यसिद्धत्वात् मोनु० पदस्येत्यधिकृतंमइत्यनेन

रिति ४

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

ल०कौ०

७४

दनुस्वारस्येति सूत्रात् सवर्णग्रहणमपकृष्य परसवर्णोऽनुनासिको भवतु तत्त्वार्थो
न दोषः तदुक्तं भाष्ये रेफोऽननुनासिकपरसवर्णयोः प्रतिषेधो वक्तव्यो रेफे न व
क्तव्यो रेफोष्मणां सवर्णा न सन्ति चिन्मयमिति स्वार्थिकस्तत्प्रकृतवचने इति
मयट् तत्र तदिति वाक्यभेदेन कश्चित् प्राचुर्य्ये तत्प्रकृतवचनाभावेपि मयडर्थे
मत एव चिन्मयं ब्रह्मेति सामानाधिकरण्यम् चिन्मात्रमिति क्वचित्कोपपाठः
मात्रचः प्रत्ययस्याश्रोतुस्त्वभावात् मयट्र व्यंजनकादिष्वेवार्थमात्रे शब्देनात्र स
मासस्य वक्ष्यमाणत्वात् निपातनादिति यवादिगणे ककुद्मानिति प्रकृतिप्रत्य
यसमुदायः मन्यते इति मतेनेदम् उदः स्था तस्मादित्युत्तरस्येति परिभाषालभ्य
मर्थमाह उदः परयोरिति अत्राघोषस्येति समनियतत्वेनान्यतमाग्रहणे बाध
काभावेन स्थास्तविकारयोरल्पप्राणेपि न स्मरन्तीति बोध्यम् घस्यासिद्धत्वादिति

७४

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

ष्टुत्वेन दत्वे तस्य चुत्वेन जकारे च त्त्वमिति बोध्यम् तयोरत्रात्वेत्तु वैचित्र्यार्थः वि
श्नः प्रश्न इति यजयाचयतविच्छप्रच्छरक्षो नङ् । तिनङ् । छ्वोरिति शादेशे ङित्वात् गुणा
भावः प्रश्ने चासन्नकाले इति निर्देशात् सम्प्रसारणाभावः न पदान्ता० पदान्ताट्टो
रित्येव सिद्धे अनाग्रहणं स्पष्टार्थम् टोः किमिति षकारस्यापि पदान्ते जश्त्वविधानात्
प्रश्नः कृत्वा तासाविति षत्वस्यासिद्धत्वाज्जश्त्वाभाव इत्युत्तरम् षण्णवतिरिति षड
धिका नवतिरिति विग्रहः षष्णगर्य्य इति पच्यक पदे परोनु० पदान्तस्येति किम्
वेष्टि बध्नाति सर्पिश्चरिताचे इति उपलक्षणमिदम् वलयोरपि प्रवृत्तेः एतच्च
जातिपक्षे स्पष्टमेव व्यक्तिपक्षेपि तादृशाव्यक्तौ चरितार्थस्यैतद्व्यक्तिविषयतयो
पक्षावएवनेति बोध्यम् स्पष्टञ्चेदमिको यणचीत्यत्र कैयटे परे तु स्थानेन्तर
तमसूत्रे सम्पन्नपाठस्य भाष्यकृता दूषितत्वेनैतदुक्तेर्दृक्ति सम्भवेन० तस्मा

एव१

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

ला०शे०

७३

शावेन तेन ताद्रूप्यानतिदेशेऽपि तद्धर्मातिदेशाङ्गीकारात् अत एव राभावित्यादौ प
रादिवत्त्वेन सत्त्वात् पदत्वं साधितम् अन्तादिवत्त्वे भाष्ये इति स्पष्टमाकरे असन्धि
रिति सिद्धमननित्वाद्विवार्त्तिकप्रयोगेलालल्पाच्तरमिति सोऽत्रप्रयोगेत्वाकथमन
त्वमिति भाष्यप्रयोगे सच वर्त्तिघटकाच्पदे पदान्तकार्य्यस्य तत्सन्निधानेन श्चु
त्वस्य चाभावो बोध्यते इति केचित् इति स्वरसन्धिः स्तोः श्चुः सितिष्टितिचलुप्त
विभक्तिकेपदे भिन्ने योग इति संयोग इति तदर्थः तेन चित्तमित्यादौ न दोषः अ
त्रपदस्येत्यधिकृतमपि न सम्बध्यते शादिति ज्ञापकात् तेन प्राश्नः सिद्धा प्रश्नात्प
रस्य तोऽश्चुत्वनिषेधकृतश्शादिति लिङ्गादेव निमित्तकार्य्यिणोर्यथासंख्यं न ॥
एवमुत्तरसूत्रेऽपि तोः षीति ज्ञापकान्नातत् शाकारच्चवर्गोस्ति इति यथासंख्यमि
ति शेषः हरिश्शेते इति वारारीति विसर्गाभावेशः तच्छिदिति न चुत्वस्यासिद्धत्वा

७३

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

केवलसमासावंमानाभावइतिनतत्रदोषः वाच्यामस्त्वइति सुप्सुपेतिसमासः
सञ्ज्ञायामितिवानलुक्सञ्ज्ञायामितिसमासेवाक्येनसञ्ज्ञानवगमान्नित्यसमास
त्वेनविग्रहोनुचितइतिचेन्न तेषुसमासस समानार्थैकवाक्याभावेननित्यंस
मासस्यदृष्टत्वेपिनित्यसमासत्वाभावात् विभाषाधिकारबाधकमानाभावात् नि
त्यसमासेहिवृत्तिघटकपदानांघप्यकुप्रयोगाभावएवात्रतुघप्यकुप्रयोगेपित
द्बोध्यविशिष्टार्थप्रतीतिमात्रमित्याहुः अलोपंअलइतिकिम् कर्त्तृ हर्त्तृ अत्रा(
एएहूर्वैलैवव्याख्यानात् आगच्छतमग्नीइत्यादोप्लुतस्यासिद्धत्वात्ततः प्रागेवयचो

देशात्वाप्लुते अगृह्यत्वेपरत्वांप्लुते तस्याप्यनुनासिकत्वतिवन्धार्थम्पुनस्सञ्ज्ञेतिना
नुनासिकः सञ्ज्ञायाः कार्यार्थत्वात्पुनः प्रवृत्तौकार्य्यमेववीजंस्यानिवत्वन्तुन
प्लुतस्यान्यत्र वृत्तिधर्मत्वेनालविधित्वात् पूर्वसवर्णेकृतेद्विवचनत्वन्नुपतादिव

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

ल०को०

७२ दू०

नचतदभावे ईदेदितिवदीदूदन्तायासप्तमीत्यर्थापत्तिः तथा च वपीइत्यादावेवस्यात्
एकादेशस्यपरादिवद्भावेन सप्तमीत्वान्नातुगौरी इत्यादाविति तत्सिद्ध्यर्थं तदावश्य
कमितिवाच्यम् ईदूतौ सप्तमीत्यग्रहणे अदसः एच्चद्विवचनमित्येवलिङ्गे गुरु
भूतत्वात्सकरणेनतत्प्रकरणवैक्षयावैजात्यबोधनादेकादशान्ताऽशेऽसम्भवाच्च स
प्ताविधाविति तदन्तग्रहणनिषेधाप्रवृत्त्या ईदूदन्तं सप्तम्यन्तमित्यर्थे नेष्टसिद्धे
रितिप्रश्नः पचीत्यादेरनभिधानमेवेतिपरे वत्नाविति अर्थवद्ग्रहणसामर्थ्या
त्सप्तम्यर्थमात्रेषष्ठीवसन्नामि त्यर्थेनात्रतत्संलग्नाधेयार्थेपिवृत्तेर्नदोषः
सप्तम्यामितिसमासे जहत्स्वार्थायाम्च गौरद्धपदास्यानर्थकेपि सुपस्तुपेतिसमा
सेऽजहत्स्वार्थायामसत्केदोषस्याकूरीत्येववारणमितिभावः गौरी अधिश्रितर
थ्यच्च अधिश्रयणक्रियायामिव गौरीपदबोध्याधिकरणत्वान्वयइति गोर्थ्याधिक ७२

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

तदन्तानुवादेन सञ्ज्ञादेशयोः सहविधानमेवन्याय्यमादेशस्या निवृत्तावा प्रगृह्यत्व
कार्य्यमप्राप्य प्रगृह्य। सञ्ज्ञकस्यैवस्यविस्या निवृत्तावलभ्यार्थस्वरूपकथनमितिन्याय
ना३ विदोविचारेव नुम् मपउओ व्याख्यानादन्नमप्रत्याहारः अस्यत्रैपादिकत्वे नैवसिद्धत्वा
न्मुत प्रगृह्याश्रयनेनवाधः नानुस्वारइति किम् चितीत्यादौ प्रगृह्यसञ्ज्ञाभावेऽस्या
सिद्धत्वादिकोयणचीतियणि अनुस्वारोभवत्येव ननु यः शिष्यते सलुप्यमानार्थाभि
धायीतिन्यायेन गौरीशब्दस्य सप्तम्यर्थवृत्तित्वेपी कारस्य तत्त्वाभावोऽत आह ईदू
तमिति शब्दस्वरूपस्यविशेष्यत्वात्तदन्तविधिरितिभावः मामकी तनू३ इति प्र
८३ गृह्येष्विति शब्दप्रयोगस्य पंकारैर्नियमितत्वात्पदपाठे प्रगृह्यत्वफलमत्रबोध्यम्
ईदूतौ किम् अद्यामवातिसप्तम्याडादेशल्लपरत्वमसन्देहाय सप्तमीति किम् धी
तीमतीहस्वो न्ताभ्यां तृतीयैकवचनस्य पूर्वसवर्णे सवर्णदीर्घः अर्थग्रहणं किमि
ति

पदकारा एव इति शाहं नलिपिपत्रिना मेइतिभावः २

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

ला॰ शे॰

गस्यउइतिलुप्तविभक्तिकं: फलमितिस्पष्टमेवलभ्यतेऽतोयोगविभागेनव्याचष्टे उञोवा(
चकमप्रगृह्यपदमितिअर्थः शाकल्यस्येतौप्रगृह्यमित्यनुवर्त्तते तदाहोञ इतौवेत्यादि
विकल्पानुवृत्तौहि निपातएकेत्यवसिद्धेरुदन्तमपूर्वमेवस्यादेवमत्रापिविभाषेयम्
ऊँइत्यत्रशाकल्यप्रगृह्यपदयोरसम्बन्धेउभरस्त्यर्थाधिकारादप्रगृह्यस्यैवादेशाते·
स्यैकोपस्थितौ ऊँइतीत्यस्यासिद्धिः दीर्घोच्चारणवैयर्थ्यापत्तिश्चविकल्पमात्रसम्ब
पि५ न्धेऊँइतीत्यस्यासिद्धिरितिविधानसामर्थ्यात्प्रगृह्यपदसम्बन्धः प्रगृह्यपदमात्र
सम्बन्धेअर्थाधिकारादप्रगृह्यस्यापिस्येऊँआदेशो ऊँइतीतिप्रगृह्यस्य ऊ उ इतीति
सि३ वैपिवितीतिनसिद्ध्येत् तदाह उञइतौदीर्घोनुनेत्यादि अत्रविशिष्टस्यविधिरितिन(
वाक्यभेदः नचप्रगृह्यत्वमादेशश्च शाकल्यमतेइतितयोरेकप्रयोगएवप्रवृत्तिः
स्यादितिवाच्यम् योगविभागसामर्थ्येनशाकल्यमतेएवभावाभावकल्पनात् नखलु

७

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

तद्धि वक्ष्याच्च वर्ण्णोच्चारणेनिपतेनार्द्धमात्राकालव्यवायेनोच्चारणेच्छा तदधि
कार्द्धमात्राकालव्यवायेनोच्चारणेच्छा च तदविवक्षेति बोध्यम् उञः ० अत्रोञ्
निपात एव उत ऊँ इत्येकसूत्रत्वे तु शाकल्यग्रहणं नानुवर्त्तेत ऊँ इत्येकमेव स्यात् प्र
गृह्यसंज्ञाप्रकरणेन प्रगृह्यत्वस्यादेशस्य च सहविधानात् उँ इति विती ति च न स्या
त् आदेशे प्रगृह्यत्वकार्य्यन्तु स्यान्निवृत्ताभावेन बोध्यम् प्रगृह्यत्वस्य साक्षादुद्दे
श्यसम्बन्धस्य तात्पर्यात्र विधेयविशेषणत्वे मानाभावात् शाकल्यग्रहणानुव
त्तावपि प्रगृह्यत्वस्य ऊँ आदेशस्य च विकल्पे ऊँ इति विती ति सिध्यति नन्विती प्रगृह्य · ति ४
त्वविकल्पेन पक्षे तदभावेपि अस्य तात्पर्य्यात् एतदभावे निपात एकाजिति अस्याप्रव
र्त्तेः तर्हि ऊँ भाष्ये योगविभागमत्र दर्प किमर्थो योगविभागः शाकल्यमते ऊँ वि॰
भाषा यथा स्यात् ऊँ इति अन्येषामाचार्य्याणां मतेन विती ति अनेन हि योगविभा

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

सार्थकनिपातानां निपात पदेन तत्तदर्थविशिष्टानामेवोपस्थितिरित्याह ओदन्तइति नि
पातसंज्ञा चादिपदोपस्थितचादीनां सतितस्या एवार्थवतामेवेति सार्थकनिपातानां नि
गोरामुख्येन्यायेन प्रकृतसूत्रस्थानिपातपदेन गौणार्थानां न ग्रहणमितिगोनवदित्यादौ
[illegible] व्यन्तेनास्य प्रवृत्तिः एवं च कार्य्यकालपक्षेपि चव्यन्ता निपाता इत्यस्यानुपस्थि
तिरेतत्परिभाषावशात् अव्ययसंज्ञादौतु नैतत्परिभाषाप्रवृत्तिरनित्यत्वादेतत्प
वानर्थकेपि निपाते सा संज्ञा सिध्यति विष्णो इतीयादौ प्रगृह्यत्वापाह संबुद्धिनि
मित्तकइति संबुद्धिपरइति व्याख्याने तु सोर्लुक्कालुप्तत्वेन तत्परत्वाभावान्नस्या
त् नलुमतेतिनिषेधानित्यत्वं त्वगति रुगतिः इतावितिकिम् पटोत्र अनार्षेकिं
म् ब्रह्मबन्धवित्यब्रवीत् संहितायाविवक्षायामप्यवादिरहित प्रयोगार्थमिदं

पातपदेनतत्त
दर्थविशिष्टाना
मेवोपस्थिति
रितिरा २

७०

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

[illegible]त्वात् ञाङि॰ ति प्रतिषिद्धार्थीयमारम्भ इति भाष्यं तु पर्य्युदासे प्रियाम्यस्य प्रतिषेधस्य
सत्वान्नानुपपन्नम् अनाङि॰ ति पर्य्युदासादेव निपाते काऽन्यस्य पत्ते लब्धे निपाते काऽज्ग्र
हणं स्पष्टार्थम् स्वाङ्गः समुदाये स्वाङ्गः त्वाभाववदच्समुदायेऽच्त्वाभावादति स्ये वाच्
समुदाय ग्रहणाभावे सिद्धे एकग्रहणमन्यत्र वर्णग्रहणे जातिग्रहणार्थ्यं न तेन धी स्सती त्यादि
सिद्धिरिति भाष्ये स्पष्टम् जातिग्रहणार्थमित्यस्यो पात्तमात्या श्रये कानेकाव्यवतिक्ति ग्रहणा
र्थमित्यर्थस्तेन तितउशाद्देकदेशस्यानुवृत्तस्यानुकरणे अउ अकरोदित्यत्रौनुकरणम् चा
निनीति निपातत्वेपि प्रगृह्यत्वाभाव एकग्रहण फलम्बोध्यम् ननु ङ॰ कारस्य काप्यश्रवणेन ङि॰
दङि॰ द्विवेको दुर्ज्ञेय इत्यतआह वाक्यस्मरणयोरिति वाक्यशब्देन स्वार्थगतमनभिगतत्वम्॰ स्म
रणमित्येतस्य स्मतिविषयता॰ एवं कित्तदिति स्मृतार्थनिर्द्देशः निपात इत्यनुवृत्त सोदित्य
नेन विशेष्यते इत्याहोदन्ताइति (निपातसञ्ज्ञा चादिपदोपस्थितवादीनां सतिसत्वे एवतामेवेति

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

सि०श०

६६

वमिन्नेवैदिकेतिशब्देचेत्येवंपरतयाकथंचिद्व्याख्येयमित्यन्ये उदेद्रूपत्रतिनिर्द्देशपरोरेकमा
पाद्यन्सर्वनामपर्य्यायेण तत्तद्व्यक्तिः भागिनीयमितिनिर्द्देशः विशेषणेन तदन्तविधिमा
श्रित्याह ईदूदेदन्तमिति द्विवचनमिति संज्ञाविधौप्रत्ययग्रहणे तदन्तविधिनिषेधादि
तिभावः एदन्तमितिव्याख्यानफलमाह पचेतइति निपातएः० निपातइतिकिम् चका
रान्त्रप्रत्ययस्यग्रहणात्कल्पितार्थवत्त्वात् एकानितिकर्म्मधारयोवर्त्तिपदार्थप्राधान्येनान्त
रङ्गत्वाद्व्याहरतिमृगाइत्यादिनिर्द्देशाच्च तेनप्रेदमित्यादौनदोषस्तदाहैकोजिति आङ्व
र्ज्जइतिपर्युदासस्यौचित्यात् अतएवेकाजनाङिति नोसू त्रि० वासुदेववाचकस्य अशब्द
स्यत्र्याललक्षणाव्ययीभावेआ आत् अमित्यादौसत्यपिधानेत्वतत्राङ्भिन्नत्वेन सर्वाना

७२

त्वेननिपातत्वेपिप्रगृह्यत्वेन सर्वानात्वत्वेनाङ्त्वातिदेशेतिदिश्यमानेधर्म्मविरुद्धत्वा

६६

दयधर्म्मप्रयुक्तकार्य्यनिवृत्तेरतिदेशस्वभावसिद्धत्वात् ओदितिसूत्रेआङ्ओइत्यत्रा

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

स्थितार्थाभिप्रायेणेति बोध्यम् अगृह्यास्य इति प्लुते कृतेपि तस्यासिद्धत्वात् दीर्घत्ववृद्धिवत्
तपरत्वमगृह्यत्वमनुकार्यस्तुल्यम् अनुकरणे तु प्रकृतिवदनुकरणमित्यतिदेशात्तत्त्वमिति
भावः किमयं पाकर्तव्यमिति पृष्ट आह चिनुही३ इदमिति विभाषात्र पृष्टप्रतिवचने हेरिति प्लु
तः इदंशब्दोत्र वाक्यान्तरस्य इति हेरिकारस्य वाक्यटित्त्वम् उभयत्र विभाषेयमिति उपस्थि
ते प्राप्तेऽनुपस्थिते वाप्राप्ते इत्यर्थः विभाष्यते विकल्प्यते इति विभाषा गुरोरनृत इत्यत्र त्वपे
टाप् नवेति विभाषायामिति भाष्यप्रयोगात् भाष्ये तु किमर्थमिदमुच्यते उपस्थितार्थं तत्र
ईग्रहणेन नार्थः अविशेषेण चाकवर्मणस्य प्लुतवदित्येवेदमपि सिद्धे वद्यादयं वद्येयमि
त्युक्तं तद्बलेनोपस्थिते पूर्वविप्रतिषेधेन ईग्रहणेपि नित्यप्लुतवद्भावस्येष्टः तत्याख्याने।
नित्यप्लुतवद्भावस्य येन नाप्राप्ते न्यायेन वैकल्पिके तद्बोधिताभाषांप्राबाधकत्वात् उपस्थि
त इत्यस्य निवृत्त्या पाविप्रतिषेधाद् उभयत्र विभाषेयमिति कैयटस्य प्रमादः मतान्तु इति प्रा

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

ल०व्या०

६८

स्त्रे विभाषेति योगविभागो दर्शितः सापि व्यवस्थितविभाषेति कैयटः अत एव ओ
श्रावयेत्यस्येति वक्तव्यमिति वचनस्याग्नीत इत्यादौ प्लुतनिवृत्तये प्लुतस्य विभाषेति
योगविभागेन प्रत्याख्यानं भाष्योक्तं संगच्छते एवञ्च भाष्यसंगतेयं व्यवस्थितवि
भाषेत्याहुः अप्लुतवदित्युक्त्वा प्लुत इत्यध्याहारस्तदाह प्लुतोऽप्लुतवदिति प्लुत एव नि
षिध्येतेति तत्स्थाने अप्लुतस्य विधाने न त्वनिवर्त्तते [illegible]र्थः प्रसज्यप्रतिषेधेन व्याख्या
नं तु युक्तं गौरवात् किञ्च तथा सति प्लुतप्रकरणे एव नोपस्थित इति वदेत् न च पर्यु
दासेऽग्नीइ३ती इत्यादौ प्रगृह्याश्रयप्रकृतिभावमबाधित्वा परत्वात् प्लुतवद्भावे दीर्घादिकं
स्यादिति वाच्यम् शास्त्रत इति शास्त्रसापेक्षा प्लुतवद्भावापेक्षया बलं मात्रापेक्षप्रकृति
भावस्यान्तरङ्गत्वात् अप्लुतवदित्यस्य प्लुतकार्य्यं नेत्यर्थस्तु न शास्त्रमर्य्यादालभ्यः प्लुते
ऽप्लुतस्यादेशरूपविधानस्यैव शास्त्रतो लाभात् भाष्ये प्लुतकार्य्यप्रतिषेधार्थमित्युक्तिस्तु फ

६८

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

तद्विषयेपिउपलक्ष्यबोधनसत्त्वात् सर्वप्लुतप्रकारकत्वस्यतुनदोषः तथाहिस
तिवाक्यस्यटेरित्यनेनसहैवास्यापाधिकारत्वमेवकुर्य्यात् एतत्प्रपविषयमेवदर्शि
तिप्रकृतप्लुतत्वेनुदात्तौ ग्रहणानेति प्लुतत्वेचस्तौस्यष्टम् अपिशब्दोयथाप्राप्तस्वरितमुच्च
यार्थः यदितुगुरोः सन्निधानादनन्त्यागुरुरेवसमुच्चीयते तर्हि लघुमिति अनन्त्यगु
त्य
रावेतस्यां त्यलघौ प्लुतेच त्यादीनां दुर्वारत्वेन प्लुतसमावेशापत्तिः एकैकग्रहणंत्वे
तद्विहितानामेवपर्य्यायार्थंस्यात् तेनयत्रानन्त्यापिगुरुररनन्त्य इत्यादिर्वागुरुस्तत्रैव
पर्य्यायः स्याद्व्याख्यानाच्च तदर्थलाभः अनन्त्यस्यापीति अपिनानन्त्यस्यगुरोरगुरोश्च
त्यर्थः पर्य्यायार्थमिति अन्यथासमावेशः स्यादितिभावः अनुदात्तंपदमितितु
त्रिपाद्यांनप्रवर्त्ततेइतितत्रैववक्ष्यते भाषायामितितुपक्षे सर्वेषांप्लुताभावार्थं॰ वि
कल्पतइति साचव्यवस्थितविभाषा तेनाग्नीदग्नीन्विहरेत्यादावग्नीत्प्रेषणाद
तिन भाष्येतुविभाषापृष्टेति

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

ल० प्रा०

१६७

गुरोरनृतइत्येवसिद्धे नियमार्थमित्याह हे हयोरेवेति हेहन्त इत्येवसिद्धे प्रयोगग्रहणा
दनन्त्ययोरपितदाह हे ३ रामेति केचित् एके हेहयग्रहणमनन्त्यार्थम् अन्यथा बा
क्य स्येटीत्यधिकाराद्नन्त्ययोरेव तयोः स्यात्तदाह हे ३ रामेति प्रयोगरहितेन पत्रसम्बोध
नोत्तरं तयोः प्रयोगस्तत्रैवाभिमुख्यस्य द्योतितत्वेन द्योत्याभावादनर्थकयो रपित
योः प्लुतार्थन्तदाह राम है ३ इति अन्यथा प्रयुक्तयोः प्लुतासम्भवात्तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमे
व हेहयोरितितु तयोर्हूयमानपदत्वाभावादप्राप्तेर्विध्यर्थत्वनियमेतु नमानं तेनात्र
प्लुतसमावेशं तत्सर्वं भाष्यकैयटयोः स्पष्टमित्याहुः यत्तु अयं हूयमानार्थप
दटेः प्लुतस्य बाधकत्वं कश्चोडिन्यन्यायादिति तन्न शिवहे इत्यादौ तस्याप्राप्तेस्तत्रा
स्य विषयाभावात् गुरो० दूराद्धूत इत्यनुवर्त्तते तेन दूराद्धानएव प्रवृत्तिस्तदाह दूरा
द्धूत इति दूरत्वं चात्राविवक्षितं तेन प्रत्यभिवादेभोराजन्ये त्यस्य विषये प्रवृत्तिः

३

६७

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

भोः शब्दस्यात्राग्रे इतरयोस्तु नामत्वात्ताग्रे विभाषेयम् दूराद्धूते यावति देशे प्राकृतप्रयत्नो
च्चारितं सम्बोध्यमानो न शृणोति किन्त्वधिकमप्रयत्नमपेक्षते तावद्दूरम् दूराद्दाह्वानं च
हूतं तत्सम्बोधनस्योपलक्षणं सम्बोधनविभक्तिनियामकस्याभिमुखीकृत्यसम्बोधन
रूपस्य सम्बोधनस्योपलक्षणम् आगच्छतु भवान्देवदत्त इत्येवमाह्वानस्यं सम्भ
वात् अत एवाकडारसूत्रे नदीगुरुलक्षणयोः समावेशो वा स्त्री बन्धुरित्यत्र गुरोरिति प्लुतो
नन्दी बन्धुनीति पूर्वपदान्तोदात्तत्वं च फलमुक्तमाष्येन्यथात्र सम्बोधनाभावेन गुरो
रित्यस्याप्राप्त्यात्तदसङ्गतिः स्यादेव उपलक्षणत्वादसत्यप्याह्वाने भवति तदाह सक्तू
नित्यादि अत्रापि दूराद्धूते इत्येतदनुवृत्तस्य पदस्येत्यस्य विशेषणं तेन हूयमानार्थ
वाचिनः पदस्यैव टेः प्लुतः तच्च रूढं यौगिकं वेत्यन्यत् हे हे३० हे हयोः सम्बोधनयो
तकत्वेन केवलाभ्यामपि ताभ्यां सम्बोधनदर्शने न चैतयोरपि हूयमानार्थपदत्वात्

नतु२

वि४

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

लं०प्रा०

८८

आयुष्मानित्यायुष्मत्वस्य विधेयत्वात्सम्बोध्यनविभक्तभावः एधीति भवेत्य
स्याप्युपलक्षणम् प्रत्यभिवादे शर्म्मादिप्रयोगो न नियतः एचोऽप्रगृह्यस्येति सू
त्रे प्रत्यभिवादे नाम्नश्च टेः प्लुतविधानात् आयुष्मानेधि अग्निभूता३ इति भाष्ये त
दुदाहरणाच्चाशर्म्मादिप्रयोगे तु [illegible] तद्देरेव प्लुतः शर्म्मान्तं नाम ब्राह्मणस्येत्या
दिस्मृत्या तस्य नामत्वावयवबोधनात् स्त्रियां नेति स्त्रियाः अपि नाम्नाभिवाद प्रत्य
भिवादश्च स्पष्टैव भाष्यसम्मतत्वादिति भावः नाम गोत्रं वेति अभिवाद प्रत्यभिवादे
नाम गोत्राभ्यामेव स्मृतिषु प्रसिद्धेः तत्राधिकृतस्य पदस्य त्यस्य प्रत्यभिवादे इत्यने
न विशेषबलात् [illegible] प्र त्यासत्त्या अनुपमानार्थ्यैवाचकस्यैव प्लुत इति भावः तत्र नाम श
ब्देन द्वादशेऽह्नि पित्रादिकृतं गृह्यते अत एव आयुष्मान् भव दण्डिन्नित्यादौ प्लुतो नेति
स्पष्टं भाष्ये भो राजन्येति भोशब्दस्य राजन्यवैश्यवाचक नाम्नश्च टेः प्लुत इत्यर्थः ॥

प्रत्य३

८८

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

आर्छदिति आङोधात्ववयवत्वेनापदान्तादितिभावः एत्तेनाठस्थेति पुनर्वृद्धिविधा
नार्थ्येन चैनोस्योमाङ् ऋतुपररूपबाधवत् प्रकृतिभावस्यापिबाधेनैवृत्तिद्धिरित्यपा
स्तम् समासेचेति व्याख्यानादितिभावः ममस्थीलामिति दिकूसङ्ख्येइतिसमा
सः प्रकरणम्भुरूपे प्रकृतिभावविधायकस्त्वद्रूपमुपन्यस्य प्लुतप्रगृह्याइतिस्त्रा
का इः क्षितप्लुतप्रगृह्ययोर्मध्ये प्रथमोपात्तत्वात्प्लुतप्रकरणमारभते वाक्यस्यटेः
वाक्यस्येत्यस्याभावे पदस्य टेरित्यर्थेनन्त्यस्यापिपदस्य टेः प्लुतःस्यात् ततस्त्वेतुवा
क्यस्य टेरन्त्यपदस्यैव न सम्भवतीति न दोषः प्रत्यभिवादे प्रणामादिमितशिवमभ्या
व्यमानो गुर्वादिर्यत्प्रतिलंभाषते तत्प्रत्यभिवादः नत्वाशीर्वचनम् अशूद्रे आशीर्वा
दरूपप्रत्यभिवादाभावे नाशूद्रेऽस्य वैयर्थ्यापत्तेः अतएवभाष्ये अशूद्रे इतिकिम्
कुशलत्वमसि शूद्रकेत्युक्तम् अभिवादयेइति नमस्कारपूर्वमाशीर्वादवाचयामी
त्यर्थः

इत्यर

रित्रहणेभावे
प्लुतप्रसङ्गोपाक्षि
ताभ्युदेभावया
जन्तस्यैवस्यात्
दित्रहणेतुम्बाम
र्थ्यादिनाचोविशे
षणं भ्रमेणान्त
स्यापिभवति ४

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

सं०१२१०

६५

ति हूराहूते चेति प्लुतः अत्र प्लुतस्याश्रयात् सिद्धत्वम्बोध्यम् नित्यमिति किमिति वाग्रह
णं निवृत्त्यैव तल्लाभ इति प्रश्नः नाम्रेडिते नित्यग्रहणसामर्थ्येन पुनर्विधानाद्बाधक
विषयेप्ययमेवेति भावः इकोऽसवर्णे एङः इत्यतः पदान्तादित्यनुवर्त्तत्र्यथमपावि
वरित्याप्यनदित्याह पदान्ताइति वेति ह्रस्वपक्षेर्विधानसामर्थ्यात्पुनर्विकल्पसिद्धिः
अपदान्तादेपक्षेश्चरितार्थत्वात् सामर्थ्यादेवेति चेन्न प्रकृतिभावाकरणे तो ह्रस्व
क इत्यत्र वा बहुलग्रहणेन तदसम्बन्ध इति तदर्थं ह्रस्वविधानसामर्थ्यस्यावश्यकत्वेन
चकारो व्यर्थ इति भावः नाप्युत्थितमिति प्रकृतस्सूत्रे इति शेषः एतेन ह्रस्वाभावे प्र
कृतिभावार्थश्चकार इति व्याख्याप्रयुक्तमपास्तम् चक्रीत्र्यत्रेति तु संहितायामविव
क्षायां बोध्यः न समासे इति चेति वार्त्तिकम् वाप्यमिति पश्चाल्लस्त्वबाध्य इति लास्।
सितिचेति पदत्वं ऋत्यकः सवर्णदीर्घमनिजर्थ्येदं होत्रृकारः ब्रह्मर्षिः ॥

६५

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

भाष्योक्तातिरिक्तव्यवस्थितविभाषालाभसम्भामालिकत्वज्ञापनार्थत्वात्तत्त्वादित्याहुः इन्द्रे
च कश्चित् भाष्यपुस्तके च शब्दरहितः पाठः इन्द्रावयवेऽचीत्यर्थस्तेन षष्ठीतत्पुरुषोत्तरप
दकषष्ठीतत्पुरुषेण वेन् परत्वादावङ् सिद्धिः अन्यथा वाक्ये गोशब्दस्य इन्द्रपरत्वाभ
भावेन समासासे पादिन्द्रशब्दस्योत्तरपदत्वमेव प्रवृत्तिः स्यात् प्लुतप्रगृह्या इत्यस्यप्र
हत्येति पाठ एव सामञ्जस्यं मत्वाहुर्यत्प्रकृतीति न चैतत्घटकपदार्थज्ञानाय प्रगृह्य
त्वादिकथनं सर्वयुक्तमिति वाच्यम् इकोत्यत्र प्राचीनपठितनित्यग्रहणस्य प्रामादिकत्वं
बोधयितुं तदव्यवहितमेतत्सूत्रस्थले येनात् तत्र नित्यग्रहणे तदव्यवहितोत्तरैतत्सूत्रे तद्वै
यर्थ्यस्य स्पष्टमेवेत्याशयेनाह प्लुताः प्रगृह्याश्च वक्ष्यन्ते इति अचीत्यनुवर्तमाने पुनर्
ग्रहणं प्रत्यासत्त्यापन्नाचि अनयोः प्रकृतिभावस्तदन्निमित्तकार्यस्यैव तेनाभाव

इत्यर्थक्तेनानुड् अस्य इनतिजान् अस्यैत्यादेः सवर्णदीर्घरूपसिद्धिर्भवत्येव रहिकृहर

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

लं० श० ६४

र्वत्वादिकमपि विकल्पेन निषिध्यत इति बोध्यम् अवङ् स्फोटायनस्य स्फोटं अयनं यस्य स।
स्फोटप्रतिपादक इत्यर्थः स्फोटायनस्येति पाठेन डादित्वं कल्प्यं स्फोटायनो वङः स्मर्ता अप(
स्तु तदभावस्येति स्वस्वतन्त्रानुसन्धानद्वारेणात्र विकल्पो बोध्यः नित्यमिति अत एव नेन्द्रे
इति सामर्थ्येन नित्यमिति भाष्यादावुक्तं गवाग्रमिति सन्निपातपरिभाषया अनित्यत्वाद्दी
र्घ इति बोध्यम् व्यवस्थितेति देवत्रातो गलो ग्राह इति योगे वसद्विधिः नित्यत्वेन वि
भाष्यन्ते गवाक्षः संशितव्रतस्तेन आप्यवपवेनेति शाब्दो दीतिसूत्रे भाष्ये स्पष्टम् ॥
अग्नी त्वेषतो इति सूत्रे अग्नीदग्नीन्विहरेत्यत्र एतद्भावत्प्रयोज्यान् किं कृहुहुलग्रहेला(
घटितं भ्यासं हृतवान् तत्रत्व्योमाय भाष्ये कृतेन विभाषेति योगविभागे न विभाषेत्यस्य
व्यवस्थितविभाषात्वं ध्वनितं तथा अने व्यय अपोरिति व्यवस्थितविभाषेति अनेकीति
सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् न च व्यवस्थितविभाषया इन्द्रे नित्यावङ् सिद्ध इन्द्रे चेति व्यर्थमिति वाच्य
म्

स्फ... ने वर्णा अ
नेन स स्फोटः

६४

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

त्वा

विति ऌलृ इत्यवत्सवर्णसाहचर्य्यादितिभावः अत्र ऋत्वे ऋकारद्वयस्थानिकैकादेशे एव पूर्वस्य साधनं ऋत्वे ऋकारऌकारस्थानिकैकादेशे एवोत्तरस्य साधुत्वमत एव ऌतीति न ऋकारो नाप्य ऌकारः अत एव वार्त्तिके ऋतीति तपरकरणमुत्तरवार्त्तिके ऌतीति च चरितार्थन्तत्तुल्या स्यसूत्रे भाष्ये यदेतद्दतीति एतद्धत इति वक्ष्यामीत्येतद्वचनाप्रयत्नेन ऋ ऌ वर्णयोस्सावर्ण्येन कार्य्यमितिच संगच्छते उपस्थितरेकीयप्रयत्नत्यागे मानाभावादीषत्स्पृष्टाविमौ विवृतत्वे हि विवृतऋकारऌकाराभ्यां मनवोत्विग्रहलोकः सवर्णइत्यनेनैव सिद्धौ वार्त्ति-कस्यैव वैय्य-र्थ्यापत्तेः एङः॰ प॰ पदान्तात् किं भवति सर्वत्र वि॰ प्रकृत्यान्त इति सूत्रात्र प्रकृत्येत्यनुव र्त्तते प्रकृतिशब्दोऽत्र स्वभाववाची उत्पन्नाप्रकृतिरित्यादौ तथा दर्शनात् प्रकृत्या स्वभावे नावस्थानमित्यर्थः अत एव न प्रकृतिभावेन पूर्वरूपम् नाप्यपाद इति भावं । नान्तः पादमितिपाठे त्वनेन सूत्रेण गोशब्दस्य पदत्वाप्रन्नान्नोति व्याख्यानेन नान्तः पादमित्यनेनैव

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

ल्पास्यतिसूत्रेप्रत्याख्यानम् द्विरेफाविति अत्रापितदेवभाष्यमानं द्विरेफत्वेहिरेफद्व
यवतिस्यान्निन्यपंलकारवत्पप१इति व्यवस्था सिध्यति अभितादिति द्विरेफावित्यनुष
ज्यतेतच्चद्वितीयान्तं अभितः पदयोगात् ऋऌक्सूत्रेभाष्येमात्रकाणाभित्यादौ णत्वादि
सिध्यर्थमवश्यमङ्गीकर्त्तव्यः वर्णैकदेशावर्णग्रहणेनगृह्यन्तेइतिपक्षेत्रऌप्यवर्ण
द्धाभिवीचातरतीत्यादौतुगैलक्षत्रलक्षणत्वनो द्वाद्धापादीर्घादितितुग्विधानसाम
र्थ्यात्परकरणासामर्थ्यनोपचइतिऌत्वस्यनोग्रहणसामर्थ्यान्नेदेनाप्रतिभाससमानेषु
वर्णविषयेषुअतएव सइशास्तृतन्त्रवर्णाप्रयकार्याभावत्तापं नतद्रूपसमाधान
स्यचकरणेवत्प्रातःर्कतम्मित्यत्ररोरीत्यस्यतत्रऌकार इत्यादौ तोत्नी त्वस्यचद्राक्
कासमाधानाकरणेनपक्षान्तरेफात्परंभक्तेरितिहयवरट्सूत्रस्यभाष्येणचसूत्रक
सूत्रस्यवोरर्द्धमात्राग्भागस्याभितः कृशत्वेन तथैवोचितत्वादितिभावः द्वैलकारा

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

मेसर्वस्येत अकारणे संज्ञाकरणात् ऌलां अन्तग्रहणं ऌली तिनिवृत्त्यर्थम् सर्वोपद
कारजनपाचवकरणोन्तेस्यत्रेव: एतेन अदित्यैव लेखेवउचितइत्यपास्तम् अऌलोः
लावल्पेनिषेधादाह अचिकिमिति अनिष्यन्तेरिति नाऌलावितिसूत्रविषयनिर्ण
येऽपवादविषयपरिहारेण तत्तद्वर्णोपलावर्णपदवाच्यत्वनिर्णयोत्तरं तावतांग्रहण
स्यग्रहणकशास्त्रबोध्यत्वे तद्बोधकाले ग्रहणकशास्त्रस्य तावद्ग्रहणबोधकत्वानिर
पेक्षेरित्यर्थः सूत्रानन्तरम्पाठादचूत्वे तेनतयोः स्थाने शुतासिद्धिः तयोश्वर्नैपरत्व
म् द्विमात्रमिति अतएवाकः सवर्णेइत्यनेनैव ऋकारद्वयस्यस्थाने रेफद्वयवतामृ
वेण कृतान्तर्य्येण कदाचिद्ऋकद्वय [illegible] र्भऌस्य विवृतत्वान्तर्य्येण कदाचिद्विवृतस्यल
कारेलकारवतान्तर्य्येण कदाचिद्वितलकारस्य कदाचिद्विवृतत्वसाम्येन रेफवतासा
म्येन च तादृशास्य ऋकारस्य सिध्या [illegible] विकल्पफलसिद्धिमाश्रित्येतद्वचनद्वयं तु

त्रै२

२५

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

तस्य चाव्यक्तानुकरण एव सम्भवतीत्याह अनुकरणस्येति अत्रालोन्त्यस्येति नप्रव
र्त्तते नानर्थकइति निषेधात् आम्रेडितस्यवेति वक्तव्ये नाम्रेडितस्येत्यारम्भाद्वा अ
तइतिकिम् बरगिति नाम्रेडितः अव्यक्तानुकरणस्येत्यत इति च वर्त्तते अव्यक्तानुक
रणावयवीभूताम्रेडितावयवाच्छब्दस्येत्यर्थः नाम्रेडितस्य तन्तु वेति नस्तान्त्रितम् वै
चित्र्यार्थं फलकल्पनाभिनिवेशस्तु नयुक्तो भाष्यानुक्तेः अत एव तद्धीते तद्वेदेति स
त्रे द्विस्तत्यग्रहणमप्रमादकृतमाचार्यस्येति भाष्य उक्तौ लाघवानवधानलक्षणोत्र प्र
माद इति कैयटः कृतदवधानं कृतदनवधानमिति तु भाष्यकृदुक्तप्रयोजनं नेतदव
धानमन्यत्रान्यदिति निर्णयम् न तु डाचो भावादेतदर्श्रिरत आह बहुलवचना
दिति तस्य परं अवयववाचिपरे शब्दयोगेऽत एव ज्ञापकात्षष्ठी तस्यग्रहणं स्पष्टा
र्थम् हे इत्यनुवर्त्त्य षष्ठ्या विपरिणामेन लिङ्गैः अन्यद्धि सूक्तं परस्य तु न सञ्ज्ञा अप

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

स्सङ्गः इत्यादौ समासग्रहणे न पदविधिरिति सूत्रस्वरसेन न च पदत्वेन सुबन्तत्वेनैव तत्र सा॰ वा१
क्षादुद्देश्यता तत्रैव तत्परिभाषाप्रवृत्तिस्वीकारात् ओत्वोष्ठ्यादिमात्रस्य पदत्वाभावात्
अवर्णादोत्वोष्ठयोरचितत्तद्घटितसमासइत्यर्थो दन्त्योष्ठ्यो वः स्मृत इति च योगसिद्धिः
अन्यथा अत्यासत्त्योत्वाप्युत्तरपदकसमासएवप्रवृत्त्यापत्तौ तदसङ्गतिः स्पष्टैव ओ
तुर्विडालः ओमाङोः। अत्र एङीति नानुवर्त्तते तेन ईषदर्थकाङा सह ऋषभशब्द
स्यसमासेऽपऋर्षभ इत्यत्र पररूपेऽपर्षभसिद्धिः न चात्र परत्वाद्दीर्घप्रसङ्गः प्रति
पदविधित्वं च निरवकाशत्वे सत्येव बाधकत्वे प्रयोजकमिदं च मध्यापवादन्यायेन
अचेहीत्यादौ वृद्धेरेव बाधकं स्यादिति वाच्यम् लक्ष्यानुरोधेनात्र बाध्यसामान्यचि
न्ताश्रयणात् अन्यत्र प्रतिपदविधित्वस्य बलवत्त्वे प्रयोजकतादर्शनेन परदीर्घात्पू
र्वरूपप्रवृत्तेश्च अव्यक्तशब्दार्थो ध्वनिरिति अविद्यमानकत्वादिशब्दस्येत्यर्थः
ईस्य

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

संकीर्त्यत्वादिना नास्ति सम्भवो भोजनस्येति गम्यते अचोन्त्या अच इति निर्द्धारणेष
ष्ठी अन्ते भवोन्त्यः अन्त्यादीति गमकत्वाद्बहुव्रीहिः मार्त्तण्ड इति मृतण्डादागतो मा
र्त्तण्डः अत्विषयएवपरत्वम् ननु मार्त्तण्डशब्दान्त्याच्चूतकारात्कारः सआदिर्यस्येत्यन्य
पदार्थो बहुव्रीहिरिति चेत् एकस्मिन्नेव समुदायस्त्वपत्वारोपेण तदवयवत्वारोपेण च तदु
पपत्तेः एतन्मूलकमेव व्यपदेशिवदेकस्मिन्निति वक्ष्यते इत्यलम् वस्तुतः आरोपस्य ना
त्रोपयोगः शब्दज्ञानानुपाती वस्तुशून्यो विकल्प इति पतञ्जल्युक्तेरर्थाभावेपि विक
ल्पात्मकं ज्ञानमत्र तदपि लक्ष्यानुरोधाच्छास्त्रप्रवृत्त्युपयोगीति बोध्यम् पतञ्जलिरि
ति तु अञ्जलेः पतित इति विग्रहे मयूरव्यंसकादित्वात्समासे तत्रैव निपातनादितरा
कस्य लोपे दकारोदात्तादित्वाच्छान्तस्य लोपे साधुः गोनर्द्ददेशोकस्यचिदृषेरञ्जलेः सन्ध्याक
रणसमये पतित इत्यैतिह्यात् अल्लोपश्छयोः अत्र समर्थपरिभाषोपतिष्ठते समासेकृ

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

ढुइत्यत्र भवतीति प्रकृतसूत्रे भाष्ये स्फुटमेतत् सुप्धाताविति सुबन्तप्रकृतिके धा
ताविस्यर्थः तुल्यास्य सूत्रे उपास्त्कारीयतीत्यादेरेतदुदाहरणत्वस्य भाष्ये उक्तत्वात् प्रा
ग्सुबन्तस्य धातुप्रकृतित्वेनोक्तत्वात् तत्प्रकृतिके इति व्याख्यानमेवोचितम् स्पष्टमस्य
समीपमनुपर्षभं तदिच्छतीति उपर्षभीयतीत्यत्र तु न वृद्धिः उपेत्यस्यानुपसर्गत्वादत्रा
पि धाताविस्यनुवर्त्य वाक्यभेदेन व्याख्येयं तेन सुब्धातावपि न प्रकृतिभावः प्रार्षभीय
तीति अत्र शरोचीत्यस्यानुपन्यासेन व्यञ्जनात्परस्यैकस्यानेकस्य वोच्चारणे विशेषाद
भावेनाचो रहाभ्यामित्यस्य तन्निषेधस्यावानावश्यकता सूचिता वाक्यभेदेनेति इदम्
वसौत्स्पष्टं भाष्ये तु न दृश्यते एवे चेति वार्त्तिकं सूत्रे धाताविसनुवृत्ते रश्रयम् अव
धारणे निपातः एवशब्दस्य द्योत्यमर्थं द्रूयमवधारणमसमर्थवृत्यानवक्लृप्त्यादि च
तयोरन्त्यो त्रेव शब्दार्थ इत्यभिप्रेत्याह अनवक्लृप्तावेवेति क्वेव भोक्ष्यसे इत्युक्ते स्यल

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

प०११०

९०

रोवत्रिपादीस्थैन्तरङ्गः उचितः अतएवविसर्ज्जनीयसूत्रे भाष्येऽस्मामेवयुक्तिमुक्त्वाऽयु

क्तोयम्परिहारोनवावहिरङ्गलक्षणत्वादितिउक्तम् एवंचतत्रतत्रवचनान्येवकाव्या

वा३ ति तापकानुसरणंकर्त्तव्यम् अतएवनिगाल्यतेइत्यादौलत्वायपर्य्यन्तस्यदोषइति

वचनमेवारब्धम् अन्यथान्तरङ्गत्वात्तिलोपात्पूर्वम्वैकल्पिकलत्वेचक्रन्त्रमाषव

२५ पनीत्यादौवहिरङ्गासिद्धत्वेनैवसिद्धेव्यर्थ्यंस्पष्टमेव एतद्ग्रन्थस्वानुरोधात्काव्यकाल

पक्षेउपस्थितवान्तरङ्गः परिभाषवानुमानिकान्तरङ्गपक्षासिद्धस्यापिपूर्वत्रेत्यस्यवाधइ

ति तन्न लक्ष्यलौकचक्षुष्कमादरणीयमतएवोरत्यादिसूत्रेरेफस्यपूर्वान्तत्वेविसर्ज्ज

नीयप्रतिषेधोवक्तव्योनाकुर्द्दाघर्थ्यमित्युक्तंभाष्ये इतिदिक् उपसर्गाःक्रियायोगेवेति तत्र

सञ्ज्ञायाः क्रियायोगनिमित्तत्वादित्यर्थः यद्यर्थ्यैक्रियारूपेप्रादीनामन्वयस्तत्रैवयोर ९०

पसर्गत्वमितिभावः प्रकृतेप्रत्यासत्त्याऽरुकारादिनिमित्तोपसर्गग्रहणात्रागतरुद्धंःप्र

वा१

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

स्थानिवत्त्वेन स्वशब्दतया तत ईर्न्शब्दस्यापत्तेः किञ्चोभयतआश्रयणे नान्तादि
वदित्यसंगता चमीयादित्याद्यसिद्धिः स्थानिवत्त्वे तूभयतआश्रयणे इष्यत एवान्यथा
ऽचः परास्मिन्नित्यस्याप्युभयतआश्रयणेऽप्रवृत्त्यापत्तौ ह्लायतह्सार्यं सिद्धिरिति दिक्
निर्दिष्टादिति न च कर्त्तरि चर्षीत्यादेर्गुणस्य पदद्वयसम्बन्धिवर्णद्वयाश्रितत्वेन बहि
रङ्गत्वाद्रेफाभावेन न विसर्ग इति वाच्यम् गुणस्यैव पदद्वयसम्बन्धिरेफस्वरात्मक
वर्णद्वयाश्रितत्वेन विसर्गस्यापितत्वात् परनिमित्तकत्वमप्युभयोस्समं किञ्च कार्य्य
कालपक्षे विपाघान्तदुपस्थितावपि पूर्वं प्रति परस्यासिद्धत्वादन्तरङ्गाभावेन पूर्वस्यान
रङ्गनिरूपितबहिरङ्गत्वाभावात्कथं तस्यासिद्धत्वप्रतिपादनं न चाऽन पूर्वस्यासिद्धत्वाद
भावेन तम्प्रति परासिद्धत्वं पूर्वं चेत्यनेन वक्तुमशक्यमिति वाच्यम् एवं हि विनिगमनावि
रहादुभयोरप्यप्रवृत्तौ विसर्गोऽदुर्वारः एवञ्च विरोधात्कार्य्यकालपक्षेपितदनुपस्थिति

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

२०२१०

यस्मात्सविहितस्तदादेस्तादन्तस्ययह
णमितिपरिभाषा

५९

यस्माद्विहितस्तदादितदन्तत्वमार्च समानमग्रस्तमिति पदत्वसिद्धिः तद्वर्णमात्रवृत्ति
धर्मानतिदेशात् एव ह्यामिरित्यनेनात्वनिबन्धनऐत्व अयजे इन्द्रमित्यादौ सवर्णदी(
र्घश्च न अत एव तुक्सिद्धवचनं चरितार्थमन्यथाधीत्य त्यादावादिवत्त्वेन कृत्त्व
प्रयुक्ततुक् सिद्धौ तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव तदुक्तम् वर्णाश्रये नान्तादिवत्त्वप्रतिषेधो
वक्तव्यो न चेताइत्यातिदेशादिति अन्तादिवर्णमात्रवृत्तिधर्मानतिदेशादिति तत्(
दर्थः श्रीरपेरेगत्योदावेकारविशिष्टे एकाज्जुत्तरपदत्वं भवत्येव स्थानिवद्भावेन तेन
तत्वम्पम् अप्राधान्येनाश्रयणात् किञ्च एकादेशे वर्णयोरेव स्थानित्वं न समुदायस्ये
ति भीईभियेइत्यादावेकादेशविशिष्टे धातुत्वानापत्तिः धातुत्वस्यैकादेशस्थानिध
र्मत्वाभावात् आनुमानिकादेशकल्पकवाक्यमन्त्रादिघटित समुदायस्यैकादेश
घटित आदेशाइत्येव नत्वप्रत्येकन्तयोः स्थानित्ववोधकं तथासति त्वाश्रवशाद्दस्य(

अतो लिसग्रेदी
नेनऐसत्यादेशः

५९

समुदायघटित २

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

सदादावलग्रहतो
इति ३

उपसर्गादृति तपरकरणादुपर्च्छकारीयतीत्यादौ वा सुपीति न वृद्धिः सौत्रश्च तिस्त
न गृह्यते व्याख्यानात् आदित्यनुवृत्तेनतदन्तविधिरित्याहाव र्णान्तादिति यस्मिन्
विधिरिति परिभाषयाह ऋकाराद्धाविति पूर्वपरयोस्तयोस्समुदाययोरन्त्याद्योर्वर्णयो
रेकादेश इत्यर्थः उपसर्गावयवाकारात्धात्वावयवे ऋकारे तयोः पूर्वपरयोर्वृद्धिरित्यु
चितम् गतेरिति तु नोक्तम् अच्छर्छतीत्यादौ दोषात् अन्ता इह पूर्वपरयोरिति वर्त्तते
यथासङ्ख्यन्त्व अन्तादिशब्दावुपस्थितेकादेशस्यानिपरे पूर्वपरशब्दौ च तत्रघा।
टितसमुदायपरे एवं च पूर्वस्य परस्य समुदायस्यान्तादिभ्यां वर्णाभ्यामपृथगवस्थि
ताभ्यांयेव व्यवहाराः प्रातिपदिकत्वसुबन्तत्वप्रत्ययत्वादयस्ते कृतेकादेशस्य भवन्ति
न तु तद्वर्णमात्रवृत्तयोः त्वं कृत्य त्वादयः इत्यर्थः तत्फलितमाह योयमित्यादि तेन
रमाविल्यादौ बतादिवत्वेनौ इत्यस्य सुब्त्वे पूर्वमान्तस्यैकदेशविकृतन्यायेन प्रकृतित्वे

सुपोभावस्तत्त्वे १

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

६

तस्येण एत्येधे।

ति प्रष्ठम्वहतीत्यर्थे वहेर्ण्विस्ततः शस्यूठि सम्प्रसारणे पूर्वरूपेऽनेन वृद्धिः प्रेदिधादि
ति परेल्लिलीकारादेः प्रतिषेध इति वार्त्तिके एधत्यनुपादानात् नत्वेधतेरव्यभिचारादि
वृत्ते ३ ति व्याख्यानं भिधानमेव एत्येधत्यो रेचीति विशेषणमिति भाष्यस्यैधत्यंशे सम्भवमा
त्रेणोपरञ्जकतयाविशेषणमित्याशय इत्याहुः उपेधयते इत्यादावपि वृद्धिर्भवत्येव
प्रकृतिभागस्यैधरूपत्वात् किञ्च एत्येधत्यवयवे चीत्यर्थः प्रत्ययलक्षणसूत्रभा
ष्यसम्मत इति अत्र न दोषः पुरस्तादिति पुरस्तादपवादा अनन्तरान्विधीन्बाधन्ते नोत्तरा
निति न्यायः अवश्यं स्वपरस्मिन्बाधनीये मेदेनापेक्षायां प्रथमोपस्थितबाधे
नाकाङ्क्षानिवृत्तिर्हि तद्बीजम् असाधुरेवेति आङ्-ओरेकादेशस्य पूर्वान्ततया
ङ्-पररूपेणबाधादिति भावः अर्थवद्ग्रहणा इति अस्या[illegible]तं त्वं रूपमिति सूत्रेउ
क्तम् पररूपप्राप्तमिति एवं धातुः साधनेन युज्यते इति सिद्धान्तादिति भावः ॥

त्वमितीदमप्युक्तमिति वाच्यम् फलविशेषाभावेन तदनादरणात् नन्वत्र जश्त्वात्पूर्वमन
न्तरङ्गत्वाद्द्वित्वे रूपे विशेषोऽस्ति तदनन्तरं जश्त्वप्रवृत्तेस्तस्य परिभाषात्वेन फलविशेषप्र
वर्तकत्वादित्यन्यत्र विस्तरः पञ्चमीति। विनिगमकाभावादिति भावः अत एवास्य वै
कल्पिकत्वं कृष्णेकेति कृष्णेतिसम्बुद्ध्यन्तमुपञ्चकपदमिति कश्चित् एत्येध। ऊठ्स्व र
त्रादेश एव व्याख्यानात् एचीति नोढो विशेषणम् ऊठस्त्वासम्भवात् एत्येधत्यो
रिति योगविभज्य तयोरेवेचीति विशेषणस्य भाष्ये कृतत्वाच्च तदाहेनाद्योरिति एति
रत्वैत्वे वक्ष्यति वृत्त्वात् उपेतीत्यादौ वृद्धिरेचीत्यनेन गतार्थत्वमाशङ्क्याह पररूपगुणेति
एत्येधत्योरेङि पररूपस्यापवादत्वानुगुणस्येति विवेकः उपेधते इति अत्र न सर्वादेशः
एत्येधत्याद्यवयवे चीत्येवं क्रमेण सूत्राणामर्थात् अयमेवार्थ इति प्रत्ययलक्ष
णसूत्रस्य भाष्यस्वरसः वक्ष्येशाख्येतिवदेत्येधत्यूठ्स्विति सप्तमी बोध्या प्रष्ठौहः

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

रत्वं कलपरत्वमिति व्यवस्थानुपपत्तिस्तु नरेफवत्स्थानिकस्यापि म्हरेफपरत्वं लृ
कारवत्स्थानिकस्य लपरत्वमिति व्यवस्थासंभवात् तत्रान्तरतम्यादिति स्थानत
इति भावः रेफादिद्वारा देशस्यापि मूर्द्धादिस्थानत्वात् तत्र तत्रादेशानेव रलपरान्
द्यार्थ्यं दंष्ट्रं नकार्यमिति तु न वाच्यम् आपृच्छधामीत् म्भ्रमिदिस्याद्देदोषाप
त्तेः अत्रारापूर्वैलोव प्रग्नास्त्रुणामिति निर्देशात् बल्कतोरत्रत्याहाराभावेन रपर
इत्यस्य स्थाने लपर इति पठनीयमिति लपरत्वमवक्ष्यामीति तुल्यास्यसूत्रभाष्याद्व
म्यते मतोरु० रुयोह इत्यतो वावसाने इत्यतो वा विकल्पोनुवर्त्तते हयवरट् सूत्रस्थ
भाष्येत्स्यष्टमिदम् लोपइति स्पृधधातोर्लुङ् इति भावः अस्पसीति द्वित्वाभावद्
त्यनुलक्ष्यते त्रिधमिति त्रिधकारत्वमप्रक्रियाभिप्रायेण न च द्वित्वमिन्को पूर्वत्रकर्त्त
व्योपरमसिद्धमित्यपर्यकेन पूर्वत्रासिद्धमद्वित्वे इत्यनेन धातुधकारस्य जश्त्वे दस्यादि

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

इत्यवयवंवाचिना परशब्देन षष्ठ्यर्थेबहुव्रीहिस्तेनास्यावयवत्वात् यणागमाऽइति न्यायेन
विशिष्टस्यगुणवृद्धित्वेन ऋकारस्यगुणवृद्धी अरारावेव नैचइतिनियमोपपत्तिरत एव
बरदाभ्यामितिसूत्रेऽधातोश्चसेटीति सूत्रे च भाष्ये गुणो भवति वृद्धिर्भवतीति रेफशिरा गु
णवृद्धिसंज्ञकोऽभिनिर्वर्त्ततेइत्युक्तं ऊः स्थाने ऽण्प्रसज्यमान एव रपरो भवति पूर्वं भक्तश्च
रेफइत्यर्थं गुणइति कैयटः अवयवत्वं बाचनिकमेव तत्साहचर्यबोधनपर्य्यवसायि अ
न्यथा वर्णस्य वर्णान्तरावयवत्वं हलन्ताच्चेति सूत्रभाष्योक्तरीत्याऽसंगतं स्यात् पर
श्चासावर्थेबहुव्रीहिणा नवयवत्वेतु गुणवृद्धिशब्देनाकारादेरेव रे परस्य तदेकवाक्यत
या विधानं स्यात् गुणत्वादिकन्त्वकारादिनिष्ठमेव स्यादित्युक्तनियमानुपपत्तिः अ
त एव बर्ब्रश्च्यादौ हलादिःशेष इति सिद्धिरभ्यासावयवस्यैवानादेस्तेन निवर्त्तेः एतेना
ऽमनन्तरं परत्वं विधीयत इति परास्तम् उक्तनियमानुपपत्तेः अत्रपक्षेऽकारस

ध्र१

स्थान्यवयवत्वाना
४

लं०४१०

५६

लागृहत्रस्योक्तभाष्यविरोधेनस्पष्टमेवकैयटेनोक्तम् अतएवभाष्येउत्तरार्थमित्यु
क्तं हलिसर्वेषामित्यत्रैवप्रयोजनमुक्तम् हलिसर्वेषामित्यत्रवकारनिवृत्त्येवात्रत
द्वारणसम्भवान्नतत्राप्युभयग्रहणस्यप्रयोजनमितितद्भाष्यमेकदेशयुक्तिरेवेत्याहुः
कानिसन्तीति वाक्यसंस्कारपक्षेपिपूर्वोपस्थितनिमित्तक त्वरूपान्तरङ्गत्वमाश्र
यान्तरङ्गाणां पूर्वमप्रवृत्तिरितीकारादेः स्थानिभूतादचः पूर्वत्वमबाधम् एकः ६०
गुणइत्यादेर्विधेयसमर्पकत्वेनतत्रैकत्वसङ्ख्याया विवक्षितोनोभयोः पूर्वपरयो
रेकवाक्यतयैवविधेयान्वयेनचानयोः स्थलयोः कथंकुर्वित्यादितद्वोभयसम्बन्धे
कविधेयस्यैवप्रतीतेरङ्गग्रहणंस्पष्टार्थम् उरणर० स्थानेइतिषष्ठीस्थानेइतिपरि
भाषालब्धम् उदात्तस्वरितयोर्यणइतिवत् स्थानेन्तरतमइत्यतः स्थानेग्रहण
मनुवर्त्ततेतस्यलक्षणयाप्रसङ्गावस्थायामित्यर्थस्तदाह रः परस्सन्नेवेति रपर

५६

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

कोवलोपोत्र दुर्बोरइत्यपास्तम् किञ्च स्थानिवत्त्वनिषेधं विनाप्यपदान्तत्वासिद्ध्यात्रनि
षेधाप्रवृत्तिः स्थानिवत्त्वनिषेधज्ञाने पदान्तत्वज्ञानं तन्निर्णये च स्थानिवत्त्वाभावज्ञान
मित्यन्योन्याश्रयस्तत्राप्रवृत्तौ बीजमिदं च नपदान्तसूत्रे भाष्ये स्पष्टम् नच पदसंज्ञा
यां हिलोपस्य स्थानिवत्त्वाद्धस्य पदान्तत्वमेव नास्तीत्यस्त्रीति व्यर्थमिति वाच्यम् पूर्वत्रा
सिद्धीयइति निषेधात् साक्षात्पदत्वादि द्वारक परम्परया वा पूर्वत्रासिद्धीय प्रापकस्य प्र
तिबन्धकस्य वातिदेशस्यते न निषेधादिति केचित् परे तु नपदान्ता हलोऽचः सन्तीति
लण् सूत्रस्य भाष्याद्धस्य वादेरनभिधानमेव भोभगो इति सूत्रे ऽस्य ग्रहणमनर्थकम
न्यत्राभावादिति वार्त्तिकाच्च ग्रहणं ह्यत्र तन्निमित्तकार्यं कार्यित्वोऽभावादिति तदर्थः न(

५२ ह्येमत्र सरस्तीति तथाख्यानं भाष्ये ऽस्य ग्रहणमुपलक्षणं। एतदाशयमज्ञानानेन केदे
शिनोक्तं दीर्घहल्लिसर्वेषामिति वक्ष्यौक रोतीत्यत्रमा भूदिति उक्तमस्यैवैकदेश पुत्रोलं

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

लौ०प्रि०

१५

अधान्यं केयम् इत्येतु नञ्कप्यत्वं नापि केयत्वं किन्तु धान्यादेरेव शक्तिस्वभावात्
भाव्यत्वरसोऽप्येवमित्याहुः लोपः शा० भोभगोअघोअपूर्वस्य योऽशीति चानुवर्त्तते
ओकारान्तो घोतो गार्ग्यस्येति बाधकमित्याशयेनाह वतोर्वयोरिति व्योरित्यनुव
र्त्तावपि वर्णसमाम्नाये यकारस्य प्राक् पाठात् क्रमेणाह यवयोरिति सतस्मा आच
ष्टे इत्यादि भाष्यप्रयोगादत्र रीतित्वस्यासम्बन्धः इदं सूत्रं लघुप्रयत्नेन शाकटाय
नमतेत योर्विधानेन शाकल्यमतेतदभावात् अवतीति किम् गोर्घ्यत्र पदान्तयोः
किम् हरये अग्नि किम् वृक्षं वेतीति वृक्षवीः क्विप् तमाचष्टे इति णिपन्ताद्विच् वृक्षव
करोति क्विपि तु ह्स्यात् विज्निमित्तको लोपो व्योरिति लोपस्तु न णिलोपटिलोपयोः
स्थानिवत्त्वात् प्रातिपदिकात् णिजुत्पत्त्यापदत्वाभावेन परपदस्यानादेशाभावेन ब
लोपस्य पदचरमावयवत्वाभावेन चनपदान्तेति निषेधाऽप्रवृत्तेः एतेन कन्निमित्त

५५

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

त्वेनैवोचादिष्वत्ययनिमित्तकर्त्ता तन्निमित्तस्येति किमिति । तत्रमेव किमर्थमिति चेत्
हम: श्रायतेइति वेत्त्यः कर्म्मणि लटि यक्रि पजादित्वात्सम्प्रसारणे हलः स्ताद्वेति दीर्घे श्रा
ज्ञा सहाकुशः नधातुलोपस्तत्रभाव्यतीत्याव हिर्भूत धात्वुपसर्गकार्य्यस्य वहिरङ्गत्वा
द्वान्तादेशो गुणोऽसिद्धइत्यस्त्वेवाह श्रायतेति तस्मादेव कर्म्मणि लङ् आडागमे वृ
द्धि: श्रौबस्त्रूर्द्धवत् क्षय्यज्य्यौ शक्यार्थे जिन्यये इत्यनयोरेव ग्रहणं न तु क्षीबृहिंसायां
क्षैत्रैक्षये इत्यनयोर्व्याख्यानात् अतएव क्षिणोरेवैवेच इति भाष्येउक्तम् तस्मेप्रेति
क्रय्यार्थे बस्तु निक्रय्य इति निपात्यते इत्यर्थो व्याख्यानात् गुणाभावस्तस्यापि तदापराम
र्श: क्रय्यार्थेश्च फलोपधानस्त्पन्नदर्थ इति विशेषणाच्चा दाह क्रेतार इति योग्य
तामात्रग्रहणे त्वव्यावर्त्तकं तत्स्यादिति भाव: केचित्तु स्वीयं धान्यादिदत्वा यत्र तन्मू
ल्यग्रहणं तत्र धान्यं क्रय्यम् यत्र तु स्वयं धान्यं द्रव्यं दत्वा परकीयधान्यादिग्रहणं त

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

१०१८०

५४

वेइत्यादौ तस्य लोपइति दुर्धीरम् गवङ्ता वुच्चारणास्य चारितार्थ्यादिति वाच्यम् गविचयुक्तेइत्या
दिनिर्देशेर्वारणात् यत्तु सा पूर्वपक्ष युक्तिरिति न बकार श्लेषो लोपे नोच्चितः किञ्च छन्दसि स
र्वे विधीनामव्यवस्थितत्वान्नतेलोपश्रुतिस्तत्र त्वेगवङ्तौ श्रध्वपरिमाणोपि सञ्ज्ञाशब्दोयं त
त्रसञ्ज्ञात्वभङ्गापत्तेर्न वलोपः यथा रघुनाथेति सञ्ज्ञाशब्दे नित्यस्यापि णत्वस्याभावः सर्व
नामशब्दे णत्वाशङ्कातु तस्य सञ्ज्ञाविशेषेआधुनिक विनियोगात् शास्त्रानुसारि शब्दस्यैव
विनियोग उचित इत्यभिप्रायेण निरूपितश्चैतत् सर्वादिशब्दे भाष्यप्रदीपोद्योते इत्याहुः निरू
पयिष्यते चेदमग्रे पूर्वपदात् सञ्ज्ञायामिति सूत्रे धातोस्त ० धातोरित्यस्याभावे प्रातिपदिकमात्र
विषयो नियमः स्यात्तथा च गव्यमित्यत्र न स्यात् श्रोयत इत्यत्र स्यात् तदभावे सामान्यतो नि
यमापादनन्तु योगविभागेवकारबैयर्थ्यापत्तेरयुक्तम् तन्निमित्तस्य चेद्धातोरेवेति नियमे
बाभ्रव्यसिद्धेस्तद्वारणायैवकारः लव्यमित्यादिः अत्र गुणवद्धोर्व्यतत्प निमित्तक

५८

तन्निमित्तस्यैवेति र

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

१० शे०

ऽन्यन्यायप्राप्तानवकाशविधयो विधेयविषयप्रवृत्तिस्य चंतद्धिते घञ्चामिति सूत्रे पद्ः वि-
धायकेच भाष्ये अनेन उत्तरयोर्विग्रहेण विशेषाः समस्तत्ययानित्यग्रहणान्वयेकंक्रियास-
मभिहारेच नैतेभ्यो पञ्चभवितव्यमिति भाष्यम् चेन विशेषाः समस्तत्ययादित्यनुकृष्यते अन्य
थातक्रकौण्डिन्यन्यायेन सिद्धे विशेषाः समस्तत्ययादित्यनुकर्षक. चकारवैयर्थ्यापत्तिः निष्ठ
पयिष्यतेचेदं पङ्न्ते तस्य च वार्त्तिकेनुवृत्त्यापूर्वतो स्वरूपमात्र वकारान्तआदेशइत्यर्थः सूत्रे
तुनफलम् गव्यादौ भत्वेन वान्तस्यपदत्वाभावाद्यत्वेप्यत एव तदभावाद्यत्वोपात्वाप्तेः गोश-
ब्दादिभ्यः क्यजादावपि नः क्ये इति नियमेन पूर्वस्य पदत्वाभावात् एवन्तर्हि वार्त्तिक एव
अश्लेष उचितइत्याशयेनाह वकारान्तेति लोपो व्योरिति सूत्रे वकारग्रहणव्याख्यानेन लौकि तु २
कोदाहरणाभावेन तदर्थतयावाध्यम् अत एव इको गुणेति सूत्रेतो लान्तस्येत्यत्र लुप्तनि-
र्दिष्टोवकार इत्युक्तंभाष्ये शास्त्रीयस्यात्र प्रयोगार्थत्वादिति तदाशयः नचैवमपि हलवेद्या

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

गा०प्र०

ह यकारादाविति ओदौतोरिति ओदौतोरिति वक्तव्यमिति वार्त्तिकमूलाद्याख्या(

नादिति भावः पूर्वसूत्रे वान्तोयीति तयोरेवस्यानित्यत्वनिर्लोपादिति स्थानेन्तरतम

५३

सूत्रस्य कैयटोक्तं तु न युक्तम् वान्तज्ञानाय सूत्रपर्य्यालोचनस्यावश्यकत्वेपि

तद्यावयार्थपर्य्यालोचनेमानाभावात् यथासङ्ख्यसूत्रसहकारेणबोधोत्तरं त

पा५ योस्तत्त्वनिर्णयात् आन्तरतमपरिभाषं निर्वाहेतुलक्ष्यपर्य्यालोचनकालेतन्निर्णयः।

अतएवपूर्वसूत्रेस्थानिविशेषलाभोयथासङ्ख्यसम्बन्धादिह तु निमित्ताभावात् त[illegible]

पा४ भावः इतिषष्ठेत्रकृतसूत्रेकैयटः गव्यमिति भत्वादूलोपानचीति किम् गोभ्याम्

प्रत्ययेकिम् गोयानम् ननुगव्यूतिरित्यत्र वस्य हलि सर्वेषामिति लोपः शाकल्यस्ये(

तिवालोपःस्यादत आह वान्तोयत्ययेति नचविशेषविहितेनकार्य्यित्वेन लोपेवस्यनिमि

त्तत्वबाध इति वाच्यम् निमित्तता नाक्रान्तेविषयेकार्य्यित्वस्य चारितार्थ्यात् तक्कौ ५३

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

ना० शे०

ध्यमर्थमाह क्रमादिति उदात्तादिगुणयुक्तानामन्यगुणकत्वावृत्तिस्तु स्थानेन्तर
तमपरिभाषयाबोध्या एतदेवाभिप्रेत्य यथासङ्ख्यसूत्रे भाष्ये प्रकृतेत्रसूत्रे स्थाने
न्तरतमसूत्रेण व्यवस्थोक्ता संवृता वर्णस्य संवृता वर्णा विवृता वर्णस्य विवृता
वर्णा इति एतद्भाष्यप्रामाण्येन एओ इत्ययोरकारांशे संवृतत्वं इतरांशे विवृतत
रत्वं तदुपरागाच्च न संवृतत्वस्य दृष्यग्रहणम् ऐऔ इत्यनयोस्त्वकारांशेपि विवृ
तत्वमेवेति बोध्यम् तस्य लो उपदेशेजित्यत इदित्यनुवृत्त्या विभक्तिविपरिणा
मेन च सिद्धौ तस्य ग्रहणं सर्वलोपार्थम् तेन नेति इदितामन्त्यस्य लोपो न नानर्थ
के इति परिभाषानुभाष्यप्रत्याख्यानेवेति दिक् न भवतीति फलाभावादिति भावः
वान्तो यि न विधिरित्यस्यापवादभूतया तस्मान्नुड्द्वीत्या यच्चमावश्यकतया बाचनि
कया यस्मिन्विधिस्तदादावल्ग्रहण इति वार्त्तिककृदुक्तपरिभाषयालभ्यमर्थमा

न ४

तस्य व दत्तो तस्येत्
तस्येति ग्रहणेन ४

नन्वेतु व स्या
पल ...
हलेन कर्तव्यं लोपड
स्येवाह तत्राह उप
देशेति ५

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

सा० प्र०

५२

नुवत्याः नचीत्येव सिद्धे तुसूत्रत्रयमपि तस्येति बोध्यम् अचो र अच इति स्फुतत्वा
द्वाव्यानाच्चरहाभ्यां सम्बध्यते तस्मादित्युत्तरस्येत्येतत्सम्प्रमाहाच: परस्यामिति
वायमीति सयोह इत्येतोन्यतरस्यामित्यनुवृत्तेरिति भाव: दीर्घादाचार्याणामितु
नेरमनुस्वारस्य यथि· वापदान्तस्य तोर्लि उद: स्था झयोहो शश्छोटीति बद्दसूत्रीपा
ठे न्नुरं झलां जश्झशि· अभ्यासे चर्च खरि च वावसाने अणोऽप्रगृह्यस्येति पञ्चसू
त्रीं पाठ इति भाष्यसम्मता ष्टाध्यायीपाठे तु वावसाने इत्यतोऽनुवृत्तिर्बोध्या एवं चास्य
वैकल्पिकत्वं ल्यत्सूत्रे भाष्ये आदित्य इति आदित्यशब्दात् बार्हस्पत्यों ता देवतार्थेण्यः
यस्येति चेत्यलोपेनेन यलोप: आपत्यस्येति तु न आपत्यत्वाभावात् हल इति किम्
शय्या वमामिति किम् आधीत् वमीति किम् रामाभ्याम् एचोय इचोचियलाय
वायाव: अवायावोपि प्रत्यये इति सूत्रेपि तु मुचितमित्याहु: यथासङ्‍ख्यसूत्रेल

हलोयमांमितियमे॰ 3

न ४

सतिसूत्रद्वयेसूत्रपाठकमोरेवंनास्ति ५२ कमिति भावलेबोम २

शेषार्थ्यायाय अन्तेयस्यतस्मा दित्ययं ४

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

आदिनीशब्दे परे इति च आधान्याधारस्य विशेषणम् सूत्रे आदिनीति ङ्यन्तानुकरणं लुप्त
तसप्तमीकं अत एव तत्परे वेत्यस्यादिनीशब्दो यस्मात्परस्तत्र परे इत्यर्थं हरदत्तो व्याख्यात
अद्यातो माधवोप्येवमेव ईदृशाक्रोशस्य शिष्टेष्वदर्शनाच्च आक्रोशे निंदां तदाह पुत्रा
दिनीति तादृशाक्रोशस्य शिष्टेष्वदर्शनादाह पुत्रहतीति अनचिचेति सिद्धे पुत्रस्यक्तान्ते
वेद्वतन्मध्ययोरेवाक्रोश एवेति नियमार्थमिदम् संयुक्तेष्विति त्रिप्रभृतिष्विति सूत्रे
वर्णानां सजातीयानामेव ग्रहणं परस्परसाहचर्यात् वच तथा च सम्भवन्ति अतए
वाचोरहाभ्यामिति साचर्यकं निर्धारणे सप्तमी अचइत्यनुवर्तते त्रिप्रभृति संयुक्तवर्ण
मध्ये यः परस्परतो द्वे वा न स्त इत्यर्थः तेनेन्द्रः राष्ट्रमित्यत्र नकारषकारयोः द्वाभ्य
द्वित्वस्यैव निषेधविकल्पः अनचिच सर्वत्रशाकल्यस्येत्यस्यावश्यकत्वेदं सूत्रद्वयं वि
कल्पस्य मदभेदप्राप्तव्यवस्थाबोधनार्थमिति बोध्यम् यरोनुनासिक इत्यतो वेत्य

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

५१०

५१

मीविधानेनतस्याप्राप्राङ्गेः तत्त्वेतुअत्स्यैवार्थतोल्पवत्तस्यप्रसक्तिः तस्मात्प्रयुइत्यत्र
क्रियोदर्शनसत्त्वेनप्रत्ययलक्षणेनतुगापत्तिर्दोषः कृतप्रत्ययेनप्रकृत्याक्षेपः स्तुन
अत्रैवप्रकृतिम्विनातिदेशातः प्रत्ययस्थानसत्त्वेतदभिव्यामनदाक्षेपासम्भवात् इ
तिपक्षेइतिविनिगमनाविरहादितिभावः द्वित्वस्यत्रैपादिकत्वात्तत्रनयणोवहिरङ्गा
सिद्धत्वम् अतएवदध्यत्रेतिभाष्येउदाहृतम् धकारयकारयोरिति तेनविसर्गादिद्वित्वे
नाधिक्येपिनक्षतिः द्विधमिति द्विधत्वमक्रियापाभ्यांध्यम् एकस्याआकृतेश्चरितः
प्रयोगोनद्वितीयस्याभविष्यतीतिकृत्वानुप्रयुज्यतेइतिसूत्रभाष्योक्तन्यायेनैकस्यद्वित्वे
परस्यतदभावोनुचितइतिनवाच्यम् सार्थकानेकविषयेतत्राङ्गीकारात् पुत्रान्याकृ
तिकरणेपिभिन्नार्थत्वसम्भावनातद्विषयत्वाच्च हलोयमामितिलोपेद्वित्वाभावेचेत
देवरूपम् नादिन्या परोनुनासिकइत्यतोपरइतिवर्ततेपुत्रशब्दस्येत्यवयवषष्ठी ।

५१

पपदानामित्यस्यानित्यत्वेन सुबुत्पत्त्यनन्तरमेव समासः उत्तरपदत्वे चेति अत्यपल
स्याल्लप्रतिषेधश्च अत्यासत्त्योत्तरपदस्य कापित्वे एवेति न दोषः पदे इति पदत्वेपोऽप्योप
लक्षणम्वा अचेदश्चाभाष्यमपिमानम् अत्र पदचरमोवयवादिलोधकः प्रतिबन्धकश्च(
स्थानिवद्भावो निषिध्यते विनिगमनाविरहात् एतत्सूत्रभाष्यकमेलिङि॰ स्यादिसूत्रभा
ष्ये: पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवदित्यवष्टम्भ्य वरे यलोपस्वरदीर्घग्रहणावर्जोन्द्विर्वचनादिष्वत्या(
(व्यातत्वितिलभ्यते निषेध इति द्विर्वचनग्रहणात्पूर्वत्रासिद्धे इति निषेधाद्वेतिभावः द्काकार
इति स्थानतत्त्वान्तर्यादितिभावः अदर्शनम् स्थानमितिवर्त्तते असजेसतीति तदर्थोसत्ता
ह प्रसक्तस्येति शास्त्रतोऽर्थतो वेति भावः अत्र इग्लिर्जीन सामान्ये तत्रज्ञानस्याबर्जोनी
यत्वेन तत्सामग्ध्यन्तर्गता उच्चारणकृताससतीनिषिध्यते तत्र अत्यपलोपे शास्त्रतोऽर्थतश्च
न तत्र लक्ष्मिरिति न दोष इति तत्र॰ तेन अत्यालस्यात्यवन्तार्थकर्म्माधिकरणयोरेव पश्च

प्रसक्तोच्चारणत्वं लोपविधानेन तस्य तत्लिन्नविषये उत्पत्तेरेवान्यारव्यानंपुत्पत्तक्षणार्थमितिबोध्यम् अर्थस्येबोल
स्थाप्याव्यानाद्यत्तु प्रसक्तस्येतिकिं ग्रामेतिष्ठतीत्यादौ त्यपरलोपइतिपञ्चम्यापत्तेः आलिचाव्त्यपादर्शनम् शास्त्रि
तोऽर्थतश्च २

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

लॅ॰ शे॰

५०

नः पदान्तेत्यत्रान्तशब्दश्चरमावयववाची कर्म्मषष्ठ्या समासः तेन एषोयन् हस
तीत्यादावेतत्तदोरिति सुलोपो न इष्टः प्रातरिह्लपम् तत्रयत्नः स्थानिवत्त्वात् उत्वे
च न स्थानिवत् अनेन निषेधात्स्यषं चेदम्भाष्ये इति भाष्यप्रदीपोद्योते निरूपितम्
अत्र पदेन्त इति सप्तमी समासो भाष्य उक्तस्तेन त्र्यत्यासत्त्यापरपदस्थानादेशास्ये
वानेन स्थानिवत्त्वनिषेध इति त्वेतत्स्थानित्यादेन दोषः नचैवमपि पूर्वत्रासिद्धीये
न स्थानिवदिति निषेधोत्र दुर्वारः पदेन्त इत्यर्थे न तत्र स्थानिवत्त्वनिषेधव्यावृत्ति
परभाष्यआमात्पेन पूर्वत्रासिद्ध इत्यत्र पदचरमावयवविधायकातिरिक्तस्यैवात्रै
पादिकस्य ग्रहणात् अत एवमहिष्माणित्यत्र नश्रुंवन सूत्रे न प्रपदेन रुलांजशि
त्यस्यैव ग्रहणं च सन्निहितस्यैव ग्रहणौचित्यात् कार्य्यकालपक्षेपि त्रिपाद्यामन्त
रङ्गपरिभाषा न प्रवर्त्तते इति वक्ष्यते इति न तपास्य सिद्धिः गोचेत्यादौ गतिकारको

५०

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

अतएवैनेय इत्यादौ यस्येति चेति लोपे तस्य स्थानिवत्त्वात्सन्नियोगशिष्टत्वापत्त्या न नि
वृत्तिप्रतिबन्धेन नकारस्थितिः अतएव नपदान्तसूत्रे यञ्चेन्द्रोत्स्यादेवता यस्य यञ्चेन्द्र
इति लुकि न स्थानिवदित्यस्योदाहरणं दत्तमाध्ये अन्यथा तत्र पूर्वत्वेन दृष्टस्य सम्वन्धि
नः कस्यचिद्विधेयस्याभावात्स्थानिवत्त्वाप्राप्तिरेवेति तदसङ्गतिः स्पष्टैव अस्मत्सूत्रेऽपि
भाष्ये कर्म्मसाधनस्य विधिशब्दस्योपादानेन सर्वमिदं संगृहीतमिति भावसाधनो वि
शास्यते पूर्वस्य विधानमप्रति पूर्वस्य भावमप्रति स्थानिवदिति उक्तं तत्र भावसाधन इ
त्यस्य सोपयीत्यर्थः पूर्वत्वञ्च व्यवहिताव्यवहितसाधारणं अव्यवहितग्रहणे माना
भावात्सरे निषेधाच्च तेन पटयतीति सिद्धं अत एव द्वित्वनिषेधे स्थानिवत्त्वप्राप्तिः
न पदान्तः अत्र द्विर्वचनसवर्णादिग्रहणं वति घटितान्यातिदेशानां त्रिपाद्याम
प्रवृत्तिबोधनार्थं तेन रामइत्यादौ विसर्गादिसिद्धिः अत्र विधिशब्दो भावसाध

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

त्व. प्रो.

६९

पादिर्न स्यादिति॰ पूर्वविधाविति किम् नैधेयः निरर्बाह्याग्निः किन्तु पये भ्रातो लोपे
तस्य स्थानिवद्भावाद्ग्यत्वव्यपदेशाविरोधात्त्वाश्रय घत्वनिवृत्तौ ढगनापत्तेरिति अत्र स्था
निनि सत्ति यद्भवति तदादेशोपि भवति स्थानिनि यन्नाभवति तदादेशोपि नेति भाववोह्म
योरव्यतिदेशः तत्र भावोदाहरणं निगाल्यते इति अन्योदाहरणम् पटयती त्यादिस्व
तनिनिमित्तकं भवत्यादेशानिमित्तकं नेति च तदर्थः लघूपधत्वसम्पादने द्वारा लोपनिमि
त्तकावृद्धिरित्याहुः स्थानिनूतादचइति सूत्रेप्रवणाध्याख्यानाच्च तस्यैव पूर्वत्वे वधित्व
मितिभावः पूर्वविधावित्यस्य पूर्वसम्बन्धिन्येव शास्त्रविधेयेकर्त्तव्ये इत्यर्थस्तेन पूर्व
परयोर्विधौ न तेनारतुरित्यादौ स्वच्छन्दतामिति गुलस्यसबले दीर्घे न स्थानिवत्त्वम्
वस्तुतोऽत्र पूर्वविधिशब्दे तन्त्रमेकस्योक्तेर्थः द्वितीये भावे किः सम्बन्धसामान्यषष्ठ्या
तत्पूर्वशब्देन समासः विधिर्भावः पूर्वसम्बन्धिभावे तत्रास्थितो स्थानिवदित्यर्थः

६९

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

ङित्वादेशः ङितो नेति ज्ञाप्यत इत्युक्तं द्वितीये गाङो ङित्वस्य सानुबन्धकादेश इत्यर्थाभा
वज्ञापकतो स्मातिवाधादेशपित्वासिध्या दूषितमज्ञापकम् अनेकाल्शित्सर्वस्य शि[illegible]स्य
सार्वधातुकादेशे अनुबन्धाः स्थानिवत्त्वज्ञापकत्वमुक्तं उक्तन्यायेनैव दूषितं च अन्य
था ऽनल्विधाविति निषेधेन तत्त्वाशाप्त्या ज्ञापकत्वासंगतिः तिवाधादेशेष्वपित्वाद्यसि
द्धिश्चेति बोध्यम् अचः परस्मिन् आदेशग्रहणमनुवर्त्तते तदनुरोधादच इति स्थाने षष्ठी परस्मि
न्नित्यादेशविशेषणं परनिमित्त इत्यादि अच एवादेश इत्यर्थः तेन मत्त मा चष्टे मा रवती
त्यादौ वृद्धिः अत्र लक्षणे प्रयोगे योऽचः स्थानिक इत्यर्थः न तु लक्षणे स्थानित्वेनोपात्ताच्स्थानिक इ
त्यर्थस्तेन लिलोपादेरनेन स्थानिवत्त्वं सिध्यति अच इति किमागत्य मलोपस्य स्थानिव
त्त्वात् ऊत्त्वस्येति तुग्न स्यात् अत एव च इः परनिर्ह्रासेऽप्यनात् लि चि अवीवददित्यादि सिद्ध
यो निषेधः सार्थकः परस्मिन्निति किम् ध्वजानि वैय्याघ्रपद्यः निरः स्थानिवत्त्वेन यलो

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

ल०शे०

६८

षेट् इति समुदायाश्रयत्वात् अन्यथाऽस्यानुबन्धत्वादिकारस्यैवोभयत्राश्रयत्वमित्य
ल्विधित्वं स्यात् अतस्तत्रै विशेषातिदेशो वि अन्यथा इडादेरपि क्तः सत्त्वात् वलादि
त्वस्य तद्विशेषधर्मत्वात् उपस्थितधर्मेऽल्व्यापकधर्मस्य विध्याकाङ्क्षापूरणेस
ति तदतिरिक्तविशेषग्रहणे मानाभाव इत्येतन्न्यायमूलकेन सामान्यातिदेशे विशेषा २४
तिदेशो न सिद्धो विशेषणतयाल्आश्रयत्वे निषेध इत्येतत्प्रतिपादकस्यानल इत्येव सि
द्धे हलत्स्य विधिग्रहणस्य वैयर्थ्यं स्यात् कृत्यादिज्ञ् किन्निमित्तकं प्रतिषेधकानल्प(ल६
पीतिलिङ्गाच्च अनुबन्धकार्यत्वेनाल्विधावितिनिषेधो न अनुबन्धानामनेका(
न्ति...त्वात् एकान्तत्वेपि शित्ग्रहणेन तेषामल्व्यवहाराभावज्ञापनात् नानुबन्ध
कृतमनेकाल्त्वमिति ज्ञापयतीति भाष्ये ऽ तच्च व्यवहाराभावबोधनद्वारेति शेषः ध्वा
नितं चेदइ: कि॰ ति गाइ: लिटि हल॰ इन इति सूत्रेषु भाष्ये तत्राद्येवात्रोटोडि॰ इचनात् ६८

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

स्वर्थ्येयं ङ॰ यस्मन्कृतिवदतिदेशेत्याद्यनुत्पत्तिमाशङ्क्य एवं तर्हि आतिदेशिकानां स्वाश्र
यात्रि न निवर्त्तन्तेइति समाधायातिदिश्यमानधर्म्मे विरुद्धस्वाश्रयनिवर्त्तेतावश्यं त्वा क२
भिप्रायेणाधयाश्रयेतन्नेत्याशङ्क्य निर्द्दिश्यसामर्थ्याद्धि भाक्तिरित्युक्तं असिद्धवत्सूत्रे
चके पटेस्फुरद्वे तत् पत्तु गाङ्॰ कुटादिसूत्रे भाष्ये सन्निदेशेरित्यत्राकितीतिपर्युदा(
सात्सिस्क्षतीत्यत्र हलन्ताच्चेति किस्त्वातिदेशोपि असमागमनमाशङ्क्य एवं सत्यप्रति
षेधाश्रयणेन समाहितन्तु वार्त्तिककृदुक्तमुपायान्तरं न्वोध्यम् अनन्तुविधाविति
विधिग्रहणादलाश्रयेविधावित्यर्थात् यत्र विधौ शब्दतः स्थानिस्थान्यवेपवान्यत
तत्तत्र वर्त्तिधर्म्मवतस्तेन तस्मात्तस्य तस्मिन्नूतदादेरित्यादिप्रकारेण विशेष्यतया
विशेषणतया वा आश्रयणं तत्र निषेधः कुणेरत्केन वोर्धुम्यां कश्चः त्रपणे
त्युदाहरणानि शब्दतश्चेत्युक्ते रयहीदित्यादावितईदिइतिसिध्यति दीर्घविधावत्र

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

सं०१० ।

६७

कं५

म्. कैश्चित्तु भाष्ये तत्तुल्यौ नाम पन्नेन तद्धर्मलाभस्य तत्कार्य्यस्य च लोकन्यायेनैव सि
द्धेरयमतिदेशः । तत्स्थानिमित्येतत्तु शास्त्रसत्ताकृतोः कार्य्यविधानस्यादित्युक्तम् । एवं तत्
स्थानिमिति शास्त्रीयविषये तेन सिद्धिरिति सूचितमेवं चाशास्त्रीयस्यापि धर्मस्याति
देशो भवत्येवातिप्रसंगस्तु लक्ष्यानुसारेण कश्चिल्लोकन्यायानाश्रयणेन परिहरणी
यः परिशिष्टाति एवं च नम्ब्रिंदोषः न पदान्तेति सूत्रे शास्त्रलोकन्यायेति रित्युदाहरणात्
कश्चित्तदनाश्रयणं तत्र हि कंसड्यते: [illegible] तत्राधोवैतस्य स्थानिवत्त्वाद्धवड्.य
लोपानादिष्टादचः पूर्वत्वे स्थानिद्वारकेणग्रहणमात्रेण ऊद् न स्यादित्याहुः । अत एवा
र्धवत्तत्त्वशेषेऽप्रत्यये इत्यस्य पर्युदासत्वमेवोक्तं भाष्ये तत्र पक्षे च कारेऽ इत्यत्र पूर्वा
न्तवद्भावेन प्रत्ययान्तभिन्नत्वाद्दोषः शङ्कितो न तु स्वाश्रयात्प्रत्ययान्तत्वे नाक्षिपो दी
र्घादिति सूत्रे भाष्ये विप्रतिदिश्यमानधर्मत्वाश्रयकार्य्याभावइति स्फुटं तत्र हि क्षिपर

। तदादेशो हल्त्रयं
यितित्तविहिते २

६२

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

धिकत्वञ्चवैरूप्यस्योपलक्षणम् नचतण्डुलानित्यादौस्थानिवद्भावेनतत्रत्यपान्तत्वे
पिस्वतः त्रत्यपान्तभिन्नत्वात्प्रातिपदिकत्वापत्तिरिति वाच्यम् अतिदेशस्यभावेना
तिदिश्यमानधर्म्मविरुद्धस्वाश्रयकार्य्याभावात् अतएवजहीत्यादौतादृशस्थानि द्वित्वे
त्वाश्रयोहेतुकृन्न सिद्धत्वासिद्ध त्वयोर्विरोधात् असिद्धवत्सूत्रेनुशाधीत्यादौस्थानि
त्वयुक्तधिभावसम्पादनेनचरितार्थ्यम् नचात्रत्यपेइत्यस्यपर्य्युदासत्वेशास्त्रीयकार्य्या
भावात्स्थानिवत्वंदुर्लभमितिवाच्यम् वेः स्कन्देरनिष्ठायामितिषत्वविधायकेतिङ्
नेषुषत्वाभावापादकेनन्यायेनचोनिष्ठायामितिपर्य्युदासेनवृत्त्यादिसम्मतेन
पर्य्युदासलभ्याशास्त्रीयेपिशास्त्रतात्पर्य्यविषयेशास्त्रीयवदतिदेशवोधनात्
विस्कन्नइत्यादौहिनिष्ठान्तत्वस्यनित्यतयास्थानिवत्त्वेनैवनिष्ठान्तत्वस्यवक्तव्य
त्वात् तेस्यत्रतन्त्यप्रतिषेधत्वेतुलक्ष्यानुसारिव्याख्यानादेवोक्तार्थसिद्धिरितिवोध्य

निष्ठायामितिस
त्य ४

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

ल॰ श॰ १ गण

६६

नन्यवदिति अत एवात्र विकारो शास्त्रीयोपि अत एवप्राय सप्रशब्दादलन्ता द्विवचनेप्राय
साविस्यत्र बहुव्रीहौ कृतायां सान्तस्योगित्वेनानेन न्यायेनाऽऽत यावाप्तो नुम पूर्वसम्बन्धित्वेनाचः
परस्मिन्निति स्थानिवत्त्वेन वारितो चः परस्मिन्निति सूत्रे भाष्ये एतन्न्यायानाश्रयणे त्वेगत्वमेव
दुर्लभं अन्तादिवत्सूत्रे भाष्ये केवलयोरपि गुडोदकमित्यादावेकादेशेकृते दकशब्दस्यानेन
न्यायेनोदकशब्दत्वमाश्रित्योदके केवल इति पूर्वपदान्तोदात्तत्वमुक्तं शब्दानित्यत्वं तु
रेवागवयन्यायेन समाधेयमनन्यवदित्यस्यान्यवत्त्वे त्वर्थः तत्राऽन्यसादृश्यनिषेधेऽ
न्यत्वाभावः स्यात्तामिति चेन्न अर्द्धस्यान्यथात्वे जातिव्यञ्जकभूयोवयवदर्शनाभावेन
तौ नित्यत्वप्रतीतेर्न्यायेनानुपपादनात् किञ्च तिङ्संज्ञायां लिवादिसूत्रोपात्त परिच्छिन्न
परिमाणनिष्ठतया परिच्छिन्नपरिमाणपर्यवाचकशब्दानां न्यूनेऽधिके वा शास्त्रव्यापा
रं विनाऽप्रवृत्तेः येन विधिरिति सूत्रेऽऽ॰ संज्ञासूत्रे च भाष्ये उक्ततया तदभावात् न्यूना

न॰ शे॰

६६

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

घूपधत्वादि तत्र लघूपधगुणादिः आप्नोतीत्यादिभाष्योक्तेरिति बोध्यम् एवं यन्निमित्तत्वैक
ल्पप्रयुक्तोपदेशप्रवृत्ति तन्निमित्तातिरिक्तसर्वनिमित्तकत्वमतिदेशस्यापि अत एव षत्वद्
भावेनातिदिष्टमत्वस्य वर्णाश्रयत्वमित्यादिव्यवहारः सर्वातिदेशेऽपीदं तुल्यम् यन्निमित्त
वैकल्पप्रयुक्तोपदेशप्रवृत्ति तन्निमित्तं शास्त्रीयमेव प्रत्यासत्तेः स्थानिवदित्युक्ते सम्ब
न्धिशब्दमहिम्नैवादेशलाभे आदेशग्रहणं तदर्थं तस्यान्यादेशभावस्यैव ग्रहणमिति शङ्का
वारणाय तत्र एकदेशीत्यां शब्दानित्यत्ववारणाय सर्वे सर्वपदादेशा इति न्यायेन कल्प्यमा
नस्यानेकस्येत्यानुमानिकादेशस्य संग्रहार्थम् तेन पचत्वित्यादेः पचत्वसिद्धिरिति भा
ष्यस्पष्टं ननु तत्त्वमपि छिन्नादुच्छ्रेरुनिश्चत्वव्यवहारस्त्रीकासिद्ध्यान्यायेनैव सिद्धम्
तदुक्तम् आग्देव्यतोऽतिति तत्र भाष्ये दीव्यति शब्दैकदेशादीव्यच्छब्दानुकरणमित्युक्त्वा
किमर्थं मनिकृतनिर्देश एतदेव ज्ञापयत्याचार्योऽनवयवा परिभाषा एकदेशविकृतम

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

१०२१०

४५

घटित वलादित्वं न तद्विकल्पश्रयुक्ताः आग्निरिति बोध्यम् प्रत्यासत्त्या च शास्त्रीयकार्य्य एव स्थानिवत्त्वं
तेन नायकसिद्धिः प्राधान्यात्कार्य्यातिदेश एवम् शास्त्रातिदेशस्तु कार्य्यातिदेशादभिन्नरूपः तत्रापि
कार्य्यफलकत्वादिति तत्त्वेतत्त्रैकैवदः भाष्येपि तत्र उः शास्त्रातिदेशात्सिद्धं भागं वकार्य्येनादति दि
श्यत इत्युक्त्वा तयोरभिन्नरूपत्वं सूचितम् तत्रानपेक्षितार्थसन्निधानस्तत्तन्निमित्तरूपकार्य्यव्यव
हार एवानेन कार्य्यन्तस्य शास्त्रेणैवेति अतएव रामायेत्यादौ स्थानिवत्त्वेन सुप्त्वात्सुपि चे तिदीर्घ
इति संगच्छते परिवीरित्यादौ परत्वाद्दीर्घ इति च संगच्छते यद्वा किञ्चिन्निमित्तं बैकल्पेपि दीर्घादिका
र्य्यमनेन क्रियते तच्च कार्य्यं किमित्याकाङ्क्षायां तत्तद्रूपनिर्णयस्य विधिशास्त्रमूलकत्वेन तद्देशे
नैव परशास्त्रविहितरूपं परत्वे तेषां बोध्यम् एतदेवाभिप्रेत्यातिदिश्यमानकार्य्याणामुपदेशादे
श एवदेश इत्यभियुक्ताः अत्राद्यपक्ष एव भाष्यसम्मतः अत्रैव स्थान्यल्विधिप्रतिषेधेकृ
स्वधपिवां प्रतिषेधो वक्तव्य इत्येतदुपपादनावसरे स्थानिवद्भावादृङः संज्ञा स्थाप्रयंचतो

४५

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

स्पर्द्ध स्पर्द्धधातोर्द्वित्वेऽभ्यासस्योरदत्वेति त्यस्य हलादिः शेषस्तु अरित्यस्य पुनः पूर्वोऽभ्यास इत्यनेनाभ्यास
त्वात् तस्यापि द्वित्वे तत्तु धातुपूर्वभागत्वात् अक्रियाज्ञानवत्तां तथा ज्ञानस्य तुल्यत्वात् अत
एवं घिन्वन्तीत्यादावपि न उकारवत्त्वाद्ध धातुकत्वस्य वकारेनातिदेशात् यत्वत्रेणिनिवर्त्तये
त्वविधावपि स्यानिवत्त्वमपरविधाविति न्यायेन साधितं भाष्ये सात्वैकदेशयुक्तिः अपि
च वत्स्वेण तिच्छस्यापनात नित्यादेस्तन्मूलत्वेनोपन्यासात् अस्यापि अचः पूर्वत्ववि(
ज्ञानादिति वार्त्तिके पञ्चमी समासेन सिद्धेः कैयटे नोक्तत्वाच्च प्रदीव्यत्यादौ च वलादि
लक्षणाइ इति स्थान्यपलिन्युक्तेवन्न विवेत्यादौ वलादिलक्षणोऽ इति सिद्धिर्न हि तत्र वला
दित्वं स्यानितो लभ्यम् किन्तु स्वाश्रयमेव यन्निमित्तवैकल्पे अप्रयुक्तोपदेशाप्रवृत्ता
वतिदेशो मृग्यते तस्येनिमित्तस्य स्थान्यतुल्यसाधारणधर्मत्व एव निषेधप्रवृत्तेः प्रकृ
ते चार्द्ध धातुकत्व वैकल्पप्रयुक्ता प्राप्तिर्नतु तस्यान्यतुल्यसाधारणं पञ्चतादृशावलत्व

इत्यनेनाभ्यास

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

ल०शे०रो०

४४

नित्यं चेदमैओडिः सूत्रे भाष्ये तदाह हेकृतास्ति इति सूत्रकृता शाकल्यमते सर्वत्र द्वित्वाभा
वोक्तेरिति भावः अवसाने द्वित्वसिद्धये नचीति प्रसक्तस्य प्रतिषेधस्तदाह नत्वचीति दू
दं द्वित्वं बाष्पद्वित्ववद्धिः प्रयोग एव परइत्यादेरध्याहृतोच्चारणक्रियानिरूपितकर्म
षष्ठीत्वस्यौचित्यात् इतिधस्येति नतु द्वित्वेहर्वधस्थाने जश्त्वनिष्पन्नदस्याचि
लक्ष्ये लक्षणस्येति न्यायाचु विकारान्यत्वेन तद्रूपभेद इत्यन्यत्र प्रपञ्चितम् ।
स्थान्यादेशयोर्भेदात्तत्स्वरूपमित्युक्तेश्च तत्स्थानापन्नस्तद्धर्मंल्लभते यथा गुरोः।
स्थाने शिष्यो याज्यकुलानि गत्वा आसनादीनि लभते इति लोकन्यायेन स्थानिकार्य्य
मादेशेन स्यादतः स्थानिवत्सूत्रम् नतु स्थान्यलोति प्रत्यासत्तिन्यायलभ्यमिदम्
आदेशस्य स्थानिभूतो योऽल् तत्स्थानिसम्बन्धी च योऽल् तद्वृत्तिधर्म्माश्रय इत्यर्थः
अतएव रेफस्थानिक[illegible] विसर्गस्य सदृशाद्त्वेन स्थानिवत्त्वेनेति भो भगो इत्यत्र भाष्ये।
आद्यपर्यीकारादेव १

आयहित्वेनसि[illegible]
२
तासतिल श्वाथ
आदेशेनेति
२

लोकवत्सिद्धवे
देतत्सर्थः
गुरुकार्य्यमिव [illegible]
वत्स्थानिकार्य्यमादे
शेन [illegible] स्या
दित्यर्थः

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

नुनासिक एव विधीयमानत्वेन सवर्णग्राहकत्वात् गुणाभेदकत्वपक्षेऽपि न विधे
याण् विषये दीर्घादीनामिग्गृहदिपदेहृपास्थितपेश्नस्याहारे भुजातिपक्ष एवेत्यत्तुदि
तस्त्र भाष्ये स्पष्टमत एव सवृतकारादीनां ऌत्वादिसिद्धिर्ल्वीदपदत्वादि निर्देशाद
पश्चमात्यामुपलेभानमितिदिक् व्याकरणस्यैव साध्वनुशासनत्वन्तु शब्दनित्यता
पक्षे शब्दानां सिद्धत्वेन शास्त्रवैयर्थ्यापत्त्या मन्तिप्रसङ्गः मार्जिस्साधुर्भवतीत्या
दिवृद्धिसञ्ज्ञासूत्रादिस्थभाष्यप्रामाण्येन यदिह पाणिनिरूपितेन साध्वं तत्साधित्व
र्थोपत्तिकल्प्यवाक्येन वोध्यम् कार्य्यशब्दवादे तु हर्बभाष्योन्नीता[illegible]नादितात्पर्य्य
वशात्तत्कल्पनन्बोध्यम् एतेन स्थानप्रमाणतो भयान्तरतमे ऋस्थेकारे चरितार्थो यण्
दीर्घैकर्थं स्यादित्यपास्तम् स्थानतआन्तर्य्यस्य सर्बतो बलवत्त्वात् स्थानेन्तरतमे इ
तिसम्पन्नपाठस्य चैतत्तद्दूषणेनैव भाष्ये दूषितत्वादिति भावः चौविध्यपर्यायाध्व

अनविचेत्यत्रेति रवः

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

१६ प्र० ६२

येगुलेवद्धिरेचीतिवद्धोत्रष्टोह इत्यादिलिङ्गाकरविधानंव्यर्थंस्यात् नानानं त्तर्य्यपरि(
भाषानुनास्येवेतिनायजेइन्दुमित्यादौदोषइतिपरिभाषेन्दुशेखरे विस्तारः अथवा
दंस्कवचनप्रामाण्यादुक्तवान् अकृतेति नकृतोविशिष्टस्तर्कों निमित्तविनाशेपि
कार्य्यस्थितिस्तरूपः यथाइन्दुविनाशेपिघटास्थितिः सयेस्तेइत्यर्थस्तदाह निमित्तमि
त्यादि तत्प्रयुक्तंकार्य्यंजातमपिनकुर्वन्ति नोच्चारयन्तीत्यर्थइतिकैयटादयः अ(
न्येतुकृतेोन्तरङ्गःशास्त्रंवहिरङ्गापोहनरूपत्वात्तन्निमित्तबिनाशं दृष्ट्वा एवमपिन
कुर्वन्तीत्यर्थइत्याहुः इयमपिपरिभाषानिष्फलानिर्मूलेतिपरिभाषेन्दुशेखरेनिरू
पितम्॥ ॥इतिपरिभाषाप्रकरणम्॥ ॥ स्यादिति कार्य्यशब्दबादे
इदम् संहितायांविषयइति कार्य्यनिमित्तयोः संहितायामविषयभूतायामित्य
र्थः स्यान्नतइति इदंपद्यासङ्ग्रहस्तत्वेभाष्येस्पष्टम् अनुनासिकस्थानेपिनिर ६२

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

त.व.श्रो

मश्रुतकल्पनाया अन्याय्यत्वाच्छ्रुतापेक्षलक्षणन्यायपत्वाच्च किं सूत्रेणोत्पादितम् स्पष्टंचे
दं भाष्ये परनित्येति परत्वाद्विप्रतिषेधसूत्राद्बलवत् नित्यं कृताकृतप्रसङ्गि तद्विपरीतम
नित्यं तत्रान्तरङ्गस्याभावकस्याभावकल्पनापेक्षया कृताभावकल्पेव ततः कल्पनं युक्त
मिति तस्य बलवत्त्वे बीजम् अन्तर्मध्ये बहिरङ्गशास्त्रीयनिमित्तसमुदायमध्ये अन्तर्भूता
न्यङ्गानि निमित्तानि यस्य तदन्तरङ्गम् तदीयनिमित्तसमुदायानन्तर्भूताङ्गं कं ब
हिरङ्गम् तस्य बलवत्त्वे बीजमाह असिद्धमिति इयं च वाह ऊठ् सूत्रे ज्ञापिता यद्यपि
प्रत्यङ्गं कृती लोको दृश्यते मनुष्यो यस्मात्तस्यापत्यच मं शरीरको व्याप्तिं करोति त
तः सुहृदो ततः सम्बन्धिनामिति न्यायमूलकत्वमस्या अत एव परस्मिन्निति भाष्ये उक्त
म् तथापि तेन न्यायेन युगपत्प्राप्तिविषये वर्तेव स्यात् ज्ञापके न तु सर्वविषयता बो(
ध्यते इति वाह ऊठ् सूत्रे कैयटे स्पष्टम् अन्यथा वाहः सम्प्रसारणे पूर्वत्वे च कृते एत्यास्र

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

व्या.प्र.शे०

४२

बध्यते नानेकाल्त्वादिति तु नोक्तं अनन्तरस्येति न्यायेनादेः परस्येत्यस्यैव निषेधाप
त्तेः परत्वादिति आदेः परस्येत्यस्यावकाशः एवं तस्य पसर्गेभ्यो दीर्घ इत्सर्वस्येदम
३।२ एवमतो भिस इत्यादि विषयेऽनेकाल्शित्वनेनादेः परस्येति परत्वाद्बाध्यते एतेन
ङिच्चेत्यत्र ङिदेवानेकालन्त्यस्येति नियमेन सिद्धेऽनेकाल्ग्रहणं व्यर्थमित्यपास्तम्
स्वरितेन इत्यं सूत्रं लक्षणे तृतीया स्वरितत्वं यत्राप्यधिकारे विनियोग इत्यर्थः स्वरित
त्वं चेदं दोषविशेषरूपमनुत्साधारणम् स्वरूपमधिक्रियमाणपदघटकाजृनि
ष्ठं वा तच्चानुनासिकवत्प्रतिज्ञागम्यं विनियोगश्च प्रायेणोत्तरत्रोपस्थितिः क्वचित्
पूर्वत्रापि कियद्दूरमधिकार इत्यत्रास्ति गमकं व्याख्यानमेव शरणम् किञ्च स्वरिते
नाधिकारगतिः तेन गोस्त्रियोरित्यादौ सत्यप्यधिकारस्य तत्रत्यपयग्रहणमित्याकारादव
सेयम् एतेन व्याख्यानादेव निवृत्तिवदनुवृत्तिरपि भविष्यति आकांक्षा पातु सत्या।

४२

४ग२

आदेरिति आदेरण इत्यर्थः तेन द्वीपमित्यादौ पान्तो समुदायस्य नेत्वम् अनेपरस्येत्या
वर्त्तते तेन परबोधकशब्देन यत्र परस्य स्थाने विधानं तत्रैवेदं तेन निर्त्यङि तइत्यादौ
न दोषः तत्र विकरणव्यवधानेऽप्यवत्तयेधातोरित्यस्य विहितविशेषणत्वात् अनेका
ल्शित् शित उदाहरणम् इदमिदम् ननु शकारोच्चारणसामर्थ्यादनन्तरपूर्वानेकाल्त्व
सि॰ ५ मादायसर्वादेशत्वं शिदिति व्यर्थम् किंच सानुबन्धकनिर्देशे यथा नोऽणः स्यानित्वे
भोभगोइति सूत्रे भाष्य उक्तम् तथादेशत्वमपि सूत्रोपात्तस्यैव तद्धर्मविधौ निर्दिष्टो
योऽनेकाल् स सर्वस्येति सूत्रार्थः उद्देश्यत्वविधेयत्वाद्यविषयतयाबोधविषयतानु
अनुबन्धविनिर्मुक्तस्येति नाणुदित् सूत्रभाष्यविरोधः ध्वसोरितिलोपस्य लोपो वी
ति ग्रहणे पुनस्तेपग्रहणसामर्थ्यात् सर्वादेशत्वसिद्धिः अनुबन्धानामनेकान्तत्वमेव
न्याय्यमित्युक्तमिति चेन्न नानुबन्धकृतमनेकाल्त्वमिति ज्ञापनेन चारितार्थ्यात्
॥ तेन दिव औदित्यादीनां न सर्वादेशत्वं अस्य च यथेत्र लभ्यातथा

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

त्वा०शे०

६१

तत्रविधिभिरेवसम्बन्धस्यनिर्णीतत्वेनषष्ठीस्थानेइत्यस्याप्रवृत्तेः गाङ्कुटादिभ्यइत्या
दावपिषष्ठ्यर्थविकल्पेतत्परिभाषाप्रवृत्तिर्बोध्या परिभाषाणाम्विषमत्वेन्तु यदिपरिभा
षासत्त्वंनस्यात्तदाव्यवहितादावपिप्रवृत्तिःस्यादित्येतावतेतिदिक् अलोन्त्यस्य षष्ठी
स्थानेइत्यनुवर्त्ततेतदाह षष्ठीत्यादि स्थानेविधीयमानः स्थानषष्ठीनिर्दिष्टान्त्यस्य
स्यर्थः स्थानेत्यादि किंटन्तुचेस्ककारात्सर्वोमाभूदिति अन्त्यस्येति साहचर्य्यादलइ
तिषष्ठ्यन्तमन्त्यस्यालइत्यर्थः अलइतिकिम् पदस्येतिविधीयमानंवलुत्वंत्वचिति
दत्वंत्वनुडुभ्यामित्यादावन्त्यस्यपदस्यमाभूत् स्थानेविधीयमानइतिप्रत्यासत्ति
लभ्यः एवंचालएवेति अंशस्यैवेतिनियमद्वयमत्र अन्त्यसमुदायान्तरंस्थानष
ष्ठ्यस्यालिङ्गम् अतएवेतोदित्यादौनान्त्याःप्रवृत्तिः यच्छादीनामित्यस्यावयव
षष्ठीत्वादितइत्यस्यान्त्यसमुदायान्तरत्वाभावाच्च ङिच्च अनेकालर्थमिदम्

२५ २३ ६१

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

अर्द्धमात्राधिककालेनवर्णान्तरेणवाव्यवधानेउपश्लेषायवेनेत्युच्यते तदानिर्द्दिष्टपदं
संहिताधिकारश्चविफलइतिसंहितायामितितत्रेभाष्येस्पष्टम् अवग्रहेचसम्प्रदायए
वशरणमितिआनङादिविषयेआदेशोत्तरमेवावग्रहोन्यत्रतुततःप्राक् अकृतव्यूह
परिभाषात्वनित्यानास्त्येवषा नलक्षणेनपदकारा अनुवर्त्याः पदकारैर्नामलक्षण
मनुवर्त्यमितिभाष्येणतदनुरोधेनशास्त्रासंकोचस्यशास्त्रकरणाभावस्यचस्पष्टमु
क्तत्वाच्च एतेनसंहिताधिकारस्तद्बहिर्भूतानामर्द्धमात्राधिककालव्यवायेप्रवृत्तिज्ञा
पनार्थन्तेनानाविष्टइत्यादाववग्रहेआनङादिसिद्धिरित्यपास्तम् प्रत्ययःपरश्च
त्यादौतूत्तरांशाविकलानस्मादितिपरिभाषाप्रवर्त्ततेऽतोनप्रत्ययाव्यवहिताः अतए
वार वैछन्दसिपरेऽपिव्यवहिताश्चेतिसूत्रंसार्थकम् आगमविधावप्यान्नेमुगित्यादौतट
स्मिन्नितिपरिभाषयापूर्वसम्बन्धित्वनिर्णयः अतएवात्रपूर्वस्येत्यादिस्थानषष्ठी

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

यो वैद्धिन्दृष्टव्यम् एवमिको यणचीत्यादावपीयमेवेति संहितायामिति सूत्रे भा
ष्ये तत्रोपश्लेषः पूर्वस्यैव परस्याव्यवहितस्यैव व्यवहितस्य चेति पूर्वस्यैवेति निय
मार्थमिदमव्यवहित एवेति च अत एव लक्ष्यानुसारात् क्वचित् सतीत्यध्याहार
त् सम्प्रत्याश्रयणे नाल्पाः प्रवृत्तिरिति प्रत्यन्त लोप इति सूत्रे भाष्ये उक्तम् अत ए
कर्तृकर्मणोः कृतीत्यत्र नाल्पाः प्रवृत्तिः कृति सति प्रत्यासत्त्या तत्र कृत्ययोः कर्तृ
कर्मणोः षष्ठीति तदर्थात् तस्मादिति सूत्रे निर्दिष्ट इति निर्दिष्टादित्यर्थकम् विभ
क्तिविपरिणामात् सा चोत्तरस्येति दिग्योगलक्षणेति दिग्योगलक्षणा पञ्चम्या
मेव तत्र वृत्तिः उदः स्थाइत्यादौ चोद इति दिग्योगलक्षणपञ्चमी तत्रानियतदिक्
शब्दाध्याहारे उत्तरस्य परस्य वाध्याहार इति तस्मादित्यनेन नियम्यते अव्यहितो
च्चारितात्पञ्चम्यन्तात्परस्येति तदर्थस्तत्फलितमाह सप्तमीनिर्देशेनेत्यादि यदि तु ८

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

कः स्वतन्त्रस्य सर्वनाम्नो निर्देशः व्याख्यानात् बहुलस्य संस्कारानुरोधाच्च ननु त-
त्पदपरमन्यथा तस्मिन्निति च तस्मान्नुड्डचि तस्माच्छसो न इत्यत्रैव प्रवर्त्तेयातां
सप्तमीनु सप्तम्यन्तानामेव तत्तच्छब्दार्थमिति बोधनाय तद्बोध्यार्थस्य निर्दिष्ट इत्य-
नेन सामानाधिकरण्याय च इति शब्दः पुनस्तस्य तदर्थपरत्वं बोधयति निःप्र-
क्रोनेरन्तर्व्यदिदिशिरुच्चारणे एवञ्च सप्तम्यन्तार्थव्यवहितोच्चारिते उपश्लिष्टस्य पू-
र्वस्य कार्यमिति वाक्यार्थः एवं चैतत्परिभाषाबहुवोपाल्पितौ सप्तम्यन्तपदस्य प-
ञ्चम्यन्तपदस्य चार्थौ लिङ्गम् अत्र सूत्रे उपश्लिष्टपदाध्याहारेण निर्दिष्ट इति औ-
पश्लेषिकेऽधिकरणे सप्तम्यवोचिता उपपदविभक्तेरिति न्यायात् ननु सति सप्तमी-
ति तत्र च दीयते रिति सूत्रे के परे स्य एमसु कमोरिति सूत्रे च के परे आह तस्मिन्नि-
ति परिभाषायां सत्त्वसप्तम्याश्रयणमशक्यमिति उपश्लेषः समीपवर्त्तित्वं तच्च वर्ण-

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

स०प्र०

३९

न्तमितिन्यायविरोधात् फलितमाह प्रसङ्ग इति सहशातस्य इति अर्थात्प्राऽ
प्रमाणानां मध्य एव अत एव गङ्गोदकमित्यादौ त्रिमात्रेण तमपृक्तिम् वाग्घ
रिरित्यादौ महाप्राणत्वसाम्येन गणयमानः ह बलवती वर्गद्वितीयो मा भूत् किन्तु
नादवान् महाप्राणश्चतुर्थो घ एव यथा स्यादिति स्थानेन्तरतम इति सप्तम्यन्ते पाठ
स्त दीर्घश्रुवणाल्लिप्याङ्गुष्ठ इति भाष्यस्वरूप यत्रानेकेति स्थानेग्रहणेन एकदेशा
नुवृत्त्यानुवर्त्तमाने पुनः स्थानेग्रहणं तृतीयया विपरिणामेन वाक्यभेदमाश्रि
त्य प्रसङ्गे सति सम्भवे स्थानत एवान्तरतम इत्यर्थकमिति भावः स्थानत इति स्थाने
नेत्यर्थः तत्र स्थानतः इकोयणचीति अर्थतस्त्वचेत् को गुणरिति इह को गुणशब्दस्या
नेपत्तेः प्राप्तो नादेशः गुणान्तस्त्व वाग्घरिरित्यादौ प्रमाणातोऽदक्षो सेरित्यादौ त
स्मिन्निति अत्र तस्मिन्निति उच्चारित स्यादिति स सप्तम्यन्तपदपञ्चम्यन्तपदार्थ

स्थानार्थगुणप्र
माणकृतत्वाद
न्तर्यस्थानेकवि
धत्वमित्यभावः ५

किन्तु तद्धर्म एव
वत्ताकृचितः २

३९

स्थानपदार्थनिरूपितसम्बन्धार्थिकेत्यर्थः स्थानेन योगो यस्या इति विग्रहे निपात
नात्साधुत्वस्य भाष्य उक्तत्वात् अतोरनन्तरे इत्यादेरपि अनन्तरादिनिरूपितसम्ब
न्धे इत्येवार्थः षष्ठीमात्रोच्चारणे स्थानपदाध्याहार इत्यन्यत्र विस्तारः प्रसङ्ग इति
दर्भाणां स्थाने शरादेः प्रसारितश्च नित्याद्येतद्यथादर्शनात् भावे ल्युट् स्थानशब्दे त्र
सङ्गश्च वर्तति सम्भवेर्थे वर्तते वाचि प्रस्थापनार्थं शब्दप्रयोगात् इको यणित्यादेर
थरेकारघटितशब्दस्यार्थबोधनाय प्रसक्ते तत्पर एवकारघटितः अयोक्तव्य इ
त्यर्थः एहरित्यादेश्च तेऽसत्यामिति अतो न शब्दनित्यताहानिः किञ्चेकारबुद्धित्र
सङ्गे यकारबुद्धिरित्यर्थः अतएवाचः परस्मिन्नित्यादि संगच्छते स्पष्टञ्चेदं दाध्या

२२

द्घ्विति सूत्रस्थानिवत्सूत्रयोर्भाष्ये स्थानेन्तर षष्ठीत्यनुवर्त्य यत्र स्थानषष्ठी तत्रेद
मुपतिष्ठते इति विध्येकवाक्यतये वास्य नियामकत्वं न तु विहिता नानियमः भुक्त

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

स्थानषष्ठीसंभावनात्तत्रैवेदमप्रवर्त्तते तदाह यस्योक्तावित्ति आद्यन्तावित्तिन्नोऽवयवीय
ष्ठस्यार्थः यथास्यात् इत्यसिद्धमर्थमाह क्रमादिति इताविति किम् ढकूपर्य्यावेणाद्यन्त
यो माभूत् मिदचो अयमचाध्यसानोन्यचिन्तया स्थानेयोगत्वत्रत्ययपरत्वयोरपवादः
तदाह इति निर्द्देशात् निर्द्धारणे इति यस्य समुदायस्य मिद्विहितस्तस्य । चामध्ये इत्य
र्थः सौत्रमेकवचनमिति भावः तस्यैवेति यस्य विहितस्तस्यैवेत्यर्थः अतएव समु
दायभक्तोऽसौ नोत्सहते वयवस्येगन्ततामिवहन्तुमिति भावस्य संगच्छते अन्तावय
व इति पूर्वसूत्रात्समस्तमप्यन्तपदमेकदेशे स्वरितत्वप्रतिज्ञाबलादनुवर्त्तते इति भा
वः मुच्चतीत्यादिविषये तु फलाभावादयोग्यत्वाच्चान्तावयव इत्यंशस्य वृत्तिः परिभा
षाणामनियमे नियमकारित्वात्तदाह अनिर्द्धारितेति तेनो उपधायामोह इत्यत्र स्था
नेयोगत्वं न उपधापदसन्निधानेनावयवषष्ठीत्वनिर्णयात् स्थानेयोगेत्यस्य.

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

त२

स्थापकं स्येव भङ्गापत्तेः इयं च एधितेत्यादौ व्यञ्जनानां गुणव्यावृत्त्यर्थमिन्नामित्या
दौ निषेधप्रवृत्त्यर्थं ग्लक्षणात्वसम्पत्त्यर्थं चेति दिक् ख्यातप्रादेरिति ऊकालइति
सूत्रात् ह्रस्वदीर्घप्लुत इत्यजिति चानुवर्त्तते ह्रस्वेत्यादि वदं च तृतीयपादविहितमिति
भावः तेन दिव उदं ष्टन आविकिसावित्यादावेतदनुपस्थितिः शेषभ्राग्वत् आघृतो य
घृप्यत्र मिलितस्यानेकत्वान्वय इति कुन्धो न प्राप्नोति तथापि समूहयोरन्वयवोधोत्तरं
पयासइत्यभिमितिस्तत्रारम्भसामर्थ्यात्पुनः प्रत्येकान्वयः लोकेत्वेवं रीत्याप्रयोगोऽ
साधुरेवेति भाष्ये स्पष्टम् अत एव पयासइत्यस्य तत्रोपन्यासो युक्तः इक्षानो स्वरूपमाल
स्येच्छ्वक्षुष्य प्रत्येकं सम्बन्धः पुरस्तादपवादन्यायेन स्थानेयोगत्वस्यायमपवादः प्रत्य
यपरत्वे नुपरत्वादमुं बाधते तेन नरेष्टादयः पराएव भवन्ति अत एव यत्रेतदभावे

टाकितादित्यत्रारि
न्च किञ्चेत्सनधा
रीस्या

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

ध्वनितं चेदमत्रैव भाष्ये अस्याश्च विधेयसमर्पकगुणवृद्धिपदश्रुतिर्लिङ्गम् तदाह वि
धीयते इति अत एव वार्त्तिके गुणो वृद्धिर्व्यस्येत्यादौ न दोषः एतेन शब्दपरयोः इर्वर्ण्योर्गुणव
द्धिपदयोरनुवृत्त्या यत्र ते पदे तत्रेदमुपतिष्ठते इत्यर्थेन त्यदादीनामः इत्यादिव्यावृत्तौ।
लिङ्गाभावामिह गुणवृद्धी इति व्यर्थमित्यपास्तम् एतन्मूलक एवंविधो परिभाषोपतिष्ठ
ते नानुवादे इत्युद्घोषः एवं च पदोपस्थापकः परिभाषाविषये विधीयत इत्यस्यैवा
ध्याहारो बोध्यः एवं च तस्मिन्निति निर्दिष्टे षष्ठी स्थाने इत्यादेरनुवादे प्रवृत्तिः
तेन प्रत्ययस्थात्कात्पूर्वस्योदात्तस्वरितयोर्यणः इत्यादौ न दोषः उदीचामातः स्थाने
इति स्थानेग्रहणानुपपत्त्या पूर्वमेव तत्र विधिवाक्यप्रथमाया विधेयविभक्तित्वेन तत्
दन्तस्य विधेयसमर्पकत्वनिर्णयः अत एव गुणादिपदानामिक्पदोपस्थापनेन
चरितार्थानामपि वाक्यार्थान्वयिता तदर्थस्य तदनन्वयि.. त्वे विधेयत्वाभावेनोप

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

मेत्तेत्यादौ गुणासक्तक्ङोः किञ्च सामर्थ्येन भूतपूर्वलघूपधग्रहणाद्बोध्यः इति सञ्ज्ञे-
ति अथ प्रथमाध्यायस्थानां सान्धिकार्य्योपयोगिनीनां सञ्ज्ञानां प्रकरणमिति समासमित्य-
र्थः तेनाम्रेडितप्रगृह्यभसञ्ज्ञा लोपसञ्ज्ञाद्यनुपन्यासेपि न क्षतिः अग्रेऽस्त्याद्युप-
न्यासस्तु प्रासङ्गिकः। इति सञ्ज्ञाप्रकरणम्। ॥इको गुण परिभाषेयं व्याख्यानात्
गुणवृद्धिशब्दाभ्यामिति गुणवृद्धिग्रहणानुवृत्त्यैव सिद्धे पुनर्गुणवृद्धिग्रहणसाम(
र्थ्यादिति भावः अनुवर्त्तमानं च सन्निधिपरमेव स्यात् सञ्ज्ञाकरणे नान्यत्र सन्निधिपर-
त्वात् यद्वा तदप्य.नुवर्त्त्य गुणो वृद्धिरिति विधान नयेत इत्यारम्भः स्थादिष्विति सूत्रेऽनुवृत्त-
पदपदस्य सञ्ज्ञापरतापादकत्वात् स्थानेति सूत्रे सदृशःत्व्यापदस्य तदन्तो वा सम-
न्वादर्थपरतेति बोध्यम् लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषया तु नात्र निर्वाहः तत्र प्रति-
पदोक्तस्येत्यस्य साक्षादुच्चारितस्येति साक्षान्नत्वच्छब्दानुवादेन विहितस्येति वार्थात्

कथं त[illegible]
इत्युन्यासः तत्स्या
म्रेडितत्वात् तत्प्र
ह-य्य-यइति ३

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

ष्टापत्तेः महासंज्ञातु आचार्यानुरोधादेव तेन खलु दृषद्ध्नातीत्यत्र संयोगान्तलोपो नेत्यत्र
विस्तरः हलइति बहुवचनं सौत्रं यद्वा हलौ च हलश्चेत्येकशेषः स्वरितात्संहितायामि
तिसूत्रे ऽनुदात्तानामितिपदे तथैकशेषस्याभाष्येकरणात् तेन द्वयोरपीति शिष्येत्याद
यो गुरोश्च हलोऽ इत्यत्र स्यपः सिध्यति यत्रापि बहवो हलः जिह्वा लत्रापि द्वयोर्द्वयोरेव न
बहूनामेव झलि परे संयोगादिलोपविधानाद् बहूनामपीत्यपि चिन्त्यमेव फलाभावात्
तत्र तत्राङ्ग पदधात्ववयवसंयोगाश्च परे न तादृशोऽस्य च त्रयाणां संयोगस्याभावादिति
भाष्ये स्पष्टम् आनन्तर्यमिह व्यवधानाभावो व्यवधानं च विजातीयेनैवेत्याशयेनाह अ
जिभिरिति अत्रैकत्वं न्याय्यम् अतएव हयवरट् सूत्रे ऽचोऽश्चेति भाष्यप्रयोगे कुर्वंद
स्यतेश्चवैरव्यवहिताद् इति हचितावृत्तिः हलः किं तितउदेव अतगुरोरिति प्लुतः स्यात्
अनन्तराः किम् इत्यत्र सकारमकारयोः संयोगत्वे स्कोरिति लोपः स्यात् संयोगेगुरु

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

सोऽस्त्वनैवं पदत्वम् हलि सर्वेषामिति निर्देशेन ससहायेन तदप्रवृत्तेः निनौ चत्वार ए
काच इति भाष्यं त्वमभ्युपेत्यवादेन ध्वनितं चेदमादेच उपदेशे तास्यनुदात्तेदित्यादौ भाष्ये
तत्र हि टीकत इत्योकारस्य हत इत्यादावकारस्येव नन्तोपदेशत्वं मकारान्तोपदेशत्वं
व्यपदेशिवद्भावेनाशङ्क्यार्थवत्ताव्यपदेशिवद्भाव इत्युक्तम् योवर्णोऽर्थवान् तेनव्य
पदेशिवद्भावः वर्णस्यार्थवत्त्वं चेयायेत्यादावसहायेऽव न तु प्रकृते इति तदर्थः एवं चै
कस्मिन्नोस्य स्यार्थोऽर्थवत्त्वेनेनोक्त इति दिक् । हलोनन्त । गर्गाः शतं दण्ड्यन्तामि
त्यत्र समुदाये शतं दण्डनं वदत्र समुदायस्यैव संज्ञा न प्रत्येकमनन्तरा इत्युक्तेश्च तस्य
विशेषणतापाएवोचित्यात् यत्तु संयुज्यन्ते वर्णा यत्रेत्यन्वर्थसंज्ञावलान्न प्रत्येकं
सेति तन्न घटपटौ संयुज्येते यत्रेत्यादौ संयुज्यमानपदार्थातिरिक्तस्यैवान्यपदार्थत
याप्रतीतेर्व्युत्पन्नत्वेन तदतिरिक्ते तत्र घटितपदवाक्यरूपसमुदायस्य संज्ञापत्तावनि

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

मुदायस्याक्षेपात्तद्विशेषणत्वेन तदन्तविधिरिति न युक्तम् इयानित्यादौ तस्य ताद
शसमुदायेन व्यभिचारेणाक्षेपासंभवात् व्याक्षिप्तस्य शब्देनान्वयाच्च तथापि सञ्ज्ञा
विधौ प्रत्ययग्रहणे तदन्तग्रहणाभावस्तापनार्थम् न्तग्रहणम् तेन घसञ्ज्ञा तरप्तम
२४ पोरेव तदन्तस्य त्वे न गौरीब्राह्मणितितरेत्यत्र न ह्रस्वः एतन्निषेधसामर्थ्यादिव प्रदे
शेष्वपि न तदन्तविधिः न च ज्ञापितेपि व्यर्थेम्यदप्रत्ययग्रहणे तदन्तग्रहणे नैव सिद्धे
रिति वाच्यम् पदत्वस्य प्रकृतिसाधारणतया पदग्रहणे प्रत्ययग्रहणस्यैवाभावात् प
स्मात्प्र[illegible]त्ययविधिरित्याद्यनुवृत्तेः पदसमुदायस्य न पदत्वम् इयान् इत्यादौ यस्मा
त्प्र[illegible]त्ययविधिस्तदादि तद्धितान्तत्वं व्यपदेशिवद्भावेन बोध्यम् तेनाषगाल्कीयस्याव्य
काच्चत्वादेरतिदेशाद्विशिष्टनिष्ठव्यवहारनिमित्तकार्य्याणि असेहायपि कर्त्तव्यानी।
ति तदर्थात् अतएव येयन्मात्रमित्यादौ वत्वन्तात्त्वार्थे इतिमात्रज्सिद्धिः हरिद्वित्यादौ

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

ज्ञान सन्निकर्षस्याभावः परेण क्वचित्तु सर्वेणापि अत एवावसानकार्य्याणां संहिता(
धिकारे पाठः नचावसानसञ्ज्ञया परत्वेनावकाशाभावः संहितासञ्ज्ञायाः सत्यपि
सम्भवे बाधनं भवतीति न्यायेन विषयभेदे पि बाधः स्यादिति तदसंगतिरेवेति वा
च्यम् तदधिकारे तेषां पाठेनाकडारसूत्रस्य त्वशास्त्रीयसञ्ज्ञामात्रविषयत्वक(
ल्पनात् एतेतु न तथा लोके पि सत्वात् तदुक्तम्वार्त्तिककृता संहितावसानयोर्लो
कविदितत्वादिति नचावसानकार्य्येषु संहिताधिकारासम्बन्ध एवास्तु अत्रे च मतु
कश्रुतिरस्त्विति वाच्यम् तस्यामुपपत्तौ मतुकानुवृत्तेरयुक्तत्वात् ध्वनितं चेदं
विसर्जनीयस्य सः इति सूत्रे भाष्ये सन्निकर्षः सामीप्यम् कथ इति॰ सुपिति सु
पः पकारेण प्रत्याहारो व्याख्यानात् यद्यपि प्रत्ययग्रहणे तदन्तग्रहणमित्युक्तेः
शब्दरूपस्य विशेष्यमाणादपि तदन्तग्रहणं सिद्धम् प्रत्ययेन स्वप्रकृतत्वपदकसमु

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

श्रित इत्यत्र न समासः नञादिभ्यः फगित्यादावपि नञादि विशेष्यम्प्रातिपदिकं विशे
षणमिति सोत्रनाञितीत्यत्र न फक् उगिदिति तेनातिभवतीत्यत्रोगितश्चेति ङीप् दासि
रित्यत्रात इञ् च सिद्धः एवं चोक्तनिषेधः प्रत्ययांशे गृह्यमाणप्रातिपदिकविषये प्र
त्ययविधिविषये गृह्यमाणप्रातिपदिके न तदन्तविधिर्नास्तीत्यन्ने नैकवाक्यत्वलाभा
त् उगिदचामिति त्वेकदेशानुवाद इति बोध्यम् अत एव वनो र चेत्यादौ प्रत्ययग्रहणे त
दन्तग्रहणमित्यस्य नायं निषेध इति दिक् विरामो भावे घञ् शब्दानुशासनप्रस्ता
वादाह। वर्णानामिति। उच्चारणाभाव इत्यर्थः स च व्याख्यानात् किञ्चिद्वर्णोच्चारणान
न्तरकालिक एव गृह्यते प्रदेशा वावसाने इत्यादयः अभावस्याधिबुद्धिकृतं पौर्वाप
र्यम् वर्णवत् परस्पराद्यो नान्यार्थान्यत्वस्याव्यभिचरितत्वादत आह अतिशयित इति
स्वभावसिद्धार्द्धमात्रातिरिक्तकालव्यवायेन रहितः तेन तद्व्यवायेन वा क्योच्चारणे सम्

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

र्य्यं तं विधत्ते इति अन्येन चान्यस्येत्यनेन यस्य कार्य्यं यस्मिन् परतश्च तयोः करणत्वं दर्शि
तम् अन्यस्येत्यस्मिन्नित्यस्याप्युपलक्षणम् तत्र शब्दोपास्येति विशेष्यस्य तादृशाम्विशेष
णमेव तदन्तयाहकम् क्वचित् समितिगमके ऽतादृशं शब्दरूपम्विशेष्यमादायापि तदन्तवि
धिः तच्चानाद्भुः त्वात् समानाधिकरणमेव तत्र तदन्तविधौ सति तथा विशेषणत्वयोग्य
ताप्येतत्सत्वैनौ निमित्तम् अतएवेन हनित्यादौ इन्नंशे तदन्तविधिर्नाहीनंगमित्यन्वयो
भवति तदन्तस्येत्यस्य तदन्तशब्दस्येत्यर्थः नन्वेवमेरनित्यपइत्यत्र न स्यादत आह स्वंच
चेति स्वमित्यनुवृत्तं षष्ठ्या विपरिणम्यत इति भावः स्वंरूपंमित्यस्य व्याख्यानेन तदन्त
स्य चेति वाच्यमिति बोध्यम् समासप्रेति विशेषणाविशेष्यभावव्यत्यासे तात्पर्य्यमाह
कस्मिदम् एवंच द्वितीयाश्रितेत्यादौ श्रितादयोऽधिकारप्राप्तसमर्थैरित्यस्य विशेष्यम्
ताऽइति न तदन्तविधिः तस्य तत्प्रकृतिके लक्षणयासुपेत्यनेनान्वयः तेन कष्टंपाम

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

सोपि ज्ञापकसिद्धस्यासार्वत्रिकत्वान्न दोषः अत एव भगवता ज्ञापकेन सिद्धं वचनं
प्रत्याख्यातमिति दिक् येन येनेति करणे तृतीयैव विधिरिति भावे किः कर्मात्र विधेयं
कर्त्ता चाचार्य्यः प्रसिद्धत्वाध्याहार्यत एव यनुकरणं कर्त्तृपरतन्त्रमिति तृतीययापारतन्त्र्यं
लक्ष्यते तच्च शब्दानां विशेषणत्वेनेति विशेषणमिति लब्धमिति तन्न सुप्विभ
क्तौ न लक्षणेत्यस्य सर्वसंमतत्वात् किम्बहुना येषाम्प्रत्ययानामन्येषाम्वा शब्दा
नामर्थे विधानं कृतम् यत्रेण तेषामन्यत्रार्थे तदर्थे वान्येषां लक्षणयापि साधु
त्वाभावस्य प्रत्ययः कुंयोगादित्यादिभाष्यतो लाभात् करणस्य व्यापारवत्त्वनियः
मादन्येषां च व्यापाराभावाद्विशेषतामेवात्र करणे तृतीयान्तेनोच्यते तस्य चेतर
व्यावर्त्तिकरणमेव व्यापारः तदुक्तं भाष्ये येनेति करणे एषा तृतीयान्येन चान्यस्य वि
धिर्भवति यथा चैत्रस्य संग्रामं हस्त्यश्वादिभिर्विधत्ते एवमत्रोपदिति अचाधातोः

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

लक्ष्यानुसारात् तत्तत्सञ्ज्ञाकरणेनानरूपप्रकरणाच्च वान्तासङ्ख्यावाचकषष
शब्दस्यवद् सञ्ज्ञाकरणेन शब्दशास्त्रीयसञ्ज्ञायां स्वरूपाग्रहणज्ञापनाच्चोपस।
र्गेष्वीत्यादौ ~~[illegible]~~।
~~[illegible]~~ विदोषेणाशब्दसञ्ज्ञेत्याचख्यौ भट्टुकम्म् अतएवज्ञनप
दापत्यपरदेवतादिशब्देषु नदोषोतएवबक्षादिषु विशेषाणांग्रहणं स्वपुषदस्यत्र
पर्य्यायाणां विशेषाणां स्वरूपस्यचग्रहणं समाराणेस्यत्र पर्य्यायाणांग्रहणं पक्षिमत्स्य
मृगान्हन्तीत्यादौमृगपक्षिणोः पर्य्यायाणां विशेषाणां स्वरूपस्यचग्रहणंमत्स्यपदे
नत्स्वरूपस्यविशेषाणांमीनरूपपर्य्यायस्यचग्रहणं सिध्यति अन्यथातदर्थपञ्चः क
तेव्वः पत्रेश्वघाङ्कयोरित्यत्रघशब्देन स्वरूपग्रहणंनदीपौर्णमासीत्यत्रनदीपदे
नस्वरूपग्रहणंचसिध्यति लक्ष्यानुसारिव्याख्यानेनचसमसर्वेष्टसिद्धिः ज्ञापकप८

मेवलघं ५

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

ला० प्रो०

२२

सिद्धा अत्र चार्थः कल्पितान्वयव्यतिरेककल्पितः प्रकृतिप्रत्ययादिबोध्यः प्राग
स्त्रीयोपिसर्वमुख्यः प्रसिद्धश्चेति गौणमुख्यन्यायोऽभिव्यक्तपदार्था ये इति न्यायश्चाखिल
ष्टः अतएवैवं विशिष्टरूपोपादानेएवेदंसूत्रं च तत्रैवार्थोपस्थितेस्तत्रैवानियमप्रस
क्तेश्च ननु वर्ण्यग्रहणेऽइत्याकरे स्पष्टम् यथा घु इत्यस्येह त्वयोरित्यादौ वारितो नो
पसर्गेष्वापीत्यादौ स्वरूपमित्यनेन परत्वाद्बाधशङ्कावारणार्थमशब्दसंज्ञेति
नात्र षष्ठीतत्पुरुषः कर्म्मसंज्ञादेरर्थसंज्ञात्वेन निषेधाप्रवृत्तौ कर्म्मणपत्तित्या
दौ स्वरूपग्रहणापत्तेः किन्तु सप्तमीतत्पुरुषः शब्दपदेन च शब्दशास्त्रं तद् ह शब्द
शास्त्रइति भाष्ये तु अर्थकार्यस्य बाधे प्युपस्थितत्वात् इत्यादौ तज्जन्यबोधे प्रकार
तयाभासमानस्य तज्जन्यशाब्दस्यैव ग्रहणात् अन्न विप्रतिइति व्यर्थं सूत्रम् उपस्थितार्थ
त्यागे मानाभावेन तस्य विशेषणतया अन्वयसम्भवेन चार्थवत्परिभाषापि सिद्धा

प० ४

२२

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

वनुपपत्तिर्विभाषापदाभावात् इतिशब्दस्य विभाषेत्यत्रापि सम्बन्धाद्विभाषापदार्थः
संज्ञेति तु न युक्तमर्थे संज्ञात्वस्यादृष्टत्वात् अर्थाक्षिप्तशब्दमात्रे संज्ञेत्यपि न युक्तमने
कस्यार्थस्य समानफलकानेकसंज्ञाकरणस्यानाकृतिः संज्ञेति वृद्धिसंज्ञासूत्रस्य
भाष्यग्रन्तिरस्कारात् तस्मात्तत्रलक्ष्यानुसारेणोभयमुखेन प्रवृत्तिर्नाचेति विभाषा
पद घटितेऽपि तत्येवोस्तु किं सूत्रेणेति नातिव्यक्तिपक्षे योस्तुभयोरपि सूत्रमस्त्याचत्वेः
स्वंरूपम् स्वरूपमित्यस्य वोध्यमिति शेषो व्याख्यानात्तदाह संज्ञीति संज्ञोपदित्या
दोलौकिकेव्युत्पत्त्योपस्थितार्थस्य प्रत्ययेनवोर्बोधयितुमसम्भवात्प्रातिपदिकादित्यनेना
न्वयासम्भवाच्च तदर्थकशब्दमात्रग्रहणापत्तौ नियमार्थं सूत्रम् तत्र स्वशब्दस्यात्मीय
त्वेनार्थमाह स्वपदेन शब्दस्वरूपमेतदुभयं संज्ञीत्यर्थः तत्रार्थो न विशेष्यउ
क्तयुक्तेः किन्तु शब्दविशेषणमेवस्यार्थविशिष्टः शब्दः संज्ञीत्यर्थेवद्ग्रहणपरिभाषा

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

सं० श्रे०
पदार्थविपर्यास कृत्त्वाभावः १
३१

चिदितेर्न्नैव पदार्थविपर्य्यासकृत्त्वं यथानुवादवाक्ये स च नवाशब्दाभ्यां प्रत्येकं सम्बध्यते व्याख्या
नात् तेन नवाशब्दयोरर्थौ सन्निहितौ तत्त्वं रूपमित्यस्य प्रत्याख्याने त्विति शब्दो व्यर्थ एवा
र्थकार्य्यस्याबाधात् तयोरेवलब्धित्वे तु विभाषा श्वेरित्यादौ नवा दूषौ स्याताम् प्राप्तवि
भाषात्मकनास्योपयोगः तासामप्राप्ते निवृत्तिमात्रफलकत्वात् अप्राप्तविभाषास्वपि न
तासामप्राप्ते विधिमात्रार्थत्वात् अप्राप्तत्वेन निषेधासम्भवाच्च तस्मादुभयत्र विभाषा
र्थमिदम् विभाषाश्वेरित्यादौ एतदभावे यदि विधिमुखेन प्रवृत्तिस्तर्हि पित्स्वेव विकल्पः
स्यात् किन्तु तु नित्यमेव सम्प्रसारणं स्यात् निषेधमुखेन प्रवृत्तौ कित्स्वेव वैतन्नपित्
सु उभयथा प्रवृत्तिमुखे रूप्याद्यनेकापत्तेष्वाप्राप्त्या सञ्ज्ञाकरणे तु श्रुतक्रमानुरो
धात् पूर्वं कित्सु निषेधस्ततः किदकिद्रूपे सर्वस्मिन्नुल्लिटि एकरूप्यं प्रापिते सति पक्षे
भवतीत्येकरूपेण विधिमुखेनैव विकल्पः भाष्यकृतस्तु एवं हि हलोऽनन्तरस्यामित्या

विभाषायां चातुर्विध्यात् प्राप्ताप्राप्तो भयत्रस्यवाप्यत विभाषातिभेदा २६

प्राप्तावार ३

प्र ४

३१

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

वनुकार्य्यानुकरणयोरभेदविवक्षयासुबुत्पत्तिः निसडुसिति अत्रेदम्बोध्यम् सान्तग्रहणेरान्त
स्याग्रहणमेव यत्रानुहत्वमसिद्धं तत्र सान्तग्रहणेपि न सान्तग्रहणम् तद्दृष्टान्तत्वस्यासिद्धत्वात्
यत्रनुहत्वस्यासिद्धत्वं यथा षत्वणत्वयोरसिद्धिषयोपसर्गत्वप्रतिषेधयदुः षत्वणत्वयोरिति
वार्त्तिके कृतरेफसान्तस्यापिग्रहणम् षत्वणत्वयोरित्यस्य तद्विधायकशास्त्रयोरित्यर्थात् अत
एव सुषामादिषु दुष्ठशब्दपाठः सार्थकः सहिअपदुः क्षुस्यः कुतितिदुः पूर्वकस्याधातोः कु
६५ प्रत्यये साधुः अन्यथा दुस्पूर्वकात्कुप्रत्यये उपसर्गादित्येव षत्वे सिद्धे तद्वैयर्थ्यस्पष्टमे
६४ व न चास्य रूपत्वेनावयवाभावात् उपसर्गत्वाभावः अत्यन्तरूपेषु प्रतिष्ठानिष्ठादिषु षत्वा
नापत्तेः अर्थवत्वात्तेषां चेत्प्रकृतेपि सः पाठस्तु दुरुपतरत्यादौ रुत्वासिद्ध्या णत्वाभावा
र्थ इति दिक् नवेति इति लौकेऽर्थपदार्थकस्य शब्दपदार्थकत्वकृतं यथागवित्ययमाह इ
त्यादावनुकरणे इहनुत्वं रूपमिति परिभाषणा ... पदार्थकस्यार्थपदार्थकत्वकृतक

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

ता०श०

३१

प्राग्रीश्व अधिरीश्वर इत्यधिव्याप्य प्राग् निपाता इत्यधिकारः प्राक् निपातास्ते नोग(
त्यादिसञ्ज्ञा इत्यर्थः तेन नामित्समावेशः अधिरीश्वरे विभाषा कृञीत्यत्र निपातप
दसम्बन्धस्य वासिद्धः एषां द्योतकत्वं वाचकत्वं च यथा कार्यं यथा प्रयोगं बोध्यमित्यन्यत्र वि
स्तरः असत्वइति पर्युदासात् लाघवादित्याह अद्रव्येति विशेष्यतयाद्रव्याभि [illegible] न्नार्थाइत्यर्थः
तेन क्रियाविशिष्टद्रव्यवाचिनां विप्रादिघटकपातादीनां न चादयः किम् स्वरादिपठिता
नामसत्त्ववृत्तित्वे आपद्यतेमान्हदीति उपसर्गाः योगग्रहणं यदर्थं प्रादीनामन्वयस्तस्य
त्येवोपसर्गत्वादीत्यर्थं बोधनाय वि ग तास्वकाश्च स्माद्विसेवको ग्राम इत्यादौ षत्वं न
गतिश्चेति च उपसर्गसञ्ज्ञा समावेशार्थं तेन प्रतिप्रणीतमित्यादौ गतिर्वानुगतिरनन्तर इ
ति स्वर उपसर्गत्वात् सत्वं च सिध्यति प्रादय इति योगविभागस्तु क्रियायोगाभावेपि निपातत्वा
य एतत् सिद्धये चोपसर्गप्रतिरूपकस्य निपातत्वमुक्तम् अवपन्नगणास्त्वेगोतिद्रिक् प्रपरे त्यादा

यह ... त्वरे
लि कुः लड्लः
कं द्रव्यम् ४

३१

पूर्व्वकं विधिवाक्यार्थबोधः यथोद्देशं तु एकदेवशक्तिग्रहात् सर्वत्र बोध इति विशेषः
एतेन कार्य्यकालपक्षे तपरत्वस्य स्वार्थमेवादेच् पदार्थस्य वृद्धिविशेषणतया विधेय
त्वेन सवर्णाग्रहणाप्रसक्तेः यत्र वृद्धिपदं नाचाजित्युपतिष्ठत इति क्रमेण संज्ञासूत्रा
णामर्थोदित्ययपास्तम् अन्यत्र विस्तरः अत्रात्तद्भावितानामपि आदैचां ग्रहणान्नेन
शालीयादिसिद्धिः भ्वादयो। क्रियावाचिनः किम् विकल्पार्थक वाशब्दस्य निपा
तस्याधातुत्वे प्रातिपदिकत्वात् सुबभावे पदत्वानापत्तेः तदुक्तौ तु न दोषः वार्थस्य वि-
कल्पस्य भूतभविष्यत्कालसम्बन्धाभावेन क्रियात्वाभावात् अस्त्या पर्यस्यापि
तत्त्वं भूतभविष्यत्कालसम्बन्धात्। भ्वादयः किम् आणवयति वह्यपतीत्यादीनां धा
११२ तुत्वे शास्त्रविषयतया साधुत्वापत्तेः स्वच शेषे भाष्ये स्फुटमेतत् तत्र भ्वादीनामुदित्त्वे
न धात्वधिकारविहितकार्य्यं दृश्यत्वादिना स्थितपाठभ्रंशानुमानान्न तेषु दोषः। ।

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

लं० प्रो०

३०

नियम२

सूत्रे भाष्ये आर्थिकमेवास्तुं माभूदायसंज्ञासूत्रेषु नियमत्वव्यवहारो व्यवहाराय नियमः
संज्ञायाः संज्ञिनि क्वचिदित्यादिना कृतः वाचकता बोधकत्वेपि तद्धेतुत्वादकत्वान्नशब्दा
र्थसम्बन्धनित्यताहानिः आसाम्बद्रि [illegible] एतत्र भक्तत्वात्साधुत्वमित्यन्यत्र विस्तरः कार्य्य
कालपक्षे विभज्जेर्वृद्धिरित्यादौ वृद्धिपदार्थजिज्ञासायां वृद्धिरादैजित्युपस्थित्या तदर्थबो
धरूपेण शक्तिग्रहे वृत्ते विधिवाक्यार्थबोधः अतएव षष्ठ्यः समप्रसारणमिति सूत्रे भा
ष्ये कार्य्यकालं संज्ञापरिभाषं यत्रस्येस्तुपस्थितमिदस्सवति यच्चिन्नमभिसुक्तं ईदूदिति
सूत्रे भाष्येपि कार्य्यकालं संज्ञापरिभाषं प्रगृह्यः प्रकृत्यैत्युपस्थितमिदं भवति ईदूदे
द्विवचनम्प्रगृह्यमितीति निष्ठेति सूत्रे कैयटोपि निष्ठेत्युक्ते संज्ञावाक्यं तत्रवाक्यनि
ष्ठेतिस्मर्य्यत इत्याहुः अत्रपक्षे एकत्र शक्तिग्रहे वृत्तेपि तत्प्रदेशस्यैवतत्रार्थे
शक्तिरिति सम्भावनया प्रदेशान्तरस्थे बोधो नस्यादिति सर्वत्र प्रदेशेषु तत्तत्पदशक्तिग्रह

ती

३०

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

योऽस्मेदप्रतीतेरस्तु भवति सिद्धत्वादित्यन्यत्र विस्तारः वृद्धिशब्दस्य संज्ञात्वं तु व्याख्याना
त् विधेयत्वेपि तस्य पूर्वं पाठो मङ्गलार्थः अदेङ्क एकालि तथाद्यौ विधेयस्य प्रथमं
प्रयोगेऽसाधुत्वभ्रमवारणायेति भाष्येस्पष्टम् सर्वशब्दानां स्वार्थवाचकत्वेपि वा
चकत्वस्यागृहीतस्येव बोधजनकतया संज्ञास्त्राणामज्ञातशक्तिज्ञापकतया विधित्वम्
किञ्च सर्वे सर्वार्थवाचका इत्यभ्युपगमो योगिदृष्ट्या नास्मदृष्ट्या सर्वशब्दानामर्थानाञ्च वि
शिष्यज्ञानाभावात् सामान्यतस्तथाज्ञानं च न बोधोपयोगि शास्त्रं त्वस्मदाद्युद्देशेनैव
प्रवृत्तमिति बोध्यम् तत्रैव संकेतग्राहकशास्त्रकरणं स्वेच्छयैवेत्येषां [illegible] इच्छाशर
ब्दत्वेन व्यवहारः स्वेच्छया संज्ञाः क्रियन्त इति च एतदुपदेशात्स्वपसंकेतात् प्राक् तत्र
संज्ञात्वाग्रहणात्तासामनित्यत्वव्यवहारः अत एव तत्तत्संज्ञाकरणज्ञानरूपप्रक
रणादन्यार्थग्रहणात्स्वपनियमः कृत्रिमाकृत्रिमन्यायमूलतयोक्तः सङ्ख्यासंज्ञा

तथाकरणं २

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

पिनियमार्थमेव सवर्णग्रहणानुवृत्तेः एवं गुणानामभेदकत्वमिति वृद्धितदेतितिः
सूत्रभाष्यसम्मतसिद्धान्तपक्षे पिनियमार्थमेव इदमाङ्गुणाइत्यादौ विभक्तित
कारेनप्रवर्त्तते उपसर्गादृतीतितपरकरणात् ऋतोरवित्यादौ दकारस्यैवेति न दोषः
सच पञ्चमीसमासाभावेन तकारइवोच्चारणार्थमुखसुखार्थो वा तपरसूत्रे दकार
प्रश्लेषपक्षे तु धकारादित्यानिकादकारो बोध्यः । वृद्धिरा । वृद्धिरात् ऐजितिपद
त्रयमिति न समासान्तादिप्रवृत्तिशङ्का तपरकरणमसन्देहार्थमेव तपा ह्रस्वार्थं प्रवृ
त्तत्रै भाष्ये अशास्त्रे गुणानामभेदकत्वं ज्ञापकादाश्रित्य सवर्णग्रहणार्थत्वाभावस्य
उक्तत्वात् कृष्णौकण्ठगङ्गौघ इत्यादौ त्रिमात्रव्यावृत्तये परार्थमपि । वृद्धिशब्
दोऽत्र पदपते पदत्वासम्भवात् आदैच्चो वृद्धिपदाभिन्ना इति वाक्यार्थः पदपदार्थ
योस्तादात्म्यस्याङ्गीकारात् रामेति छृक्षरं नाम मानभङ्गः पिनाकिन इत्यादौ ता

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

वृ१

मर्य्यादत्वाद्वृद्धिन्न संवर्णग्रहणबोधनेन तपरत्वाप्र[illegible]वृत्तिः आद्योदाहरणम
तोभिसऐसिति अन्त्योदाहरणम् वृद्धिरादैजिति यद्यप्यत्र आतात्परा न च तत्समकाल
त्वात्सवर्णो बाधासिद्धस्तथापि तपरकरणाज्ञाप्य आमात्पाच्चतात्परशाद्बोध्यो वर्णः
त्वसमकालग्राहक इत्यर्थेनादोषः इदञ्च विध्यर्थमेवाणग्रहणाननुवृत्तेः गुणानां
भेदकतया नाति विधित्वेपि वृद्धिरादैजित्यादावाकारांशेसावकाशेनानेनातोभिस
ऐस्यादौ परत्वेनाणुदित्सूत्रबाधः सङ्ख्याकृतव्यवहारस्य परस्परपरिहारेणैव दृ
ष्टतयेह विरोधस्य सत्वाद्गुणानामभेदकत्वेत्वनवकाशत्वाद्बाध इति बोध्यम् अ
त्रावधयवधिमतोः तानात्पेनवर्णस्यैव सञ्ज्ञात्वेपि विशिष्टा[illegible]दिमत्तदुत्पत्तिः सोत्र
त्वाद्बोध्या तत्कालस्य त्यस्य तदुच्चारणकालसमकालस्य त्यच्चेत्तदाह। समकाल
स्यैवेति। एवकारोन्याचसिद्धबाध्यबाधकभावस्यानुवादक इति भावः जातिपक्षे

सं२

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

रसिद्धो नाज्झलाविस्येतद्वाक्यार्थबोधे सति निर्णीते तद्विषयपरिहारेण सवर्णसंज्ञाबोध्य
निश्चये ऽणुदित्सूत्रेण तावतां ग्रहणं बोधनीयमन्यथा बाधक[illegible]संभावनया तुल्या
स्यस्त्वत्र शक्तिग्रहे ऽप्रामाण्यसन्देहे नाणु[illegible]दित्सूत्रेण बोधानापत्तिः न चैतद्वाक्यार्थ
बोधात् प्राक् [illegible]न्निश्चय इति हो ढ इति हकारेणाकारग्रहणे सति यथा प्राप्नोति तस्य सवर्णस्या
प्युपलक्षणमिदम् ननु यत्र सवर्णेना[illegible]मप्रसिद्धे रजस्य ग्रहणे नैव सिद्धे ऽण्ग्रहणं व्यर्थम
तत्राह यवला इति अमो ऽनुनासिका न ह्नाविति शिक्षोक्ते र्व्येण इति नोक्तम् तेन संयन्ता
त्यादौ परसवर्णे निष्पन्नानुनासिकयवलानामनच्त्वेऽपि द्वित्वं सिध्यति हलो यमामिति
लोपस्तु वैकल्पिकः अत्रेदं बोध्यम् व्यक्तिः पदार्थो गुणभेदका इत्यभिमानेनात्रत्व
त्रे ऽण्ग्रहणमिति अतो भिस इत्यादौ तपरकरणोत्सहि बहोरिति सूत्रस्थवर्णग्रहणाव्याव
र्तनार्थं तपरपदे बहुव्रीहिपञ्चमीतत्पुरुषावित्याह तः पर इत्यादिना वर्णग्रहणे तु तस्मा

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

एवं गुणभेदक[illegible]त्वप्राप्तसवर्णग्रहणनिषेधकत्वमप्यस्य बोध्यम् सामर्थ्यादिति एचोऽ
यवायाव इत्यादौ स्थानेन्तरतमसूत्रेणैव निर्वाह इति वक्ष्यते न य्वाभ्यामित्यत्र ऐ औत्व
रूपेणपाठो वृद्धिरादैजित्यत्राप्यैङः स्वरूपपाठम् तत्र गुणसूत्रे च परस्य सवर्णसञ्ज्ञाया
दिमते च तु वर्णग्रहणसत्त्वात् अत्रैतत्सूत्रवैयर्थ्यापत्त्या तेन तन्मूलकस्य गुणवृद्धिस
ञ्ज्ञाविधौ प्रत्याहारे रूपग्रहणवैयर्थ्यस्य सुताकैव एचोऽप्रगृह्यस्येत्यत्र तग्रहणवैयर्थ्य
स्य च तद्ग्रहे बोध्यः अयत्र भेदेनाप्यसावर्ण्यमेतयोः प्रागुक्तं न विस्मर्तव्यम् । पच्यपीति
। इदमव्यक्तिपक्षे वर्णानामुपदेशात्प्रावदुपदेशोत्तरकालेत्सञ्ज्ञा तदुत्तरकालमादिरन्त्ये
नेति प्रत्याहारः । तदुत्तरकालासवर्णसञ्ज्ञा तदुत्तरकालममणु[illegible]दिति । एतेन सर्वेणसमु
दितेन वाक्येनान्यत्र सवर्णानां ग्रहणं भवति । न चात्रैकारः आकारं गृह्णातीति नाऽऽणुला
विति सूत्रे भाष्योक्तवाक्यापरिसमाप्तिन्यायादित्यर्थः । अयं भावः । आदिरन्त्येनेति प्रत्याह

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

शाख्याख्यानाच्चेति लृणः सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् नन्वेवमस्य चाविल्यादौ सवर्णग्रहणं न प्राप्नोति
अणा ग्रहणेन वर्णसमाम्नायस्थानामेविह ग्रहणेन णकारादिचिन्हेन प्रत्याहारेत त्रस्थानि
ष्ठानेन तत्र त्याघवर्णेपि स्थितेषु उच्चारिताभेदेन गृहीतेषु सूत्रस्य चारितार्थ्ये न व्यक्तिपक्षे
तत्रस्थाचत्वव्यक्त्योर्भेदेन प्रहृते प्रत्याहार घटकद्वितीयवर्णादौ चोच्चारितस्यैव ग्राहकत्वा
दप्रवृत्तेरिति चेन्न जातिपक्षाश्रयणेनादोषात् अत एवानेकतकारादीनां ऋलत्वादि
सिद्धिः सूत्रेऽणग्रहणं च न कार्य्यम् ऋलृवर्णयोः सावर्ण्यमित्यनेन समानजातित्वस्यै
वातिदेशेनोपसर्गादृतीत्यादौ न दोषः एतद्व्यतिरिक्तसवर्णे समानजातित्वसत्वात् इत्य
गनुबन्धकरणाच्च न ऋदितू लदितू प्रयुक्तकार्य्यसङ्करः अत्र पक्षे अइउण् सूत्रे शेषो
क्तभाष्यरीत्या तपरसूत्रस्य जातिग्रहणप्राप्तसवर्णग्रहणनियामकत्ववदप्रत्यय इत्यस्य यो
गविभागेन तत्प्राप्तसवर्णग्रहणनिषेधकत्वात् त्यदादीनाम इत्यादौ विधेये न दोषः

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

प्रत्याहारेष्वणू

तिपक्षेप्यनयैवपरीभाषयासवर्णग्रहणंवारणीयम् व्यक्तिपक्षेगुणाभेदकत्वप्राप्तं
चवारणीयम् तेनघटवदित्यादौनानुनासिकोवकारएतेनाणुदित्त्वेवसिद्धेऽण्ग्रह
णेनाणसुगुणाभेदकत्वंज्ञाप्यतइतिपरास्तामित्याहुः ननुचोरित्यादावनुवादकत्व
मुदित्त्वमितिचेन्न व्याकरणान्तरेएषामुदित्संज्ञकत्वेनादोषात् उपदेशशब्दस्य
करणसाधनत्वेनशास्त्ररूपत्वेऽस्यापि शास्त्रत्वेनेत्वप्रवृत्तेः सुलभत्वाच्च चोभिन्नक्र
मइत्याहोदित्वेति यद्यपिसमुदायसवर्णिनोऽप्रसिद्धास्तथापि तदवयवादिसवर्णा
एवात्रतत्सवर्णाबोध्याः कृत्वाका[illegible]तयोरपिकालपुरुषाद्युपाधिभेदेनस्थाने
ष्वभेदमारोप्यतुल्यस्थानत्वंसमुपपादम् अत्रेतिग्राहकसूत्रेएवेत्यर्थः व्याख्यानादि
तिभावः उपसर्गादृतीत्यादितपरकरणादितितुनयुक्तम् लकारग्रहणेनचारिता
र्थ्यात् एवमिणप्रिपरेणैव अचिश्नुधात्विति सूत्रेइणइत्येवसिद्धे य्वोरितिसूत्रेगुणनिर्दे

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

ल०प्र०

२६

रादीनाममकारादिषु परतो दीर्घादिसंग्रहः अत्वं स्यादिति अचूपदबोध्यत्वं स्यादित्य
र्थः इदमप्याहारघटकेष्वपि ग्राहकशास्त्र[illegible] प्रवृत्तिरिति मते व्यक्तिपक्षे च बोध्यम्
अणुदित् अणनुदिश्य सवर्णबोधकताऽविधीयते सवर्णस्येत्यस्य बोधक इति शे
षः आदेशादौ सवर्णग्रहणवारणायाह प्रतीयत इति परे तु अप्रत्ययग्रहणमेकदे
शानुमत्या भाव्यमानेन सवर्णानां ग्रहणं नेति परिभाषां ज्ञापयतीति युक्तम् प्रत्यय
पदस्य तदर्थत्वं तु न युक्तम् वार्त्तिककृता टित्किन्मित्सूपसंख्यानोक्तेः भाष्यकृ
ता चाप्रत्ययग्रहणमेतत्परिभाषाज्ञापकमित्युक्तेः त्यादादीयस इति सूत्रे भाष्ये ध्व
नितमिदम् तत्र हि किमर्थमादिसुच्यते त्यादइत्येवोच्यताम् का रूपसिद्धिः आन्त
र्यतो दीर्घस्य दीर्घो भविष्यति एवं तर्हि दिमेव ज्ञापयति भवत्येषा परिभाषा भाव्यमा
नेनेत्यादि त्वदुक्तव्याख्याने हि पूर्वपक्षसिद्धान्तयोरुभयोरपि निर्वृत्तत्वापत्तिः ना

प्र३

२६

६१२

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

वाक्येनानुपदेशादनुपदिष्टस्यासत्वात् असंप्रतिपत्तेरशक्यत्वान्न अणुदित्सूत्रे
णातद्ग्रहणमिति सुवचम् नच क्लृप्तशिखेत्यादावनन्तइति निषेधात् प्लुतानापत्तिः ऋ
लृवर्णयोः पृथगनुबन्धत्वकरणे न कश्चित्परस्परग्राहकत्वकल्पनेनादोषात्
आकारहकारयोरिति एकारस्य तालव्यत्वमोकारस्यौष्ठ्यत्वमिति मते एकारशकारा
दीनामप्युपलक्षणमिदम् एतेन नाज्झलावित्यत्र सूत्रेपि तु मुचितमित्यपास्तम्
ह्रशि चेत्यत्र सिद्धेऽतोरोरित्याकारे व्यावृत्त्यर्थम् सूत्रे द्विवचनोपपत्तये मध्यपद
लोपिसमासन्दर्शयति आकारसहितइति अत एव वेलास्विति निर्देश उपपद्यते स
माहारद्वन्द्वे तु ठच् प्रसङ्गोऽकृतिति समाहारद्वन्द्वं कृत्वा आपदेन द्वन्द्वे तु आज्झितस्
याकारस्य सावर्ण्यं न स्यात् इति भावः अत एव भाष्ये प्रपञ्चभेदेनेवांशावर्णीभावः
साधितः एतेषु परेष्विति इदमुपलक्षणमेतेषु विद्यमानस्यापि बोध्यम् तेन हका

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

त्वं भाष्ये स्पष्टम् यद्यपि वर्गद्वितीयचतुर्थयोरपि स्थानेन्तरतमस्तत्र भाष्यादूष्म(
त्वम् तथापि विवृतमूष्मणामित्यत्रैतन्न एव गृह्यन्ते अन्यथा ककारादीनां सावर्ण्ये ना
पत्तौ नोज्झलावित्यादिनिर्देशासंगतिरिति भावः अचः स्वाः इति उदात्तादिभिः स्वप
मेवतारतम्यादित्यनुत्पत्तेः तद्धर्मत्वादुदात्तादयो पित्वत इत्युच्यन्ते कथाभ्यामिति त्व
फयोरप्युपलक्षणम् अं अः इत्युपलक्षणमिकारादेरपि तदाह अचः परावित्ति स्व
त्वे वर्णयोरिति आचत्तवकौश्चेति विग्रहः स्त्पक इति प्रकृतिभावः एतदर्थमे
व वर्णौ पदे शेल्लकारयोः अन्यथा तस्यासत्त्वशङ्कापात्स्य वचनस्यैवाश्रावणत्वस्या
त् ध्वनितं चेदं ४ अर्धं ऋ ख इति सूत्रशेषे भाष्ये तत्र हि स्पष्टं तो त्यादौ हलो नन्तर इति
सूत्रे ग्रहणस्याहारघटके पि ग्रहणं लकशास्त्रप्रवृत्तौ सा मात्रा कालत्यय बहुपादे लघुदित्
सूत्रेणावादि ग्रहणेन ग्रहणाद्विमञ्जनाप्रत्यो बिधिर्नेत्राप्नोतीत्याशङ्का। मात्रिकम

लाम्वेत्यर्थः परत्वाच्छोति चेनांऽचामपि ग्रहणम् स्यपाक्तनुणीति सूत्रे इकारस्यांऽ
न्तार्थ्यतोदकार इतिभाष्यात् घोषसम्वारनादाल्पप्राणत्वमचाम् अन्यथोत दोपर्व्वा
येणस्थानामल्पप्राणत्वानङ्गीकारे दधो पर्व्वावेणास्यात् अचां घोषत्वं परःसन्निक
र्षेरति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् अन्येऽति द्वितीयचतुर्थौ तपमौ शाषसहा अयोगवाहाश्चे
त्यर्थः जिह्वामूलीयपमादीनां स्थानेवाच्यत्रयत्नकथनं तुस्वतूप निर्णयायनतु
सावर्ण्यानान्तरतम्यपरीक्षा दावुपयोगीतिवोध्यम् अनुपयुक्ताइति तुल्यास्यसूत्रेत्र
शब्दग्रहणात् उपयुक्तात्वेहि शाचयोरपि सावर्ण्यं स्यादितिभावः आन्तरतम्यपरी(
क्षाच घोषवतइत्यादिना तत्र तत्र स्फुटी भविष्यति स्पर्शाः तत्पदस्यवहार्थ्याः अन्त
स्थाशब्दस्यादन्ताः स्पर्शोष्मणोरन्तर्मध्येतिष्ठन्तीति तदर्थाः ऊष्माणइति उष्मावा
युस्तत्प्रधानाइत्यर्थः परंसोष्माणइत्य स्यवायुनासहवर्त्तन्ते इत्यर्थइतिप्रा(

ता३

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

पा० शि० टी०

२४

मनदुःदात्तस्वरितेनाविवक्षाबोधनात् सर्वलोसज्ञानुपयुक्तत्वान्तर तस्य परीक्षो
पयुक्तत्वरूपसादृश्येन नवा ह्येषु गणनम् इदं कृत्स्नत्वादत्रानुनासिकस्य चोपलक्षण
म् ॥२॥ इति शेषः ॥ अनुस्वारनम् वाच्येत्यपृच्छः अन्येत्विति ॥ गे तृतीय चतुर्थ
पञ्चमास्सायमाह कारानुस्वारोपरालवाद्यत्वर्थः नादभागिनस्तत्र पञ्चकाः य
द्यपि खेपदादिषु घोषाघोषान्यतरप्रपञ्चमात्रेणापि प्रक्रियायां निर्वाहस्तथापि ॥
शिक्षानुरोधेनान्येषामुक्तिः अल्पासवोऽल्पप्राणाः यतएतेषां चारणोत्तरं प्रा ॥
णानामल्पत्वमितिबभवति वर्गेष्विति विद्यमानानामितिशेषः चतुर्णामिति नि
र्धारणे षष्ठी अन्यतमादिति शेषः दुर्बलदृष्टा इति सादृश्यंपञ्चकं तेऽप्यत एवावो
गवाहेषु पञ्चमानां गणनं भाष्ये चत्वारस्वयमाः स्मृता इति पाणिनि शिक्षा च संग
च्छते अपंच वेदे एवतनदाह प्रातिशाख्ये इति अन्येषामिति अयामुक्तान्यह ॥

स्वर२

वे३

६५

२६

ज्जिह्वस्य वर्णानभिव्यनक्ति ततो यत्नविशेषेण गलबिलविवरविकासादीन् करोति तत्र येन
तत्स्थानाभिघातकोपचारोस्ति आस्यान्तर्गतात्तत्कार्य्यकारित्वादाभ्यन्तरा इत्युच्य
न्ते गलविवरविकासादिकृतश्चास्य बाह्यभूतदेशकार्य्यकरत्वाद्बाह्या इति मात्राका
लिकत्वादिरूपकृत्स्वत्वादिकं तु वाय्वल्पत्वमहत्त्वकृतमिति नाभिप्रदेशात्प्रेरकः प्रयत्न
एव कश्चिद्धि लाक्षणिकोऽल्पं वायुं प्रेरयति कश्चिदधिकमिति तस्य वायुप्रेरणाद्रूपंका
र्य्यमास्यबाह्यदेशमिति तदपि वास्यमेवात एवाइउण्सूत्रे भाष्ये कृत्स्वत्वादिजनक
प्रयत्नस्यास्यविशेषणेन सवर्णेषु सूत्रेऽग्रहणमित्युक्तम् प्रयत्नैक एव प्रयत्नः सर्वकार्य्य
जनको वर्णनाशकश्चेति परस्मान्नैक इति सूत्रे भाष्ये उक्तम् तथापि तत्तत्कार्य्य
लोपाधिना एकस्मिन्नपि भेदमारोप्य तथा तथा व्यवहार इति बोध्यम् उदात्ता
दिजनकप्रयत्नस्याभ्यन्तरकार्य्यकत्वेपि उदात्तादिशब्दैर्विना बोधितानोक्तेषां

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

बपसन्धावनयासर्वेषान्नलोपापत्तेरितिदिक् वायुश्च पञ्चदशइति काकलकाधस्तात्जल
विवरसंकोचविकासरवासोत्पत्तिः ध्वनिविशेषरूपनादस्तद्विशेषरूपघोषाल्पत्वघोष
प्राणत्वत्वमहत्वस्वरूपकार्य्यकरत्वमेषाम् तथाहि आत्माबुद्ध्यासमेत्यार्थान् मनो
युङ्क्तेविवक्षया मनः कायाग्निमाहन्ति सप्रेरयति मारुतम् सोदीर्णोमूर्ध्न्यभिहतो
वक्त्रमापद्यमारुतः वर्णान्जनयते इतिशिक्षायामुक्तम् आत्मान्तःकरणसं
स्काररूपेणस्वगतानर्थान् बुद्ध्यास्वस्वरूपया समेत्यैकबुद्धिविषयान्कृत्वातद्बोधने
च्छयामनः युक्तंकरोति तदिच्छावन्मनः कायाग्निंजाठरमग्निमभिहन्ति सकाया
ग्निः सोदीर्णः मारुतः उदीर्णः ऊर्द्ध्वंप्रेरितइत्यादिस्तदर्थः एवञ्चशब्दप्रयोगेच्छ
योत्पन्नप्रयत्नाभिहताग्निनानाभिप्रदेशात्प्रेरितोवायुर्वेगान्मूर्द्धपर्य्यन्तंगत्वाप्रतिनि
वृत्तोवक्त्रंप्राप्यउक्तप्रयत्नलाघवेनतत्तत्स्थानेषुजिह्वाग्रादिस्पर्शपूर्वकंतत्तत्स्थाना

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

बाधनापत्तिः अतिदेशस्यारोपरूपत्वान्निरधिष्ठानारोपासम्भवेन कार्य्यप्रवृत्तेर
त्रपक्षेऽभावरूपकत्वात् शास्त्रासिद्धत्वे तु यत्राप्यन्तरङ्गत्वात्प्रापादिकमप्रवृत्तम् तत्रा
पि तत्तच्छास्त्रे एवाभावारोपेण तन्निवृत्तिबुद्धेरभावस्यादेशानुद्भावालक्ष्येणातत्त्व
बुद्ध्यभावस्य ज्ञाप्यमानकार्य्यत्वादेश एवस्यानिवृत्त्या प्रवर्त्तते नहि रमनतमनप्रयु
क्ताप्रवृत्तिः शुक्तिं न गोचरयतीति न दोषः यत्र तु सहप्रसङ्गस्तत्रा प्राप्ते एवाभा
वारोपात् न चैवं पूर्वत्रनेत्यवसरत्र मास्त्विति वाच्यम् पूर्वशास्त्रप्राप्तो निषेध इत्यर्थे
नलोपः सुबिति सूत्रासंज्ञन्ते: तद्धि नियमार्थम् त्वदीत्यात न नम्बरत्यस्यान्त्यशावां
कस्यापि पूर्वशास्त्रस्याप्राप्त्यात न्निषेधाप्रवृत्तौ नलोपेनातेमुक्त्व वन्तामितिन्यायेनेत
दप्रवृत्तौ तन्नाम्वदीर्घसिद्धानियमानुपयोगात् राजभ्यामित्यादावपि दीर्घापत्ते
श्च पूर्वशास्त्रविषयसम्भावनायामित्यर्थे राजभ्यामित्यादौ नलोपे सुब्विधिरीर्घवि

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

त्रस्यासिद्धत्वम् पूर्वत्वंच क्वचित् सपादसप्ताध्याय्याः क्वचित् सूत्रान्तरसहितायाः
तत्रायमर्थः लोडइत्यादावस्यापास्थितौ वाक्यभेदेनान्वयः ह्रस्वयो भवति इदञ्चपरा
त्वं पूर्वत्रासिद्धमित्यत एव न तु ने[illegible]त्यादिभिस्तन्निषेध उपपद्यते पूर्वत्रेति संग्राहक
मेव शंगग्राहिकयेव तु तत्तच्छास्त्रं प्रति तस्यासिद्धत्वमापाद्यते तेनापवादस्य पर
स्त्रत्यपवादत्वन्तत्रासिद्धत्वाभावेप्यन्यत्रासिद्धत्वम्भवत्येव असिद्धमिति सिद्धंनि
ष्पन्नं प्रवृत्तंसिद्धस्य प्रत्ययविधावित्यादौ तथा दर्शनात् तद्भिन्नमसिद्धमनिष्पन्नं
मप्रवृत्तम् यद्यपि लोकेऽनाहार्य्यज्ञानस्यैवाप्रवर्त्तकत्वं इदं तथापीह शास्त्र
प्रामाण्यादाहार्य्यशेषोपि शास्त्रप्रवृत्त्यावप्रवर्त्तौ नियामक इति बोध्यम् अत्र
कार्य्यासिद्धत्वेऽप्यत्र इत्याद्यसिद्धिः अदस्‌औ इति स्थिते परत्वान्मुत्वे तस्य सपाद
सप्ताध्यायस्थकार्य्ये दृष्ट्याऽसिद्धत्वेपि देवदत्तहन्तृहतन्यायेनाकाराभावेन परत्

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

सनस्यादितिभावः दीर्घोकारस्य विवृततरत्वन्तु पाणिनिशिक्षानुक्तत्वान्नेतच्छास्त्र
प्रक्रियोपयोगीतिदिक् तस्य प्रयोगे सम्वृतत्वमानमाह अत्र प्रपन्नभेदाद्दीर्घा
भावः अत्रोद्देश्यसवर्णग्रहणं जातिनिर्देशेनाव्याख्यानात् अधिकारत्वे फलमा
ह त्रिपाद्यामपीति अन्यथायोगाधुडिमानित्यत्र घत्वजश्त्वानुनासिकेषु भष्भावा
नापत्तिरितिभावः वस्तुतो घत्वे कृते झषइति ढत्वापत्तिर्दोषः नच ततः परत्वाज्जश्त्वा
नुनासिकत्वयोस्तद्बाधेतिवाच्यम् विप्रतिषेधे परमित्यस्यपद्योद्देश्यत्वेन त्रिपाद्या
मप्रवृत्तेः पूर्वत्रासिद्धेनास्तिविप्रतिषेधोऽभावादुत्तरस्येत्यनेन तस्यापद्योद्देश्यत्वस्य
वबोधनात् अन्यथापरस्यासिद्धत्वे विप्रतिषेधस्तत्रस्य सिद्धत्वात्परिभाषान्तरामि ॥३
वास्यात् अधिकारपक्षे तेनाकर्षणापत्तेः अतएव [illegible] दभाष्ये नत्वमेवापादित
म् अधिकारत्वादेवष्टुत्वे धुटिसिद्धं वाच्यमित्यादि चरितार्थम् एवं च पत्रानुवृत्ति

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

मेकस्यान्तत्वेपि कस्यचिदुच्चारणे सम्यक् स्पर्शः कस्यचिदीषदिति शिक्षाकारोक्ति
मनुभवं चानुसृत्य विवेक्तव्यम् प्रयतनमित्ति नपुंसके भावे ल्युट् प्रयत्नमित्यपि
पाठः नङन्तस्य पुंस्त्वात् तथा च शिक्षा स्वराणामूष्मणां चैत्याद्यनन्तरं अचोऽ
स्पृष्टा यणस्त्वीषन्नेमस्पृष्टाः शलः स्मृताः शेषाः स्पृष्टा हलः प्रोक्ता इति अचो
ऽस्पृष्टा स्पर्शाभावरूपविवृतत्ववन्तः यणस्त्वीषदित्यनेन तेषामीषत्स्पृष्टत्वमी
षद्विवृतत्वं च बोधितम् नेमस्पृष्टं तेन शलामीषद्विवृतत्वं यणपेक्षयाधिकवि
वृतत्वं चेति बोध्यम् अत्र शिक्षोक्तव्याप्यधर्मवता व्यापकधर्मादाय न सावर्ण्य
मिति यणां च वर्गादिभिर्न सावर्ण्यं तेनाग्निचित्इत्यादौ न यादिः पालबर्णः वि
वृतमेवेति प्रक्रियादशायामविवृतत्वमतिदेशमित्यर्थः तेन दण्डाढकादौ
दीर्घसिद्धिः अन्यथा सम्वृतस्य ह्रस्वाकारस्य विवृतेन दीर्घेण सावर्ण्याभावात्

पञ्चोद्भिधेति क्वचित् पञ्च इत्येव पाठः चतुर्द्धेति प नुस्वाराणामूष्मणां चैव विवृ
तं करणं स्मृतम् तेभ्योपि विवृतावेङौ ताभ्यामैचौ तथैव चेति शिक्षावाक्याद्विवृ
ततरविवृतमयोः प्रतीत्या नाज्झलाविति सूत्रभाष्याद्रूष्मणामीषद्विवृतत्वस्यात्र
तीत्या चतुर्द्धत्वसंगतमिति तन्न नाज्झलाविति सूत्रेणा विवृतत्वप्रत्याख्यानामेषां
सवर्णसंज्ञानुपयुक्तत्वबोधनमित्याशयात् भाष्यमते तु सनुसत्त्रप्रयत्नाः
एवं चैदैतोरोदौतोश्च न सावर्ण्यप्रसक्तिः प्रयत्नभेदादिति बोध्यम् नाज्झलाविति
सूत्रमपि प्रयत्नभेदप्राप्तसावर्ण्याभावानुवादकं सत्स्यैव बोधकमत एव भाष्ये
तन्नाबक्तव्यमिति नोक्तम् स्पृष्टादीनामाभ्यन्तरत्वन्त्वोष्ठप्रभृतिकाकलकपर्यन्त
रूपस्थानगततत्तत्स्थानेषु जिह्वाग्रादीनां स्पर्शेषत्स्पर्शाद्यवस्थानसमीपावस्था
नरूपाभ्यन्तरकार्य्यकारित्वाद्वर्णोत्पत्तेः व्यवहितप्रागभावित्वाच्च बोध्यम् तन्नवत्ना

याज्ञिकाः कण्ठ्या वहाविचुयशास्तालव्या ओष्ठजावुपू स्युर्मूर्द्धन्या ऋटुरषा दन्त्या लृतु
लसाः स्मृताः जिह्वामूले तु कुः प्रोक्तो दन्त्योष्ठ्यो वः स्मृतो बुधैः ए ऐ तु कण्ठताल
व्या ओ औ कण्ठोष्ठजौ स्मृतौ अष्टौ स्थानानि वर्णानामुरः कण्ठः शिरस्तथा जिह्वा
मूलं च दन्ताश्च नासिकोष्ठौ च तालु च हकारं पञ्चमैर्युक्तमन्तःस्थाभिश्च संयुतम्
औरस्यं तं विजानीयात्कण्ठ्यमाहुरसंयुतम् यत्तु दन्तोष्ठादि समुदितं स्थानमिति
तन्न शिक्षायां दन्त्योष्ठ्याकण्ठतालव्यावित्यादौ तत्र भव इत्यधिकारविहितयतः
प्रत्येकमनुत्पत्त्यापत्तेः दन्त्योष्ठाभित्यादित्वसंगतमेव स्वाङ्गसमुदायस्य स्वाङ्ग
त्वाभाववच्छरीरावयवसमुदायस्य शरीरावयवत्वाभावात् एतेन दन्तोष्ठस्य
मतिरिक्तं स्थानमित्यपास्तम् अष्टौ स्थानानीति प्रतिज्ञाविरोधश्चेति दिक् सवर्णप्र
शब्देन विलक्षणार्थबोधो ऽपि लोके यत्नप्रयत्नयोः पर्यायतेति ध्वनयन्नाह प्र

तुल्य[illegible]देशप्रयत्नमितिवार्त्तिके किमास्योपादाने प्रयोजनमिति प्रश्ने प्रयत्नवि-
शेषणमास्योपादानमित्युक्त्वा तद्व्यावर्त्यत्वेन बाह्यप्रयत्नान् प्रदर्श्य यथा तत्ती
यास्तथा पञ्चमा अनुनासिकत्वमेषामधिको गुण इति भाष्ये तस्या बाह्यप्रयत्नत्वो
क्तेः तत्र नासिकाया आस्यशब्देन तत्रत्यप्रयत्नस्य च प्रयत्नशब्देनाग्रहणबोधना
त् नासिकाया आस्यबाह्येति वदतां मते तदग्रहणाभावाच्च अत एव बाह्यप्रयत्नौ पर-
कम्पामेऽनुनासिकानुह्रौ नादिनो हझषः स्मृताः ईषन्नादा यणो जश्च श्वासिनस्तु
खफादयः ईषच्छ्वासांश्चरो विद्यादित्युक्तं शिक्षायाम् नादेति संवारघोषयोरुप
लक्षणं श्वासेति विवाराघोषयोः नञ्चावित्युपलक्षणं त्वेचः सर्वस्य [illegible]
रस्य च अनुनासिक[illegible]स्यादर्शनादित्यलम् एदैतोरित्यादि लोकानुभवसिद्धाची
नुनादकेन तपरकरणस्यात्र वृत्त्या प्लुतानामपि तत्स्थानत्वम्बोध्यम् तथा च पाणिनी

३५

न० श्रो०
१६

परीक्षोपयुक्त कण्ठ विवरादि निष्ठ विकारादेरास्य वहिर्देशावच्छिन्न कार्यस्य जनकोयत्नो
गुण शब्देनोच्यते अकारादि निष्ठानुनासिकस्य भेदकत्वा गुणत्वेन व्यवहारस्त कण्ठाद्य
वच्छिन्न वायुसंयोगेनोत्पन्नो ऽनुनासिकावच्छिन्न वायुसंयोगेन तद्रूप धर्मोत्पत्त्या एव
चानासिकायास्तत्र गुण जनकत्वादनुनासिकारादीनां नासिकास्थानं नोक्त मन्तूले ए
कोपमात्सोदकं नाम तस्य गुण भेदादन्यत्वं भवति अन्यदिदं प्रीतमन्यदिदमुष्णमिति दृ
ष्टान्त परभाष्य एतदेव प्रतीतिः आत्मा त्र द्रव्यम् उदात्तत्वादीनां गुणत्व व्यवहारस्त
सावर्ण्यानुपयुक्तत्वान्तरतम्य परीक्षोपयोगित्व रूप साहश्येनेति बोध्यम् ञादीनां
तु [illegible] णारहित स्वरूपानुपलम्भेनोभयावच्छेदेन वायु संयोगोत्तर [illegible] स्वरूपोत्
त्या विनिगमनाविरहे णोभयोः स्थानत्वम् [illegible] तुल्यास्यमानां चेति शिक्षायां चेन ञादी
नामपि संग्रह इति युक्त मतएव कल्पाः कालः कड्.यो स्नाबर्ण्यानुभवत्येव आस्य

स्थेत्याद्यो गुण २

का ४

५३ १३

१५

कण्ठोज्ञवः कण्ठ्यः । इत्याद्युक्तो नासिक्या नासिकापमानुस्वारावित्ति
स्थानानीत्युक्तं प्रातिशाख्ये नासिकाड् ञणनमा

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

युक्तदेशा इत्यर्थः अतोऽयमदन्तस्याप्युच्चारणं भवत्येव उश्चवश्चध्मावेते अनेनं त
त्रभव इति योगेनोपध्मानीयस्योष्ठत्वमित्याह उपूपेति रूढत्वाच्च न व्यवहारातिप्रसङ्गः
नासिकाचेति येनत्वत्व वर्णानुकूलं ताल्वादिगृह्यते अतएवैषामत्र तिशाख्ये नासिका
यामभव इत्यर्थे नासिकाशब्देन व्यवहारः यत्वनुच्चार्यमाणानाञ्च नासिकास्थानमिष्यते इ

वा ५

ति शिक्षोक्तेरेषां नासिकाकरणम् किञ्च स्थानत्वेकइः योऽस्तावर्ण्योनापत्तिः यावत्स्था
नैक्याभावात् यत्किञ्चित्स्थानैक्येन तत्त्वे कुम मामपि परस्परं सावर्ण्यापत्तिरिति तत्र

त ५

त्कण्ठादीनामपि करणत्वस्यैवास्यन्त्यनेन वर्णानिति भाष्यात्प्रतीतेः स्थानत्वव्यवहा
रस्तु वर्णाभिव्यक्तिजनकताल्वादौ वर्णजनकवायुसंयोगाधारे वर्णाधारत्वारोपेणात
तत्स्थाने नासिकायादिसम्बन्धेन वर्णोत्पत्त्या नासिकायादौ तत्सम्बन्धजनकप्रयत्नविशे
षेस्पृष्टतादौ च करणत्वव्यवहारः वर्णाभिव्यक्त्यनन्तरभावी सा वर्णानुपयुक्तः प्रयत्नानात्तस्य

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

पितृघाऽकारादीनामुच्चारणेऽनुनेतिभावः कचयोस्तु न तालव्यत्वं तालव्यस्थानता-
स्याभावात् भिन्नस्थानघनत्वेऽप्यर्च्यापत्तेश्च अत्र कण्ठपदं कण्ठस्थानतत्समी-
पजिह्वामूलस्थानोभयपरम् तेन कण्ठ्या बहो तिह्वामूलेऽनुकुः प्रोक्ता इति शिक्षावा-
नविरोधः जिह्वामूलीयपदस्यच बलिविप्रोषेऽलदि रीतिव्यवहारातित्रलकुः अतए-
वायोगवाहेऽपि जिह्वामूलीयगलनमप्याश्च तत्तद्वर्णोत्पत्तेः प्रोक्ता न तत्स्थाना-
दौजिकास्पर्शाद्यनुभवेन तत्तद्वर्णानां तत्स्थानत्वनिर्णयेऽप्यकुहेत्यादिकथनं साधा-
रणधर्म्मबोधनायानुबादकम्
नत्वेतदेव कण्ठादिस्थानविधायकमिति
भ्रमितव्यम् विसर्जनीयपदेनात्रसाहचर्य्यादकाराश्रयस्य तस्य ग्रहणम् अतएवायो-
गवाहाविति पाश्रयस्थानभागिन इति शिक्षयानविरोधः दन्ता इति दन्त्याः लं

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

त्वादेतौ स्त इति न । अत एव प्रयत्नशब्देन यत्नमात्रग्रहणमिति पक्षे यत्किञ्चित्प्रयत्नभेदे
यत्किञ्चित्प्रयत्नैक्यमादाय सवर्णसञ्ज्ञेत्यर्थो ऋतो ऋति सवर्णे इति सवर्णग्रहणेन स्थाप
केन साधितो भाष्ये तेन स्थानांशे यावत्स्थानसाम्ये इत्येव स्वारसिको ऽर्थ इति प्रतीयते न
च यावदास्यभवतुल्यत्वं विवक्ष्यते प्रयत्नग्रहणं न्यूनार्थं प्रयत्नस्याप्यास्यभवत्वादि
ति वाच्यम् ह्रस्वदीर्घयोः सावर्ण्यानापत्तेः तयोर्हि न कालमात्रास्यभवानां वायुसंयो
गानां तुल्यत्वात् तस्मादास्यभवानां कण्ठादीनामेव ग्रहणमिति बोधनाय तत्
सार्थक्यात् आस्येति किम् तेषां ऋतो ऋतीति त्यो पो मा भूत् प्रयत्नेति किम्
वा कश्चो ततिं छेतिकिम् शाद्भयोः श्वासाघोषविवारात्मबाह्यप्रयत्नसाम्येने(
तत्रैव दोषात् वक्ष्यति किंस्यो नाम इत्याकाङ्क्षायामाह अकुहेति यद्यपि सर्ववर्ण
र्णोच्चारणे कण्ठव्यापारः आवश्यकस्तथापि चकारादुच्चारणे तालवादिव्यापारो

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

ना० शे०
१७
त

रोदनादौ चतुर्मात्रार्द्धमात्रादीनामनुपलम्भेपि शास्त्रीयकार्येऽनुपयोगाभावाल्लोके प्रयोगे
षप्रयोगाच्च नोक्ताः अतएवानुदात्ततरस्यानुक्तिः एकश्रुतेः स्वातन्त्र्ये इदमनुपलक्षणम्
तस्या लोकेपि सत्त्वात् तुल्यास्य तुल्यावास्यप्रयत्नौ यस्येत्यर्थः आस्येभवमास्यम् व्या ख्या
नोच्चवर्णोपयोगित्वात् स्थानमेव प्रयत्नस्य दृष्यनुपादानात् प्रकृष्टोयत्न आभ्यन्तरः
तस्यावर्णोत्पत्त्यव्यवहितप्राग्भावित्वरूपप्रकर्षवत्त्वात् जनकत्वं षष्ठ्यर्थः तत्तत्कार्यंग
तभेदस्यानेपारोप्यभेदघटिततुल्यत्वस्यनिर्वाहः स्पष्टं चेदं भाष्ये तदाह ताल्वादीति शि
क्षायां कण्ठादीनां कण्ठत्वादिनैव स्थानत्वोक्त्या तद्रूपेणैवास्य भवशब्देन ग्रहणमिति तद्भागभे
दमादायनोदात्तादिषु तावत्यभङ्गः इति बोध्यम् यस्यैतद्रूपं येन यदीयेनैतद्रूपेण तुल्यमित्य
र्थः मनुष्येकेषामिति निर्द्दिश्य यावदास्यभवं तुल्यत्वं ग्राह्यम् अतएवैचोः सावर्ण्यमाशङ्
क्यनैतौ तुल्यस्थानाविति भाष्ये समाहितम् अतएव वर्त्लयोर्न सावर्ण्यं नेन तत्स्थानासामि

१७

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

बचनः बाहुलकात्कर्म्मणि ल्युट् मुखसहिता नासिकेति विग्रहः तथा च बचन इतिसा
धनं तत्र कृतेति समासस्तदाह मुखसहितेत्यादि मुखेति किम् यमानुस्वाराणामेव ग्रस(
ज्येत एवं चाङोऽनुनासिक इत्यत्रानुस्वारः स्यात् नासिकेति किम् श[illegible] त्र इत्या[illegible] दावनु
दात्तोपदेशेत्यादिना कलोपो [illegible] मा भूत् [illegible] दशेति यद्यपीदं नव्यक्तिपक्षे व्यक्तीना
मानन्त्यात् तथाप्यष्टादशधर्म्मवत्त्वमकारादीनामादेरित्यर्थः ऋत्वेत्यादिना ता
त्तत्समानाधिकरणोदात्तत्वानुनासिकत्वादीनां च भेदमादाय [illegible] त्वेदम्बोध्यम् एव
मग्रेपि लवर्णस्ये ति विवृतस्येत्यर्थः तेन लृति ल्वेति विधेयस्येषत्स्पृष्टत्वे दी
र्घत्वेपि न क्षतिः दीर्घाभावादिति अत एव तुल्यास्यप्रयत्नेभाव्ये लृतिसवर्णे इ
त्यनेन पक्षे द्विलकारकाभावेऽकः सवर्णे इति दीर्घत्वे होतॄकार इति ऋकार [illegible] घ
टितप्रयोगः संगच्छते ऋत्वाभावादिति इदमेवाभिप्रेत्य इत्यादौ भाष्ये स्पष्टं गान

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

वेदेनुपयोगाग्रयोगमर्थ्रातिशाख्यादस्माच्चव्यवस्था तस्यचेति अनुदात्तस्येत्यर्थः उदात्ते
ति उदात्तस्वरितयोः परत्वेसतीत्यर्थः तयोः परत्वेवोपस्थितानुदात्तापेक्षयैव अन्यत्र
उदात्तस्वरितयोः परत्वाभावे प्रातिशाख्येइति लोकेत्वनुदात्त एवेतिभावः ह्रस्वस्वरितमु
दाहरति क्वेति किमोऽदित्यत् क्वातीति क्वादेशःति त्वस्वरितमितिस्वरितः दीर्घनानुदाहरति
रथानामिति येषामिति स्वरितोवानुदात्तेपदा[illegible]दावित्येकारः स्वरितः नोदात्तस्वरितो
दयमनतिनिषेधसूत्रात्तादनुदात्तस्यस्वरित इत्यस्येवानन्तरस्येति न्यायात् स्वरित
परमुदाहरति शतचक्रमिति अहेरित्यर्थःऽध्यः बव्हस्येत्यर्थः छन्दसीवावचनंश्राऽ
लोचश्छुपधायाइतिवचनान्नुगाभावः उदात्तस्वरितयोरिति स्वरितउदात्तयलोह
ल्ह्स्वौदितितुनच्छान्दसत्वात् पञ्चमः किमर्थ इत्यन्नोदात्तत्तदेकादेशाश्ववास्वरि
तःसइति उदात्तादिकस्वादिसंज्ञकइत्यर्थः मुखनासिकावचनइति उच्यतेःसोव

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

६३

पाच्युदः फिषोऽन्त उदात्तः अस्तुस्वादनुदात्तः एकादेशउदात्तेनेत्येकारउदात्तः
अर्वाङिति आभिमुख्यवाच्य सुत्यन्नाम् फिषोऽन्त इत्यन्तोदात्तम् आद्यस्य शेषानिघा
तेनानुदात्तत्वम् अन्तम अव्ययीत्यर्थे तेऽउत्तरपदप्रकृतिस्वरे ग्रावानोदात्तत्वम् एकस्मि
न्नच्युदात्तानुदात्तेयोर्धर्मिणोर्मिलनविरोधादाह वर्णधर्मा विति बाहुलकादेधिकर
णोघम् अर्धाश्रयतीत्यन्ये इयंत्रिस्वरीस्पष्टार्था लोकवेदयोरुदात्तादिव्यवहारस्यप्र
सिद्धत्वात् कृत्स्नग्रहणमिति कृत्स्नपदघटितग्रहणमित्यर्थः अतन्त्रमिति स्वरशास्त्र
संकेतितरूपेणाबोधकमित्यर्थः किन्त्वर्द्धमात्रा रूपार्थबोधकमितिभावः एव(
स्वदीर्घादिष्वप्यर्द्धमात्रे वोदात्ता इत्यारभ्य नवस्त्वा अन्त्यरत्यतः प्रागुक्तकर्णस्य
त्रिपाद्यामपि नवतिः सर्वत्रेदं भाव्यस्यष्टम् अर्धमुदात्तमिति वत्तिस्तुसत्या
सत्यभामेतिवद्व्याख्येया उत्तरार्द्धमित्यस्य चार्द्धमात्रातो विशिष्ट उत्तरोभाग इत्यर्थः

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

वीरः स्यात्ति तदुच्छत्रमित्यत्र दीर्घात्पदान्ताद्वेति तुगापत्तिरिति वाच्यम् ज्ञापकसिद्ध
त्वेन तस्या सार्वत्रिकत्वात् अन्तरङ्गत्वेन छत्वनिमित्तनित्यतुक एव प्राप्तेश्च
अन्तरङ्गं ग्रहणं प्रत्यक्षेत्यादौ छत्वस्येति तुग्व्यावृत्त्यर्थम् उच्चैरुदात्तः नात्र श्रुतिकृतमुच्चैस्त्व
मुपांशुप्रयोगेऽव्याप्तेः श्रुतिप्रकर्षस्याव्यवस्थितत्वाच्च किन्तु स्थाने कृतमुच्चैरित्य
धिकरणप्राप्तिप्रधानमधिकरणत्वं चोच्चारणस्याति तच्च ताल्वादीनां सभागत्व
एवेत्याशयेनाह ताल्वादीति इदमाचार्यमनुरोधेन वर्णसमाम्नायेऽकारस्यप्रा
यम्यात् कण्ठादीतिवक्तुमुचितम् एवमन्यत्रापि बोध्यम् उपलब्धेरितो वायुरूर्ध्व
देहभागे प्रतिहतो चन्म्यस्तं जनयति तदासउदात्त इतिभावः नीचैरिति ऊकालो इत्यतस्तद
नुवर्त्तते उदात्तत्वादीनामज्धर्म्मताया एव लोकप्रसिद्धत्वेन हल्स्वरप्राप्तौ व्यञ्जन
स्याविद्यमानत्वाच्चेदंस्वरूपकथनपरम् बोध्यम् आपेशति पच्छष्टः फिषोन्त इत्यन्तो

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

समाम्नायेप्रसिद्धेः प्रत्याहारेष्वितामित्यनुपपन्नमत आह आदिरन्त्येनेतीति वा
र्त्तिके तादर्थ्यात्ताच्छब्द्यमिति भावः ऊकालोऽच् कुक्कुटरुते उकारस्य एकद्वित्रिमा
त्रत्वप्रसिद्धेरकारादयो नोक्ताः इति एकद्वित्रिमात्राणां क्रमेण प्रश्लेषनिर्देशाः
व्याख्यानात् तेन त्वोच्चारणकालसदृशो लक्ष्यते स कालो यस्येति बहुव्रीहिस्तत्फलि
तमाह उ ऊ ऊ३ इति ननु ऊकालोऽच् ह्रस्व इति वाक्येन त्वात्सवर्णग्रहणाद्द्वित्रिमात्रयो
रपि ह्रस्वसञ्ज्ञायां प्रदायल्लूयेत्यादि ह्रस्वस्येति तुक स्यादिति चेन्न ऊ अजित्येवाग्रह
णसामर्थ्याद्दूसदृशो ऽजित्यर्थलाभस्य व्याख्यानात्कालकृतस्यैव ग्रहणमिति
सिद्धेः अधिककालग्रहणमुच्चारितसम्बन्धिकालसदृशकालकस्यैव सञ्ज्ञा ननु
तेन गृहीतसम्बन्धिकालसदृशकालकस्यापीत्यर्थेनादोषात् तदुक्तम्भाष्ये
यावत्परकालं तावदेव कालग्रहणमिति न चाजिति वर्णग्रहणे जातिग्रहणस्य तु

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

त०बो०

१४

पूर्वोक्तव्यतिरिक्तः तन्मध्यवर्तीरकार

अन्योपि तज्जातीयश्चिन्त्य एव एकाच उपदेशे उपदेशेऽवृत्त इत्यादौ तु भावसाधनः
एवेति स्वधियो विभावयन्तु इत्याहुः ननु शास्त्रेऽनुनासिकोच्चारणाभावात्तत्त्वज्ञानं दुर्लभ
मत आह प्रतिज्ञेति प्रतिज्ञाविषयाऽनुनासिक्यवन्त इत्यर्थः पाणिनीया इत्यस्य पाणिनिप्र
भृतिप्रोक्ता वर्णा इत्यर्थः प्रतिज्ञा चाप्यमेवेति कल्पनं वर्णानां तत्त्वज्ञापको व्यवहारश्च ताभ्यां
तज्ज्ञानं सुलभमिति भावः प्रतिज्ञाता रश्च प्रत्यासत्त्यैतच्छास्त्रकर्तार एवेति दिक् निर्देशादि(
ति तेषां तद्ग्रहणेऽपि हि नासिकादौ पदाप्रवृत्तिरिति भावः न चेत्त्वविधानसामर्थ्या घ्राणाभावः
सिद्धः तस्यापि प्रत्याहारेष्वनुबन्धाग्रहणज्ञापनद्वारैव पराभावकल्पकत्वौचित्या
त्साक्षाच्छास्त्राबाधकल्पनापेक्षयाऽन्त्यार्थस्यौचित्यात् निर्देशादित्यस्य तन्मूलभू
तेत्त्वविधानसामर्थ्यादित्यर्थ इति तात्पर्यम् आदिनात्त्वविमर्षविह्वबिरेकः पूर्वेत्यादि
संग्रहः ननु प्रत्याहारेऽनुबन्धानां कथमग्रहणं सो बुनेति वार्तिके प्रत्याहारशब्दस्य वर्ण

प्रकरणोऽन्यसम्व न्धसत्वा प्रत्याहारि ताभेत्यर्थः कांप्यप्र काशः प्रकरणादीनां विशेषस्मृतिहेतुत्व मिति भावः ५

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

त्तिहीत्सम्भ्रोच्यतेइति एवञ्चेत्वदुक्तिर्व्याहतेत्याशयः तदग्रेउपदेशपदानुवृत्तिमभिप्रे
त्यापवातानुत्पन्नेसतिप्र कृत्याभवितव्यम् यदावोत्पन्नास्तान् तदातत्कृतसा
मर्थ्यापन्नमेतिप्रकृत्मिर्न्नभविष्यति इतिसमाधानान्तरंकृतम् तत्रपरत्वविशिष्ट
स्यसनउत्पादनेपञ्चम्याउपक्षपात्स्वत्वस्यान्तराभावान्नात्तितस्याः प्रकल्पकत्वमि
तितदर्थकैवरश्चाह एवंचप्रकृतसूत्रस्य स्यसूत्रार्थेप्रतिपादपिवपात्रवत्तस्य
भाष्यवार्त्तिकस्यैकदेशयुक्तितन्त्राभाष्यबलेन प्रौढिवादकल्पनं नोचितं लाघ्याविद्धि
प्रव अरउलित्यादीनामपिक्रमवोधकत्वेनार्थवत्त्वात् प्रातिपदिकत्वेचित्रङ् (
श्वोः कुरित्यादेरप्राप्रातिपदिकत्वम् लोपश्चेत्यत्रापिशकारस्यत्वक्षपेताद्र्थवत्त्वा
त्प्रातिपदिकत्वमनुबन्धानामेकान्तत्वेतुलोपोपीत्यतोलोपग्रहणेऽनुवर्त्तमानेपु
नर्लोपग्रहणात्सर्वादेशत्वम्बोध्यं एकाचउपदेशाइत्यत्रत्यः कैयटोपिचिन्त्यएव।

ग्रन्थेसत्वमवः

चिन्त्यएवेत्याशयः
प्रमादत्सवतित्वेम
वसतोचिन्ताविषय
त्वमितिभावः १

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

ल० शे०

१३

परत्वानवकाशत्वाभ्यां पञ्चमीनिर्द्देशो बलवानिति सिद्धान्तिनोक्तम् तत एकदेशिना
पञ्चम्यर्थं वा षष्ठीनिर्द्देशः कर्त्तव्य इति समाधानान्तरमुक्तम् यथाविषयम्प्रागुक्तेषु का
र्य्यिणः षष्ठ्या निर्द्दिष्टत्वादिति तदर्थः तेषु सप्तमीनिर्द्देशस्य क्वचित्पूर्व्वत्र क्वचित्परत्रा
वश्यकत्वेनोभयनिर्द्देशो गौरवमित्येवैकदेश्युक्तिः ततः परेणैकदेशिना षष्ठीपक्षानुव

ल५

र्त्तनात्स्थानिनि त्यादेरेव षष्ठीप्रकॢप्तत्वमाश्रित्य पञ्चम्यर्थत्वात्षष्ठ्येकदेश्युक्तिः प्रत्याख्या
ता षष्ठीपक्षानुवृत्तौ गौरवादुभयोः प्रकल्पकत्ववारणाय परत्वानवकाशत्वयोः
एकः पूर्व्वपरयोरिति पूर्व्वपरग्रहणस्य युगपत्प्रकल्पकत्वाभावे ज्ञापकत्वं चावश्यक
त्वाच्च पक्षयोरप्येकदेश्युक्तिः ततः पूर्व्वेणैकदेशिना तस्य स्थानेऽगुणवृत्तिजित्यादौ दोषः श
ङ्कितः ततः षष्ठीप्रकॢप्तिवादिनैकदेशिनोक्तम् स्यादेष दोषो यदीत्संज्ञा आदेशस्य
तीक्षेत तत्र खल्वलुक्तायामित्संज्ञायां लोपे च कृते आदेशो भविष्यति उपदेश इ

१३

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

ष्येप्रत्याख्यातम् अत्राधोच्चारणार्थकोपदेशपदानुवृत्तौ तस्य वार्त्तिकस्यानुत्थान
मेव स्यात् उद्देशोऽस्य प्रातिपदिकानां नोपदेश इत्यादेश्च इति सूत्रभाष्ये उक्तेः एतद्भा
ष्येकवाक्यतापादस्य शाङ्किकान्तस्य ऽग्रहणं प्रातिपदिकानामनुपदेशः कर्त्तव्यः म
ध्यको मन्त्रक इति मा भूदिति भाष्ये उपदेशशब्दो ग्रहणं कर्त्तव्यमित्यर्थकः तच्चानु
वादरूपमेव सन्देहनिवर्त्तकमिति बोध्यम् न न्वेवं तस्मिन्निति निर्दिष्ट इति सूत्रे
षष्ठीप्रकल्पकत्वं तस्येति पक्षे गुप्रतिजूकिद्भ्यः इत्यादावपि षष्ठीप्रकॢप्त्यापत्तिः
नच सतः सन्नेवादेशो न विध्यतीति बाधकाभाव इति वाच्यम् उपदेश इत्यनुवर्त्य
माने तस्यानवप्रकल्पेते तु क्तभाष्ये तद्विरुध्येत तत्रोपदेशपदानुवृत्तावि
ति चेन्न तस्यैकदेशयुक्तित्वेनासाधकत्वात् तथाहि तत्र ङमो ह्रस्वादचीत्यादौ
पञ्चसप्तमी पञ्चमी च तस्मिन्नपि निर्दिष्टे ते तत्र किं पूर्वस्य कार्यं मयवापरस्येति सन्देहे

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

लौ॰ शे॰
१२

नसूत्रार्थमित्युक्तं नच करणसाधनोपदेशशब्दानुवृत्त्या सिद्धे हल्यन्त्यमसृज्ये व्यवस्थि
तान्त्यमिति वक्तव्यं के पुनर्व्यवस्थिता धातुप्रातिपदिकप्रत्ययनिपातागमादेशा इ
ति वार्त्तिकाद्यनुत्थानमिति वाच्यम् समुदायशक्तावयवस्याप्युपदेशकारणत्वा
त्तदन्त्यस्यापि लोपापत्तिरित्याशयात् भाष्यकृता चान्त्यग्रहणसामर्थ्येन प्रत्याख्या
तम् तत्रानुबन्धविशिष्टानां धातुत्वादितु॰ धातुत्वादियोग्यघटितत्वाद्बोध्यम्
निपातानां द्योतकत्वेन ब्राह्मणवशिष्टन्यायेन च पृथग्ग्रहणम् व्यवस्थितत्वं च
धातुत्वादिनापरिच्छिन्नत्वादिति कैयटः एवं चोदश्विदादिप्रातिपदिकान्त्यस्यापि
लोपः प्राप्नोतीति प्रातिपदिकानां प्रतिषेधोऽकृत्तद्धितानामिति वार्त्तिककृतो॰
क्तम् कुम्भकार इत्यादावपवादविषयपरिहारेणोत्सर्गप्रवृत्तेः पूर्वस्मादिति पदि
कत्वेनादिलोपो न स्यादिति अकृदित्यादि तच्च फलाभावान्नेत्संज्ञेत्यादिना भा

यथा ब्राह्मणा आनिय
न्तां वशिष्टोऽपीति
ब्राह्मणेभ्यो वृषिष्ठ
स्य पृथक्त्वमिति न्या
यशरीरम् ५

वा॰ भा॰ ३
१२

लौ ३

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

र्भवति येन स विशेषः क इति चेत्सः तत्संग्रहार्थमेव लोकव्यवहारेणापितयोः संकी
र्णत्वमुपपाद्येत तद्व्यावर्त्तये तत्संग्रहाय चोपदेशेऽजनुनासिक इति वक्तव्यम् किं
पुनरुपदेशनं शास्त्रमित्युक्तं वार्त्तिककृता तत्र शास्त्रपदेन प्रयोगशासनकरणम
त्वाधातुप्रातिपदिकप्रत्ययनिपातागमादेशा हलन्त्यसूत्रे व्यवस्थितपदार्थत्वेन भाष्य
उक्ता गृह्यन्ते एवञ्च तत्संग्रहोऽत्रत्या इत्येतद्व्यावर्त्तिश्च विसिद्धा तस्य वार्त्तिकस्य बाहु
लकात् करणे घञ प्रत्याख्यानं भगवता कृतम् किञ्च हलन्त्यसूत्रे भावघञन्तो
पदेशपदानुवृत्तौ भवतष्ठकछसावित्यादिविहिते घित्संज्ञानापत्तिः प्रत्यय
त्वेन कादेरन्त्यत्वाभावात् यदि तूपदेशे प्रत्ययत्वादिविशिष्टान्त्य इदित्यर्थ उच्यते
तदोपदेश इति व्यर्थम् अन्यपदसामर्थ्येनैव तल्लाभात् अत एवात्र सूत्रे उपदेश
ग्रहणात्प्यानुबन्धा अनेकान्ता इत्यास्थितपक्षेऽत्रत्या आदिति इति प्रयोजनमुक्तं

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

चारणवचनउपदिश्यिर्गृह्यते इति आदेचइति सूत्रेपिचेषां स्वरूपज्ञापनायाहूर्वमु
चारणं तेषामेवोपदेशव्यवहार इति तत्रसूत्रेभाष्येपि उद्देशश्च प्रातिपदिकानांनो
पदेश इति प्रकृतसूत्रेभाष्येपि तत्पक्षमाख्यानमुद्देश इत्युक्तम् तस्यचोक्त एवार्
थः परेतु उपदेश इति किमर्थमभन्नमाख्यानमृपः कः पुनरुद्देशोपदेशयोर्विशेष इति
भाष्यउक्तम् प्रतिप्रत्यक्षमाख्यानमुपदेशो गुणैः ज्ञापनमुद्देशस्तर्हि लटः तद्वा
निष्टेतिविहितानांशानशानचक्तक्तवतूनामवयवस्येत्संज्ञानापत्तिः तथातत्र
स्वरूपस्य विसर्गिचित्येचेत्यादिनिपातनानुमितवचनादीनां यादेरित्वानापत्तिः व
दः सुपीत्यत्रोच्चारितस्तुनेतत्सम्बन्धी अत एवतस्यापत्यमतइञितित्यादेरन्यस्य
वत्सम्बन्धापत्यार्थस्यानुकृत्स्वरूपंशेषत्वमुक्तमाकरे तस्मादत्र सूत्रेउपदेश शब्देनो
द्देशस्यापि ग्रहणं वक्तव्यमेवं वान्तरंगांइत्यादावपि प्राप्नोतीतितेषां संग्रहोप्यावृत्ति

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

अत एव वुञ्छण्कठजिति सूत्रविहितकेत्तित्त्वप्रयुक्ता वृद्धिर्न तस्य लोप इति भाष्ये ए
कान्तत्वमेव न्याय्यमित्युक्तं स्थोपदेशो जिति सूत्रे उपदेशग्रहणं स्वरूपार्थमेवेत्याहुः स
र्वत्रानुबन्धसहितनिर्देशो विधौ गुणवृत्तिन्न किदित्यादौ नकारेत्संज्ञकः सो भवतीत्यादिक्र
मेण बोधः अनुवादे सत्यत इत्यादौ च नकारेत्संज्ञके सप्तमी परे इत्यादिक्रमेण बोधः
स्पष्टं चेदं निष्ठासंज्ञासूत्रे भाष्ये अत एवाटश्चेत्यादेर्नासङ्गतिः अन्यथा यत्राट
तत्र ६ सूत्रेणाच्परो नेष्यते च तत्र वृद्धिः यत्र प्रयोगे इष्यते वृद्धिस्तत्र नाडिति तदसङ्गतिः
स्पष्टैव अन्त्यं किम् वाचालः हलः किम् चिरिणोतीत्यादौ धातोरन्त्यस्य माभूत् ।
आद्योच्चारणमिति आद्यमुच्चारणमित्यर्थः भावे घञिति भावः तच्च प्रत्यासत्त्यैत
स्व २ च्छास्त्रप्रवर्तकाचार्याणामेवाद्यत्वं चाद्यानां तत्स्वरूपज्ञापकत्वम् उपस्थापकत्वाद्द
शोच्चारणक्रियत्वात् अत एवैकाच उपदेश इति सूत्रे कैयटेनोक्तमित्यस्याविधावु

उपादिविहितत्वा
नो नकारस्येत्सं
ज्ञकत्वे सत्युपदे
श इति भावः ३

अनवयवा ह्येकान्तास्तत्कदाचित्तत्रोपलभ्यत एव अयं तु न तथा तदर्थभूते विधेयेक
दाप्यदर्शनात् हलन्त्यमित्यत्रान्त्यशब्दः परसमीपबोधकः चुटू इत्यादावादिशब्दः स्व
समीपबोधकोऽनेकाल्शिदित्यादौ समीपे सामीप्यमूलकावयवत्वारोपेण बहुव्रीहिः स्प
ष्टं चेदमनुपदेशेऽजिति सूत्रे भाष्ये मपर्यन्तास्येति सूत्रे कैयटे च तेन डाललादाविशादौ च न दो
षः अत एवोपदेशेऽजिति सूत्रे उपदेशग्रहणं चरितार्थम् तद्धि अभ्र आ अदित इत्यादावा
दितश्चेतीट्प्रतिषेधाभावाय अनेकान्ता ह्यविहितत्वाद्गिरित्याहुः परे त्वेकान्ता एव शास्त्रे तत्रो
पलम्भादन्यत्रानुपलम्भाच्च अनवयवा हि काकादिरेकजातीयसम्बन्धेन गृहवृ
क्षादिरुपलभ्यते नैवमयम् किञ्चानवयवत्वे नैशाकत्रत्यपादौ लादेशत्वानुप
त्तिः प्रत्ययादित्वाभावात् एवमन्त्यत्वाभावादिष्टादेशस्यैत्वानापत्तिः उक्तार्थे
लाक्षणिकत्वे लक्षणैव दोषः किञ्चैकाच्चकारवैवर्थ्यापत्त्यावयवत्वमेवभ्यो
प्यम्॥

णित्यादेर्णादीनां हल् प्रत्याहारलिङ्गुत्वं तत्सिद्धिः अन्यत्र त्वन्त्यटकृत्वात्प्राय उच्चारणो ना
भिव्यक्तस्य तदव्यवधाने नैवेत्सञ्ज्ञा पदार्थोपस्थितिरनुबन्धविनिर्मुक्तस्यैव उपदे
शोत्तरकाले त्सञ्ज्ञेति नाज्झलाविति सूत्रे भाष्यात् धुडित्यादौ सानुबन्धाद्विभक्तिस्त
तेनैवानुबन्धविनिर्मुक्तो स्यैव उपदेशोत्तरकालेत्स पस्थितेस्तस्यैवार्थवत्त्वात्सुलभा इत्स(
ञ्ज्ञाकार्य्यन्तु यत्र सञ्ज्ञा तत्रानर्थकात्तदुपस्थाप्यएव स्पष्टं चेदं तित्स्वरितमिति सूत्रे कैयटे वे(
याकरणोच्चितत्वरक्षन तस्येच्चकारसदृशत्वेपि तत्त्वाभावात् विभक्त्यादिसञ्ज्ञापि सूत्रान्तर्गता(
नामेवेति तत्रैव न विभक्ताविति त्यादीनामप्रवृत्तिः अतएवेदमेड् श्रित्यादावपत्वात्सवर्णग्रहणं(
श्राप्तमत्रत्यय इत्यनेन न निषिध्यत इति भाष्योक्तं संगच्छते यत्त्वनेकाल्त्त्वेइशिशिग्रहणा
भावेपि शित्करणादेव सर्वादेशत्वमिति भाष्य उक्तम् तस्येत्सञ्ज्ञकशकारकरणाद्भूतपूर्वा
नेकाल्त्वमादाय सर्वादेशत्वमित्यर्थ इति न तद्विरोधः अत्र केचिदनुबन्धा अनेकान्ताः

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

सि०कौ०

६

त् नचान्त्यस्ये तिसञ्ज्ञालोपाभ्यामपहारादिरन्त्येनेत्यसङ्गतिः सूत्रेष्वित्सञ्ज्ञायामपि
इगादिशब्देषु तदभावात् अन्त्येनेत्यस्य पदन्त्यसदृशेनेत्यर्थात् व्यक्तिपक्षे एवमेवो
चित्यात्सादृश्यमूलिकैव चात्रवत्यमित्ये त्याहुः अचिश्नुधात्विति सूत्रे इणइत्येवसि
द्धे य्वोरिति निर्देशादित्यपरे लोवेति त्वारस्त्रे भाव्येस्यपथम् हलन्त्यम् अत्र पदद्वयम्
समासेन्त्यशब्दस्यपूर्वनिपातापत्तेः कर्मधारययोग्यपदानां समासाभावस्यसूत्र
कारशैली सिद्धत्वाच्च यद्यपि सर्वोपि हल् तं तं समुदायमत्यन्त्यो भवति तथाप्यन्त्य
पदोपदेशपदाभ्यामत्यासत्त्या तात्त्विकत्वे रूपज्ञापकोच्चारण विषयसमुदायं प्रत्य
न्त्य इह गृह्यते अत एवमकारे तत्सञ्ज्ञा परित्राणार्थस्य मोरूकारस्वरितार्थः समुदा
योपदेश एव सर्वत्रस्वरूपविवक्षितात्पर्येणावयवानां नान्तरीकतया तेषामज्ञातस्वस्वरू
पज्ञापकत्वाभावात् उपदेशेन्त्यमिति तत्रविद्यमानमन्त्यमित्यर्थः तेनाइउ

६

एवमादिशब्देन परेषामाक्षेपादिग्रहणं प्रत्याहारेष्वादीनां ग्रहणं मा भूदित्यन्वेनेति
उभयोपादाने तु न दोषो लोके अपमादिरन्तो वेत्युक्ते वशिष्टमपि किञ्चिदस्तीति नि
यमेन प्रतीतेः परस्मिन्नसति पस्मात्पूर्वो नास्ति ॥ स आदिः पूर्वस्मिन्नसति यस्मात्प
रो नास्ति सोऽन्त्य इति लक्षणस्याव्यापकत्वे अकारादिग्रहणे इकारणकारादीनां
माद्यन्तत्वस्यैवानापत्तेः अत्राद्यन्तपदाभ्यामवयवत्वेन बोधकाभ्यां स्वघटितः
समवाय आक्षिप्तस्तस्मात्तस्य च लक्ष्ये प्रयोगाभावात्त्वकं सञ्ज्ञित्वमन्त्यस्य
तु न तत्कार्यं न तस्य तत्सञ्ज्ञा लोपाभ्याम पहारात् एतत्कलितार्थकथनमेव भाष्य
मूले चतस्वस्य च रूपस्येति स्वमित्यनुवर्त्तिपरत्वेन व्याख्यानं तु हेयमेवानुवृत्तौ फ
लाभावात् इतेति किम् अमङ्गणनेति णकारादिभिः प्रत्याहारो मा भूदिति सहग्र
हणाच्च समुदायवएवलभ्येति समुदायादेः वेक इत्यादौ विभक्तयुत्पत्तिः नादिमात्रा

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

यमर्थः यण्णां न सम्प्रसारणोऽइति वचनात् यणस्य यणः पूर्वं सम्प्रसारणं पूर्वस्य
तु तन्निमित्तः प्रतिषेध इति अभ्यस्त संज्ञात्सूत्रे के यदस्तान्न न सम्प्रसारणेऽइति
सूत्रस्य भाष्यवितेधात् तत्राहि एतदेवज्ञापयति परस्य न पूर्वस्येति यण्णां सम्
प्रसारणाभ्यपस्य प्रतिषेध इत्याद्युक्तम् नहि न्यायेन सिद्ध एवमुक्तिः रचिता
तस्मान्न्यायस्यमनुक्तः एवविषयइतिबोध्यम् यथा पूर्वाऽपवादवाक्यार्थान्विना
नोत्सर्गवाक्यार्थः इति तदर्थस्तदपि न उक्तयुक्तेः नविभक्तौ तुस्माः इति शा
स्त्रपदार्थज्ञानमात्रेण पादीनामेतद्विषयत्वाभावबुद्ध्यातेषु हलन्त्यसूत्रप्रव
त्त्याकपतिङ्रूप विभक्ति पदार्थ ज्ञानं तुलभमिति दिक् अत्राप्युपदेश इ
ति सम्बध्यते तद्‌फललभ्यमाह सूत्रइति आदिरन्त्येन ओदितिति किम् अन्य
थावेन पूर्वेषामास्येपादिगादिप्रत्याहारेऽकारादिग्रहणं मा भूदिति रलमाद

आचार्याद्विविधाः लक्ष्यैकचक्षुष्काः लक्षणैकचक्षुष्का इति लक्ष्यावलोकनपूर्वकं तत्तल्लक्षणानि ये दधुस्ते पाणिन्या-
दयः ये लक्षणज्ञाता लक्ष्यसाधनं कुर्वन्ति ते लक्षणैकचक्षुष्का अस्मदादय इति व्यवस्थया ह लक्षणैकेति १

पृ॰ वा ३

लक्ष्यसंस्कारं नि लि
पत्वाद्विषयं तत्शास्त्र
स्य तत्र इ ४

लक्षणैकचक्षुष्कस्य तु उद्देश्यतावच्छेदकावच्छिन्ने सर्वत्रोत्सर्गकृतसंस्कारबुद्ध्या
उत्सर्गापवादयोर्विषयव्यवस्थानापत्त्या भुक्तवन्तम्प्रति प्रयुङ्क्ते इति
वाक्यस्यैवादशास्त्रविषयत्वापत्त्या च पूर्वमपवादशास्त्रपर्यालोचने न तद्विष
यविषयवाक्यापहावधारोत्सर्गेण संस्करोति अन्यथा विकल्पापत्तिरिति यथ
पि भुक्तवन्तं प्रतीति न्यायो लुगादिना जातनिवृत्तौ व्यभिचरित तथापि तत्राप्यनु
त्पत्तिरेवेति न दोषः न्यायानङ्गीकारे पि विकल्पापत्तेः तत्त्वाच्च अभिनिविश
न्ते इत्यस्य बुध्यालक्षणानवतीत्यर्थः लक्ष्यैकचक्षुष्कास्तु तत्तच्छास्त्रपर्यालो
चनं विनापि अपवादविषयम्परित्यज्योत्सर्गेण लक्ष्यसंस्कारं जानीते तस्या
पि शास्त्रप्रक्रियास्मरणपूर्वके प्रयोग एव धर्मोत्पत्तेः तदुक्तम् प्रकल्प्यवा
पवादविषयमुत्सर्गः प्रवर्तते इति प्रकल्प्य परित्यज्य यत्तु प्रकल्प्येवेत्यस्या

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

पा० १०
१

न्यषष्ठ्यासमासेोन्त्यशब्दस्यचहलान्तो रूपमात्तस्यैवोभयत्रान्वयः एवञ्चहलसू
त्रान्त्यं हलन्त्यपान्त्यंचेतिबोधः अन्त्यरोहोः छिरइतिवत्षष्ठीति अत्रोच्चार्यपितुरे
कशेषनिर्द्देशो वोद्युक्तवा वत्त्या बोधः हलमीवोत्ताकारइत् हलन्त्यपान्त्यंचेतिके
षटोक्तव्याख्यायानुहलितसञ्ज्ञाभवति हलन्त्यमञ्चेदित्तिवदेतिदित्सूत्रम् नन्वेव
मपिनविभक्ताविति विभक्तिपदबोध्यसुप्तिङः बोधोहलन्त्यमितिवाक्यार्थबोधो
त्तरम् तद्बोधश्चापवादवाक्यार्थबोधोत्तरमित्यन्योन्याश्रयस्तादवस्थ्यएवेति
चेन्न अपवादवाक्यार्थबोधात्पूर्वमपदपदार्थोपस्थितावुत्सर्गवाक्यार्थबोध
प्रतिबन्धकाभावात् नचाभाववत्तानेप्रतियोगिज्ञानस्यैवप्रतियोगिज्ञानेऽभाव
ज्ञानस्यकारणताकस्यापिसम्मता प्रतियोगिज्ञानम्बिना निषेधवाक्यार्थाऽ
सम्भवाच्च इत्थंचापवादाऽमिनिविशानेपश्चादुत्सर्गइत्यस्यसत्त्वंभावः ॥

१

ओत्वं क्रियते ऽसोऽलत्र भेदो न सन्नपि सूत्रभेदो लोपात् यत्नाद्दोषापनेत्यनवद्यम् इति अच उपसर्गात्त
इति सूत्रस्य सूत्रभेदमित्यादिभाष्यप्रतीकस्यार्थः २

अत एव तत्र तत्र ज्ञापकपरसकलभाष्योच्छेदो नेति चेन्न योगविभागनियमज्ञा
पकाश्रयणेऽतिगौरवात् नहि वर्णाभिव्यक्तिजनककण्ठाद्यभिघातगौरवमेवादर्त्त
व्यं न तु ज्ञानजनकमनोव्यापारगौरवमिति राजाज्ञास्ति नच सहश्चासमनात्तग
च्छतीति सहेता मध्यमो वर्णो इत्यर्थे इत्यतो नान्योन्याश्रय इति वाच्यम् अन्योन्या
श्रयत्वपरिहारायानुवदता भाष्यकारेण कटीवीत्यत्र प्रश्लेषादि ङ् ण ताविभ्यत इण्ण
ताविभ्यत श्लेषादिः पूर्वोत्तरजभावबोधनात् किञ्च योगमर्यादयातत्तदुत्कार्य
लाभः आसमनादित्यस्यानन्वितार्थत्वं व्यर्थत्वञ्च स्फुटमेवानुमानमतः सूत्रा
वृत्त्या तत्परिहार इति हलन्त्यमिति भाष्येऽप्यन्योन्याश्रयमाशङ्क्य हलन्त्यमिति सूत्रं
भवति लकारश्चेदङ्गवतीति वक्तव्यमित्युक्ते कश्चोपनिर्देशाद्यासिद्धम् हल् च हल् च
हल् हलन्त्यमिदित्युक्तम् तत्रायमभावः कृतेकश्चोपग्रहलपदेन सम्बन्धसामा

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

ला॰ ग्रो॰

६

तिवाच्यम् दशास्त्वावत्तो गोत्वात् नन्वपदेशोऽइदन्त्यम् अच् अनुनासिक इ(
तिसूत्रत्रयमस्त्व अजित्यनन्त्याच्यम् तृतीयेऽजित्यनुवृत्तिलाभमर्थ्याद्येचोदितम
वतितदर्थेनुनासिकएवेतिनियमाश्रयणाद्दुष्टमतो न दोषः योगविभागलाभमर्थ्य
[illegible]श्चानन्तरस्येतिन्यायम्बाधित्वा व्यवहितस्यापि तेन ननियमः मिदचो
न्त्यादितिज्ञापकाच्च नविपरीतनियमः एवञ्चहलन्त्यहणमपि व्यर्थमन्त्यान्त्याश्र
यश्चन नचपाणिनिसूत्रभेदपाठवणादावदृष्टहानिः तथाच तत्रेतत्रभाष्यमप्य(
पाणिनीयन्नभवतीतिवाच्यम् कल्प्यमानन्यासस्यलघुत्वेऽप्यदोषत्वात् सूत्र
भेदन्तुपाचरन्ति यत्रतदेवान्यत्सूत्रंक्रियतेभूयोवा यदितदेवोपसंहृत्यक्रिय
तेनालोसूत्रभेदइत्यच उपसर्गान्तेइतिसूत्रभाष्यात् नालोसूत्रभेदइत्यस्यदो(
षायेतिशेषः सतिसम्भवेदृष्टद्वारेवाङ्गानामदृष्टार्थत्वमितितदा[illegible]शयः ॥

अन्यथाऽनुनासिकविधेयत्वाभावकृतार्थे इत्यादिधातुष्वपि अच् इतिसूत्रमर्थवत्ताबुपदेशोऽचइत्संज्ञाकांक्षेतीत्यादेरसिद्धिरिति भावः ३

[illegible]त्तसूत्राक्षरैस्तं क्रियोदितैस्तावन् मात्रार्थलाभस्तमवे इष्टद्वारत्वाङ्गानामदृष्टार्थत्वमस्तं ४

सूत्रमध्यवर्तित्वाच तत्रत्याद्यम् २

७

अननारस्य विधिर्वा भवति वा व्यवेतस्येतिन्याय

भवेदुष्टद्वारेणाङ्ग[illegible]शार्थत्वमितिविव व: १६

सूत्रभेदमितिउधात्वर्थं सूत्रस्यपाणिनिप्रणीतस्यभेदंमात्राक्षरस्वरादिव्यत्ययमुपा[illegible]चरन्तिकथयन्तितंकमयं
यत्सूत्रभेदेपाणिनिप्रणीतमेवाशयान्तरभेदादन्यदन्यथाक्रियते अन्यथाकरणस्यदोषरूपत्वात् यदि
यदातदापाणिनि [illegible] सिमात्राक्षरमा(

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

ग्रहणाभावस्य वक्तुं शक्यत्वात् तद्विषयकप्रयोगाणाम[illegible]नभिधानाच्च तस्माद्द्र
ष्टानुनासिकत्वमप्रामाणिकम् उरणपर इत्यत्र हल्ग्रहणं कर्त्तव्यमेव स्थलबे
लयो: सावर्ण्यं वदन्त्याहु: ननु हयेत्यादावकारोच्चारणे न तस्य हल्त्वप्रसङ्गोऽत
आह हकारादिष्विति नैपुनरन्तरेणाँ चमत्कुम्भनस्योच्चारणमपि भवतीत्युच्चैरुदात्त
इति सूत्रस्य भाष्यात् एषाद्याचार्यस्य शैली लक्ष्यते यत्तुल्यजातीयांस्तुल्यजाती
येषूपदिशति अचोऽस्तु हलो हल्षु इति प्रत्याहारेऽनुबन्धानामित्यत्र भाष्याच्चेति
भाव: स्यादेतत् न विभक्तौ विस्यादे: सार्थक्याय हलन्त्यमित्यस्योपदेशेऽन्त्यं हलिदि
त्यर्थविरूपकत्वे न हलन्त्यमादिरन्त्येनेत्यनयो: परस्परापेक्षत्वेनान्योन्याश्रया
द्धकारेत्संज्ञामबोधयित्वा हलामित्संज्ञाबोधनस्याशक्तेरयुक्तम् नच हय
वरेत्यादेरावृत्त्या शाषसरित्यन्तसमुदायमुद्दिश्य हलितीत्यनेन हल्संज्ञा विधेये
नमु[illegible] हलन्त्यमित्यत्र हलो न्त्यमिति षष्ठीतत्पुरुषत्वेन हल्प्रत्याहारान्तर्बहिरत्र समुदायान्त्यमिदि
त्यर्थे विगतेऽस्त्वेतदवाप्राप्या न विभक्तौ विस्यादेर्नैं [illegible] स्यात्तत्राह न विभक्तौ विति ४

हलन्त्यमिति सूत्रा
वृत्तिमवतारयति
स्यादेतदिति ४
[illegible]

प्रौ लेखवाशेषलीढ
माथानस्त्रविकाप्र
तिरितिवेदः ५

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

न०१०

५

भावेन लतीत्यकारस्येत्संज्ञालोपयोरभावेन प्रत्याहारेषु ग्रहणापत्तस्यैव
भाष्यकृता सिद्धान्तितत्वेन हल्प्रत्याहारे लतीत्यकारस्यैवेशो मा मांसक्त्राय पस्यैवेत्यत्रानु-
नासिकपक्षेऽनुस्वारापत्तिर्दुर्वारा सोऽस्तीत्यादौ तु लोपापत्तिश्च अत एव प्रत्याहारेऽ क्षु ३
ऽनुबन्धानां कथमग्रहणमिति नेत्यनेन प्रत्याहारेषु वर्णसमाम्नाये च एतेऽनुबन्धा न
बोधकत्वात्तेषु प्रत्याहारार्थी अनुबन्धाः किं पुनस्तेषामग्रहणे न ग्रहणं कस्मान्नो
त्य[illegible]र्थकेनाच प्रत्याहारे शङ्काकृता न हल्प्रत्याहारे भाष्ये चाइउणित्यादिसूत्रचतुष्ट-
योपादानेनैवास्य प्रवृत्तिर्दर्शिता तत्र प्राधान्यं प्रत्याहारेषु ग्रहणार्थत्वरूपं हल्-
षु च तथोपदेशस्तेषाम् अच्षु तु स्वराणामेव तथोपदेश इति प्राधान्यात्तेषामेव
संज्ञित्वमिति भाष्ये स्पष्टम् न च हशादिप्रत्याहारेऽग्रहणस्यापत्तिरिति वाच्यम्
हकारादिषु पुनः पुनरकारोच्चारेणोच्चारणार्थावर्णरहितहल्मात्रघटितप्रत्याहारे ५

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

नेसर्व्ववेदपारायणतुल्यंफलमितिभाष्येउक्तम् व्याकरणमुपक्रम्यवेदानाम्वेद
इतिछन्दोगश्रुतिरप्येतत्परैवेतिदिक् तत्प्रयोजनमाह सञ्ज्ञार्थानीति एतच्चो
पपादितंसञ्ज्ञाकरणायनंचलाघवेनशास्त्रप्रवृत्त्यर्थमितिबोध्यम् सञ्ज्ञार्थत्वो
पपत्तयेआह एषामिति अकारस्थेति तैः प्रत्याहारसिद्धिः अनन्त्यत्वात्स्यानु
क्तिः ह्रदन्तुल्यास्यस्तत्रस्यकैयटानुरोधेन परत्वस्यानुनासिकत्वेऽतोल्त्रेतिसू
त्रेपाणिनिर्लकारंनोच्चारयेत् प्रत्याहारेणैवनिर्वाहात् किञ्च असत्संज्ञक
त्वेपलमयदितस्तत्रेणबहुर्घट्टमात्रालाघवानुरोधेनपरप्रत्याहारेणैवव्यवह
रेत् किञ्च अनुबन्धानामच्प्रत्याहारेग्रहणाभावेआचारादप्रधानत्वाल्लोप
श्चवेत्ववत्तरइतिभाष्योक्तस्यतन्तीपहेतोरव्यापकतापत्तिः तवलोपस्यवलवत्त्वे
प्यिहल्प्रत्याहारसिद्धेः प्रागच्पदार्थानिष्पत्त्यभावेनोपदेशेऽजित्यस्यवाक्यार्थ

न चुत्वप्रवचनं
क्रियतसत्राह अ
नन्त्येति ४

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

ता०प्र०
६

श्रुते श्रोतव्यः श्रुतिवाक्येभ्य इत्युक्तेः स्वकृतन्त्रव्याकरणे शाकटायनोऽपि इदमक्ष
रछन्दो वर्णशः समस्तुकानाम् यथाचार्य्या ऊचुः ब्रह्मा बृहस्पतये प्रोवाच बृहस्प
तिरिन्द्राय इन्द्रो भरद्वाजाय भरद्वाज ऋषिभ्य ऋषयो ब्राह्मणेभ्यस्तं खल्विममक्षर
समाम्नायमित्याचक्षते नभुक्त्वा ननक्तम्प्रब्रूया ब्रह्मराशिरिति ब्रह्मप्रतिपादको वर्ण
राशिरित्यर्थः तत्त्वञ्च नन्दिकेश्वरकृतकाशिकायाम् स्पष्टम् अतएव वृत्तिसम
वायार्थे वर्णानामुपदेशः कर्त्तव्य इति भाष्ये उक्तम् पाणिने लाघवेन [illegible]
शास्त्रप्रवृत्तिफलकोयः समवायो वर्णानां क्रमेण सन्निवेशस्तदर्थ इति तदर्थः
स चाणादि प्रत्याहारद्वारा शास्त्रप्रवृत्त्यर्थः एवंव्यापमुपदेशः पाणिनेरप्युक्त
त इति स्पष्टमेवोक्तम् मन्त्रोपदेशवच्चाजोपदेशापदप्रयोगः अतएवास्पष्टा

६

३ति १

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

पद्येवेदमस्युच्छिन्नं चन्द्र... तारकादि एव मत्सरसमामात्यस्य न कश्चिदाधुनिकः क
र्त्तेत्येवमेवेदं पारमार्थिकं सर्वमात्मेति आधुनिकः शारीरो पुष्पितत्वन्ताम्मूल
कशास्त्रशास्त्रद्वारेण शास्त्रप्रयोगेणञ्च फलितत्वम् उक्तञ्चैतच्चतुर्दशसूत्रव्याख्यायान
न्दिकेश्वरकृतकाशिकायाम् नृत्यावसाने नटराजराजो ननाद ढक्कां नवपञ्च १४
वारम् उद्धर्त्तुकामः सनकादिसिद्धानेतद्विमर्शे शिवसूत्रजालम् अत्र सर्वत्र सू
त्रेषु अन्त्यवर्णे चतुर्दशानाम् धात्वर्थं समुपादिष्टं पाणिन्यादीष्टसिद्धये इति धात्वर्थं
धातुमूलकशास्त्रशास्त्रप्रवर्त्यर्थम् अतएवानुबन्धकरणार्थं वर्णानामुपदेश
इत्युक्तम् आभ्य अत्र करणशास्त्रप्रयोगेणानुबन्धानां सादित्वं सूचितम् सकरणं
चोपदेशाकर्त्तृकर्त्तृकमेव प्रत्याहारैः तेन तद्व्यतिरिक्तस्यानादित्वं सूचितम् अ
तएव सनकाद्युद्धरणे वर्णस्य प्रलोपदेशत्वं सूचितम् तच्चाकृतित्वाभावेन सेऽ(

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

ल०प्रो०
३

श्वरः अनुबन्धाश्च महेश्वरकृता एवेत्यनुपदं स्फुटीभविष्यति अमङणनमि
त्यत्र प्रत्याख्यानपरं भाष्यं तु किमदृष्टार्थमेव तदुच्चारणमुत दृष्टार्थमपीत्येवं वि
चारपरम् सर्वत्र प्रत्याख्यानमेवमपरमेव अन्यथाङणनामपि पारायणे ध
र्मश्रवणेन तत्र तत्र पाणिनिन्यासप्रत्याख्यानस्याप्यसङ्गतिः स्यात् तदुक्तमभि
कोपयचीति सूत्रे सामर्थ्ययोगान्नहि किञ्चिदत्र पश्यामि शास्त्रे यदनर्थकं स्या
दिति किञ्चिद्दृष्टादृष्टार्थवत्तु किञ्चिच्छुद्धादृष्टार्थवत् सर्वथानर्थकं न किञ्चिद
ति तदर्थः वृद्धिसूत्रस्य वर्णेनाप्यनर्थकेन न भवितव्यमिति भाष्यग्रन्थेऽ
नर्थकत्वबोधकार्थो राहित्यस्वरूपमिति न निष्प्रयोजनत्वस्वरूपानर्थक्येन तत्र
तत्र प्रत्याख्यानभाष्यासङ्गतिः अत एव सोऽयमक्षरसमाम्नायः पुष्पितश्च
न्द्रतारकवत्प्रतिमण्डितो ब्रह्मराशिरिति भाष्यमुपपादयोक्तं भर्तृहरिणा ॥

:फलित२
३

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

पितस्त्रवर्त्तौ विरुध्येत नहि सान्धिकार्य्ये कृतेऽविकृतरूपश्रवणं भवतीति तत्र
पुनरच्यद्स्यार्थान्तरे शक्तिग्रहेणातद्विरोधाभावात् नचासन्धौ सन्देहः व्याख्या
नतो निर्णयसम्भवात् ननु चतुर्दशसूत्र्यामक्षरसमाम्नाय इति व्यवहारानु
पपत्तिः आम्नायसमाम्नायशब्दयोर्वेद एव प्रसिद्धेरित्यत आह माहेश्वराणी
ति महेश्वरादागतानीत्यर्थः महेश्वरप्रसादात्सूत्राणीति फलितम् एवं चै
वमानुपूर्विकाकृतिरेवैषा तत्प्रसादात् पाणिनिना लब्धा कृतिमूलकत्वादे
स्यैव वेदाङ्गत्वम् अत्र च प्रमाणम् येनाक्षरसमाम्नायमधिगम्य महेश्वरा
त् कृत्स्नं व्याकरणं प्रोक्तं तस्मै पाणिनये नम इति शिक्षावचनम् लणसूत्रे
णकारविषयाचार्य्यप्रवृत्तिर्नोपपद्यते व्याख्यानत इत्यादावाचार्य्यपदेन महे

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

ल०श्री०

२

नं तज्जिज्ञासुरधिकारीत्यादिसूचितम् अइउण् एषां क्रमबोधकत्वेप्यादिर(
न्त्येनेत्यनेनैकवाक्यतयावृत्तिपरिच्छेदकत्वेन संज्ञासूत्रत्वम् क्रमस्य संज्ञाद्वा
रैवोपयोगात् एकवाक्यताचादिरकारादिरन्त्येनेतासहदृशेनणकारादिना संहोच्चा
र्यमाण आद्यन्ताविशिष्टानां संज्ञेति स्वौजसि(त्यादीनामप्येतदेकवाक्यतयासु
वादिसंज्ञार्थत्वेन संज्ञासूत्रत्वं स्वादिविधायकत्वञ्चेतिबोध्यम् एषु संहितायाः
अविवक्षया न संहिताकार्य्यम् अनुकरणत्वेन सौत्रत्वाच्चैवर्णेभ्यो नविभक्त्यु
त्पत्तिः कारप्रत्ययोपि नबाहुलकात् पत्तूपजीव्यविरोधात्संन्धिर्न तथाहि
अजादिसंज्ञाग्रहकाले आद्गुण इत्यादीनामनिष्पत्त्या तदप्रवृत्तावविकृत
रूपाकारादिषु गृहीताजादिपदशक्तिः पश्चादचूप्रत्याहारे ज्ञाते उपेन्द्र इत्यत्रा

चतुर्दशसूत्राणां अ इ उण् इत्यादि रूपवर्णानां अकारादिवर्णक्रमबोधकत्वेपि सू०

अच्वर्णाकारादिरन्त्येनेकारान्त्यवर्णावच्छिति वाच्यम् ३

नि दर्शने ३

२

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

मुनित्रयमित्युक्तेर्ननु तं प्रन तच्छब्देन कथं प्राचीनाचार्योद्बोध इत्यत स्त्विग्विज्ञापार्थान्तरमाह मुनीति २

द्वितीया परिभाव्येति तच्छब्दस्य बुद्धिस्थपरामर्शकत्वात्प्राचामुक्तीस्ति
रस्कृत्येत्यर्थः मुनित्रयोक्तीर्विचार्येत्यर्थो वा परिभावस्तिरस्क्रियाः इति
कोशात्तिरस्कारार्थस्य धातोर्विचारार्थत्वेपि न बाधकम् धातूनामनेका
र्थत्वात् अतएव परीभुवोऽवज्ञाने इति संगच्छते एतेन स्वग्रन्थस्य प्राची
नग्रन्थैरगतार्थता सफलत्वं च ध्वनितम् भाविनोऽपि बुध्या विषयीकर
णादिदमिति निर्देशः सिद्धान्तप्रकाशकत्वेनोऽतितुच्छग्रन्थान्तरेभ्यः
सिद्धान्ताज्ञानेनावमानस्य तैरश्चा[illegible]रूपसन्तापस्य शामकत्वेन कौ
मुदीसादृश्यम् अनेन वैयाकरणानां सिद्धान्ताविषयस्त्वात्तां न प्रयोज

कौमुदीशब्देन सिद्धा
न्तकौमुदी सादृश्यं प
कुमुदस्य काशोकर्ष इति
निर्दिशति सिद्धा
न्तेति

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

श्री १

सं०१२१०

पातञ्जले [illegible] न महाभाष्यस्यातिप्रशलीनत्वात्तत्रामालिकं ध्वनितं कृतेति स्वस्य तत्र तत्परिचारविचारः विकाशवत्ति दर्शिता श्रौढत्वं च दर्शितम् सकलशास्त्रविचारपूर्वकं महाभाष्यगूढार्थज्ञानवत्त्वम्भूतितत्वस्य सत्वात् उत्तरार्द्धेन स्वस्य मातापित्रोः स्वरूपत्वम्भूर्ध्वदर्शि १ याचकानामित्यपरश्लोके मत्ततनुत्तावतीन पूर्वकं स्वस्यभीवकालाधनभपञ्चशरूत्यत्वानि स्नारं यन्ध्यकरत्नोप्रवृत्तिर्दर्शिता ग्रन्थस्याचिन्तार्ज्ञे रचेतत्तामितिवचनात्तत्रशानिकथ्येवमकुलः प्रवृत्तिः शा

१

श्रीगणेशाय नमः पातञ्जले महाभाष्ये कृतभूरिपरिश्रमः शिवभट्टसुतो धीमान् सतीदेव्यास्तु गर्भजः १ याचकानां कल्पतरोररिकक्षहुताशनात् शृंगवेरपुराधीशाद्रामतो लब्धजीविकः २ नत्वा फणीशं नागेशस्तनुतेऽर्थप्रकाशकम् मनोरमोमार्धदेहं लघुशब्देन्दुशेखरम् ३ ग्रन्थसमाप्तिग्रन्थप्रचारादिप्रतिबन्धकदुरितप्रशमनायोचितमिष्टदेवतानमस्काररूपं मङ्गलमाचरन्शिष्यशिक्षायै व्याख्यातृश्रोतॄणामनुषङ्गतो मङ्गलाय निबध्नाति मुनित्रयमिति कारकविभक्तेर्बलवत्त्वा

च१

१

सेऽइति २ नत्वेति तृतीयेन नमस्कारात्मकमङ्गलपोतन पूर्वकं शेषमन्त्लोपूर्वकं स्वस्य नामापि दर्शितं नागोजीति उत्तरार्द्धेन ग्रन्थनाम दर्शितम् यथेन्दुशेखरो विउमयासहशोभतेऽर्धदेहत्वात्तथाऽत्र मनोरमेवोमा एतेन कौमुदीकृत्स्नाधापूर्वकं मनोरमामधीत्यायं प्रवन्तः कर्त्तव्यः पार्वतीप्रसत्तिमन्तराश्रिवस्येव मनोरमाविनाशशेन्दुशेखरस्य प्रतातोऽर्थदरतिभावः ३ विशेषकम्

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

Acc No 39

S-C

Acc No 39

39

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org